వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

సాహిత్య శృఙ్ఖలా

సాహిత్యదర్పణః

SĀHITYA DARPANA OF KAVIRAJA VIŚVANĀTHA MAHĀPĀTRA

With

TWO OLD COMMENTARIES

(1) Locana by the Author's Son Ananta Dāsa

&

(2) Vijňapriya by Bhaṭṭācārya Maheśvara Tarkālaṅkāra

శ్రీః

శ్రీమద్విశ్వనాథకవిరాజప్రణీతః

సాహిత్యదర్పణః।

ప్రథమః పరిచ్ఛేదః।

గ్రన్థారమ్భే నిర్విఘ్నేన ప్రారిప్సితపరిసమాప్తికామో వాఙ్మయాధికృతతయా వాగ్దేవతాయాః సామ్ముఖ్యమాధత్తే—(క, అ)* ।

అవిఘ్నమస్తు।

(వి, క)

వీక్ష్య కౌస్తుభగతం నిజబిమ్బం హృద్గతాన్యవనితాజనబుద్ధ్యా।
మానమాశ్రితవతీం నిజకాన్తాం చిన్తయామ్యనునయన్తమనన్తమ్ ॥౧॥

దృష్ట్వా భూరితరధ్వనిప్రభూతికాలఙ్కారశాస్త్రం ముహు-
స్తన్మూలఇచ్చ విసృష్టమర్థమఖిలం కావ్యప్రకాశస్య చ।
సాహిత్యోత్తరదర్పణం విశదయన్నానన్దయన్ సజ్జనాన్
భట్టాచార్య్యమహేశ్వరో వితనుతే విద్యాధియం టిప్పణీమ్ ॥౨॥

శరదిన్ద్విత్యాది స్వీయశ్లోకం గ్రన్థకృదుత్థాపయతి—గ్రన్థారమ్భ ఇతి। గ్రన్థస్య ప్రకృతగ్రన్థస్య సాహిత్యదర్పణాఖ్యస్య, ఆరమ్భే ఆరమ్భకాలే, వాగ్దేవతాయాః సామ్ముఖ్యమాహు-

---

విఘ్నేశ్వరాయ నమః।

(లో, అ)

ప్రణమామి పరాం దేవీం మూలాధారధృతోదయామ్।
యద్వివర్త్తమిమం కృత్స్నం ప్రపఞ్చం పరిచక్షతే ॥౧॥

ఆసీత్ కపిఞ్జలకులక్షీరాకూపారచన్ద్రమాః
త్రికలిఙ్గాధిపధరాధామధీసచివః కృతీ ॥ ౨

---

*అఙ్గసక్తవిచిత్రభూషణతతిస్త్రైలోక్యరక్షాతతి-
ర్వేదీవేశ్మవినోదవిస్తృతతతిర్దేవేన్ద్రదత్తానతిః।
ఇన్ద్రద్యుమ్నకృపావిభావితమతిర్భక్తౌఘగీతస్తుతి-
ర్భూయాద్ భాసురనన్దిఘోషవసతిర్లక్ష్మీపతిర్వో గతిః॥

శరదిన్దుసున్దరరుచిశ్చేతసి సా మే గిరాం దేవీ।
అపహృత్య తమః సన్తతమర్థానఖిలాన్ ప్రకాశయతు॥౧॥(ఖ,ఆ)

కూల్యమాధత్తే జనయతీత్యర్థః। అత్ర గ్రన్థకృదేవ కర్తా బోధ్యః। ఆరమ్భకాలస్య స్థూలత్వాద్ యోగ్యతావశాత్ తత్పూర్వకాలే ఏవ సామ్ముఖ్యాధానం బోధ్యమ్। న చ శ్లోకే సామ్ముఖ్యాధానబోధకాభావాత్ కథమిదమాభాషితమితి వాచ్యమ్, శరదిన్ద్విత్యాది తత్సౌన్దర్యకథనరూపస్తుత్యా, స్వచేతసి తమోనాశాఽర్థప్రకాశనప్రార్థనయా చ తల్లాభాత్, స్తుతస్యానుకూలత్వనియమాత్ తదానుకూల్యం ప్రత్యేవాభీష్టప్రార్థనాచ్చ। చేతస్యర్థప్రకాశే సత్యపి విఘ్నాద్ గ్రన్థస్య సమాప్తిర్న భవతీత్యతో నిర్విఘ్నపరిసమాప్తిరపి తత్సామ్ముఖ్యాత్ కామనీయేత్యత ఆహ—నిర్విఘ్నేనేతి। సమాప్తిమాత్రస్య లౌకికకారణాధీనత్వేఽపి తద్విఘ్నవిఘాతో దేవతానుకూల్యాదేవేతి విఘ్నాభావవిశిష్టసమాప్తికామనయాపి విఘ్నాభావరూపవిశేషణాంశో విషయీక్రియతే అహం సుఖీ స్యామితి కామనయా సుఖాంశ ఇవ। ప్రారిప్సితగ్రన్థపరిసమాప్తిరూపే ఫలేఽన్యదేవతాపేక్షయా తస్యాః శీఘ్రకారిత్వప్రతిపాదనాయ తద్విశేషణమాహ—వాఙ్మయేతి—స్వార్థే మయట్।

వాగధికృతాయా ఇత్యర్థః। వస్తుతస్తు వాఙ్మయాధికృతతయేతి ప్రామాణికః పాఠః। తథా చ వాగాత్మకస్య గ్రన్థస్య నిర్విఘ్నపరిసమాప్తిరూపం ఫలం వాగధికారిణ్యా శీఘ్రం దాతుం శక్యమేవేతి దర్శితమ్।

(వి, ఖ) శరదిన్ద్విత్యాది। శరదిన్దువత్ సున్దరరుచిః, సా ప్రసిద్ధా గిరాం దేవీ సర-

---

అశేషభాషారమణీభుజఙ్గః సాహిత్యవిద్యార్ణవకర్ణధారః ।
ధ్వన్యధ్వనిప్రౌఢధియాం పురోగః శ్రీవిశ్వనాథః కవిచక్రవర్తీ ॥౩॥

స్వల్పాక్షరః సుబోధార్థః ప్రధ్వస్తాశేషదూషణః ।
సాహిత్యదర్పణో నామ గ్రన్థస్తేన వినిర్మితః ॥౪॥

పారం సాహిత్యవిద్యాబ్ధేర్గన్తుం వాఞ్ఛన్తి యే క్షితౌ।
కృతిరేషా తరిస్తేషాం విశ్వనాథమహాకవేః ॥౫॥

శ్రవ్యాభినేయాలఙ్కారతత్త్వం సత్కవిసమ్మతమ్ ।
యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిత్ ॥౬॥

అస్య సత్కవివాగ్గుమ్ఫజీవాతోః కృతినాం ముదే।
మయా విధీయతే టీకా దుర్బోధార్థ-విబోధినీ ॥౭॥

ఇహ ఖలు సూత్రాణామేవార్థం వృత్త్యా విశదీకుర్వన్ గ్రన్థాదౌ విఘ్నవిఘాతాయ అవిగీతసదాచారపరమ్పరాప్రాప్తతయా స్వాభీష్టదేవతారాధనేన సమ్ముఖీకరణసూచికాం కారికామవతారయతి—గ్రన్థేతి। విఘ్నః ప్రతిబన్ధకదురితసద్భావః ప్రవర్తకసుకృతవిరహో

వా, తస్య అభావః—నిర్విఘ్నమ్, అవ్యయీభావః। ప్రారిప్సితం ప్రారబ్ధుమిష్టం దృశ్యశ్రవ్యకావ్యనిరూపకం ప్రమేయజాతమ్, తస్య పరిసమాప్తిర్యావద్వివక్షితార్థస్యాస్ఖలనపూర్వకం సమాపనమ్। వాఙ్మయేత్యనేన స్వశాస్త్రవిధేయవాగ్వైభవదాతృతయా బ్రహ్మాదిదేవారాధ్యత్వేన భగవత్యాః ప్రకృతార్థనిర్వాహకత్వం సూచితమ్। దేవతేత్యనేన జడరూపవాఙ్మాత్రద్వైలక్షణ్యేన తదధిష్ఠాతృత్వం సూచితమ్।

(లో, ఆ) శరదీత్యాది—శరదిన్దుసున్దరరుచిరేవ ,శరదిన్దోః సున్దరరుచిరిత్యధ్య-

---

అస్య గ్రన్థస్య కావ్యాఙ్గతయా కావ్యఫలైరేవ ఫలవత్వ*మితి కావ్యఫలాన్యాహ—

చతుర్వర్గఫలప్రాప్తిః సుఖాదల్పధియామపి।

కావ్యాదేవ యత స్తేన తత్-స్వరూపం నిరూప్యతే ॥౨॥

చతుర్వర్గఫలప్రాప్తిర్హి కావ్యతో రామాదివత్ ప్రవర్తి్తతవ్యం, న రావణాదివదిత్యాదికృత్యాకృత్యప్రవృత్తినివృత్త్యుపదేశద్వారేణ + సుప్రతీతైవ ॥ (గ, ఇ)

స్వతీ, మే,మమ చేతాస సన్తతం విస్తృతం , తమః తమస్తుల్యమజ్ఞానమ్, అపహృత్య, అఖిలాన్ మయా వక్ష్యమాణాన్ అర్థాన్ ప్రకాశయత్విత్యర్థః। అత్రాద్యే పాదే లుప్తోపమామహిమ్నా శరదిన్దోరపి సున్దరరుచిత్వం సన్తతం తమః పదార్థాన్ధకారనాశకత్వం ఘటపటాద్యఖిలార్థప్రకాశకత్వం చ సిద్ధ్యతి। తథా చ ఏభిః సాధర్మ్యైః, శరదిన్దుగీర్దేవ్యోరుపమానోపమేయభావ ఇతి బోధ్యమ్।

(వి, గ) కావ్యాఙ్గతయేతి — కావ్యవిచారకత్వేన తదఙ్గతా। చతుర్వర్గా ధర్మార్థకామమోక్షాః, తద్రూపస్య ఫలస్య ప్రాప్తిరిత్యర్థః। కావ్యస్య చతుర్వర్గఫలప్రాపకత్వం దర్శయతి—రామాదివదితి। ప్రవృత్తినివృత్త్యుపదేశద్వారేణేతి—ప్రవృత్త్యుపదేశేన ప్రవృత్తస్య ధర్మోత్పత్తిః

సాక్షాదేవ, నివృత్త్యుపదేశేన నివృత్తస్య ధర్మోత్పత్తిః ప్రతిబన్ధకదురితానుత్పత్త్యా చ, ద్వేధాపి తేషాం ప్రాపకత్వమ్। ప్రవృత్తిజన్యధర్మాత్తు సాక్షాదేవార్థాదయః।

వసానా। సేతి తచ్ఛబ్దాచ్చతురాననాదివాగ్వైభవాదిదాతృతయా ప్రసిద్ధా। తమోఽజ్ఞానమన్ధకారశ్చ, అర్థాన్—వివక్షితప్రమేయాన్ ఘటపటాంశ్చ।

(లో, ఇ) "ప్రయోజనమనుద్ధిశ్య న మన్దోఽపి ప్రవర్తతే" ఇతి నిబధ్యమానకావ్యపరీక్షాశాస్త్రస్య ప్రయోజనే వక్తవ్యే "అఙ్గినః ఫలేనైవాఙ్గస్య ఫలవత్తా" ఇతి న్యాయాత్ ఉక్తాం కావ్యఫలప్రతిపాదికాం ద్వితీయకారికామవతారయతి—అస్యేతి। కావ్యాఙ్గత్వం కావ్యపరీక్షాశాస్త్రత్వాత్। చత్వారో వర్గాః ధర్మార్థకామమోక్షాః। కృత్యాకృత్యప్రవృత్తీత్యనేన కావ్యస్య శాస్త్రత్వం ప్రదర్శితమ్। యదాహుః

"ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వా నిత్యేన కృతకేన వా।

పుంసాం యేనోపదిశ్యేత తచ్ఛాస్త్రమితి కథ్యతే॥

ను కథం కవినోప్తదితేతివృత్తానాం మాలతీమాధవరత్నావలీమృచ్ఛకటికాదీనాం

---

*యథా దర్శపౌర్ణమాసాఙ్గానాం ప్రయాజాదీనాం దర్శపౌర్ణమాసఫలేనైవ ఫలవత్వం తథా కావ్యాఙ్గస్య కావ్యపరీక్షాశాస్త్రస్యాస్య కావ్యఫలైరేవ ఫలవత్త్వమితి భావః।

ధర్మాదర్థోఽర్థతః కామః కామాత్ సుఖఫలోదయః।

+కృత్యే ప్రవృత్తిః అకృత్యాచ్చ నివృత్తిః—రామాదివత్ ప్రవర్తితవ్యం (పితృభక్త్యాదౌ) న రావణాదివత్ ప్రవర్తితవ్యం (పరదారహరణాదిషు) ఇత్యుపదేశం చ యథాయోగం కవేః సహృదయస్య చ కరోతి। (కావ్యప్ర.)

ఉక్తం చ—

“ధర్మార్థకామమోక్షేషు వైచక్షణ్యం కలాసు చ।

కరోతి కీర్త్తిం ప్రీతిం చ సాధుకావ్యనిషేవణమ్॥” ఇతి।

కించ। కావ్యాద్ధర్మప్రాప్తిర్భగవన్నారాయణచరణారవిన్దస్తవాదినా, ‘ఏకః శబ్దః సుప్రయుక్తః సమ్యగ్’ జ్ఞాతః స్వర్గే లోకే కామధుగ్ భవతి’ ఇత్యాదివేదవాక్యేభ్యశ్చ సుప్రసిద్ధైవ। అర్థప్రాప్తిశ్చ ప్రత్యక్షసిద్ధా। కామప్రాప్తిశ్చార్థద్వారైవ’। మోక్షప్రాప్తిశ్చైతజన్యధర్మఫలాననుసన్ధానాత్, మోక్షోపయోగివాక్యే వ్యుత్పత్త్యాధాయకత్వాచ్చ। (వ, ఈ) + ।

(వి, ఘ) కలా వైదగ్ధీ, వైచక్షణ్యం తత్ర ప్రవర్త్తకం జ్ఞానం ప్రవృత్త్యుపదేశాత్, ఏతజ్జన్యఫలాననుసన్ధానాదితి—తత్ర ఫలం కాశీప్రాప్తిర్యోగాభ్యాసశ్చ వ్యుత్పత్త్యాధాయకత్వాదితి—

స్వాభిధేయేషు ప్రామాణ్యమ్ ? నచాప్రమాణరూపస్య శబ్దస్య శాస్త్రత్వమితి చేదత్రాహ —

“సువిదగ్ధప్రమా కావ్యం ప్రమాణం సర్వమేవ నః।

స్వప్రకాశరసాస్వాదప్రమితిప్రభవం యతః” ॥ ఇతి।

నతు ప్రకారభేదాః ప్రహేలికా వ్యఙ్గ్యార్థవిశిష్టా నీరసా వాక్యవిశేషాః। యథా—

కే దారపోషణరతాః కా శీతలామ్బువాహినీ గఙ్గా।

కం సంజఘాన కృష్ణః కం బలవన్తం న బాధతే శీతమ్” ఇతి।

అత్ర హి ప్రశ్నరూపోఽర్థో వాచ్యః, ఉత్తరరూపశ్చ వ్యఙ్గ్యః। తథావినిబద్ధవిభావాదిజ్ఞానస్య బాష్పారోపితధూమజ్ఞానాదేస్తాత్త్వికధూమధ్వజాదిజ్ఞాపకత్వవత్ రసప్రమిత్యనుపపాదకత్వమితి చేత్తత్రాప్యాహ—

“శరీరాదివివిక్తాత్మతత్త్వభావనయా యథా।

తత్త్వేఽప్రమయాస్పృష్ట-తత్త్వసాక్షాత్కృతిః ప్రమా॥

అసత్యముల్లిఖన్త్యాఽపి విభావాదిధియాఽముయా।

తద్వదేవ రసాదీనాం వ్యక్తిః ప్రకరణాదిషు” ॥ ఇతి

+ఫలస్య అననుసన్ధానాత్—అభిలాషాభావాత్, నిష్కామేణ క్రియమాణం కర్మ మోక్షాయ కల్పతే, “తద్ యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయతే ఏవమేవాఽముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే।” (ఛాన్ద. ఉప)

ఛన్దోవ్యాకరణకలాలోకస్థితిపదపదార్థవిజ్ఞానాత్।

యుక్తాయుక్తవివేకో వ్యుత్పత్తిరియం సమాసేన॥ (రుద్రటః)

చతుర్వర్గఫలప్రాప్తిర్హి వేదశాస్త్రేభ్యో నీరసతయా దుఃఖాదేవ పరిణతబుద్ధీనామేవ జాయతే। పరమానన్ద-సన్దోహజనకతయా సుఖాదేవ సుకుమారబుద్ధీనామపి పునః కావ్యాదేవ। (జ, ఉ) +।

కావ్యస్థసంస్కృతదర్శనాద్ వ్యుత్పత్తేః। ఏతాని చ ఫలాని కావ్యవిశేషాణామేవ। తథా చ సమస్తకావ్యప్రయోజనమ్–“కావ్యం యశసేఽర్థకృతే” ఇతి యత్ కావ్యప్రకాశకారేణోక్తం తచ్చ “కరోతి కీర్తిం ప్రీతిం చ” ఇత్యత్రైవోక్తమ్, సమస్తకావ్యఫలేన తేనైవాస్య ఫలవత్త్వం బోధ్యమ్,

(వి, జ) నను చతుర్వర్గఫలసాధకే వేదశాస్త్రే సతి కిమర్థం లోకః కావ్యే ప్రవర్తతామిత్యత ఆహ—చతుర్వర్గఫలప్రాప్తి- రితి।

ఇహ చ న్యాయోఽయమన్వాచయః, ప్రకరణాది ప్రమాణం రసాస్వాదజనకత్వాత్ కావ్యత్వాద్ వా, యదేవం తదేవం, యథా రామాయణాది, తథా చేదం, తస్మాత్తథేతి। న యదేవం న తదేవం యథా ప్రహేలికేతి। నను రసరూపప్రమాణత్వేపి ప్రకరణాదేః రత్యాస్వాదానన్తరమసద్భూతత్వేనార్థానర్థోపదర్శనాభావాద్ధితాహితప్రవృత్తినివృత్తికారిత్వప్రయోజితం కథం హి శాస్త్రత్వమితి న

వాచ్యమ్। తథా హి—

“లోకప్రసిద్ధో వ్యుత్పాదో నాటకాద్యవలోకనాత్।

కార్య్యదర్శనతస్తస్యానుగుణా హేతుకల్పనా”

ఇతి న్యాయేన సత్యాసత్యత్వం వర్ణనాబలాత్॥

“స్ఫురతా, తేన వృత్తేన వ్యుత్పత్తిర్జాయతే నృణామ్।

సత్యాసత్యత్వజిజ్ఞాసా రసాదేశ్చరితేష్వపి॥

వ్యుత్పత్తికాలేనైవాస్తి తయా పాశ్చాత్యయా త్వలమ్।

“కాకోఽస్తి వాటికామధ్యే” ఇతి బాలవిభీషికా ॥

స్వార్థప్రామాణ్యహీనాఽపి న కిం వ్యుత్పత్తిసాధనమ్।
రసస్య జ్ఞానరూపత్వం తాదాత్మ్యాదితి వక్ష్యతే॥

నచాప్రమారసజ్ఞానం శుక్తౌ రజతధీరివ।
తస్మిన్ న జాయతే బాధో యస్మాదౌత్తరకాలికః,"॥

(లో, ఈ) సుప్రయుక్తః వ్యాకరణావిరోధేనోక్తః। మోక్షోపయోగివాక్యం శ్రుత్యాది। తత్ర వ్యుత్పత్త్యాధాయకత్వం పదపదార్థ- సమ్బన్ధబోధకత్వాత్।

(లో, ఉ) సుఖాదిత్యాది వివృణోతి—చతుర్వర్గేతి। పరమానన్దో రసాదిరూపః తత్సన్దోహో విగలితవేద్యాన్తరరసతతి- స్తజ్జనకత్వాద్యుపచారాత్। సుకుమారమతయః సుఖైకప్రవణాః రాజపుత్రప్రభృతయః। పరిణతబుద్ధయః శ్రుత్యాద్యభ్యాసలబ్ధక్లేశాః।

+ — యథా వేదశాస్త్రపురాణాదేర్హితప్రాప్తిరహితనివృత్తిశ్చ తథా తదాశ్రయాత్ కావ్యాదపి। ఇయాన్ విశేషః—కావ్యాత్ కర్త్వ్యతాధీః సరసా అన్యత్ర న తథా। (ప్రతాపరుద్రీయః)

నను తర్హి పరిణతబుద్ధిభిః సత్సు వేదశాస్త్రేషు కిమితి। కావ్యే యత్నః కరణీయ ఇత్యపి న వక్తవ్యమ్। కటుకౌషధోపశమనీయస్య రోగస్య సితశర్కరోపశమనీయత్వే కస్య వా రోగిణః సితశర్కరాప్రవృత్తిః సాధీయసీ న స్యాత్। *

కించ— కావ్యస్యోపాదేయత్వమగ్నిపురాణేఽప్యుక్తమ్—

'నరత్వం దుర్లభం లోకే విద్యా తత్ర సుదుర్లభా।

కవిత్వం దుర్లభం తత్ర శక్తిస్తత్ర సుదుర్లభా ॥' ఇతి + (ఊ)

'త్రివర్గసాధనం నాట్యమ్' $ ఇతి చ। విష్ణుపురాణేఽపి—

'కావ్యాలాపాశ్చ యే కేచిద్ గీతకాన్యఖిలాని చ।
శబ్దమూర్త్తిధరస్యైతే విష్ణోరంశా మహాత్మనః' ఇతి।

తేన హేతునా తస్య కావ్యస్వరూపం నిరూప్యతే। ఏవం చాభిధేయం చ ప్రదర్శితమ్। (చం ఊ) x

---

(వి, చ) ఏవం చాభిధేయం చేతి। నిరూపణార్థ కావ్యస్య ఏతద్గ్రన్థాభిధేయత్వాత్

(లో, ఊ) శక్తిః కవిత్వబీజరూపః సంస్కారవిశేషః యాం వినా కావ్యం న ప్రసరేత్, ప్రసృతం వా ఉపహసనీయం స్యాత్। నాట్యమభినేయం నాటకాది।

---

*— నను ఇతి—యే సుకుమారమతయోఽతిసుఖస్వభావా రాజకుమారాదయః నీరసే నీతిశాస్త్రే ప్రవర్తయితుమశక్యాస్తాన్ కావ్యం కాన్తేవ సరసతాపాదనేనాఽభిముఖీకృత్య ఉపదేశం గ్రాహయతి—గుడజిహ్వికయా శిశూనివౌషధమ్। (ప్రదీపః)

యథా సుస్వాదుద్రవ్యేణ రోగప్రతీకారసమ్భవే రోగిణః కటుభేషజమపహాయ సుస్వాదు ద్రవ్యమేవ భోక్తుం ప్రవర్త్తన్తే తథా సర్వే నీరసదుర్బోధతయా వేదాదిశాస్త్రమపహాయ సరసతయా కావ్యేషు ప్రవర్తన్తే।

స్వాదుకావ్యరసోన్మిశ్రం కావ్యశాస్త్రం చ భుఞ్జతే।

ప్రథమాలీఢమధవః పిబన్తి కటు-భేషజమ్ ॥

+—శక్తిః—ప్రతిభేత్యపరైరుదితా।

మనసి సదా సుసమాధిని విస్ఫురణమనేకధాఽభిధేయస్య।
అక్లిష్టాని పదాని చ విభాన్తి యస్యామసౌ శక్తిః। (రుద్రటః)

కావ్యఘటనానుకూలశబ్దార్థోపస్థితిః। (జగన్నాథః)

$—తౌర్యత్రికం నృత్యగీతవాద్యం నాట్యమిదం త్రయమ్। (అమరః)

x —స్వరూపం-స్వం లక్ష్యపదార్థః రూప్యతే లక్ష్యతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపం లక్షణమిత్యర్థః।

తత్ కిం స్వరూపం తావత్ కావ్యమిత్యపేక్షాయాం కశ్చిదాహ—"తదదోషౌ శబ్దార్థౌ సగుణావనలఙ్కృతీ పునః క్వాపి", ఇతి। ఏతచ్చిన్త్యమ్। (ఛ ఊ)

తథా హి—యది దోషరహితస్యైవ కావ్యత్వాఙ్గీకారస్తదా—

'న్యక్కారో హ్యయమేవ మే యదరయస్తత్రాప్యసౌ తాపసః
సోఽప్యత్రైవ నిహన్తి రాక్షసకులం జీవత్యహో రావణః।
ధిగ్ ధిక్ శక్రజితం ప్రబోధితవతా కిం కుమ్భకర్ణేన వా
స్వర్గగ్రామటికావిలుణ్ఠనవృథోచ్ఛూనైః కిమేభిర్భుజైః॥ ఇతి (జ, ఋ) *

(వి, ఛ) కశ్చిదితి కావ్యప్రకాశకార ఇత్యర్థః।

(వి,జ) న్యక్కారో హ్యయమేవేతి— శ్రీరామాక్రాన్తలఙ్కస్య రావణస్య విషాదోక్తిరియమ్,

---

కావ్యపరీక్షణం దిదర్శయిషుః ప్రాచీనకావ్యలక్షణేషు ప్రమేయవిరోధం దర్శయన్నాహ— తత్ కిం స్వరూపభిత్యాహ–"తదదోషా- వితి" తదితి కావ్యమ్, దోషాః శ్రుతికదవాదయః, గుణా మాధుర్యాదయః, క్వాప్యనలఙ్కృతీత్యనేన సర్వత్ర సాలఙ్కారౌ శబ్దార్థౌం కావ్యమ్, క్వచిత్తు స్ఫుటాలఙ్కారవిరహేఽపి న కావ్యత్వహానిరితి।

(లో, ఋ) న్యక్కార ఇతి—ఏతద్రామభద్రేణాభిభూయమానస్య రావణస్య నిర్వేదవాక్యమ్। క్షుద్రో గ్రామో గ్రామటికా। విలుణ్ఠనం విధూననమ్।

అభిధేయం విషయః, తేన అనుబన్ధచతుష్టయం కథితమ్ —

"తత్రానుబన్ధో నామాఽధికారివిషయసమ్బన్ధప్రయోజనాని"। (వేదాన్తసారః)

ప్రయోజనమ్ ప్రాక్ ప్రదర్శితమ్, అధునా విషయః ప్రదర్శ్యతే। సమ్బన్ధస్తావత్ విషయప్రయోజనయోః కార్యకారణభావరూపః సాక్షాదాయాతి।

* 'మమ అరయ ఇతి బహువచనేన శత్రుమద్భావో మమానుచిత ఇతి సమ్బన్ధానౌచిత్యం క్రోధవిభావో వ్యజ్యతే , తపో విద్యతే యస్యేతి పౌరుషకథాహీనత్వం తద్ధితేన మత్వర్థీయేన అభివ్యక్తమ్, తత్ర అపిశబ్దేన నిపాతసముదాయేన తాపసస్య సతః శత్రుతాయా అత్యన్తాసమ్భావ్యమానత్వమభివ్యక్తమ్, మత్కర్తృకా యది జీవనక్రియా తదా హననక్రియా

తావదనుచితా, తస్యాం చ స కర్తా, అపిశబ్దేన మానుషమాత్రకః అత్రైవేతి మదధిష్టితో దేశోఽధికరణమ్, విలుణ్ఠనశబ్దే విశబ్దస్య ఉపసర్గస్య నిర్ద్వయావస్కన్దవ్యఞ్జకత్వం వృథాశబ్దేన స్వాత్మపౌరుషనిన్దా వ్యజ్యతే, భుజైరితి బహువచనేన ప్రత్యుత భారమాత్రమేతత్ ఇతి వ్యజ్యతే, (హేమచన్ద్రః కావ్యానుం)

అస్య శ్లోకస్య విధేయావింమర్శదోషదుష్టతయా కావ్యత్వం న స్యాత్। ప్రత్యుత ధ్వనిత్వేనోత్తమకావ్యతాస్యాఙ్గీకృతా। తస్మాదవ్యాప్తిర్లక్షణదోషః। (ఝ , ఋ)

మే యదరయః అయమేవ న్యక్కారః। తపస్విభక్షకస్య మమ ఏకస్తాపసోఽరిరితి, అత్యన్తన్యక్కారత్వాత్, ఆస్తాం సోఽపి సిన్ధోరుదీచీతీరే ఖరదూషణాదిహన్తా, సోఽప్యత్రైవ నిహన్తి రాక్షసకులం నతు ద్విత్రిరాక్షసాన్। అహో ఆశ్చర్యమేవం న్యక్కారోఽపి రావణో జీవతీతి। భవతు వా మమ దైవస్య ప్రాతికూల్యాదేవం, శక్రస్య జేతారమ్ అర్థాత్ మేఘనాదం మమ పుత్రం ధిక్ ధిక్, తథా ప్రబోధితవతా ప్రబోధితం ప్రబోధః తద్వతా భావక్తాన్తత్వేన ప్రబోధవతా కుమ్భకర్ణేన వా కిం ఫలమిత్యర్థః। నత్వత్ర క్తవతుః, తస్య కర్మణ్యనభిధానాత్ తథా మమ భుజైర్వాపి కిమ్ ? కీదృశైః, మమ విలుణ్ఠనే స్వర్గోఽపి గ్రామటికా స్వల్పగ్రామః తద్విలుణ్ఠనేన వృథోచ్చూనైః నిష్ఫలముద్బలైః।

(వి, ఝ) విధేయావిమర్శేతి—విధేయస్య న్యక్కారస్యోద్దేశ్యాదరిమత్త్వాత్ పూర్వనిపాతాత్ "అనువాద్యమనుక్త్వైవ న విధేయముదీరయేత్" ఇతి నియమాత్। అనుభవబలాదేష నియమః। కావ్యత్వం న స్యాదితి—నత్విష్టాపత్తిరిత్యత ఆహ—ప్రత్యుతేతి। అఙ్గీకృతేతి సర్వైరితి శేషః। న కేవలం కావ్యప్రకాశకృతా, పరం సర్వైః। కావ్యప్రకాశకృతా కావ్యప్రకాశే, "ఇదముత్తమమతిశయిని వ్యఙ్గ్యే వాచ్యాద్ ధ్వనిర్బుధైః కథితః" ఇత్యనేన లక్షణేన ధ్వనియుక్తత్వాదస్య ఉత్తమకావ్యత్వస్వీకారాత్, తస్మాదవ్యాప్తిదోష ఇతి—అత్ర దోషసామాన్యాభావో లక్షణఘటక ఇతి తదభిప్రాయమున్నీయ ఇదముక్తమ్, తస్య తు శాబ్దబోధవిఘటకదోషసామాన్యాభావ ఏవాభిప్రాయః। అన్యథా "తథాభూతాం దృష్ట్వా నృపసదసి పాఞ్చాలతనయామ్" ఇత్యాదిశ్లోకః కాకుసహకృతధ్వన్యుదాహరణతయోక్త్వా కథం

తేనైవ న్యూనపదత్వదోషే ఉదాహృతః। కథం వా “కృతమనుమతం దృష్టం వా యైరిదం గురుపాతకమ్” ఇత్యాదిశ్లోకః రౌద్రరసోదాహరణత్వేనోక్త్వాఽపి పునరుక్తదోషత్వే ఉదాహృతః। తస్మాదవ్యాప్తిప్రదర్శనం తదభిప్రాయానవధానాదేవ।

(లో, ఋ) విధేయావిమర్శోఽవిమృష్టవిధేయాంశః। వృథోచ్ఛూనైరిత్యత్ర భుజానాముచ్ఛూనతయా బృథాత్వస్య తత్కాలమాత్రజాతత్వాభి- ప్రాయేణ విధేయతాం నేతుముచితస్య తత్పురుషసమాసేన కవినా గుణీభావం నీతతయా పూర్వసిద్ధత్వాత్ అనువాద్యత్వప్రతీతిరితి విధేయస్య ప్రాధాన్యేనాఽవిమర్శః, అనిర్దేశః। అస్య శ్లోకస్యాఙ్గీకృతా పూర్వాచార్యైరితి శేషః। ధ్వనిత్వం హ్యత్ర ప్రతిపదమేవావభాసతే। తథా హి , అయమేవేత్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదసూచకస్య ఏవకారస్య , మే ఇతి కాకుపదస్య, అరయ ఇతి బహువచనస్య , అత్రైవేతి సర్వనామ్నః , నిహన్తి జీవతీతి తిఙః, అహో ఇత్యవ్యయస్య, రావణ ఇతి తత్ తత్ విశేషార్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యపదస్య, ధిక్ ధిక్ ఇతి ద్విరుక్తేః, శక్రజితమితి తాచ్ఛీల్యవిహితక్విప్ప్రత్యయస్య, గ్రామటికేతి కరూపతద్ధితస్య, విలుణ్ఠనేతి వ్యుపసర్గస్య, భుజైరితి బహువచనస్య తద్వ్యఞ్జకవిశేషత్వాత్। అసంలక్ష్యక్రమో ధ్వనిశ్చాత్ర స్వావమాననాన్నిర్వేదాఖ్యః సంచారిభావః। తస్మాదవ్యాప్తిః। ధ్వనికారాదిభిః ధ్వనిత్వేనోత్తమకావ్యత్వస్యాఙ్గీకారాత్ సమనన్తరశ్లోకే తదదోషావితి లక్షణాఽవ్యాపనాత్।

నను కశ్చిదేవాంశోఽత్ర దుష్టో న పునః సర్వోఽపీతి చేత్తర్హి యత్రాంశే దోషః సోఽకావ్యత్వప్రయోజకః, యత్ర ధ్వనిః స ఉత్తమకావ్యత్వప్రయోజకః, ఇత్యంశాభ్యాముభయత ఆకృష్యమాణామిదం కావ్యమకావ్యం వా కిమపి న స్యాత్। న చ కఞ్చిదేవాంశం కావ్యస్య దూషయన్తస్యః శ్రుతిదుష్టాదయో దోషాః, కిం తర్హి సర్వమేవ కావ్యమ్। తథా హి— కావ్యాత్మభూతస్య రసస్యానపకర్షకత్వే తేషాం దోషత్వమపి నాఙ్గీక్రియతే। అన్యథా నిత్యదోషానిత్యదోషత్వవ్యవస్థాపి న స్యాత్। (ఇ, ఌ)

యదుక్తం ధ్వనికృతా—

(వి, ఇ) స్వదత్తదోషం చ స్వోద్భావితసిద్ధాన్తేన ఉద్ధర్తుమాశఙ్కతే—నన్వితి। తద్దూషయతి—చేత్తర్హీతి। నన్వంశవిశేష- స్థితేన దోషేణ అపరాంశాదూషణాత్తదంశే కావ్యత్వం దోషవదంశే చాకావ్యత్వం స్యాదత ఆహ-న చేతి। కిం తర్హి సమస్తమేవేతి, సమస్తస్యైవ దూషణే యుక్తిమాహ—తథా హి అన్యథేతి। కావ్యాత్మభూతరసాద్యదూషణేఽపీత్యర్థః। నిత్యదోషాఽనిత్యదోషేతి। చ్యుతసంస్కారాదయః సమస్తరసాపకర్షకత్వాన్నిత్యాః, శ్రుతిదుష్టత్వం తు కతిపయశృఙ్గారాదిరసాపకర్షత్వాదనిత్యమిత్య- భియుక్తకృతాం వ్యవస్థాపి న స్యాత్, తన్మతే రసాపకర్షకత్వస్య దోషత్వప్రయోజకత్వాదిత్యర్థః।

(లో, లౄ) కశ్చిదేవాంశః, వృథోచ్చూనైరితి భావః। ఇదం పద్యమ్, నను పద్యైకస్యైవ విషయస్య విరుద్ధధర్మయోగః స్యాత్। ఇహ తు దోషస్య యదఙ్గస్య దూషకత్వం తస్యాకావ్యత్వమ్, ధ్వనేశ్చ యస్యోత్కర్షకత్వం తస్యోత్తమకావ్యత్వమితి ద్వయోర్న విరోధః ఇత్యాశఙ్క్యాహ—న చేతి। కథమఙ్గమాత్రనిష్ఠస్య దోషస్య కావ్యాపకర్షకతేత్యత ఆహ—తథా హీతి। రసాపకర్షకాణామేవ దోషత్వాత్, కథమేవేత్యాహ—అన్యథేతి। రసాపకర్షకత్వేఽప్యదోషత్వే, నిత్యదోషాశ్చ్యుతసంస్కృతప్రభృతయః , తేషాం సకలరసాపకర్షకత్వాత్। అనిత్యదోషాః శ్రుతికటుప్రభృతయః తథా హి రౌద్రాదిరసే ప్రరూఢశ్రుతికటుత్వస్య గుణత్వమ్ , యథా మమ తాతపాదానాం విజయనరసింహే—

'నిఃశ్వాసోద్ధాతవాతప్రసరధుతకులాహార్యముద్ఘృష్టదంష్ట్రా-

జాతజ్యోతిఃస్ఫులిఙ్గప్రకరవిరచితోల్కానికాయాభిశఙ్కాః।

అర్ద్వేపారీన్ద్రమర్ద్వేనరమహహ మహాలోకమాలోక్య లోకాః

స్తోకాస్తోకావిశేషాః శరణముపయయుర్వారిధిం వారిధిం వా ॥

'శ్రుతిదుష్టాదయో దోషా అనిత్యా యే చ దర్శితాః।

ధ్వన్యాత్మన్యేవ శృఙ్గారే తే హేయా ఇత్యుదాహృతాః॥ ఇతి।

కిం చైవం కావ్యం ప్రవిరలవిషయం నిర్విషయం స్యాత్, సర్వథా నిర్దోషస్యైకాన్తమసమ్భవాత్। (ట, ఏ)

నన్వీషదర్థే నఞః ప్రయోగ* ఇతి చేత్తర్హి 'ఈషద్దోషౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమ్' ఇత్యుక్తే నిర్దోషయోః కావ్యత్వం న స్యాత్। (ఠ, ఐ)

సతి సమ్భవే 'ఈషద్దోషౌ' ఇతి చేత్, ఏతదపి కావ్యలక్షణేఽవాచ్యమ్। రత్నాదిలక్షణే కీటానువేధాదిపరిహారవత్। న హి కీటానువేధాదయో రత్నస్య రత్నత్వం వ్యాహన్తుమీశాః కింతూపాదేయతారతమ్యమేవ కర్తు_ం , తద్వదత్ర శ్రుతిదుష్టాదయోఽపి

కావ్యస్య।

(వి, ట) ధ్వన్యాత్మన్యేవేతి — ధ్వానికావ్యస్యాత్మభూతే శృఙ్గారే ఇత్యర్థః శృఙ్గారపదం చాత్ర మాధుర్యవద్రసోపలక్షకమ్। తేన కరుణశాన్తరసయోశ్చ తే హేయా ఇత్యర్థః। నను నిత్యత్వానిత్యత్వప్రయోజకమేవ రసాపకర్షకానపకర్షకత్వం , దోషతాప్రయోజకం తు న రసాపకర్షకత్వం, కిన్త్వభియుక్తోక్తతత్తత్స్వరూపమేవ తత్ప్రయోజకభిత్యత ఆహ—కించేతి।

(వి, ఠ) ఈషదర్థే నఞ ఇతి—అదోషావితి నఞ ఇత్యర్థః। నిర్దోషయోరితి శబ్దార్థయోరిత్యర్థః। ప్రౌఢదోషయోస్తు కావ్య- త్వాభావస్య ఇష్టత్వాదితి భావః।

తథా చ న్యక్కార ఇత్యాదావవ్యాప్తిర్న దోషః। తయోః ప్రౌఢదోషవతోః కావ్యత్వాభావాదితి భావః। లక్షణస్య దోషవిశేషా- భావఘటితత్వేన కశ్చిద్దోష ఇత్యుక్తమవధేయమ్।

(లో, ఏ) ధ్వన్యాత్మని ధ్వనిస్వరూప ఇత్యర్థః। ననూత్తమకావ్యత్వేనాఙ్గీకృతానామపి సదోషత్వే కావ్యత్వం మాభూత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ—కిఞ్చేతి। ఏవమ్ అదోషశబ్దార్థయోరేకవాక్యత్వే।

(లో, ఐ) నఞః—అదోషావితిపదస్థితస్య। నిర్దోషయోః క్వచిత్ కదాచిత్ కవినాఽదోషభావేన నిర్మితయోః కావ్యత్వం న స్యాత్, ఈషద్దోషత్వకావ్యలక్షణస్య తత్రాసమ్భవాత్।

---

* ఈషదర్థే నఞః ఇతి —

‘తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా।

అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ ప్రకీర్త్తితాః॥’

ఇషదర్థే యథా—అనుదరా కన్యా—అల్పోదరా। తద్వత్—అత్రాపి అదోషౌ అల్పదోషయుక్తౌ—ఇతి చేత్।

ఉక్తఞ్చ—

‘కీటానువిద్ధరత్నాదిసాధారణ్యేన కావ్యతా।

దుష్టేష్వపి మతా యత్ర రసాద్యనుగమః స్ఫుటః॥’ ఇతి (డ,ఓ)

కిఞ్చ శబ్దార్థయోః సగుణత్వవిశేషణమనుపపన్నమ్—గుణానాం రసైకధర్మత్వస్య ‘యే రసస్యాఙ్గినో ధర్మాః శౌర్యాదయ ఇవాత్మనః’ ఇత్యాదినా తేనైవ ప్రతిపాదితత్వాత్। రసాభివ్యఞ్జకత్వేనోపచారత ఉపపద్యత ఇతి చేత్, తథాప్యయుక్తమ్। (ఢ, ఔ)

తథా హి — తయోః కావ్యస్వరూపత్వేనాభిమతయోః శబ్దార్థయో రసోఽస్తి, నవా। నాస్తి చేత్, గుణవత్త్వమపి నాస్తి। గుణానాం తదన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్। అస్తి చేత్, కథం నోక్తం రసవన్తావితి విశేషణమ్। (అ)

(వి, డ) సతి సమ్భవ ఇతి—స్ఫుటదోషరహితే కదాచిదీషద్దోషస్య సమ్భవే సతీత్యర్థః। ఉక్తఞ్చేతి—యత్ర రసాదీనామసంలక్ష్యక్రమాణామ్ అనుగమః స్ఫుటః తత్ర దుష్టేష్వపి కీటానువిద్ధరత్నాదిసాధారణ్యేన కావ్యతా మతా ఇత్యర్థః।

(వి, ఢ) ఏవమదోషావితి విశేషణం దూషయిత్వా సగుణావితి విశేషణం దూషయితుమాహ—కిఞ్చేతి। తేన గుణాశ్రయర- సవ్యఞ్జకత్వరూపపరమ్పరాసమ్బన్ధేన శబ్దార్థయోర్గుణవత్త్వోపచార ఇత్యర్థః। తథాప్యుక్తం గుణవత్త్వవిశేషణమిత్యర్థః।

(ఒ) కీటానువిద్ధేతి— సాధారణ్యేన సామాన్యేన కావ్యతాదుష్టేష్వపి మతేతి సంబన్ధః।

(లో, ఔ) ఏవమదోషత్వస్య కావ్యలక్షణత్వం దూషయిత్వా సగుణత్వస్యాపి దూషయతి। అనుపపన్నమ్ అసమ్భవీత్యర్థః రసైకధర్మత్వస్య రసమాత్రధర్మత్వస్య। తేనైవ కావ్యప్రకాశకారేణైవ। రసాభివ్యఞ్జకత్వేనేతి। అయమర్థః—శబ్దార్థౌ ఖలు ప్రాచీనోక్తరీత్యా నిర్మితౌ రసాభివ్యఞ్జకౌ భవతోఽప్యనుమతౌ; తేన రసాదిరూపవ్యఙ్గ్యరూపాణామపి మాధుర్యాదీనాం వఞ్జకరూపశబ్దార్థధర్మత్వేనోపచారః। యదాహ స ఏవ

"గుణవృత్త్యా పునస్తేషాం స్థితిః శబ్దార్థయోర్మతా" ఇతి।

మైవమిత్యాహ—తథాపీతి। ఉపచారతః సగుణౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమితి యదుచ్యత ఇత్యర్థః।

(లో, అ) కుతోఽయుక్తమిత్యాహ—తథా హీతి। తయోరుపచారతః। సగుణయో రసోఽస్తి నవేతి, అయమర్థః—రసస్య సద్భావే ఏవ కావ్యత్వం తదభావే వేతి। ఆదౌ తుచ్ఛతయా ద్వితీయం నిరాకరోతి—నాస్తి చేదితి। తదన్వయేతి సమానధర్మత్వాదితి భావః। రసోఽ-

---

* యథా ప్రభాతిశయేన దోషతిరోధానాత్ న రత్నస్వరూపభఙ్గః తథా కావ్యేఽపి వ్యఙ్గ్యవైచిత్ర్యేణ రసబోధే సతి రసచమత్కారితయా దోషతిరోధానాత్ న కావ్యత్వహానిరితి భావః।

గుణవత్త్వాన్యథానుపపత్త్యైతద్దృశ్యత ఇతి చేత్, తర్హి సరసావిత్యేవ వక్తుం యుక్తమ్, న సగుణావితి। నహి ప్రాణిమన్తో దేశా ఇతి వక్తవ్యే శౌర్యాదిమన్తో దేశా ఇతి కేనాప్యుచ్యతే। (ఇ, ఆ)

(వి, ఇ) చేత్తర్హీత్యత్ర చేత్తథాపీత్యర్థః। నహి ప్రాణిమన్త ఇతి। శౌర్యాద్యాశ్రప్రాణ్యాశ్రయే దేశేఽనయా పరమ్పరయా శౌర్యాదిమన్తో దేశా ఇతి కేనాపి నోచ్యతే ఇత్యర్థః। ఇదం చ గ్రన్థకృతాఽఽరోపబీజానవధానాదేవోక్తమ్; తథా హి పరమ్పరాఘటకస్య మధ్యభూతసమ్బన్ధినో బహిరిన్ద్రియప్రత్యక్షత్వే సత్యేవ నైవమారోపః। యత్ర తు పరమ్పరాఘటకమధ్యభూతసమ్బన్ధీ న బహిరిన్ద్రియప్రత్యక్ష్యస్తత్రత్వేవమారోపో దృశ్యత ఏవ। యథా శీతో వాయురుష్ణం జలం సుగన్ధివార్యురిత్యత్ర పరమ్పరాసమ్బన్ధఘటకానాం మధ్యభూతజలాగ్నిపుష్పావయవానాం సూక్ష్మత్వేనాఽప్రత్యక్షత్వాత్ తాదృశ ఆరోపః। ప్రకృతేఽపి బహిరిన్ద్రియాఽప్రత్యక్షస్య రసాదేశ్చ పరమ్పరాసమ్బన్ధఘటకత్వాత్ సమ్భవత్యేవ గుణవత్తారోపః శబ్దార్థయోరితి। అత ఏవ శబ్దతారత్వవదాకాశమితి నారోపః। తత్ర పరమ్పరాసమ్బన్ధఘటకస్య శబ్దస్య బహిరిన్ద్రియప్రత్యక్షత్వాత్। నచైవం జ్ఞానత్వవానాత్మా ఇత్యారోపాపత్తిః। తత్ర పరమ్పరాసమ్బన్ధఘటకస్య జ్ఞానస్య బహిరిన్ద్రియాప్రత్యక్షత్వాదితి వాచ్యమ్। యది చ తాదృశారోపో నాస్తి తదా కారణాన్తరాభావస్యైవ తత్ర కల్పనీయత్వాత్। అత ఏవోదయనాచార్యైరుక్తమ్, “ఆరోపే సతి నిమిత్తానుసరణం న తు నిమిత్తమస్తి ఇత్యారోపః” ఇతి। యస్తు జవాకుసుమస్య బహిరిన్ద్రియప్రత్యక్ష్యత్వేఽపి లోహితః స్ఫటిక ఇత్యారోపః తత్ర జవాకుసుమం నేదృశపరమ్పరాఘటకం జవాకుసుమస్య స్ఫటికావృత్తిత్వాత్। కిన్తు జవాకుసుమస్య స్వచ్ఛద్రవ్యసాన్నిధ్యమేవ తద్రహితం పృథగేవారోపనిమిత్తమితి సుధీభిరవధేయమ్। *

స్తీతి ప్రథమపక్షం దూషయతి—అస్తి చేదితి। కథమితి—అయమాశయః, యది గుణాభివ్యఞ్జకయోః శబ్దార్థయోః సతోరేవ కావ్యలక్షణత్వమభిమతం తదా లక్షణస్య న్యూనపదత్వమ్।

(లో, ఆ) గుణవత్త్వేతి—సగుణావితి పదేనైవ శబ్దార్థయోః సరసత్వముక్తమిత్యర్థః, తర్హీతి—యది సరసత్వప్రతిపాద- నాయ సగుణావిత్యుక్తమిత్యర్థః। తేన అలఙ్కారాః కటకకుణ్డలాదివదితి వచనేన అలఙ్కారస్యోత్కర్షమాత్రాధాయకత్వాత్ లక్షణం పరాస్తమిత్యర్థః। కించాత్ర, తదదోషావితి లక్షణే శబ్దార్థావితి వచనమప్యసమీచీనం, తథా హి, కావ్యత్వసామాన్యస్య కిం శబ్దార్థయోః సంయోగాదివద్ వ్యాసజ్యవృత్తిత్వమ్ ? ఉత గోత్వాదివత్ ప్రత్యేకపరిసమాప్తివృత్తిత్వమ్ ? నాద్యః సామాన్యత్వాదేవ। న ద్వితీయః శబ్దార్థయోః

---

*ఏతత్తు న రుచిరం దూషణమ్। స్థూలజలసంయోగేన శీతో వాయుః అర్కోపలసంయోగన ఉష్ణం జలభిత్యాదౌ స్థూలజలార్కోపలసంయోగఘటితయోః పరస్పరయోర్మధ్యపదార్థయోః స్థూలజలార్కోపలయోః బహిరిన్ద్రియప్రత్యక్షత్వేఽపి విశిష్టాధీనియామకత్వేన సమ్బన్ధత్వాఙ్గీకారాత్। చిదానన్దచమత్కారమయస్య రసస్య బహిరిన్ద్రియప్రత్యక్షావిషయత్వేన తద్ఘటితపరమ్పరాయాః

నను 'శబ్దార్థౌ సగుణౌ' ఇత్యనేన గుణాభివ్యఞ్జకౌ శబ్దార్థౌ కావ్యే ప్రయోజ్యావిత్యభిప్రాయ ఇతి చేత్, న। గుణాభివ్యఞ్జకశబ్దార్థవత్త్వస్యాపి కావ్యే ఉత్కర్షమాత్రాధాయకత్వమ్, నతు స్వరూపాధాయకత్వమ్ (త)

ఉక్తం హి—కావ్యస్య శబ్దార్థౌ శరీరమ్, రసాదిశ్చాత్మా, గుణాః శౌర్యాదివత్ , దోషాః కాణత్వాదివత్, రీతయోఽవయవసంస్థానవిశేషవత్ , అలఙ్కారాః కటకకుణ్డలాదివత్, ఇతి।

ఏతేన 'అనలఙ్కృతీ పునః క్వాపి' ఇతి యదుక్తం తదపి పరాస్తమ్। అస్య హ్యర్థః సర్వత్ర సాలఙ్కారౌ క్వచిత్త్వస్ఫుటాలఙ్కారావపి శబ్దార్థౌ కావ్యమితి। తత్ర సాలఙ్కార—

(వి, త) ఇదానీం సగుణత్వవిశేషణస్య న లక్షణఘటకత్వం కిన్తు కవ్యపదేశపరత్వమిత్యాశఙ్కతే, నను శబ్దార్థావితి దూషయతి—చేన్నేతి। శబ్దార్థవత్వస్యాపీత్యత్ర తాదాత్మ్యేనవతద్వత్తా శబ్దార్థాత్మక-కావ్యస్య బోధ్యా।

న తు స్వరూపాధాయకత్వమితి స్వరూపం లక్షణమ్। న చేదమయుక్తం దూషణం స్వరూపాధాయకత్వస్యోక్తాశఙ్కాయామవిష- యత్వాత్, కిన్తు కవ్యపదేశపరతయా ఏవాశఙ్కితత్వాదితి వాచ్యమ్। న తు స్వరూపాధాయకత్వమిత్యస్య స్వరూపే లక్షణే న నివేశౌచిత్యమిత్యేవ, అర్థాత్ కవ్యపదేశపరవిశేషణస్య లక్షణే దానానౌచిత్యాదిత్యర్థః।

(వి, థ) శౌర్యాదివదితి — రసస్యోత్కర్షాధాయకా ఇతి శేషః। కటకకుణ్డలా-

---

ప్రత్యేకం కావ్యత్వ-ప్రసఙ్గాత్। ఏతచ్చ ఏతద్గ్రన్థకృతా స్వకృతాయాం కావ్యప్రకాశటీకాయాం లిఖితమపి ప్రాచీనగౌరవని- యన్త్రితేనాత్రోపేక్షితమ్। అదోషత్వాదీనాం తు కావ్యలక్షణత్వే ప్రమేయార్థవిరోధప్రసఙ్గ ఇతి తన్నిరాకృతమ్। *

(లో, ఇ) ఏతేనేతి అలఙ్కారాదీనాం కటకకుణ్డలాదిసామాన్యతా ఉక్తా।

సమ్బన్ధత్వాఙ్గీకారే బాధాభావాచ్చ। వస్తుతస్తు యత్ర పరమ్పరయా విశిష్టధీనియామకత్వం తత్రైవ తస్యాః సమ్బన్ధత్వం కల్ప్యతే। యత్ర తు విశిష్టధీనియామకత్వం తత్ర తు సమ్బన్ధత్వం న కల్ప్యతే ఏవ। తేన, 'జ్ఞానత్వవాన్ ఆత్మా' ఇత్యాదౌ స్వసమవాయిసమవాయస్య న సమ్బన్ధత్వమితి ॥ రామచరణతర్కవాగీశటీకా।

* కిం చ శబ్దార్థయోః ప్రత్యేకం న కావ్యత్వమ్। అనర్థకశబ్దే శబ్దానుపస్థాపితే అర్థే చ అతిప్రసఙ్గాత్। కిన్తు శబ్దార్థసముదాయస్య కావ్యత్వం పఞ్చభూతసంఘాతస్య శరీరత్వభివ ;

సముదాయస్య కవివ్యాపారవిషయతా ఏవ। అత ఏవ వామనాదయోఽపి గుణాలఙ్కారసంస్కృతయోః శబ్దార్థయోః కావ్యత్వమాహుః। కేచిత్ కావ్యత్వం నామ సామాన్యమాహుః, తన్న ‘శబ్దార్థోభయధర్మతగ్రా స్వీక్రియమాణకావ్యత్వం, సంయోగాదివత్ అనేకాశ్రితత్వం వ్యాసజ్యవృత్తిత్వం

శబ్దార్థయోరపి కావ్యే ఉత్కర్షమాత్రాధాయకత్వాత్। ఏతేన 'వక్రోక్తిః కావ్యజీవితమ్' ఇతి వక్రోక్తిజీవితకారోక్తమపి పరాస్తమ్। వక్రోక్తేరలఙ్కారరూపత్వాత్। (ధ, ఇ.)

యచ్చ క్వచిదస్ఫుటాలఙ్కారత్వే ఉదాహృతమ్—

“యః కౌమారహరః స ఏవ హి వరస్తా ఏవ చైత్రక్షపా-

స్తే చోన్మీలితమాలతీసురభయః ప్రౌఢాః కదమ్బానిలాః।

సా చైవాస్మి తథాపి తత్ర సురతవ్యాపారలీలావిధౌ

రేవారోధసి వేతసీతరుతలే చేతః సముత్కణ్ఠతే॥” ఇతి

ఏతచ్చిన్త్యమ్। (ద, ఈ)

దివదితి శబ్దార్థయోః శోభకా ఇతి శేషః। ఏతేనేతి। ఉత్కర్షాధాయకవిశేషణస్య లక్షణేఽప్రవేశ్యత్వేన ఇత్యర్థః।

సాలఙ్కారశబ్దార్థయోరితి— శబ్దార్థయోః సాలఙ్కారత్వస్యేతి పర్యవసితార్థః। (వి, ద) 'యః కౌమారహర' ఇత్యాదిశ్లోకమ్ అస్ఫుటాలఙ్కారోదాహరణతయా కావ్యప్రకాశకార ఉదాహృతవాన్, తత్ర స్ఫుటాలఙ్కార ఏవాస్తీత్యాహ—యచ్చేతి। యః కౌమారహర ఇతి। రేవాతీరే

కృతసఙ్కేతాయాః కులటాయాః స్వగృహే ఇయం భావనా। ఉత్కణ్ఠాకరణం మమ యద్యపి నాస్తి తథాపి తత్ర కృతసఙ్కేతే రేవారోధసి రేవాతీరే వేతసీనామతరుతలే సురతవ్యాపారరూపలీలావిధినిమిత్తం చేతః సముత్కణ్ఠతే ఇత్యర్థః। ఉత్కణ్ఠాకారణాభావం దర్శయతి-'యః కౌమారహర' ఇత్యాదినా। కౌమారం కుమారీత్వమ్— అపరిణీతాత్వమ్, పరిణయనేన యస్తద్వరః

వక్రోక్తిజీవితకారః, కశ్చిదాహ—అలఙ్కారరూపత్వాత్। తథా హ్యుక్తమ్-

"సైషా సర్వత్ర వక్రోక్తినయార్థో విభావ్యతే।

యత్నోఽస్యాం కవినా కార్యః కోఽలఙ్కారోఽనయా వినా" ఇతి।

(లో, ఈ) ఏవం కావ్యలక్షణం దూషయిత్వా కావ్యప్రకాశకృతః స్ఫుటాలఙ్కారవిరహోదాహరణే స్ఫుటాలఙ్కారం దర్శయన్నాహ, యచ్చేతి—ఉదాహృతం కావ్యప్రకాశకారైరితి శేషః। 'యః కౌమారేతి' కౌమారం నవయౌవనమ్, తదకృతకప్రేమాఽసకృత్తయా యోఽతివాహితవాన్ స కౌమార-

---

వ్యాసజ్యవృత్తిర్వా, గోత్వాదివత్ ప్రత్యేకపరిసమాప్తిర్వా। నాద్యః, సామాన్యస్య వ్యాసజ్యవృత్తిత్వానఙ్గీకారాత్। న ద్వితీయః, ప్రత్యేకం కావ్యతా-ప్రసఙ్గాత్। కేచిత్ ప్రమేయత్వం నానార్థానుభవవిషయత్వం ప్రమేయత్వాదివత్ కావ్యత్వముపాధిమాహుః। కేచిత్ మిథునాదిశబ్దవత్ కావ్యశబ్దోఽపి సంహతధర్మవచనమాహుః। (గ్రన్థకృతః కావ్యప్రకాశటీకాయామ్)

అత్ర హి విభావనావిశేషోక్తిమూలస్య సన్దేహసఙ్కరాలఙ్కారస్య స్ఫుటత్వమ్। (ధ, ఉ)

పతిరిత్యర్థః। స ఏవ వరః శ్రేష్ఠః, యథేష్టరతిసమర్థ ఇత్యర్థః। చైత్రక్షపా అపి సఙ్కేతస్థల ఇవాత్రాప్యవిశిష్టా ఇత్యాహ—'తా ఏవ' ఇతి। సుగన్ధివాయురప్యత్రాప్యవిశిష్ట ఇత్యాహ 'తే చేతి'। కదమ్బానిలాః మధ్యస్థితకదమ్బవనానిలా ఇత్యర్థః। అత ఏవ తే ప్రౌఢాః అపి మన్థత్వపర్యవసన్నాః। వనానిలస్య ప్రౌఢత్వేఽపి మన్థత్వం వనబహిర్భావేన। సౌగన్ధ్యం తు మాలత్యధీనమేవ। చైత్రే కదమ్బపుష్పస్యాభావ ఏవ, కేచిత్తు ధూలీకదమ్బపుష్పపరతయా వ్యాచక్షతే। తన్మతే వాయోః ప్రౌఢత్వవిశేషణానౌచిత్యాపత్తేః అన్యే తూన్మీలితమాలతీనాం తే చ ప్రౌఢసురభయో ఘ్రాణతర్పణగన్ధాః, ఇతి వ్యాచక్షతే। తన్న। తదా కదమ్బానిలా ఇత్యత్ర తే చ ఇత్యస్యాభావాత్ ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తేః। తే చ ఇత్యస్యానుషంగే ప్రక్రమభఙ్గదోషాపత్తేః, అనుషంగగ్రాహకాభావాచ్చ। సా చేతి అహమపి తదవస్థైవ, ఉభయత్ర ఇత్యర్థః। ఇత్థముత్కణ్ఠాకారణం నాస్తి, తథాపి చిత్తస్వభావవైలక్షణ్యాదుత్కణ్ఠేత్యర్థః।

(వి, ధ) విభావనేతి—ఉత్కణ్ఠాకారణాభావేఽపి ఉత్కణ్ఠావర్ణనా విభావనా। “విభావనా వినా హేతుం కార్యోత్పత్తిర్యదుచ్యతే” ఇతి తల్లక్షణాత్। తథానుత్కణ్ఠాకారణపత్యాదిసత్త్వేఽపి ఉత్కణ్ఠారూపస్యానుత్కణ్ఠాభావస్య వర్ణనాద్ విశేషోక్తిః। సతి హేతౌ ఫలాభావే విశేషోక్తిః” ఇతి చ లక్షణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్; తన్మూలసన్దేహసఙ్కరస్య తన్మూలసన్దేహసఙ్కరాలఙ్కారస్య ఇత్యర్థః। తయోర్న సన్దేహః। అవిరోధినోస్తయోరేకత్ర సమావేశసమ్భవేన సన్దేహాభావాత్। కిన్తు తదుత్థాపితాఽద్భుతరసశ్లఙ్గారాభాసయోరఙ్గాఙ్గిభావసన్దేహేన రసవత్ ప్రేయోఽలఙ్కారయోరేవ సన్దేహః। తథా హి కారణాభావే ఫలాత్ కారణసద్భావే ఫలాభావాచ్చ విస్మయస్య ఉత్థాపితత్త్వాత్తత్ స్థాయిభావకోఽద్భుతరసః। స కిముపనాయకవిషయరత్యుత్కణ్ఠాలబ్ధస్య శృఙ్గారాభాసస్యాఙ్గమితి రసవదలఙ్కార; ? రసస్యా-

---

హరః వరః స్వయంవృతః, నతు పిత్రాదిభిర్గ్రాహితః। చైత్రో వసన్తః, తత్ర జాతికదమ్బాభావాత్, మాలతీ వాసన్తికా। కదమ్బో ధూలికదమ్బ ఇతి కేచిత్। సంప్రదాయవిదస్తు స ఏవ వసన్తః తా ఏవ వర్షా ఇతి మన్మథోద్దీపకత్వావిశేషాద్ ఋతుద్వయస్యాఽపి గ్రహ ఇతి వ్యాచక్షతే।

(లో, ఉ) అత్ర హీతి కారణాభావే కార్యోత్పత్తిర్విభావనా సా చాత్రాస్ఫుటా। యే ఖలు ఉత్కణ్ఠాయాః కారణాని ప్రియసఙ్గమాఽభావాదయః, తదభావేఽప్యత్ర ఉత్కణ్ఠోత్పన్నేతి; తదభావశ్చ తద్విరోధిప్రియసఙ్గమసద్భావముఖేనోపనిబద్ధ ఇతి విభావనాఽస్ఫుటా। యది

ఖలు ప్రియసఙ్గమాభావాదీనాం కారణానామసద్భావముఖేన వర్ణనం తదేవ తస్యాః స్ఫుటత్వమ్। విశేషోక్తిశ్చ కారణసామగ్ర్యే కార్యానుత్పత్తిరూపా, సాప్యత్రాస్ఫుటా, ప్రియసన్నిధానాదయో ధృతేః కారణాని। అత్ర చ తేషు సత్స్వపి ధృతిర్నోత్పన్నేత్యుత్కణ్ఠోత్పత్తిముఖేన వర్ణితమ్, యది

ఏతేన—

“అదోషం గుణవత్ కావ్యమలఙ్కారైరలఙ్కృతమ్।

రసాన్వితం కవిః కుర్వన్ కీర్తిం ప్రీతిం చ విన్దతి।”

ఇత్యాదీనామపి కావ్యలక్షణత్వమపాస్తమ్। (న, ఊ)

యత్తు ధ్వనికారేణోక్తమ్—“కావ్యస్యాత్మా ధ్వనిః” ఇతి తత్ కిం వస్త్వలంకారరసాదేలక్షణస్త్రీరుపో ధ్వనిః కావ్యస్యాత్మా ? ఉత రసాదిరూపమాత్రో వా? నాద్యః। ప్రహేలికాదావతివ్యాప్తేః। ద్వితీయశ్చేదోమితి బ్రూమః। (ప, ఋ)

ఙ్గత్వేన రసవదలఙ్కారస్య వక్ష్యమాణత్వాత్। కిం వా స ఏవ రసాభాసోఽద్భుతరసస్యాఙ్గమితి ప్రేయోఽలఙ్కారః, ఆభాసస్యాఙ్గత్వే ప్రేయోఽలఙ్కారస్య వక్ష్యమాణత్వాత్। అఙ్గాఙ్గిభావం వినా స్వాతన్త్ర్యేణ రసధ్వ్యయప్రతీత్యభావస్య సర్వాలఙ్కారికసమ్మతత్వాత్। స్ఫుటత్వమతి— ఇదం చ న రుచిరం దూషణం, తథా హి స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వే తావత్ శీఘ్రప్రతీయమానత్వాప్రతీయమానత్వాభ్యామేవ, తథా చాత్ర కారణాభావఫలాభావయోర్వాచకస్య నఞోఽభావేన తత్ కల్పనాయా విలమ్బేనాస్ఫుటత్వాత్ ఏవం తయోరస్ఫుటత్వాచ్చ సుతరాం తన్మూలదర్శితాలఙ్కారయోరస్ఫుటత్వమ్।

(వి, న) ఏతేనేతి—అస్మదుక్తదూషణేనేత్యర్థః।

(వి,ప) ధ్వనిరితీతి—వ్యఙ్గ్యార్థ ఇత్యర్థః। నతు ధ్వనికావ్యమ్। కావ్యస్య కావ్యాత్మత్వాసమ్భవాత్। ప్రహేలికాదా- వితి। న చ తదపి కావ్యమేవేతి వాచ్యం వ్యఙ్గ్యస్యాస్వాద్యత్వవశాదేవ కావ్యాత్మత్వకథనాత్। ప్రహేలికాదౌ తు వ్యఙ్గ్యస్యాఽబోధ్యతాయామేవ కవేస్తాత్పర్యాత్, అబోధ్యత్వాదేవ తస్య వైచిత్ర్యమ్, నత్వాస్వాద్యవ్యఙ్గ్యత్వమ్, తథా హి-

---

ధృతిర్నోత్పన్నేత్యుచ్యతే, తదా కార్యానుత్పత్తేః స్ఫుటతయోక్తత్వాత్ విశేషోక్తిః స్ఫుటా స్యాత్। ఇహ విరుద్ధరూపోత్కణ్ఠోత్పత్తిముఖేన ధృతేరనుపపత్తిరుక్తా, అతో విశేషోక్తిరస్ఫుటా। ఏవమత్ర ద్వయోర్విభావనావిశేషోక్త్యోరస్ఫుటార్థత్వాత్ స్ఫుటాలఙ్కారవిరహ ఇతి కావ్యప్రకాశకృతో మతమ్।

తత్రాహ—అత్రహీతి, అయమర్థః అత్ర విభావనావిశేషోక్తీ అస్ఫుటే, తథాపి తదుభయారబ్ధసన్దేహే సఙ్కరాలఙ్కారస్య స్ఫుటత్వాత్ కథం స్ఫుటాలఙ్కారవిరహ ఇతి। సంసృష్టి-సఙ్కరౌ చ లౌకికముకుటాయలఙ్కారమిశ్రణేనేవ పృథగలఙ్కారత్వేనాభ్యుపగతౌ।

(లో, ఊ) ఏతేన-తదదోషావితి లక్షణస్య కావ్యలక్షణత్వాభావకథనేన। అదోషభిత్యాది సరస్వతీకణ్ఠాభరణోక్త- లక్షణమ్। విశేషశ్చాత్ర సరసావితి వచనే శ్రత్యర్థత్వేన సగుణావితి వచనం సమనన్తరోక్తరీత్యాఽనర్థకమ్।

(లో, ఋ) సమ్ప్రతి రసమాత్రధ్వనేః కావ్యత్వం సిషాధయిషుర్వస్త్వలఙ్కారయోస్తన్నిరస్యన్ ఆహ—యత్త్వితి। ధ్వనికారః శ్రీమదానన్దవర్ధనాచార్యః। వస్తు అర్థమాత్రమ్, అలఙ్కారస్తదేవ విచ్ఛిత్తియుక్తమ్। రసః శృఙ్గారాదిః, ఆదిశబ్దాత్ భావతదాభాసాదయోఽసంలక్ష్యక్రమభేదాః।

నను యది రసాదిరూపమాత్రో ధ్వనిః కావ్యస్యాత్మా (ఫ) తదా—

“అత్తా ఏత్థ ణిమజ్జఇ ఏత్థ అహం దిఅసం పలోఏహి।
మా పహిఅ రరిత్తఅన్ధఅ సే జ్జాఏ మహేంణ మజ్జహిసి” । (బ, ఋ) *

“తరుణ్యాలిఙ్గితః కణ్ఠే నితమ్బస్థలమాశ్రితః।
గురూణాం సన్నిధానేపి కః కూజతి ముహుర్ముహుః॥”

ఇత్యత్ర యః పూర్ణకలశో వ్యఙ్గ్యస్తస్యాఽబోధ్యతాయామేవ కవేస్తాత్పర్యాద్యత్రైవ వైచిత్ర్యేణ అలఙ్కార ఏవ ప్రహేలికా। యత్తు అస్ఫుటారూయే గుణీభూతే వ్యఙ్గ్యే కృచ్ఛ్రగమ్యత్వం తత్ర కృచ్ఛ్రగమ్యతాయాం న కవేస్తాత్పర్యమతస్తస్య నాతికృచ్ఛ్రగమ్యత్వమ్, ఆస్వాద్యత్వం చాస్త్యేవ। ప్రహేలికాదావిత్యాదిపదాత్ కర్తృకర్మగుప్త్యాదిపరిగ్రహః। ద్వితీయశ్చేదితి—స్వీకారే ఓంకారః। మయాపి 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదితి భావః।

(వి, ఫ) నను యది వ్యఙ్గ్యో రస ఏవ కావ్యస్యాత్మా తదా వస్తునో వ్యఙ్గ్యత్వే కథం కావ్యత్వమిత్యాశఙ్కతే “నను రసాదిమాత్రేతి”।

(వి, బ) అత్తా ఏత్థేతి—

“శ్వశ్రూరత్ర నిమజ్జతి అత్రాహం దివసకం ప్రలోకయ।
మా పథిక రాత్ర్యన్ధ శయ్యాయామావయోర్మఙ్క్ష్యసి॥”

రాత్ర్యన్ధత్వేన కథితాత్మానం స్వగృహే కృతావాసం పథికం ప్రతి స్వయం దూత్యా ఉక్తిరియమ్। అత్తా శ్వశ్రూః వేశీ। శ్వశ్రా నిమజ్జనకథనేన అస్యా మృతప్రాయత్వం సూచితమ్

ప్రహేలికా—వ్యఙ్గ్యార్థవిశిష్టో నీరసో వాక్యవిశేషః। యథా—

“కే దారపోషణరతాః కా శీతలామ్బువాహినీ గఙ్గా।

కం సంజఘాన కృష్ణః కం బలవన్తం న బాధతే శీతమ్॥”

ఇత్యత్ర ప్రశ్నరూపోఽర్థో వాచ్యః, ఉత్తరరూపశ్చ వ్యఙ్గ్యః। తథా హి—దారాణాం భార్యాణాం పోషణే రతాః కే ? శీతామ్బువాహినీ గంగా కా ? కం కృష్ణః సంజఘాన ? బలవన్తం కే న బాధతే శీతమ్ ? ఇతి ప్రశ్నః। ఉత్తరపచ్చే కేదారాః క్షేత్రాణి।

(లో, ఋ) అత్తేతి—దివసకామితి కాలే కర్మ, అత్ర పుంశ్చలీవచనేన మత్ శయ్యాస్థానమ్ అభీతం సమాగచ్ఛేత్యర్థమాత్రస్య ధ్వనితమ్। కథమేవమాదీనాం కావ్యత్వాభ్యుపగమ

---

* అత్ర గృహే విద్యమానాయాః శ్వశ్రవా అతివృద్ధతయా బధిరనిశ్చేష్టత్వాదియోగాత్ అన్యస్య చ అసత్త్వాత్ నిఃశఙ్కం వ్యవహార ఇతి వక్తృవైశిష్ట్యాత్ ప్రతీయతే।

ఇత్యాదౌ వస్తుమాత్రస్య వ్యఙ్గ్యత్వే కథం కావ్యవ్యవహార ఇతి చేత్, న। అత్రాపి రసాభాసవత్తయైవ బ్రూమః। (భ)

అన్యథా “దేవదత్తో గ్రామం యాతి” ఇతి వాక్యే తద్ భృత్యస్య తదనుసరణరూపవ్యఙ్గ్యావగతేరపి కావ్యత్వం స్యాత్। అస్త్వితి చేత్, న। రసవత ఏవ కావ్యత్వాఙ్గీకారాత్।

కావ్యస్య ప్రయోజనం హి రసాస్వాదముఖపిణ్డదానద్వారా వేదశాస్త్రవిముఖానాం సుకుమారమతీనాం రాజపుత్రాదీనాం వినేయానాం రామాదివత్ ప్రవర్తితవ్యమ్, న రావణాదివదిత్యాదికృత్యాకృత్య ప్రవృత్తినివృత్త్యుపదేశ ఇతి చిరన్తనైరప్యుక్తత్వాత్। (మ, లృ)

తథాచాగ్నేయపురాణేఽప్యుక్తమ్—"వాగ్ వైదగ్ధ్యప్రధానేఽపి రస ఏవాత్ర జీవితమ్" ఇతి। వ్యక్తివివేకకారణాప్యుక్తమ్—"కావ్యస్యాత్మని సంజ్ఞిని రసాదిరూపే న కస్యచిద్ విమతిః" ఇతి । (ఏ)

(వి,భ) వస్తుమాత్రస్య వ్యఙ్గ్యత్వ ఇతి। మమ శయ్యాయామాగమిష్యసీత్యేవం వస్తుమాత్రస్య ఇత్యర్థః। రసాభాసేతి। ఉపనాయకవిషయత్వాదాభాసః। వ్యఙ్గ్యాన్తరసత్త్వేఽపి రసపర్య్యవసాన ఏవ కావ్యత్వమ్। తథాత్వాభావే కావ్యత్వస్వీకారే త్వతివ్యాప్తిరిత్యాహ—అన్యథేతి।

(వి, మ) రసవత ఏవ కావ్యత్వాఙ్గీకారే బీజమాహ—కావ్యస్య ప్రయోజనమితి। కృత్యాకృత్యేతి రసాస్వాదముస్యపిణ్డ- దానదర్శనాత్తాదృశముఖపిణ్డస్యైవ ముఖ్యప్రయోజనత్వముక్తమ్। తాదృశోపదేశస్తు యథాసమ్భవమేవేత్యుక్తమ్। తథా చ—'శూన్యం వాసగృహమిత్యాది' 'యః కౌమారహర' ఇత్యాదిశ్లోకేషు తాదృశోపదేశాభావేఽపి కావ్యత్వమక్షుణ్ణమ్।

(వి,య) వాగ్వైదగ్ధ్యమలఙ్కారః। సంజ్ఞిని కావ్యసంజ్ఞావతి వ్యఙ్గథార్థసాధారణ—

ఇతి పూర్వపక్షః। సిద్ధాన్తమాహ—అత్రాపీతి, రసాభాసవత్తయైవ। నతు కేవలం వస్తుమాత్రస్య వ్యఙ్గయత్వేన। రసాభాసశ్చాత్ర పుంశ్చల్యాః పరనాయకవిషయాయా రతేః ప్రకాశనాత్। అథవా నరిసేష్వపి వస్తుమాత్రప్రాధాన్యేన కావ్యవ్యవహారస్వీకారః।

(లో, లృ) కావ్యస్యేతి—అయమర్థః, రసాస్వాద ఏవ ముఖం పిణ్డస్య ద్వారేణ తదుక్తమ్—

'స్వాదుకావ్యరసోన్మిశ్రం వాక్యార్థముపయుఞ్జతే।

ప్రథమాలీఢమధవః పిబన్తి కటు భేషజమ్॥' ఇతి

(లో, ఏ) వ్యక్తివివేకకారో హి మహిమాచార్యః। ఆత్మలాభః కవిసంజ్ఞాప్రాప్తిః తత్సిద్ధేః ఇతివృత్తలాభాత్। ఆదిశ- బ్దేన రసమాత్రస్య కావ్యజీవాత్మత్వాప్రతిపాదకో వాగ్గుమ్ఫః। నను

ధ్వనికారేణాప్యుక్తమ్—"నహి కవేరితివృత్తమాత్రనిర్వాహేణాత్మ లాభః । ఇతిహాసాదేరేవ తత్ సిద్ధేః" ఇత్యాది। నను తర్హి ప్రబన్ధాన్తర్వర్తి_నాం కేషాంచిన్నీరసానాం పద్యానాం కావ్యత్వం న స్యాదితి చేత్, న న, రసవత్ పద్యాన్తర్గతనీరసపదానామివ పద్యరసేన ప్రబన్ధరసేనైవ తేషాం రసవత్తాఙ్గీకారాత్। యత్తు నీరసేష్వపి గుణక్రియాభివ్యఞ్జకవర్ణ్ణసద్భావాద్దోషాభావాదలఙ్కారసద్భావాచ్చ కావ్యవ్యవహారః రసాదిమత్కావ్యబన్ధ- సాభ్యాద్ గౌణ ఏవ। యత్తు వామనేనోక్తమ్—"రీతిరాత్మా కావ్యస్య" ఇతి తన్న। రీతేః సంఘటనావిశేషత్వాత్। సంఘటనాయాశ్చావయవసంస్థానరూపత్వాత్, ఆత్మనశ్చ తద్భిన్నత్వాత్। (య, ఋ)

యచ్చ ధ్వనికారేణోక్తమ్—

"అర్థః సహృదయశ్లాఘ్యః కావ్యాత్మా యో వ్యవస్థితః।

వాచ్యప్రతీయమానాఖ్యౌ తస్య భేదావుభౌ స్మృతౌ।" ఇతి।

అత్ర వాచ్యస్యాత్మత్వం 'కావ్యస్యాత్మా ధ్వనిః' ఇతి స్వవచనవిరోధాదేవాపాస్తమ్। (ర) తత్ కిం పునః కావ్యమిత్యుచ్యతే

వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్ ॥౧॥

స్యార్థస్య కావ్యసంజ్ఞావత్త్వాత్। ఇతివృత్తం వర్ణితార్థః। గుణక్రియేతి। యద్యపి వర్ణో గుణస్యైవ వ్యఞ్జకో న క్రియాయాస్తథాపి అత్ర వర్ణపదం వర్ణాదిపరం బోధ్యమ్।

(వి, ర) వాచ్యప్రతీయమానావితి। అత్ర వాచ్యపదం ప్రతీయమానపదార్థవ్యఙ్గ్యభిన్నపరమ్, తేన లక్షణార్థస్యాపి పరిగ్రహః। స్వవచనేతి। ధ్వనిర్వ్యఙ్గ్యార్థః। తస్యాత్మకత్వకథనవాచ్యార్థాత్మకథనరూపయోః స్వవచనయోర్విరోధాదిత్యర్థః।

(వి, ల) తత్ కిం పునః కావ్యమిత్యాదిప్రశ్నః। 'ఉచ్యతే' ఇత్యాది సమాధానమ్। ప్రతిపాదితత్వాదితి—'దేవదత్తో గచ్ఛతి' ఇత్యాదినేత్యర్థః।

తర్హీతి—నను యది రసవదేవ కావ్యమిత్యర్థః। నీరసానాం వర్ణితపర్వతాదిపాత్రాణామ్। సిద్ధాన్తమాహ—ప్రబన్ధరసో మహాకావ్యమ్। రీతిః పదసంఘటనా, అవయవాః పదాని।

(లో, ఐ) ఏవం ప్రాక్తనలక్షణానాం ప్రమేయవిరోధం దర్శయిత్వా స్వలక్షణమవతారయతి। తత్ కిం పునరితి—యది నైతాని కావ్యలిఙ్గలక్షణానీత్యర్థః। రసాత్మకమిత్యత్ర రస—

రసస్వరూపం నిరూపయిష్యామః। రస ఏవాత్మా సారరూపతయా జీవనాధాయకో యస్య। తేన వినా తస్య కావ్యత్వాభావస్య ప్రతిపాదితత్వాత్। “రస్యతే ఇతి రసః" ఇతి వ్యుత్పత్తియోగాద్ భావతదాభాసాదయోఽపి గృహ్యన్తే। తత్ర రసో యథా—(ల, ఐ)

“శూన్యం వాసగృహం విలోక్య శయనాదుత్థాయ కిఞ్చిచ్ఛనై-

ర్నిద్రావ్యాజముపాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖమ్।

విశ్రబ్ధం పరిచుమ్బ్య జాతపులకామాలోక్య గణ్డస్థలీం

లజ్జానమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా చిరం బాలా చుమ్బితా ॥" (వ, ఒ)

(వి.వ) శూన్యం వాసగృహమిత్యాది। కించిదుద్భిన్నయౌవనాయాః నవోఢాయాః క్రియావరార్ణనమిదమ్। అత్ర విలోక్యేత్యాది- క్రమేణైవ సకలక్రియాణాం పూర్వాపరభావః క్త్వానిర్దిష్టో బోధ్యః। శయనాత్ కించిదుత్థానం ప్రియజాగరణే ద్రతం సమ్వరణాయ। శనైస్త్వం తు శబ్దానుత్పత్తయే। పతిముఖచిరనిర్వర్ణనం నిద్రానిశ్చయాయానురాగేణ చ। విశ్రబ్ధం నిద్రానిశ్చయేన జాతాశ్వాసం, యథా స్యాత్ తథా చుమ్బనక్రియావిశేషణమిదమ్, ఆలోక్య లజ్జానమ్రముఖీ జాతా ఇతి శేషః ముఖేన బోధ్యమ్। తద్దైవ క్రియాద్వయైకకర్త్రైక్యేన క్త్వానిర్దేశోపపత్తేః। ఏతత్ పర్య్యన్తక్రియాసు బాలా కర్త్రీ, హాసప్రియచుమ్బనస్య తు కర్మ। చుమ్బనస్య చిరత్వం నాయికాయా భావనిశ్చయేన త్రాసాశజ్కాభావాదనురాగాధిక్యోత్పత్తేశ్చ। అత్ర వ్యఙ్గ్యౌ పరస్పరరతిసమ్భోగశృఙ్గారౌ। శూన్యవాసగృహవిలోకనం రతేరేవోద్దీపనవిభావః। శయ్యోత్థానాదిముఖనమ్రతాన్తాః క్రియా నాయికాయా రతేరనుభావాః। తా ఏవ నాయకరతేరుద్దీపనవిభావాః, ప్రియేణ చుమ్బనం తదీయహాసశ్చ తదీయరతేరనుభావౌ, తావేవ నాయికారతేరుద్దీపనవిభావౌ, ఉభయాభిజ్ఞే సామాజికే రసోత్పత్తిః।

పదేనాऽసంలక్ష్యక్రమభేదానాం సర్వేషాం పరిగ్రహ ఇత్యాహ—రస్యత ఇతి। రస్యతే ఆస్వాద్యతే, స్వాదః కావ్యార్థసమ్భేదాదాత్మానన్దసముద్భవ ఇత్యుక్తప్రకారః, కర్మత్వం రసాదీనాముపచారాత్। కర్మకర్తరి, వా ప్రయోగాదితి వక్ష్యతే। తదాభాసాః రసాభాసా భావాభాసాశ్చ ఆదిశబ్దాత్ భావస్య శాన్తిరుదయః సన్ధిః శబలతా చ।

(లో, ఓ) శూన్యమితి—శూన్యం వివిక్తం వాసగృహం కేలిభవనం విలోక్య, శయనాత్, శయ్యాయాః కిఞ్చిదుత్థాయ ఉత్థితా భూత్వా శనైర్మన్థం నిఃశబ్దమిత్యర్థః। బాలా నిద్రావ్యాజముపాగతస్య ప్రియస్య ముఖం సుచిరం నిర్వణర్ణ్య దీర్ఘకాలం విలోక్య సమ్యక్ పరీక్ష్య

అత్ర హి సమ్భోగశృఙ్గారాఖ్యో రసః।

భావో యథా మహాపాత్రరాఘవానన్దసాన్ధివిగ్రహికాణామ్ —

“యస్యాలీయత శల్కసీన్ని జలధిః, పృష్ఠే జగన్మణ్డలం
దంష్ట్రాయాం ధరణీ, నఖే దితిసుతాధీశః పదే రోదసీ।
క్రోధే క్షత్రగణః, శరే దశముఖః, పాణౌ ప్రలమ్బాసురో
ధ్యానే విశ్వమసావధార్మికకులం కస్మైచిదస్మై నమః ॥”

అత్ర భగవద్విషయా రతిర్భావః। (శ, ఔ)

(వి, శ) యస్యాలీయత ఇతి। అస్మై యత్పదోపస్థాపితాయ కస్మైచిత్ అనిర్వచనీయాయ అర్థాద్దశావతారిణే నారాయణాయ నమః।

తస్య మత్స్యాదిదశావతారభేదేన ధర్మానాహ—యస్యేతి। జలధితోఽపి మత్స్యస్య గౌఢోక్త్యా మహత్త్వాత్ తచ్ఛల్కసీగ్ని లయః। పృష్ఠ ఇతి— ఇదం కూర్మావతారే। అలీయత ఇతి సర్వత్రాన్వయః। జగన్మణ్డలం భూమణ్డలం పృష్ఠస్య మహత్త్వాత్। దంష్ట్రాయామితి వరాహావతారే। దితిసుతాధీశో హిరణ్యకశిపుః, ఇదం నరసింహావతారే। రోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ, ఇదం వామనావతారే। క్రోధ ఇతి పరశురామావతారే। ధ్యానమ్ ఇతి బుద్ధావతారే విశ్వధ్యాయిత్వాత్। అసావితి కల్క్యవతారే అసినా మ్లేచ్ఛచ్ఛేదనాత్।

ఇత్యర్థః। విశ్రబ్ధం నిఃశఙ్కం యథా స్యాత్తథా పరిచుమ్బ్య ఆస్వాద్య జాతపులకా ఉత్పుల్లరోమాఞ్చాఙ్కితాం గణ్డస్థలీం విలోక్య లజ్జాననముఖీ బ్రీడావనతవదనా సతీ హసతా ప్రియేణ చిరం చుమ్బితేతి సమ్బన్ధః। నాయికా స్వీయా, నాయకోఽనుకూలః, అత్ర నర్మగర్భజాతిరలఙ్కారః। శూన్యమిత్యాది, అత్ర విలోకనశబ్దోఽన్తర్భూతణిజర్థః, తేనాలోకనమ్, అనయోరేకకర్తృతకతయా పూర్వకాలీనక్త్వాప్రత్యయః। ఇహ చ నాయకో నాయికా చాలమ్బనవిభావౌ। శూన్యవాసగృహాదిరుద్దీపనవిభావః। అనుభావా బాలాగతవిలోకనాదయః నాయకాగతా వ్యాజనిద్రాదయశ్చ। నిద్రాయా హి వ్యాజారబ్ధతయా న వ్యభిచారిత్వమ్,

వ్యభిచారిణశ్చ నాయికాగతాః, విలోకనేన శఙ్కా, ఉత్థానేన చపలతా। ఉత్థానస్య శనైస్త్వేన త్రాసః, చిరం నిర్వర్ణనేన సుప్తో న వేతి సన్దేహప్రభవో వితర్కః, విశ్రబ్ధమిత్యనేన నిద్రానిశ్చయజ్ఞానేన హర్షః, పరిచుమ్బనేనౌత్సుక్యమ్, ఆలోకనేన చపలతా, ముఖనమనేన లజ్జా నిర్దిష్టైవ। నాయకగతా చ వ్యాజనిద్రాశ్రయేణ ధృతిః, చిరపరిచుమ్బనేనౌత్సుక్యం హర్షశ్చ। ఏభిశ్చ సాధారణ్యేనాభివ్యక్తః సామాజికరతిభావః శృఙ్గారరసరూపతాం భజతే। ఏవం వక్ష్యమాణోదాహరణేష్వపి విభావాదివివేకో బోద్ధవ్యః।

(లో, ఔ) యస్యాలీయతేతి—అత్ర భగవతో దశావతారవర్ణనమ్। అత్రాలీయతేతి క్రియాయాః ప్రతివాక్యమన్వయః। శల్కసీమ్ని వల్కలప్రదేశే జలధిరలీయతేతి, అనేన మత్స్యః। పృష్ఠదేశే జగన్మణ్డలమలీయతేతి కూర్మః, ఏవం వరాహాదయః। కస్మైచిద్ విశేషతో నిర్ద్వేష్టుమశక్యత్వాత్।

రసాభాసో యథా—

“మధు ద్విరేఫః కుసుమైకపాత్రే పపౌ ప్రియాం స్వామనువర్త్తమానః।
శృఙ్గేణ చ స్పర్శనిమీలితాక్షీం మృగీమకణ్డూయత కృష్ణసారః।” (వ, అ)

అత్ర సమ్భోగశృఙ్గారస్య తిర్యగ్విషయత్వాద్రసాభాసః। ఏవమన్యత్। దోషాః పునః కావ్యే కింస్వరూపా (ఆ) ఇత్యుచ్యన్తే—

దోషాస్తస్యాపకర్షకాః ॥౨॥

శ్రుతిదుష్టపుష్టార్థత్వాదయః కాణత్వఖఞ్జత్వాదయ ఇవ శబ్దార్థద్వారేణ దేహద్వారేణేవ వ్యభిచారిభావాదేః స్వశబ్దవాచ్యత్వాదయో మూర్ఖత్వాదయ ఇవ సాక్షాత్ కావ్యస్యాత్మభూతం రసమపకర్షయన్తః కావ్యస్యాపకర్షకా ఇత్యుచ్యన్తే* ఏషాం విశేషోదాహరణాని వక్ష్యామః గుణాదయః కిం స్వరూపా ఇత్యుచ్యన్తే—

ఉత్కర్షహేతవః ప్రోక్తా గుణాలఙ్కారరీతయః ॥3॥

గుణాః శౌర్యాదివత్, అలఙ్కారాః కటకకుణ్డలాదివత్, రీతయోఽవయవసంస్థానవిశేషవత్, దేహద్వారేణేవ శబ్దార్థద్వారేణ తమేవ కావ్యస్యాత్మభూతం రసముత్కర్షయన్తః కావ్యస్యోత్కర్షకా ఇత్యుచ్యన్తే। (స)

ఇహ యద్యపి గుణానాం రసధర్మత్వం తథాపి గుణశబ్దోఽత్ర గుణాభివ్యఞ్జకశబ్దా-

---

(వి,ష) మధుద్విరేఫ ఇతి—మహేశతపోభఙ్గాయాఽఽకాలికే వసన్తే జాతే తిరశ్చామపి మాన్మథక్రియావర్ణ్ణనమిదమ్। యత్ర ప్రియయా సాహిత్యేన మధుపానం ప్రియాకణ్డూయనం చ ద్విరేఫకృష్ణసారయో రతేరనుభావౌ। తయోః శృఙ్గారయోస్తిర్యగ్గతత్వేన భాసః। ఏవమన్యదితి। భావాభాసాదయోఽప్యేవమ్, తే చాగ్రే ప్రదర్శయిష్యన్తే।

(వి,స) శ్రుతీతి—శ్రుతిదుష్టాదయః అపుష్టత్వాదయోఽర్థదోషాః। ఏతే చ శబ్దార్థద్వారేణ రసమపకషర్యన్త ఇత్యన్వయః। వ్యభిచారిభావాదేః స్వశబ్దవాచ్యత్వాదయః సాక్షాదిత్యర్థః।

ఉత్కర్షహేతవ ఇతి—కావ్యాత్మభూతస్య రసస్య ఉత్కర్షహేతవ ఇత్యర్థః। తద్ధేతుతా చ శబ్దార్థద్వారేణ ఇతి వ్యాఖ్యాస్యతే। శబ్దార్థావుత్కృష్య రసముత్కర్షయన్తీత్యర్థః।

(లో, అ) కుసుమరూపే ఏకస్మిన్ పాత్రే।

(లో, ఆ) దోషాః పునరితి—యేషాం సద్భావేన కావ్యత్వం ఖణ్డితమిత్యర్థః। కిం స్వరూపాః కిమాకారేణ వర్త_న్తే ఇతి పూర్వవద్ వ్యాఖ్యానమ్।

---

*యథా కాణత్వఖఞ్జత్వాదయః దేహద్వారేణ ఆత్మానమపకర్షయన్తి మూర్ఖత్వాదయశ్చ సాక్షాత్ ఆత్మానమపకర్షయన్తి తథా శ్రుతిదుష్టాదయో దోషాః శబ్దార్థద్వారేణ కావ్యస్యాత్మభూతం రసమపకర్షయన్తి, వ్యభిచారిభావాదేః స్వశబ్దవాచ్యత్వాదయో దోషాః సాక్షాత్ కావ్యస్యాత్మభూతం రసమపకర్షయన్తి।

ర్థయోరుపచర్యతే। అతశ్చ 'గుణాభివ్యఞ్జకాః శబ్దా రసస్యోత్కర్షకాః' ఇత్యుక్తం భవతీతి ప్రాగేవోక్తమ్। ఏషామపి విశేషోదాహరణాని వక్ష్యామః। (హ, ఇ)

ఇతి శ్రీమన్నారాయణచరణారవిన్దమధువ్రతసాహిత్యారార్ణవకర్ణధారధ్వనిప్రస్థాపన

పరమాచార్యకవిసూక్తిరత్నాకరాష్టాదశభాషావారవిలాసినీభుజఙ్గసాన్ధి-

విగ్రహికమహాపాత్రశ్రీవిశ్వనాథకవిరాజకృతౌ సాహిత్యదర్పణే కావ్య-

స్వరూపనిరూపణో నామ ప్రథమః పరిచ్చేదః।

(వి, హ) నను శబ్దార్థద్వారేణ రసోత్కర్షకత్వమలఙ్కారరీతీనాం శబ్దార్థధర్మాణామేవ సమ్భవతి రసమాత్రధర్మాణామైవ గుణానాం కథం తద్ద్వారకత్వం వ్యాఖ్యాతమిత్యత ఆహ—ఇహేతి। గుణాభివ్యఞ్జకశబ్దార్థయోరితి। యద్యపి వర్ణా ఏవ గుణాభివ్యఞ్జకా ఇతి వక్ష్యన్తే తథాపి వర్ణేన పదం తేనార్థస్తేన చ గుణో వ్యజ్యతే, ఇత్యభిప్రాయేణ అర్థస్య గుణాభివ్యఞ్జకత్వముక్తమ్। తథా చ స్వవ్యాఖ్యాతార్థ ఏవానేనోపపాదితః స్వయం, తథా వ్యాఖ్యానే తు గుణానాం సాక్షాద్రసోపకారకత్వేనైవ కారికార్థః సంగచ్ఛతే ఇతి బోధ్యమ్।

ప్రాగేవోక్తమితి—నను శబ్దార్థద్వారా గుణానాం రసోత్కర్షకత్వం ప్రాజ్ఞైవోక్తమ్। తత్ కథమిదముక్తమితి చేత్, సత్యమ్ కిన్తూత్కర్షహేతవః ప్రోక్తా గుణాలఙ్కారరీతయ ఇత్యుక్తౌ అలఙ్కారరీత్యోః సమభివ్యాహారేణ పాఠవశాత్ తద్రీతికత్వలాభః। అత ఉక్తమిత్య ఉక్తప్రాయభిత్యేవార్థః।

ఇతి శ్రీమహేశ్వరన్యాయాలఙ్కారభట్టాచార్యవిరచితాయాం సాహిత్యదర్పణ-

టీకాయాం ప్రథమపరిచ్ఛేదవివరణమ్

(లో, ఇ) శౌర్య్యాదివదితి—శౌర్య్యాదివ్యఞ్జకశారీరికధర్మవిశేషవత్। అలఙ్కారాశ్చానుప్రాసోపమాదయః, యే చ తద్ధర్మవిశేషాన్తః పాతిత్వాదిరూపేణ ప్రతిపాదయిష్యమాణాః ప్రాచీనోక్తాః శ్లేషప్రసాదాదయః తద్యుక్తశబ్దః చార్థశ్చ ప్రాచీనోక్తశ్లేషప్రసాదాదిగుణయుక్తః తయోః రసాదిరూపవ్యఙ్గ్యానాం గుణానాం వ్యఞ్జకత్వేన ఉపచర్యతే, తదాహ కావ్యప్రకాశకార ఏవ, “గుణవృత్త్యా పునస్తేషాం స్థితిః శబ్దార్థయోర్మతా” ఇతి। నను భవన్మతే మాధుర్య్యాదయస్త్రయ ఏవ గుణాస్తే చ రసమాత్రనిష్ఠాః। ప్రాచీనోక్తాః శ్లేషప్రసాదాదయః శబ్దార్థనిష్ఠత్వేన వింశతిప్రకారాస్తే చ భవద్భిరస్వీకృతత్వేన చ నిర్ద్వేష్టవ్యాః; తత్ కథమిదానీం తద్యుక్తయోః శబ్దార్థయోర్వ్యఞ్జకత్వమ్ ? ఉచ్యతే న ఖలు తేషామస్వీకారః, కిన్తు అన్తర్భావిత్వాదిరూపేణ శబ్దార్థమాత్రనిష్ఠత్వాత్ రసమాత్రనిష్ఠగుణవైజాత్యాత్ న పృథగుక్తిః। యదాహ—“కేచిదన్తర్భవన్త్యేషు దోషత్యాగాత్ పరే శ్రితాః” ఇతి। న వయం తేషాం యథాసమ్భవం రసధర్మత్వేనోక్తానాం వ్యఞ్జకత్వం న స్వీకుర్మః, కిన్తు రసధర్మత్వమ్। తదుక్తం ధ్వనికృతా,

“రౌద్రవీరరసావిష్టా లక్ష్యన్తే కావ్యవర్తినః।

తద్వ్యక్తహేతూ శబ్దార్థావాశ్రిత్యౌజో వ్యవస్థితమ్॥”

ఇతి సర్వమతావదాతమ్। ఇతి సాహిత్యదర్పణలోచనే ప్రథమపరిచ్ఛేదః సమాప్తః।

ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః।

వాక్యస్వరూపమాహ—(అ)

వాక్యం స్యాద్ యోగ్యతాకాఙ్క్షాసత్తియుక్తః పదోచ్చయః॥౨॥

యోగ్యతా పదార్థానాం పరస్పరసమ్బన్ధే బాధాభావః పదోచ్చయస్యైతదభావేఽపి వాక్యత్వే వహ్నినా సిఞ్చతీత్యపి వాక్యం స్యాత్। (క) ఆకాఙ్క్షా ప్రతీతిపర్య్యవసానవిరహః (౨) స చ శ్రోతుర్జిజ్ఞాసారూపః। (ఖ), (ఆ)।

(వి, క) వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమిత్యుక్తత్వాత్ వాక్యలక్షణం వక్తుమాహ—వాక్యస్వరూపమితి। బాధాభావో బాధమాత్రాభావత్వే బాధజ్ఞానాభావః, తు బాధితే బాధాఽజ్ఞానే శాబ్దబోధానుపపత్తేః। వహ్నినా సిఞ్చతీత్యన్వయబోధజనకస్యైవ వాక్యత్వం, సేకం ప్రతి వహ్నేః కరణతాన్వయబాధాన్నాన్వయబోధః। నన్వేవమన్వయబోధజనకత్వమేవ లక్షణామితి వాచ్యమ్ ? అన్వయబోధజనకసామగ్రీప్రదర్శనార్థం తద్ఘటితలక్షణకరణాత్।

(వి, ఖ) ఆకాఙ్క్షేతి—ప్రతీతిపర్య్యవసానవిరహమేవ వ్యాచష్టే సచేతి। జిజ్ఞాసా చ ప్రతీతపదార్థాతిరిక్తపదార్థః; సా చ ప్రథమప్రతీతపదార్థాన్వయబాధార్థముత్థితా బోధ్యా, తేన గౌరశ్వ ఇత్యాదౌ ద్రైవాదశ్వేతి జిజ్ఞాసాసత్త్వేఽపి నాకాఙ్క్షా। చైత్రస్య భ్రాతా గృహం గచ్ఛతీత్యాదౌ చైత్రస్య న గృహే ఆకాఙ్క్షా ఉదేతి భ్రాతరి జనితాఽన్వయబోధాత్। తేన చైత్రస్య గృహమితి న బోధః। "విమలం జలం నద్యాః కచ్ఛే మహిషశ్చరతి" ఇత్యత్ర విమలజలేఽన్వితాయా అపి నద్యాః కచ్ఛస్య సమ్బన్ధికత్వేనోపస్థితేః నదీరూపే సమ్బ-

---

(లో, అ) సమ్ప్రతి కావ్యలక్షణయోర్వాక్యరసయోః స్వరూపజిజ్ఞాసాయాం ప్రథమోద్దిష్టం వాక్యం ద్వితీయపరిచ్ఛేదేన సపరికరం నిరూపయితుకామః తత్ సామాన్యలక్షణప్రతిపాదికాం కారికామవతారయతి—వాక్యస్వరూపమితి। స్వమసాధారణం రూపం స్వరూపమ్; ఇతరవ్యావర్తకో ధర్మః।

(లో, ఆ) వాక్యం స్యాదితి। ఏతద్ వివృణోతి। యోగ్యతేతి। పదార్థానామితి। పదానాం గౌరిత్యాదీనామర్థాః పదార్థాః। ఏతదభావే యోగ్యతాయా అభావేఽపి గౌరిత్యాదీనాం పరస్పరమాకాఙ్క్షావిరహిణాం పదానాం ప్రతీతిపర్యవసానవిరహ ఇత్యేవ విశదయతి—శ్రోతుర్జిజ్ఞాసా ఇతి। ఆకాఙ్క్షా ఆత్మధర్మః శ్రోతుర్జిజ్ఞాసారూపత్వేన ఇచ్ఛారూపత్వాత్। యోగ్యతాఽర్థధర్మః స్ఫుట ఏవ।

నిరాకాఙ్క్షస్య వాక్యత్వే గౌరశ్వః పురుషో హస్తీత్యాదీనామపి వాక్యత్వం స్యాత్ (గ) ఆసత్తిర్బుద్ధ్యవిచ్ఛేదః। బుద్ధివిచ్ఛేదేఽపి వాక్యత్వే ఇదానీముచ్చరితస్య దేవదత్తశబ్దస్య దినాన్తరోచ్చారితేన గచ్ఛతీతిపదేన సంగతిః స్యాత్ (*) (ఘ)

న్ధిని తాత్పర్యవశాత్ కచ్చాన్వయార్థమపి కచ్చే జిజ్ఞాసా ఉదేతి ఇతి న తత్రాఽవ్యాప్తిః। వహ్నినా సిఞ్చతీత్యత్ర తు కరణతాయాః కార్యం వినా అనుపపత్త్యా సేకే తత్ కార్యే ఉదేతి ఏవం ఆకాఙ్క్షా ఇతి బోధ్యమ్। ఏవం చాకాఙ్క్షితపరస్పరసమ్బన్ధే బాధవిరహ ఏవ యోగ్యతా, అన్యథా అనాకపఙ్క్షితస్య కాలికసమ్బన్ధస్య వహ్నికరణతాసేకయోరపి సత్త్వాద్ యోగ్యతా స్యాత్।

(వి, గ) గౌరశ్వ ఇత్యాది। అత్ర చాకాఙ్క్షాభావాదేవ ఆకాఙ్క్షితసమ్బన్ధే బాధవిరహరూపా యోగ్యత్రైవ నాస్తి; ఇత్యాకాఙ్క్షాయా ఏవాభావాన్న వాక్యత్వమ్। ఆకాఙ్క్షాభావశ్చ ప్రథమాన్తపదార్థస్య ప్రథమాన్తపదార్థాన్తరే భేదేనాన్వయార్థం జిజ్ఞాసానుదయస్యాఽనుభావికత్వాదేవ; అభేదాన్వయే తు, బాధ ఏవ (వి, ఘ) ఆసత్తిలక్షణమాహ—యత్ పదబుద్ధ్యవ్యవధానేన యత్ పదబుద్ధిస్తేనైవ సహ తస్యాసత్తిరిత్యర్థః। అవ్యవధానం చ తదన్వయానుపయుక్తార్థకసార్థకపదాన్తరేణ, చిరకాలేన

వా బోధ్యమ్। తేన కాష్ఠైః స్థాల్యామోదనం పచతీత్యత్ర స్థాల్యాదిపదవ్యవధానేఽపి కాష్ఠపదే పచధాతోరాసత్తిరస్త్యేవ, స్థాల్యాదిపదార్థానాం తదన్వయోపయోగిత్వాత్। నిరర్థకేన వ్యవధానే తు అస్త్యేవాఽఽసత్తిః—యథా “స వై గచ్ఛతి” ఇత్యత్ర వైకారస్తు నిరర్థకోఽపి ప్రామాణికప్రయుక్త ఏవ బోధ్యః। నతు చకారాదిః। తేన తదన్వయానుపయుక్తార్థకేన ప్రామాణికాఽప్రయుక్తనిరర్థకేన చావ్యవధానమర్థః। గిరిర్యుక్తమాగ్నిమాన్ దేవదత్తేన ఇత్యత్ర తు గిర్యగ్నిమత్పదయోర్నాసాత్తిః। తదన్వయానుపయుక్తభుక్తపదేన వ్యవధానాత్। కాలవ్యవధానే తు కాలస్య చిరత్వం, తత్పదబుద్ధిధారాలోపాధికరణత్వమేవ। తత్రాసత్త్యభావం దర్శయతి—బుద్ధివిచ్ఛేదేఽపీతి—నచ తత్ర పూర్వోచ్చారితపదార్థస్మృతిర్యద్యస్తి తదేష్వత ఏవ తత్ర వాక్యత్వం, నచైతదద్భావాదేవ శాబ్దబోధానుత్పత్త్యా వాక్యత్వాభావ ఇతి వాచ్యమ్, శబ్దవోధజనకత్వస్యాసాత్తిలక్షణేఽప్రవేశేన తత్పదస్మృత్యభావేన శాబ్దబోధాజనకతయా వాక్యే

ఏతదభావాత్ గౌరశ్వః పురుషో హస్తీత్యత్ర చ నాన్వయబోధః। సాకాఙ్క్షావాక్యేఽపి అన్వయబోధానన్తరం నిరాకాఙ్క్షత్వవ్యవహారాత్। ప్రకృతాన్వయబోధసమానాకారశాబ్దబోధాభావోఽపి ఆకాఙ్క్షాన్తరమ్। అతో 'ఘటమానయ' ఇతి వాక్యమ్ ఏకదా అన్వయబోధే జనితే న అన్వయబోధాన్తరజనకమ్ (కా-ప్ర-టీం విశ్వనాథ)। ప్రతీతీతి—ప్రతీతేః పర్యవసానమ్ (సమాప్తిః) తస్యః విరహః (అభావః) కేవలం క్రియాశ్రవణే బోధాభావాశ్చ కారకస్య (ప్రథమం కర్తుః తతః కర్మప్రభృతీనాం) జిజ్ఞాసా స్వత ఏవోదేతి।

---

* అవ్యవధానేనాఽన్వయప్రతియోగ్యుపాస్థితిరాసత్తిః। వ్యవధానం ప్రకృతాన్వయవిరోధినా కాలేన చ బోధ్యమ్। తత్ర గిరిర్భుక్తమాగ్నిమాన్ దేవదత్తో నేత్యత్ర నాన్వయబోధః। భుక్తపదస్య

అత్రాకాఙ్క్షాయోగ్యతయోరాత్మార్థధర్మత్వేఽపి పదోచ్చయధర్మత్వముపచారాత్। * (జ)

వాక్యోచ్చయో మహావాక్యమ్॥౨॥

యోగ్యతాకాఙ్క్షాసక్తియుక్త ఏవ।

ఇత్థం వాక్యం ద్విధా మతమ్॥3॥

ఇత్థమితి వాక్యత్వేన మహావాక్యత్వేన చ। ఉక్తం చ—

తత్రాతివ్యాప్తిప్రదర్శనస్య ఔచిత్యాదేవ।

(వి, జ) నను బాధజ్ఞానాభావరూపాయా యోగ్యతాయా జిజ్ఞాసారూపాయా ఆకాఙ్క్షాయాశ్చాత్మార్థవృత్తిత్వాత్ కథం పదోచ్చయస్య తద్యుక్తత్వమ్ ఇత్యత ఆహ—ఆకాఙ్క్షాయోగ్యతయోరితి—ఉపచారో విషయతాసమ్బన్ధేన వృత్తిః। సా చ బాధవిరహస్య ప్రతియోగినో బాధజ్ఞానస్య విషయే పదోచ్చయే తద్ విషయతా సాక్షాదేవ।

(వి, చ) వాక్యస్య ద్వైవిధ్యమాహ—వాక్యోచ్చయ ఇతి। క్వచిత్ వాక్యమాత్రస్య క్వచిచ్చ మహావాక్యస్య వాక్యత్వేన, ద్వయోరపి లక్షణకథనే ఆకాఙ్క్షాసత్త్వాత్ మహావాక్యలక్షణేఽపి యోగ్యతాదికం విశేషణమిత్యాహ—యోగ్యతాకాఙ్క్షేతి। తత్రార్ద్రకాష్ఠే వహ్నిర్జ్వలతి తేన సిఞ్చతీత్యత్ర మహావాక్యత్వాపత్త్యా తద్వారణాయ యోగ్యతాయాః, చైత్రః పచతి, మైత్రో గచ్ఛతి, ఇత్యేతద్ వారణాయాకాఙ్క్షాయాః, దినాన్తరోచ్చారితవాక్యద్వయస్య విరోధివాక్యవ్యవహితయోః సాకాఙ్క్షయోగ్యవాక్యయోర్వారణాయాఽఽసత్తేరుపాదానమ్।

(లో, ఇ) మహావాక్యస్యాపి కావ్యత్వే ఆచార్యసమ్మతిం దర్శయతి— తదుక్తమితి। అఙ్గాఙ్గిత్వేన ప్రబన్ధేషు విశకలి- తాన్యపి వాక్యాని, అన్యోఽన్యమఙ్గాఙ్గిభావం వినా తు వాతులప్రలాపవదసమ్బన్ధతాం భజన్తే। సంహత్య సమేత్య వాక్యమహావాక్యయోరిత్యాదిషు ప్రత్యేకం వ్యవచ్ఛేద ఇత్యన్వయః। సాకాఙ్క్షాని అనేకపదాని, యథా దేవదత్తో దణ్డేన గామ్। అనేకవాక్యాని చ సంహత్య సముదితార్థబోధనార్థమ్ ఇతరవాక్యసాపేక్షాణి ప్రబన్ధేషు ప్రసిద్ధాని। తథాభూతానాం హి పదానాం వాక్యానాం చ విశకలితానేకార్థబోధన ఏవ భట్టమతే సామర్థ్యం నత్వేకార్థబోధనే।

వ్యవధానాత్। కాలవ్యవధానం దర్శయతి—ఇదానీమితి—బుద్ధేః పదార్థోపస్థితేరవిచ్ఛేదః అవ్యవధానమ్; అవ్యవహితపదార్థోపస్థితేరిత్యర్థః।

* అత్ర ఆకాఙ్క్షాయా ఆత్మధర్మత్వేఽపి యోగ్యతాయా అర్థధర్మత్వేఽపి తయోర్యత్పదోచ్చయధర్మత్వముక్తం తదుపచార।

“స్వార్థబోధే సమాప్తానామఙ్గాఙ్గిత్వవ్యపేక్షయా।

వాక్యానామేకవాక్యత్వం పునః సంహత్య జాయతే॥” ఇతి * (ఇ)

తత్ర వాక్యం యథా—“శూన్యం వాసగృహమ్” ఇత్యాది। (చ) మహావాక్యం యథా—రామాయణ మహాభారతరఘువంశాది।

పదోచ్చయో వాక్యమిత్యుక్తం, తత్ర కిం పదలక్షణమిత్యత ఆహ—

వర్ణాః పదం ప్రయోగార్హానన్వితైకార్థబోధకాః॥౪॥ (ఛ)

యథా ఘటః। ప్రయోగార్హేతి ప్రాతిపదికస్య వ్యవచ్ఛేదః (జ)। అనన్వితేతి వాక్యమహావాక్యయోః (ఝ)।

శూన్యం వాసగృహమిత్యాది—అత్ర సర్వపదార్థానామేవ ఉత్తరత్ర సాకాఙ్క్షత్వేన కస్యాపి స్వార్థబోధసమాప్త్యభావాత్ న మహావాక్యత్వమ్।

(వి, ఛ)—వర్ణాః పదమితి—ప్రయోగార్హాశ్చ తేఽనన్వితైకార్థబోధకాశ్చేతి కర్మధారయః। ఏకార్థబోధకా ఇత్యత్ర ఏకైకార్థబోధకా ఇత్యర్థః। తేన వాక్యస్థపదేషు మిలనేన అనేకార్థబోధకేషు నావ్యాప్తిః। ఏకైకార్థవత్త్వం హి స్వసమసంఖ్యార్థత్వమ్; అర్థస్య ఏకైకత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్। న చ త్రివిధా సురా ఇత్యత్ర ఏకసురాశబ్దస్య గౌడీపైష్ఠీమాధ్వీత్రయబోధకత్వాత్తత్రావ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్, తత్ర గౌడీ సురా పైష్ఠీ సురా మాధ్వీ సురా ఇత్యేవమావృత్త్యైవాన్వయబోధస్వీకరణే సురాపదత్రయస్య స్వసమసంఖ్యార్థబోధకత్వేనావ్యాప్త్యభావాత్। న చ చైత్ర-మైత్ర-దేవదత్తాః సున్దరా ఇత్యత్ర ఏకసున్దరపదేన సున్దరత్రితయబోధనాత్ తత్రావ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్; అర్థపదస్యార్థతావచ్ఛేదకపరత్వేన సౌన్దర్యస్యైకత్వాదేవ। న చ తథాపి త్రివిధా సురా ఇత్యత్రావ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్ అర్థతావచ్ఛేదకానేకత్వే ఆవృత్తేరేవ స్వీకారాత్।

(వి, జ) ప్రాతిపదికస్యేతి—తన్మాత్రస్యేత్యర్థః। విభక్త్యన్తస్యైవ పదత్వస్వీకారాత్, నహి విభక్తిం వినా శుద్ధప్రాతిపదికస్య ప్రయోగార్హతా। నచానన్వితైకార్థపదే నైవ తద్వారణమితి వాచ్యమ్; అభిహితాన్వయవాదే తస్యానన్వితాభిధాయిత్వాదేవ।

(వి, ఝ) వాక్యమహావాక్యయోరితి—వ్యవచ్ఛేద ఇత్యత్రాన్వయః। తయోః పరస్పరమన్విత్తార్థబోధకత్వాదేవ। అత్ర చ వాక్యస్యాన్వితానేకార్థబోధకత్వాదేకార్థబోధకత్వేనైవ తద్వారణసమ్భవేఽపి తద్ విశేషణదానమన్వితాభిధానవాదోఽస్మాభిర్నాద్రియతే ఇత్యభిప్రాయసూచనాయైవ ఇత్యవధేయమ్।

---

*స్వార్థబోధేతి—స్వార్థబోధనే సమాప్తానాం స్వమర్థం బోధయిత్వా నిరాకాఙ్క్షాణాం వాక్యానామఙ్గాఙ్గిత్వవ్యపేక్షయా గౌణముఖ్యపర్యాలోచనయా పునః సంహత్య (పరస్పరమ్) సమేత్య ఏకవాక్యత్వం జాయతే।

ఏకేతి సాకాఙ్క్షానేకపదవాక్యానామ్ (ఞ)

అర్థబోధకా ఇతి క-చ-ట-త-పేత్యాదీనామ్। వణర్ణా ఇతి బహువచనమవివక్షితమ్। (ట, ఈ)

అర్థో వాచ్యశ్చ లక్ష్యశ్చ వ్యఙ్గ్యశ్చేతి త్రిధా మతః॥౫॥

ఏషాం స్వరూపమాహ—

వాచ్యోఽర్థోఽభిధయా బోధ్యో లక్ష్యో లక్షణయా మతః।'
వ్యఙ్గ్యో వ్యఞ్జనయా తాః స్యుస్తిస్రః శబ్దస్య శక్తయః॥౬॥ (ఠ) (ఉ)

(వి, ఇ) సాకాఙ్క్షానేకేతి—సాకాఙ్క్షాని అనేకాని పదాని యత్ర తాదృశవాక్యానాం వ్యవచ్ఛేద ఇత్యర్థః। అత్ర చ వాక్యానామిత్యేవ వివక్షితం; వాక్యత్వేనైవానేకపదత్వపరస్పరసాకాఙ్క్షత్వయోః ప్రాప్తేః। స్వరూపాఖ్యానపరత్వాదేవ తయోరుపాదానస్య, న చానన్వితార్థబోధకత్వవిశేషణాదేవాన్వితార్థబోధకవాక్యావృత్తిరితి వాచ్యమ్; పరస్పరాన్వితార్థకవాక్యద్వయస్య మిలిత్వా పదత్వాపత్తివారణపరత్వాదేవ వాక్యానామిత్యుక్తేః। అనన్వితార్థేత్యాదినా తు ఏకైకవాక్యస్యైవ వారణమ్।

(వి, ట) క-చ-ట-త-పేత్యాదీనామితి నను ప్రయోగార్హేత్యత్ర ప్రయోగో నోచ్చారణమాత్రం, తదా ప్రాతిపదికవారణాపత్తేః। కిన్తు అర్థబోధనార్థముచ్చారణమేవావశ్యం వాచ్యమ్। ప్రాతిపదికమాత్రస్య తదర్థమనుచ్చారణాత్। తథా చ ప్రయోగార్హపదాదేవ నిరర్థక-క-చ-ట-త-పాదీనాం వారణం స్యాదితి చేత్, సత్యమ్। అర్థబోధకత్వాఽనుపాదానేఽర్థవిశేషణస్యానన్వితేత్యస్యానుపాదానమనాయత్త్యైవ పర్యవస్యతి। తతశ్చ తదనుపాదానే వాక్యమహావాక్యయోరతివ్యాప్త్యాపత్త్యా తద్వారణాయాఽనన్వితేత్యస్య దానావశ్యంభావే తదనురోధేన తద్విశేషస్యార్థస్య బోధకత్వముపాదేయమ్। అత ఏవ క-చ-ట-త-పేత్యాదేరపి వారణమిత్యభిప్రాయాత్। కచటతపాదయశ్చ పదైకదేశవర్ణా ఏవ బోధ్యాః, నతు బ్రహ్మాదివాచకైకవర్ణాః, తేషాం సార్థకత్వాత్ పదత్వాచ్చ। అత ఏవ వర్ణా ఇత్యత్ర బహుత్వావివక్షామాహ—వర్ణా ఇతి।

(వి, ఠ) యోగ్యతాకాఙ్క్షయోరర్థఘటితత్వేన అర్థస్య ప్రభేదమాహ—అర్థ ఇత్యాది। స్వరూపం లక్షణమ్। శక్తయో వృత్తయః।

(లో, ఈ) వర్ణా ఇతి। బహువచనమవివక్షితం తేనైకస్య వర్ణస్య ద్వయోరపి చ పరిగ్రహః ఏవం చ మయి సానుగ్రహో భవేత్యత్ర అకారస్య ఏకవర్ణస్య వాసుదేవసమ్బన్ధోక్తస్య న పదత్వహానిః। తత్రేతి—యథాసమ్భవం పదద్వాక్యయోః।

(లో, ఉ) తత్రాభిహితాన్వయవాదినాం మతే వాక్యార్థోఽపి పదాభిధేయ ఇతి వక్ష్యతే। అన్వితాభిధానవాదినాం మతే చ వాక్యాభిధేయః, లక్ష్యశ్చ పదమాత్రస్యార్థః। వ్యఙ్గ్యశ్చ

తా అభిధాద్యాః।

తత్ర సంకేతితర్థస్య బోధనాదగ్రిమాభిధా* ॥౭॥ (డ)

ఉత్తమవృద్ధేన మధ్యమవృద్ధముద్దిశ్య "గామానయ" ఇత్యుక్తే తం గవానయనప్రవృత్తముపలభ్య బాలోఽస్య వాక్యస్య "సాస్నాదిమత్పిణ్డానయనమర్థః" ఇతి ప్రథమం

(వి, డ) తత్రాభిధాలక్షణమాహ—తత్ర సంకేతితార్థస్యేతి। అభిధేతి అభిధీయతే బోధ్యతే ఇతి యోగార్థ, ఏవ లక్షణమ్; తత్ర కస్యార్థస్య బోధనాత్తాదృశో యోగార్థ ఇత్యత్రాహ సంకేతితేతి। సంకేతో వృత్తిర్ను త్వభిధా, ఆత్మాశ్రయాపత్తేః। తతస్తద్ గ్రహార్థే కారితమ్। తత్ర కర్మణి క్తప్రత్యయేన గృహీతవృత్తికస్యార్థస్యేత్యర్థః। ఏవం చాగృహీతవృత్తికార్థబోధికా వ్యఞ్జనా వారితా। న చ వ్యఙ్గ్యార్థవాచకశబ్దాన్తరస్య గృహీతవృత్తికమర్థం బోధయన్తీ వ్యఞ్జనా కథం

వారితేతి వాచ్యమ్। గృహీతతద్వృత్తికస్యేత్యర్థాత్ తతశ్చ లక్షణాయామతివ్యాప్తిః స్యాదిత్యత ఆహ—అగ్రిమేతి। ప్రథమగృహీతేత్యర్థః। లక్షణా తు శక్తిగ్రహోత్తరం బాధావతారే సత్యేవ గృహ్యతే। అత ఏవ వ్యాఖ్యాస్యతి—శత్తయన్తరానన్తరితేతి। కేచిత్తు తిసృణాం వృత్తీనామ్ అగ్రోక్తేత్యగ్రిమపదార్థ వ్యాచక్షతే। తన్న। తద్పృఘ్యభిధాభిధేత్యేవమనన్వయాపత్తేః; శక్త్యన్తరానన్తరితేతి వ్యాఖ్యానుపపత్తేశ్చ।

(వి, ఢ) తత్ర వృద్ధవ్యవహారదర్శనార్థః సంకేతగ్రహః; తత్ ప్రకారం దర్శయతి—ఉత్తమేతి। మతమాశ్రిత్య వ్యాచ ష్టే—ఉత్తమేతి। మధ్యమం వృద్ధమ్। బాలో వ్యుత్పిసుః। వాక్యస్యాఖణ్డస్యేత్యర్థః। సాస్నాదిమత్ పిణ్డానయనమస్య ఖణ్డార్థః। నతు ప్రత్యేకం గోశబ్దస్య సాస్నాదిమాన్ పిణ్డః। ఆనయనస్య ఆహరణమితి ప్రతిపద్యతే జానాతి।

వర్ణపదవాక్యాదీనామ్। యే చాన్వితాదయో లక్ష్యే వాక్యార్థే ఇతి ఊచుః తన్మతే తత్పర్యవృత్తిరేవ వాక్యార్థబోధికా, ద్వితీయలక్షణేత్యపరం నామ। నను తత్ర గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ తటార్థబోధికా వక్ష్యమాణలక్షణా వృత్తిః। గౌణ్యాశ్చ లక్షణాయామన్తర్భావనీయత్వాదేవ గౌణార్థస్య న పృథఙ్నిర్దేశః। ఇహ వ్యఞ్జనాయా అభిధాలక్షణయోః సాహచర్యకథనప్రస్తావాత్ శబ్దమాత్రశక్తిత్వవచనముపలక్షణమ్। వ్యఞ్జనాప్రస్తావే లక్షణాప్రస్తావే తు భట్టమతే ‘సా వృత్తిర్వ్యఞ్జనా నామ శబ్దస్యార్థాదికస్య చ’ ఇతి వక్ష్యతి।

(లో, ఊ) క్రమేణాభిధాదీనాం ఖరూపమాహ—తన్నతి ఏతత్ కారికార్యమన్వితాభిధాన —

---

*—సంకేతం కరోతి (బాధయతి) సంకేతయతి (సంకేత+ణిచ్)। సంకేతో హి శబ్దార్థయోః ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకలక్షణః సమ్బన్ధః। అస్మాత్ శబ్దాత్ అయమర్థో బోద్ధవ్య ఇత్యాకారక ఆప్తాభిప్రాయో వా। “అస్మాత్ పదాత్ అయమర్థీ బోద్ధవ్య ఇతీశ్వరేచ్ఛాసంకేతశక్తిః ఇతి నైయాయికమతం మే యుక్తమ్। సంకేతగ్రాహ్యం శక్త్యాఖ్యపదార్థాన్తరమభిధా ఇతి మీమాంసకవైయాకరణానాం మతమ్ ॥

ప్రతిపద్యతే। అనన్తరం చ “గాం బధాన, అశ్వమానయ” ఇత్యాదావావాపోద్వాపాభ్యాం గోశబ్దస్య “సాస్నాదిమానర్థః”। ఆనయనశబ్దస్య చ “ఆహరణమర్థ” ఇతి సంకేతమవధారయతి। (ఢ) (ఊ)+

అస్య వాక్యస్యేతి। అనేన ప్రథమం వాక్యవాక్యార్థయోః శక్తిగ్రహో దర్శితః। ఆవాపః ప్రతిజ్ఞా, ఉద్వాపః ఉద్ధారః। ఆవాపోద్వాపౌ శ్రుతపదత్యాగేన తత్స్థానే పదాన్తరశ్రుతిః।

అయమర్థః—శబ్దతదర్థయోర్వాచ్యవాచకత్వే వ్యుత్పన్నానామేవ వాక్యార్థప్రతీతిః, వ్యుత్పత్తిశ్చ వృద్ధప్రయోగాదేవ, స చ వాక్యరూప ఏవ, వాక్యం చాన్వితబోధనియతమ్। తతశ్చోపదేశకాలేఽన్విత ఏవ సమ్బన్ధగ్రహణమితి। నను తర్హి వాక్యభాగరూపేషు పదేషు పదార్థబోధవ్యతిరేకేణ భిన్నవాక్యనిక్షేషు పదేషు కథమర్థావబోధ ఇత్యత ఆహ—అనన్తరం చేతి। అయమాశయః—యద్యపి వృద్ధవ్యవహారపూర్వికైవ సర్వా వ్యుత్పత్తిః, వృద్ధవ్యవహారశ్చ వాక్యేనైవ, తథాపి యస్య పదరూపస్య వాక్యభాగస్య బోధే యస్యార్థభాగస్యావాపః, యదుద్ధారే చోద్ధారస్తస్మిన్ పదార్థే తస్య పదస్య శక్తిరావాపోద్ధారదర్శనేనైవానుగృహీతతయాఽర్థాపత్త్యాఽవగమ్యత ఇతి। ఏవం చాత్ర పక్షే ప్రత్యయానుమానార్థాపత్తిభిః ప్రమాణైః సంకేతగ్రహ ఇతి సూచితమ్। యదాహుః —

‘శబ్దవృద్ధాభిధేయాంశ్చ ప్రత్యక్షేణాత్ర పశ్యతి।

శ్రోతుశ్చ ప్రతిపన్నత్వమనుమానేన చేష్టయా॥

అన్యథానుపపత్త్యా చ బోధేచ్ఛక్తిం ద్వయాత్మికామ్।

అర్థాపత్త్యా చ బుధ్యేత సమ్బన్ధం త్రిప్రమాణకమ్॥’ ఇతి

అస్య హ్యర్థః—శబ్దో గామానయ ఇత్యాదివాక్యమ్, వృద్ధౌ ప్రయోజకప్రయోజ్యౌ, అభిధేయో గవానయనాదిః। తాన్ శ్రోతా ప్రత్యక్షేణ పశ్యతి జానాతి। అనుమితి శరీరం చ-యేయం

ప్రయోజ్య వృద్ధస్య ప్రవృత్తిః సా ఏతదనుగుణబుద్ధి పూర్వికా; ప్రవృత్తిత్వాత్; మదీయైవంవిధప్రవృత్తివత్। సా చ ప్రవృత్తిరేతత్ప్రయోగజన్యా; ఏతదన్వయవ్యతిరేకానువిధానాదితి ద్వయమాశ్రయభూతస్య వాక్యస్య వాచకత్వనియమనం, విషయభూతస్య వాచ్యత్వనియమనమ్ ఆత్మా-స్వరూపం యస్యాః తథాభూతాం శక్తిం వాచకవాచ్యత్వరూపం సమ్బన్ధమ్ అన్యథానుపపత్త్యా అర్థాత్ ప్రయోజకవృద్ధప్రవృత్తేర్జానాతి। నన్వేవం భిన్నవాక్యయోగాత్ ప్రతివాక్యం వ్యుత్పత్తిరేవేక్షణీయా, సాఽవాచ్యా దురుపపాద్యేతి శబ్దవ్యవహారోచ్ఛేదే ఇత్యత ఆహ— అర్థాపత్త్యా చ ఇతి। అత్ర చకారేణ బోధే తు శక్తిం ద్వయాత్మికామిత్యస్య

+ ఆవాపోద్వాపాభ్యామ్—అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్। ప్రథమతః శక్తిగ్రహశ్చ వృద్ధవ్యవహారాదేవ భవతీతి దర్శయతి–బాలః 'గామానయ' ఇతి ఉత్తమవృద్ధవాక్యశ్రవణానన్తరం మధ్యమవృద్ధస్య గవానయనం దృష్ట్వా అశ్వమానయ గాం బధాన ఇతి వాక్యాన్తరం చ మధ్యమవృద్ధస్య కార్యజాతమవేక్ష్య అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం గోపదస్య గోత్వవిశిష్టే శక్తిః అశ్వపదస్య అశ్వత్వవిశిష్టే శక్తిరితి వ్యుత్పయతే ఇతి భావః।

క్వచిచ్చ ప్రసిద్ధపద సమభివ్యాహారాత్+ యథా—

“ఇహ ప్రభిన్నకమలోదరే మధూని మధుకరః పిబతి।”

ఇత్యత్ర। క్వచిదాప్తోపదేశాత్। యథా—

“అయమశ్వశబ్దవాచ్యః”। ఇత్యత్ర। (ఋ)

తం చ సఙ్కేతితమర్థ బోధయన్తీ శబ్దస్య శక్త్యన్తరానన్తరితా (ఋ)* శక్తిరభిధా నామ। (ఌ)

(వి, ఐ) కచిచ్చేతి—సమభివ్యాహారోఽన్వేయిత్వేనైకవాక్యే నిర్దేశః। ప్రభిన్నేతి—అత్ర మధుపదం పిబతిపదం చ ప్రసిద్ధమ్। కేనాపి కృతోప్యగృహీతశక్తికస్య మధుకరపదస్య సమభివ్యాహృతమధుపానాన్వయిత్వాత్ భ్రమరే శక్తిర్గృహ్యతే। తం చ సఙ్కేతితమితి—తత్తగ్నాహకగృహీతవృత్తికమిత్యర్థః। శక్త్యన్తరానన్తరితేతి—శక్తివృత్తిస్త్రగ్రహానన్తరితేత్యర్థః। ఇయమ్ అగ్రిమపదవ్యాఖ్యా।

పరామర్శః। అవబుధ్యతే ఇతి పాఠే త్వర్థత ఏవ తత్ పరామర్శః। ఏవం చాయమర్థః; గృహీతసంకేతవాక్యభాగరూపస్య తదర్థద్వయాత్మికాం శక్తిం వాచ్యవాచకసమ్బద్ధామ్ అవాపోద్ధారదర్శనానుగృహీతతయా అర్థాపత్త్యా జానాతీతి। అర్థస్తు వాక్యవాక్యార్థయోః వాచ్యవాచకత్వసమ్బన్ధిని బోధనే ఏకార్థాపత్తిః। పదతదర్థయోశ్చాపరేతి ద్వయోరప్యర్థాపత్త్యోః సామాన్యత ఏకతయాఽగణనమ్।

(లో, ఋ) క్వచిదేకేనైవోపమానేన ప్రమాణేన సంకేతగ్రహం దర్శయతి—క్వచిచ్చేతి। అయమర్థః—త్రిధా ఖలు ఉపమానప్రమాణ- వ్యవస్థితిః; యదాహుః—"సాదృశ్యం ధర్మమాత్రం చ వైసాదృశ్యం చ భేదతః" ఇతి; తత్ర సాదృశ్యే గోసదృశో గవయః। వైసాదృశ్యే కాకవిసదృశః కోకిలః। ధర్మమాత్రే ప్రకృతమేవ। ఉపాదేయాద్యుదాహరణమ్—అత్ర హి ప్రభిన్నకమలోదరే మధుపాతృత్వధర్మప్రతిపాదకైః పూర్వావధారితసంకేతతయా ప్రసిద్ధైః పదైః సమభివ్యాహారాత్ మధుకరపదార్థోం అమర ఇతి సఙ్కేతమవధారయతి। ఏతచ్చ ఉపలక్షణం; తేన గోసదృశో గవయః కాకవిసదృశః కోకిల ఇత్యనయోరుపమానప్రమాణేన సఙ్కేతగ్రహః సూచితః। క్వచిత్ శబ్దప్రమాణ ఇత్యత

---

† శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమానకోశాప్తవాక్యాద్ వ్యవహారతశ్చ।

వాక్యస్య శేషాద్ వివృతేర్వదన్తి సాన్నిధ్యతః సిద్ధపదస్య వృద్ధాః ॥

అతః అన్యానపి సఙ్కేతగ్రహోపాయాన్ దర్శయతి।

*అన్యా శక్తిః శక్త్యన్తరం (లక్షణావ్యఞ్జనే) తేన న అన్తరితా (వ్యవహితా)। అభిధా తు లక్షణాం వ్యఞ్జనాం చ అనపేక్ష్య ప్రవర్త్తతే। లక్షణా వ్యఞ్జనా చ అభిధామనపేక్ష్య న ప్రవర్త్తేతే।

సఙ్కేతో గృహ్యతే జాతౌ గుణద్రవ్యక్రియాసు చ ॥౮॥

జాతిర్గోపిణ్డాదిషు గోత్వాదికా (x) గుణో విశేషాధానహేతుః (*) సిద్ధో వస్తుధర్మః। శుక్లాదయో హి గవాదికం సజాతీయేభ్యః కృష్ణగవాదిభ్యో వ్యావర్త్తయన్తి। ద్రవ్యశబ్దా ఏకవ్యక్తివాచినో హరి-హర-డిత్థ-డవిత్థాదయః। క్రియాః సాధ్యరూపా వస్తుధర్మాః పాకాదయః। ఏషు హి అధిశ్రయణావశ్రయణాన్తాదిపూర్వాపరీభూతో వ్యాపారకలాపః పాకాదిశబ్దవాచ్యః+।

(వి, త) నను సంకేతితోఽర్థః కిం ధర్మీ ధర్మో వా ఇత్యత్రాహ—సఙ్కేతితేతి। శబ్దభేదేన సంకేతగ్రహవిషయోఽర్థో భిన్న ఇత్యుక్తక్రమేణ। విశేషాధానమితురతో వైలక్షణ్యబోధజనకమ్; ఏతద్ రూపో యో వస్తుధర్మః స సిద్ధో నిత్య ఇత్యాహ—సిద్ధవస్తుధర్మ ఇతి—ఏతన్మతే గుణా అపి నిత్యా ఏవ—ఉత్పత్తివినాశప్రీతితస్త్వావిర్భావతిరోభావరూపైవ। గుణానాం విశేషాధానం గ్రాహయతి—శుక్లాదయో హి ఇతి—వ్యావర్త్తయన్తి విలక్షణతయా బోధయన్తి। హరి—హరేతి। ఇదం చ బాల్యాద్యవస్థాభేదేన వ్యక్తిభేదానఙ్గీకారే। తదఙ్గీకర్త్తౄణాం మతేతు అయమపి జాతిశబ్ద ఏవ। ఆకాశవిన్ధ్యమన్దరాదిశబ్దా ఏకైకవ్యక్తిద్రవ్యవాచకా బోధ్యాః। క్రియా

ఆహ—క్వచిదితి। ఆప్తో విశ్వస్తః, స చ నిర్ద్ధారితవచనః। తేనాయమశ్వశబ్దవాచ్య ఇత్యుక్తోఽప్యశ్వార్థం సంకేతం గృహ్ణాతి।

(లో, ఋ) అగ్రిమేతి—కారికాపదార్థః శక్యన్తరాన్తరితేతి। లక్షణావ్యఞ్జనయోరస్య వైపరీత్యం సూచితమ్। లక్షణా హి అభిధాన్తరితైవ; వ్యఞ్జనా యత్ర లక్షణా నాస్తి తత్రాభిధాన్తరితా। తద్ద్వితీయాన్తరితా, యద్ వా, అగ్రిమేత్యనేన యన్నామా యత్ర చైత్రాదిః

తన్నామావిషయతయాపి స ఇత్యుక్తప్రకారాదాశ్రిత చైత్రేత్యాదినామ్నా విషయాదేరివ సాన్తరాయసంకేతితాఽద్వైతలక్షణం సూచితమ్।

(లో, లృ) ఇహ కేచిదాహుః; జాతిరేవ పదార్థః, కేచిత్ జాతివ్యక్తీ, కేచిద్ వ్యక్త్యాకృతిజాతయ ఇత్యాదీని మతాన్తరాణి పరిహృత్య సర్వేషాం వాఙ్మయానాం వ్యాకరణమూలత్వాత్ అలఙ్కారగ్రన్థేషు చ ప్రాయేణ తదనుగతత్వేనైవ వ్యవహారాచ్చ మహాభాష్యకారమతమాశ్రిత్యాహ—సఙ్కేత ఇతి। గుణపదార్థ వివృణోతి—గుణ ఇతి। విశేషాధానహేతురితి జాతేర్వ్యవచ్ఛేదః। సిద్ధ ఇతి క్రియాయాః। గుణానాం విశేషాధానహేతుత్వోపపత్తిమాహ—శుక్లాదయ ఇతి।

× జాతిత్వం చ 'నిత్యత్వే సత్యనేకసమవేతత్వమ్'। తత్ర ప్రమాణమనుగతబుద్ధిరేవ। బుద్ధేరనుగతత్వం చ నానావిశేషత్వే సత్యేకప్రకారకత్వమ్।

* విశేషః—సజాతీయేభ్యో వ్యావర్త్తనమ్ (శిష అసర్వోపయోగే ఇతి ధాత్వర్థాత్) తస్య ఆధానం ప్రత్యయస్తస్య హేతురిత్యర్థః।

+అధిశ్రయణం చుల్యాం స్థాల్యా ఆరోపణమ్, అవశ్రయణం–స్థాత్మ్యా అవరోపణం, అధిశ్రయణమ్ చ అవశ్రయణమ్ అధిశ్రయణావశ్రణే ఆదిశ్చ అన్తశ్చ అన్తాదీ (రాజదన్తా—

ఏష్వేవ హి వ్యక్తేరుపాధిషు సఙ్కేతో గృహ్యతే న వ్యక్తౌ ; ఆనన్త్యవ్యభిచారదోషా-

---

ఇతి—సాధ్యరూపాః జన్యరూపా మహాప్రలయే పరమాణునామపి నిష్క్రియత్వేన క్రియాయా న నిత్యత్వమ్, అతస్తస్యా జన్యత్వమేవేత్యతస్తస్యాఽనావిర్భావతిరోభావకల్పనా। అపాకజరూపాణి పరమావృత్తీని—నిత్యాన్యేవ

ఇత్య్యయతస్తద్వృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వరూపం నిత్యత్వం సర్వగుణానామేవేత్యభిప్రాయః। ఏష్వేవేతి—ఏషు క్రియారూపవస్తుధర్మేషు బోధ్యేషు పాకాదిశబ్దవాచ్యేఽధిశ్రయణావశ్రయణాన్తాదిక్రియాకలాప ఇత్యర్థః। అన్యథాఽనేకక్రియాఘటితపాకే కా క్రియాపదధాత్వర్థః స్యాదితి భావః। ఏష్వేవేతి—ద్రవ్యం వినా ఏషు వ్యక్తేరుపాధిషు

గవాదికం జాత్యా లబ్ధగోవ్యవహారయోగ్యతాకమ్। ద్రవ్యేత్యాది। హేతుం వినాపి అయం డిత్థః డవిత్థ ఇత్యాదిరూపేణ శృఙ్గగ్రాహికయా వక్తృసంకేతేన వ్యక్తిషు సన్నివేశితః। సజాతీయశూన్యే డిత్థాద్యర్థోపస్థాపకః శబ్దః సంకేతస్య విషయ ఇతి। పూర్వాపరీభూతః ప్రధానక్రియాయా అవయవరూపతయా కార్య్యకారణభూతేన సన్తానీభూతః। ఏష్వేవేతి—ఏషు జాత్యాదిషు। ఇహ చ ద్రవ్యస్యోపాధివిషయత్వాసమ్భవేఽపి తత్సంజ్ఞాయాః ఉపాధిత్వేన తత్త్వముపచారాత్। డిత్థాద్యర్థే చానన్యవ్యభిచారాభావాత్ ఉపాధిం వినైవ సమ్భవతి వాచ్యవాచకసమ్బన్ధసమయగ్రహ ఇతి నోపాధిరపేక్ష్యతే। వక్తృస్వేచ్ఛాకల్పితస్య సంజ్ఞాశబ్దస్య స్వప్రవృత్తావుపాధ్య-

---

దిషు పరభితి పూర్వనిపాతః) అధిశ్రయణావశ్రయణే అన్తాదీ యస్య సః; స చాసౌ పూర్వాపరీభూతశ్చేతి అధి....భూతః। అత్ర ముఖ్యో ధాత్వర్థస్తు ఫలం, యథాత్ర పచేర్విక్లిత్తిః; అత్ర పూర్వః అధిశ్రయణాదిః అపరః అవశ్రయణాది। తౌ చ పాకక్రియావయవరూపౌ తత్ర పూర్వస్య పరం ప్రతి సాధనత్వమ్ అపరస్య పూర్వం ప్రతి సాధ్యత్వమ్ అస్తి। అతః అవయవానాం పూర్వాపరీభావో భవతి। తతో బహవో వ్యాపారా మిలిత్వా ఏకా క్రియా భవన్తి।

'యావత్ సిద్ధమసిద్ధం వా సాధ్యత్వేనాభిధీయతే।

ఆశ్రితక్రమరూపత్వాత్ సా క్రియేత్యభిధీయతే॥'

వ్యక్తేరుపాధిః

|

|—————|

వస్తుధర్మ   యదృచ్ఛాసంనివేశిత (ద్రవ్య వా సంజ్ఞా)

|

|——————|

సిద్ధ   సాధ్య (క్రియా)

|

|——————|

ప్రాణపద (జాతి)   విశేషాధానహేతు (గుణ)

పాతాత్ । (త, లృ) +

ఇత్యర్థః। ఆనన్త్యేతి—గవాదివ్యక్తీనామ్ ఆనన్త్యేన తత్ర సర్వత్ర శక్తిగ్రహోఽసమ్భవాదిత్యర్థః। యది చ ఏకవ్యక్తావేవ సంకేతగ్రహ ఇత్యుచ్యతే తదాహ—వ్యభిచారేతి। యద్వ్యక్తౌ సంకేతో గృహీతస్తదభిన్నస్తత్సజాతీయవ్యక్తావపి స్వరూపోద్బోధాత్ కారణం శక్తిగ్రహం వినాపి కార్యబోధాద్ వ్యభిచారదోష ఇత్యర్థః।

పగమే పునరాత్మాశ్రయదోషః। తథాపి ద్రవ్యసంజ్ఞాయా అప్యుపాధిత్వం ప్రతీత్యనురోధేనోక్తమ్। అత ఏవ గుణద్రవ్యక్రియాసు చేతి ద్రవ్యక్రియాసు చేతి ద్రవ్యస్య సంకేతవిషయత్వముక్తం, తత్రాఽనన్త్యవ్యభిచారదోషాపాతాభావాన్। ఆనన్త్యేతి—వ్యక్తీనామనన్తత్వాత్ ప్రత్యేకం చ రేఖోపరేఖాదిసంస్థానవిశేషస్య చ భిన్నత్వాత్ తత్రాఽశక్యః

సమయగ్రహ ఇతి। నన్వేవం గవాదిపదేన సంకేతితత్వాత్ జాతావన్తర్భితాయాం కథం వ్యక్తిప్రతీతిః। అవినాభావస్యానుసన్ధానమన్తరేణాక్షేపకత్వాభావాత్ యథా వా ధూమాదిగతస్య వహ్న్యాదేరవినాభావానుసన్ధానం చాత్రానుపలబ్ధిబాధితం; తత్రాఽనుపయోగితయా వ్యక్తేః శాబ్దబోధితత్వం వినా శాబ్దేఽన్వయే ప్రవేశాఽసమ్భవ ఇతి జాత్యభిధాయకే శబ్దే తద్బోధనార్థం వ్యఞ్జనైవ వృత్తిరుపాసితుముచితేతి రహస్యమ్। ఏవం చ జాతిమాత్రసఙ్కేతపక్షే చ నిర్వివాదమ్। కిం చ సంశయాపగమార్థమ్ ఉపాత్తాని పదాని సంసర్గస్య ముఖ్యాఙ్గం సంసృజ్యమానం వ్యక్తిరూపం సాక్షాన్న బోధయన్తి, బహిరఙ్గన్తు తదుపాధిభూతం సామాన్యమేవ బోధయన్తి, ఇత్యసఙ్గతమ్। యే త్వాహుః, 'వ్యక్తిసధ్రీచీనాయామేవ జాతౌ సఙ్కేత' ఇతి తైరపి ప్రకృతస్య లక్షణస్యాఽసఙ్కేతితత్వాత్ సఙ్కేతితభేదానామభావాత్, ప్రకృతసంసర్గయోగ్యవ్యక్తిప్రతీతౌ శక్త్యన్తరమవశ్యమభ్యుపేయమ్। సామాన్యస్య సర్వవిశేషత్వాఙ్గీకారాత్ సఙ్కేతేన సర్వవిశేష్యజ్ఞానే తు సర్వస్యాపి సర్వజ్ఞత్వాపత్తిః। ప్రథమోద్దేశకాలే తు సర్వవ్యక్తీనాం సామ్ముఖ్యాఙ్గీకారతయా సామాన్యలిఙ్గితయా ప్రత్యఙ్గీకారే పునరాధునికస్యాపి స్వలక్షణస్య ప్రథమోపదేశకాలవత్ సమ్ముఖీకారేణైవ ప్రతీతిః స్యాత్। తతశ్చాన్వయోపపాదికాయాః సాక్షాత్ ప్రతీతేః పదస్య శక్త్యన్తరం వినా కిం బీజమిత్యలం బహునా।

+—నను వ్యవహారార్థ సఙ్కేతగ్రహః। స చ వ్యక్తినిష్ఠ ఏవ, అతః వ్యక్తావేవ సంకేత ఉచిత—ఇత్యాదికం వ్యక్తిసంకేతపక్షం నిరాకరోతి—ఆనన్త్యేతి। అనన్తానాం వ్యక్తీనామనుపస్థితేః సంకేతస్యాఽశక్యత్వాద్ వ్యక్తౌ సంకేతః గ్రహీతుం న శక్యత ఇత్యర్థః। వ్యభిచారేతి—ఏకవ్యక్తివిశేష్యకశాబ్దగ్రహం ప్రతి తద్వ్యక్తివిశాయకసంకేతగ్రహస్య కారణత్వం యత్ క్లృప్తం తత్ర కారణం వినా కార్యోత్పత్తౌ వ్యభిచారాత్ ఇత్యర్థః। అతో వ్యక్తేరుపాధిషు ప్రకారీభూతజాతిగుణద్రవ్యక్రియారూపేషు గృహ్యతే। వ్యక్తిప్రతీతిస్త్వాక్షేపాదిద్వారేణ।

అథ లక్షణా—

ముఖ్యార్థబాధే తద్యుక్తో యయాన్యోఽర్థః ప్రతీయతే।

రూఢేః ప్రయోజనాద్ వాసౌ లక్షణా శక్తిరర్పితా॥౯॥ (ధ, ఏ) *

(వి, థ) లక్ష్యో లక్షణయా గ్రాహ్యః ఇత్యుక్తత్వాల్లక్షణాయా లక్షణమాహ—ముఖ్యార్థేతి। ముఖ్యార్థః శక్యార్థః, తత్రాపరప- దార్థస్యాన్వయబాధే జ్ఞాతే సతీత్యర్థః। గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ ముఖ్యార్థస్య గఙ్గాయా అబాధాత్; కిన్తు అపరపదార్థస్య ఘోషాన్వయస్యైవ బాధాత్। తద్యుక్తో ముఖ్యార్థసమ్బద్ధః అన్యో ముఖ్యార్థాదన్యః। యథా వృత్యా జ్ఞాతయా ఇతి శేషః। న కేవలం ముఖ్యార్థబాధజ్ఞానాధీనం తజ్జ్ఞానం, అపి తు రూఢేః ప్రయోజనాద్ వాపీతి।—రూఢిః భూరికాలప్రయోగః। తథా చ ఏతత్త్రితయజ్ఞాపితయా యయా వృత్త్యా ముఖ్యార్థాదన్యో ముఖ్యార్థసమ్బద్ధోఽర్థః ప్రతీయతే అసౌ శక్తిర్వ్యృత్తిర్లక్షణేత్యర్థః। సా చార్పితా వక్తృపురుషేణ లక్ష్యార్థవిషయతయా జనితేత్యర్థః, తథా చ వక్తృతాత్పర్యాత్మికైవ సా బోధ్యా। నతు

(లో, ఏ) అథేతి—అథాభిధానన్తరం లక్షణోద్దేశక్రమప్రాప్తౌ లక్షణా నిరూప్యత ఇతి శేషః। ముఖ్యార్థేతి—ముఖ్యార్థో గఙ్గాదిశబ్దస్య జలమయాదిః తస్య చ ఆధేయపదార్థాన్తరేఽన్వయానుపపత్తౌ, న చ యతః కుతశ్చిత్ యదేవ తదేవ లక్ష్యతే అతిప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ—తద్యుక్త ఇతి। తేన ముఖ్యార్థేన యేన కేనచిత్ సమ్బన్ధేన సమ్బద్ధః అన్యోఽర్థః తటాదిః యయా శబ్దశక్త్యా ప్రతీయతే బోధ్యతే; న చ సమ్బన్ధమాత్రాదపి లక్ష్యార్థప్రతీతిః అపి ప్రసఙ్గాదేవ ఇత్యాహ—రూఢేః ప్రయోజనాత్ వా। క్వచిద్ రూఢేః అనాదివృద్ధవ్యవహార—

---

*–ముఖ్యార్థబాధ ఇతి—ముఖ్యార్థః అభిధేయార్థః, వాచ్యార్థః। తస్య బాధః పదార్థాన్తరే అన్వయానుపపత్తిః। తస్మిన్ సతీత్యర్థః। తదుక్తం—

“వాచ్యస్యార్థస్య వాక్యార్థే సమ్బన్ధానుపపత్తికః।

తత్ సమ్బన్ధవశప్రాప్తస్యాఽన్వయాల్లక్షణోచ్యతే”॥

తద్ యుక్త ఇతి। తత్ పదేన సమాసే గుణీభూతస్యాఽపి ముఖ్యార్థస్య పరామర్శః। తేన ముఖ్యార్థేన యుక్తః సంయోగాదిసమ్బన్ధేన సమ్బద్ధః। (ఏతేన ముఖ్యార్థబాధముఖ్యార్థసమ్బన్ధయోర్లక్షణాబీజత్వం సూచితమ్) అన్యః ముఖ్యార్థాద్ భిన్నః అర్థః యయా వృత్త్యా ప్రతీయతే ప్రతిపాద్యతే అసౌ క్రియావ్యాపారః లక్షణా నామ। నిమిత్తభేదేన లక్షణాయా ద్వైవిధ్యమాహ—రూఢేరితి। రూఢిః ప్రసిద్ధరచనాదిప్రయోగః। ప్రయోజనం లక్షణాస్వీకారఫలమ్ (అత్ర ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ) రూఢిం ప్రయోజనం వా ఉద్దిశ్య ఇత్యర్థః। అర్పితేతి—శబ్దార్థయోః స్వాభావికః సమ్బన్ధః సఙ్కేత ఇతి యేషాం (మీమాంసకానాం) మతం తేషాం మతే అర్పితా స్వాభావికేతరా— స్వాభావికవ్యాపారాత్ (సఙ్కేతాత్) అన్యా। తాదృశీ ఈశ్వరేచ్ఛా సఙ్కేత ఇతి యేషాం (నైయాయికానాం) మతం తన్మతే ఈశ్వరానుద్భావితా ఈశ్వరేణ అనావిష్కృతా ఇత్యర్థః।

"కలిఙ్గః సాహసికః" ఇత్యాదౌ కలిఙ్గాదిశబ్దో దేశవిశేషాదిరూపే స్వార్థే అసమ్భవన్ యయా శబ్దశక్త్యా స్వసంయుక్తాన్ పురుషాదీన్ ప్రత్యాయయతి, యయా చ 'గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ గఙ్గాదిశబ్దో జలమయాదిరూపార్థవాచకత్వాత్ ప్రకృతే 'అసమ్భవన్ స్వస్య సామీప్యాదిసమ్బన్ధసమ్బన్ధినం తటాదిం బోధయతి, సా శబ్దస్యార్పితా స్వాభావికేతరా ఈశ్వరానుద్భావితా వా శక్తిర్లక్షణా నామ। పూర్వత్ర హేతూ రూఢిః

నైయాయికోక్తశక్యసమ్బన్ధరూపా; తస్యా వవత్త్వాఽన్యేన వాఽర్పితత్వాభావాత్। యా తు వ్యఙ్గ్యార్థే తాత్పర్యాఖ్యా వృత్తిర్ధ్వనికేనోక్తా యా చ పదార్థద్వయసంసర్గే తాత్పర్యాఖ్యా వృత్తిః ప్రాచీననైయాయికైరుక్తా సా నైతాత్రితయ-జ్ఞాపితా; ఇత్యతో భిన్నైవ సా। ముఖ్యార్థేఽపరపదార్థాన్వయబోధేఽపి తాత్పర్యవిషయస్య తాదృశాన్వయస్య ముఖ్యతావచ్ఛేదకరూపేణ బోధానుపపత్తిరేవ; తేన ఛత్రిణో గచ్ఛన్తి కున్తాః ప్రవిశన్తీత్యత్ర ముఖ్యార్థయోః ఛత్రికున్తయోః గమనప్రవేశాన్వయసత్త్వేఽపి నిరుక్తముఖ్యార్థబాధసత్త్వాన్నాఽవ్యాప్తిః। ఛత్రిసార్థవాహిత్వేన కున్తిత్వేన చ రూపేణాన్వయస్య తాత్పర్యవిషయస్య ముఖ్యతావచ్ఛేదకచ్ఛత్రిత్వకున్తత్వాభ్యామనుపపత్తేః। అత్ర చ తాత్పర్యవిషయత్వానుపాదానే తు ఛత్రికున్తయోర్గమనప్రవేశాన్వయస్య ముఖ్యతావచ్ఛేదకచ్ఛ త్రిత్వకున్తాభ్యాముత్పద్యమానత్వాత్—తత్రావ్యాప్త్యాపత్తేః। ఏవం

ముఖ్యతావచ్ఛేదకరూపేణ ఇత్యనుపాదానేఽపి తయోరేవావ్యాప్తిః స్యాత్। తాత్పర్యవిషయస్య ఛత్రిసార్థవాహినో గమనాన్వయస్య కున్తినః ప్రవేశాన్వయస్య చ లక్షతావచ్ఛేదకచ్ఛత్రిసార్థవాహిత్వకున్తిత్వాభ్యాముపపత్తేః। అన్యోఽర్థ ఇత్యత్రాపి ముఖ్యతావచ్ఛేదకాన్యధర్మావచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః। తేన ఘటపదస్య నీలఘటే లక్షణాయాం తస్య ఘటాన్యత్వాభావేఽపి నావ్యాప్తిః। ముఖ్యతావచ్ఛేదకఘటత్వాఽన్యనీల-ఘటత్వావచ్ఛిన్నత్వాత్।

(వి, ద) వ్యాచష్టే—కలిఙ్గ ఇతి। స్వాభావికేతరేతి। గవాదిశబ్దస్య స్వభావసిద్ధా వృత్తిః శక్తిస్తద్భిన్నా। స్వాభావికస్యాపి పునరుక్తత్వగౌరవాందాహ—ఈశ్వరమాత్రనియమితతరేత్యర్థః। మాత్రగర్భత్వాకరణే వక్తృతాత్పర్యస్యాపి ఈశ్వరనియతత్వాత్తస్య చ

ప్రసిద్ధేః క్వచిత్ ప్రయోజనాత్ పావనత్వాద్యతిశయం ప్రయోజనముద్ధిశ్య। అర్పితపదార్థశ్చ వృత్తావేవ సువ్యక్తః। ఏవం చాత్ర లక్షణాయాం హేతుత్రయం ముఖ్యార్థబాధః, చ తత్ సమ్బన్ధః, కచిత్ రూఢిః క్వచిత్ ప్రయోజనం చేతి।

(లో, ఐ) ఉదాహరణదర్శనపూర్వకం కారికార్థం వృత్త్యా విశదయతి—కలిఙ్గ ఇతి। స్వార్థే వాచ్యరూపేఽసమ్భవన్ దేశవిశేషాదిరూపార్థస్యాఽచేతనతయా సాహసికాద్యర్థేనాఽన్వయానుపపత్త్యాఽనుపపద్యమానప్రయోగః కుత ఇత్యాహ—జలమయాదిరూపార్థస్య వాచకత్వాత్। అయమర్థః గఙ్గాదిశబ్దో యస్మాత్ జలమయాదిరూపమేవార్థం సమయస్మరణాకాతరః సన్ స్మారయతి,

---

ప్రసిద్ధిరేవ। ఉత్తరత్ర 'గఙ్గాతటే ఘోష' ఇతి ప్రతిపాదనాద లభ్యస్య శీతత్వపావనత్వాతిశయస్య బోధనరూపం ప్రయోజనమ్। హేతుం వినాపి యస్య కస్యచిత్ సమ్బన్ధినో లక్షణేతిప్రసఙ్గః స్యాదిత్యత ఉక్తమ్—'రూఢేః ప్రయోజనాద్వాసా' ఇతి। (ద)ఐ

కేచిత్తు 'కర్మణి కుశల' ఇతి రూఢావుదాహరన్తి। తేషామయమభిప్రాయః 'కుశం లాతి' ఇతి వ్యుత్పత్తిలభ్యః కుశగ్రాహిరూపో ముఖ్యోఽర్థః ప్రకృతే అసమ్భవన్ వివేచకత్వాదిసాధర్మ్యసమ్బన్ధసమ్బన్ధినం *దక్షరూపార్థం బోధయతి। తదన్యే న మన్యన్తే, కుశగ్రాహిరూపార్థస్య వ్యుపత్తిలభ్యత్వేఽపి దక్షరూపస్యైవ ముఖ్యార్థత్వాత్।

తద్భిన్నత్వానుపపత్తేః। ఈశ్వరానఙ్గీకర్తృమీమాంసకమతే తు శక్తిరూపాదతిరిక్తపదార్థాన్తరాదితరేత్యర్థః। శక్తిర్వృత్తిః। పూర్వత్రేతి-కలిఙ్గః సాహసిక ఇత్యత్రేత్యర్థః। ప్రసిద్ధిరితి భూరికాలప్రయోగ ఇత్యర్థః। అతిప్రసఙ్గ ఇతి-ఇయం కవిప్రయోగార్థా లక్షణా వృత్త్యాద్యతే। రూఢిప్రయోజనశూన్యా, లక్షణా తు నేయార్థ ఇతి వక్ష్యతే, సా చ కావ్యే దోష ఏవ। తత్రాతిప్రసఙ్గః స్యాదిత్యర్థః।

(వి, ధ) కావ్యప్రకాశకృదుక్తం రూఢిలక్షణోదాహరణం దూషయితుముత్థాపయతి—కేచిత్తు ఇతి। ప్రకృతే అసమ్భవన్నితి కర్మణీత్యస్య లౌకికకర్మపరత్వేన తన్నిమిత్తం కుశగ్రహణమసమ్భవదిత్యర్థః।

తస్మాద్ వాచ్యరూపస్య జలాద్యర్థస్య ఘోషాద్యర్థేన సహాన్వయానుపపత్త్యా ప్రకృతే వాచకత్వేన తస్య ప్రయోగో న ఘటత ఇతి। స్వస్యాత్మీయస్య వాక్యాద్యర్థస్య జలమయాదేః, తస్యాక్షేపమాకృష్యోపనయనమ్। సమ్బన్ధస్యాన్వయస్య, తద్ధి తటశబ్దార్థం యయా బోధయతీతి సమ్బన్ధః। భట్టమతే స్వాభావికీ అభిధా, తదన్యా పదస్య శక్తిర్వ్యాపారః, తేషామీశ్వరాఽనాదరాత్ సంకేతస్యానాదివ్యవహారప్రవృత్తిస్వీకారాత్। ఈశ్వరానుద్భావితేతి నైయాయికమతమ్। తదనయోరేకతరా స్వాభావికీ, ఇతరా ఈశ్వరానుద్భావితేతి ద్విధా వ్యాఖ్యాతమ్। పూర్వత్ర కలిఙ్గః సాహసిక ఇత్యత్ర, ఉత్తరత్ర గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ। గఙ్గాతట ఇత్యాదౌ తటస్య గఙ్గాశబ్దేన ప్రతిపాదనాత్ గఙ్గాతాదాత్మ్యప్రతీతేః గఙ్గార్థనిష్ఠానాం తటార్థనిష్ఠాతిశయితానాం శతిత్వపావనత్వాదీనాం ప్రతీతిర్లక్షణాయాః ఫలమిత్యర్థః।

(లో, ఓ) కేచిత్త్వితి—ప్రకృతే కర్మణి కుశల ఇత్యనేనాపి అర్థతయాఽసమ్భ-

---

*-ప్రకృతే-కర్మణి ఘటనాదివ్యాపారే అయోగ్యత్వాత్ అన్వయానుపపత్తేః। ఏకత్ర చ పరిహారేణ అన్యతరోపాదానమ్ అత్ర వివేచకత్వమ్। కుశగ్రాహిణః రుగ్ణాదిపరిహారేణ దర్భోపాదా-

---

అన్యద్ధి శబ్దానాం వ్యుత్పత్తినిమిత్తమ్ అన్యచ్చ ప్రవృత్తినిమిత్తమ్। వ్యుత్పత్తిలభ్యస్య ముఖ్యార్థత్వే 'గౌః శేతే' ఇత్యత్రాపి లక్షణా స్యాత్ "గమేర్డోః" (ఉ. ౨. ౬౭) ఇతి గమ్ధాతోర్డోప్రత్యయేన వ్యుత్పాదితస్య గోశబ్దస్య శయనకాలేఽపి ప్రయోగాత్x। (ధ) తద్భేదానాహ। (ఒ)

దక్షస్యైవ ముఖ్యార్థత్వాదితి—భూరిప్రయోగేణ దక్షత్వస్య లఘుత్వేన చ తదవచ్ఛిన్నస్యైవ శక్యత్వేన ముఖ్యత్వాదిత్యర్థః। అన్యద్ధి ఇతి— వ్యుత్పత్తిర్యోగార్థబోధః। ప్రవృత్తిః ప్రయోగః। తథా చ తేనైవ నిమిత్తేన శబ్దస్య ప్రవృత్తేస్తదవచ్ఛిన్న ఏవ ముఖ్యార్థ ఇత్యర్థః। లక్ష్యార్థే క్వచిత్ ప్రయోగస్తు తాత్పర్యవిశేషసత్త్వే ఏవ; యథా దక్షే శక్తస్య కుశలపదస్య గృహవిశేషే శక్తస్య మణ్డపపదస్య చ దైవకర్మణి కుశల ఇతి రోగీ మణ్డప ఇతి చ తయోదవకర్మరోగిపదసమభివ్యాహారస్య తాత్పర్యగ్రాహకత్వాత్। గౌః శేతే ఇత్యత్ర శేతే ఇతి సుప్తగోఃప్రదర్శనార్థమేవ। గౌరస్తీతి సుప్తగవి ప్రయోగేఽపి లక్షణా స్యాదితి బోధ్యమ్। అయం చ ప్రతిబన్ధః న సర్వసమ్మతః। ఉణాదిప్రత్యయానాం వ్యుత్పత్తేః ప్రాయికత్వేన తయా ప్రయోగాభావాత్। అత ఏవ చిన్తామణికృతోక్తం "పఞ్చపాదికాలభ్యాన్ ఉణాదిప్రత్యయాన్" ఏకేనైవ 'ఉణాదయో బహులమ్' ఇతి సూత్రేణ వదతః పాణినేః అయమభిప్రాయో యదుణాదిప్రత్యయానాం ప్రాయిక్యేవ వ్యుత్పత్తిరితి, తథా చ న తయా ప్రయోగః। తథా చ గోత్వేనైవ రూపేణ రూఢిశక్త్యా గోపదం స్వపదగచ్ఛద్ గోసాధారణ్యేన ప్రయుజ్యతే, న ఉణాది-ప్రత్యయవ్యుత్పత్త్యా ఇతి।

వన్ అనుపపత్తిర్బాధితః। వివేచకరూపస్య ముఖ్యార్థత్వాదిత్యనేన ముఖ్యార్థబాధాభావాదత్ర కథం లక్షణేత్యర్థః।

గోశబ్దో యద్యపి గమనార్థో వ్యుత్పత్తినిమిత్తం తథాపి గోత్వాపత్తిక్రియైవ ప్రవృత్తినిమిత్తమ్ అత ఏవ గచ్ఛత్యాగచ్ఛతి గవి గోశబ్దప్రయోగః। యదాహ, ఘటశబ్దప్రసంగే—'ఘటన చ తదాత్మత్వాపత్తిరూపా క్రియా మతా' ఇతి। తథ్భేదానితిః—తయోః రూఢిప్రయోజనాభ్యాం ద్విధోక్తయోర్లక్షణయోర్భేదాన్ విశేషాన్ భిద్యతేఽనేన శీత భేద ఇతి వ్యుత్పత్త్యా।

నాద్ వివేచకత్వమ్। దక్షస్యాఽపి ప్రకృతానుపయుక్తపరిహారేణ ప్రకృతోపయుక్తగ్రహణాద్ వివేచకత్వముభయోః సాధర్మ్యమ్। వివేచకత్వాది యత్ సాధర్మ్యం సమానధర్మవత్తా తద్రూపః యః సమ్బన్ధః తేన సమ్బన్ధినమ్।

x—అత్ర లాధాతోరాదానే కర్తృవిహితప్రత్యయస్య కర్తరి శక్తత్వేన కుశగ్రాహిత్వస్య వ్యుత్పత్తిలభ్యత్వేఽపి న ముఖ్యార్థత్వమ్। రూఢిరియమ్। వాచకశబ్దస్త్రివిధః—రూఢో, యోగరూఢో యౌగికశ్చేతి। అవయవశక్తినైరపేక్ష్యేణ సముదాయశక్త్యాఽనాదిప్రయోగవిషయత్వం రూఢత్వం యథా మణ్డపాదిశబ్దాః। ఔణాదికాస్తు రూఢా ఏవ; అవయవశక్తేరభావాత్। అవయవశక్తిసా-

---

ముఖ్యార్థస్యేతరాక్షేపో వాక్యార్థేఽన్వయసిద్ధయే।

స్యాదాత్మనోఽప్యుపాదానాదేషోపాదానలక్షణా॥౧౦॥ (న)

రూఢావుపాదానలక్షణా యథా–'శ్వేతో ధావతి'। ప్రయోజనే యథా— 'కున్తాః ప్రవిశన్తి'। అనయోర్హి శ్వేతాదిభిః కున్తాదిభిశ్చ అచేతనతయా కేవలైర్ధావనప్రవేశనక్రియయోః కర్తృతయాఽన్వయమలభమానైరేతత్సిద్ధయే ఆత్మసమ్బన్ధినోఽశ్వాదయః పురుషాదయశ్చాక్షిప్యన్తే। (ప)

(వి, న) తద్వ్యేదానాహ—ముఖ్యార్థస్యేతి। వాక్యార్థే బోధ్యే, ముఖ్యార్థస్య తాత్పర్యవిషయాన్వయసిద్ధయే ఇతరస్య అముఖ్యార్థస్యాక్షేపః ప్రత్యాయనమిత్యర్థః। అన్వయవాక్యార్థయోరభేదాత్ వాక్యార్థే ముఖ్యార్థస్యాన్వయసిద్ధయే ఇతి నాన్వయః। అత్రాపి యయైతి శేషః। అస్యా ఉపాదానసంజ్ఞావ్యుత్పత్తిమాహ—స్యాదాత్మనోఽపీతి। ఆత్మనో ముఖ్యార్థస్యాపి। అత్ర తాత్పర్యవిషయత్వం యది అన్వయవిశేషణం న క్రియతే తదా ఛత్రిణో గచ్ఛన్తి కున్తాః ప్రవిశన్తి ఇత్యాదిషు అవ్యాప్తిః స్యాత్; అత్ర తాత్పర్యవిషయస్య శుద్ధశక్యార్థస్యాన్వయసిద్ధిసమ్భవేన తదర్థమితరేషామచ్ఛత్రికున్తాదీనామనాక్షేపాత్। ఇతరసాహిత్యేనాఽన్వయే తాత్పర్యవశాదేవ శుద్ధముఖ్యాన్వయస్య బాధోఽవధేయః। తద్బాధోఽపి ముఖ్యతావచ్ఛేదకరూపేణాసమ్భవరూప ఏవ; లక్షతావచ్ఛేదకరూపేణ తు నాసమ్భవ ఇతి బోధ్యమ్।

(వి, ప) లక్షణాసామాన్యలక్షణోక్తం రూఢిప్రయోజనాన్యతరహేతుకత్వమత్ర ఘటయన్నుదాహరతి—రూఢాఉపాదానేతి। శ్వేతః శ్వేతగుణవాన్। కున్తా ఇతి కున్తవన్త ఇత్యర్థః అనయోర్ముఖ్యార్థాన్వయబాధం దర్శయతి।

అనయోరితి। శ్వేతాదిభిరిత్యాదిపదాత్ నీలాదిగుణానాం కున్తాదిభిరిత్యాదిపదాత్ అస్త్రాన్తరాణాం చ పరిగ్రహః। అచేతనతయేతి। ఇదమేతదుదాహరణాభిప్రాయేణైవోక్తమ్। వస్తుతస్తు ఛత్రిణో గచ్ఛన్తి ఇత్యత్ర ఛత్రిణశ్చేతనత్వేఽపి తాత్పర్యవిషయచ్ఛత్త్ర్య-

---

(లో, ఔ), ముఖ్యార్థేతి—ముఖ్యోఽభిధేయోఽర్థః తస్య ఇతరః ప్రకృతనిర్వాహౌపాయికః, తస్యాక్షేపః ఆకృష్య ఉపనయనమ్। అన్వయసమ్బన్ధస్య సిద్ధయే నిర్వాహాయ। ఆత్మనోఽప్యుపాదానాత్, అయమర్థః, ఇహ ఖల్వభిధయా బోధితస్యాపి శ్వేతకున్తాద్యర్థస్య

చివ్యేన సముదాయశక్త్యాఽనాదిప్రయోగవిషయత్వం యోగరూఢత్వం యథా పఙ్కజరథకారాదిశబ్దాః। యత్ర రూఢ్యర్థయోగార్థయోరేకత్ర ధర్మిణి సమావేశస్తత్ర రూఢేన యోగాపహారిత్వం యథా పఙ్కజాది। యత్ర తు తయోర్విరోధస్తత్ర యోగాపహారిత్వం యథా

మణ్డపాది। తత్ర హి మణ్డపానకర్తృత్వరూపయోగార్థస్య గృహవిశేషవిషయసముదాయశక్త్యా ప్రతిరోధః। అత ఏవ రూఢిర్లబ్ధాత్మికా యోగమపహరతీతి ప్రవాదః। రూఢేర్లబ్ధాత్మకత్వమవయవశక్త్యనుసన్ధానం వినా జాయమానత్వమ్। రూఢిరనాదిప్రయోగ ఇతి। అవయవశక్తిపురస్కారేణ స్వారసికప్రయోగవిషయత్వం యయౌగికత్వం యథా పాచకాదిశబ్దః। రూఢేర్యోగాపహారిత్వాత్ కుశలపదం న యౌగికం దక్షార్థే రూఢమేవ।

పూర్వత్ర ప్రయోజనాభావాత్ రూఢిః। ఉత్తరత్ర తు కున్తాదీనామతిగహనత్వం ప్రయోజనమ్। అత్ర చ ముఖ్యార్థస్యాత్మనోఽప్యుపాదానమ్; లక్షణలక్షణాయాన్తు పరస్యైవోపలక్షణమిత్యనయోర్భేదః। ఇయమేవ “అజహత్ స్వార్థా” ఇత్యుచ్యతే +। (ఫ) (ఔ)

అర్పణం స్వస్య వాక్యార్థే పరస్యాన్వయసిద్ధయే।

ఉపలక్షణహేతుత్వాదేషా లక్షణలక్షణా ॥౧౧॥ X (బ)

రూఢిప్రయోజనయోర్లక్షణలక్షణా యథా—'కలిఙ్గః సాహసికః'; 'గఙ్గాయాం ఘోష'

న్వయస్యాలాభ ఏవ సర్వసాధారణో ముఖ్యార్థబాధో బోధ్యః। అశ్వాదయ ఇత్యాదిపదాచ్ఛ్వేతగవాదేః, పురుషాదయః ఇత్యాదిపదాత్ కున్తధారివత్ ఇతరస్య పరిగ్రహః।

(వి,ఫ) ప్రయోజనాభావాదితి—రూఢిసత్త్వాదేవ ప్రయోజనాఽననుసన్ధానాత్ తదభావః। ప్రయోజనం ప్రయోజనీభూతజ్ఞానవిషయః। ఏవం రీత్యైవ పావనత్వాదిరపి ప్రయోజనపదార్థో బోధ్యః। లక్షణలక్షణాయామితి—వక్ష్యమాణాయామితి శేషః। పరస్యైవేరి ఏవకారాన్ముఖ్యార్థవ్యవచ్ఛేదః। ఉపలక్షణముపస్థాపనమ్।

(వి,బ) లక్షణలక్షణామాహ—అర్పణమితి। అత్ర అర్పణమిత్యత్ర పరత్రైవేతి శేషః, స్వస్య పరమాత్రవిషయతా ఇత్యర్థః। నతు ముఖ్యార్థవిషయతాపీత్యర్థః। ఉపాదానలక్షణాయాం తు

ముఖ్యార్థస్యాపి విషయతా ఇతి భేదః। స్వస్యేత్యత్ర యస్యా ఇతి శేషః। తథా చ వాక్యార్థే బోధ్యే పరస్య అముఖ్యార్థస్య అన్వయసిద్ధయే అన్వయబోధాయ యస్యా లక్షణాయాః స్వస్య అర్పణం పరమాత్రవిషయతా; ఏషా లక్షణలక్షణేత్యర్థః। వాక్యార్థాన్వయయోరభేదాద్వాక్యార్థే పరస్యాన్వయసిద్ధయే ఇతి తు నాన్వయః। తాదృశసంజ్ఞావ్యుత్పత్తిమాహ—ఉపలక్షణేతి। ముఖ్యార్థం విహాయాఽముఖ్యార్థమాత్రబోధనమ్ ఉపలక్షణం స్వస్య తద్ధేతుత్వాదిత్యర్థః।

(వి,భ) అత్ర రూఢిప్రయోజనహేతుకత్వే యథాసంఖ్యముదాహరణద్వయమాహ—కలిఙ్గ

పునః పురుషాదేర్విశేషణతయా లక్షణీయత్వేన ఉపాదానమితి। అతిగహనత్వం—కున్తయుక్తాః పురుషాః ప్రవిశన్తీతి అభిధానాలభ్యమ్। ఉచ్యతే — పరైరితి శేషః।

(లో,అ) అర్పణం స్వస్య గఙ్గాదేః। పరస్యాఙ్గస్య తటాదిరూపలక్షణేహేతుత్వాత్ సమ్బన్ధమాత్రస్య ఇత్యర్థః।

+—స్వార్థాఽపరిత్యాగేన పరార్థలక్షణముపాదానభిత్యర్థః। స్వార్థ–పరిత్యాగేన పరార్థలక్షణం లక్షణమ్। అజహత్ స్వార్థీ యా–సా అజహత్ స్వార్థా।

x—యత్ర వాచ్యార్థస్య అన్వయస్తత్ర ఉపాదానలక్షణా। యత్ర చ వాచ్యార్థస్య అన్వయాభావస్తత్ర లక్షణలక్షణా। నను కాకేభ్యో దధి రక్షతామిత్యాదౌ ముఖ్యార్థస్య అన్వయసిద్ధయే నేతరాక్షేపః। ఇత్యాక్షేపం వినా అన్వయసద్భావాత్। ఇతి చేన్న—తత్ర హి కాకప్రతియోగికదధిరక్షణం న వాక్యార్థ। కిన్తు కాకాఽకాకసాధారణదధ్యుపఘాతకమాత్రప్రతియోగికం రక్షణమ్। తత్ర కాకమాత్రస్య న అన్వయాయోగ్యతా ఇతి దధ్యుపఘాతకత్వేన లక్షతావచ్ఛేదకేన అన్యేషాం లక్షణా భవతి ఇతి అత్రాపి ఉపాదానలక్షణా।

ఇతి చ। అనయోర్హి పురుషతటయోర్వాక్యార్థేఽన్వయసిద్ధయే
కలిఙ్గగఙ్గాశబ్దావాత్మానమర్పయతః। (భ, అ) యథా వా–

"ఉపకృతం బహు తత్ర కిముచ్యతే సుజనతా ప్రథితా భవతా పరమ్।

విదధదీదృశమేవ సదా సఖే! సుఖితమాస్స్వ తతః శరదాం శతమ్॥"

అత్రాపకారాదీనాం వాక్యార్థేఽన్వయసిద్ధయే ఉపకృతాదయః శబ్దా ఆత్మానమర్పయన్తి। అపకారిణం ప్రత్యుపకారాదిప్రతిపాదనాన్ముఖ్యార్థబాధో వైపరీత్యలక్షణః సమ్బన్ధః; ఫలమప్యపకారాతిశయః। ఇయమేవ "జహత్స్వార్థా" ఇత్యుచ్యతే। (మ, ఆ) +

ఇత్యాది। అత్ర కలిఙ్గః సాహసిక ఇతి న పాఠః। కిన్తు కలిఙ్గః సాహసం కరోతి ఇత్యేవ పాఠః। సాధ్యవసానాలక్షణాయా ఉదాహరణప్రసఙ్గే వ్యక్తిర్భవిష్యతీత్యర్థః। ఉభయత్రైవ ముఖ్యార్థం కలిఙ్గరూపం దేశం ప్రవాహరూపాం గఙ్గాం చ విహాయ తద్దేశస్థపురుషతత్తరియోః పరయోరన్వయప్రబోధాయ పురుషతరి—రూప—మాత్ర—విషయతా లక్షణాయాః। తద్దర్శయతి—అనయోర్హీతి। వాక్యార్థే బోధ్యే పురుషతటయోరన్వయసిద్ధయే ఇత్యన్వయః। సమర్పయత ఇత్యత్ర పరమాత్ర ఇతి శేషః। పరమాత్రం—విషయీకురుత ఇత్యర్థః। కలిఙ్గగఙ్గాశబ్దౌ ఇత్యత్ర కలిఙ్గగఙ్గాశబ్దపదం తన్నిష్ఠలక్షణాద్వయపరం యథా వ్యాఖ్యాతార్థానుసారేణ బోధ్యమ్। ఏవముత్తరత్రాపి వ్యాఖ్యేయమ్।

(వి,మ) ప్రయోజనహేతుకత్వే ఉదాహరణాన్తరమాహ—యథా వా–ఉపకృతమితి। అపకారిత్వేన అన్యతో జ్ఞాతం ప్రతీయముక్తిః। త్వయా బహు ఉపకృతం తత్ర కిముచ్యత ఇత్యర్థః। యత్రేతి పాఠే తు తత్రేతి పూరణీయమ్। అపకారాదీనామితి—అత్రాదిపదాద్ దుర్జనతాదుఃఖితయోః పరిగ్రహః। ఫలమ్ అపకారాద్యతిశయ ఇతి ఫలీభూతజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః। ఏవముత్తరోత్తరమపి బోధ్యమ్। ఇదం చ న రుచిరభుక్రమ్। లక్ష్యార్థాతిశయస్య ప్రయోజనత్వే రూఢిలక్షణాయామపి తత్సమ్భవాత్ విశేషాభావాపత్తేః। కిన్తు అపకారదుర్జనత్వలక్షణయోః ఫలం సమ్బోధ్యస్య కౌటిల్యం దుఃఖితలక్షణాయాస్తు కౌటిల్యఫలత్వమ్।

(లో,ఆ). అపకారార్థానామిత్యాదిశబ్దేన దుర్జనత్వదుఃఖితత్వే ఉపకృతాదయ ఇత్యాదిశబ్దేన సుజనత్వసుఖితత్వే। అపకారాద్యతిశయః—స్వశబ్దాభిధానాలభ్యః।

---

* బహుభిరపకారైః తప్యమానస్య ఉక్తిరియమ్—యత్ త్వయా బహు ఉపకృతం, తద్ విషయే కిం వాచ్యమ్ ? బహుత్వాత్ ఉపకారాణాం వక్తుం న శక్యతే ఇత్యర్థః। భవతా పరం కేవలం సుజనతా ప్రథితా ప్రకటీకృతా। హే సఖే తస్మాత్ ఈదృశమేవ సదా విదధత్ కుర్వన్ శరదాం వర్షాణాం శతం సుఖితం సుఖయుక్తం యథా స్యాత్తథా ఆస్స్వ తిష్ఠ ఇతి ముఖ్యోఽర్థః।

+ స చ ప్రకరణాదినా అపకారిణి బాధితః సన్ విపరీతమ్ అపకారాద్యర్థం లక్షయతి తద్ యథా—ఉపకృతమ్—అపకృతం, సుజనతా, దుర్జనతా, సఖే—శత్రా, సుఖితం—దుఃఖితమిత్యర్థః।

ఆరోపాధ్యవసానాభ్యాం ప్రత్యేకం తా అపి ద్విధా॥౧౨॥ (య)

తాః పూర్వోక్తాశ్చతుర్భేదలక్షణాః।

విషయస్యానిగీర్ణస్యాన్యతాదాత్మ్యప్రతీతికృత్।

సారోపా స్యాన్నిగీర్ణస్య మతా సాధ్యవసానికా॥౧౩॥

విషయిణా అనిగీర్ణస్య విషయస్య తేనైవ సహ తాదాత్మ్యప్రతీతికృత్ సారోపా। ఇయమేవ రూపకాలఙ్కారస్య బీజమ్।(ర,ఇ)+

రూఢావుపాదానలక్షణా సారోపా యథా–'అశ్వః శ్వేతో ధావతి'। అత్ర హి

(వి,య) ఉపాదానలక్షణలక్షణాద్వయం రూఢిప్రయోజనద్వయహేతుకత్వేన చతుర్విధముక్తమ్। అధునా తచ్చతుష్టయస్య ద్వైగుణ్యేనాష్టవిధమాహ—ఆరోపేతి। లక్ష్యార్థే ప్రథమతః శక్యార్థాఽభేదారోప ఆరోపః। తస్యారోపస్య ఉత్కటత్వమధ్యవసానమ్।

(వి,ర) తే కీదృశత్వే సతి భవత ఇత్యత్రాహ—విషయస్యేతి। విషయ ఆరోపాధికరణం లక్ష్యార్థః। తస్య అనిగీర్ణస్య అనాచ్ఛాదితస్య అర్థాత్ స్వవాచకనామపదేన ఉక్తస్య అన్యతాదాత్మ్యం శక్యార్థాభేదః। తత్ప్రతీతికృల్లక్షణా సారోపా స్యాదిత్యర్థః। నిగీర్ణస్య విశిష్య స్వవాచకనామపదేన అనుక్తస్య తు సాధ్యవసానికా మతేత్యర్థః। అన్యతాదాత్మ్యప్రతీతిశ్చ లక్షణజ్ఞానతః పూర్వం బోధ్యా। తత్ప్రతీతికృచ్చ యద్యపి సమానవిభక్తికపదద్వయమేవ, న తు లక్షణా; తథాప్యన్యతాదాత్మ్యప్రతీతిపూర్వకప్రతీతికృదిత్యేవాన్యతాదాత్మ్యప్రతీతికృదిత్యస్యార్థః। న చ సాధ్యవసానాయాం స్వవాచకనామపదేనాఽనిర్దేశే సమానవిభక్త్యన్తపదాభావాత్ కథం తాదాత్మ్యప్రతీతికృదితి వాచ్యమ్, ఆఖ్యాతేన లక్ష్యార్థస్యోక్తౌ తత్ ప్రతీతేః; తచ్చాగ్రే దర్శయిష్యతే।

(వి, ల) అశ్వః శ్వేత ఇతి —అత్ర శ్వేతగుణవానశ్వః లక్ష్యోఽర్థోఽనిగీర్ణోఽశ్వ-

(లో,ఇ) ఏవం చతుర్విధాపి లక్షణా ప్రత్యేకం సారోపా సాధ్యవసానాం ఇత్యష్టవిధేత్యాహ—ఆరోపేతి। అనిగీర్ణస్వరూపసామాన్యతాదాత్మ్యప్రతీతిరారోపః। విషయనిగరణేఽభేదప్రతిపత్తిర్విషయిణోఽధ్యవసానమ్। ఏవం స్వశబ్దార్థనామ్నా గతార్థేఽపి స్ఫుటీకరణాయ లక్షణేన నిర్దిశతి—విషయస్యేతి।

(లో,ఈ) అశ్వ ఆరోపవిషయః। స్వసమవేత ఇత్యనేన సమవాయరూపస్య లక్షణాహేతోః।

+విషయః—ఆరోపాధికరణం వాహీకాదిరిత్యర్థః। విషయీ ఆరోప్యమాణో గవాదిః। విషయవిషయిణోః భేదేన ఉపన్యాసః ఆరోపః। తత్రాద్యే రూపకాలఙ్కారే విషయవిషయిణోరుపాదానాత్ సారోపా। విషయిణా విషయస్య తిరోభావః—అధ్యవసానమ్। తత్ర విషయిమాత్రోపాదానాదతిశయోక్త్యలఙ్కారే సాధ్యవసానా। నిగరణం భేదకధర్మ్మస్యాగ్రహణమ్।

శ్వేతగుణవానశ్వోఽనిగీర్ణస్వరూపః స్వసమవేతగుణతాదాత్మ్యేన ప్రతీయతే।

ప్రయోజనే యథా—'ఏతే కున్తాః ప్రవిశన్తి। అత్ర సర్వనామ్నా కున్తధారిపురుషనిర్ద్దేశాత్ సారోపాత్వమ్ (ల,ఈ)

రూఢౌ లక్షణలక్షణా సారోపా యథా–'కలిఙ్గః పురుషో యుధ్యతే'। అత్ర కలిఙ్గపురుషయోరాధారాధేయభావః సమ్బన్ధః। ప్రయోజనే యథా—ఆయుర్ఘృతమ్। అత్రాయుష్కారణమపి ఘృతం కార్య్యకారణ భావసమ్బన్ధసమ్బన్ధ్యాయుస్తాదాత్మ్యేన ప్రతీయతే। అన్యవైలక్షణ్యేనావ్యభిచారేణాయుష్కరత్వం ప్రయోజనమ్। *

యథా వా రాజకీయే పురుషే గచ్ఛతి "రాజాసౌ గచ్ఛతి" ఇతి। అత్ర స్వస్వామిభావలక్షణః సమ్బన్ధః। యథా వా అగ్రమాత్రేఽవయవే హస్తోఽయమ్।

శబ్దేనైవోక్తత్వాత్। శ్వేతగుణాశ్వయోః సమానవిభక్త్యా తాదాత్మ్యప్రతీతిః। ప్రయోజనే యథా–ఇతి ఉపాదానలక్షణేతి శేషః। ఏతే కున్తా ఇతిః కున్తానామవిరలత్వమత్ర ప్రయోజనమ్। కున్తవాన్ లక్ష్యార్థః। ఏతత్ పదేనోక్తత్వాత్ అనిగీర్ణః। అత్ర సర్వనామ్నేతి—కావ్యప్రకాశే తు సర్వనామ్నా లక్ష్యార్థనిర్ద్దేశే విశిష్య స్వవాచకకున్తాదిపదేనాఽనుపాదానాత్ సాధ్యవసానైవ సేత్యుక్తమ్। విశిష్య స్వవాచకపదనిర్ద్దేశ ఏవ సారోపత్వాత్।

(వి, వ) కలిఙ్గః పురుష ఇతి—అత్ర పురుషపదేన లక్ష్యార్థోపాదానాత్ అనిగీర్ణత్వమ్। కలిఙ్గత్వేన లక్షణా। ప్రయోజనే యథేతి—లక్షణలక్షణేతి శేషః। అన్యవైలక్షణ్యేనావ్యభిచారేణేతి, అవ్యభిచారః అన్యవైలక్షణ్యం చ హేతురుక్తః।

స్వసమ్బన్ధస్య నిగరణం శ్వేతగుణ ఆరోప్యమాణః। ప్రయోజన ఇత్యనన్తరం పూర్వోక్తా ఉపాదానలక్షణా సారోపేతి అనుషజ్యతే। ఏవముత్తరోదాహరణేష్వపి। సర్వనామ్నా తత్ శబ్దరూపేణ।

---

* కార్య్యకారణభావసమ్బన్ధసమ్బన్ధ్యాయుస్తాదాత్మ్యేనేతి—కార్య్యకారణభావసమ్బన్ధేన సమ్బన్ధి (కార్య్యతాసమ్బన్ధవత్) యత్ ఆయుః, తస్య తాదాత్మ్యేన అభేదేన ప్రతీయతే। ఏతేన కార్య్యతారూపః సమ్బన్ధో దర్శితః। అన్యవైలక్షణ్యేన జనకాన్తరక్షీరాదివైసాదృశ్యేన కార్య్యకారిత్వమ్। అవ్యభిచారేణ ఘృతం క్షీరాదివత్ ఆయుష్యం ప్రతి న వ్యభిచారాత్ ఇతి అవ్యభిచారేణ నియమేన కార్య్యకారిత్వమ్।

అత్రావయవావయవిభావలక్షణః సమ్బన్ధః। బ్రాహ్మణేఽపి "తక్షాసౌ" । అత్ర తాత్కర్మ్యలక్షణః సమ్బన్ధః। ఇన్ద్రార్థాసు స్థూణాసు"అమీ ఇన్ద్రః" । అత్ర తాదర్థ్యలక్షణః సమ్బన్ధః। ఏవమన్యత్రాపి। (వ)

నిగీర్ణస్య పునర్విషయస్య అన్యతాదాత్మ్యప్రతీతికృత్సాధ్యవసానా। అస్యాశ్చతుర్షు భేదేషు పూర్వోదాహరణాన్యేవ। తదేవమష్టప్రకారా లక్షణా (శ,ఉ)

కావ్యప్రకాశే తు ఆయుర్ఘృతభితి సారోపాయామన్యవైలక్షణ్యమ్। ఆయురిదమితి సాధ్యవసానాయామవ్యభిచార ఇతి ద్వయోః పృథక్ ప్రయోజనద్వయముక్తమ్। కార్య్యకారణభావరూపసమ్బన్ధేన సారోపాం లక్షణాముక్త్వా సమ్బన్ధాన్తరైరపి తాం దర్శయతి—రాజకీయేతీతి। అత్ర అసావితిపదేన లక్ష్యార్థే పురుషే నిర్ద్దిష్టే రాజ్ఞోఽభేదారోపాత్ సారోపా। ఏవముభయత్రాపి సర్వనామ్నా లక్ష్యార్థనిర్ద్దేశే తథాత్వం బోధ్యమ్। స్థూణాః స్తమ్భా

ఇన్ద్రధ్వజరూపాః। తాదర్థ్యలక్షణః తత్పూజార్థతాలక్షణః, అత్ర ఇన్ద్రవత్ పూజ్యత్వం ప్రయోజనమ్।

(వి,శ) ఇత్థం సారోపాముక్త్వా 'నిగీర్ణస్య మతా సాధ్యవసానికా' ఇతి కారికాఞ్చలం వ్యాచష్టే–నిగీర్ణస్య పునరితి। అస్యాశ్చతుర్ష్వితి రూఢిప్రయోజనద్వయే ఉపాదానలక్షణాద్వయం తద్ద్వయే లక్షణలక్షణాద్వయం చేతి సాధ్యవసానాయాశ్చత్వారో భేదాః। పూర్వోదాహరణాన్యేవేతి రూఢావుపాదానలక్షణాయాః—'శ్వేతో ధావతి' ఇతి ప్రయోజనే ఉపాదానలక్షణాయాః 'కున్తాః ప్రవిశన్తి ఇతి యద్ద్వయముదాహృతం రూఢౌ లక్షణలక్షణాయాః 'కలిఙ్గః సాహసం కరోతి' ఇతి ప్రయోజనే లక్షణలక్షణాయాం తు రాజకీయే పురుషే గచ్ఛతి 'రాజాసౌ గచ్ఛతి' ఇతి యదుదాహృతం తత్ర ఇదం పదత్యాగేన ఉదాహరణమిత్యత ఏతాని చత్వారి సాధ్యవసానాయా ఉదాహరణానీత్యర్థః। రాజా గచ్ఛతీత్యత్ర రాజవత్ పరిచారకవేష్టితత్వం ప్రయోజనమ్। ఏతేషు చతుర్షు హి కర్త్ర్యా ఖ్యాతేనైవ కర్తృలక్ష్యార్థస్య ఉపస్థాపనాత్ నామపదేన తు అనుపస్థానాన్నిగీర్ణతా। తస్మింశ్చ ప్రథమం శక్యార్థతాదాత్మ్యారోపాత్ సాధ్యవసానత్వమితి బోధ్యమ్। ప్రథమాన్తోక్తకారకే ప్రథమాన్తపదార్థస్యాఽభేదాన్వయవ్య-

---

(లో,ఉ) ఏవమారోపే రూఢిప్రయోజనయోరుదాహరణే చతుష్టయం దర్శయిత్వా విషయవ్యాప్త్యర్థం సమ్బన్ధభేదేన ఉదాహరణాన్యాహ—యథా వేత్యాది—రాజాసౌ ఇత్యత్ర పూర్వవత్ అదః శబ్దేన విషయప్రకటనమ్। అగ్రేతి। అత్ర హస్తావయవేఽగ్రేఽపి హస్తశబ్దప్రయోగః, ఏకదేశదాహేఽపి గ్రామో దగ్ధ ఇతి వత్। అత్ర ఇదంశబ్దో రాజా అసౌ ఇత్యత్ర చ అదః శబ్దవత్।

సాధ్యవసానాలక్షణం వివృణోతి—నిగీర్ణస్యేతి—పూర్వోదాహరణాని శ్వేతో ధావతి, కున్తాః ప్రవిశన్తి, కలిఙ్గః సాహసికః, గఙ్గాయాం ఘోషః।

సాదృశ్యేతరసమ్బన్ధాః శుద్ధాస్తాః సకలా అపి।

సాదృశ్యాత్తు మతా గౌణ్యస్తేన షోడశభేదితాః ॥౧౪॥(ష, ఊ)

తాః పూర్వోక్తా అష్టభేదా లక్షణాః। సాదృశ్యేతరసమ్బన్ధాః కార్యకారణభావాదయః। అత్ర శుద్ధానాం పూర్వోదాహరణాన్యేవ। (స) రూఢావుపాదానలక్షణా సారోపా గౌణీ యథా—"ఏతాని తైలాని హేమన్తే సుఖాని"। అత్ర తైల—శబ్దస్తిలభవస్నేహరూపం ముఖ్యార్థముపాదాయైవ సార్షపాదిస్నేహేషు వర్త్తతే। +(ఋ)

తృత్తేః। గఙ్గాయాం ఘోష ఇతి తు లక్షణలక్షణోదాహరణం యద్దర్శితం తత్తు న సాధ్యవసానోదాహరణమ్। తత్ర లక్ష్యార్థే తీరే ప్రవాహతాదాత్మ్యాఽనారోపాత్। ఏవం చ రూఢౌ లక్షణలక్షణోదాహరణం కలిఙ్గ ఇత్యాదికం యదుక్తం తత్ర సాహసిక ఇతి ప్రామాదికః పాఠః। నామపదేన సాహసిక ఇత్యనేన లక్ష్యార్థస్య పురుషస్యోపాదానాత్ సారోపాత్వేన సాధ్యవసానత్వాఽభావాత్। కిన్తు కలిఙ్గః సాహసం కరోతి ఇత్యేవ తత్ర పాఠః। ఇత్థముపాదానలక్షణాలక్షణలక్షణయోః రూఢిప్రయోజనహేతుకత్వేన చతుర్విధయోః సారోపాసాధ్యవసానికారూపత్వేన ద్వైగుణ్యాత్ అష్టవిధత్వమ్।

(వి,ష) షోడశభేదానాహ—సాదృశ్యేతరేతి। సాదృశ్యేతరసమ్బన్ధాః కార్యకారణభావాదిరూపాః పూర్వదర్శితాః సకలా అష్టవిధా అపి శుద్ధాః శుద్ధపరిభాషితాః। సాదృశ్యసమ్బన్ధాత్తు తా అష్టవిధా గౌణ్యః సాదృశ్యఘటకరూపశక్యగుణయోగరూపయోగార్థేన గౌణ్యో గౌణీపరిభాషితా ఇత్యర్థః। షోడశభేదితా అష్టద్వైగుణ్యాత్।

(వి,స) పూర్వోక్తోదాహరణాన్యేవ ఇతి—శ్వేతో ధావతీత్యాదీని ఇన్ద్రార్థా స్థూణా ఇత్యన్తాని సకలాని ఏవ। తేషు ఏకత్రాపి సాదృశ్యసమ్బన్ధాభావాత్।

(వి,హ) తిలభవస్నేహరూపం ముఖ్యార్థమితి। తిలస్యేదభితి యోగార్థవశాత్తస్య ముఖ్యార్థత్వం, తస్య చిక్కణతాకారిత్వేన సాదృశ్యాశ్రయం శక్యలక్ష్యోభయమేవాత్ర తైల-

---

(లో,ఊ) ఏవమష్టవిధాఽపి లక్షణా ప్రత్యేకం శుద్ధా గౌణీ చేతి షోడశప్రకారేతి దర్శయతి—సాదృశ్యేతరేతి। వృత్తౌ స్పష్టో లక్షణార్థః।

(లో,ఋ) ఏతానీతి—అత్ర తైలశబ్దస్య తిలభవస్నేహమాత్రవాచకత్వాత్ ప్రకృతే తస్య కేవలస్య సుఖమయత్వాదివివక్షణాత్ ముఖ్యార్థబాధః; ప్రయోజనాభావాత్ రూఢిః ఉపాదానలక్షణాత్వం ముఖ్యార్థముపాదాయైవ ఇతి వృత్త్యా స్మారితమ్। స్నేహేషు వర్త్తతే ఇత్యనేన ____

+—గౌణీ గుణనిమిత్తా వృత్తిః గుణేభ్య ఆగతా గౌణీ, తత్ర ముఖ్యార్థలక్ష్యార్థయోః సమ్బన్ధస్తు సజాతీయగుణవత్త్వమ్। అతో గౌణీ లక్షణా ఇయమ్। యథా–తిలస్యేదం తైలమ్ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా తైలశబ్దస్య తిలోత్పన్నస్నేహపదార్థే శక్తిః—పరం తిలోత్పన్నస్నేహసజాతీయగుణవత్త్వాత్ సర్షపాద్యుత్పన్నస్నేహపదర్థే తైలశబ్దస్య లక్షణా గౌణీ ఏవ।

ప్రయోజనే యథా—రాజకుమారేషు తత్సదృశేషు చ గచ్ఛత్సు 'ఏతే రాజకుమారా గచ్ఛన్తి' (హ)। రూఢావుపాదానలక్షణా సాధ్యవసానా గౌణీ యథా—

'తైలాని హేమన్తే సుఖాని'। ప్రయోజనే యథా—'రాజకుమారా గచ్ఛన్తి'।(క్ష) రూఢౌ లక్షణలక్షణా సారోపా గౌణీ యథా—'రాజా గౌడేన్ద్రం' కణ్టకంశోధయతి (క)

ప్రయోజనే యథా 'గౌర్వాహీకః'। * రూఢౌ లక్షణలక్షణా సాధ్యవసానా

శబ్దార్థ ఇత్యతో ముఖ్యోపాదానమ్। ఏతే రాజకుమారా ఇతి। అత్ర రాజకుమారతుల్యశోభావత్త్వం ప్రయోజనమ్—తుల్యవయస్కత్వం సాదృశ్యమ్।

ఉభయత్రైవ ఏతాని ఏతే ఇతి సర్వనామపదేన లక్ష్యార్థోపాదానాత్ తత్ర శక్యార్థతాదాత్మ్యారోపాచ్చ సారోపా లక్షణా।

(వి,క్ష) సాదృశ్యాత్ సాధ్యవసానామాహ—త్రైలానీతి। అత్ర సర్వనామపదేన లక్ష్యార్థానుపస్థాపనాన్న సారోపా, కిన్తు శక్యార్థాऽవ్యావర్త్తకేన శక్యలక్ష్యసాధారణ్యేన సుఖపదేన లక్ష్యార్థోపస్థాపనాత్తస్యాచ్ఛాదనరూపా నిగీర్ణతా। తతః శక్యార్థతాదాత్మ్యారోపాత్ సాధ్యవసానా। రాజకుమార ఇతి। అత్రాఖ్యాతేనైవ కర్త్తౄణాం లక్ష్యార్థానాముపస్థాపనాత్తేషాం నిగీర్ణతా। తత్ర శక్యరాజకుమారతాదాత్మ్యారోపశ్చేతి సాధ్యవసానా। తుల్యశోభావత్త్వం ప్రయోజనమ్, తుల్యవయస్కత్వం సాదృశ్యమ్।

(వి,క) రాజా గౌడేన్ద్రమితి। అత్ర దుఃఖదాయిత్వేన కణ్టకసదృశః గౌడేన్ద్రో లక్ష్యార్థః స్వశబ్దేనైవోపాత్తః। అత్ర కణ్టకతాదాత్మ్యారోపాత్ సారోపా।

(వి,ఖ) గౌర్వాహీక ఇతి। వాహీకో హలవాహకః। స చ స్వశబ్దేనైవోపాత్తః। అజ్ఞత్వధర్మేణ సాదృశ్యమ్। జాడ్యమాన్ద్యాదికమ్ అవైదగ్ధ్యం వా ప్రయోజనమ్। రాజా కణ్టక-

---

ఉభయోః స్నేహరూపత్వాత్ సాదృశ్యలక్షణః సమ్బన్ధః। ఏతానీతి సర్వనామ్నా సారోపాత్వమ్, ఏవముత్తరోదాహరణేష్వపి బోద్ధవ్యమ్।

(లో,బ్రూ) ప్రయోజన ఇత్యనన్తరమ్ ఉపాదానలక్షణా సారోపా గౌణీత్యనుషజ్యతే, ఏవముత్తరత్రాప్యుదాహరణే పూర్వోక్తా వృత్తిః। ఏతే ఇతి। అత్ర రాజకుమారసదృశేషు రాజకుమారప్రయోగాత్ ముఖ్యార్థబాధః। శౌర్యసౌన్దర్యపరిచ్ఛదాదిభిః సాదృశ్య సమ్బన్ధః। ప్రయోజనభేషామతిశయః। రాజేతి—గౌడేన్ద్రే కణ్టకశబ్దస్య ప్రయోగే ప్రయోజనాభావాద్రూఢిః।

---

*—వాహీకః—వహిర్భవః, ఇతి శాస్త్రీయాచారాద్ వహిర్భూతః (బహిషష్టిలోపో యం చ ఈకక చ। వార్త్తిక) అథవా వాహీకో నామ దేశవిశేషః। తత్ర భవః పురుషః వాహీకః (ప్రాచాం దేశే, వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ) వాహీకలక్షణమ్—

'పఞ్చానాం సిన్ధుషష్ఠానాం నదీనాం యేఽన్తరశ్రితాః।

తాన్ ధర్మవాహ్యానశుచీన్ వాహీకాన్ పరివర్జయేత్॥

(మహాభారత కర్ణపర్వ)

గౌణీ యథా—'రాజా కణ్టకం శోధయతి'। ప్రయోజనే యథా—'గౌర్జల్పతి'। (ఖ,ఋ)

అత్ర కేచిదాహుః—స్వార్థసహచారిణో గుణా జాడ్యమాన్ద్యాదయో లక్ష్యన్తే। తే చ గోశబ్దస్యం వాహీకార్థాభిధానే నిమిత్తీభవన్తి। తదయుక్తం, గోశబ్దస్యాగృహీతసంకేతం వాహీకార్థమభిధాతుమసామర్థ్యాత్ గోశబ్దార్థమాత్రబోధనాచ్చ। అభిధాయా విరతత్వాత్ విరతాయాశ్చ పునరుత్థానాభావాత్। * (గ,ఌ)

మిత్యర్థపరమ్పరాలిఖితః ప్రామాదిక ఏవ పాఠః। లక్ష్యార్థస్య కేనాపి పదేన అనుపస్థాపనాత్, ప్రథమం తత్ర శక్యతాదాత్మ్యరోపానుపపత్తేః। కిన్తు రాజ్ఞా కణ్టకం శోధ్యతే, ఇత్యేవ పాఠః। తత్ర కర్మాఖ్యాతేనోపరఖ్థాపితే శోధ్యే కర్మణి వైరిణి ప్రథమాన్తకణ్టకపదశక్యార్థస్య తాదాత్మ్యరోపాత్। గౌర్జల్పతీత్యత్రాపి గౌర్జల్పకత్వాఽసమ్భవాదాఖ్యాతేనోపస్థాపితే జల్పకే నిగీర్ణే గోతాదాత్మ్యరోపాత్ సాధ్యవసానా। గోవద్ వైదగ్ధ్యం ప్రయోజనమ్, జడత్వాదినా సాదృయమ్।

(వి,గ) అత్ర కేచిదితి—స్వార్థో గోత్వం తత్సహచారిణ ఇత్యర్థః।

వాహీకార్థాభిధానే ఇతి—అభిధయా ప్రతిపాదనే ఇత్యర్థః। నిమిత్తీభవన్తీతి—శక్యతావచ్ఛేదకీభవన్తీత్యర్థః। తథా చ జడత్వేన రూపేణ వాహీకః శక్త్యైవ, జడో వాహీక ఇతి ప్రతీతిరితి తత్సిద్ధాన్తః। తద్యుక్తమితి। అయం చ దోషః తత్ సిద్ధాన్తాఽనవకలనాదేవ ధర్మే లక్షణయా ఏవ ధర్మిణి శక్తిగ్రాహకత్వస్య త్రైః సిద్ధాన్తితత్వాత్। గోశబ్దాద్ధేతి—సకృదుచ్చారితస్య శబ్దస్య సకృదర్థబోధనేన శబ్దవిరత్యా అభిధాయా అపి విరతేరితి భావః।

క్షుద్రదుఃఖదాయిత్వం సాదృశ్యం సమ్బన్ధః। కణ్టకశబ్దస్య ప్రకృతే స్వార్థపరిత్యాగాత్ లక్షణలక్షణా, గౌడేన్ద్రస్య విషయస్యానిగరణాత్ సారోపాత్వమ్। గౌర్వాహీక ఇత్యాది—ఏతస్మిన్ ఉదాహరణే యథా ప్రయోజనే లక్షణలక్షణా సారోపా గౌణీ। తథా వృత్తావేవాగ్రే స్ఫుటీభవిష్యతి। ఏవం గౌర్జల్పతీత్యత్రాపి ప్రయోజనే లక్షణలక్షణా సాధ్యవసానా గౌణీ।

(లో,లృ) సమ్ప్రతి పూర్వపక్షనిరాసపూర్వకం గౌణ్యా వృత్తేర్లక్షణాయామన్తర్భావం దర్శయన్ ఏకత్రాపి ఉదాహరణే విప్రతిపత్తినిరాసేన సర్వమపి సామఞ్జస్యం భవిష్యతీత్యాహ—అత్రేతి।

---

*లక్షణయా ప్రథమం జాడ్యాద్యుపస్థితిః తతః అభిధయా వాహీకస్య బోధః। గోశబ్దో హి భిన్నార్థకత్వాత్ వాహీకేన సహ బాధితముఖ్యార్థః సన్ గోత్వసమానాధికరణాత్ జాడ్యాదిగుణాన్ లక్షణయా బోధయతి; తతః తాన్ ఏవ గుణాన్ నిమిత్తీకృత్య వాహీకమ్ అభిధయా బోధయతి ఇతి నిష్కర్షః। ఏతస్మిన్ మతే గోశబ్దస్య వాహీకార్థే సఙ్కేతాభావాత్ తదభిధానమ్ అనుపపన్నమ్।

అన్యే చ పునః—"గోశబ్దేన వాహీకార్థో నాభిధీయతే, కిన్తు స్వార్థసహచారిగుణసాజాత్యేన వాహీకార్థగతా గుణా ఏవ లక్ష్యన్తే।" తదప్యన్యే న మన్యన్తే। (ఘ,ఏ) x తథా హ్యత్ర గోశబ్దాద్

వాహీకార్థః ప్రతీయతే న వా ? ఆద్యేఽపి గోశబ్దాదేవ వా ? లక్షితాద్ వా గుణాత్ అవినాభావద్వారా ?

తత్ర న ప్రథమః, వాహీకార్థస్యాసంకేతితత్వాత్। (ఐ)।

న ద్వితీయః; అవినాభావలభ్యస్యార్థస్య శాబ్దేఽన్వయే ప్రవేశాసమ్భవాత్।

(వి,ఘ) గుణా ఏవ లక్ష్యన్త ఇతి—వాహీకప్రతీతిస్త్వాక్షేపాదితి భావః।

(వి,ఙ) ఆద్యేఽపీతి—గోశబ్దాద్ వాహీకప్రతీతిపక్షో ఇత్యర్థః। న ప్రథమ ఇత్యనేన తద్దూషణమ్। అసంకేతితత్వాదితి—ఏతదుద్ధారశ్చ తన్మతే దర్శిత ఏవ, ఇత్యవధేయమ్। న ద్వితీయో—లక్షితగుణాఽవినాభావేనాక్షేపాత్ ప్రతీతిపక్షః। శాబ్దేఽన్వయే ప్రవేశాసమ్భవాదితి—ఇదం చ స్వసిద్ధాన్తాభిప్రాయేణైవోక్తమ్। వస్తుతస్తు జాతిశక్తివాదే జాత్యవినాభావలభ్యాయా వ్యక్తేః శాబ్దబోధప్రవేశవదత్రాపి తథాత్వే బాధకాభావాత్।

గౌర్వాహీక ఇత్యత్ర స్వార్థో గౌః; లక్ష్యన్తే లక్షణయా బోధ్యన్తే తే తత్ర లక్షితా గుణాః; చకారేణ న ఖలు తేషాం లక్షితత్వమాత్రేణ విశ్రాన్తిరితి, వాహీకార్థస్యాభిధానేఽభిధయా బోధనే నిభిత్తీభవన్తి। పునరుత్థానాభావాత్ శబ్దబుద్ధికర్మ్మణాం విరమ్య వ్యాపారాభావ ఇతి న్యాయాత్, అభిధాన్తరకల్పనే కల్పనాగౌరవమిత్యాశయః।

(లో,ఏ) మతాన్తరమాహ—అన్య ఇతి। నాభిధీయతే ఉక్తాదేవ న్యాయాత్। స్వార్థో గౌః। సాజాత్యేన సమ్బన్ధేన వాహీకగతా గుణా జాడ్యమాన్ద్యాదయ ఏవ; అత్రైవకారేణ గుణినో వ్యవచ్ఛేదః। లక్ష్యన్తే లక్షణయా బోధ్యన్తే తత్ సమనన్తరోక్తం మతాన్తరమపి।

(లో,ఐ) అత్ర పక్షే ఆద్యే ప్రతీతిపక్షే। లక్షితాత్ గుణాత్ స్వనిష్ఠజాడ్యమాన్ద్యాదేః। అవినాభావోఽవ్యభిచారసమ్బన్ధః తద్ద్వారా తద్బలేనాక్షేపాదిభావః। ప్రథమః గౌశబ్దమాత్రాత్ వాహీకస్య ప్రతీతిపక్షేః। ప్రతీతిశ్చాభిధయా బోధితా।

(లో,ఓ) అవినాభావలభ్యస్య న తు శబ్దబోధితస్యేత్యర్థః। ఆచార్యసమ్మ-

---

X తథా చ గోగతజాడ్యాదిసజాతీయజాడ్యాదిగుణాః గోశబ్దేన లక్ష్యన్తే। తైరేవ గుణైః 'గుణగుణినోః అవినాభావాత్' గుణవాన్ వాహీక ఆక్షిప్యతే। తత్తు న యుక్తమ్। గుణగ్రాహకసామగ్రయా ద్రవ్యగ్రాహకత్వనియమే ప్రమాణాభావాత్। ఏతన్మతే ఆక్షేపలబ్ధార్థస్య శాబ్దబోధవిషయత్వాభావో వివక్షితార్థానన్వయశ్చ దోషః।

శాబ్దీ హ్యాకాఙ్క్షా శబ్దేనైవ ప్రపూర్యతే। న తృతీయః, యది హి గోశబ్దాద్ వాహీకార్థో న ప్రతీయతే, తదాఽస్య వాహీకశబ్దస్య చ సామానాధికరణ్యమసంగతం స్యాత్। (ఙ) (ఔ) * తస్మాదత్ర గోశబ్దో ముఖ్యయా వృత్త్యా వాహీకశబ్దేన సహ
అన్వయమలభమానోఽజ్ఞత్వాదిసాధర్మ్యసమ్బన్ధాద్వాహీకార్థం లక్షయతి। +

వాహీకస్యాజ్ఞత్వాద్యతిశయబోధనం ప్రయోజనమ్। (చ,ఔ)

న తృతీయ ఇతి—గోశబ్దాత్ వాహీకప్రతీత్యభావపక్షే। సామానాధికరణ్యమితి—స్వార్థయోరభేదబోధకత్వనియతం సమానవిభక్తికత్వమిత్యర్థః।

(వి,చ) తథా హి గోశబ్దస్య వాహీకగతజాడ్యమాన్ద్యాది గుణోऽర్థః। వాహీకశబ్దస్య హలవాహికోऽర్థః। వాహీకార్థం లక్షయతీతి—గోసదృశత్వేన రూపేణేతి శేషః।

తిమాహ—శాబ్దీత్యాది—హి యస్మాత్ శబ్దేనైవ న త్వవినాభావాదిలభ్యార్థేన। తృతీయో న ప్రతీతిపక్షః।

(లో,బౌ) తత్ కా గతిరిత్యాకాఙ్క్షాయాం స్వమతమాహ—తస్మాదితి। యస్మాదేవమన్యా గతిర్నాస్తి ఇత్యర్థః। గోశబ్దో గోశబ్దార్థః। శబ్దతదర్థయోరభేదోపచారాత్। ఏవమన్యత్రాప్యేవంవిధస్థలే బోద్ధవ్యమ్। ముఖ్యా వృత్తిరభిధాప్రయోజనమ్। వాహీకోऽజ్ఞ ఇతి స్వశబ్దప్రతిపాదనాऽలభ్యమ్, ఏతస్యా గౌణ్యాఖ్యాయా వృత్తేర్ముఖ్యార్థబాధాదిత్రితయహేతుకత్వాన్ లక్షణాయామన్తర్భావః స్ఫుట ఏవ ఇత్యాశయః। ఇహ చ గఙ్గాతటయోస్తాదాత్మ్యప్రతీత్యా తటే శాంతత్వాద్యతిశయః। గౌర్వాహీక ఇత్యత్ర గోవాహీకశబ్దయోస్తాదాత్మ్యప్రతీత్యా వాహీకే జాడ్యాద్యతిశయః ప్రతీయతే ఇతి వ్యర్థోऽయముపచారో లక్షణాయాసః కావ్యప్రకాశకారస్యేతి చణ్డీదాసపణ్డితానామవిచారితాభిధానమ్। తథాహి సాదృశ్యసమ్బన్ధినోరివ తదితరసమ్బన్ధినోర్న సమ్బన్ధౌదాసీన్యేన వృత్తిః; అత ఏవాన్యైరుక్తసమ్బన్ధాన్తరం లక్ష్యలక్ష్యకయోః సాక్షాత్ సమ్బన్ధేన, సాదృశ్యం తు గౌర్వాహీకాదితద్ధర్మసాజాత్యరూపం, న తథేతి, అత ఏవ

---

*న చ జాతిపదార్థవాదే యథావ్యక్త్యవినాభావాత్ జాత్యా వ్యక్తిరాక్షిప్యతే ఇత్యుక్తం తథా ప్రకృతేऽపి కిం న స్యాదితి వాచ్యమ్, తత్ర ఆక్షేపస్య ముఖ్యార్థోऽవినాభావ హేతుకత్వాత్। కిఞ్చ తత్ర జాతిగ్రహసామగ్ర్యా వ్యక్తిగ్రాహకత్వనియమ ఇత్యాక్షేపోऽయస్తి। ప్రకృతే గుణగ్రాహకసామగ్ర్యా ద్రవ్యగ్రాహకత్వనియమే ప్రమాణాభావాత్ వాహీకస్య న ఆక్షేపలభ్యత్వమ్।

+—గోవృత్తిజాడ్యాదిగుణసమానజాడ్యాదిగుణాశ్రయరూపసమ్బన్ధేన జాత్యాదిగుణవిశిష్టే లక్షణా। తేన గోవృత్తిజాడ్యాదిగుణజాతీయజాడ్యాదిగుణవాన్ వాహీక ఇత్యర్థః।

ఇయం చ గుణయోగాత్ "గౌణీ" ఇత్యుచ్యతే। పూర్వా తు ఉపచారామిశ్రణాత్ శుద్ధా। ఉపచారో హి నామాఽత్యన్తం విశకలితయోః సాదృశ్యాతిశయమహిమ్నా భేదప్రతీతిస్థగనమాత్రమ్। యథా—"అగ్నిమాణవకయోః"। X

శుక్లపటయోస్తు నాత్యన్తం భేదప్రతీతిః। తస్మాదేవమాదిషు శుద్ధైవ లక్షణా। (ఛ,అ)

వ్యఙ్గ్యస్య గూఢాగూఢత్వాత్ ద్విధా స్యుః ఫలలక్షణాః॥౧౫॥

ప్రయోజనే యా అష్టభేదా లక్షణా దర్శితాః తాః ప్రయోజనరూపవ్యఙ్గ్యస్య గూఢాగూఢతయా

(వి,ఛ) గుణయోగాదితి—శక్యగోనిష్ఠజాడ్యాదిగుణసజాతీయజాడ్యాదిగుణయోగాదిత్యర్థః। పూర్వా త్వితి—శుక్లపటః, ఆయుర్ఘృతమిత్యాదికేత్యర్థః। నను తత్రాపి సమానవిభక్తికత్వవశాదాయుర్ఘృతయోః ప్రథమభేదోపచారోఽస్త్యేవ ఇత్యత ఆహ—ఉపచారో హీతి। సమానవిభక్తికత్వాభిధానేన ఉపచారేణాఽమిశ్రణం న శుద్ధత్వప్రయోజకం కిన్తు తత్రైవ సాదృశ్యసత్త్వే ఏవేతి భావః। శుక్లపటయోస్త్వితి—ఆయురఘృతయోశ్చేత్యపి బోధ్యమ్।

క్వచిత్ తటాదౌ గఙ్గాదిసమ్బన్ధాత్ కిఞ్చిత్ శైత్యాదికమస్త్యేవ, కిన్తు గఙ్గాశబ్దేన ప్రతిపాదనే గఙ్గాత్వప్రతీతౌ తత్శైత్యాదికమధికం ప్రతీయతే। వాహీకే పునర్గోనిష్ఠానాం గుణానాం కదాచిన్న సమ్భవః, కిన్తు తత్సజాతీయానామ్। కిఞ్చ గౌర్వాహీక ఇత్యుక్తేఽపి ప్రతిపత్తుః సర్వథా నాఽభేదప్రతిపత్తిః, కిన్తు సామానాధికరణ్యప్రయోగాత్ తస్యాః స్థగనమాత్రమ్। తదుక్తం శారీరికమీమాంసావ్యాఖ్యానే వాచస్పతిమిశ్రైః—'అపి చ పరశబ్దః పరత్ర లక్ష్యమాణగుణయోగేన వర్త్తతే' ఇతి యత్ర ప్రయోక్తృప్రతిపత్త్రోః సమ్ప్రతిపత్తిః స గౌణః, సచ భేదప్రత్యయపురఃసర ఇతి।

(లో,అ) ఏతదభిప్రేత్య ఉక్తప్రకారేణ లక్షణావిశేషణయోర్గౌణశుద్ధయోర్భేదం దర్శయతిఇయం చేతి। ఇయం సాదృశ్యసంబన్ధహేతుకా గుణయోగాత్ నతు సాక్షాత్సమ్బన్ధాత్। ఉపచారో నామ అత్యన్తం విశకలితయోరిత్యనేన సమ్బన్ధస్య సాక్షాత్త్వం దర్శితమ్। స్థగనమాత్రం నతు సర్వథాభావః। నాత్యన్తం భేదప్రతీతః ఉక్తనయేన సమ్బన్ధస్య సాక్షాత్త్వాత్।

(లో,ఆ) సమ్ప్రతి వ్యఙ్గ్యవైచిత్ర్యేణైవ లక్షణాభేదాన్ దర్శయతి, వ్యఙ్గ్యస్యేతి—

---

x ఉపచారో నామ–విశకలితయోః–భిన్నయోః। సాదృశ్యాత్ అతత్త్వస్య తత్త్వేన వ్యపదేశ ఉపచారః' (మల్లినాథ) । ఉపచారస్తు యత్ర సాదృశ్యాత్ వస్త్వన్తరే వస్త్వన్తరం ఉపచర్యతే యథా—గౌర్వాహీకః। అత్ర హి గోశబ్దో బాధితముఖ్యార్థః సన్ గోగతా యే జాడ్యామాన్ద్యాదయః గుణాః తత్సదృశవాహీకగతజాడ్యగుణలక్షణాద్వారేణ గోగతజాడ్యామాన్ద్యాదిగుణసదృశజాడ్యమాన్ద్యాదిగుణయుక్తే వాహీకే ఉపచరితః।

ప్రత్యేకం ద్విధా భూత్వా షాడేశభేదాః। తత్ర గూఢః కావ్యార్థభావనాపరిష్కృతబుద్ధివిభవమాత్రవేద్యః; యథా “ ఉపకృతం బహు తత్ర " ఇతి। అగూఢః—అతిస్ఫుటతయా సర్వజనసంవేద్యః; యథా—

ఉపదిశతి కామినీనాం యౌవనమద ఏవ లలితాని।

అత్ర “ఉపదిశతి” ఇత్యనేన “ఆవిష్కరోతి” ఇతి లక్ష్యతే॥

ఆవిష్కారాతిశయశ్చాభిధేయవత్ స్ఫుటం ప్రతీయతే (జ,ఆ)

ధర్మిధర్మగతత్వేన ఫలస్యైతా అపి ద్విధా॥౧౬॥

ఏతాః—అనన్తరోక్తాః షోడశభేదా లక్షణాః। ఫలస్య ధర్మిగతత్వేన ధర్మగతత్వేన చ ప్రత్యేకం ద్విధా భూత్వా ద్వాత్రింశభేదాః।

దిఙ్మాత్రం యథా—

స్నిగ్ధశ్యామలకాన్తిలిప్తవియతో వేల్లద్వలాకా ఘనాః
వాతాః శీకరిణః పయోదసుహృదామానన్దకేకాః కలాః।
కామం సన్తు దృఢం కఠోరహృదయో రామోఽస్మి సర్వం సహే

(వి,జ) ఫలలక్షణాః ప్రయోజనవత్యో లక్షణాః। ప్రయోజనే యా అష్టభేదా దర్శితా ఇతి షోడశసు రూఢావష్టౌ ప్రయోజనే త్వష్టావితి దర్శితత్వాత్। పరిపక్వవృద్ధిః దృఢసంస్కారజా బుద్ధిః। ఉపకృతమితి—అత్ర గ్రన్థకృన్మతేఽపకారాద్యతిశయః, అన్యమతే త్వపకారిణః కౌటిల్యాదికం ప్రయోజనం, వ్యఙ్గ్యవిదగ్ధైకగమమ్। సోల్లుణ్ఠనార్థస్యాఽవిదగ్ధాఽవేద్యత్వాత్। ఆవిష్కరోతీతి—ఉపదేశకత్వస్య గురుధర్మత్వేన యౌవనమదే తద్బాధాత్ ఇతి భావః। ఆవిష్కారాతిశయశ్చేతి—ఇదం తు నానుభావికముక్తమ్। కావ్యప్రకాశే తు శిక్షాదానమేవ లక్ష్యార్థస్తత్రాఽనాయాస ఏవ ప్రయోజనమభిధేయవత్ సర్వజనవేద్యమ్। తద్ధి ప్రయోజనముపదేశస్య వాక్యార్థస్య ధర్మో లక్ష్యార్థే శిక్షాదానే ప్రతీయతే—ఉపదేశాత్ శిక్షాయాం చానాయాసః సర్వజనవేద్య ఏవ ఇతి తదభిప్రాయః।

(వి,ఝ) షోడశభేదా ఇతి—గూఢాగూఢప్రయోజనరూపా ఇత్యర్థః। ధార్మిధర్మగతత్వేనేతి; ధర్మీ లక్ష్యార్థః। ధర్మస్తు లక్ష్యార్థనిష్ఠపదార్థః స్నిగ్ధశ్యామలేతి—ప్రావృటకాలే ఉపస్థితే సీతావిరహిణో రామస్యేయముక్తిః। వేల్లన్తీ చఞ్చలా వలాకా యత్ర తాదృశాః। పయోదసుహృదాం మయూరాణామ్ ఏతే విరహోద్దీపకాః కామం స్వాచ్ఛన్ద్యేన సన్తు తథాపి మాం మారయితుం న శక్తా ఇత్యర్థః। యతో రామోఽస్మి, దుఃఖసహిష్ణురస్మి, తథాత్వే హేతుమాహకఠోరేతి। అత ఉక్తం ఘనాదికం సర్వమహం సహే ఇత్యర్థః। వైదేహీ తు అనీదృశీ। కథం

ఫలం ప్రయోజనం, తద్యుక్తా లక్షణా। లలితాని చేష్టితాని। ఆభ్యామేవ వ్యఙ్గ్యస్య గూఢాగూఢత్వాభ్యాం ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యాఖ్యౌ కావ్యప్రకారవిశేషా వక్ష్యేతే।

(లో,ఇ) స్నిగ్ధేతి—వేల్లనం చలనం; పయోదసుహృదాం మయూరాణామ్ ; ఆనన్దేన

వైదేహీ తు కథం భవిష్యతి హహా ! హా దేవి ! ధీరా భవ ॥ (ఝ) +

అత్రాత్యన్తదుఃఖసహిష్ణురూపే రామే ధర్మిణి లక్ష్యే తస్యైవాతిశయః ఫలమ్। “గఙ్గాయాం ఘోషః” ఇత్యత్ర తటే శీతత్వపావనత్వాదిరూపధర్మస్యాతిశయః ఫలమ్। (ఇ,ఇ)

భవిష్యతి, కింప్రకారా భవిష్యతీత్యర్థః। హాహా ఖేదే। తస్మాద్దేవి వైదేహి ! ధీరా భవ— దుఃఖసహిష్ణుర్భవేత్యర్థః।

(వి,ఇ) రామే లక్ష్యే ఇతి—ఘనాద్యుద్దీపకసహరామత్వస్య ప్రయోజకత్వాద్దుఃఖసహిష్ణుత్వరూపేణ రామో లక్ష్యత ఇత్యర్థః। తస్యైవాతిశయ ఇతి తస్యైవ దుఃఖసహిష్ణో రామస్యాతిశయః విప్రలమ్భరూపః, నచాత్ర దుఃఖసహిష్ణుత్వస్యాప్యతిశయః ప్రతీయత ఏవ। తత్ కథమిదం ధర్మగతస్యోదాహరణం న దర్శితమితి వాచ్యమ్। వివక్షితార్థవివేకేన తస్యాపి ధార్మిగతత్వాదేవః తథాహి దుఃఖసహిష్ణుత్వం తావద్దుఃఖద్వేషాభావస్తస్య చాభావరూపస్యాతిశయాన్తరాభావద్వేషసామాన్యాభావరూపత్వమేవాతిశయః। స చ నాతిరిక్తపదార్థః। కిన్తు అభావస్వరూప ఏవ। తస్య చ రామరూపధర్మిగతత్వాదేవ। శీతత్వపావనత్వాతికేకాః ధ్వనయః కలా మధురాస్స్ఫుటాః। అత్రేతి—అయమర్థః; రామోఽహం సర్వం సహ ఇత్యత్ర రామస్య సర్వంసహత్వస్యాఽప్రసిద్ధేః ముఖ్యార్థబాధాత్ రామస్యాత్యన్తదుఃఖసహిష్ణుత్వరూపో

+ స్నిగ్ధయా జలసమ్బన్ధాత్ సరసయా, శ్యామలయా ద్రవిడవనితోఽచితాసితవర్ణయా కాన్త్యా లిప్తమ్ ఆచ్చురితం (వ్యాప్తం) వియత్ నభో యైః। వేల్లన్త్యః చలన్త్యః ప్రహర్షవశాత్ వలాకాః (వకపఙ్క్తయో) యేషు తే ఏవంవిధాః మేఘాః। ఏవం నభస్తావద్ దూరాలోకం వర్త్తతే। దిశోఽపి దుస్సహాః; యతః—సూక్ష్మజలకణోద్గారిణో వాతా। వాతానాం మన్దమన్దత్వమ్ అనియతదిగ్భాగగమనం చ బహువచనేన సూచితమ్। తర్హి గుహాసు క్వచిత్ ప్రవిశ్య ఆస్యతామిత్యత ఆహ—పయోదానాం యే సుహృదః తేషు చ సత్సు శోభనహృదయాః మయూరాః (పయోదాః సుహృదః యేషాం తే మయూరాః ఇతి కేచిత్) తేషామ్ ఆనన్దేన హర్షేణ కలాః మధురాః కేకాః శబ్దవిశేషాః। తాశ్చ సర్వం పయోదవృత్తాన్తం దుఃసహం స్మారయన్తి స్వయం చ దుఃసహా ఇతి భావః। ఏవమ్ ఉద్దీపనవిభావోద్బోధితో విప్రలమ్భః। ఇత ఏవ ప్రభృతి ప్రియతమాం హృదయే నిధాయైవ స్వవృత్తాన్తం తావదాహ—కామం సన్త్వితి। దృఢం సాతిశయం రామోఽస్మి—స ఏవాహం భవామి (అతిశయేన కఠోరహృదయోఽహం రామః సకలదుఃఖపాత్రత్వేన ప్రసిద్ధోఽస్మి। అత ఏవ సర్వమ్ ఉద్దీపకజనితం క్లేశం సహే) భవిష్యతీతి క్రియాసామాన్యం, తేన కిం కరిష్యతి ఇత్యర్థః। అథ చ భవనమేవ అస్యా అసమ్భావ్యమితి ఉక్తప్రకారేణ హృదయనిహితాం ప్రియాం ప్రత్యక్షీభావితాం హృదయస్ఫోటనోన్ముఖీం ససమ్భ్రమమాహ–హహాహేతి। (హహాహేతి త్రయో నిపాతాః ఖేదాతిశయే) దేవీతి యుక్తం తవ ధైర్యమిత్యర్థః। ధీరా భవ ధైర్యం కురు "దేవీత్వేన ధైర్యస్య ఉచితత్వాత్। (ధ్వన్యాలోకలోచన)।

తదేవం లక్షణాభేదాశ్చత్వారింశన్మతా బుధైః॥౧౭॥

రూఢావష్టౌ, ఫలే ద్వాత్రింశదితి చత్వారింశల్లక్షణాభేదాః।

పదవాక్యగతత్వేన ప్రత్యేకం తా అపి ద్విధా॥౧౮॥

కిఞ్చ—

తాః—అనన్తరోక్తాశ్చత్వారింశభేదాః। తత్ర పదగతత్వేన యథా–గఙ్గాయాం ఘోషః" ఇతి। వాక్యగతత్వేన యథా— "ఉపకృతం బహు తత్ర" ఇతి ఏవమశీతిప్రకారా లక్షణా। × (ట,ఈ)

శయస్యేతి—అతిశయస్యాతిశయాన్తరాభావాదతిశయితశీతత్వపావనత్వయోరిత్యర్థః। అత్ర చాతిశయితాంశో నాతిప్రయోజనః సమ్భావితాయాత ఏవ బోధ్యః। నన్వత్ర ధర్మిగతే శీతత్వపావనత్వే ఏవ ప్రయోజనే కిం న స్యాదితిచేన్న। గఙ్గాసమ్బన్ధవశాత్తటస్య శీతత్వపావనత్వే వాస్తవే ఏవ। తతశ్చ లక్షణయా తటప్రతీతౌ తత్సమ్బన్ధినోః తయోః స్మరణస్యైవం సమ్భవేన వ్యఙ్గ్యత్వనియమరహితయోస్తయోరతిశయ ఏవ ప్రయోజనమిత్యభిప్రాయాత్।

(వి,ట) ఫలే ద్వాత్రింశదితి—పూర్వోక్తాష్టవిధప్రయోజనస్య గూఢాగూఢత్వాభ్యాం ద్వైగుణ్యేన షోడశవిధస్య ధర్మిధర్మగతత్వేన ద్వైగుణ్యాద్ ద్వాత్రింశదిత్యర్థః। పదవాక్యగతత్వేన వ్యఙ్గ్యత్వేన। గఙ్గాయామితి—నన్విదమపి ఘోషాన్వయవశాత్ వాక్యమేవ యది చ వాక్యస్థైకపదస్యైవ లాక్షణికత్వాత్తద్వ్యఙ్గ్యస్య పదగతత్వం తదా ఉపకృతం బహ్విత్యత్రాపి న వాక్యగతత్వమ్। ఉపకృతం బహు తత్ర కిముచ్యతే ఇతి వాక్యస్థస్యోపకృతపదస్య ఏకస్యైవ లక్షణికత్వాదితి చేన్న। వాక్యగతపదద్వయస్య లాక్షణికత్వే తయోః పదయోర్వాక్యత్వేన వాక్యగతత్వాత్। భవతి హి ఉపకృతమిత్యత్ర ఉపకృతసుజనతాపదయోర్వాక్యస్థయోర్లాక్షణికత్వమ్।

విశేషో లక్ష్యతే। తేన ఫలాత్ అత్యన్తదుఃఖసహిష్ణూ రామోఽస్మి ఇతి శబ్దాభిధానాలభ్యం తథాభూతరామవిశేషస్య ఏవాతిశయస్తన్నిష్ఠమేవ ప్రయోజనమితి।

(లో,ఈ) తస్మాత్ ఏవముక్తప్రకారేణ "ఉపకృతం బహు తత్ర" ఇత్యత్ర బహుపదనిష్ఠత్వాభిప్రాయేణ వాక్యగతత్వమ్। ఏవమేవ హి ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యదోషగుణాలఙ్కారాణాం వాక్యనిష్ఠత్వమ్ ప్రాచీనాలఙ్కారగ్రన్థేష్వపి ప్రాయశో దృశ్యతే। తథాహి కావ్యప్రకాశకృతో హి నిహతార్థత్వే ఉదాహరణమ్।

“సాయకసహాయవాహోర్మకరధ్వజనియమితక్ష్మాధిపతేః।

అబ్జరుచిభాస్వరస్తే భాతితరామవనిపశ్లోకః" ॥ ఇతి।

---

x—అశీతిప్రకారేతి, రూఢౌ అష్ట ప్రయోజనే చ అష్ట లక్షణా చ। ప్రయోజనమూలా అష్టౌ లక్షణాః ప్రయోజనస్య గూఢత్వేన అగూఢత్వేన చ (౮x౨) ప్రత్యేకాంద్విధా భూత్వా షోడశప్రకారా భవన్తి। తాః షోడశప్రకారా ధర్మగతత్వేన ధర్మిగతత్వేన చ (౨౬+౨) ప్రత్యేకం

అథ వ్యఞ్జనా—

విరతాస్వభిధాద్యాసు యయార్థో బోధ్యతేఽపరః।

సా వృత్తిర్వ్యఞ్జనా నామ శబ్దస్యార్థాదికస్య చ॥౧౯॥

“శబ్దబుద్ధికర్మణాం విరమ్య వ్యాపారాభావః” ఇతి నయేనాభిధాలక్షణాతాత్పర్యాఖ్యాసు తిసృషు వృత్తిషు స్వం స్వమర్థం బోధయిత్వోపక్షీణాసు యయాన్యోఽర్థో బోధ్యతే సా శబ్దస్యార్థస్య ప్రకృతిప్రత్యయాదేశ్చ
వృత్తిర్వ్యఞ్జనధ్వననగమనప్రత్యాయనాదివ్యపదేశవిషయా వ్యఞ్జనా నామ। (ర,ఉ)

నచ కిముచ్యతే ఇత్యన్తస్య భిన్నవాక్యత్వాత్ కథం తయోరేకవాక్యత్వమితి వాచ్యమ్, “కిముచ్యతే అతః సుజనతా ప్రథితా" ఇత్యేవమేకవాక్యత్వాత్।

(వి,ర) వ్యఙ్గ్యో వ్యఞ్జనయేత్యుక్తత్వాత్ వ్యఞ్జనాలక్షణం వక్తుమాహ—అథేతి। నయేనేతి। ఏతన్న్యాయాత్ శబ్దస్యైవ తన్నిష్ఠవృత్తేరపి విరతిః సిద్ధ్యతి ఇత్యర్థః। ఉపక్షీణాస్వితి।

అర్థాన్తరబోధనే
క్షీణసామర్థ్యాసు।____

(లో,ఉ)—ఉద్దేశక్రమప్రాప్తాం వ్యఞ్జనాం నిరూపయతి—అథేతి। పరోభిధేయాదివ్యతిరిక్తో వ్యఙ్గ్యత్వేన నిరూపయిష్యమాణో వస్త్వలఙ్కారరసలక్షణః। తిసృష్వితి—అభిహితాన్వయవాదిమతమాశ్రిత్య అన్వితాభిధానమతే తు ద్వయోః। తత్రాపి లక్షణాయా అభావే తు ప్రథమమతే తు ద్వయోః ద్వితీయమతే త్వేకస్యాః। ధ్వననాదయో వ్యఞ్జనస్య పర్యాయాన్తరాణి।

ద్వివిధా భూత్వా ద్వాత్రింశత్ప్రకారా భవన్తి। తాశ్చ ప్రయోజనమూలా ద్వాత్రింశత్ప్రకారా రూఢిమూలాభిరష్టభిర్మిలిత్వా (౩౨౮) చత్వారింశత్ ప్రకారా భవన్తి। తాశ్చ సర్వాః పదవృత్తిత్వేన వాక్యవృత్తిత్వేన పునః ప్రత్యేకం ద్విధా భూత్వా (౪౦ x ౨) అశీతిప్రకారా భవన్తి।

---

* విరమ్య స్వవిషయం బోధయిత్వా క్షీణా భూత్వా। ప్రథమశబ్దో ద్వితీయం జనయిత్వా నివర్తతే, న తు తస్య తృతీయశబ్దబోధనే శక్తిః। ఏవం ద్వితీయాదిరపి। తథైవ జ్ఞానమిచ్ఛాం జనయిత్వా నివర్తతే। తథైవ ప్రథమం కర్మ ద్వితీయం జనయిత్వా నివర్తతే। అత ఏకా వృత్తిరేకమేవార్థం బోధయిత్వాఽపరమపి బోధయితుం న క్షమా। కేచిత్తు—శబ్దబుద్ధిః శబ్దజ్ఞానమేవ। కర్మ వ్యాపారః—తాసామభిధాలక్షణాతాత్పర్యాఖ్యవృత్తీనాం విరమ్య స్వం స్వమర్థం బోధయిత్వా వ్యాపారాభావః పునర్బోధనసామర్థ్యాభావః। “సకృదుచ్చరితః శబ్దః సకృదేవార్థం బోధయతి” ఇతిన్యాయాత్। విరతాస్వితి—అభిధాద్యాసు విరతాసు యయా అపరః అర్థః బోధ్యతే సా శబ్దస్య అర్థాదికస్య వృత్తిర్వ్యఞ్జనా నామ। వ్యఞ్జనేతి—

తత్ర—

అభిధాలక్షణామూలా శబ్దస్య వ్యఞ్జనా ద్విధా॥౨౦॥

అభిధామూలామాహ—

అనేకార్థస్య శబ్దస్య సంయోగాద్యైర్నియన్త్రితే।
ఏకత్రార్థేఽన్యధీహేతుర్వ్యఞ్జనా సాఽభిధాశ్రయా॥౨౧॥

ఆద్యశబ్దాత్ విప్రయోగాదయః। (డ,ఊ)

ఉక్తం హి—

“సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా।
అర్థః ప్రకరణం లిఙ్గం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః॥

సామర్థ్యమౌచితీ దేశః కాలో వ్యక్తిః స్వరాదయః।
శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతిహేతవః॥” ఇతి (ఢ, ఋ)*

(వి,డ) అనేకార్థస్యేతి—సంయోగాదీన్ వక్ష్యతి, తైరనేకార్థస్య శబ్దస్య ఏకార్థే నియన్త్రితే అర్థాన్తరబోధం ప్రతిరుధ్య బోధితే సతి అన్యస్య ప్రతిరుద్ధార్థస్య ధియో హేతుర్యా వృత్తిః సా వ్యఞ్జనాఽభిధాశ్రయా ఇత్యర్థః। ఆద్యశబ్దాదితి సంయోగాద్యైరిత్యాద్యశబ్దాదిత్యర్థః।

(వి,ఢ) సంయోగః, సమభివ్యాహృతాపరపదార్థస్య। విప్రయోగః—త్యాగః, సోఽపి తస్యైవ। సాహచర్యం—సమభివ్యాహృతపదార్థేన సహ సర్వదా స్థితిః విరోధితా వైరితా సాపి తాదృశాపరపదార్థేన సహ। అర్థః ప్రయోజనం తచ్చ సమభివ్యాహృతమ్। ప్రకరణముపక్రమః। లిఙ్గం చిహ్నం తదపి సమభివ్యాహృతమ్। సామర్థ్యం సమభివ్యాహృతపదార్థజననే। ఔచితీ తాత్పర్యమ్। దేశకాలావపి సమభివ్యాహృతౌ। వ్యక్తిః శబ్దస్య పుంస్త్వాదిలిఙ్గాని। స్వరః ఉదాత్తాదిః। అనవచ్ఛేదేఽనేకత్వే। విశేషస్యైకస్యైవార్థస్య స్మరణహేతవః సంయోగాదయ ఇత్యర్థః। నైయాయికమతే సర్వేషామేవ పదార్థానాం స్మరణమన్వయ-

---

(లో,ఊ) అనేకార్థస్య విష్ణుసింహాద్యనేకాభిధేయశబ్దస్య హర్యాదేః ఏకార్థే నియన్త్రితే ఇత్యన్వయః। అర్థే వాచ్యరూపే నియన్త్రితే అర్థాన్తరనిరుద్ధప్రసరతయా వ్యవస్థాపితే। అన్యస్య సంయోగాదిసాచివ్యాభావాత్ అభిధాయా అవిషయస్య బుద్ధిహేతుః వ్యఞ్జనా।

(లో,ఋ) ఉక్తం హి భర్తృహరిణా ఇతి శేషః। సంయోగ ఇతి। విరోధో వధ్యఘాతకాదిః। అర్థః ఫలమ్, ప్రకరణం ప్రస్తావః। లిఙ్గమ్, విషయవ్యావృత్తో ధర్మః। సన్నిధిః

వ్యఞ్జనమ్—వ్యఙ్గ్యార్థబోధనమ్; ధ్వననమ్—ధ్వన్యర్థప్రతిపాదనమ్; గమనమ్—అవగతిజననమ్—ప్రత్యాయనమ్— ప్రతీతిప్రతిపాదనమిత్యాదయో యే వ్యపదేశాః సంజ్ఞాః విషయః యస్యాః సా। అర్థాదిత్యాదిభిః సంజ్ఞాభిః కథ్యతే।

* సంయోగః సమ్బన్ధః స చ గుణరూపః। విప్రయోగః—సంయోగధ్వంసః తస్య ప్రతియోగితాసమానాధికరణత్వనియమాద్ విశేషోపస్థాపకతా। ఔచితీ—అనురూపతయా సమ్బన్ధః।

“సశఙ్ఖచక్రో హరిః” ఇతి శఙ్ఖచక్రయోగేన హరిశబ్దో విష్ణుమేవాభిధత్తే। “అశఙ్ఖచక్రో హరిః” ఇతి తద్వియోగేన తమేవ। “భీమార్జునౌ” ఇతి అర్జునఃపార్థః। “కర్ణార్జునౌ” ఇతి కర్ణః సూతపుత్రః। “స్థాణుం వన్దే”ఇతి స్థాణుః శివః।

"సర్వం జానాతి దేవః" ఇతి దేవో భవాన్। "కుపితో మకరధ్వజః"ఇతి పురారిః శివః। "మధునా మత్తః పికః ఇతి మధుర్వసన్తః। "పాతు వో దయితాముఖమ్" ఇతి ముఖం సామ్ముఖ్యమ్।

"విభాతి గగనే చన్ద్రః"ఇతి చన్ద్రః శశీ। "నిశి చిత్రభానుః"ఇతి చిత్రభానుర్వహ్నిః। "భాతి రథాఙ్గమ్" ఇతి నపుంసకవ్యక్త్యా రథాఙ్గం చక్రమ్। స్వరస్తు

బోధస్త్వేకమేవ పదార్థమాదాయ। ఏతన్మతే తు యస్య పదార్థస్యాన్వయబోధస్తస్యైవ విశేషస్య స్మరణమితి।

(వి,ఇ) తదవియోగేనేతి—శఙ్ఖచక్రత్యాగేనేత్యర్థః। నఞో౽త్ర త్యాగార్థకత్వాత్। భీమార్జునావితి సాహచర్యే। అత్ర అర్జునపదం పార్థకార్త్వీర్యయోః। భీమపదం మహేశపార్థయోరనేకార్థమ్। కర్ణార్జునావితి విరోధితాయామ్। అత్ర ద్వయమపి పదమనేకార్థమ్। ప్రయోజనే స్థాణుమితి। అత్ర రాజ్ఞ ఉపక్రమో వాక్యాన్తరాల్లభ్యః। చిహ్నే—కుపిత ఇతి కోపస్య కామచిహ్నత్వాత్। సముద్రో౽పి మకరధ్వజః। నచ కామదేవస్యాపి కోప ఇతి వాచ్యమ్, విరహిణ్యాం కుపిత ఇత్యర్థాత్। అన్యశబ్దసన్నిధౌ స దేవ ఇతి—అత్ర దేవశబ్దో౽నేకార్థః। తుల్యవిభక్తికపురారాతిశబ్దస్య సాన్నిధ్యమ్। సామర్థ్యే మధునేతి—అత్ర మధుర్దైత్యవిశేషే౽పి, కోకిలమాదనే వసన్తస్యైవ సామర్థ్యమ్। ఔచిత్యాం పాతు వ'

సామానాధికరణ్యమ్। సామర్థ్య తత్ కారణానియమః। దేశస్తద్ విశేషః। కాలస్తద్విశేషః। వ్యక్తిః పుంస్త్వాదిః స్వరా ఉదాత్తాదయః। అనవచ్ఛేదే ఏకవాక్యనియమే। విశేష ఏకవాక్యరూపః।

(లో,బ్రూ) ఏషాం నియన్త్రణస్వరూపం క్రమాదుదాహరణైర్దర్శయతి—సశఙ్ఖేత్యాది। విష్ణుమేవేత్యేవకారేణ శక్రసింహాశ్వాదేర్వ్యవచ్ఛేదః। తయోః శఙ్ఖచక్ర్యోర్వియోగ౽భావే౽పి తమేవ హరిమేవాభిధత్తే ఇత్యనుషజ్యతే, ప్రతిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకత్వాత్। పార్థో నతు వృక్షవిశేషః। సూతపుత్రో నతు శ్రవణమ్। అత్ర వధ్యఘాతకో విరోధః, సహానవస్థానే తు

ఛాయాతపావితి। స్థాణుశబ్దస్య శఙ్కువాచకత్వే లబ్ధచ్ఛేదాఖ్యం న ఘటతే। భవాన్ ప్రకృతో రాజా। కామో న తు మకరాకారో ధ్వజః, తస్య కోపరూపధర్మాభావాత్। శివో న మురరిపుః। వసన్తో న తు మద్యమ్। సాన్నిధ్యం న తు వదనం, తస్య కామకాతరతాయోగ్యత్వాభావాత్ శశీ న తు కర్పూరమ్। వహ్నిర్న తు రవిః। చక్రం న తు చక్రవాకః। వేద ఏవ విశేష—

ఏతే శబ్దార్థస్య శబ్దవాచ్యస్య అనవచ్ఛేదే అనిశ్చయే సతి (సన్దేహే సతి) విశేషస్య వివక్షితార్థస్య యా స్మృతిర్జ్ఞానం తస్య హేతవః—సన్దేహనిరాకరణేన అర్థస్య నిర్ణయం కుర్వన్తి।

వేద ఏవ విశేషప్రతీతికృత్ న కావ్యే ఇతి తస్య విశేషో నోదాహృతః॥ (ఞ,ఝ)

ఇదం చ కేఽప్యసహమానా ఆహుః—

"స్వరోఽపి కాక్వాదిరూపః కావ్యే విశేషప్రతీతికృదేవ। ఉదాత్తాదిరూపోఽపి మునేః పాఠోక్తదిశా శృఙ్గారాదిరసవిశేషప్రతీతికృదేవ; ఇత్యేతద్విషయే ఉదాహరణముచితమేవ" ఇతి। తన్న। తథాహి స్వరాః కాక్వాదయః ఉదాత్తాదయో వా వ్యఙ్గ్యరూపమేవ విశేషం ప్రత్యాయయన్తి న ఖలు ప్రకృతోక్రమనేకార్థశబ్దస్యైకార్థనియన్త్రణరూపం విశేషమ్। (ఌ) కిఞ్చ యది యత్ర క్వచిదనేకార్థశబ్దానాం ప్రకరణాదినియమాభావాదనియన్త్రితయోరప్యర్థయోః అనురూపస్వరవశేనైకత్ర నియమనం వాచ్యం, తదా తథావిధస్థలే శ్లేషానఙ్గీకారప్రసఙ్గః (త)

ఇతి—అత్ర ముఖపదం ప్రభృత్యాదావనేకార్థమ్। మానిన్యాః సామ్ముఖ్యే వక్తుస్తాత్పర్యమ్। దేశే భాతీతి—అత్ర చన్ద్రపదం కర్పూరేఽపి। దేశో గమనమ్। కాలే నిశీతి—చిత్రభానుః సూర్యోఽపి। వ్యక్తౌ—రథాఙ్గమితి, చక్రవాకస్తు రథాఙ్గః।

(వి,త) మునేః పాఠోత్కదిశేతి—మునినా వేదస్య స్వరవిశేషేణైవ పఠనాత్। ద్వయోరర్థయోరనురూపేతి—ద్వయోరర్థయోర్మధ్యే ఏకస్యానురూపస్వరవశేనేత్యర్థః। ఏకోచ్చారణే ద్వయోరనురూపస్వరాసమ్భవాత్। తథాత్వే ఏకత్ర నియమనాసమ్భవాచ్చ। తదా తథావిధస్థలే శ్లేషానఙ్గీకారప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః। ఏకార్థనియమనేఽన్యార్థస్య వ్యఙ్గ్యత్వేన తస్యోపమానత్వాత్ ఉప-

---

ప్రతీతికృత్ ఇతి అనేకార్థవాచకశబ్దస్య ఏకార్థవాచకత్వే నియన్త్రణరూపః, తత్రప్రత్యయం చ స్వరో వేదే ఏవం కరోతి। యథా ఇన్ద్రశత్రురిత్యాదౌ షష్ఠీతత్పురుషే సమాసాన్తోదాత్తసూచితే ఇన్ద్రస్య శమయితా వా దైత్యోఽరిరేవాభిధీయతే। బహువ్రీహౌ తు పూర్వపదాన్తోదాత్తనిర్ణీతే ఇన్ద్ర ఏవ శమయితా శాతయితా చేతి। ఇదం హి కావ్యప్రకాశకారస్య ఉదాహరణమ్।

(లో,లృ) కేఽపీతి—శ్రీచణ్డీదాసరాఘవానన్దప్రభృతయః। అసహమానా ఇతి। శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతి హేతవ ఇత్యత్ర విశేషపదస్యాఽర్థానవబోధనే ఇతి శేషః। ఆహు:—స్వరోఽపి ఇత్యాది ఉచితమేవేత్యన్తమ్। తత్ర కావ్యాదీనాం విశేషప్రతీతికృదేవ నియన్త్రణరూపః। ఉదాహరణం తైరేవ దర్శితమ్। యథా 'మన్థామి కౌరవశతం సమరే న కోపాదిత్యాది భీమవచనమ్। అత్ర న మన్థామీత్యనేన కాకువచనేన మన్థామ్యేవ ఇతి విశేషప్రతీతికృదితి। మునేః పాఠగుణోక్తమార్గశ్చ తైరేవ దర్శితో యథా—'యథాహ మునిర్భరతః—'హాస్యశృఙ్గారయోః స్వరితోదాత్తం, వీరరౌద్రాద్భుతేషు ఉదాత్తకమ్పితం, కరుణబీభత్సభయానకేషు అనుదాత్తకమ్పితమ్ ఉత్పాదయేదితి। తన్న, తత్ తేషాం వచనమయుక్తమ్, కథ—

నచ తథా। అత ఏవాహుః శ్లేషనిరూపణప్రస్తావే—"కావ్యమార్గే స్వరో న గణ్యతే" ఇతి చ నయే, ఇత్యలముపజీవ్యానాం మాన్యానాం వ్యాఖ్యానేషు కటాక్షనిక్షేపేణ। ఆదిశబ్దాత్ "ఏతావన్మాత్రస్తనీ" ఇత్యాదౌ హస్తాదిచేష్టాదిభిః స్తనాదీనాం కమలకోరకాద్యాకారత్వమ్। (ఏ)

ఏవమేకస్మిన్నర్థే అభిధయా నియన్త్రితే యా శబ్దస్యాన్యార్థబుద్ధిహేతుః శక్తిః, సా అభిధామూలా వ్యఞ్జనా। (ధ)

మాధ్వనిత్వస్యైవ ప్రసక్తేర్న తు శ్లేషస్య। యథా వక్ష్యమాణే దుర్గాలఙ్ఘితవిగ్రహే ఇత్యాదౌ ప్రకరణాదుమామహాదేవీవల్లభభానుదేవరాజనియమనే పార్వతీవల్లభస్య వ్యఙ్గ్యత్వేన రాజ్ఞః తదుపమాధ్వనిరేవ।

(వి,థ) న చ తథేతి—తథాత్వే పృథుకార్త్తస్వరపాత్రమిత్యాదిశ్లేషాలఙ్కారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాదితి భావః। అత ఏవాహురితి కావ్యప్రకాశకారాదయ ఆహురిత్యర్థః। ఉపజీవ్యానామితి కావ్యమార్గేఽపి స్వరగణయితౄణాం ప్రాచీనానాముపరరిత్యర్థః। ఆదిశబ్దాదితి—స్వరాదయ ఇత్యాదిశబ్దాదిత్యర్థః। హస్తేతి—హస్తచేష్టాదిభిః స్తనాదీనాం కమలకోరకాద్యాకారత్వం స్మార్యత ఇత్యర్థః।

'ఏద్దహమేత్తథిణిఆ ఏద్దహమేత్తేహి అచ్ఛివత్తేహిఁ।

ఏద్ద్దమేత్తావత్థా ఏద్దహమేత్తేహిం దిఅ ఏహిఁ॥' ఇత్యాది

ప్రాకృతశ్లోకస్య హి—

'ఏతావన్మాత్రస్తనికా ఏతావన్మాత్రైరక్షిపత్త్రైః।

ఏతావన్మాత్రావస్థా ఏతావన్మాత్రైర్దివసైః '॥ ఇతి సంస్కృతమ్।

స్తనాదీనామితి — కమలకోరకాదిత్యాదిపదద్వయాత్ చక్షురాదీనాం పద్మపలాశాద్య-

---

మిత్యాహ—తథాహీతి। వ్యఙ్గ్యరూపమేవ భవద్దర్శితం మన్థామ్యేవేతిరూపం శృఙ్గారసరూపం చ। ప్రకృతోక్తం 'సంయోగో విప్రయోగశ్చ''ఇత్యాదినా భర్తృహరిణా ఉక్తం దర్శితమ్। అనేకార్థే ఇత్యాదౌ అర్థశబ్దో వాచ్యపరః, విశేష ఇత్యనన్తరం సంయోగాదిప్రయోగాదితి శేషః।

(లో ఏ) ఏవం ప్రాచీనోక్తం దూషయిత్వా స్వయమేవ పూర్వపక్షముత్పాద్య నిరాచ ష్టే—కిఞ్చేతి। యత్ర క్వచిత్—

“యేన ధ్వస్తమనోభవేన వలిజిత్కాయః పురా స్త్రీకృతో

యశ్చోద్వృత్తభుజఙ్గహారవలయోగంగాం చ యోఽధారయత్।

యస్యాహుః శశిమత్ శిరో హర ఇతి స్తుత్యం చ నామామరాః

పాయాత్ స స్వయమన్ధకక్షయకరస్త్వాం సర్వదోమాధవః॥”

ఇత్యాదౌ ద్వయోరప్యర్థయోర్హరిహరస్తుతిపరయోరనురూపః స్వర ఉదాత్తాదిరేకత్ర హరౌ హరే వా। నచ తథా శ్లేషాఙ్గీకారః। అత్రాచార్యాసమ్మతిం దర్శయతి—అత ఏవేత్యాది।

యథా మమ తాతపాదానాం మహాపాత్రచతుర్దశభాషవిలాసినీభుజఙ్గమమహాకవీశ్వరశ్రీచన్ద్రశేఖరసాన్ధివిగ్రహికాణామ్।—

"దుర్గాలఙ్ఘితవిగ్రహో * మనసిజం సమ్మీలయంస్తేజసా

ప్రోద్యద్రాజకలో గృహీతగరిమా విష్వగ్వృతో భోగిభిః।

నక్షత్రేశకృతేక్షణో గిరిగురౌ గాఢాం రుచిం ధారయన్

గామాక్రమ్య విభూతిభూషితతనూ రాజత్యుమావల్లభః।"

కారపరిగ్రహః। అత్ర ఏతత్పదం నానాకారబోధకత్వేనానేకార్థమ్।
చేష్టావిశేషస్త్వాకారవిశేషస్మారకః। శక్తిః వృత్తిః।

(వి,ద) దుర్గాలఙ్ఘితేతి। అత్ర ఉమా నామ మహాదేవీ తస్యా వల్లభో భానుదేవనృపతిః। ప్రాకరణికో రాజతి। కీదృశః శత్రుదుర్గేణాऽవారితయుద్ధః। తేజసా దేహకాన్త్యా మనసిజం సమ్మీలయన్ సౌన్దర్యగర్వాత్ సఙ్కోచయన్। ప్రోద్యన్తీ రాజకలా నృపతిచాతుర్యం యస్య తాదృశః। గరిమా, వపుః పుష్టిః, గృహీతతత్త్వః। భోగిభిర్నామ భోగవద్భిః అమాత్యైర్విష్వక్ సర్వతో వృతః। క్షత్రేశేషు క్షత్రియేశ్వరేషు రాజసు అవజ్ఞయా న కృతేక్షణో అకృతదృక్పాతః। గురౌ మహత్త్వం గిరి వాచి, గాఢాం రుచిం ప్రీతిం ధారయన్ గామాక్రమ్య పృథివీమధికృత్య, విభూత్యా ఐశ్వర్యేణ భూషితతనుః। అత్ర దుర్గాదిపదాన్యనేకార్థాని ప్రకరణవశాద్ధర్మితార్థే నియన్త్రితే వాచకాని (శబ్దాః) అర్థాన్తరం తు వ్యఞ్జనయా బోధయన్తి। తథా హి—ఉమాయాః పార్వత్యా వల్లభో మహేశో రాజతి। కీదృశః—దుర్గయా, పార్వత్యా, లఙ్ఘిత-

---

నయే నీత్వాం లోకప్రసిద్ధాయామ్। తేషాముపజీవ్యత్వం—తద్ధన్ధనిష్ఠయా స్వవ్యుత్పత్త్యా విశేషసమ్పాదనాత్। ఆదిశబ్దః, కాలో వ్యక్తిః స్వరాదయ ఇత్యత్ర। చేష్టాదత్యాదిశబ్దేన—'ఇతః స దైత్యః ప్రాప్తశ్రీర్నేత ఏవార్హతి క్షయమ్' ఇత్యాదౌ ఆత్మనిర్దేశాదయః।

(లో,ఐ) దుర్గాలఙ్ఘితేతి—దుర్గాణి వనగిరిజలమయస్థానాని దుర్గా పార్వతీ చ, అలఙ్ఘితో లఙ్ఘితశ్చ విగ్రహో యుద్ధం దేహశ్చ, సమ్మీలనం తిరస్కారో దహనం చ, తేజః కాన్తిః నయనాగ్నిశ్చ। రాజా, పార్థివశ్చన్ద్రశ్చ। కలా కలనా అశశ్చ గరిమా మహిమా ఐశ్వర్యవిశేషశ్చ। భోగినః స్రక్చన్దనాదిభోగవన్తః సర్పాశ్చ। క్షత్రేశ్వరేషు అకృతదృష్టిః క్షత్రేశేన చన్ద్రేణ కృతనయనశ్చ। గురౌ మహత్త్వమ్। గిరి వాచి। గిరీణాం గురౌ, శ్రేష్ఠే చ గాం పృథివీం వృషభం చ। విభూతిః సమ్పత్ భస్మ చ। ఉమావల్లభో భానుదేవ ఈశ్వరశ్చ। ప్రకరణేన వర్ణనీయత్వాత్। ఇహ చ ఉమావల్లభశబ్దేన యోऽయమప్రకృతో మహేశ్వరార్థః ప్రతీయతే తస్యాऽసమ్బద్ధత్వమాసీదితి మహేశ్వరభానుదేవయో రుపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే। తేన ఉమావల్లభఇవేత్యుపమాధ్వనిః వ్యఞ్జనయైవ బోధ్యతే। ఇత్యత్రైవకారస్యాయమాశయః—ఇహ ఖలూమావల్లభశబ్దే యేయం ద్వితీయార్థప్రతీతిః తత్రాభిధాయా ప్రకృతార్థమాత్రబోధనే విరమాత్ లక్షణాయాశ్చ ముఖ్యార్థ-

---

అత్ర ప్రకరణేనాభిధేయే ఉమావల్లభశబ్దస్య ఉమా నామ మహాదేవీ—తద్ వల్లభభానుదేవనృపతిరూపేఽర్థే నియన్త్రితే వ్యఞ్జనయైవ గౌరీవల్లభరూపోఽర్థో బోధ్యతే। ఏవమన్యత్। (ద,ఐ)।

లక్షణామూలామాహ—

లక్షణోపాస్యతే యస్య కృతే తత్తు ప్రయోజనం।

విగ్రహః ఆశ్లేషేణ ఆక్రాన్తశరీరః। తేజసా నేత్రజ్యోతిషా, మనసిజం సమ్మీలయన్ నిఘ్నన్। రాజకలా చన్ద్రకలా, శిరసి ప్రద్యోత్తత్కః గృహీతగరిమా గృహీతజగద్గురుభారః। భోగిభిః సర్పైః సర్వతో వృతః। క్షత్రేశేన చన్ద్రేణ ఘటితలోచనః సూర్యచన్ద్రాగ్నిమయలోచనత్వాత్। గిరీణాం గురౌ హిమాలయే గాఢాం రుచిం ధారయన్ శ్వశురత్వాత్ స్వీయతపోనిలయత్వాచ్చ। గాం వృషమ్ ఆక్రమ్యారుహ్య రాజతీత్యన్వయః। విభూతిభిర్భస్మభిర్భూషితతనుశ్చ। ఇత్థమత్రాఽప్రాకరణికే మహేశే వ్యఞ్జితే ప్రకృతే సఙ్గమనాయ మహేశ ఇవ రాజేత్యుపమావ్యఞ్జనాదుపమాధ్వనిరయమ్।

(వి,ధ) యస్య కృతే ఇతి। యత్ప్రతీతేర్నిమిత్తమిత్యర్థః। వైశిష్ట్యాత్ వైలక్షణ్యాత్।

బోధహేతుకత్వాత్। తాత్పర్యస్య శక్త్యభిహితలక్షితసంసర్గమాత్రబోధననైయత్యాత్ వ్యఞ్జనాఖ్యా తురీయా వృత్తిరుపాస్యైవేతి। నన్వత్రాప్యర్థభేదేన శబ్దభేద ఇతి దర్శనాత్ శబ్దభేదద్వయమస్తి। తచ్చ సాజాత్యాదైక్యభ్రమహేతుః। అతశ్చ ప్రథమముమావల్లభాదిశబ్దేన రాజార్థబోధనాద్ విరతాయాం ప్రథమాభిధాయాం ద్వితీయః శబ్దః తన్నిష్ఠాభిధాశక్త్యా ద్వితీయార్థం బోధయతు కిం వృత్త్యన్తరకల్పనయా ఇతి చేన్న। అత్ర హి శబ్దద్వయకల్పనే కథం ప్రకృతార్థస్య ప్రథమం ప్రతీతిరనుభూయతే, ద్వయోరభిధేయత్వేన

పూర్వపశ్చాద్భావనైయత్యాసమ్భవాత్। ఏవం "భ్రమిమరతిమ్" ఇత్యాదావపి విషశబ్దస్య గరలార్థత్వే భుజఙ్గాదిపదసాచివ్యాత్ న పునరభిధాయా ఉజ్జీవనం, కిన్తు వ్యఞ్జనైవ వ్యాపారః। కిన్త్వత్ర ద్వితీయార్థబోధే హేతుర్భుజఙ్గాదిరూపః శబ్దః। దుర్గాలఙ్ఘితేత్యాదావార్థః। "యేన ధ్వస్తమ్" ఇత్యాదౌ తు నియామకాభావాత్ అనేకార్థవిషయః సన్దేహః "వ్యథాం ద్వయేషామపి మేదినీభృతామ్" ఇత్యాదౌ చోభయాసిధానమపీతి చణ్డీదాసపణ్డితాః। ఏతన్నిరాకరిష్యామహే శ్లేషాలఙ్కారవ్యాఖ్యానావసరే। దుర్గాలఙ్ఘితేత్యాదౌ చ ద్వితీయార్థస్యానుభవసిద్ధస్యాఽభావం వదతో మహిమాచార్యస్య గజనిమీలికైవ దుర్వ్యాఖ్యాతృదురుపదేశపరమ్పరయైవ ద్వితీయార్థప్రత్యాఖ్యానే వ్యాసవాల్మీకిప్రభృతిమహాకవీనాం తాదృశకావ్యనిబన్ధస్య నిష్ఫలతాప్రసఙ్గః। అర్థద్వయస్యాపి ప్రతీయమానత్వవిశేషాద్ వ్యాఖ్యావిశేషనిగమనాయాం ప్రామాణ్యాభావశ్చ। కిఞ్చ ద్వితీయార్థబోధనే ధర్మికల్పనాతో వరం ధర్మకల్పనేతి భిన్నశబ్దకల్పనాత్ భిన్నా ఏవ వ్యఞ్జనాఖ్యా వృత్తిరఙ్గీకర్తు_ముచితా; తస్యాస్తు యత్ర తత్ర ప్రసరేఽతిప్రసఙ్గభీత్యా సమ్బన్ధత్వేన సైవాభిధాఽశ్రీయత ఇతి సర్వమవదాతమ్।

యయా ప్రత్యాయ్యతే సా స్యాద్ వ్యఞ్జనా లక్షణాశ్రయా॥౨౨॥ (ఒ)*

"గఙ్గాయాం ఘోషః" ఇత్యాదౌ జలమయాద్యర్థబోధనాదభిధాయాం విరతాయాం తటాద్యర్థబోధనాచ్చ లక్షణాయాం విరతాయాం యయా శీతత్వపావనత్వాద్యతిశయాదిర్బోధ్యతే, సా లక్షణామూలా వ్యఞ్జనా।

ఏవం శాబ్దీం వ్యఞ్జనాముక్త్వా ఆర్థీం వ్యఞ్జనామాహ—

వక్తృబోద్ధవ్యవాక్యానామన్యసన్నిధివాచ్యయోః।

ప్రస్తావదేశకాలానాం కాకోశ్చేష్టాదికస్య చ।

వైశిష్ట్యాదన్యమర్థే యా బోధయేత్సాఽర్థసమ్భవా॥౨౩॥

వ్యఞ్జనేతి సమ్బధ్యతే (ధ,ఔ)

తత్ర వక్తృ—వాక్య—ప్రస్తావ—దేశ—కాలవైశిష్ట్యే యథా మమ—

"కాలో మధుః కుపిత ఏష చ పుష్పధన్వా
ధీరా వహన్తి రతిఖేదహరాః సమీరాః।
కేలవినీయమపి వఞ్జులకుఞ్జమఞ్జు—
ర్దూరే పతిః కథయ కిం కరణీయమద్య ? +

(వి,న) కాలో మధురితి—సఖీం ప్రతి ప్రోషితభర్తృకాయా ఉక్తిరియమ్। స్పష్టోఽర్థః।

(లో,ఒ) లక్షణామూలాముద్దేశక్రమప్రాప్తామితి శేషః। ఉపాస్యతే ఆద్రియతే, యస్య కృతే యన్నిమిత్తమ్ యయా శబ్దశక్త్యా।

(లో,ఔ) ప్రకరణసఙ్గతిమాహ ఏవమితి—బోధ్యతే యః స బోద్ధవ్యః। శబ్దప్రయోగస్య పరార్థత్వాత్, యత్సమవేతా ప్రతీతిరుపపద్యతే స ఇత్యర్థః। ఉచ్యతే శబ్దేన ప్రతిపాద్యతే యః స వాచ్యః। తేన వాచ్య—లక్ష్య—వ్యఙ్గ్యాత్మనస్త్రివిధస్యార్థస్య పరిగ్రహః। ప్రస్తావః ప్రకరణం, కాకుః ధ్వనేర్వికారః, వైశిష్ట్యాత్ వైలక్షణ్యాదితి వక్త్రాదిషు ప్రత్యేకమన్వయః। అన్యం ప్రాచీనాభిధేయాదివైలక్షణ్యమ్।

(లో,అ) కాల ఇతి। ఏష ఇత్యనేన తత్కాలానుభూయమానోన్మాదకత్వం కామస్య సూచితమ్। పతిరితి—పతిర్భర్తా, న తు ప్రియః। అత్ర వక్త్ర్యా మదనవిహ్వలతాదినా వైశిష్ట్యమ్, వాక్యస్య తథాభూతానుభూయమానవిచ్ఛిత్తియుక్తత్వేన।

*యస్య (ప్రయోజనస్య) కృతే లక్షణా ఉపాస్యతే తత్ ప్రయోజనం తు యయా ప్రత్యాయ్యతే (బోధ్యతే) సా లక్షణాశ్రయా వ్యఞ్జనా। యస్య పావనత్వాదేః ఫలస్య ప్రతీత్యర్థలక్షణయా శబ్దప్రయోగః—తత్ఫలం యయా వృత్త్యా బోధ్యతే సా లక్షణమూలా వ్యఞ్జనా వృత్తిః।

+ మధుః వసన్తః, పుష్పధన్వా కన్దర్పః। వఞ్జులేతి—వఞ్జులః అశోకః తేషాం కుఞ్జాః తైః మఞ్జుః మనోహరా।

అత్రైతం దేశం ప్రతి శీఘ్రం "ప్రచ్ఛన్నకాముకస్త్వయా ప్రేష్యతామ్' ఇతి సఖీం ప్రతి కయాచిత్ ద్యోత్యతే ॥ (న,అ)

బోద్ధవ్యవైశిష్ట్యే యథా—

"నిఃశేషచ్యుతచన్దనం స్తనతటం నిర్మృష్టరాగోఽధరో
నేత్రే దూరమనఞ్జనే పులకితా తన్వీ తథేయం తనుః।
మిథ్యావాదిని ! దూతి ! బాన్ధవజనస్యాజ్ఞాతపీడాగమే!
వాపీం స్నాతుమితో గతాఽసి న పునస్తస్యాధమస్యాన్తికమ్॥ (ప,ఆ)

అత్ర తదన్తికమేవ గతాఽసీతి విపరీతలక్షణయా లక్ష్యమ్। తస్య చ రన్తుమితి

అత్రేతి—ఏతం దేశం కేలీవనీరూపమ్। ఈదృశవ్యఙ్గ్యబోధే కేలీవనీరూపస్య తత్ప్రదర్శనేన కరణీయజిజ్ఞాసార్థకవాక్యస్య తత్ వక్త్ర్యా ఉద్దీపకప్రదర్శనలబ్ధశృఙ్గారప్రకరణస్య మధురూపకాలస్య చ వైలక్షణ్యం హేతుః।

(వి,ప) నిఃశేషేతి—ఉపనాయకమానేతుం ప్రేషితాం యువతిం తేనైవ ఉపభుక్తామాగత్యాసౌ మత్ప్రార్థనయాఽపి నాయాత ఇతి ప్రతారయన్తీం దూతీం ప్రతి నాయికాయాః సోల్లుణ్ఠనోక్తిరియమ్। హే మత్ప్రార్థనయాఽపి నాయాత ఇతి మిథ్యావాదిని ! దూతి ! బాన్ధవజనస్య మమ అజ్ఞాతకామపీడాగమే ఇతః స్నాతుం వాపీం గతాఽసి న పునస్తస్యాధమస్యాన్తికం గతాఽసి। వాపీం స్నాతుమితి నాన్వయః, స్నాధాతోరకర్మకత్వాత్। ఆపాతతః స్నానకార్యాణి దర్శయతి—నిఃశేషేతి। యత స్తే స్తనతటం స్తనపార్శ్వభాగో నిఃశేషచ్యుతచన్దనమ్। అధరశ్చ నిర్మృష్టరాగః। నేత్రే చ దూరమతిశయం యథా స్యాత్తథాఽనఞ్జనే జాతే ఇతి శేషః। తత్ క్రియావిశేషణం చ దూరమితి। తథా ఇయం తన్వీ కృశా తవ తనుః పులకితా; స్నానశైత్యాత్ జాతపులకా ఇత్యర్థః। తథేతి విశేషణసముచ్చయే।

(వి,ఫ) గతాఽసి ఇతి లక్ష్యమితి। చన్దనచ్యవనాదీనాం రతికార్యత్వేనైవ

ప్రస్తావస్య పతిదూరస్థిత్యాదినా; దేశస్య చ క్రీడావనరూపస్య వకులకుఞ్జాదినా; కాలస్య వసన్తవత్త్వేన; ఏవమేషాం వైశిష్ట్యేన వక్రోక్త్యా వ్యఙ్గ్యార్థప్రకాశనం స్ఫుటమేవ।

(లో,ఆ) నిఃశేషేతి—తటం సమీపం, సచ సమప్రాయో దేశః। తత్ర చన్దనం నిఃశేషచ్యుతం; చూచుకాదిషు చ శేషమ్; అధరో నిర్మృష్టరాగః; న తూత్తరౌష్ఠః; దూరమనఞ్జనే నికటే తు సాఞ్జనే; అఞ్జనస్య క్వచిత్ క్వచిదవశేషః సూచితః। ఇయం తనుః చిరకాలేఽపి స్నానే ఇదానీం పులకితా; తన్వీ క్షామా చ। అధమస్య ప్రాగపి లక్షితనికృష్టపరిగ్రహస్య।

వ్యఙ్గ్యం ప్రతిపాద్యదూతివైశిష్ట్యాత్ బోధ్యతే॥ (ఫ, ఇ)

అన్యసన్నిధివైశిష్ట్యే యథా—

"ఉఅ ణిచ్చల! ణిప్పన్దా భిసిణీపత్తమ్మి రేహఇ బలాఆ।

ణిమ్మలమరగఅభాఅణ-పరిట్ఠిఆ సంఖసుత్తివ్వ।"

ప్రతీత్యా తదన్తికేఽగమనబోధాత్, తద్విపరీతం గమనం లక్షణయార్థః। తేషాం రతికార్య్యత్వేనైవ ప్రతీతిర్హి—చన్దనాధరరాగయోశ్చ్యుతిమార్జనాభ్యాం, స్నానే త్వనయోః క్షాలనమేవోక్తం స్యాత్। తథా దూరం చుమ్బనస్పృష్టం నేత్రప్రాన్తభాగం ప్రాప్య అనఞ్జనే స్నానే తు సమస్తనేత్ర స్యైవానఞ్జనత్వముక్తం స్యాత్। తథా చన్దనచ్యుతిమహిమ్నా గ్రీష్మకాలప్రాప్తౌ పులకేన చ తదానీం స్నానేన పులకాభావాత్। తథా తదన్తికాగమనే తస్య దోషాభావాత్ అధమత్వోక్త్యనౌచిత్యమ్, దూతిరన్తృత్వేనైవాధమత్వోపపత్తేశ్చ। అత్ర గమనం లక్షణయేతి యదుక్తం తత్ కావ్యప్రకాశకారస్యాఽసమ్మతమ్। రన్తుం తదన్తికగమనస్యైవ తన్మతే వ్యఙ్గ్యత్వాత్। తథా హి న గతాఽస్తైత్యస్య కావ్యత్వేన తత్ర లక్షణాయా ఏవాభావాత్। తదుక్తం 'వాక్యే న శక్తిర్నవా లక్షణేతి' పదలక్షణా తు న సమ్భవత్యేవ గమనస్య గమధాతువాచ్యత్వాదేవ। నఞర్థస్య తు వాపీగమనాన్వయేనైవ తదుపపత్తేః। యది చ వాక్యేఽపి లక్షణా స్వీక్రియతే తథాపి న లక్షణా। రన్తుం తదన్తికస్యైవ తన్మతే ప్రథమం వ్యఙ్గ్యత్వాదేవ। తథా హి చన్దనచ్యవనాదీనాం ప్రథమం స్నానకార్య్యత్వేనైవ ప్రతీత్యా బాధానవతారాత్। ప్రతిసన్ధానవిశేషేణ ఉత్తరకాలమేవ బాధావతారాత్। అత్ర చ వ్యఞ్జనాయాః ప్రవృత్తేర్న తు లక్షణాయా ఏవ। ప్రథమం బాధావతార ఏవ లక్షణాయాః ప్రవృత్తేః। తదుక్తమ్।

'క్వచిత్ బాధ్యతయా ఖ్యాతిః క్వచిత్ ఖ్యాతస్య బాధనమ్।

పూర్వత్ర లక్షణైవ స్యాదుత్తరత్రాభిధైవ తు ॥' ఇతి।

పూర్వత్ర ప్రథమం బాధ్యతయా ఖ్యాతౌ ప్రతీతౌ అభిధైవ త్విత్యనేన తత్ర లక్షణాయా అభావాత్। తదుత్తరం రన్తుం తదన్తికగమనం వ్యఞ్జనైవేత్యుక్తమ్। అత్ర చన్దనచ్యుతాదిసత్త్వం బోద్ధవ్యాయా దూత్యా వైలక్షణ్యమ్।____

(లో,ఇ) ఏషాం చ పదార్థానాం వాపీస్నానవిరుద్ధానామనుసన్ధానాదేవ వాపీస్నానాభావమాత్రస్య ప్రరోహాభావేన తదన్తికం న గతాసీత్యత్ర విపరీతలక్షణయా గతాసీతి లక్ష్యతే రన్తుమిత్యతః పూర్వం తేన సహేతి శేషః।

(లో, ఈ) ఉఅ ణిచ్చేతి—

పశ్య నిశ్చలనిష్పన్దా బిసినీపత్రే రాజతే బలాకా।

నిర్మలమరకతభాజనప్రతిష్ఠితా శఙ్ఖశుక్తిరివ॥

నిశ్చలేతి—నిరుద్యమేతి విటసమ్బోధనమ్। శఙ్ఖశుక్తిః శంఖపాత్రీ।

అత్ర బలాకాయా నిష్పన్దత్వేన విశ్వస్తత్వం, తేనాస్య దేశస్య విజనత్వమ్,

అతః సఙ్కేతస్థానమేతత్, ఇతి కయాఽపి సన్నిహితం ప్రచ్ఛన్నకాముకం ప్రత్యుచ్యతే।

అత్రైవం స్థాననిర్జనత్వరూపవ్యఙ్గ్యార్థవైశిష్ట్యం ప్రయోజనమ్॥ (బ,ఈ).

“భిన్నకణ్ఠధ్వనిర్ధీరైః కాకురిత్యభిధీయతే” ఇత్యుక్తప్రకారాయాః కాకోర్భేదా ఆకరేభ్యో జ్ఞాతవ్యాః। (ఉ)

ఏతద్ వైశిష్ట్యే యథా—

“గురుపరతన్త్రతయా బత ! దూరతరం దేశముద్యతో గన్తుమ్।

అలికులకోకిలలలితే నైప్యతి సఖి! సురభిసమయేఽసౌ ॥? *

అత్ర నైష్యతి ? అపి తర్హి ఏప్యత్యేవేతి కాక్వా వ్యజ్యతే (భ)

చేష్టావైశిష్ట్యే యథా—

"సఙ్కేతకాలమనసం విటం జ్ఞాత్వా విదగ్ధయా।

(వి,బ) సఙ్కేతస్థానముపనాయకే దర్శయన్త్యా దూత్యా ఉక్తిరియమ్—ఉఅ ఇతి। జానీహీత్యర్థః, పశ్యేతి యావత్। నిశ్చలేతి సమ్బోధనమ్। అథవా నిశ్చలనిష్పన్దేత్యేకం వా పదమ్। తదా నిశ్చలాదపి నిష్పన్దేత్యర్థః। శఙ్ఖశుక్తిః శచ్ఛ్యకపాలమ్। ఉచ్యమానస్య నాయకస్య సాన్నిధ్యాత్—సఙ్కేతస్థలప్రదర్శనం సామాజికైర్వ్యఞ్జనయాఽవగమ్యతే ఇత్యర్థః। తథా చ ద్యోత్యత ఇత్యత్ర ద్యోతనం సామాజికైర్వ్యఞ్జనయా బుధ్యత ఇతి శేషః। నాయకేన తు బలాకాప్రదర్శనరూపాత్ వక్త్ర్యా వైలక్షణ్యాత్ సఙ్కేతస్థలం వ్యఞ్జనయా బుధ్యతే।

(వి,భ) ఆకరేభ్య ఇతి—భిన్నకణ్ఠధ్వనిరిత్యాదికాకువివేచకగ్రన్థ ఆకరః। స్వాభావికకణ్ఠధ్వనితో భిన్నః కణ్ఠధ్వనిరిత్యర్థః।

గురుపరతన్త్రతయేతి—దూరతరదేశగతం పతిం శోచయన్త్యా నాయికాయా ఉక్తిః ప్రథమార్ద్ధమ్। తామాశ్వాసయన్త్యాః సఖ్యా ఉక్తిః పరార్ద్ధమ్। నైష్యతీతి—అపి త్వేష్యత్యేవేత్యర్థః కాక్వా వ్యజ్యతే ఇతి—కాక్వాః పరం నఞర్థోపస్థాపనాన్న ఏష్యతి ఏష్యత్యేవేత్యేవంరూపః। అత్ర శిరశ్చాలనసహోత్పన్నత్వం కాకోర్వైలక్షణ్యమ్।

(లో,ఉ) భిన్నతి—భేదాః తత్తత్సహకారిభేదాః స్వరూపభేదాన్తాః।

(లో,ఊ) సఙ్కేతేతి—హసతా వికశతా నేత్రేణ అర్పితమాకూతమభిప్రాయో యేన ఇతి విటవిశేషణమ్। ఏషాం చోక్తోదాహరణానాం ధ్వనిగుణీభూత—వ్యఙ్గ్యత్వే తన్నిరూపణే అగ్రే___

*గురుపరతన్త్రతయా—గురూణాం పిత్రాదీనాం పరాధానతయా। అలికులేతి। అలికులైః భ్రమరసమూహైః లాలతే రమణీయే సురభిసమయే వసన్తకాలే న ఏష్యతి—నాగమిష్యతి అపి తు ఏష్యత్యేవ।

"హసన్నేత్రార్పితాకూతం లీలాపద్మం నిమీలితమ్"।(ఊ)

అత్ర సన్ధ్యా సఙ్కేతకాలః ఇతి పద్మనిమీలనాదిచేష్టయా కయాచిత్ ద్యోత్యతే (మ) ఏవం వక్త్రాదీనాం వ్యస్తసమస్తానాం వైశిష్ట్యే బోద్ధవ్యమ్।

త్రైవిధ్యాదియమర్థానాం ప్రత్యేకం త్రివిధా మతా॥౨౪॥

అర్థానాం వాచ్య—లక్ష్య—వ్యఙ్గ్యత్వేన త్రిరూపతయా సర్వా అపి అనన్తరోక్తా వ్యఞ్జనాస్త్రివిధాః। తత్ర వాచ్యార్థస్య వ్యఞ్జనా యథా—"కాలో మధుః" ఇత్యాది। లక్ష్యార్థస్య యథా—"నిఃశేషచ్యుతచన్దనమ్" ఇత్యాది। వ్యఙ్గ్యార్థస్య యథా—"ఉఅ ణిచ్చల" ఇత్యాది। ప్రకృతిప్రత్యయాదివ్యఞ్జకత్వం తు ప్రపఞ్చయిష్యతే।

శబ్దబోధ్యో వ్యనక్త్యర్థః శబ్దోఽప్యర్థాన్తరాశ్రయః।
ఏకస్య వ్యఞ్జకత్వే తదన్యస్య సహకారితా॥౨౫॥(ఋ)

యతః శబ్దో వ్యఞ్జకత్వే అర్థాన్తరమపేక్షతే, అర్థోఽపి శబ్దమ్; తదేకస్య వ్యఞ్జకత్వే అన్యస్య సహకారితాఽవశ్యమఙ్గీకార్య్యా।

అభిధాదిత్రయోపాధివైశిష్ట్యాత్ త్రివిధో మతః।

శబ్దోఽపి వాచకస్తద్వల్లక్షకో వ్యఞ్జకస్తథా॥౨౬॥(య)

(వి,మ) సంకేతకాలేతి—విటం ధూర్త్తమ్ ఉపనాయకం సంకేతకాలమనసం తజ్జిజ్ఞాసార్థం తన్మనస్కం జ్ఞాత్వేత్యర్థః హసతా నేత్రేణార్పితం స్థాపితమ్ ఆకూతం భావో యత్ర తాదృశం యథా స్యాత్తథా లీలాపద్మం నిమీలితమిత్యర్థః। ద్యోత్యత ఇతి విటం ప్రతీత్యర్థః। సామాజికైస్తు తద్ద్యోతనమపి బుధ్యతే ఇతి బోధ్యమ్॥

(వి,య) వక్తృబోద్ధవ్యాదిదశవైశిష్ట్యాత్ యాఽర్థీ వ్యఞ్జనోక్తా, సా వ్యఞ్జకార్థత్రైవిధ్యాత్ త్రివిధేత్యాహ—అర్థానాం వ్యఞ్జకార్థానామ్। ఇయం దశవిధా వ్యఞ్జనా। నిః శేషేత్యాదౌ లక్ష్యార్థస్య వ్యఞ్జకత్వం స్వమతాభిప్రాయేణైవోక్తమ్। ఉక్తశబ్దార్థవ్యఞ్జకార్థత్రైవిధ్యస్యైవోక్తత్వాత్ ఇదానీం వ్యఞ్జకశబ్దస్యాపి త్రైవిధ్యమాహ—అభిధాదిత్రయేతి।

స్ఫుటీభవిష్యతి, కిన్తు వ్యఞ్జనాయా ఆర్థత్వమాత్రేణోదాహరణమ్। చేష్టాదీత్యాదిశబ్దేన వర్ణ్ణనీయనాయకాదిగతసాత్త్వికాదిపరిగ్రహః।

(లో,ఋ) శబ్దబోధ్య ఇత్యర్థాన్తరమపేక్షతే, నత్వేకార్థమాత్రప్రతిపాదకో వ్యఞ్జకః యథా—దుర్గాలఙ్ఘితేత్యాదౌ। అర్థోఽపి శబ్దమపేక్షతే యథా కాలో మధురిత్యాదౌ। ఏకస్యేత్యాదేరయమర్థః। శబ్దార్థయోరేకస్య వ్యఞ్జకత్వే తదితరః సహకారీ సతు అవర్జనీయసన్నిధిమాత్రేణాఽవస్థితః। కిన్తు యత్ర యచ్ఛక్తిరుత్కటా తత్ర తన్మూలో వ్యఞ్జకత్వవ్యపదేశః।

అభిధోపాధికో వాచకః। లక్షణోపాధికో లక్షకః వ్యఞ్జనోపాధికో వ్యఞ్జకః। కిఞ్చ—

తాత్పర్యాఖ్యాం వృత్తిమాహుః పదార్థాన్వయబోధనే।
తాత్పర్యార్థం తదర్థం చ వాక్యం తద్బోధకం పరే ॥౨౭॥(ర) *

అభిధాయా ఏకైకపదార్థబోధనవిరమాత్ వాక్యార్థరూపస్య పదార్థాన్వయస్య బోధికా తాత్పర్యం నామ వృత్తిః, తదర్థశ్చ తాత్పర్యార్థః, తద్బోధకం 'చ వాక్యమితి అభిహితాన్వయవాదినాం మతమ్॥ (ల)

ఇతి శ్రీవిశ్వనాథకవిరాజకృతౌ సాహిత్యదర్పణే వాక్యస్వరూపనిరూపణో
నామ ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః॥

(వి,ర) న కేవలం వాచ్యాదిత్రివిధ ఏవ శబ్దస్యార్థోఽపి తు వాచ్యాదిత్రయభిన్నః పదార్థసంసర్గోఽపి శబ్దార్థస్తద్బోధకం చ వాక్యమిత్యాహ—కిం చేత్యాదినా। పదార్థాన్వయబోధనే తదన్వయబోధనిమిత్తమ్। పరే నైయాయికాస్తాత్పర్యాఖ్యాం వృత్తిమాహుః। తదర్థం తస్యా వృత్తేర్విషయరూపమర్థం తాత్పర్యార్థం సంసర్గరూపం తద్బోధకం చ వాక్యమిత్యాహుః।

(వి,ల) అభిధాయాః సంసర్గబోధనేఽసామర్థ్యం దర్శయన్ వ్యాచష్టే—అభిధాయా ఇతి। తదర్థశ్చేతి సంసర్గరూప ఇత్యర్థః। అభిహితాన్వయవాదినాం నైయాయికానాం పదేన పదార్థేఽభిహితే స్మారితే తదన్వయబోధో వాక్యాదేవ॥ఇతి।

ఇతి శ్రీసాహిత్యదర్పణటీకాయాం ద్వితీయపరిచ్ఛేదవివరణమ్।

---

* పదార్థో హి పదార్థాన్తరవిశిష్టో వాక్యార్థః। న చ తత్ర పదార్థానాం సంకేతః తేషాం సామాన్యరూపే అర్థే సంకేతితత్వాత్, వైశిష్ట్యస్య చ అన్యలభ్యత్వాత్ అతో భిన్నార్థవాచిభ్యో యత్ సంసర్గరూపవాక్యార్థప్రతిపత్తిః సా వృత్త్యన్తరసాధ్యా। తాం చ తాత్పర్యాఖ్యామాహుః। ఘటం కరోతీత్యత్ర ఘటవృత్తికర్మత్వానుకూలా కృతిరిత్యర్థో బోధ్యతే। తత్ర ఘటశబ్దస్య ఘటోఽర్థః అమ్ ప్రత్యయస్య చ కర్మతా; వృత్తితా తు న కస్యాప్యర్థః। పరం తాత్పర్యవృత్త్యా వృత్తితా అనయోః సంసర్గవిధయా భాసతే ఇత్యర్థః।

తృతీయః పరిచ్ఛేదః।

అథ కోయం రస ఇత్యుచ్యతే (క,అ)

విభావేనానుభావేన వ్యక్తః సఞ్చారిణా తథా। (ఖ)

రసతామేతి రత్యాదిః స్థాయీభావః సచేతసామ్॥*(గ,ఆ)॥౧।

(వి,క) వాక్యం రసాత్మకమిత్యుక్తత్వాద్రసం నిరూపయితుం పృచ్ఛతి—అథేతి।

(ఖ) విభావో రత్యాదేరాలమ్బనోద్దీపనకారణద్వయమ్। అనుభావస్తస్య కార్యమ్। సఞ్చారీ వ్యభిచారీ, నిర్వేదాదిరూపః కార్యవిశేషః। తస్య పృథగుపాదానం చ గోవృషన్యాయాత్ ప్రాశస్త్యార్థమ్, ప్రాశస్త్యం చ రత్యాదేః శీఘ్రప్రతిపాదకత్వాత్। యద్యపి విభావాదిత్రయస్య మిలితస్యైవ రసహేతుతా వక్ష్యతే, తథాపి యత్ర శ్లోకే మిలితా న సన్తి తత్రైకేనాఽన్యవ్యఞ్జనే వ్యభిచారిణామన్యాపేక్షయా శీఘ్రవ్యఞ్జకత్వమిత్యేతద్ద్వారా రసస్యాపి శీఘ్రప్రతిపాదకత్వం బోధ్యమ్।

(గ) రత్యాదిః స్థాయీ భావో రసతామేతీత్యన్వయః। నను రామాదివృత్తీ రత్యాదిర్విభావాదిభిర్వ్యజ్యతే। తద్వ్యఞ్జనావశాదేవ రసాదేరసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యపరిభాషా, తతశ్చ భావనోపనీతః స రత్యాదిర్విభావాదినిష్ఠేన స్వాదనాఖ్యవ్యాపారేణ సామాజికరత్యాద్యభేదే-

---

(లో,అ) రసస్వరూపం నిరూపయితుకామస్తస్యావసరప్రాప్తత్వం దర్శయన్నాహ—అథేతి। అథ—కావ్యస్వరూపనిరూపణానన్తరం కోయం రసో యదాత్మకం వాక్యం కావ్యమిత్యర్థః। ఇత్యపేక్షాయాముచ్యతే—తత్స్వరూపం నిరూప్యతే।

(లో,ఆ) విభావేనేత్యాది—సచేతసాం—సహృదయానాం రత్యాదిః స్థాయిభావః। భావ్యతే వాస్యతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనాదివాసనాన్తర్లీన ఇత్యర్థః। తదుక్తమ్—

'వాసనాఽనాదికాలీనా యాఽసౌ హృది సచేతసామ్।

స్వసామగ్రీం సమాసాద్య వ్యక్తా సైతి రసాత్మతామ్ ॥'

---

* వాసనారూపతయా అతిసూక్ష్మరూపేణ అవస్థితాన్ రత్యాదీన్ స్థాయిభావాన్ విభావయతి, ఆస్వాదయోగ్యతాం నయతి ఇతి విభావః, తేన। అనుభావేన—రత్యాదీన్ స్థాయిభావాన్ అనుభావయతి ఇతి అనుభావః, తేన। సంచారిణేతి। రత్యాదీన్ స్థాయినః కాయే సంచారయతి ముహుర్ముహురభివ్యనక్తి ఇతి సంచారీ తేన।

స్థాయీ—అవిచ్ఛిన్నః ప్రవాహః।

భావః—చిత్తవృత్తివిశేషః। చిత్తవృత్తిరూపస్య ఆశు వినాశిత్వేపి వాసనాత్మతయా సూక్ష్మరూపేణ అవస్థానాత్ స్థాయిత్వం బోధ్యమ్।

విభావాదయో వక్ష్యన్తే। (ఇ)

సాత్త్వికాశ్చానుభావరూపత్వాత్ న పృథగుక్తాః। (ఘ,ఈ)

వ్యక్తో దధ్యాదిన్యాయేన రూపాన్తరపరిణతో వ్యక్తీకృత ఏవ రసో నతు దీపేన ఘట ఇవ పూర్వసిద్ధో వ్యజ్యతే (ఙ,ఉ)

నారోప్యమాణః స్వప్రకాశానన్దతయా తథా పరిణమతీతి పరిణామవాదసిద్ధాన్తేన, తస్య సామాజికే రసతాప్రాప్తిః। ఏవమేవాగ్రే వ్యక్తిర్భవిష్యతి।

(వి,ఘ) నను సాత్త్వికభావోఽపి రసాదివ్యఞ్జకః, స కథం నోక్త ఇత్యత ఆహ— సాత్త్వికాశ్చేతి। తే చాగ్రే వక్ష్యన్తే।

(వి,ఙ) పరిణామవాదసిద్ధాన్తం దర్శయతి—దధ్యాదిన్యాయేనేతి। దుగ్ధమేవ యథాఽమ్లద్రవ్యయోగాద్ దధ్యాదిరూపతయా పరిణమతిః తన్న్యాయేన రామాదిరత్యాదిరేవ విభావాదినిష్ఠఖాదనాఖ్యవ్యాపారేణ సామాజికరత్యాదౌ అభేదేనారోప్యమాణః స్వప్రకాశానన్దాత్మకజ్ఞానరూపతయా పరిణమతీత్యర్థః।

వ్యక్త ఇత్యస్యార్థ పరిణత ఇత్యన్తేన దర్శయిత్వా, తాదృగవస్థ ఏవ రసః, నతు అతాదృగవస్థ ఇతి ప్రతిపాదయన్ పునరాహ—వ్యక్తో వ్యక్తీకృత ఏవేతి। ఇదం చ వ్యక్రీకృతరసాస్వాదాఖ్యేన వ్యాపారేణ విభావాదినిష్ఠేన వ్యఞ్జనాభిన్నవ్యాపారాన్తరేణ రామాదిరత్యాద్యారోపవిషయసామాజికరత్యాదేః స్వప్రకాశానన్దరూపతయా విషయీకరణమిత్యగ్రే వ్యక్తిర్భవిష్యతి।

యద్యపీహ మిలితో రత్యాదిః ప్రపానకరసన్యాయేన చర్వ్యమాణోఽఖణ్డస్వరూపో రసః, తథాపి లోకప్రసిద్ధిమాసాద్య ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స్థాయిభావో రసతామేతి। (ఇ) ఇత్యుక్తం వివృణోతి—విభావాదయ ఇతి। వక్ష్యతే ఇహైవ పరిచ్ఛేదే। సామాన్యతస్తు—

'కారణాని చ కార్యాణి సహకారీణి యాని చ।

రత్యాదేః స్థాయినో లోకే తాని చేన్నాట్యకావ్యయోః।

విభావా అనుభావాశ్చ కథ్యన్తే వ్యభిచారిణః॥'

ఇత్యుక్తప్రకారాః। దణ్డ్యాద్యైరుక్తమ్—

'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః।

ఆనీయ నీతః స్వాద్యత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః॥'

(లో,ఈ) తత్కథమత్ర లక్షణే సాత్త్వికానామనుపాదానభిత్యాశఙ్క్యాహ—సాత్త్వికాశ్చేతి। సాత్త్వికాః స్తమ్భస్వేదాదయః।

(లో,ఉ) దధ్యాదీతి—యథా దుగ్ధం దధిరూపేణ పరిణామతే ఇత్యర్థః।

తదుక్తం లోచనకారైః—రసాః ప్రతీయన్తే ఇతి తు ఓదనం పచతీతివద్ వ్యవహారః ఇతి। (చ,ఊ)

అత్ర చ రత్యాదిపదోపాదానాదేవ ప్రాప్తే స్థాయిత్వే పునః స్థాయిపదోపాదానం రత్యాదీనామపి రసాన్తరేషు అస్థాయిత్వప్రతిపాదనార్థ, తతశ్చ హాసక్రోధాదయః శృఙ్గారవీరాద్యైర్వ్యభిచారిణ ఏవ। తదుక్తమ్—

"రసావస్థః పరం భావః స్థాయితాం ప్రతిపద్యతే" ఇతి। (ఛ,ఋ)

అస్య స్వరూపకథర్నగభ ఆస్వాదనప్రకారః కథ్యతే।

సత్త్వోద్రేకాదఖణ్డస్వప్రకాశానన్దచిన్మయః।
వేద్యాన్తరస్పర్శశూన్యబ్రహ్మానన్దసహోదరః।

(వి,చ) ఓదనం పచతీతివదితి। పాకోత్తరమేవోదనోత్పత్తేస్తణ్డులపాకస్యైవ తత్రోపచారః వ్యఞ్జనయా, రత్యాదిప్రతీతేరేవం రసే వ్యఞ్జనయా ప్రతీత్యుపచారః ఇత్యర్థః। అయముపచారో మానస ఏవ; శాబ్దస్తు నోపచారః। కిన్తు ఓదనపదస్య తణ్డులే లక్షణేతి బోధ్యమ్।

(వి,ఛ) "రసతామేతి రత్యాదిః స్థాయీభావః సచేతసామ్" ఇతి యదుక్తం తత్ర స్థాయీత్యస్య ఉపాదానఫలమాహ—అత్ర రత్యాదీతి।

అస్థాయిత్వప్రతిపాదనార్థమితి—కిన్తు వ్యభిచారిభావత్వప్రతిపాదనార్థమితి బోధ్యమ్, తదాహ తతశ్చేతి।

రసాన్తరే స్థాయిత్వాభావే సంవాదమాహ—తదుక్తం రసావస్థ ఇతి। రస ఏవ ఉత్తరకాలమ్ అవస్థా యస్య। పరం కేవలం తాదృశో హాసక్రోధాదిభావః స్థాయితాం ప్రతిపద్యతే ఇత్యర్థః। అతాదృగవస్థస్తు న స్థాయిత్వం ప్రతిపద్యతే ఇత్యర్థః।

(వి,జ) సత్త్వోద్రేకాదితి కారికార్థం ప్రతిపదం స్వయమేవ వ్యాఖ్యాస్యతి। చిన్మయ ఇత్యత్ర చిద్ జ్ఞానమ్।____

(లో,ఊ) ఓదనం పచతీతివత్—న ఖల్వోదనః పూర్వసిద్ధో వ్యజ్యతే, కిన్తు పక్వః సన్ ఓదనో భవతీతి తథాయమపి వ్యక్తః సన్ రసో భవతీత్యర్థః।

(లో,ఋ) క్రోధాదయ ఇత్యాదిశబ్దాత్ జుగుప్సాదయః। రసావస్థః రసరూపతాప్రాప్తియోగ్యః।

(లో,ఋ) సమ్ప్రతి కీదృగసావాసాద్యతే యేనైతదాస్వాదనలమ్పటః కావ్యే ప్రవర్తిష్యతే లోకః ఇత్యాశఙ్క్యోక్తాం సత్త్వోద్రేకాదితి కారికామవతారయతి—అస్యేతి। ఆస్వాదనప్రకార ఇతి ఉపచారప్రయోగః; అస్యాఽఽస్వాదనాతిరిక్తత్వాత్। సత్త్వోద్రేకాదితి—

లోకోత్తరచమత్కారప్రాణః కైశ్చిత్ ప్రమాతృభిః।

స్వాకారవదభిన్నత్వేనాయమాస్వాద్యతే రసః॥౨॥ (జ,ఋ)

“రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం మనః సత్త్వమిహోచ్యతే” (ఌ)

ఇత్యుక్తప్రకారో బాహ్యమేయవిముఖతాపాదకః కశ్చనాన్తరో ధర్మః సత్త్వమ్। తస్యోద్రేకః రజస్తమసీ అభిభూయావిర్భావః। అత్ర చ హేతుస్తథావిధాలౌకికకావ్యార్థపరిశీలనమ్। అఖణ్డ

ఇత్యేక ఏవాయం విభావాదిరత్యాదిస్వప్రకాశసుఖచమత్కారా-

స్వాకారవదభిన్నత్వేనేతి—అయం రత్యాదిజ్ఞానరూపో రసః పరిణామవశాద్రత్యాద్యభిన్నత్వేన విశిష్ట ఆస్వాద్యతే ఇత్యర్థః। నత్వభిన్నత్వం తద్బోధే ప్రకారః। ఆరోప్యమాణరామాదిరత్యాద్యభేదేన అధికరణీభూతసామాజికరత్యాదేరేవ యః స్వప్రకాశ ఆస్వాదః తస్యైవ రసత్వాత్ తత్ర చాభిన్నత్వాభావాత్। తత్రాస్వాదతద్విషయరత్యాదేరభేదే స్వాకారవాదోక్తం దృష్టాన్తమాహ—స్వాకారవదితి। స్వాకారవాదే హి విషయో జ్ఞానాభిన్నో జ్ఞానస్యాక్తార ఏవేతి।

(వి,ఝ) తత్ర సత్త్వమాచష్టే—రజస్తమోభ్యామితి। బాహ్యమేయవిముఖతాసామాజికస్యావిర్భావః ఉద్బోధః సహకారిప్రాప్త్యా కార్యజనకతేతి యావత్। సహకారిప్రాప్తిం దర్శయతి—తత్ర చ హేతురితి। ఏకత్వం గ్రాహయతి—విభావాదీతి। విభావాదిశ్చ రత్యాదిశ్చ తద్విషయం యత్ స్వప్రకాశరూపం సుఖం తత్సహితః చమత్కార ఆత్మా స్వరూపం యస్య తాదృశః। చమత్కారశ్చ విస్మయ ఇతి వక్ష్యతే। తాదృశసుఖచమత్కారయోరేకదా స్థితౌ తత్ర హేతుం వక్ష్యామః "వ్యాపారోస్తి విభావాదేః" ఇత్యాదినా। విభావాదేః స్వాదనాఖ్యవ్యాపారస్య చమత్కారహేతుతాయాః సామాజికానాం రామాదినాయకాభేదారోపహేతుతాయాశ్చ
వక్ష్యమాణత్వాత్।

స్వాత్మైవాకారః। స యథాఽభిన్నత్వేనానుభూయతే ఉపచారాదితి శేషః తథాయమాస్వాద్యతే। వివృణోతి—(లృ) రజస్తమోభ్యామితి—మనో హి సత్త్వరజస్తమోరూపం త్రిగుణాత్మకమ్। బాహ్యమేయా ఘటపటాదయః। ఆన్తరో ధర్మః సత్త్వమాత్రావస్థితిరూపః। నను కథమేవంవిధః సత్త్వోద్రేకో జాయతే, తతశ్చ కథమఖణ్డస్వప్రకాశానన్దాద్ బోధః హత్యాశఙ్క్యాహ-తత్ర చేతి। అయమాశయః— "సత్త్వం సుఖే సఞ్జయతి రజః కర్మణి భారత। ప్రమాదమోహౌ తమసో భవతోఽజ్ఞానమేవ చ। ఇత్యాది భగవద్వచనాత్ త్రిగుణాత్మకే మనసి సత్త్వాంశస్య ప్రకాశే సుఖోత్పత్తిః సత్త్వాంశస్య ప్రకాశశ్చ రజస్తమసోరభిభవాద్ వైషయికం సుఖం జనయతి। తథా హి సత్త్వాంశప్రకాశతారతమ్యాద్ వైషయికసుఖస్యాపి తారతమ్యం దృశ్యతే। తచ్చ సుఖతారతమ్యం సుఖకారణతారతమ్యహేతుకమిత్యవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్। తచ్చ సుఖకారణం యది సకలలౌకికసుఖకారణోత్తరం తేన రజస్తమసోరభిభవః సర్వథా శక్యక్రియ

ఏవేతి। తతో న్యాయాత్ లోకోత్తరకావ్యార్థశ్రవణరూపకారణాత్ సర్వథా రజస్తమస్యభిభూయ మనసః

త్మకః। అత్ర హేతుం వక్ష్యామః। స్వప్రకాశత్వాద్యపి వక్ష్యమాణరీత్యా। చిన్మయ ఇతి స్వరూపార్థే మయట్ (ఏ) చమత్కారశ్చిత్తవిస్తారరూపో విస్మయాపరపర్యాయః। తత్ ప్రాణత్వం చాస్మత్ పితామహసహృదయగోష్ఠీగరిష్ఠకవిపణ్డితముఖ్యశ్రీమన్నారాయణపాదైరుక్తమ్। తదాహ ధర్మదత్తః స్వగ్రన్థే—(ఝ)

"రసే సారశ్చమత్కారః సర్వత్రాప్యనుభూయతే

తచ్చమత్కారసారత్వే సర్వత్రాప్యద్భుతో రసః॥

తస్మాదద్భుతమేవాహ కృతీ నారాయణో రసమ్" ॥ ఇతి। (ఞ, ఐ)

చిన్మయ ఇతీతి—స్వప్రకాశానన్ద ఏవ చిద్ జ్ఞానం తత్ స్వరూప ఇత్యర్థః। జ్ఞానానన్దయోరభేదస్వీకారాత్। లోకోత్తరచమత్కారపదార్థ వ్యాచష్టే—చమత్కార ఇతి। చిత్తస్య విస్తారః ఆత్మసంయోగవిశేషేణ జనితం విలక్షణం జ్ఞానమ్। తదేవ దర్శయతి—విస్మయేతి। తత్ప్రాణత్వం చ తత్సహభావేనైవ స్థిత్యా। తదాహేత్యాది కిమపి నారాయణమ్యైవోక్తిః।

(వి,ఞ) రసే సార ఇతి రసాస్వాదహేతుత్వాత్ సారః। తచ్చమత్కారసారత్వే ఇతి సతి సప్తమీయమ్। చమత్కారస్య విస్మయరూపత్వాత్ తేన స్వప్రకాశసుఖేఽతిశయకరణాత్ తస్య సారత్వం విలక్షణసుఖాత్మకరసజనకత్వమ్। తస్మిన్ సతి శృఙ్గారాదిరసకావ్యేష్వపి అద్భుతో రసః సమ్భవతి। తథా చ సామాన్యతః శృఙ్గారాదిరసే జాతేఽద్భుతముత్పాద్య విలక్షణాస్వాదరూపః ప్రకృష్టశృఙ్గారాదిరసో జన్యత ఇత్యర్థః। కావ్యప్రకాశే తు ఆస్వాద ఏవ చమత్కారః నతు తద్భిన్నో విస్మయః। ఇత్యద్భుతప్రవేశో న సర్వత్ర।

తస్మాదద్భుతమేవేతి—అతః శృఙ్గారాదికావ్యే ప్రకృష్టశృఙ్గారాదిజనకతయా అద్భుతమపి రసమబ్రవీదిత్యర్థః।

సత్త్వాంశస్యైవ ప్రకాశస్తదా తన్మాత్ర హేతుకోఽఖణ్డప్రకాశరూప ఆత్మావబోధః ప్రామాణిక ఏవ। అత ఏవాహుః—"స్వాదః కావ్యార్థసమ్భేదాదాత్మానన్దసముద్భవః।" ఇత్యుక్తప్రకారః। స చాత్మానన్దాద్ బోధో యది "అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నిరస్య ప్రాణతో యతః। వీక్ష్యాసన్నస్య కోఽసీమ్మితి తత్త్వమిత్యాహ—సౌహృదాత్" ఇత్యాది। శాస్త్రానయనహేతుకః స్యాత్ తదా నిరుపహితం బ్రహ్మ ప్రకాశతే। యది పునర్నాద్యకావ్యదర్శనశ్రవణాభ్యాం, తదా విభావాదిసమ్వలిత—రత్యాద్యంశకర్బురితత్వేన కింకుర్మః। కారణవైచిత్ర్యస్యైవాయం సహృదయానుభవసిద్ధోఽ నభావ ఇతి తస్య చ రత్యాద్యంశశవలత్వేఽపి యథా స్వప్రకాశతమోవిరుద్ధం తథేహాగ్రే దర్శయిష్యతే। ఏతదేవాహ—స్వప్రకాశత్వాద్యపి వక్ష్యమాణరీత్యేతి। రత్యాద్యంశశవలత్వాదేవ చాస్య బ్రహ్మాస్వాదస్య సహోదరత్వం; నతు తత్త్వం సూత్రేణోక్తమ్। స్వరూపార్థ ఇత్యనేన మయటః ప్రస్తుతార్థస్య నిరాసః, తేన స్వప్రకాశానన్దచిదభిన్నత్వం రసస్యోక్తం భవతి।

(లో,ఐ) నారాయణదాసైరప్యుక్తమితి—చమత్కార ఏవ సర్వరసప్రాణభూతః।

కైశ్చిదితి ప్రాక్తనపుణ్యవద్భిః, యదుక్తం, "పుణ్యవన్తః ప్రమిణ్వన్తి యోగివద్రససన్తతిమ్" ఇతి। (ట,ఓ)

యద్యపి "స్వాదః కావ్యార్థసమ్భేదాదాత్మానన్దసముద్భవః ఇత్యుక్తదిశా రసస్యాఽఽస్వాదానతిరిక్తత్వముక్తమ్ (ఠ,ఔ) తథాపి "రసః స్వాద్యతే" ఇతి కాల్పనికభేదమురరీకృత్య కర్మకర్తరి వా ప్రయోగః, (డ)

(వి,ట) పుణ్యవద్భిరితి—పుణ్యశాలిభిరితి క్వచిత్ పాఠః। వాసనాయామాస్వాదనాఖ్యవ్యాపారే చ పుణ్యమేవ హేతురిత్యర్థః। 'న జాయతే తదాస్వాదో వినా రత్యాదివాసనామ్' ఇతి

వక్ష్యమాణత్వాత్। 'విలక్షణ ఏవాయం కృతిజ్ఞప్తిభేదేభ్యః స్వాదనాఖ్యః కశ్చిద్ వ్యాపార' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ।

(వి,ఠ) కావ్యార్థసంభేదాత్ ఇతి। రత్యాదిరూపో యః కావ్యస్య వ్యఙ్గ్యార్థస్తత్—సంభేదాత్—తత్పరిశీలనాదిత్యర్థః। వస్తుతస్తు సంభేదాదితి ల్యబ్—గర్భత్వాత్ పఞ్చమీ తేన విభావాదిశవలిత ఇతి। ఆత్మానన్దేతి—ఆత్మని య ఆనన్దస్తద్రూపేణ సముద్భవో యస్య తాదృశ ఇత్యర్థః। తథా చ ఆనన్దాత్మకస్య రసస్య స్వాదానతిరిక్తత్వమిత్యర్థః।

(వి,డ) కాల్పనికమ్—అభేదే భేదారోపేణ భేదమ్। కర్మకర్తరి వేతి—"భిద్యతే కుశూలః స్వయమేవ" ఇత్యత్ర ఏకస్యైవ కుశూలస్య కర్మత్వకర్తృత్వోభయవివక్షయా భేదారోపవద-

---

తస్య చ రత్యాద్యంశశవలత్వేన యథాయథం శృఙ్గారాదివ్యపదేశః। తద్భావాదద్భుతవ్యపదేశ ఇతి।

(లో,ఓ) పుణ్యవన్త ఇతి। ప్రమిణ్వన్తీత్యత్రాపి పూర్వవదుపచారః। స్వప్రకాశరూపస్యాస్య ప్రమావిషయత్వానుపపత్తేః। యోగివదితి। యథా యోగినః శుద్ధం బ్రహ్మ స్వప్రకాశానన్దచిద్రూపతయా సాక్షాత్కుర్వన్తి రత్యాద్యంశకర్బురితమపి తథా పుణ్యవన్త ఇత్యర్థః। తథా చోక్తం 'విభావాదిసంభిన్నానుద్రిక్తాఙ్గరత్యాద్యంశకర్బురితః స్వప్రకాశానన్దచమత్కారరూపో రసః' ఇతి। కేచిత్తు రత్యాదిసంభిన్నానన్దసాక్షాత్కారానన్తరం ప్రశాన్తనిఖిలప్రపఞ్చచిదానన్దమయబ్రహ్మతత్త్వాభివ్యక్తిం సుషుప్తిదశావత్ సమాధివచ్చేచ్ఛన్తి। యదాహుః—

పాఠ్యాదథ ధ్రువాఖ్యానాత్తతః సంపూరితే రసే।
తదాస్వాదభరైకాగ్రో హృష్యత్యన్తర్ముఖః క్షణమ్॥

తతో నిర్విషయస్యాస్య స్వభావోఽవస్థితో నిజః।
వ్యజ్యతే హ్లాదనిష్యన్దో యేన తృప్యన్తి యోగినః।'

ఆచార్యాస్తు శవలితస్యైవానుభవాత్ సుఖమనుభవామీతి ప్రతిసన్ధానస్య చ తావతైవోపపత్తేరధికం నేచ్ఛన్తి। రససన్తతిం సన్తన్యమానం రసమ్। సన్తన్యమానత్వేన బ్రహ్మాస్వాదసహోదరస్యాస్య విద్యయాఽవిచ్ఛిన్నప్రవాహవాహిత్వం సూచితమ్।

(లో,ఔ) కావ్యార్థో విభావాదిః। తత్సమ్బేదాదితి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ తేన విభావాదిశవలిత ఇత్యర్థః। (అ) కాల్పనికమౌపచారికమ్। కర్మకర్తరి వేతి। స్వాద్యతే–ఆస్వాద్యతే ప్రమాణాన్తరోపనీతరత్యాదితాదాత్మ్యేన సముల్లిఖ్యత ఇత్యర్థః।

తదుక్తమ్ 'రస్యమానతామాత్రసారత్వాత్ ప్రకాశశరీరాదనన్య ఏవ హి రసః। ఇతి (ఢ,అ)

ఏవమన్యత్రాప్యేవంవిధస్థలేషూపచారేణ ప్రయోగా జ్ఞేయాః।

నతు ఏతావతా రసస్యాజ్ఞేయత్వముక్తం భవతీతి। (ఇ) వ్యఞ్జనాయాశ్చ జ్ఞానవిశేషత్వాద్ ద్వయోరైక్యమాపతితమ్। (త,ఆ)

తతశ్చ—

"స్వజ్ఞానేనాన్యధీహేతుః సిద్ధేఽర్థే వ్యఞ్జకో మతః।

యథా దీపోఽన్యథాభావే కో విశేషోఽస్య కారకాత్॥(ధ,ఇ)

త్రాపి ఆస్వాద్యాస్వాదనయోరభేదేపి భేదవివక్షయా కర్మకర్తరి ప్రయోగః ఇత్యర్థః। నచ ఆస్వాద్యే ఆస్వాదస్య విషయితా ఏవ, తత్కథం కర్తృత్వమితి వాచ్యమ్, స్వప్రకాశత్వేన తత్ర కర్తృత్వారోపాత్।

(వి,ఢ) రస్యమానతామాత్రసారత్వాదితి—సారపదమత్ర స్వరూపార్థకమ్। తథా చ రస్యమానతాయా ఆస్వాదకర్మత్వం దర్శితమ్। ప్రకాశశరీరత్వేన ఆస్వాదకర్తృత్వం చ దర్శితమ్। తథా చ కర్మకర్తృత్వముపపాదితమ్। స్వప్రకాశస్య ప్రకాశకోభయరూపత్వాత్ తాభ్యామనన్య ఏవేత్యర్థః।

(వి,ణ) ఏవమన్యత్రాపీతి—సః ప్రతీయత ఇత్యాదావిత్యర్థః। నన్వేతావతేతి— రసస్యాస్వాదాభిన్నత్వకథనేనేత్యర్థః। అజ్ఞేయత్వం స్వభిన్నజ్ఞానాగ్రాహ్యత్వమిత్యర్థః। స్వేనైవ స్వస్యగ్రాహ్యత్వేన ఘటాదివత్ జ్ఞేయత్వాసిద్ధేరితి భావః।

(వి,త) నను విభావాదిజన్యేన వ్యఞ్జనాధనిజ్ఞానేనైవ విషయీకరణాత్ స్వభిన్నజ్ఞానగ్రాహ్యత్వమస్త్యేవేత్యాశఙ్కాయామాహ—వ్యఞ్జనాయాశ్చ జ్ఞానవిశేషత్వాదితి। వ్యఞ్జనాయాః వ్యఞ్జనాధీనజ్ఞానస్య జ్ఞానవిశేషత్వాత్ ఆస్వాదరూపజ్ఞానవిశేషత్వాత్। తథా చ తద్దశాయాం తద్భిన్నజ్ఞానా గ్రాహ్యత్వాదజ్ఞేయత్వమిత్యర్థః। తథా చ రసరూపాస్వాదవ్యఞ్జనార్థానజ్ఞానయోరైక్యమేవాపతితమిత్యాహ— ద్వంయోరైక్యామితి। ద్వయోరాస్వాదాభిన్నరసవ్యఞ్జనాధీనజ్ఞానయోరిత్యర్థః। నన్వేతావతా కిమనిష్టమిత్యతో విభావాదేర్వ్యఞ్జకత్వానుపపత్త్యా రసస్య వ్యఙ్గ్యత్వానుపపత్తిః ఏవానిష్టమితి వక్తుం ప్రథమం విభావాదేర్వ్యఞ్జకత్వానుపపత్తిం ఘటవ్యఞ్జకదీపవైలక్షణ్యేన సాధయతి—తతశ్చేతి। ఘటాదేర్వ్యఞ్జకో యథా దీపో విభావాదేస్తథాత్వాభావాద్ ఘటవ్యఞ్జకదీపతో విభావాదేః పార్థక్యం పృథగ్భావో వైలక్షణ్యమితి సముదాయార్థః। యథాశ్రుతాక్షరార్థేన త్వయమర్థో న ఘటతే, స్వవిషయజ్ఞానేన స్వజన్యజ్ఞానేన వా ఘటధియో హేతో-

---

(లో,ఆ) ఏతావతేత్యత్ర ప్రబన్ధేనేతి శేషః। రసస్య వ్యఙ్గ్యత్వేన నిరూప్యమాణస్యైకం జ్ఞానత్వావిశేషాదిత్యర్థః।

(ఇ) అన్యధీహేతుర్వ్యఙ్గ్యబుద్ధేః కారణమ్। సిద్ధే నతు సాధ్యే వ్యఞ్జకో మతః శబ్ద ఇత్యర్థః। యథా దీప ఇతి। న ఖలు దీపో ఘటాదికం కరోతి। కిన్తు స్వప్రకాశేన సిద్ధమేవ తం ప్రకాశయతి। అన్యథాభావే—అసిద్ధస్య సాధనే

ఇత్యుక్తదిశా ఘటప్రదీపవద్ వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకయోః పార్థక్యమేవేతి కథం రసస్య వ్యఙ్గ్యతా, ఇతి చేత్ సత్యముక్తమ్। (థ, ఈ) అత ఏవాహుః—"విలక్షణ ఏవాయం కృతిజ్ఞప్తిభేదేభ్యః స్వాదనాఖ్యః కశ్చిద్ వ్యాపారః" (ద,ఉ)। అత ఏవం హి రసనాస్వాదనచమత్కరణాదయో విలక్షణా ఏవ వ్యపదేశా ఇతి। అభిధాదివిలక్షణవ్యాపారమాత్ర ప్రసాధనగ్రహిలైరస్మాభీ రసాదీనాం వ్యఙ్గ్యత్వముక్తం భవతి। (ఊ) *

దీపస్య ఘటవ్యఞ్జకభావప్రసక్త్యా 'యథా దీప ' ఇతి దృష్టాన్తానుపపత్తేః। అతోఽత్ర జ్ఞానేనేతి। తృతీయాఽభేదే। 'అర్థేనైవ విశేషో హి నిరాకారతయా ధియామ్' ఇతివత్। తథా చ స్వజన్యజ్ఞానాభిన్నాయా అన్యస్య జ్ఞానాదన్యస్య ధియో హేతుర్యః స ఏవ సిద్ధే జ్ఞానం వినాపి సిద్ధే అర్థే వ్యఞ్జకో మతో యథా దీప ఇత్యర్థః విభావాదిస్తు స్వజన్యవ్యఞ్జనాధీనజ్ఞానభిన్నస్యాఽఽస్వాదాత్మకరసాదేర్జనక ఏవ న దీపవత్ వ్యఞ్జక ఇత్యర్థః। అన్యథాభావే అన్యథాత్వే స్వజన్యం ప్రత్యపి స్వస్వవ్యఞ్జకత్వే ఇత్యర్థః। అస్య విభావాదేః కారకాత్ కో విశేష ఇత్యర్థః। ఘటప్రదీ పవత్ ద్వౌ యౌ వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకౌ తయోః సకాశాదనయోః రసవిభావాద్యోః పార్థక్యం వైలక్షణ్యమేవేత్యర్థః। న తు వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకయోః పరస్పరం పార్థక్యం భేద ఇత్యర్థః। తదా ప్రత్యుత రసస్య వ్యఙ్గ్యత్వస్యైవ సిద్ధేరాశఙ్కానుపపత్తేః।

(వి,థ) వ్యఞ్జనాస్వాదయోరాశఙ్కితమైక్యం నిరస్య రసావస్థస్య వ్యఙ్గ్యత్వాభావం సిద్ధాన్తయన్ ఆహ—"చేత్ సత్యమితి"।

(వి,ద) కృతిజ్ఞప్తిభేదేభ్య ఇతి—కృతిరుత్పాదకో వ్యాపారః దణ్డాదేర్భ్రమ్యాదిః। జ్ఞప్తిః జ్ఞాపకో వ్యాపారః, అభిధాలక్షణావ్యఞ్జనాః; తేభ్యో వ్యాపారేభ్యో భిన్న ఇత్యర్థః।

స్వాదనాఖ్యః ఆస్వాదరూపః స్వప్రకాశజ్ఞానజనకో వృత్తివిశేష ఇత్యర్థః। తథా చ తద్ విషయ ఏవ రసః। వ్యఞ్జనాధీనజ్ఞానం తు రత్యాదివిషయః తతో భిన్న మేవ ఇత్యతో రసవ్యఞ్జనాధీనజ్ఞానయోరైక్యమిత్యుక్తమ్। స చ విభావాదిర్నిష్ఠో వ్యఞ్జనాభిన్న ఇత్యర్థః। తథా చ వ్యఞ్జనయా రత్యాదిజ్ఞానమేవ, స్వాదనాఖ్యవ్యాపారేణ తు రసాస్వాద ఇత్యన్వయః। నను కథం తర్హి రసో వ్యఙ్గ్య ఇత్యుచ్యతే ఇత్యత ఆహ—అభిధాదీతి। విలక్షణో

(లో,ఈ) ఉక్తదిశా ధ్వనికారాఘ్యుక్తమార్గేణ వ్యఙ్గయవ్యఞ్జకయోః పార్థక్యమిత్యనేన వ్యఞ్జనాయా వ్యఙ్గ్యస్య చ పార్థక్యం న్యాయసిద్ధమేవ ఇతి భావః। న ఖలు ఘటస్య దీపప్రకాశేనైక్యమ్।

(లో,ఉ) అత ఏవేతి—;ఆహురిత్యస్య వ్యఙ్గ్యత్వముక్తం భవతీత్యత్ర దూరస్థేనేతిశబ్దేనాన్వయః। అత ఏవ—యతో జ్ఞానరూప ఏవ రస ఇత్యర్థః। ఆహుర్న్యాయవిదః ప్రాచీనాచార్యా ఇతి శేషః। కృతిః కరణం; జ్ఞప్తిర్జ్ఞానమ్; స్వాదనం స్వాదః "స్వాదః కావ్యార్థసంభేదాదాత్మానన్దసముద్భవ" ఇత్యుక్తప్రకారః। కశ్చిదిత్యలౌకికః। వ్యాపారః—వ్యాపారవిషయాద్రసాదభిన్నః। విలక్షణో వ్యఞ్జకాదితి శేషః।

---

* అభిధాదిభ్యః—(అభిధాలక్షణాతాత్పర్యాఖ్యవృత్తిభ్యః) విలక్షణః (భిన్నో)

నను తర్హి కరుణాదీనాం రసానాం దుఃఖమయత్వాద్రసత్వం న స్యాదిత్యుచ్యతే—(ధ)

కరుణాదావపి రసే జాయతే యత్పరం సుఖమ్।

సచేతసామనుభవః ప్రమాణం తత్ర కేవలమ్ ॥3॥(న,ఋ)

ఆదిశబ్దాద్ బీభత్సభయానకాదయః। * తథాప్యసహృదయానాం ముఖముద్రణాయపక్షాన్తరముచ్యతే—(ప)

కిఞ్చ తేషు యదా దుఃఖం న కోపి స్యాత్తదున్ముఖః॥౪॥

నహి కశ్చిత్ సచేతా ఆత్మనో దుఃఖాయ ప్రవర్తతే। కరుణాదిషు చ సకలస్యాపి సాభినివేశప్రవృత్తిదర్శనాత్ (ఫ,ఋ)

అనుపపత్త్యన్తరమాహ—

తథా రామాయణాదీనాం భవితా దుఃఖహేతుతా॥౫॥ (బ,ౡ)

కరుణరసస్య దుఃఖహేతుత్వాత్ కరుణరసప్రధానరామాయణాదీనామపి దుఃఖహేతుత్వప్రసఙ్గః
స్యాత్।

వ్యాపారో వ్యఞ్జనా రసో వ్యఙ్గ్య ఇతి వ్యఙ్గ్యరామాదిరత్యాద్యారోపాధికరణసామాజికరత్యాదేః రసరూపతయా పరిణామాత్ పరమ్పరయా వ్యఙ్గ్య ఇత్యర్థః।

(వి,ధ) రసత్వం న స్యాదితి—స్వప్రకాశానన్దరూపత్వాద్రసస్య ఇత్యర్థః।

(వి,న) రసే ఇతి—కరుణాదౌ రస గ్రాహ్యే కరుణాదిరసస్వరూయమేవ యత్ సుఖం జాయత ఇత్యర్థః। రసాతిరిక్తముఖాభావాత్। సచేతసామనుభవ ఇతి। రసాదీనామేవ శోకదుఃఖం తజ్జ్ఞాతౄణాం, సామాజికానాం తు సుఖమేవ జాయత ఇత్యత్ర సచేతసామనుభవః ప్రమాణమిత్యర్థః।

(వి,ప) అసహృదయానామపి పరదుఃఖజ్ఞానాదపి దుఃఖమేవ జాయత ఇత్యేవంహృదయానామపీత్యర్థః।

(వి,ఫ) కిఞ్చ తేష్వితి—దుఃఖహేతుత్వే అనుపపత్త్యన్తరమిత్యర్థః।

(వి,బ) తథా రామాయణేతి—రామాయణమత్ర కరుణరసవిశిష్టతదేకదేశః।

[ఊ] వ్యఙ్గ్యత్వముక్తం, ప్రకాశనమాత్రోపచారాదిత్యర్థః।

(ఋ) నన్వింతి। తర్హి యదీదృశానన్దస్వరూపో రస ఇత్యర్థః। రసే సుఖమిత్యుపచారః। సచేతసాం సహృదయానామ్। తేషు కరుణాదిషు।

(లో,ఋ) సాభినివేశా, నతు రాజాదికారితా।

(లో,ౡ) రామాయణం వాల్మీకిమహాకావ్యమ్।

యో వ్యాపారః (వ్యఞ్జనా) తన్మాత్రస్య ప్రసాధనాయ (సిద్ధయే) గ్రహిలైః (యత్నవద్భిః)

నను కథం దుఃఖహేతుభ్యః సుఖోత్పత్తిరిత్యాహ—(భ)

హేతుత్వం శోకహర్షాదేర్గతేభ్యో లోకసంశ్రయాత్।
శోకహర్షాదయో లోకే జాయన్తాం నామ లౌకికాః॥౬॥'(మ)

అలౌకికవిభావత్వం ప్రాప్తేభ్యః కావ్యసంశ్రయాత్।
సుఖం సంజాయతే తేభ్యః సర్వేభ్యోఽపీతి కా క్షతిః॥౭॥(ఏ) *

"యే ఖలు రామవనవాసాదయో లోకే "దుఃఖకారణాని" ఇత్యుచ్యన్తే, త ఏవ హి కావ్యనాట్యసమర్పితా అలౌకికవిభావనవ్యాపారవత్తయా కారణశబ్దవాచ్యత్వం విహాయాలౌకిక విభావశబ్దవాచ్యత్వం భజన్తే। తేభ్యశ్చ సురతే దన్తఘాతా-

---

దుఃఖహేతుత్వ—ప్రసఙ్గ ఇతి—తథా చ తత్—శ్రవణే న కోపి ప్రవర్తతే।

(వి,భ) దుఃఖహేతుభ్య ఇతి—పరశోకాదయః స్వదుఃఖహేతవ ఏవ, తేభ్యః కథమిత్యర్థః। (మ) హేతుత్వమితి లోకసంశ్రయాత్—లోకే దృష్టత్వాత్ స్వీయ—శోకహర్షాదేర్హేతుత్వగతేభ్యః పరశోకాదికారణేభ్యో లౌకికాః శోకహర్షాదయో జాయన్తాం నామేతి తుష్యతు దుర్జన ఇతి న్యాయేన ఉత్కా_వ ఆహ—అలౌకికేతి।

(లో,ఏ) హేతుత్వమితి—హేతుత్వం గతేభ్యో రామవనవాసాదిభ్యో లోకసంశ్రయాత్; నతు కావ్యసంశ్రయాత్। లోకే నతు కావ్యే; లౌకికాః నత్వలౌకికాః। తేభ్యః—రామవనవాసాదిభ్యః।

(లో,ఐ) అలౌకికవిభావనవ్యాపారవత్తయా, నతు పర్యాయాన్తరత్వమాత్రేణ। విభావనాదిస్వరూపం వక్ష్యతే। సురతే దన్తఘాతాదిభ్య ఇతి। అనేన దేశకాలాదివిశేషేణ

---

* లోకే యాని తావత్ శోకహర్షాదేః కారణాని కార్యాణి సహకారీణి, తాని కావ్యే నాట్యే చ విభావా అనుభావాః వ్యభిచారిణ ఇతి నామ్నా వ్యపదిశ్యన్తే అలౌకిక ఇతి। లోకే హర్షసుఖాదికారణేభ్యో హర్షశోకాదయో జాయన్తే। పరం కావ్యే నాట్యే చ తేభ్యః సుఖమేవ జాయతే ఇత్యాది లోకోత్తరత్వమేవ విభావాదీనామలౌకికత్వమ్।

+విభావనవ్యాపారవత్తయా వాసనాత్మతయా అతిసూక్ష్మరూపేణావస్థితానాం రత్యాదీనామాస్వాదనయోగ్యతయానయనరూపస్యావిర్భావనం విభావనమ్। తదేవ వ్యాపారః తద్వత్తయా ఇత్యర్థః। తస్మాదేవ కారణాదయః కావ్యే నాట్యే చ విభావాదినామ్నా వ్యపదిశ్యన్తే।

దిభ్య ఇవ సుఖమేవ జాయతే। (ఐ) అతశ్చ లౌకికశోకహర్షాదికారణేభ్యో లౌకికశోకహర్షాదయో జాయన్తే ఇతి లోక ఏవ ప్రతినియమః। కావ్యే (ఓ) పునః సర్వేభ్యోపివిభావాదిభ్యః సుఖమేవ జాయత ఇతి నియమాన్న కశ్చిద్ దోషః।

కథం తర్హి హరిశ్చన్ద్రాదిచరితస్య కావ్యనాట్యయోరపి దర్శనశ్రవణాభ్యామశ్రుపాతాదయో జాయన్తే ఇత్యుచ్యతే।

*అశ్రుపాతాదయస్తద్వద్ ద్రుతత్వాచ్చేతసో మతాః (య, ఔ)

నను తర్హి కథం కావ్యతః సర్వేషామీదృశీ రసాభివ్యక్తిర్న జాయతే ఇత్యాహ।

న జాయతే తదాస్వాదో వనా రత్యాదివాసనామ్,(ర) ॥౮॥

వాసనా చేదానీన్తనీ ప్రాక్తనీ చ రసాస్వాదహేతుః। తత్ర యది ఆద్యా న స్యాత్తదా శ్రోత్రియజరన్మీమాంసకాదీనామపి సా స్యాత్ (ల) యది ద్వితీయా న స్యాత్తదా రాగిణామపి కేషాఞ్చిద్రసోద్బోధో న దృశ్యతే తన్న స్యాత్। (వ)

(విం,య) ద్రుతత్వాచ్చేతస ఇతి—చిత్తస్య సదయత్వమేవ ద్రుతత్వమ్। సుఖసత్త్వేపి తద్దయయా అశ్రుపాత ఇతి భావః।

(ర) వినా రత్యాదివాసనామితి— తథా చ పుణ్యజనితరత్యాదివాసనాపి రసాస్వాదహేతురిత్యుక్తమ్।

(ల) యద్యాద్యేతి—ఇదానీన్తనీత్యర్థః। శ్రోత్రియేతి—జరన్మీమాంసకా హి కార్యకారణభావాదితర్కమాత్రానుశీలనాన్ న కావ్యరసాస్వాదవన్తః తదనుశీలనాచ్చ తదానీన్తనవాసనావన్త ఇత్యర్థః। నచ ప్రాక్తనవాసనాభావాదేవ తేషాం న కావ్యరసాస్వాద ఇత్యేవముచ్యతామ్, కిమర్థమిదానీన్తన—వాసనాఙ్గీకారః ఇతి వాచ్యమ్, తేషామేవ తర్కానుశీలనత్యాగేన కావ్యానుశీలనాభ్యాసే రసోద్బోధేన ఇదానీన్తన్యా అపి అవశ్యంవాచ్యత్వాత్।

(వ) రాగిణామపీతి—కావ్యరసబోధానుభవవతామపీత్యర్థః తేషామిదానన్తిన-వా-

---

షేణ సుఖమయస్యాపి దుఃఖమయత్వం; దుఃఖమయస్యాపి సుఖమయత్వమ్। అత ఏవాహుః;—"ప్రపఞ్చస్య సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వమ్"—సాఙ్ఖ్యాః

(ఒ) కావ్యే అలౌకికార్థే।

(లో,ఔ) ద్రుతత్వాత్—ద్రవీభావాత్ రసోద్బోధ ఇతి।

ఉక్తఞ్చ—ధర్మదత్తేన—

"సవాసనానాం సభ్యానాం రసస్యాస్వాదనం భవేత్।

నిర్వాసనాస్తు రఙ్గాన్తఃకాష్ఠకుడ్యాశ్మసన్నిభాః"।+

నను కథం రామాదిరత్యాద్యుద్బోధకారణైః సీతాదిభిః సామాజికరత్యాద్యుద్బోధ ఇత్యుచ్యతే (శ,అ)

వ్యాపారోస్తి విభావాదేర్నామ్నా సాధారణీ కృతిః।*

సనాభావాదేవ న రసోద్బోధ ఇతి వాచ్యమ్। ఇదానీన్తనవాసనాజనకతదనురాగసత్త్వేన తత్సత్త్వావశ్యంభావాన్। వస్తుతస్తు వాసనాత్వేనైవ కారణత్వముచితమ్। నతు తత్ర ఇదానీన్తనత్వాదిప్రవేశః జరన్ మీమాంసకానాం తు అత్యన్తతర్కానురాగ ఏవ ప్రతిబన్ధక ఇత్యేవాన్వయః।

(వి,శ) నను కథమితి—నాట్యకావ్యదృష్టశ్రుత—సీతాదిభ్యః ఇత్యర్థః (ష) వ్యాపారోస్తి ఇతి। సాధారణీ కృతిః సామాజికే రామాద్యభేదారోపరూపస్య, రామాదిసీతాదౌ స్వీయత్వారోపరూపస్య, స్వీయరత్యాదౌ రామాదిరత్యాద్యభేదారోపరూపస్య చ "సాధారణీ

(లో,అ) నన్వితి। రామాదిరత్యాద్యుద్బోధకారణైః సీతాదిభిః సామాజికరత్యాద్యుద్బోధః తన్మతే రసతామాపద్యమానః।

+ సవాసనానామితి—వాసనా ఏవ రసాస్వాదే హేతుః।

సవాసనానామ్—వాసనాయుక్తానామ్।

నిర్వాసనాః—వాసనారహితాః సభ్యాః।

కాష్ఠం కుడ్యం (భిత్తిః) అశ్మా చ (పాషాణః) తేషాం సన్నిభాః తుల్యాః। యథా నాటకశాలాయాం కాష్ఠకుడ్యాదీనాం రసాస్వాదో న భవతి—వాసనారహితానాం 'నాటకదర్శకానాం తద్ వదేవ రసాస్వాదో న భవతి।

---

* అన్యసమ్బన్ధిత్వేన అసాధారణస్య విభావాదేః స్థాయినశ్చ వ్యక్తివిశేషాంశపరిహారేణ ఉపస్థాపనం సాధారణీకరణమ్।

ఉక్తమ్—

"సీతాదికవిభావాదేర్నాస్తి యత్రాపి సమ్భవః।
అభవద్ భావనాత్ తత్ర సాధారణ్యోపపాదనమ్॥

ఇయం కావ్యార్థసమ్బన్ధనాట్యాభినయయోగతః।
వైచిత్ర్యేణ చ సామగ్ర్యా పదార్థానాం విచిత్రతా॥

నిశాకరకరస్పర్శాత్ చన్ద్రకాన్తే యథా ద్రవః।
ఏవం కారణవైశిష్ట్యాత్ కావ్యే సాధారణీ కృతిః।

తత్ప్రభావేణ యస్యాసన్—పాథోధి-ప్లవనాదయః।
ప్రమాతా * తదభేదేన స్వాత్మానం ప్రతిపద్యతే॥౬॥(ఆ,ష)

నను మనుష్యమాత్రస్య సముద్రలఙ్ఘనాదావుత్సాహోద్బోధ ఇత్యుచ్యతే (స)

ఉత్సాహాదిసముద్బోధః సాధారణ్యాభిమానతః (హ)
నృణామపి సముద్రాదిలఙ్ఘనాదౌ న దుష్యతి॥౧౦॥(ఇ)

రత్యాదయోపి సాధారణ్యేన ప్రతీయన్త ఇత్యాహ—(క)
సాధరణ్యేన రత్యాదిరపి తద్వత్ ప్రతయితే॥౧౧॥(ఈ)

సా ఇతి కారికార్థః। కర్తరి అపి క్తిరత ఏవ ప్రయోగాత్। తత్ప్రభావేణేతి। యస్య హనూమదాదేః పాథోధిప్లవనాదయః ఆసన్ ప్రమాతా తదభేదేన స్వాత్మానం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ— తత్ప్రభావేణేతి। సాధారణీకృతిప్రభావేణేత్యర్థః। భేదాగ్రహే సత్యేన—అభేదగ్రహ ఉపపద్యతే ఇత్యత ఆహ—తదభేదేనేతి। భేదాగ్రహేపి—సాధారణీకృతిప్రభావేణేత్యర్థః।

(వి, స) ఇత్థం స్వస్మిన్ హనుమదాద్యాభేదారోపముక్త్వా తదుత్మాహజ్ఞానాదేవ స్వోత్సాహోద్బోధముపపాదయితుమాశఙ్కతే।

(హ) నను కథమితి—సాధారణ్యాభిమానతః—స్వస్మిన్ హనుమదాద్యభేదాభిమానతః।

(క) సాధారణ్యేనేతి—ఉభయసాధారణ్యేనేత్యర్థః, న త్వాత్మగతత్వేనైవ నైవ రామాదిగతత్వేనైవేత్యర్థః।

(లో, అ) సాధారణీ కృతిః—సాధారణీకరణం నామ। తత్ప్రభావేణ—సాధారణీకరణవ్యాపారస్య ప్రభావేణ। తదభేదేన స్వాత్మానం ప్రతిపద్యత ఇతి సమ్బన్ధః। యస్యాసన్నితి। వివృణోతి— తదభేదేనీతి। అయమర్థః, సభ్యానాం రామాద్యభేదప్రతిపత్తౌ నాట్యకావ్యయోః రావణాదిదర్శనశ్రవణాభ్యాం రోషోద్భేధేన సభాతః సముత్థాయ ధనురాకర్షణాదిర్భవేత్। భేదేన ప్రతిపత్తౌ తు ఆత్మనిష్ఠరోషాదిస్థాయిభావోద్భోధో న స్యాత్। ఏవం చ యో దోషః సమనన్తరమేవ దర్శయిష్యతే। యదుక్తమ్—అభేదేన ప్రతిపద్యతే—అఖ్యాతివాదినాం శుక్తౌ రజతప్రత్యయే భేదాగ్రహవత్।

(లో, ఇ) సాధారణ్యాభిమానతః—ఉక్తప్రకారేణ విభావాదీనాం సాధారణీకరణ వ్యాపారప్రభావేనోత్పన్నస్య స్వాత్మని సాధారణ్యాభిమానబలాత్। నృణాం—సభ్యానామ్।

(లో, ఈ) రత్యాది; సభ్యానాం స్థాయిభావః। సాధారణ్యేన ప్రతీయతే। విభావాదిసాధారణీకరణవ్యాపారప్రభావాదేవేత్యర్థః।

రత్యాదేరపి హ్యాత్మగతత్వేన ప్రతీతౌ సభ్యానాం వ్రీడాతఙ్కాదిర్భవేత్ (ఖ) పరగతత్వేన త్వరస్యతాపాతః (ఉ)

విభావాదయోపి ప్రథమతః సాధారణ్యేన ప్రతీయన్త ఇత్యాహ।

పరస్య న పరస్యేతి మమేతి న మమేతి చ।

తదాస్వాదే విభావాదేః పరిచ్ఛేదో న విద్యతే॥౧౨॥ (గ,ఊ) *

నను తథాపి కథమేవమలౌకికత్వమేతేషాం విభావాదీనామిత్యుచ్యతే।

(ఖ) రత్యాదేరితి—ఆత్మగతత్వేన—ఆత్మమాత్రగతత్వేన ఏవముత్తరత్రాపి మాత్రగర్భితా।

(గ) పరస్య న పరస్యేతి—అత్రాపి పరస్యైవేత్యాదిరర్థః।

(లో,ఉ) ఆత్మగతత్వేన ప్రతీతావుక్తమ్—దేవతాదిరూపసీతాదిహేతుకత్వేనేతి శేషః। అరస్యాతా—అనాస్వాద్యతా।

(లో, ఊ) తదాస్వాదే—తస్య రసస్యాఽఽస్వాదే। ఏవం చ విభావాదయః స్వయం సాధారణ్యేన ప్రత్యాయయన్తీత్యర్థః।

---

* లోకే హి త్రిస్రో విధాః। కానిచిత్ వస్తూని స్వస్యైవ; కాని చ శత్రోరేవ; కాని పునః శత్రుమిత్రవిలక్షణస్య ఉదాసీనస్యైవ। (మిత్రవస్తునోపి ఆత్మసమ్బన్ధిత్వేన స్వకీయత్వమ్, అతో న విభాగకల్పనా) తత్ర యది స్వకీయత్వేన విభావాదయః ప్రతీయేరన్ తర్హి ఇతరసామాజికసన్నిధౌ స్వరతిప్రకాశోఽనుచిత ఇతి లజ్జా ఏవ స్యాత్; రసాస్వాదస్తు దూరే ఏవ। శత్రుసమ్బన్ధిత్వేన విభావాదీనాం ప్రతీతౌ చ।

విద్వేషావిర్భావశ్చావశ్యమ్భావీ। అతో రసాస్వాదప్రత్యాశాఽపి నాస్తి। ఉదాసీనసమ్బన్ధిత్వేన చ విభావాదీనాం ప్రతీతౌ తదభావచిన్తయా నితరామేవ రసాస్వాదో అనుపపన్న ఇతి సమ్బన్ధవిశేషస్వీకారస్య అనిశ్చయః స్వీకర్తవ్యః। పరిచ్ఛేదః—సామాజికమాత్రనిష్ఠతా తస్మాత్ సాధారణవిభావాదిరూపేణైవ ప్రతీయన్తే విభావాదయః।

విభావనాదివ్యాపారమలౌకికముపేయుషామ్।

అలౌకికత్వమేతేషాం భూషణం నతు దూషణమ్॥౧౩॥*

ఆదిశబ్దాదనుభావనసంచారణే। తత్ర విభావనం రత్యాదే (ఋ) ర్విశేషేణాऽऽస్వాదాఙ్కుర యోగ్యతానయనః। (ఘ) అనుభావనమేవంభూతస్య రత్యాదేః సమనన్తరమేవ రసాదిరూపతయా భావనం (ఙ) సంచారణం—తథాభూతస్యైతస్య సమ్యక్ చారణమ్। విభావాదీనాం యథాసంఖ్యం కారణకార్యసహకారిత్వే కథం త్రయాణామపి రసోద్బోధే కారణత్వమిత్యుచ్యతే।

కారణం కార్యసంచారిరూపా అపి హి లోకతః। (ఋ)

రసోద్బోధే విభావాద్యాః కారణాన్యేవ తే మతాః॥౧౪॥ +

(వి, ఘ) ఆస్వాదాఙ్కుర ఇతి—వ్యఞ్జనయా రత్యాద్యుపస్థాపనమేవ తద్యోగ్యతా। అస్య యోగార్థస్యాऽనుభావాదావపి సత్త్వేపి పరిభాషాయా యోగరూఢత్వాన్న తత్ర ప్రయోగః। ఏవమగ్రే అనుభావవ్యభిచారిపరిభాషయోరపి బోధ్యమ్।

(వి,ఙ) అనుసంజ్ఞార్థమాహ—సమనన్తరత్వమితి। ఏవంభూతస్య ఆస్వాదాఙ్కురతాం ప్రాపితస్య రత్యాదేః స్వనిష్ఠస్వాదనాఖ్యవ్యాపారేణ రసరూపతయా ప్రవేశనమిత్యర్థః। విభావాదిభిరేవం క్రియత ఇతి బోధ్యమ్।

(వి,చ) కథం త్రయాణామపీతి కార్యస్య కారణత్వాభావాదిత్యర్థః। రసాస్వాదే ఏకః ప్రతిభాస ఇత్యర్థః। ___

(లో,ౠ), రత్యాదేర్జగతో వాసనాన్తర్గతవాసనాన్తర్లీనస్యేత్యర్థః।

(లో,ఋ) లోకతో–లోకే।

---

* విభావనాదివ్యాపారమితి—అలౌకికం విభావనాదివ్యాపారం (ప్రాగ్ దర్శితం యథా) ఉపేయుషాం ప్రాప్తవతాం విభావాదీనామ్ అలౌకికత్వం భూషణం (గుణ ఏవ) నతు దూషణం (దోషః)।

\+ కారణం కార్యేతి—తే విభావాద్యాః యద్యపి లోకతః లౌకికవ్యవహారేణ కారణ-

---

నను1 తర్హి కథం రసాస్వాదే తేషామేకః ప్రతిభాస ఇత్యుచ్యతే (చ)

" ప్రతీయమానః ప్రత్యేకం ప్రథమం హేతురుచ్యతే

తతః సమ్వలితః సర్వో విభావాదిః సచేతసామ్।

ప్రపాన కరసన్యాయాచ్చర్యమాణో రసో భవేత్॥౧౫॥*

యథా ఖణ్డమరీచాదీనాం సమ్మేలనాదపూర్వ ఇవ (ల౯) కశ్చిదాస్వాదః ప్రపానకరసే సంజాయతే। విభావాదిసమ్మేలనాదిహాపి తథేత్యర్థః। నను యది విభావానుభావవ్యభిచారిభిర్మిలితైరేవ రసస్తత్ర కథమేకస్య ద్వయోర్వా సద్భావేపి స్యాదిత్యుచ్యతే।

సద్భావశ్చేద్ విభావాదేర్ద్వయోరేకస్య వా భవేత్।

ఝటిత్యన్యసమాక్షేపే (ఛ) తదా దోషో న విద్యతే॥౧౬॥

అన్యేషా మాక్షేపశ్చ ప్రకరణాదివశాత్ యథా—

"8దీర్ఘాక్షం శరదిన్దుకాన్తివదనం బాహూ నతావంసయోః

సంక్షిప్తం నిబిడోన్నతస్తనమురః పార్శ్వే ప్రసృష్టే ఇవ।

(వి, ఛ) ఝటిత్యన్యేతి—శీఘ్రమన్యవ్యఞ్జకే సతీత్యర్థః।

(వి,జ) దీర్ఘాక్షమితి—అగ్నిమిత్రనామ్నా రాజ్ఞా మాలవికానామరాజపుత్ర్యా రూప-

---

(లో, ల౯) అపూర్వ ఇవ–తద్ భిన్న ఇవ।

కార్యసంచారిరూపా అపి రసోద్భోధే రసావిర్భావే కారణాని ఏవ। యద్యపి లౌకికవ్యవహారాత్ రత్యాదేః కారణాని విభావనామ్నా కార్యాణి అనుభావనామ్నా సహకారీణి చ (సంచారి) వ్యభిచారినామ్నా వ్యపదిశ్యన్తే తథాపి విభావవత్ అనుభావః సంచారిభావోపి రసాస్వాదం ప్రతి కారణాని భవన్తి।

---

* ప్రతీయమాన ఇతి—ప్రథమం ప్రతీయమానో విభావాదిః ప్రత్యేకం రత్యాదిం ప్రతి హేతురుచ్యతే। తతః రసప్రతీతివేలాయాం సమ్వలితో మిలితః సర్వో విభావాదిః ప్రపానకరసవత్ చర్వ్యమాణః ఆస్వాద్యమానః సచేతసాం సామాజికానాం రసో భవేత్। రసస్య చర్వణానన్య-

1 తదుక్తం ధ్వనికృతా—'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। ఆనీయమానః స్వాద్యత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః॥' ఇత్యంశః, నను, ఇత్యతః ప్రాగధికో దృశ్యతే (గ. ఘ. చ. పుం)

8'వియదలిమలినామ్బుగర్భమేఘం మధుకరకోకిలకూజితైర్దిశాం శ్రీః।

ధరణిరభినవాఙ్కురాఙ్కరఙ్కా ప్రణతిపరే దయితే ప్రసాద ముగ్ధే॥

మధ్యః పాణిమితో నితమ్బి జఘనం పాదావుదగ్రాఙ్గులీ

ఛన్దో నర్తయితుర్యథైవ మనసః సృష్టం తథాస్యా వపుః॥ (జ, ఏ) *

అత్ర మాలవికామభిలషతోఽగ్నిమిత్రస్య మాలవికారూపవిభావమాత్రవర్ణనే సంచారిణామౌత్సుక్యాదీనామనుభావానాఞ్చ నయనవిస్ఫారాదీనామౌచిత్యాదేవాక్షేపః। ఏవమన్యాక్షేపేప్యూహ్యమ్। (ఐ)

అనుకార్యగతో రస ఇతి వదతః ప్రత్యాహ। (ఝ,ఓ)

పారిమిత్యాల్లౌకికత్వాత్ సాన్తరాయతయా తథా।

అనుకార్యస్య రత్యాదేరుద్భోధో న రసో భవేత్॥౧౭॥ (ఞ)

వర్ణనభిదమ్। ఉత్తమనటీం నర్తయితుర్మనసో యథైవచ్ఛన్ద ఇచ్ఛా తథైవాస్యా వపుః సృష్టమ్ (విధాత్రా) తదేవాహ—దీర్ఘాక్షమితి—బాహూ—అంసయోః స్వమూలయోర్నతౌ। సంక్షిప్తం నాతిస్ఫారమ్। నిబిడౌ—అన్యోన్యసంసక్తౌ ఉన్నతౌ చ స్తనౌ యత్ర తాదృశం చ ఉరుః। ప్రమృష్టే మార్జితే। పణిభితః కరతలేన పరిమాతుం శక్యః। జఘనోత్తరభాగః నితమ్బః ప్రశస్తః తద్ యుక్తం జఘనమ్, ఉదగ్రా —ఉన్నతా। అత్రేతి—అభినయం వర్ణయతః।

(వి,ఝ) అనుకార్యేతి—నాట్యేఽనుకార్యో రామాదిరనుకారకో నటః।

(వి,ఞ) పారిమిత్యాదితి—సీతాదివిషయరతేః రామాదిమాత్రనిష్ఠత్వేన పరిమితత్వాదిత్యర్థః। లౌకికత్వాదితి—తన్నిష్ఠరత్యాదేస్తత్రైవ దృష్టత్వాదిత్యర్థః। కావ్యనాట్యయోస్తు

తద్గతరత్యాద్యభేదేన ఆరోపవిషయస్య సామాజికరత్యాదేరలౌకికత్వమేవ। సాన్తరేతి—రామాదిరత్యాదేరిత్యర్థః। తదభేదేనారోపవిషయః సామాజికరత్యాదిరేవ విభావాదినిష్ఠస్వాదనాఖ్యవ్యాపారజన్యాస్వాదవిషయో రసః ఇత్యర్థః।

(లో, ఏ) దీర్ఘాక్షమితి। ఛన్దోఽభిప్రాయః। సృష్టం విధాత్రా ఇతి శేషః। నర్తయితా నర్తకీషు దీర్ఘాక్షత్వాద్యభినయేన దర్శయితుం శిక్షయతి, మాలవికాయాం సహజసౌన్దర్యాదేవ తదస్తీతి భావః।

(లో,ఐ) అన్యాక్షేప ఇతి—అన్యత్—ఏకతమం ద్వితయం వా।

(లో,ఓ) అనుకార్యో—రామాదిః, అనుకర్తా—నటః పాఠకశ్చ।

త్వేపి కాల్పనికభేదమాశ్రిత్య చర్వ్యమాణ ఇతి। యథా ప్రపానకే ఖణ్డమరీచాద్యంశః న పార్థక్యేనాఽనుభూయతే, పరం ఖణ్డమరీచాదీనాం ప్రత్యేకరసాతిరిక్తః కశ్చిదపూర్వో రసః అనుభూయతే తథా అత్రాపి రసే విభావాదిప్రత్యేకవిలక్షణ ఏవ ఆస్వాద ఇతి భావః।

ఆలమ్బనోద్దీపనవిభావమాత్రవర్ణనేపి ప్రసీదేతిపదసామర్థ్యాత్ కటాక్షవిక్షపాదీనామనుభావాదీనాం ముగ్ధే ఇత్యతో గర్వామర్షాసూయాదీనాం చ వ్యభిచారిణామౌచిత్యాదేవాక్షేపః ఇత్యుదాహరణం (క. ఖ. పుస్తకయోః)।

1సీతాదిదర్శనాదిజో రామాదిరత్యాద్యుద్భోధో హి పరిమితో లౌకికో నాట్యకావ్యదర్శనాదేః సాన్తరాయశ్చ తస్మాత్ కథం రసరూపతామియాత్।
రసస్యైతద్ధర్మత్రితయవిలక్షణధర్మకత్వాత్। *

అనుగతకర్తృత్వం చాస్య నిరస్యతి। (ట)

శిక్షాభ్యాసాది—మాత్రేణ రాఘవాదేః స్వరూపతా:।
దర్శయన్ నర్తకో నైవ రసస్యాస్వాదకో భవేత్॥౧౮॥(ఠ)

కిఞ్చ—

కావ్యార్థభావనేనాయమపి సభ్యపదాస్పదమ్+॥౧౯॥

యది పునర్నటోపి కావ్యార్థభావనయా రామాదిరూపతామాత్మనో దర్శయేత్ తదా సోపి సభ్యమధ్య ఏవ గణ్యతే। (ఔ)

(వి,ట) అనుకర్తేతి—అనుకర్తా నట ఏవ।

(వి,ఠ) స యదా కావ్యార్థభావకః స్యాత్తదా సోపి సామాజికో భవేదిత్యాహ—కించేతి।

(వి,డ) యద్యప్యుక్తరీత్యా రసస్య సాక్షాత్ క్రియమాణత్వం కార్యత్వం కాదాచిత్కత్వేన భవిష్యద్వర్తమానత్వం సవికల్పకజ్ఞానవిషయత్వం తజ్—జ్ఞానస్య సాక్షాత్కారరూపత్వం చ తథాపి తస్య వైలక్షణ్యం సాధయితుం సాక్షాత్ క్రియమాణఘటాదితోఽపి వైలక్షణ్యసాధనేన కౌతుకాదసాక్షాత్ క్రియమాణత్వం కారణవిశేషకార్యత్వస్య కేనచిదుక్తస్య దూషణేన కౌతుకాత్ సామాన్యతోఽకార్యత్వమేవమభవిష్యత్వాదికమపి కౌతుకాద్ వక్తుం ప్రథమం ఘటాదిసాధారణ -

---

(లో,ఔ) సభ్యమధ్య ఏవ గణ్యతే। ఏతావతా సభ్యనిష్ఠ ఏవ రసః ఇత్యర్థః।

---

* ఏతద్ ధర్మత్రితయేతి—ఏతద్ ధర్మత్రితయాత్ (పరిమితత్వలౌకికత్వసాన్తరాయత్వరూపధర్మత్రయాత్) విలక్షణా విపరీతా ధర్మా యస్య తస్య భావః తత్త్వాత్। రసస్తు అఖణ్డః—అలౌకికః, నిరన్తరాయశ్చ ఇతి ప్రాక్ ప్రతిపాదితమ్। అతః రసస్య విరుద్ధధర్మవత్త్వాత్ నాయం రసపదవాచ్యః।

+ సభ్యపదాస్పదం—రసస్యాఽఽస్వాదకో భవేత్।

1 'అనుకార్యో రామాదిః, తద్గతో రత్యాదినా పరిమితః, న అలౌకికశ్చ, కాలాన్తరభూతత్వాత్ సాన్తరశ్చ। స కథమపరిమితాలౌకికానుభూయమానో రసతాం గచ్ఛేత్। ఇత్యధికపాఠానన్తరం 'సీతాదీ' త్యాది (గ. ఘ)।

నాయం జ్ఞాప్యః స్వసత్తాయాం ప్రతీత్యవ్యభిచారతః॥౨౦॥(డ,అ)

యోయం జ్ఞాప్యో ఘటాదిః స సన్నపి కదాచిదజ్ఞాతో భవతి నహ్యయం తథా, ప్రతీతిమన్తరేణాభావాత్।

యస్మాదేష విభావాదిసమూహాలమ్బనాత్మకః॥౨౧॥

తస్మాన్న కార్యః (ఢ)

యది రసః కార్యః స్యాత్ తదా విభావాదిజ్ఞానకారణక ఏవ స్యాత్ (ణ)

సాక్షాత్కారవిషయత్వమాహ—నాయం జ్ఞాప్యేతి—స్వార్థకకారితాన్తత్వేన (ణిజన్తత్వేన) నాయం జ్ఞేయ ఇత్యర్థః। జ్ఞాప్యత్వ—జ్ఞేయత్వయోః సమనియతత్వాత్ యథాశ్రుతమేవ వా। అజ్ఞేయత్వం చాత్ర ఘటాదిసాధారణేతరసాక్షాత్కారవిషయత్వమ్। జ్ఞేయత్వస్య కేవలాన్వయిత్వేన తదభావాసమ్భవాత్। తత్ర హేతుమాహ—స్వసత్తాయామితి। ప్రతీత్యవ్యభిచారతః। సాక్షాత్కారం వినా అసత్త్వాత్ సాక్షాత్కారదశాయామేవ రసః। అన్యదా తు రత్యాదిరేవ। ఘటాదిస్త్వసాక్షాత్కారదశాయామపి ఘటాదిరిత్యతస్తద్వైలక్షణ్యమ్। సాక్షాత్కారహేతుసన్నికర్షార్థం పూర్వసత్త్వస్యావశ్యమేవాపేక్షణీయత్వాత్। ఏతావతైవ సామాన్యతోఽజ్ఞేయత్వమేవ అగ్రే కౌతుకాద్ వ్యక్తీకరిష్యతి।

(వి,ఢ) హేతువిశేషకార్యత్వం రసస్య యే వదన్తి తన్మతం నిరస్యతి—యస్మాదేష ఇత్యాది తస్మాన్న కార్య ఇత్యన్తేన। అయమర్థః—'ప్రపానకరసన్యాయాచ్చర్వ్యమాణో రసో భవేదిత్యుక్త్యా విభావాదిరత్యాదిసమూహాలమ్బనాత్మకో రస ఇత్యుక్తమ్। తచ్చ సమూహాలమ్బనం స్వాదనాఖ్యవ్యాపారజన్యమ్। కేచిత్తు తత్సమకాలోత్పన్నం వ్యఞ్జనయాపి తాదృశం సమూహాలమ్బనానన్తరం జాయతే, తత్కార్య ఏవ రస ఇత్యాహుః, తన్నిరస్యతి—యస్మాదేష ఇతి। ఏష రసో యస్మాత్ స్వాదనాఖ్యవ్యాపారాధీనసమూహాలమ్బనాత్మకః, అతో న కార్యః, న సమూహాలమ్బనకార్యః స్వస్య స్వకార్యత్వాత్ స్వకాలోత్పత్తికస్య వ్యఞ్జనాధీనసమూహాలమ్బనాన్తరస్యాభావాచ్చేతి భావః। తత్ర స్వస్య స్వకార్యత్వాసమ్భవస్య స్ఫుటత్వాత్।

(వి,ణ) స్వసమకాలోత్పత్తికసమూహాలమ్బనానన్తరకార్యత్వాసమ్భవం వ్యాచష్టే—యది రసః కార్యః స్యాదితి। యది సమూహాలమ్బనకార్యః స్యాదిత్యర్థః। విభావాదిజ్ఞానకారణకో విభావాదిసమూహాలమ్బనజ్ఞానకారణకః స్యాదిత్యర్థః। ప్రత్యేకం విభావాదిజ్ఞానకారణకత్వే త్విష్టాపత్తిరేవ। "ప్రతీయమానః ప్రథమం ప్రత్యేకం హేతురుచ్యతే" ఇత్యనేన ప్రత్యేకస్య హేతుత్వోక్త్యా తత్కార్యత్వే విప్రతిపత్త్యభావాత్।

(లో,అ) నాయం జ్ఞాప్య ఇతి—అయం రసః సత్తాయాం సద్భావే ప్రతీతిమన్తరేణాభావాత్। అసంవిదితసత్త్వే చ ప్రమాణాభావాత్।

తతశ్చ రసప్రతీతికాలే విభావాదయో న ప్రతీయేరన్ (త)
కారణజ్ఞానతత్కార్యజ్ఞానయోర్యుగపదదర్శనాత్ (థ) నహి చన్దనస్పర్శజ్ఞానం
తజ్జన్యసుఖజ్ఞానం చైకదా సమ్భవతి (ద) రసస్య చ విభావాదిసమూహాలమ్బనాత్మకతయైవ
ప్రతీతేర్న విభావాదిజ్ఞానకారణకత్వమిత్యభిప్రాయః (ధ,అ)

నో నిత్యః పూర్వసమ్వేదనోజ్ఝితః।

అసంవేదనకాలే హి న భావోప్యస్య విద్యతే॥౨౨॥(న)

న ఖలు నిత్యస్య వస్తునోఽసంవేదనకాలేఽసమ్భవః।

(వి,త) నను తాదృశసమూహాలమ్బనకారణత్వే కో దోషః ఇత్యాహ—తతశ్చేతి।
రసప్రతీతికాలే,
స్వాదనాఖ్యవ్యాపారజన్యవిభావాదిసమూహాలమ్బనాత్మకరసప్రతీత్యుత్పత్తికాలే
విభావాదయో న ప్రతీయేరన్; తత్కాలోత్పన్నప్రతీతివిషయాః స్యురిత్యర్థః।

(వి,థ) కారణజ్ఞానస్య స్థితిః కార్యజ్ఞానస్యోత్పత్తిరితి తు న సమ్భవత్యేవ।
కార్యకారణయోరుత్పత్తియౌగపద్యస్యైవాభావాత్। తదాహ—జ్ఞానతత్కార్యజ్ఞానయోరితి। అత్ర
జ్ఞానేతి ప్రకృతాభిప్రాయేణైవ। కారణకార్యమాత్రయోరేవ యుగపదుత్పత్త్యభావాత్। న చ
పూర్వోత్పన్నమేవ వ్యఞ్జనాధీనసమూహాలమ్బనమస్త్వితి వాచ్యమ్।
స్వాదనాఖ్యవ్యాపారాధనిరసాత్మక సమూహాలమ్బనాతిరిక్తసమూహాలమ్బనస్యానుభవాత్,
తత్స్వీకారవైఫల్యాచ్చ

(వి,ద) కారణకార్యజ్ఞానయోర్యుగపదుత్పత్త్యసంభవం దర్శయతి—నహి చన్దనేతి।

(వి,ధ) తస్మాత్ రసస్య సమూహాలమ్బనాత్మకత్వమేవ; నతు
సమూహాలమ్బనజన్యత్వమిత్యుపసంహరతి—రసస్యేతి। సమూహాలమ్బనాత్మకతయైవ
ఇత్యేవకారాత్ సమూహాలమ్బనజన్యత్వవ్యవచ్ఛేదః। తదేవాహన— న విభావాదీతి।

జ్ఞానమత్రాపి సమూహాలమ్బనమ్। ఏవం రసస్య సమూహాలమ్బనకార్యత్వమేవ ఖణ్డితం నతు కార్యత్వమ్। ఏతావతైవ కార్యత్వసామాన్యాభావమగ్రే

కాతుకాద్ వక్ష్యతి।

(వి,న) నిత్యత్వాభావః స్పష్ట ఏవ, తమాహ—నో నిత్య ఇతి। పూర్వసంవేదనం, సంవేదనాత్ పూర్వముజ్ఝితోఽసన్నిత్యర్థః। తదేవ దర్శయతి—అసంవేదనకాల ఇతి।

(లో,అ) రసస్యేతి—నహి విభావాదిజ్ఞానకారణకమిత్యనన్తరం తతశ్చానుపలభ్యమానకారణాన్తరస్య రసస్య న కార్యత్వమితి భావః।

(లో,ఆ) నో నిత్య ఇతి—నిత్యత్వాభావే హేతుమాహ—

పూర్వసంవేదనోజ్ఝిత ఇతే ి। పూర్వసమ్వేదనాభావాదిత్యర్థః। నను పూర్వసంవేదనాభావాన్నిత్యత్వాభావే ఇతరేషామపి నిత్యవస్తూనామభావప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ—అసమ్వేదనేతి। అస్య రసస్య।

నాపి భవిష్యన్ (ఇ) సాక్షాదానన్దమయస్వప్రకాశరూపత్వాత్।

కార్యజ్ఞాప్యవిలక్షణభావాన్నో వర్తమానోపి॥౨౩॥(ప)

విభావాదిపరామర్శవిషయత్వాత్ సచేతసామ్।

పరానన్దమయత్వేన సమ్వేద్యత్వాదపి స్ఫుటమ్

న నిర్వికల్పకం జ్ఞానం తస్య గ్రాహకమిష్యతే॥౨౪॥(ఫ,ఈ)*

(వి, ప) నాపి భవిష్యన్నితి యద్యపి సంవేదనాత్ పూర్వమ్ అసత్త్వేనైవ భవిష్యత్వం దురపహ్నవమ్। తథాపి భవిష్యత్వదార్థాన్తరస్య సాక్షాదానన్దమయప్రకాశత్వస్వరూపాభావాత్ తద్వైలక్షణ్యమేవ భవిష్యత్వాభావః కౌతుకాదుక్తః।

(వి,ఫ) వర్తమానత్వాభావమపి కౌతుకాదాహ—కార్యజ్ఞాప్యేతి। యద్యపి ఘటాదిసాధారణజ్ఞాప్యత్వస్యైవ సమూహాలమ్బనకార్యత్వస్యైవ చాభావః ప్రాగ్ దర్శితః, తథాపి తావతైవ కార్యత్వజ్ఞాప్యత్వాభావం కౌతుకాదారోప్యైవముక్తమ్। తథా చ కార్యజ్ఞాప్యభిన్నస్యాఽలీకత్వాన్న వర్తమాన ఇత్యర్థః। స్వప్రకాశరూపస్య స్వమేవ గ్రాహకం తత్తు న నిర్వికల్పకమిత్యాహ—విభావాదీతి। తత్పరామర్శస్తత్సమూహాలమ్బనం; తద్విషయత్వాత్ స్వేనైవ స్వస్య విషయీకరణాత్। తత్ ప్రధానత్వాదితి క్వచిత్ పాఠే తత్పరామర్శః ప్రత్యేకం తజ్ జ్ఞానం, తత్ ప్రధానత్వాత్ తజ్జన్యత్వాదిత్యర్థః। ఉభయథాపి నిర్వికల్పకత్వాభావ ఏవ। ఆద్యే విభావాదిసమూహాలమ్బనస్య సవికల్పకత్వాత్। అన్త్యే తు జ్ఞానజన్యత్వేన నిర్వికల్పకత్వాభావాత్। జ్ఞానజన్యజ్ఞానస్యైవ నిర్వికల్పకత్వాత్। హేత్వన్తరమాహ—పరానన్దేతి। ప్రకారప్రదర్శనాత్ సప్రకారత్వం ప్రదర్శితమ్। తథా చ న నిర్వికల్పకం నిష్ప్రకారకజ్ఞానస్యైవ తథాత్వాత్।

(లో,ఇ) నాపి భవిష్యన్నిత్యాహ—సాక్షాదనుభూయమానస్య హి కథం భవిష్యత్త్వమ్। యస్య ఖలు వస్తునో భవిష్యత్త్వం సహజో ధర్మస్తత్ సదా భవిష్యదేవేతి భావః। కార్యజ్ఞాప్యవిలక్షణభావాత్ సమనన్తరోక్తన్యాయసిద్ధావిత్యర్థః।

(లో,ఈ) నిర్వికల్పకం జ్ఞానమ్—అస్తి హ్యాలోచనమాత్రప్రథమం నిర్వికల్పకం జ్ఞానమ్। అముకాసదృశం జ్ఞానం శుద్ధవస్తుజమిత్యుక్తప్రకారం తస్య గ్రాహకమిత్యుపచారప్రయోగః। స ఏవ రసో నిర్వికల్పకజ్ఞానత్వేన గృహ్యమాణో న భవతీత్యర్థః। తథా నిర్వికల్పకస్య జ్ఞానవిషయోపీతి। తత్ర పక్షే యస్య గ్రాహకత్వమిష్యతే ఇత్యత్ర నోపచారః।

* జ్ఞానం తావత్ నిర్వికల్పకం సవికల్పకం చేతి ద్వివిధమ్, తత్ర నామరూపజాత్యాదివిశేషశూన్యం జ్ఞానం నిర్వికల్పకమ్, నామరూపజాత్యాదియుక్తం జ్ఞానం సవికల్పకమ్। తయోర్మధ్యే రసః క్రేన గృహ్యతే ఇత్యాశఙ్క్య నాన్యతరేణ గృహ్యతే ఇత్యాహ— విభావాదీతి। విభావాదీనాం

తథాభిలాప-సంసర్గయోగ్యత్వ—విరహాన్నచ

సవికల్పకసంవేద్యః।(బ)

సవికల్పకజ్ఞానసంవేద్యానాం హి వచనప్రయోగయోగ్యతా నతు రసస్య। తథా (భ)

సాక్షాత్కారతయా న చ।

పరోక్షస్తత్ప్రకాశో నాపరోక్షః శబ్ద సమ్భవాత్॥౨౬॥(మ,ఋ)

(వి,బ) సవికల్పకసంవేద్యత్వాభావమపి తస్య కౌతుకాదాహ—తథాభిలాపేతి। యద్యపి తద్గ్రాహకస్య నిర్వికల్పకత్వాభావయుక్తిప్రదర్శనేనైవ సవికల్పకసంవేద్యత్వం సిద్ధం తథాపి సవికల్పకసంవేద్యాన్తరతో వైలక్షణ్యేన తదవేద్యత్వం కౌతుకాదుక్తమ్। వైలక్షణ్యమేవాహ— తథాభిలాపేతి। తత్కావ్యస్థశబ్దేన తస్యాఽభిలప్యమానత్వాభావాదిత్యర్థః। తస్య విభావాద్యభిధానద్వారేణైవ తస్య జ్ఞేయత్వమ్, నతు కావ్యస్థశబ్దేన। ప్రత్యుత తస్య తత్కావ్యస్య శబ్దవాచ్యత్వే స్వశబ్దవాచ్యత్వం దోష ఏవ వక్ష్యతే। అత ఏవ కావ్యప్రకాశకృతాప్యుక్తం, 'రసాదిలక్షణస్త్వర్థ: స్వప్నేపి న వాచ్య' ఇతి। అయం రసవానిత్యాదితత్కావ్యస్థేన అశబ్దేన తు వాచ్యం, సవికల్పకవేద్యం పదార్థాన్తరం తత్కావ్యస్థశబ్దేనైవ వాచ్యమితి తతో వైలక్షణ్యమితి వచనమ్।

(వి,భ) ప్రయోగయోగ్యతా తత్కావ్యస్థశబ్దేనేతి శేషః।

(వి,మ) తత్ప్రకాశస్య పరోక్షత్వం నాస్తీత్యాహ—సాక్షాత్కారయేతి। స్పష్టమిదమ్। సాక్షాత్కారానన్తరవైలక్షణ్యప్రతిపాదనాయ సాక్షాత్కారరూపస్యాపి తత్ప్రకాశస్య సాక్షాత్కారత్వాభావమపి కౌతుకాదాహ—నాఽపరోక్ష ఇతి। న సాక్షాత్కార ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ—శబ్దసంభవాదితి। శబ్దసంభవాత్ శాబ్దత్వాదిత్యర్థః।

(లో,ఋ) తథాభిలాపేతి—అత్రాపి పూర్వవత్ రసో న సవికల్పకరూప ఇతి। నచ తద్విషయోపీతివ్యాఖ్యేయమ్। సవికల్పకస్వరూపం చ—"అతః పరం పునర్వస్తుధర్మైర్జాత్యాదిభిర్యయా। బుద్ధ్యాఽవసయితే సాపి ప్రత్యక్షత్వేన సమ్మతా।" ప్రత్యక్షమత్ర ప్రకరణాత్ సవికల్పకమ్। సవికల్పకత్వేన సమ్మతేత్యుక్తప్రకారమ్। అతః పరమిత్యత్ర ఇదమానుపూర్వోక్తనిర్వికల్పకపరామర్శః శబ్దసంభవాత్ శాబ్దజ్ఞానమ్ పరోక్షమితి భావః। తత్ కథయతితత్త్వం స్వరూపం, పూర్వం న శ్రుతో న దృష్టశ్చోక్తస్వరూపో నిరూపణప్రకారో యస్య రసస్యేత్యర్థః।

పరామర్శః స్మరణమ్ ఏవ విషయా యస్య తత్త్వాత్। నిర్వికల్పే హి జ్ఞానాన్తరజన్యత్వమ్। ఇన్ద్రియసమ్బన్ధమాత్రగ్రహణం చ నాస్తి, తస్య నిష్ప్రకారకత్వాత్। రసస్తు విభావాదిభిర్జ్ఞాయతే। అతో రసో నిర్వికల్పేన జ్ఞానేన న గృహ్యతే।

(వి,య) ఇత్థం కిఞ్చిత్ వస్తుతః కిఞ్చిచ్చ కౌతుకాద్ వైలక్షణ్యముక్త్వా కీదృశం తాదృశవిలక్షణం వస్తు తత్ ఇతి పృచ్ఛతిః తత్ కథయతి। తస్యాదృష్టచరత్వాత్ తన్నిరూపణస్యాపి అదృష్టచరత్వం భవతీత్యాహ—అదృష్టనిరూపణేతి।

విలక్షణం దర్శయతి—తస్మాదలౌకిక ఇతి। లోకదృష్టసుఖాదిపదార్థవిలక్షణ ఇత్యర్థః। స చాన్యలోకైరజ్ఞేయః।

(వి,ర) తత్సంవేద్యత్వే ఏవ కిం ప్రమాణమిత్యత్రాహ—ప్రమాణమితి। తదీయసాక్షాత్కార ఏవ ప్రమాణమిత్యర్థః। స్వప్రకాశత్వేన సాక్షాత్కార్యసాక్షాత్కారయోరభేదాదిదం విదుషాం మతమిత్యర్థః।

(వి,ల) స్వాదః కావ్యార్థేతి—స్వాదః—సాక్షాత్కారః। కావ్యార్థసమ్భేదాత్ కావ్యస్య వాచ్య ఇత్యర్థః। లక్ష్యవ్యఙ్గ్యవస్తూనాం సమ్భేదాత్ జ్ఞానాత్ ఆత్మనో రసస్యానన్దరూపేణ సముద్భవః। కృదభిహితభావత్వాత్ సముద్భూత ఆనన్ద ఇత్యర్థః।

(వి,వ) రామాదిరత్యాదేః సామాజికరత్యాదేర్వా ఉద్దీపనవిభావానుభావవ్యభిచారిజన్యత్వం నాస్త్యేవ, తతస్తదాత్మకస్య రసస్య తత్సాక్షాత్కారాంశమాత్రజన్యత్వం సిద్ధాన్తయితుం కౌతుకోక్తమపి తస్యాఽకార్యత్వముక్త్వా ఆశఙ్కతే —నను యది రసో న కార్య ఇతి। వస్తు-

(లో,ఋ) అలౌకికో లౌకికవస్తువిలక్షణః। యదాహ ఏతన్నిరూపణప్రస్తావ ఏవ కావ్యప్రకాశకారః— అలౌకికసిద్ధేర్భూషణం నతు దూషణమ్। న ఖల్వదర్శనమాత్రేణాఽనుభూయమానవస్తుస్వరూపాపహ్నవః శక్యక్రియ ఏవేతి భావః। కథమీదృశోఽసావస్మాభిరనుభూయత ఇత్యాహ—వేద్య ఇతి। ప్రాచీనవాసనాసమ్బలితా విద్యానిపుణతోపస్కృతా బుద్ధిరత్ర హృదయమ్। తద్వద్భిః సహృదయైః; నతు వైయాకరణమీమాంసకదర్దురకైర్యుష్మాభిరితి భావః।

నిష్పత్త్యా చర్వణస్యాస్య నిష్పత్తిరుపచారతః॥౨౯॥

యద్యపి స్వాభిన్నతయా చర్వణస్యాపి న కార్యత్వం (వ) తథాపి తస్య కాదాచిత్కతయా ఉపచరితేన కార్యత్వేన కార్యత్వముపచర్యతే। (శ,ఏ)

అవాచ్యత్వాదికం తస్య వక్ష్యే వ్యఞ్జనరూపణే ॥౩౦॥

తస్తు సమూహాలమ్బనాకార్యస్యైవ ఉక్తత్వాత్ నిష్పత్తిరుపచారత ఇతి। విభావాదితో నిష్పత్తిరిత్యర్థః స్వకారణాధీననిష్పత్తికస్య రత్యాదేర్నిష్పత్తేర్వాస్తవత్వేన నిష్పత్తేరుపచారాభావాత్। ఇత్థం విభావాదితశ్చర్వణాయా నిష్పత్తిరేవ వాస్తవికరత్యాద్యంశస్య తతో నిష్పత్తిరుపచరితేత్యుక్త్యా చర్వణాంశస్యాపి నిష్పత్తిరుపచరితైవేతి వక్తుమాహ— యద్యపీతి। అయమర్థః— రత్యాదయస్తావదుద్దీపనవిభావానుభావవ్యభిచారిణామకార్యమిత్యుక్తమేవ। అత ఏవ రత్యాదయశ్చర్వణాత్మకసాక్షాత్కారరూపతయా పరిణమన్తీతి సిద్ధాన్తితమ్। తతశ్చ రత్యాదిరూపరసాభిన్న ఏవ చర్వణాత్మకః సాక్షాత్కారస్తథా రత్యాదేః విభావాద్యకార్యతయైవ చర్వణస్యాపి విభావాద్యకార్యత్వమర్థసిద్ధమితి యద్యపి రత్యాదేరర్థః।

(వి,శ) సమాధానే తథాపీతి। పరిణామరసాస్వాదచర్వణాదిభావాద్యభిన్నతయా నిష్పన్నా। సా విభావాదిజ్ఞానాత్ పూర్వ నాస్తీతి। కిన్తు విభావాదిజ్ఞానోత్తరమేవ నిష్పన్నేత్యేవం కాదాచిత్కతయా ఉపచరితేన కార్యత్వేన కార్యత్వముపచర్యతే ఇత్యర్థ। నచైవమన్యథాసిద్ధవిభావాదిజ్ఞానోత్తరభావిత్వేన తత్కార్యత్వం చర్వణాయామ్ అవాస్తవమేవ తత్ కథముపచార ఇతి వాచ్యమ్। రత్యాద్యభిన్నతయా కార్యత్వస్యైవ వాస్తవత్వాత్। శుద్ధాయాస్తస్యా అవాస్తవత్వమిత్యభిప్రాయాత్।

(వి,ష) "తథాభిలాపసంసర్గయోగ్యత్వవిరహాన్నచే"త్యాదినా యత్తత్ కావ్యస్థశబ్దావాచ్యత్వముక్తం తదుపాత్తమగ్రే కరిష్యత ఇత్యాహ—అవాచ్యత్వాదికమితి। ఆదిశబ్దా దలక్ష్యత్వాది ఇత్యత్ర ఆదిపదాదననుమేయత్వపరిగ్రహః।____

(లో,లృ) అత్రైవముక్తరూపే రసే స్వస్యాశ్చర్వణాయా ఏవాఽభిన్నే । ఏవం చ సహృదయానుభవ ఏవాత్ర ప్రమాణమితి పర్యవస్యతి। తథాచ నాత్మాశ్రయదోషః।

(లో,ఏ) యద్యపీత్యాది—అయమర్థః సమనన్తరోక్తప్రకారేణ రసాభిన్నే చర్వణే కాదాచిత్కత్వాద్ వస్తుని వ్యభిచారేణ తస్య కార్యత్వం కాదాచిత్కత్వాదేవోపచర్యతే। తేన చర్వణస్యాపరిచితేన కార్యత్వేన తదభిన్నే రసేపి కార్యత్వముపచారాదితి భావః అస్య కాదాచిత్కత్వేపి న కార్యత్వమితి సమనన్తరమేవోక్తమ్। వ్యఞ్జననిరూపణే పఞ్చమపరిచ్ఛేదే।

తస్య రసస్య ఆదిశబ్దాదలక్ష్యత్వాది। (ష) నను యది మిలితా రత్యాదయో రసాస్తత్కథమస్య స్వప్రకాశత్వం కథం వా అఖణ్డత్వమిత్యాహ (స,ఐ)

రత్యాది జ్ఞానతాదాత్మ్యాదేవ యస్మాద్రసో భవేత్।

అతోస్య స్వప్రకాశత్వమఖణ్డత్వం చ సిద్ధ్యతి॥౩౧॥(హ,ఓ)

యది* రత్యాదికం ప్రకాశశరీరాదతిరిక్తం స్యాత్ తదైవాస్య స్వప్రకాశత్వం న సిద్ధ్యేత్ + నచ తథా; తాదాత్మ్యఙ్గీకారాత్। యదుక్తమ్—యద్యపి రసానన్యతయా చర్వణా న కార్యా తథాపి కాదాచిత్కతయా కార్యత్వముపకల్ప్య తదేకాత్మన్యనాదివాసనాపరిణతిరూపే రత్యాదిభావేపి వ్యవహారః ఇతి। సుఖాదితాదాత్మ్యఙ్గీకారే చాస్మాకీం సిద్ధాన్తశయ్యామధిశయ్య దివ్యం వర్షసహస్రం ప్రమోదనిద్రాముపేయాః" ఇతి చ*। అభిన్నోపి స ప్రమాత్రా వాసనోపనీతరత్యాదితాదా-

---

(స) మిలితా ఇతి। విభావాదిసాహిత్యేన సమూహాలమ్బనవిషయా ఇత్యర్థః। తత్ కథమస్య స్వప్రకాశత్వమితి—రత్యాదేర్జ్ఞానరూపత్వాభావాత్ జ్ఞానస్యైవ స్వప్రకాశత్వాత్। భిలనకథనం చ స్వరూపాఖ్యానమాత్రమ్ ఏకైకత్రాప్యేవమాశఙ్కాసమ్భవాత్।

(వి,హ) జ్ఞానతాదాత్మ్యాదితి। జ్ఞానరూపతయా పరిణామాదిత్యర్థః।

(వి,క) యద్యపీతి ఉక్తాశఙ్కాసమాధానయోః ప్రాక్-కృతయోః సమ్వాదమాహ—యదుక్తమితి। ప్రాగేవ కృతవ్యాఖ్యానమిదమ్। అనాదివాసనేతి—అనాదివాసనా

(లో,ఇ) నను యదీతి। కథం స్వప్రకాశత్వం రత్యాదీనాం జడత్వాదిత్యర్థః।

(లో,అ) రత్యాదిరితి—అస్య రత్యాద్యంశస్య యస్యాహుః "ఆత్మభూతసుఖాకారప్రకాశప్రతిమానతః। జ్ఞానాకారావలమ్బిత్వే సిద్ధా స్యాత్ స్వప్రకాశతా' ఇతి। అస్యార్థః—జ్ఞానాకారావలమ్బిత్వే నాత్మభూతః సుఖాకారోఽపి ప్రకాశతే। తస్య ప్రతిమానతః సత్త్వాదృశ్యాత్ ఇత్యాద్యంశోపి స్వప్రకాశ ఇతి। నను యది చైతన్యస్య సజ్ఞానత్వేన జడస్య స్వప్రకాశతా తదా ప్రమాతృభావమాపన్నస్యాఽన్తఃకరణస్యాపి స్వప్రకాశత్వం స్యాదితి చేన్నైవమ్। తత్ర హి త్రిగుణాత్మకే మనసి సత్త్వాంశస్య రజస్తమోభ్యామస్పృష్టత్వమ్। యేనాత్మానన్దస్వప్రకాశకారా వృత్తింరుత్పద్యతే। నచ తయోః శవలత్వమపి తాత్త్వికం కుతో తాదాత్మ్యమితి, 'కిమార్ద్రకవణిజాం నో వహిత్రచిన్తయా'।

+ ప్రకాశశరీరాత్—జ్ఞానస్వరూపాత్। అతిరిక్తం—భిన్నమ్।

త్మ్యేన గోచరీకృతః" ఇతి చ। (క,ఔ) జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వమనఙ్గీకుర్వతాముపరి వేదాన్తిభిరేవ పాతనీయో దణ్డః। తాదాత్మ్యాదేవ అస్యాఖణ్డత్వమ్। రత్యాదయో హి ప్రథమమేకైకశః ప్రతీయమానాః సర్వే ప్యేకీభూతాః స్ఫురన్త ఏవ రసతామాపద్యన్తే। తదుక్తమ్—

" విభావా అనుభావాశ్చ సాత్త్వికా వ్యభిచారిణః।

ప్రతీయమానాః ప్రథమం ఖణ్డశో యాన్త్యఖణ్డతామ్॥ఇతి(ఖ,అ)

పరమార్థతస్త్వఖణ్డ ఏవాయం వేదాన్తప్రసిద్ధబ్రహ్మతత్త్వత్వద్ వేదితవ్యః" ఇతి (గ,ఆ)

అథ* కే తే విభావానుభావవ్యభిచారిణః ఇత్యపేంక్షాయాం విభావమాహ—

రత్యాద్యుద్వోధకా లోకే విభావాః కావ్యనాట్యయోః ॥౩౨॥(ఇ)

యే హి లోకే రామాదిగతరతిహా1 సాదీనాముద్బోధకారణాని సీతాదయస్త ఏవ

ప్రాక్తనీ తత్త్వాదిశూన్యా। తయా రసాదిరూపా పరిణతిర్యస్య తాదృశరూపే రత్యాదిభాగే విభావాదికార్యత్వవ్యవహారః ఇత్యర్థః। ద్వితీయ ఇతి చేతి పర్యన్తం సమ్వాదవాక్యత్వం బోధ్యమ్। తత్రాభిన్నోపీత్యాదికం స్వప్రకాశనప్రదర్శనమ్। రత్యాదయ ఇత్యాదిపదాత్ విభావాదిపరిగ్రహః। తత్ర విభావాదేః శబ్దశక్త్యైవ ప్రతీతిః।

రత్యాదేస్తు తతో వ్యఞ్జనయా సమూహాలమ్బనరూపేతి పూర్వాపరవిరోధేన బోధ్యమ్।

(వి,ఖ) సాత్త్వికా వ్యభిచారిణ ఇతి। వ్యభిచారిణ ఏవ సాత్త్వికా ఇత్యభేదేనాఽన్వయః।

(వి,గ) అఖణ్డితాప్రాప్తౌ విమతిం నిరస్యతి—పరమార్థతస్త్వితి। నతు పూర్వోక్తపరిచ్ఛేదేన పరమార్థతాప్రదర్శనమ్।

బ్రహ్మతత్త్వవదితి—ఖణ్డాఖణ్డనానాపదార్థానామ్ అద్వైతభావనయా అఖణ్డస్వరూపత్వాత్ బ్రహ్మతత్త్వస్య ఇతిచ ఇత్యన్తం సమ్వాదవాక్యమ్।

(లో,ఔ) తాదాత్మ్యానఙ్గీకారే ప్రాచీనాచార్యాణామితి శేషః। యద్యపీత్యాదౌ తదేకాత్మనీతి పదం తాదాత్మ్యసూచకమ్। గోచరీకృత ఇతి చిదానన్దమయోయం పురుష ఇతి వదుపచారః।

(లో,అ) అఖణ్డత్వే సమ్మతిం దర్శయతి—తదుక్తమిత్యాది। విభావా ఇత్యాది కారికాయాం రత్యాదిప్రకాశసుఖచమత్కారా అకణ్ఠోక్తా అపి ప్రకరణాదవసేయాః।

(లో,ఇ) రత్యాదీతి—అనాదివాసనాన్తర్లీనస్య రత్యాదేః ప్రకాశకాః।

---

1 తారకాచిహ్నితః పాఠో న. ఘ. పు. దృశ్యతే। కిన్తు, 'నను విభావాదిభ్యో రస ఇత్యుక్తం కే తే విభావాద్యా ఇత్యాహ—బహవోऽర్థా విభావ్యన్తే వాగఙ్గాభినయాత్మకాః। అనేన యస్మాత్తేనేయం విభావ ఇతి కీర్తితః' ఇత్యేవం పాఠః దృశ్యతే।

కావ్యే నాట్యే నివేశితాః సన్తో "విభావ్యన్తే ఆస్వాదాఙ్కురప్రాదుర్భావయోగ్యాః క్రియన్తే సామాజికరత్యాదిభావా ఏభిః" ఇతి విభావా ఉచ్యన్తే। (ఘ)

తదుక్తే భర్తృహరిణా—

"శబ్దోపహితరూపాంస్తాన్ బుద్ధేర్విషయతాం గతాన్।
ప్రత్యక్షానివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే॥'ఇతి।(జ,ఈ)

తద్భేదావాహ—

ఆలమ్బనోద్దీపనాఖ్యౌ తస్య భేదావుభౌ స్మృతౌ॥33॥

స్పష్టమ్। తత్ర—

ఆలమ్బనం నాంయకాదిస్తమాలమ్బ్య రసోదయాత్॥౩౪॥

ఆదిశబ్దాత్
నాయికాప్రతినాయికాదయః।____
____

(వి.ఘ) విభావ్యన్తే ఇతి। రసప్రతీత్యర్థం విశేషేణ భావ్యన్త ఇత్యర్థః। నతు ప్రతీత్యర్థం కథం విశేషేణ భావ్యన్తే తత్రప్రతిపాదనసామర్థ్య ఏవ తథాత్వౌచిత్యాదిత్యత ఆహ—ఆస్వాదాఙ్కురేతి। యత ఏభిర్విభావాదిభిః సామాజికరత్యాదిభావా ఆస్వాదాఙకురప్రాదుర్భావయోగ్యాః క్రియన్తే, అతో విశేషేణ భావ్యన్త ఇత్యర్థః। అతో విభావా ఉచ్యన్తే ఇత్యర్థః సామాజికరత్యాదిభావానాం తథాత్వకరణం రామాదిరత్యాదీనాం చ తత్రారోపాత్ బోధ్యమ్। స చారోపో వాసనాసహకృతైర్విభావాదిభిర్వ్యఞ్జనయేతి బోధ్యమ్। అత ఏవోక్తం—వాసనోపనతిరత్యాదితాదాత్మ్యేనేతి। అస్యా పరిభాషాయా యోగారూఢత్వాదేతద్యోగార్థస్యానుభావాదౌ సత్త్వేపి న తత్ర ప్రయోగ ఇతి ప్రాగప్యుక్తమ్।

(వి,ఙ) శబ్దోపహితేతి—తాన్ ప్రసిద్ధాన్ కంసాదీన్ శ్రీకృష్ణాదిక్రోధస్య రౌద్రరసస్థాయిభావస్యాలమ్బనవిభావాన్ శబ్దోపహితరూపాన్ శబ్దోపస్థాప్యాన్ ప్రత్యక్షానివ సామాజికా మన్యన్తే। మన్యత ఇతి పాఠే తు సామాజికః। కేన హేతునేత్యత్రాహ—సాధనత్వేనేతి। శబ్దోపహితత్వరూపేణ ప్రత్యక్షసాధనత్వేనేత్యర్థః। ఇదమేవ విశేషణభావనం సమ్వాదేన ప్రదంర్శితమ్।

(వి, చ) ఆలమ్బనం నాయకాదిరితి నాయికాశృఙ్గారే బోధ్యమ్। నాయికా-

(లో,ఈ) శబ్దేతి—శబ్దోపహితరూపాన్ కావ్యరూపశబ్దోపాధినా శ్రవణాత్ తద్బుద్ధివిషయతామాపన్నానాం సాధనత్వేన సోత్సాహోద్యుద్బోధే మన్యన్తే సభ్యా ఇతి శేషః।

అత్ర యో యస్య రసస్య విభావః స తత్స్వరూపవర్ణనే వక్ష్యతే (చ,ఉ)

తత్ర నాయకః—(ఛ)

త్యాగీ కృతీ కులీనః సుశ్రీకో రూపయౌవనోత్సాహీ।
దక్షోఽనురక్తలోకస్తేజోవైదగ్ధ్యశీలవాన్ నేతా॥౩౫॥x

దక్షః క్షిప్రకారీ, శీలం—సద్వృత్తమ్। ఏవమాదిగుణసంపన్నో నేతా నాయకో భవతి। తద్భేదానాహ—

ధీరోదాత్తో ధీరోద్ధతస్తథా ధీరలలితశ్చ।
ధీరప్రశాన్త ఇత్యయముక్తః ప్రథమం చతుర్భేదః॥౩౬॥(జ)

స్పష్టమ్।

తత్ర ధీరోదాత్తః—

అవికత్థనః క్షమావానతిగమ్భీరో మహాసత్త్వః।
స్థేయాన్ (ఊ) నిగూఢమానో ధీరోదాత్తో దృఢవ్రతః కథితః॥౩౭॥

అవికత్థనోఽనాత్మశ్లాఘాకరః + మహాసత్త్వో—హర్షశోకాద్యనభిభూతః నిగూఢమానో వినయచ్ఛన్నగర్వః* । దృఢవ్రతః—అఙ్గీకృతనిర్వాహకః। యథా—రామయుధిష్ఠిరాదిః।

ప్రతినాయకాదయ ఇతి నాయకశృఙ్గారే బోధ్యమ్। ప్రతినాయికా చోపనాయికా, సా చ శృఙ్గారాభాసే। ఏవం నాయికాశృఙ్గారాభాసే ఉపనాయకోపి బోధ్యః।

(వి,ఛ) తత్ర నాయకో—నాయకలక్షణమాహేతి శేషః।

(వి,జ) ప్రథమం చతుర్భేద ఇతి—పశ్చాత్తు ధీరోదాత్తాదీనామ్ అపి దక్షిణధృష్టత్వాదిభేదస్య వక్ష్యమాణత్వాత్।

(లో,ఉ) ప్రతినాయకాదీత్యాదిశబ్దేన వికృతవేశా వ్యాఘ్రాదయః। వక్ష్యత ఇతి। ఇహైవ పరిచ్ఛేదే।

(లో,ఊ) స్థేయాన్—స్థిరతరః।

---

x కృతీ—కర్మకుశలః। అనురక్తలోకః—అనురక్తాః లోకా యస్మిన్ సః। తేజో వైదగ్ధ్యవాన్। (ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణః శబ్దః ప్రత్యేకమనుసమ్బధ్యతే ఇతి న్యాయేన) తేజస్వీ వైదగ్ధ్యవాన్ (చాతుర్యయుక్తః) శీలవాంశ్చ।

+ అవికత్థనః—వికత్థనా, ఆత్మశ్లాఘా, తద్రహితః।

* తారకితః పాఠో గ. పు. నాస్తి।

అథ ధీరోద్ధతః—

మాయాపరః ప్రచణ్డశ్చపలోఽహఙ్కారదర్పభూయిష్ఠః।
ఆత్మశ్లాఘానిరతో ధీరైర్ధీరోద్ధతః కథితః॥౩౮॥*

యథా—భీమసేనాదిః।

అథ ధీరలలితః—

నిశ్చిన్తో మృదురనిశం కలాపరో ధీరలలితః స్యాత్॥౩౯॥

కలా నృత్యాదికా। యథా రత్నావల్యాదౌ వత్సరాజాదిః॥

అథ ధీరప్రశాన్తః—

సామాన్యగుణైర్భూయాన్ ద్విజాదికో ధీరప్రశాన్తః స్యాత్ ॥౪౦॥

(ఝ,ఋ)* యథా మాలతీమాధవాదౌ—మాలతీమాధవాదిః।

ఏషాం చ శృఙ్గారిరూపత్వే భేదానాహ—

ఏభిర్దక్షిణధృష్టానుకూలశఠరూపిభిస్తు షోడశధా॥౪౧॥(జ)

తత్ర తేషాం ధీరోదాత్తాదీనాం ప్రత్యేకందక్షిణశఠధృష్టానుకూలశఠత్వేన షోడశప్రకారో నాయకః।

ఏషు త్వనేకమహిలాసమరాగో దక్షిణః కథితః॥౪౨॥(ట,ఋ)

ద్వయోస్త్రిచతుఃప్రభృతిషు నాయికాసు తుల్యానురాగో దక్షిణనాయకః।

(వి,ఝ) సామాన్యగుణైరితి—ధీరోదాత్తాదిత్రయసాధారణగుణైర్భూయాన్ మహానిత్యర్థః।

(వి,ఞ) షోడశధేతి—ధీరోదాత్తాదీనాం చతుర్ణాం దక్షిణత్వాదిచాతుర్గుణ్యేన షోడశత్వమ్।

(వి,ట) అనేకమహిలా—ఇతి వ్యాచష్టే ద్వయోస్త్రిచతురితి।

(లో,ఋ) సామాన్యగుణా—మన్వాద్యుక్తధృతిక్షమాదయః

(లో,ౠ) ఏషు—దక్షిణాదిషు నాయకమధ్యే।

---

* ప్రచణ్డః—ఉగ్రస్వభావః। అహఙ్కారదర్పభూయిష్ఠః అహఙ్కారదర్పౌ భూయిష్ఠౌ యస్య సః। ధీరైః పణ్డితైః కథితః।

యథా—

స్నాతా తిష్ఠతి కున్తలేశ్వరసుతా, వారోఙ్గరాజస్వసు-
ర్ద్యూతై రాత్రిరియం జితా కమలయా దేవీ ప్రసాద్యాద్య చ।

ఇత్యన్తఃపురసున్దరీః ప్రతి మయా విజ్ఞాయ విజ్ఞాపితే
దేవేనాప్రతిపత్తిమూఢమనసా ద్విత్రాః స్థితం నాడికాః॥(ఠ)

కృతాగా అపి నిఃశఙ్కస్తర్జితోఽపి న లజ్జితః।
ధ్రష్టదోషోఽపి మిథ్యావాక్ కథితో ధృష్టనాయకః॥౪౩॥ (డ)

యథా మమ—

శోణం వీక్ష్య ముఖం విచుమ్బితుమహం యాతః సమీపం, తతః
పాదేన ప్రహృతం తయా, సపది తం ధృత్వా సహాసే మయి।
కిఞ్చిత్ తత్ర విధాతుమక్షమతయా బాష్పం త్యజన్త్యాః సఖే!
ధ్యాతశ్చేతసి కౌతుకం వితనుతే కోపోపి వామభ్రువః॥(ఢ,ణ)

అనుకూల ఏకనిరతః॥౪౪॥

ఏకస్యామేవ నాయికాయామాసక్తోనుకూలనాయకః। యథా—

(వి,ఠ) స్నాతా తిష్ఠతీతి—అన్తఃపురచరజనస్య కస్మింశ్చిదియముక్తిః। అనేకపత్నీసమ్భోగార్థా ఇయం రాత్రిరితి తత్కర్మనియుక్తస్య రాజ్ఞి నివేదనమ్। శ్లోకార్థః–స్నాతా, ఋతుస్నాతా। వారః తత్సమ్భోగనియతవాసరః। కమలయా తన్నామ్న్యా దేవ్యా। దేవీకృతాభిషేకా। మానిన్యాస్తస్యా అద్యావశ్యం ప్రసాదనమ్। ద్విత్రా ఇతి। సర్వాసు అనురాగసామ్యేన కస్యాప్యుపేక్షాఽనర్హత్వాత్ అప్రతిపత్త్యా కర్తవ్యనిర్ణయాభావేన మూఢమనస్కత్వేన ద్విత్రాదిదణ్డస్థితిః।

(వి,డ) కృతాగా అపీతి—ఆగోపరాధః। మిథ్యావాక్ కృతస్యాపి మిథ్యాత్వవాదీ।

(వి,ఢ) శోణం వీక్ష్యేతి—రోషారుణముఖీ ప్రియాం చుమ్బితుం గతస్య తయా ప్రహర్తుముద్యతం పాదం ధృత్వా కిఞ్చిత్ కర్తుమక్షమీకృతాం రుదతీం తాం దృష్ట్వా హసితవతో నాయకస్య సఖ్యౌ వృత్తాన్తకథనమిదమ్।

అత్ర నాయికాక్రోధవశాత్ నాయకస్య కృతాగస్త్వసిద్ధిః।

(లో,లృ) శోణమితి—విచుమ్బితుం సమీపం యాతోఽనునయాదికమకృత్వాపీతి భావః।

2

'తస్యాః సాన్ద్రవిలేపనస్తనయుగప్రశ్లేషముద్రాఙ్కితం
కిం వక్షశ్చరణానతివ్యతికరవ్యాజేన గోపాయ్యతే।
ఇత్యుక్తే క్వ తదిత్యుదీర్య సహసా తత్సంప్రమార్ష్టుం మయా
సా శ్లిష్టా రభసేన తత్సుఖవశాత్తన్వ్యా చ తద్విస్మృతమ్॥

ఇతి పరకీయముదాహరణం (గ. ఘ. పు.)।

అస్మాకం సఖి ! వాససీ న రుచిరే, గ్రైవేయకం నోజ్జ్వలం
నో వక్రా గతిరుద్ధతం న హసితం నైవాస్తి కశ్చిన్ మదః।
కిన్త్వన్యేపి జనా వదన్తి సుభగోఽప్యస్యాః ప్రియో నాన్యతో
దృష్టం నిక్షిపతీతి విశ్వమియతా మన్యామహే దుఃస్థితమ్॥(ఙ,ఏ)

శఠోయమేకత్ర బద్ధభావో యః।

దర్శితబహిరనురాగో విప్రియమన్యత్ర గూఢమాచరతి॥౪౫॥

యః * పునరేకస్యామేవ నాయికాయాం బద్ధభావో ద్వయోరపి నాయికయోర్బహిర్దర్శితానురాగోఽన్యస్యాం నాయికాయాం గూఢం విప్రియమాచరతి స శఠనాయకః।*

యథా—

శఠాఽన్యస్యాః కాఞ్చీమణిరణితమాకర్ణ్య సహసా

యదాశ్లిష్యన్నేవ ప్రశిథిలభుజగ్రన్థిరభవః।

తదేతత్ క్వాచక్షే ఘృతమధుమయత్వద్బహువచో

విషేణాఘూర్ణన్తీ కిమపి న సఖీ మే గణయతి॥(త)

ఏషాం చ త్రైవిధ్యాదుత్తమమధ్యమాధమత్వేన।

(వి,ణ) అస్మాకం సఖీతి—పత్యౌ సుభగాయా సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। వస్త్రౌజ్జ్వల్యాదికం సౌభాగ్యహేతుర్మమ నాస్తి। కిన్తు న కేవలమహమన్యేపి జనా వదన్తి అస్యాః పతిరన్యతోఽన్యస్యాం నాయికాయాం దృష్టిం న నిక్షిపతీతి। విశ్వమ్—ఏతద్ విశ్వవర్తి స్త్రీజనం దుఃస్థితం మయి అసూయయా మదపేక్షయా సౌభాగ్యాల్పత్వేన వా దుఃస్థితం వయం మన్యామహే। పతిః- కీదృశః, సుభగోపి సౌన్దర్యేణాన్యనాయికాభిలషణీయత్వరూపసౌభాగ్యవానపి ఇత్యర్థః।

(వి,త) శఠాన్యస్యా ఇతి—నాయికాయా విప్రియకారిణం నాయకం భర్త్సయన్త్యా సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। హే శఠ! ఖల! మమ సఖీమ్ ఆశ్లిష్యన్నేవ త్వం యదన్యస్యా నాయికాయాః

కాఞ్చీమణిరణితశబ్దమాకర్ణ్య సహసా ప్రశిథిలభుజగ్రన్థిః (బాహువేష్టనం) అభవః తదేతత్ క్వ జనే ఆచక్షే। అతో మే సఖీ ఘృతమధుమయేన భిశ్రితఘృతమధురూపేణ త్వదీయబహుచాటువచోవిషేణాఘూర్ణన్తీ కిమపి కర్తవ్యం న గణయతీత్యర్థః। మిశ్రితఘృతంమధుంనీ హి ఆపాతమధురేపి విషత్వం ప్రాప్నుతః।

(వి,థ) ఏషాం చేతి—ఏషాముత్తమమధ్యమాధమత్వేన త్రైవిధ్యాదిత్యన్వయః। చన్వారిశాదితి షోడశ త్రైగుణ్యేన అష్టచత్వారింశత్।

(లో,ఏ) అన్యతః అన్యస్యాం మా వినేత్యర్థః। విశ్వం దుఃస్థితం మన్యామహే। కిన్తు మామేవ గుస్థితామితి భావః। గ్రైవేయకం, కణ్ఠాభరణమ్, మదోపి యౌవనాద్యహఙ్కారజనితః గర్వోపి నైవాస్తి।

ఉక్తా నాయకభేదాశ్చత్వారింశత్ తథాష్టౌ చ ॥౪౬॥(థ)

సర్వేషాముత్కషోడశభేదానామ్।

అథ ప్రసఙ్గాదేషాం సహాయానాహ (ద,ఐ)

దూరానువర్తిని స్యాత్తస్య ప్రాసఙ్గికేతివృత్తే తు।
కిఞ్చిత్తద్గుణహీనః సహాయ ఏవాస్య పీఠమర్ధాఖ్యః॥౪౭॥

తస్య నాయకస్య బహువ్యాపిని ప్రసఙ్గసఙ్గతే ఇతివృత్తే అనన్తరోక్తైర్నాయకసామాన్యగుణైః (ఒ) కిఞ్చిదూనః పీఠమర్దనామా సహాయో భవతి। యథా రామచన్ద్రాదీనాం సుగ్రీవాదయః (థ)।

అథ శృఙ్గారసహాయాః—

శృఙ్గారేఽస్య సహాయా విటచేటవిదూషకాద్యాః।
భక్తా నర్మసు నిపుణాః కుపితవధూమానభఞ్జనాః శుద్ధాః॥౪౮॥*

ఆదిపదాన్మాలాకారరజకతామ్బూలికగాన్ధికాదయః।

తత్ర విటః—

సంభోగహీనసమ్పద్ విటస్తు ధూర్తః కలైకదేశజ్ఞః।
వేశోపచారకుశలో వాగ్మీ మధురోఽథ బహుమతో గోష్ఠ్యామ్॥౪౯॥(న)+

(వి,ద) అథ ప్రసఙ్గాదితి—అత్ర ఏషామిత్యనేన నాయకమాత్రస్యైవ పరామర్శో నతు ప్రకాన్తశృఙ్గారాయాష్టచత్వారిశత ఏవ। అత ఏవ రామస్య సుగ్రీవః సహాయో దర్శయిష్యతే।

(వి,ధ) దూరానువర్తినీతి వ్యాచష్టే—తస్యేతి దూరానువర్తిని ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా బహువ్యాపినీతి బహుదేశవ్యాప్యసాధ్యే ఇత్యర్థః। ప్రమఙ్గసఙ్గతే—ద్రైవత ఉపస్థిత ఇతివృత్తే వృత్తాన్తే। కిఞ్చిత్ తద్గుణహీన ఇత్యస్యార్థమాహ—అనన్తరేతి—అనప్నరోక్తైః పూర్వోక్తైః।

(వి,న) మధుర ఇతి—మధురభాషీత్యర్థః। గోష్ఠ్యాం శృఙ్గారీయగోష్ఠ్యామ్।

(లో,ఐ) ప్రసఙ్గాదితి। ఏషాం హి సహాయయుక్తత్వేన కార్యకారిత్వేఽధికరసపరిపోషః। ఏవమన్యత్ర।

(వి,ఓ) నాయకసామాన్యగుణైస్త్యాగాదిభిః।

---

* భక్తాః—అనురక్తాః—నర్మసు పరిహాసాదిషు నిపుణాః। కుపితానాం వధూనాం మానినీనాం మానభఞ్జనా మానభఙ్గే క్షమాః।

\+ సమ్భోగేతి। సమ్భోగేన బహువ్యయేన హీనా వినాశితా సమ్పత్ యేన సః। అతోయం జీవికాయై అపరమాశ్రయతి। కలాయా ఏకదేశజ్ఞః। వేశే వేశ్యాలయే యే ఉపచారా వ్యవహారాః తేషు దక్షః।

చేటః ప్రసిద్ధ ఏవ। (ప)

కుసుమవసన్తాద్యభిధః కర్మవపుర్వేశభాషాద్యైః।
హాస్యకరః కలహరతిర్విదూషకః స్యాత్ స్వకర్మజ్ఞః॥౫౦॥(ఔ,ఫ)

స్వకర్మ భోజనాది। అర్థచిన్తన సహాయమాహ (బ)

మన్త్రీ స్యాదర్థానాం చిన్తాయామ్॥౫౧॥

అర్థారతన్త్రావాపాదయః (భ)

యత్త్వత్ర సహాయకథనప్రస్తావే 'మన్త్రీ స్వం చోభయం చాపి సఖా తస్యార్థచిన్తనే' ఇతి కేనచిల్లక్షణం కృతమ్, తదపి రాజ్ఞోఽర్థచిన్తనోపాయలక్షణప్రకరణే లక్షితవ్యమ్। న తు సహాయకథనప్రకరణే। నాయకస్య 'అర్థచిన్తనే మన్త్రీ సహాయః' ఇత్యుక్తేఽపి నాయకస్యార్థత

ఏవ సిద్ధత్వాత్। (మ) యద్యప్యుక్తమ్ ' మన్త్రిణా లలితః శేషా। మన్త్రిస్వాయత్తసిద్ధయః' ఇతి, తదపి స్వలక్షణకథనేనైవ లక్షితస్య

(వి,ప) చేటః ప్రసిద్ధ ఇతి—చేటీపుత్ర ఇత్యర్థః।

(వి,ఫ) విదూషకమాహ—కుసుమేతి। కర్మాదిభిర్హాస్యకరః ఇత్యన్వయః। కర్మణా, వపుషా, వేశేన, వాసనాదినా భాషాద్యైః సర్వేషాం హాస్యం జనయతి।

(వి,బ) రసీయనాయకమహాయకథనప్రసఙ్గాదన్యత్రాపి సహాయమాహ—అర్థచిన్తనేతి।

(వి,భ) తన్త్రావాపేతి। తన్త్రం రాజకృత్యం తస్య ఆవాపాం యోగ్యాయోగ్యానుష్ఠానమ్। తస్మిన్ అర్థే మన్త్రీ సహాయ ఇత్యర్థః।

(వి,మ) స్వం చేతి—స్వం రాజా తస్య రాజ్ఞః। కేనచిదితి లక్షణం సహాయజ్ఞాపనమ్। అత్ర స్వస్యాపి సహాయత్వేన కథనాత్ పూర్వస్మాద్ భేదః। సహాయకథనప్రకరణే ఇతి—స్వస్య స్వసహాయత్వాత్ సహాయతాయా భేదఘటితత్వాత్। నన్వేవం తేన చిన్తా న క్రియతామిత్యాహ—నాయకస్యేతి।

(వి,య) మన్త్రిణేతి—లలితో ధీరలలితస్తాదృశో రాజా మన్త్రిణైవార్థసాధకః ఇతి శేషః, స్వస్య శృఙ్గారనిరతత్వాత్। శేషాః ధీరోదాత్తధరోద్ధతాదయః। స్వలక్షణ-

---

(లో,ఔ) కుసుమేతి—కుసుమాభిధో విదూషకో రసాలకాదిః। వసన్తాభిధా వసన్తకమాధవాదిః।

(లో,అ) యత్త్వత్రేతి—యత్త్వత్రేత్యాదేర్గతార్థత్వమిత్యనేనాన్వయః। తస్య గ్రన్థస్యా—

ధీరలలితస్య మన్త్రిమాత్రాయత్తార్థచిన్తనోపపత్తేర్గతార్థమ్। నచార్థచిన్తనే తస్య మన్త్రీ సహాయః। కిన్తు స్వయమేవ సమ్పాదకః। తస్యార్థచిన్తనాద్యభావాత్ (య) (అ) అథాన్తః పురసహాయాః—

తద్వదవరోధే ॥౫౨॥

వామనషణ్ఢకిరాతమ్లేచ్ఛాభీరాః శకారకుబ్జాద్యాః।

మదమూర్ఖతాభిమానీ దుష్కులతైశ్వర్యసంయుక్తః।

సోయమనూఢాభ్రాతా * రాజ్ఞః శ్యాలః శకార ఇత్యుక్తః॥౫౩॥ (ర,ఆ)

ఆద్యశబ్దాన్మూకాదయః। తత్ర షణ్ఢకిరాతకుబ్జాదయోం యథా రత్నావల్యామ్—

నష్టం వర్షవరైర్మనుష్యగణనాభావాదపాస్య త్రపాం-

మన్తః కఞ్చుకికఞ్చుకస్య విశతి త్రాసాదయం వామనః।

కథనేనేతి। ధీరలలితలక్షణకథనేనేత్యర్థః। 'నిశ్చిన్తో మృదురనిశం కలాపరో ధీరలలితః స్యాదితి ధీరలలితలక్షణే నిశ్చిన్తైత్వేనార్థచిన్తనస్య మన్త్రిమాత్రనిష్ఠత్వమిద్ధేస్తస్య మన్త్రిణః సహాయతాకథనం గతార్థమిత్యర్థః। ధీరలలితస్య యో మన్త్రీ తస్య స్వయమేవార్థచిన్తకత్వమ్। నతు స్వచిన్తనే తస్య మహాయత్వమ్। స్ఫుటమేవాహ—నచార్థచిన్తనమితి— తస్యార్థచిన్తనాద్యభావాదిత్యత్ర తస్య ధీరలలితస్య। అయం మన్త్రీ స్యాదర్థానాం చిన్తాయామితి సూత్రమ్య పరభాగః।

(వి,ర) శకారలక్షణమాహ—మదేతి। దుష్కులతా ఐశ్వర్య చ తాభ్యాం సంయుక్తోపి మదమూర్ఖతాభ్యామభిమానీత్యర్థః।

(వి,ల) నష్టం వర్షవరైరితి—రాజ్ఞో వాజిశాలాత ఆగతమేకం మహావానరం దృష్ట్వా అన్తఃపురస్థనపుంసకాదీనాం భీతిక్రియావర్ణనమిదమ్। కఞ్చుకస్య సర్వాఙ్గవ్యాపకలమ్బమానవస్త్రస్యాన్తరిత్యర్థః। నిజస్య నామ్న ఇతి కౄ విక్షేప ఇతి ధాతునా కిరాతపదస్య సాధితత్వాత్ స్వస్య పర్యన్తవిశీర్ణత్వం కృతమిత్యర్థః। కుబ్జా న పలాయితాః। కిన్తు నీచతయైవ వానర-

---

యమర్థః। సహాయకథనప్రస్తావే మన్త్రిణ ఏవ సహాయత్వకథనం యుక్తమ్; నతు ఆత్మన ఉభయస్య వా। ఆత్మన ఏవ ఆత్మసహాయత్వం విరుద్ధమ్। కిన్తు రాజా కేనార్థచిన్తనం కుర్యాదిత్యపేక్షాయామేవ క్వచిన్ మన్త్రిణా క్వచిదాత్మనా, క్వచిదుభయేనేతి వక్తుం యుక్తమ్। ధీరలలితస్య నిశ్చిన్తత్వాదిరూపకథనేన మన్త్రిమాత్రాయత్తార్థచిన్తనముపపద్యతే। కిఞ్చ తదప్యర్థచిన్తనోపాయప్రకరణ ఏవ లక్షితవ్యమ్ః నతు సహాయకథనప్రకరణే। తస్య ధీరలలితస్య నచ సహాయః సః। మన్త్రిణః సహాయత్వే ధీరలలితస్యాప్యర్థచిన్తనప్రసఙ్గాత్।

(లో,ఆ) శకారస్వరూపమాహ—మదేతి—మదో గర్వః, మద్యవికారో వా।

పర్యన్తాశ్రయిభిర్నిజస్య సదృశం నామ్నః (ఇ) కిరాతైః కృతం

కుబ్జా నీచతయైవ యాన్తి శనకైరాత్మేక్షణాశఙ్కినః॥'(ల) x

శకారో మృచ్ఛకటికాదౌ ప్రసిద్ధః (వ) అన్యేపి యథాదర్శనం జ్ఞాతవ్యాః। అథ దణ్డసహాయాః—

దణ్డే సుహృత్కుమారాటవికాః సామన్తసైనికాద్యాశ్చ॥౪౪॥

(శ) దుష్టనిగ్రహో దణ్డః। స్పష్టమ్। అథ ధర్మసహాయాః—

ఋత్విక్ పురోధసః స్యుర్బ్రహ్మవిదస్తాపసాస్తథా ధర్మే ॥౪౪॥

బ్రహ్మవిదో వేదవిద ఆత్మవిదో వా।

తత్ర—

ఉత్తమాః పీఠమర్దాద్యాః ॥౪౬॥

ఆద్యశబ్దాన్మన్త్రిపురోహితాదయః।

కర్తృకే ఆత్మకర్మకే ఈక్షణే అశఙ్కినః శఙ్కారహితాః సన్తః శనకైర్యాన్తీత్యర్థః।

(వి,వ) మృచ్ఛకటికం నాటకవిశేషః।

(వి,శ) ఆటవికానాం దణ్డసహాయత్వమ్। దణ్డనీయస్య అటవ్యాం పలాయితస్య ప్రదర్శకత్వాద్దణ్డనీయవిపక్షరాజ్యాటవ్యాం స్థితత్వాత్తద్వృత్తాన్తజ్ఞాతత్వాచ్చ। సామన్తః—సేనాపతిః।

(లో,ఇ) నిజస్య నామ్నః అన్తేవాసిత్వస్య।

X వర్షవరైః షణ్డైః కర్తృభిః 'షణ్ఢో వర్షవరస్తుల్యౌ ఇత్యమరః। మనుష్యేషు యా గణనా తస్యా అభావాత్ స్త్రీత్వపుంస్త్వాన్యతరప్రజోత్పాదనరూపమనుష్యత్వాభావాత్ ఏతేషాం మనుష్యగణనాభావః। త్రపాం లజ్జామ్ అపాస్య త్యక్త్వా నష్టమ్ అన్తర్హితమ్। అయం పురోవర్తీ వామనః త్రాసాత్ (వానరాదితిశేషః) కఞ్చుకికఞ్చుకస్య కఞ్చుకినః సర్వాఙ్గవ్యాపకవస్త్రస్య అన్తః మధ్యభాగే విశతి। పర్యన్తాశ్రయిభిః—పర్యన్తం సమీపభాగమ్ ఆశ్రయన్తీతి సమీపవర్తిభిః ఇత్యర్థః। కిరాతైః నిజస్య నామ్నః సదృశం యుక్తం కృతమ్ ఆచరితమ్। కౄ విక్షేపే ఇత్యస్మాత్। ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కప్రత్యయే కిర ఇతి రూపమ్। అతన్తి సతతం గచ్ఛన్తీతి అతాః (పచాద్యచ్) కిరాశ్చ తే అతాశ్చేతి కిరాతాః ఇతి కిరాతనామ్నో వ్యుత్పత్తిః। తస్య సదృశం విక్షిప్తతయా ఇతస్తతో భ్రమణమిత్యర్థః। ఆత్మేక్షణాశఙ్కినః–ఆత్మనః యత్ ఈక్షణం వానరకర్తృకం దర్శనం తత్ర అశఙ్కినః శఙ్కాశూన్యాః నీచతయైవ స్వభావఖర్వత్వేఽపి పునః ఖర్వాకారేణ శనకైః మన్దం మన్దం యాన్తి।

మధ్యౌ విటవిదూషకౌ।

తథా శకారచేటాద్యా అధమాః పరికీర్తితాః॥౫౭॥

ఆద్యశబ్దాత్తామ్బూలికగాన్ధికాదయః। అథ ప్రసఙ్గాద్దూతానాం విభాగగర్భం లక్షణమాహ (ఈ)।

నిసృష్టార్థో మితార్థశ్చ తథా సన్దేశహారకః।
కార్యప్రేష్యస్త్రిధా దూతో దూత్యశ్చాపి తథావిధాః॥౫౮॥

తత్ర కార్యప్రేష్యో దూత ఇతి లక్షణమ్।

తత్ర—

ఉభయోర్భావమున్నీయ స్వయం వదతి చోత్తరమ్।
సుశ్లిష్టం కురుతే కార్యం నిసృష్టార్థస్తు స స్మృతః॥౫౯॥(ఉ)

ఉభయోరితి—యేన ప్రేషితః యదన్తికం ప్రేషితశ్చ॥

మితార్థభాషీ కార్యస్య సిద్ధికారీ మితార్థకః।
యావద్భాషితసందేశహారః సన్దేశహారకః॥౬౦॥(ఊ)

అథ సత్త్వికా నాయకగుణాః—(ష)

శోభా విలాసో మాధుర్యం గామ్భీర్యం ధైర్యతేజసీ।
లలితౌదార్యమిత్యష్టౌ సత్త్వజాః పౌరుషా గుణాః॥౬౧॥(ఋ)

తత్ర—

శూరతా దక్షతా సత్యం మహోత్సాహోఽనురాగితా।
నీచ ఘృణాఽధికే స్పర్ధా యతః శోభేతి తాం విదుః॥౬౨॥

తత్రానురాగితా యథా—(స)

అహమేవ మతో మహీపతేరితి సర్వః ప్రకృతిష్వచిన్తయత్

(వి,ష) సాత్త్వికా నాయకగుణా ఇతి। సత్త్వం బలం బలవన్నాయకగుణా ఇత్యర్థః।

(వి,స) యతః శోభేతి—యతో బలాత్ శోభాలక్షణేన అనురాగితోక్తా। తాముదాహరతి—అహమేవేతి।

(వి,హ) రఘౌ అజవర్ణనమిదమ్। ప్రకృతిషు అమాత్యేషు మధ్యే సర్వ ఏవ ఇత్యచిన్తయత్ కిం తత్ ఇత్యత్రాహ—అహమేవేతి। మతః సమ్మతః। అస్య అజస్య। విమాననా

(లో,ఈ) విభాగగర్భమ్—విభాగస్య గర్భే స్థితమ్।

(లో,ఉ) భావమభిప్రాయమ్। సుశ్లిష్టం సుశోభనమ్। ఉన్నీయ ఊహిత్వా।

(లో,ఊ) మితార్థభాషీ అల్పభాషీ। యావదితి ప్రేరకేణ యావద్ భాషితస్య సన్దేశస్య హారః।

(లో,ఋ) సత్త్వం గుణవిశేషః। సత్త్వజాః తదుద్భవాః సత్త్వవతాం నాయకానాం గుణా ఇత్యర్థః।

ఉదధేరివ నిమ్నగాశతేష్వభవన్నాస్య విమాననా క్వచిత్॥ ఏవమన్యత్రాపి। అథ విలాసః—(హ)

ధీరా దృష్టిర్గతిశ్చిత్రా విలాసే సస్మితం వచః॥౬౩॥(క)

యథా—

దృష్టిస్తృణీకృత—జగత్—త్రయ—సత్త్వసారా

ధీరోద్ధతా నమయతీవ గతిర్ధరిత్రీమ్।

కౌమారకేపి గిరివద్గురుతాం దధానో

వీరో రసః కిమయమేత్యుత దర్ప ఏవ॥(ఖ)

సంక్షోభేష్వప్యనుద్వేగో మాధుర్యం పరికీర్తితమ్॥౬౪॥ +

ఊహ్యముదాహరణమ్ (గ)

భీశోకక్రోధహర్షాద్యైర్గామ్భీర్యం నిర్వికారతా॥౬౫॥(ఘ)

అవజ్ఞా అపమానమ్। నిమ్నగా నద్యః తాసాం సర్వాసామేవోదధినా జలగ్రహణేన కృతాదరత్వాత్।

(వి;క) ధీరేతి—విలాసే సాత్త్వికే గుణే సతి ధీరేత్యాదికం భవతీత్యర్థః।

(వి,ఖ) దృష్టిస్తృణీకృతేతి—కుశమవలోక్య రామచన్ద్రేణ వర్ణనమిదమ్। తృణీకృతో జగత్త్రయస్య సత్త్వానాం బలానాం సారః ప్రకృష్టో భాగో యయా। అస్య కుశస్య దృష్టిస్తాదృశీ। స్ఫుటమన్యత్।

(వి,గ) ఊహ్యముదాహరణమితి—

'త్యజతో మఙ్గలక్షౌమే చీరే చ ప్రతిగృహ్ణతః।

దదృశుర్విస్మితాస్తస్య ముఖరాగం సమం జనాః॥'

ఇత్యుదాహరణమ్। అత్ర హి మఙ్గలక్షౌమే గృహ్ణతః చీరే ప్రతిలక్షీకృత్య త్యజనశ్చ రామస్య ముఖరాగం విస్మితా జనాః సమానం దదృశుః ఇత్యనేన వనవాసార్థం చీరగ్రహణసంక్షోభేపి మఙ్గలక్షౌమగ్రహణవద్ అనుద్వేగః।

(వి,ఘు) భీశోకేతి। అత్ర భయశోకయోః ప్రవేశాత్ మాధుర్యతః కియాన్ భేదః। ఆహూతస్యేత్యాదికం తు మాధుర్యస్యాప్యుదాహరణం సంభవతీతి బోధ్యమ్। గామ్భీర్యస్య మాధుర్యాసంకీర్ణముదాహరణం తు—

యోఽవికల్పమిదమర్థమణ్డలం

పశ్యతీశ ! నిఖిలం భవద్వపుః।

---

* ధీరా ఉద్ధతా సదర్పా గతిః పాదన్యాసః ధరిత్రీం పృథివీం నమయతీవ। కౌమారకేపి శైశవేపి గిరివత్ గురుతాం భారవత్త్వం దధానః అయం బాలః కిం వీరో రసః ఉత దర్ప ఏతి మూర్తిమాన్ వీరో రసః అహంకారో వా ఆగచ్ఛతి।

యథా—

'ఆహూతస్యాభిషేకాయ విసృష్టస్య వనాయ చ।

న మయా లక్షితస్తస్య స్వల్పోప్యాకారవిభ్రమః।'

* వ్యవసాయాదచలనం ధైర్యం విఘ్నే మహత్యపి ॥౬౬॥+

యథా—

శ్రుతాప్సరోగీతిరపి క్షణేఽస్మిన్
హరః ప్రసంఖ్యానపరో బభూవ।
ఆత్మేశ్వరాణాం నహి జాతు విఘ్నాః
సమాధిభేదప్రభవో భవన్తి॥ * (జ).

అధిక్షేపాపమానాదేః ప్రయుక్తస్య పరేణ యత్।
ప్రాణాత్యయేఽప్యసహనం తత్తేజః సముదాహృతమ్।
వాగ్వేశయోర్మధురతా తద్వచ్ఛృఙ్గారచేష్టితం లలితమ్।
దానం సప్రియభాషణమౌదార్యం శత్రుమిత్రయోః సమతా॥౬౭॥

ఏషామప్యుదాహరణాన్యూహ్యాని। (చ)

ఆత్మపక్షపరిపూరితే జగ-
త్యస్య నిత్యసుఖినః కుతో భయమ్॥ ఇతి।

ఇయం హి తపస్యతః పరమేశ్వరేణ భీషితస్య కస్యచిదుక్తిః। అవికల్పం నిఃసంశయమ్। నిఖిలమర్థమణ్డలం యో భగవద్వపుఃస్వరూపం పశ్యతి। ఆత్మపక్షేణ భవతా పరిపూరితే జగతి అస్య కుతో భయమిత్యర్థః। యథా వా "న ఖల్వనిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాన్" ఇతి ఇన్ద్రేణ భీషితస్య రఘోరుక్తిః।

(వి,ఙ) శ్రుతాప్సరోగీతిరితి—హరస్య సమాధిభఙ్గార్థమప్సరోభిర్గీయమానేపి తస్య సమాధిభఙ్గో మాభూదితి పూర్వార్ధార్థః। తత్ర ప్రసంఖ్యానం సమాధిః। అత్రార్థాన్తరన్యాసమాహ—ఆత్మేశ్వరాణామితి। ఆత్మా ధృతిస్తదీశ్వరాణాం స్వాయత్తధృతీనామిత్యర్థః। 'ఆత్మా యత్నో ధృతిర్బుద్ధిః స్వభావో బ్రహ్మవర్ష్మ చ' ఇతి కోషః। జాతు కదాచిత్।

(వి,చ) ఏషామప్యుదాహరణాన్యూహ్యాని—తత్ర తేజస ఉదాహరణం యథా—

'పురోజన్మా నాద్యప్రభృతి మమ రామః పునరహం

న పుత్రః పౌత్రో వా రఘుకులభువాం చ క్షితిభుజామ్।

అధీరం ధీరం వా కలయతు జనో మామయమహో

మయా బద్ధో దుష్టద్విజదమనదీక్షాపరికరః॥

× పరేణ శత్రుణా ప్రయుక్తస్య అధిక్షేపస్య నిన్దావాదస్య అపమానాదేశ్చ ప్రాణాత్యయే జీవననాశసమ్భావనేఽపి యత్ అసహనమ్।

అథ నాయికా త్రివిధా స్వాన్యా సాధారణీ స్త్రీతి।

నాయకసామాన్యగుణైర్భవతి యథాసమ్భవైర్యుక్తా॥౬౮॥(ఛ)

నాయికాం పునర్నాయకసామాన్యగుణైస్త్యాగాదిభిర్యథాసమ్భవైర్యుక్తా భవతి। సా చ స్వస్త్రీ, అన్యస్త్రీ, సాధారణస్త్రీతి త్రివిధా। తత్ర స్వస్త్రీ—

వినయార్జవాదియుక్తా గృహకర్మపరా పతివ్రతా స్వీయా ॥౬౯॥ (జ)

యథా—

“లజ్జాపజ్జత్తపసాహణాఇం పరతన్తణిప్పివాసాఇం।
అవిణఅదుమ్మేహాఇం ధన్నాణం ఘరే కలత్తాఇం। (ఝ,ఋ)

సాపి కథితా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి॥౭౦॥(జ,లు)

ఇయం పరశురామేణాఽధిక్షిప్తస్య లక్ష్మణస్య ఉక్తిః। లలితోదాహరణం యథా—

“ప్రసాదే వర్తస్వ ప్రకటయ ముదం సంత్యజ రుషమ్
ప్రియే శుష్యన్త్యఙ్గాన్యమృతమివ తే సిఞ్చతు వచః।
నిధానం సౌఖ్యానాం క్షణమభిముఖం స్థాపయ ముఖం
న ముగ్ధే ప్రత్యేతుం ప్రభవతి గతః కాలహరిణః॥”ఇతి।

అత్ర హి కామినో వాఙ్మధురతా శృఙ్గారచేష్టా చ। ఔదార్యోదాహరణం యథా—

“ఏతే వయమమీ దారాః కన్యేయం కులభూషణా।
బ్రత కేనార్థినో యూయమనాస్థా బాహ్యవస్తుషు।”

ఇతి సప్తర్షీన్ ఇతి హిమాలయస్యోక్తిః।

(వి,ఛ) నాయికాప్రభేదమాహ—అథేతి —స్వాన్యయోరపి స్త్రీ ఇత్యస్యాన్వయః।

(వి,జ) వినయార్జవాదీతి। ఏతాదృశగుణరహితా తు స్వస్త్రీ అపి నోపక్రాన్తశృఙ్గారవిభావః; కిన్తు తదాభాసవిభావ ఏవేతి బోధ్యమ్।

(వి,ఝ) లజ్జాప ఇతి—'లజ్జాపర్యాప్తప్రసాధనాని పరచిన్తానిష్పిపాసాని। అవినయదుర్మేధాంసి ధన్యానాం గృహే కలత్రాణి।' ఇతి సంస్కృతమ్। పర్యాప్తప్రసాధనం పర్యవసితాలఙ్కారః। పరచిన్తా— పరపురుషచిన్తా, తత్ర తృష్ణారహితాని। తన్త్రచిన్తాయాం దేశీ। అవినయదుర్మేధాంసి—అవినయాద్ దూరీకృతబుద్ధీని। సాపీతి—సా స్వీయా।

(వి,ఞ) ప్రథమేతి—ప్రథమావతీర్ణయౌవనా, ప్రథమావతీర్ణమదనవికారేతి ద్విధా। ఏతాని విశేషణాని ఏకైకాన్యేవ ముగ్ధాయా బోధ్యాని।

(లో,ఋ) లజ్జా ఏవ పర్యాప్తం పూర్వం ప్రసాధనం భూషణం యేషామ్। నిష్పిపాసాని నిఃస్పృహాణి। దుర్మేధాంసి అనభిజ్ఞాని। (లో,ౡ) సా స్వస్త్రీ।

తత్ర ప్రథమావతీర్ణయౌవనమదనవికారా రతౌ వామా।

కథితా మృదుశ్చ మానే సమధికలజ్జావతీ ముగ్ధా॥౭౧॥(ట)

తత్ర (ఏ) ప్రథమావతీర్ణయౌవనా యథా మమ తాతపాదానామ్—

మధ్యస్య ప్రథిమానమేతి జఘనం వక్షజయోర్మన్దతాం

దూరం యాత్యుదరఞ్చ రోమలతికా నేత్రార్జవం ధావతి।

కన్దర్పం పరివీక్ష్య నూతనమనోరాజ్యాభిషిక్తం క్షణా-

దఙ్గానీవ పరస్పరం విదధతే నిర్లుణ్ఠనం సుభ్రువః॥(ఐ)

* ప్రథమావతీర్ణమదనవికారా యథా మమ ప్రభావతీపరిణయే—

దత్తే సాలసమన్థరం భువి పదం నిర్యాతి నాన్తః పురాత్
నోద్దామం హసతి, క్షణాత్ కలయతే హ్రీయన్త్రణాం కామపి।
కిఞ్చిద్ భావగభీరవక్రిమలవస్పృష్టం మనాగ్ భాషతే
సభ్రూభఙ్గముదీక్షతే ప్రియకథాముల్లాసయన్తీం సఖీమ్॥(ఠ)

రతౌ వామా యథా—

దృష్టా దృష్టిమధో దదాతి కురుతే నాలాపమాభాషితా
శయ్యాయాం పరివృత్య తిష్ఠతి బలాదాలిఙ్గితా వేపతే।

(వి,ట) మధ్యస్య ప్రథిమానమితి—నూతనం యదస్యా మనోరాజ్యం మనస్యాధిపత్యం తత్రాభిషిక్తం కన్దర్పం పరివీక్ష్య సుభ్రువః అఙ్గాని పరస్పరం నిర్లు్ణ్ఠనం విదధతే ఇత్యర్థః। రాజ్ఞః ప్రథమాధిపత్యదినేఽరాజకే రాజ్యే పరస్పరనిర్లుణ్ఠనస్య లోకసిద్ధత్వాత్, తద్దర్శయతి—మధ్యస్యేతి। శైశవే మధ్యస్య ప్రథిమా పృథుత్వమాసీత్। యౌవనే చ మధ్యం క్షీణం జఘనం చ పృథు బభూవ ఇత్యర్థః। వక్షోజయోర్మన్దతా తనుత్వం దూరమతిశయముదరం యాతీత్యర్థః। నేత్రస్య ఆర్జవం రోమలతికా ధావతి ప్రాప్నోతీత్యర్థః, యౌవనారమ్భే నేత్రయో రక్తత్వాత్ రోమలతికాయా ఋజుభావేన ఉత్థితత్వాత్।

(వి.ఠ) దత్తే సాలసేతి—ప్రియస్య కథాం ప్రసఙ్గముల్లాసయన్తీం ప్రస్తువన్తీం సభ్రభఙ్గముదీక్షతే—పశ్యతి। గభీరో దురవగాహో యో వక్రిమః వక్రతాయా లవోఽల్పత్వమ్।

తేన స్పృష్టం యథా స్యాత్తథా। మనాక్ శనైః కిఞ్చిదల్పం భాషతే। సాలసపదదానం శుశ్రూషయా। కామపి అనిర్వచనీయాం హ్రీయన్త్రణాం లజ్జాకృతపీడాం కలయతే అనుభవతి।

(వి,డ) దృష్ట్వా దృష్టిమితి—నవోఢాయా వృత్తం సఖ్యే కథయత ఉక్తిరియమ్। శ్లోకార్థః స్పష్టః।

(లో,ఏ) తత్ర-తాసు మధ్యే।

(లో,ఐ) ప్రథిమానం పృథుత్వమేతి గృహ్ణాతి। మన్దతాం చ యాతి గృహ్ణాతీత్యర్థః। నిర్లుణ్ఠనం పరస్పరవిత్తవిగ్రహణమ్।

నిర్యాన్తీషు సఖీషు వాసభవనాన్ నిర్గన్తుమేవేహతే
జాతా వామతయైవ సమ్ప్రతి మమ ప్రీత్యై నవోఢా ప్రియా ॥" (డ)

మానే మృదుర్యథా—

సా పత్యుః ప్రథమాపరాధసమయే సఖ్యోపదేశం వినా
నో జానాతి సవిభ్రమాఙ్గవలనావక్రోక్తిసంసూచనమ్।
స్వచ్ఛైరచ్ఛకపోల మూలగలితైః పర్యస్తనేత్రోత్పలా
బాలా కేవలమేవ రోదితి లుఠల్లోలాలకైరశ్రుభిః (ఢ,ఓ)

సమధికలజ్జావతీ యథా—"దత్తే సాలసమన్థరమ్" ఇత్యత్ర శ్లోకే। అత్ర సమధికలజ్జావత్త్వేనాపి లబ్ధాయా రతివామతాయా విచ్ఛిత్తివిశేషవత్తయా పునః కథనమ్। అథ మధ్యా—

మధ్యా విచిత్రసురతా ప్రరూఢస్మరయౌవనా।

ఈషత్ప్రగల్భవచనా మధ్యమవ్రీడితా మతా॥౭౨॥(ఖ)

(వి,ధ) మానే మృదురల్పమానా। సా పత్యురితి—అల్పమానాయాః క్రియాం సఖ్యాం కథయన్త్యాః సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। సఖ్యా ఉపదేశం సఖీకర్తృకముపదేశం వినా సా పత్యురుపనాయికాసమ్భోగరూపప్రథమాపరాధసమయే సవిభ్రమయోరఙ్గభఙ్గీవక్రోక్త్యోః సంసూచనం ప్రకాశం నో జానాతి। తతః కిం కురుతే ఇత్యత్రాహ—స్వచ్ఛైరితి। విరహాత్ పాణ్డుత్వేన కపోలస్యాచ్ఛతా। అఞ్జనత్యాగాదశ్రుణః స్వచ్ఛతా। నేత్రోత్పలస్య పర్యాసః పరేణ తద్ దర్శనే లజ్జయా।

(లో,ఒ) సా పత్యురితి—సఖ్యోపదేశం సఖ్యేన సౌహార్ద్యేన కృతముపదేశమ్। అథవా సఖ్యేతి హేత్వర్థతృతీయాన్తం పదమ్। తేన సఖ్యా కృతముపదేశమిత్యర్థః। సవిలాసాఙ్గపరివర్తనా సతీ పరాఙ్ముఖీత్యర్థః। వక్రోక్తిభిః కుటిలభాషితైః సంసూచనమపరాధజ్ఞాపనం యతో నో జానాతి నో వేత్తి। తతః స్వచ్ఛైః అకలుషైః అచ్ఛకపోలమూలగలితైః నిర్మలగణ్డప్రాన్తనిఃసృతైః। లుఠల్లోలాలకైః లుఠన్తః పరివర్తమానాః లోలాశ్చఞ్చలా అలకాః చూర్ణకున్తలా యేషు తాని తైః। అశ్రుభిర్బాష్పైః పర్యస్తనేత్రోత్పలా—పర్యస్తే నేత్రోత్పలే యస్యాః తథా భూత్వా కేవలం రోదిత్యేవ—రోదనమేవ కరోతి। న కిఞ్చిదుపాయం జానాతీత్యర్థః। అత్ర సవిభ్రమాఙ్గవలనేత్యనేన శయ్యావిరహో బోధ్యతే। ఏకశయ్యా శయనేనైవాలకానామశ్రులుణ్ఠన సమ్భవతి। ముగ్ధా తూపదేశం వినా న కిఞ్చజ్జానాతి। నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ। నాయకః శఠః। ప్రతీయమానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః। అశ్రుభిః పర్యస్తనేత్రోత్పలేతిసమ్బన్ధః

తత్ర విచిత్రసురతా యథా—

కాన్తే తథా కథమపి ప్రథితం మృగాక్ష్యా

చాతుర్యముద్ధతమనోభవయా రతేషు।
తత్కూజితాన్యనువదద్భిరనేకవారం
శిష్యాయితం గృహకపోతశతైర్యథాస్యాః॥(త)

ప్రరూఢస్మరా—యథా అత్రైవోదాహరణే। (థ)

ప్రరూఢయౌవనా—యథా మమ—

నేత్రే ఖఞ్జనగఞ్జనే సరసిజప్రత్యర్థి పాణిద్వయం
వక్షోజౌ కరికుమ్భవిభ్రమకరీమత్యున్నతిం గచ్ఛతః।
కాన్తిః కాఞ్చనచమ్పకప్రతినిధిర్వాణీ సుధాస్పర్ధినీ
స్మేరేన్దీవరదామసోదరవపుస్తస్యాః కటాక్షచ్ఛటా। (ద)

ఏవమన్యత్రాపి।

అథ ప్రగల్భా—

స్మరాన్ధా గాఢతారుణ్యా సమస్తరతకోవిదా।
భావోన్నతా దరవ్రీడా ప్రగల్భా క్రాన్తనాయకా॥౭౩॥(ధ)

(వి,ఙ) విచిత్రసురతాదికమ్ అప్యేకైకమేవ మధ్యాయా విశేషణమ్। ప్రరూఢస్మరా ప్రరూఢయౌవనేతి విశేషణద్వయమ్।

(వి,త) కాన్తే తథేతి—సురతే నాయికయా నానావిధం చాతుర్యం కృతమ్। తత్ర చ కణ్ఠే నాయికయా పారావతవద్ ధ్వనయః ఉచ్చరితాః। పారావతైశ్చ తదనువాదః కృత ఇతి సముచ్చయార్థః।

(వి,థ) అత్రైవోదాహరణే ఇతి—కిన్తు సురతవైచిత్ర్యాభావే ప్రరూఢస్మరాయా అసంకీర్ణముదాహరణం బోధ్యమ్; యథా—

నిద్రానివృత్తావుదితే ద్యురత్నే సఖీజనే ద్వారపదం ప్రయాతే।

శ్లథీకృతాశ్లేషరసే భుజఙ్గే చచాల నాలిఙ్గనతోఽఙ్గనా సా॥ఇతి।

భుజఙ్గే కాముకే।

(వి,ద) నేత్రే ఖఞ్జనేతి। నేత్రే ఇత్యాదిషు సర్వత్ర తస్యా ఇతి సమ్బన్ధః। ప్రత్యార్థం ప్రతిద్వన్ది। విభ్రమకరీ విశేషభ్రాన్తిజనికా। సోదరం తుల్యమ్। ఛటా కాన్తిః। అత్ర స్మరక్రియాఽనుత్కా్య యౌవనస్యైవ ప్రరూఢత్వమ్। ఏవమన్యత్రాపీతి। "దీర్ఘాక్షం శరదిన్దు" ఇత్యాదౌ బోధ్యమ్।

(వి,ధ) స్మరాన్ధేత్యాదికమపి ప్రత్యేకమేవ విశేషణమ్। దరవ్రీడేతి—సమధికలజ్జాభిన్నా ఇత్యేవార్థః। తేన స్వల్పవ్రీడత్వే వ్రీడాభావే వా దరక్రీడత్వం బోధ్యమితి గ్రన్థకృతోఽభిప్రాయః। ఆక్రాన్తనాయకా ఇత్యర్థః।

స్మరాన్ధా యథా—

ధన్యాసి యా కథయసి ప్రియసఙ్గమేఽపి

విశ్రబ్ధచాటుకశతాని రతాన్తరేషు।

నీవీం ప్రతి ప్రణిహితే తు కరే ప్రియేణ

సఖ్యః! శపామి యది కిఞ్చిదపి స్మరామి॥(న) *

గాఢతారుణ్యా యథా—

అత్యున్నతస్తనమురో నయనే సుదీర్ఘే
వక్రే భ్రువావతితరాం వచనం తతోపి।
మధ్యోఽధికం తనురనూనగురుర్నితమ్బో
మన్దా గతిః కిమపి చాద్భుతయౌవనాయాః॥(ప,ఔ)

×సమస్తరతకోవిదా యథా-

క్వచిత్తామ్బూలాక్తః క్వచిదగురుపఙ్కాఙ్కమలినః
క్వచిచ్చూర్ణోద్గారీ క్వచిదపి చ సాలక్తకపదః।

(వి,న) సఖిషు మధ్యే ఏకయా నాయికయా కథితమ్—"మయా రతికాలే బహూని చాటువచాంసి పత్యౌ కథ్యన్తే" తాం రసానివిష్టాం ప్రతిపాదయితుం తత్కాలేఽత్యన్తరసావిష్టత్వమాత్మనః సూచయన్తీ కాచిత్ సోల్లుణ్ఠమాహ—ధన్యాసీతి। రతాన్తరేషు అత్యన్తరసావేశయోగ్యేషు రతమధ్యేషు స్వీయోత్కర్షకథనే బహ్వీనామవధానాయ సఖ్య ఇతి బహ్వీనాం సమ్బోధనమ్। శపామి శపథం కరోమి।

(వి,ప) అత్యున్నతస్తనమితి—అత్ర అద్భుతయౌవనాయా ఇతి సర్వత్రాఽన్వయః। కిమపీత్యత్ర కిం పదమవ్యయమ్। కాపి గతిర్మన్యే ఇత్యర్థః।

(వి ఫ) క్వచిత్ తామ్బూలాక్త ఇతి। ప్రచ్ఛదపటః–శయ్యాచ్ఛాదనపటః

(లో,ఔ) అనూనగురుః–అత్యన్తగురుః।

(లో,అ) చూర్ణాని కర్పూరాదీనామ్। వలిభఙ్గాభోగైరితి త్రయాణాం విశేషణే తృతీయా। తైరేవ కథయతీతి కథనకరణత్వం వా। సర్వావస్థం బహుప్రకారమ్।

---

* హే సఖి, యా త్వం ప్రియసఙ్గమే రతాన్తరేషు అపి రతమధ్యేష్వపీతి విశ్రబ్ధానాం విశ్వాసయుక్తానాం చాటుకానాం ప్రియవాక్యానాం శతాని కథయసి సా త్వం ధన్యాఽసి। ప్రథమతః ప్రియసఙ్గమే ఏవ విలక్షణానన్దమన్థరతయా తత్ కథనమశక్యమ్। తత్రాపి రతే, తత్రాపి నాదౌ నాన్తే కిన్తు మధ్యే। తస్య పునఃస్మరణమిత్యాశ్చర్యభూతం తవ సావధానత్వమ్। భోః సఖ్యః, ప్రియేణ నీవీం ప్రతి కరే ప్రాణహితే ప్రణిధానవిషయీకృతే నత్వర్పితే యది కిఞ్చిదపి స్మరామి తదా శపామి। భవతీనాం శపథో నతు కిఞ్చిదపి స్మరామీత్యర్థః। 'శప ఉపాలమ్భే' ఇత్యాత్మనేపదం ప్రాప్నోతి। తథాపి శపథకరణప్రకాశనవివక్షాభావాన్నాత్మనేపదమ్।

* తారకితః పాఠో గ. ఘ. పు. నాస్తి. వివిధసురతజ్ఞా—ఇతి పాఠాన్తరమ్।

వలీభఙ్గాభోగైరలకపతితైః శీర్ణకుసుమైః

స్త్రియాః సర్వావస్థం కథయతి రతం ప్రచ్ఛదపటః॥(ఫ,అ)

భావోన్నతా యథా—

మధురవచనైః సభ్రభఙ్గః కృతాఙ్గులితర్జనై

రభసరచితైరఙ్గన్యాసైర్మహోత్సవబన్ధుభిః।

అసకృదసకృత్ స్ఫారస్ఫారైరపాఙ్గవిలోకితై-

స్త్రిభువనజయే సా పఞ్చేషోః కరోతి సహాయతామ్॥(బ)

స్వల్పవ్రీడా యథా—

'ధన్యాసి యా కథయసి' ఇత్యత్రైవ॥(భ)

ఆక్రాన్తనాయకా యథా—

స్వామిన్ భఙ్గురయాలకం, సతిలకం భాలం విలాసిన్ కురు,

ప్రాణేశ ! త్రుటితం పయోధరతటే హారం పునర్యోజయ।

స్త్రియాః సర్వావస్థం న్యుబ్జోత్తానాన్యావస్థీయం రతం కథయతీత్యర్థః। పటః కీదృశః ? క్వచిన్ తామ్బూలాక్తః ఇదం న్యుబ్జరతే। క్వచిదగురుపఙ్కేతి—ఇదం పార్శ్వరతే। క్వచిత్ చూర్ణేతి—చూర్ణక్షేపపూర్వకరతే। క్వచిదపి సాలక్తకేతి—పదమత్ర పదచిహ్నమ్, ఇదముత్థితావస్థారతే। వలీభఙ్గః ప్రచ్ఛదపటస్య వలనేన భఙ్గః సంకోచః తస్య ఆభోగః తత్పరిపూర్ణినాభిరపి కథయతీత్యర్థః। ఇదమలకపతితేత్యాదికం చ విమర్దరతే। విచిత్రసురతాయాస్త్వేతాదృశవిమర్దాభావాదస్యాః తతో భేదః।

(వి,వ) మధురవచనైరితి—నాయికా సా మధురవచనాదిభిః పఞ్చేషోః త్రిభువనజయే సహాయతాం కరోతి ఇత్యన్వయః। మధురవచనాదికం సర్వ నాయకే కదాచిత్ మధురవచనం కదాచిత్ సభ్రూభఙ్గేత్యాదికం వోధ్యమ్। రభసః—సహసా। మహోత్సవస్య బన్ధుభిః సహాయైః యూనామానన్దకరః రఙ్గాభ్యాసైః స్ఫారైః స్ఫారైరతిదీర్ఘైః।

(వి,భ) ధన్యాసి యేత్యాదికం స్వల్పబ్రీడోదాహరణముక్తం, తన్న యుక్తమ్—అత్రాల్పాయా అపి వ్రీడాయా అప్రతీతేః। కిన్తు 'వనకేలి హిఅనిఅం సనకవలి సనఅవహులమ్। యన యుఅన స్మరున్మత్త ఇఅ గఅణం పవి ఉపరి చుమ్బి అంజ" ఇత్యేవ స్వల్పవ్రీడోదాహరణమ్। యథా వా "శూలినః కరతలద్వయేన సా సంనిరుధ్య నయనే హృతాంశుకా। తస్య పశ్యతి లలాటలోచనే మోఘయత్నవిధురా రహస్యభూత్॥" ఇతి। అత్ర పార్వతీశూలినోర్నయనే ఇత్యన్వయః।

(వి,మ) స్వామినిత్యాది—సమ్పూర్ణచన్ద్రాననా సురతావసానసమయే స్వామిన్నిత్యాదికముక్త్వా తేన స్పృష్టా సతీ పునర్మోహనం యాతా ఇత్యన్వయః। భఙ్గురాణామలకానాం వికీర్ణత్వాత్ పునర్భఙ్గరీకరణాయ ప్రేరణా। అత్ర స్వామిన్నిత్యాజ్ఞాకరణాత్ నాయికాక్రాన్తః।

ఇత్యుక్త్వా సురతావసానసమయే సమ్పూర్ణచన్ద్రాననా
స్పృష్టా తేన తథైవ జాతపులకా ప్రాప్తా పునర్మోహనమ్॥(న)

మధ్యాప్రగల్భయోర్భేదాన్తరాణ్యాహ—

తే ధీరా చాప్యధీరా చ ధీరాధీరేతి షడ్విధే ॥౭౪॥(ఆ)

తే మధ్యాప్రగల్భే।

తత్ర—

ప్రియం సోత్ప్రాసవక్రోక్త్యా మధ్యా ధీరా దహేద్రుషా।

ధీరాధీరా తు రుదితైరధీరా పరుషోక్తిభిః ॥౭౫॥(థ, ఇ)

తత్ర మధ్యా ధీరా యథా—

తదవితథమవాదీర్యన్మమ త్వం ప్రియేతి
ప్రియజనపరిభుక్తం యద్దుకూలం వసాన
మదధివసతిమాగాః కామినాం మణ్డనశ్రీ-
ర్వ్రజతి హి సఫలత్వం వల్లభాలోకనేన ॥(ర)

మధ్యైవ ధీరాధీరా యథా—

బాలే! నాథ విముఞ్చ మానిని! రుషం, రోషాన్మయా కిం కృతం
ఖేదోఽస్మాసు, న మేఽపరాధ్యతి భవాన్, సర్వేఽపరాధా మయి।
తత్ కిం రోదిషి గద్గదేన వచసా కస్యాగ్రతో రుద్యతే
నన్వేతన్మమ కా తవాస్మి దయితా నాస్మీన్యతో రుద్యతే ॥(ల,ఈ)

(వి,య) ప్రియం సోత్ప్రాసేతి—ఉత్ప్రాసః సమనాక స్మితమ్।

(వి,ర) తదవితథమిత్యాది—త్వం మమ ప్రియేతి యదవాదీస్తదవితథం సత్యమ్। యద్ యస్మాత్ ప్రియజనేన ఉపనాయికయా సపత్న్యా వా పరిభుక్తం దుకూలం వస్త్రం వసానః దధానః సన్ మదధివసతిం మమ గృహమాగాః ఆగతోఽసి। నను ఏతావతా కథం ప్రియేత్యుక్తేః సత్యత్వమిత్యత ఆహ—కామినామితి। వల్లభాయా ఆలోకనేనేన్యర్థః। ప్రియజనపరిభుక్తవస్త్రధారణమేవాత్ర మణ్డనశ్రీః సఫలత్వం వ్రజతి। సేయం సోత్ప్రాసవక్రోక్తిః।

(వి,ల) బాలే ఇతి—కాముకస్య మానిన్యాశ్చ ఇమే ఉక్తిప్రత్యుక్తీ న మేఽపరాధ్యతీత్యాది మమేత్యన్తం నాయికాయా ఉక్తిః, నన్వేతన్మే ఇత్యత్రాపి అగ్రత ఇత్యస్యాప్యనుషఙ్గః। దయితా పత్నీ। నాయికోక్తౌ దయితావిషయః।

(లో,ఆ) షడ్విధే ప్రత్యేకం త్రివిధత్వాన్।

(లో,ఇ) ప్రియం దహేదిత్యస్య రుదితైః పరుషోక్తిభిరిత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః।

(లో,ఈ) బాలే అజ్ఞే। ధీరమధ్యాయా వక్రోక్త్యా ప్రియతాపనమ్ ధీరాధీరాయాస్తు సోపహాసవచనేనేతి భావః। సర్వత్ర మధ్యాప్రగల్భయోః సమనన్తరోక్తేషు భేదషు।

ఇయమేవాధీరా యథా—

సార్ధం మనోరథశతైస్తవ ధూర్త ! కాన్తా

సైవ స్థితా మనసి కృత్రిమహావరమ్యా।

అస్మాకమస్తి నచ కశ్చిదిహావకాశ-

స్తస్మాత్కృతం చరణపాతవిడమ్బనాభిః॥(వ)

ప్రగల్భా యది ధీరా స్యాచ్ఛన్నకోపాకృతిస్తదా।

ఉదాస్తే సురతే తత్ర దర్శయన్త్యాదరం బహిః॥౭౬॥(శ)

తత్ర ప్రియే। యథా—

యథా—

ఏకత్రాసనసంస్థితిః పరిహృతా ప్రత్యుద్గమాద్ దూరతః
 తామ్బూలానయనచ్ఛలేన రభసాశ్లేషోఽపి సంవిఘ్నితః।
ఆలాపోపి న మిశ్రితః పరిజనం వ్యాపారయన్త్యాన్తికే
కాన్తం ప్రత్యుపచారతశ్చతురయా కోపః కృతార్థీకృతః॥(ష)

ధీరాధీరా తు సోల్లుణ్ఠభాషితైః ఖేదయేదముమ్॥౭౭॥

అముం నాయకమ్। యథా * మమ—

(వి,వ) ఇయమేవేతి మద్త్యైవ ఇత్యర్థః। సార్ద్ధం మనోరథేతి—చరణపతితం కాముకం ప్రతి మానిన్యా అధీరమధ్యమాయా ఉక్తిరియమ్। ధూర్తేతి కాన్తసమ్బోధనమ్। సైవ ఉపనాయికైవ కృత్రిమభావః పరస్త్రీత్వేన మిథ్యానురాగః। ఇహ మనసి। కృతం వ్యర్థమ్ కృతంశబ్దయోగే స్వార్థే తృతీయా। విడమ్బనాభిః ప్రతారణాభిః ఇత్యర్థః।

(వి,శ) తత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యా దర్శయన్త్యాదరమితి। బహిరాదరం దర్శయన్తీత్యర్థః।

(వి,ష) ఏకత్రాసనేతి—చతురయా నాయికయా ఉపచారతోఽథవార్థక్రియాతః కాన్తం ప్రతి కోపః కృతార్థీకృతః, సమ్భరణేన తద్వ్యఞ్జనాత్ సార్థీకృత ఇత్యర్థః। కోపసమ్వరణహేతూన్ ఉపచారాన్ దర్శయతి—ఏకత్రేతి—ఏకత్ర దేశే ఆసనసంస్థితిరిత్యర్థః। రభసాశ్లేషః, కాన్తేన సహసాలిఙ్గనమ్। అన్తికే పరిజనమర్థాత్ తదుపచారార్థం గృహకార్యార్థం వ్యాపారయన్త్యేత్యర్థః।

(వి,స) సోల్లుణ్ఠేతి—సోల్లుణ్ఠభాషితమ్ ఆపాతమధురకటువచనమ్।

అనలఙ్కృతోఽపి సున్దర ! హరసి మనో మే యతః ప్రసభమ్।
కిం పునరలఙ్కృతస్త్వం సమ్ప్రతి నఖరక్షతైస్తస్యాః॥ (స)

తర్జయేత్తాడయేదన్యా॥౭౮॥

అన్యా అధీరా। యథా—"శోణం వీక్ష్య ముఖమ్" ఇత్యత్ర (౯౬పృం)। అత్ర చ సర్వత్ర రుషేత్యనువర్తతే—

ప్రత్యేకం తా అపి ద్విధా।
కనిష్ఠజ్యేష్ఠరూపత్వాన్నాయకప్రణయం ప్రతి॥౭౯॥(హ)

తా అనన్తరోక్తాః షడ్భేదా నాయికాః। యథా—

దృష్ట్వైకాసనసంస్థితే ప్రియతమే పశ్చాదుపేత్యాదరా-
దేకస్యా నయనే పిధాయ విహితక్రీడానుబన్ధచ్ఛలః।
ఈషద్వక్రితకన్ధరః సపులకప్రేమోల్లసన్మానసా-
మన్తర్హాసలసత్కపోలఫలకాం ధూర్తోఽపరాం చుమ్బతి॥(క్ష)

మధ్యాప్రగల్భయోర్భేదాస్తస్మాద్ ద్వాదశ కీర్తితాః।
ముగ్ధా త్వేకైవ తేన స్యుః స్వీయాభేదాస్త్రయోదశ॥౮౦॥

పరకీయా ద్విధా ప్రోక్తా పరోఢా కన్యకా తథా॥౮౧॥(క)

అనలఙ్కృతోపీతి। యతస్త్వమనలఙ్కృతోపి మమ మనః ప్రసభం సహసా హరసి। అతః కిం పునరిత్యన్వయః। తస్యా ఉపనాయికాయా అత్ర నఖక్షతానామలఙ్కారత్వాసమ్భవాత్ ఏతదుక్తేః కటుత్వస్య అతిస్ఫుటత్వాత్ తదవితథమవాదీరిత్యాది ధారమధ్యోదాహరణాదస్య విశేషః, తత్ర దుకూలస్యాఽలఙ్కారతాయా అపి సమ్భవాత్। కటుత్వస్ఫుటత్వాదేవ చాస్యాః ప్రగల్భత్వం, న మధ్యత్వమ్।

(వి,హ) శోణం వీక్ష్యేత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్। తత్ర పాదప్రహారకథనాత్తాడనమ్। కనిష్ఠజ్యేష్ఠేతి—నాయకస్య యః కపటప్రణయస్తం ప్రతి న్యూనాధిక్యాదిత్యర్థః। షడ్విధా ఇతి। ధీరా అధీరా ధీరాధీరా చేతి త్రైవిధ్యాత్ మధ్యాప్రగల్భయోః షట్త్వమ్।

(వి,క్ష) దృష్ట్వైకేతి—ఏకాసనసంస్థితం పత్నీద్వయం దృష్ట్వా విహితక్రీడానుబన్ధచ్ఛలః కృతకౌతుకోత్పత్తిః ధూర్తో నాయకః ఆదరాత్ తయోః పశ్చాత్ పృష్ఠత ఉపేత్య గత్వా ఏకస్యా పత్న్యా నయనే పిధాయ ఈషద్ వక్రితకన్ధరః సన్ అపరాం చుమ్బతి। అపరాం కీదృశీం "పులకం యథా స్యాత్తథా ప్రేమ్ణా ఉల్లసన్మానసాం హృష్యన్మనస్కాం పునః కీదృశాం అన్తర్హాసేన లసతీ కపోలఫలకే గణ్డయుగలం యస్యాస్తామ్। అత్ర నాయికానురాగస్య నానాధికత్వం స్ఫుటమేవ।

(వి,క) ద్వాదశేతి—షడ్ద్వైగుణ్యాత్। ముగ్ధా త్వేకైవేతి। తస్యాః ప్రథమావతీర్ణ—

తత్ర—

యాత్రాదినిరతాన్యోఢా కులటా గలితత్రపా॥౮౨॥ (ఖ)

యథా—

స్వామీ నిఃశ్వసితేప్యసూయతి, మనోజిఘ్రః సపత్నీజనః

శ్వశ్రురిఙ్గితదైవతం, నయనయోరీహాలిహ్యా యాతరః।

తద్ దూరాదయమఞ్జలిః, కిమధునా దృగ్భఙ్గీభావేన తే

వైదగ్ధీమధురప్రబన్ధరసిక! వ్యర్థోఽయమత్ర శ్రమః॥(ఉ)

అత్ర హి మమ పరిణేతాన్నాచ్ఛాదనాదిదాతృతయా స్వామ్యేవ నతు వల్లభః। త్వం తు వైదగ్ధీమధురప్రబన్ధరసికతయా మమ వల్లభోఽసీత్యాదివ్యఙ్గ్యార్థవశాదస్యాః పరనాయకవిషయా రతిః ప్రతీయతే। (గ)

కన్యా త్వజాతోపయమా సలజ్జా నవయౌవనా॥౭౩॥

అస్యాశ్చ పిత్రాద్యాయత్తత్వాత్ పరకీయాత్వమ్। యథా మాలతీమాధవాదౌ మాలత్యాదిః—

ధీరా కలాప్రగల్భా స్యాద్ వేశ్యా సామాన్యనాయికా॥౭౪॥

మదనవికారాద్యభావాదేకత్వమ్। ఇత్థం స్వీయాస్త్రయోదశేతి ఉక్త్వా అన్యా ఇత్యుక్తామ్ అన్యాం విభజతి। పరకీయేతి—తత్ర పరకీయామాహ।

(వి,ఖ) యాత్రాదీతి—యా పరోఢా కులటా భవతి సా గలితత్రపా సతీ యాత్రాదినిరతా భవతీత్యర్థః। యాత్రా అభిసారః। ఆదినా దూతీప్రేషణాత్ నాయకానయనపరిగ్రహః।

(వి,గ) స్వామీతి—ఉపనాయకం ప్రతి నాయికాయా ఉక్తిరియమ్। దీర్ఘనిఃశ్వాసేన విరహాశఙ్కయా అసూయా। జిఘ్రః ఘ్రాతా। ఈషల్లిఙ్గేనాపి పరనాయకవిషయమనోఽనుమాపక ఇత్యర్థః। ఇఙ్గితదైవతమితి దైవతత్వేన అత్యన్తం తద్ బోద్ధ్రీ। నయనయోరితి—లేహనాత్ సామస్త్యేన తద్ బోద్ధ్రీత్యర్థః। యాతరః పతిభ్రాతృపత్న్యః। వల్లభోఽసీత్యాది—ఇత్యత్ర

ఆదిపదాత్ అఞ్జలికరణాదపీత్యర్థః। రతిః ప్రతీయతే ఇతి తత్ప్రతీతివశాచ్చాస్యానిరతత్వసిద్ధిః।

(వి,ఘ) సాన్యా సాధారణీత్యుక్తాం సాధారణీమాహ—ధీరేతి। సామాన్యనాయికా

(లో,ఉ) నిఃశ్వసితేఽపి చేష్టాయామపీత్యర్థః। మనోజిఘ్రః మనసా ఘ్రాతమప్యనాయాసాదనుమినోతి, ఇఙ్గితదైవతమ్ ఇఙ్గితజ్ఞానం తస్యా ఏవ ఆయత్తమ్। యః ఖలు యత్రాధిష్ఠానం తస్య తదభిజ్ఞానం సుకరమేవ। ఈహాలిహః అత్రైవ చేష్టాగ్రహణశీలాః। వైదగ్ధ్యా చాతుర్యేణ మధురో మనోహరో యః ప్రబన్ధో వ్యాపారస్తత్ర రసికేత్యనేన చాతుర్యేణ నిర్వాహ్యో యో మదభిగమనార్థం ప్రబన్ధస్తమాచరేతి భావః।

నిర్గుణానపి న ద్వేష్టి న రజ్యతి గుణిష్వపి।

విత్తమాత్రం సమాలోక్య సా రాగం దర్శయేద్ బహిః।

కామమఙ్గీకృతమపి పరిక్షీణధనం నరమ్।

మాత్రా నిష్కాసయేదేషా పునః సన్ధానకాఙ్క్షయా।

తస్కరాః పణ్డకా మూర్ఖా సుఖప్రాప్తధనాస్తథా।

లిఙ్గినశ్ఛన్నకామాద్యా ఆసాం ప్రాయేణ వల్లభాః।

ఏషాపి మదనాయత్తా క్వాపి సత్యానురాగిణీ।

రక్తాయాం వా విరక్తాయాం రతమస్యాం సుదుర్లభమ్॥౮౫॥(ఘ,ఊ)

పుణ్డకో వాతపణ్డాదిః। ఛన్నం ప్రచ్ఛన్నం యే కామయన్తే తే చ్ఛన్నకామాః। తత్ర రాగహీనా యథా—నటకమేలకాదౌ మదనమఞ్జర్యాదిః। రక్తా యథా—మృచ్ఛకటికాదౌ వసన్తసేనాదిః।

పునశ్చ—

అవస్థాభిర్భవన్త్యష్టావేతాః షోడశభేదితాః॥౮౬॥ (జ,ఋ)

సాధారణీ నాయికా, సా చ వేశ్యా ఇత్యర్థః। సైవ చ ధీరా, కలాప్రగల్భా చ ఇత్యర్థః, కలావిలాసకలా విలాసః విబ్బోకాదయః। మాత్రా మాతృద్వారా। ఇదముపలక్షణమ్ః అన్యద్వారాపి ఇతి బోధ్యమ్। తస్కరాదిప్రచ్ఛన్నకామాద్యన్తా ప్రాయేణ సుఖప్రాప్తధనాః। అత ఏవ తాసాం వల్లభా ఇత్యర్థః। ఏషాపీతి—ఏషా సాధారణీ మదనాయత్తా చత్ తదా క్వాప్యనురాగిణీ భవతి। తథాపి ధనమాత్రసాధ్యత్వాద్రక్తాయాం విరక్తాయాం వా అస్యాం రతం ధనం వినా సుదుర్లభమిత్యర్థః। వాతపణ్ఢో రతిప్రతిబన్ధకవ్యాధివిశేషః।

(వి,జ) విరక్తాయాం వేత్యుక్తాం రాగహీనాం దర్శయతి—తత్రేతి। అవస్థాభిరితి—స్వాస్త్రయోదశ, పరకీయే ద్వే। సాధారణీ చైకా। ఏవం షోడశ నాయికా। అవస్థాభిరష్టభిర్విశేషణైరష్టౌ అష్టగుణా భవన్తి।

(లో,ఊ) సామాన్యేతి। సామాన్యనాయికా సాధారణీ స్త్రీత్యుద్దిష్టా వేశ్యా। సా చ ధీరా చతురా। న రజ్యతి బహిర్దర్శయతే, నత్వన్తర్వహతి। మాత్రేతి—మాత్రా నిష్కాసయేత్, నత్వాత్మనా, పునర్ధనయోగే సతి మాతరి దోషం దత్త్వా పరిగ్రాహయితుమ్। సుఖేతి—సుఖప్రాప్తధనం పిత్రాద్యర్జితధనమ్, దుఃఖార్జితస్య వ్యయితుమశక్యత్వాత్। లిఙ్గినః తపస్విభగవత్ప్రభృతయః। మదనాయత్తేతి—అయమర్థః। మదనపరవశత్వస్య స్త్రీపురుషసాధారణత్వాత్ తదుద్భవస్తస్యాం న దణ్డకారిత ఇతి। ప్రచ్ఛన్నం గుప్తమ్। వాతపణ్ఢో రోగవిశేషః।

(లో,ఋ) అవస్థాభిరష్టౌ ప్రత్యేకమిత్యర్థః।

స్వాధీనభర్తృకా తద్వత్ ఖణ్డితాథాభిసారికా।
కలహాన్తరితా విప్రలబ్ధా ప్రోషితభర్తృకా।
అన్యా వాసకసజ్జా స్యాద్ విరహోత్కణ్ఠితా తథా॥౮౭॥(చ)

తత్ర—

కాన్తో రతిగుణాకృష్టో న జహాతి యదన్తికమ్।
విచిత్రవిభ్రమాసక్తా సా స్యాత్ స్వాధీనభర్తృకా॥౮౮॥(ఛ,ఝ)

యథా—అస్మాకం సఖి వాససీత్యాది (౯౭ పృ౦)।

పార్శ్వమేతి ప్రియో యస్యా అన్యసమ్భోగచిహ్నితః।
సా ఖణ్డితేతి కథితా ధీరైరీర్ష్యాకషాయితా॥౮౯॥(జ)*

యథా—తదవితథమవాదీరిత్యాది (౧౧౧ పృ౦)।

అభిసారయతే కాన్తం యా మన్మథవశంవదా।
స్వయం వాఽభిసరత్యేషా ధీరైరుక్తాఽభిసారికా॥౯౦॥

క్రమాద్ యథా—(ఝ)

(వి,చ) ఆసామష్టావస్థారూపవిశేషణవైశిష్ట్యం దర్శయతి—స్వాధీనేతి।

(వి,ఛ) స్వాధీనభర్తృకాలక్షణమాహ—కాన్తో రతీతి। కన్యకాయాస్తు ఉపనాయక ఏవ కాన్తో భర్తా చ బోధ్యః। తదనూఢత్వమేవ చాస్యాః।
పరోఢత్వముపనాయకానేకహేతుసాధారణత్వమస్యాః। అన్తికాత్యాగోఽన్యస్థలే న స్థితిః।
వేశ్యాయాస్తు నిజపతేరేవం భావః।

(వి,జ) ఖణ్డితాలక్షణమాహ—పార్శ్వమేతీతి—కన్యకాయాస్తు ఉపనాయక ఏవ ప్రియః। ఏవం సాధారణ్యా అపి।

(వి,ఝ) అభిసారికాలక్షణమాహ—అభిసారయతే ఇతి। నచ స్వీయాయాః కథమభిసారః।
ఉపనాయకాభిసారే పరోఢత్వమితి వాచ్యమ్। పితృగృహస్థాయాః స్వస్వామిన్యపి అభిసారసమ్భవాత్। క్రమాత్ యథేతి। ప్రథమం కాన్తమభిసారయన్త్యా తతః కాన్తమభిసరన్త్యా ఉదాహరణమితి
బ్రూమః।____

(లో,ఞ) తత్ర తాసు మధ్యే। గుణో రతేర్విచిత్రసురతాదిః
శుశ్రూషాదిర్వా।____

* అన్యసమ్భోగచిహ్నితః। అన్యస్యా నాయికాయా సమ్భోగచిహ్నం దన్తక్షతాది తద్యుక్తః।
ఈర్ష్యాకషాయితా ఈర్ష్యయా కషాయితా వికృతిమాపన్నా।

1నచ మేఽవగచ్ఛతి యథా లఘుతాం

కరుణాం యథా చ కురుతే స మయి।

నిపుణం తథైనమభిగమ్య వదే-

రభిదూతి కాచిదితి సందిదిశే॥(ఇ)

ఉత్క్షిప్తం కరకఙ్కణద్వయమిదం బద్ధా దృఢం మేఖలా
యత్నేన ప్రతిపాదితా ముఖరయోర్మఞ్జీరయోర్మూకతా।
ఆరబ్ధే రభసాన్మయా ప్రియసఖి ! క్రీడాభిసారోత్సవే
చణ్డాలస్తిమిరావగుణ్ఠనపటక్షేపం విధత్తే విధుః॥(ట)*

సంలీనా స్వేషు గాత్రేషు మూకీకృతవిభూషణా।
అవగుణ్ఠనసంవీతా కులజాఽభిసరేద్ యది॥౯౧॥+

విచిత్రోజ్జ్వలవేశా తు రణన్నూపురకఙ్కణా।
ప్రమోదస్మేరవదనా స్యాద్ వేశ్యాభిసరేద్ యది॥౯౨॥×

మదస్ఖలితసంలాపా విభ్రమోత్ఫుల్లలోచనా।

(వి,ఞ) నచ మే ఇతి। అభిదూతి దూత్యాం కాచిన్నాయికా ఇతి సందిదిశే। సన్దేశమాహ—నచ మే ఇతి। ఏవం నాయకమభిగమ్య నిపుణం ప్రకృష్టం వదేః ఇత్యన్వయః।

(వి,ట) కాన్తమభిసరన్తీముదాహరతి—ఉత్క్షిప్తమితి। తమస్విన్యాం చన్ద్రోదయాత్ పథి స్వస్యా అభిసారభఙ్గం సఖ్యాం కథయన్త్యా ఉక్తిరియమ్। అవగుణ్ఠనమాచ్ఛాదనం, తస్య క్షేపమపసారణం విధత్తే ఇతి అతీతసామీప్యే వర్తమానం వ్యధాదిత్యర్థః।

(వి,ఠ) ఆవిద్ధగతిసంచారేతి—ఆవిద్ధః సభఙ్గీకా పితృగృహగత్యర్థం సంచారో యస్యాస్తాదృశీ।

* ఇదం కరకఙ్కణద్వయమ్ ఉత్క్షిప్తం యథా శబ్దో న భవేత్ తథా మేఖలా దృఢం బద్ధా। ముఖరయోః శబ్దాయమానయోర్మఞ్జీరయోర్నూపురయోర్మూకతా నిఃశబ్దతా కృతా। మయా రభసాత్ హర్షాత్ క్రీడాభిసారోత్సవే విహారాయ అభిసరణరూపోత్సవే ఆరబ్ధే సతి చణ్డాలః చణ్డాలవత్ కరః విధుశ్చన్ద్రః తిభిరమన్ధకార ఏవావరకత్వాత్ అవగుణ్ఠనపటః తస్య క్షేపమపసారణం విధత్తే।

+ కులజాదిభేదేన అభిసారణప్రకారానాహ—సంలీనా—అతీవ సంకుచితా। మూకీకృతాని నిఃశబ్దీకృతాని భూషణాని యయా సా। అవగుణ్ఠనేన సంవీతా ఆవృతా।

× విచిత్రశ్చ ఉజ్జ్వలశ్చ వేశో యస్యాః సా। వేశ్యా తు ద్రష్టౄణాం చిత్రాకర్షణార్థమ్ ఏవం కరోతి।

1

"త్వరయ ప్రస్తుతవిధయే యావత్తిమిరాణి తరుణతరణాని।

భావీ కులటార్వాటః శశధరకరకణ్టకైరవహః॥" ఇత్యుదాహరణాన్తరం (చ.జ.పు.)

ఆవిద్ధగతిXXరా స్యాత్ ప్రేప్యాభిసరేద్ యది॥౬౩॥+ (ర)

తత్రాద్యే ఉత్క్షిప్తమిత్యాది।

అనయోరూహ్యముదాహరణమ్। (డ, ల)

ప్రసఙ్గాదభిసారస్థానాని కథ్యన్తే।(ఏ)

క్షేత్రం వాటీ భగ్నదేవాలయో దూతీగృహం వనమ్।
మాలామఞ్చం శ్మశానఞ్చ నద్యాదీనాం తటీ తథా।

ఏవం కృతాభిసారాణాం పుంశ్చలీనాం వినోదనే
స్థానాన్యష్టౌ తథా ధ్వాన్తచ్ఛన్నేషు క్వచిదాశ్రగః॥౯౪॥(ఢ)*

3చాటుకారమపి ప్రాణనాథం రోషాదపాస్య యా।

(వి,డ) అనయోరుహ్యామితి—ఆద్యే।

"అనణురణన్మణినూపురమవిరతశిఞ్జానమఞ్జుమఞ్జీరమ్।
పరిసరణమరుణచరణే రణరణకమకారణం కురుతే ॥" ఇతి

ఇయం హి అభిసరన్తీ వేశ్యాం ప్రతి శాన్తస్య కస్యచిదుక్తిః। రణరణకం కామచిన్తామ్। ప్రేప్యాయాస్తు "నిఃశఙ్కచ్యుత" ఇత్యాదికముదాహరణమ్। మదస్ఖలితాదివిశేషణాన్యస్యాం చన్దనాదివేశాదూహ్యాని।

(వి,ఢ) మాలామఞ్చముద్యానమ్, కుత్రచిదాశ్రయ ఇత్యత్ర వినోద ఇతి శేషః।

(వి,ణ) కలహాన్తరితాలక్షణమాహ–చాటుకారమపీతి। కన్యకాసాధారణ్యోరుపనాయక ఏవం ప్రాణనాథః।

(లో,ల) గ్రేష్యాభిసారికా యథా—

తామ్బూలాక్తం దశనమసకృద్దర్శయన్తీహ చేటీ
ఘోటీ ప్రేషాద్ వికృతరుదినం హేతుహీనం హసన్తీ।
స్థానాస్థానస్ఖలితపదవిన్యాసమాభాషమాణా
యూనామగ్రే సరతి కుటిలం నర్తితోచ్చైర్నితమ్బమ్।

(లో,ఏ) స్థానానీతి—అష్టానాం స్థానానాం మహర్షిణోక్తత్వాత్ భిన్ననిర్దేశః। యదాహ—

+మదేన గర్వాత్ స్ఖలితః వికృతః సంలాపో యస్యాః సా। విభ్రమేణ విలాసేన ఉత్ఫుల్లే లోచనే యస్యాః సా।

*పుంశ్చలీనాం, కులటానామ్। ధ్వాన్తచ్ఛన్నేషు అన్ధకారావృతేషు స్థానేషు।

3 "పాదయోః పతితే కాన్తే యా మానం న విముఞ్చతి।
తస్మిన్ గతే తు తాపార్తా కలహాన్తరితా తు సా।" ఇతి లక్షణాన్తరం (గ.చ.జ.పు.)

పశ్చాత్తాపమవాప్నోతి కలహాన్తరితా తు సా॥౯౫॥ (ఊ)

యథా మమ తాతపాదానామ్—

నో చాటు శ్రవణే కృతం నచ దృశా హారోన్తికే వీక్షితః
కాన్తస్య ప్రియహేతవే నిజసఖీవాచోపి దూరీకృతాః।

పాదాన్తే వినిపత్య తత్క్షణమసౌ గచ్ఛన్ మయా మూఢయా
పాణిభ్యామవరుధ్య హన్త సహసా కణ్ఠే కథం నార్పితః॥(త)

ప్రియః కృత్వాపి సంకేతం యస్యా నాయాతి సన్నిధిమ్।
విప్రలబ్ధా తు సా జ్ఞేయా నితాన్తమవమానితా4॥౯౬॥

యథా—

ఉత్తిష్ఠ దూతి ! యామో యామో యాతస్తథాపి నాయాతః।
యాऽతః పరమపి జీవేజ్జీవితనాథో భవేత్తస్యాః। (థ)
5నానాకార్యవశాద్యస్యా దూరదేశం గతః పతిః।
సా మనాభవదుఃఖార్తా భవేత్ప్రోషితభర్తృకా॥౯౭॥

యథా—

తాం జానీయాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీమివైకామ్।

(వి,త) నో చాటుశ్రవణ ఇతి। హారస్తన్ప్రీత్యర్థ కాన్తేన దత్తః। వినిపత్యే—త్యనన్తరం మయా నిరాకృత ఇతి పూరణీయమ్।

(వి,థ) విప్రలబ్ధాలక్షణమాహ—ప్రియః కృత్వేతి। ఉత్తిష్ఠ ఇతి। యామో మదాగమనావధిప్రహరీ యాత ఇయర్థః। యా నాయికా అతః పరమపి జీవేత్ తస్యా ఏవాసౌ జీవితనాథో భవేత్; భవిష్యతీత్యర్థః, నతు మమేతి భావః।

(వి,ఞ) ప్రోషితభర్తృకాలక్షణమాహ నానాకార్యేతి। అత్రాపి కన్యాపరోఢయోరుపనాయక ఏవ పతిః। తాం జానీయా ఇతి—శాపప్రతిరుద్ధప్రియాసంనిధిగమనస్య యక్షస్య

“స్థానాన్యష్టౌ ప్రవదతి మునిః పుంశ్చలీనాం వినోదే" ఇతి అష్టౌ స్థానాని ఏతాన్యేవ క్షేత్రాదీని।

---

4 " అహరహరనురాగాద్ దూతికాం ప్రేష్య పూర్వ

సరభసమభిసృత్య క్వాపి సంకేతకే చ।

న మిలతి ఖలు యస్యా వల్లభో దైవయోగాత్

ప్రవదతి భరతస్తాం నాయికాం విప్రలబ్ధామ్।"

ఇతి లక్షణాన్తరం (ప. వ. పు.)

5 దూరదేశం గతే కాన్తే వివర్ణా మలినా కృశా।

యా తిష్ఠతి తదాకాఙ్క్షా సా స్యాత్ ప్రోషితభర్తృకా॥ (ఇతి చ.)

గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం

జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్॥(ఞ),

1కురుతే మణ్డనం యస్యాః సజ్జితే వాసవేశ్మని।

సా తు వాసకసజ్జా స్యాద్విదితప్రియసంగమా॥౯౮॥

యథా—*రాఘవానన్దానాం నాటకే—

విదూరే కేయూరే కురు, కరయుగే రత్నవలయై-

రలం, గుర్వీ గ్రీవాభరణలతికేయం కిమనయా।

నవామేకామేకావలిమయి (ఐ) మయి త్వం విరచయే—

ర్న పథ్యం నేపథ్యం బహుతరమనఙ్గోత్సవవిధౌ॥(ట)*

2ఆగన్తుం కృతచిత్తోఽపి దైవాన్నాయాని యత్ప్రియః।

తదనాగమదుఃఖార్తా విరహోత్కణ్ఠితా తు సా॥౯౯॥

మేధం సంబోధ్య ప్రియావస్థాకథనమిదమ్। జానీయాః జానీహి। ఏషు గురుషు దివసేషు గచ్ఛత్సు గాఢోత్కణ్ఠామత ఏవ శిశిరమథినాం పద్మినీమివాన్యరూపాం జాతామహమ్ ఇత్యర్థః। వాశబ్ద ఇవార్థే।

(ఏ,ట) వాసకసజ్జాలక్షణమాహ—కురుత ఇతి। సజ్జితే కేలియోగ్యతయా సజ్జీకృతే వాసవేశ్మని యస్యా మణ్డనం సఖాం కురుత ఇత్యర్థః। విదితప్రియసంగమా నిశ్చితప్రియసంగమా। స్వీయాకన్యయోస్తు పితృగృహస్థయోరేవంభావో బోధ్యః। విదూరే ఇతి। వాసగృహే నాయకసంయోగార్థమ్ అల్పభూషణరచనార్థ సఖీ ప్రేరయన్త్యాస్తాం ప్రయుక్తిరియమ్। అయి సఖి త్వం నవీనామ్ ఏకామేకావలీ హారం మయి విరచయేః। యతోఽనఙ్గోత్సవవిధౌ బహుతరం నేపథ్యం వేశః న పథ్యం న హితమ్। కఠినసంయోగత్వేన ఆలిఙ్గనే దుఃఖదాయకకృత్ అతోలఙ్కారాన్తరం నిషేధతి।

(వి,ర) విరహోత్కణ్ఠితాలక్షణమ్—ఆగన్తుమితి। అత్రాపి కన్యకాపరోఢయో-

(లో,ఐ) నవామితి। ఏకావలీ
ఏకగుణముక్తాహారః।

---

* చ. పు. తు. తారకితః పాఠో న దృశ్యతే, కిన్తు

అఙ్గేష్వాభరణం కరోతి బహుశః పత్త్రేఽపి సఞ్చారిణి
ప్రాప్తం త్వాం పరిశఙ్కతే వితనుతే శయ్యాం చిరం ధ్యాయతి।
ఇత్యాకల్పవికల్పతల్పరచనాసంకల్పలీలాశత-
వ్యాసక్తాపి వినా త్వయా వరతనుర్నైషా నిశాం నేష్యతి।। ఇతి దృశ్యతే।

1

వాసవేశ్మని సుకల్పితతల్పే యా సమాగమవిధి విదధానా।
తిష్ఠతి ప్రియసమాగమసజ్జా తాం మునిర్వదతి వాసకసజ్జామ్॥ (ఇతి చ.పు.)

2

"ఉద్దామమన్మథమహాజ్వరవేపమానాం రోమాఞ్చకఞ్చుకితమఙ్గకమావహన్తీమ్।
గాఢానురాగవచనాం పురతః సఖీనాముత్కణ్ఠితాం వదతి తాం భరతః కవీన్ద్రః।" (ఇతి లక్షణాన్తరం చ. పు.)

యథా—

1కిం రుద్ధః ప్రియయా కయాచిదథవా సఖ్యా మమోద్వేలితః
కిం వా కారణగౌరవం కిమపి యన్నాద్యాగతో వల్లభః।
ఇత్యాలోచ్య మృగీదృశా కరతలే విన్యస్య వక్త్రామ్బుజం
దీర్ఘం నిఃశ్వసితం చిరం చ రుదితం క్షిప్తాశ్చ పుష్పస్త్రజః॥(ఠ)

ఇతి సాష్టావింశతిశతముత్తమమధ్యమాధమస్వరూపతః।
చతురధికాశీతియుతం శతత్రయం నాయికాభిధానం స్యాత్॥౧౦౦॥(డ)

"ఇహ చ పరస్త్రియౌ కన్యకోఢే సఙ్కేతాత్ పూర్వం విరహోత్కణ్ఠితే। పశ్చాద్ విదూషకాదినా సహాభిసరన్త్యావభిసారికే। కుతోఽపి సాఙ్కేతికస్థానమప్రాప్తే నాయకే విప్రలబ్ధే ఇతి త్ర్యవస్థైవానయోరస్వాధీనప్రియయోరవస్థాన్తరాయోగాత్" ఇతి కశ్చిత్। (ఢ,ఓ)

రుపనాయక ఏవ పతిః।

కిం రుద్ధ ఇతి—పరోఢాకన్యకయోరుపనాయకస్య స్వీయాయాశ్చ సపత్నీగృహం గతస్య నాయకస్యాఽనాగమనేనోత్కణ్ఠితయా ఇతి పూర్వార్ద్ధోక్తిమాలోచ్య వక్త్రామ్బుజం కరతలే విన్యస్య దీర్ఘ నిశ్వసితమిత్యాది। సఖ్యా మయా ప్రేషితయా।

(వి,డ) ఇతి సాష్టావింశతీతి షోడశానామష్టగుణేన సాష్టావింశతిశతమ్। తచ్చ ఉత్తమమధ్యమాధమస్వరూపం సత్ చతురధికాశీతియుతం శతత్రయమ్। నాయికాభిధానమ్—నాయికేతి అభిధానం యస్య సాష్టావింశతినాయికాశతస్య తాదృశమిత్యర్థః। కులటానాం పాపిత్వేఽపి ఉత్తమత్వాదికామకలాకౌశలతారతమ్యాత్। యద్వా—బ్రాహ్మణాదిజాతితారతమ్యాత్ తథాత్వమ్। సాష్టావింశతిశతత్రైగుణ్యాదుక్తసంఖ్యా।

(వి,ఢ) అత్ర పరస్త్రియోః కన్యకోఢయోరవస్థాత్రయస్య ఏవాసంభవాత్ అష్టగుణత్వాభావేన ఉక్తసంఖ్యా న భవిష్యతీతి కశ్చిదాహ—తద్ధర్శయతి। ఇహ చేతి। సంకేతాత్ పూర్వమితి సంకేతాత్ హేతోః పూర్వం విరహోత్కణ్ఠితే పశ్చాత్ విదూషకేత్యాద్యన్వయః। అవస్థాన్తరా-

---

(లో,ఓ) అష్టేతి—అష్టావింశతిశతం షోడశానాం ప్రత్యేకమష్టధా గుణనాత్। పునశ్చ ఉత్తమమధ్యమాధమభేదాత్ తత్ త్రిగుణితమ్। చతురశీత్యధికం శతత్రమిత్యర్థః।

---

1 "ఏణీదృశః ప్రబలతాపభయాదివాస్యాః శ్వాసానిలాః ప్రతిముహు ప్రమరన్తి దూరమ్। బాష్పామ్బువీచిషు నిమజ్జనకాతేరేవ నిద్రా దృశోర్న సవిధేఽపి పదం విధత్తే। " ఇత్యుదాహరణాన్తరం చ. పు.

క్వచిదన్యోఽన్యసాఙ్కర్యమాసాం లక్ష్యేషు దృశ్యతే॥౧౦౧॥(ఐ)

యథా—

న ఖలు వయమముష్య దానయోగ్యాః పిబతి చ పాతి చ యాసకౌ రహస్త్వామ్।

విట ! విటపమముం దదస్వ తస్యై భవతి యతః సదృశోశ్చిరాయ యోగః॥(త,ఔ)

తవ కితవ ! కిమాహితైర్వృథా నః
క్షితిరుహపల్లవపుష్పకర్ణపూరైః॥

యోగాదితి—తథాహి
స్వాధీనభర్తృకాత్వఖణ్డితాత్వకలహాన్తరితాత్వప్రోషితభర్తృకాత్వవాసకసజ్జాత్వరూపాః
పఞ్చావస్థాః భర్తృఘటితాః, కన్యకాపరోఢయోస్తాదృశావస్థాభావాదిత్యర్థః।
కశ్చిదిత్యస్వరససూచనస్యాయమభిప్రాయః—సర్వత్ర భర్తృపతిపదాని
ఉత్కటానురాగవిషయకాముకపరాణి స్వభర్తృపనాయకసాధారణాని। అతస్తద్ఘటితాః
స్వాధీనభర్తృకాదిచతురవస్థాః సంభవన్త్యేవ। వాసకసజ్జాత్వావస్థా తు పతిఘటితైవ న భవతి
ఇత్యతః కన్యకాపరోఢయోరపి తాః పఞ్చావస్థాః సంభవన్త్యేవ। ఏవం చ స్వస్త్రియా అపి
పితృగృహస్థాయాః పిత్రధీనత్వేన పత్యా సహ స్వచ్ఛన్దసమ్భోగాసంభవాత్। పత్యౌ
అభిసారవిరహోత్కణ్ఠావిప్రలమ్భా భవన్త్యేవ ఇతి
యథోక్తసంఖ్యాః।____
_____

(వి,ఙ) క్వచిదన్యోఽన్యసాఙ్కర్యమితి —ఆసాం ధీరాధీరాధీరాణామ్।

(వి,త) న ఖలు వయమితి—కుసుమితవిటపం దిత్సుం స్వనాయకం ప్రతి కోపనాయా
ఉక్తిరియమ్ 'హే విట ధూర్త! అముష్య విటపస్య దానయోగ్యా న ఖలు వయమ్। కిన్తు అసకౌ
అసౌ యా ఉపనాయికా త్వాం చక్షుషా పిబతి సురతే ప్రీతిజననాత్ ప్రతిపాలయతి చ తస్యై
అముం విటపం దదస్వ యతః సదృశోర్యోగశ్చిరాయ భవతి । అసదృశోస్తు క్షణికకృత్
నిష్ఫల ఇత్యర్థః, సదృశత్వం చ దర్శితయోగార్థవశాత్। సాఽపి విటపీ అయం చ విటప ఇతి
సాదృశ్యమ్।

(వి,థ) తవ కితవేతి—వృక్షపల్లవం కర్ణపూరం దదానం నాయకం ప్రతి కోప—

____

కాశ్చిద్ధత్యసంతోషోక్తిః, తథా హి జయదేవకృతగీతగోవిన్దే మమ పితౄణాం కంసవధే
పరస్త్రియా రాధికాయా అష్టావప్యవస్థాః స్పష్టమేవ ప్రకాశితాః, అన్యస్యాప్యాత్మీయత్వేన
పరిగృహీతస్య పరయోషిదుపభోగేప్వవస్థోచితా। మృదురాన్తరో మానః। తథాపి మానేన
కథంచిద్ విభావదర్శనార్థమభిముఖం నాయకే గతే కలహాన్తరితాత్వమ్। తస్యైవ ప్రవాసే
ప్రోషితభర్తృకాత్వమ్। ఏవమన్యదపి సుబుద్ధిభిరుహ్యమ్।

(లో,ఔ) న ఖల్వితి—పిబతి సర్వతో నిరుద్ధప్రసరీకృత్య స్వామాత్రాయత్తతాయాం ప్రవేశయతి ఉపభుజ్క్తే వా। మదనశరపాతకాతరం పాతి రక్షతి। అసకావితి కరూపతద్ధితత్వేన తస్యాః కుత్సితత్వం ప్రకాశ్యతే। విటపేఽపి విటం పాతి రక్షతీతి వ్యుత్పత్తియోగః। తస్యామప్యుక్తప్రకారేణ తథాత్వమితి ద్వయోః సాదృశ్యమ్। ఏవఞ్చానయోర్విటపత్వేన సదృశయోర్విటపయువయోర్వా గర్హితత్వేన సదృశయోర్వా ఉచితో యోగో యతః తస్యైవ

నను జనవిదితైర్భవద్వ్యలీకైశ్చిరపరిపూరితమేవ కర్ణయుగ్మమ్॥(ధ)

× ఇతి గదితవతీ రుషా జఘాన స్ఫురితమనోరమపక్ష్మకేశరేణ।

శ్రవణనియమితేన కాన్తమన్యా సమమసితామ్బురుహేణ చక్షుషా చ॥(ద)

ఇయం హి వక్రోక్త్యా పరుషవచనేన కర్ణోత్పలతాడనేన చ ధీరమధ్యతాధీరమధ్యతాధీరప్రగల్భాభిః సంకీర్ణా।

ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్।

ఇతరా అప్యసంఖ్యాస్తా నోక్తా విస్తరశఙ్కయా॥౧౦౨॥(అ)

తా నాయికాః। అథాసాభలఙ్కారాః—

యౌవనే సత్త్వజాస్తాసామష్టావింశతిరీరితాః। (ఆ)

అలఙ్కారాస్తత్ర భావహావహేలాస్త్రయోఽఙ్గజాః।

శోభా కాన్తిశ్చ దీప్తిశ్చ మాధుర్యఞ్చ ప్రగల్భతా।

నాయాః నాయికాయా ఉక్తిరియమ్। హే కితవ ! ధూర్త ఆహవేః దత్తైః క్షితిరుహాణాం వృక్షాణాం పల్లవరూపైః కర్ణపూరేః మమ కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః। నను భోః జనవిదిత్రైః భవద్వ్యలీకైః భవదపకర్మభిః మమ కర్ణయుగ్మం చిరపరిపూరితమేవ। తథా చ యోగార్థవశాత్ భవద్వ్యలీకమేవ మే కర్ణపూర ఇత్యర్థః।

(వి,ద) ఇతి గదితేతి—పూర్వవర్ణితనాయికాతోఽన్యా నాయికా ఇతి గదితవతీ సతాం రుషా అమ్బురుహేణ చక్షుషా చ తం నాయకం జఘాన। కషాయితచక్షుషా దర్శనమేవ హననమ్ అమ్బురుహచక్షుషోర్ద్వయోః విశేషణమాహ—స్ఫురితేతి—స్ఫురితం మనోహరం పక్ష్మేవ కేశరవత్ యస్య తాదృశేన చక్షుషా। స్ఫురితో మనోహరపక్ష్మవత్ కేశరో యస్య తాదృశేన అమ్బురుహేణ, తథా శ్రవణపర్యన్తనియమితేన చక్షుషా శ్రవణే నియమితేన అమ్బురుహేణ ఉభయత్ర స్థాపనమేవ నియమనమ్।

(వి,ధ) అలఙ్కారా ఇతి। శోభకా ధర్మా ఇత్యర్థః। అఙ్గజత్వాయత్నజత్వస్వభావజన్వాని పరిభాషామాత్రాణి నతు ఏషాం పరస్పరవైలక్షణ్యమస్తి। అత్ర భావాద్యాస్త్రయః

విటపప్రదానేన భవతీతి ఉభయథా సమ్బన్ధః।

(లో,అ) ఇతరా ఇతి। అసంఖ్యాః పద్మినీమృగ్యాదిభేదాత్।

(లో,ఆ) అథేతి। అలఙ్క్రియతే భూష్యతే ఏభిరిత్యలఙ్కారాః।

సత్త్వం గుణవిశేషం। తాసాం నాయికానామీరితా
ఉక్తాః।

× ఇతః పూర్వ, 'ముహురుపహసితమివాలినాదైర్వితరసి నః కలికాం కిమర్థమేనామ్। వసతిముపగతేన ధామ్ని తస్యాః శఠ; కలిరేష మహాంస్త్వయాద్య దత్తః॥' ఇతి శ్లోకాన్తరం దృశ్యతే।

ఔదార్యం ధైర్యమిత్యేతే సప్తైవ స్యురయత్నజాః।

లీలావిలాసౌ విచ్ఛిత్తిర్విబ్బోకః కిలకిఞ్చితమ్।

మోట్టాయితం కుట్టమితం విభ్రమో లలితం మదః।

విహృతం తపనం మౌగ్ధ్యం విక్షేపశ్చ కుతూహలమ్।

హసితం చకితం కేలిరిత్యష్టాదశసంఖ్యకాః।

స్వభావజాశ్చ భావాద్యాః దశ పుంసాం భవన్త్యపి॥౧౦౩॥

పూర్వే భావాదయో ధైర్యాన్తా దశ నాయకానామపి సంభవన్తి। కిన్తు సర్వేప్యమీ నాయికాశ్రితా ఏవ విచ్ఛిత్తివిశేషం పుష్ణన్తి। (ఘ) తత్ర భావః।

నిర్వికారాత్మకే చిత్తే భావః ప్రథమవిక్రియా॥౧౦౪॥(ఇ)

జన్మతః ప్రభృతి నిర్వికారే మనసి ఉద్బుద్ధమాత్రో వికారో భావః।

యథా—

స ఏవ సురభిః కాలః స ఏవ మలయానిలః।
సైవేయమబలా కిన్తు మనోన్యదివ దృశ్యతే ॥

అథ హావః—

భ్రూనేత్రాదివికారైస్తు సమ్భోగేచ్ఛాప్రకాశకః।
భావ ఏవాల్పసంలక్ష్యవికారో హావ3 ఉచ్యతే॥౧౦౫॥*

యథా—

వివృణ్వతీ శైలసుతాఽపి భావమఙ్గైః క్వచిద్ బాలకదమ్బకల్పైః।
సాచీకృతా చారుతరేణ్ తస్థౌ ముఖేన పర్యస్తవిలోచనేన॥(న,ఈ)

శోభాద్యాః సప్త లీలాద్యా అష్టాదశ ఇతి అష్టావింశతిః। విచ్ఛిత్తివిశేషం భఙ్గీవిశేషమ్।

(వి,న) వివృణ్వతీ శైలసుతాపీతి—తపస్యతో మహేశస్య సమీపే కామేన ధనుషి ఆరోపితే పార్వత్యా హావవర్ణనమిదమ్, క్వచిత్ తస్థావిత్యన్వయః। అఙ్గైర్భావం వివృణ్వతీత్యన్వయః। బాలకదమ్బపుష్పతుల్యతామ్ అఙ్గానాం పులకేన ముఖేన సాచీకృతా వక్రీకృతా; వక్రముఖవైశిష్ట్యాత్ తస్యా
వక్రతా।

(లో,ఇ) నిర్వికారేతి—వికారో మదనవికారః।

(లో,ఈ) వివృణ్వతీతి అత్ర హావేఽపి భావవిశేషత్వాత్ భావశబ్దప్రయోగః ముఖేన సాచీకృతా న సంముఖీభూతేత్యర్థః। పర్యస్తం సమన్తతః క్షిప్తమ్।

* అల్పం సంలక్ష్యః జ్ఞేయః వికారః మనోవికృతిర్యస్య సః।

3 'హేవాకస్తు సశృఙ్గారో హావోక్షిభ్రూవిలాసకృత్। ప్రతినియతాఙ్గవికారకారీ సశృఙ్గారః స్వభావవిశేషో హావః' (ఇతి చ. పు.)

అథ హేలా—

హేలాత్యన్తం సమాలక్ష్యవికారః స్యాత్ స ఏవ చ॥౧౦౬॥

స ఏవ భావ ఏవ।

యథా—

రహ సే ఝత్తి పఉత్తా వహుఏ సబ్భఙ్గవిబ్భమా సఅ లా।
సంసఇఅముద్ధభావా హెూఈ చిరం జఇ సహీణమ్పి।(ప)

రూపయౌవనలాలిత్యభోగాద్యైరఙ్గభూషణమ్।
శోభా ప్రోక్తా॥౧౦౭॥

తత్ర యౌవనశోభా యథా—

అసమ్భృతం మణ్డనమఙ్గయష్టేరనాసవాఖ్యం కరణం మదస్య।
కామస్య పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రం బాల్యాత్పర సాథ వయః ప్రపేదే॥(ఫ)

ఏవమన్యత్రాాప—

అథ కాన్తిః—

సైవ కాన్తిర్మన్మథాప్యాయితద్యుతిః ॥౧౦౮॥

మన్మథోన్మేషేణాతివిస్తీర్ణా శోభైవ కాన్తిరుచ్యతే

యథా—నేత్రే ఖఞ్జనగఞ్జన ఇత్యాది— (బ)

అథ దీప్తిః—

కాన్తిరేవాతివిస్తీర్ణా దీప్తిరిత్యభిధీయతే॥౧౦౯॥

యథా— మమ చన్ద్రకలానామనాటికాయాం చన్ద్రకలావర్ణనమ్—

(వి,ప)

తథా తస్యా ఝటితి ప్రవృత్తా వధ్వాః సర్వాఙ్గవిభ్రమాః సకలాః।
సంశయితముగ్ధభావా భవన్తి చిరం యథా సఖీనామపి॥

ఇతి సంస్కృతమ్। నాయకం ప్రతి నాయికాయాః విభ్రమోన్మేషవర్ణనమిదమ్। ముగ్ధభావో బాల్యాత్ మూఢభావః।

(వి,ఫ) రూపయౌవనేతి—రూపాదిచతుర్భిరఙ్గభూషణమ్ అఙ్గశోభా। అసమ్భృతం మణ్డనమితి—సా పార్వతీ అథ అనన్తరం బాల్యాత్ పరం వయః యౌవనం ప్రపేదే। వయసి రూపకాణ్యాహ–అసమ్భృతమ్ ఇతి హరితాలాది సంభారజనితమ్ అఙ్గయష్టేర్మణ్డనమ్। మదస్య మత్తతాయాః కారణం హేతుః। అనాసవాఖ్యమ్ ఆసవస్య మదిరాయా యా ఆఖ్యా సంజ్ఞా తద్రహితమాసవభిన్నమితియావత్। పుష్పభిన్నం కామస్య అస్త్రమ్ అఙ్గభూషణమ్ అఙ్గశోభా అసమ్భృతమణ్డనమితి। అథానన్తరమ్।

(వి,బ) నేత్రే ఖఞ్జనేతి। ఇదముదాహరణం ప్రరూఢయౌవనాయాః ప్రాగుక్తమ్।

తారుణయస్య విలాసః సమధికలావణ్యసంపదో హాసః।

ధరణితలస్యాభరణం యువజనమనసో వశీకరణమ్॥(భ)

అథ మాధుర్యమ్—

సర్వావస్థావిశేషేషు మాధుర్యం రమణీయతా॥౧౧౦॥

యథా—

సరసిజమనువిద్ధం శైవలేనాపి రమ్యం

మలినమపి హిమాంశోర్లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి।

ఇయమధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపి తన్వీ
కిమివ హి మధురాణాం మణ్డనం నాకృతీనామ్॥(మ)

అథ ప్రగల్భతా—

నిఃసాధ్వసత్వం ప్రాగల్భ్యమ్॥౧౧౧॥

యథా—

సమాశ్లిష్టాః సమాశ్లేషైశ్చుమ్బితాశ్చుమ్బనైరపి।
దష్టాశ్చ దంశనైః కాన్తం దాసీకుర్వన్తి యోషితః॥

అథౌదార్యమ్—

ఔదార్యం వినయః సదా॥౧౧౨॥

యథా—

న బ్రూతే పరుషాం గిరం వితనుతే న భ్రూయుగం భఙ్గురం
నోత్తంసం క్షిపతి క్షితౌ శ్రవణతః సా మే స్ఫుటేప్యాగసి।
కాన్తా గర్భగృహే గవాక్షవివరవ్యాపారితాక్ష్యా బహిః
సఖ్యా వక్త్రమభిప్రయచ్ఛతి పరం పర్యశ్రుణీ లోచనే॥(య)

(వి,భ) తారుణ్యస్యేతి। ఏతదాదీని చన్ద్రకలాయా విశేషణాని। విలాసహాసయోర్ధ్వనికా ఇత్యర్థః। శుద్ధసారోపా ఇయం లక్షణా।

(వి,మ) సరసిజమితి—ఇయం శకున్తలా వల్కలేనాపి అధికమనోజ్ఞా।అతో మధురాణామాకృతీనాం కిమివ న మణ్డనమ్, తత్ర దృష్టాన్తమాహ—సరసిజమితి అనువిద్ధం సమ్బద్ధమ్। లక్ష్మ కలఙ్కః। లక్ష్మీం శోభామ్।

(వి,య) న బ్రూతే ఇతి। ప్రియాయాశ్చరితం సఖ్యౌ కథయత ఉక్తిరియమ్। మే మమ స్ఫుటేऽప్యాగసి అపరాధే సా కాన్తా సఖ్యా వక్త్రమభి సఖ్యా వక్త్రే పర్యశ్రుణీ లోచనే ప్రయచ్ఛతి। సఖ్యాః కీదృశ్యాః సాగసం మాం ద్రష్టుం గవాక్షవివరవ్యాపారితాక్ష్యాః। మాన్తు పరుషం రుషా న వ్రతే ఇత్యాది స్పష్టమ్। క్షితౌ శ్రవణతః ఉత్తంసం క్షిపతీత్యన్వయః।

అథ ధైర్యమ్—

ముక్తాత్మశ్లాఘనా ధైర్యం మనోవృత్తిరచఞ్చలా॥౧౧౩॥

యథా—

జ్వలతు గగనే రాత్రౌ రాత్రావఖణ్డకలః శశీ
దహతు మదనః కిం వా మృత్యోః పరేణ విధాస్యతే।
మమ తు దయితః శ్లాఘ్యస్తాతో జనన్యమలాన్వయా
కులమమలినం నత్వేవాయం జనో న చ జీవితమ్॥(ర)

అథ లీలా—

అఙ్గైర్వేషైరలఙ్కారైః ప్రేమభిర్వచనైరపి।
ప్రీతిప్రయోజితైర్లీలాం ప్రియస్యానుకృతిం విదుః॥౧౧౪॥

యథా—

మృణాలవ్యాలవలయా వేణీబన్ధకపర్దినీ।
హరానుకారిణీ పాతు లీలయా పార్వతీ జగత్॥(ల)

అథ విలాసః—

యానస్థానాసనాదీనాం ముఖనేత్రాదికర్మణామ్।
విశేషస్తు విలాసః స్యాదిష్టసందర్శనాదినా॥౧౧౫॥

(వి, ర) ముక్తాత్మశ్లాఘనేతి—అచఞ్చలా మనోవృత్తిర్యా ముక్తాత్మశ్లాఘనా సా ధైర్యమితి భావః। జ్వలతు ఇతి। గౌరికావివాహే ఉద్వేజమానాయాస్తత్ర సంమితాయాః మాలత్యా ఉక్తిరియమ్। మమ విరహోద్దీపనాయ రాత్రౌ అఖణ్డకలః శశీ జ్వలతు। మదనోఽపి మాం దహతు। మృత్యోః పరేణ కర్మణా కిం వా తేన విధాస్యతే। వరం మృత్యురేవ విధీయతే; తథాపి పితృమాతృకులకలఙ్కం న జనయిష్యామి ఇత్యభిప్రాయేణాహ—మమ త్వితి। అతస్తు మయి మమ దయితః దయాయోగ్యో యతః శ్లాఘ్యః నిష్కలఙ్కః। అతస్తత్కలఙ్క న జనయిష్యామీత్యర్థః। ఏవమమలాన్వయా భమం జనన్యపి దయితేత్యర్థః। నత్వేవాయం జనో మాధవః దయితో జీవితఞ్చ న దయితమిత్యర్థః।

(వి,ల) అఙ్గైర్వేషైరితి। ప్రీతిప్రయోజితైరఙ్గాదిభిః ప్రియస్యానుకృతిం సదృశాచరణం లీలాం విదురిత్యర్థః। మృణాలేతి। మృణాలాత్మకసర్పవలయా। వేణీబన్ధాత్మకకపర్దినీ పార్వతీ సర్పవలయస్య జటావతో హరస్యానుకారిణీ జగత్ పాత్విత్యన్వయః।

(వి,వ) యానాసనేతి। ఇష్టసందర్శనాదినా యానాదీనాం విశేష ఇత్యన్వయః। యానమ్ గమనమ్। విశేషో హర్షసూచకం వైలక్షణ్యమ్। అత్రాన్తర ఇతి—వకులవీథ్యామ్ ఉపవిష్టం మాధవం విలోక్య గజేన యాన్త్యా మాలత్యా హర్షక్రియాం మకరన్దే కథయతః మాధవ స్యోక్తిరియమ్। అత్రాన్తరే పూర్వకథితవృత్తాన్తమధ్యే ఆయతాక్ష్యా మాలత్యాస్తన్మయాను-

---

యథా—

అత్రాన్తరే కిమపి వాగ్విభవాతివృత్త—

వైచిత్ర్యముల్లసితవిభ్రమమాయతాక్ష్యాః।

తద్భూరిసాత్త్వికవికారమపాస్తధైర్య—

మాచార్యకం విజయి మాన్మథమావిరాసీత్" ॥(వ,ఉ)

అథ విచ్ఛిత్తిః—

స్తోకాప్యాకల్పరచనా విచ్ఛిత్తిః కాన్తిపోషకృత్ ॥౧౧౬॥

యథా—

"స్వచ్ఛామ్బుఃస్నపనవిధౌ తమఙ్గమోష్ఠ-

స్తామ్బూలద్యుతివిశదో విలాసినీనామ్।

వాసస్తు ప్రతను వివిక్తమస్త్వితీయా-
నాకల్పో యది కుసుమేషుణా న శూన్యః॥"(శ)

అథ విబ్వోకః—

విబ్వోకస్త్వతిగర్వేణ వస్తునీష్టేఽప్యనాదరః॥౧౧౭॥

యథా—

యాసాం సత్యపి సద్గుణానుసరణే దోషానువృత్తిః పరా
యాః ప్రాణాన్ వరమర్పయన్తి న పునః సమ్పూర్ణదృష్టిం ప్రియే।

భూతమ్; మాన్మథమాచార్యకం మన్మథాచార్యోపదిష్టక్రియాఽఽవిరాసీదిత్యర్థః। కీదృశం వాగ్విభవాతిక్రాన్తవైచిత్ర్యం స్పష్టమన్యత్।

(వి,శ) స్తోకాపీతి। కాన్తిపోషికా స్తోకాపి ఆకల్పరచనా అల్పాపి వేశరచనేత్యర్థః। స్వచ్ఛామ్బ ఇతి—విలాసినీనామాకల్పో వేశః కుసుమేషుణా యది న శూన్యః తదా ఇయానప్యస్తు। స క ఇత్యత్రాహ—స్వచ్ఛేతి—స్వచ్ఛామ్బుసి స్నపనేన విధౌతం విక్షాలితమఙ్గమ్। ఓష్ఠశ్చ తామ్బూలద్యుతివిశదః। ప్రతను సూక్ష్మం వివిక్తం పరిచ్ఛిన్నం వాసశ్చేతి।

(వి,ష) యాసామితి—సత్యపి భావే వామాచరణశీలాసు నాయికాసు అనురాగిణః కస్యచిదుక్తిరియమ్। దోషానువృత్తిః దోషార్పణమ్। తచ్చ గర్వాత్ చాటుం కారయితుం

(లో,ఉ) అత్రాన్తరే ఇతి। మన్మథస్యాచార్యకమాచార్యకత్వం భావశిక్షావిశేషః। మన్మథదేవారాధనేన యం యం భావవిశేషమధిగతవతీ తం తం తత్ర ప్రకాశితవతీత్యర్థః।

అత్యన్తాభిమతేఽపి వస్తుని విధిర్యాసాం నిషేధాత్మక-
స్తా(స్త్రై)లోక్యవిలక్షణప్రకృతయో వామాః ప్రసీదన్తు తే॥(ష,ఊ)

అథ కిలకిఞ్చితమ్—

స్మితశుష్కరుదితహసితత్రాసక్రోధశ్రమాదీనామ్।
సాఙ్కర్యం కిలకిఞ్చితమభీష్టతమసఙ్గమాదిజాద్ధర్షాత్॥౧౧౮॥

యథా—

పాణిరోధమవిరోధితవాఞ్ఛం భర్త్సనాశ్చ మధురస్మితగర్భాః।
కామినః స్మ కురుతే కరభోరూర్హారి శుష్కరుదితఞ్చ సుఖేఽపి।(స)

అథ మోట్టాయితమ్—

తద్భావభావితే చిత్తే వల్లభస్య కథాదిషు।
మోట్టాయితమితి ప్రాహుః కర్ణకణ్డూయనాదికమ్॥౧౧౯॥

యథా—

సుభగ ! త్వత్కథారమ్భే కర్ణకణ్డూతిలాలసా।
ఉజ్జృమ్భవదనామ్భోజా భినత్త్యఙ్గాని సాఙ్గనా॥(హ)

అథ కుట్టమితమ్—

కేశస్తనాధరాదీనాం గ్రహే హర్షేఽపి సమ్భ్రమాత్।
ప్రాహుః కుట్టమితం నామ శిరః కరవిధూననమ్॥౧౨౦॥

యథా—

పల్లవోపమితిసామ్యసపక్షం దష్టవత్యధరవిమ్బమభీష్టే।

ప్రియే పరం కేవలం ప్రాణాన్ అర్పయన్తీతి అన్వయః। న సంపూర్ణదృష్టిం గర్వాత్ కటాక్షమాత్రమ్। అత్యన్తాభిమతే వస్తుని సురతే।

(వి,స) పాణిరోధమితి। కరభోర్వాః కామినః పాణిరోధాదికమవిరోధితేత్యాది విశిష్టం యథా స్యాత్ తథా కురుతే స్మ। స్పష్టమన్యత్।

(వి,హ) తద్ భావ ఇతి। వల్లభస్య కథాదిషు ప్రసఙ్గేషు కేనాప్యారభ్యమాణేషు తద్భావభావితే తదనురాగని షేవితే చిత్తే సతి కర్ణకణ్డూయనాదికం మోట్టాయితమితి ప్రాహుః ఇత్యర్థః। కథాసు ఇత్యాదిపదాదిఙ్గితపరిగ్రహః।
కణ్డూయనాదికమిత్యాదిపదాదఙ్గభఙ్గీచరణభూమిలిఖనపరిగ్రహః। సుభగేత్యాది స్పష్టమ్।

(వి,క్ష) పల్లవోపమితి ఇతి—అభీష్టే ప్రియేఽధరవిమ్బం దష్టవతి సతి అర్థాత్

(లో,ఊ) అత్యన్తాభిమతే ఇతి—నిషేధాత్మకో విధిః కిమనేనాస్మాకమ్ ఇత్యాద్యనాదరయుక్తమేవాభిమతవస్తునః అపరిగ్రహ ఇత్యర్థః।

(లో,ఋ) పల్లవేతి। పల్లవస్య ఉపమిత్యా సామ్యేన సపక్షమ్। ద్వయోరపి కరా-

---

పర్యకూజి సరుజేవ తరుణ్యాస్తారలోలవలయేన కరేణ॥(క్ష,ఋ)

అథ విభ్రమః—

త్వరయా హర్షరాగాదేర్దయితాగమనాదిషు।
అస్థానే భూషణాదీనాం విన్యాసో విభ్రమో మతః॥౧౨౧॥

శ్రుత్వాఽఽయాన్తం బహిః కాన్తమసమాప్తవిభూషయా।
భాలేఽఞ్జనం దృశోర్లాక్షా కపోలే తిలకః కృతః॥

అథ లలితమ్—

సుకుమారతయాఙ్గానాం విన్యాసో లలితం భవేత్॥౧౨౨॥(క)

యథా—

గురుతరకలనూపురానునాదం సలలితనర్తితవామపాదపద్మా।
ఇతరదనతిలోలమాదధానా పదమథ మన్మథమన్థరం జగామ।(ఖ)*

అథ మదః—

మదో వికారః సౌభాగ్యయౌవనాద్యవలేపజః॥౧౨౩॥

యథా—

మా గర్వముద్వహ కపోలతలే చకాస్తి
కాన్తస్వహస్తలిఖితా మమ మఞ్జరీతి।

నిషేధార్థం ధూయమానేన కరేణ పర్యాకూజీత్యన్వయః। కీదృశేన కరేణ తారస్వరలోలవలయేన। తదుత్ప్రేక్షతే–సరుజేవేతి। ధర్మిణోఽధరక్షతమేవ తదవయవస్యాపి కరస్య రుక్ ఇతిభావః। అధరవిమ్బం కీదృశమ్ ? ఉపమిత్యర్థేన సామ్యేన పల్లవసపక్షమ్।

(వి,క) సుకుమారతయేతి—అఙ్గానాం విన్యాసో విలక్షణన్యాసః సుకుమారతయా కోమలతయా।

(వి,ఖ) గురుతరేత్యాదికం నర్తనక్రియావిశేషణమ్। లలితం సున్దరమ్, నతు ప్రకృతలలితభావమ్, నర్తనస్యైవ తత్త్వాత్। ఇతరత్ పదమ్।

(వి,గ) మదో వికార ఇతి। అవలేపో గర్వః। మా గర్వమితి—అన్యనాయికాయాః పతిసౌభాగ్యాఽధీనగర్వ సూచయన్త్యాః తత్సఖ్యాః తత్ సపత్న్యాముక్తిరియమ్। హే సఖి! మమ కపోలతలే కాన్తస్వహస్తలిఖితా మఞ్జరీ పుష్పకలికా చకాస్తి శోభతే ఇతి గర్వం

ంధరయోః పల్లవస్తు ఉపమానత్వేన నిర్దిశ్యతే।

(లో,ఋ) మా గర్వమితి। వేపథుః కాన్తస్య హస్తసమ్బన్ధీ।____
—

* సా బాలా సలలితం సున్దరం నర్తి్తతం వామపాదరూపం పద్మం యయా తథా సతీ గురుతరః అతిమహాన్ కలః నూపురస్య అనునాదో రణే యస్మిన్ తాదృశమితరత్ పదం దక్షిణం పదమనతిలోలం శనైరాదధానా భూమౌ విన్యస్యన్తీ మన్మథేన కాణ్వశేన మన్థరం మన్దం జగామ।

అన్యాఽపి కిం న ఖలు భాజనమీదృశీనాం
వైరీ న చేద్భవతి వేపథురన్తరాయః॥(గ,ఋ)

అథ వికృతమ్—

వక్తవ్యకాలేఽప్యవచో వ్రీడయా వికృతం మతమ్॥౧౨౪॥

యథా—

దూరాగతేన కుశలం పృష్టా నోవాచ సా మయా కిఞ్చిత్
పర్యశ్రుణీ తు నయనే తస్యాః కథయాంబభూవతుః సర్వమ్॥(ఘ)

అథ తపనమ్—

తపనం ప్రియవిచ్ఛేదే స్మరావేశోత్థచేష్టితమ్॥౧౨౪॥

యథా—

శ్వాసాన్ముఞ్చతి భూతలే విలుఠతి త్వన్మార్గమాలోకతే
దీర్ఘం రోదితి విక్షిపత్యత ఇతః క్షమాం భుజావల్లరీమ్।
కిఞ్చ ప్రాణసమాన కాఙ్క్షితవతీ స్వప్నేఽపి తే సఙ్గమం
నిద్రాం వాఞ్ఛతి న ప్రయచ్ఛతి పునర్దగ్ధో విధిస్తామపి॥(ఙ,ఇ)

అథ మౌగ్ధ్యమ్—

అజ్ఞానాదివ యా పృచ్ఛా ప్రతీతస్యాపి వస్తునః।

మా ఉద్వహ। కథమిత్యత ఆహ–అన్యాపీతి। అన్యా తవ సపత్నీ మమ సఖీ కి కపోలే తన్న లిఖతీత్యత్రాహ। వైరీతి–వేపథురత్ర మఞ్జరీలిఖనాధికారణమలాభో నాయికాయా ఏవ పత్యుర్భావాతిశయదర్శనేన భావోదయాత్–నతు లేఖకస్య పత్యుః పాణేః, తస్య గర్వితనాయికావికారత్వాభావాత్।

(వి,ఘ) దూరాగతేనేతి। సఖ్యౌ మఖ్యురుక్తిరియమ్। మయా కుశలం పృష్ఠేత్యన్వయః సర్వమితివిరహాధీనం తత్ తద్దుఃఖమిత్యర్థః।

(వి ఙ) శ్వాసాన్ ముఞ్చతి ఇతి। ఇయం విరహణ్యాశ్చేష్టాం నాయకే కథయత్యా ఉక్తిః। హే తస్యాః ప్రాణసమాన! తవ విరహే తవ ప్రియా శ్వాసాన్ ముఞ్చతీత్యాది। క్షామాం క్షీణామ్ చేష్టాన్తరకథనార్థమాహ—కిఞ్చేతి। తామపి నిద్రామపి।

(వి,చ) అజ్ఞానాదివేతి—ప్రతీతస్యాపి వస్తునః అజ్ఞానాదివ యా వల్లభస్య

(లో,ఌ) కిఞ్చేతి। ప్రాణసమానేతి ప్రియస్య సమ్బోధనమ్।

వల్లభస్య పురః ప్రోక్తం మౌగ్ధ్యం తత్తత్త్వవేదిభిః॥౧౨౬॥

యథా—

కే ద్రుమాస్తే క్వ వా గ్రామే సన్తి కేన ప్రరోపితాః।

నాథ! మత్కఙ్కణన్యస్తం యేషాం ముక్తాఫలం ఫలమ్॥(చ)

అథ విక్షేపః—

భూషాణామర్ద్ధరచనా వృథా విష్వగవేక్షణమ్।

రహస్యాఽఽఖ్యానమీషచ్చ విక్షేపో దాయితాన్తికే॥౧౨౭॥

యథా—

ధమ్మిల్లమర్ద్ధముక్తం కలయతి తిలక తథాసకలమ్।
కిఞ్చిద్వదతి రహస్యం చకితం విష్వగవేక్షతే తన్వీ॥(ఛ)

అథ కుతూహలమ్—

రమ్యవస్తుసమాలోకే లోలతా స్యాత్ కుతూహలమ్॥౧౨౮॥

యథా—

ప్రసాధికాలమ్బితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిద్ద్రవరాగమేవ।
ఉత్సృష్టలీలాగతిరా గవాక్షాదలక్తకాఙ్కాం పదవీం తతాన॥(జ)

అథ హసితమ్—

హసితన్తు వృథాహాసో యౌవనోద్భేదసంభవః॥౧౨౯॥

అకస్మాదేవ తన్వఙ్గీ జహాస యదియం పునః।
నూనం ప్రసూనబాణోఽస్యాం స్వారాజ్యమధితిష్ఠతి॥'(ఝ)

పురః పృచ్ఛా ఇత్యర్థః। కే ద్రుమా ఇతి। యేషాం ఫలం ముక్తాఫలమిత్యన్వయః।

(వి,ఛ) భూషాణామితి—విష్వక్ సర్వతో వృథాన్వేక్షణమిత్యన్వయః। దాయకాన్తికే ఇతి సర్వత్రాన్వయః। ధమ్మిల్లమితి-సంయతకేశమ్, అర్ద్ధముక్తమ్। తిలకమసకలఞ్చ తన్వీ కలయతే కురుతే ఇత్యర్థః। అత్ర పూర్వార్ద్ధం నాయకానురాగోద్దీపకమ్, పరార్ద్ధం లజ్జయా।

(వి,జ) ప్రసాధికాలమ్బితమితి—ఇన్దుమత్యా స్వయం వృతస్య అజస్య పురీప్రవేశే దిదృక్షోః స్త్రియాః క్రియావర్ణనమిదమ్। ప్రసాధికయా స్త్రియా ఆలమ్బితమ్ అగ్రపాదం పదాగ్రమ్ ద్రవరాగమశుష్కాలక్తకమేవ కాచిత్ పురస్త్రీ ఆక్షిప్య ఆకృష్య ఉత్సృష్టలీలాగతిః త్యక్తలీలాగతిః సతీ పదవీమాగవాక్షాత్ గవాక్షపర్యన్తమ్ అలక్తకాఙ్కం తతానేత్యన్వయః।

(వి,ఝ) అకస్మాదేవేతి—ఇయం తన్వీ యత్ పునరకస్మాదేవ జహాస తేన ఇతి పూరణాదుత్తరార్ద్ధాన్వయః। స్వారాజ్యం స్వర్గరాజత్వమ్ ఇయమేవ స్వర్గ ఇతి భావః।

అథ చకితమ్—

కుతోఽపి దయితస్యాగ్రే చకితం భయసంభ్రమః॥౧౩౦॥

యథా—

త్రస్యన్తీ చలశఫరీవిఘట్టితోరూ
ర్వామోరూరతిశయమాప విభ్రమస్య
క్షుభ్యన్తి, ప్రతతమహో వినాపి హేతో-
ర్లీలాభిః కిము సతి కారణే తరుణ్యః॥(ఞ)

అథ కేలిః—

విహారే సహ కాన్తేన క్రీడితం కేలిరుచ్యతే॥౧౩౧॥

యథా—

వ్యపోహితుం లోచనతో ముఖానిలై-
రపారయన్తం కిల పుష్పజం రజః।
పయోధరేణోరసి కాచిదున్మనాః
ప్రియం జఘానోన్నతపీవరస్తనీ॥'(ట)

అథ ముగ్ధాకన్యయోరనురాగేఙ్గితాని—

దృష్ట్వా దర్శయతి వ్రీడాం సమ్ముఖం నైవ పశ్యతి।
ప్రచ్ఛన్నం వా భ్రమన్తం వాఽతిక్రాన్తం పశ్యతి ప్రియమ్।
బహుధా పృచ్ఛ్యమానాఽపి మన్దమన్దమధోముఖీ।
సగద్గదం స్వరం కిఞ్చిత్ ప్రియం ప్రాయేణ భాషతే।

(వి,ఞ) కుతోఽపీతి—దయితస్యాగ్రే కుతోఽపి హేతోః భయసంభ్రమః వ్యాకులతా ఇత్యర్థః। త్రస్యన్తీతి—దయితేన సహ జలక్రీడాయాం నాయికాయా భయవిభ్రమవర్ణనమిదమ్। వామోరూః చలశఫరీభిర్విఘట్టితోరూః సతీ త్రస్యన్తీ విభ్రమస్య విలాసస్యాఽతిశయమాప ఇత్యన్వయః। అర్థాన్తరన్యాసమాహ క్షుభ్యన్తీతి। అహో తరుణ్యః హేతోర్వినాపి లీలాభిః ప్రతతమతిశయం క్షుభ్యన్తి సంచలన్తి కారణే తు సతి కిము ఇత్యర్థః।

(వి,ట) వ్యపోహితుమితి—కాచిదున్నతపీవరస్తనీ ఉన్మనాః కామోద్విగ్నమనాః ప్రియమురసి పీవరస్తనేన జఘాన। కీదృశం ప్రియమ్ పుష్పజం రజః తస్యా లోచనతో ముఖానిలైర్వ్యపోహితుమ్ అపాకర్తుమ్ అపారయన్తమ్।

(వి,ఠ) ముగ్ధాకన్యయోరనురాగేఙ్గితాని స్పష్టాని। అథ సకలనాయికానురాగేఙ్గితాన్యాహ। సంవ్యానం వస్త్రమ్ (ఉత్తరీయమ్)

అన్యైః ప్రవర్త్తితాం శశ్వత్ సావధానా చ తత్కథామ్।
శృణోత్యన్యత్ర దత్తాక్షీ ప్రియే బాలానురాగిణీ॥౧౩౨॥(ఠ)

అథ సకలానామపి నాయికానామనురాగేఙ్గితాని—

చిరాయ సవిధే స్థానం ప్రియస్య వహు మన్యతే।
విలోచనపథఞ్చాస్య న గచ్ఛత్యనలఙ్కృతా।

కాపి కున్తలసంవ్యానసంయమవ్యపదేశతః।(డ)
బాహుమూలం స్తనౌ నాభిపఙ్కజం దర్శయేత్ స్ఫుటమ్।
ఆచ్ఛాదయతి వాగాద్యైః ప్రియస్య పరిచారకాన్।

విశ్వసిత్యస్య మిత్రేషు బహుమానం కరోతి చ।
సఖీమధ్యే గుణాన్ బ్రూతే స్వధనం ప్రదదాతి చ।(ఢ)

సుప్తే స్వపితి దుఃఖేఽస్య దుఃఖం ధత్తే సుఖే సుఖమ్।
స్థితా దృష్టిపథే శశ్వత్ ప్రియే పశ్యతి దూరతః। (ణ,ఏ)

ఆభాషతే పరిజనం సమ్ముఖే స్వరవిక్రియమ్।
యత్ కిఞ్చిదపి సంవీక్ష్య కురుతే హసితం ముధా।(త)

కర్ణకణ్డూయనం తద్వత్ కవరీమోక్షసంయమౌ।
జృమ్భతే స్ఫోటయత్యఙ్గం బాలమాశ్లిష్య చుమ్బతి।(థ)

భాలే తథా వయస్యాయా రచయేత్తిలకక్రియామ్।
అఙ్గుష్ఠాగ్రేణ లిఖతి సకటాక్షం నిరీక్షతే।(ద)

(వి,డ) వాగాద్యైరిత్యాదిపదాత్ తామ్బూలదానాదిపరిగ్రహః।

(వి,ఢ) స్వధనం దదాతి చ ఇత్యత్ర యాచకాయ భర్త్రే ఇతి శేషః।

(వి,ణ) ప్రియే దూరతః పశ్యతి సతి ఇతి శశ్వత్ వారమ్వారమ్ అస్య దృష్టిపథే స్థితా భవతీతి శేషః।

(వి,త) సముగ్ధస్వరవిక్రియం మధురస్వరవికారం యథా స్యాత్తథా।

(వి,థ) స్ఫోటయతి లీలయా భఙ్గురయతి। బాలచుమ్బనం పతిసమ్ముఖే।

(వి,ద) సకటాక్షమితి। పూర్వ కటాక్షపూర్వకహాసోక్తిః ఇదానీ కటాక్షమాత్రస్య ఇతి భేదః।

(లో,ఏ) స్థితేతి। ప్రియస్య దృష్టిపథే స్థితా తస్మిన్ దూరతః పశ్యతి సతి। ముగ్ధస్వరవికారాదియుక్తపరిజనాభాషణాదీని స్వాధరదశనపర్యన్తాని కర్మాణి కరోతి ఇత్యర్థః। యది చ ప్రియస్య కథాం కథయతి తదాఽధోముఖీ సర్తా కథయతి।

దశతి స్వాధరం చాపి బ్రూతే ప్రియమధోముఖీ।

న ముఞ్చతి చ తం దేశం నాయకో యత్ర దృశ్యతే।(ధ)
ఆగచ్ఛతి గృహం తస్య కార్య్యవ్యాజేన కేనచిత్।(న)
దత్తం కిమపి కాన్తేన ధృత్వాఙ్గే ముహురీక్షతే।(ఐ)
నిత్యం హృష్యతి తద్యోగే వియోగే మలినా కృశా।

మన్యతే వహు తచ్ఛీలం తత్ ప్రియం మన్యతే ప్రియమ్।
ప్రార్థయత్యల్పమూల్యాని సుప్తా న పరివర్త్తతే।(ప)
వికారాన్ సాత్త్వికానస్య సమ్ముఖం నాధిగచ్ఛతి।(ఫ)
భాషతే సూనృతం స్నిగ్ధమనురక్తా నితమ్బినీ॥౧౩౩॥

ఏతేష్వధికలజ్జాని చేష్టితాని నవస్త్రియాః।(ఒ)

మధ్యవ్రీడాని మధ్యాయాః స్రంసమానత్రపాణి తు।
అన్యస్త్రియాః ప్రగల్భాయాస్తథా స్యుర్వారయోషితః॥౧౩౪॥

దిఙ్మాత్రం యథా మమ—

అన్తికగతమపి మామియమలోకయన్తీవ హన్త దృష్ట్వాఽపి।
సరసనఖక్షతలక్షితమావిష్కురుతే భుజామూలమ్॥(బ)

లేఖప్రస్థాపనైః స్నిగ్ధైర్వీక్షితైర్మృదుభాషితైః।
దూతీసంప్రేషణైర్నార్యా భావాభివ్యక్తిరిష్యతే॥౧౩౫॥

దూత్యశ్చ—

దూత్యః సఖీ నటీ దాసీ ధాత్రేయీ ప్రతివేశినీ।

(వి,ధ) అధరదంశనమపి లీలావిశేషః।

(వి,న) ఆగచ్ఛతి గృహం తస్యేతి భిన్నగృహస్థితస్య ఇత్యర్థః।

(వి,ప) ప్రార్థయత్యల్పమూల్యానీతి–బహుమూల్యప్రార్థనే తదప్రీతిభయమిత్యర్థః।

(వి,ఫ) సమ్ముఖం నాధిగచ్ఛతి కిన్తు పార్శ్వస్థా ఏవ ఇత్యర్థః।

(వి,వ) అన్తికగతమపీతి। సఖ్యౌ సఖ్యురుక్తిరియమ్। హన్త హర్షే దృష్ట్వాపి ఇయం ప్రియాన్తికగతమపి మామ్ అలోకయన్తీవ అపశ్యన్తీవ సరసనఖక్షతేన లక్షినం చిహ్నితం భుజామూలం బాహుమూలమ్ ఆవిష్కురుత ఇత్యర్థః।

(లో,ఐ) దత్తమితి। కిమపి తుచ్ఛమపి వస్తు।

(లో,ఓ) ఏతేషు అనురాగేఙ్గితేషు మధ్యే।

బాలా ప్రవ్రజితా కారూః శిల్పిన్యాద్యాః స్వయం తథా॥౧౩౬॥

కారూ రజకీప్రభృతిః। శిల్పినీ చిత్రకారాదిస్త్రీ। ఆదిశబ్దాత్తామ్బూలికగాన్ధికస్త్రీప్రభృతయః। తత్ర సఖీ యథా, శ్వాసాన్ముఞ్చతీత్యాది। స్వయం దూతీ।

యథా మమ—

పన్థిఅ! పిఆసిఓ విఅ లచ్ఛీఅసి జాసితా కిమణత్తో।

ణ మణం పి వారఓ ఇధ, అత్థి ఘరే ఘణరసం పిఅన్తాణమ్॥(భ,ఔ)

ఏతాశ్చ నాయికావిషయే నాయకానామపి దూత్యో భవన్తి।

దూతీగుణానాహ—

కలాకౌశలముత్సాహో భక్తిశ్చిత్తజ్ఞతా స్మృతిః।

మాధుర్యం నర్మ విజ్ఞానం వాగ్మితా చేతి తద్ గుణాః।

ఏతా అపి యథౌచిత్యాదుత్తమాధమమధ్యమాః॥౧౩౭॥

ఏతా దూత్యః।

అథ ప్రతినాయకః—

ధీరోద్ధతః పాపకారీ వ్యసనీ ప్రతినాయకః ॥౧౩౮॥(మ)

యథా రామస్య రావణః।

అథోద్దీపనవిభావాః—(య,అ)

(వి,భ) స్వయం తథేతి స్వయమపి దూతీ। పన్థిఅ ఇతి।

పథిక ! పిపాసురివ లక్ష్యసే యాసి తత్ కిమన్యత్ర।
న మనాగపి వారక ఇహాస్తి గృహే ఘనరసం పిబతామ్॥ ఇతి సంస్కృతమ్

మనాక్ అల్పః। ఘనరసమ్ జలమ్। వ్యఙ్గ్యార్థస్తు త్వం పిపాసూ రసస్వాదేచ్చుః। ఘనరసం సుఖేన నిహితం శృఙ్గారరసం పిబతామ్ ఆస్వాదయతామ్। వారకోఽల్పోఽపి నాస్తీత్యర్థః।

(వి,మ) ప్రతినాయక ఇతి వీరరౌద్రరసయోరిత్యర్థః।

(వి,య) ఇత్థమాలమ్బనవిభావప్రదర్శనం సమాప్య ఉద్దీపనవిభావమాహ—అథేతి।

(లో,ఔ) పన్థిఅ ఇతి। పథిక ! పిపాసురివ లక్ష్యసే యాసి తత్ కిమన్యత్ర। న మనాగపి వారక ఇహాస్తి గృహే ఘనరసం పిబతామ్ ॥ ఘనరసం జలమ్। వ్యఙ్గ్యార్థశ్చ ఘనరసాం మామనివారితముపభుఙ్క్ష్వ।

(లో,అ) ఏవం సపరికరం విభావస్య ఆలమ్బనాఖ్యం భేదం నిరూప్య ఉద్దీపనాఖ్యం భేదం నిరూపయన్నాహ—అథోద్దీపనేత్యాది।

ఉద్దీపనవిభావాస్తే రసముద్దీపయన్తి యే॥౧౩౯॥

తే చ—

ఆలమ్బనస్య చేష్టాద్యా దేశకాలాదయస్తథా॥౧౪౦॥

చేష్టాద్యా ఇత్యాదిశబ్దాద్రూపభూషణాదయః।
కాలాదత్యాిదిశబ్దాచ్చన్ద్రచన్దనకోకిలాలాపభ్రమరఝఙ్కారాదయః।

తత్ర చన్ద్రో యథా మమ—

కరముదయమహీధరస్తనాగ్రే గలితతమః పటలాంశుకే నివేశ్య।

వికసితకుముదేక్షణం విచుమ్బత్యయమమరేశదిశో ముఖం సుధాంశుః॥(ర,ఆ)

యో యస్య రసస్య ఉద్దీపనవిభావః స తత్ స్వరూపవర్ణనే వక్ష్యతే।

అథానుభావాః—

ఉద్బుద్ధం కారణైః స్వైః స్వైర్బహిర్భావం ప్రకాశయన్।

లోకే యః కార్య్యరూపః సోఽనుభావః కావ్యనాట్యయోః॥౧౪౧॥(ల,ఇ)

(వి,ర) కరముదయమహీధరేతి—అయం సుధాంశుః అమరేశస్య ఇన్ద్రస్య దిశః ప్రాచ్యాః ముఖం విచుమ్బతి। కిం కృత్వా గలితం తమః పటలరూపమ్ అంశుకం యస్మాత్ తాదృశే ఉదయమహీధరరూపస్య స్తనస్యాగ్రే కరం రశ్మిమేవ కరం నివేశ్య। యద్యప్యత్ర చన్ద్రో నాయక ఏవ న ఉద్దీపనవిభావః। తథాపి చన్ద్రదిశోర్నాయకనాయికయోర్వృత్తాన్తదర్శనాత్ ఉద్దీప్తస్య వక్తృశృఙ్గారస్య చన్ద్ర ఉద్దీపకః। స్ఫుటముదాహరణన్తు—

కర్పూరధూలిధవలద్యుతిపూరధౌత-

దిఙ్మణ్డలే శిశిరరోచిషి తస్య యూనః।

లీలాశిరోఽశుకనివేశవిశేషక్లృప్తి—

వ్యక్తస్తనోన్నతిరభూన్నయనావనౌ సా॥ఇతి

(వి,ల) ఇత్థం విభావాన్ సమాప్య అనుభావానాహ। అథ అనుభావా ఇతి। ఉద్బుద్ధమితి। స్వైః స్వైః కారణైః ఉద్బుద్ధం భావం రత్యాదికం బహిః ప్రకాశయన్ ఇత్యర్థః। వహిర్దృష్టః సన్ రత్యాదిభావం సామాజికే
ప్రకాశయన్నిత్యర్థః।

(లో,ఆ) కరముదయేతి—కరం కిరణం హస్తశ్చ కుముదానామ్ ఈక్షణం దర్శనం పక్షే కుముదమేవ ఈక్షణం చతుర్యత్ర। ఏవంవిధః చన్ద్రః ప్రకరణస్థం శృఙ్గారాదిరసముద్దీపయతి।

(లో,ఇ) ఉద్దేశక్రమప్రాప్తమనుభావం నిరూపయితుమవతారయతి। అథేతి—ఉద్బుద్ధభితి రామాదేర్వాసనాన్తర్లీనస్య రత్యాదిభావనస్య ఉద్బోధం బహిః ప్రకటయన్నిత్యర్థః।

యః ఖలు లోకే సీతాదిచన్ద్రాదిభిః స్వైః స్వైరాలమ్బనోద్దీపనకారణై రామాదేరన్తరుద్బుద్ధమ్ రత్యాదికం బహిః ప్రకాశయన్ కార్య్యమిత్యుచ్యతే; స కావ్యనాట్యయోః పునరనుభావః। కః పునరసావిత్యాహ—

ఉక్తాః స్త్రీణామలఙ్కారా అఙ్గజాశ్చ స్వభావజాః।

తద్రూపాః సాత్త్వికా భావాస్తథా చేష్టాః పరా అపి॥౧౪౨॥(వ)

తద్రూపా అనుభావస్వరూపాః తత్ర యో యస్య రసస్యానుభావః స తత్ స్వరూపవర్ణనే వక్ష్యతే। తత్ర సాత్త్వికాః—

వికారాః సత్త్వసంభూతాః సాత్త్వికాః పరికీర్త్తితాః॥౧౪౩॥

సత్త్వం నామ స్వాత్మవిశ్రామప్రకాశకారీ కశ్చనాన్తరో ధర్మః। (శ,ఈ)

సత్త్వమాత్రోద్భవత్వాత్తే భిన్నా అప్యనుభావతః॥౧౪౪॥

గోబలీవర్దన్యాయేన ఇతి శేషః। కే త ఇత్యాహ—

స్తమ్భః స్వేదోథ రోమాఞ్చః స్వరభఙ్గోఽథ వేపథుః।

వైవర్ణ్యమశ్రు ప్రలయ ఇత్యష్టౌ సాత్త్వికాః స్మృతాః॥౧౪౫॥(ష,ఉ)

తత్ర—

స్తమ్భశ్చేష్టాప్రతీఘాతో భయహర్షామయాదిభిః।

(వి,వ) ఉక్తాః స్త్రీణామితి—అఙ్గజాః స్వాభావికాశ్చ యే స్త్రీణామష్టావింశతిరలఙ్కారాః సాత్త్వికా ఉక్తాః తథా అపరా అపి తాసాం పుంసాం వా యాః చేష్టాః వక్ష్యమాణాస్తాః సర్వాః సాత్త్వికాస్తద్రూపా అనుభావరూపా ఇత్యర్థః।

(వి,శ) ఆత్మవిశ్రామేతి—రజస్తమోఽధీనవికారరార్హిత్యేనఆత్మనః స్థితిః విశ్రామః। తత్ ప్రకాశః తదుత్పత్తిస్తత్కారీత్యర్థః।

(వి,ష) తే భిన్నా ఇతి—లోకే యః కార్యరూపః సోఽనుభావ ఇత్యనేన రత్యాదేః కార్యమాత్రస్యైవానుభావత్వముక్తమ్। ఉక్తసాత్త్వికభావానామపి తత్కార్యకృత్ అనుభావతో భిన్నా ఇత్యర్థః। నను కిం తర్హి సాత్త్వికేన పృథగుపాదానభిత్యత ఆహ—గోబలీవర్దేతి। గోత్వేన ప్రాప్తస్యాఽపి బలీవర్దస్యైవ కార్యత్వేన ప్రాప్తానామపి సాత్త్వికానాం ప్రాశస్త్యార్థం పృథగుపాదానమిత్యర్థః। ప్రాశస్త్యఞ్చ అన్యకార్యాపేక్షయా రత్యాదిప్రకర్షబోధకత్వరూపం ప్రాధాన్యమ్। తథా అపరా అపి సాత్త్వికా ఇతి యదుక్తం తాన్ పృచ్ఛతి।

కే తే ఇత్యష్టావితి—
ఇత్యష్టావపీత్యర్థః।

(లో,ఈ) కశ్చనాన్తరో ధర్మః సచ పరగతదుఃఖహర్షాదిభావనాయామత్యన్తానుకూలాన్తఃకరణత్వమ్। తస్య చ సమాహితమనస్త్వేన రాఘవాది సమానదాన్తరత్వమ్।

(లో,ఉ) గోబలీవర్ద్దన్యాయేన న తు స్వరూపేణ।

వపుర్జలోద్గమః స్వేదో రతిఘర్మశ్రమాదిభిః।
హర్షాద్భుతభయాదిభ్యో రోమాఞ్చో రోమవిక్రియా।

మదసమ్మదపీడాద్యై ర్వైస్వర్యం గద్గదం విదుః।
రాగద్వేష శ్రమాదిభ్యః కమ్పో గాత్రస్య వేపథుః।

విషాదమదరోషాద్యైర్వర్ణాన్యత్వం వివర్ణతా।
అశ్రు' నేత్రోద్భవం వారి క్రోధదుఃఖప్రహర్షజమ్।
ప్రలయః సుఖదుఃఖాభ్యాం చేష్టాజ్ఞాననిరాకృతిః॥౧౪౬॥(స,ఊ)

యథా మమ—

తనుస్పర్శాదస్యా దరముకులితే హన్త నయనే
ఉదఞ్చద్రోమాఞ్చం వ్రజతి జడతామఙ్గమఖిలమ్।
కపోలౌ ఘర్మార్ద్రౌ ధ్రువముపరతాశేషవిషయం
మనః సాన్ద్రానన్దం స్పృశతి ఝటితి బ్రహ్మ పరమమ్॥(హ)

ఏవమన్యత్। అథ వ్యభిచారిణః—

విశేషాదాభిముఖ్యేన చరన్తో వ్యభిచారిణః।
స్థాయిన్యున్మగ్ననిర్మగ్నాస్త్రయస్త్రింశచ్చ తద్భిదాః॥౧౪౭॥(క్ష,ఋ)

(వి,స) ఆమయాదిభిరిత్యత్ర ఆమయో రోగః ఆదిపదాత్ శోకపరిగ్రహః। రతిఘర్మేత్యత్ర ధర్మ ఆతపః, ఆదిపదాత్ జ్వరపరిగ్రహః భయాదిభ్య ఇత్యత్ర ఆదిపదాత్ శీతపరిగ్రహః। మదసంమదేత్యత్ర మదో మత్తతా సమ్మదో హర్షః। పీడాద్యైరిత్యాదిపదాత్ అత్యన్తరుదితపరిగ్రహః। చేష్టాజ్ఞానయోర్నిరాకృతిరనుత్పాదః।

(వి,హ) తనుస్పర్శాదస్యా ఇతి। అస్యా నాయికాయాస్తనుస్పర్శాన్నయనముకులాదికపోలధర్మాన్తా జాతా ఇత్యర్థః। అతో ధ్రువం నిశ్చితమ్ ఉపరతాశేషవిషయం త్యక్తసమస్తవిషయం మనః పరమం బ్రహ్మ ఝటితి స్పృశతీత్యర్థః। అత్ర పుంసో రోమాఞ్చాదయస్త్రయః సాత్త్వికాః।

(వి,క్ష) స్థాయిన్యున్మగ్న ఇతి—స్థాయిని రత్యాదౌ ఆభిముఖ్యేన ఇత్యన్వయః

(లో,ఊ) సమ్మదో హర్షః।

చేష్టాజ్ఞానయోనిరాకృతిరభావః।

(లో,ఋ) అథ వ్యభిచారిణః ఉద్దేశక్రమప్రాప్త్యా ఇతి శేషః। ఇత్యాదౌ తు లవణాకరప్రాయే నిర్వేదాదయో బుద్బుద్ప్రాయాః। తే త్ర్యధికత్రింశత్ప్రకారా వ్యభిచారిణ ఇత్యర్థః।

స్థిరతయా వర్తమానే హి రత్యాదౌ నిర్వేదాదయః ప్రాదుర్భావతిరోభావాభ్యామ్ ఆభిముఖ్యేన చరణాద్ వ్యభిచారిణః కథ్యన్తే। కే తే ఇత్యాహ— (క)

నిర్వేదావేగదైన్యశ్రమమదజడతా ఔగ్ర్యమోహౌ విబోధః
స్వప్నాపస్మారగర్వా మరణమలసతామర్షనిద్రావహిత్థాః।
ఔత్సుక్యోన్మాదశఙ్కాః స్మృతిమతిసహితా వ్యాధిసంత్రాసలజ్జా
హర్షాసూయావిషాదాః సధృతిచపలతాగ్లానిచిన్తాతితర్కాః॥౧౪౮॥

(ఖ, ఋ)

తత్ర నిర్వేదః —

తత్త్వజ్ఞానాపదీర్ష్యాదేర్నిర్వేదః స్వావమాననమ్।
దైన్యచిన్తాశ్రునిఃశ్వాసవైవర్ణ్యోఛ్వాసితాదికృత్॥౧౪౯॥(గ)

తత్ర తత్వజ్ఞానాన్నిర్వేదో యథా— (ౡ)

ఆభిముఖ్యఞ్చ ఆస్వాదవిశేషవ్యఞ్జనే సహాయత్వమ్। కేచిత్తు చిత్తపరం స్థాయిపదమ్। తత్ర ఉన్మగ్నేత్యాదిరర్థ ఇత్యాహుః।

(వి, క) ఉన్మగ్నేత్యాదయో వ్యాఖ్యాయన్తే—స్థిరతయేతి। ప్రాదుర్భావేత్యున్మగ్నతాయాస్తిరోభావేతి నిర్మగ్నతాయాః వ్యాఖ్యా। ప్రాదుర్భావతిరోభావౌ చోత్పత్తివినాశౌ ఏవ; న తు ప్రకాశాప్రకాశౌ। మరణాదేస్తథాత్వాభావాత్।

(వి, ఖ) స్మృతిమతిసహితా ఇత్యస్య విషాదా ఇత్యస్యాన్వయః। సాహిత్యఞ్చ ఉక్తావేవ నతు ఏషాం పరస్పరసాహిత్యమ్। ఏకైకస్య తథాత్వాత్।

(వి, గ) తత్త్వజ్ఞానేతి— తత్త్వజ్ఞానాపదీర్ష్యాదేరితి ఆదిపదాత్ యోగాభ్యాసప్రవృత్తేశ్చ స్వస్యావమాననమిత్యర్థః।

(లో, ఋ) కే కిమాఖ్యాః? ఏతే చ నిర్వేదాదయో వితర్కాన్తా భావా ఉద్దేశతస్త్రయస్త్రింశదుక్తాః। అన్యాః చిత్తస్య వృత్తయ ఏషామేవ వక్ష్యమాణవిభావానుభావరూపతయా ఏష్వేవాన్తర్భవితుమర్హన్తీత్యర్థః।

(లో, ౡ) తత్త్వేతి— అయమర్థః। నిర్వేదాఖ్యసంచారిభావస్య స్వస్యాత్మనోఽవమానస్వరూపమ్। సచ తత్వజ్ఞానాదేర్విభావాదుత్పద్యతే। దైన్యాదికమనుభావం కరోతి। ఉచ్ఛ్వాసో నిశ్వాస ఏవ ముహురుత్కటతయా ఉపలబ్ధః। ఏవమేషాఞ్చ సర్వేషామపి వ్యభిచారిణాం స్వరూపకథనప్రస్తావే విభావానుభావయోః కథనం వక్ష్యమాణస్వశబ్దవాచ్యత్వదోషరీత్యా మహాకవిభిస్తద్ద్వారేణ నిర్దేశేనాపి మహాకావ్యేషు స్వప్రతిపత్త్యర్థమ్। కించైవం స్వరూపప్రతిజ్ఞానమపి అతిసుగమం భవతీత్యాశయః।

మృత్కుమ్భవాలుకారన్ధ్రపిధానరచనార్థినా।

దక్షిణావర్త్తశఙ్ఖోఽయం హన్త చూర్ణీకృతో మయా॥ (ఘ, ఏ)

ఆవేగః సమ్భ్రమస్తత్ర వర్షజే పిణ్డితాఙ్గతా।

ఉత్పాతజే స్రస్తతాఙ్గే ధూమాద్యాకులతాఽగ్నిజే।

రాజవిద్రవజాదేస్తు శస్త్రనాగాధి యోజనమ్।

గజాదేః స్తమ్భకమ్పాదిః పాంశ్వాద్యాకులతాఽనిలాత్।

ఇష్టాద్ధర్షాః శుచోఽనిష్టాజ్ జ్ఞేయాశ్చాన్యే యథాయథమ్॥౧౫౦॥ (జ, ఐ)

తత్ర శత్రుజో యథా—

అర్ఘ్యమర్ఘ్యమితి వాదినం నృపం సోఽనవేక్ష్య భరతాగ్రజో యతః।
క్షత్రకోపదహనార్చిషం తతః సన్దధే దృశముదగ్రతారకామ్॥ (చ, ఓ)

ఏవమన్యదూహ్యమ్।

అథ దైన్యమ్—

దౌర్గత్యాద్యైరనౌజస్యం దైన్యం మలినతాదికృత్॥౧౫౧॥ (ఔ)

(వి, ఘ) మృత్యుక్మేత్యతి సుగమమ్। అనేనాఽన్యాపదేశేన ఐహికస్వల్పదుఃఖనివారణాయ కుకర్మ కుర్వతా మయాఽధమేన పారత్రికాత్యన్తసుఖం వినాశితమితి లభ్యతే। అత్ర చ స్వస్య కుకర్మకారిత్వేన నిన్దా స్వావమాననమేవ।

(వి, జ) ఆవేగ ఇతి। అతర్కితవస్తూపస్థిత్యా వ్యాకులతా సంభ్రమః। విభిన్నకారణజన్యస్య తస్య కార్యాణి విభిన్నాన్యాహ। వర్షజేతి। వర్షజే తస్మిన్ సతి పిణ్డితాఙ్గతా భవతీత్యర్థః।

(వి, చ) అర్ఘ్యమర్ఘ్యమితి రామస్య శత్రుభావేన ఉపస్థితం పరశురామం దృష్ట్వా దశరథస్య సంభ్రమాదుక్తిః। ప్రథమచరణం కథయన్తం దశరథమనాదృత్య భరతాగ్రజో రామః యతో యస్యాం దిశి వర్త్తతే తత్రోదగ్రతారకాం దృశం సందధే సన్నిహితవాన్। కీదృశీం దృశం క్షత్రకోపదహనస్యార్చిఃస్వరూపామ్। అత్ర విద్రావణాదేరిత్యాదిపదగ్రాహ్యమునిజన్యే సంభ్రమే సతి అర్ఘ్యానయనాదిత్వమ్।

(వి, ఛ) దౌర్గత్యాద్యైరిత్యాది। ఆద్యపదాత్ ఇష్టాలాభేన చిన్తయా చ।

(లో, ఏ) మృత్యుమేష్యతి। అత్ర తుచ్ఛసంసారభోగప్రవణతయా నిఃశ్రేయససాధనసమర్థోఽయం దేహో మయా నాశితః। తన్ మాం ధిగితి స్వావమాననమ్।

(లో, ఐ) వర్షజే వృష్టిభవే త్రస్తతా అనాయత్తతయా స్తబ్ధతా। శస్త్రైః శరాదిభిః, నాగైర్గజైశ్చాభియోజనం సమన్తాదాక్రమణమ్। అన్యే ఏతజ్జనితా లోకప్రసిద్ధాః శ్రేష్ఠా ఇత్యర్థః।

(లో, ఓ) అర్ఘ్యమిత్యత్ర ప్రథమపాదే ఏవావేగః।

(లో, ఔ) దౌర్గత్యం దారిద్ర్యమ్। అనౌజస్యమ్ ఓజో హానిః।

యథా—

వృద్ధోఽన్ధః పతిరేష మఞ్చకగతః స్థూణావశేషం గృహం
కాలోఽభ్యర్ణజలాగమః, కుశలినీ వత్సస్య వార్తాపి నో।
యత్నాత్ సఞ్చితతైలబిన్దుఘటికా భగ్నేతి పర్యాకులా
దృష్ట్వా గర్భభరాలసాం నిజవధూం శ్వశ్రూశ్చిరం రోదితి॥ (ఛ)*
ఖేదో రత్యధ్వగత్యాదేః శ్వాసనిద్రాదికృచ్ఛ్రమః॥౧౫౨॥

యథా—

సద్యః పురీపరిసరేషు శిరీషమృద్వీ

గత్వా జవాత్ త్రిచతురాణి పదాని సీతా। (అ)
గన్తవ్యమస్తి కియదిత్యసకృద్ బ్రువాణ
రామాశ్రుణః కృతవతీ ప్రథమావతారమ్॥ (జ)

అథ మదః —

సమ్మోహానన్దసంభేదో మదో మద్యోపయోగజః।
అమునా చోత్తమః శేతే, మధ్యో హసతి గాయతి।
అధమప్రకృతిశ్చాపి పరుషం వక్తి రోదితి॥౧౫౩॥

అనౌజస్యం దుర్బలతా। వృద్ధోఽన్ధ ఇతి— వృద్ధాన్ధదరిద్రభర్తృకాయాః ప్రోషితపుత్రాయాః తైలఘటికాభఙ్గేన రోదనస్య వర్ణనమిదమ్। స్థూణాస్తమ్భః ఉపరిపటలభఙ్గేన తదవశేషతా। వత్సస్య పుత్రస్య ప్రోషితస్య। తైలబిన్దుర్న తు బహుతైలమ్, తచ్చ వధూప్రసవార్థ సఞ్చితమ్।

(వి, జ) సద్యః పురీతి— వనవాసే చలితాయాః సీతాయాః పురీబహిరేవ వర్ణనమిదమ్। పరిసరేషు సమీపేషు। ప్రథమావతారమితి। సీతాహరణే తూత్తరోత్తరం బహ్వశ్రుపాతః స్యాత్।

(వి, ఝ) సమ్మోహానన్దేతి— ప్రకృతబుద్ధితోఽన్యాదృశబుద్ధిః సమ్మోహః। సమ్భేదో మిలనమ్। అమునేతి— అమునా మదేన ఉత్తమాదయో మద్యపాతారః। ప్రాతిభమితి త్రిసరకం____

(లో, అ) త్రీణి చ చతురాణి చ త్రిచతురాణి।

(లో, ఆ) సమ్మోహానన్దయోః సంభేదో మిశ్రణః। ప్రతిభా ఏవ ప్రాతిభమ్। త్రివిధః సరకో మధు 'గౌడీ మాధ్వీ పైష్టీ' చ।

---

* మమ ఏష పతిః వృద్ధః అన్ధః మఞ్చకగతః (ఖట్వాశ్రితః చలితుమసమర్థః) గృహం స్థూణావశేషమ్। స్తమ్భమాత్రావశిష్టమ్। కాలోఽభ్యర్ణజలాగమః సన్నిహితవర్షాకాలః। అతో గృహేఽవస్థితిరపి దుష్కరా। వత్సస్య విదేశం గతస్య కుశలినీ కుశలమయీ వార్తాపి నో ప్రాప్యతే। యస్మాత్ సఞ్చితానాం తైలబిన్దూనాం ఘటికా భగ్నా ఇతి హేతోః పర్యాకులా శ్వశ్రూః నిజవధూం గర్భభరాలసామాసన్నప్రసవసమయాం దృష్ట్వా రోదితి।

యథా—

ప్రాతిభం త్రిసరకేణ గతానాం వక్రవాక్యరచనారమణీయః।
గూఢసూచితరహస్యసహాసః సుభ్రువాం ప్రవవృతే పరిహాసః॥ (ఝు, ఆ)

అథ జడతా—

అప్రతిపత్తిర్జడతా స్యాదిష్టానిష్టదర్శనశ్రుతిభిః।
అనిమిషనయననిరీక్షణతూష్ణీమ్భావాదయస్తత్ర॥౧౫౪॥

యథా మమ కువలయాశ్వచరితే ప్రాకృతకావ్యే—

ణవరి తం జుఅజుఅలం అణ్ణోణ్ణణిహిదసజలమన్థరదిట్ఠిమ్।

ఆలేక్ఖఆపిఅం విఅ ఖణమేత్తం తత్థ ట్ఠిఅం ముఅసణ్ణమ్॥(ఞ, ఇ)

అథోగ్రతా—

శౌర్యాపరాధాదిభవం భవేచ్చణ్డత్వముగ్రతా।
తత్ర స్వేదఃశిరఃకమ్పతర్జనాతాడనాదయః॥౧౫౫॥

యథా—

ప్రణయిసఖీసలీలపరిహాసరసాధిగతై-
ర్లలితశిరీషపుష్పహననైరపి తామ్యతి యత్।
వపుషి వధాయ తత్ర తవ శస్త్రముపక్షిపతః
పతతు శిరస్యకాణ్డయమదణ్డ ఇవైష భుజః॥ (ట)

మధుమదిరా తేన ప్రాతిభం ప్రతిభాసమూహం గతానాం సుభ్రువాం పరిహాసః ప్రవవృతే। గూఢసూచితరహస్యవృత్తాన్తశ్చాసౌ సహాసశ్చ ఇతి విగ్రహః। అత్ర ప్రతిభాసమూహప్రాప్త్యా వక్రవాక్యేన మధుమద్యోపయోగవశాత్ ప్రకృతబుద్ధ్యన్యాదృశబుద్ధిః పరిహాసహాసాభ్యాం చానన్దః।

(వి, ఞ) ణవరి తమితి —

కేవలం తద్యువయుగలమన్యోఽన్యనిహితసజలమన్థరదృష్టిం।
ఆలేఖ్యార్పితమివ క్షణమాత్రం తత్ర స్థితమాసన్నకమ్॥ ఇతి సంస్కృతమ్।

చిరప్రవాసాగతపతిగృహస్థితపత్నీరూపం తద్యువయుగలం చ కేవలమాలేఖ్యార్పితమివ క్షణమాత్రమాసన్నకం తత్ర స్థితమిత్యర్థః। చిరప్రవాసాగతపతిగృహస్థితపత్నీరూపం తత్ యువయుగలమ్। నవరిశబ్దః కేవలే దేశీ। కీదృశమ్ అన్యోఽన్యనిహితసజలమన్థరదృష్టి। అత్రేష్టదర్శనాజ్జడతా।

(వి, ట) మాలతీం ఛేత్తుముద్యతమఘోరఘణ్టం ప్రతి మాధవస్యోక్తిరియమ్। యదస్యా మాలత్యా వపుః ప్రణయినీనాం సఖీనాం సలీలపరిహాసరసేనాధిగతైర్లలితశిరీషపుష్ప-

---

(లో, ఇ) ణవరీతి— అనన్తరం తత్ యువయుగలమన్యోన్యనిక్షిప్తసజలమన్థరదృష్టి। ఆలేఖ్యార్పితమివ క్షణమాత్రం తత్ర స్థితమ్ ముక్తసంజ్ఞమ్। యువా చ యువతిశ్చ యువానౌ తయోర్యుగలమ్। అత్రేష్టదర్శనాత్ జడతా। ఏవమన్యత్ర।

అథ మోహః—

మోహో విచిత్తతా భీతిదుఃఖావేగానుచిన్తనైః।

మూర్చ్ఛనాజ్ఞానపతనభ్రమణాదర్శనాదికృత్॥౧౫౬॥

యథా—

తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణ వృత్తిం మోహేన సంస్తమ్భయతేన్ద్రియాణామ్।

అజ్ఞాతభర్తృవ్యసనా ముహూర్తం కృతోపకారేవ రతిర్బభూవ॥ (ఠ, ఈ)

అథ విబోధః—

నిద్రాపగమహేతుభ్యో విబోధశ్చేతనాగమః।
జృమ్భాఙ్గభఙ్గనయనమీలనాఙ్గావలోకకృత్॥౧౪౭॥

యథా—

చిరరతిపరిఖేదాత్ ప్రాప్తనిద్రాసుఖానాం
చరమమపి శయిత్వా పూర్వమేవ ప్రబుద్ధాః।
అపరిచలితగాత్రాః కుర్వతే న ప్రియాణా-
మశిథిలభుజచక్రాశ్లేషభేదం తరుణ్యః। (డ)

అథ స్వప్నః—

స్వప్నో నిద్రాముపేతస్య విషయానుభవస్తు యః।
కోపావేగభయగ్లానిసుఖదుఃఖాదికారకః॥౧౪౮॥

హననైరపి తామ్యతి। అత్ర వపుషి వధాయ శస్త్రముపక్షిపతస్తవ శిరసి మమ ఏష భుజోఽకాణ్డయమదణ్డ ఇవ పతతు ఇత్యర్థః। అకాణ్డ ఆకస్మికః। అత్ర మాధవస్య శౌర్యమ్ అఘోరఘణ్టస్యాపరాధః। చణ్డత్వం మాధవస్య।

(వి, ర) మోహ ఇతి। విచిత్తతా విషయాత్ విగతచిత్తతా జ్ఞానలోప ఇతి యావత్। తీవ్రాభిషఙ్గేతి— హరేణ దగ్ధే కామదేవే రతిర్మోహేన జ్ఞానలోపాత్ క్షణం కృతోపకారేవ బభూవ। ఉపకారం దర్శయతి— అజ్ఞానేతి। మోహేన కీదృశేన తీవ్రేణాభిషఙ్గేణ ఆపదా (పతి

మృత్యునా) జనితేన। పునః కీదృశేన। ఇన్ద్రియాణాం వృత్తిం గ్రాహకతాం సంస్తమ్భయతా ప్రతిబధ్నతా।

(వి, డ) చిరరతిపరిఖేదేతి। తరుణ్యః చరమం నాయకశయనతః పశ్చాద్ శయిత్వా తజ్జాగరణాత్ పూర్వమేవ ప్రబుద్ధాప్యపరిచలితగాత్రాః సత్యః ప్రియాణామశిథిలభుజచక్రస్య ఆశ్లేషభఙ్గం న కుర్వతే ఇత్యర్థః। అత్ర విబోధః వాచ్య ఏవ____

(లో, ఈ) తీవ్రేతి। అభిషఙ్గః పరాభవః।

యథా—

మామాకాశప్రాణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహేతో-

ర్లబ్ధాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసందర్శనేషు।

పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానామ్

ముక్తాస్థూలాస్తరుకిసలయేష్వశ్రులేశాః పతన్తి॥ (ఢ)

అథాపస్మారః—

మనఃక్షేపస్త్వపస్మారో గ్రహాద్యావేశనాదిజః।

భూపాతకమ్పప్రస్వేదఫేనలాలాదికారకః॥౧౪౯॥

యథా—

ఆశ్లిష్టభూమిం రసితారముచ్చై ర్లలద్భుజాకారబృహత్తరఙ్గమ్।
ఫేనాయమానం పతిమాపగానామసావపస్మారిణమాశశఙ్కే॥(ణ)*

అథ గర్వః—

గర్వో మదః ప్రభావశ్రీవిద్యాసత్కులతాదిజః।
అవజ్ఞాసవిలాసాఙ్గదర్శనావినయాదికృత్॥౧౬౦॥

యథా—

ధృతాయుధో యావదహ తావదన్యైః కిమాయుధైః।
యద్వా న సిద్ధమ స్త్రేణ మమ తత్కేన సాధ్యతామ్॥ (త)

(వి, ఢ), మామాకాశేతి। మేఘద్వారా యక్షస్య ప్రియాయాం స్వప్రవృత్తినివేదనమిదమ్। స్వప్నసందర్శనేషు తవ నిర్దయాశ్లేషహేతోరాకాశప్రణిహితభుజం మాం పశ్యన్తీనాం స్థలీదేవతానాం ముక్తాతుల్యాస్థూలా అశ్రుబిన్దవో బహుశః తరుకిసలయేషు న పతన్తి న। అపి తు పతన్త్యేవ ఇత్యర్థః।

(వి, ణ) ఆశ్లిష్టభూమిమితి— అసౌ కృష్ణ ఆపగానాం నదీనాం పతిం సముద్రమ్ అపస్మారిణమ్ ఆశశఙ్కే। అపస్మారిధర్మ్మానాహ— ఆశ్లిష్టేత్యాది। అపస్మారీ అపి భూమౌ పతతి। అత్ర సముద్రే ఆరోప్యమాణః పురుషే స్మర్య్యమాణః అపస్మారః।

(వి, త) గర్వ ఇతి। అవజ్ఞా పరస్మిన్ సవిలాసాఙ్గమాత్మనః। ధృతేత్యాదికం స్పష్టమ్।

---

* ఉచ్చైః రసితారం శబ్దాయమానమ్। లలన్తః భుజాకారా బృహన్తస్తరఙ్గా యస్య తమ్; ఫేనాయమానం ఫేనిలమ్।

అథ మరణమ్—

శరాద్యైర్మరణం జీవత్యాగోఽఙ్గపతనాదికృత్॥౧౬౧॥

యథా—

రామమన్మథశరేణ తాడితా దుఃసహేన హృదయే నిశాచరీ।
గన్ధవద్రుధిరచన్దనోక్షితా జీవితేశవసతిం జగామ సా॥ (థ, ఉ)

అథాలస్యమ్—

ఆలస్యం శ్రమగర్భాద్యైర్జాడ్యం జృమ్భాస్మితాదికృత్॥౧౬౨॥

యథా—

న తథా భూషయత్యఙ్గం న తథా భాషతే సఖీమ్।
జృమ్భతే ముహురాసీనా బాలా గర్భభరాలసా॥ (ద)

అథామర్షః—

నిన్దాక్షేపాపమానాదేరమర్షోఽభినివిష్టతా।
నేత్రరాగశిరఃకమ్పభ్రూభఙ్గోత్తర్జనాదికృత్॥౧౬౩॥

యథా—

ప్రాయశ్చిత్తం చరిష్యామి పూజ్యానాం వో వ్యతిక్రమాత్।
నత్వేవ దూషయిష్యామి శస్త్రగ్రహమహావ్రతమ్॥

అథ నిద్రా—

చేతః సంమీలనం నిద్రా శ్రమక్లమమదాదిజమ్।
జృమ్భాక్షిమీలనోచ్ఛ్వాసగాత్రభఙ్గాదికారణమ్॥౧౬౪॥

(వి, థ) శరాద్రైరితి। ఈదృశం మరణం న వ్యభిచారిభావః। కిన్తు మరణమాత్రకథనమిదమ్। రామమన్మథేత్యాదికమపి మరణమాత్రస్యైవ ఉదాహరణమ్। వ్యభిచారిభావరూపమరణన్తు జాతప్రాయమేవ వర్ణనీయమ్, నతు జాతమిత్యగ్రే వక్ష్యతే। రామమన్మథేతి—సా నిశాచరీ తాడకైవ నిశాచరీ అభిసారికా జీవితేశస్య యమస్య జీవితేశస్య ప్రాణనాథస్య ఉపనాయకస్య వసతిం జగామ। కీదృశీ రామ ఏవ మన్మథస్తస్య మారకః తస్య శర ఏవ కామోద్దీపకః శరః తేన హృదయేన తాడితా। పునః కీదృశీ దుర్గన్ధవత్ రుధిరమేవ సుగన్ధిద్రవ్యవిశిష్టం రక్తచన్దనం తేన ఉక్షితా।

(వి, ద) జృమ్భాస్మితం జృమ్భాయుక్తహాసః। న తథేత్యాది సుగమమ్

(లో, ఉ) రామేతి। జీవితేశో యమః ప్రాణేశ్వరశ్చ।

యథా—

సార్థకానర్థకపదం బ్రువతీ మన్థరాక్షరమ్।
నిద్రార్ధమీలితాక్షీ సా లిఖితేవాస్తి మే హృది॥ (ధ)

అథావహిత్థా—

భయగౌరవలజ్జాదే ర్హర్షాద్యాకారగుప్తిరవహిత్థా।
వ్యాపారాన్తరసక్త్యన్యథా భాషణవిలోకనాదికరీ॥౧౬౫॥

యథా—

ఏవం వాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితురధోముఖీ।
లీలాకమలపత్రాణి గణయామాస పార్వతీ॥ (న)

అథౌత్సుక్యమ్—

ఇష్టానవాప్తేరౌత్సుక్యం కాలక్షేపాసహిష్ణుతా।

చిత్తతాపత్వరాస్వేదదీర్ఘనిఃశ్వసితాదికృత్ ॥౧౬౬॥

యథా—

యః కౌమారహరః స ఏవ హి వరస్తా ఏవ చైత్రక్షపా-
స్తే చోన్మీలితమాలతీసురభయః ప్రౌఢాః కదమ్బానిలాః।
సా చైవాస్మి తథాపి తత్ర సురతవ్యాపారలీలావిధౌ
రేవారోధసి వేతసీతరుతలే చేతః సముత్కణ్ఠతే॥

అత్ర యత్కావ్యప్రకాశకారేణ రసస్య ప్రాధాన్యమిత్యుక్తమ్ తద్రసనధర్మయోగిత్వాద్ వ్యభిచారిభావస్యాపి రసశబ్దవాచ్యత్వేన గతార్థం మన్తవ్యమ్। (ప)

(వి, ధ) సార్థకేతి। కాఞ్చిత్ నిద్రాణాం ప్రియాం స్మరత ఉక్తిరియమ్।

(వి, న) వ్యాపారాన్తరాసక్తిః కర్మాన్తరసఙ్గః। అన్యథాభాషణమ్ అన్యథాలోకనఞ్చ హర్షజన్యక్రియాతోఽన్యరూపమ్। ఏవం వాదినీతి। మహేశేన పార్వతీపరిణయఘటనావాక్యవాదిని సర్తాత్యర్థః। అత్ర పద్మపత్రగణనమన్యథా క్రియా।

(వి, ప) యః కౌమారహర ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్। అత్ర ఉత్కణ్ఠాపదార్థే ఏవమౌత్సుక్యమ్। రసనధర్మయోగిత్వాదితి— అసంలక్ష్యక్రమత్వం రసధర్మః వ్యభిచారిభావేఽప్యస్తీత్యర్థః। ఏతన్మతే శృఙ్గారాభాసో నాత్ర ప్రధానమ్, కిన్తు తథాపి చేతః సముత్కణ్ఠతే ఇత్యనేన వ్యఙ్గ్యే విస్మయ ఏవ ప్రధానతయా భాసతే। స చాద్భుతరసస్య స్థాయిభావోఽపి శృఙ్గారాభాసీయశ్లోకే వ్యభిచారిభావ ఇత్యభిప్రాయేణ తస్య వ్యభిచారిభావత్వం యుక్తమ్। తస్య

అథోన్మాదః—

చిత్తసమ్మోహ ఉన్మాదః కామశోకభయాదిభిః।
అస్థానహాసరుదితగీతప్రలపనాదికృత్॥౧౬౭॥

యథా మమ—

భ్రాతర్ద్విరేఫ! భవతా భ్రమతా సమన్తాత్
ప్రాణాధికా ప్రియతమా మమ వీక్షితా కిమ్?

(ఝఙ్కారమనుభూయ సానన్దమ్।)

బ్రూషే కిమోమితి సఖే! కథయాశు తన్మే
కిం కిం వ్యవస్యతి కుతోఽస్తి చ కీదృశీయమ్?॥ (ఫ)

అథ శఙ్కా—

పరక్రౌర్యాత్మదోషాద్యైః శఙ్కాఽనర్థస్య తర్కణమ్।
వైవర్ణ్యకమ్పవైస్వర్య్యపార్శ్వాలోకాస్యశోషకృత్॥౧౬౮॥

యథా మమ—

ప్రాణేశేన ప్రహితనఖరేష్వఙ్గకేషు క్షపాన్తే
జాతాతఙ్కా రచయతి చిరం చన్దనాలేపనాని।

ధత్తే లాక్షామసకృదధరే దత్తదన్తావఘాతే

క్షామాఙ్గీయం చకితమభితశ్చక్షుషీ విక్షిపన్తీ॥ (బ, ఊ)

చాత్ర నిరాకాఙ్క్ష్యవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వేన శృఙ్గారాభాసాపేక్షయా ప్రాధాన్యమ్। నచైవమద్భుత ఏవ తదాత్ర రస ఇతి వాచ్యమ్, లోకవిలక్షణగుణబన్ధతుల్యవిషయత్వే ఏవ విస్మయస్యాఽద్భుతరసత్వప్రాప్తిర్నాన్యవిషయత్వే అద్భుతాలమ్బనతయా। వక్ష్యతే హి "వస్తులోకాతిగమ్ ఆలమ్బనం మతమ్" ఇతి। "గుణానాం తస్య మహిమా భవేదుద్దీపనం పునః" ఇతి చ। అత్ర చ ఉత్కణ్ఠాయా అహేతురేవ విస్మయస్య విషయః। గతార్థమితి అవగతార్థమిత్యర్థః। వ్యభిచారిభావ ఏవ తత్ర రసశబ్దార్థ ఇత్యర్థః।

(వి, ఫ) భ్రాతర్ద్విరేఫ ఇతి। ద్విరేఫం సమ్బోధ్య విరహోన్మత్తస్య ఉక్తిరియమ్। ఝఙ్కార ఇత్యాది మధ్యే చూర్ణకమ్। బ్రూషే కిమోమితి ఇతి ఝఙ్కారస్యైవ స్వీకారార్థమ్। ఓమితి శబ్దత్వేనాఽవగతత్వాత్। ఇయం మమ నాయికా కిం కిం వ్యవస్యతి కీదృశీ చ ఇతి కథయ ఇత్యర్థః।

(వి, బ) పరక్రౌర్యేతి। పరస్య క్రూరతయా ఆత్మదోషాదినాఽనర్థస్య చిన్తనం శఙ్కేత్యర్థః। ప్రాణేశేనేతి—క్షామాఙ్గీ కృశాఙ్గీయమ్। చకితమభితశ్చక్షుషీ నిక్షిపన్తీ సఖీభ్యో

(లో, ఊ) ప్రాణేశేనేతి। అఙ్గకేష్వత్ర స్వార్థే కః।

అథ స్మృతిః—

సదృశజ్ఞానచిన్తాద్యైర్భ్రూసమున్నమనాదికృత్।
స్మృతిః పూర్వానుభూతార్థవిషయజ్ఞానముచ్యతే॥౧౯౯॥

యథా మమ—

మయి సకపటం కిఞ్చిత్ క్వాపి ప్రణీతవిలోచనే
కిమపి నయనం ప్రాప్తే తిర్యక్ విజృమ్భితతారకమ్।
స్మితముపగతామాలీం దృష్ట్వా సలజ్జమవాఞ్చితం
కువలయదృశః స్మేరం స్మేరం స్మరామి తదాననమ్॥ (భ, ఋ)

అథ మతిః—

నీతిమార్గానుసృత్యాదేరర్థనిర్ధారణం మతిః।
స్మేరతా ధృతిసంతోషౌ బహుమానశ్చ తద్భవాః॥౧౭౦॥

యథా—

అసంశయం క్షత్త్రపరిగ్రహక్షమా యదార్యమస్యామభిలాషి మే మనః।
సతాం హి సన్దేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణమన్తఃకరణప్రవృత్తయః॥(మ)

జాతాశఙ్కా సతీ ప్రాణేశేనాఽర్పితనఖరేష్వఙ్గకేషు చన్దనాలేపనాని రచయతి దత్తదన్తావఘాతేఽధరే లాక్షామలక్తకమ్ అసకృద్దత్తే చేత్యర్థః। అత్ర సఖీనాముపదేశ ఏవ ఆనన్దః। ఉపహాసాదిహేతునఖక్షతాదిత్వమేవ చాత్మదోషః।

(వి, భ) మయి సకపటమితి। సకపటం యథా స్యాత్తథా క్వాపి కిఞ్చిత్ ప్రణీతవిలోచనే నిక్షిప్తచక్షుషి సతి మయి నయనం నయనపథం ప్రాప్తే తిర్యక్ విజృమ్భిత (ప్రేరిత) తారకమ్। స్మేరం స్మేరం తదాననం స్మరామి। పునః కీదృశం స్మితముపగతాం సఖీం దృష్ట్వా సలజ్జమవాఞ్చితం నమితమ్। నాయికాముఖస్య సకటాక్ష స్మేరతయా నాయకో ధూర్త ఇతి బుద్ధ్వా ఏవం సఖ్యాః స్మితమపి తత్ బుద్ధ్వైవ। నాయికాముఖనమనం తు స్వానాదరస్య సఖ్యా దర్శనాత్ లజ్జయా।

(వి, మ) అసంశయం క్షత్రపరిగ్రహేతి— శకున్తలాం దృష్ట్వా బ్రాహ్మణకన్యాబుద్ధ్యనన్తరం ప్రాప్తాశ్వాసస్య దుష్యన్తస్య ఉక్తిరియమ్। ఇయమ్ అసంశయం క్షత్రేణ పరిగ్రహస్య క్షమా యోగ్యా బ్రాహ్మణకన్యా నైవేత్యర్థః। కుత ఇత్యాహ— యదార్యమితి। ఆర్యమనుచితానభిలాషిత్వేన ఉత్తమం మమ మనో యదస్యామ్ అభిలాషి కృతాభిలాషమ్। అత్రార్థాన్తరన్యాసమాహ — సతాం హీతి। సందేహపదేషు వస్తుషు సతామన్తఃకరణప్రవృత్తయో హి____

(లో, బూ) మయీతి— ఏవం సతి స మాం పశ్యతు ఇతి సకపటం నతు తాం వినాఽన్యత్ర ప్రహితలోచనత్వం మమ కదాచిదభిలషితమితి భావః। అవాఞ్చితమవనతమ్।

అథ వ్యాధిః—

వ్యాధిర్జ్వరాదిర్వాతాద్యైర్భూమీచ్ఛోత్కమ్పనాదికృత్॥౧౭౧॥

తత్ర దాహమయత్వే భూమీచ్ఛాదయః శైత్యమయత్వే ఉత్కమ్పనాదయః।

స్పష్టముదాహరణమ్। (య)

అత్ర త్రాసః—

నిర్ఘాతవిద్యుదుల్కాద్యైస్త్రాసః కమ్పాదికారకః॥౧౭౨॥

యథా—

పరిస్ఫురన్మీనవిఘట్టితోరవః సురాఙ్గనాస్త్రాసవిలోలదృష్టయః।
ఉపాయయుః కమ్పితపాణిపల్లవాః సఖీజనస్యాఽపి విలోకనీయతామ్॥ (ర)

అథ వ్రీడా—

ధార్ష్ట్యాభావో వ్రీడా వదనానమనాదికృద్దురాచారాత్॥౧౭౩॥

యథా— మయి సకపటమిత్యాది। (ల)

అథ హర్షః—

హర్షస్త్విష్టావాప్తేర్మనఃప్రసాదోఽశ్రుగద్గదాదికరః॥౧౭౪॥

యథా—

సమీక్ష్య పుత్రస్య చిరాత్ పితా ముఖం నిధానకుమ్భస్య యథైవ దుర్గతః।

ముదా శరీరే ప్రబభూవ నాత్మనః పయోధిరిన్దూదయమూర్చ్ఛితో యథా॥ (వ)

అథాసూయా—

అసూయాన్యగుణర్ద్ధీనామౌద్ధత్యాదసహిష్ణుతా।

ప్రమాణమ్ సన్దేహనిరాసకమ్। అత్ర స్వీయమనసో విశేషస్య నిశ్చాయకత్వస్య సతాం సామాన్యానాం మనోభిః సామాన్యైః సమర్పితత్వాదర్థాన్తరన్యాసః।

(వి, య) స్పష్టముదాహరణమితి—'భూమౌ పతతి తాపార్తా విప్రయుక్తా వధూరివ। కదలీవానిలోద్ధూతా జ్వరార్తా కమ్పతే ప్రియా'॥ ఇతి

(వి, ర) పరిస్ఫురదితి—జలక్రీడాయామూరుప్రవిష్టమీనకదర్థితానామప్సరసాం త్రాసవర్ణనమిదమ్। సఖీజనస్యాపి విలోకనీయతాముపాయయురిత్యన్వయః। మీనఘట్టితోరుత్వమజానతోఽన్యజనస్య విలోకనీయతా తావదస్తు దినాన్తరేఽపి తయా త్వం జానతః సఖీజనస్యాపి ఇత్యర్థః। తచ్చాతిత్రాసాత్సర్పదంశాదిసమ్భావనయేతి భావః।

(వి, ల) ధార్ష్ట్యాభావ ఇతి—ధార్ష్ట్యమలజ్జత్వమ్। మయి సకపటమిత్యాదికం స్మృతేరుదాహరణమ్। యత్తత్ర సలజ్జమవాఞ్చితమిత్యనేన లజ్జా।

(వి, వ) సమీక్ష్యేతి—రఘోర్ముఖం వీక్ష్య దిలీపస్య వర్ణనమిదమ్—నిధానకుమ్భస్య నిధికుమ్భస్య। మూర్చ్ఛితో వర్ద్ధితః।

(వి, శ) అసూయాన్యేతి—ఔద్ధత్యాదహఙ్కారాద్ అన్యగుణస్య ఋద్ధీనామా-

దోషోద్ఘోషభ్రూవిభేదావజ్ఞాక్రోధేఙ్గితాదికృత్ ॥౧౭౫॥

యథా—

అథ తత్ర పాణ్డుతనయేన సదసి విహితం మురద్విషః।
మానమసహత న చేదిపతిః పరవృద్ధిమత్సరి మనో హి మానినామ్ ॥ (శ)

అథ విషాదః—

ఉపాయాభావజన్మా తు విషాదః సత్త్వసంక్షయః।
నిఃశ్వాసోచ్ఛ్వాసహృత్తాపసహాయాన్వేషణాదికృత్ ॥౧౭౬॥

యథా మమ—

ఏషా కుడిలఘణేణ చిఉరకడప్పేణ తుహ ణిబద్ధా వేణీ।
మహ సహి దారఇ దంశఇ ఆఆసజట్ఠివ్వ కాలఉరఇవ్వ హిఅఅమ్ ॥ (ష, ఋ౯)

అథ ధృతిః—

జ్ఞానాభీష్టాగమాద్యైస్తు సంపూర్ణస్పృహతా ధృతిః।
సౌహిత్యవచనోల్లాససహాసప్రతిభాదికృత్ ॥౧౭౭॥ (ఞ)

యథా మమ—

కృత్వా దీననిపీడనాం నిజజనే బద్ధ్వా వచోవిగ్రహం
నైవాలోచ్య గరీయసీరపి చిరాదాముష్మికీర్యాతనాః।

ధిక్యానామ్ అసహిష్ణుతేత్యన్వయః। అథ తత్రేతి—అర్థానన్తరం తవ సభాయాం పాణ్డుతనయేన యుధిష్ఠిరేణ విహితం సురద్విషః శ్రీకృష్ణస్య మానం పూజాం చేదిపతిః శిశుపాలః నాసహత। తత్రార్థాన్తరన్యాసమాహ—పరవృద్ధీతి। మత్సరి అసహిష్ణుః।

(వి, ష) సత్వసంక్షయో బలహానిః। ఉపాయాభావజన్మత్వేనాస్య దైన్యాద్భేదః। ఏషా కుడిలేతి—'ఏషా కుటిలఘనేన చికురకలాపేన తవ నిబద్ధా వేణీ। మమ సఖి! దారయతి దశతి ఆయాసయష్టిరివ కాలోరగీవ హృదయమ్'॥ ఇతి సంస్కృతమ్। బద్ధవేణికాం ప్రోషితభర్తృకాం దృష్ట్వా సఖ్యా విషాదోక్తిరియమ్। దారణే ఆయాసయష్టిర్దృష్టాన్తః, దంశనే చ కాలోరగీ।

(వి, స) కృత్వా దీనేతి—సంసారవిరక్తస్య తపోవనస్థస్య ఉక్తి రియమ్।

(లో, ఋృ) ఏషేతి—ఏషా కుటిలఘనేన చికురకలాపేన తవ నిబద్ధా వేణీ మమ సఖి! దారయతి దశతి ఆయాసయష్టిరివ కాలోరగీవ హృదయమ్।

(లో, ఌ) జ్ఞానేతి—సాహిత్యం తృప్తిః।

ద్రవ్యౌఘాశ్చిరసంచితాః ఖలు మయా యస్యాః కృతే సామ్ప్రతం

నీవారాఞ్జలినాపి కేవలమహో సేయం కృతార్థా తనుః॥ (స)

అథ చపలతా—

మాత్సర్య్యద్వేషరాగాదేశ్చాపల్యం త్వనవస్థితిః।
తత్ర భర్త్సనపారుష్యస్వచ్ఛన్దాచరణాదయః॥౧౭౮॥

యథా—

అన్యాసు తావదుపమర్దసహాసు భృఙ్గ!
లోలం వినోదయ మనః సుమనోలతాసు।
ముగ్ధామజాతరజసం కలికామకాలే
వ్యర్థం కదర్థయసి కిం నవమాలికాయాః॥ (హ)

అథ గ్లానిః—

రత్యాయాసమనస్తాపక్షుత్పిపాసాదిసంభవా।
గ్లానిర్నిష్ప్రాణతాకమ్పకార్శ్యానుత్సాహతాదికృత్॥౧౭౯॥

యథా—

కిసలయమివ ముగ్ధం బన్ధనాద్విప్రలూనం
హృదయకుసుమశోషీ దారుణో దీర్ఘశోకః।
గ్లపయతి పరిపాణ్డు క్షామమస్యాః శరీరం
శరదిజ ఇవ ఘర్మః కేతకీపత్రగర్భమ్॥ (క్ష, ఏ)

యస్యాస్తనోః కృతే దీననిపీడనాదికం కృత్వా మయా ద్రవ్యౌఘాః సంచితాః సేయం తనుః సామ్ప్రతం నీవారాఞ్జలినాపి ఖలు కృతార్థా ఇత్యన్వయః। నిజజనే ఇష్టజనే వచోవిగ్రహం వాక్కలహమ్। ఆముష్మికీః పారలౌకికీః। చిరాచ్చిరకాలీనాః।

(వి, హ) అన్యాస్వితి—హే భృఙ్గ! ఉపమర్దసహాసు అన్యాసు సుమనోలతాసు పుష్పలతాసు లోలం మనో వినోదయ। నవమాలికాయాః కలికామకాలే కిం వ్యర్థం కదర్థయసి కీదృశీం ముగ్ధాం మూఢాం విమర్దసహామిత్యర్థః। అజాతరజసమ్ అజాతోపరాగాఞ్చ। సమాసోక్తివశాచ్చ నవోఢాకదర్థకనాయకప్రతీతిః। అత్ర అజాతరజసమ్ అజాతరజోయోగామిత్యర్థః। అత్ర వాచ్యభృఙ్గస్య వ్యఙ్గ్య నాయకస్య చ చపలతా।

(వి, క్ష) రత్యాయాసేతి—నిష్ప్రాణతా బలహానిః। హేతువిశేషాధనిత్వేన దైన్యవిషాదతో భేదః। కిసలయమివేతి। దారుణో దీర్ఘశోకః అస్యాః క్షామం క్షీణం పరిపాణ్డు చ శరీరం గ్లపయతి। తత్రోపమామాహ। కిసలయమివేతి—బన్ధనాత్ వృన్తాత్।

(లో, ఏ) కిసలయమివేతి—శరదిజ ఇత్యలుక్ సమాసః।

అథ చిన్తా—

ధ్యానం చిన్తా హితానాప్తేః శూన్యతాశ్వాసతాపకృత్॥౧౮౦॥

యథా మమ—

కమలేణ విఅసిఏణ సంజోఏన్తీ విరోహిణం ససిబిమ్బమ్।
కరఅల పల్లత్థముహీ కిం చిన్తసి సుముహి! అన్తరాహిఅహిఅఆ (క, ఐ)

అథ వితర్కః—

తర్కో విచారః సందేహాద్ భ్రూశిరోఽఙ్గులినర్తకః ॥౧౮౧॥

యథా— కిం రుద్ధః ప్రియయేత్యాది। (ఖ)

ఏతే చ త్రయస్త్రింశద్ వ్యభిచారిభేదా ఇతి యదుక్తం తదుపలక్షణామిత్యాహ— (ఓ)

రత్యాదయోఽప్యనియతే రసే స్యుర్వ్యభిచారిణః ॥౧౮౨॥

తథాహి— శృఙ్గారేఽనుచ్ఛిద్యమానతయాఽవస్థానాద్ రతిరేవ స్థాయిశబ్దవాచ్యా। హాసః పునరుత్పద్యమానః వ్యభిచార్యేవ, వ్యభిచారిలక్షణయోగాత్। తదుక్తం—

'రసావస్థః పరం భావః స్థాయితాం ప్రతిపద్యతే' ఇతి (గ)

(వి, క) కమలేణేతి। 'కమలేన వికసితేన సంయోజయన్తీ విరోధినం శశిబిమ్బమ్। కరతలపర్యస్తముఖీ కిం చిన్తయసి సుముఖి! అన్తరాహితహృదయా'॥ ఇతి సంస్కృతమ్। అత్ర కరతలం వికసితకమలం ముఖం శశిబిమ్బమ్। నాయికాయాశ్చిన్తా।

(వి, ఖ) కిం రుద్ధ ఇతి— విరహోత్కణ్ఠితాయా ఉదాహరణమ్।

(వి, గ) రత్యాదయోఽపీతి— స్థాయిభావానాం యే రసా నియతాస్తద్భిన్నేఽనియతే। వ్యభిచారిలక్షణేతి— ఉన్మగ్ననిర్మగ్నతారూపస్య కాదాచిత్కత్వస్య తల్లక్షణత్వాత్। స్థాయిభావోఽపి వ్యభిచారిభావో భవత్యత్ర సంవాదం దర్శయతి— రసావస్థ ఇతి। రస ఏవ ఉత్తరకాలమ్ అవస్థా యస్య పరం కేవలం తాదృశ ఏవ భావః రత్యాదిస్థాయిత్వమ్ ప్రతిపద్యతే। అతాదృగవస్థస్తు న స్థాయితాం ప్రతిపద్యతే ఇతి పరం పదాల్లభ్యతే। అతాదృగవస్థస్తు రసాన్తర ఏవ సమ్భవతి। స చ యది తత్ర ఉపకారకో భవతి తదా తదీయస్థాయిని ఆభిముఖ్యేన చరణాద్ వ్యభిచారిలక్షణాక్రాన్తత్వేన తత్రాపి వ్యభిచారిపదస్య యోగరూఢత్వాత్సోఽపి వ్యభిచారీ భవతి, అర్థవశలభ్యమిమమర్థమభిప్రేత్య సమ్భన్థో దర్శిత ఇతి
బోధ్యమ్।

(లో, ఐ) కమలేణేతి— 'కమలేన వికసితేన సంయోజయన్తీ విరోధినం శశిబిమ్బమ్। కరతలపర్యస్తముఖీ కిం చిన్తయసి సుముఖి! అన్తరాహితహృదయా॥'

(లో, ఓ) ఏతే చేతి— ఏతాని చ ఉదాహరణాని వ్యభిచారిస్వరూపసద్భావదర్శనమాత్రపరాణి। తేషాం క్వచిత్ ప్రాధాన్యే క్వచిత్ అప్రాధాన్యే వా న కాచిత్ ప్రతీతిక్షతిః।

తత్కస్య స్థాయినః కస్మిన్ రసే సంచారిత్వమిత్యాహ—

శృఙ్గారవీరయోర్హాసో వీరే క్రోధస్తథా మతః।

శాన్తే జుగుప్సా కథితా వ్యభిచారితయా పునః।

ఇత్యాద్యన్యత్సమున్నేయం స్వయం భావితబుద్ధిభిః॥౧౮౩॥ (ఘ)

అథ స్థాయిభావః—

అవిరుద్ధా విరుద్ధా వా యం తిరోధాతుమక్షమాః।
ఆస్వాదాఙ్కురకన్దోఽసౌ భావః స్థాయీతి సమ్మతః॥౧౮౪॥ (జ)

యదుక్తమ్—

స్రక్సూత్రవృత్త్యా భావానామన్యేషామనుగాముకః।
న తిరోధీయతే స్థాయీ తైరసౌ పుష్యతే పరమ్॥ ఇతి। (చ, ఔ)

తద్భేదానాహ—

రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా।
జుగుప్సా విస్మయశ్చేత్థమష్టౌ ప్రోక్తాః శమోఽపి చ॥౧౮౫॥ (అ)

తత్ర—

రతిర్మనోఽనుకూలేఽర్థే మనసః ప్రవణాయితమ్।

(వి, ఘ) ఇత్యాద్యన్యత్సమున్నేయమితి— అత ఏవ యః కౌమారహర ఇత్యత్రాద్భుతరసస్థాయిభావస్య విస్మయస్య వ్యభిచారిభావత్వమ్। గ్రన్థకృన్మతే తు స శ్లోకః వ్యభిచారిభావధ్వనేరేవోదాహరణమితి। రసస్యైవ హి ప్రాధాన్యాత్ ఇతి కావ్యప్రకాశలిఖనే రసపదస్య వ్యభిచారిభావపరత్వం వ్యాఖ్యానాదవసీయతే।

(వి, జ) అవిరుద్ధా విరుద్ధా వేతి— స్థాయిభావస్య అవిరుద్ధా విరుద్ధా వా వ్యభిచారిభావా ఇత్యర్థః। తిరోధాతుం బుద్ధ్యవిషయీకర్తుమ్।

(వి, చ) స్రక్సూత్రవృత్త్యేతి। భావానాం వ్యభిచారిభావానామ్ అనుగాముకః సమ్బద్ధః స్థాయీ తైర్భావైర్న తిరోధీయతే న వుద్ధ్యవిషయీక్రియతే ఇత్యర్థః। అనుగామిత్వే దృష్టాన్తమాహ— స్రక్సూత్రేతి। వృత్త్యా రీత్యా స్రజిమాలాయాం యథాసూత్రమవశ్యం సమ్బద్ధం భవతీత్యర్థః। స్వసమ్బద్ధైః తైః కీదృశః క్రియతే ఇత్యత్రాహ— తైరసావితి। పుష్యతే ఆస్వాదాఙ్కురీక్రియతే ఇత్యర్థః।

(వి ఛ) రతిరిత్యాది। ప్రవణాయితమ్ ఉత్కట ఆవేశః। స చానురాగే ఏవ పర్య్య-

---

(లో, ఔ) అథేతి। స్థాయీభావ ఉద్దేశక్రమప్రాప్తః। అవిరుద్ధేతి। విరుద్ధైరపి స్థాయినోఽతిరోధానం మహాకవికావ్యేష్వభివ్యక్తమేవ। స్రగితి। స్రక్సూత్రం సర్వేషాం పుష్పాణాం ముక్తానాం వా యథా అనుగతం తిష్ఠతి తథేత్యర్థః। తైర్భావైః।

(లో, అ) శాన్తిరసస్థాయిభావస్య శమస్య నిరాకరిష్యమాణవివాదస్య నవత్వే నవమతయా పృథగ్ నిర్దేశః।

(లో, ఆ) రతిరిత్యాది। ప్రవణాయితం ప్రవణీభావః। ఇయం రతిర్మదనావిష్టా।

వాగాదివైకృతాచ్చేతో వికాసో హాస ఇష్యతే।

ఇష్టనాశాదిభిశ్చేతోవైక్లవ్యం శోకశబ్దభాక్।

ప్రతికూలేషు తైక్ష్ణ్యస్యాఽవబోధః క్రోధ ఇష్యతే।

కార్యారమ్భేషు సంరమ్భః స్థేయానుత్సాహ ఉచ్యతే।

రౌద్రశక్త్యా తు జనితం చిత్తవైకల్యజం భయమ్।

దోషేక్షణాదిభిర్గర్హా జుగుప్సా విస్మయోద్భవా।

వివిధేషు పదార్థేషు లోకసీమాతివర్తిషు।

విస్తారశ్చేతసో యస్తు స విస్మయ ఉదాహృతః।

శమో నిరీహావస్థాయామాత్మవిశ్రామజం సుఖమ్॥౧౮౬॥

యథా— మాలతీమాధవే రతిః। నటకమేలకే హాసః। రామాయణే శోకః। మహాభారతే శమః। ఏవమన్యత్రాపి। ఏతే హి ఏతేష్వన్తరా ఉత్పద్యమానైస్తైస్తైర్విరుద్ధైరవిరుద్ధైశ్చ భావైరనుచ్ఛిన్నాః ప్రత్యుత పరిపుష్టా ఏవ సహృదయానుభవసిద్ధాః। (ఛ, ఆ)

కిఞ్చ—

నానాభినయసంబద్ధాన్ భావయన్తి రసాన్ యతః।

తస్మాద్భావా అమీ ప్రోక్తాః స్థాయిసఞ్చారిసాత్త్వికాః॥౧౮౭॥

యదుక్తమ్— 'సుఖదుఃఖాదిభిర్భావైర్భావస్తద్భావభావనమ్'। (జ, ఇ)

వస్యతి। వాగాదీత్యాదిపదాత్ వేశపరిగ్రహః। చేతోవికాశో విలక్షణచిత్తసంయోగజన్యం జ్ఞానముపహాస్యతాజ్ఞానపర్యవసన్నం యతో ముఖవికాశరూపం స్మితం జాయతే। వైక్లవ్యం దుఃఖవిశేషః। సంరమ్భః సహర్షత్వగ। స్థేయాన్ స్థాయీ। త్రైక్ష్ణ్యస్య ఉత్కటాపచికీర్షయాఽవబోధః। రౌద్రోఽపకర్తు_క్షమః; తస్య శక్త్యా సామర్థ్యేన వైకల్యం భావిదుఃఖజ్ఞానపలాయనహేతుః। దోషేక్షణాదిభిరితి— దోషః వికృతశబ్దాదిః ఈక్షణాదిభిరిత్యాదిపదాత్ ఘ్రాణపరిగ్రహః। గర్హా నిన్దా। విస్మయోద్భవేతి। కథమస్య ఏతాదృశో దోష ఇత్యేవం విస్మయేన జనితా। చేతోవిస్తారో దృష్టహేతుభ్యోఽసంభవ్యత్వజ్ఞానేన

హేత్వనుసంధానమ్। ఆత్మవిశ్రాన్తిరాత్మమాత్రవిషయం జ్ఞానమ్। ఏతేష్వితి। ఏతేషు రత్యాదిషు సత్సు ఇత్యర్థః। స్థాయిభావవ్యభిచారిభావాదనిఌం భావసంజ్ఞావ్యుత్పత్తిమాహ—

(వి, జ) కించేతి। భావయన్తి జ్ఞాపయన్తి। సుఖదుఃఖాదిభిరితి। సుఖదుఃఖాదిభావైస్తద్భావస్య రత్యాదిసత్తాయాః భావనమ్ ఉద్బోధనమ్ అతో రత్యాదికో భావ ఇత్యర్థః।

స్త్రీపుంసనిష్ఠైవ। శృఙ్గారస్య స్థాయీ నత్వన్యథా స్థాయిలక్షణాయోగాత్। ఏతేషు సమనన్తరోక్తగ్రన్థేషు।

(లో, ఇ) సుఖేతి। భావైరాత్మనిష్ఠైః కావ్యనిష్ఠైర్వా తస్య రామాదేరనుకార్యస్య యో భావః స్వరూపం తస్య భావనం శ్రవణం దర్శనం వా।

అథ రసస్య భేదానాహ—

శృఙ్గారహాస్యకరుణరౌద్రవీరభయానకాః।
బీభత్సోఽద్భుత ఇత్యష్టౌ రసాః శాన్తస్తథా మతః॥౧౮౮॥ (ఈ)

తత్ర శృఙ్గారః—

శృఙ్గం హి మన్మథోద్భేదస్తదాగమనహేతుకః।
ఉత్తమప్రకృతిప్రాయో రసః శృఙ్గార ఇష్యతే।
పరోఢాం వర్జయిత్వాఽత్ర వేశ్యాం చాననురాగిణీమ్।

ఆలమ్బనం నాయికాః స్యుర్దక్షిణాద్యాశ్చ నాయకాః।
చన్ద్రచన్దనరోలమ్బరుతాద్యుద్దీపనం మతమ్।
భ్రూవిక్షేపకటాక్షాదిరనుభావః ప్రకీర్తితః।
త్యక్త్వౌగ్ర్యమరణాలస్యజుగుప్సావ్యభిచారిణః।
స్థాయిభావో రతిః శ్యామవర్ణోఽయం విష్ణుదైవతః॥౧౮౫॥ (ఝ, ఉ)

(వి, ఝ) తదాగమనహేతుక ఇతి। మన్మథస్యాగమనం ప్రాప్తిః తదేవ హేతుర్యస్య తాదృశః, కామిన ఏవ శృఙ్గారరసోద్భోధాత్। వేశ్యాం చేతి। వేశ్యాఽనూఢా; ఊఢాయాః పరోఢత్వేన ఏవ ప్రాప్తేః। ఏవమనురాగిణీ స్వస్త్రీ కన్యకా చ। దక్షిణాద్యా ఇతి। దక్షిణధృష్టానుకూలశఠా ఇత్యర్థః। తే చ స్వనాయకా ఏవ పరనాయకస్య తు పరోఢావత్ శృఙ్గారాభాసాలమ్బనమేవ। రోలమ్బా భ్రమరాః। ఔగ్ర్యాంశస్య త్యాగః। సమ్భోగ ఏవ మరణస్య జాతప్రాయమాత్రస్యైవ వర్ణనీయత్వాత్ వాస్తవమరణస్యైవ త్యాగః।

(లో, ఈ) ఏవం సపరికరస్య రసస్య స్వరూపముక్తదిశా నిరూపయితుముద్దిశతి। అథేతి। సాత్త్వికబహులగీతవాద్యాదిపూర్వకపురాణవృత్తానుకారాభినయాశ్రయత్వేన మహర్షిణా కణ్ఠోక్తా అష్టౌ। శ్రవ్యే మహాకావ్యాదౌ శాన్తోఽపి నవమో రసోఽస్తీతి తస్య పృథఙ్ నిర్దేశః న సమ్యఙ్ నాట్యోపయోగిత్వాభావాత్। యదాహ ధనికః "పుష్టిర్నాట్యేషు నైతస్యేతి"। ఏవఞ్చ నిరతిశయసుఖాస్వాదనలక్షణత్వాత్ ఏక ఏవ రసో న విశేషాః సన్తి ఇతి వాదినాం మతమప్యపాస్తమ్। అత ఏవోక్తమ్ "యత్కారణం చ కార్యశ్చ యే చ స్యుర్వ్యభిచారిణః। స్వరూపం యచ్చ తద్భావాత్ శృఙ్గారాదిభిదాః స్మృతాః। ఇతి"

(లో, ఉ) శృఙ్గమితి— మన్మథోద్భేదస్య శృఙ్గమితి నామాన్తరమ్। తస్యాగమనం రామాదిష్వావిర్భావః। అజ్భూర్వాత్ ఋుగతౌ ఇత్యస్య ధాతోః ఘఞన్తాత్ ఆరశబ్దస్య వ్యుత్పాదితత్వాత్ తత్ర మన్మథోద్భేదస్య విశేషనిర్దేశాదుభయోరప్యేతద్రసప్రకృతిభూతయోః స్త్రీపుంసయోః పరస్పరం ప్రౌఢతరానురాగహేతుకత్వమస్య సూచితమ్। అనురాగస్య

ఏకనిష్ఠత్వే హి రసాభాసో వక్ష్యతే। దక్షిణాద్యాశ్చత్వారః। ఏషాం రసానాం వర్ణదైవతకథనం నాటకాదిషు విధేయావిఘ్న హేతుకేషు నటసంపాద్యపూజాదిషు ప్రత్యూహ్యతే। వివృణోతి— అత్ర ఇత్యాది। ఇహోద్దీపనవిభావాది ఏకదేశతో దర్శితమ్। విస్తరతః ప్రథమపరిచ్ఛేదతో బోద్ధవ్యమ్।

యథా— శూన్యం వాసగృహమ్ ఇత్యాది।

అత్ర ఉక్తస్వరూపః పతిరుక్తస్వరూపా చ బాలా ఆలమ్బనవిభావౌ। శూన్యం వాసగృహముద్దీపనవిభావః। చుమ్బనమనుభావః। లజ్జాహాసౌ వ్యభిచారిణౌ। ఏతైరభివ్యక్తః సహృదయరతిభావః శృఙ్గారరూపతాం భజతే।

తద్భేదానాహ—

విప్రలమ్భోఽథ సంభోగ ఇత్యేష ద్వివిధో మతః॥౧౮౦॥

తత్ర—

యత్ర తు రతిః ప్రకృష్టా నాభీష్టముపైతి విప్రలమ్భోఽసౌ॥౧౮౧॥

అభీష్టం నాయకం నాయికాం వా (ఇ, ఊ)

స చ పూర్వరాగమానప్రవాసకరుణాత్మకశ్చతుర్ధా స్యాత్॥౧౮౨॥

తత్ర—

శ్రవణాద్ దర్శనాద్వాపి మిథః సంరూఢరాగయోః।
దశావిశేషో యోఽప్రాప్తౌ పూర్వరాగః స ఉచ్యతే॥౧౮౩॥ (ట)

శ్రవణం తు భవేత్తత్ర దూతవన్దీసఖీముఖాత్।
ఇన్ద్రజాలే చ చిత్రే చ సాక్షాత్ స్వప్నే చ దర్శనమ్॥౧౮౪॥ (ఠ)

అభిలాషశ్చిన్తాస్మృతిగుణకథనోద్వేగప్రలాపాశ్చ।
ఉన్మాదోఽథ వ్యాధిర్జడతా మృతిరితి దశాత్ర కామదశాః॥౧౮౫॥

అభిలాషః స్పృహా చిన్తా ప్రాప్త్యుపాయాదిచిన్తనమ్।
ఉన్మాదశ్చాపరిచ్ఛేదశ్చేతనాచేతనేష్వపి॥౧౮౬॥

(వి, ఞ) నాభీష్టముపైతీతి— నాయకస్య నాయికా। నాయికాయాశ్చ నాయకోఽభీష్టః। అభీష్టతా చ అనుకూలతయా। తేన మానిన్యామనుకూలతాయాం ప్రాప్తాయామపి నాయకస్య విప్రలమ్భ ఏవ।

(వి, ట) దశావిశేషో యజ్జన్య ఇతి శేషః। దశావిశేషో విరహకాలీనదశదశాః। విశేష ఇత్యేకవచనం విశేషత్వైక్యమాశ్రిత్య। పూర్వరాగోఽభీష్టప్రాప్తేః పూర్వం రాగః। స చ శ్రవణాత్ దర్శనాత్ వా భవతీత్యుక్తత్వాత్ శ్రవణదర్శనయోరుపాయమాహ—

(వి, ఠ) శ్రవణం త్వితి— దూతాదిముఖాత్ శ్రవణమ్ ఇన్ద్రజాలస్వప్నాభ్యాం చక్షుషా వా దర్శనమిత్యర్థః। సాక్షాత్పదమత్ర తద్ధేతుచక్షుఃపరమ్।

(వి, డ) అపరిచ్ఛేదః చేతనాచేతనేష్వపీతి— చేతనత్వాద్యపరిచ్ఛేద ఇత్యర్థః।

(లో, ఊ) యత్ర త్వితి— రతిరుత్కణ్ఠా ప్రకృష్టా ప్రకృష్టతాం యాతిరతిప్రకర్షస్య నాయికానిష్ఠత్వే నాయకం నాయకపక్షే చ నాయికాం నోపైతి న ప్రాప్నోతీత్యర్థః। స చ విప్రలమ్భః—

అలక్ష్యవాక్ ప్రలాపః స్యాచ్చేతసో భ్రమణాద్ భృశమ్।

వ్యాధిస్తు దీర్ఘనిఃశ్వాసపాణ్డుతాకృశతాదయః।

జడతా హీనచేష్టత్వమఙ్గానాం మనసస్తథా॥౧౯౭॥ (డ)

శేషం స్పష్టమ్।

క్రమేణోదాహరణాని—

ప్రేమార్ద్రాః ప్రణయస్పృశః పరిచయాదుద్గాఢరాగోదయా-

స్తాస్తా ముగ్ధదృశో నిసర్గమధురాశ్చేష్టా భవేయుర్మయి।

యాస్వన్తఃకరణస్య బాహ్యకరణవ్యాపారరోధీ క్షణా-

దాశంసాపరికల్పితాస్వపి భవత్యానన్దసాన్ద్రో లయః॥ (ఢ, ఋ)

కథర్మాక్షే కురఙ్గాక్షీం సాక్షాల్లక్ష్మీం మనోభువః।

ఇతి చిన్తాకులః కాన్తో నిద్రాం నైతి నిశీథిర్న్యామ్। (ణ)

అథ కస్యాశ్చిత్ నాయికాయా ఇన్ద్రజాలదర్శనప్రరూఢరాగస్య నాయకస్య చిన్తా। ఇదం మమ। మయి సకపటమిత్యాదౌ నాయకస్య స్మృతిః। నేత్రే ఖఞ్జనమఞ్జనే ఇత్యాదౌ గుణకథనమ్। (త) శ్వాసాన్ముఞ్చతీత్యాదౌ ఉద్వేగః।

తేన వృక్షాదావచేతనత్వాఽప్రతిసన్ధానాత్ కాతరోక్తిః। సంలాపస్య ప్రలాపపర్యాయత్వాత్ ప్రలాప లక్షణమాహ—అలక్ష్యేతి। అలక్ష్యేఽనాశ్రయే ఆకాశాదౌ వాక్। ఇదముపలక్షణమనర్థకవాచాఽపి। దీర్ఘనిశ్వాసేతి। తథా చ వ్యాధిజ్వరాదితి యదుక్తం ప్రాక్ తదీయాదిపదగ్రాహ్యమిదం ముక్తమితి బోధ్యమ్।

(వి, ఢ) ప్రేమార్ద్రా ఇతి—మాధవస్య వచనమిదమ్। ముఖదృశో మాలత్యాస్తాః అన్యాదృశః చేష్టా మయి భవేయుః। చేష్టావిశేషణాని—ప్రేమార్ద్రా ఇత్యాదీని। ఆర్ద్రత్వం నిస్పన్దత్వేన సజలత్వమ్। ప్రణయో వాత్సల్యమ్। తత్సూచికా ఇత్యర్థః। పరిచయో వారం వారం దర్శనమ్। యాసు చేష్టాసు అశంసాయామిచ్ఛాయాం పరికల్పితాస్వపి అన్తఃకరణస్య ఆనన్దేన సాన్ద్రో వ్యాప్తో లయః లీనతా క్షణాద్భవతి। అన్తఃకరణమానన్దవ్యాప్తం భవతీత్యర్థః। లయః కీదృశః—బాహ్యకరణస్య వ్యాపారస్య రోధీ ప్రతిబన్ధకః। అత్ర దృక్చేష్టాఽఽశంసాద్వారా మాలత్యామేవాభిలాషః।

(వి, ణ) కథమీక్షే ఇత్యాదికం స్పష్టమ్। నిశీథినీం వ్యాప్య నైతి ప్రాప్నోతి।

(వి, త) నేత్రే ఇత్యాదౌ సౌన్దర్యమేవ గుణః।

(లో, ఋ) ప్రేమార్ద్రా ఇతి—దర్శనాదిగతో భావవ్యఞ్జకః కశ్చన చిత్తవృత్తివిశేషః ప్రేమ। తత్పూర్వకో వశీకారః ప్రణయః। రహస్యసమ్వేదనమ్ పరిచయః। లయః తన్మయత్వమేవ।

త్రిభాగశేషాసు నిశాసు చ క్షణం నిమీల్య నేత్రే సహసా వ్యబుధ్యత।
క్వ నీలకణ్ఠ! వ్రజసీత్యలక్ష్యవాగసత్యకణ్ఠార్పితబాహుబన్ధనా। (ధ)

అత్ర ప్రలాపః—

భ్రాతర్ద్విరేఫ ఇత్యాదౌ ఉన్మాదః।

పాణ్డు క్షామం వదనం హృదయం సరసం తవాలసం చ వపుః।
ఆవేదయతి నితాన్తం క్షేత్రియరోగం సఖి! హృదన్తః॥ (ఋ)

అత్ర వ్యాధిః (ద)

భిసిణీఅలసఅణీఏ నిహిఅం సవ్వం విణిచ్చలం అఙ్గం।
దీహో ణీసాసహరో ఏసో సాహేఇ జీఅఇత్తి పరం॥ (ధ)

అథ జడతా।

ఇదం మమ।

రసవిచ్ఛేదహేతుత్వాన్మరణం నైవ వర్ణ్యతే।
జాతప్రాయన్తు తద్వాచ్యం చేతసాకాఙ్క్షితం తథా।
వర్ణ్యతేఽపి యది ప్రత్యుజ్జీవనం స్యాదదూరతః॥౧౯౮॥ (న)

తత్రాద్యం యథా—

శేఫాలికాం విదలితామవలోక్య తన్వీ

ప్రాణాన్ కథఞ్చిదపి ధారయితుం ప్రభూతా।

(వి, థ) త్రిభాగశేషాసు ఇతి। పార్వతీసఖ్యా విజయాయా జటిలవేశప్రచ్ఛన్నం మహేశం ప్రతి ఉక్తిరియమ్। భాగత్రయే జాగరితత్వాత్ శేషావశిష్టాసు నిశాసు నేత్రే నిమీల్య మీలయిత్వా ఇయం సహసా వ్యవుధ్యత। కీదృశీ అసత్యే హరస్య కణ్ఠేఽర్పితబాహుబన్ధనా సతీ హే నీలకణ్ఠ! క్వ వ్రజసి ఇత్యేవమ్ అలక్ష్యవాక్ అనాశ్రయవాక్।

(వి, ద) పాణ్డుక్షామామితి—మాలత్యాం తద్విరహావస్థాం పృచ్ఛన్త్యా లవఙ్గికాయా ఉక్తిరియమ్। హే సఖి! తవ హృదన్తః క్షేత్రియరోగమ్ అస్మిన్ క్షేత్రే శరీరే అచికిత్స్యం రోగం పాణ్డుక్షామవదనాదికం కర్తృ ఆవేదయతీత్యన్వయః। క్షామం క్షీణమ్। సరసం స్నేహార్ద్రమ్।

(వి, ధ) భిసిణీతి—'బిసినీదలశయనీయే నిహితం సర్వమపి నిశ్చలమఙ్గమ్। దీర్ఘో నిఃశ్వాసభర ఏష సాధయతి జీవతీతి పరమ్।' ఇతి సంస్కృతమ్। సర్వమప్యఙ్గం నిశ్చలమ్। అతో దీర్ఘనిశ్వాస ఏవ ఇయం జీవతి సాధయతి ఇత్యర్థః।

(వి, న) చేతసాకాఙ్క్షితమితి—మరణాకాఙ్క్షా ఏవ వర్ణనీయా న మరణమిత్యర్థః। వర్ణ్యతేఽపీతి। పునరవ్యవహితే జీవనే సతి మరణమపి వర్ణనీయమిత్యర్థః।

(వి, ప) శేఫాలికామితి—విదలితాం పతితకుసుమాం కిఞ్చిదవశిష్టాయాం

(లో, ఋు) పాణ్డ్వితి—పరక్షేత్రే న ఛేదనీయాం రోగః క్షేత్రియరోగః।

ఆకర్ణ్య సమ్ప్రతి రుంత చరణాయుధానాం
కిం వా భవిష్యతి న వేద్మి తపస్వినీ సా॥ (ప, లౄ)

ద్వితీయం యథా—

రోలమ్బాః పరిపూరయన్తు హరితో ఝఙ్కారకోలాహలై-
ర్మన్దం మన్దముపైతి చన్దనవనీజాతో నభస్వానపి।
మాద్యన్తః కలయన్తు చూతశిఖరే కేలీపికాః పఞ్చమం
ప్రాణాః సత్వరమశ్మసారకఠినా గచ్ఛన్తు గచ్ఛన్త్వమీ॥ (ఫ, ఏ)

మమైతౌ। తృతీయం యథా—

కాదమ్బర్యాం మహాశ్వేతాపుణ్డరీకవృత్తాన్తే। (బ)
ఏష చ ప్రకారః కరుణవిప్రలమ్భవిషయ ఇతి వక్ష్యామః (ఐ)

కేచిత్తు—

నయనప్రీతిః ప్రథమం చిత్తాసఙ్గస్తతోఽథ సంకల్పః।
నిద్రాచ్ఛేదస్తతా విషయనివృత్తిస్త్రపానాశః।
ఉన్మాదో మూర్చ్ఛా మృతిరిత్యేతాః స్మరదశా దశైవ స్యుః"
ఇత్యాహుః॥

తత్ర చ—

ఆదౌ వాచ్యః స్త్రియా రాగః పుంసః పశ్చాత్తదిఙ్గితైః॥౯౯॥ (ఓ)

రాత్రౌ తద్విదలనాత్, కదాచిత్తదానీమపి నాయకాగమనసంభావనయా ప్రాణధారణమ్। చరణాయుధానాం కుక్కుటానాం రుతమ్। ప్రాతఃకాల ఏవేతి తత్ర మరణసంభావనయా సఖ్యా విషాదోక్తిరియమ్। తపస్వినీ దుఃఖితా।

(వి, ఫ) రోలమ్బా ఇతి। అప్రాప్తనాయకదర్శనాయా నాయికాయా ఉక్తిరియమ్। పరిపూరయన్తు ఇత్యస్య హరితః ఇతి కర్మ। హరితో దిశః। నభస్వాన్ పవనః। కేలీపికాః పాలితకోకిలాః। భ్రమరఝఙ్కారాదయః తావదుద్దీపకాః సన్తు। కఠినాః ప్రాణా అపి యాన్తు ఇత్యర్థః। కలయన్తు గాయన్తు।

(వి, బ) తృతీయమితి—తృతీయం మరణోత్తరం జీవనమ్।

(లో, ఌ) శేఫాలికామితి—శేఫాలికావిదలనేన నిశీథకాలః సూచితః తపస్వినీ శోచ్యా।

(లో, ఏ) రోలమ్బాః భ్రమరాః।

(లో, ఐ) మహాశ్వేతాపుణ్డరీకవృత్తాన్తే పుణ్డరీకస్త్యక్తప్రాణః పునర్జీవనమలభత। కరుణవిప్రలమ్భస్య విషయః, నతు పూర్వరాగప్రవాసయోః।

(లో, ఓ) ఆదావితి—తదిఙ్గితైః తదిఙ్గితాని దృష్ట్వా ఇత్యర్థః। ఇఙ్గితాని అనురాగచేష్టితాని। ఉక్తాన్యత్రైవ "దృష్ట్వా దర్శయతి వ్రీడామ్" ఇత్యాదినా।

ఇఙ్గితాన్యుక్తాని। యథా—రత్నావల్యాం సాగరికావత్సరాజయోః।

ఆదౌ పురుషానురాగే సంభవత్యేవమధికం హృదయఙ్గమం భవతి॥ (భ)

నీలీకుసుమ్భమఞ్జిష్ఠాః పూర్వరాగోఽపి చ త్రిధా॥౨౦౦॥ (ఔ)

న చాతిశోభతే యన్నాపైతి ప్రేమ మనోగతమ్।
తన్నీలీరాగమాఖ్యాతం యథా శ్రీరామసీతయోః॥౨౦౧॥

కుసుమ్భరాగం తత్ప్రాహుః యదపైతి చ శోభతే॥౨౦౨॥

మఞ్జిష్ఠారాగమాహుస్తద్ యన్నాపైత్యతిశోభతే॥౨౦౩॥ (మ)

అథ మానః—

మానః కోపః స తు ద్వేధా ప్రణయేర్ష్యాసముద్భవః॥౨౦౪॥ (య)

ద్వయోః ప్రణయమానః స్యాత్ ప్రమోదే సుమహత్యపి।
ప్రేమ్ణః కుటిలగామిత్వాత్ కోపో యః కారణం వినా॥౨౦౫॥

ద్వయోరితి నాయకస్య నాయికాయాశ్చ ఉభయోః ప్రణయమానః వర్ణనీయః।

ఉదాహరణం తత్ర నాయకస్య యథా—

అలీఅపసుత్తఅ విణిమీలిఅచ్చ దేసు సుహఅ మజ్ఝ ఓఆసం।
గణ్డపరిఉమ్బణపులఇఅఙ్గ ణ ఉణో చిరాఇస్సం। (ర, అ)

(వి, భ) ఇఙ్గితాన్యుక్తానీతి—అనురాగకథనమేవ తదుక్తిః। ఆదౌ స్త్ర్యనురాగం దర్శయతి—రత్నావల్యామితి—అత్ర సాగరికాయాః ప్రాగనురాగః।

(వి, మ) న చాతిశోభతే ఇతి—అవిస్పష్టత్వాత్ న చాతిశోభతే ఇత్యర్థః। శ్రీరామసీతయోరితి—శ్రీరామస్య ధీరోదాత్తత్వాత్ పురువస ఇవాత్యన్తప్రలాపాభావేన నాతిశోభతే ఇత్యర్థః।

(వి, య) పూర్వరాగానన్తరం మానమాహ—అథేతి—ప్రణయేర్ష్యేతి। ప్రణయేన ఈర్ష్యయా వా సముద్భవో యస్య తాదృశ ఇత్యర్థః।

(వి, ర) అలీఅపసుత్తఅ ఇతి।

అలీకప్రసుప్త వినిమీలితాక్ష తే సుభగ మమావకాశః।
గణ్డపరిచుమ్బనాత్ పులకితమఙ్గం న పునశ్చిరయిష్యామి॥ ఇతి సంస్కృతమ్।

ప్రణయమానేన అలీకప్రసుప్తం నాయకం చుమ్బిత్వా తేనాఽశ్లాఘితాయా నాయికాయాస్తం

(లో, ఔ) నీలీ నీలిరాగః 'కుసుమ్భరాగః' మఞ్జిష్ఠారాగశ్చేత్యర్థః।

(లో, అ) మానః ఉద్దేశక్రమప్రాప్త ఇత్యర్థః। ప్రణయః ప్రేమ। అలిఅ ఇతి।

అలీకప్రసుప్త! నిమీలితాక్ష! దేహి సుభగ! మహ్యావకాశమ్।
గణ్డపరిచుమ్బనాత్పులకితాఙ్గ! న పునశ్చిరాయిష్యే॥

నాయికాయా యథా కుమారసమ్భవే సన్ధ్యావర్ణనావసరే। (ల)

ఉభయోర్యథా—

పణఅకువిఆణం దోణ్ణం వి అలిఅపసుత్తాణం మాణఇణ్ణాణమ్।
ణిచ్చలణిరుద్ధణీసాసదిణ్ణఅణ్ణాణం కో మల్లో॥ (వ, ఆ)

అనునయపర్యన్తాసహత్వే త్వస్య న విప్రలమ్భభేదతా కిన్తు
సమ్భోగసంచారీర్ష్యాఖ్యభావత్వమ్ (శ)

యథా—

భ్రూభఙ్గే రచితేఽపి దృష్టిరధికం సోత్కణ్ఠముద్వీక్షతే
రుద్ధాయామపి వాచి సస్మితమిదం దగ్ధాననం జాయతే।

ప్రత్యుక్తిరియమ్। హే అలీకప్రసుప్త! హే వినిమీలితాక్ష! హే సుభగ! మయా తే తవ గణ్డపరిచుమ్బనయా పులకితమర్ధాత్ తవాఙ్గమేవ మమావకాశో మమ స్థిత్యవకాశః। ఇదానీమపి ఉన్మీలనాభావేన తదభావనిశ్చయాత్। అతో న చిరయిష్యామీత్యర్థః। అత్ర చ "ప్రాగామన్త్రితమసకృది"తి సూత్రేణ తే ఇత్యస్య అసమ్భవో నాశఙ్కనీయః। అవ్యవహితపూర్వస్య ఆమన్త్రణపదస్యైవాసత్తాయాస్తదర్థత్వాత్। ఉపపూర్వామన్త్రణపదోత్తరం తు భవత్యేవ తే ఇత్యాదేశః।

(వి, ల) కుమారసంభవ ఇతి। అత్ర పార్వతీం త్యక్త్వా సన్ధ్యావన్దనాయ గతే మహేశే పార్వత్యా మానే తస్య తదృఙ్గప్రవృత్తౌ తత్ర హి

"సన్ధ్యయా కమలయోనికన్యయా యా తనుః సుతను! పూర్వముజ్ఝితా।

మేయమస్తముదయఞ్చ సేవతే తేన మానిని! మమాత్ర గౌరవమ్॥" ఈత్యాది మహేశోక్తౌ।

(వి, వ) పణఅకువిదేతి—

"ప్రణయకుపితయోర్ద్వయోరప్యలీకప్రసుప్తయోర్మానవిజ్ఞయోః।

నిశ్చలనిరుద్ధనిఃశ్వాసదత్తకర్ణయోః కో మల్లః॥"   ఇతి సంస్కృతమ్

కో మల్లః కో మానరక్షణసమర్థః।

(వి, శ) న విప్రలమ్భభేదతా న విప్రలమ్భప్రభేదతా। భ్రూభఙ్గే ఇతి మానరక్షణాసమర్థాయా నాయికాయాః
సఖ్యాముక్తిరియమ్।____

ఏతచ్చిరాయితాయాం నాయికాయాం సకలామపి శయ్యామావృత్య మిథ్యాప్రసుప్తస్య నాయకస్య గరాడం పరిచుమ్బ్య తస్యా వచనమ్।

(లో, ఆ) పణఅ ఇతి—

“ప్రణయకుపితయోర్ద్వయోరప్యలీకప్రసుప్తయోర్మానవతోః।
నిశ్చలనిరుద్ధనిఃశ్వాసదత్తకర్ణయోః కో మల్లః॥” ఇతి

అత్ర కో మల్లః కశ్చిరం సోఢుం సమర్థః న జ్ఞాయతే ఇతి భావః।

కార్కశ్యం గమితేఽపి చేతసి తనూ రోమాఞ్చమాలమ్బతే
దృష్టే నిర్వహణం భవిష్యతి కథం మానస్య తస్మిఞ్జనే॥ (ష)

పత్యురన్యప్రియాసఙ్గే దృష్టేఽథానుమితే శ్రుతే।
ఈర్ష్యామానో భవేత్ స్త్రీణాం తత్ర త్వనుమితిస్త్రిధా।
ఉత్స్వప్నాయితభోగాఙ్కగోత్రస్ఖలనసమ్భవా॥౨౦౬॥ (ఇ)

తత్ర దృష్టే యథా—

వినయతి సుదృశో దృశోః పరాగం ప్రణయిని కౌసుమమాననానిలేన।
తదహితయువతేరభీక్ష్ణమక్ష్ణోర్ద్వయమపి రోషరజోభిరాపుపూరే॥ (స)

సమ్భోగచిహ్నేనానుమితే యథా—

నవనఖపదమఙ్గం గోపయస్యంశుకేన

స్థగయసి పునరోష్ఠం పాణినా దన్తదష్టమ్।

(వి, ష) మయా భ్రూభఙ్గే రచితేఽపి మమ దృష్టిస్తం ప్రియం సోత్కణ్ఠముద్వీక్షతే। ఇత్యాదిరీత్యా తస్మిన్ జనే ప్రియతమే దృష్టే సతి కథం మానస్య నిర్వహణం నిర్వాహ్యా భవిష్యతీత్యన్వయః। దగ్ధాననం గర్హితం మమాననమ్।

(వి, స) ఉత్స్వప్నాయితం పత్యురన్యనాయికాసఙ్గస్య స్వప్నే దర్శనమ్। యథా మమ— "సఖి! త్వం కిం బ్రూషే న భవతి మదన్యత్ర నిరతః పతిర్మే ధూర్తోఽసావృజురసి న జానాసి తమిమమ్। సముద్ధృత్యాఽగారాదపరయువతీసఙ్గనిరతో మయా దృష్టః స్వప్నం తదలమిహ సంప్రీతికథయా॥" పత్యురన్యప్రియాసఙ్గే దృష్టే ఉదాహరతి—వినయతీతి। సపత్నీరూపాయాః సుదృశో దృశః। ఈర్ష్యామానః।

(వి, హ) నవనఖేతి—అన్యనాయికాసఙ్గచిహ్నానఖపదాదిమంశుకాదినా యద్యపి గోపాయితుం శక్నోషి తథాపి విమర్దోత్థాఙ్గరాగగన్ధః కేన ప్రకారేణ వారయితుం శక్య ఇతి

(లో, ఇ.) ఈర్ష్యేతి—ఈర్ష్యాఖ్యభావత్వం సంచారిలక్షణయోగాత్।

ఉత్స్వప్నాయితమితి—ఉత్స్వప్నాయితం స్వప్నే చేష్టా। స్వప్నస్యోద్గమనకాల ఏవ తత్కథనాయ ఉత్థానమ్। గోత్రస్ఖలనం సంబోధనే తన్నామగ్రహణమ్।

'తస్మిన్ జనే' ఇత్యుదాహరణానన్తరం 'యథా వా' ఇత్యుపక్రమ్య

ఏకస్మిఞ్శయనే పరాఙ్ముఖతయా వీతోత్తరం తామ్యతో—

రన్యోన్యస్య హృది స్థితేఽప్యనునయే సంరక్షతోర్గౌరవమ్।
దమ్పత్యోః శనకైరపాఙ్గవలనాన్మిశ్రీభవచ్చక్షుషో-
ర్భగ్నో మానకలిః సహాసరభసవ్యాసక్తకణ్ఠగ్రహః॥

ఇత్యుదాహరణాన్తరం (క. ఖ. పు.)

ప్రతిదిశమపరస్త్రీసఙ్గశంసీ విసర్పన్
నవపరిమలగన్ధః కేన శక్యో వరీతుమ్॥

ఏవమన్యత్ర (హ)

సామభేదోఽథ దానం చ నత్యుపేక్షే రసాన్తరమ్।
తద్భఙ్గాయ పతిః కుర్యాత్ షడుపాయానితి క్రమాత్॥౨౦౭॥

తత్ర ప్రియవచః సామ, భేదస్తత్సఖ్యుపార్జనమ్।
దానం వ్యాజేన భూషాదేః పాదయోః పతనం నతిః॥౨౦౮॥

సామాదౌ తు పరిక్షీణే స్యాదుపేక్షావధీరణమ్।
రభసత్రాసహర్షాదేః కోపభ్రంశో రసాన్తరమ్॥౨౦౯॥ (క్ష, ఈ)

యథా—నో చాటు శ్రవణే కృతమిత్యాది। అత్ర హి సామాదయః పఞ్చ సూచితాః। రసాన్తరమూహ్యమ్ (క)

వాక్యార్థః। ఏవమన్యత్రేతి। ఉత్స్వప్నాయితే ఉదాహృతమేవ। గోత్రస్ఖలితే యథా—

"ఏకస్మిన్ శయనే విపక్షరమణీనామగ్రహే ముగ్ధయా

సద్యః కోపపరాఙ్ముఖం శయితయా చాటుని కుర్వన్నపి।

ఆవేగాదవధీరితః ప్రియతమః తూష్ణీం స్థితః తత్ క్షణాద్

మాభూత్ సుప్త ఇవేత్యమన్దవలితగ్రీవం పునర్వీక్షితః॥"

యథా వా మమ।

"పరాసక్తాసక్తః సఖి! మమ స యత్ చాటు కురుతే

సమస్తోఽసౌ వ్యాజప్రణయ ఇతి జానీహి నియతమ్।

తదా తాం తు ధ్యాయన్ స ఖలు కితవః కేలిసమయే

ముహుస్తస్యా నామ్నా నను రహసి సమ్బోధయతి మామ్॥" ఇతి।

(వి, క్ష) నత్యుపేక్షే। నతిశ్చ ఉపేక్షా చ ఇతి। తత్ సఖ్యుపార్జనమితి। తస్యాః మానిన్యాః సఖ్యా ఉపార్జనమాప్తీకరణమిత్యర్థః। వ్యాజేన భూషాదేర్దానం దానమిత్యర్థః। ఏకమేవాత్ర దానపదముద్దిశ్య విధేయోభయాత్మకమ్। రభసత్రాస ఆకస్మికత్రాసః హర్షాదేరిత్యాదిపదాత్ ఉత్కటకార్యాతిపాతపరిగ్రహః।

(వి, క) నో చాట్వితి। కలహాన్తరితోదాహరణమ్। అత్ర నోచాట్విత్యత్ర సామ। నచ దృశేత్యత్ర దానమ్। నిజసఖీవాచ ఇత్యత్ర భేదః సఖీనామాప్తికరణరూపః। ఆప్తిభావాదేవ కాన్తస్య

ప్రియహేతువాక్యకథనాత్। పాదాన్త ఇత్యత్ర నతిః। గచ్ఛన్నిత్యత్ర ఉపేక్షా ఏతాః పఞ్చ సూచితా ఇత్యర్థః। ఏభిరుపాయైరస్యా మానభఙ్గాభావేఽపి న తదుపాయహానిః తస్యామజాతోద్వేగరూపసహకారివిరహేణ ఫలానుత్పాదనాత్। పశ్చాత్తు తత్రాప్త్యాం భగ్న ఏవ మానః। రసాన్త-

---

(లో, ఈ) ప్రసఙ్గాత్ మానభఙ్గోపాయానాహ। సామేతి। ప్రవాస ఉద్దేశక్రమప్రాప్త।

అథ ప్రవాసః—

ప్రవాసో భిన్నదేశత్వం కార్య్యాచ్ఛాపాచ్చ సంభ్రమాత్।
తత్రాఙ్గచేలమాలిన్యమేకవేణీధరం శిరః।
నిఃశ్వాసోఛ్వాసరుదితభూమిపాతాది జాయతే॥౨౧౦॥ (ఖ)

కిఞ్చ—

అఙ్గేష్వసౌష్ఠవం తాపః పాణ్డుతా కృశతాఽరుచిః।
అధృతిః స్యాదనాలమ్బస్తన్మయోన్మాదమూర్చ్ఛనాః।
మృతిశ్చేతి క్రమాజ్ జ్ఞేయా దశ స్మరదశా ఇహ॥౨౧౧॥

అసౌష్ఠవమనాయత్తిః తాపస్తు విరహజ్వరః। (గ)
అరుచిర్వస్తు వైరాగ్యం సర్వత్రారాగితాఽధృతిః
అనాలమ్బనతా చాపి శూన్యతా మనసః స్మృతా।

తన్మయం తత్రప్రకాశో హి వాహ్యాభ్యన్తరతస్తథా॥౨౧౨॥

శేష స్పష్టమ్।

ఏకదేశతో యథా మమ తాతపాదానామ్—

చిన్తాభిః స్తిమితం మనః కరతలే లీనా కపోలస్థలీ
ప్రత్యూషక్షణదేశపాణ్డు వదనం శ్వాసైకఖిన్నోఽధరః।
అమ్బుఃశీకరపద్మినీకిసలయైర్నాపైతి తాపః శమం
కోఽస్యాః ప్రార్థితదుర్లభాంఽస్తి సహతే దీనాం దశామీదృశీమ్॥ (ఘ)

రన్తూహ్యామితి—హర్షాద్ యథా—"చిరప్రవాసాత్ సుహృది ప్రయాతే యస్తత్ర హర్షో మిథునస్య జాతః। తన్మానినీమానవిఘాత హేతుః స ఏవ యాతః చటులావిమానీ॥" అత్ర తన్మానినీ తన్మిథునీయమానినీ। అత్ర హర్ష ఏవ వ్యభిచారిభావో రసాన్తరమ్। భయాద్ యథా—

"ప్రవృత్తే మానభఙ్గాయ పత్యౌ నాగ ఉపాగతః।
తం దృష్ట్వా సహసా కణ్ఠే పతిం జగ్రాహ మానినీ॥" ఇతి।

అత్ర భయానకో రసాన్తరమ్।

(వి, ఖ) విప్రలమ్భస్య పూర్వరాగమానప్రవాసకరుణరూపచాతుర్విధ్యమ్య ఉక్తవాన్ పూర్వరాగం మానఞ్చ సమాప్య ప్రవాసమాహ—అథ ప్రవాస ఇతి।

(వి, గ) అథ్గాసౌష్ఠవాదేర్లక్షణమాహ—అసౌష్ఠవమనాయత్తిరితి। అనాయత్తిరస్వాధీనతా।

(వి, ఘ) చిన్తాభిః స్తిమితమితి। పత్యౌ ప్రవాసస్థే కరతలే గణ్డం కృత్వా చిన్తయన్తీం ప్రతి కస్యచిదుక్తిరియమ్।

భావీ భవన్ భూత ఇతి త్రిధా స్యాత్తత్ర కార్య్యజః॥౨౧౩॥

కార్య్యజస్య బుద్ధిపూర్వత్వాత్ త్రైవిధ్యమ్। తత్ర భావీ యథా మమ–(జ)

యామః సున్దరి! యాహి పాన్థ!, దయితే శోకం వృథా మా కృథాః,
శోకస్తే గమనే కుతో మమ, తతో బాష్పం కుతో ముఞ్చసి।
శీఘ్రం న వ్రజసీతి, మాం గమయితుం కస్మాదియం తే త్వరా
భూయానస్య సహ త్వయా జిగమిషోర్జీవస్య మే సంభ్రమః॥ (చ, ఉ)

భవన్ యథా—

ప్రస్థానం వలయైః కృతం ప్రియసఖైరస్రైరజస్రం గతం
ధృత్యా న క్షణమాసితం వ్యవసితం చిత్తేన గన్తుం పురః।
యాతుం నిశ్చితచేతసి ప్రియతమే సర్వే సమం ప్రస్థితా
గన్తవ్యే సతి జీవిత! ప్రియసుహృత్సార్థః కిము త్యజ్యతే॥ (ఛ)

(వి, జ) ప్రవాసస్య కార్యాత్ శాపాత్ ఇత్యాది త్రైవిధ్యస్యోక్తత్వాత్ కార్యజమేవ త్రివిధమాహ—భావీతి। కార్యానురోధేన ప్రవాసస్త్రివిధ ఇత్యర్థః। తస్య బుద్ధీతి। బుద్ధిః కార్యజ్ఞానమ్।

(వి, చ) యామః సున్దరీతి। ద్వయోరుక్తిప్రత్యుక్తీ ఇమే। తత్ర సున్దరీత్యన్తం పత్యుః। యాహి పాన్థేతి ప్రియాయాః। మా కృథా ఇత్యన్తం పత్యుః। శోక ఇత్యాదికం మమేత్యన్తం ప్రియాయాః। తత ఇత్యాది ముఞ్చన్త్యన్తం పత్యుః। శీఘ్రం న వ్రజసీత్యన్తం ప్రియాయాః। త్వరేత్యన్తం పత్యుః। భూయానిత్యాది ప్రియాయాః। త్వయా సహ జిగమిషోః అస్య మే జీవస్య భూయాన్ సంభ్రమస్త్వరేత్యర్థః।

(వి, ఛ) ప్రస్థానం వలయైః కృతమితి। స్వజీవితం సమ్బోధ్య ప్రియాయా ఉక్తిరియమ్। హే జీవిత! ప్రియతమే యాతుం నిశ్చితచేతసి సతి తవాపి గన్తవ్యే గతత్వే సతి వలయాదిప్రియసుహృత్సార్థః కిము త్యజ్యతే తేనైవ సహ గమ్యతామిత్యర్థః। వలయాదయః సర్వేఽపి సమం ప్రస్థితాశ్చలితాః। తేషాం ప్రస్థానమాహ—ప్రస్థానమితి। ప్రస్థానం యాత్రా బహుదినవ్యాపకతద్వార్త్తయా కార్శ్యేన వలయభ్రంశః గతం చలితమ్। అత్ర పృథక్ ప్రియసుహృత్త్వోపాదానమ్ అత్యన్తప్రియత్వప్రతిపాదనాయ। తచ్చ మరణహేతుశోకాదిదుఃఖేఽప్యశ్రుపాతేన తద్దుఃఖస్య కిఞ్చిదుపశమాత్। జీవనరక్షా భవత్యతః స్వరక్షాకారిత్వేనాఽత్యన్తం ప్రియత్వమ్।

(లో, ఊ) యామ ఇతి। తవ గమనే మమ కుతః శోకః జీవనాభావాదితి భావః। శీఘ్రం న వ్రజసీతి। త్వామగ్రే పశ్యన్త్యా మమ తవాగమనస్యాప్యాశఙ్కా। తయా ధారయన్త్యా నాస్య మోచనమిత్యాశయః। మయి కృతకప్రేమవతస్తవ న ఖలు కదాచిద్ గమనమ్। తతశ్చ దురాశయాన్దోలితత్వేన ప్రాణానామాకులీభావోఽయమసహనీయ ఇతి। తత్రావశ్యభావిని గమనే సహసోత్పన్నే ఏషామపి నిర్యాణ ఆకులీభావో నివర్త్తతామితి।

భూతో యథా—చిన్తాభిః స్తిమితమిత్యాది। శాపాద్ యథా—'తాం జానీయాః' ఇత్యాది। సంభ్రమో దివ్యమానుషనిర్ఘాతోత్పాతాదిజః। యథా—విక్రమోర్వశ్యామ్ ఉర్వశీపురూరవసోః।

అత్ర పూర్వరాగోక్తానామభిలాషాదీనామత్రోక్తానాఞ్చాఙ్గాసౌష్ఠవాదీనామపి దశానాముభయేషామపి ఉభయత్ర సమ్భవేఽపి చిరన్తనప్రసిద్ధ్యా వివిచ్య ప్రతిపాదనమ్। అథ కరుణవిప్రలమ్భః— (జ)

యూనోరేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాన్తరం పునరలభ్యే।

విమనాయతే యదైకస్తదా భవేత్కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః॥౨౧౪॥

యథా కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతావృత్తాన్తే। (ఊ)

పునరలభ్యే శరీరాన్తరేణ వా లభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రసః। కిఞ్చాత్రాకాశ సరస్వతీభాషానన్తరమేవ శృఙ్గారః। సఙ్గమప్రత్యాశయా రతేరుద్భవాత్। అయన్తు కరుణః ఇత్యభియుక్తా మన్యన్తే। యచ్చాత్ర సఙ్గమప్రత్యాశానన్తరమపి భవతో విప్రలమ్భశృఙ్గారస్య ప్రవాసాఖ్యో భేద ఏవ ఇతి కేచిదాహుః। తదన్యే మరణరూపవిశేషసమ్భవాత్తద్భిన్నమపి మన్యన్తే।

(వి, జ) ఉర్వశీపురూరవసోరితి। తయోర్వృత్తాన్తే ఇత్యర్థః। పురూరవస ఏవ విప్రలమ్భాత్। తత్ర చ దేవేన ఉర్వశ్యా హరణమేవ దైవ ఉత్పాతః।

(వి, ఝ) పుణ్డరీకేతి। తత్ర మహాశ్వేతాయా మరణే ఆకాశసరస్వత్యాః పునర్లభ్యత్వముక్తమ్। తథా చ తత్ర విప్రలమ్భ ఏవ ఇత్యుక్త్వా ప్రథమం కరుణః పశ్చాత్తు విప్రలమ్భ ఇత్యభియుక్తానాం మతం దర్శయితుమాహ—కిఞ్చేతి। మరణవిశేషసమ్భవాదితి। యథా పూర్వరాగమానప్రవాసరూపా విశేషాస్తథా మరణస్యాపి విశేషస్య సమ్భవాదేతద్భేదేన ప్రవాసభిన్నమపీత్యర్థః।

(లో, ఊ) కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః కరుణాఖ్యో విప్రలమ్భః। కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకే మృతే మహాశ్వేతాయా విలాపః। ఏతద్గ్రన్థకృతః కువలయాశ్వచరితే చ యువతేర్మదాలసాయాస్తథాభావే కువలయాశ్వస్య శరీరాన్తరేణ లభ్యే అజేన్దుమతీవృత్తాన్తవత్। ఆకాశసరస్వభాషాన్తరే త్వయాఽసౌ పునర్లభ్యే ఇతి।

(లో, ఋ) యచ్చాత్రేత్యాది। అయమాశయః—యథా భవద్భిరేకదేశస్థయోర్వియోగో విరహాఖ్యః విదేశస్థయోః ప్రవాసాఖ్య ఇతి ఈషద్భిన్నధర్మయోగేఽపి భేదః స్వీకృతః। అస్మాభిస్తస్మిన్నేవ శరీరే వియోగః—ప్రవాసాఖ్యః, శరీరాన్తరే తు కరుణ ఇతి బహుతరభిన్నయోగే ఇతి కా క్షతిః। యత్తు కైశ్చిద్ అభిలాషప్రవాసేర్ష్యావిరహశాపహేతుకత్వేన పఞ్చధా విప్రలమ్భ ఇత్యుక్తమ్ తత్ర సఙ్గమప్రాగభావరూపోఽభిలాషః పూర్వరాగ ఏవ। ఏకదేశస్థయోరపి గుర్వాదివశాద్ సఙ్గమోపరోధస్వరూపః విరహశ్చ; యది కన్యావిషయస్తదా పూర్వరాగ ఏవ। యదా తు పరోఢావిషయః తదా రసాభావసత్త్వాత్ న శృఙ్గారరసభేదః, యది తూపభుక్తనాయికావిషయ-

---

అథ సమ్భోగః—

దర్శనస్పర్శనాదీని నిషేవేతే విలాసినౌ।

యత్రానురక్తావన్యోన్యం సమ్భోగోయముదాహృతః॥౨౧౫॥ (ఋ)

ఆదిశబ్దాదన్యోఽన్యాధరపానచుమ్బనాదయః యథా—'శూన్యం వాసగృహమ్'

ఇత్యాది। (ఇ)

సంఖ్యాతుమశక్యతయా చుమ్బనపరిరమ్భణాదిబహుభేదాత్

అయమేక ఏవ ధీరైః కథితః సంభోగశృఙ్గారః॥౨౧౬॥

తత్ర స్యాదృతుషట్కం చన్ద్రాదిత్యౌ తథాస్తమయః।
జలకేలివనవిహారప్రభాతమధుపానయామినీప్రభృతిః।
అనులేపనభూషాద్యా వాచ్యం శుచిమేధ్యమన్యచ్చ॥౨౧౭॥

తథా చ భరతః—

యత్కిఞ్చిల్లోకే శుచి మేధ్యముజ్జ్వలం దర్శనీయం వా తత్సర్వం శృఙ్గారేణోపమీయతే

(వి, ఞ) దర్శనస్పర్శనాదీనీతి—అన్యోఽన్యమిత్యస్యాయమర్థః। కదాచిత్ ఏకైకేన కదాచిత్తూభయేన నాపి దర్శనాదికం క్రియత ఇత్యర్థః। తేన ఏకైకస్య దర్శనాదౌ అపి సమ్భోగో బోద్ధ్యః। 'శూన్యం వాసగృహం' మిత్యాదౌ ఉభయోరేవ। "యాన్త్యా ముహుర్వలితకన్ధరమాననం తదావృత్తవృన్తశతపత్రనిభం బహన్త్యా। దిగ్ధోఽమృతేన చ విషేణ చ పక్ష్మలాక్ష్యా గాఢం నిఖాత ఇవ మే హృదయే కటాక్షః॥" ఇత్యత్ర గజోపరి స్థితాయా మాలత్యా దర్శనమ్। మాధవస్య తు విప్రలమ్భ ఏవ।

(వి, ట) వాచ్యం శుచిమేధ్యమితి—శుచి శుద్ధం వస్త్రాది, మేధ్యం పవిత్రమ్ అన్యద్ వా యత్ తదుద్దీపనవిభావరూపతయా వాచ్యమిత్యర్థః। శృఙ్గారేణోపమీయతే ఇతి।

స్తదాస్య ప్రవాసాఖ్యభేదాన్తఃపాతః। ఏవమేవ చ శాపతోఽప్యన్తరాయే స్వదేశస్థయోరపి ప్రవాసాఖ్యభేదమేవాచక్ష్యతే। అత ఏవ మహర్షిణా ప్రవాసదశదశాలక్షణే "పూర్వానుభవజా జ్ఞేయా దశ స్మరదశా ఇహ" ఇతి పూర్వానుభవత్వముక్తమ్। పూర్వానుభావః పూర్వోపభోగానుభవః। ఏవం చ పూర్వరాగోఽనుపభుక్త ఇతి విషయః। తథా చ ఏకదేశస్థయోర్భిన్నదేశస్థయోర్వా పూర్వరాగప్రవాసౌ భవతః। యత్తు ప్రవాసలక్షణే భిన్నదేశత్వముక్తం తద్వ్యవహితత్వమాత్రవిషయమ్। యది చైకదేశస్థయోర్న ప్రవాసస్తత్ కథయ కియతి యోజనే కియతి వా క్రోశేఽసౌ మహర్షిభిర్నిరూపితః। కథం వా దూరదేశస్థయోర్నలదమయన్త్యోఃప్రద్యుమ్నప్రభావత్యోర్గుణశ్రవణానన్తరం

పూర్వరాగస్తయా చక్రవాకయోస్తృణమాత్రవ్యవధానేఽపి శాపప్రవాసాఖ్యశృఙ్గారాభాస ఇతి సర్వ సుస్థమ్।

(లో, ఋ) సంభోగ ఇతి—సంభోగః సమ్భోగాఖ్యో భేదః। విలాసీ చ విలాసినీ చ విలాసినౌ।

(లో, ౡ) సంఖ్యాతుమితి—పరిరమ్భణాదిత్యాదిశబ్దాత్ విభావానుభావ-

యుజ్యతే చ। (ట, ౡ)

కిఞ్చ—

కథితశ్చతుర్విధోఽసావానన్తర్య్యాత్తు పూర్వరాగాదేః॥౨౧౮॥

యదుక్తమ్—

న వినా విప్రలమ్భేన సమ్భోగః పుష్టిమశ్నుతే।
కషాయితే హి వస్త్రాదౌ భూయాన్ రాగో వివర్ద్ధతే॥

తత్ర పూర్వరాగానన్తరం సమ్భోగో యథా కుమారసమ్భవే పార్వతీపరమేశ్వరయోః। (ఠ)

ప్రవాసానన్తరం సమ్భోగ◌ో యథా మమ తాతపాదానామ్—

క్షేమం తే నను పక్ష్మలాక్షి! కిసఅం ఖేమం మహఙ్గం దిఢం

ఏతాదృక్ కృశతా కుతః తుహ పుణో పుట్ఠం సరీరం జదో।

కేనాహం పృథులః ప్రియే పణఇణీదేహస్స సంమేలణాత్

త్వత్తః సుభ్రు! న కాపి మే జఇ ఇదం ఖేమం కుదో పుచ్ఛసి॥ (ఏ)

శృఙ్గారేణ హేతునా ఉపమీయతే తదుద్దీపనతయా ఉపమీయతే ఉపస్థాప్యతే ఇత్యర్థః। వర్ణ్యతే ఇతి యావత్। యుజ్యతే ఇతి శృఙ్గారే తదుపయోగాత్।

(వి, ఠ) సమ్భోగశృఙ్గారస్య ఏకవిధత్వముక్త్వా పూర్వరాగాద్యానన్తర్యేణ తస్య చాతుర్విధ్యం వక్తుమాహ— కిఞ్చేతి। కషాయితే ప్రథమం కిఞ్చిద్రక్తీకృతే। పార్వతీపరమేశ్వరయోరితి— అత్రాపి తయోర్వృత్తాన్తే ఇత్యర్థః। పూర్వరాగసంభోగో మదనదాహానన్తరం వివాహే సతి పార్వతీపరమేశ్వరయోః। ఏవం మాలతీమాధవయోరపి బోధ్యమ్।

(వి, డ) క్షేమం తే నను ఇత్యాది— ఇమే దమ్పత్యోరుక్తిప్రత్యుక్తీ। తత్ర ప్రవాసాదాగతస్య పత్యుః సంస్కృతోక్తిః తత్ పత్న్యాః ప్రాకృతోక్తిః। ప్రథమసంస్కృతేన పృచ్ఛా నాయకస్య; ప్రాకృతేనోత్తరం ప్రియాయాః। ఏవముత్తరోత్తరమ్। కీదృశమ్ క్షేమం మమాఙ్గం దృఢమిత్యర్థః। పుట్ఠమితి— తవ పునః శరీరం పుష్టం యత ఇత్యర్థః। పణఇణీతి— ప్రణయిన్యా మమ దేహస్య సంమిశ్రణాత్ సంకోచాత్ కృశీకరణాదిత్యర్థః। ఏతావత్ కాలం తవ వైదేశ్యాత్, నిశ్చితేన తవానురాగేణ యతోఽహం కృశాః అతో మాం కృశాం కృత్వా మన్మాంసేన తవ శరీరం పుష్టమిత్యర్థః। త్వత్త ఇతి। హే సుభ్రు! త్వత్తః కాపి న మే కాపి పుష్టిః ఇత్యర్థః। జఇ ఇదమితి యదీదం తదా క్షేమం కుతః పృచ్ఛసి। స్వానురాగవిషయస్యైవ క్షేమపృచ్ఛా। మత్కార్శ్యేఽపి

వైచిత్ర్యమ్। తత్ర స్యాదిత్యనన్తరం యథాసంభవం విభావాదిరూపేణేతి బోద్ధవ్యమ్। యత్ కిఞ్చిత్ దర్శనీయం శయ్యాగృహాది।

(లో, ఏ) కిసఅమితి— కృశకం క్షేమం మమాఙ్గం దృఢమ్। తుహేతి— తవ పునః పుష్టం శరీరం యతః। పణఇణీతి— ప్రణయినీదేహస్య సంమిశ్రణాత్। జఇ ఇతి—

ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్। (డ) అథ హాస్యః

వికృతాకారవాగ్వేశచేష్టాదేః కుహకాద్ భవేత్।
హాసో హాసస్థాయిభావః శ్వేతః ప్రమథదైవతః।
వికృతాకారవాక్ చేష్టం యమాలోక్య హసేజ్జనః।
తమత్రాలమ్బనం ప్రాహుస్తచ్చేష్టోద్దీపనం మతమ్।
అనుభావోఽక్షిసంకోచవదనస్మేరతాదయః।
నిద్రాలస్యావహిత్థాద్యా అత్ర స్యుర్వ్యభిచారిణః॥ ౨౧౯॥

జ్యేష్ఠానాం స్మితహసితే మధ్యానాం విహసితావహసితే చ।
నీచానామపహసితం తథాతిహసితఞ్చ షడ్భేదాః॥౨౨౦॥(ఢ, ఐ)

ఈషద్ వికాసి నయనం స్మితం స్యాత్ స్పన్దితాధరమ్।
కిఞ్చిల్లక్ష్యద్విజం తత్ర హసితం కథితం బుధైః।
మధురస్వరం విహసితం సాంసశిరఃకమ్పనమవహసితమ్!
అపహసితం సాస్రాక్షం విక్షిప్తాఙ్గం భవత్యవిహసితమ్॥౨౨౧॥

యథా మమ—

గురోర్గిరః పఞ్చ దినాన్యధీత్య వేదాన్తశాస్త్రాణి దినత్రయఞ్చ।

తవ పుష్ట్యా చ మయి తవానురాగాభావేనైవ పుష్టిః। అనురాగసత్త్వే తు మద్విరహాత్ కార్శ్య స్యాదితి భావః। ఏవమన్యత్రేతి— కరుణవిప్రలమ్భానన్తరం సమ్భోగ ఇత్యర్థః। తత్ర చ మరణానన్తరం జీవనే మహాశ్వేతాపుణ్డరీకయోః సమ్భోగే।

(వి, ఢ) జ్యేష్ఠానామితి— ఉత్తమానాం నాయకానామిత్యర్థః। స్మితహసిత ఇతి— కస్యచిదుత్తమనాయకస్య స్మితం కస్యచిత్తు హసితమ్ ఇత్యర్థః। ఏవముత్తరోత్తరమపి ఏకైకస్య ఏకైకమితి షడ్భేదాః।

(వి, ణ) స్మితాదిలక్షణమాహ। ఈషదితి। గురోర్గిర ఇతి— కుక్కుటమిశ్రపాదోపహాసః।

యది ఇదం క్షేమం కుతః పృచ్ఛసి। అయమర్థః— యదాహమేవ ప్రణయినీ కిమితి మాం పరిహృత్య దురం గతోఽసి యద్ధేతుకస్తవాయం ప్రశ్నః। అత్ర సమ్భోగః సంయుక్తనాయకవిషయః। సంయోగవియోగౌ చ పరస్పరాయత్తతారూపౌ తేన దూతిప్రేషణాదేః సంభోగవిషయత్వమ్। ఈర్ష్యామానాదేశ్చ విప్రలమ్భవిషయత్వమవిరుద్ధమ్।

(లో, ఐ) హాస్య ఇతి— వికృతాద్ విక్రియాయుక్తాద్ వాగ్వేశచేష్టాదేః కుహకాఖ్యవఞ్చనాప్రయోగాచ్చ హాస్యరసో భవేదితి సమ్బన్ధః। ప్రమథాః శివగణవిశేషాః। యద్వస్తు। జ్యేష్ఠానాముత్తమప్రకృతీనామ్।

అమీ సమాఘ్రాయ చ తర్కవాదాన్ సమాగతాః కుక్కుటభిశ్రపాదాః॥ (ణ)

అస్య నటకమేలకప్రభృతిషు పరిపోషో ద్రష్టవ్యః। (ఓ)

అత్ర చ—

యస్య హాసః స చేత్ క్వాపి సాక్షాన్నైవ నిబధ్యతే।
తథాప్యేష విభావాదిసామర్థ్యాదుపలభ్యతే।
అభేదేన విభావాదిసాధారణ్యాత్ ప్రతీయతే।
సామాజికైస్తతో హాస్యరసోఽయమనుభూయతే॥౨౨౨॥ (త)

ఏవమన్యేష్వపి రసేషు బోద్ధవ్యమ్।

అథ కరుణః—

ఇష్టనాశాదనిష్టాప్తే కరుణాఖ్యో రసో భవేత్।
ధీరైః కపోతవర్ణోఽయం కథితో యమదైవతః।
శోకోఽత్ర స్థాయిభావః స్యాత్ శోచ్యమాలమ్బనం మతమ్।
తస్య దాహాదికావస్థా భవేదుద్దీపనం పునః॥౨౨౩॥

అనుభావా దైవనిన్దాభూపాతక్రన్దితాదయః।
వైవర్ణ్యోచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసస్తమ్భప్రలపనాని చ।
నిర్వేదమోహాపస్మారవ్యాధిగ్లానిస్మృతిశ్రమాః।
విషాదజడతోన్మాదచిన్తాద్యా వ్యభిచారిణః॥౨౨౪॥

శోచ్యం
వినష్టబన్ధుప్రభృతి।____
____

(వి, ద) అత్ర చోత్తమాదిషు య ఉపహాసకస్తస్య స్మితాదికమున్నేయమ్। సాక్షాన్నైవ నిబధ్యత ఇతి। నశబ్దేన వాచ్య ఇత్యర్థః। అభేదేనేతి— స ఉపహాసకః సామాజికైః విభావాదిసాధారణ్యాత్ యతః అభేదేన ప్రతీయతే తతో హాస్యరసోఽయమనుమీయత ఇత్యర్థః। విభావాదిసాధారణ్యఞ్చ ఉపహాసకస్య యో విభావాదిరూపో హసనీయ వైకృత్యాదిః, తత్ర సామాజికస్యాపి స్వోపహసనీయత్వాద్యారోప్యః। స చ స్వాత్మని ఉపహాసకాభేదారోపాత్। తతశ్చ స్వనిష్ఠహాసే ఉపహాసకహాసాఽభేదారోపః విభావాదీనాం సాధారణీకరణవ్యాపారాత్। తతశ్చ స్వాదనాఖ్యేన వ్యాపారేణ హాస్యరస ఆస్వాద్యత ఇతి పూర్వాపరగ్రన్థనిష్కర్షః। ఏవమేవ రసాన్తరేఽపి
రీతిః।____

(లో, ఓ) అత్ర కుక్కుటభిశ్రపాదా ఆలమ్బనమ్। తేషాం చ పఞ్చదినాధ్యయనాదయ ఉద్దీపనాని। కాయోచ్ఛ్వసనదృష్టిసఙ్కోచాదయో హర్షావహిత్థాదయశ్చ అనుభావవ్యభిచారిణః అనుక్తా అపి సామర్థ్యాల్లభ్యాః। ఏవమన్యత్రాపి।

____

యథా మమ రాధవవిలాసే—

విపినే క్వ జటానిబన్ధనం తవ చేదం క్వ మనోహరం వపుః।

అనయోర్ఘటనావిధేః స్ఫుటం నను ఖడ్గేన శిరీషకర్త్తనమ్॥*

అత్ర హి రామవనవాసజనితశోకార్త్తస్య దశరథస్య దైవనిన్దా। ఏవం బన్ధువియోగవిభవనాశాదావప్యుదాహార్యమ్। పరిపోషస్తు మహాభారతే స్త్రీపర్వణి ద్రష్టవ్యః (థ)

అస్య కరుణవిప్రలమ్భాద్భేదమాహ—

శోకస్థాయితయా భిన్నో విప్రలమ్భాదయం రసః।
విప్రలమ్భే రతిః స్థాయీ పునః సమ్భోగహేతుకః॥౨౨౫॥ (ద)

అథ రౌద్రః—

రౌద్రః క్రోధస్థాయిభావో రక్తో రుద్రాధిదైవతః।
ఆలమ్బనమరిస్తత్ర తచ్చేష్టోద్దీపనం మతమ్।
ముష్టిప్రహారపతన వికృతచ్ఛేదావదారణైశ్చైవ।
సంగ్రామసంభ్రమాద్యైరస్యోద్దీప్తిర్భవేత్ ప్రౌఢా।
భ్రూవిభఙ్గౌష్ఠనిర్దశ వాహుస్ఫోటనతర్జనాః।
ఆత్మావదానకథనమాయుధోత్క్షేపణాని చ।
అనుభావాస్తథాక్షేపక్రూరసందర్శనాదయః।

(వి, థ) విపినే క్వేతి స్పష్టమ్। ఏవం బన్ధువియోగేతి। నత్ర బన్ధువియోగే యథా—

"హా మాతస్త్వరితాసి కుత్ర కిమిదం హా దేవతాః క్వాశిష:
ధిక్ ప్రాణాన్ పతితోఽశనిర్హుతవహస్తేఽఙ్గేషు దగ్ధే దృశౌ।
ఇత్థం ఘర్ఘరమధ్యరుద్ధకరుణాపౌరాఙ్గనానాం గిరః
చిత్రస్థానపి రోదయన్తి శతధా కుర్వన్తి భిత్తీరపి॥"

ఇదం మదాలసాయాం మృతాయాం పురస్త్రీణాం రోదనస్య కేనాపి కథనమ్। విత్తనాశే యథా—

"కిం కరోమి క్వ గచ్ఛామి శరణం క్వ వ్రజామ్యహమ్।

చిరేణోపార్జితం విత్తం దస్యునాపహృతం మమ"॥ ఇతి।

(వి, ద) పునః సమ్భోగహేతుక ఇతి। పూర్వరాగమానప్రవాసహేతుకత్వే కరుణసాఙ్కర్యశఙ్కైవ నాస్తి। మరణే సత్యేవ తత్సాఙ్కర్యసమ్భావనా। తత్ర పునః సమ్భోగసమ్భావనాసత్త్వే విప్రలమ్భః। పునః సమ్భోగహేతుకః పునః సమ్భోగసమ్భావనాహేతుక ఇత్యర్థః।

---

* అత్ర రామ ఆలమ్బనవిభావః। తస్య వనగమనముద్దీపనవిభావః। దైవనిన్దా అనుభావః। శోకః స్థాయిభావః।

ఉగ్రతావేగరోమాఞ్చస్వేదవేపథవో మదః।

మోహామర్షాదయశ్చాత్ర భావాః స్యుర్వ్యభిచారిణః॥౨౨౬॥

యథా—

కృతమనుమతం దృష్టం వా యైరిదం గురుపాతకం

మనుజపశుభిర్నిర్మర్యాదైర్భవద్భిరుదాయుధైః।

నరకరిపుణా సార్ధం తేషాం సభీమకిరీటినా-

మయమహమసృఙ్మేదోమాంసైః కరోమి దిశాం బలిమ్॥ (ధ, ఔ)*

అస్య యుద్ధవీరాద్భేదమాహ—

రక్తాస్యనేత్రతా చాత్ర భేదినీ యుద్ధవీరతః ॥౨౨౭॥

అథ వీరః—

ఉత్తమప్రకృతిర్వీర ఉత్సాహస్థాయిభావకః।
మహేన్ద్రదైవతో హేమవర్ణోఽయం సముదాహృతః।
ఆలమ్బనవిభావాస్తు విజేతవ్యాదయో మతాః। (న)
విజేతవ్యాదిచేష్టాద్యాస్తస్యోద్దీపనరూపిణః।
అనుభావాస్తు తత్ర స్యుః సహాయాన్వేషణాదయః।
సఞ్చారిణస్తు ధృతిమతిగర్వస్మృతితర్కరోమాఞ్చాః।
సచ దానధర్మయుద్ధైర్దయయా చ సమన్వితశ్చతుర్ధా స్యాద్ ॥౨౨౮॥

(వి, ధ) కృతమనుమతమితి। అర్జునం సమ్బోధ్య క్రుద్ధస్య అశ్వత్థామ్న ఉక్తిరియమ్। ఇదం స్వయం మృతస్య మమ పితుః శిరచ్ఛేదరూపం గురుపాతకం
యైరుదాయుధైర్మనుజపశుభిర్నిర్మర్యాదైర్భవద్భిః కృతమనుమతం దృష్టం వా నరకాసురస్య రిపుణా శ్రీకృష్ణేన సార్ద్ధ సభీమకిరీటినాం తేషాం మేదోమాంసైః దిశాం దికస్థితభూతానాం బలిమయమహమ్ ఏతత్క్షణవతీ అహం కరోమీత్యర్థః। కిరీటీ అర్జునః। మేదస్తైలమ్। నరకరిపుపదోపాదానాత్ నరకహేతుపాతకహన్తారం గురుపాతకకారిణఞ్చ హనిష్యామీతి సూచనాత్ మన్త్రోక్థే జగదేవ నజ్క్ష్యతి ఇతి సూచితమ్।

(వి, న) ధర్మవీరదానవీరయుద్ధవీరదయావీరరూపతయా వీరరసస్య చాతుర్విధ్యం వక్ష్యతే। తేషామాలమ్బనాదిభేదో విజేతవ్యాదయ ఇత్యాది
సర్వగ్రహార్థమాదిపదమ్।

(లో, ఔ) కృతమనుమతమితి। తేషాం భవతామ్।

---

* అత్రాపకారిణోఽర్జునాదయ ఆలమ్బనమ్। పితృహన్తృత్వమస్త్రాదేరుద్యమనం చోద్దీపనమ్। ప్రతిజ్ఞా అనుభావః। అన్యనైరపేక్ష్యగమ్యగర్వో వ్యభిచారిభావః। క్రోధః స్థాయిభావః। సామాజికే క్రోధప్రకృతికో రౌద్రో రసో వ్యజ్యతే।

స చ వీరో దానవీరో ధర్మవీరో దయావీరో యుద్ధవీరశ్చేతి చతుర్విధః।

తత్ దానవీరో యథా పరశురామః— త్యాగః సప్తసముద్రముద్రితమహీనిర్వ్యాజదానావధిః ఇతి। అత్ర పరశురామస్య త్యాగే ఉత్సాహః స్థాయిభావః, సంప్రదానభూతంబ్రాహ్మణైరాలమ్బనవిభావైః సత్త్వాధ్యవసాయాదిభిశ్చోద్దీపనవిభావైర్విభావితః సర్వస్వత్యాగాదిభిరనుభావైరనుభావితో హర్షధృత్యాదిభిః సఞ్చారిభిః పుష్టిం నీతో దానవీరతాం భజతే। (ప)

ధర్మవీరో యథా యుధిష్ఠిరః—

రాజ్యం చ వసు దేహశ్చ భార్యాభ్రాతృసుతాశ్చ యే।

యచ్చ లోకే మమాయత్తం తద్ధర్మాయ సదోద్యతమ్॥

యుద్ధవీరో యథా శ్రీరామచన్ద్రః—

యో లఙ్కేశ్వర! దీయతాం జనకజా రామః స్వయం యాచతే

కోఽయం తే మతివిభ్రమః స్మర నయం నాద్యాపి కిఞ్చిద్ గతమ్।

నైవం చేత్ ఖరదూషణత్రిశిరసాం కణ్ఠాసృజా పఙ్కిలః
పత్త్రీ నైష సహిష్యతే మమ ధనుర్జ్యాబన్ధబన్ధూకృతః॥ (ఫ)X

దయావీరో యథా జీమూతవాహనః—

శిరాముఖైః స్యన్దత ఏవ రక్తమద్యాపి దేహే మమ మాంసమస్తి।
తృప్తిం న పశ్యామి తవాపి తావత్ కింభక్షణాత్త్వం విరతో గరుత్మన్॥(బ)

ఏష్వపి విభావాదయః పూర్వోదాహరణవదూహ్యాః—

(వి, ప) త్యాగః సప్తసముద్రేతి— సప్తసముద్రావృత్తాయా మద్యా నిర్వ్యాజదానపర్యన్తః త్యాగ ఇత్యర్థః। సత్త్వాధ్యవసాయః సాత్త్వికక్రియాభావితః। పూర్వోక్తప్రకారేణ జ్ఞాపితః।

(వి, ఫ) భో లఙ్కేశ్వర ఇతి। రామో రామనామ్నా ఖ్యాతో వాలిహన్తా స్వయం యాచతే। నయం నీతి మ్మర। నాద్యాపీతి। మయా సహ సన్ధేరుపాయః కోఽపి న గత ఇత్యర్థః। నైవం చేత్ సీతా న దీయతే చేత్ తదా మమ ధనుః జ్యాబన్ధస్య బన్ధూకృత ఏష పత్రీ బాణో న సహిష్యతే। కీదృశః ఖరాదీనామసృజా రక్తేన పఙ్కిలః।

(వి. బ) శిరాముఖైరితి। గరుడేన భక్ష్యమాణం నాగం పరిత్రాతుం తద్భక్షణాయ ఆత్మదేహమర్పితవతస్తద్భక్షితబహుమాంసస్య జీమూతవాహనస్యాఽతృప్తం ప్రత్యుక్తిరియమ్। హే గరుత్మన్! అద్యాపి మమ దేహే మాంసమస్తి। అత్ర హేతుమాహ— మమ కీదృశస్య శిరాముఖై రక్తం స్యన్ద-

---

X అత్ర రావణ ఆలమ్బనం తేన సీతాహరణముద్దీపనమ్। తస్మిన్ ఉపేక్షా అనుభావః సహిష్యతే ఇతి గమ్యగర్వశ్చ వ్యభిచారిభావః। ఉత్సాహః స్థాయిభావః।

నాగ ఆలమ్బనవిభావః। తస్య కాతరోక్తిరనుభావః। ఆనన్దశ్చ అనుభావః। ధైర్య్యశ్చ సఞ్చారిభావః। దయాయాముత్సాహః స్థాయిభావః।

అథ భయానకః—

భయానకో భయస్థాయిభావః కాలాధిదైవతః।
స్త్రీనీచప్రకృతిః కృష్ణో మతస్తత్త్వవిశారదైః।
యస్మాదుత్పద్యతే భీతిస్తదత్రాలమ్బనం మతమ్।
చేష్టా ఘోరతరాస్తస్య భవేదుద్దీపనం పునః।
అనుభావోఽత్ర వైవర్ణ్యగద్గదస్వరభాషణమ్।
పులకస్వేదరోమాఞ్చకమ్పదిక్ప్రేక్షణాదయః। (భ)
జుగుప్సావేగసంమోహసంత్రాసగ్లానిదీనతాః।
శఙ్కాపస్మారసంభ్రాన్తిమృత్యాద్యా వ్యభిచారిణః॥౨౨౯॥

యథా 'నష్టం వర్షవరై'రిత్యాది—

అథ బీభత్సః—

జుగుప్సాస్థాయిభావస్తు బీభత్సః కథ్యతే రసః।
నీలవర్ణో మహాకాలదైవతోఽయముదాహృతః
దుర్గన్ధమాంసపిశితమేదాంస్యాలమ్బనం మతమ్।
తత్రైవ కృమిపాతాద్యముద్దీపనముదాహృతమ్।
నిష్ఠీవనాస్యవలననేత్రసఙ్కోచనాదయః।

అనుభావాస్తత్ర మతాస్తథా స్యుర్వ్యభిచారిణః।
మోహోఽపస్మార ఆవేగో వ్యాధిశ్చ మరణాదయః॥౨౩౦॥

యథా—

ఉత్కృత్యోత్కృత్య కృత్తిం ప్రథమమథ పృథూచ్ఛోథభూయాంసి మాంసా-
న్యంసస్ఫిక్పృష్ఠపిణ్డాద్యవయవసులభాన్యుగ్రపూతీని జగ్ధ్వా।

త ఏవ। అతో యద్యపి బహూని మాంసాని భక్షితాని తథాపి తృప్తిమాత్మని న పశ్యామి। అతస్త్వం కిం భక్షణాద విరతోసీత్యర్థః।

(వి, భ) భయానకానుభావేషు పులకః కిఞ్చిద్ అఙ్గేషు రోమాఞ్చః। రోమాఞ్చస్తు సర్వాఙ్గేషు ఇతి భేదః।

(వి, మ) తద్వ్యభిచారిభావేషు— జుగుప్సాభయహేతుప్రేతాదిదర్శనాత్। సంత్రాసశ్చ భయాద్భిన్నః। ఉత్కృత్యేతి— కరాలారాధనాయ గతస్య మాధవస్య శవం భుఞ్జానం ప్రేతం దృష్ట్వా ఉక్తిరియమ్। అయం ప్రేతరఙ్కః। ప్రేతేషు దరిద్రః। అఙ్కస్థాత్ కరఙ్కాత్ శవాత్ అస్థిసంస్థం

(లో, అ) ఉత్కృత్యేతి— ఉచ్ఛోథ ఉచ్ఛూనతా। పిణ్డో జఙ్ఘోర్ధ్వభాగః। రఙ్కశ్చిరదుర్లభాహారః। కరఙ్కోఽస్థిశేషం శిరః। స్థపుటం వికటగభీరభాగః।

ఆర్త్తః పర్యస్తనేత్రః ప్రకటితదశనః ప్రేతరఙ్కః కరంఙ్కా-
దఙ్కస్థాదస్థిసంస్థం స్థపుటగతమపి క్రవ్యమవ్యగ్రమత్తి॥ (మ, అ)

అథాద్భుతః—

అద్భుతో విస్మయస్థాయిభావో గన్ధర్వదైవతః।
పీతవర్ణో వస్తు లోకాతిగమాలమ్బనం మతమ్।
గుణానాం తస్య మహిమా భవేదుద్దీపనం పునః।
స్తమ్భః స్వేదోఽథ రోమాఞ్చగద్గదస్వరసంభ్రమః।
తథా నేత్రవికాసాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్త్తితాః।
వితర్కావేగసంభ్రాన్తిహర్షాద్యా వ్యభిచారిణః॥౨౩౧॥

యథా—

దోర్దణ్డాఞ్చితచన్ద్రశేఖరధనుర్దణ్డావభఙ్గోద్యత-
ష్టఙ్కారధ్వనిరార్యబాలచరితప్రస్తావనాడిణ్డిమః।

స్థపుటగతమపి క్రవ్యం మాంసం ప్రకటితదశనః సన్నవ్యగ్రం యథా స్యాత్తథాఽత్తి। కిం కృత్వా ప్రథమం కృత్తిం చర్మ్మ ఉత్కృత్యోత్కృత్య। అథానన్తరం అంసే భుజమూలే స్ఫిచి నితమ్బే పృష్ఠే చ। ఆదినా ఉరౌ చ। పిణ్డేఽవయేవ సులభాని మాంసాని జగ్ధ్వా భక్షయిత్వా। ఈదృశక్రమేణ భక్షణాద్ అవ్యగ్రతా। మాంసాని కీదృశాని పృథునా ఉచ్చ్ఛేన తత్పుల్లతయా భూయాంసి బహూని తథా అతిదుర్గన్ధీని।

(వి, య) అద్భుతవ్యభిచారిభావేషు సంభ్రాన్తిః భ్రమణం చపలతా। తేనానుభావత్వేన ఉక్తసంభ్రమాద్భేదః। దోర్దణ్డేతి— రామేణ ధనుషి భగ్నే తచ్ఛబ్దం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య ఉక్తిరియమ్। దోర్దణ్డేనాతితస్య ఉత్క్షిప్తస్య చన్ద్రశేఖరధనుర్దణ్డస్యావభఙ్గేన ఉద్ధతో

ఝుఙ్కారధ్వనిః అహో౭ద్యాపి న విశ్రామ్యతి। కీదృశః। ఆర్యస్య రామస్య బాలచరితానాం ప్రస్తావనాయాః ప్రఖ్యాపనాయాః డిణ్డిమో వాద్యవిశేషః పునః కీదృశః— ద్రాకసహసా పర్యస్తాభ్యాముత్క్షిప్తాభ్యాం కపాలసంపుటాభ్యాం పునర్మిలితో బ్రహ్మాణ్డభాణ్డస్య చణ్డశబ్దాత్ ఉత్ప్లుత్య పునర్మిలితం బ్రహ్మాణ్డకపాలద్వయం తదుదరే భ్రామ్యన్ ఇత్యర్థః। అత్ర రామో లోకాతిగం వస్తు। ధనుర్భఙ్గే
గుణః।____

(లో, అ) దోర్దణ్డేతి। ఆర్యో రామః ద్రాక్షటితి। పర్యాప్తౌ సంపూర్ణౌకపాలసంపుటౌ యస్య। ఏవం విశేషణవిశిష్టతయా మిలతి జాయమానే బ్రహ్మాణ్డభాణ్డోదరే భ్రామ్యన్

____

అత్ర శవః ప్రేతరఙ్కో వా ఆలమ్బనమ్। తత్కర్త్తనం మాంసాదనఞ్చ ఉద్దీపనమ్। తద్ద్రష్టుః నాసాకుఞ్చనవదనవిధూననవివర్త్తననిష్ఠీవినాదయో౭నుభావాః ఉద్వేగాదయో వ్యభిచారిణః। జుగుప్సా స్థాయిభావః। సామాజికే బీభత్సరసో వ్యజ్యతే।

____

ద్రాక్ పర్యస్తకపాలసంపుటమిలద్బ్రహ్మాణ్డభాణ్డోదర-

భ్రామ్యత్పిణ్డితచణ్డిమా కథమహో నాద్యాపి విశ్రామ్యతి॥ (య, ఆ)

అథ శాన్తః—

శాన్తః శమస్థాయిభావ ఉత్తమప్రకృతిర్మతః। (ఇ)

కున్దేన్దుధవలచ్ఛాయః శ్రీనారాయణదైవతః।

అనిత్యత్వాదినాశేషవస్తునిఃసారతా తు యా। (ర)

పరమాత్మస్వరూపం వా తస్యాలమ్బనమిష్యతే।
పుణ్యాశ్రమహరిక్షేత్రతీర్థరభ్యవనాదయః।
మహాపురుషసఙ్గాద్యాస్తస్యోద్దీపనరూపిణః।
రోమాఞ్చాద్యాశ్చానుభావాస్తథా స్యుర్వ్యభిచారిణః।
నిర్వేదహర్షస్మరణమతిభూతదయాదయః॥౨౩౨॥

యథా—

రథ్యాన్తశ్చరతస్తథా ధృతజరత్కన్థాలవస్యాధ్వగైః
సత్రాసఞ్చ సకౌతుకఞ్చ సదయం దృష్టస్య తైర్నాగరైః।
నిర్వ్యాజీకృతచిత్సుధారసముదా నిద్రాయమాణస్య మే
నిఃశఙ్కం కరటః కదా కరపుటీభిక్షాం విలుణ్ఠిష్యతి॥ (ల, ఈ)

(వి, ర) అనిత్యత్వాదినా ఇత్యత్ర ఆదిపదాత్ ఇష్టవియోగాదినా వైరాగ్యపరిగ్రహః।

(వి, ల) రథ్యాన్త ఇతి। సంసారవిరక్తస్యోక్తిరియమ్। నిర్వ్యాజీకృతయా చిత్సుధారసముదా జ్ఞానామృతహర్షేణ నిద్రాయమాణస్య మే కదా కరపుటీభిక్షాం కరటః కాకో విలుణ్ఠిష్యతి। కామనాభావాత్ నిర్వ్యాజితా। మమ కీదృశమ్య, భిక్షావిలుణ్ఠనాదిభయాభావాత్

పిణ్డితః పిణ్డీభూతః చణ్డిమా చణ్డత్వం యస్యేతి ఝఙ్కారధ్వనేర్విశేషణమ్।

(లో, ఇ) ఉక్తరూపః శమః స్థాయిభావో యస్య। యత్తు నిర్వేదస్య స్థాయిభావతావలమ్బనేన శాన్తరసస్వీకారః కృతస్తదుయ్క్తమ్, తస్య స్వాద్యమానరూపత్వాత్ సంచారిభావస్యైవ నాట్యత్వాత్।

(లో, ఈ) రథ్యేతి— లవో లేశః। ఛిద్రమయత్వాత్ వికృతాకారత్వాత్సత్రాసమ్। తథాద్భుతస్యాఽదృష్టపూర్వకత్వాత్సకౌతుకమ్। అకిఞ్చనత్వాత్ సదయమ। నిర్బీజీకృతో

అత్ర ధనుష్టఙ్కార ఆలమ్బనవిభావః। తస్య విశాలతోద్దీపనవిభావః। తస్య వర్ణనమనుభావః। హర్షాదయశ్చ వ్యభిచారిభావాః। అద్భుతః స్థాయిభావః। సామాజికేఽద్భుతరసో వ్యజ్యతే।

పుష్టిస్తు మహాభారతాదౌ ద్రష్టవ్యా।

నిరహఙ్కారరూపత్వాద్ దయావీరాదిరేష నో॥౨33॥

దయావీరాదౌ హి జీమూతవాహనాదౌ అన్తరా మలయవత్యాద్యనురాగాదేరన్తే చ విద్యాధరచక్రవర్తి_త్వాద్యాప్తేర్దర్శనాదహఙ్కారోపశమో న దృశ్యతే। శాన్తస్తు సర్వప్రకారేణాహఙ్కారప్రశమైకరూపత్వాన్న తత్రాన్తర్భావమర్హతి। అతశ్చ నాగానన్దాదేః శాన్తరసప్రధానత్వమపాస్తమ్।

నను—

న యత్ర దుఃఖం న సుఖం న చిన్తా న ద్వేషరాగౌ న చ కాచిదిచ్ఛా।

రసః స శాన్తః కథితో మునీన్ద్రైః సర్వేషు భావేషు సమప్రమాణః॥ (వ, ఉ)

ఇత్యేవంరూపస్య శాన్తస్య మోక్షావస్థాయామేవాత్మస్వరూపాపత్తిలక్షణాయాం ప్రాదుర్భావాత్ తత్ర సంచార్యాదీనామ్ అభావాత్ కథం రసత్వమిత్యుచ్యతే। (ఊ)

నిఃశఙ్కం చరతః రథ్యాన్తః నగరరాజమార్గమధ్యే చరతః। ధృతజరత్కన్థాలవస్య'। అతః తైః రథ్యాస్థైః అధ్వగైర్నాగరైః కన్థాదివిపరీతదర్శనాత్ సత్రాసఞ్చ సకౌతుకఞ్చ దరిద్రావస్థాదర్శనాత్ సదయఞ్చ దృష్టస్య। అత్ర సమస్తసుఖహేతూపక్షేపణాత్ లబ్ధాశేషవస్తునిఃసారతా ఆలమ్బనమ్। నాగరైరుక్తరూపేణ దర్శనాని ఉద్దీపనాని। భిక్షావిలుణ్ఠనాశంసాలభ్యౌ రోమాఞ్చహర్షావనుభావవ్యభిచారిణౌ।

(వి, వ) దయావీరస్య భేదమాహ— నిరహఙ్కారేతి। నాగానన్దేతి—జీమూతవాహననాయకే నాగానన్దే నాటకే కావ్యప్రకాశే శాన్తస్య జీమూతవాహనస్య యుక్తిమాక్షిపతిఅతశ్చ ఇతి। సర్వేషు భావేష్వితి— సర్వేషు కాన్తాదిసకలపదార్థేషు సత్స్వపీత్యర్థః। అత్ర చ ఇతి— మోక్షావస్థీయశాన్తః స ఏవ యతో రసతామేతీతి కావ్యనాట్యసమర్పితఃసన్నితి శేషః।____

యోఽసౌ చిజ్జ్ఞానమేవ సుధారసః తేన ప్రకాశేన యా ముత్ ప్రీతిః సుఖైకమయతా తయా నిద్రాయమాణస్య పశ్యతోఽపి ప్రమేయజాతమపశ్యతః చిత్సుధారసస్య। నిర్బీజీకృతస్యాయమర్థఃనిర్గతం బీజం సంసారకారణమ్ అవిద్యాఖ్యం యస్మాత్ ప్రకాశాదిత్యర్థః। నిర్గతం బీజమ్ ఆత్మప్రకాశజ్ఞానకారణం మనో యత్ర స నిర్బీజః। బ్రహ్మాకారాం వృత్తిముత్పాద్య మనసః సత్త్వాంశస్యాపి వినాశాభ్యుపగమాత్।

(లో, ఉ) నిరహమితి— దయావీరాదీత్యాదిశబ్దాన్ ధర్మవీరాదిః। నాగానన్దాఖ్యం నామ నాటకమ్। సర్వేషు లోష్టాశ్మకాఞ్చనాదిషు భావేషు పదార్థేషు సమం తుల్యం ప్రమాణం జ్ఞానం యత్ర।

(లో, ఊ) ఆత్మేతి— ఆత్మస్వరూపస్య ఆపత్తిః ప్రాప్తిః లక్షణం స్వరూపం యస్యాః।

యుక్తవియుక్తదశాయామవస్థితో యః శమః స ఏవ యతః।
రసతామేతి తదస్మిన్ సంచార్యాదేః స్థితిశ్చ న విరుద్ధా॥ ౨౩౪॥

యశ్చాస్మిన్ సుఖాభావోఽప్యుక్తస్తస్య వైషయికసుఖపరత్వాన్న విరోధః। (శ, ఋ)

ఉక్తం హి—

యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహాసుఖమ్।
తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలామ్॥
సర్వాకారమహఙ్కారరహితత్వం వ్రజన్తి చేత్।
అత్రాన్తర్భావమర్హన్తి దయావీరాదయస్తదా॥ (ష, ఋ)

అదిశబ్దాత్ ధర్మవీరదానవీరదేవతావిషయరీతిప్రభృతయః

తత్ర దేవతావిషయా రతిర్యథా—

కదా వారాణస్యామిహ సురధునీరోధసి వసన్
వసానః కౌపీనం శిరసి నిదధానోఽఞ్జలిపుటమ్।
అయే గౌరీనాథ! త్రిపురహర! శమ్భో! త్రినయన!
ప్రసీదేతి క్రోశన్నిమిషమివ నేష్యామి దివసాన్॥ (స)

(వి, శ) న విరుద్ధేతి— నిర్వేదరూపసంచారిస్థితిః అత్రాస్త్యేవ ఇత్యర్థః। వైషయికసుఖపరత్వాదితి। తేన శాన్తస్య వైషయికసుఖభిన్నం తృష్ణాక్షయాధీనం సుఖమస్త్యేవ ఇత్యుక్తమ్।

(వి, ష) తత్ర చ సమ్వాదమాహ। ఉక్తం హీతి— ఏతే కామసుఖదివ్యసుఖే।

(వి, స) దేవతావిషయరతిర్యథేతి— శాన్తాన్తర్భావమాపన్నా దేవతావిషయరతిర్యథేత్యర్థః। కదా వారాణస్యామితి— ఇహ వారాణస్యాం సురధున్యా గఙ్గాయా రోధసి తీరే పులినే వా వసన్ అహం కౌపీనద్వయఞ్చ వసానః శిరస్యఞ్జలిపుటం దధానశ్చ అయే గౌరీనాథేత్యాదినాఽఽక్రోశన్ చ కదా దివసాన్ నిమేషమివ నేష్యామీత్యర్థః। అత్ర కౌపీనాదివిశేషణైః సుఖాదిరాహిత్యప్రాప్త్యా సర్వాహఙ్కారరాహిత్యలాభాద్ దేవవిషయరత్తైరపి శాన్తరసత్వప్రాప్తిః।

(లో, ఋ) యుక్తేతి— తత్ర విషయేభ్యః పరావృత్య సాక్షాత్ కర్తవ్యే బ్రహ్మణి మనో నిధాయ వర్త్మానత్వచిన్తాసన్తానవాన్ యుక్తః, యస్య చ యోగజధర్మసహకృతేన మనసా, జిజ్ఞాసితవస్తుసాక్షాత్కారో జాయతే, యశ్చ భూత్వేన్ద్రియజయీ అణిమాద్యాః కార్యసిద్ధీర్దూరశ్రవణాద్యా హ్యతీన్ద్రియసిద్ధీరాసాదితవాన్। సమాధిన్యుత్థితో వియుక్తః। యస్య యోగజధర్మసహకృతాని బాహ్యేన్ద్రియాణి స్వే స్వే విషయే మహత్త్వసన్నికర్షాదిసహకారనిరపేక్షాణి వర్త్న్తే, ఏవం యుక్తవియుక్తావస్థాయామిత్యర్థః।

(లో, ఋ) అత్రేతి— అత్ర మహావిషయే దయావీరాదయః స్వల్పవిషయాః।

అథ మునీన్ద్రసమ్మతో వత్సలః—

స్ఫుటం చమత్కారితయా వత్సలం చ రసం విదుః।
స్థాయీ వత్సలతాస్నేహః పుత్రాద్యాలమ్బనం మతమ్। (హ, ల్ఱ)
ఉద్దీపనాని తచ్చేష్టావిద్యాశౌర్యోదయాదయః।
ఆలిఙ్గనాఙ్గసంస్పర్శశిరశ్చుమ్బనమీక్షణమ్।
పులకానన్దవాష్పాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః।
సంచారిణోఽనిష్టశఙ్కాహర్షగర్వాదయో మతాః। .
పద్మగర్భచ్ఛవిర్వర్ణో దైవతం లోకమాతరః॥౨౩౫॥

యథా—

యదాహ ధాత్ర్యా ప్రథమోదితం వచో
యయౌ తదీయామవలమ్బ్య చాఙ్గులీమ్।
అభూచ్చ నమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయా।
పితుర్ముదం తేన తతాన సోర్భకః॥ (క్ష)+

ఏషాఞ్చ రసానాం పరస్పరవిరోధమాహ—

ఆద్యః కరుణబీభత్సరౌద్రవీరభయానకైః।
కరుణో హాస్యశృఙ్గారరసాభ్యామపి తాదృశః।
భయానకేన శాన్తేన తథా వీరరసః స్మృతః।
శాన్తస్తు వీరశృఙ్గారరౌద్రహాస్యభయానకైః।
భయానకేన కరుణేనాపి హాస్యో విరోధభాక్।
రౌద్రస్తు హాస్యశృఙ్గారభయానకరసైరపి।

(వి, హ) వత్సలతాస్నేహ ఇతి— న చైవం దయావీరత్వప్రసక్తిరితి వాచ్యమ్, ఆత్మాపకారేణాపి పరోపచికీర్షాప్రయోజకధర్మవిశేషస్య దయాత్వాత్ సుఖసమ్బన్ధిని అనురాగవిశేషస్య చ స్నేహత్వాత్ ఇతి అనయోర్భేదాత్।

(వి, క్ష) యదాహ ధాత్ర్యేతి— ఉదితస్య ఉచ్చారితస్య ప్రథమం ప్రథమోదితమితి "రాజదన్తాదిసమాసాత్"। ధాత్ర్యా ఉదితశ్చ నారాయణేత్యాదిశబ్దశ్చ ప్రథమం "నా" ఇత్యాది యద్వచః రఘురాహ తదీయాం ధాత్రీయామ్ అఙ్గులిమవలమ్బ్య యచ్చ యయౌ ప్రణిపాతశిక్షయా యచ్చ నమ్రోఽభూత్, తేన కర్మణా పితుర్దిలీపస్య ముదం తతాన ఇత్యర్థః।____

(లో, ఌ) స్ఫుటమితి— చమత్కారస్యాత్రోక్తప్రకారేణ రసే సారత్వాన్నిర్దేశః। తస్య చ విభావాదిశవలితస్వప్రకాశానన్దమయత్వం దైవసిద్ధమిత్యుక్తమ్। చమత్కారితయేతి। వత్సలతారూపః స్నేహః।____

+దిలీపస్య వత్సలతా స్థాయిభావః। రఘురాలమ్బనవిభావః। తాదృశభాషణగమనాదికముద్దీపనవిభావః। ఆలిఙ్గనాదికమనుభావః। హర్షాదయః సంచారిభావాః।

శృఙ్గారవీరరౌద్రాఖ్యహాస్యశాన్తైర్భయానకః।

శృఙ్గారేణ తు బీభత్స ఇత్యాఖ్యాతా విరోధితా॥౨౩౬॥

ఆద్యః శృఙ్గారః। ఏషాం చ సమావేశప్రకారా వక్ష్యన్తే।

కుతోఽపి కారణాత్ క్వాపి స్థిరతాముపయన్నపి।

ఉన్మాదాదిర్న తు స్థాయీ పాత్రే న స్థైర్యమేతి యత్॥౨౩౭॥ (క, ఏ)

యథా విక్రమోర్వశ్యాం చతుర్థేఽఙ్కే పురూరవస ఉన్మాదః।

రసభావౌ తదాభాసౌ భావస్య ప్రశమోదయౌ।
సన్ధిః శబలతా చేతి సర్వేఽపి రసనాద్రసాః॥౨౩౮॥

రసనధర్మయోగిత్వాద్ భావాదిష్వపి రసత్వముపచారాత్ ఇత్యభిప్రాయః।(ఖ, ఐ)

భావాదయ ఉచ్యన్తే—

సఞ్చారిణః ప్రధానాని దేవాదివిషయా రతిః। (ఓ)
ఉద్బుద్ధమాత్రః స్థాయీ చ భావ ఇత్యభిధీయతే॥౨౩౯॥

న భావహీనోఽస్తి రసో న భావో రసవర్జితః

(వి, క) పాత్రే న— స్వభావత ఇతి శేషః।

(వి, ఖ) ప్రశమోదయౌ నాశోత్పత్తీ। రసనాద్రసా ఇతి— రసనమ్ ఆస్వాదనం నద్రూపసాదృశ్యాత్ గౌణ్యా లక్షణయా రసపదార్థ ఇత్యర్థః। తస్య రసస్య సాదృశ్యం వ్యాచేష్టే— రసనధర్మేతి—

(వి, గ) ప్రధానానీతి నిరాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వమేవ ప్రాధాన్యమ్। ప్రధానభూతా దేవాదివిషయా రతిశ్చేతి చార్థో బోధ్యః। ఉద్బుద్ధమాతత్రః జ్ఞాతమాత్రః నతు విశిష్య నిశ్చిత ఇత్యర్థః। స్థాయీ

స్థాయిభావవద్ వాచ్యో నతు స్థిరతామాపన్న ఇత్యర్థః। నను సఞ్చారిణస్తావద్రసనధర్మసమ్బన్ధిన ఏవ, తతశ్చ సఞ్చారిసత్త్వేఽవశ్యం రససత్త్వమ్। తథా చ ధ్వనిరేవ రస ఇత్యతః కథం తత్ర భావధ్వనిత్వమిత్యత ఆహ— న భావో రసేతి। అత్ర భావపదం సఞ్చారిపరం, దేవాదిరతిభావస్య రసహీనత్వాద్। తత్ర యథాఽప్రధానతయా రసస్తిష్ఠతి ఏవం రసేఽపి అప్రధానతయా భావస్తిష్ఠతీత్యాహ— న భావహీన ఇతి।

(లో ఏ) ననూన్మాదానాం స్థాయిత్వమవలమ్బ్య కథమన్యేఽపి రసా నోక్తాః ఇన్యాశఙ్క్యాహ— కుతోఽపీతి।

(లో, ఐ) నను యది రసాత్మకం వాక్యమేవ కావ్యం తర్హి భావాదిప్రధానమకావ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ— రసాభావాదితి। తదాభాసౌ రసాభాసౌ భావాభాసశ్చ। రమనం స్వాదనముక్తప్రకారమ్।

(లో, ఓ) రతిరిత్యనన్తరం పరిపోషం న నీతేతి శేషః।

పరస్పరకృతా సిద్ధిరనయో రసభావయోః॥ (గ)

ఇత్యుక్తదిశా పరమాలోచనయా పరమవిశ్రాన్తిస్థానేన రసేన సహైవ వర్త్తమానా అపి రాజానుగతవివాహప్రవృత్తభృత్యవదాపాతతో యత్ర ప్రాధాన్యేనాభివ్యక్తా వ్యభిచారిణో దేవమునిగురునృపాదివిషయా చ రతిరుద్బుద్ధమాత్రా విభావాదిభిరపరిపుష్టతయా రసతామనాపాద్యమానాశ్చ స్థాయిభావా భావశబ్దవాచ్యాః। (ఘ)

తత్ర వ్యభిచారీ యథా— “ఏవం వాదిని దేవర్షౌ" ఇత్యాది। అత్రావహిత్థా (ఙ)

దేవవిషయా రతిర్యథా ముకున్దమాలాయామ్ —

దివి వా భువి వా మమాస్తు వాసో
నరకే వా నరకాన్తక! ప్రకామమ్।
అవధీరితశారదారవిన్దౌ
చరణౌ తే మరణేఽపి చిన్తయామి॥ (చ)

మునివిషయా రతిర్యథా—

విలోకనేనైవ తవాఽమునా మునే!
కృతః కృతార్థోఽస్మి నిబర్హితాంహసా।

(వి, ఘ) రాజానుగతేతి। స్వవివాహదినే భృత్య ఏవ ప్రధానమ్। రాజా చ తదనుగః। ఏవం ప్రధానమపి రసో నిరాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యస్య భావస్య ప్రధానస్య అనుగ ఇత్యర్థః। ఉద్బుద్ధమాత్రా ఇత్యాదికం స్థాయినో భావా ఇత్యస్య విశేషణమ్। తేషాం రసతానాప్తౌ హేతుః విభావాదిరితి, తైరపరిపోషశ్చ తస్య విశిష్యాఽనిశ్చితత్వాత్। తచ్చాగ్రే ఉదాహరణే దర్శయిష్యతే।

(వి, ఙ) ఏవం వాదినీతి। దేవర్షౌ హరేణ పార్వతీఘటనార్థవాక్యవాదిని సతి ఇత్యర్థః। అధోముఖత్వం లజ్జయా। కమలపత్రగణనమనవధానసూచనాద్ హర్షాకారగోపనాయ అవహిత్థా ఆకారగుప్తిః।

(వి, చ) దివి వా భువి వేతి— హే నరకాసురాన్తక మరణే జాతే మమ దివి భువి వా నరకే వా వాసోఽస్తు। తథాపి తవ చరణౌ స్మరామి ఇత్యర్థః। మరణకాలేఽపి స్మరామీతి బహవః। తదా చ దివి వా ఇత్యాదికమ్ అసమ్బద్ధం స్యాత్। నహి త్వచ్చరణస్మరణాత్ నరకవాసప్రసక్తిః; యేన తత్సహితోక్తిః। చరణౌ కీదృశౌ శోభయావధీరితశరత్కాలపద్మౌ।

(వి, ఛ) విలోకనేనైవేతి। నారదం ప్రతి శ్రీకృష్ణస్యోక్తిరియమ్। హే మునే! తవ అమునా విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్మి। కృతార్థతాం దర్శయతి— నిబర్హితేతి। నిబహితం నాశితమ్ అంహః పాపం యేన తాదృశేన। తథాపి తవ గరీయసీః గిరః శుశ్రూషుః శ్రోతు-

---

తథాపి శుశ్రూషరహ గరీయసీ—

ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే॥ (ఛ)

రాజవిషయా రతిర్యథా మమ—

త్వద్వాజిరాజినిర్ధూతధూలీపటలపఙ్కిలామ్।
న ధత్తే శిరసా గఙ్గాం భూరిభారభియా హరః॥ (జ)

ఏవమన్యత్।

ఉద్బుద్ధమాత్రస్థాయినో యథా—

హరస్తు కిఞ్చిత్పరివృత్తధైర్యశ్చన్ద్రోదయారమ్భ ఇవామ్బురాశిః।
ఉమాముఖే బిమ్బఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోచనాని॥

అత్ర పార్వతీవిషయా భగవతో రతిః। (ఝ)

నన్వుక్తం ప్రపానకరసవద్ విభావాదీనామేకోఽవభాసో రస ఇతి తత్ర సఞ్చారిణః పార్థక్యాభావాత్ కథం ప్రాధాన్యేనాభివ్యక్తిరిత్యుచ్యతే— (అ)

మిచ్చురస్మి। హేతుం వినైవ శ్రవణేచ్ఛాముక్త్వా హేతుమపి వక్తుమాహ— అథవేతి। కేన జనేన శ్రేయసి మఙ్గలే తృప్యతే; అపి తు న కేనాఽపీత్యర్థః।

(వి, జ) త్వద్వాజిరాజీతి। తవ వాజిరాజ్యా నిర్ధూతం యద్ ధూలిపటలం తేన పఙ్కిలామ్। పఙ్కిలత్వాత్ పఙ్కజలాభ్యాం భూరిర్భారః। భియేతి— వోఢుమసామర్థ్యేన ఉత్తరోత్తరం భావిదుఃఖద్వేషరూపేణ భయేనేత్యర్థః।

(వి, ఝ) స్థాయిన ఇతి। స్థాయిభావస్య భావత్వప్రాప్తేర్యథా ఇత్యర్థః। క్వచిత్తు స్థాయియథేత్యేవ పాఠః। హరస్త్వితి। కన్దర్పేణ ధనుషి ఆరోపితే ఆకాలికే వసన్తే జాతే తపస్యతో మహేశస్య పార్వతీ దృష్ట్వా కించిద్ ధైర్యపరావృత్తివర్ణనమిదమ్। చన్ద్రోదయస్యారమ్భే ప్రాథమికదశాయాం తదానీమేవ తస్య ధైర్యపరావృత్తేః। కించిత్త్వాత్ భగవతో రతిరత్రభవతాం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః। ధైర్యపరావృత్తైః కిఞ్చిద్ ఉద్భావేన రసతామనాప్తత్వేన భావత్వస్యైవ ప్రాప్తేరిత్యర్థః।

(వి, ఞ) సంచారిణః ప్రధానాని ఇత్యనేన ప్రధానీభూతస్యైవ వ్యభిచారిభావస్య భావత్వప్రాప్తిరుక్తా। విభావాదీనాం సర్వేషామేవ రసాదిబోధే ఏకీభావేన విషయతోక్తా। నను తత్ర వ్యభిచారిభావస్య పార్థక్యేన ప్రాధాన్యమవగమ్యతే। అత ఏవ కథమేవంవాదినీత్యత్రాఽవహిత్థాయాః ప్రాధాన్యమేవాశఙ్కతే— నన్వుక్తమితి। రస ఇత్యత్ర భావ ఏవ రసః। భావస్యైవాప్రాధాన్యశఙ్కయా భావత్వాభావస్యైవ శఙ్కితత్వాత్, పార్థక్యాభావాత్ పృథక్
ప్రాధాన్యాభావాత్।

అత్ర రతేరావిర్భవన్త్యాః ప్రకరణాదిపర్యాలోచనయా పరిపోషాభావాత్ న రసత్వమ్। రసాన్తరానఙ్గత్వాత్ న వ్యభిచారిత్వమ్। అతో భావనామాత్రవిషయత్వాత్ భావత్వమేవ యుక్తమ్। ఏవమ్—

“జరదమ్బరసమ్వరగ్రన్థవిధౌ గ్రన్థకారోఽహమ్।

'విభావో' (క. పు.) 'స్థాయీ యథా' (ట . పు)

యథా మరీచఖణ్డాదేరేకీభావే ప్రపానకే।

ఉద్రేకః కస్యచిత్క్వాపి తథా సఞ్చారిణో రసే॥౨౪౦॥ (ట, ఔ)+

అథ రసభాసభావాభాసౌ—

అనౌచిత్యప్రవృత్తత్వ ఆభాసో రసభావయోః॥౨౪౧॥

అనౌచిత్యం చాత్ర రసానాం భరతాదిప్రణీతలక్షణానాం సామగ్రీరహితత్వే సత్యేకదేశయోగిత్వోపలక్షణపరం బోధ్యమ్। తచ్చ బాలవ్యుత్పత్తయే ఏకదేశతో దర్శ్యతే। (ఠ, అ)

ఉపనాయకసంస్థాయాం మునిగురుపత్నీగతాయాఞ్చ।

బహునాయకవిషయాయాం రతౌ తథాఽనుభయనిష్ఠాయామ్।

ప్రతినాయకనిష్ఠత్వే తద్వదధమపాత్రితర్యగదిగేత।

(వి, ట) తథా సఞ్చారిణ ఇతి। ఉద్రేక ఇతి అనుషఙ్గః। రసో భావ ఉద్రేకనియమశ్చ నిరాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వేన।

(వి, ఠ) అనౌచిత్యప్రవృత్తేతి। రసానామనౌచిత్యప్రవృత్తత్వే ఇత్యన్వయః। భరతాదిప్రణీతేతి। భరతాదిమునిప్రణీతాని యాని లక్షణాని తేషాం సామగ్రీసమగ్రత్వమ్। తద్రాహిత్యే సతి తదేకదేశయోగిత్వోపలక్షణమనౌచిత్యమిత్యర్థః। తల్లక్షణోక్తం యత్ కిఞ్చిద సత్త్వే ఏకదేశయోగితా ఇత్యర్థః। భరతాయద్యుక్తలక్షణం వక్ష్యమాణానౌచిత్యమాలాయాం యద్ యదాలమ్బనాదికముక్తం తద్రసాదేర్బోధ్యమ్।

(వి, డ) ఉపనాయకేతి। ఉపనాయకవిషయాయామిత్యర్థః। ఇదం ప్రియారతౌ। మునిగుర్వితి। ఇదం మునిగుర్వోరేవ స్వపత్న్యాం రతౌ। అన్యస్యాం తు పరోఢావర్జనాదేవ ఆభాసస్యాసిద్ధిః। బహునాయకేతి। అనూఢవేశ్యాయా రతౌ తస్యా ఉపనాయకాభావాత్। అనుభావనిష్ఠాయామితి। నాయకనాయికయోరేకతరమాత్రనిష్ఠత్వే ఇత్యర్థః। ప్రతినాయకేతి। ఇదం వీర-

(లో, ఔ) రసాస్వాదానన్తరం వికారేణాఽనుభూయమానః।

(లో, అ) సామగ్రీతి। న ఖలు సామగ్రీ సర్వథా నాస్తి। కిన్త్వేకదేశయోగిత్వం సతి ఆభాసత్వమిత్యర్థః।

పరిమితకదన్నవణ్టనవిధానపారఙ్గతా గృహిణీ॥"

ఇత్యత్ర దుర్గతస్యాత్మదశాపర్యాలోచనయా ప్రాదుర్భూతోఽపి హాసః పరిపోషవిరహాన్న రసప్రకృతిః।

+ యథా ప్రపానకరసే క్వచిత్ కస్యచిద్రసస్యోద్రేకః, తద్వదత్రాపి సంచారిణ ఉద్రిక్తతయా చమత్కారే సతి తన్ముఖేన వ్యపదేశ ఇతి భావః।

అనౌచిత్యాదృతే నాస్తి రసభఙ్గస్య కారణమ్।

ప్రసిద్ధౌచిత్యబన్ధస్తు రసస్యోపనిషద్ పరా॥ ఇతి।

అనౌచిత్యం హి లోకశాస్త్రాదివిరుద్ధమ్।

శృఙ్గారేఽనౌచిత్యం రౌద్రే గుర్వాదిగతకోపే।
శాన్తే చ హీననిష్ఠే గుర్వాద్యాలమ్బనే హాస్యే।
బ్రహ్మవధాద్యుత్సాహేఽధమపాత్రగతే తథా వీరే।
ఉత్తమపాత్రగతత్వే భయానకే జ్ఞేయమేవమన్యత్ర ॥౨౪౨॥ (ఉ)

తత్ర రతేరుపనాయకనిష్ఠత్వే యథా మమ—

స్వామీ ముగ్ధతరో వనం ఘనమిదం బాలాఽహమేకాకినీ
క్షోణీమావృణుతే తమాలమలినచ్ఛాయాతమఃసంహతిః।
తన్మే సున్దరం! ముఞ్చ కృష్ణ! సహసా వర్త్మేతి గోప్యా గిరః
శ్రుత్వా తాం పరిరభ్య మన్మథకలాసక్తో హరిః పాతు వః॥ (ఢ, ఆ)

బహునాయకనిష్టత్వే యథా—

కాన్తాస్త ఏవ భువనత్రితయేషు మన్యే
యేషాం కృతే సుతను! పాణ్డురయం కపోలః।

రసేః తత్ర జేతవ్యః ప్రతినాయకః। తన్నిష్ఠత్వే గుర్వాదిగతే గుర్వాదివిషయే। ఏవముత్తరోత్తరం గతపరం క్వచిత్ తద్విషయపరం క్వచిత్ తద్విశిష్టపరం యోగ్యతయా బోధ్యమ్।

(వి, ఢ) సన్ధ్యాకాలే పన్థానమావృత్య తిష్ఠన్తం శ్రీకృష్ణం ప్రతి గోప్యా ఉక్తిరియమ్। ముగ్ధతరో భద్రానభిజ్ఞః, అవిచారేణైవ క్రోధకారీత్యర్థః। అత్ర కృష్ణవిషయా గోప్యా రతిః। తథా హి ముగ్ధతరో మూఢతరో మమ తవ ఆసఙ్గం తర్కయితుమసమర్థః। ఘనవనాదికం రతి హేతుః। మునిగురుపత్నీగతత్వేనోదాహృతమ్। తత్ర గురుపత్నీగతత్వే యథా—

మధౌ ప్రభూతే పికనాదదూతే మన్దానిలోద్ధూతవికాశిచూతే।

ప్రియాముఖాలోకనమాత్రకర్మా గురుర్న ధర్మాయ న పాఠనాయ॥

మునిపత్నీగతత్వే యథా—

తపోవిభావసంభవాతులవిభూతికః సౌభరి-

ర్మునిర్నృపతికన్యకాశతపరిగ్రహః కామతః।

ప్రచుమ్బతి ముహుర్ముహుః కుచనిపీడమాలిఙ్గతి

స్మితోత్తరముదీక్షతే పరిహసత్యజస్రం ప్రియామ్॥

(వి, ణ) కాన్తాస్త ఏవ ఇతి। కాన్తాః కమనీయపురుషాః। అత్ర

(లో, ఆ) స్వామీతి। ఇహ హి స్వామీతి ముగ్ధతర ఇతి చ పదాభ్యాం భయదత్వం పక్షే ప్రియత్వాభావో రతినాగరత్వాభావశ్చ, వనస్య ఘనత్వే గృహగమనదుర్ఘటత్వమ్, బాల్యే భయం యౌవనం చ, యౌవనేన చ ఏతాదృశి వయసి అనురూపపతిర్నాస్తి, ఏకాకినీత్యనేన

అన్ధకారావరణకథనేన చ స్వైరయానాసహత్వం గోప్యరసప్రకాశాభావశ్చ సున్దరేతి సమ్బోధనే పరిత్యాగార్థ చాటుః, స్వాభిలషణీయత్వఇ్చ। లోచనీ సమాప్తా।

అనుభయనిష్టత్వే యథా— మాలతీమాధవే నన్దనస్య మాలత్యామ్।

పశ్చాదుభయనిష్ఠత్వేఽపి ప్రథమమేకనిష్ఠత్వే రతేరాభాసత్వమ్ ఇతి శ్రీమల్లోచనకారాః। తత్రోదాహరణం యథా— రత్నావల్యాం సాగరికాయా అన్యోఽన్యదర్శనాత్ ప్రాగ్వత్సరాజే రతిః। (ణ)

ప్రతినాయకనిష్ఠత్వే యథా— హయగ్రీవవధే హయగ్రీవస్య జలక్రీడావర్ణనే।

అధమపాత్రగతత్వే యథా—

జఘనస్థలనద్ధపత్రవల్లీగిరిమల్లీకుసుమాని కాపి భిల్లీ।
అవచిత్య గిరౌ పురో నిషణ్ణా స్వకచానుత్కచయాఇ్చకార భర్త్రా। (త)

తిర్యగ్గతత్వే యథా—

మల్లీమతల్లీషు వనాన్తరేషు వల్ల్యన్తరే వల్లభమాహ్వయన్తీ।
చఇ్చద్విపఞ్చీకలనాదభఙ్గీసఙ్గీతమఙ్గీకురుతే స్మ భృఙ్గీ॥ (థ)

ఆదిశబ్దాత్తాపసాదయః। రౌద్రాభాసో యథా—

రక్తోత్పుల్లవిశాలలోలనయనః కమ్పోత్తరాఙ్గో ముహు-

ర్ముక్త్వా కర్ణమపేతభీర్ధృతధనుర్బాణో హరేః పశ్యతః।

ఆధ్మాతః కటుకోక్తిభిః స్వమసకృద్దోర్విక్రమం కీర్త్తయ-

న్నంసాస్ఫోటపటుర్యుధిష్ఠిరమసౌ హన్తుం ప్రవిష్టోఽర్జునః॥ (ద)

బహువచనాదనూఢనాయికాయా వేశ్యాయా నాయకబహుత్వలాభః। వత్సరాజ ఇతి। అత్ర వత్సరాజస్యేతి క్వచిద్ అప్రామాణికః పాఠః।

(వి, త) జఘనస్థలేతి— కాపి భిల్లీ కిరాతీ జఘనత్థలే నద్ధా ధృతా పత్రవల్లీః పత్రలతా యయా సా తథా। గిరిమల్లీకుసుమాని కుటజపుష్పాణి అవచిత్య గిరౌ పురో నిషణ్ణా సతీ భర్త్రా స్వప్రయోజ్యేన స్వకచాన్ అర్థాదవచితకుసుమైః ఉత్కచయాఞ్చకార ఉద్దీప్తాంశ్చకారేత్యర్థః। దీప్త్యర్థకచధాతోః ఇదం రూపమ్। అత్ర చ వల్లి ఇత్యత్ర హ్రస్వాన్తవల్లిశబ్దస్య రూపమ్। దీర్ఘాన్తత్వే కప్రత్యయప్రసఙ్గాత్। అత్రాఽధమస్య భర్త్తూరతిః।

(వి, థ) మల్లీమతల్లీష్వితి। మతల్లీ పుష్పవిశేషః। వల్ల్యన్తరే స్థిత్వేత్యర్థః। చఞ్చద్విపఞ్చీకలనాదభఙ్గీసఙ్గీతం చఞ్చన్త్యా విపఞ్చ్యా వీణాయాః కలనాదభఙ్గ్యా సఙ్గీతమ్।

(వి, ద) తాపసాదయ ఇతి। అత్ర చ తాపసస్య జీమూతవాహనస్య నృపస్య మలయవత్యాం రతౌ బోధ్యమ్। రక్తేత్పుల్లేతి। కర్ణాత్ ప్రాప్తాపమానస్య యుధిష్ఠిరస్య కటుకోక్తిభిరాధ్మాతః కుపితోఽర్జునః యుధ్యమానం కర్ణం త్యక్త్వా యుధిష్ఠిరం హన్తుం ప్రవృత్తః। అపేతభీర్గురుహననభయరహితో హరేః కృష్ణస్య పశ్యతః ఇతి— పశ్యన్తం హరిమనాదృత్య ఇత్యత్రానాదరే షష్ఠీ। స్వం స్వీయమ్। అంసో భుజమూలం, తస్య ఆస్ఫోటే పటుః। హీననిష్ఠే శాన్తే గుర్వాద్యాలమ్బనే హాస్యే బ్రహ్మవధాద్యుత్సాహేఽధమపాత్రగతే వీరే చ నోదాహృతమ్। క్రమేణ యథా

భయానకాభాసో యథా—

అశక్నువన్ సోఢుమధీరలోచనః సహస్రరశ్మేరివ యస్య దర్శనమ్।
ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహాగృహాన్తరం నినాయ బిభ్యత్ దివసాని కౌశికః॥ (ధ)

స్త్రీనీచవిషయమేవ హి భయం రసప్రకృతిః। ఏవమన్యత్ర।

భావాభాసో లజ్జాదికే తు వేశ్యాదివిషయే స్యాత్॥౨౪౩॥ (న)

చణ్డాలయోనావిహ జన్మ లబ్ధం ద్విజాతిజన్మాపి న కాఙ్క్షితం మే।
పుణ్యే వనే క్వాపి వపుర్విహాస్యన్ పునర్భవచ్ఛేదమహం సమీహే॥౧॥

అపానవాయుం సతతం విముఞ్చన్ అసంయమవ్యగ్రకపూర్వకేశః।
అధ్యాపయత్యేష గురుః సదా మే లాలాక్తవక్త్రో మలదిగ్ధవాసాః॥౨॥

అనివృత్తపిపాసా హి క్షుద్రవీరజశోణితైః।
ద్రోణస్య రుధిరేణాద్య తృప్యన్తు మమ సాయకాః॥౩॥

నరేద్రపుత్రాన్ మృగయా ప్రవృత్తాన్ విద్ధం మృగం నేతుముపాత్తవేగాః।
అమీ కిరాతాః శరపూర్ణచాపా ధావన్తి మత్వా తృణవత్తమేవ॥౪॥

(వి, ధ)అశక్నువన్నితి— కౌశికో వాసవో యస్యాసురస్య మహస్రరశ్మేరివ దర్శనం సోఢుమశక్నువన్ బిభ్యత్ హేమాద్రిగుహాం ప్రవిశ్య దినాని నినాయ। అధీరలోచనః కాతరాత్ చఞ్చలలోచనః। శబ్దశక్తిమూల ఉపమాధ్వనిరియమ్। తథా హి కౌశికః పేచకః సహస్రరశ్మేర్దర్శనం సోఢుమశక్నువన్ అద్రిగుహాం ప్రవిశ్య యథా దినాని నయతి, అధీరబుద్ధిరలోచనో దివాన్ధత్వాత్, తథా చ పేచక ఇవ ఇన్ద్ర ఇత్యుపమాధ్వనిః। అత్ర ఇదమవధేయమ్। రసభావతదాభాసాదీనామసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యత్వం వక్ష్యతే। తచ్చ స్థాయిభావస్య వ్యఙ్గ్యస్య బోధక్రమాపరిచయాదేవ। అత్ర శ్లోకే భయస్య స్థాయిభావస్య బిభ్యదిత్యేతద్వాచ్యత్వాత్ వ్యఙ్గ్యత్వమేవ నాస్తి, కథం వ్యఙ్గ్యక్రమాపరిచయాధీనమసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యత్వమ్ అతోయం న రసాభాసధ్వనిః, కిన్తూపమాధ్వనిరేవ। తదుదాహరణం తు

జాతిందుష్టోఽపి సంశ్లాఘ్యః స కాలయవనో నృపః।
యుద్ధోద్యుక్తం యమాలోక్య శ్రీకృష్ణోఽపి పలాయితః॥

(వి, న) వేశ్యాదివిషయే। వేశ్యాదినిష్ఠే యథా—

లీలానమ్రముఖీ శిరోంఽశుకమవాకృష్యానయన్తీ పురో
నేత్రోపాన్తవిలోకనేన పరితో యూనాం ధయన్తీ మనః।
దృష్టా వారవిలాసినీ నను సఖే! కస్యాఽపి పుణ్యాత్మనః
పుణ్యౌఘం పరిపాకమాశమయితుం లీలోత్తరం గచ్ఛతి॥

అత్ర వేశ్యాలజ్జామిశ్రితత్వమ్।

స్పష్టమ్—

భావస్య శాన్తావుదయే సన్ధిమిశ్రితయోః క్రమాత్। (ప)
భావస్య శాన్తిరుదయః సన్ధిః శబలతా మతా॥౨౪౪॥

క్రమేణ యథా—

సుతను! జహిహి కోపం పశ్య పాదానతం మాం
న ఖలు తవ కదాచిత్కోప ఏవంవిధోఽభూత్।
ఇతి నిగదతి నాథే తిర్యగామీలితాక్ష్యా
నయనజలమనల్పం ముక్తముక్తం న కిఞ్చిత్॥
అత్ర బాష్పమోచనేన ఈర్ష్యాఖ్యసఞ్చారిభావస్య శమః।
చరణపతనప్రత్యాఖ్యానాత్ప్రసాదపరాఙ్ముఖే
నిభృతకితవాచారేత్యుక్త్వా రుషా పరుషీకృతే।
వ్రజతి రమణే నిఃశ్వస్యోచ్చైః స్తనస్థితహస్తయా
నయనసలిలచ్ఛన్నా దృష్టిః సఖీషు నివేశితా॥+ (ఫ)

(వి, ప) సన్ధిరుత్తరోత్తరవిరుద్ధభావమిశ్రణమ్। సైవ శబలతా। తత్ర ఉత్తరోత్తరభావస్య పూర్వపూర్వాపేక్షయా బలవత్త్వాత్। సన్ధిస్తు ద్వయోస్తుల్యకక్షత్వే। సుతన్వితి స్పష్టమ్।

(వి, ఫ) "హే నిభృత! కితవాచార!” ఇత్యుక్త్వా ఇత్యర్థః। స్తనాస్థితహస్తయా మానిన్యా ఇత్యర్థః।

భావస్య శాన్తావితి। భావస్య ఉదయో వ్యపశాలినో వ్యభిచారిణ ఏవ నతు స్థాయినః, తస్య ప్రకృతత్రవృత్త్యా సన్తతమవిచ్ఛేదినః శాన్త్యాదివర్ణనం విరసమేవ। తత్ర

విరుద్ధసామగ్రీప్రావల్యేన ప్రశమః। స్వసామగ్రీప్రాబల్యేన ఉదయః। ఉభయసామగ్రీప్రాబల్యాత్ పరస్పరానుపమర్ద్వేన బోధః సన్ధిః। పూర్వపూర్వోపనర్ద్వేన ఉత్తరోత్పత్తిః శబలతా ఇతి చతుష్టయం భావశాన్త్యాదిపదేన బోధ్యతే।

సుతన్వితి— హే సుతను! కోపం జహిహి త్యజ। పాదానతం మాం పశ్య। కదాచిదపి తవ ఏవంవిధః కోపః న ఖలు అభూత్। నాథే పత్యౌ ఇతి నిగద్గాత కథయతి సతి తిర్యగామీలితాక్ష్యా వక్రభావేన ఈషన్ముద్రితనయనయా కయాచిన్నాయికయాఽనల్పం బహులం నయనజలమ్ అశ్రు ముక్తం పాతితమ్। కిన్తు కిఞ్చిన్నోక్తమ్। అత్ర శాన్తావేవ చమత్కారప్రతీతేరీర్ష్యాయాః శమః।

+ చరణేతి— చరణయోః పతనేఽపి ప్రత్యాఖ్యానాత్ నిరాకరణాత్ ప్రసాదపరాఙ్ముఖే ప్రసన్నతారహితే హే నిభృత! కితవాచార! ఇత్యుక్త్వా రుషా క్రోధేన పరుషీకృతే నిష్ఠురే రమణే ప్రియే వ్రజతి పరిత్యజ్య ప్రస్థితే సతి ఉచ్చైర్నిఃశ్వస్య స్తనస్థితహస్తయా వక్షసి స్థాపితహస్తయా కయాచిత్ నాయికయా నయనసలిలేన బాష్పేణ ఆచ్ఛన్నా ఆవృతా దృష్టిః సఖీషు నివేశితాఽర్పితా।

అత్ర విషాదస్యోదయః।

నయనయుగాసేచనకం మానసవృత్త్యాపి దుష్ప్రాపమ్।

రూపమిదం మదిరాక్ష్యా మదయతి హృదయం దునోతి చ మే॥

అత్ర హర్షవిషాదయోః సన్ధిః

క్వాకార్యం శశలక్ష్మణః క్వ చ కులం భూయోఽపి దృశ్యేత సా

దోషాణాం ప్రశమాయ న శ్రుతమహో కోపేఽపి కాన్తం ముఖమ్।

కిం వక్ష్యన్త్యపకల్మషాః కృతధియః స్వప్నేఽపి సా దుర్లభా

చేతః స్వాస్థ్యముపైహి కః ఖలు యువా ధన్యోऽధరం ధాస్యతి॥ (బ)

అత్ర వితకౌంత్సుక్యమతిస్మరణశఙ్కాదైన్యధృతిచిన్తానాం శబలతా।

ఇతి సాహిత్యదర్పణే రసాదినిరూపణాం నామ

తృతీయః పరిచ్ఛేదః।

(వి, బ) క్వాకార్య్యమితి— ఉర్వశీవిరహే మరణే ప్రవృత్య నివృత్తస్య పురూరవస ఉక్తిరియమ్। అత్ర కులభిత్యన్తే వితర్కః। సేత్యన్తే ఔత్సుక్యమ్। శ్రుతమిత్యన్తే అర్థనిర్ద్ధారణరూపా మతిః। ముఖమిత్యన్తే స్మరణమ్। కృతధియః ఇత్యన్తే శఙ్కా। దుర్లభేత్యన్తే

దైన్యమ్। ఉపైహి ఇత్యన్తే ధృతిః। కః ఖలు ఇత్యాదౌ చిన్తా। ఏతేషాం వ్యభిచారిభావానాం పూర్వపూర్వాపేక్షయా బలవత్తా।

ఇతి శ్రీమహేశ్వరన్యాయాలఙ్కారభట్టాచార్యవిరచితాయాం సాహిత్యదర్పణ-

టీకాయాం తృతీయపరిచ్ఛేదవివరణమ్।

అకార్యమ్ అన్యాసక్తిరూపం క్వ? శశో మృగభేదః లక్ష్మ చిహ్నం యస్య తస్య శశలక్ష్మణః చన్ద్రస్య కులం క్వ? క్వద్వయేన జ్ఞానద్వయస్య మహానవస్థితిప్రతిపత్తిః।

తేనాఽత్యన్తాఽనౌచిత్యం వ్యజ్యతే। అత్ర శాన్తసంచారివితర్కావగమః। భూయోఽపి పునరపి సాఽద్భుతసౌన్దర్యా ఉర్వశీ దృశ్యతే, కథం దృక్గోచరా భవేత్! అత్ర వ్యఙ్గ్యేన శృఙ్గారసంచార్యౌత్సుక్యేన శాన్తసంచారివితర్కబాధనమ్। నోఽస్మాకం శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం దోషాణాం ప్రమాదాదీనాం ప్రశమాయ ఆత్యన్తికనాశాయ శ్రుతమ్। అత్ర వ్యఙ్గ్యయా శాన్తసంచారిణ్యా మత్యా పూర్వౌత్సుక్యబాధనమ్। అహో కోపేఽపి తస్యా ముఖం కాన్తం మనోహరమ్। అత్ర వ్యఙ్గ్యేన శృఙ్గారసంచారిణా స్మరణేన పూర్వోక్తమతేర్బాధనమ్। అపగతం కల్మషం పాపం యేభ్యస్తేఽపకల్మషాః। కృతే మహాత్మభిరాచరితే పుణ్యకర్మణి ధీర్యేషాం తే కృతధియః పణ్డితాః కిం వక్ష్యన్తి। అత్ర వ్యఙ్గ్యయా శాన్తసంచారిణ్యా శఙ్కయా

పూర్వోక్తస్మరణబాధనమ్। స్వప్నేఽపి అదృష్టాశ్రుతాపూర్వఘటకేఽపి సా ఉర్వశీ దుర్లభా। అత్ర వ్యఙ్గ్యేన శృఙ్గారసంచారిణా తదప్రాప్తిప్రయుక్తదైన్యేన పూర్వోక్తశఙ్కాబాధనమ్। హే చేతః! స్వాస్థ్యముపైహి ప్రాప్నుహి। అత్ర వ్యఙ్గ్యయా శాన్తసంచారిణ్యా ధృత్యా పూర్వోక్తదైన్యబాధనమ్। కః ఖలు ధన్యః నాహమివ మన్దభాగ్యః యువాఽధరం ధాస్యతి పాస్యతి। అత్ర వ్యఙ్గ్యయా శృఙ్గారసంచారిణ్యా చిన్తయా పూర్వోక్తధృతిబాధనమ్। ఏవం చాత్ర శాన్తోపమర్ద్దేన శృఙ్గారస్య విశ్రాన్తిః। సా చ శత్రువిజయపూర్వకరాజ్యలాభ ఇవ ప్రకర్షనిదానమ్ ఇతి।

చతుర్థః పరిచ్ఛేదః

అథ కావ్యభేదమాహ— (అ)

కావ్యం ధ్వనిర్గుణీభూతవ్యఙ్గ్యఞ్చేతి ద్విధా మతమ్॥౧॥

తత్ర—

వాచ్యాతిశయిని వ్యఙ్గ్యే ధ్వనిస్తత్కావ్యముత్తమమ్॥౨॥

వాచ్యాదధికచమత్కారిణి వ్యఙ్గ్యార్థే ధ్వన్యతేఽస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా ధ్వనిర్నామోత్తమం కావ్యమ్। (క, ఆ)*

భేదౌ ధ్వనేరపి ద్వావుదీరితౌ లక్షణాభిధామూలౌ।

అవివక్షితవాచ్యోఽన్యో వివక్షితాన్యపరవాచ్యశ్చ॥3॥ (ఇ)+

తత్రావివక్షితవాచ్యో నామ లక్షణామూలో ధ్వనిః। లక్షణామూలత్వాదేవాత్ర వాచ్యమవివక్షితం బాధితస్వరూపమ్। వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్త్వభిధామూలః। అత

(వి, క) కావ్యలక్షణే కృతే తదేవ కావ్యం కతివిధమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ— కావ్యం ధ్వనిరిత్యాది। ధ్వన్యతేఽస్మిన్నితి– ధ్వన్యతే వ్యజ్యతే వ్యఙ్గ్యార్థః శబ్దాదినా అస్మిన్ కావ్యే ఇత్యర్థః।

(వి, ఖ) లక్షణామూలాభిధామూలయోర్యథాసంఖ్యం స్వరూపమాహ— అవివక్షితేతి— వ్యాచష్టే—తత్రేతి। అవివక్షితామితి— వాచ్యావివక్షాయాం బీజమాహ— బాధిత-

---

(లో,అ) ఏవం కావ్యస్య స్వరూపముక్త్వా విశేషం నిరూపయితుమవతారయతి అథేతి— భిద్యతే అనేనేతి భేదః।

(లో,ఆ) వాచ్యేతి— వాచ్యాదతిశయస్తాత్పర్యవిషయత్వాత్।

(లో,ఇ) లక్షణాఽభిధా చ మూలే కారణేఽర్థాద్ వ్యఙ్గ్యాత్ వ్యఞ్జనే యయోః। యస్య ధ్వనేః వ్యఙ్గ్యార్థరూపోపాధిలక్షణాభిధామూలత్వేన ద్వైవిధ్యప్రతిపాదనాత్ తదుపాధికస్య కావ్యస్య ద్వైవిధ్యమ్। ధ్వనిశబ్దో హ్యనేకార్థః, తథా హి ధ్వన్యత ఇతి ధ్వనిః, రసాదిరర్థః। ధ్వనతీతి ధ్వనిః శబ్దవాచ్యాదిరర్థో వా। ధ్వన్యతేఽస్మిన్నితి ధ్వనిః, శబ్దాదిగతా శక్తిః। ధ్వననం ధ్వనిః రసాదిప్రతీతిః। ధ్వన్యతే అస్మిన్ ఇతి ధ్వనిః కావ్యమ్।

---

* కావ్యమితి— వాచ్యార్థరసయోరాన్తరాత్మికస్య వ్యఙ్గ్యస్య ఉత్కర్షానుత్కర్షాభ్యాం ధ్వనిగుణీభూతవ్యవస్థా ఇతి భావః।

+ అవివక్షితేతి— న వివక్షితమ్ అనుపయుక్తమ్ అన్వయాయోగ్యం వాచ్యం వాచ్యోఽర్థః యత్ర స ధ్వనిః అవివక్షితవాచ్యః। (వాచ్యం) వివక్షితమ్ (అన్వయయోగ్యమపి) అన్య పరం (వ్యఙ్గ్యనిష్ఠం) వాచ్యం వాచ్యోఽర్థః యత్ర స ధ్వనిః వివక్షితాఽన్యపరవాచ్యః।

ఏవాత్ర వాచ్యం వివక్షితమ్ అన్యపరం వ్యఙ్గ్యనిష్ఠమ్।

అత్ర హి వాచ్యోఽర్థః స్వరూపం ప్రకాశయన్నేవ వ్యఙ్గ్యార్థస్య ప్రకాశకః। యథా ప్రదీపో ఘటస్య। అభిధామూలస్య బహువిషయతయా పశ్చాన్నిర్దేశః। అవివక్షితవాచ్యస్య భేదావాహ— (ఖ, ఈ)

అర్థాన్తరం సంక్రమితే వాచ్యేఽత్యన్తం తిరస్కృతే।
అవివక్షితవాచ్యోఽపి ధ్వనిర్ద్వైవిధ్యమృచ్ఛతి ॥౪॥

అవివక్షితవాచ్యో నామ ధ్వనిరర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యోఽత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యశ్చేతి ద్వివిధః। యత్ర స్వయమనుపయుజ్యమానో ముఖ్యోఽర్థః స్వవిశేషరూపేఽర్థాన్తరే పరిణమతి

(ఉ) తత్ర ముఖ్యార్థస్య స్వవిశేషరూపార్థాన్తరసంక్రమితత్వాదర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యత్వమ్। యథా— (గ)*

స్వరూపమితి— వాచ్యతావచ్ఛేదకరూపేణ వివక్షాభావాత్ తేన రూపేణ బాధో విశిష్టా భావరూపః। తేన అజహత్స్వార్థాత్మికాయామ్ ఉపాదానలక్షణాయాం వాచ్యస్యాఽబాధేఽపి వాచ్యతావచ్ఛేదకరూపేణ తద్బాధః, జహత్స్వార్థాయాం తు అర్థయోరేవ బాధః। వాచ్యం వివక్షితమితి— వాచ్యతావచ్ఛేదకరూపేణ బోధ్యమ్। వ్యఙ్గ్యనిష్ఠమితి— వ్యఙ్గ్యనిష్టా తాత్పర్యపర్యాప్తిర్యస్య తాదృశమ్।

(వి, గ) భేదావాహేతి— వాచ్యేఽర్థేఽర్థాన్తరమవచ్ఛేదకాన్తరం సంక్రమితే ప్రాపితే అర్థాద్బోద్ధుర్జ్ఞానే ఇత్యర్థః। అత్యన్తం తిరస్కృత ఇతి— వాచ్యార్థస్యావచ్ఛేదకాన్తరేణాపి అవివక్షణాత్ అత్యన్తం తిరస్కారః, తత్రార్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యం వ్యాచష్టే— ముఖ్యార్థస్యేతి।

(లో, ఈ) అన్యపరమితి కారికాపదార్థో వ్యఙ్గ్యనిష్టమితి భావః వ్యఙ్గ్యే నిష్టా తాత్పర్య యస్య వాచ్యార్థస్య, ఏతేన గుణీభూతవ్యఙ్గ్యవ్యవచ్ఛేదః। అత్ర హీతి— అయమాశయః, అవివక్షితవాచ్యే లక్ష్యోఽర్థః స్వరూపం ప్రకాశయన్ వ్యఙ్గ్యార్థ ప్రకాశయతి, తత్ర లక్షణామూలా వ్యఞ్జనా। ఇహ తు వాచ్యోఽర్థః తథా ఇత్యభిధామూలా।

(లో, ఉ) సంక్రమిత ఇతి— యోగకాక్కాదిసాహాయ్యసూచనం వాచ్యే ఇతి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్ర సమ్బధ్యతే। అనుపయుజ్యమానత్వమర్థాత్ స్వరూపమాత్రేణ సంక్రమితే ఇతి కారికాపదార్థః। పరిణమతీతి— పరిణామశ్చ తత్త్వాదపరిచ్యుతస్య ధర్మిణోఽవస్థాన్తరగమనమ్। జాడ్యాద్యతిశయః స్వశబ్దాభిధానాఽలభ్యః।

---

*అనుపయుజ్యమానః— ప్రకృతాన్వయే బాధితః। అర్థాన్తరే వాచ్యలక్ష్యసాధారణఽర్థే పరిణమతి అర్థాత్ యత్ర వాచ్యోఽపి ప్రకారాన్తరేణ లక్ష్య ఇత్యర్థః। యథా— కాకేభ్యో దధి రక్ష్యతామ్ ఇత్యాదౌ వాచ్యోఽపి కాకః దధ్యుపఘాతకరూపేణ లక్ష్యః। అయమ్ ఉపాదానలక్షణాస్థలే ఏవ సంభవతి। అర్థాన్తరే (స్వస్యైవ విశేషరూపే) సంక్రమితం వాచ్యం యత్ర సః అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యః।

కదలీ కదలీ కరభః కరభః

కరిరాజకరః కరిరాజకరః।

భువనత్రితయేఽపి బిభర్తి తులా-

మిదమూరుయుగం న చమూరుదృశః॥

అత్ర ద్వితీయకదల్యాదిశబ్దాః పౌనరుక్త్యభియా సామాన్యకదల్యాదిరూపే ముఖ్యార్థే బాధితా జాడ్యాదిగుణవిశిష్టకదల్యాదిరూపమర్థం బోధయన్తి జాడ్యాద్యతిశయశ్చ వ్యఙ్గ్యః (ఘ)। యత్ర పునః స్వార్థం సర్వథా పరిత్యజన్నర్థాన్తరే పరిణమతి తత్ర ముఖ్యార్థస్యాత్యన్తతిరస్కృతత్వాదత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యత్వమ్। (ఊ)* యథా–

నిఃశ్వాసాన్ధ ఇవాదర్శశ్చన్ద్రమా న ప్రకాశతే।

అత్రాన్ధశబ్దో ముఖ్యార్థే బాధితోఽప్రకాశరూపమర్థం బోధయతి। అప్రకాశాతిశయశ్చ వ్యఙ్గ్య। అన్ధత్వాప్రకాశత్వయోః సామాన్యవిశేషభావాభావాన్నార్థాన్తర-

---

(వి, ఘ) కదలీ కదలీత్యాది। చమూరుదృశః హరిణేక్షణాయాః ఊరుయుగం భువనత్రితయేఽపి కస్యాపి తులాం సాదృశ్యం న బిభర్తీత్యర్థః। తథా చ తేన కస్యాపి సాదృశ్యాఽధారణాత్ కోఽపి తదుపమానం న అస్తీత్యత్రాహ— కదలీతి। కదలీ రమ్భా కరభః ఊర్వాకారః పాణిపార్శ్వభాగః "మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః" ఇతి కోషాత్। కరిరాజస్య హస్తిశ్రేష్ఠస్య కరః, శుణ్డా, ఏషు ఉద్దేశ్యేషు ద్వితీయకదల్యాదిపదానాం పౌనరుక్త్యాత్ తదర్థానాం విధేయత్వాఽసమ్భవాత్ తాని పదాని జాడ్యాదివిశిష్టకదల్యాదిపరాణి। తదాహ— జాడ్యాదివిశిష్టకదల్యాదిరూపమర్థ బోధయన్తీతి తథా చ ప్రాథమికకదల్యాదిపదేభ్యః కదల్యాద్యంశప్రాప్తౌ జాడ్యాదివైశిష్ట్యమాత్రే ద్వితీయకదల్యాదిశబ్దానాం లక్షణా। తతః కదలీ జాడ్యా కరభోఽశోభనః కరిరాజకరః కర్కశ ఇత్యర్థః।

(వి, ఙ) నిఃశ్వాసాన్ధ ఇతి। నిఃశ్వాసేన అన్ధః ఆదర్శ ఇవ చన్ద్రమా న ప్రకాశతే న దీప్యతే। అత్రాఽచేతనస్య ఆదర్శస్యాఽన్ధత్వబాధాత్ లక్ష్యార్థమాహ అత్రేతి। తథా చ నిఃశ్వాసేన అప్రకాశ ఆదర్శ ఇవేత్యర్థః।

నను శక్యతావచ్ఛేదకభిన్నేన ప్రకాశత్వేన రూపేణ బోధనాత్ కథం నేయమర్థాన్తర సంక్రమితవాచ్యలక్షణా ఇత్యత ఆహ— అన్ధత్వాఽప్రకాశత్వయోరితి— శక్యతా-

---

(లో,ఊ) అత్యన్తతిరస్కృత ఇతి కారికాపదార్థ వివృణోతి— యత్ర పునరితి అత్ర పరిణమతీత్యుపచారపదప్రయోగః తేన ప్రవర్తతే ఇత్యర్థః।

(లో, ఋ) అన్ధత్వేతి— అయమాశయః, హ్యత్రార్థస్యాప్రకాశత్వం విశేషః,

---

*అయం చ ఉపాదానలక్షణాతిరిక్తస్థలే ఏవం సమ్భవతి।

సంక్రమితవాచ్యత్వమ్ । (జ, ఋ)*

యథా—

భమ ధమ్మిఅ వీసత్థో సో సుణఓ అజ్జ మారిఓ దేణ
గోలాణఈకచ్ఛకుఞ్జవాసిణా దరీఅసీహేణ (చ)

అత్ర భ్రమ ధార్మికేత్యతో భ్రమణస్య విధిః ప్రకృతేఽనుపయుజ్యమానతయా భ్రమణనిషేధే పర్యవస్యతీతి విపరీతలక్షణాశఙ్కా న కార్యా । యత్ర ఖలు విధినిషేధా-

---

వచ్ఛేదకం సామాన్యం లక్ష్యతావచ్ఛేదకం యది తద్విశేషో భవేత్ తదా ఏవ అర్థాన్తరసంక్రమిత వాచ్యలక్షణా । యథా ఘటపదస్య నీలఘటపదత్వే అత్ర తు లక్ష్యతావచ్ఛేదకమప్రకాశత్వమేవ సామాన్యమ్ । అన్ధత్వమేవ తద్విశేష ఇతి అతో న తథా ఇతి భావః । ఇదం తు ప్రాయికమేవ న సార్వత్రికం "రామోఽస్మి సర్వ సహే" ఇత్యత్ర దుఃఖసహిష్ణుత్వరామత్వయోః కరభః కరభః ఇత్యత్ర శోభారాహిత్యకరభత్వయోశ్చ తథాత్వాభావాత్ । కిన్తు అత్రాన్ధత్వరూపస్వార్థపరిత్యాగాదేవ న తథాత్వమితి బోధ్యమ్ ।

(వి, చ) భమ ధమ్మిఅ ఇత్యత్రాపి విపరీతలక్షణాభ్రమం కేషాఞ్చిత్ నిరసయితుమాహ— భమేతి ।

భ్రమ ధార్మిక విశ్వస్తః స శ్వాఽద్య మారిత స్తేన ।
గోదానదీకచ్ఛకుఞ్జవాసినా దృప్తసింహేన ॥ ఇతి సంస్కృతమ్ ।

గోదావరీ నదీ తత్తీరే కుఞ్జే కృతసంకేతాయాః తత్రైవ ప్రతిదినం పుష్పావచయనేన తత్సంకేతభఞ్జకం స్వపోషితకుక్కురోపద్రవేణాఽపి అనివృత్తం ధార్మికం ప్రతి ఉక్తిరియమ్। స శ్వా తవ ఉపద్రావకః కుక్కురః।

(వి, ఛ) భ్రమణవిధిః ప్రకృతే అనుపపద్యమానతయా ఇతి— సింహవత్త్వేన కథితే స్వసంకేతస్థలే భ్రమణోపదేశస్య బాధితార్థకత్వాత్ నివృత్తీచ్ఛయా ఉక్తవాక్యస్య ప్రవర్త్తకత్వానుపపత్తేశ్చ నిషేధే పర్యవస్యతీతి విపరీతలక్షణయేతి శేషః। ఉత్పద్యమానావేవేతి— వాక్యార్థబోధోత్పత్తిదశాయామ్ ఏవ ఇత్యర్థః। తద్దశాయాం క్వచిత్ విధిః నిషేధే క్వచిత్ నిషేధో విధౌ పర్యవస్యతీత్యర్థః। తత్ర తద్దశాయాం విధేః నిషేధే పర్యవసానం యథా—

ఔన్నిద్ర్యం దౌర్బల్యం చిన్తాలసత్వం సనిఃశ్వసితమ్।

మమ మన్దభాగిన్యాః కృతే సఖి త్వామపి పరిభవతి॥

ఇత్యత్ర నాయికాయాః సోల్లుణ్ఠవాక్యే మమ కృతే ఇతి విధేః న మమ కృతే ఇతి లక్షణయా పర్యవసానమ్। నిషేధస్య విధౌ పర్యవసానం యథా— “మా పథిక రాత్ర్యన్ధ శయ్యాయామావయో-

---

కిన్తు సామాన్యం తతశ్చ సామాన్యే సర్వవిషయాణామన్తర్భావాత్ విశేష ఏవార్థాన్తరం భవితుమర్హతీతి, న పునర్విశేషస్య సామాన్యమితి।

---

* యత్ర సామాన్యేన విశేషార్థస్య ప్రతీతిః తత్ర అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యత్వమ్।

బుత్పద్యమానావేవ నిషేధవిధ్యోః పర్య్యవస్యతస్త్రైవ తదవసరః। (ఛ, ఋ)

యత్ర పునః ప్రకరణాదిపర్య్యాలోచనేన విధినిషేధయోర్నిషేధవిధీ అవగమ్యేతే తత్ర ధ్వనిత్వమేవ। తదుక్తమ్। (జ,ౡ)

క్వచిద్వాధ్యతయా ఖ్యాతిః క్వచిత్ఖ్యాతస్య బాధనమ్।

పూర్వత్ర లక్షణైవ స్యాదుత్తరత్రాభిధైవ తు॥ (ఝ, ఏ)

ర్నిమజ్జసి" ఇతి స్వయం దూతికాయా ఉక్తౌ స్వశయ్యాయాం గమననిషేధస్య స్వశయ్యాయామాగమనవిధౌ లక్షణయా పర్యవసానమ్। యత్తు నిఃశేషచ్యుతచన్దనమిత్యాదావపి తదన్తికగమననిషేధస్య తదన్తికగమనవిధౌ లక్షణయా పర్యవసానమితి గ్రన్థకృతా పూర్వ్వముక్తం తన్న రుచిరమ్, తత్ర భ్రమ ధార్మిక ఇత్యాదావివ ప్రథమం వాచ్యనిషేధస్యైవ బోధాత్ ఉత్తరకాలమేవాధమత్వోక్త్లేశ్చ్యుతనిర్మృష్టపదగ్రీష్మకాలపులకకథనాత్ తాత్పర్యపర్యాలోచనయా ఏవ తదన్తికణమనవిధేః వ్యఞ్జనయైవ ప్రతీయమానత్వాత్। అత ఏవ కావ్యప్రకాశకృతా తత్ర తదన్తికగమనవిధేః వ్యఙ్గ్యత్వమేవోక్తమ్।

(వి, జ) తత్ర ధ్వనిత్వమేవేతి— వ్యఙ్గ్యత్వమేవేత్యర్థః, న తు లక్ష్యత్వమేవేత్యర్థః। ధ్వనికావ్యం తు గమనలక్షణాయామపి రమణవ్యఞ్జనయా అవిహతమేవ। తద్వత్ ఇహాపి ప్రథమం భ్రమణవిధిః శక్త్యైవ ప్రతీయతే। పశ్చాదేవ తస్యాః కులటాత్వస్య ప్రకరణాదినా ప్రతీతౌ భ్రమణనిషేధో వ్యఞ్జనయైవ ప్రతీయతే, ఇత్యతోఽత్ర విపరీతలక్షణాశఙ్కా న కార్యా ఇత్యర్థః।

(వి,ఫ) క్వచిత్ వాధ్యతయేతి— ఖ్యాతిః ప్రతీతిః। యథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ ఘోషనివాసస్య యథా వా "ఉపకృతం బహు తత్ర కిముచ్యతే" ఇత్యపకారిణం ప్రత్యుక్త్వా ఉపకారస్య చ ప్రథమమేవ బాధ్యతయా ఖ్యాతిః। క్వచిత్ ఖ్యాతస్యేతి— ప్రథమం ప్రతీతస్య

ఇత్యర్థః। యథాఽత్రైవ శ్లోకే, నిఃశేషేత్యాదౌ చ। ఉత్తరత్ర అభిధైవ తు ఇత్యుక్త్యా నిషేధవిధ్యోస్తు వ్యఙ్గ్యత్వమేవేతి దర్శితమ్।

(లో, ఋ) ఉత్పత్స్యమానావేవేతి— అనన్తరమనుపపద్యమానాన్వయసిద్ధ్యర్థమితి శేషః। తదవసరస్తస్యా విపరీతలక్షణాయా అవసరః।

(లో, ౡ) విధినిషేధయోరిత్యత్ర పూర్వమన్వయానుపపత్త్యా పర్యవసితయోరితి పూరణీయమ్।

(లో, ఏ) క్వచిదితి— అత్రోత్తరమ్ అభిధైవ త్వితివచనమ్। యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థ ఇతి వ్యఙ్గ్యార్థస్యాప్యభిధానే యత్పరత్వేన ఖ్యాతస్య బాధనేఽప్యభిధావ్యాపారస్వీకారాత్। ఏతత్త్వగ్రే నిరాకరిష్యతే।

అత్రాద్యే ముఖ్యార్థస్యార్థాన్తరే సంక్రమణం ప్రవేశః; నతు తిరోభావః। అత ఏవాత్రాజహత్స్వార్థా లక్షణా। ద్వితీయే తు స్వార్థస్యాత్యన్తం తిరస్కృతత్వాజ్జహత్స్వార్థా। (ఞ)

వివక్షితాభిధేయోఽపి ద్విభేదః ప్రథమం మతః।

1అసంలక్ష్యక్రమో యత్ర వ్యఙ్గ్యో లక్ష్యక్రమస్తథా॥౫॥(ట, ఐ)

*వివక్షితాన్యపరవాచ్యోఽపి ధ్వనిరసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యః సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యశ్చేతి ద్వివిధః।

తత్రాద్యో రసభావాదిరేక ఏవాత్ర గణ్యతే।

ఏకోఽపి భేదోఽనన్తత్వాత్ సంఖ్యేయస్తస్య నైవ యత్॥౬॥

(వి, ఇ) ఇత్థమవివక్షితవాచ్యధ్వనేరర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యత్వాత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యత్వేన ద్వైవిధ్యముక్త్వా తదుదాహృతస్య చ ఆద్యస్యార్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యస్య తాదృశపరిభాషాయా బీజమాహ— అత్రాద్యే ఇతి। అర్థాన్తరే శక్యతావచ్ఛేదకార్థాన్తరేఽవచ్ఛేదకాన్తరే శక్యతావచ్ఛేదకరూపేణ బోధనమిత్యర్థః, న తు తిరోభావః నతు అబోధనమిత్యర్థః। అత ఏవేతి స్వార్థ స్వాశ్రయశబ్దస్య ముఖ్యార్థమజహతీ ఉపస్థాపయన్తీ అజహత్స్వార్థా (రాజదన్తాదిసమాససిద్ధా) నచ కదలీ కదలీత్యాదౌ ప్రథమకదలీపదేనైవ కదల్యా ఉపస్థితౌ తత్ర లక్ష్యార్థస్య జడనాయా అభేదాన్వయసమ్భవే కిమర్థ కదల్యంశే లక్షణేతి వాచ్యమ్, లక్ష్యతావచ్ఛేదకజడత్వాశ్రయత్వేన తేన రూపేణ తదుపస్థాపనస్య అనివార్యత్వాత్। ద్వితీయే త్వితి— అత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యే ఇత్యర్థః। అత్యన్తతిరస్కృతత్వాత్ కేనాపి రూపేణాఽబోధితత్వాత్ జహత్స్వార్థా, ఉక్తరూపం స్వార్థం జహతీ అనుపస్థాపయన్తీ।

(వి, ట) వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్యాపి ప్రథమం భేదద్వ్యమాహ— వివక్షితాభిధేయోపీతి— వివక్షితవాచ్య ఇత్యర్థః। ప్రథమమితి పశ్చాత్తూభయోరపి ప్రభేదబాహుల్యస్య వక్ష్యమాణత్వాత్। తద్ద్వైవిధ్యమాహ। అసంలక్ష్యేతి— వ్యఙ్గ్యో యత్ర అసంలక్ష్యక్రమః అపరిచేయజ్ఞానోత్పత్తిక్రమః, వాచ్యజ్ఞానాన్తరం వ్యఙ్గ్యజ్ఞానం జాయతే ఇతి క్రమో యత్ర అపరిచేయ ఇతి భావః। రమభావాదీనామ్ అత్యన్తాస్వాద్యతయా శీఘ్రబోధ్యత్వేన ఉత్పలపత్రశతభేదనస్యేవ క్రమాపరిచయాత్। అపరో వస్త్వలఙ్కారరూపో వ్యఙ్గ్యస్తు లక్ష్యక్రమః। తద్జ్ఞానోత్పత్తిక్రమస్య లక్షణీయత్వాత్।

(లో, ఐ) వివక్షితాభిధేయ ఇత్యస్యార్థః వివక్షితాన్యపరవాచ్యో ధ్వనిరితి। తత్ర చ రసవతి కావ్యే ఝటిత్యాస్వాదపర్యన్తగమనాద్వస్త్వలఙ్కారరూపవ్యఙ్గ్యయోరపి ప్రతీతిర్న విలమ్బితా, నీరసే తు ప్రతీతివిలమ్బాత్తత్సజాత్యేన సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యవ్యవహారః।

---

* అసంలక్ష్యః అజ్ఞేయః క్రమః పౌర్వాపర్య (వ్యఙ్గ్యకేన వాచ్యేన=విభావానుభావాద్యశేనసహ) యస్య సః, యత్ర వాచ్యవ్యఙ్గ్యయోః క్రమస్తు అజ్ఞేయ ఇతి భావః।

1 'అసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యో లక్ష్యవ్యఙ్గ్యక్రమః పరః' ఇతి పాఠవ్యత్యయః (చ. జ. పు.)

* తారకితః పాఠో (చ. పు.) నాస్తి।

ఉక్తస్వరూపో రసభావాదిరసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యః। అత్ర వ్యఙ్గ్యఃప్రతీతేర్విభావాదిప్రతీతికారణకత్వాత్+ క్రమోఽవశ్యమస్తి కిన్తు ఉత్పలపత్రశతవ్యతిభేదవల్లాఘవాన్న సంలక్ష్యతే। (ఠ) ఏషు రసాదిషు చ ఏకస్యాపి భేదస్యానన్తత్వాత్ సంఖ్యాతుమశక్యత్వాదసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యధ్వనిర్నామ కావ్యమేకభేదమేవోక్తమ్। తథా హి— ఏకస్యైవ శృఙ్గారస్య ఏకోఽపి సమ్భోగరూపో భేదః పరస్పరాలిఙ్గనాధరపానచుమ్బనాదిభేదాత్ ప్రత్యేకఞ్చ విభావాదివైచిత్ర్యాత్ సంఖ్యాతుమశక్యః, కా గణనాత్ర సర్వేషామ్।(డ)

శబ్దార్థోభయశక్త్యుత్థే వ్యఙ్గ్యేనుస్వానసన్నిభే।

ధ్వనిర్లక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యస్త్రివిధః కథితో బుధైః॥౭॥*

క్రమలక్ష్యత్వాదేవానురణనరూపో యో వ్యఙ్గ్యస్తస్య శబ్దశక్త్యుద్భవత్వేన అర్థశ-

---

(వి,ఠ) ఆద్యః అసంలక్ష్యక్రమః। విభావాదిప్రతీతికారణకత్వాదితి। ప్రత్యేకం తత్ ప్రతీతికారణకత్వాదిత్యర్థః। “ప్రతీయమానః ప్రథమం ప్రత్యేకం హేతురుచ్యతే” ఇత్యుక్తత్వాత్। “తత్ సమూహాలమ్బనప్రతీతిస్తు రస ఏవ” ఇత్యుక్తవాచ్చ। లాఘవాత్ శీఘ్రప్రతీతికత్వాత్।

(వి,డ) ఏకోఽపి భేద ఇత్యాదికం వ్యాచ ష్టే— ఏషు చేతి। ఏకభేదమేవేతిఅసంలక్ష్యక్రమత్వమేకముపాధిమాశ్రిత్య ఇతి శేషః। విభావానుభావభేదాభేదగణనే అనన్తత్వమ్, తద్దర్శయతి— తథాహీతి। విభావాదివైచిత్ర్యం కన్యామధ్యాప్రగల్భత్వాదిభేదేన ఉత్తమమధ్యమాధమత్వభేదేన వైచిత్ర్యం బోధ్యమ్।

(వి,ఢ) లక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యధ్వనిం విభజతి— శబ్దార్థోభయేతి— తత్ర అనుస్వానసన్నిభ ఇతి యదుక్తం తద్ వ్యాచ ష్టే— క్రమలక్ష్యత్వాదేవానురణనరూప ఇతి। అనురణనం ప్రతిధ్వనిః। స హి ప్రథమధ్వనేరనన్తరం జాయతే తదుత్పత్తిక్రమశ్చ లక్ష్యతే తత్ తుల్యో యో వ్యఙ్గ్యస్తస్య త్రైవిధ్యం వ్యాచ ష్టే— తస్య శబ్దశక్త్యుద్భవత్వేన ఇతి। శబ్దస్య అర్థస్య

(లో,ఒ) సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యభేదానాహ— శబ్దార్థేతి। అనుస్వానేతి కారికాపదస్యార్థం వివృణోతి— అనురణనమితి।

+ విభావాదీనాం ప్రతీతిరేవ కారణం యస్య, తథా భావః తత్త్వాత్।

ఉత్పలపత్రశతానాం వ్యతిభేదః యుగపద్విదారణం తద్వత్।

* యథా ధ్వనిప్రతిధ్వన్యోః క్రమో లక్ష్యతే తథా యత్ర వాచ్యప్రతీయమానయోరర్థయోః ప్రతీతిక్రమో లక్ష్యతే స సంలక్ష్యక్రమః। అవివక్షితవాచ్యేఽపి క్రమో లక్ష్యతే పరన్తు వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకయోర్బాధప్రతిసన్ధానేన విచ్ఛేదాత్ తతోఽస్య భేదః। అత్ర తు క్రమమాత్రం లక్ష్యతే న విచ్ఛేదోఽపి।

క్త్యుద్భవత్వేన శబ్దార్థశక్త్యుద్భవత్వేన త్రైవిధ్యాత్ సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యనామ్నో ధ్వనేః కావ్యస్యాపి త్రైవిధ్యమ్।(ఢ,ఓ)

తత్ర—

వస్త్వలఙ్కారరూపత్వాచ్ఛబ్దశక్త్యుద్భవో ద్విధా॥౮॥

అలఙ్కారశబ్దస్య పృథగుపాదానాదనలఙ్కరణం వస్తుమాత్రం గృహ్యతే (ఔ)।

తత్ర వస్తురూపశబ్దశక్త్యుద్భవో వ్యఙ్గ్యో యథా— (ణ)

పన్థిఅ ణ ఏత్థ సత్థరమత్థి మణం పత్థరత్థలే గామే।

ఉణ్ణిఅపఓహరం పేక్ఖి ఊణ జఇ వససి తాం వసను ||(అ)

చ శక్తిః సామర్థ్యమ్। న తు అభిధారూపా వృత్తిః తయా వ్యఙ్గ్యబోధనాత్ అర్థస్య తదభావాచ్చ। తేన సామర్థ్యేన ఉద్భవ ఉత్పన్నవిషయతా యస్య తాదృశవ్యఙ్గ్యస్యేత్యర్థః। తత్ త్రైవిధ్యాత్ తత్సమ్బన్ధేన సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యనామ్నో ధ్వనికావ్యస్య త్రైవిధ్యమిత్యర్థః।

(వి,ణ) తత్ర కావ్యస్య శక్త్యుత్థత్వప్రయోజకం శబ్దశక్త్యుద్భవం వ్యఙ్గ్యం ద్విధా విభజతి— తత్ర వస్త్వలఙ్కారరూపత్వాదితి। పృథక్ ఉపాదానాదితి వస్తుత్వస్య కేవలాన్వయిత్వేన అలఙ్కారస్యాపి వస్తుత్వాత్। తథా చ గోవృషన్యాయాత్ వస్తుపదస్యాలఙ్కారభిన్నవస్తుపరతాం వ్యాచష్టే— అలఙ్కరణమితి। అలఙ్కరణమలఙ్కారః తద్భిన్నమిత్యర్థః। అనలఙ్కార ఇతి బహుపుస్తకేషు పాఠః తల్లేఖకప్రమాదాదేవ। అలఙ్కారశబ్దస్య పుంలిఙ్గత్వేన తస్య నఞ్ తత్పురుషే లిఙ్గత్యాగాభావాత్।

(వి, త) పన్థిఅ ణ ఏత్థేతి–

“పథిక నాఽత్ర స్రస్తరమస్తి మనాక్ ప్రస్తరస్థలే గ్రామే।

ఉన్నతపయోధరం ప్రేక్ష్య యది వససి తద్వస” ॥ ఇతి సంస్కృతమ్।

నివాసార్థినం పథికం ప్రతి స్వయం-దృత్యా ఉక్తిరియమ్। హే పథిక! ప్రస్తరస్థలేఽత్ర గ్రామే మనాక్ స్వల్పమపి స్రస్తరం శయనీయాస్తరణం నాస్తి। ప్రస్తర ఏవ వయం స్వపిమ ఇతి భావః। మనాగిత్యత్రాపి అర్థోఽధ్యాహార్యః। ఉన్నతముద్భూతం పయోధరం మేఘం ప్రేక్ష్య గమనప్రతిబన్ధాత్ యది వస్తుమిచ్ఛసి తదా వస ఇతి ఆపాతతో భావార్థః। అత శబ్దశక్త్యుత్థం గూఢం వ్యఙ్గ్యార్థం

(లో, ఔ) అనలఙ్కరణం వైచిత్ర్యమాత్రరహితమ్।

(లో, అ) స్రస్తరం-తృణాదిశయ్యా। ప్రస్తరాః పాషాణాః। పయోధరః మేఘః। వ్యఙ్గ్యపక్షే స్రస్తరం శాస్త్రం రత్యనుశాసకమ్। ఉన్నతపయోధరాం మామిత్యర్థః। న చేహ స్రస్తరశబ్దస్య శాస్త్రార్థత్వేన ఉపమాధ్వనిః; సాదృశ్యస్యాఽవివక్షితత్వాత్। రహస్యసంగోపనార్థమేవ హి ద్వ్యర్థప్రయోగః।

అత్ర సత్థరాదిశబ్దశక్త్యా యద్యుపభోగక్షమోఽస్తి తదాస్స్వేతి వస్తు వ్యజ్యతే। (త) అలఙ్కారరూపో యథా— దుర్గాలఙ్ఘితవిగ్రహ ఇత్యాది।

అత్ర ప్రాకరణికస్య ఉమానామమహాదేవీవల్లభభానుదేవనృపతేర్వర్ణనే ద్వితీయార్థసూచితమప్రాకరణికస్య పార్వతీవల్లభస్య వర్ణనమసమ్బద్ధం మా

ప్రసాఙ్క్షీదితీశ్వరభానుదేవయోరుపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే। తదత్ర ఉమావల్లభ ఇవేత్యుపమాలఙ్కారో వ్యఙ్గ్యః। (థ)

యథా వా—

అమితః సమితః ప్రాప్తైరుత్కర్షైర్హర్షద! ప్రభో!

అహితః సహితః సాధుయశోభిరసతామసి॥

అత్రామిత ఇత్యాదావపి శబ్దాభావాద్ విరోధాభాసో వ్యఙ్గ్యః। (ద, ఆ)*

దర్శయతి— అత్రేతి। ప్రాకృతశ్లిష్టస్య స్రత్థరశబ్దస్య శాస్త్రమప్యర్థః। ప్రకరణనియన్త్రణవశాత్ సోఽర్థో వ్యఙ్గ్యస్తథా చ "పరదారాన్న గచ్ఛేది"తి స్మృత్యాదిశాస్త్రం నాస్తి ఇత్యర్థః। ఇతి ఆదిపదాత్ ప్రస్తరస్థలపయోధరపదయోరపి పరిగ్రహః। తథా హి శయ్యావిరహాత్ ప్రస్తరస్థం స్త్రీజనం పురుషో లాతిరత్యర్థం గృహ్ణాతి ఇతి ప్రస్తరస్థలః తత్ర ఇత్యర్థేన ఉత్తుఙ్గస్తనదర్శనేన చ" యద్యుపభోగక్షమేత్యాది" వ్యఞ్జనాత్ పరమ్పరయా శబ్దశక్తిమూలతా।

(వి, థ) శబ్దశక్త్యుద్భవోపమాలఙ్కారవ్యఞ్జనామాహ— దుర్గాలఙ్ఘితేతి। వ్యాఖ్యాతమిదమ్। ద్వితీయార్థః పార్వత్యాదిః తేన సూచితం పార్వతీవల్లభస్య వర్ణనమిత్యర్థః। మా ప్రసాఙ్క్షీదితి— ప్రసక్తం మాభూదిత్యర్థః। తత్ప్రసక్తౌ కవేరున్మత్తతాపత్తేః। అతః కవేరీశ్వరభానుదేవయోరుపమానోపమేయభావే తాత్పర్యాత్ ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే సంవ్యజ్యతే ఇత్యర్థః। స ఏవ చ ఉపమాలఙ్కారః। తం వ్యఙ్గ్యం విశదయిత్వా దర్శయతి తదత్రేతి।

(వి, ద) శబ్దశక్త్యా వ్యఙ్గ్యవిరోధభాసాలఙ్కారమాహ— యథా వా— అమిత ఇతి। హే హర్షద ప్రభో! సమితః యుద్ధాత్ ప్రాప్తైరుత్కర్షైరమితః అపరిచ్ఛిన్నోఽసి, ఉత్కర్షబాహుల్యాత్ త్వం కీదృశః అసతామహితః శత్రుః సాధుయశోభిః సహితః। అత్ర అమితః పరిమాణరహితః సమితః

పరిమాణయుక్తశ్చేతి। అహితో హితశూన్యః సహితో హితయుక్తశ్చేతి విరోధః। విరోధస్య వాచకాభావాత్ వ్యఙ్గ్యతామాహ— అత్రేతి।

(లో, అ) అమిత ఇతి। సమితః సంగ్రామాత్ ప్రాప్తైరుత్కర్షైరపరిమితః, అసతామహితః శత్రుః। మానం మితం తేన సహితః। హితేన రహితః కథం తేన యుక్త ఇతి విరోధః। అపిశబ్దాభావాదితి। అపిశబ్దసద్భావే "కుపతిమపి కలత్రవల్లభ-

---

* అత్ర విరోధప్రతిపాదకస్యాఽప్యాదిపదస్యాభావాత్ పశ్చాదనుసన్ధానేన విరోధప్రతిభాసాచ్చ వ్యఙ్గ్య ఇత్యర్థః। నను వాచ్యవిరోధాలఙ్కారాదస్య కో భేద ఇతి చేదుచ్యతే— యత్ర విరోధపదార్థానాం సమన్వయే శబ్దశ్రవణాదేవ విరోధః ప్రతిభాసతే తత్ర వాచ్యే విరోధః

వ్యఙ్గ్యస్యాలఙ్కార్యత్వేఽపి బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయాదలఙ్కారత్వముపచర్యతే। (ధ)*

వస్తు వాలఙ్కృతిర్వాపి ద్విధార్థః సమ్భవీ స్వతః।

కవేః ప్రౌఢోక్తిసిద్ధో వా తన్నిబద్ధస్య చేతి షట్।

షడ్భిస్తైర్వ్యజ్యమానస్తు వస్త్వలఙ్కారరూపకః।

అర్థశక్త్యుద్భవో వ్యఙ్గ్యో యాతి ద్వాదశభేదతామ్॥౯॥ (ఇ)

స్వతఃసమ్భవీ ఔచిత్యాద్ బహిరపి సమ్భావ్యమానః। ప్రౌఢోక్త్యా సిద్ధో న

(వి, ధ) నను వ్యఙ్గ్యార్థ ఏవ ఆస్వాద్యః తస్య శోభకో యః స ఏవాలఙ్కారః। తథా చ ఉపమాదేర్వ్యఙ్గ్యత్వే పరేణ శోభ్యమాన ఏవ సః న శోభకః। తత్కథమత్ర వ్యఙ్గ్యోపమాదేరలఙ్కారత్వమిత్యత ఆహ— వ్యఙ్గ్యస్యేతి–అలఙ్కార్యత్వే వాచ్యాలఙ్కారాన్తరేణైవ శోభ్యత్వేఽపి ఇత్యర్థః। శ్రమణః సన్యాసీ తద్దశాయాం తస్య బ్రాహ్మణ్యాభావేఽపి యథా తస్య దశాన్తరీయం బ్రాహ్మణ్యమాదాయ బ్రాహ్మణత్వముపచర్యతే తథా వాచ్యతాదశాయామలఙ్కారత్వమాదాయ వ్యఙ్గ్యోపమాదేరలఙ్కారత్వముపచర్యతే ఇత్యర్థః।

(వి, న) అర్థశక్త్యుద్భవం దర్శయితుం వ్యఞ్జకార్థస్య వస్త్వలఙ్కారరూపద్వివిధస్య స్వతః సమ్భవిత్వాదిత్రైవిధ్యేన షడ్విధత్వమాహ— వస్తు వాఽలఙ్కృతిర్వేతి। షడ్విధవ్యఙ్గ్యానాం ద్వాదశవిధత్వమాహ— షడ్భిస్తైరితి। బహిరపీతి। శబ్దప్రమాణాత్బహిః। ప్రమాణేనాపి సిద్ధత్వాత్ ఉచితసమ్భావన ఇత్యర్థః। ప్రౌఢోక్త్యేతి— కవితన్నిబద్ధయోః ప్రతిభామాత్రాధీనోక్త్యా ఇత్యర్థః। నతు ఔచిత్యేనేతి— తస్యాఽర్థస్యాఽలీకత్వేనౌచిత్యాభావాత్।

మిత్యాదౌ అపిశబ్దబలాత్ ఝటితి విరుద్ధార్థ ఏవాభాసతే। అన్యథా అపిశబ్దస్య నిరర్థకతాపత్తేః। అమిత ఇత్యాదౌ తు అపేరభావాత్ ప్రాకరణికతయా ప్రథమమ్ అవిరుద్ధార్థ ఏవ ప్రతిభాసతే। అనన్తరమ్ అమితః సన్కథం సమిత ఇతి విరోధప్రతిభాసనాద విరోధాభాసో వ్యఙ్గ్య ఇతి। అపిశబ్దాభావాదిత్యుపలక్షణమ్ః అన్యేషామపి విరోధాభిధాయి శబ్దానామభావేఽపి విరోధాభాసస్య వ్యఙ్గ్యత్వం బోద్ధవ్యమ్।

(లో, ఇ) వస్తు వేతి— స్వతః సమ్భవికవిప్రౌఢోక్తితన్నిబద్ధవస్తుప్రౌఢోక్తిసిద్ధాభిః వస్త్వలఙ్కారరూపాభిః షడ్విధాభిః వ్యఞ్జనాభిః వ్యఙ్గ్యయోర్వస్త్వలఙ్కారయోః ద్వాదశ విధత్వేన ద్వాదశప్రకారమర్థశక్త్యుద్భవవ్యఙ్గ్యధ్వనికావ్యమితి।

యథా అజస్య గృహణతో జన్మేత్యాదౌ। యత్ర తు శబ్దశ్రవణాఽవిరుద్ధ ఏవ ప్రకృతార్థః ప్రతీయతే పశ్చాత్తస్యైవ శబ్దస్య పునరనుసన్ధానేన విరోధస్తత్ర ధ్వనిరేవ।

*నను ధ్వనిత్వే కథమేషామలఙ్కారత్వమ్ ఇత్యత ఆహ– వ్యఙ్గ్యస్యేతి। స్థానాన్తరదృష్టాలఙ్కారసాజాత్యేనాఽత్ర తద్వ్యపదేశో భాక్తః। పరమలఙ్కార్య్య ఏవాఽయమ్। యథా భ్రమణదశాయాం పూర్వదృష్టబ్రాహ్మణత్వప్రత్యభిజ్ఞానాద్ బ్రాహ్మణవ్యవహారః।

త్వౌచిత్యేన। (న)*

తత్ర క్రమేణ యథా—

దృష్టిం హే ప్రతివేశిని! క్షణమిహాప్యస్మద్గృహే దాస్యసి

ప్రాయేణాస్య శిశోః పితా న విరసాః కౌపీరపః పాస్యతి।

ఏకాకిన్యపి యామి సత్వరమితః స్రోతస్తమాలాకులం

నీరన్ధ్రాస్తనుమాలిఖన్తు జరఠచ్ఛేదా నలగ్రన్థయః॥ (ప)

అనేన స్వతఃసమ్భావనా వస్తుమాత్రేణ ఏతత్ప్రతిపాదికాయా భావిపరపురుషోపభోగజనఖక్షతాదిగోపనరూపం వస్తుమాత్రం వ్యజ్యతే। (ఫ)

దిశి మన్దాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవేరపి।

తస్యామేవ రఘోః పాణ్డ్యాః ప్రతాపం న విషేహిరే॥

అనేన స్వతఃసమ్భవినా వస్తునా రవితేజసో రఘుప్రతాపోఽధిక ఇతి వ్యతిరేకాలఙ్కారో వ్యజ్యతే। (బ)

ఆపతన్తమముం దూరాదూరీకృతపరాక్రమః।

బలోఽవలోకయామాస మాతఙ్గమివ కేసరీ॥

(వి, ప) స్వతఃసమ్భవివస్తువ్యఙ్గ్యం వస్త్వాహ— దృష్టిం హే ఇతి। నదీజలానయనవర్త్మని వనే కృతసంకేతాయాః కులటాయాః తజ్జలానయనచ్ఛలేన జిగమిషోర్భావినఖక్షతసమ్వరణోక్తిరియమ్। ఇహాపీతి— స్వగృహ ఇవ అస్మద్గృహేఽపీత్యర్థః। అస్య మదీయస్య శిశోః పితా కులటాత్వాత్ స్వపతిత్వేనాఽనుక్తిః। విరసాః స్వాదరహితాః కౌపీః కూప సమ్బన్ధినీః అపః జలాభిప్రాయేణ ఇత్యనేన మమ బాధ్యాదినా అశక్తిదినే పిబతీత్యుక్తమ్। అలిఖన్తు ఇతి, తదా లేఖనసమ్భావనాసత్త్వేఽపి యాస్యామీత్యర్థః। జరఠచ్ఛేదాః కఠినచ్ఛిన్నభాగాః నీరన్ధ్రా అవిరలాః। నలగ్రన్థయః నలాఖ్యతృణపర్వదేశాః।

(వి, ఫ) స్వతః సమ్భవినేతి— అస్య శ్లోకార్థస్యాఽనలీకత్వేన ప్రమాణాన్తరేణాపి గమ్యత్వసమ్భవాత్।

(వి,వ) స్వతఃసమ్భవివస్తువ్యఙ్గ్యమలఙ్కారమాహ— దిశతి। పాణ్డ్యాః పాణ్డ్యదేశీయాః రాజానః। వ్యతిరేకాలఙ్కార ఇతి ఉపమానాత్ రవితేజసో రఘుప్రతాపస్యాధికరూపః। సచ వ్యఙ్గ్య ఏవ అసహనేనైవ తత్రాప్తేః।

(వి, భ) స్వతఃసమ్భవ్యలఙ్కారవ్యఙ్గ్యం వస్త్వాహ— ఆపతన్తమముమితి ఆపతన్తమ్ ఆగచ్ఛన్తమ్ అముం వేణుదారినామాసురం రామో బలరామః। వేణుదారిణః

---

*యద్యపి స్వతఃసమ్భావిత్వాదికం వ్యఙ్గ్యార్థేఽపి సమ్భవతి తథాపి తస్య కావ్యాత్మభూతస్య చమత్కారైకరూపతయా ప్రతీతికాలే తాదృగ్విశేషప్రతిసన్ధానం న భవతి।

అత్ర ఉపమాలఙ్కారరూపేణ స్వతఃసమ్భవినా వ్యఙ్గ్యార్థేన బలదేవః క్షణేనైవ వేణుదారిణః క్షయం కరిష్యతీతి వస్తు వ్యజ్యతే। (భ)

గాఢకాన్తదశనక్షతవ్యథాసంకటాదరివధూజనస్య యః।

ఓష్ఠవిద్రుమదలాన్యమోచయన్నిర్దశన్ యుధి రుషా నిజాధరమ్॥

అత్ర స్వతఃసమ్భవినా విరోధాలఙ్కారేణాధరో నిర్దష్టః శత్రవో వ్యాపాదితాశ్చేతి సముచ్చయాలఙ్కారో వ్యఙ్గ్యః। (మ,ఈ)*

సజ్జేఇ సురహిమాసో ణ ఆప్పఅఈ జుఅఇజణలక్ఖసహే।

క్షయమితి బలోపమానస్య సింహస్య వేణుదార్యుపమానమాత్రసంక్షయకారిత్వేన తదుపమానోపమేయయోరపి తద్ధర్మలాభాత్।।

(వి, మ) స్వతఃసమ్భవ్యలఙ్కారవ్యఙ్గ్యమలఙ్కారమాహ— గాఢకాన్తేతిదర్శన। యో రాజా యుధి నిజాధరం నిర్దశన్ అరివధూజనస్య ఓష్ఠరూపాణి విద్రుమస్య ప్రవాలస్య దలాని రతకాలీనగాఢకాన్తదశనక్షతవ్యథారూపాత్ సంకటాదాపదోఽమోచయత్। యుధి క్రోధేన స్వాధరం నిర్దశ్య తత్పతిం హత్వా తథా చకారేత్యర్థః। అత్రేతి— అధరదంశకత్వాధరదంశమోచకత్వయోః వస్తుగత్యా అవిరోధేఽపి ఆభాసమానత్వాత్ విరోధాభాసాలఙ్కారేణ ఇత్యర్థః। సముచ్చయాలఙ్కార ఇతి— ద్వయోరేకకాలోత్పత్తిరూప ఇత్యర్థః। చకారద్వయస్య సమం శబ్దస్య వాఽభావాత్ వ్యఙ్గ్యఏవ ఇత్యర్థః।

(వి, య) కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధవస్తువ్యఙ్గ్యం వస్తు ఆహ— సజ్జేఇ ఇతి।

(లో,ఈ) విరోధాలఙ్కారేణేతి— విరోధమూలేన కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపేణైవాతిశయోక్త్యలఙ్కారేణేత్యర్థః। తథా హ్యత్ర స్వాధరనిర్దశనం కారణభూతం వైరిస్త్రీణామ్ ఓష్ఠానాం చ కాన్తదన్తక్షతమోచనం కార్యభూతం సమకాలతయా నిర్దిష్టమ్। కిఞ్చాత్ర నిర్ద్వంశనరూపక్రూరపిశాచో మమాధరం వలిరూపం ప్రాప్యాన్యానధరాన్ సుఖినః కరోత్వితి బుద్ధ్వైవ నిజాధరం దష్టవానితి తస్య రాజ్ఞః వృద్ధిమపేక్ష్య ఉత్ప్రేక్షా చ। తతశ్చాత్ర సముచ్చయోత్ప్రేక్షయోరేకాశ్రయానుప్రవేశః సఙ్కరశ్చ।

(లో, ఉ) సజ్జేతి— "సజ్జయతి సురభిమాసో న చార్పయతి యువతిజనలక్ష్య-

---

* విరోధాలఙ్కారేణేతి— విరోధాభాసాలఙ్కారేణ ఇత్యర్థః। ఓష్ఠవిషయకయోః దశనమోచనయోర్విరోధః (యో నిజాధరం దశతి స కథం పరేషామధరాన్ మోచయతి ఇతి విరోధః) ఓష్ఠత్వేన సామానాధికరణ్యస్య వివక్షితత్వాత్। ఓష్ఠదశనేన ఓష్ఠదశనవ్యథామోచనం విరుద్ధమ్। విరుద్ధం చ ఓష్ఠదశనవ్యథామోచనక్రియయోః కారణకార్యయోరపి సమకాలికత్వం చ। తేన చ స్వాధరదశనశత్రువ్యాపాదనయోరేకకాలికత్వరూపైకధర్మసమ్బన్ధాత్ సముచ్చయాలఙ్కారః। అన్యే తు వదన్తి విరోధాలఙ్కారేణ ఇత్యస్య వాస్తవ-

---

అహిణఅసహఆరముహే నఅపల్లవపత్తలే అణంగస్స సరే॥ (ఉ)

అత్ర వసన్తః శరకారః కామో ధన్వీ, యువతయో లక్ష్యం, పుష్పాణి శరా ఇతి కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధం వస్తు ప్రకాశీభవన్మదనవిజృమ్భణరూపం వస్తు వ్యనక్తి। (య)

రజనీషు విమలభానోః కరజాలేన ప్రకాశితం వీర!

ధవలయతి భువనమణ్డలమఖిలం తవ కీర్త్తిసన్తతిః సతతమ్॥

అత్ర కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన వస్తునా కీర్త్తిసన్తతేశ్చన్ద్రకరజాలాదధికకాలప్రకాశకత్వేన వ్యతిరేకాలఙ్కారో వ్యఙ్గ్యః। (ర)

దశాననకిరీటేభ్యస్తత్క్షణం రాక్షసశ్రియః।

మణివ్యాజేన పర్య్యస్తాః పృథివ్యామశ్రుబిన్దవః॥

"సజ్జయతి సురభిమాసో న చార్పయతి యువతిజనలక్ష్యశతే।

అభినవసహకారముఖాన్ నవపల్లవపత్తలాన్ అనఙ్గస్య శరాన॥" ఇతి సంస్కృతమ్।

ప్రథమప్రవృత్తవసన్తవర్ణనమిదమ్। సురభిమాసోఽభినవసహకారముఖాన అభినవాని సహకారాణి ముఖమ్ ఆదిర్యేషాం తాదృశాన్ అనఙ్గస్య శరాన్ సజ్జయతి। యువతిజనరూపే లక్ష్యశతే శరవ్యశతే న చాపయతి। శరసజ్జనస్య వర్త్తమానత్వాత అనిష్పన్నత్వేన తన్నిష్పత్త్యానన్తరమేవ తాదృశలక్ష్యశతేఽర్పయితుం ప్రేరయిష్యతి ఇతి భావః। శతపదాత్ ద్విత్రియువత్యాం త్వర్పయితుం ప్రేరయతీతి లభ్యతే। న చార్పయతీతి హేతుకారితాన్తమ్। అనఙ్గశరాన కీదృశాన్-నవపల్లవపత్తలాన్ నవపల్లవైః పత్తలా పత్రరచనా యేషాం తాదృశాన్। "శరాణాం పత్రరచనా పత్తలా పరికీర్త్త్యతే" ఇతి కోషః। వస్తుప్రకాశీభవదితి— న చ సురభిమాసాదౌ శరకారాదిరూపకాలఙ్కార ఏవ ప్రకాశీభవతి ఇత్యతోఽలఙ్కారస్యైవ వ్యఞ్జకత్వమాత్రేతి వాచ్యమ్। సురభిమాసాదౌ శరకారాద్యభేదాఽప్రకాశాత్ కిన్తు సురభిమాసాదౌ శరసజ్జనాదేరేవ ప్రకాశాత్।

(వి,ర) కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధవస్తువ్యఙ్గ్యమలఙ్కారమాహ— రజనీష్వితి। హే వీర విమలభానోః నిర్మలకిరణస్య చన్ద్రస్య కరజాలేన భువనమణ్డలం ధవలయతీత్యర్థః। వ్యతిరేకాలఙ్కార ఇతి— అధికకాలం వ్యాప్య ప్రకాశనాత్ ఉపమానాత్ చన్ద్రకరాత్ ఆధిక్యరూప ఇత్యర్థః।

(వి, ల) కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలఙ్కారవ్యఙ్గ్యం వస్త్వాహ— దశాననేతి। దశాననస్య కిరీటేభ్యః మణివ్యాజేన మణిపతనచ్ఛలేన రాక్షసశ్రియః అశ్రుబిన్దవః పృథివ్యాం

సహాన్। అభినవసహకారముఖాన్ నవపల్లవపత్త్రలాన్ అనఙ్గస్య శరాన్॥" ఇతి సంస్కృతమ్।

విరోధమూలాఽసఙ్గత్యలఙ్కారేణ ఇత్యర్థః। స్వాధరనిర్దశనవైరివధూజనౌష్ఠవ్యథామోచనయోః కారణకార్యయోః వైయధికరణ్యేన నిర్దేశాత్ విరోధస్య స్ఫుటత్వమ్। తత్ సర్వం చిన్త్యమ్।

అత్ర కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధేనాపహ్నుత్యలఙ్కారేణ భవిష్యద్రాక్షసశ్రీవినాశరూపం వస్తు వ్యజ్యతే। (ల)

ధమ్మిల్లే నవమల్లికాసముదయో హస్తే సితామ్భోరుహం

హారః కణ్ఠతటే పయోధరయుగే శ్రీఖణ్డలేపో ఘనః।

ఏకోఽపి త్రికలిఙ్గభూమితిలక! త్వత్కీర్తిరాశిర్యయౌ

నానామణ్డనతాం పురన్దరపురీవామభ్రువాం విగ్రహే॥

అత్ర కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన రూపకాలఙ్కారేణ భూమిష్ఠోఽపి స్వర్గస్థానాముపకారం కరోషీతి విభావనాలఙ్కారో వ్యజ్యతే। (వ)

శిఖరిణి క్వ ను నామ కియచ్చిరం

కిమభిధానమసావకరోత్తపః।

సుముఖి! యేన తవాధరపాటలం

దశతి విమ్బఫలం శుకశావకః॥

అత్రానేన కవినిబద్ధస్య కస్యచిత్ కామినః ప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన వస్తునా తవాధరః పుణ్యాతిశయలభ్య ఇతి వస్తు ప్రతీయతే। (శ)

సుభగే కోటిసంఖ్యాత్వముపేత్య మదనాశుగైః।

వసన్తే పఞ్చతా త్యక్తా పఞ్చతాసీద్ వియోగినామ్॥

పర్యస్తాః పతితాః। అపహ్నుత్యలఙ్కారేణేతి— మణిపాతాఽపహ్నుత్యా వ్యాజపదేన అశ్రువిన్దుసాధనాన్।

(వి, వ) కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలఙ్కారవ్యఙ్గ్యమలఙ్కారమాహ— ధమ్మిల్ల ఇతి హే త్రికలిఙ్గభూమితిలక! కలిఙ్గదేశభూత్రయతిలక! ఏకోఽపి తవ కీర్త్తిరాశిః పురన్దరపురీవామభ్రువాం సురాఙ్గనానాం విగ్రహే శరీరే నానామణ్డనతాం యయౌ। తదేవ దర్శయతి— ధమ్మిల్ల ఇతి। ధమిల్లః సంయతాః కచాః। విభావనేతి— స్వర్గస్థితిరేవ స్వర్గస్థానాముపకారకారణమ్। తదభావేఽపి స్వర్గస్థోపకారకరణరూపకఫలవ్యక్తిరూపా విభావనా, సా చ స్వర్గస్థిత్యభావవాచకశబ్దాభావాత్ వ్యఙ్గ్యా।

(వి, శ) కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధవస్తువ్యఙ్గ్యం వస్త్వాహ— శిఖరిణి ఇతి। అసౌ శుకశావకః క్వ ను శిఖరిణి కస్మిన్ పర్వతే కియచ్చిరం కిమభిధానం కిం నామకం తపః అకరోత్। యేన హేతునా తవ అధరవత్ పాటలం బిమ్బఫలం దశతి। నవ అధరతుల్యవస్తుదంశనమపి తపః ఫలమితి శ్లోకస్య భావార్థః।

(వి, ప) కవినిబద్ధవస్తుప్రౌఢోక్తిసిద్ధవస్తు వ్యఙ్గ్యమలఙ్కారమాహ— సుభగ ఇతి। వసన్తే మదనాశుగైః కోటిసంఖ్యత్వమ్ ఉపేత్య లబ్ధ్వా పఞ్చతా పఞ్చసంఖ్యతా త్యక్తా,

---

అత్ర కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన కామశరాణాం కోటిసంఖ్యత్వప్రాప్త్యా నిఖిలవియోగిమరణేన వస్తునా శరాణాం పఞ్చతా శరాన్ విముచ్య వియోగినః శ్రితేవేత్యుత్ప్రేక్షాలఙ్కారో వ్యజ్యతే। (ష)

మల్లికాముకులే చణ్డి! భాతి గుఞ్జన్ మధువ్రతః।

ప్రయాణే పఞ్చబాణస్య శఙ్ఖమాపూరయన్నివ॥

అత్ర కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారేణ కామస్యాయమున్మాదకః కాలః ప్రాప్తస్తత్కథం మానిని మానం న ముఞ్చసీతి వస్తు వ్యజ్యతే। (స)

మహిలాసహస్సభరిఏ తుహ హిఅఏ సుహఅ సా అమాఅన్తీ।

అనుదిణమణణ్ణకమ్మా అంగం తణుఅం పి తగుఏఇ॥ (ఊ)

అత్ర అమాఅన్తీ ఇతి కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారేణ

వియోగినాం పఞ్చతా మరణకాలీనపఞ్చభూతవిశ్లేషః ఆసీత్। అత్రేతి— సుభగే ఇతి। సమ్బోధనాత్ కాముక ఏవాత్ర వక్తా నతు కవిః। తత్రౌఢోక్తిసిద్ధేన వియోగినాం మరణేన ఇత్యన్వయః। ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యత ఇతి— తద్వాచకేవకారాద్యభావాద వ్యఞ్జనా।

(వి,స) కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలఙ్కారవ్యఙ్గ్యం, వస్త్వాహ— మల్లికేతి। శఙ్ఖమాపూరయన్నివేతి। మల్లికాముకులస్య శఙ్ఖాకారత్వాత్ భృఙ్గగుఞ్జనస్య శఙ్ఖశబ్దతుల్యత్వాత్। మానినీం ప్రతీయముక్తిరిత్యభిప్రాయేణ కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధముదాహరణమిదమ్। అత ఏవ కథం మానం న ముఞ్చసి ఇతి వ్యాఖ్యా।

(వి, హ) కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలఙ్కారవ్యఙ్గ్యమలఙ్కారమాహ— మహిలాసహస్సేతి।

“మహిలాసహస్రభరితే తవ హృదయే సుభగ! సాఽమాన్తీ।

అనుదినమనన్యకర్మా అఙ్గం తన్వపి తనయతి॥” ఇతి సంస్కృతమ్।

నాయకస్య బహునాయికాభావనాదుఃఖేన కృశాయా నాయికాయా అవస్థాం నాయకే కథయన్త్యాస్తత్సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। మహిలా స్త్రీం తాసాం సహస్రేణ భరితే తవ హృదయే అమాన్తీ అవకాశమలభమానా సా అనుదినం దివసం వ్యాప్య అనన్యకర్మా త్యక్తాన్యకార్యా సతీ తను స్వతః కృశం అఙ్గం తనయతి తనూకరోతి కృశతరం కరోతి। నామకారితాన్తస్య తనుశబ్దస్య రుపమిదమ్। కావ్యలిఙ్గేతి– కావ్యలిఙ్గం హేత్వలఙ్కారః। హృదయే స్థానాలాభస్య అఙ్గత-

---

(లో, ఊ) మహిలాసహస్రభరితే తవ హృదయే సుభగ సాఽమాన్తీ।

అనుదినమనన్యమనా అఙ్గం తనుకమపి తనూకరోతి।

(లో, ఋ) అత్రేతి— రూపణాదయః కవేర్వ్యాపారాః కవేశ్చ ప్రాధాన్యవ్యఙ్గ్య-

---

తనోస్తనూకరణేఽపి తవ హృదయే న వర్త్తత ఇతి విశేషోక్త్యలఙ్కారో వ్యజ్యతే। (హ, ఋ)*

న ఖలు కవేః కవినిబద్ధస్యేవ రాగాద్యావిష్టతా। అతః కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిః కవిప్రౌఢోక్తేరధికం సహృదయచమత్కారిణీతి పృథక్ ప్రతిపాదితా। (క)

ఏవం వాచ్యార్థస్య వ్యఞ్జకత్వే ఉదాహృతమ్। (ఖ) ఏషు చ అలఙ్కృతివ్యఞ్జనస్థలే రూపణోత్ప్రేక్షణవ్యతిరేచనాదిమాత్రస్య ప్రాధాన్యం సహృదయసమ్వేద్యం, న తు రూపాదీనా-

---

నూకరణహేతుత్వాత్। హృదయే న వర్త్తతే ఇతి— తనయతీతి వర్త్తమాననిర్ద్దేశాత్ అద్యాపి హృదయే వృత్త్యలాభః। విశేషోక్తిరీతి అఙ్గతనూకరణరూపకారణసత్త్వేఽపి హృదయే స్థానలాభరూపకార్య్యస్యాభావరూపా విశేషోక్తిః।

(వి, క) నను— ప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వేనైవ ఉభయసంగ్రహసమ్భవే కిమర్థం కవినివద్ధవక్తృకత్వేన పృథగుపాదానభిత్యత ఆహ– న ఖల్వితి। కవ్యపేక్షయా కవినిబద్ధస్య రాగాతిశయాత్ పృథగుపాదానమిత్యర్థః।

(వి, ఖ) ఏవం వాచ్యార్థస్యేతి— ఇదమత్రావధేయమ్। గాఢకాన్తదర్శనేత్యాదౌ దర్శితస్య విరోధాలఙ్కారస్య వ్యఞ్జకస్య వాచకాఽపికారాభావాద్ వ్యఙ్గ్యత్వమేవ, ఏవం సజ్జయతి సురభిమాస ఇత్యాదౌ వసన్తాదేః శరకరణదిరూపవస్తునో వ్యఞ్జకస్య వ్యఙ్గ్యత్వమేవ ఇత్యతోఽత్ర ప్రాయశ ఇతి పూరణీయమ్। కావ్యప్రకాశకృన్మతే తు వ్యఞ్జకవస్త్వలఙ్కారయోః వాచ్యత్వాద్యనియమ ఏవ। అత ఏవ లక్ష్యవ్యఙ్గ్యయోరపి వ్యఞ్జకత్వముదాహార్య్యమితి

తేనోక్తమ్। నను రూపణమేవ రూపకాలఙ్కారః। ఉత్ప్రేక్షణమేవ ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, వ్యతిరేచనమేత్ర వ్యతిరేకాలఙ్కారః తథా చ యత్ర రూపకాలఙ్కారస్య వ్యఙ్గ్యత్వమ్ తత్ర కిం రూప్యమానవస్తూదాహరణం న స్యాత్। కారః। ఏవముత్ప్రేక్ష్యమాణవ్యతిరిచ్యమానవస్తునోరిత్యత ఆహ– ఏషు చేతి– తత్తద్ వస్త్వపేక్షయా తదలఙ్కార ఏవ అధికచమత్కారీతి తత్తదుదాహరణమేవ తత్తత్ ఇతి భావః। యద్యపి సుభగే కోటిసంఖ్యాత్వమ్ ఇత్యత్ర ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, దిశి మన్దాయతే ఇత్యత్ర వ్యతిరేకాలఙ్కారశ్చ వ్యఙ్గ్య ఉక్తః। రూపకాలఙ్కార వ్యఙ్గ్యత్వం తు నోక్తం తథాపి—

చలాపాఙ్గాం దృష్టిం స్పృశసి బహుశో వేపథుమతీ

రహస్యాఖ్యాయీవ స్వనసి మృదు కర్ణాన్తికరః।

బోధనార్థా రూపణాదయో వ్యాపారా యథాత్ర చమత్కుర్వన్తి న తథా వాచ్యేషు। రూపకాద్యలఙ్కారేషు హి వాచ్యానాం రూప్యాణాం ముఖాదీనామేవ రూపణాదివ్యాపారాద్ రూపకాదిభ్యశ్చన్ద్రాదిభ్యశ్చ ప్రాధాన్యమిత్యర్థః।

---

* అత్ర అమాన్తీ ఇత్యస్య మహిలాసహస్రభరితత్వం హేతుః తనూకరణే అమాన్తీత్వం చ హేతుః ఇతి ద్వాభ్యాం కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారాభ్యాం విశేషోక్తిర్వ్యజ్యతే।

మిత్యలఙ్కృతేరేవ ప్రాధాన్యమ్। లక్ష్యార్థస్య యథా నిఃశేషచ్యుతచన్దనమిత్యాది। వ్యఙ్గ్యార్థస్య యథా— ఉఅ ణిచ్చలేత్యాది। అనయోః ఖలు స్వతఃసమ్భవినౌ లక్ష్యవ్యఙ్గ్యార్థౌ వ్యఞ్జకౌ। ఏవసన్యేష్వేకాదశభేదేషూదాహార్యమ్। (గ)

ఏకః శబ్దార్థశక్త్యుత్థే॥౧౦॥

ఉభయశక్త్యుద్భవే వ్యఙ్గ్యే ఏకో ధ్వనేర్భేదః। యథా— (ఘ)

హిమముక్తచన్ద్రరుచిరః సపద్మకో
మదయన్ ద్విజాన్ జనితమనికేతనః।

కరం వ్యాధున్వత్యాః పిబసి రతిసర్వస్వమధరం
వయం తత్త్వాన్వేషాన్మధుకర! హతాస్త్వం ఖలు కృతీ॥

ఇత్యత్ర మధుకరే కాముకరూపణం వ్యఙ్గ్య బోధ్యమ్।

(ధి, గ) లక్ష్యార్థస్య యథేత్యాది— ఇదమత్రావధేయమ్— “భమ్మ ధమ్మిఅ”
ఇత్యాదావప్యభ్రమణం వ్యఙ్గ్యముక్తమ్। తత్తుల్యయుక్తికే నిఃశేషేత్యాదౌ తదన్తికగమనం
లక్ష్యమిత్యుక్తమితీదం స్వోక్తివిరుద్ధమ్। “క్వచిద్ బాధ్యతయా ఖ్యాతి”
రిత్యాద్యుక్తయుక్తేరుభయత్రసమానత్వాత్।

(వి, ఘ) ఉభయశక్త్యుత్థముదాహరణమాహ— ఏకేతి। ఏకః ప్రభేద ఇత్యర్థః। శబ్దశక్త్యుత్థే
వ్యఞ్జనే తత్రప్రపఞ్చస్య అర్థశక్త్యుత్థే వ్యఞ్జనే తత్రప్రపఞ్చస్య దర్శితత్త్వాత్।
ఉభయశక్త్యుత్థప్రపఞ్చస్య తావతైవ గతార్థత్వాత్ ఏక ఇత్యుక్తమ్। న తు
దర్శయిష్యమాణోదాహరణేఽలఙ్కారస్య వ్యఙ్గ్యత్వాత్ అలఙ్కారరూపతయా ఏక ఇత్యుక్త ఇతి
కేనచిదుక్తం యుక్తమ్।

“క్షణదాసావక్షణదావనమవనం వ్యసనమవ్యసనమ్।
బత వీర! తవ ద్విషతాం పరాఙ్ముఖే త్వయి పరాఙ్ముఖం సర్వమ్॥”

ఇత్యత్రాఽర్థాన్తరన్యాసఘటకశబ్దశక్త్యాఽర్థాన్తరన్యాసరూపాఽర్థశక్త్యా చ విధిరపి త్వామనువర్త్తతే ఇతి వస్తువ్యఞ్జనాయా అపి సమ్భవాత్ స్వతః సమ్భవ్యాద్యర్థవ్యఙ్గ్యత్వేన భేదాన్తరప్రసక్తేర్దుర్వారత్వాచ్చ।

(వి, ఙ) హిమముక్తేతి— మాధవః కృష్ణః ప్రమదాజనస్య మహోత్సవో మహోత్సవే హేతుశ్చిరాయ అభవత్। అత్ర శుద్ధసారోపా లక్షణా। కీదృశః హిమముక్తచన్ద్ర ఇవ రుచిరః। సపద్మకః పద్మయా లక్ష్మ్యా హస్తపాదస్థరేఖారూపపద్మేన వా సహితః। ద్విజాన్ బ్రాహ్మణాన మదయన్ ఆనన్దయన్। జనితో మీనకేతనః ప్రద్యుమ్నః యేన తాదృశః। ప్రసాదితాః ప్రీణితాః సురా దేవా యేన తాదృశశ్చ। అత్ర మాధవో వసన్తోఽపి శబ్దశక్త్యా అర్థశక్త్యా చ

(లో, ఋ) హిమేతి— హిమముక్తచన్ద్ర ఇవ పక్షే హిమముక్తచన్ద్రేణ రుచిరః। పద్మా లక్ష్మీః పద్మం కమలం చ। మీనకేతనః ప్రద్యుమ్నావతారః, సామాన్యమదనశ్చ, సురాః త్రిదశాః, సురా మద్యమ్। మాధవో హరిర్వసన్తశ్చ। అత్ర మాధవశబ్దప్రతిపాద్యతయా హరివసన్తయోః ఔపమ్యప్రతిపాదకస్య హిమముక్త ఇత్యాదిశబ్దస్య శబ్దపరివృత్తిసహత్వాదర్థశక్తేర్ధార్ఢ్యమ్।

అభవత్ ప్రసాదితసురో మహోత్సవః

ప్రమదాజనస్య స చిరాయ మాధవః॥ (ఙ)x

అత్ర మాధవః కృష్ణో మాధవో వసన్త ఇవేత్యుపమాలఙ్కారో వ్యఙ్గ్యః। (ఋ)

ఏవం చ వ్యఙ్గ్యభేదాదేవ వ్యఞ్జకానాం కావ్యానాం భేదః।

తదష్టాదశధా ధ్వనిః॥౧౧॥ .

అవివక్షితవాచ్యోఽర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యోఽత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యశ్చేతి ద్వివిధః। వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్తు అసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యత్వేనైకః సంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యత్వేన చ శబ్దార్థోభయశక్తిమూలతయా పఞ్చదశేతి అష్టాదశభేదో ధ్వనిః। (చ)। ఏషు చ—

వాక్యే శబ్దార్థశక్త్యుత్థస్తదన్యే పదవాక్యయోః। (ఙ)

తత్ర అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యో ధ్వనిః పదగతో యథా— (ఛ)

వ్యజ్యతే। తథా హి మాధవశబ్దస్య వసన్తేఽపి శక్త్యా సపద్మక ఇత్యత్ర సపద్మకశబ్దరూపస్య పద్మసహితేఽపి శక్త్యా, ద్విజాన్ ఇత్యత్ర ద్విజశబ్దస్య పక్షిష్వపి శక్త్యాజనితమీనకేతన ఇత్యత్ర సురాప్రసాదనేఽప్యస్య శబ్దస్య శక్త్యా చ వసన్తప్రత్యాయనే శబ్ద శక్తిః। హిమముక్తేత్యత్ర ప్రమదాజనస్యేత్యత్ర శ్లిష్టశబ్దాభావాత్ అర్థశాక్తః। తతశ్చ వసన్తస్యాఽప్రాకరణికత్వేన తత్రప్రత్యాయనస్య ప్రకృతేఽనుపయోగాద్ వసన్త ఇవ కృష్ణ ఇత్యుపమాప్రతీతిః। తదాహ— ఉపమాలఙ్కార ఇతి।

(వి,చ) అష్టాదశత్వం దర్శయతి— అవివక్షితేతి। పఞ్చదశేతి— శబ్దశక్త్యుత్థౌ ద్వౌ, అర్థశక్త్యుత్థశ్చ ద్వాదశ, ఉభయశక్త్యుథే ఏక ఇతి పఞ్చదశ।

(వి,ఛ) వాక్య ఇతి— ఉభయశక్త్యుత్థో వ్యఙ్గ్యో వాక్యమాత్రవ్యఙ్గ్య ఇత్యర్థః। వ్యఞ్జకార్థవాచకశ్లిష్టశబ్దానాం చ ఏకవ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జనే వాక్యత్వనియమాత్। తదన్యే ఇతి— తదన్యే వ్యఙ్గ్యా పదేన వాక్యేన చ వ్యఙ్గ్యా ఇత్యర్థః। తత్రేతి— తత్ర ధ్వనిపదం వ్యఙ్గ్యపరమ్। పదగతః పదమాత్రవ్యఙ్గ్యః।

(లో, లృ) శబ్దపరివృత్తిసహత్వాసహత్వాభ్యామేవ హి సర్వత్ర శబ్దార్థశక్తిమూలత్వస్య వ్యవస్థాపనమ్। అత ఏవ చాస్య భేదస్య బహుపదనిష్ఠత్వేనైవ సమ్భవాభిప్రాయేణ గ్రన్థకృత్పదనిష్ఠత్వం నాస్తీతి వక్ష్యతి। తథైవ చ ప్రాచీనైరుక్తమ్। "పథిఅ ణ ఏత్థ" ఇత్యాదౌ పరివృత్త్యసహ ఏవ ప్రస్తరపయోధరశబ్దయోరేవ వ్యఞ్జకత్వమితి శబ్దశక్తిమూలత్వమ్। వ్యఞ్జకత్వస్య బహునిష్ఠత్వేఽపి పదసముదయనిష్ఠత్వాభిప్రాయేణ వాక్యనిష్ఠత్వమ్

---

x వసన్తపక్షే-హిమాత్ శిశిరాత్ ముక్తేన చన్ద్రేణ రుచిరః। పద్మేన సహ వర్త్మానః సపద్మకః। ద్విజాన్ కోకిలాదీన్ పక్షిణః మదయన్ ఆనన్దయన్ జనితమీనకేతనః విహిత కామావేశః। ప్రసాదితా నిర్మలీకృతా సురా మద్యం యేన ప్రసాదితసురః। స మాధవః వసన్తః ప్రమదాజనస్య స్త్రీజనస్య మహోత్సవః అభవత్।

ధన్యః స ఏవ తరుణో నయనే తస్యైవ నయనే చ।

యువజనమోహనవిద్యా భవితేయం యస్య సమ్ముఖే సుముఖీ॥

అత్ర ద్వితీయనయనశబ్దో భాగ్యవత్త్వాదిగుణవిశిష్టనయనపరః। (జ)

వాక్యగతో యథా—

త్వామస్మి వచ్మి విదుషాం సముదాయోఽత్ర తిష్ఠతి।

ఆత్మీయాం మతిమాదాయ స్థితిమత్ర విధేహి తత్॥

అత్ర ప్రతిపాద్యస్య సమ్ముఖీనత్వాదేవ లబ్ధే ప్రతిపాద్యత్వే త్వామితి పునర్వచనమన్యవ్యావృత్తివిశిష్టం త్వదర్థం లక్షయతి। ఏవం వచ్మీత్యనేనైవ కర్త్రి లబ్ధే

అస్మీతి పునర్వచనమ్। తథా విదుషాం సముదాయ ఇత్యాదివచనేనైవ వక్తుః ప్రతిపాదనే సిద్ధే పునః వచ్మీతి వచనమ్ ఉపదిశామి ఇతి వచనవిశేషరూపమర్థం లక్షయతి। ఏతాని చ లక్షితాని స్వాతిశయం వ్యఞ్జయన్తి। ఏతేన మమ వచనం తవాత్యన్తం హితం తదవశ్యమేతత్కర్త్తవ్యమిత్యభిప్రాయః। (ఝ)

తదేవమయం వాక్యగతోఽర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యో ధ్వనిః। అత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యః పదగతో యథా— నిఃశ్వాసాన్ధ ఇవేత్యాది। వాక్యగతో యథా— ఉపకృతం బహు తత్రేత్యాది। అన్యేషాం వాక్యగతత్వే ఉదాహృతమ్। గతత్వే యథా—

లావణ్యం తదసౌ కాన్తిస్తద్రూపం స వచః క్రమః।

(వి, జ) ద్వితీయనయనశబ్ద ఇతి— అత్ర లక్ష్యార్థస్య అతిశయో వ్యఙ్గ్య ఇతి వక్ష్యతి।

(వి, ఝ) త్వామస్మీత్యత్ర త్వదాద్యనేకలాక్షణికపదానాం లాక్షణికత్వం దర్శయతి— అత్రేతి। అన్యవ్యావృత్తివిశిష్టమితి— తథా చ త్వామేవ అహమేవ ఇత్యర్థః। ఏతాని చేతి— ఏతాని లక్ష్యార్థే రూపాణి వస్తూనీత్యర్థః। స్వాతిశయమితి— స్వాపేక్షయాఽధికార్థ ఏవ స్వాతిశయః। తమధికమర్థమాహ— ఏతేనేతి। అభిప్రాయో అభిప్రాయస్థవ్యఙ్గయార్థః।

(వి, ఞ) అసంలక్ష్యక్రమం పదగతం వ్యఙ్గ్యముదాహరతి— లావణ్యమితి।

(లో, ఏ) లావణ్యమితి— సర్వావయవగతః కోఽప్యతిశయః లావణ్యమ్।

తదా సుధాస్పదమభూదధునా తు జ్వరో మహాన్॥ (ఏ)

అత్ర లావణ్యాదీనాం తాదృగనుభవైకగోచరతావ్యఞ్జకానాం తదాదిశబ్దానామేవ ప్రాధాన్యమ్। అన్యేషాం తు తదుపకారిత్వమేవేతి తన్మూల ఏవ ధ్వనివ్యపదేశః। (ఞ)

తదుక్తం ధ్వనికృతా—

ఏకావయవసంస్థేన భూషణేనేవ కామినీ।
పదద్యోత్యేన సుకవేర్ధ్వనినా భాతి భారతీ॥*

ఏవం భావాదిష్వప్యూహ్యమ్ (ట)

భుక్తిముక్తికృదేకాన్తసమాదేశనతత్పరః।

అత్రేతి— లావణ్యాదీనాం యదనుభవైకగోచరత్వం తత్తద్ వ్యఞ్జకానామిత్యర్థః। వ్యఞ్జకానామిత్యత్ర జ్ఞాపకానామిత్యర్థః। తేన అనుభవైకగోచరత్వం తదాదిపదానాం వాచ్యమేవ బోధ్యం, న తు వ్యఙ్గ్యమ్ కిన్తు విప్రలమ్భ ఏవం వ్యఙ్గ్యః। తదాద్యనేకపదానాం చాత్ర న వాక్యత్వం విభిన్నవాక్యస్థత్వేన పరస్పరానన్వయాత్। న చ తదా సుధాస్పదమభూదిత్యత్ర సర్వేషాం తదాదిపదార్థానామన్వయాత్ వాక్యత్వమేవేతి వాచ్యమ్। తల్లావణ్యమిత్యనేనైవ విప్రలమ్భవ్యఞ్జనేన తదా సుధాస్పదమిత్యన్వయాపేక్షాం వినైవ వ్యఞ్జకత్వేన పదత్వేనైవ వ్యఞ్జకత్వాత్। మహావాక్యవ్యఙ్గ్యత్వేఽపి పదగతవ్యఙ్గ్యమూలో వ్యవహారః।

(వి, ట) తన్ముఖేనైవ కావ్యశోభాప్రతీతిరిత్యత్ర సంవాదం దర్శయతి— తదుక్తమితి। ధ్వనినా వ్యఙ్గ్యేన భారతీ వాక్యరూపా। పదవ్యఙ్గ్యే రసాదిరూపేఽసంలక్ష్యక్రమే ఉదాహృతే భావాదిరూపాఽసంలక్ష్యక్రమస్యాపి పదవ్యఙ్గ్యత్వమూహ్యమిత్యాహ।

(వి, ఠ) శబ్దశక్త్యుద్భవం వస్తుపదవ్యఙ్గ్యమాహ— భుక్తిముక్తికృదితి— ఉపనాయకాగమనం దృష్ట్వా సన్తోషం వ్యఞ్జయన్త్యా ఉక్తిరియమ్। వాచ్యార్థే సదాగమః సచ్ఛా-

---

కాన్తిరుజ్జ్వలతా చ పృథక్ పృథగవయవాశ్రితా। జ్వరః పీడాదాయకః। లావణ్యాదీనామ్ ఇత్యతః పూర్వ ప్రతీతేర్విభావాదిసామగ్రీసాధ్యత్వేఽపి పూరణీయమ్।

(లో, ఐ) భుక్తీతి। భుక్తిర్భోగః, సమ్భోగశ్చ। ముక్తిః నిఃశ్రేయసమ్ ఇతరవ్యాపార వ్యాసఙ్గపరిత్యాగసుఖం చ। ఏకాన్తః పరమార్థస్వరూపం సంకేతస్థానం చ। సదాగమః సచ్ఛాస్త్రం సతః పురుషస్యాగమనం చ।

---

* యద్యపి వాక్యవ్యఙ్గ్య ఏవ సర్వో ధ్వనిస్తథాప్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం యత్ర పదే వాక్యే వా చారుత్వమధికముపలభ్యతే తస్యైవ వ్యఞ్జకత్వం వ్యవస్థాప్యతే। ఏకావయవసంస్థేన హస్తాదౌ ఏకాఙ్గే స్థితేన భూషణేన అలఙ్కారేణ కామినీవ పదద్యోత్యేన పదప్రకాశ్యేన ధ్వనినా సుకవేః భారతీ వాక్యం భాతి శోభతే।

కస్య నానన్దనిస్యన్దం విదధాతి సదాగమః (ఠ, ఐ)

అత్ర సదాగమశబ్దః సన్నిహితముపనాయకం ప్రతి సచ్ఛాస్త్రార్థమభిధాయ సతః పురుషస్యాగమః ఇతి వస్తు వ్యనక్తి। (డ)

నను సదాగమః సదాగమ ఇవేతి ఉపమాధ్వనిరితి చేన్న సదాగమశబ్దయోరుపమానోపమేయభావావివక్షణాద్ రహస్యసంగోపనార్థమేవ హి ద్వ్యర్థపదప్రతిపాదనం ప్రకరణాదిపర్యాలోచనేన చ సచ్ఛాస్త్రాభిధానస్యాసమ్బద్ధత్వాత్। (ఢ)*

అనన్యసాధారణధీర్ధృతాఖిలవసున్ధరః।

రాజతే కోఽపి జగతి స రాజా పురుషోత్తమః॥

స్త్రమ్। భుక్తిముక్తీ స్వర్గభోగమోక్షౌ। ఏకాన్తం సమ్యగాదేశనం తత్త్వజ్ఞానోపదేశః। వ్యఙ్గ్యార్థే తు సదాగమః సత్పురుషోపనాయకాగమః। భుక్తిముక్తీ సురతోపభోగగృహకర్మత్యాగౌ। ఏకాన్తస్య సమాదేశనం రహస్యోపదేశః।

(వి,డ) అత్ర శ్లిష్టసదాగమపదశక్తిమూలకవ్యఞ్జకత్వమేవ అన్యవ్యఞ్జకపదానామితి తత్పదస్యైవ వ్యఞ్జకత్వం తదాహ— అత్రేతి— సచ్ఛాస్త్రమాపాతతః ప్రకరణగమ్యం సామాన్యతోఽభిధాయ ఉపనాయకం ప్రతి సత్పురుషాగమం వ్యనక్తి ఇత్యర్థః।

(వి, ఢ) సత్పురుషాగమసచ్ఛాస్త్రయోరుపమాధ్వనిత్వమాశఙ్కతే— నన్వితి। సమాధత్తే— నేతి। ఉపమాఽవివక్షాబీజమాహ— రహస్యేతి। నను రలస్య సంగోపనముపమా చాస్త్విత్యత్ర ఆహ— ప్రకరణాదీతి। ఆదిపదాత్ తాత్పర్యపరిగ్రహః। సచ్ఛాస్త్రమాపాతత ఏవ ప్రాకరణికమ్। సత్పురుషాగమ ఏవ ప్రతిసన్ధానేన ప్రాకరణికః। ప్రతిసన్ధానేన సత్పురుషాగమస్యైవ ఆస్వాద్యత్వేన అప్రాకరణికసచ్ఛాస్త్రస్య ప్రకృతాసమ్బన్ధత్వాత్ తస్యా ఆస్వాద్యత్వాభావాత్ తదుపమాయా అపి అనాస్వాద్యత్వేన తావతా సమ్బన్ధీకరణస్యాపి అనుపయోగాత్।

(వి,ఙ) శబ్దశక్తిమూలమలఙ్కారం పదద్యోత్యమాహ— అనన్యేతి। ధృతా పాలితా,

---

*యత్ర హిశబ్దశక్తిమహిమ్నోపస్థాపితో ద్వితీయోఽర్థోఽప్రకృతతయాఽనుపపద్యమానః ప్రకృతస్యోపమానత్వేన స్వాత్మానం వ్యవస్థాపయతి తత్రైవోపమాధ్వనేర్విషయః। అత్ర తు వ్యఙ్గ్యార్థస్య వివక్షితతయా ప్రకృతత్వమ్। నచ తర్హి ప్రకృతతయా వాచ్యః స ఏవాస్తు ద్వితీయోఽర్థ ఇతి వాచ్యమ్। రహస్యగోపనార్థమప్రకృతస్యైవ ముఖ్యతః ప్రతిపాద్యమానత్వాత్। ఉక్తం చ ద్వ్యర్థైః పదైః పిశునయేచ్చ రహస్యవస్తు"। అత్ర శ్లిష్టస్య సదాగమపదస్యైవ వ్యఞ్జకత్వే ప్రాధాన్యమ్— అన్యపదానాం తత్సహకారేణ వ్యఞ్జకత్వాత్।

అనన్యసాధారణీ ధీర్యస్య సః। ధృతా పరిపాలితా కూర్మరూపేణ పృష్ఠే స్థాపితా చ అఖిలా వసున్ధరా యేన సః। పురుషేషు ఉత్తమః శ్రేష్ఠః రాజా నారాయణశ్చ రాజతే।

అత్ర పురుషశ్రేష్ఠః పురుషోత్తమ ఇవేత్యుపమాధ్వనిః। అనయోః శబ్దశక్తిమూలౌ సంలక్ష్యక్రమభేదౌ। (ఙ)

సాయం స్నానముపాసితం మలయజేనాఙ్గం సమాలేపితం

యాతోఽస్తాచలమౌలిమమ్బరమణిర్విస్రబ్ధమత్రాగతిః।

ఆశ్చర్యం తవ సౌకుమార్యమభితః క్లాన్తాఽసి యేనాధునా

నేత్రద్వన్ద్వమమీలనవ్యతికరం శక్నోతి తేనాసితుమ్॥ (త, ఓ)

అత్ర స్వతఃసమ్భవినా వస్తునా కృతపురుషపరిచయా స్నాతాఽసీతి వస్తు వ్యజ్యతే। తచ్చాధునా క్లాన్తాఽసి న తు పూర్వం కదాచిదపి తవైవంవిధః క్లమో దృష్ట ఇతి బోధయతోఽధునాపదస్యైవేతరపదార్థోత్కర్షాదధునాపదస్యైవ పదాన్తరాపేక్షయా వైశిష్ట్యమ్।*

తదప్రాప్తిమహాదుఃఖవిలీనాశేషపాతకా।

తచ్చిన్తావిపులాహ్లాదక్షీణపుణ్యచయా తథా।

పక్షే కూర్మాఽనన్తమూర్త్యా ఊఢా। అస్య పదస్యాపి శక్త్యా వ్యఙ్గ్యత్వేఽపి న వాక్యవ్యఙ్గ్యత్వం పురుషోత్తమపదశ్లేషాధీనప్రతీతికత్వాదస్య శ్లిష్టార్థస్య। ఉపమాధ్వనిరితి— అస్య పురుషోత్తమపదస్య సఙ్గోపనాదిప్రయోజనకత్వాఽభావేన ఉపమాయామేవ తాత్పర్యాత్సంలక్ష్యక్రమ భేదౌ వస్త్వలఙ్కారౌ।

(వి, త) స్వతఃసమ్భవివస్తువ్యఙ్గ్యం వస్తుపదద్యోత్యమాహ— సాయమితి। స్నానవర్త్మని ఉపనాయకోపభుక్తాం స్నాతాగతాం క్లాన్తాం సఖీం ప్రతి సఖ్యా ఉపహాసోక్తిరియమ్। అధునా తవ సౌకుమార్యమాశ్చర్యమ్। యేన సౌకుమార్యేణ అభితః సర్వాఙ్గం క్లాన్తాఽసి। నను వర్త్మని ఆతపాత్ ఈదృశః క్లమ ఇత్యత్రాహ— సాయమితి। మలయజేన చన్దనేన ఇతి। ఏతద్ద్వయమపి క్లమనివారకమ్। నను స్నానాదుత్తరం ముహూర్త్ద్వయాత్మకసాయంకాలే ఆతపసత్త్వాత్ తత ఏవ క్లమ ఇత్యత్రాహ— యాతోఽస్తేతి। అమ్బరమణిః సూర్యః। ద్రుతగమనాత్ క్లమమపి నిరస్యతి— విస్రబ్ధమితి— విస్రబ్ధం యథేష్టమ్, ఆగతిక్రియావిశేషణమిదమ్। విశ్రబ్ధమన్యేతి క్వచిత్ పాఠః। నను క్లమః కథం జాత ఇత్యత్రాహ— యేనాఽధునా ఇతి। యేన క్లమేన తవ నేత్రద్వన్ద్వమ్ అమీలనవ్యతికరం మీలనసమ్బన్ధరహితం యథా స్యాత్తథా ఆసితుం స్థాతుం న శక్నోతి।

(వి, థ) స్వతఃసమ్భవివస్తువ్యఙ్గ్యమలఙ్కారం పదవ్యఙ్గ్యమాహ— తదప్రాప్తీత్యాది-

---

(లో, ఐ) సాయమితి న— విద్యతే మీలనేన వ్యతికరః సమ్పర్కో యత్ర తత్ అమీలనవ్యతికరం యథా స్యాత్తథాఽఽసితుం స్థాతుమిత్యర్థః।

---

* క్లమస్య సౌకుమార్యజన్యత్వే సమయాన్తరేఽప్యేవం స్యాత్। అతః సమయాన్తవ్యావర్త్తకాదధునాపదాత్ సమ్భోగాధీన ఏవ క్లమః ఇతి భావః। అతః అధునాపదస్య వ్యఞ్జకత్వమ్।

చిన్తయన్తీ జగత్సూతిం పరబ్రహ్మస్వరూపిణమ్।

నిరుచ్ఛ్వాసతయా ముక్తిం గతాఽన్యా గోపకన్యకా॥ (ధ, ఔ)*

అత్రాశేషచయపదప్రభావాదనేకజన్మసహస్రభోగ్యదుష్కృతసుకృతఫలరాశితాదాత్మ్యాధ్యవసితతయా భగవద్విరహదుఃఖచిన్తాహ్లాదయోః ప్రత్యాయనమిత్యతిశయోక్తిద్వయప్రతీతిశేషచయపదద్వయద్యోత్యా। అత్ర చ వ్యఞ్జకస్య కవిప్రౌఢోక్తిమన్తరేణాపి సమ్భవాత్స్వతఃసమ్భవితా। (ద)

లోకద్వయం పూర్వవర్ణితవ్యవసాయాద్ అన్యా గోపకన్యకా నిరుచ్ఛ్వాసతయా నిరుద్ధప్రాణవాయుతయా ముక్తిం గతా। ముక్తిహేతుం శ్రీకృష్ణచిన్తనమాహ— చిన్తయన్తీతి। జగత్సూతిం జగజ్జనకం శ్రీకృష్ణం తథాపి సమస్తపాపపుణ్యక్షయే ఏవ ముక్తిరిత్యతస్తదుపపాదయతి— తదప్రాప్తీతి— తచ్చిన్తేతి చ।

(వి, ద) అత్రేతి— తదప్రాప్తిదుఃఖస్య తచ్చిన్తాహలాదస్య చోపభోగేన తజ్జనకపాపపుణ్యయోరేవ క్షయః సమ్భవతిః నతు సమస్తపాపపుణ్యయోః। అతః సమస్తపాపపుణ్యనాశకసమస్తతత్ఫలదుఃఖసుఖేష్వనుక్తేషు ఉక్తదుఃఖసుఖయోరారోపః।

అయమేవ చాత్రాతిశయోక్త్యలఙ్కారః। అతోఽత్ర తదలఙ్కారద్వయమ్। అనుక్తే ఉపమేయే ఉక్తోపమానారోపస్య తత్త్వాత్। యథా కమలమనమ్బుసీత్యత్ర అనుక్తే ఉపమేయే ముఖే ఉపమానకమలారోపః। ప్రకృతానీత్యత్ర ఉపమేయాని అనుక్తాని ఉక్తసుఖదుఃఖద్వయం చాఽప్రకృతత్వాత్ ఉప-

---

(లో, ఔ) తదప్రాప్తీతి— ముక్తిం గురుయన్త్రణాయా మోక్షమ్। న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి తత్రైవ సమవలీయన్తే; ఇతి శ్రుతేః। నిరుచ్ఛ్వాసతాయా మోక్షేఽపి సమ్బన్ధః।

---

* అన్యా కాచిద్ గోపకన్యకా నిరుచ్ఛ్వాసతయా నిరుద్ధప్రాణవాయుతయా పరంబ్రహ్మస్వరూపిణం సచ్చిదానన్దరూపిణం జగత్సూతిం జగతః సూతిరుత్పత్తిర్యస్మాత్ తాదృశం శ్రీకృష్ణం చిన్తయన్తీ భావయన్తీ సతీ ముక్తిం గతా। (నిరుచ్ఛ్వాసతయా నాఽస్యా ప్రాణాః సముత్క్రామన్తి। అత్రైవ సమవలీయన్తే ఇతి శ్రుతేః మోక్షకాలే నిరుచ్ఛ్వాసతా। నిరుచ్ఛ్వాసతయా ప్రాణాయామేన ఇతి కేచిత్ః నిరుచ్ఛ్వాసతయా ప్రాణోత్క్రమణం వినా ఇతి కేచిత్) కీదృశీ– తదప్రాప్తీతి తస్య శ్రీకృష్ణస్య అప్రాప్త్యా వియోగేన యత్ మహాదుఃఖం తేన విలనాని నష్టాని అశేషాణి సమగ్రాణి పాతకాని యస్యాస్తథాభూతా। పునః కీదృశీ– తచ్చిన్తేతి– తస్య శ్రీకృష్ణస్య చిన్తయా భావనయా యా విపులః మహాన్ ఆనన్దః, తేన క్షీణః నష్టః పుణ్యస్య చయః సమూహో యస్యాస్తథాభూతా "ప్రారబ్ధకర్మణాం భోగాదేవ క్షయ ఇతి న్యాయాత్

అత్ర జన్మసహస్రైరుపభోగ్యాని సుకృతదుష్కృతయోః ఫలాని కృష్ణస్య వియోగదుఃఖేన చిన్తాహ్లాదేన చ కయాఽపి అనుభూతాని। ఏవం దుష్కృతసుకృతరాశితాదాత్మ్యేన అధ్యవసితౌ భగవద్వియోగదుఃఖచిన్తాహలాదౌ ప్రతీయేత ఇతి అతిశయోక్తిద్వయమ్ అశేషచయపదాభ్యాం

పశ్యన్త్యసంఖ్యపథగాం త్వద్దానజలవాహినీమ్।

దేవ! త్రిపథగాత్మానం గోపయత్యుగ్రమూర్ద్ధని॥

ఇదం మమ। అత్ర పశ్యన్తీతి కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధేన కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారేణ న కేఽప్యన్యే దాతారస్తవ సదృశా ఇతి వ్యతిరేకాలఙ్కారోఽసంఖ్యపదద్యోత్యః। (ధ)

ఏవమన్యేష్వప్యర్థశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమభేదేషూదాహార్యమ్। తదేవం ధ్వనేః పూర్వోక్తేష్వష్టాదశసు భేదేషు మధ్యే శబ్దార్థశక్త్యుత్థో వ్యఙ్గ్యో వాక్యమాత్రే భవన్నేకః। అన్యే పునః సప్తదశ వాక్యే పదే చేతి చతుస్త్రింశదితి పఞ్చత్రింశద్భేదాః।

ప్రబన్ధేఽపి మతో ధీరైరర్థశక్త్యుద్భవో ధ్వనిః॥౧౩॥

ప్రబన్ధో మహావాక్యమ్। (న)

అనన్తరోక్తద్వాదశభేదోఽర్థశక్త్యుత్థః। యథా మహాభారతే గృధ్రగోమాయుసంవాదే-

---

మానాని అతస్తదారోపాదతిశయోక్తిద్వయమ్। ఉపమేయస్యానుక్తత్వేన చాతిశయోక్త్యలఙ్కారో వ్యఙ్గ్య ఏవ। తద్ద్వయవ్యఞ్జకౌ చాత్రాశేషచయశబ్దౌ పాపపుణ్యయోః, అశేషచయత్వాభ్యాం నాశకయోర్దుఃఖసుఖయోరశేషచయత్వవ్యఞ్జనాత్। అత్ర అశేషచయపదయోరేకవాక్యస్థత్వేఽపి ద్వాభ్యాం వ్యఙ్గ్యద్వయవ్యఞ్జనాన్నైకవాక్యత్వేన వ్యఞ్జకత్వమతః పదత్వేనైవ వ్యఞ్జకత్వమ్।

(వి,ధ) సంక్షేపార్థమలఙ్కారస్య వస్త్వలఙ్కారవ్యఞ్జనాముపేక్ష్య ప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలఙ్కారస్య వ్యఙ్గ్యమలఙ్కారపదద్యోత్యమాహ— పశ్యన్తీతి। త్వద్దానజలవాహిన్యా నద్యా అసంఖ్యపథగామిత్వదర్శనాత్ పథత్రయగామిన్యా గఙ్గాయా లజ్జయా శివశిరసి ఆత్మగోపనమ్। కావ్యలిఙ్గేనేతి— దర్శనస్య ఆత్మగోపనహేతుత్వాత్ హేత్వలఙ్కారేణ ఇత్యర్థః।

(వి, న) మహావాక్యమితి— కులకరూపమహావాక్యమిత్యర్థః।
తదప్రాప్తిమహాదుఃఖేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య మహావాక్యత్వేఽపి తత్ర వ్యఞ్జకపదద్వయసత్త్వాత్ తద్వ్యఙ్గ్యస్యైవోదాహరణత్వేన తద్దర్శితమ్।

ద్యోత్యతే। బహుజన్మార్జితాని సర్వాణి పాపాని పుణ్యాని చ ముహూర్త_వ్యాపినా దుఃఖసుఖభోగేన క్షపయితుం న శక్యతే। అతో భవద్వియోగదుఃఖచిన్తాహ్లాదయోరనేకజన్మభోగ్యదుష్కృతసుకృతతాదాత్మ్యేనాఽధ్యవసాయం వినా అశేషపాపపుణ్యక్షయో నోపపద్యతే। తేనాయమర్థః— భగవదప్రాప్తిర్మహాదుఃఖమేవ జన్మసహస్రభోగ్యదుష్కృతఫలమ్। తదుపభోగేన విలీనాని అశేషాణి పాతకాని యస్యాః। తథా తచ్చిన్తాహలాద ఏవ జన్మసహస్రసుకృతఫలమ్। తద్భోగేన క్షీణః పుణ్యచయః యస్యాః సా।

అలం స్థిత్వా శ్మశానేఽస్మిన్ గృధ్రగోమాయుసంకులే।

కఙ్కాలబహులే ఘోరే సర్వప్రాణిభయఙ్కరే॥

న చేహ జీవితః కశ్చిత్కాలధర్మముపాగతః।

ప్రియో వా యది వా ద్వేష్యః ప్రాణినాం గతిరీదృశీ॥ (అ)*

ఇతి దివసే శక్తస్య గృధ్రస్య శ్మశానే మృతం బాలముపాదాయ తిష్ఠతాం దివసే తం పరిత్యజ్య గమనమిష్టమ్। (ప)

ఆదిత్యోఽయం స్థితో మూఢాః! స్నేహం కురుత సామ్ప్రతమ్।
బహువిధో ముహూర్తోఽయం జీవేదపి కదాచన॥

(వి, ప) అలం స్థిత్వేయతి— శ్మశానే మృతబాలకమ్ అత్యజతస్తద్బన్ధూన్ ప్రతి గృధ్రవాక్యమిదం శ్లోకద్వయరూపం మహావాక్యమ్। దివసే శక్తస్య ఇతి— దివసే ఏవ భక్షణాసమర్థస్యేత్యర్థః। గమనమిష్టమితి— వక్తుర్గృధ్రస్య ఇష్టం మృతబన్ధూనాం గమనామిత్యర్థః। తథా చ బాలకం త్యక్త్వా యూయం గచ్ఛధ్వమితి వస్తు స్వతఃసమ్భవివస్తునః ఉక్తప్రబన్ధార్థస్య వ్యఙ్గ్యమిత్యర్థః।

(వి, ఫ) ఆదిత్యోఽయమ్ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయరూపం మహావాక్యం గోమాయోరుక్తిః। బహువిఘ్న ఇతి— తథా చ విఘ్నశూన్యముహూర్తాన్తరే జీవనసమ్భావనా దర్శితా। ఏవం కనక-

---

(లో, అ) అలమితి— కాలధర్మో మరణమ్। అస్య చ శ్లోకస్య పద్యాన్తరసచివస్యైవ మహావాక్యతేతి స్పష్టార్థమ్। మహావాక్యాన్తరముదాహరతి।

(లో, ఆ) ఆదిత్య ఇతి— స్నేహం జీవనోపాయానుసరణబీజమ్। ముహూర్తః సన్ధ్యాకాలః; బహువిఘ్నః భూతాద్యావేశసమ్భావనాదాయిత్వాత్। అతః స్వతఃసమ్భావనా వస్తునా

---

* అలమితి— మృతం బాలకం సన్ధ్యాసమయే శ్మశానే సమానీతం దృష్ట్వా దివసే ఏవ మృతస్య మాంసభక్షణక్షమస్య రాత్రౌ అన్ధత్వాత్ అసమర్థస్య గృధ్రస్య తద్బన్ధువిసర్జనపరమిదం శ్లోకద్వయమ్। హే జనాః! అస్మిన్ శ్మశానే స్థిత్వా అలమ్। కీదృశే శ్మశానే గృధ్రైర్గోమాయుభిః శృగాలైశ్చ సంకులే వ్యాప్తే, తథా కంకాలా అస్థీని బహులా యత్ర

ఏవంభూతే అత ఏవ ఘోరే దారుణే, తథా సర్వేషాం ప్రాణినాం భయఙ్కరే త్రాసజనకే ఇత్యర్థః। ఏవం నిష్ప్రయోజనా సమ్భావితాఽనిష్ఠా చ ఏవంవిధస్థలే భవతాం స్థితిరనుచితా ఇతి భావః। నను బాలకస్య జీవనం సమ్భావ్యతే తత్రాహ— న చేహేతి— ఇహ సంసారే కాలధర్మం మృత్యుమ్ ఉపాగతః ప్రాప్తః ప్రియః మిత్రం ద్వేష్యః శత్రుర్వా యది అథ వా కశ్చిత్ ఉదాసీనోఽపి జీవితః అద్య యావత్ ఇతి శేషః। తథా చ మృతస్య పునర్జీవనమసమ్భావితమ్ ఇత్యర్థః। ప్రాణినాం సంసారిణామ్ ఈదృశీ మరణానన్తరమ్ అపరా వృత్తిరూపా గతిః స్వభావః। అతః ఖేదో కార్య్యః।

అముం కనకవర్ణాభం బాలమప్రాప్తయౌవనం

గృధ్రవాక్యాత్ కథం బాలా స్త్యజధ్వమవిశఙ్కితాః॥*

ఇతి నిశి సమర్థస్య గోమాయోర్దివసే పరిత్యాగోఽనభిలషిత ఇతి వాక్యసమూహేన ద్యోత్యతే। అత్ర స్వతఃసమ్భవీ వ్యఞ్జకః। ఏవమన్యేష్వేకాదశభేదేషూదాహార్య్యమ్।2 (ఫ,ఆ)

వర్ణత్వేన రూపవిపర్య్యయాభావాదప్రాప్తయౌవనత్వేన చ మృత్యుహేతుయౌవనాధీనాఽకార్య్యభావాజ్జీవనసమ్భావనా దర్శితా। బాలా ఇతి— శిశుబుద్ధయ ఇత్యర్థః। మూఢా ఇతి క్వచిత్ పాఠః। నాభిలషిత ఇతి। తథా చ అత్రాపి స్వతఃసమ్భవినా ఏతత్ప్రబన్ధార్థేన బాలకపరిత్యాగానభిలాషరూపం వస్తు వ్యజ్యతే ఇత్యర్థః। ఏవమన్యేష్వితి। స్వతః సమ్భవివస్తువ్యఙ్గ్యాలఙ్కారాద్యేకాదశభేదేష్విత్యర్థః।

వస్తు వ్యజ్యతే। ఉదాహార్య్యమితి— తథా చ రఘువంశే “సమయుజ్యత భూపతిర్య్యువా” ఇత్యాదినా “ఉభయాం సిద్ధిముభావవాపతుః” ఇత్యన్తే తుల్యయోగితయా కావ్యాలిఙ్గేన వా రఘురాఘవయోర్వ్యతిరేకాలఙ్కారః ప్రతీయతే। కిఞ్చ కుమారసమ్భవే

హిమగిరివర్ణనప్రౌఢోక్త్యప్రౌఢోక్తిసిద్ధాలఙ్కారసంసృష్టే హిమగిరేరితరోత్కర్షః ప్రతీయతే। అర్థశక్తిభూరిత్యుపలక్షణమ్। శబ్దశక్త్యుద్భవోఽపి క్వచిత్ ప్రబన్ధవ్యఙ్గ్యో దృశ్యతే। యథా మాఘకావ్యే శిశుపాలదూతోక్తౌ సన్ధౌ కావ్యే వస్తుమాత్రరూపో విగ్రహః ఉపమాధ్వనిరపి తథావిధః సమ్భావ్యతే।

---

* ఆదిత్యోఽయమితి— నిశి ఏవ మృతమాంసభక్షణక్షమస్య దివాన్ధస్య శృగాలస్య మృతబాలకబన్ధూనాం శ్మశానే రాత్రిం యావత్ అవస్థానార్థ వచనమిదమ్। హే బాలాః అయమ్ ఆదిత్యః స్థితః। అతః రాత్రిచరేభ్యో భయమధునా నాస్తీతి భావః। అతః యూయం సామ్ప్రతమ్ అధునా స్నేహం (మృతే బాలకే) కురుత। మృతస్య జీవనాసమ్భవాత్ నిష్ఫలమివస్థానమ్, అత ఆహ– బహువిఘ్న ఇతి। అయం ముహూర్తః సన్ధ్యాత్మకః బహువిఘ్నః భూతావేశాదిరూపవిఘ్నబహున్నః। కదాచిత్ అపి బాలః (భూతావేశాపగమాత్ పరం) జీవేత్? అపి సమ్భావనాయాం యూయమ్ అవిశఙ్కితాః లోకాపవాదశఙ్కారహితాః గృధ్రస్య వాక్యాత్ బాలాః విచారరహితాః సన్తః అముం బాలం కథం త్యజధ్వమ్ (ఆత్మనేపదమార్షమ్) కీదృశం బాలం కనకవర్ణవత్ ఆభా కాన్తిర్యస్య తాదృశం తథా న ప్రాప్తం యౌవనం యేన తథాభూతమ్। అత్ర బాలత్వేన మృత్యుకాలాభావః। కనకేత్యాదినా మృత్యుచిహ్నవైవర్ణ్యాద్యభావః। అప్రాప్తేత్యనేన పరదారాభిగమనాదిపాపరాహిత్యేన ఆయుఃసత్త్వం సూచ్యతే।

2 "'ఏవం వాచ్యార్థవ్యఞ్జకత్వే ఉదాహృతమ్। లక్ష్యార్థస్య యథా— 'నిఃశేషచ్యుతచన్దనమ్' ఇత్యాది। వ్యఙ్గ్యార్థస్య యథా— 'ఉఅ ణిచ్చల' ఇత్యాది। అనయోః స్వతఃసమ్భవినోర్లక్ష్యవ్యఙ్గ్యార్థౌ వ్యఞ్జకౌ, ఏవమన్యేషు ఏకాదశభేదేషూదాహార్యమ్!" ఇత్యధికః పాఠః (క. ఖ. పు)

పదాంశవర్ణరచనాప్రబన్ధేష్వస్ఫుటక్రమః॥౧౪॥

అసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యో ధ్వనిస్తత్ర పదాంశేప్రకృతిప్రత్యయోపసర్గనిపాతాదిభేదాదనేకవిధః। (బ)

యథా—

చలాపాఙ్గాం దృష్టిం స్పృశసి బహుశో వేపథుమతీం
రహస్యాఖ్యాయీవ స్వనసి మృదు కర్ణాన్తికచరః।
కరం వ్యాధున్వన్త్యాః పిబసి రతిసర్వస్వమధరం
వయం తత్త్వాన్వేషాన్మధుకర! హతాస్త్వం ఖలు కృతీ॥

అత్ర "హతా" ఇతి న పునర్దుఃఖం ప్రాప్తవన్త ఇతి హన్ప్రకృతేః (భ, ఇ)

ముహురఙ్గులిసంవృతాధరోష్ఠం ప్రతిషేధాక్షరవిక్లవాభిరామమ్।
ముఖమంసవివర్తి పక్ష్మలాక్ష్యాః కథమప్యున్నమితం న చుమ్బితం తు॥

అత్ర "తు" ఇతి నిపాతస్యానుతాపవ్యఞ్జకత్వమ్। (మ)

(వి, బ) పదాంశ ఇతి— అస్ఫుటపదక్రమస్య అక్రమవ్యఙ్గ్యధ్వనిరర్థ ఇత్యాహ— అసంలక్ష్యేతి। అత్ర ధ్వనిపదం కావ్యపరమ్। వ్యఙ్గ్యపరత్వే వ్యఙ్గ్యో వ్యఙ్గ్య ఇత్యన్వయానుపపత్తేః। పదాంశాదివ్యఙ్గ్య ఇత్యర్థః। తత్ర పదాంశద్యోత్యానాం బహువిధత్వమాహ— తత్రేతి।

(వి, భ) చలాపాఙ్గామితి। శకున్తలాం వ్యాకులయన్తం భ్రమరం ప్రతి దుష్యన్తస్యోక్తిరియమ్। తత్త్వాన్వేషాత్ ఇతి। కిం బ్రాహ్మణస్య ఔరసకన్యాత్వేన మత్పరిణయాయోగ్యా, కిం వా తస్య

పుష్టకన్యాత్వేన మత్పరిణయయోగ్యా ఇత్యేవం తత్త్వస్యాన్వేషణాదిత్యర్థః। హన్త్రప్రకృతేరితి। హన్తాతురూపప్రకృతేరిత్యర్థః। అత్ర మృత్యుకథనాత్ విప్రలమ్భాతిశయో వ్యఙ్గ్యః।

(వి, మ) ముహురఙ్గులీతి— శకున్తలాం ప్రాప్య తత్సమ్భోగవిఘ్నే సతి అనుతప్యమానస్య దుష్యన్తస్య ఉక్తిరియమ్। అంసవివర్తీతి భుజమూలే పరావర్త్తమానమ్। అఙ్గులిః శకున్తలాయాః। అత్రేతి— నఞా ఏవ చుమ్బనాభావలాభే తుశబ్దేన చుమ్బనస్య అత్యన్తవ్యవచ్ఛేదలాభాత్ విప్రలమ్భానుతాపాతిశయో వ్యఙ్గ్యః।

(లో,ఇ) పదాంశే ఇతి— ఇహ యద్యపి ప్రకృత్యాదేః కేవలస్య న వ్యఞ్జకత్వమ్, తథాపి వాచకసముదాయప్రవిష్టస్య రసాదిషు తదతిశయాధాయకత్వం సహృదయానుభవాసిద్ధమ్। హతా ఇత్యాది— అత్ర హననప్రతీతేరనన్తరం నిర్వేదవ్యఙ్గ్యత్వమితి శేషః। తథా హ్యత్ర హతా ఇత్యస్య స్థానే క్తప్రత్యయం స్థాపయిత్వా హనః స్థానే ప్రకృత్యన్తరనివేశనే న తథా ప్రతీతిః।

"న్యక్కారో హ్యయమేవ మే యదరయః" ఇత్యాదౌ "అరయ" ఇతి బహువచనస్య, "తాపస" ఇత్యేకవచనస్య, "అత్రైవ" ఇతి సర్వనామ్నః, "నిహన్తి" ఇతి "జీవతి" ఇతి చ తిఙః, "అహో" ఇత్యవ్యయస్య, "గ్రామటికా" ఇతి కరూపతద్ధితస్య, "విలుణ్ఠన" ఇతి వ్యుపసర్గస్య, "భుజైః" ఇతి బహువచనస్య వ్యఞ్జకత్వమ్॥ (య, ఈ)

(వి, య) న్యక్కార ఇతి— అత్ర వ్యఞ్జకత్వమిత్యత్ర విషాదవ్యఞ్జకత్వమిత్యర్థః। బహువచనస్యేతి— మమ ఏకోఽప్యరిర్నాస్తి బహు తత్సత్త్వే సమ్భావితే విషాదః। ఏకవచనస్యేతి— బహ్వీభిః పిపీల్లికాభిరప్యపకర్త్తుశక్యత్వే ఏకస్మిన్నపకారిణి తు అత్యన్తవిషాదః। అత్రైవేతి ఇతి— విప్రకృష్టమార్గవర్త్తిఖరదూషణాద్యనేకరాక్షసవధోఽపి

సహ్యః। అత్రైవ లజ్కాయామిత్యత్ర విషాదః। తిజ ఇతి— మదనవధానే పూర్వం నిహన్తు వర్త్తమానమపి హననమిత్యత్ర విషాదః। అహో ఇతి— అదృశ్యవిపర్యయదర్శనాత్ విస్మయేన అత్యన్తవిషాదః। కరూపేతి కప్రత్యయస్య తద్ధితత్వం పాణినిమతే। అల్పార్థకస్య తస్య విషాదాతిశయవ్యఞ్జకత్వమ్। తథా హి— యది లుణ్ఠనే స్వర్గోఽపి స్వల్పగ్రామః కప్రత్యయవశాత్ చాత్యన్తస్వల్పః। తద్విలుణ్ఠనోచ్చూనభుజానామిదానీం కిమపి కర్తుమక్షమత్వేన వైయర్థ్యమిత్యన్తవిషాదః। వ్యపసర్గస్యేతి విశేషలుణ్ఠనబోధనాత్। భుజైరితి ఏకద్విత్రిభుజవైయర్థ్య సహ్యం బహూనాం వైయర్థ్యాదిత్యత్యన్తవిషాదః।

(లో, ఈ) న్యక్కార ఇత్యాదౌ ఉదాహరణద్వయే పదాంశవ్యఞ్జకత్వస్య ప్రకృతత్వేఽపి ప్రసఙ్గాత్ పదవ్యఞ్జకత్వకథనమ్। ఏవమ్—

"రామోఽసౌ భువనేషు విక్రమగుణైః ప్రాప్తః ప్రసిద్ధిం పరా-

మస్మద్భాగ్యవిపర్యయాదిహ పరం దేవో న జానాతి తమ్।

వన్దీ వైష యశాంసి గాయతి మరుత్ యస్యైకబాణాహత-

శ్రేణీభూతవిశాలశాలవివరోత్కీర్ణైః స్వరైః సప్తభిః॥"

అత్రాసావితి సర్వనామ్నా సాక్షాత్ క్రియమాణా తదీయలోకోత్తరప్రసిద్ధిర్వ్యజ్యతే। భువనేష్విత్యత్ర బహువచనేన గుణైరిత్యత్ర ప్రకృత్యా బహువచనేన చ। తే తే విశేషా అస్మద్ భాగ్యవిపర్యయాదిత్యత్ర చ న తవ న మమ కిన్త్వస్మాకం సర్వేషామపి భాగ్యవిపర్యయాదిత్యస్మద్భాగ్యవిపర్యయాదిత్యత్ర న ఖల్వభాగ్యాత్ కిన్తు భాగ్యవిపర్యయాత్। ఏవం హి పూర్వమస్మాకం భాగ్యమవస్థితమ్। సంప్రతి తు అనవధానేన తస్య విపర్యయో జాత ఇతి ప్రతిపాదనాదాత్మనా ప్రతిపాదనేన చ తే తే సహృదయసంవేద్యా అర్థాః ప్రతీయన్తే। తథా రక్తోత్పుల్లేత్యాదౌ హరేః పశ్యత ఇత్యత్రానాదరషష్ఠ్యా కిఞ్చ న కేవలం రసాదిధ్వనేరేవ పదాంశప్రకాశతా, కిన్తు వస్త్వలజ్కారయోరపి। అత్రాలజ్కారస్య యథా—

"పథి పథి శుకచఞ్చూచారురాభాఙ్కురాణాం

దిశి దిశి పవమానో వీరుధాం లాసకశ్చ।

ఆహారే విరతిః సమస్తవిషయగ్రామే నివృత్తిః పరా
నాసాగ్రే నయనం తదేతదపరం యచ్చైకతానం మనః।
మౌనం చేదమిదం చ శూన్యమధునా యద్విశ్వమాభాతి తే
తద్బ్రూయాః సఖి! యోగినీ కిమసి భోః కిం వా వియోగిన్యసి॥? (ర)*

అత్ర తు "ఆహార" ఇతి విషయసప్తమ్యాః,"సమస్త" ఇతి "పర" ఇతి చ విశేషణద్వయస్య, "మౌనం చేదమ్" ఇతి ప్రత్యక్ష పరామర్శినః సర్వనామ్నః, "ఆభాతి" ఇతి ఉపసర్గస్య, "సఖి" ఇతి ప్రణయస్మరణస్య, "అసి భోః" ఇతి సోత్ప్రాసోపహాసస్య "కిం వా" ఇత్యుత్తరపక్షదార్ఢ్యసూచకస్య వాశబ్దస్య, "అసి" ఇతి

నరి నరి కిరతి ద్రాక్ సాయకాన్ పుష్పధన్వా
పురి పురి చ నివృత్తా మానినీమానచర్చా॥

అత్ర కిరతీతి వర్త్మానప్రత్యయేన నివృత్తేత్యత్ర క్తప్రత్యయేన కార్యకారణపౌర్వాపర్యవ్యత్యయరూపాతిశయోక్తిః ప్రతీయతే। ఉదాహరిష్యతే గుణరీతినిరూపణ ఇతి శేషః।

(వి, ర) ఆహారే ఇతి— ధ్యాయన్తీం వియోగినీ యోగధర్మిణీ దృష్ట్వా కస్యచిదియం పృచ్ఛా। అత్ర నాయికాయా విప్రలమ్భాతిశయః సమస్తపదవ్యఙ్గ్యః। ఏకతానమేకమాత్రవిషయః। తవ స్థానే యదా విశ్వం శూన్యమాభాతి ఇత్యన్వయః।

(వి, ల) విషయసప్తమ్యా ఇతి। మనసా అపి ఆహారవిషయ ఇత్యర్థః। న తు ఆహారక్రియాయామధికరణమ్ ఇత్యర్థః। సమస్తేతి। న తు యత్ కిఞ్చిద్విషయే ఏతద్ విశేషణస్య సమాసపదైకదేశః, కిన్తు పదస్యాపి పదే వ్యఞ్జకత్వమస్తీతి దర్శితమ్। ప్రత్యక్షపరామర్శిన ఇతి। అనుభూయమానత్వపరామర్శిన ఇత్యర్థః। క్వచిత్తు ప్రత్యక్షపరామర్షిణ ఇతి సమ్యక్ పాఠః। మౌనాత్ మిథ్యాత్వసూచనాచ్చ తస్య విప్రలమ్భవ్యఞ్జకత్వమ్। ఇదమపి పదమేవ న పదైకదేశః। ఉపసర్గస్యేతి। ఆఙుపసర్గేణ మిథ్యాత్వరూపం సమ్యక్ ప్రతిభాతి ఇతి భావబోధనాత్ విప్రలమ్భవ్యఞ్జనమ్। ప్రణయస్మరణస్యేతి— తేన దృశ్యమానో విప్రలమ్భో న త్వయా గోపనీయ ఇత్యర్థః। సోత్ప్రాసోపహాసస్యేతి— సోత్ప్రాసః సమనాక్స్మితమ్। వియోగకథనాత్ మన్దస్మితోపహాసః। ఉత్తరపక్షేతి— వియోగపక్ష

---

*తవ ఆహారే అన్నాదిభోజనవిషయే విరతిః విరాగః। సమస్తే విషయగ్రామే చన్దనాదిభోగ్యపదార్థనిచయే పరమ్ అత్యన్తం నివృత్తిః। నాసాయా అగ్రే నయనం వర్తతే। యత్ చ ఏకతానమ్ ఏకస్మిన్ విషయే ఏకలయం మనః। ఇదం చ మౌనమ్। ఇదం చ విశ్వం జగత్ అధునా శూన్యమ్। యత్ ఆభాతి తవ చిత్తే తత్ బ్రూయాః త్వం కిం యోగినీ అసి కిం వా వియోగినీ అసి। యోగినీవియోగిన్యోః సాధర్మ్యాత్ ఇయం జిజ్ఞాసా।

వర్తమానోపదేశస్య తత్తద్విషయవ్యఞ్జకత్వం సహృదయసంవేద్యమ్। (ల)

వర్ణరచనయోరుదాహరిష్యతే। ప్రబన్ధే యథా— మహాభారతే శాన్తః! రామాయణే కరుణః। మాలతీమాధవరత్నావల్యాదౌ శృఙ్గారః। ఏవమన్యత్ర। (వ, ఉ)

తదేవమేకపఞ్చాశద్భేదాస్తస్య ధ్వనేర్మతాః।

సఙ్కరేణ త్రిరూపేణ సంసృష్ట్యా చైకరూపయా।

వేదఖాగ్నిశరాః శుద్ధైరిషుబాణాగ్నిసాయకాః॥౧౪॥

ఏవ దృఢ ఇత్యర్థః। వర్త్తమానోపదేశస్యేతి— విప్రలమ్భవిశేషః।

(వి, వ) ప్రబన్ధ ఇతి। ప్రబన్ధోఽత్ర గ్రన్థరూపః। శాన్త ఇతి। స్వర్గారోహణరూపమహాభారతశ్రోతుః యుధిష్ఠిరశమజ్ఞాతుః శాన్తరసో వోధ్య ఇత్యర్థః। రామాయణేతి। రామ శోకజ్ఞాతుః రామాయణశ్రోతుః కరుణరస ఇత్యర్థః। మాలతీతి— మాధవవత్సరాజతిజ్ఞాతుస్తన్నాటకశ్రోతుః శృఙ్గార ఇత్యర్థః।

(వి,శ) ఏకపఞ్చాశదితి— పూర్వదర్శితాః పఞ్చత్రింశత్ కులకరూపమహావాక్యవ్యఙ్గ్యాః ద్వాదశపదైకదేశాదివ్యఙ్గ్యాః చత్వార ఇత్యేకపఞ్చాశత్ ఏషాం పరస్పరయోజనే సంఖ్యాం దర్శయతి— సఙ్కరేతి। అఙ్గాఙ్గిత్వరూపేణ ఏకాశ్రయానుప్రవేశరూపేణ సందిగ్ధరూపేణ చ త్రివిధేన సంకరేణ యోజనే తస్య త్రిరూపతా। కిమయమ్— అయం వేతి సంశయాస్పదత్వరూపః ఏకః, తయోః పరస్పరానుగ్రాహకానుగ్రాహ్యభావరూపో ద్వితీయః, తయోరేకవ్యఞ్జకేన వ్యఞ్జనరూపస్తృతీయః। సంసృష్టిః తు ఏతత్ త్రితయరాహిత్యేనైకపదే స్థితిః। ఏభిర్యాః సంఖ్యా భవన్తి తా ఆహ— వేదేతి — “అఙ్కానాం వామతః క్రమ' ఇతి రీత్యా వేదాశ్చత్వారః తద్వామే ఖం శూన్యమ్।

(లో, ఉ) ప్రబన్ధ ఇత్యాది। అయమాశయః— న కేవలం వస్త్వలఙ్కారధ్వనివదర్థాన్తరమాహ। వాక్యవ్యఙ్గ్యేఽపి తత్సముదాయభూతే మహాభారతాదిప్రబన్ధేఽపి; అన్యథా కావ్యత్వహానేరితి।

(లో, ఊ) తదేవమితి— ఏవం వ్యఙ్గ్యస్య పదవాక్యగతత్వేఙ్గవృత్తౌ పఞ్చత్రింశద్భేదాః సంఖ్యాతాః। తదనన్తరమర్థశక్త్యుద్భవస్య ప్రబన్ధగతత్వేన ద్వాదశ। రసస్య పదాంశవర్ణరచనాప్రబన్ధగతత్వేన చత్వార ఇతి మిలిత్వా ధ్వనికావ్యస్య ఏకపఞ్చాశద్భేదాః శుద్ధా ఇత్యర్థః। సంకరణేతి। సంకరస్యాఙ్గాఙ్గీభావైకవ్యఞ్జకానుప్రవేశసన్దేహభేదాత్ త్రిభిః ప్రకారైః పరస్పరనిరపేక్షయైకప్రకారయా సంసృష్ట్యా చాన్యోఽన్యమిశ్రణే శుద్ధభేదానామేవ

పఞ్చాశతః సమ్భూయ వేదాశ్చత్వారః, ఖం శూన్యమ్, అగ్నయస్త్రయః శరాః పఞ్చ; ఏవం "చాఙ్కవిన్యాసే వైలోమ్యస్య గణితశాస్త్రప్రసిద్ధత్వాత్" పఞ్చసహస్రాణి శతత్రయం చత్వారశ్చ భేదాః "౫౩౦౪"। తథా హి ప్రథమభేదస్య సజాతీయమిశ్రణే చత్వారో భేదాః; విజాతీయైః పఞ్చాశతా ప్రత్యేకం ధ్వనినా విమిశ్రణే చత్వారో భేదాః ఇతి మిలిత్వా చతురధికం భేదశతద్వయం ద్వితీయస్య భేదశతద్వయమేవ। యది ప్రథమభేదస్య ద్వితీయభేదేన సహ

శుద్ధైః శుద్ధభేదైరేకపఞ్చాశతా యోజనేనేత్యర్థః। (శ, ఊ)x

దిఙ్మాత్రం తూదాహ్రియతే—

అత్యున్నతస్తనయుగా తరలాయతాక్షీ

ద్వారి స్థితా తదుపయానమహోత్సవాయ।

తద్వామేఽగ్నయస్త్రయః। తద్వామే శరాః పఞ్చ। నన్వేవమిత్థమేకపఞ్చాశత్ చతుర్గుణేన చతురధికద్విశతమేవ భవతి।తత్కథమేతాదృశీ సంఖ్యేతి చేన్న। ఏకస్యైవ స్వజాతీయేన ఏకేన స్వస్వజాతీయైః పఞ్చాశతా చ చతుర్గుణనే ఏకస్యైవ చతురధికద్విశతరూపత్వమ్। ఏవం తదుత్తరస్య పూర్వేణ సహ చతుర్విధ్యం పూర్వగణనాయాం ప్రవిష్టమిత్యతః తస్య చాతుర్విధ్యస్య అగణ్యత్వాత్ తస్య ద్విశతరూపత్వమ్। ఏవం తదుత్తరస్య పూర్వద్వాభ్యాం చతుశ్చతుర్విధత్వస్య అగణ్యత్వాత్ చతుర్న్యూనద్విశతరూపత్వమ్। ఏవం రీత్యా చరమస్య చతురూపత్వమాత్రం గుణ్యమితి భవత్యుక్తరూపా సంఖ్యా।కావ్యప్రకాశే తు దర్శితక్రమేణ క్రమశో హ్రాసమవిచార్య్య సర్వేషామేవ చతురధికద్విశతరూపత్వేన ఏకపఞ్చాశత ఏవ తాదృశసంఖ్యాత్వేన 'వేదస్వాగ్నివియచ్చన్ద్రాః' ఇత్యేవం సంఖ్యా ఏవ ఉత్సర్గసిద్ధా దర్శితాః। వస్తుతస్తు అత్యన్తవిచారే వేదస్వాగ్నిశరరూపా యా సంఖ్యా గ్రన్థకృతా దర్శితా సాఽపి న సమ్భవతి। తథా హి ఏకపఞ్చాశత ఏవ ఉక్తచాతుర్విధ్యం న సమ్భవతి, పదైకదేశపదవ్యఙ్గ్యయోః పదవాక్యవ్యఙ్గ్యయోశ్చ

శబ్దశక్త్యుత్థవ్యఙ్గ్యయోరర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యాఽత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యవ్యఙ్గ్యయోశ్చ ఏకవ్యఞ్జకానుప్రవేశరూపసంకరాఽసమ్భవాత్ చాతుర్విధ్యాభావాత్। ఏషు శుద్ధైకపఞ్చాశన్మీలనేన సంఖ్యామాహ—శుద్ధైరిషుబాణేతి। వ్యాచష్టే– శుద్ధైరితి। యోజనేన సంస్థాతుం యోజనేన।

(వి, ష) అత్యున్నతేతి— ప్రవాసాదాగచ్ఛన్తం పతిం ద్వారి స్థిత్వా దృష్టవతీ నాయికాం కస్మింశ్చిన్నివేదయతః కస్యచిదుక్తిరియమ్। స్తనయుగం పూర్ణకుమ్భౌ ఆయతమక్షియుగం నవనీ-

---

మిశ్రయణం; ద్వితీయభేదస్య ప్రథమభేదేన సహ తత్తదేవేతి। ద్వితీయభేదే ప్రథమభేదాపేక్షయా చత్వారో భేదాః పాతనీయాః।ఏవం తృతీయేఽష్టౌ చతుర్థే ద్వాదశ ఇతి క్రమేణాన్యేషామపి స్వకీయాద్యభేదాపేక్షయా సర్వేషాం భేదచతుష్టయపాతనమ్।శుద్ధైరితి। ఇషవః పఞ్చబాణాః; పఞ్చ అగ్నయః త్రయః సాయకాః పఞ్చ ఏవం పఞ్చసహస్రాణి శతత్రయం పఞ్చాశత్ పఞ్చ చ; “౫౩౫౫”

×అత్ర అగ్రిమాగ్రిమభేదస్య యోజనే ఏకైకభేదహ్రాసాత్ ఏవం ప్రకారేణ ఏవం యోజనం భవతి।

"ఏకో రాశిర్ద్విధా స్థాప్య ఏకమేకాధికం కురు।

సమార్ధేనాసమో గుణ్యః ఏతత్ సంకలితం లఘు॥"

ఇత్యుక్తదిశా ద్విపఞ్చాశదర్ధేన షడ్వింశత్యా ఏకపఞ్చాశతం గుణయేత్। తథా (౫౧x౨)÷౨=౨౬।౫౧x౨౬=౧౩౨౬ సంఖ్యా జాయన్తే। తేషు చతుర్భిర్గుణితేషు (౧౩౨౬=౪=౫౩౦౪ పఞ్చసహస్రాణి చతురధికం శతత్రయం సంకీర్ణభేదాః।

సా పూర్ణకుమ్భనవనీరజతోరణస్రక్-

సమ్భారమఙ్గలమయత్నకృతం విధత్తే॥ (ష)+

అత్ర స్తనావేవ పూర్ణ్ణకుమ్భౌ, దృష్టయ ఏవ నవనీరజస్రజ ఇతి రూపకంధ్వనిరసధ్వన్యోరేకాశ్రయానుప్రవేశః సఙ్కరః।

ధిన్వన్త్యమూని మదమూర్చ్ఛదలిధ్వనీని

ధృతాధ్వనీనహృదయాని మధోర్దినాని।

రజతోరణస్రక్సమ్భారః। రసధ్వన్యోరితి— ఏతత్ వాక్యవ్యఙ్గ్యత్వాత్ శృఙ్గారస్య। ధ్వనిపదమత్ర వ్యఙ్గ్యరసపరమ్। ఏకాశ్రయ ఏతత్ వాక్యమ్।

(వి, స) ధ్వన్యోః సంసృష్టిమాహ— ధిన్వన్త్యభూని ఇతి। అమూని మధోర్దినాని ధిన్వన్తి లోకాన్ ప్రీణయన్తి। కీదృశాని-మదేన మూర్చ్ఛన్ వర్ద్ధమానః అలిధ్వనిర్యేషు। తథా నిస్తన్ద్ర ఉన్నిద్రః చన్ద్రః తాదృశవదనాయాః యద్ వదనారవిన్దం తస్య సౌరభ్యం సౌగన్ధ్యం తస్య సౌహృదేన సంపర్కేణ సగర్వాః సమీరణా యత్ర తాదృశాని। అత్రేతి చన్ద్రస్య నిద్రాభావాత్ తన్ద్రాపదస్యాప్రకాశే లక్షణా సమీరణస్యోత్కృష్టత్వం తద్వ్యఙ్గ్యమ్, తథా సమీరణస్య గర్వాభావాత్ ఉత్కృష్టే లక్షణా సుఖస్పర్శత్వం తద్వ్యఙ్గ్యమ్। ఏషాం వ్యఙ్గ్యానాం త్రివిధసంకరాభావాత్ ఏకపదసంస్థితిరూపా సంసృష్టిః। తదాహ– నిస్తన్ద్రేత్యాదీతి। ఇదముపలక్షణమ్। అలిధ్వనిచన్ద్రసమీరణైః కామోద్దీపకైః వ్యఙ్గ్యస్య శృఙ్గారస్య అప్యత్ర ప్రతీతిరిత్యతస్తస్య చన్ద్రోజ్జ్వలత్వేన సమీరణోత్కృష్టత్వేన తస్య సుఖస్పర్శత్వేన చ లక్షణామూలకవ్యఙ్గయే న ప్రకర్షణాదనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకభావరూపసంకరోప్యత్రైవ శ్లోకే బోధ్యః। సంశయాస్పదరూపసఙ్కరశ్చాత్ర నోదాహృతః। తదుదాహరణం చ కావ్యప్రకాశకృతా దత్తమన్వేష్టవ్యమ్। యథా-

ఖణపాహుణిఆ దేఅర జాఆఏ కిం పిదే భణిఆ।

రుఅఇ పడాహేపిలహీధరమ్మి అణుణిజ్వఉ వారాఈ॥" ఇతి।

(లో, ఋ) ధిన్వన్తీతి— ధిన్వన్తి ప్రాణయన్తి। అధ్వనీనాః పథికాః నిస్తన్ద్రసౌహృదసగర్వశబ్దా నిర్మలాద్యభావప్రౌఢరూపార్థపర్యవసానాదత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యాః।

+ అత్యున్నతం స్తనయుగం యస్యాః సా। తరలే ఆయతే దీర్ఘే చ అక్షిణీ యస్యాః సా। సా నాయికా ద్వారి ద్వారే స్థితా సతీ తదుపయానమహోత్సవాయ తస్య నాయకస్య ఉపయానమ్ ఆగమనమేవ మహోత్సవః తస్మై ప్రయత్నకృతమ్ అనాయాసేనైవ విహితమ్। పూర్ణకుమ్భనవనీరజానాం తోరణస్రజః తోరణమాలాః తేషాం సమ్భార ఏవ ఆయోజనమేవ మఙ్గలం తద్విధత్తే కరోతి యథా మహోత్సవకాలే పూర్ణకుమ్భౌ ద్వారపార్శ్వే స్థాపయన్తి తోరణం చ మాల్యాదినా భూషయన్తి, తద్వత్ సా నాయకాగమనమహోత్సవే స్తనరూపకుమ్భద్వయం స్థాపితవతీ చక్షురూపనవనీరజైః తోరణస్రక్ సమ్భారం విహితవతీ।

నిస్తన్ద్రచన్ద్రవదనావదనారవిన్ద–

సౌరభ్యసౌహృదసగర్వసమీరణాని॥ (స, ఋ)

అత్ర నిస్తన్ద్రేత్యాదిలక్షణామూలధ్వనీనాం సంసృష్టిః।

అథ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యమ్—

అపరం తు గుణీభూతవ్యఙ్గ్యం వాచ్యాదనుత్తమే వ్యఙ్గ్యే ॥౧౬॥

అపరం కావ్యమ్। అనుత్తమత్వం న్యూనతయా సామ్యేన చ సమ్భవతి।

తత్ర స్యాదితరాఙ్గం కాక్వాక్షిప్తం చ వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమ్।

సందిగ్ధప్రాధాన్యం తుల్యప్రాధాన్యమస్ఫుటమగూఢమ్।
వ్యఙ్గ్యమసున్దరమేవం భేదాస్తస్యోదితా అష్టౌ॥౧౭॥ (హ, ఋఋ)*

క్షణప్రాఘుణికా దేవర జాయయా కిమపి తే భణితా।
రోదితి పశ్చాద్ భాగవలభీగృహే-అనునీయతాం వరాకీ॥ ఇతి సంస్కృతమ్।

గృహపతిప్రసక్తాముపనాయికాముత్సవే తద్గృహాగతాం తత్పత్న్యా భర్త్సితాం పశ్చాత్ గృహే రుదతీమనునేతుం గృహపతిజ్యేష్ఠభ్రాతృపత్న్యాః సోపహాసోక్తిరియమ్। అత్ర క్షణ ఉత్సవస్తత్ర ప్రాఘుణికా అభ్యాగతా ఉత్సవాగతేత్యర్థః। తద్దేవర సా తే తవ జాయయా కిమప్యప్రియం భణితా సతీ పశ్చాద్ వలభీగృహే రోదితీతి। తాదృశీ వరాకీ దుఃఖితా అనునీయతామిత్యర్థః। భవతా ఇతి శేషః। అత్ర చ అనునయో వాచ్యార్థః। తద్వ్యఙ్గ్య ఉపభోగ ఇతి। అయం కిం స్వతఃసమ్భవివస్తువ్యఙ్గ్యవస్తుధ్వనిః కింవా అనునయపదే ఉపభోగలక్షణా; తద్వ్యఙ్గ్య తస్యాః దుఃఖాపసారణమిత్యయమర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యలక్షణా మూలధ్వనిరితి ధ్వన్యోః సంశయాస్పదత్వమ్। ఏతాదృశవ్యఙ్గ్యోపయోగాయ పశ్చాద్గృహముక్తం నిర్జనత్వాత్।

(వి,హ) గుణీభూతవ్యఙ్గ్యకావ్యమాహ— అథేతి। కావ్యమనుత్తమత్వమితి। వ్యఙ్గ్యానుత్తమత్వేన కావ్యాఽనుత్తమత్వమ్। భేదాస్తస్యోదితా ఇతి— తస్య గుణీభూతవ్యఙ్గ్యకావ్యస్య ఏవమష్టవిధవ్యఙ్గ్యభేదాత్ తస్యాఽష్టౌ భేదా ఉదితా ఇత్యర్థః।

(లో, బ్రూ) ఏవం ధ్వన్యాఖ్యం కావ్యస్య భేదం నిరూప్య గుణీభూతవ్యఙ్గ్యమవతారయతి అథేతి— తత్ర స్యాదితి కాక్వా ఆక్షిప్తం వాచ్యవత్ స్ఫుటీకృతమ్। వాచ్యసిద్ధేరఙ్గం కారణమ్। అస్ఫుటం సహృదయానామపి క్లేశప్రత్యేయమ్। ఏవం పూర్వవ్యఙ్గ్యాద్భేదః। అసున్దరం వాచ్యాపకృష్టచమత్కారకమ్। వ్యఙ్గ్యమితి ప్రతిపదమన్వయః। భేదాః విశేషాః।

---

*తత్ర స్యాదితి— ఇతరస్య వాక్యార్థీభూతస్య వాక్యతాత్పర్యవిషయతయా ప్రధానస్య అఙ్గముపకారకమ్। కాక్వాక్షిప్తం కాకుర్ధ్వనేర్వికారః తయా ఆక్షిప్తమ్ ఝటితి ప్రకాశితం, యయా కాక్వా వినా వాక్యార్థ ఏవ నాత్మానం లభతే తయా ప్రకాశ్యమిత్యర్థః। వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గం వాచ్యస్య వాచ్యార్థస్య సిద్ధిః విశ్రాన్తిః తత్ర అఙ్గం నిదానం వాచ్యస్య సిద్ధిరేవ యదధీనేత్యర్థః। సందిగ్ధప్రాధాన్యం సందిగ్ధం చమత్కారజననే వాచ్యవ్యఙ్గ్యయోః సన్దేహ-

---

ఇతరస్య రసాదేరఙ్గం రసాది।

యథా—

అయం స రసనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమర్దనః।
నాభ్యూరుజఘనస్పర్శీ నీవీవిస్రంసనః కరః॥ (క, ఇ)*

అత్ర శృఙ్గారః కరుణస్యాఙ్గమ్।

(వి, క) రసాదేరఙ్గం రసాది ఇత్యుభయత్ర ఆదిపదాత్ భావాద్యఙ్గతాఽపి రసాదేః, ఏవం వాచ్యాఙ్గత్వమపి వస్త్వలఙ్కారయోరిత్యుక్తమ్। అయం స ఇతి— భూరిశ్రవసః సమరపతితం హస్తమాదాయ రుదత్యాస్తత్పత్న్యా ఉక్తిరియమ్। అత్రేతి— రసోత్కర్షణాదినా వ్యఙ్గ్యః శృఙ్గారః మృతాలమ్బనకత్వేన రసతామనాపన్నో మృతాలమ్బనకస్య కరుణస్యాఙ్గమ్। రసతాపన్నస్య తస్య శృఙ్గారేణ ప్రకర్షణాత్ పూర్వానుభూతసుఖస్మరణే హి కరుణప్రకర్షః।

(లో,లృ) యథోద్దేశముదాజిహీర్షురితరాఙ్గమితి వివృణోతి, ఇతరస్యార్థాత్, ప్రధానభూతస్య రసాదేః, రసశబ్దేనాత్ర భావాదీనాముపగ్రహః ఆదిశబ్దేన వాచ్యస్యాఙ్గమ్ ఉత్కర్షకారిరసాది అత్రాదిశబ్దాదనురణనరూపమ్। అయం స ఇతి— ఇదం హి మహాభారతే, సమరచ్ఛిన్నం భూరిశ్రవసో హస్తమాదాయ తత్కాన్తాయా విలపనమ్।

విషయభూతం ప్రాధాన్యం యత్ర తత్, యత్ర వాచ్యకృతో వ్యఙ్గ్యకృతో వా చమత్కార ఇతి సన్దేహ ఇత్యర్థః। తుల్యప్రాధాన్యం తుల్యమర్థాద్ వాచ్యేన సమానం ప్రాధాన్యం యత్ర తత్, చమత్కారజననే వాచ్యవ్యఙ్గ్యయోర్ద్వయోరపి క్షమత్వేన తుల్యతా బోధ్యా। అస్ఫుటం సహృదయానామపి కష్టజ్ఞేయమ్, అగూఢమ్ అసహృదయైరపి ఝటితి సంవేద్యమ్, అతః స్ఫుటతయా వాచ్యసదృశమ్। తదేతదుక్తమ్–

“నాన్ధ్రీపయోధర ఇవాతితరాం ప్రకాశో

నో గుర్జ్జరీకుచ ఇవాతితరాం నిగూఢః।

అర్థో గిరామపి హితః పిహితశ్చ కశ్చిత్

సౌభాగ్యమేతి మరహట్టవధూకుచాగ్రః॥”

తస్మాద్ గూఢం సహృదయమాత్రవేద్యం వ్యఙ్గ్యం ధ్వనిరేవ। అసున్దరం స్వభావాదేవ వాచ్యాపేక్షయాఽచారు।

---

* సః పూర్వానుభూతతత్తచ్ఛృఙ్గారవస్తు అయం దృశ్యమానదురవస్థః (పూర్వానుభూతావస్థాం విశేషణైరాహ) ఉత్కర్షతీతి ఉత్కర్షీ "సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే" ఇతి ణినిప్రత్యయః। రణనాయాః కాఞ్చ్యా ఉత్కర్షీ। పీనయోః పృథులయోః స్తనయోః విమర్దనః విమర్దనకారీ। నాభేః ఊర్వోః జఘనస్య చ స్పర్శీ। నీవ్యాః నాభితలవసనగ్రన్థేః విస్రంసనః మోచకః। అత్రేతి— శృఙ్గారః నాయికావిషయః నాయకాశ్రయః। కరుణస్య నాయికాశ్రయస్య అఙ్గమ్। అత్ర కరుణమాదాయ అస్య కావ్యస్య ధ్వనిత్వమ్। శృఙ్గారస్థాయినమాదాయ గుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వం బోధ్యమ్।

మానోన్నతాం ప్రణయినీమనునేతుకామ–

స్త్వత్సైన్యసాగరరవోద్గతకర్ణతాపః।

హా హా కథం ను భవతో రిపురాజధానీ–

ప్రాసాదసన్తతిషు తిష్ఠతి కామిలకః॥ (ఖ)+

అత్రౌత్సుక్యత్రాససన్ధిసంస్కృతస్య కరుణస్య రాజవిషయరతావఙ్గభావః।

జనస్థానే భ్రాన్తం కనకమృగతృష్ణాన్వితధియా

వచో వైదేహీతి ప్రతిపదముదశ్రు ప్రలపితమ్।

(వి,ఖ) భావస్యాఙ్గం కరుణమాహ— మానోన్నతామితి। ఉన్నతమానామిత్యర్థః। హాహేతి త్రాసవిజ్ఞాతుర్వక్తుస్తద్విషయకశోకః। భవతో రిపురాజధానీప్రసాదసన్తతిషు కథం కామిలోకస్తిష్ఠతి ఇతి అన్వయః। అత్రేతి ఔత్సుక్యం మానిన్యనునయకామనయా వ్యఙ్గ్యమ్। తద్విరుద్ధః త్రాసః యథోక్తకర్ణతాపపదవ్యగ్య ఇత్యనయోః సిద్ధిః। తాదృశసన్ధివిశిష్టానాం రిపురాజధానీకామిలోకానాం శోచ్యావస్థాజ్ఞాతుర్వక్తుః శోకరూపః కరుణో రాజవిషయరతిభావస్యాఙ్గమిత్యర్థః అత్ర చ హాహాశబ్దః క్రోధవ్యఞ్జకహుఙ్కారవన్నిరర్థకః। శోకవ్యఞ్జక ఇతి గ్రన్థకృతోఽభిప్రాయః తద్దైవ వ్యఙ్గ్యభూతస్య హాహాశబ్దప్రతిపాద్యస్య శోకరూపకరుణస్య వ్యఙ్గ్యత్వోపపత్తేః। హాహాశబ్దస్య వాచ్య ఏవ శోకరూపః కరుణః। హాహేత్యుక్తే శోచామీతి ప్రతీత్యా తద్వాచ్యతాసిద్ధేః। అన్యథా గోశబ్దస్యాపి గౌర్న వాచ్యః స్యాత్। అతో గ్రన్థకృతః ఛిద్రమేవాత్ర।

(వి, గ) వాచ్యార్థస్యాఽఙ్గం సాదృశ్యరూపం వస్త్వాహ— జనస్థాన ఇతి। దరిద్రస్యోక్తిరియమ్। మయా రామత్వం ప్రాప్తం రామసదృశోఽహం జాత ఇత్యర్థః। శబ్దాత్మకం సాదృశ్యమాహ— జనస్థాన ఇతి। మయా కనకరూపయా మృగతృష్ణయా మరీచికయాఽన్ధితధియా జనానాం స్థానే భ్రాన్తమ్ అసారే సంసారే కనకస్యాపి తుచ్ఛత్వేన తస్యోపాదేయత్వభ్రమజనకత్వాదుపాదేయజలభ్రమకనకమృగతృష్ణయాఽన్ధితధియా భ్రాన్తమ్। మయా వై ఇతి సమ్బోధ్య ప్రతిపదం

(లో, ఏ) అఙ్గపరిపోషకత్వాద్ వాచ్యాఙ్గభూతమనురణనరూపం శబ్దశక్తిమూలముదాహరతి- ఏవం చ రసభావాదేరఙ్గం రసభావాది, వాచ్యస్య చానురణనరూపం వ్యఙ్గ్యమితి ద్విధేత్యర్థః। జనస్థాన ఇతి। జనస్థానం— నగరగ్రామాది, దణ్డకారణ్యం చ। కనకం ప్రతి మృగతృష్ణా విఫలాశా, కనకమృగే తృష్ణా చ వై నిశ్చితం దేహి ప్రయచ్ఛ విదేహజా సీతా చ। అలం

+హే రాజన్! భవతః రిపురాజధాన్యాః ప్రాసాదసన్తతిషు అట్టాలికాసమూహేషు మానోన్నతామ్ అతిమానవతీం ప్రణయినీం ప్రియామ్ అనునేతుకామః ప్రసాదయితుమిచ్ఛుః కామిలీకః తవ

సైన్యసాగరస్య రవేణ ఆక్రమణశబ్దేన ఉద్ధతః జ్ఞాతః కర్ణయోః తాపః పీడా యస్య సః తాదృశః సన్ కథం ను తత్ర తిష్ఠతి?

కృతా లఙ్కాభర్తుర్వదనపరిపాటీషు ఘటనా

మయాప్తం రామత్వం కుశలవసుతా న త్వధిగతా॥ (గ, ఏ)

అత్ర రామత్వం ప్రాప్తమిత్యవచనేఽపి శబ్దశక్తేరేవ రామత్వమవగమ్యతే। వచనే తు సాదృశ్యహేతుకతాదాత్మ్యారోపణమావిష్కుర్వతా తద్గోపనమపాకృతమ్। తేన వాచ్యం

స్థానే ౨ దేహీతి వచః। మయా భర్తుః ఈశ్వరస్య పరిపాటీషు పరిచర్యాసు అలమిత్యర్థకా ఘటనా న కృతా తద్వత్ రామేణాఽపి లఙ్కాభర్తుః రావణస్య వదనానాం ముఖానాం పరిపాట్యాం పరిపాటనస్య నిమిత్తమిషుఘటనా కృతా। కిన్తు కుశలం దారిద్ర్యాపనాయకం వసు ధనం యస్య తాదృశతా తు మయా న ప్రాప్తా। అత్ర తుశబ్దేన రామవాక్ ఛేదాత్ రామేణ తు కుశలవసుతా ప్రాప్తా ఇత్యర్థః ప్రతీయతే— తత్ర చ కుశలవౌ సుతౌ యస్యాస్తాదృశీ సీతేత్యర్థః।

(వి, ఘ) అత్ర విషాదాధిక్యవ్యఞ్జకయా కుశలవసుతాఽప్రాప్త్యా ప్రాప్తతత్కాత్ రామాత్ ఉపమానాద్ వైలక్షణ్యరూపో వ్యతిరేకాలఙ్కారః నఞో వాచ్యః। తత్రప్రకర్షకతయా రామసాదృశ్యం వ్యఙ్గ్యమ్। తదఙ్గమితి మనసికృత్య వ్యఙ్గ్యస్య సాదృశ్యస్య అగూఢత్వాత్ గుణీభూతత్వముపపాదయితుమాహ— అత్ర రామత్వమితి। అవచనేఽపీతి అనుక్తావపీత్యర్థః। వచనే తు ఇతి। తదుక్తౌ ఇత్యర్థః। తాదాత్మ్యారోపణం రామత్వప్రాప్త్యా రామతాదాత్మ్యారోపమ్। తదారోపశ్చ సాదృశ్యమూలకః ఇత్యాహ— సాదృశ్యహేతురితి— ఆవిష్కుర్వతా వక్త్రా తద్ గోపనం ధ్వనిత్వహేతుతద్గూఢత్వమ్। తద్గోపనాత్ సాదృశ్యస్య గుణీభూతత్వముపపాదితమ్। యద్యపి ఏక శబ్దరూపం సాదృశ్యం శ్రోత్రగ్రాహ్యమేవ న తు వాక్యం, వ్యఙ్గ్యస్యైవ చ గుణీభూతత్వే గుణీభూతవ్యజగ్యం భవతి। తథాపి శబ్దస్య

సాదృశ్యత్వేన రూపేణ వ్యఙ్గ్యత్వమేవ న శ్రోత్రగ్రాహ్యత్వమ్। తథా చ తస్యాఽపరాఙ్గత్వముపపాదయతి— తేన వాచ్యమితి— వ్యఙ్గ్యమిత్యర్థః। న చ తద్ గోప-

---

వ్యర్థమ్। కాభర్తు్తః కుత్సితస్వామినః యద్ వదనం తస్య పరిపాటీషు పరమ్పరాసు లఙ్కాభర్తు్తః రావణస్య వదనానాం ముఖానాం పరిపాఠ్యాం పఙ్క్తౌ ఇషుఘటనా శరయోగశ్చ। కుశలమ్ ఆయతిశుద్ధం వసు ధనం యస్య ఏవంభూతలా, కుశలవౌ సుతౌ యస్యాః సా సీతా చ।

(లో, ఐ) అత్రేతి వచనే తు రామోఽస్మీత్యుక్త్వా పునః సాదృశ్య హేతుకతాదాత్మ్యారోపణం జనస్థాన ఇత్యాది వచనప్రతిపాదనేనాఽపి లభ్యమ్। తద్గోపనం వ్యఙ్గ్యభూతరామతాదాత్మ్యారోపస్య గోపనమ్। వాచ్యం మయాప్తం రామత్వమితి పదాభిధేయమ్। సాదృశ్యస్య వ్యఙ్గ్యతో వ్యఙ్గ్యత్వేఽపి స్ఫుటప్రతిభాసనే వాచ్యత్వముక్తమ్। వ్యఙ్గ్యమితి పాఠే తు సుగమా ఏవ వ్యాఖ్యా। సాదృశ్యం రామేణ సహేత్యర్థః। వాక్యం జనస్థాన ఇత్యాది। ఏవమర్థశక్తిమూలానురణనరూపస్య వ్యఙ్గ్యస్యాఽపి వ్యఙ్గ్యత్వే ఉదాహార్యమ్।

సాదృశ్యం వాక్యార్థాన్వయోపపాదకతయాఙ్గతాం నీతమ్। (ఘు, ఐ)*

కాక్వాక్షిప్తం యథా—

మథ్నామి కౌరవశతం సమరే న కోపాద్

దుఃశాసనస్య రుధిరం న పిబామ్యురస్తః।

సంచూర్ణయామి గదయా న సుయోధనోరూ

సన్ధిం కరోతు భవతాం నృపతిః పణేన॥

నాత్ అగూఢరూపగుణీభూతవ్యఙ్గ్యప్రభేద ఏవాయమితి వాచ్యమ్। తథాత్వేఽపి అపరాఙ్గతానపాయాత్। వాచ్యార్థో రామవ్యతిరేకో నఞో వాచ్యః, తత్రప్రకర్షాన్వయోపపాదకతయా ఇత్యర్థః। న తు రామవ్యతిరేకస్యాన్వయనిష్పాదకతయా అబాధితత్వేన తద్ వినాపి తన్నిష్పత్తేః। ప్రకర్షద్వారాఽపరాఙ్గత్వాచ్చ। ననూపమానాపేక్షయా ఉపమేయస్యాధికం వ్యతిరేకాలఙ్కారః। స చ సాదృశ్యహేతుకోపమానత్వఘటిత ఏవ। తథా చ వ్యతిరేకాలఙ్కారశరీరఘటకమేవ సాదృశ్యమ్; కథం తత్రప్రకర్షకమితి చేన్న। ఏకవిశేషణేనాఽపి తద్ ఘటనసమ్భవే బహువిశేషణసమ్భవాత్తత్రప్రకర్షకత్వమపి లభ్యతే తచ్చ సహృదయైకవేద్యమ్।

(వి, ఙ) కాక్వాక్షిప్తమితి— కాక్వా ఉచ్చారణేన శిరశ్చాలనసహకృతధ్వనివిశేషేణాక్షిప్తమ్। శాబ్దబోధస్య ప్రాక్ పదార్థవిధయా సహసా ప్రత్యాయితమిత్యర్థః। మథ్నామీతి— దుర్యోధనేన సహ సన్ధికరణే ప్రవృత్తం యుధిష్ఠిరం శ్రుత్వా క్రుద్ధస్య భీమస్య సహదేవం ప్రత్యుక్తిరియమ్। భవతామిత్యనేన అస్మాకమ్ అసమీహితకారిత్వాత్ నాస్మాకం నృపతిరితి సూచితమ్। సుయోధనమితి దుర్యోధనస్యాపరం నామ। కృతకౌరవశతవధప్రతిజ్ఞస్య తత్రోక్ధసత్త్వేన మథ్నామీత్యుక్తిర్బాధితార్థా। అతో నఞః శిరశ్చాలనసహకృతా కాకుః ప్రతీయతే। తయా వ్యఞ్జనయా అపరనఞోఽర్థోపస్థాపనాత్ న మథ్నామీత్యర్థో లభ్యతే।

---

*అత్రేతి— శ్లిష్టైకశబ్దప్రతిపాద్యత్వరూపసాదృశ్యావగమాత్ రామేణ సహోపమా ఇవాదిశబ్దభావాదవాచ్యత్వేన వ్యఙ్గ్యేత్యర్థః, సా చ ఉపమానభూతాద్ రామాత్ స్వవ్యతిరేకరూపాలఙ్కారస్య వాచ్యాఙ్గతాం నీతా న చ రామత్వం ప్రాప్తమిత్యనేన రామాభేదప్రాప్తిరేవ ప్రతీయతే ఇతి రూపకమేవేదమితి వాచ్యమ్। సమానవిభక్తికత్వాభావాద్ భేదాన్వయబోధస్య అశాబ్దత్వాత్। నచ శ్లోకస్యాఽయం విషయ ఇతి వాచ్యమ్। యత్ర శబ్దేన ద్వితీయోఽర్థః సాక్షాత్ ప్రతిపాద్యతే స శ్లేషస్య విషయః। యత్ర తు శబ్దసామర్థ్యాదపరోఽర్థ ఆక్షిప్యతే నతు శబ్దేనోచ్యతే స వ్యఞ్జనాయా ఏవ విషయః। శబ్దస్య సాక్షాత్ప్రతిపాదకం తత్రైవ యత్ర శబ్దప్రతిపాదితోఽర్థః సమభివ్యాహృతశబ్దాన్తరేణ సార్ద్ధం వివక్షితమన్వయం లభతే యథా— యేన ధ్వస్తమిత్యాదౌ। ప్రకృతే తు ప్రతిపన్నో ద్వితీయోఽర్థో

రామేణేత్యన్వయప్రతియోగిపదవిరహేణాన్వయం భజతే। అతో రామేణ యథా జనస్థానే భ్రాన్తం మయా తథా ఇత్యర్థో వ్యఞ్జనాలభ్య ఏవ।

అత్ర మథ్నామ్యేవేత్యాది వ్యఙ్గ్యం వాచ్యస్య నిషేధస్య సహభావేనైవ స్థితమ్। (జ, ఓ)*

దీపయన్ రోదసీరన్ధ్రమేష జ్వలతి సర్వతః।

ప్రతాపస్తవ రాజేన్ద్ర! వైరివంశదవానలః॥

అత్రాన్వయస్య వేణుత్వారోపణరూపో వ్యఙ్గ్యః। ప్రతాపస్య దవానలత్వారోపసిద్ధ్యఙ్గమ్। (చ)

తచ్చ మథనాయోగవ్యవచ్ఛేదరూపమ్। తదాహ— అత్ర మథ్నామ్యేవేని। ఆదిపదాత్ పిబామ్యేవ ఇత్యాదికం బోధ్యమ్। ఇత్యాది వ్యఙ్గ్యమితి— ఇత్యాది ఏకదేశరూపం వ్యఙ్గ్యమిత్యేవార్థః। ఏవకారార్థక నఞద్వయే ఏకనఞర్థస్యైవ వ్యఙ్గ్యత్వాత్।

(వి, చ) వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గముదాహరతి— అనుపపన్నస్య వాచ్యార్థస్య యద్ వ్యఙ్గ్యాన్వయేనైవ సిద్ధిః తాదృశం వ్యఙ్గ్యం వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమ్। దీపయన్నితి— రోదసీరన్ధ్రం ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాలమ్। అత్రేతి। అన్వయస్య వైరికులస్య వంశపదవాచ్యస్య వేణుత్వారోపణరూపో వ్యఙ్గ్య ఇతి కులవేణుద్వయార్థకస్య వంశపదస్య ప్రకరణాత్ కులే నియన్త్రణేన వేణోస్తద్ వ్యఙ్గ్యత్వేన తద్రూపణస్యాపి వ్యఙ్గ్యత్వాత్ దవానలత్వారోపసిద్ధ్యఙ్గామితి కులే దవానలవాధేన వేణావేవ తద్ బాధాత్। అత్రేదమవధేయమ్। యది ప్రకరణవశాత్ అనేకార్థస్య వంశపదస్య ప్రథమం కులబోధకత్వమ్; తదైవ వేణురూపోఽర్థో వ్యఙ్గ్యో భవతి తదేవ తు నః దవానలస్య కులే బాధాత్। కిన్తు కులవేణ్వోరుభయోరేకదా ఏవ దవానలాన్వయార్థం తాత్పర్యాద

(లో, ఒ) సహభావేనైవ స్థితమిత్యనేన ధ్వనిత్వనిరాసః।

---

* కాకుః– “భిన్నకణ్ఠధ్వనిర్ధీరైః కాకురిత్యభిధీయతే।” భవతాం నృపతిః కరోత్విత్యనేన స్వాఽసమ్మతిసూచికా వక్రోక్తిః। అహం సమరే యుద్ధే కౌరవాణాం దుర్యోధనాదీనాం శతం న మథ్నాభి। అత్ర ప్రతిజ్ఞాతకురుకులక్షయస్య భీమస్య “న మథ్నామి” ఇత్యుక్తిర్విరుద్ధేతి నఞా కాకుః ప్రతీయతే। తయా చ కాక్వా నఞర్థాన్తరం ప్రతీయతే। తేన చ న మథ్నామి ఇతి న అర్థాత్ మథ్నామ్యేవేత్యవధారణం గమ్యతే।

ఏవమగ్రే సర్వత్ర దుఃశాసనస్య ఉరస్తః హృదయాత్ రుధిరం రక్తం న పిబామి। సుయోధనస్య ఉరూ సక్థియుగ్మం గదయా న సంచూర్ణయామి! భవతాం నృపతిః న తు మమ నృపతిః। పణేన గ్రామపఞ్చకరూపేణ సన్ధిం మైత్రీం కరోతు ఇత్యర్థః। అత్ర "వర్త్తమానసామీప్యే వర్త్తమానవద్ వా" ఇతి వర్త్తమానసామీప్యే లట। అత్రేతి। వాచ్యో యో మథనాదినిషేధస్తత్సమకాలప్రతీతికతయా స్థితమిత్యర్థః। తుల్యకాలతయా స్థితస్య వాచ్యార్థస్య వ్యఙ్గ్యార్థోపస్థితావనుపయోగాత్ కాకురేవ నియమవిశిష్టవిధివ్యఞ్జికా ఇత్యర్థః। అతో విరోధిలక్షణాయా అపి నాయం విషయః ముఖ్యార్థబాధాద్యనుసన్ధానాత్ ప్రాగేవ కాక్వా వివక్షితార్థోపస్థితేః। యద్యప్యగూఢవ్యఙ్గ్యాన్తఃపాతిత్వమస్య యుజ్యతే తథాపి కాకురూపవిచ్ఛిత్తివిశేషాత్ పృథగ్గణనమ్।

వంశయోరుపస్థిత్యా అర్థద్వయమేవ వాచ్యమ్। నతు వేణురూపోఽర్థో వ్యజగ్యస్తథా చ పరమ్పరితరూపమేవేదం వేణుత్వరూపణస్య దవానలరూపణకారణత్వాత్ తద్ వక్ష్యతి స్వయమేవ—

"యత్ర కస్యచిదారోపః పరారోపస్య కారణమ్।

తత్ పరమ్పరితమ్। ఇతి।

ఉదాహరిష్యతి చ—

“ఆహవే జగదుద్దణ్డరాజమణ్డలరాహవే।

శ్రీనృసింహమహీపాల! స్వస్త్యస్తు తవ బాహవే॥” ఇతి

అత్ర హి రాజమణ్డలస్య గ్రాసకరూపసమ్బన్ధితయా రాహుబాధాత్ బాహౌ రాహురూపణమనుపపన్నమతో నృపమణ్డలే చన్ద్రమణ్డలత్వస్యారోపో బాహౌ రాహురూపణకారణమితి। అత ఏవ కావ్యప్రకాశకృతాఽపి సద్వంశముక్తామణిరిత్యత్ర రాజ్ఞో ముక్తామణ్యారోపణస్య సత్కులే బాధాత్ సత్కులే సహ వేణురోపణం తత్కారణమిత్యుక్తమ్। అతో దీపయన్ రోదసీరన్ధ్రమిత్యాదికం పరమ్పరితరూపకోదాహరణమేవ, న వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గోదాహరణమ్। అన్యథా స్వోక్తేః కావ్యప్రకాశకృదుక్తేశ్చ విరోధాపత్తేః। న హిం దీపయన్ ఇత్యాదౌ ఆహవే జగదుద్దణ్డేత్యాదౌ చ ఏకస్య వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గత్వమన్యస్య పరమ్పరితరూపకత్వమిత్యత్ర వినిగమకం నాస్తి। వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గోదాహరణం తు—

“గచ్ఛామ్యచ్యుత! దర్శనేన భవతః కిం తృప్తిరుత్పద్యతే

కిన్త్వేవం విజనస్థయోర్హతజనః సమ్భావయత్యన్యథా।

ఇత్యామన్త్రణభఙ్గిసూచితవృథావస్థానఖేదాలసా-

మాశ్లిష్యన్ పులకోత్కరాఞ్చితతనుగోపీ హరిః పాతు వః॥”

ఇతి కావ్యప్రకాశకృద్భిర్దత్తమేవాన్వేష్టవ్యమ్। తథా హి ఇత్యామన్త్రణేత్యాదిర్వాచ్యార్థః। పూర్వార్ధామన్త్రణేత్యాదివాక్యార్థస్య అప్రతీతికాలే అసిద్ధేస్తద్— వ్యఙ్గ్యార్థస్య హే అచ్యుత! మద్విధనాయికాదర్శనేనాఽపి ధైర్యచ్యుతరహిత ఇత్యేవంవిధాయాః భఙ్గ్యాః ప్రతీత్యైవ సిధ్యతి। న చ నృపమణ్డలే చన్ద్రమణ్డలారోపణమపి వ్యఙ్గ్యం సదేవాలఙ్కారః। తథా చ పరమ్పరితరూపకాలఙ్కారవాచ్యసిద్ధ్యఙ్గయోః సంకర ఏవేతి వాచ్యమ్। వ్యఙ్గ్యత్వేఽలఙ్కారత్వాభావస్య బ్రాహ్మణశ్రమణేత్యాదినా ఏవ ఉక్తత్వాత్। ప్రథమం

నృపమణ్డలే రాహోరన్వయాసమ్భావేన రాజమణ్డలపదాదేకదైవ నృపచన్ద్రమణ్డలయోః ఉపస్థిత్యా ద్వయోరపి వాచ్యత్వాచ్చ। నను తత్కథమ్—

“భ్రమిమరతిమలసహృదయతాం ప్రణయం మూర్చ్ఛా తమః శరీరసాదమ్।

మరణం చ జలదభుజగజం ప్రసహ్య కురుతే విషం వియోగినీనామ్।”

ఇత్యత్ర విశేషజలే రూపితం హలాహలం వ్యఙ్గ్యం భుజగరూపణసిద్ధికృదిత్యుక్త్వా హలాహలస్య వ్యఙ్గ్యత్వముక్త్వా కావ్యప్రకాశకృతా వాచ్యసిద్ధ్యోదాహరణత్వేన తదుక్తమితి చేన్న। తత్ర ఉద్దీపకతయా ప్రాకరణికమనేకార్థస్య విషశబ్దస్యార్థో జలమ్ ఇత్యతోఽప్రాకరణికం హలాహలం వ్యఙ్గ్యమిత్యుక్తమ్। న చ దీపయన్నిత్యత్రాపి ప్రాకరణికత్వేన వంశపదార్థకులవాచ్యం

హరస్తు కిఞ్చిత్ పరివృత్తేత్యాదౌ విలోచనవ్యాపారచుమ్బనాభిలాషయోః ప్రాధాన్యే సన్దేహః। (ఛ, ఔ)

బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతామేవ భూతయే।

జామదగ్న్యస్తథా మిత్రమన్యథా దుర్మనాయతే॥

అత్ర పరశురామో రక్షఃకులక్షయం కరిష్యతీతి వ్యఙ్గ్యస్య వాచ్యస్య చ సమం

వేణుస్తు అప్రాకరణికో వ్యఙ్గ్య ఏవేతి వాచ్యమ్। దవానలరూపణస్యాపి తాత్పర్యవిషయత్వేన తస్య కులే బాధేన తదుపపాదనతయా వేణోరపి ప్రాకరణికత్వాత్। అన్యథా “ఆహవే జగదుద్దణ్డ” ఇత్యాదావపి పరమ్పరితరూపకం న స్యాత్। కిన్తు వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమేవ తదపి స్యాత్।

భ్రమిమరతిమిత్యాదౌ తు జలదే భుజగరూపణం శ్యామత్వేనాపకారిత్వేన చ జలే హలాహలరూపణం వినాపి ఆపాతతః సిధ్యత్యేవేతి హలాహలమప్రాకరణికమిత్యతో వ్యఙ్గ్యమేవ। పరన్తు ప్రణిధానే సతి జలస్య భుజగజన్యత్వాఽసమ్భవేన భుజగరూపణాఽసిద్ధ్యా తత్సిద్ధికారిత్వేన పశ్చాజ్జలే హలాహలరూపణమితి।

(వి, ఛ) సందిగ్ధప్రాధాన్యమాహ— హరస్త్వితి। ప్రాధాన్యం రసవ్యఞ్జకతయా వ్యజ్యతే రసే। కిం వాచ్యార్థేన కిం వా వ్యఙ్గ్యార్థేన వ్యఞ్జితోఽయం రసః ఇత్యేవం సన్దేహవిషయత్వం తత్త్వమ్। హరస్త్వితి కుమారసమ్భవే ఆకాలికే వసన్తే జాతే సర్వేషామేవ కామోద్రేకే సతి హరస్యాపి కిఞ్చిత్ తథాత్వవర్ణనమిదమ్। చన్ద్రోదయస్యారమ్భే నతు చన్ద్రస్యోదయే తదానీమేవామ్బురాశేర్ధైర్యపరివృత్తేః కిఞ్చిత్త్వాత్। అత్రేతి— ప్రాధాన్యసన్దేహో హరస్య శృఙ్గారవ్యఞ్జకతాసన్దేహః। విలోచనవ్యాపారో హి వాచ్యః। చుమ్బనాభిలాషస్తు వ్యఙ్గ్యః తద్ద్వయమపి శృఙ్గారానుభావస్తత్ కేన రసో వ్యఞ్జిత ఇతి సన్దేహాత్। న చ ద్వాభ్యామేవ వ్యజ్యతాం, తథా చ తుల్యప్రాధాన్యోదాహరణమేవ ఇదమస్త్వితి వాచ్యమ్। ధైర్యపరివృత్తేః కిఞ్చిత్త్వేన చుమ్బనాభిలాషో జాతో న వా; ఇతి సన్దేహేన తదీయరసవ్యఞ్జకతాయా అపి తదధీనసన్దేహాత్ అత ఏవ వాచ్యార్థేన తద్వ్యఞ్జనమపి సందిగ్ధమేవ।

(వి, జ) తుల్యప్రాధాన్యమాహ— బ్రాహ్మణేతి— దిగ్విజయే పరశురామం జిగీషుం రావణం ప్రతి తదమాత్యస్య తత్త్రాసకవాక్యమిదమ్। భవతామేవ భూతయే నం తు స్వార్థం బ్రవీమీత్యర్థః। తథేతి— బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః। మిత్రమిత్యత్ర చార్థో గమ్యః మిత్రం చేత్యర్థః। అన్యథేతి అతిక్రమే ఇత్యర్థః। దుర్మనాయత ఇత్యత్ర భవిష్యత్సామీప్యే వర్త్తమానా। సమం

(లో, ఔ) సన్దేహః— ద్వయోరపి రసాభివ్యఞ్జకత్వాఽవిశేషాత్।

(లో, అ) బ్రాహ్మణేతి— రావణం ప్రతి పరశురామదూతస్య వాక్యమిదమ్। భవతాం రక్షసాం మిత్రే జన్మప్రభృతి నిఖిలరహస్యవేదీ। అత్రేతి— అత్ర వాచ్యవ్యఙ్గ్యోః సామదణ్డయోస్తుల్యతయైవ వైరమోచనే పర్యాప్తత్వాదప్రస్తుతప్రశంసావత్ పరస్పరానపేక్షయా చమత్కారాస్పదత్వాత్ ద్వయోరపి సమం ప్రాధాన్యమ్।

ప్రాధాన్యమ్। (జ, అ)*

సన్ధౌ సర్వస్వహరణం విగ్రహే ప్రాణనిగ్రహః।
అల్లావదీననృపతౌ న సన్ధిర్న చ విగ్రహః।

అత్రాల్లావదీనాఖ్యే నృపతౌ దానాదిమన్తరేణ నాన్యః ప్రశమోపాయః ఇతి వ్యఙ్గ్యం వ్యుత్పన్నానామపి ఝటిత్యస్ఫుటమ్। (ఝ,ఆ)

అనేన లోకగురుణా సతాం ధర్మోపదర్శినా।
అహం వ్రతవతీ స్వైరముక్తేన కిమతః పరమ్॥

ప్రాధాన్యమితి— యథోక్తవ్యఙ్గ్యార్థస్యాఽప్యత్ర నిశ్చితత్వేన ద్వయోరపి రావణత్రాసరూపవ్యాభచారిభావే వ్యఞ్జకత్వాత్। వాచ్యేన బ్రాహ్మణాతిక్రమేణాఽపి శాపతో భస్మీకరణసమ్భావనయా త్రాసాత్।

(వి, ఝ) అస్ఫుటమాహ సన్ధావితి— విదగ్ధానామపి కష్టగమ్యం వ్యఙ్గ్యమస్ఫుటమ్। ఝటిత్యస్ఫుటమితి తత్ ప్రశమోపాయో నాస్త్యేవ ఇతి హి వ్యఙ్గ్యమాపాతతః ప్రతిభాతి। యథోక్తం వ్యఙ్గ్యం తు కృచ్ఛ్రగమ్యమ్। తద్ధి జీవనరక్షార్థం సర్వస్వదానేనాపి సన్ధిః కరణీయ ఇత్యేవంరూపమ్।

(వి, ఞ) అగూఢమాహ— అననేతి। శాక్యమునినా బలాదుపభోక్తుముపక్రమ్య మాణాయాః త్రైర్థికయోషిత ఉక్తిరియమ్। అహం వ్రతవతతి ధర్మోపదేశినః అస్య ఉపభోగో

(లో, ఆ) పూర్వత్ర సన్దేహాలఙ్కారవత్ సందిగ్ధత్వమ్। నాన్య ఉపశమోపాయ ఇతి వ్యఙ్గ్యమ్। ప్రాణనిగ్రహే ప్రాప్తే ధనత్యాగాదేః ఈషత్కరత్వాభిప్రాయేణేత్యర్థః।

(లో, ఇ) అనేనేత్యాదౌ అర్థశక్తిమూలానురణనరూపవ్యఙ్గ్యస్యాగూఢత్వమ్। అత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యస్యాగూఢత్వం యథా—

---

* బ్రాహ్మణేతి— మహావీరచరితనాటకే ద్వితీయేఽఙ్కే రావణముద్దిశ్య రావణామాత్యం మాల్యవన్తం ప్రతి పరశురామేణ ప్రేషితే పత్రే పద్యమిదమ్। బ్రాహ్మణానామతిక్రమః అవమానః తస్య త్యాగః భవతామేవ భూతయే కల్యాణాయ భవతి; న తు బ్రాహ్మణానాం జామదగ్న్యే జీవతి తేషామనిష్టాఽసమ్భవాత్ ఇత్యర్థః। అన్యథా బ్రాహ్మణాతిక్రమస్య అత్యాగే తథా తాదృశం మిత్రం జామదగ్న్యః పరశురామః దుర్మనాయతే।

అత్ర జామదగ్న్యః క్షత్రియాణామివ రక్షసామపి క్షయం కరిష్యతీతి దణ్డరూపం వ్యఙ్గ్యమివ మిత్రత్వాభిధానరూపం సామోపాయాత్మకం వాచ్యమపి ప్రధానమేవ। అత్ర విగ్రహవత్ సన్దేరపి అనర్థనివారకత్వాత్ వాచ్యస్య వ్యఙ్గ్యస్య చ తుల్యం ప్రాధాన్యమ్। భార్గవపత్రేణ రావణం ప్రతి సన్దేర్వ్యవసితత్వాత్। తస్య సామ్నా భయాదిదర్శనేన చ సిషాధయిషితత్వాదుభయోః సామదణ్డయోర్వాచ్యవ్యఙ్గ్యయోః సమం ప్రాధాన్యమిత్యర్థః।

అత్ర ప్రతీయమానోఽపి శాక్యమునేః త్రైర్థికయోషితి। బలాత్కారోపభోగః స్ఫుటతయా వాచ్యాయమాన ఇత్యగూఢమ్। (ఇ, ఇ)

వాణీరకుడంగుడ్డీణసఉణికోలాహలం సుణన్తీఏ।

ఘరకమ్మవావడ଼ాఏ బహుఏ సీఅన్తి అంగాఇం॥*

అత్ర దత్తసంకేతః కశ్చిల్లతాగృహం ప్రవిష్ట ఇతి వ్యఙ్గ్యాత్ "సీదన్త్యఙ్గాని" ఇతి వాచ్యస్య చమత్కారః సహృదయసంవేద్య ఇత్యసున్దరమ్॥ (ట, ఈ)

మమ వ్రతభఙ్గాయ నో భవిష్యతీత్యతోఽహం వ్రతవత్యేవ ఇత్యర్థః। స్వైరం స్వచ్ఛన్దమ్ అతః పరమ్ ఉక్తేన కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః। అత్రేతి— ప్రతీయమానోఽపి వ్యజ్యమానోఽపి। ప్రతీయమానస్య ప్రాయశోఽస్ఫుటత్వేన స్ఫుటత్వే తద్ విరోధేఽత్రాఽపికారః స్ఫుటతయేతి— ప్రబన్ధశ్లోకాత్ప్రకరణవశాద్ బలాత్కారోపభోగజ్ఞానాత్ స్ఫుటతా।

(వి,ట) అసున్దరమాహ— వాణీరేతి। వాచ్యార్థాన్న్యూనచమత్కారివ్యఙ్గ్యమసున్దరమ్।

"వానీరకుఞ్జోడ్డీనశకునికోలాహలం శృణ్వన్త్యాః।

గృహకర్మవ్యాపృతాయా వధ్వాః సీదన్త్యఙ్గాని"॥ ఇతి సంస్కృతమ్।

వానీరకుఞ్జే కృతసంకేతాయా గృహకర్మవ్యాపారాత్ తత్ర గన్తుమశక్తాయా వధ్వా అఙ్గావసాదవర్ణనమిదమ్। అత్రేతి— ప్రవిష్ట ఇత్యన్తమాత్రం న వ్యఙ్గ్యం వధ్వాస్తత్రాగమనస్యాపి తదీయపక్షికోలాహలశ్రవణాధీనాఙ్గావసాదేన వ్యఙ్గ్యత్వాత్। తథా చేతి— వ్యఙ్గ్యదిత్యత్ర ఇత్యాది

"ఏతద్ విభాతి చరమాచలచూలచుమ్బి

హిణ్డీరపిణ్డరుచిశీతమరీచిబిమ్బమ్।

ప్రజ్జ్వాలితస్య రజనీ మదనానలస్య

ధూమం దధత్ ప్రకటలాఞ్ఛనకైతవేన।"

అత్ర చుమ్బతి పదే వదనసంసర్గరూపస్యార్థస్యాసమ్భవాత్ సంసర్గమాత్రం లక్ష్యతే తదతిశయశ్చాభిధేయవత్ స్ఫుటం ప్రతీయతే।

(లో, ఈ) వానీరేతి— వానీరకుఞ్జోడ్డీనశకునికోలాహలం శృణ్వన్త్యాః। గృహకర్మవ్యాపృతాయా వధ్వాః సీదన్త్యఙ్గాని॥ వాచ్యస్య చమత్కారః ప్రధానప్రత్యాసత్తేరధికత్వాత్।

---

*వానీరేతి— వానీరాః వేతసాః। తేషాం కుఞ్జాని గహనస్థానాని। "నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే" ఇత్యమరః। తేభ్య ఉడ్డీనాః ఉత్ప్లుతాః యే శకునయః పక్షిణః తేషాం కోలాహలం శృణ్వన్త్యాః గృహకర్మణి రన్ధనాదౌ వ్యాపృతాయాః వ్యాపారయుక్తాయాః వధ్వాః స్త్రియా అఙ్గాని సీదన్తి అవసాదం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః। కుఞ్జే నాయకప్రవేశాత్ శకునీనాముడ్డయనే కోలాహలః। అత్ర దత్తసంకేతః కశ్చిత్ లతాగహనం ప్రవిష్ట ఇతి వ్యఙ్గ్యమ్। తత్ర వధ్వా గృహవ్యాపారవశాదగమనేన అఙ్గావసాదః। స చ వాచ్యోఽనుభావరూపో విప్రలమ్భాభాసవ్యఞ్జకత్వాద్ యథా చమత్కురుతే న తథా వ్యఙ్గ్యమిత్యసున్దరమ్।

కిఞ్చ యో దీపకతుల్యయోగితాదిషు ఉపమాద్యలఙ్కారో వ్యఙ్గ్యః స గుణీభూత వ్యఙ్గ్య ఏవ। కావ్యస్య దీపకాదిముఖేనైవ చమత్కారవిధాయిత్వాత్। తదుక్తం ధ్వనికృతా—

అలఙ్కారాన్తరస్యాపి ప్రతీతౌ యచ్చ భాసతే।

తత్పరత్వం న కావ్యస్య నాసౌ మార్గో ధ్వనేర్మతః॥ (ర, ఉ)

యత్ర చ శబ్దాన్తరాదినా గోపనకృతచారుత్వస్య విపర్యాసః। (డ)

యథాః—

దృష్ట్వా కేశవ! గోపరాగహృతయా కిఞ్చిన్న దృష్టం మయా
తేనాత్ర స్ఖలితాస్మి నాథ! పతితాం కిం నామ నాలమ్బసే।

వ్యఙ్గ్యాదిత్యర్థః వాచ్యస్య చమత్కార ఇతి వధ్వా విప్రలమ్భవ్యఞ్జకత్వేన హ్యత్ర చమత్కారః। స చాత్రోద్దీపకశకునికోలాహలశ్రవణాధీనాఽవసాదస్య విప్రలమ్భం వినా అన్యతోఽసమ్భవాడ్ తత్రప్రతీత్యవశ్యమ్భావేన సంకేతస్థలే వధ్వా అగమనాదుక్తాఽఙ్గావసాదసహకారం వినా న విప్రలమ్భప్రతీత్యవశ్యమ్భావః। వధ్వా ఈదృశకార్యత్యాగేనాపి తత్రాగమనసమ్భవాదృతే వాచ్యాఙ్గావసాదముఖప్రేక్షత్వేన తస్య న్యూనచమత్కారితేత్యర్థః।

(వి, ఠ) అసున్దరస్య బహూన్యుదాహరణాని సమ్భవన్తీతి దర్శయితుమాహ— కిఞ్చ యో దీపకేతి। బహూపమానానామేకధర్మాన్వయో దీపకమ్। ఉపమేయోపమానానామేకధర్మాన్వయస్తుల్యయోగితా। సర్వత్రైవ వ్యఞ్జనయా ఉపమా ప్రతీయతే। అస్యాశ్చ గుణీభూతత్వే హేతుమాహ— కావ్యస్యేతి। అలఙ్కారాన్తరస్యాపి ప్రతీతౌ సత్యాం యచ్చాఽలఙ్కారాన్తరం భాసత ఇత్యర్థః। కావ్యస్య న తత్పరత్వం, చమత్కారానుత్కటత్వేన తత్తత్తాత్పర్యకత్వమ్। అతో భాసమానాలఙ్కారరూపోఽసౌ న ధ్వనేర్మార్గ ఇత్యర్థః। యత్రేతి పాఠే తు యత్ర కావ్యే భాసతే ఇత్యలఙ్కార ఇతి కర్తృపదమధ్యాహార్యమ్।

(వి, డ) అన్యమపి గుణీభూతవ్యఙ్గ్యప్రకారమాహ యత్రేతి— వ్యఙ్గ్యార్థస్య గోపనకృతచారుత్వే హి ధ్వనిత్వం తద్ విపర్యాసో వ్యక్తీకరణం యత్ర శబ్దాన్తరాదినా క్రియతే సోఽగూఢరూపగుణీభూతవ్యఙ్గ్యప్రభేద ఇత్యర్థః।

(వి, ఢ) దృష్ట్యేతి— కేశవం దృష్ట్వా మదనాన్ధతయా గోష్ఠే పతితాయా గోప్యాః సలేశం సశ్లేషం గదితో హరిశ్చిరమవతాత్। దృష్ట్యేత్యాది— సశ్లేషోక్తిః తత్ర వాచ్యార్థో

(లో, ఉ) ఇదానీమన్యత్రాపి వ్యఙ్గ్యస్య గుణీభావస్థలే ధ్వనిభ్రమం నిరస్యన్ ఆహ— కిఞ్చేతి। అలఙ్కారాన్తరస్యాపీతి। కావ్యస్య చ తత్పరత్వం న భాసత ఇతి సమ్బన్ధః।

(లో, ఊ) దృష్ట్యేతి— గవాం పరాగేణ రజసా హృతయా తిరస్కృతయా। గాః ఇన్ద్రి-

---

ఏకస్త్వం విషమేషుఖిన్నమనసాం సర్వాబలానాం గతి–

ర్గోప్యైవం గదితః సలేశమవతాద్ గోష్ఠే హరిర్వశ్చిరమ్॥ (ఢ, ఊ)

అత్ర గోపరాగాదిశబ్దానాం గోపే రాగ ఇత్యాదివ్యఙ్గ్యార్థానాం సలేశమితి పదేన స్ఫుటతయా రసావభాసః। (ణ)

సలేశమితి పదస్య పరిత్యాగే ధ్వనిరేవ। కిఞ్చాత్ర యత్ర వస్త్వలఙ్కారరసాది రూపవ్యఙ్గ్యానాం రసాభ్యన్తరే గుణీభావః తత్ర ప్రధానకృత ఏవ కావ్యవ్యవహారః। (త, ఋ)

యథా— హే కేశవ గవాం పరాగేణ రజసా హృతయా నష్ట్యా దృష్ట్యా మయా కిఞ్చిత్ న దృష్టమ్। తేన హేతునా అత్ర స్ఖలితాఽస్మి పతితాఽస్మి। హే నాథ! పతితాం మాం కిం నాలమ్బసే। కథమాలమ్బిష్యే ఇత్యత్రాహ— ఏకస్త్వమితి— విషమేషూచ్చనీచేషు వర్త్మసు ఖిన్నమనసాం పతనేన క్లాన్తహృదయానాం సర్వాబలానాం సకలబలరహితానాం స్త్రీణాం పుంసాం చ యతస్త్వం గతిరితి। వ్యఙ్గ్యార్థో యథా— హే కేశవ గోప గోపాలక। రాగేణ త్వయ్యనురాగేణ హృతయా దృష్ట్యా మయా కిఞ్చిన్నిజపతిరోషాదికం న దృష్టమ్। తేనాత్ర గోష్ఠే స్ఖలితాస్మి ఆగతాస్మి। హే నాథ! పతితాం పతిభావం భర్తృత్వం కిం నామ నాలమ్బసే నాశ్రయసి। యతో విషమేషుణా పఞ్చేషుణా ఖిన్నమనసాం సర్వాసామ్ అబలానాం త్వమేకో గతిరితి।

(వి, ఞ) స్ఫుటతయేతి— శ్లేషవశాదేవ తత్ప్రతీతేః సలేశపదేన తత్ స్ఫుటీకరణమ్। రసాభాస ఇతి బోద్ధృణామల్పసన్తోష ఇత్యర్థః। న త్వనౌచిత్యప్రవర్తితరూపరసాభాసః తద్ గోపనేఽపి పరనాయకవిషయత్వేన తదవశ్యంభావాత్।

(వి, త) క్వచిత్తు వ్యఙ్గ్యే గుణీభూతేఽపి ధ్వనికావ్యవ్యవహార ఏవ న గుణీభూతవ్యవహార ఇత్యాహ— కిఞ్చాత్ర యత్ర వస్త్వితి। రసాభ్యన్తరే ప్రధానీభూతరసాదౌ। తత్ర ప్రధానకృత ఏవేతి వ్యవహారో ధ్వనివ్యవహారః। న చేదం కథముపపద్యతే ఈదృశస్థలేఽపరాఙ్గాఖ్యగుణీభూతవ్యఙ్గ్యస్యైవోక్తత్వాత్ ఇతి వాచ్యమ్, యత్ర గుణీభూతానామలఙ్కారరసాదీనామఙ్గిజనకత్వమేవ నత్వఙ్గి ప్రకర్షకత్వం తత్రైవాఙ్గినో వ్యఞ్జకవిశేషణత్వేనాఙ్గిన ఏష చమత్కారిత్వాత్ ధ్వనివ్యవహారాత్। యథా చ చలాపాఙ్గాం దృష్టిమిత్యత్ర మధుకరకాముకరూపాలఙ్కారస్య

యాణి సమ్యోగదానాదినా పాతీతి గోపః తస్మిన్ గోపే త్వయి, రాగేణ ప్రేమ్ణా హృతయా వశీకృతయా స్ఖలితా భ్రష్టపాదా గతధైర్యా చ। అథ పతితాం మార్గపతితాం ధవత్వం చ నావలమ్బసే న ధారయసి న పరిగృహ్ణాసి చ। విషమేషు ఉచ్చనీచస్థానేషు, విషమేషుః కామః తేన చ ఖిన్నమనసామ్। అబలానాం దుర్బలానాం స్త్రీణాం చ।

(లో, ఋ) కిఞ్చాత్రేతి। ప్రధానేన రసేనైవ కావ్యవ్యవహారో న తు గుణీభూతవ్యఙ్గ్యేన। తథా చ తత్రోత్తమకావ్యత్వమేవ ఇత్యర్థః। యథా “అయం స రసనోత్కర్షీ"త్యాదావేవ హి తత్ర శృఙ్గారస్య గుణీభావేఽపి తం భాగమవలమ్బ్య మధ్యమకావ్యవ్యవహారోఽపి న కర్తవ్యః।

తదుక్తం తేనైవ—

ప్రకారోఽయం గుణీభూతవ్యఙ్గ్యోఽపి ధ్వనిరూపతామ్।

ధత్తే రసాదితాత్పర్యపర్యాలోచనయా పునః॥ (ధ)

యత్ర తు—

యత్రోన్మదానాం ప్రమదాజనానా-

మభ్రంలిహః శోణమణీమయూఖః।

సన్ధ్యాభ్రమం ప్రాప్నువతామకాణ్డే-

ఽప్యనఙ్గనేపథ్యవిధిం విధత్తే॥ (ద)

ఇత్యాదౌ రసాదీనాం నగరీవృత్తాదివస్తుమాత్రేఽఙ్గత్వం తత్ర తేషామతాత్పర్యవిషయ-

---

వ్యఙ్గ్యస్య హతా ఇతి వ్యఞ్జకవిశేషలభ్య వ్యఙ్గ్యవిప్రలమ్భప్రతిజనకత్వాత్ నాపరాఙ్గత్వం కిన్తు విప్రలమ్భధ్వనిత్వమేవ। యథా—

"జానే కోపపరాఙ్ముఖీ ప్రియతమా స్వప్నేఽద్య దృష్టా మయా

మా మాం సంస్పృశ పాణినేతి రుదతీ గన్తుం ప్రవృత్తా తతః।

నో యావత్ పరిరభ్య చాటుకశతైరాశ్వాసయామి ప్రియాం

భ్రాతస్తావదహం శఠేన విధినా నిద్రాదరిద్రీకృతః॥"

ఇత్యత్ర విధిం ప్రత్యసూయాధ్వనిరేవ శఠపదేన వ్యఞ్జకవిశేషేణ వ్యక్తః। నో యావదాశ్వాసయామి ఇత్యనేన వ్యఙ్గ్యస్య విప్రలమ్భస్య తు అసూయాజనకత్వమేవ నాసూయాప్రకర్షకత్వమిత్యతో నాఽపరాఙ్గత్వమిత్యాది స్వయమూహ్యమ్।

(వి, థ) ప్రకారోఽయమితి—
రసాదితాత్పర్యపర్యాలోచనమఙ్గీభూతరసాదేరఙ్గాదిజన్యత్వాదినాం తత్రైవ తాత్పర్యపర్యాలోచనమ్। క్వచిత్తు ప్రకారణగమ్యే వస్తుని తాత్పర్యసత్త్వేన అఙ్గీభూతరసాదౌ తాత్పర్యాభావేఽపి ఆపాతతశ్చమత్కారిభిస్తైరఙ్గభూతై రసాద్యైరేవ పరాఙ్గవ్యవహార ఇత్యాహ।

(వి, ద) యత్ర తు యత్రోన్మదానామితి— అత్ర పురేఽభ్రంలిహః మేఘస్పర్శి శోణమణీమయూఖః పద్మరాగమణీనాం రశ్మిః। సన్ధ్యాభ్రమం తాదృశరశ్మిసఞ్చరణాదేవ సన్ధ్యాకాలే ఇతి భ్రాన్తి ప్రాప్నువతాామున్మదానాం మదనమత్తానాం ప్రమదాజనానామనఙ్గనేపథ్యవిధి కామసమ్భోగవేశం విధత్త ఇత్యన్వయః। సన్ధ్యాకాలే ప్రమదానామనఙ్గక్రీడార్థనేపథ్యవిధానాత్। నేపథ్యం వేశః।

కిన్త్వఙ్గినం కరుణమాశ్రిత్య ఉత్తమకావ్యవ్యవహార ఏవేత్యర్థః। కిన్త్వత్రాహ కావ్యప్రకాశకారః; యద్యపి స నాస్తి కశ్చిద్ విషయో యత్ర ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోః స్వప్రభేదాదిభిః సంకరః సంసృష్టిర్వా నాస్తి తథాపి ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశా భవన్తీతి క్వచిత్ కేనచిద్ వ్యవహారః కృత ఇతి।

త్వేఽపి తైరేవ గుణీభూతైః కావ్యవ్యవహారః। (ధ)

1*తదుక్తమస్మత్సగోత్రకవిపణ్డితముఖ్యశ్రీచణ్డీదాసపాదైః*—

“కావ్యార్థస్యాఖణ్డబుద్ధివేద్యస్య తన్మయీభావేనాస్వాదదశాయాం గుణప్రధానభావావభాసస్తావన్నానుభూయతే, కాలాన్తరే తు ప్రకరణాదిపర్యాలోచనయా భవన్నప్యసౌ న కావ్యవ్యపదేశం వ్యాహన్తుమీశస్తస్యాస్వాదమాత్రాయత్తత్వాత్” ఇతి5। (న, ఋ)

కేచిత్ చిత్రాఖ్యం తృతీయం కావ్యభేదమిచ్ఛన్తి। తదాహుః—

శబ్దచిత్రం వాచ్యచిత్రమవ్యఙ్గ్యం త్వవరం స్మృతమ్। ఇతి (లృ)

తన్న। యది చ అవ్యఙ్గ్యత్వేన వ్యఙ్గ్యాభావస్తదా తస్య కావ్యత్వమపి నాస్తీతి ప్రాగేవోక్తమ్। (ప)

(వి,ధ) అత్ర హి ప్రకరణాత్ పురాప్రకర్షే తాత్పర్యసత్త్వేన అనఙ్గనేపథ్యవిధానవ్యఙ్గ్యస్య శృఙ్గారస్య తాత్పర్యవిషయత్వాభావేఽపి ఆపాతతశ్చమత్కారిత్వలాభేనైవాఽపరాఙ్గవ్యవహారః।

(వి, న) కావ్యార్థస్యాఖణ్డేతి— ప్రకృతే కావ్యార్థః అనఙ్గనేపథ్యవ్యఙ్గ్యః శృఙ్గారః। తస్య విభావాదినానాపదార్థఘటితత్వేఽపి ప్రపానకరసన్యాయేనాఽఖణ్డబుద్ధివేద్యత్వం; బోద్ధుస్తన్మయీభావేనాఽఽస్వాదదశాయాం శృఙ్గారో గుణః। పురీప్రకర్షః ప్రధానమిత్యవభాసస్తావదాపాతతో నానుభూయత ఇత్యర్థః। తత్ర ఆపాతతస్తదననుభవేఽపి ఉత్తరకాలం ప్రకరణాది పర్యాలోచనయా పురీప్రకర్షప్రాధాన్యావగమో భవన్నపి కావ్యస్య గుణీభూతవ్యఙ్గ్యవ్యపదేశం వ్యాహన్తుం నేశ ఇత్యర్థః। అత్ర హేతుమాహ— త స్యేతి। అస్య కావ్యవ్యవహారస్య ఆస్వాదమాత్రాయత్తత్వాదిత్యర్థః। తథా చ అప్రధానేనాఽపి శృఙ్గారేణాఽఽస్వాదాత్ న గుణీభూతవ్యఙ్గ్య వ్యపదేశ ఇత్యర్థః।

(వి, ప) కావ్యప్రకాశకృతా చిత్రాఖ్యం తృతీయం కావ్యముచ్యతే తద్దూషయితుమాహ— కేచిదితి। తద్దూషయితుం వితర్కయతి। తన్న యది హీతి, కావ్యత్వమపి నాస్తీతి।

(లో, ఋ) యత్రేతి— అసౌ గుణప్రధానభావాభాసః। కావ్యవ్యపదేశం ప్రాధాన్యదర్శనేన మూఢమతిభిః అపేక్షణీయమ్।

(లో, ౡ) చిత్రమితి— గుణాలఙ్కారయుక్తమ్। అవరం మధ్యమమ్।

---

1 తారకితపాఠస్థానే,। "యచ్చ కేచిదాహుః" ఇతిపాఠః(ద. ధ. పు)

5 ఇతీత్యనన్తరమ్, "తదతీవ హృదయఙ్గమమ్। తథాపి యథా సర్వేషాం రసానాం చమత్కారసత్త్వేనాద్భుతానతిరేకోఽపి మునివచనవిరోధేన బహుభేదత్వం తథా కావ్యస్యాపి ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వేన ద్విధా వ్యపదేశః ప్రాచీనానామ్ ఇత్యాధికః పాఠః (చ. జ. పు)

ఈషద్ వ్యఙ్గ్యత్వమితి చేత్, కిం నామ ఈషద్వ్యఙ్గ్యత్వమ్, ఆస్వాద్యవ్యఙ్గ్యత్వమ్, అనాస్వాద్యవ్యఙ్గ్యత్వం వా?

ఆద్యే ప్రాచీనభేదయోరేవాన్తఃపాతః। ద్వితీయే త్వకావ్యత్వమ్। యది చాస్వాద్యత్వం తదా అక్షుద్రత్వమేవ। క్షుద్రతాయామనాస్వాద్యత్వాత్। (ఫ, ఏ)

తదుక్తం ధ్వనికృతా—

ప్రధానగుణభావాభ్యాం వ్యఙ్గ్యస్యైవం వ్యవస్థితే।

ఉభే కావ్యే తతోఽన్యద్ యత్ తచ్చిత్రమభిధీయతే॥ ఇతి। (బ, ఐ)

ఇతి సాహిత్యదర్పణే ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యాఖ్యకావ్యభేద-

నిరూపణో నామ చతుర్థః పరిచ్ఛేదః॥

సగుణావితి త్రైః కావ్యలక్షణే కృతే వ్యఙ్గ్యరసద్వారేణైవ చ సగుణత్వేన వ్యఙ్గ్యాభావే సగుణత్వాభావాత్ కావ్యత్వం నాస్తీత్యర్థః।

(వి, ఫ) ఆద్యే ఆస్వాద్యత్వే ప్రాచీనభేదయోః ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోః। ద్వితీయే త్వితి— అనాస్వాద్యవ్యఙ్గ్యత్వే ఇత్యర్థః। అకావ్యత్వమితి। ఆస్వాద్యవ్యఙ్గ్యత్వే ఏవ కావ్యత్వాఙ్గీకారాత్ ఇదం చ స్వకపోలకల్పితం దూషణమ్। అనాస్వాద్యవ్యఙ్గ్యత్వేఽప్యాస్వాద్యాలఙ్కారత్వేన త్రైః కావ్యత్వాఙ్గీకారాత్। నను ఆస్వాద్యే ఏవ తారతమ్యాన్న ప్రాచీనద్వయాన్తర్భావ ఇత్యత ఆహ— యది చాస్వాద్యత్వమితి— తదా క్షుద్రత్వమేవేతి— ప్రాచీనభేదద్వయాత్ అస్యాల్పత్వమేవేత్యర్థః। అస్తు తావత్ క్షుద్రత్వం తు కావ్యత్వాప్రయోజకత్వేనాఽనుపాదేయత్వాదనాస్వాద్యత్వమేవ ఇత్యాహ— క్షుద్రతాయామితి— తథా చ ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యాఖ్యం ద్వయమేవ కావ్యమ్। చిత్రాఖ్యం పద్యం న తు కావ్యమితి భావః।

(వి, బ) అత ఏవ ధ్వనికారోక్తసంవాదమాహ— యదుక్తమితి। ఏవముక్తప్రబన్ధేన వ్యఙ్గ్యస్య ప్రధానగుణభావాభ్యామ్ ఉభ ఏవ కావ్యే వ్యవస్థితే। తతోఽన్యత్తు చిత్రాఖ్యపద్యమేవ న తు కావ్యమిత్యర్థః। తత్ర కావ్యవ్యవహారస్తు సాధర్మ్యాద్ గౌణ ఇతి భావః।

ఇతి శ్రీమహేశ్వరన్యాయాలఙ్కారభట్టాచార్యవిరచితాయాం

సాహిత్యదర్పణటీకాయాం చతుర్థపరిచ్ఛేదవివరణమ్॥

(లో, ఏ) ప్రాచీనభేదయోః ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోరేవ।

(లో, ఐ) కావ్యత్వమాచార్యసమ్మతమిత్యాహ— తదుక్తమితి। చిత్రం
విచిత్రమాత్రమాస్వాదాభావాదితి భావః। నను సరసత్వమేవ కావ్యసామాన్యమితి
న్యాయసహస్రైరుక్తమ్; ఉచ్యతే వక్ష్యతే చ— తస్య చ వ్యఙ్గ్యస్య ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాభ్యాం
ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యాఖ్యౌ ద్వౌ భేదౌ, తయోరపి ప్రత్యేకం వ్యఙ్గ్యస్య
వస్త్వలఙ్కారరసరూపత్వేన త్రైవిధ్యమిత్యుక్తప్రకారేణాత్మనా ఏవ ఆత్మనో భేదః ప్రభేదశ్చ।
ఇతి దురుపపాదః సామాన్యలక్షణశ్చ వ్యాప్తేః ఇతి చేత్; అత్రోచ్యతే— యది వయం
రసవత్త్వాఖ్యస్య కావ్యసామాన్యలక్షణస్య వస్త్వలఙ్కారవ్యఙ్గ్యయోః కావ్యభేదయోరభావం
బ్రూమః తద్రైష దోషో, న తథా। 'గతోఽస్తమర్క' ఇత్యాదివాక్యానాం 'గావో నిరుధ్యన్తా'
మిత్యాదివ్యఙ్గ్యేషు తాత్పర్యేఽపి న కావ్యత్వమ్। కిన్తు గుణీభూతయోర్వస్త్వలఙ్కారరూపయోః
రసవత్త్వాదేవ కావ్యత్వమిత్యుక్తత్వాత్। రసవత ఏవ కావ్యత్వాదిత్యుక్తత్వాత్తథా చేయమత్ర
వ్యవస్థా। రసవదేవ కావ్యం; తచ్చ క్వచిత్ వస్తుధ్వనినా శవలం క్వచిదలఙ్కారధ్వనినాః
క్వచిచ్ఛుద్ధఞ్చేతి త్రివిధమ్। ఏవం గుణీభూతవ్యఙ్గ్యేఽపి త్రైవిధ్యం బోద్ధవ్యమ్। ఏవాహుః—
రసాద్యపేక్షయా తు సర్వగుణాభావవ్యభిచార ఏవ ఇతి। నను తర్హి కథం
నిఃశేషచ్యుతచన్దనమిత్యాదౌ వస్తుధ్వనేః ప్రాధాన్యం, తత్ర హి దౌత్యకర్మజీవికాయాం
కృతఘ్నాయాం త్వయి తస్మిన్ అధమే శఠే చ మమ నాసూయా, కిన్తు యదేవంవిధాయాం
త్వయి విశ్వసిమి, తథావిధే చ తస్మిన్ అనురక్తాఽస్మి,
తదేవంవఞ్చనాసహస్రజనితప్రౌఢపరితాపాయాస్తు మమ యుక్తమేవేతి
విప్రలమ్భప్రభేదేర్ష్యామానవ్యభిచారనిర్వేదధ్వనిః ప్రధానమ్। తదఙ్గస్తు
లక్షణామూలధ్వనిరితి చేత్, మైవమ్। వాచ్యతః ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యమాత్రేణ
వస్తుధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యాభ్యుపగమాత్। 'ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యే చ
ప్రధానభూతాస్వాదప్రత్యాసక్త్యప్రత్యాసక్త్యపేక్షే ఏవ' ఇతి న్యాయవిదామభ్యుపగమాత్।
నన్వేవమలం యథాకథఞ్చిత్ ప్రాధాన్యముపకల్ప్య
వస్త్వలఙ్కారరూపయోర్ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోః కావ్యవ్యవహారప్రవర్తకోక్త్యా రసధ్వనినాపి స
నివర్తతామితి చేత్, అత్రాహ కావ్యప్రకాశకారః— 'సమనన్తరోక్తం యద్యపి స నాస్తి కశ్చిద్విషయ
ఇతి। ప్రధానం చాపాతమాత్రేణ ఆపర్యన్తం ప్రధానేన రసేన ఏవ వ్యపదేశః।' తథా
తేనైవోక్తమలఙ్కారప్రస్తావే— "రసాదిరూపస్తద్వ్యఙ్గ్యోఽర్థోలఙ్కారాన్తరం చ
సర్వత్రావ్యభిచారీత్యగణయిత్వా ఏవ తదలఙ్కారా ఉదాహృతాః।" ఇతి। నన్వేవమలం
ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యాఖ్యకావ్యభేదకల్పనయా। తయోరలఙ్కారేభ్యః పృథగప్రతీతేరితి చేత్,

మైవమ్। యత్ర ఖలు సమాసోక్త్యాద్యలఙ్కారేషు వ్యఙ్గ్యస్య వైషద్యేనాపి ప్రతీతిః, న తేషు ధ్వనేరన్తర్భావః। వాచ్యాపేక్షయా వ్యఙ్గ్యస్య ప్రాధాన్యాభావాత్। యదుక్తం ధ్వనికృతా—

“కావ్యస్య యత్రాప్రాధాన్యం వాచ్యమాత్రానుయాయినః।

సమాసోక్త్యాదయస్తత్ర వాచ్యాలఙ్కృతయః స్ఫుటాః॥” ఇతి

కిఞ్చ క్వచిత్ కదాచిత్ యత్రాలఙ్కారే వ్యఙ్గ్యస్యాస్వాదప్రకర్షకత్వేన ప్రాధాన్యమపి యథాఽప్రస్తుతప్రశంసాయాం—

“జం వేల్లిహిణ మ అసి జం చాసి పరవరిం పిలఘేభం।

తమణ్డే కోహలి అజ్జం వలం పిప్ఫలి హంసి॥”

ఇత్యాదావచమత్కారిణః కుణ్డాకర్షణార్థాత్ ప్రస్తుతాత్ గృహకర్మరత్యా యువానం ప్రతి నాయికాయా అప్రసఙ్గనిషేధాయ ప్రస్తుతస్య బాలాయా యౌవనోద్భేదకథనస్య తస్య ధ్వనౌ అన్తర్భావోఽస్తు, ఉక్తరీత్యా తస్య మహావిషయత్వాత్। ఏవం చాలఙ్కారేషు గుణీభూతవ్యఙ్గ్యస్యాన్తర్భావే ఏష ఏవ న్యాయః। కిఞ్చ దీపకతుల్యయోగితాదౌ యేయముపపాద్యాలఙ్కారాణాం ప్రతీతిర్న తత్ర గుణీభూతవ్యఙ్గ్యాఖ్యకావ్యభేదాన్తఃపాతోఽనాస్వాద్యత్వాత్ వ్యఙ్గ్యస్య, కిం త్వవర్జనీయసన్నిధిత్వమాత్రేణాఽవస్థితేః। అత ఏవ కవిప్రతిభాసంరమ్భగోచరత్వం తేషు నాస్తీతి వాచ్యమ్। వానీరకుఞ్జే ఇత్యాదౌ వ్యఙ్గ్యస్య నాఽనాస్వాద్యత్వమ్, కిన్తు వాచ్యాపేక్షయా ఆస్వాదాపకర్ష ఇతి తేషు ఉచితో గుణీభూతవ్యఙ్గ్యాఖ్యకావ్యవ్యవహారః। కథం చ ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోరలఙ్కారేష్వన్తర్భావః, తయోరఙ్గిత్వాత్। అలఙ్కారాణాం చ తదఙ్గభూతశబ్దార్థాశ్రితత్వాత్। తదుక్తం ధ్వనికృతా ఏవ—

“అఙ్గాశ్రితాస్త్వలఙ్కారాః మన్తవ్యాః కటకాదివత్।” ఇత్యలం బహునా।

ఇతి శ్రీసాహిత్యదర్పణలోచనే చతుర్థః పరిచ్ఛేదః।

పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః

అథ కేయమభినవా వ్యఞ్జనా నామ వృత్తిరితి, ఉచ్యతే। (క,అ)

వృత్తీనాం విశ్రాన్తేరభిధాతాత్పర్యలక్షణాఖ్యానామ్।
అఙ్గీకార్యా తుర్యా వృత్తిర్బోధే రసాదీనామ్॥౧॥ (ఖ, ఆ)

అభిధాయాః సంకేతితార్థమాత్రబోధనవిరతాయా న వస్త్వలఙ్కారరసాదివ్యఙ్గ్యబోధనే క్షమత్వమ్। న చ సంకేతితో రసాదిః; న హి విభావాద్యభిధానమేవ తదభిధానమ్; తస్య తద్రైక్యరూప్యానఙ్గీకారాత్1। యత్ర చ స్వశబ్దేనాభిధానం తత్ర ప్రత్యుత దోష ఏవేతి వక్ష్యామః। క్వచిచ్చ "శృఙ్గారరసోఽయమ్" ఇత్యాదౌ స్వశబ్దాభిధానేఽపి

(వి, క) వ్యఙ్గ్యభేదాత్ కావ్యభేదస్య ఉక్తత్వాద్ వ్యఙ్గ్యస్య చ వ్యఞ్జనావృత్తిగమ్యత్వాద్ వ్యఞ్జనాం పృచ్ఛతి—అథ కేయమితి। అభినవేతి। ఆలఙ్కారికైరేవ స్వీకృతత్వేన అభినవత్వమ్।

(వి, ఖ) వృత్తీనామితి— అభిధాలక్షణాతాత్పర్యాఖ్యానాం తిసృణాం వృత్తీనామ్। విశ్రాన్తేరితి— స్వబోధ్యార్థం బోధయిత్వా విరతేరిత్యర్థః। తుర్యా చతుర్థీ।

(వి, గ) వ్యాచష్టే— అభిధాయా ఇతి। నను రసాదిరభిధయైవ బోధ్యతామ్ ఇత్యత ఆహ— న చ సంకేతిత ఇతి। నను విభావాదిభిరేవ రసాదిభావాదిః సంకేతిత ఏవ ఇత్యాహ— న హీతి। తద్రైక్యరూప్యం తత్స్వరూపతా, విభావాదిర్హి నాయకాదిః, రసశ్చ తద్వ్యక్తేరత్యాదిః। రసస్యాఽభిధా గమ్యత్వే బాధకాన్తరమాహ— యత్ర చేతి। కావ్యాన్తర్గతరసాదిశబ్దేనాఽభిధానే తు న రసాదిప్రతీతిరిత్యాహ— క్వచిచ్చేతి। నను రసాదిర్నాభిధయా బోధ్యతామ్,

---

(లో, అ) ఇదానీం సమనన్తరోక్తకావ్యభేదద్వయస్య వ్యఞ్జనావ్యాపారసిద్ధ్యధీనత్వేన తత్ర విప్రతిపత్తిం నిరాచికీర్షుః ప్రథమం పరిచ్ఛేదమారభమాణః ప్రథమమభిధాదిప్రాచీనవృత్తి వేద్యత్వనిరాసికాం ప్రథమకారికామవతారయతి— అథేతి। కా—కిం ప్రమాణా। ఇయం సమనన్తరోక్తా కావ్యభేదద్వయస్య సాధికా। అభినవా— అఖిలశాస్త్రార్థతత్త్వవేదినః కావ్యపురుషస్యావతారాత్ శ్రీమదానన్దవర్ధనాచార్యాత్ ప్రాచీనైరాచార్యైరప్రదర్శితా।

(లో, ఆ) వృత్తీనామితి— తుర్యా వృత్తిర్వ్యఞ్జనధ్వననగమనప్రత్యయనాదివ్యపదేశవిషయా। రసశబ్దేనాత్రాస్వాద్యమాత్రస్య గ్రహణమ్। ఆదిశబ్దేన వస్త్వలఙ్కారయోః। రసస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రథమం నిర్దేశః।

(లో, ఇ) సంకేతితో వాచ్యోఽర్థః। రసాదిరపి కథం న సంకేతిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ— న చేతి। కుత ఇత్యాహ— న హీతి। యది స్యాదయమర్థః। యది రసాదేః సంకేతితత్వ-

---

1 'న చ రసదిశబ్దేన శృఙ్గారాదిశబ్దేన చాభిధేయత్వమ్, తస్య తదన్వయవ్యతిరేకానువిధానాత్। కిం చ' ఇత్యధికః పాఠః (చ. పు.)

న తత్రప్రతీతిః, తస్య స్వప్రకాశానన్దరూపత్వాత్।

అభిహితాన్వయవాదిభిరఙ్గీకృతా తాత్పర్యాఖ్యా వృత్తిరపి సంసర్గమాత్రేణ పరిక్షీణా న వ్యఙ్గ్యస్య బోధినీ। (గ, ఇ)

యచ్చ కేచిదాహుః— “సోయమిషోరివ దీర్ఘదీర్ఘతరోఽభిధావ్యాపారః" ఇతి, (ఘ, ఈ)

యచ్చ ధ్వనికేనోక్తమ్—

"తాత్పర్యావ్యతిరేకాచ్చ వ్యఞ్జకత్వస్య న ధ్వనిః।

నైయాయికస్వీకృతయా తాత్పర్యాఖ్యయా వృత్త్యా బోధ్యతామిత్యత ఆహ— అభిహితాన్వయేతి।

(వి, ఘ) ఉభయసిద్ధవాచ్యార్థస్య బోధికా శక్తిరూపా వృత్తిరేవ వ్యఙ్గ్యబోధికా, యథా ధనుర్ధరముక్తేన ఇషుణా ప్రతిసంహితమేకం లక్ష్యం దీర్ఘేణ వేగరూపవ్యాపారేణ భిత్త్వా అప్రతిసంహితంలక్ష్యాన్తరమపి దీర్ఘతరీభూతేన తేనైవ వేగరూపవ్యాపారేణ భిద్యత ఇతి యత్ కేషాఞ్చిన్మతమ్, యచ్చ తాత్పర్యవృత్తిరేవ వ్యఙ్గ్యబోధికా ఇతి ధ్వనికస్య మతమ్, దూషయితుం తదుభయముత్థాపయతి— యచ్చ కేచిద్ ఇతి। సోఽయమిత్యభిధైవ వ్యఙ్గ్యబోధికేతి యత్ కైశ్చిదుక్తం తత్ర సోఽయమిత్యభిధానరూపేషోర్వ్యాపార ఇత్యర్థః।

(వి, ఙ) యచ్చ ధ్వనికేతి— తాత్పర్యవ్యతిరేకాదితి— వ్యఞ్జకత్వస్య వ్యఞ్జనాయాస్తాత్పర్యానతిరిక్తత్వాద్ అసౌ న ధ్వనిర్న వ్యఞ్జనా, కిన్తు తాత్పర్యమేవేత్యర్థః।

ముచ్యతే తత్ కిం విభావాదివాచకేన శబ్దే? కిం స్వశబ్దేన వా? నాద్యః, తస్య విభావాదిభిర్వ్యఞ్జనీయత్వాత్। స్వశబ్దాభిధానే చ న తస్య ప్రతీతిః కిన్తు దోష ఏవ। స్వశబ్దో హి రసశబ్దః, శృఙ్గారాదిశబ్దో వా ఇత్యర్థః।

"శృఙ్గారః సఖి! మూర్తిమానివ మధౌ ముగ్ధో హరిః క్రీడతీ"త్యాదౌ చ విభావాదిసామగ్ర్యాదేవ తద్వ్యఞ్జకత్వమ్ న తు శృఙగారాదిశబ్దస్య। సంసర్గమాత్రేణ ప్రత్యేకం పదైరభిహితానామర్థానామిత్యర్థః।

(లో, ఈం) యచ్చేతి। అయమర్థః— యథా ఖలు ధనుష్మతా ముక్తా బాణ ఏకేనైవ వేగరూపవ్యాపారేణ శత్రోః కవచాదికమనేకం భినత్తి, తథైక ఏవ శబ్దస్య వ్యాపారో యావదుద్దేశ్యం బోధయతి।

(లో, ఉ) ధ్వనికో దశరూపకర్తా। తాత్పర్యకార్యముద్దేశ్యమ్, యదర్థ శబ్దప్రయోగ ఇతి భావః। న తులయా ధృతమ్ః క్వచిన్నిరుద్ధప్రసకృత్య వాక్యార్థబోధనమాత్రే వ్యవస్థాపితమ్।

యావత్కార్యప్రసారిత్వాత్తాత్పర్యం న తులాధృతమ్॥" ఇతి, (జ, ఉ)*

తయోరుపరి 'శబ్దబుద్ధికర్మణాం విరమ్య వ్యాపారాభావ'1వాదిభిరేవ పాతనీయో దణ్డః। (చ,ఊ)*

యావత్కార్య యావదర్థబోధనరూపం కార్యమ్ తత్రప్రసారిత్వాత్తాత్పర్యమ్, న తులాధరణేన నియమితమిత్యర్థః।

(వి,చ) తయోరుపరీతి। ఇషువ్యాపారవాదితాత్పర్యవాదినోరుపరీత్యర్థః। వాచ్యవ్యఙ్గ్యయోర్యుగపద్బోధనే తాత్పర్యసత్త్వే క్రమశో వోధనానుపపత్తిః, క్రమశో బోధే చ తత్సత్త్వే విరమ్య వ్యాపారాభావ ఇత్యర్థః। ఇదం చ దూషణం న రుచిరమ్ వ్యఞ్జనావాదినాపి క్రమశో బోధాఙ్గీకారేణ విరమ్య వ్యాపారస్వీకారాత్। తాత్పర్యసత్త్వే వృత్తిభేద ఏవ విరమ్య వ్యాపారః స్వీక్రియతే, న తు ఏకయా వృత్త్యా ఇతి చేన్న। తాత్పర్యస్యైవ నియామకత్వేన

వృత్తిభేదస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్ః శబ్దవిరతేశ్చోభయత్ర సామ్యాత్। తస్మాత్ క్రమశో బోధేన తాత్పర్యగ్రాహకాభావ ఏవ తయోరుపరి దోషః। న చ ఫలమేవ తద్గ్రాహకమితి వాచ్యమ్; ఫలస్య తాత్పర్యోత్తరభావిత్వాత్। క్రమశో వ్యఞ్జనయా బోధనే తు వక్తృబోద్ధవ్యాదివైశిష్ట్యమేవ తాత్పర్యగ్రాహకమ్। న చైవం తద్గ్రాహితం తదేవం తాత్పర్యం ధ్వనికమతే వృత్తిరస్తు న వ్యఞ్జనేతి వాచ్యమ్; అతాత్పర్యవిషయేఽపి క్వచిద్ వ్యఞ్జనాదర్శనాత్। యథా “యత్రోన్మదానాం ప్రమదాజనానామ్" ఇత్యత్రాతాత్పర్యవిషయస్య వ్యఙ్గ్యశృఙ్గారస్య అపరాఙ్గమ్, యథా వా “సురభిమాంసం భుఙ్క్ష్వ" ఇతి సుగన్ధిమాంసతాత్పర్యకే వాక్యే ధేనుమాంసవ్యఞ్జనా। దీర్ఘదీర్ఘతరాభిధావాదిమతే తు తదభిధాగ్రాహకకోషాద్యభావ ఏవ దోషః, అగృహీతయైవాభిధయా వ్యఙ్గ్యబోధనోక్తిస్తత్రప్రమాణాభావేనైవ నిరసనీయా।

(లో, ఊ) విరమ్య వ్యాపారాభావవాదిభిః— అభిహితాన్వయవాదిభిః। కిమస్మాకమార్ద్రకవణిజాం వహిత్రచిన్తయా ఇత్యర్థః।

---

* వ్యఞ్జకత్వస్య వ్యఞ్జనాయాస్తాత్పర్యావ్యతిరేకాత్ తాత్పర్యాదభిన్నత్వాన్న ధ్వనిః। వ్యఞ్జనావగమ ఇతి భావః। నను తాత్పర్యాఖ్యవృత్తేస్తాత్పర్యబోధకత్వాత్ వ్యఙ్గ్యార్థస్యాపి బోధకత్వమత ఆహ— యావదితి। తాత్పర్యస్య కార్యాణి యావత్ కాలం తిష్ఠన్తి తావత్కాలస్థాయిత్వాత్ తాత్పర్యవ్యఙ్గ్యార్థయోరపి బోధనక్షమత్వమితి భావః। న తులాధృతమ్, తాత్పర్యవృత్తేః సీమా తు నిర్ధారితో న భవతి, అతోఽధికం వ్యఙ్గ్యాదికమపి బోధయతీతి భావః।

*ప్రథమశబ్దో ద్వితీయం జనయిత్వా నివర్తతే, ఏవం ద్వితీయాదిరపి। తథైవ జ్ఞానమిచ్ఛాం జనయిత్వా నివర్తతే, తథైవ ప్రథమం కర్మ ద్వితీయం జనయిత్వా నివర్తతే। అత ఏకా వృత్తిరేకమర్థం బోధయిత్వాఽపరమపి బోధయితుం న క్షమా। ఇతి తు యేషాం మతం తైరత్ర దోషో దర్శనీయః। అత్ర తాత్పర్యవృత్తిః పదానాం సంసర్గమాత్రం బోధయిత్వా విరతా సతీ కథం వ్యఙ్గ్యార్థమపి బోధయితుం క్షమా?

1 'ఇతి' ఇత్యధికః పాఠః (క. పు.) 'భావ ఇతి విరమ్యవ్యాపారాభావాదిభిరేవ' (ఖ.పు.)

ఏవఞ్చ కిమితి లక్షణాఽప్యుపాస్యా, దీర్ఘదీర్ఘతరాభిధావ్యాపారేణాపి తదర్థబోధసిద్ధేః। (ఛ, ఋ)

కిమితి చ "బ్రాహ్మణ! పుత్రస్తే జాతః కన్యా తే గర్భిణీ"త్యాదావపి హర్షశోకాదీనామపి న వాచ్యత్వమ్। (జ, ౠ)*

యత్పునరుక్తమ్, "పౌరుషేయమపౌరుషేయం చ వాక్యం సర్వమేవ కార్యపరమ్, అతత్పరత్వేఽనుపాదేయత్వాదున్మత్తవాక్యవత్; తతశ్చ కావ్యశబ్దానాం నిరతిశయసుఖాస్వాదవ్యతి-

---

(వి, ఛ) అభిధారూపాయా వాచ్యార్థబోధకవృత్తేర్వ్యఙ్గ్యబోధకత్వే దోషాన్తరమాహ— ఏవఞ్చేతి।

(వి, జ) నను న అఙ్గీకార్యైవ లక్షణా ఇత్యత ఆహ— కిమితి చేతి। కన్యేతి— అత్ర కన్యా అదత్తా; తస్యా ఏవ గర్భే పితుః శోకాత్। అత్ర హి సమ్బోధ్యబ్రాహ్మణసన్నిహితాఽపరజనస్య తాదృశశబ్దశ్రవణానన్తరం బ్రాహ్మణస్య హర్షశోకావగమాత్ తచ్ఛబ్దీయదీర్ఘతరాభిధయైవ తద్బోధసమ్భవేన తయోర్వాచ్యతాపత్తిరిత్యర్థః।

(వి, ఝ) యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థః" ఇతి జైమినివాక్యమేవ వ్యఙ్గ్యబోధనే తాత్పర్యాఖ్యవృత్తౌ ప్రమాణమితి మతం దూషయితుముత్థాపయతి— యత్పునరితి। పౌరుషేయం లౌకికవాక్యమ్, అపౌరుషేయం వైదికవాక్యమ్। కార్యపరమ్— సాధ్యతాత్పర్యకమ్। నను కార్యపరత్వే ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యత ఆహ— తతశ్చేతి। నిరతిశయసుఖాస్వాద ఏవ

(లో, ఋ) ఏవం చ యది శబ్దశ్రుతేరనన్తరం యావానర్థోఽవగమ్యతే తావతి శబ్దస్యాభిధా ఏవ వ్యాపార ఇతి భావః। 'లక్షణా' ఇత్యనన్తరం పృథగితి శేషః। తదర్థో లక్షణీయః।

(లో, ౠ) అనుపపత్త్యన్తరమాహ— కిమితి చేతి। అయమర్థః— హర్షాదయో హి న కేనాపి వాచ్యత్వేనాభ్యుపగమ్యన్తే యతోఽమీ వాచ్యార్థప్రతీత్యా న క్రియన్తే। న ఖలు శబ్దస్య కారకత్వం జ్ఞాపకత్వాత్తస్య।

(లో, ఌ) సమ్ప్రతి గురుమతైకదేశీయస్య, “యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థః” ఇతి వాదినో మతమాశఙ్క్య దూషయతి—యత్పునర్ ఇతి। పౌరుషేయమిత్యాదిన్యాయాదిత్యన్తః

---

* యది తాత్పర్యాభిధాన్యతరవ్యాపారేణ వ్యఙ్గ్యావబోధే వ్యఞ్జనా నిరస్తా తదా తేనైవ వ్యాపారేణ లక్ష్యార్థస్యాపి బోధో భవితుమర్హతి। అతో లక్షణాపి నిరసనీయా పరం తు తైరేవాఙ్గీక్రియతే లక్షణా। కిమితీతి— ప్రోషితేన బ్రాహ్మణేన పృష్టో దేశాదాగతో విప్రో గృహవార్తా కథయతి బ్రాహ్మణేతి గర్భానన్తరమస్యాగమనాత్। పుత్రోత్పత్తిప్రతిపాదకం వాక్యం హర్షవ్యఞ్జకమ్; గర్భిణీతివాక్యంమవివాహితాయాః కన్యాయా వ్యభిచారబోధకత్వాత్ శోకవ్యఞ్జకమ్। వ్యఞ్జనానఙ్గీకారే అత్రాపి శోకాదీనాం వాచ్యత్వాపత్తిః।

రేకేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకయోః ప్రవృత్త్యౌపయికప్రయోజనాన్తరానుపలబ్ధేర్నిరతిశయసుఖాస్వాద ఏవ కార్యత్వేనావధార్యతే— ‘యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థః’ ఇతి న్యాయాత్। ఇతి। (ఝ, ఞ)*

తత్ర ప్రష్టవ్యమ్— కిమిదం తత్పరత్వం నామ? తదర్థత్వం వా, తాత్పర్యవృత్త్యా బోధకత్వం వా? ఆద్యే న వివాదః; వ్యఙ్గ్యత్వేఽపి తదర్థత్వానపాయాత్। ద్వితీయే తు— కేయం తాత్పర్యాఖ్యా వృత్తిః? అభిహితాన్వయవాదిభిరఙ్గీకృతా, తదన్యా వా? ఆద్యే దత్తమేవోత్తరమ్। ద్వితీయే తు నామమాత్రే వివాదః; తన్మతేఽపి తురీయవృత్తిసిద్ధేః। (ఇ, ఏ)

కార్యత్వేనానుభూయత ఇతి। తథా చ సుఖాస్వాదకారణతా కావ్యవాక్యస్య వ్యఙ్గ్యబోధద్వారేణైవ ఏతద్వాక్యస్య వ్యఙ్గ్యతాత్పర్యకత్వాత్। స శబ్దార్థ ఇతి। జైమినివాక్యస్య సశబ్దస్య తాత్పర్యవృత్తిలభ్యోఽర్థ ఇత్యర్థః।

కావ్యప్రకాశే తు అస్య వాక్యస్య భిన్న ఏవార్థః కృతః। తథా హి— "యత్పరో యత్సాధ్యతాత్పర్యకః శబ్దః స శబ్దస్య ప్రామాణ్యనియామకోఽర్థః న తు సిద్ధాంశే తస్య శబ్దస్య ప్రామాణ్యమ్" ఇతి। యథా, "గామభ్యాజ" ఇత్యత్ర సాధ్యాంశోఽభ్యాజనం ప్రామాణ్యనియామకోఽర్థో న తు సిద్ధగవాంశః; యథా వా, "దధ్నా జుహోతి" ఇత్యత్ర దధ్నః కరణత్వం సాధ్యాంశస్తు తథాః న తు వాక్యాన్తరతః సిద్ధహోమాంశ ఇతి।

(వి, ఇ) స్వయం కల్పితార్థే వితర్కయతి— తత్ర ప్రష్టవ్యమితి। స శబ్దార్థ ఇత్యస్య వాక్యస్య తత్పరత్వమర్థః తదేవ తత్పరత్వం పృచ్ఛతి— కిమిదమితి। తదర్థత్వమ్— తత్ప్రతీతిప్రయోజనకత్వమ్। తదర్థత్వానపాయాత్— తత్ప్రతీతిప్రయోజనకత్వానపాయాత్। దత్తమేవోత్తరమితి— సంసర్గమాత్ర ఏవ తైస్తాత్పర్యాఖ్యవృత్త్యభ్యుపగమాదిత్యర్థః। తదన్యా వా ఇతితాత్పర్యాఖ్యా వృత్తిః సంసర్గం బోధయిత్వా వ్యఙ్గ్యార్థమపి బోధయతీతి ధ్వనికేన యదుక్తం తచ్చ

శఙ్కాగ్రన్థః। తత్రేత్యాదినా సిద్ధాన్తః। పౌరుషేయం లౌకికమ్ అపౌరుషేయో వైదికమ్। కార్యముద్దేశ్యమ్। తతశ్చ యస్మాదేవమనుమానమిత్యర్థః। ప్రతిపాద్యో యం ప్రతి వాక్యం శ్రావ్యతేః ప్రతిపాదకస్తస్య శ్రావయితా। కార్యత్వేనావధార్యతే ఇత్యర్థః।

తస్మాన్నిరతిశయముఖాస్వాదరూపో రసాదిరూపోఽర్థః శబ్దస్య తాత్పర్యవిషయో జాతః కి వృత్త్యన్తరకల్పనయేతి। యత్పరో యదుద్దేశ్యప్రయుక్తః; స శబ్దార్థః శబ్దేనావశ్యం బోద్ధవ్యః।

(లో, ఏ) తత్రేతి— యదుక్తం పౌరుషేయమిత్యాది తత్ర ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః। తదర్థత్వం తస్య శబ్దస్యార్థత్వమ్। దత్తమేవోత్తరం తయోరుపరీత్యాదినా।

---

* ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకయోః శ్రోతృవక్త్రోః। 'ఇదం పదమముమర్థం బోధయతు' ఇతి వక్తురిచ్ఛా తాత్పర్యమ్। శబ్దస్య యత్ర తాత్పర్యం స శబ్దార్థః। అతస్తాత్పర్యేణైవ రసాదిబోధే వ్యఞ్జనాఙ్గీకారేణాలమితి భావః।

నన్వస్తు యుగపదేవ తాత్పర్యశక్త్యా విభావాదిసంసర్గస్య రసాదేశ్చ ప్రకాశనమితి చేన్న, తుయోర్హేతుఫలభావాఙ్గీకారాత్। యదాహ మునిః—
"విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిః" ఇతి। సహభావే చ కుతః
సవ్యేతరవిషాణయోరివ కార్యకారణ భావః? పౌర్వాపర్యవిపర్యయాత్। (ట, ఐ)* "గఙ్గాయాం ఘోషః" ఇత్యాదౌ తటాద్యర్థమాత్రబోధనవిరతాయా లక్షణాయాశ్చ కుతః
శీతత్వపావనత్వాదివ్యఙ్గ్యబోధకతా? తేన తురీయా వృత్తిరుపాస్యైవేతి నిర్వివాదమేతత్। (ర, ఓ)

ప్రాగేవ దూషితమ్। తతోఽన్యా వేత్యస్య తాత్పర్యభిన్నాఽతిరిక్తపదార్థ ఇత్యేవార్థః।
నామమాత్రేతి— అఙ్గీకృతాయాం తురీయవృత్తౌ, 'వ్యఞ్జనా వా తాత్పర్యం వా తన్నామ' ఇత్యేవ వివాద ఇత్యర్థః।

(వి, ట) నను అతిరిక్తపదార్థరూపా తురీయా వృత్తిర్ధ్వనికేన నోచ్యతే, కిన్తు క్లృప్తతాత్పర్యమేవ వ్యఙ్గ్యబోధకమ్। తేన చ క్రమశో బోధన ఏవ, "శబ్దబుద్ధికర్మణామ్" ఇత్యాయుక్తం దూషణం యుగపదేవ తేన బోధ్యతామిత్యాశఙ్కతే— నన్వితి। తాత్పర్యశక్త్యా తాత్పర్యరూపతయా వృత్త్యా। తయోః బిభావాదిసంసర్గప్రకాశనరసాదిప్రకాశనయోరిత్యర్థః। రసనిష్పత్తిరిత్యత్ర రసస్య ఙ్ఞాననిష్పత్తిరేవ నిష్పత్తిః స్వప్రకాశస్య స్వఙ్ఞానాభిన్నత్వాత్। పఞ్చమ్యా చ విభావాదిసంసర్గఙ్ఞానస్య కారణతాప్రదర్శనాత్। సహభావేనోత్పత్తౌ తద్ధర్మితకారణతానుత్పత్తి దర్శయతి— సహభావే చేతి। సవ్యేతరవిపాణే వామదక్షిణగవాదిశృఙ్గే।

(వి, ఠ) నను లక్షణామూలవ్యఞ్జనా నాద్రియతామ్, ఏకయైవ లక్షణయా లక్ష్యవ్యఙ్గ్యార్థద్వయం బోధ్యతామిత్యత ఆహ— గఙ్గాయామితి।

(లో, ఐ) నన్వితి। ప్రకాశనమిత్యనన్తరం, "తథా సతి విరమ్యవ్యాపారో న భవిష్యతి" ఇతి శేషః। అనయైవ దిశా ప్రతీయమానయోర్వస్త్వలఙ్కారయోరపి, "యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థః" ఇతిన్యాయాశ్రయేణ వ్యఞ్జనాఙ్గీకారోఽనుపపన్న ఏవ। కిఞ్చ, "యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థః" ఇతి న్యాయమఙ్గీకుర్వతాం వ్యఞ్జనానఙ్గీకారే వానీరకుఞ్జ ఇత్యాదౌ గుణీభూతః ప్రతీయమానాఽర్థః ప్రథమమవతరన్ శబ్దస్య తత్పరత్వాభావాత్ కస్య వ్యాపారస్య విషయతామవలమ్బతామ్? నను తర్హి భట్టనయవత్, 'పీనో దేవదత్తాం దివా న భుఙ్క్తే।' ఇత్యాదౌ, 'రాత్రౌ భుఙ్క్తే' ఇత్యాదివదత్రాపి వ్యఙ్గ్యార్థప్రతీతౌ వాక్యశేషం కల్పతామితి చేన్న। "ధర్మికల్పనాతో వరం ధర్మకల్పనా" ఇతి న్యాయాద్ వ్యాపారాన్తరకల్పనస్యైవ న్యాయ్యత్వాత్।

(లో, ఓ) ఏవం పూర్వోక్తవ్యఙ్గ్యానామభిధాతాత్పర్యావేద్యత్వం నిరస్య లక్షణావేద్యత్వం దూషయతి— గఙ్గాయామితి। ఉపసంహరతి— తేనేతి। తేన హేతునా।

---

*హేతుఫలభావాఙ్గీకారాత్— కార్యకారణత్వస్వీకారాత్। తథా హి విభావాదిసంసర్గః కారణం రసాదికార్యమ్। పరం తయోర్యౌగపద్యే తు కార్యకారణభావో న సమ్భవతి। అనన్య-

కిఞ్చ—

బోద్ధృస్వరూపసంఖ్యానిమిత్తకార్యప్రతీతికాలానామ్।
ఆశ్రయవిషయాదీనాం భేదాద్భిన్నోఽభిధేయతో వ్యఙ్గ్యః॥౨॥ (డ, ఔ)

వాచ్యార్థవ్యఙ్గ్యార్థయోర్హి పదతదర్థమాత్రజ్ఞాననిపుణైరపి వైయాకరణైః సహృదయైరేవ చ సంవేద్యతయా బోద్ధృభేదః। (ఢ)

"భమ ధమ్మిఅ" ఇత్యాదౌ క్వచిద్ వాచ్యే విధిరూపే నిషేధరూపతయా, క్వచిత్, "నిఃశేషచ్యుతచన్దనమ్—" ఇత్యాదౌ నిషేధరూపే విధిరూపతయా చ స్వరూపభేదః। (ఐ, అ)

"గతోఽస్తమర్కః" ఇత్యాదౌ చ వాచ్యోఽర్థ ఏక ఏవ ప్రతీయతే। వ్యఙ్గ్యస్తు

(వి, డ) నను అభిధా లక్షణా చ దీర్ఘతరీభూతైవ వ్యఙ్గ్యార్థ బోధయతు, కుతస్తయోర్విరామః? శబ్దస్య విరమ్యవ్యాపారస్తు భవన్మతే వ్యఙ్గ్యబోధన ఇవ స్వీకార్య ఇత్యతో వైధర్మ్యాదేవ వాచ్యవ్యఙ్గ్యబోధకవ్యాపారయోర్భేదం సాధయతి। కిఞ్చ— బోద్ధృస్వరూపేతి— బోద్ధా, స్వరూపమ్, సంఖ్యా, నిమిత్తమ్, కార్యమ్, ప్రతీతిః కాలః, ఆశ్రయః, విషయశ్చేత్యాదీనాం చ భేదాదిత్యర్థః। ఏషాం భేదం స్వయమేవ దర్శయిష్యతి। భిన్నోఽభిధేయతో వ్యఙ్గ్య ఇతి— యద్యపి అభిధావ్యఞ్జనయోరేవ భేదః ప్రదర్శనీయః, తథాపి తద్భేదప్రదర్శనేనైవ తద్బోధకస్యాపి భేదః ప్రదర్శిత ఇత్యాశయేన ఇత్థముక్తమ్।

(వి, ఢ) తత్ర బోద్ధృభేదం దర్శయతి— వాచ్యార్థవ్యఙ్గ్యార్థయోరితి। వాచ్యార్థస్య వైయాకరణైర్వేద్యతయా వ్యఙ్గ్యార్థస్య చ సహృదయైరిత్యేవం యథాసంఖ్యమన్వయః। వైయాకరణా హి పదస్య పదవాచ్యార్థస్య జ్ఞానమాత్రే నిపుణాః, న తు వ్యఙ్గ్యార్థజ్ఞానే।

(వి, ణ) స్వరూపభేదం దర్శయతి— భ్రమేతి। అత్ర భ్రమణవిధిర్వాచ్యోఽర్థః। అభ్రమణం నిషేధో వ్యఙ్గ్యః। నిషేధరూపే ఇతి— తదన్తికేఽగమనం నిషేధో వాచ్యః। తదన్తికే గమనవిధిర్వ్యఙ్గ్య ఇత్యర్థః। విధిరూపే వాచ్యే జ్ఞాతే సతి నిషేధరూపతయా వ్యఙ్గ్యో జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి।

(లో,ఔ) వ్యఙ్గ్యస్యాభిధేయత్వే దూషణాన్తరమవతారయతి— కిఞ్చేతి। భేదాదిత్యస్య బోద్ధిత్యాదౌ ప్రత్యేకమన్వయః। తేన బోద్ధృభేదాత్ స్వరూపభేదాత్ సంఖ్యాభేదాదిత్యాది బోద్ధవ్యమ్।

(లో, అ) 'నిఃశేషచ్యుతచన్దనమ్' ఇత్యాదౌ "గతాసీత్" ఇత్యర్థస్య వ్యఙ్గ్యత్వమఙ్గీకృత్య విధిరూపత్వోక్తిః।

థాసిద్ధనియతపూర్వవర్తిత్వం కారణత్వమ్, నియతపశ్చాద్భావిత్వం కార్యత్వమితి తల్లక్షణాత్। తయోర్యౌగపద్యే తు కారణకార్యలక్షణస్య తత్రావ్యాప్తిరితి భావః।

తద్బోద్ధ్రాదిభేదాత్ క్వచిత్ "కాన్తమభిసర" ఇతి, "గావో నిరుధ్యన్తామ్" ఇతి "నాయకస్యాయమాగమనావసరః" ఇతి, "సన్తాపోఽధునా నాస్తి" ఇత్యాదిరూపేణానేక ఇతి సంఖ్యాభేదః (ఆ)

వాచ్యార్థః శబ్దోచ్చారణమాత్రేణ వేద్యః; ఏష తు తథావిధప్రతిభానైర్మల్యాదినేతి నిమిత్తభేదః। ప్రతీతిమాత్రకరణాచ్చమత్కారకరణాచ్చ కార్యభేదః (త)

కేవలరూపతయా చమత్కారితయా చ ప్రతీతిభేదః। పూర్వపశ్చాద్భావేన చ కాలభేదః। శబ్దాశ్రయత్వేన శబ్దతదేకదేశతదర్థవర్ణసంఘటనాశ్రయత్వేన చాశ్రయభేదః। (థ)*

కస్స వా ణ హోఇ రోసో దట్ఠణ పిఆఏ సవ్వణం అహరం।

సభమరపడమగ్ఘాఇణి! వారిఅవామే! సహసు ఏణ్హిం।

(వి, త) సంఖ్యాభేదం దర్శయతి— వాచ్యాఽర్థః ఇతి। ఏష ఇతి— వ్యఙ్గ్య ఇత్యర్థః। కార్యభేదం దర్శయతి— ప్రతీతిమాత్రేతి— అభిధాయా అభిధేయప్రతీతిమాత్రం కార్యమ్, వ్యఞ్జనాయాస్తు చమత్కారోఽపి కార్యమ్।

(వి, థ) కాలభేదం దర్శయతి— పూర్వపశ్చాదితి। ఆశ్రయభేదం దర్శయతి— శబ్దాశ్రయత్వేనేతి। అభిధాయాః శబ్దమాత్రమాశ్రయః। వ్యఞ్జనాయాస్తు శబ్దతదేకదేశవర్ణాదిః।

(వి, ద) విషయభేదం దర్శయతి— 'కస్స వా ణ హోఇ' ఇతి।

కస్య వా న భవతి రోషో దృష్ట్వా ప్రియాయాః సవ్రణమధరమ్?

సభ్రమరపద్మాఘ్రాయిణి! వారితవామే! సహస్వేదానీమ్।" ఇతి సంస్కృతమ్।

ఉపనాయకదష్టాధరాం పత్నీం తర్జయన్తం ప్రతి నాయికాసఖ్యాః ప్రతారణోక్తిరియమ్। వారితవామే! వారితే సభ్రమరపద్మాఘ్రాణే వామే ప్రతికూలే ఇత్యాపాతతః। 'వారితాయామధర-

---

(లో, ఆ) బోద్ధ్రాదీత్యాదిశబ్దేన వక్తృప్రకరణాదయః।

(లో, ఇ) కస్స వా ణేతి— వారితాదర్థాద్ వామే ప్రతికూలకారిణి। తత్ర వాచ్యం సఖీవిషయమ్, 'భ్రమరేణ దష్టాధరేయం న పునః పరకాముకేన' ఇతి వ్యఙ్గ్యం తు కాన్తవిషయమ్। ఏవం బోద్ధృస్వరూపాదిభేదేఽపి యది వాచ్యవ్యఙ్గ్యయోరేకత్వం తదా క్వచిదపి నీలపీతాదౌ నరపుఙ్గవాదౌ భేదో న స్యాదిత్యాశయః। నను గతోఽస్తమర్క ఇత్యాదివాక్యే ప్రకరణాదిరూపజ్ఞాపకాన్తరసహాయేనైవ వోధితస్య కాన్తమభిసరేత్యాది-

---

* పూర్వం హి వాచ్యోఽర్థః ప్రతీయతే పశ్చాత్తు వ్యఙ్గ్య ఇతి కాలస్య భేదః। వాచ్యస్య శబ్దమాత్రమాశ్రయః, వ్యఙ్గ్యస్య తు శబ్దః, తదేకదేశః, ప్రకృతిప్రత్యయాదిః। తదర్థః— శబ్దార్థః— వాచ్య-లక్ష్య-వ్యఙ్గ్యాత్మకస్త్రివిధోఽపి వర్ణః సంఘటనా రచనా చ। తదాశ్రయత్వేనాశ్రయస్య భేదః।

ఇతి సఖీతత్కాన్తవిషయత్వేన విషయభేదః। తస్మాన్నాభిధేయ ఏవ వ్యఙ్గ్యః। (ద. ఇ)।

తథా— (ఈ)

ప్రాగసత్త్వాద్రసాదేర్నో బోధికే లక్షణాభిధే।

దంశపర్యన్తాయాం రతౌ వామే' ఇతి తు గూఢమ్। సహస్వేత్యత్ర పత్యుస్తర్జనకర్మ, బోధ్యమ్। సఖీతత్కాన్తేతి— వక్త్ర్యాః సఖీ నాయికా, తత్కాన్తస్తత్పతిః। తద్విషయత్వేన— తజ్జ్ఞానవిషయత్వేన। నాయికయా హి ప్రతీయత ఇయం ప్రతారయతీత్యేవం వ్యఙ్గ్యార్థః। తస్మాదితి— వ్యఙ్గ్యార్థో నాభిధాగమ్య ఇత్యర్థః।

(వి ధ) రసాదివోధికా న లక్షణా నాపి అభిధా సమ్భవతీత్యాహ— ప్రాగసత్త్వాదితి। తత్కావ్యస్థశబ్దజన్యో యో రసస్తస్య శబ్దబోధానన్తరమేవ జన్యమానత్వాత్ తత్ప్రాక్ తస్యాఽసత్త్వాత్ తత్ర తత్కావ్యస్థశబ్దస్య శక్తేర్లక్షణాయా వా గ్రహీతుమశక్తత్వాదిత్యర్థః ప్రాగుపస్థితే వస్తున్యేవ తయోర్గ్రహణసమ్భవాత్। నను కావ్యాత్ ప్రథమమనుభూయమానో యో రసస్తన్నిష్ఠసామాన్యధర్మరూపయా సామాన్యలక్షణయా ఉపస్థితే భావిన్యపి రసే శక్తిగ్రహోఽస్త్వితి చేన్న। శక్త్యా లక్షణయా వా ప్రాథమికరసబోధస్యైవ తత్సమ్భవాత్ ప్రాక్ తస్యాఽనుపస్థితత్వాత్ బిభావాదివాచకశబ్దానాం తత్ర శక్తిగ్రాహకత్వాభావాచ్చేత్యపి

వ్యఙ్గ్యార్థస్య కథం శబ్దప్రమాణబోధ్యత్వమ్ శబ్దైకసమధిగమ్యత్వాభావాద్ ఇతి చేద్— అత్ర కేచిదాహుః— యథా శబ్దబోధితస్య క్వచిద్ వాచ్యస్యార్థస్య సత్యాసత్యత్వజిజ్ఞాసాయాం సత్యత్వమనుమానవిషయ ఇతి శబ్దానుమానప్రమాణయోర్భిన్నవిషయత్వమ్। వ్యఙ్గ్యస్తు ఏక ఏవ శబ్దప్రమాణేన ప్రకరణాదిబోధ్య ఇతి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమ్। తత్ర కా గతిరితి చేత్— తత్రైవం సఙ్గతిః। యథా ప్రకరణాదేర్విష్ణ్వాద్యనేకాభిధేయస్యాఽపి హర్యాద్యభిధేయావచ్ఛేదకత్వం తథానేకవ్యఞ్జకస్యాపి శబ్దస్య ఏకవ్యఙ్గ్యే ప్రకరణాదిసాహాయ్యస్యేతి కర్తవ్యతారూపతయా శబ్దస్యాఙ్గత్వం స్వాఙ్గస్య చావ్యవధాయకత్వం న్యాయసిద్ధమేవేతి న శబ్దప్రమాణవ్యాకోపః। ఇహ చ యద్యపి వాక్యార్థస్య ప్రతీత్యనన్తరం తస్య సత్యాసత్యత్వజిజ్ఞాసాయాం సత్యత్వం ప్రమాణాన్తరేణానుమానేనైవ బోధ్యతే, తథాపి సత్యాసత్యత్వజిజ్ఞాసాతః పూర్వముపపన్నాయా వాక్యార్థప్రమాయా అప్రమాభావాత్ శబ్దైకసమధిగమ్యత్వాచ్చ న శబ్దప్రామాణ్యవ్యాకోపః। న హి చక్షురాదినా ప్రతీతౌ సత్యాసత్యత్వప్రత్యక్షప్రామాణ్యం వ్యాకుప్యేత।

(లో, ఈ) తథేతి। న ఖలు ఏతావతైవ వ్యఙ్గ్యానామభిధాలక్షణాబోధ్యత్వం నాస్తి, అపితు ఇతరథాపీత్యర్థః।

(లో, ఉ) ప్రాగితి। అయమర్థః— రసభావాదేర్వ్యఙ్గ్యస్య ప్రాగసత్త్వాల్లక్షణాభిధే న బోధికే। త్రయాణామపి వ్యఙ్గ్యానాం ముఖ్యార్థబాధవిరహాదపి న లక్షణా బోధికేతి। అపిః పూర్వోక్తసముచ్చయే।

కిఞ్చ ముఖ్యార్థబాధస్య విరహాదపి లక్షణా॥3॥

'న బోధికా ఇతి శేషః। (ధ, ఉ)

నహి కోఽపి రసనాత్మకవ్యాపారాద్భిన్నో రసాదిపదప్రతిపాద్యః పదార్థః ప్రమాణసిద్ధోఽస్తి; యమిమే లక్షణాభిధే బోధయేతామ్। కిఞ్చ యత్ర 'గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ ఉపాత్తశబ్దార్థానాం బుభూషన్నేవాన్వయోఽనుపపత్త్యా బాధ్యతే తత్రైవ హి లక్షణాయాః ప్రవేశః।* (న, ఊ)

తదుక్తం న్యాయకుసుమాఞ్జలావుదయనాచార్యైః—

శ్రుతాన్వయాదనాకాఙ్క్షం న వాక్యంహ్యన్యదిచ్ఛతి।

పదార్థాన్వయవైధుర్యాత్తదాక్షిప్తేన సఙ్గతిః॥ (ప, ఋ)

బోధ్యమ్। నాపి కోషగ్రాహితశక్తికాత్ కావ్యస్థశృఙ్గారాదిశబ్దాత్తద్బోధః, అననుభవాత్। ప్రత్యుత తత్సత్త్వే రసాదేః స్వశబ్దవాచ్యతాదోషస్యైవ వక్ష్యమాణత్వాత్। అతః శృఙ్గారాది శబ్దబోధ్యత్వే రసత్వానాప్తేః కిన్తు విభావాద్యభిధానద్వారైవ తత్ప్రతీతేరానుభవికత్వాత్ నను ఇహ కావ్యస్థాత్ శృఙ్గారాదిశబ్దాజ్జ్ఞాతమ్య రసస్య ప్రాగుపస్థితత్వేన విభావాదివాచకశబ్దైర్లక్షణయా

రసాదేర్బోధోఽస్తు ఇత్యత ఆహ— కిఞ్చ ముఖ్యార్థేతి। లక్షణేత్యస్య శేషాఞ్చలం పూర్వతోఽనుపఞ్జయతి— న బోధికేతి।

(వి, న) నను రసేఽపి తాత్పర్యసత్త్వాల్లక్షణాం వినా తదనిర్వాహ ఏవ ముఖ్యార్థబాధ ఉచ్యత ఇత్యత ఆహ— న హీతి। యది రసాదిశబ్దాత్తస్య ప్రాగుపస్థితిస్తదైవ తస్య లక్షణయా బోధార్థముక్తరూపముఖ్యార్థబాధనిర్వచనం సైవ తు నేత్యర్థః। రసనాత్మకో వ్యఞ్జనాత్మకో వ్యాపారో యస్య, ఏతాదృశరసాద్ భిన్న ఏవ రసాదిప్రతిపాద్య ఇత్యర్థః। వుభూషన్— భవితుమిచ్ఛన్। ప్రవాహాదౌ ఘోషాద్యన్వయః।

(వి, ప) అస్మిన్నర్థే సంవాదం దర్శయతి— తదుక్తమ్ ఇతి। శ్రుతాన్వయాత్–శ్రుత–పదార్థయోరన్వయసమ్భవాత్; అబాధితాదన్యత్రాఽనాకాఙ్క్షం వాక్యమన్యద్ధి నేచ్ఛతి నాకాఙ్క్షతి। పదార్థాన్వయవైధుర్యాత్—పదార్థయోరన్వయాఽసమ్భవాత్। తదాక్షిప్తేన—తదుల్లిఖితేన। సఙ్గతిరన్వయ ఇత్యర్థః।

(లో, ఊ) ప్రమాణసిద్ధ ఇత్యనన్తరమ్, "కచిద్" ఇతి శేషః।

(లో, ఋ) శ్రుతాన్వయాదితి। అన్యత్–పదార్థాన్తరమ్। నేచ్ఛతి నాపేక్షతే। యది తు 'గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ పదార్థానామన్వయకాల ఏవ బాధప్రతిభాసాద్యన్వయస్య విధురీభావస్తదా తేన పదార్థేన జలమయాదినా ఆక్షిప్తో యస్తటాదిస్తేన సఙ్గతిరన్వయ ఇత్యర్థః।

న పునః, 'శూన్యం వాసగృహమ్' ఇత్యాదౌ ముఖ్యార్థస్య బాధః। (ఫ, ౠ)

యది చ, "గఙ్గాయాం ఘోషః" ఇత్యాదౌ ప్రయోజనం లక్ష్యం స్యాత్, తీరస్య ముఖ్యార్థత్వం బాధితత్వం చ స్యాత్, తస్యాపి చ లక్ష్యతయా ప్రయోజనాన్తరమ్, తస్యాపి ప్రయోజనాన్తరమిత్యనవస్థాపాతః। (బ, ల౯)

న చాపి ప్రయోజనవిశిష్ట ఏవ తీరే లక్షణా విషయప్రయోజనయోర్యుగపత్ప్రతీత్య-

---

(వి, ఫ) ఏవం 'శూన్యం వాసగృహమ్' । ఇత్యాదౌ శూన్యవాసగృహాదీనాం విలోకనాద్యన్వయావాధాద్ న రసలక్షణత్యాహ— న పునరితి।

(వి, వ) నన్వేవం రసబోధనార్థమేవ వ్యఞ్జనా స్వీక్రిగతామ్; "గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ యత్ శైత్యపావనత్వం చ వ్యఙ్గ్యముక్తం తీరలక్షణానన్తరం తత్రాపి లక్షణైవాస్తుః కిం వ్యఞ్జనయా? ఇత్యాహ— యది చేతి।

ప్రయోజనం ప్రయోజనీభూతజ్ఞానవిషయః। ముఖ్యార్థత్వం బాధితత్వం చ స్యాదితి— ఉభయమేవ తు నాస్తీతి శేషః। ప్రయోజనస్య లక్ష్యత్వేఽనవస్థా స్యాదిత్యత ఆహ— తస్యాపీతి। అనవస్థాపాత ఇత్యత్ర అనవస్థాపాతశ్చేత్యర్థః।

(వి, భ) నను లక్ష్యార్థబోధానన్తరం యది ప్రయోజనే లక్షణా తద్రైవానవస్థాః శీతపావనే తీరే ఘోష ఇత్యేవం ప్రయోజనవిశిష్ట ఏవ లక్షణాస్త్విత్యత ఆహ— న చాపీతి। తత్ర గఙ్గాతీరం ఘోష ఇత్యతోఽధికార్థస్య ప్రతీతిః ప్రయోజనమితి కావ్యప్రకాశకృదుక్తం ప్రయోజనమనుసన్ధేయమ్। సమాధత్తే— విషయప్రయోజనయోరితి। పావనత్వవిశిష్టతీరలక్షణాయాం

(లో బ్యూ) తతః కిమిత్యత ఆహ— న పునరితి। తత్కథం రసాదిప్రతీతౌ లక్షణా ఇత్యర్థః।

(లో, లృ) నన్వేవం వివక్షితాన్యపరవాచ్యే ధ్వనౌ మాస్తు లక్షణా; అవివక్షితవాచ్యే తు శీతత్వపావనత్వాదిరూపం ప్రయోజనం లక్షణీయమస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ— యది చేతి। శబ్దో హి ప్రథమం ముఖ్యమర్థం ప్రతిపాద్య తస్య వాక్యార్థాన్వయానుపపత్తౌ తత్సమ్బన్ధినమర్థ లక్షయతి। ఇహ యది తీరప్రత్యయానన్తరం బోధ్యం ప్రయోజనం లక్షయతి తదా గఙ్గాశబ్దస్య తీరం ముఖ్యోఽర్థః స్యాత్। తస్య చ వాక్యార్థాన్వయానుపపత్తిః స్యాత్ ఇత్యర్థః। ప్రయోజనలక్ష్యత్వేఽనవస్థాదోషోఽపీత్యాహ— తస్యాపీతి। తస్య తయా లక్ష్యతయా అఙ్గీకార్యస్య ప్రయోజనాన్తరమ్, రూఢిప్రయోజనాభావే లక్షణాసమ్భవాదిత్యర్థః। తస్యాపి— ద్వితీయప్రయోజనస్య। “అనవస్థా యా మూలక్షతికారిణీ” మూలం హ్యత్ర తీరనిష్ఠస్య పావనత్వస్య చ పూర్వపక్షేణ లక్ష్యత్వేనాఙ్గీకారః। తస్యేవంవిధాఽనర్థమూలత్వేన పరిత్యాగో న్యాయ్య ఇతి భావః।

(లో, ఏ) నను యది తటాద్యర్థబోధనాయ లక్షణావృత్తిరాశ్రయణీయా, ఇహ చైతద్విశిష్టమేవ తటం లక్షణా బోధయతు కిం వృత్త్యన్తరేణ? తథా హి గఙ్గాతాదాత్మ్యేన తట ప్రత్యయస్తావల్లక్ష్యః, గఙ్గాతాదాత్మ్యప్రతీత్యా చ తటస్య దైవసిద్ధమేవ శైత్యాదివిశిష్టత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ— న చాపీతి— ప్రయోజనవిశిష్టేఽపి లక్షణేత్యర్థః। కుతః? ఇత్యాహ—

నభ్యుపగమాత్। నీలాదిసంవేదనానన్తరమేవ హి జ్ఞాతతాయా అనువ్యవసాయస్య వా సమ్భవః। (భ, ఏ)*

హి లక్షణావిషయస్తీరమ్, విశేషణం పావనత్వాది। ప్రయోజనం— ప్రయోజనీభూతజ్ఞానవిషయరుపం పావనత్వాది తయోర్యుగపత్ప్రతీతిః— లక్షణాజన్యైకప్రతీతిః తదనభ్యుపగమాదిత్యర్థః। నను తదనభ్యుపగమే కిం బీజమ్? ఇతి చేత్— లక్షణయా యత్పావనత్వవిశిష్టం జ్ఞానం జనయితవ్యం తత్ప్రయోజనీభూతం జ్ఞానం చ తదేవ పర్యవసితమిత్యతః కార్యకారణయోరభేదాపత్తిరేవ బీజమితి సర్వత్ర తు తయోర్భేద

ఏవ దృశ్యతే ఇత్యాహ— నీలాదీతి। నీలాదిజ్ఞానం వ్యవసాయరూపం కారణం, తత్కార్యం తు జ్ఞాతతా। నైయాయికానాం మురారేశ్చ మతేఽనువ్యవసాయః తాదృశకార్యకారణయోశ్చ క్రమోత్పత్తిరేవ ఇత్యర్థః। క్రమికయోశ్చ భేద ఇత్యర్థః।

విషయేతి। లాక్షణికజ్ఞానవిషయస్య తటాదేస్తత్ఫలస్య చ తటాదినిష్ఠస్య చ పావనత్వాదేరేకకాలప్రతీత్యసమ్భవాదిత్యర్థః। గఙ్గాతాదాత్మ్యప్రతీతేః కార్యే ఏవ తటపావనత్వాదిప్రత్యయో భవతు తాదాత్మ్యవిశిష్టజ్ఞానస్య విశేష్యవిశేషణజ్ఞానపూర్వకత్వాత్। ఇహ గఙ్గాయామిత్యత్ర సరిద్భేద ఏవార్థః ప్రతీయతే, న ఖలు సంలగ్నశైత్యాదిరపి। న హి ధర్మిణి సంకేత్యే తద్గతః సర్వోఽపి గుణాదిః సంకేత్యో భవితుమర్హతి। తతశ్చ గఙ్గాతాదాత్మ్యప్రత్యాయనేన సరిద్భేదత్వమేవ ప్రతీయతే, తత్కారణకశ్చ శైత్యాదిప్రత్యయ ఇతి। తేన తటశైత్యాదిప్రత్యయయోర్హి హేతుఫలరూపయోర్భిన్నకాలత్వమేవ వక్తుం యుక్తమితి కథమేకవృత్తివిషయత్వమిత్యాశయః। ఏతదేవ వ్యాప్తిదర్శనేన ద్రఢయతి— న చాపి ఇతి। హి యస్మాజ్ఞ జ్ఞాతతా ప్రకటతాపరనామకో ధర్మః స చ ప్రత్యక్షాదినా నీలాదేవిషయీకరణానన్తరం తత్ర జాతో జ్ఞానజన్యో జ్ఞానజ్ఞేయత్వనియామకః కశ్చనాతిశయః, యేన జ్ఞాతోఽయం ఘట ఇతి మతిరుత్పద్యతే ఇతి భట్టమతమ్। జ్ఞానవిషయకం జ్ఞానమనువ్యవసాయాఖ్యమితి నైయాయికాః।

---

* శైత్యపావనత్వాదినా విశిష్టం తటం లక్షణీయమితి పక్షో న యుజ్యతే। న ఖలు లక్షణాతః పూర్వం గఙ్గాతటే గఙ్గావృత్తిశైత్యాదయః పూర్వసిద్ధాః సన్తి యేన తద్విశిష్టం తటం లక్షణీయం స్యాత్। అస్మన్మతే తు లక్షణయా తటే గఙ్గాదిశబ్దప్రవృత్తౌ సత్యాం స్వార్థశబ్దయోరవినాభావసంబన్ధేన తటేఽపి గఙ్గాత్వప్రతిపత్తిర్భవర్తాతిః తద్వదవినాభావేన చ శైత్యాదిప్రత్యయః। అతో లక్ష్యజ్ఞానప్రయోజనజ్ఞానయోర్ద్వైత్వాఙ్గభావనియమేన కథమేకజ్ఞానవిషయత్వమ్!

విషయస్తీరాదిః। ప్రయోజనం పావనత్వాదికమ్। ప్రయోజనస్య పశ్చాద్భావిత్వం దృష్టాన్తేన గమయతి— నీలాదీతి। ద్రవ్యచాక్షుషజ్ఞానస్య రూపోపలబ్ధిపూర్వకత్వాత్ నీలాదీత్యుక్తమ్।

ఘటాదివిషయజ్ఞానే జాతే జ్ఞాతతా నామ పదార్థాన్తరం ఘటాదౌ జాయతే—జ్ఞాతోఽయం ఘట ఇతి ప్రతీతేః। సా చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జ్ఞానేన జన్యత ఇత్యుచ్యతే భట్టమీమాంసకైః। అతస్తద్విశిష్టో ఘటో నైకజ్ఞానవిషయః। నైయాయికాస్తు— అతీతేఽనాగతే చ ఘటే జ్ఞానేన జ్ఞాతతాయా జనయితుమశక్యత్వమేవ జ్ఞానవిషయత్వమేవ జ్ఞాతతా న పదార్థా-

---

నానుమానం రసాదీనాం వ్యఙ్గ్యానాం వోధనక్షమమ్।

ఆభాసత్వేన హేతూనాం స్మృతిర్న చ రసాదిధీః॥౪॥ (మ, ఐ)

*వ్యక్తివివేకకారేణ హి, “యాపి విభావాదిభ్యో రసాదినిష్ఠప్రతీతిః సా అనుమాన ఏవాన్తర్భవితుమర్హతి। విభావానుభావవ్యభిచారిప్రతీతిర్హి రసాదిప్రతీతేః సాధనమిష్యతే। తే హి రత్యాదీనాం భావానాం కారణకార్యసహకారిభూతాస్తాననుమాపయన్త ఏవ రసాదీన్ నిష్పాదయన్తి। *త ఏవ ప్రతీయమానా ఆస్వాదపదవీం గతాః

(వి, మ) వ్యక్తివివేకకారమతే విభావాదిభ్యో రత్యాద్యనుమితిరేవ రసః న రత్యాదీనాం వ్యఞ్జనా— ఇతి; తద్దూషయతి— నానుమానమ్ ఇతి। రసాదీనాం రత్యాదీనాం వ్యఙ్గ్యానాం బోధనక్షమం వోధకారణం నానుమానమిత్యర్థః। కుతః? ఇత్యత్రాహ— ఆభాసత్వే నేతి। గ్రన్థకృన్మతే హి జ్ఞాయమానవిభావాదీనాం రత్యాదిలిఙ్గత్వసమ్భవేఽపి, రామః సీతావిషయకరతిమానః సీతాదివిభావాదిమత్త్వాత్ ఇత్యనుమితిర్న రసః తస్యాఽనన్దస్వరూపత్వాభావేన అనాస్వాద్యత్వాత్; కిన్తు శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వేన వ్యఞ్జనయా శాబ్దబోధవిషయో రత్యాదిర్భావుకైర్భావ్యమానః స్వప్రకాశానన్దమయత్వేన పరిణత ఆస్వాద్యమానో రసః। తస్య చ వ్యఙ్గ్యత్వం ప్రపానకరసన్యాయేన తచ్ఛరీరప్రవిష్టరత్యాదేర్వా వ్యఙ్గ్యత్వాదితి। తథా చ తాదృశరసస్య హేతూనాం రత్యాదికార్యకారణసహకారిరూపాణాం విభావాదీనామాభాసత్వేన నానుమానం నానుమితిరిత్యర్థః। తథా హి విభావాదయః సీతాదయో హేతవో మతుబర్థదిదృక్షాదిసమ్బన్ధేన రామాదివృత్తయః। సాధ్యస్తూక్తరూపో రసః కావ్యబోద్ధృనిష్ఠ ఇత్యతో హేతూనాం విరుద్ధత్వమసిద్ధిశ్చేతి హేత్వాభాసతా। వృత్తావప్యయమర్థో వ్యక్తీర్భవిష్యతి। రసాదిబుద్ధిః స్మృతిరూపాపి నేత్యాహ— స్మృతిర్న చ

రసాదిధీః ఇతి। సంస్కారజన్యత్వేన రసాదిబుద్ధిః స్మృతిరూపేతి కేచిదాహుః। తచ్చ సంస్కారజన్యప్రత్యభిజ్ఞాయాం వ్యభిచారాదాభాసరూపమేవేత్యగ్రే వక్ష్యతే। వస్తుతస్తు స్వప్రకాశానన్దరూపత్వేనైవ న స్మృతిః; తస్యా ఏవంభావాభావాత్।

(వి, య) వ్యాచ ష్టే— వ్యక్తివివేకకారేణేతి। రసాదినిష్ఠా రసాదివిషయా। క్వచిత్తు, 'రసాదీనామ్' ఇతి పాఠః। తాదృశీ యా విభావాదిభ్యః ప్రతీతిః సిద్ధేత్యర్థః। తాన్ రసాదీన్నిష్పాదయన్తీతి నిష్పాదనప్రకార మాహ— త ఏవేతి। త ఏవ అనుమీయమానా

(లో, ఐ) ఏవం వ్యఙ్గ్యస్యాస్య ప్రాచీనవేద్యత్వం నిరస్య మహిమభట్టేన ఖలు రసవస్త్వలఙ్కారవ్యఞ్జకానాం వాక్యానామన్తర్భావార్థం యదనుమానం దర్శితం తత్తద్ధేత్వాభాసదోషేణ విధురీకృతమ్।

న్తరమ్, ఇత్యాహుః। తన్మతే దృష్టాన్తమాహ— అనువ్యవసాయస్యేతి। అనువ్యవసాయో జ్ఞానవిషయకం జ్ఞానమిత్యర్థః స చ, 'ఘటవిషయకజ్ఞానవానహమ్' ఇత్యాదిబుద్ధిః। ఏవం చ జ్ఞానవిషయః ప్రయోజనాజన్య ఏవ। ప్రయోజనస్య (ఫలస్య) జ్ఞానజన్యత్వాద్ విషయస్య తత్పూర్వజన్యత్వాత్। అతః ప్రయోజనమపి విషయాదన్యదేవేతి భావః।

---

* ప్రథమతో విభావాదిలిఙ్గజ్ఞానమ్, తతో వ్యాప్త్యాదిప్రతిసన్ధానమ్, తతో మానస-

---

సన్తో రసా ఉచ్యన్తే, ఇత్యవశ్యమ్భావీ తత్రప్రతీతిక్రమః, కేవలమాశుభావితయాఽసౌ। న లక్ష్యతే, యతోఽయమద్యాప్యభివ్యక్తిభ్రమః" ఇతి యదుక్తమ్, (య) తత్ర ప్రష్టవ్యమ్– కిం శబ్దాభినయసమర్పితవిభావాదిప్రత్యయానుమితరామాదిగతరాగాదిజ్ఞానమేవ రసత్వేనాభిమతం భవతః? తద్భావనయా భావకైర్భావ్యమానః స్వప్రకాశానన్దో వా? (ర)

ఆద్యే న వివాదః; కిన్తు రామాదిగతరాగాదిజ్ఞానం రససంజ్ఞయా నోచ్యతేఽస్మాభిరిత్యేవ విశేషః। ద్వితీయస్తు వ్యాప్తిగ్రహణాభావాద్ధేతోరాభాసతయా సిద్ధ ఏవ।

రత్యాదయ ఏవ పునః పునరనుశీలనాదాస్వాద్యపదవీ గతాః సన్తో జ్ఞానసమ్బన్ధేన సామాజికనిష్ఠరసతామాపద్యన్త ఇత్యర్థః। తత్రప్రతీతిక్రమ ఇతి— విభావాదిజ్ఞానమ్, తతో రత్యనుమితిః, తతః పునః పునరనుశీలనమ్, తత ఆస్వాద ఇత్యేవం ప్రతీతిక్రమ ఇత్యర్థః। ఆశుభావితయా ఇతి। రత్యాద్యనుమితేర్విభావాదిజ్ఞానానన్తర్యస్యాశుభావితయా వ్యాప్త్యాద్యుపస్థిత్యధీనానుమితిక్రమో న లక్ష్యత ఇత్యర్థః। కిన్తు విభావాదిభిరేవ రత్యాది ర్వ్యజ్యత ఇత్యేవ భ్రమో జాయత ఇత్యాహ— యతోఽయమద్యాపీతి।

(వి, ర) శబ్దాభినయేతి— శబ్దో విభావాదివాచకః శబ్దః, అభినయో నాట్యాభినయః, సమర్పణం జ్ఞాపనమ్, రాగోఽనురాగో రతిః। తదితి— పూర్వమేవేదం దర్శితమ్। స్వప్రకాశానన్దో వేత్యత్రానుభిత ఇతి శేషః। అనుమితివిషయస్యైవ వితర్క్యమాణత్వాత్।

(వి, ల) న వివాద ఇతి। రత్యాదేరనుమానం వ్యఞ్జనా చేతి వివాదో నాపాతత ఇత్యర్థః। తద్రైవాత్ర వివాదః స్యాద్ యదా రామాదిగతరత్యాదివ్యఞ్జనం మయా రసత్వేనోక్తం స్యాత్, తదేవ తు నేత్యాహ— కిన్త్వితి। మయోచ్యతే రామాదిగతరత్యాదేర్వ్యఞ్జనమ్, తతశ్చ వ్యఙ్గ్యరత్యాదిరేవ సామాజికరత్యాదావభేదేనాఽఽరోప్యమాణో రసనాఖ్యవ్యాపారేణా స్వాద్యమానో రస ఇతి రసనిరూపణప్రస్తావోక్తసిద్ధాన్తః। స ఏవ ద్వితీయః పక్షః, తస్యానుమేయత్వాసమ్భవ ఇత్యాహ— ద్వితీయస్త్వితి। వ్యాప్తిగ్రహణాభావాదితి— విరుద్ధహేతౌ తద్భావనియమాదిత్యర్థః। ఇదముపలక్షణం స్వరూపాసిద్ధేశ్చేత్యపి బోధ్యమ్, సీతాదివిభావాదిమత్త్వస్య రామాదిమాత్రవృత్తేర్న తు సామాజికే। ఈదృశాభాసతామాహ—

హేతోరితి। అసిద్ధ ఇత్యస్య ద్వితీయః పక్షః విశేష్యమ్। ఆభాసత్వేన హేతునామిత్యస్య వ్యాఖ్యానమిదమ్।

(లో, అ) హేతోరాభాసతయేతి— 'ఆభాసత్వేన హేతూనామ్' ఇతి కారికాపదార్థః। కథం హేతోరాభాసతేత్యాహ— వ్యాప్తిగ్రహణాభావాదితి।

పరామర్శేన రామత్వేన ప్రతీయమానం నటం పక్షీకృత్య సామాజికానాం రసానుమితిః సైవ నిష్పత్తి పదస్యార్థః। తత్రైవం ప్రయోగః రామోఽయం సీతావిషయకరతిమాన్ సీతాలమ్బనవిభావాదివత్త్వాత్, అహభివేతి వ్యతిరేకీ। యద్వా, స్వకాన్తావిషయకరతిమాన్ తదాలమ్బనత్వాత్, అహమివేత్యన్వయీ।

(ల,ఓ) యచ్చోక్తం తేనైవ, "యత్ర యత్రైవంవిధానాం విభావానుభావసాత్త్వికసంచారిణామభిధానమభినయో వా తత్ర తత్ర శృఙ్గారాదిరసావిర్భావః" ఇతి సుగ్రహైవ వ్యాప్తిః పక్షధర్మతా చ। (వ, ఔ)*

తథా—

"యార్థాన్తరాభివ్యక్తౌ వః సామగ్రీష్టా నిబన్ధనమ్।

సైవానుమితిపక్షే నో గమకత్వేన సంమతా॥" ఇతి (శ, అ)

ఇదమపి నో న విరుద్ధమ్। నహ్యేవంవిధా ప్రతీతిరాస్వాద్యత్వేనాస్మాకమభిమతా,

---

(వి, వ) వ్యక్తివివేకకారేణ సమ్బన్ధవిశేషణవిభావాదీనాం యథోక్తానన్దరుపసవ్యాపృతా పక్షధర్మనా చ సాధ్యతే దూషయితుం తదపుృత్థాపయతి— యచ్చోక్తమితి। సాత్త్వికసంచారిణామితి— శృఙ్గారరసానుమిత్యభిప్రాయేణోక్తమ్, తేషాం శృఙ్గారరసస్యైవ వ్యాపృత్వాత్। క్వచిత్తు విభావానుభావసంచారిణామిత్యేవ పాఠో న సాత్త్వికేత్యాదిః। అభిధానం వాచకః శబ్దః, అభిధేయో నాట్యమ్, తద్వ్యఞ్జికా క్రియా, తదుభయమపి స్వవిషయబోధాశ్రయతాసమ్బన్ధేన రసాశ్రయసామాజికవృత్తిరితి వ్యాప్తిః। పక్షధర్మతా చ సుగ్రహేత్యర్థః।

(వి, శ) అస్మిన్నేతస్య కారికామాహ— యార్థాన్తరేతి। అర్థాన్తరస్య రసస్యాభివ్యక్తౌ ఆస్వాదనే నిబన్ధనకారణం వో యుష్మాకం యా సామగ్రీష్టా సైవ విభావాదిరూపా సామగ్రీ నోఽస్మాకం మనే గమకత్వేన అనుమాపకత్వేన సమ్మతేత్యర్థః।

(వి,ష) దూషయతి— ఇదమపీతి। అనుమితిర్హి న స్వప్రకాశానన్దరుపా ఇత్యర్థః। నిర్భరస్తద్రూపః, తాదృశ ఏవ సిషాధయిషిత ఇత్యర్థః। సిషాధయిషితత్వం చాత్ర ఇచ్ఛా-

---

(లో,ఔ) అత్ర మహిమభట్టదర్శితాం వ్యాప్తి దూషయిత్వా వ్యాప్తిగ్రహణాభావం ద్రఢయతి— యచ్చేత్యాది। పక్షధర్మతేత్యన్తేన। తస్మాదతః శృఙ్గారరసావిర్భావ ఇతి రూపః।

(లో, అ) భవద్భిరేవంవిధా వ్యాప్తిరన్వేష్టవ్యేత్యత ఆహ— యార్థేతి। అర్థాన్తరాభివ్యక్తౌ యా సామగ్రీ కారణమ్ ఇష్టా సైవాస్మాకమనుమితౌ లిఙ్గమిత్యర్థః। సామగ్రీభావేఽపి హి వ్యఙ్గ్యార్థప్రతిపత్తౌ యతః కుతశ్చిదపి యదేవ తదేవ ప్రతీయతే। ఏవం వ్యఙ్గ్యస్య ప్రకాశనే లిఙ్గమవశ్యమన్వేష్టవ్యమ్। తస్య వ్యాప్తిగ్రహణం వినా ఆభాసత్రైవ స్యాదితి భవతామపి వ్యాప్తిగ్రహణం వినా వ్యఙ్గ్యజ్ఞానం న సమ్భవతీతి భావః। సమ్మతేత్యత్రేతిపదస్య యచ్చోక్తమిత్యత్ర సమ్బన్ధః।

(లో, అ) సిద్ధాన్తమాహ— ఇదమపీతి। ఇదం మహిమభట్టస్య సమనన్తరోక్తమ్।

---

*సందిగ్ధసాధ్యధర్మా పక్షః, తస్య ధర్మతా పక్షధర్మతా। కావ్యమాత్రం పక్షః తద్వృత్తిత్వం విభావాద్యభిధానస్యాస్తీతి పక్షధర్మతా। వ్యాప్త్యా సామాన్యసిద్ధిః పక్షధర్మతయా విశేషసిద్ధిః యథా వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యత్ర వ్యాప్త్యా సామాన్యసిద్ధిః పక్షధర్మతయా పర్వతః వహ్నిమత్త్వాదివిశేషసిద్ధిః।

కిన్తు స్వప్రకాశమాత్రవిశ్రాన్తః సాన్ద్రానన్దనిర్భరః। తేనాత్ర సిషాధయిషితాదర్థాదర్థాన్తరస్య సాధనాద్ధేతోరాభాసతా। (ష ఆ)

యచ్చ, “భమ ధమ్మిఅ—” ఇత్యాదౌ ప్రతీయమానం వస్తు,

జలకేలితరలకరతలముక్తపునఃపిహితరాధికావదనః।
జగదవతు కోకయూనోర్విఘటనసఙ్ఘటనకౌతుకీ కృష్ణః॥

ఇత్యాదౌ చ రూపకాలఙ్కారాదయోఽనుమేయా ఏవ। (స ఇ)

విషయత్వమాత్రమ్, న తు అనుభిత్మితత్వమ్ రసేఽనుమిత్యభావాత్। ఆభాసతా అసిద్ధసాధనరూపాభాసతా। ఇదం దూషణం సౌలభ్యాదేవోక్తమ్। వస్తుతస్తు సామాజికే సాక్షాత్క్రియమాణః స్వప్రకాశానన్దో ఽనుమీయత ఏవ న, అనుమిత్యాభావాత్ న హి స్య

నియమతోఽనుమితిస్సా భవతి, రసబోధస్తు నియమత ఏవ। తథా జ్ఞాతవిభావాదిరూపా సామగ్రీ రసావోద్భుర్జనస్యాప్యస్తీతి వ్యభిచారశ్చేతి బోధ్యమ్।

(వి, స) యత్ర వస్తునోఽలఙ్కారస్య వా వ్యఞ్జనా తత్ర వస్త్వలఙ్కారౌ అనుమానగమ్యౌ ఏవేతి నైయాయికమతం దూషయితుముత్థాపయతి— యచ్చేతి। యచ్చ పర్యవస్యతీని దూరేన్వయః। ఉక్తమితి తస్య శేషః। తథా చ యచ్చ పర్యవస్యతీత్యుక్తమిత్యర్థః। ప్రతీయమానం వస్తు, అభ్రమణమ్। అలఙ్కారవ్యఞ్జనాస్థలం దర్శయతి— జలకేలీతి। జలకేలౌ శ్రీకృష్ణేన స్వీయకరదత్తజలేన రాధికాముఖచన్ద్రం పునః పునరభిషిచ్య స్వీయకరేణ పిధీయతే చ ముచ్యతే చ। తతస్తాదృశచన్ద్రస్య పిధానమోచనాభ్యాం కోకమిథునస్య సంఘటనవిఘటనే భవతః। పిధానే రాత్రౌ విరహిణస్తస్య ప్రాతఃకాలభ్రమాత్ సంఘటనమ్, మోచనే చన్ద్రోదయవిశిష్టసన్ధ్యాకాలభ్రమాద్ విఘటనమ్। కృష్ణస్య తాదృశకౌతుకవర్ణనమిదమ్। పిధానమోచనే కృష్ణస్యైవ కరేణ నతు రాధికాయాః, తత్కరస్య జలకేలితరలత్వే కృష్ణముఖస్యైవ సిచ్యమానత్వసమ్భవేన స్వముఖస్య పిధానాఽయోగాత్। యద్ వా— రాధికాకరేణ పిధానమోచనయోరపి జలసేకద్వారా కృష్ణకరప్రయోజ్యత్వాత్తద్ద్వారా కృష్ణకరేణైవ పిధానమోచనే। ఇత్యాదీ రూపకాదయ ఇతి। అత్ర శ్లోకే ముఖే చన్ద్రరూపణమ్ ఆదిపదద్వయాత్ శ్లోకాన్తరే అలఙ్కారాన్తరమిత్యర్థః।

సిషాధయిషితోఽర్థో రసాదేరనుమానాన్తర్భావః। సాధితమర్థాన్తరమ్। తత్ర కావ్యే శృఙ్గారాదిరస ఇత్యాదిజ్ఞానస్యాఽనుమేయత్వమ్।

(లో, ఇ) ఏవం రసాదేరనుమానాగోచరత్వం వ్యవస్థాప్య వస్త్వలఙ్కారయోరపి వ్యఙ్గ్యయోస్తద్దర్శయతి— యచ్చేతి। చః పూర్వోక్తసముచ్చయే। పర్యవస్యతీత్యత్ర దూరస్థితేన ఇతిశబ్దేన సమ్బన్ధః। యదుక్తం మహిమభట్టేన తదప్యయుక్తమిత్యర్థః। కిముక్తమిత్యాహ— జలకేలీత్యాది। జలకేలీత్యాదౌ రూపకాలఙ్కారః। రాధికాముఖస్య చన్ద్రత్వస్య వ్యఙ్గ్యత్వాచ్చన్ద్రదర్శనాదర్శనాభ్యాం హి రాత్రిసద్భావాభావవుద్ధ్యా చక్రవాకయోర్విఘనసంఘటనే భవతః।

తథా హి—

అనుమానం నామ పక్షసత్త్వసపక్షసత్త్వవిపక్షవ్యావృత్తత్వవిశిష్టాల్లిఙ్గాల్లిఙ్గిని జ్ఞానమ్। (హ, ఈ,)*

తతశ్చ వాచ్యాదసంబద్ధోఽర్థస్తావన్న ప్రతీయతే, అన్యథాతిప్రసఙ్గః స్యాదితి+ బోధ్యబోధకయోరర్థయోః కశ్చిత్సమ్బన్ధోఽస్త్యేవ। (క, ఉ)

తతశ్చ బోధకోఽర్థో లిఙ్గమ్, బోధ్యశ్చ లిఙ్గీ, బోధకస్య చార్థస్య పక్షసత్త్వం నిబద్ధమేవ। పక్షసత్త్వవిపక్షవ్యావృత్తత్వేఽనిబద్ధేఽపి సామర్థ్యాదవసేయే తస్మా-

---

(వి, హ) తత్ర వస్తురూపం వ్యఙ్గ్యముపక్రమ్య తస్యానుమేయతాం ఘటయతి— తథా హీతి। లిఙ్గిని సాధ్యే విషయే జ్ఞానమ్।

(వి, క) లిఙ్గస్య త్రిరూపతా చ సాధ్యవ్యాప్తిసత్త్వే ఏవ సమ్భవతీతి। అతస్తాన్ దర్శయతి— తతశ్చేతి। అసమ్బన్ధోఽవ్యాప్యః। అతిప్రసఙ్గోఽవ్యాపకస్యాపి ప్రతీత్యాపత్తిః। కశ్చిత్సమ్బన్ధో వ్యాప్తిరూపః।

(వి, ఖ) బోధకస్య చార్థస్య ఇతి। గోదావరీతీరదేశే భీరుణా ధార్మికేణ న భ్రమణీయమ్, తత్ర సింహసత్త్వాదిత్యనుమానేన బోధకార్థః సింహసత్త్వమ్। సామర్థ్యాదితి— అవ్యభిచారిసహచారాదిత్యర్థః।

(లో, ఈ) కథమనుమేయ ఇత్యాహ— తథాహీతి। నామ ప్రాకాశ్యే। పక్షే పర్వతాదౌ సపక్షే మహానసాదౌ చ విపక్షే జలహ్రదాదౌ వ్యావృత్తత్వమ్। లిఙ్గాద్ వ్యాప్యాద్ ధూమాదేః లిఙ్గిని వ్యాపకే వహ్న్యాదౌ।

(లో, ఉ) అత్ర ప్రకృతే, 'భ్రమ ధార్మిక' ఇత్యాదౌ బోధ్యాఽర్థో వ్యఙ్గ్యో బోధకో వాచ్యః

---

* లిఙ్గం వ్యాప్యమ్, లిఙ్గీ తు వ్యాపకః। యథా ధూమో లిఙ్గమ్, వహ్నిస్తు లిఙ్గీ। సపక్షసత్త్వవిపక్షవ్యావృత్తత్వేన తయోర్వ్యాప్తిజ్ఞానం భవతి। ధూమే లిఙ్గే, సపక్షో నిశ్చితసాధ్యధర్మా మహానసాదిః తత్ర సత్త్వం సపక్షసత్త్వమ్, విపక్షో నిశ్చితసాధ్యాభావవాన్ జలహ్రదాద్రిః తద్వ్యావృత్తత్వం తద్రహితత్వమ్। పక్షః సన్దిగ్ధసాధ్యధర్మా పర్వతః తత్ర సత్త్వమ్। ఏతైర్విశిష్టాల్లిఙ్గాద్ ధూమాల్లిఙ్గిని వహ్నివిషయే జ్ఞానమనుమితిరిత్యర్థః।

+ యది అసమ్బన్ధార్థస్య ప్రతీతిస్తదా యతః కుతశ్చిదర్థాద్ యస్య కస్యాప్యర్థస్య ప్రతీతిర్భవేత్ః ఏకస్మిన్ శ్లోకేఽపరశ్లోకస్యాపి ప్రతీతిః స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గః స్యాదిత్యర్థః।

2 'వ్యక్తి' ఇత్యాదిః, 'లిఙ్గిని జ్ఞానమ్' ఇత్యన్తః తారకితః పాఠో ట. పు. నాస్తి।

3 'వాచ్యాదసంబద్ధో వ్యఙ్గ్యార్థో న ప్రతీయతే' తథాత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్। తతశ్చ వ్యఙ్గ్య వ్యఞ్జకభావేన సంబన్ధేన భవతీతి వ్యాప్తత్వేన నియతధర్మినిష్ఠత్వేన త్రిరూపాల్లిఙ్గాల్లిఙ్గినో జ్ఞాన మనుమానం యత్తద్రూపే పర్యవస్యతి ఇతి (చ. పు.)

దత్ర యద్వాచ్యార్థాల్లిఙ్గరూపాల్లిఙ్గినో వ్యఙ్గ్యార్థస్యావగమస్తదనుమాన ఏవ పర్యవస్యతి" ఇతి। (ఖ, ఊ)

తన్న। తథా హ్యత్ర, 'భమ ధమ్మిఅ' ఇత్యాదౌ గృహే శ్వనివృత్త్యా విహితం భ్రమణం గోదావరీతీరే సింహోపలబ్దేరభ్రమణమనుమాపయతి ఇతి యద్వక్తవ్యం తత్ర అనైకాన్తికో హేతుః। (గ, ఋ)+

భీరోరపి గురోః ప్రభోర్వా నిదేశేన ప్రియానురాగేణ చ గమనస్య సమ్భవాత్। పుంశ్చల్యా వచనం ప్రామాణికం న వేతి సన్దిగ్ధాసిద్ధేశ్చ। (ఘ, ఋ) 'జలకేలి'ఇత్యత్ర య ఆత్మ-

---

పర్యవస్యతీతి— యచ్చ పర్యవస్యతీత్యుక్తమిత్యర్థః ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతః।

(వి,గ) దూషయితుం తదభిమతార్థమనువదతి— తన్న తథా హీతి। సింహోపలబ్ధేరితి— కులటావాక్యోపలబ్ధసిహాదిత్యర్థః। అనుమాపయతీత్యత్ర కులటా కర్త్రీ। దూషయతి— తత్రేతి। అనైకాన్తికో వ్యభిచారీ।

(వి,ఘ) వ్యభిచారం గ్రాహయాతే— భీరోరపీతి। ప్రియానురాగః సిహవద్దేశం ప్రవిష్టప్రియానురాగః। హేతోః సన్దిగ్ధాభిద్ధిమపి దర్శయతి— పుంశ్చల్యా ఇతి। పుంశ్చలీవాక్యే ప్రామాణ్యసన్దేహాత్। పక్షే గోదావరీతీరే హేతోః సింహసత్త్వస్య సన్దేహాత్ సన్దిగ్ధాసిద్ధిరిత్యర్థః।

(వి, ఙ) 'జలకేలి' ఇత్యాదౌ అలఙ్కారస్యానుమేయతామపి హేతోర్వ్యభిచారాద్ దూషయతి— జలకేలీత్యత్రేతి। ఆత్మా దర్శనీయరూపః।

(లో, ఊ) బోధకస్య చార్థస్య— లిఙ్గరుపస్య దృప్తసింహసద్భావస్య। పక్షే గోదావరీతీరనికుఞ్జరూపే ఆశ్రయే సామర్థ్యాదవసేయ ఇతి న ఖలు సపక్షసత్త్వవిపక్షవ్యావృత్తత్వాభావః। లిఙ్గాత్సాధ్యావగమః స్యాత్— లిఙ్గినః సాధ్యస్య భీరోర్భ్రమణరూపవ్యఙ్గ్యస్య।

(లో, ఋూ) దూషయతి— తన్నేతి। తన్న యుక్తమ్। కుతో న యుక్తమిత్యాహ— తథా హీతి అత్ర— గృహే ఇతి। అయమర్థః— యస్య ఖలు భీరోర్గృహే శ్వనివృత్త్యా భ్రమణం విహితం స కథం సింహోపలబ్ధిస్థానే భ్రమిష్యతి। అనైకాన్తికః సాధ్యవ్యభిచారీ।

(లో, ఋూ) కుతోఽనైకాన్తిక ఇత్యత ఆహ— భీరోరపీతి। ప్రియానురాగేణ చేత్యనన్తరం భయస్థాన ఇతి శేషః। పుంశ్చల్యా వచనమ్— భ్రమ ధార్మికేత్యాదివచనమ్। కిఞ్చ యః ఖలు వీరః స్పర్శాదిశఙ్కయా శునో బిభేతి స సిహసద్భావస్థానం ప్రత్యుత మృగయాదికుతూహలేన గచ్ఛతీతి దర్శనాద్విరుద్ధో భ్రమణరూపసాధ్యవిరుద్ధస్య సాధనాత్।

+ అత్ర వ్యతిరేకవ్యాప్తిదర్శితా। యథా— గోదావరీతీమ్ భీరుభ్రమణాయోగ్యం సింహవత్త్వాద్; యన్నైవం తన్నైవమ్— యథా గృహమ్। అత్రోపలభ్యమానభయకారణవత్త్వం హేతుః। యద్యదుపలభ్యమానభయకారణవత్ తత్తద్భీరుభ్రమణాయోగ్యమ్, యథా మహదరణ్యమ్ (అన్వయీ) యద్యన్న భీరుభ్రమణాయోగ్యం న తదుపలభ్యమానభయకారణవద్ యథా గృహమ్। (వ్యతిరేకీ)

దర్శనాదర్శనాభ్యాం చక్రవాకవిఘటనసఙ్ఘటనకారీ స చన్ద్ర ఏవ' ఇత్యనుమితిరేవాయమితి న వాచ్యమ్ ఉత్తాసకాదావనైకాన్తికత్వాత్। (జ, లృ)

ఏవంవిధోఽర్థ ఏవంవిధార్థబోధక ఏవంవిధార్థత్వాత్, 'యన్నైవం తన్నైవమ్' ఇత్యనుమానేఽపి ఆభాసమానయోగక్షేమో హేతుః ఏవంవిధార్థత్వాదితి హేతునా ఏవంవిధానిష్టార్థసాధనస్యాప్యుపపత్తేః। (చ, ఏ)

తథా యత్, "దృష్టిం హే ప్రతివేశిని! క్షణమిహాప్యస్మద్గృహే ఇత్యాదౌ" నలగ్రన్థీనాం స్తనలిఖనమ్, ఏకాకితయా చ స్రోతోగమనమ్, తస్యాః పరకాముకోపభోగస్య లిఙ్గినో

లిఙ్గమిత్యుచ్యతే తచ్చ తత్రైవాభిహితేన స్వకాన్తస్నేహేనాపి సమ్భవతీతి అనైకాన్తికో హేతుః। (ఛ, ఐ) యచ్చ, "నిఃశేషచ్యుతచన్దనమ్" ఇత్యాదౌ

ఉత్త్రాసకాదావితి। ఉత్త్రాసకో హి ఆత్మనో దర్శనాదర్శనాభ్యాం చక్రవాకసంఘటనవిఘటనకారీ। న చాసౌ చన్ద్ర ఇతి వ్యభిచారః। ఆదిపదాత్ సూర్యపరిగ్రహః। సోఽపి తథావిధోఽపి న చన్ద్రః।

(వి, చ) సామాన్యసిద్ధ్యవ్యాప్త్యా వ్యఙ్గ్యస్యానుమేయతాప్రదర్శనమపి దూషయితుమాహ ఏవంవిధేతి। ఆభాసమాన ఆభాసో హేతోరుపలభ్యమానో వ్యభిచారః కోకత్రాసకవృత్తిః స్వదర్శనాదర్శనరూపః। ఏవంవిధార్థత్వాదితి హేతుస్తత్తుల్యయోగక్షేమస్తత్తుల్యవ్యభిచారః। స హేతుః సాధ్యాభావేన మహచరితత్వేన వ్యభిచరతీత్యర్థః। తద్దర్శయతి— ఏవంవిధార్థత్వాదితి। ఏవంవిధానిష్టార్థస్యేతి— తథా చ ఏవంవిధార్థవ్యభిచారీ హేతురిత్యర్థః।

(వి, ఛ) శ్లోకాన్తరేపి వ్యజగ్యాన్తరస్యానుమేయతాం హేతోర్వ్యభిచారేణ దూషయితుమాహ— తథా యద్ద్రష్టమితి। స్రోతోగమనభిత్యత్ర స్రోతోగమనకథనం చేత్యర్థః। అత్రేత్థమనుమానమ్, ఇయం పరకాముకోపభోగేచ్ఛావతీ నలగ్రన్థినా స్తనదారణసమ్భావనాసత్త్వేఽపి స్రోతోగమనే ఏకాకిప్రవృత్తత్వాద్ ఇతి। గ్రన్థకృతస్తు స్తనాఘాతస్రోతోగమనయోః పృథక్కథనేఽపి న పృథక్ హేతుద్వయమ్। కిన్తు హేతువిశేషణమేవ తద్ద్వయం బోధ్యమ్। హేతోర్వ్యభిచారం దర్శయతి—స్వకాన్తేతి। అపికారాత్ తద్భయేనాపీతి బోధ్యమ్।

(వి, జ) నిఃశేషచ్యుతేత్యాదావపి దూత్యాస్తత్కాముకోపభోగస్య వ్యఙ్గ్యస్యానుమేయతాం దూషయితుమాహ— యచ్చేతి।

(లో, లౄ) ఉత్త్రాసకః— యస్య కరతాలదానాదినోత్రాసేన పక్షిణో న ఘటన్తే, తదభావే చ సంఘటన్తే।

(లో, ఏ) యోగక్షేమ ఇతికర్తవ్యతా ఆభాసస్యః యథా ఇతికర్తవ్యతా కార్యనిష్పాదనం తథైవేవంవిధార్థత్వాదితి హేతోరితి భావః। కుత ఇత్యాహ— ఏవమితి।

(లో, ఐ) ఇమమేవాభిమతమర్థముదాహరణేష్వపి హేత్వాభాసం దర్శయన్ ద్రఢయతి— తథేతి। హేతుర్వాచ్యాఽర్థః।

1దూత్యాస్తత్కాముకోపభోగోఽనుమీయతే, తత్ కిం ప్రతిపాద్యయా దూత్యా? తత్కాలసన్నిహితైర్వాన్యైః? తత్కావ్యార్థభావనయా వా సహృదయైః? (జ)

ఆద్యయోర్న వివాదః। తృతీయే తు తథావిధాభిప్రాయవిరహస్థలే వ్యభిచారః। (ఝ, ఓ)

నను వక్త్రాద్యవస్థాసహకృతత్వేన విశేష్యో హేతురితి న వాచ్యమ్ (ఞ, ఔ)

ఏవంవిధవ్యాప్త్యనుసన్ధానస్యాభావాత్। (ట) కిఞ్చ, ఏవంవిధానాం కావ్యానాం కవిప్రతిభామాత్రజన్మనాం ప్రామాణ్యానావశ్యకత్వేన సన్దిగ్ధాసిద్ధత్వం హేతోః। (ఠ, అ)

(వి, ఝ) ఆద్యయోర్న వివాద ఇతి— దూతికర్తృకమనుమానం తావన్న సమ్భవత్యేవ, తస్యాస్తదుపభోగస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన సిద్ధసాధనాతత్। తత్కాలే సన్నిహితజనస్తు యది న వ్యఙ్గ్యబోద్ధా తదా తస్యానుమానమపి నాస్తీత్యతస్త్రాపి న వివాదః। యది తు వ్యఙ్గ్యబోద్ధా తదా తృతీయపక్షే ఏవాన్తర్భావ ఇత్యర్థః। సామాజికబోధవిషయస్యైవ తదాస్వాద్యస్య మయా విచార్యత్వేన తత్రైవానుమేయత్వాదనుమేయత్వవివాదాత్। తదనుమేయతాం దూషయతి— తృతీయే త్వితి। తథావిధాభిప్రాయో దూత్యాస్తత్కాముకోపభోగాభిప్రాయః। తద్విరహేణోక్తస్య చన్దనచ్యవనాదేరుపభోగవ్యాప్యతా నాస్తీతి తత్రైవ వ్యభిచార ఇత్యర్థః।

(వి, ఞ) స్నానాదివ్యావృత్తచన్దనచ్యవనాదేర్విశేషణదానేన వ్యభిచారాభావోక్తిం దూషయితుమాహ— వక్త్రాద్యవస్థేతి। వక్త్ర్యవస్థాదిరిత్యర్థః। ఆదిపదాత్ స్తనాకర్షణ చుమ్బననఖక్షతపరిగ్రహః। అవస్థా తు రతిక్లిష్టత్వమ్। తథా చ తాదృశావస్థాదిసహకృతత్వేన చన్దనచ్యవనాదిహేతుర్విశేషణీయ ఇత్యర్థః।

(వి, ట) సమాధత్తే— ఏవంవిధేతి। ఏవంవిధవిశేషణఘటితవ్యాప్త్యనుసన్ధానస్యేత్యర్థః। న హి శ్లోకే తాదృశవిశేషణమస్తి। వ్యాప్త్యాదిపదాదీదృశవిశిష్టహేతుపరిగ్రహః।

(వి, ఠ) తత్రాపి హేతోః సన్దిగ్ధత్వమపి దర్శయతి— కిఞ్చేతి। ప్రామాణ్యానావశ్యకత్వేనేతి— వక్త్ర్యా చన్దనచ్యవనాద్యకథనేఽపి సమ్భావ్యైవ కవేస్తదుక్త్యనువాద-

---

[లో, ఓ] న వివాద ఇతి— న ఖలు వయం దృత్యాస్తత్కాలసన్నిహితానాం వానుమానం నిరాకుర్మః। తథావిధేతి— న ఖలు 'నిఃశేషచ్యుతచన్దనమ్' ఇత్యాదిప్రతిపాదికాయా అభిప్రాయః కేనచిన్నిశ్చితతయా విషయీకృత ఇత్యర్థః।

(లో, ఔ) నన్వితి— వక్త్రీ యాదృశీమవస్థాం ప్రాప్య తథోక్తవతీ సావస్థా హేతోర్విశేషణీకర్తవ్యేత్యర్థః।

(లో, అ) కిఞ్చేతి— సన్దిగ్ధాసిద్ధత్వమ్— న ఖలు కవిః సిద్ధమేవార్థ వర్ణయతి।

---

1 'యాని చన్దనచ్యవనాదీని గమకత్వేనోపాత్తాని తాని కారణాన్తరాదపి భవన్తి। యతః స్నానకార్యత్వేనాత్రైవోక్తాని। అతో నోపభోగ ఏవం ప్రతిబద్ధానీత్యనైకాన్తికాని।' (చ. పు.)

వ్యక్తివాదినా చాధమపదసహాయానామేవైషాం పదార్థానాం వ్యఞ్జకత్వముక్తమ్, తేన చ తత్కాన్తస్యాధమత్వం ప్రామాణికం న వేత్యపి కథమనుమానమ్। (డ, ఆ)

ఏతేనార్థాపత్తివేద్యత్వమపి వ్యఙ్గ్యానామపాస్తమ్। అర్థాపత్తేరపి పూర్వసిద్ధవ్యాప్తిచ్ఛాయాముపజీవ్యైవ ప్రవృత్తేః। (ఢ, ఇ)

యథా—

“యో జీవతి స కుత్రాప్యవతిష్ఠతే, జీవతి చాత్ర గోష్ఠ్యామవిద్యమానశ్చైత్రః” ఇత్యాది। (ఐ, ఈ)

సమ్భవాదిత్యర్థః। కవ్యనూదితవాక్యలబ్ధచన్దనచ్యవనాదినా హి సామాజికైః సమ్భోగోఽనుమాతవ్యః। తచ్చన్దనాదికం వక్త్ర్యుక్తమనుక్తం వేతి సన్దేహాత్సన్దిగ్ధమిత్యర్థః।

(వి, డ) నను వ్యభిచారిణా సన్దిగ్ధేన వా చన్దనచ్యవనాదినా కథముపభోగస్య భవన్మతే వ్యఞ్జనాపీత్యత ఆహ— వ్యక్తివాదినా చేతి। వ్యఞ్జనావాదినేత్యర్థః। ఫలవలేన వ్యఞ్జకత్వసిద్ధేస్తథోక్తమిత్యర్థః। న హ్యనుమాన ఇవ వ్యఞ్జనాయామపి వ్యభిచారాదికమఙ్గమితి భావః। అనుమానపక్షే అధమసన్నిహితప్రేషితత్వే సతీతి విశేషణ దానమపి న సమ్భవతీత్యాహ— తేన చేతి। తేన అధమపదేన ఉక్తమధమత్వమిత్యర్థః। ఇదముపలక్షణమ్। అధమత్వస్య ప్రామాణికత్వేపి తస్య దూతీగమనేచ్ఛారాహిత్యే సతి తావతాప్యనుమానాసమ్భవ ఇత్యపి బోధ్యమ్।

(వి,ఢ) వ్యఙ్గ్యానామర్థాపత్తివేద్యత్వమపి ఖణ్డయతి— ఏతేనార్థాపత్తిరితి। వ్యాప్తిచ్ఛాయాం వ్యాప్తిరీతిమవ్యభిచరితసహచారమిత్యర్థః।

(వి, ఐ) తాదృశం సహచారం దర్శయతి— యో జీవతీతి। తముపజీవ్య ప్రవృత్తామర్థాపత్తిం దర్శయతి— జీవతి చేతి। తస్మాదేతద్గోష్ఠీభిన్నస్థలేఽస్తీత్యర్థాపత్తిలభ్యోఽర్థః। తథా చ దర్శితోదాహరణేషు హేతోర్వ్యభిచారేణ వ్యాప్తిచ్ఛాయోపజీవనాసమ్భవాన్నార్థాపత్తిరితి భావః।

(లో,ఆ) వ్యక్తివాదినా వ్యఞ్జనావ్యాపారస్థాపనార్థముద్యుక్తేన। అధమపదం న పునస్తస్యాధమస్యాన్తికమిత్యత్ర స్థితమ్।

(లో, ఇ) ఏతేనేతి— ఏతేనానుమానహేత్వాభాసదర్శనేన। కుతః? ఇత్యాహ— అర్థాపత్తేరపీతి। పూర్వసిద్ధాం— పూర్వగృహీతాం వ్యాప్తిచ్ఛాయామ్।

(లో, ఈ) యది ఖలు పూర్వం జీవతః కుత్రాపి స్థానమవగచ్ఛేత్। అర్థాపత్తిస్వరూపం హి— దృష్టః శ్రుతో వా అన్యథా నోపపద్యతే ఇతి, తదర్థకల్పనమర్థాపత్తిరితి। తద్ప్రట్టా వివృణ్వతే— దృష్ట ఇతి। ప్రత్యక్షానుమానోపమానార్థాపత్త్యభావలక్షణః పఞ్చభిః ప్రమాణైరుపలబ్ధః శబ్దస్య చ ప్రాధాన్యఖ్యాపనార్థం భేదేన నిర్దిశతి— శ్రుత ఇతి। శ్రుత ఇతి శబ్దలక్షణేన జ్ఞాతోఽర్థోఽర్థవిశేషోఽన్యథా నోపపద్యత ఇతి। శాబ్దీ హ్యాకాఙ్క్షా శబ్దేనైవ ప్రపూర్యత ఇతి

కిఞ్చ— వస్త్రవిక్రయాదౌ తర్జనీతోలనేన దశసంఖ్యాదివత్ సూచనాబుద్ధివేద్యోప్యయం న భవతి, సూచనాబుద్ధేరపి సంకేతాదిలౌకికప్రమాణసాపేక్షత్వేనానుమానప్రకారతాఙ్గీకారాత్। (త, ఉ)

యచ్చ— “సంస్కారజన్యత్వేన రసాదిబుద్ధిః స్మృతిః” ఇతి కేచిత్। తత్రాపి ప్రత్యభిజ్ఞాయామనైకాన్తికతయా హేతోరాభాసతా। (థ, ఊ)

“దుర్గాలఙ్ఘిత—” ఇత్యాదౌ చ ద్వితీయార్థో నాస్త్యేవ” ఇతి యదుక్తం మహిమభట్టేన తదనుభవసిద్ధమపలపతో గజనిమీలికైవ। (ద, ఋ)

(వి, త) సూచనా నామ కశ్చిద్ వ్యాపారః కైశ్చిదుచ్యతే తద్గమ్య ఏవ వ్యఙ్గ్యార్థః ఇతి మతం దూషయితుమాహ— కిఞ్చేతి। దశసంఖ్యాదివదితి— దశసంఖ్యాదిర్యథా తర్జన్యాదితోలనాధీనసూచనాబుద్ధిగమ్యస్తథా వ్యఙ్గ్యార్థోఽపత్యర్థః।

సూచనాప్యనుమితావన్తర్భవతీతి సిద్ధాన్తయతి— సూచనాబుద్ధేరపీతి। అనుమానప్రకారనా అనుమితిస్వరూపతా। తథా చ యద్యఙ్గులితోలనాదౌ వ్యభిచారశఙ్కా న భవతి తత్రానుమానమ్। చన్దనచ్యవనాదౌ తు వ్యభిచారగ్రహాత్ సమ్భోగాదిబుద్ధివ్యఞ్జనాధీనైవేతి భావః।

(వి, థ) రసాదిబుద్ధేః స్మృతిరూపత్వం సంస్కారజన్యత్వేనానుమన్యమానానాం మతం దూషయితుమాహ— తత్రాపీతి। ఇదం చాపాతత ఏవ; సర్వాంశే సంస్కారజన్యత్వస్య హేతోరవ్యభిచారాత్। కిన్తు స్వప్రకాశానన్దస్వరూపస్య రసస్య స్మృతిత్వాసమ్భవ ఏవ దోషః।

(వి, ద) ద్వితీయార్థో మహేశరూపో నాస్త్యేవేతి— బుద్ధివిషయో నాస్త్యేవేత్యర్థః। అపలపత ఇత్యస్య, ఉపరి, ఇతి శేషః। గజనిమీలికాఽవజ్ఞా।

దర్శనాత్। 'పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే' ఇత్యత్ర రాత్రౌ భుఙ్క్తే ఇతి వాక్యశేషః కల్ప్యతే। ప్రభాకరగురుస్త్వాహ— దృష్టః శ్రుతో వేతి। లౌకికీయమనాప్తోక్తిః। తతో లోకప్రసిద్ధ్యోపలబ్ధిమాత్రే వర్తతే, న తు వికల్పప్రతిపాదన ఇతి। శబ్దో హి కల్ప్యతేఽర్థప్రతీత్యై విప్రకృతసాధనం తద్వరమ్ అర్థ ఏవ కల్ప్యతామితి। తేన భట్టమతే శ్రుతార్థాపత్తౌ, రాత్రౌ భుఙ్క్తే। ఇతి శబ్దః కల్పతే। గురుమతే తు ప్రర్థాపత్తౌ రాత్రిభోజనమర్థ ఏవ। ఏవమత్ర వాక్యవిశేషః కల్ప్యతామ్, మైవమ్। పీనో దేవదత్త ఇత్యాదౌ రాత్రిభోజనే, జీవశ్చైత్రోఽత్ర గోష్ఠ్యాం న విద్యత ఇత్యత్ర కుత్రాప్యవస్థానే పూర్వానుభవవ్యాప్తిముపజీవ్యైవార్థాపత్తేః ప్రవృత్తిరితి।

వ్యఙ్గ్యానామనుమానావిషయత్వేన నార్థాపత్తివిషయత్వమితి భావః। వ్యాప్తిశ్చ సాహచర్యనియమః। వ్యాప్తిశరీరం దర్శయతి— యథేతి।

(లో, ఉ) అధునా వ్యఙ్గ్యానామనుమానావిషయత్వేన చేష్టాప్రమాణావిషయత్వమపీత్యాహ— కిఞ్చేతి। అయం— వ్యఙ్గ్యః। సంకేతాదిలౌకికప్రమాణసాపేక్షత్వేనేత్యనేన యత్ర యత్రోర్ధ్వతర్జనీ తత్ర తత్ర దశసంఖ్యేతి పునర్గృహీతవ్యాప్తిపురస్కారవచనమ్।

(లో, ఊ) స్మృతిర్న చ రసాదిధీః ఇతికారికాపదార్థం విశదయతి— యచ్చేతి। అనైకాన్తికత్వం సోఽయం దేవదత్త ఇత్యాదిజ్ఞానరూపాయాః ప్రత్యభిజ్ఞాయా అపి సంస్కారజన్యత్వాత్

(లో, ఋ) గజనిమీలికైవేతి— పర్యాలోచనం వినాపి లోకాపవాదశఙ్కయా

1తదేవమనుభవసిద్ధస్య తత్తద్రసాదిలక్షణార్థస్య అశక్యాపలాపతయా తత్తచ్ఛబ్దాద్యన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా చ అనుమానాదిప్రమాణావేద్యతయా చ అభిధాదివృత్తిత్రయాబోధ్యతయా చ తురీయా వృత్తిరుపాస్యైవేతి సిద్ధమ్। (ఋ)

ఇయం చ వ్యాప్త్యాద్యనుసన్ధానం వినాపి భవతీత్యఖిలం నిర్మలమ్।* (ఌ)

తత్ కిన్నామికేయం వృత్తిరిత్యుచ్యతే—

సా చేయం వ్యఞ్జనా నామ వృత్తిరిత్యుచ్యతే బుధైః।

రసవ్యక్తౌ పునర్వృత్తిం రసనాఖ్యాం పరే విదుః॥౫॥

ఏతచ్చ వివిచ్యోక్తం రసనిరూపణప్రస్తావ ఇతి సర్వమవదాతమ్। (ధ, ఏ)

ఇతి సాహిత్యదర్పణే వ్యఞ్జనావ్యాపారస్థాపనో నామ పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః।

(వి, ధ) రసవ్యఞ్జనాయా రసనేత్యపి నామ కేచిదాహురిత్యాహ— రసవ్యక్తౌ పునరితి। రసవృత్తౌ రసబోధకవృత్తావిత్యర్థః। ఇత్థం వ్యఙ్గ్యార్థబోధస్య మానసబుద్ధిరూపత్వమాత్రం న దూషితమ్। తత్రాయమభిప్రాయః— మనసస్తావద్ బాహ్యే స్వాతన్త్ర్యమేవ నాస్తి। స్మృత్యుపనయసహకారేణ బోధనం తు వ్యఙ్గ్యార్థస్య పూర్వానుభవాభావేన స్మరణాసమ్భావనయైవ నిరస్తమ్। నహ్యుక్తానన్దరూపో రసో దూత్యాదేః కాముకసమ్భోగాదిరూపోऽర్థో వా పూర్వమనుభూతః। ఇతి శ్రీమహేశ్వరన్యాయాలఙ్కారభట్టాచార్యకృతాయాం సాహిత్యదర్పణటీకాయాం పఞ్చమపరిచ్ఛేదవివరణమ్। మత్తగజవచ్చక్షుషీ నిమీల్య వచనమిత్యర్థః।

(లో, ఋ) ఏతద్ వివిచ్యోక్తమత్రైవ ద్వితీయపరిచ్ఛేదే। ఉపసంహరతి— తదేవమితి।

(లో, ఌ) న చ శబ్దసమర్పితస్య విభావాదేర్జ్ఞానస్యైవ రసాదేర్జనకత్వాత్ కావ్యమత్ర సాక్షాన్న హేతుత్వేన వ్యాప్రియత ఇతి వాచ్యమ్; స్వాఙ్గమవ్యవధాయకమితిన్యాయేన విభావాద్ విభావనస్యావాన్తరవ్యాపారీకరణేన కావ్యస్యైవాస్వాదో భావకత్వాత్ యథా స్వార్థస్య జ్ఞానద్వారేణ తత్సంసర్గ భావయతాం పదానామేవ కరణత్వాభ్యుపగమో భట్టనైయాయికాదీనామ్। కిఞ్చ సద్వారకరణమ్ ఇతి న్యాయేనాన్తరాలవర్తివ్యాపారాన్తరవిరహాదసమ్భావ్యం విభావాదిసంవలనజ్ఞానస్యాస్వాదం ప్రతి కారణత్వమ్। నన్వేవం వ్యాప్త్యాద్యనుసన్ధానమన్తరేణాకస్మాద్ వాచ్యార్థస్యావగతౌ కథం నాతిప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాహ— ఇయం చేతి। ఉత్పత్తిమన్తరేణాపి అనుభవసిద్ధాయా వ్యఙ్గ్యార్థప్రతీతేరన్యార్థోపపత్త్యైవ।

(లో, ఏ) వ్యఞ్జనావ్యాపారకల్పనం శ్రీశ్రీమదానన్దవర్ధనాచార్యస్యేతిభావః। రసస్య రసనవ్యాపారప్రకాశత్వం స్మారయతి— రసనేతి। రసనిరూపణప్రస్తావే, సత్త్వోద్రేకాద్ ఇత్యాది కారికావ్యాఖ్యాయామ్। సర్వమ్— వ్యఞ్జనావ్యాపారస్థాపకం ప్రమేయజాతమ్।

ఇతి సాహిత్యదర్పణలోచనే వ్యఞ్జనావ్యాపారస్థాపనో నామ పఞ్చమః పరిచ్చేదః।

---

1 * తారకితః పాఠో (జ. ఝ. పు. నాస్తి)

షష్ఠః పరిచ్చేదః

ఏవం ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వేన కావ్యస్య భేదద్వయముక్త్వా పునర్దృశ్యశ్రవ్యత్వేన భేదద్వయమహ।

దృశ్యశ్రవ్యత్వభేదేన పునః కావ్యం ద్విధా మతమ్। (క, అ)

దృశ్యం తత్రాభినేయం తద్ ॥౧॥ (ఖ,ఆ)

తస్య రూపకసంజ్ఞాహేతుమాహ—

రూపారోపాత్తు రూపకమ్ ॥౨॥ (ఇ)

తద్దృశ్యం కావ్యం నటే రామాదిస్వరూపారోపాద్రూపకమిత్యుచ్యతే (గ)

కోఽసావభినయ ఇత్యాహ—

భవేదభినయోఽవస్థానుకారః స చతుర్విధః।
ఆఙ్గికో వాచికశ్చైవమాహార్యః సాత్త్వికస్తథా॥3॥ (ఘ, ఈ)

నటైరఙ్గాదిభీ రామయుధిష్ఠిరాదీనామవస్థానుకరణమభినయః। (ఙ)

(వి, క) శ్రవ్యం కావ్యముక్త్వా నాట్యాత్మకం దృశ్యకావ్యం వక్తుమాహ— ఏవం ధ్వనీతి।

(వి, ఖ) అభినేయం నాట్యమ్।

(వి, గ) నాట్యం రూపకమితి పర్యాయాద్రూపకసంజ్ఞాహేతుం వక్తుమాహ— తస్యేతి। రామాదిస్వరూపారోపణాదితి వేశాభినయాభ్యాం తదారోపస్యానేన బోధనాదిత్యర్థః।

(వి, ఘ) తదారోపహేతుత్వేన ప్రాప్తమభినయం పృచ్ఛతి— కోఽసావితి। ఆహార్య ఇతి। ఆఙ్గికవాచికౌ ద్వావప్యాహార్యౌ। సాత్త్వికః చ తేన చాతుర్విధ్యమ్। తత్ర నాట్యస్య సత్త్వానుద్రేకాత్ రసావేశాభావేన క్రియమాణావాహార్యౌ। సత్త్వోద్రేకాద్రసావేశేన క్రియమాణౌ సాత్త్వికౌ।

(వి, ఙ) తచ్చతుఃసాధారణమభినయలక్షణమాహ— నటైరఙ్గాదిభిరితి। అఙ్గం శరీరమ్। ఆదిపదాత్ వచనపరిగ్రహః। అవస్థాస్తదీయా ధర్మాః

మనఃకథావాక్యపాణ్డుత్వాదిరూపవేశసాధారణాః। తస్యా అనుకరణం తాద్రప్యేణ ప్రత్యాయనమ్।

(లో, అ) పరిచ్ఛేదసఙ్గతిమాహ— ఏవమితి।

(లో, ఆ) దృశ్యం దర్శనీయ ప్రధానమ్। శ్రవ్యం శ్రోతవ్యమాత్రమ్। అభినేయం నటైరఙ్గాదిభిరితి శేషః।

(లో, ఇ) అన్యస్య రామాదేః రూపేణాన్యాన్ నటాన్ రూపయతీతి రూపకమ్।

(లో, ఈ) అఙ్గకృతః ఆఙ్గికః। వచసా వాచికః। ఆహార్యం ముకుటకేయూరాదిరచనా। సాత్త్వికః స్తమ్భ స్వేదాదిః।

రూపకస్య భేదానాహ—

నాటకమథ ప్రకరణం భాణవ్యాయోగసమవకారడిమాః।

ఈహామృగాఙ్కవీథ్యః ప్రహసనమితి రూపకాణి దశ॥౪॥

కిఞ్చ—

నాటికా త్రోటకం గోష్ఠీ సట్టకం నాట్యరాసకమ్।

ప్రస్థానోల్లాప్యకావ్యాని ప్రేఙ్ఖణం రాసకం తథా

సంలాపకం శ్రీగదితం శిల్పకఞ్చ విలాసికా।

దుర్మల్లికా ప్రకరణీ హల్లీశో భాణికేతి చ।
అష్టాదశ ప్రాహురూపరూపకాణి మనీషిణః।
వినా విశేషం సర్వేషాం లక్ష్మ నాటకవన్మతమ్॥౫॥

సర్వేషాం ప్రకరణాదిరూపకాణాం నాటికాద్యుపరూపకాణాఞ్చ।

నాటకం ఖ్యాతవృత్తం స్యాత్ పఞ్చసన్ధిసమన్వితమ్।
విలాసర్ద్ధ్యాదిగుణవద్ యుక్తం నానావిభూతిభిః।
సుఖదుఃఖసముద్భూతినానారసనిరన్తరమ్।
పఞ్చాదికా దశపరాస్తత్రాఙ్కాః పరికీర్త్తితాః।
ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షిర్ధీరోదాత్తః ప్రతాపవాన్।
దివ్యోఽథ దివ్యాదివ్యో వా గుణవాన్నాయకో మతః
ఏక ఏవ భవేదఙ్గీ శృఙ్గారో వీర ఏవ వా।
అఙ్గమన్యే రసాః సర్వే కార్య్యం నిర్వహణేఽద్భుతమ్।
చత్వారః పఞ్చ వా ముఖ్యాః కార్య్యవ్యాపృతపూరుషాః।

(వి, చ) దశవిధం రూపకముత్కీర్త్యాష్టాదశవిధరూపకముత్కీర్త్తయతి। కిఞ్చ నాటికేతి। నాట్యాత్మకమిత్యేకమ్। వినా విశేషమితి— తదుక్తస్తత్తద్విశేష ఏవ భేదకః। తం విహాయ సర్వేషాం లక్ష్మ లక్షణం నాటకవదేవేత్యర్థః।

(వి, ఛ) నాటకలక్షణమాహ। నాటకమితి— ఖ్యాతేతివృత్తాదయః స్వయమేవ వ్యాఖ్యాయన్తే।

(లో, ఉ) లక్ష్మ వక్ష్యమాణం లక్షణమ్।

(లో, ఊ) యథోద్దేశం లక్షణమాహ— నాటకమితి। యదుక్తం కవినా।
నానావిభూతిసంయుక్తమృద్ధివిలాసాదిభిర్గుణైశ్చైవేతి। నిర్వహణేఽన్తిమసన్ధౌ చత్వారః పఞ్చ వా

గోపుచ్ఛాగ్రసమాగ్రన్తు బన్ధనం తస్య కీర్త్తితమ్॥౬॥(ఊ)

ఖ్యాతం రామాయణాదిప్రసిద్ధం వృత్తమ్— యథా రామచరితాది। సన్ధయో వక్ష్యన్తే।
నానావిభూతిభిర్యుక్తమితి మహాసహాయమ్। సుఖదుఃఖసముద్భవత్వం
రామయుధిష్ఠిరాదివృత్తాన్తేష్వభివ్యక్తమ్। రాజర్షయో దుష్యన్తాదయః। దివ్యాః శ్రీకృష్ణాదయః।
దివ్యాదివ్యో యో దివ్యోఽప్యాత్మని నరాభిమానీ— యథా శ్రీరామచన్ద్రః। గోపుచ్ఛాగ్రసమాగ్రమితి
క్రమేణాఙ్కాః సూక్ష్మాః కర్త్తవ్యా ఇతి కేచిత్। (ఋ)

అన్యే త్వాహుః యథాం గోపుచ్ఛే కేచిద్ బాలా హ్రస్వాః కేచిద్ దీర్ఘాః తథేహ కానిచిత్ కార్యాణి
ముఖసన్ధౌ సమాప్తాని కానిచిత్ ప్రతిముఖే। ఏవమన్యేష్వపి కానిచిత్ కానిచిదితి।

ప్రత్యక్షనేతృచరితో రసభావసముజ్జ్వలః।

భవేదగూఢశబ్దార్థః క్షుద్రచూర్ణకసంయుతః। (ౠ)

(వి, ఝ) ఏక ఏవేతి। నాటకేఽవాన్తరనానారససమ్భవేఽపి తేఽఙ్గాన్యేత్ర। సమస్తరసనిర్వాహః
శృఙ్గారవీరయోరేక ఏవ త్వఙ్గీ ప్రధానమిత్యర్థః।

(వి, ఇ) ఖ్యాతం రామాయణాదీతి— కార్య నిర్వహణేఽద్భుతమితి యదుక్తం తత్తత్రప్రకీణార్థసముచ్చయీకరణరూపే నిర్వహణేఽద్భుతం కార్యమిత్యర్థః। నిర్వహణసన్ధిర్హి నానాస్థలే ప్రకీర్ణార్థానాం వైశిష్ట్యరూపమైకాత్మ్యమితి వక్ష్యతే। సన్ధయో వక్ష్యన్తే। తత్రైకేనైవ ప్రయోజనేనాన్వితానాం కథాంశానామవాన్తరైకార్థసంబన్ధ ఇతి సన్ధిసామాన్యలక్షణమ్। తత్ర చ ఏకేనైకేనేత్యర్థః। తత్ర ఇతివృత్తస్యోత్సాహసహితబీజసముత్పత్తిర్ముఖమన్ధిః। ఇతివృత్తమభినేతవ్యప్రసఙ్గః। బీజం తదఙ్కురః తస్యైవ యత్నయుక్త ఉద్భేదః ప్రతిముఖసన్ధిః। హ్రాసోన్మేషవానుద్దేశ్యప్రాప్త్యాశాయుక్తః ఫలప్రధానోపాయస్యోద్భేదో గర్భసన్ధిః। గర్భసన్ధితోఽధికతయా ఉద్భిన్నో ముఖ్యఫలోపాయః శాపాదినా విఘ్నితో విమర్శసన్ధిః। బీజవతాం ప్రకీర్ణానాం సకలసన్ధ్యుక్తార్థానామేకార్థతాప్రాపరణం నిర్వహణసన్ధిః। అయముపసంహృతి సన్ధిరిత్యుచ్యతే। ఏతే పఞ్చ సన్ధయః।

మహాసహాయమితి। రామాదేః సుగ్రీవాదయో మహాసహాయాః। నాయకః ప్రధానపాత్రమ్। పఞ్చాధికదశపరాస్తత్రాఙ్కా ఇత్యుక్తత్వాత్ పరిచ్ఛేదరూపస్యాఙ్కస్య స్వరూపమాహ— ప్రత్యక్షేతి। ప్రత్యక్ష నేత్రేతి। అఙ్క ఇతి కీర్తిత ఇత్యగ్రేన్వయః।

ఇత్యుపలక్షణమాత్రం కార్యవ్యాపారిణాం ప్రయత్నే నాల్పత్వం విధేయమ్ బహుత్వేఽభినయదుఃఖావహత్వాత్।

(లో, ఋ) సూక్ష్మాః స్వల్పాః।

(లో, ౠ) కోఽసావఙ్క ఇత్యాహ— ప్రత్యక్ష ఇతి। నేతారౌ నాయకో నాయికా చ।

విచ్ఛిన్నావాన్తరైకార్థః కిఞ్చిత్ సంలగ్నబిన్దుకః।

యుక్తో న బహుభిః కార్యైర్బీజసంహృతిమాన్న చ।

నానావిధానసంయుక్తో నాతిప్రచురపద్యవాన్। (ఌ)

ఆవశ్యకానాం కార్యాణామవిరోధాద వినిర్మితః।

నానేకదిననిర్వర్త్యకథయా సంప్రయోజితః।

ఆసన్ననాయకః పాత్రైర్యుతస్త్రిచతురైస్తథా।

దూరాహ్వానం బధో యుద్ధం రాజ్యదేశాదివిప్లవః।

వివాహో భోజనం శాపోత్సర్గౌ మృత్యూ రతం తథా।

దన్తచ్ఛేద్యం నఖచ్ఛేద్యమన్యద్ వ్రీడాకరం చ యత్।

శయనాధరపానాది నగరాద్యుపరోధనమ్।

స్నానానులేపనే చైభిర్వర్జితా నాతివిస్తరః। (ఇ, ఏ,)

దేవీపరిజనాదీనామమాత్యవణిజామపి।

ప్రత్యక్షచిత్రచరిత్రైర్యుక్తో భావరసోద్భవైః। (ట)

నేతా నాయకః తచ్చరితం ప్రత్యక్షం యత్ర తాదృశః। రసభావేతి। భావో నాయకనాయకయోరాకృతమ్। క్షుద్రచూర్ణకమదీర్ఘసమాసం సంస్కృతమ్। విచ్ఛిన్నేతి। వ్యాపకప్రసఙ్గస్య ఏకదేశరూపోఽర్థో విచ్ఛిన్నసమాపితో యత్ర తాదృశః। కిఞ్చిత్సంలగ్నబిన్దుక ఇతి। అవాన్తరార్థవిచ్ఛేదేఽపి ప్రసఙ్గాన్తరోక్త్యాకాఙ్క్షోత్థాపకం వస్తు బిన్దుసంజ్ఞకమ్। "అవాన్తరార్థవిచ్ఛేదే విన్ద్వవిచ్ఛేదకారణమ్" ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। కిఞ్చిత్తద్వాన్ ఇత్యర్థః। బీజమభినేతవ్యప్రసఙ్గస్యాఙ్కుర ఇత్యర్థః। నచ తత్సంహృతిమాన్ తద్విచ్ఛేదవాన్। అఙ్కేఽభినేతవ్యవస్తునాం నిషేధమాహ— దూరాహ్వానమితి। దూరస్థజనస్యాహ్వానమిత్యర్థః। భోజనమన్నభోజనమ్। దన్తచ్ఛేద్యనఖచ్ఛేద్యయోర్వస్తునోరపి భక్షణనిషేధః। తదపి నాభినేతవ్యమిత్యర్థః। ఏషామభినయఃసదస్యానామమఙ్గలమిత్య భిప్రాయః।

(వి, ట) దేవీపరిజనాదీనాం ప్రత్యక్షచిత్రచరిత్రైర్యుక్త ఇత్యన్వయః। భావరసోద్భ-

---

తయోరేకస్య ద్వయోర్వా చరితం తత్ర ప్రత్యక్షం దర్శనీయమితి భావః। చూర్ణకానాం క్షుద్రత్వం ఝటితి బోధఫలం విచ్ఛిన్నావాన్తరైకార్థత్వాది అన్తిమాఙ్కవర్జం న్యాయసిద్ధమ్।

(లో, లౄ) తత్ర సర్వార్థవిచ్ఛేదాత్। పద్యానాం ప్రాచుర్యమభినయదుఃఖావహత్వాత్ హేయమ్।

(లో, ఏ) నానేకేత్యాదినా— ఏకదినే కథైవాఙ్కేఽభినేయా ఇతి త్రిచతురైరితి పూర్వవదుపలక్షణమ్। దురాహ్వానభిత్యాదిభిర్వర్జిత ఇతి సమ్బన్ధః। వధయుద్ధాదికఞ్చ యస్య కస్యచిత్ ముఖేనాన్యేన వా కవిప్రతిభోల్లిఖితేన ప్రకారేణ దర్శనీయమ్। తథార్థోపక్షేపకైరితి వక్ష్యతే।

అన్తనిష్క్రాన్తనిఖిలపాత్రోఽఙ్క ఇతి కీర్తితః॥౭॥

బిన్ద్వాదయో వక్ష్యన్తే। ఆవశ్యకం సన్ధ్యావన్దనాది। (ఠ)

అఙ్కప్రస్తావాద్గర్భాఙ్కమాహ—

అఙ్కోదరప్రవిష్టో యో రఙ్గద్వారాముఖాదిమాన్।
అఙ్కోఽపరః స గర్భాఙ్కః సబీజః ఫలవానపి॥౮॥ (డ)

యథా బాలరామాయణే రావణం ప్రతి కఞ్చుకీ—

శ్రవణైః పేయమనేకైర్దృశ్యం దీర్ఘైశ్చ లోచనైర్బహుభిః।
భవదర్థమిత్ర నిబద్ధం నాట్యం సీతాస్వయంవరణమ్।

ఇత్యాదినా విరచితః సీతాస్వయమ్వరో నామ గర్భాఙ్కః॥ (ఢ, ఐ)

తత్ర పూర్వం పూర్వరఙ్గః సభాపూజా తతః పరమ్।

వైరితి। భావో లీలా రసో వైదగ్ధ్యమ్। తేన రసభావసముజ్జ్వల ఇత్యనేన న పౌనరుక్త్యమ్।

(వి, ఠ) సన్ధ్యావన్దనాదీతి। రసాన్తరప్రసక్తస్య నాయకస్యేతి బోధ్యమ్।

(వి,డ) గర్భాఙ్కః ప్రధానాఙ్కమధ్యేఽవాన్తరవిచ్ఛేదరూపోఽపరోఽఙ్కస్తల్లక్షణమాహ— అఙ్కోదరేతి। ప్రథమతోఽభినయేన నటప్రవేశో రఙ్గద్వారమ్। తద్వక్ష్యతి "యస్మాదభినయాత్ పూర్వమ్" ఇత్యాదినాఽత్ర చాభినయో నాట్యవస్తుప్రదర్శనమ్। గర్భాఙ్కః ప్రథమాఙ్క ఏవేతి నియమాభావాత్ ఆహ— రఙ్గద్వారాముఖాదీతి। ఆముఖం ప్రస్తావనా తల్లక్షణమగ్రే వక్ష్యతే। రఙ్గద్వారాముఖే ప్రథమాఙ్కే। ఆదిపదాత్ వక్ష్యమాణలక్షణకశుద్ధసంకీర్ణవిష్కమ్భకద్వయస్య ప్రవేశకస్య చ పరిగ్రహః। వక్ష్యతే హి— వృత్తవర్తిష్యమాణకథాంశప్రదర్శకాభినయో విష్కమ్భకః। సచ మధ్యవిధజనప్రవర్త్తితః శుద్ధః। మధ్యనీచాభ్యాం ప్రవర్త్తితః సంకీర్ణః। నీచజనమాత్రప్రవర్త్తితః ప్రవేశకః। తేషాన్తు సకలాఙ్క ఏవ సమ్భవః। అఙ్కోదర ఇతి। ముఖ్యనాటకమధ్యే కేనాపి పాత్రేణ నాటకాన్తరప్రదర్శనం గర్భాఙ్క ఇత్యర్థః। తత్ప్రదర్శనఫలమాహ— సబీజ ఇతి తత్ప్రదర్శనాత్ ముఖ్యనాటకాభినేతవ్యార్థస్యాఙ్కురఫలయోర్లాభాత్ తద్ ద్వయవానిత్యర్థః।

(వి, ఢ) తం గర్భాఙ్కం దర్శయతి— యథా బాలరామాయణ ఇత్యాది— తత్ర హి కేనాపి కవినా నిబద్ధం శ్రవణైరిత్యాదిగుణయుక్తం సీతాస్వయమ్వరం నామ నాట్యం కఞ్చుకినా రావణే నివేదితమ్। తచ్ఛ్రవణాత్ సీతాహరణకనకమృగరామక్రోధరూపబీజస్య

సీతాహరణరూపకస్య చ సూచనాత్ తద్ధ్వయవత్। ఇత్యాదినా విరచిత ఇతి। ఇత్యాదినా దర్శితః కేనాపి విరచిత ఇత్యర్థః। కఞ్చుకివాక్యేన తద్విరచనాఽభావాత్।

(వి, ఙ) ప్రసఙ్గతో గర్భాఙ్కముక్త్వా ప్రకృతనాటకే యద్యదభినేతవ్యం తదాహ— తత్ర పూర్వమితి— పూర్వరఙ్గశ్చ
నటాభినయరూపరఙ్గద్వారాదిసూత్రధారనిష్కామణాన్తఃక్రియాకలాపః।

(లో, ఐ) నృత్యపాత్రభూతోఽపి రావణోఽస్య గర్భాఙ్కస్య నటాన్తరైరభినేయస్య ద్రష్టా।

---

2 అతః పరమ్ 'అత్ర' ఇత్యధికః పాఠః (డ.పు.)

కథనం కవిసంజ్ఞాదేర్నాటకస్యాప్యథా ముఖమ్॥౯॥ (ఙ, ఓ)

తత్రేతి నాటకే—

యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రఙ్గవిఘ్నోపశాన్తయే।

కుశీలవాః ప్రకుర్వన్తి పూర్వరఙ్గః స ఉచ్యతే।

ప్రత్యాహారాదికాన్యఙ్గాన్యస్య భూయాంసి యద్యపి।

తథాప్యవశ్యం కర్త్తవ్యా నాన్దీ విఘ్నోపశాన్తయే॥౧౦॥ (త, ఔ)

అస్యాః స్వరూపమాహ— (అ)

ఆశీర్వచనసంయుక్తా నిత్యం యస్మాత్ ప్రయుజ్యతే।
దేవద్విజనృపాదీనాం తస్మాన్నాన్దీతి సంజ్ఞితా। (ఆ)
మఙ్గల్యశఙ్ఖచన్ద్రాబ్జకోకకైరవశంసినీ।
పదైర్యుక్తా ద్వాదశభిరష్టభిర్వా పదైరుత ॥౧౧॥ (థ,ఇ)

నాటకస్యేతి— నాటకసంజ్ఞాయా అపి కథనమిత్యర్థః।

(వి, త) అస్య పూర్వరఙ్గరూపసంజ్ఞావ్యుత్పత్తిమాహ— యన్నాట్యేతి। నాట్యవస్తునో అభినేతవ్యేతి వృత్తరూపవస్తునో రామాయణాదేః। కుశీలవాశ్చ సూత్రధారాదినటాః। ప్రత్యహారాదీతి— సూత్రధారనటాదీనాం క్రియావిశేషాః ప్రత్యాహారాదయః।

(వి, థ) నాన్దీసంజ్ఞావ్యుత్పత్తిమాహ— ఆశీర్వచనేతి। ఆశంసానురూపా సమృద్ధిర్నాన్దీ। నాన్దిస్వరూపపదవ్యుత్పత్తౌ నాన్దీ సమృద్ధిరితి చోచ్యతే ఇతి స్తుతివచనసంయుక్తా నాన్దీ యస్మాత్ ప్రవర్త్తతే సభాసత్సు శ్రావ్యతే। అతస్తద్వచనమేవ తత్సమ్బన్ధాన్నాన్దీ। దేవద్విజనృపాదీనామాశీర్వచనేత్యన్వయః। ఏతాదృశనాన్దీకథనఞ్చ న మునేః తన్మతే రఙ్గద్వారమేవ నాన్దీ। కిన్తు మునిభిన్నానాం కారికాకృతామేవేదృశనాన్దీకథనమిత్యగ్రే వ్యక్తీభవిష్యతి। యద్ యద్ వస్త్వాత్మికా మా తత్తదాహ— మఙ్గల్యేతి। ఏషామన్యతరదేవ శంసనీయమిత్యర్థః। పదైః ద్వాదశభిరితి। అత్ర చపదం శ్లోకపాదో విభక్త్యన్తం పదఞ్చ।

(లో, ఓ) సంజ్ఞాదీతి— ఆదిశబ్దాత్ గోత్రాదిః। నాటకస్యాఽపి సంజ్ఞాస్వరూపాదికథనమితి సమ్బన్ధః।

(లో, ఔ) ప్రత్యాహారాదికాన్యఙ్గాని రఙ్గవిఘ్నశాన్త్యర్థ నటమాత్రకర్త్_వ్యాన్యాకరేషు బోద్ధవ్యాని। కవికర్త్_వ్యత్వాభావాత్ నేహ లక్ష్యన్తే।

(లో, అ) అస్యా నాన్ద్యాః।

(లో, ఆ) ఆశీరితి। దేవద్విజనృపాదీనామాశీరాశంసా తత్ప్రతిపాదకేన వచనేన యుక్తా। నాటకాదిషు నిత్యమవశ్యం ప్రయుజ్యతే, నత్వస్యాః కదాచిత్కత్వస్థితిః। నాన్దీతి నదిధాతోః సిద్ధా।

అష్టపదా యథా। అనర్ఘరాఘవే। "నిష్ప్రత్యూహమ్" ఇత్యాది।

ద్వాదశపదా యథా మమ తాతపాదానాం పుష్పమాలాయామ్— (ద)

శిరసి ధృతసురాపగే స్మరారావరుణముఖేన్దురుచిర్గిరీన్ద్రపుత్రీ।

అథ చరణయుగాన్తే స్వకాన్తే స్మితసరసా భవతోఽస్తు భూతి హేతుః॥*

ఏవమన్యత్ర।

ఏతన్నాన్దీతి కస్యచిన్మతానుసారేణోక్తమ్।

వస్తుతస్తు "పూర్వరఙ్గస్య రఙ్గద్వారాభిధానమఙ్గమ్" ఇత్యన్యే। (ధ)

యదుక్తమ్— యస్మాదభినయో హ్యత్ర ప్రాథమ్యాదవతార్యతే।

యథాసమ్భవం వివక్ష్యతే। తదన్యైతరైర్యుక్తేత్యర్థః।

(వి, ద) అష్టపదా అనర్ఘరాఘవే ఇతి। అత్ర నిష్ప్రత్యూహ ఇత్యాది త్వరమతి మహాకల్ప ఇత్యాది శ్లోకద్వయాష్టపాదైరష్టపదత్వమ్। నచ

నిష్ప్రత్యూహముపాస్మహే భగవతః కౌమోదకీలక్ష్మణః
కోకప్రీతిచకోరపారణపటుజ్యోతిష్మతీ లోచనే।
యాభ్యామర్ధవిబోధముగ్ధమధురశ్రీరర్ధనిద్రాయితో
నాభిపల్లవపుణ్డరీకముకులః కమ్బోః సపత్నీకృతః॥

ఇత్యత్ర విభక్త్యన్తపదానాం ద్వాదశత్వమప్యస్తి, తత్కథమష్టపదత్వం దర్శితమితి వాచ్యమ్। ఉభయసత్త్వేఽపి అష్టపదత్వానపాయాత్ తద్ధర్శనౌచిత్యాత్ వ్యాఖ్యాతమ్। అష్టపదన్యాసమ్భవే విభక్త్యన్తపదరూపద్వాదశపదవతీ నాన్దీముదాహరతి।

(వి, ధ) ఏతన్నాన్దీతి। ఆశీర్వచనరూపా నాన్దీత్యర్థః। రఙ్గవిఘ్నోపశాన్తయే ఇత్యనేన పూర్వరఙ్గస్య రఙ్గవిఘ్నోపశాన్తఫలత్వస్యోక్తత్వాత్ తథాప్యవశ్యం కర్తవ్యా నాన్దీ విఘ్నోపశాన్తయే ఇతి తదర్థాన్మనీతరనాట్యకారికాకృతః కస్యచిన్ మతాభిప్రాయేణోక్తమ్। వస్తుతస్తు పూర్వరఙ్గస్య రఙ్గద్వారమేవాఙ్గం నతు నాన్దీత్యన్యే ఆహురిత్యర్థః।

(వి, న) రఙ్గద్వారస్యాఽఙ్గదర్శికాం కారికాం దర్శయతి— యస్మాదభినయో హ్యత్రేతి।

(లో, ఇ) ఉతేత్యనేన క్వచిత్ పదైరష్టభిర్ద్వాదశభిర్వా యుతా।

(లో, ఈ) ఏతదితి। ఏతన్నాటకాదేః ప్రథమం పాదమ్। కస్యచిత్ కోలాహలాదేః। నటైరేవ నర్తకైరేవ కావ్యత్వాన్తఃపాతిత్వాభావాత్ ఇత్యర్థః।

---

* శిరసి ధృతా సురాపగా గఙ్గా యేన తాదృశే స్మరారౌ శివే అరుణా సపత్న్యా గఙ్గాయాః భీదర్శనాత్ కోపేన రక్తవర్ణా ముఖేన్దురుచియస్యాః సా। అథ స్వకాన్తే శివే చరణయుగే ఆనతే ప్రణతే సతి స్మితేన సరసా అనురాగార్ద్రా గిరీన్ద్రపుత్రీ పార్వతీ భవతః భూతి హేతుః అస్తు।

రఙ్గద్వారమతో జ్ఞేయం వాగఙ్గాభినయాత్మకమ్॥ ఇతి

ఉక్తప్రకారాయాశ్చ నాన్ద్యాః రఙ్గద్వారాత్ ప్రథమం నటైరేవ కర్త్తవ్యతయా న మహర్షిణా నిర్ద్దేశః కృతః। (న)

కాలిదాసాదిమహాకవిప్రబన్ధేషు చ— (ఈ)

వేదాన్తేషు యమాహురేకపురుషం వ్యాప్య స్థితం రోదసీ
యస్మిన్నీశ్వర ఇత్యభిన్నవిషయః శబ్దో యథార్థాక్షరః।
అన్తర్యశ్చ ముముక్షుభిర్నియమితప్రాణాదిభిర్మృగ్యతే।
స స్థాణుః స్థిరభక్తియోగసులభో నిఃశ్రేయసాయాస్తు వః। (ఉ)
ఏవమాదిషు నాన్దీలక్షణాయోగాత్। (ప)

ఉక్తఞ్చ—

రఙ్గద్వారమారభ్య కవిః కుర్యాదితి।

అత ఏవ ప్రాక్తనపుస్తకేషు “నాన్ద్యన్తే సూత్రధారః— ఇత్యనన్తరమేవ వేదాన్తేషు

ప్రాథమ్యాదిత్యాశీర్వచనతోఽపి ప్రాథమ్యాదిత్యర్థః। వాగఙ్గేతి। వాగభినయాత్మకమఙ్గాభినయాత్మకమిత్యర్థః। అత్ర ప్రాథమ్యాదిత్యనేన పూర్వరఙ్గాఙ్గత్వం రఙ్గద్వారస్య దర్శితమ్। నతు నాన్ద్యా ఇతి భావః। తస్యాః పూర్వరఙ్గానఙ్గత్వే మహర్షేస్తథాత్వాప్రదర్శనమపి సాధకమిత్యాహ। ఉక్తప్రకారయా ఇతి। ద్వాదశపదాష్టపదప్రకారాయా ఇత్యర్థః। మహర్షిణా నాన్దీమాత్రస్యైవానిర్ద్దిష్టత్వాత్। ఉక్తప్రకారాయా అపి తస్యా అనిర్ద్దేశః నస్తైరేవేతి। నాత్యేఽవశ్యం నాన్దీ కర్త్తవ్యా ఇతి మహర్షిభిన్నానాం మతానుసారిభిర్నస్తైరేవేత్యర్థః। నతు మహర్షిమతానుసారిభిరిత్యర్థః। మహర్షిణా తదనిర్ద్దేశాత్తదాహ— న మహర్షిణేతి। మహర్షిణా తదనిర్ద్దేశేతస్యా ద్వాదశపదత్వాదివిశేషణవ్యభిచారే హేతురిత్యాహ— కాలిదాసాదీతి।

(వి, ప) వేదాన్తేషు ఇతి। స స్థాణుర్మహేశో వా యుష్మాకం శ్రేయసేఽస్తు ఇతి అన్వయః। ఏకపురుషం ప్రధానం పురుషమ్। రోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ। అభిన్నవిషయోఽన్యత్రాప్రవృత్తిః। అనన్యవిషయ ఇతి క్వచిత్ పాఠః। అక్షరమత్ర పదమ్। వర్ణస్యార్థాభావేన యథార్థాభావాత్। అర్థశ్చ ఈశ్ ఐశ్వర్యే ఇతి కర్త్రవిహితవరప్రత్యయాన్తః ధాత్వర్థః। ప్రాణాదయః ప్రాణాపానాదయః పఞ్చవాయవ ఇత్యర్థః। అన్తర్నియమితోక్తౌ ముముక్షుభిర్యో మృగ్యతే ధ్యాయతే। నాన్దీలక్షణేతి। ద్వాదశత్వాష్టపదత్వాభావేన తల్లక్షణాభావాదిత్యర్థః।

(వి, ఫ) తథా చ రఙ్గద్వారమేవ నాన్దీ। సైవావశ్యం కర్త్తవ్యేతి దర్శయతి ఉక్తఞ్చేతి। ఉక్తమత్ర మహర్షిణేతి బోధ్యమ్। అత ఏవ తత్ర రఙ్గద్వారరూపైవ నాన్దీ మహాషై రభిమతా। తస్యా ఏవాదౌ సూత్రధారేణ కర్త్తవ్యత్వాదేవేత్యర్థః। అత్ర చ నాన్ద్యన్తే రఙ్గద్వా-

---

(లో, ఉ) వేదాన్తేతి। యథార్థాక్షర ఈశ్వరశబ్ద ఈశిధాతోః సిద్ధత్వాదైశ్వర్యయోగరూఢరూపోఽర్థస్తస్మిన్ ఏవ తాత్త్వికః ఇత్యర్థః।

ఇత్యాదిశ్లోకలిఖనం దృశ్యతే। యచ్చ పశ్చాత్ నాన్ద్యన్తే సూత్రధార ఇతి లిఖనం తస్యాయమభిప్రాయః। నాన్ద్యన్తే సూత్రధార ఇదం ప్రయోజితవాన్। ఇతః ప్రభృతి మయా నాటకముపాదీయత ఇతి కవేరభిప్రాయః సూచిత ఇతి। (ఫ, ఊ)

పూర్వరఙ్గం విధాయైవ సూత్రధారో నివర్త్తతే।

ప్రవిశ్య స్థాపకస్తద్వత్ కావ్యమాస్థాపయేత్తతః। (బ,ఋ)

దివ్యమర్త్యేషు తద్రూపో మిశ్రమన్యతరస్తయోః।

సూచయేద్ వస్తు బీజం వా ముఖం పాత్రమథాపి వా॥౧౨॥ (భ, ౠ)

కావ్యస్యార్థస్య స్థాపనాత్ స్థాపకః। తద్వదితి। సూత్రధారసదృశగుణాకారః। ఇదానీం పూర్వరఙ్గస్య సమ్యక్ ప్రయోగాభావాదేక ఏవం సూత్రధారః సర్వం ప్రయోజయతీతి వ్యవహారః।

స స్థాపకో దివ్యం వస్తు దివ్యో భూత్వా మర్త్యం మర్త్యో భూత్వా మిశ్రఞ్చ దివ్యమర్త్యయోరన్యతరో భూత్వా సూచయేత్। వస్త్వితివృత్తం యథోదాత్తరాఘవే—

రామో మూర్ధ్ని నిధాయ కాననమగాన్మాలామివాజ్ఞాం గురో-

స్తద్భక్త్యా భరతేన రాజ్యమఖిలం మాత్రా సహైవోజ్ఝితమ్।

రరూపనాన్ద్యన్త ఇత్యర్థః। యచ్చ పశ్చాదితి। వేదాన్తేషు ఇత్యాదిశ్లోకస్య పశ్చాదిత్యర్థః। నాన్ద్యన్తే రఙ్గద్వారరూపనాన్ద్యన్తే సూత్రధార ఇదం వేదాన్తేషు ఇత్యాది ప్రయోజితవాన్। ఇతః పరం

మయా కవినా నాటకముపాదీన్ద్యతే। ఇత్యేవం కవరేభిప్రాయో నాన్ద్యన్త ఇత్యాదినా కవినైవ సూచిత ఇత్యర్థః।

(వి, వ) పూర్వరఙ్గానన్తరకృత్యమాహ— పూర్వరఙ్గమితి। స్థాపకః సూత్రధారసదృశం నటాన్తరమ్। తద్వదితి। సూత్రధారవదిత్యర్థః। కావ్యమత్ర నాటకరూపమ్।

(వి, భ) దివ్యమర్త్యేషు ఇత్యాదికం స్వయమేవ వ్యాఖ్యాస్యతి। దివ్యం మర్త్యే చేతి క్వచిత్ పాఠః।

(వి, మ) వృత్తమితి— వృత్తమభినేతవ్యవృత్తాన్తః। రామో మూర్ధ్ని ఇత్యాదినా రామో గురోః పితురాజ్ఞాం మూర్ధ్ని నిధాయ కాననమగాదిత్యన్వయః। తద్భక్త్యా రామభక్త్యా

(లో, ఊ) నాన్దీలక్షణం సమనన్తరోక్తప్రకారమ్। యచ్చ పశ్చాదితి। వేదాన్తేషు ఇత్యాది పదానన్తరం తతః శ్లోకాత్।

(లో, ఋ) పూర్వరఙ్గ ఇతి। ఏవం ప్రత్యాహారమారభ్య కవికర్తృవ్యరూపరఙ్గద్వారపర్యన్తాఙ్గమధ్యమ్ ఇతి శేషః।

(లో, ఋ) మిశ్రం దివ్యమర్త్యాభ్యామితి వృత్తాభ్యామిత్యర్థః।

(లో, లౄ) ప్రోత్సిక్తాః ప్రకర్షేణ దర్పిష్ఠాః।

తౌ సుగ్రీవవిభీషణానుగతౌ నీతౌ పరాం ముమ్పదమ్।
ప్రోత్సిక్తా దశకన్ధరప్రభృతయో ధ్వస్తాః సమస్తా ద్విషః॥ (మ, లౄ)

బీజం యథా రత్నావల్యామ్—

ద్వీపాదన్యస్మాదపి మధ్యాదపి జలనిధేర్దిశోఽప్యన్తాత్
ఆనీయ ఝటితి ఘటయతి విధిరభిమతమభిముఖీభూతః। (య)

అత్ర హి సముద్రే వహనభఙ్గమగ్నోత్థితాయా రత్నావల్యా అనుకూలదైవలాలితో వత్సరాజగృహప్రవేశో యౌగన్ధరాయణవ్యాపారమారభ్య రత్నావలీప్రాప్తౌ బీజమ్। ముఖం శ్లేషాదినా ప్రస్తుతవృత్తాన్తప్రతిపాదకో వాగ్విశేషః। (ర, ఏ)।

యథా—

ఆసాదితప్రకటనిర్మ్మలచన్ద్రహాసః ప్రాప్తః శరత్సమయ ఏష విశుద్ధకాన్తిః।
ఉత్ఖాయ గాఢతమసం ఘనకాలముగ్రం రామో దశాస్యమివ సమ్భృతబన్ధుజీవః॥(ల, ఐ)

మాత్రా జనన్యా। తౌ పురాణే శ్రుతౌ। ప్రోత్సిక్తాః ఉద్ధతాః। దశకన్ధరప్రభృతయః సమస్తా ద్విషః ధ్వస్తాః। తేనేతి శేషః। అత్రాభినేతవ్యస్య సమస్తవస్తుసూచకమ్।

(వి, య) బీజమితి— అభినేతవ్యార్థమూలమఙ్కురః। ద్వీపాదన్యస్మాదితి। దూరస్థేనాఽపి వరేణ స్వీయకన్యాపరిణయస్య భావిత్వేన నిజపత్నీమాశ్వాసయతస్థాపకస్య సూత్రధారస్య చ ఉక్తిరియమ్। అన్యద్వీపాదితోఽప్యానీయాభిముఖీభూతో విధిర్ఘటయతీత్యర్థః।

(వి, ర) అత్రేతి వహనం నౌకా। వహిత్రేతి క్వచిత్ పాఠః। గృహప్రవేశో బీజమిత్యన్వయః। శ్లేషాదినేత్యత్ర ఆదిపదాదన్యాపదేశపరిగ్రహః।

(వి, ల) తత్ర శ్లేషేణాహ। ఆసాదితేతి— గాఢతమసమతిశయాన్ధకారముగ్రఘనకాలం ప్రావృట్కాలమ్ ఉత్థాయ ఉన్మీల్య శరత్సమయ ఏష ప్రాప్త ఆగతః। రామో దశాస్యమిత్ర దశాస్యోఽపి గాఢతమో గాఢమోహ ఉగ్రశ్చ। శరత్సమయరామయోర్విశేషణాన్యాహ— ఆసాదితేత్యాదని— శరత్పక్షే ప్రకటో వ్యక్తీభూతం। ర్నిమ్మలచన్ద్ర ఏవం హాసః। ఆసాదితేతి। రామపక్షే చన్ద్రహాసః ఖడ్గః— రావణవధార్థ కాలే ఏవ తదాసాదనం బోధ్యమ్। శరత్పక్షే విశుద్ధశ్చాసౌ కాన్తః కమనీయశ్చేతి విగ్రహః। రామపక్షే వహ్నౌ విశుద్ధా కాన్తా పత్నీ యస్య తాదృశః। శరత్పక్షే సంభృతం జనిత బన్ధుజీవకుసుమం యేన తాదృశః, రామపక్షే

(లో, ఏ) యౌగన్ధరాయణః అమాత్యవిశేషః।

(లో, ఐ) ఆసాదితేతి— చన్ద్రహాసః ప్రభాఖడ్గశ్చ। కస్య జలస్య। అన్తం స్వరూపమ్ కాన్తా వహ్నిప్రవేశశుద్ధా సీతా। తమోఽన్ధకారః మోహశ్చ బన్ధుజీవాఖ్యం కుసుమమ్। బన్ధూనాం జీవాః ప్రాణాశ్చ।

పాత్రం యథా శాకున్తలే—

తవాస్మి గీతరాగేణ హారిణా ప్రసభం హృతః।
ఏష రాజేవ దుష్యన్తః సారఙ్గేణాతిరంహసా॥ (వ)

రఙ్గం ప్రసాద్య మధురైః శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైః।
రూపకస్య కవేరాఖ్యాం గోత్రాద్యపి స కీర్త్తయేత్।
ఋతుఞ్చ కఞ్చిత్ ప్రాయేణ భారతీం వృత్తిమాశ్రితః॥౧౩॥

స స్థాపకః। ప్రాయేణేతి— క్వచిదుతోరకీర్త్తనమపి। యథా రత్నావల్యామ్।

భారతీవృత్తిస్తు— (శ)

భారతీ సంస్కృతప్రాయో వాగ్వ్యాపారో నరాశ్రయః॥౧౪॥ (బ)

సంస్కృతబహులో వాక్ప్రధానో వ్యాపారో భారతీ।

తస్యాః ప్రరోచనా వీథీ తథా ప్రహసనాముఖే।
అఙ్గాన్యత్రోన్ముఖీకారః ప్రశంసాతః ప్రరోచనా॥౧౫॥ (స,ఓ)

సమ్భృతో జనితో బన్ధూనాం రణపతితవానరాణాం జీవోఽమృతవృష్ట్యా యేన తాదృశః। అత్ర చన్ద్రహాసాదిపదశ్లేషవాన్ వాగ్విశేషః। ఆదిపదగ్రాహ్యోఽన్యాపదేశస్తు నోదాహృతః। తచ్చ మమ తారావతీచన్ద్రశేఖరనాటకే యథా—

"ఉద్యతే శశిని పూర్వభూధరం రాజితం కల్పచన్ద్రశేఖరమ్
ఏష యాస్యతి శశీ మహార్ణవం తాతపాదమివ వన్దనమిచ్ఛుః ॥"

అత్ర హి చన్ద్రస్య తాతమహార్ణవగమనాన్యాపదేశేన ప్రస్తుతవస్తునశ్చన్ద్రశేఖరనృపస్య వనే తపఃప్రసక్తస్య తాతపాదవన్దనార్థగమనసృచకమ్। ఏవమన్యత్రాప్యనుసన్ధేయమ్।

(వి, వ) తవాస్మీతి— తవ నట్యాః। ప్రసభం వలాత్। హారిణా మనోహారిణా। ఏష పురాణేషు శ్రుతః। అత్ర పాత్రం రాజా।

(వి, శ) రఙ్గం ప్రసాద్యేతి— రఙ్గమత్ర వస్తు, ఏతత్ సూచనరూపం నాట్యైకదేశమ్। యథా రత్నావల్యామితి। తత్ర వసన్తోత్సవస్య వర్ణనే వసన్తర్తో్రపి వర్ణనాత్।

(వి, ష) భారతీతి— నరాశ్రయః పుంప్రయోజ్యః। స్త్రీవాచాం ప్రాకృతత్వాత్ పుంసామప్యధనానాం వచఃప్రాకృతత్వాత్ ప్రాయ ఇత్యుక్తమ్।

(వి, స) తస్యా ఇతి। భారత్యా ఇత్యర్థః। తత్ర ప్రరోచనాలక్షణమాహ— అత్రోన్ముఖీకార ఇతి।

(లో, ఒ) తస్యా భారతీవృత్తేః। వీథీ వీథ్యఙ్గాని। ప్రహసనం ప్రహసనాఙ్గాని వక్ష్యమాణాని।

ప్రస్తుతాభినయేషు ప్రశంసానః శ్రోతౄణాం ప్రవృత్త్యున్ముఖీకరణం ప్రరోచనా। యథా రత్నావల్యామ్—

శ్రీహర్షో నిపుణః కవిః పరిషదప్యేషా గుణగ్రాహిణీ

లోకే హారి చ వత్సరాజచరితం నాట్యే చ దక్షా వయమ్।

వస్త్వేకైకమపీహ వాఞ్ఛితఫలప్రాప్తేః పదం కిం పున-

ర్మద్భాగ్యోపచయాదయం సముదితః సర్వో గుణానాం గణః ॥

వీథీప్రహసనే వక్ష్యేతే। (హ)

నటీ విదూషకో వాపి పారిపార్శ్వక ఏవ వా।

సూత్రధారేణ సహితాః సంలాపం యత్ర కుర్వతే।

చిత్రైర్వాక్యైః స్వకార్యోత్థైః ప్రస్తుతాక్షేపిభిర్మిథః।

ఆముఖం తత్తు విజ్ఞేయం నామ్నా ప్రస్తావనాపి సా॥౧౬॥ (క)

సూత్రధారసదృశత్వాత్ స్థాపకోఽపి సూత్రధార ఉచ్యతే। తస్యానుచరః పారిపార్శ్వకస్తస్మాత కిఞ్చిదూనో నటః।

ఉద్ఘాత్యకః కథోద్ఘాతః ప్రయోగాతిశయస్తథా।

ప్రవర్త్తకావలగితే పఞ్చ ప్రస్తావనాభిదాః॥౧౭॥ (ఖ)

తత్ర—

పదాని త్వగతార్థాని తదర్థగతయే నరాః।

(వి, హ) శ్రీహర్ష ఇతి। ధావక ఏవాత్ర యద్యపి కవిః తథాపి రాజ్ఞః శ్రీహర్షస్య ప్రీతయే తత్రైవ కవిత్వారోపః కృతః। వస్త్వేకైకమపీహేతి। ఇహ ఏషు। నిపుణకవి-పరిషత్ప్వయనాట్యదక్షత్వాత్తేషు వస్తుషు మధ్యే। ఏకైకం వస్తు ఇత్యర్థః పునరితి। కి పునర్వక్తవ్యమిత్యర్థః। గుణానాం ఫలప్రాప్తిహేతుత్వాత్ ఉపాదేయానామ్। అత్రాభినేతవ్యస్య వత్సరాజచరితస్యాఽభినేతౄణాం నటానాం పరిషదశ్చ ప్రశంసా। సంస్కృతేనేతి। తదఙ్గతా। వీథీప్రహసనే ఇతి। తద్ద్వయముఖరూపకవిశేషౌ నాటకప్రభేదౌ వక్ష్యేతే। తౌ చ సంస్కృతేనైవేని తద్ద్వయం భారత్యా అఙ్గమ్।

(వి,క) ఆముఖరూపమాహ— నటీతి।

(వి, ఖ) ఈదృశీ ప్రస్తావనాముక్త్వా తస్యాః పఞ్చభేదానాహ— ఉద్ఘాత్యక ఇతి।

(వి, గ) తత్ర ఉద్ఘాత్యకలక్షణమాహ— పదానీతి। అగతార్థాని ఇత్యత్రార్థో యోజకవక్తృహృదయస్థితోఽర్థః। తదర్థగతయ ఇతి। పదద్వయేఽవగతిపరోఽగమిః। తథా చ వక్త్రా స్థాపకేనానవగతతాదృశార్థాని స్వోచ్చరితప్రదాని, తదర్థస్య యోజకనరహృదయస్థితస్యార్థస్యావగతయేఽన్యైః స్థాపకోచ్చారితభిన్నైః పదైర్యోజయన్తి। స్వహృదయస్థితార్థతాం ప్రతిపాదయన్తీత్యర్థః।

యోజయన్తి పదైరన్యైః స ఉద్ఘాత్యక ఉచ్యతే॥౧౮॥ (గ)

యథా ముద్రారాక్షసే సూత్రధారః— "క్రూరగ్రహః సకేతుశ్చన్ద్రమసంపూర్ణమణ్డలమిదానీమ్। అభిభవితుమిచ్ఛతి బలాత్" (ఔ)

ఇత్యనన్తరం నేపథ్యే, "ఆః' క ఏష మయి జీవతి చన్ద్రగుప్తమభిభవితుమిచ్ఛతీ"తి। అత్రాన్యార్థవన్త్యపి పదాని హృదిస్థార్థాఽగత్యా అర్థాన్తరే సంక్రమయ్య పాత్రప్రవేశః। (ఘ, అ)

సూత్రధారస్య వాక్యం వా సమాదాయార్థమస్య వా।

భవేత్ పాత్రప్రవేశశ్చేత్ కథోద్ధాతః స ఉచ్యతే॥౧౯॥ (జ)

(వి, ఘ) క్రూరగ్రహేతి— చన్ద్రగ్రహణం భవిష్యతి ఇతి ప్రతిపాదయతః స్థాపకస్యోక్తిరియమ్। స క్రూరగ్రహః కేతూ రాహురిత్యర్థః। ఏషాం పదానాం చన్ద్రగుప్తనృపతిమన్త్రిణా చాణక్యబ్రాహ్మణరూపనరేణ రాక్షసరూపాత్ క్రూరగ్రహాత్ క్రూరో గ్రహో యస్య తస్మాత్। చన్ద్రగుప్తనృపత్యభిభవరూపే స్వహృదయస్థితేఽర్థే సంక్రమః కృతః। తాదృశార్థతా దర్శితేత్యర్థః। తదాహ— అత్రార్థవన్త్యపీతి। రాహుచన్ద్రరుపార్థవన్త్యపీత్యర్థః। హృదిస్థోఽర్థో రాక్షసచన్ద్రగుప్తరూపః। పాత్రం చాణక్యః।

(వి, జ) కథోద్ఘాతలక్షణమాహ— సూత్రధారస్యేతి। ఇదానీం స్థాపకకృత్యాభావాత్ సూత్రధార ఏవ స్థాపకకృత్యం కరోతీత్యభిప్రాయేణాహ— సూత్రధారస్యేతి। వాక్యాదానం వాక్యానుకరణమ్। అర్థాదానం వాక్యానుకరణం వినా తదర్థానుశీలనమ్।

(లో, ఔ) క్రూరగ్రహేతి— క్రూరో దారుణగ్రహో రాహుః, పక్షే-క్రూరో దారుణో గ్రహ ఆగ్రహః చన్ద్రగుప్తాభిభవరూపః యస్య। చన్ద్రం శశినం చన్ద్రగుప్తాఖ్యం రాజానఞ్చ।

(లో, అ) పదాని క్రూరగ్రహ ఇత్యాదని। హృదిస్థః సూత్రధారస్యేత్యర్థః। ప్రకృతశ్చన్ద్రోపరాగరూపస్తస్యాగత్యాఽబోధేన। అర్థాన్తరే ప్రకృతగ్రన్థాభిధేయే। అత్రాహ భాణ్డిః-

విస్మృతం న ప్రతీతం వా యత్ర వాక్యం ప్రకాశ్యతే।
ప్రశ్నోత్తరమనోహారీ స ఉద్ఘాత్యక ఉచ్యతే॥

యథా పాణ్డవాభ్యుదయే—

కా శ్లాఘా గుణినాం క్షమాపరిభవః కోఽక్షః సుకుల్యైః కృతః
కిం దుఃఖం పరసంశ్రయో జగతి కః శ్లాఘ్యో య ఆశ్రీయతే।
కో మృత్యుర్వ్యసనం గుణం దధతి కే యైర్నిర్జితా శత్రవః
కేన జ్ఞాతమిదం విరాటనగరే ఛన్నస్థితైః పాణ్డవైః॥

అతః సూత్రధారనిష్క్రాన్తౌ పాణ్డవప్రవేశః।

వాక్యం యథా రత్నావల్యాం— “ద్వీపాదన్యస్మాదపి'ఇత్యాది సూత్రధారేణ పఠితే— ‘(నేపథ్యే) ఏవమేతత్। కః సన్దేహః। ‘ద్వీపాదన్యస్మాదపి' ఇత్యాది పఠత్వా యౌగన్ధరాయణస్య ప్రవేశః। వాక్యార్థో యథా వేణ్యామ్—

నిర్వాణవైరదహనాః ప్రశమాదరీణాం
నన్దన్తు పాణ్డుతనయాః సహ మాధవేన।
రక్తప్రసాధితభువః క్షతవిగ్రహాశ్చ
స్వస్థా భవన్తు కురురాజసుతాః సభృత్యాః॥ (అ)

ఇతి సూత్రధారేణ పఠితస్య వాక్యస్యార్థం గృహీత్వా— ‘(నేపథ్యే।) ఆ దురాత్మన వృథా మఙ్గలపాఠక! కథం స్వస్థా భవన్తు మయి జీవతి ధార్త్తరాష్ట్రాః।' తతః సూత్రధారో నిష్క్రాన్తః। భీమసేనస్య ప్రవేశః। (ఛ, ఇ)

యది ప్రయోగ ఏకస్మిన్ భూయోఽప్యన్యః ప్రయుజ్యతే।
తేన పాత్రప్రవేశశ్చేత్ ప్రయోగాతిశయస్తదా॥౨౦॥ (జ)

యథా కున్దమాలాయామ్— '(నేపథ్యే।) ఇత ఇతోఽవతరత్వార్యా।

సూత్రధారః— కోఽయం ఖల్వార్యాహ్వానేన సాహాయకం మే సమ్పాదయతి। (విలోక్య।) కష్టమతికరుణం వర్త్తతే।

లఙ్కేశ్వరస్య భవనే సుచిరం స్థితేతి
రామేణ లోకపరివాదభయాకులేన।

(వి, చ) ద్వీపాదితి— అత్ర యౌగన్ధరాయణమన్త్రిరూపపాత్రస్య తద్వాక్యం పునరనుకృత్య ప్రవేశః।

(వి, ఛ) నిర్వాణేతి— పాణ్డుతనయాః నిర్వాణవైరాగ్నయః సన్తో మాధవేన సహ నన్దన్తు। కురురాజసుతాశ్చ దుర్యోధనాదయోఽనురక్తప్రసన్నీకృతభూమిష్ఠలోకా త్యక్తయుద్ధాశ్చ సన్తః సభృత్యాః। స్వస్థా భవన్తు ఇత్యర్థః। అర్థం గృహీత్వేతి। ఏతద్ వాక్యానుకరణం వినా తదర్థానుశీలనేనైవ ఆ ఇత్యాద్యుక్తవతః భీమస్య ప్రవేశః।

(వి, జ) ప్రయోగాతిశయలక్షణమాహ— యది ప్రయోగ ఇతి।భూయ ఇతి। పునరప్యన్య ఇత్యర్థః। ప్రయోగోఽన్య ఇతి క్వచిత్ పాఠః।

(వి, ఝ) ఇత ఇతోఽవతరత్వితి। సూత్రధారపత్న్యా ఆహ్వానేనాగమనోపదేశః కృతః। లఙ్కేశ్వరస్యేతి। జనపదాత్ అయోధ్యాతో నిర్వాసితాం నిష్కామితాం గర్భగుర్వీ-

---

(లో, అ) నిర్వాణేతి— శమః కోపాద్యభావః వినాశశ్చ। రక్తా రఞ్జితా ప్రసాధితా ప్రకర్షేణ సాధితా, రక్తేన రుధిరేణ ప్రమాధితా మణ్డితాశ్చ। విగ్రహా యుద్ధం దేహశ్చ। స్వస్థాః కుశలినః స్వర్గస్థాశ్చ।

(లో, ఇ) భీమసేనస్య ప్రవేశ ఇత్యనన్తరం ప్రథమార్థమాదాయ ఇతి శేషః।

నిర్వాసితాం జనపదాదపి గర్భగుర్వీం

సీతాం వనాయ పరికర్షతి లక్ష్మణోఽయమ్॥

అత్ర నృత్యప్రయోగార్థం స్వభార్యాహ్వానమిచ్ఛతా సూత్రధారేణ ‘సీతాం వనాయ పరికర్షతి లక్ష్మణోఽయమ్’ఇతి సీతాలక్ష్మణయోః ప్రవేశం సూచయిత్వా నిష్క్రాన్తేన స్వప్రయోగమతిశయాన ఏవ ప్రయోగః సూచితః। (ఝ, ఈ)

కాలం ప్రవృత్తమాశ్రిత్య సూత్రధృగ్ యత్ర వర్ణయేత్।
తదాశ్రయస్య పాత్రస్య ప్రవేశస్తత్ప్రవర్తకమ్॥౨౧॥ (ఞ)

యథా “ఆసాదితే”త్యాది। ‘తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టో రామః’।

యత్రైకత్ర సమావేశాత్ కార్యమన్యత్ ప్రసాధ్యతే।
ప్రయోగే ఖలు తజ్జ్ఞేయం నామ్నాఽవలగితం బుధైః॥౨౨॥ (ట)

యథా శాకున్తలే— సూత్రధారో నటీం ప్రతి। తవాస్మి గీతరాగేణేత్యాది। తతో రాజ్ఞః ప్రవేశః।

యోజ్యాన్యత్ర యథాలాభం వీథ్యఙ్గానీతరాణ్యపి॥౨౩॥

అత్ర ఆముఖే। ఉద్ఘాత్యకావలగితయోరితరాణి। వీథ్యఙ్గాని వక్ష్యమాణాని। (ఠ)

మిత్యన్వయః। ప్రయోగాతిశయపదయోగార్థ ఘద్రుయన్ వ్యాచ ష్టే— స్వప్రయోగమతిశయాన ఇతి। ఏవ ప్రయోగః సూచిత ఇతి— సీతాలక్ష్మణయోః ప్రవేశరూపోఽన్యః ప్రయోగః సూచిత ఇత్యర్థః। సూచిత ఇత్యత్ర ప్రయోజిత ఇతి క్వచిత్ పాఠః।

(వి, ఞ) ప్రవర్తకే కాలాశ్రయేణాహ— కాలమితి। తదాశ్రయస్య తత్సూచితస్య।

(వి, ట) అవలగితలక్షణమాహ— యత్రైకత్రేతి। యత్రైకత్ర ప్రయోగే సతీత్యన్వయః। సమావేశాత్ తత్ప్రయోగస్య సమనిర్దిష్టత్వాత్ అన్యత్కార్యం ప్రసాధ్యతే ఇత్యర్థః।

(వి, ఠ) తవాస్మీతి। అత్ర గీతప్రశంసారూపప్రయోగే సతి రాజ్ఞః ప్రవేశరూపమన్యత్కార్యం సాధితమ్। ప్రవర్తకే కాలాశ్రయణమతో భేదకం బోధ్యమ్। ఇత్థం ప్రస్తావనా రూపస్య ఉద్ఘాతకాదిపఞ్చభేదముక్త్వా తత్రైవ ప్రయోగే యథాలాభం వీథ్యఙ్గాన్యపి ప్రయోజనీయానీత్యాహ— యోజ్యాన్యత్రేతి। వీథ్యాఖ్యోపరూపాత్మకనాటకప్రభేదస్య వక్ష్యమాణస్యాఙ్గమ్। ఉద్ఘాత్యకావలగితాదీని తయోర్దశాఙ్గాని వక్ష్యన్తే। ఆముఖప్రభేదతయాపి ఉద్ఘాత్యకావలగితే ఉక్తే। అతస్తద్ భిన్నైకదేశే తదఙ్గాన్యప్యత్ర యోజనీయానీత్యాహ— ఉద్ఘాత్యకావలగితయోరితరాణీతి।

(లో, ఈ) ఇత ఇతి। అత్రార్యాపదార్థః సీతారూపో నేపథ్యే పాత్రాభిమతః। నటీరూపస్తు సూత్రధారేణావగతః స్వప్రయోగమతిశయానః ప్రకృతార్థప్రతిపాదనాత్।

నఖకుట్టస్తు (డ)

నేపథ్యోక్తం శ్రుతం యత్ర త్వాకాశవచనం తథా।

సమాశ్రిత్యాఽపి కర్తవ్యమాముఖం నాటకాదిషు।

ఏషామాముఖభేదానామేకం కిఞ్చిత్ ప్రయోజయేత్। (ఢ)

తేనార్థమథ పాత్రం వా సమాక్షిప్యైవ సూత్రధృక్।

ప్రస్తావనాన్తే నిర్గచ్ఛేత్ తతో వస్తు ప్రయోజయేత్॥ (ణ)

వస్త్వితివృత్తమ్। (ఉ)

ఇదం పునర్వస్తు బుధైర్ద్వివిధం పరికల్ప్యతే। (ఊ)
ఆధికారికమేకం స్యాత్ ప్రాసఙ్గికమథాపరమ్।
అధికారః ఫలే స్వామ్యమధికారీ చ తత్ప్రభుః।
తస్యేతివృత్తం కవిభిరాధికారికముచ్యతే॥౨౪॥

ఫలే ప్రధానఫలే। యథా బాలరామాయణే రామచరితమ్। (త)

అస్యోపకరణార్థన్తు ప్రాసఙ్గికమితీష్యతే॥౨౫॥

అస్యాధికారికేతివృత్తస్య ఉపకరణనిమిత్తం యచ్చరితం తత్ప్రాసఙ్గికమ్। యథా సుగ్రీవాదిచరితమ్।

(వి, డ) పఞ్చప్రభేదా ఆముఖస్యామీ ప్రవిష్టపాత్రసూచితపాత్రాన్తరప్రవేశఘటితః ఉక్తాః। అప్రవిష్టసూచితపాత్రఘటితోఽపి నఖకుట్టాఖ్యః షష్ఠప్రభేద ఇత్యాహ— నఖకుట్టస్తు ఇతి।

(వి, ఢ) తల్లక్షణమాహ— నేపథ్యేతి। నేపథ్యే వేశరచనాస్థలే ఉక్తం పాత్రం ఆకాశే వచనం యస్య తాదృశం వా పాత్రమాశ్రిత్య ఆముఖం కర్త్తవ్యమిత్యర్థః। ఇత్థమాముఖమ్య షశ్ భేదాః।

(వి, ణ) తేనార్థమితి। సూత్రధృక పాత్రం తద్భిన్నమర్థ వా సమాక్షిప్యైవ సృచయిత్వైవ తాదృశప్రస్తావనాన్తే నిర్గచ్ఛేదిత్యర్థః।

(వి, త) బాలరామాయణే రామచరితమితి। రామోఽహం రావణాదివధఫలే స్వామీ, తస్య చరితమాధికారికమిత్యర్థః।

(లో, ఉ) శ్రుతం కస్యాపి సమ్ముఖీనస్య ముఖాదితివృత్తం ప్రకృతగ్రన్థాభిధేయమ్। అస్య చ ప్రపఞ్చనమర్థాత్ పత్రద్వారేణైవ। యద్యపి నాసూచితస్య పాత్రస్య రఙ్గభూమిషు ప్రవేశ ఇతి వచనాత్ సర్వేషామపి పాత్రాణాం సూచితానామేవ రఙ్గే ప్రవేశస్తథాపి ప్రస్తావనానన్తరం ప్రవేశ్యపాత్రాణాముక్తప్రకారేణ విచ్ఛిత్తిభిః సూచనమితి శేషః। క్వచిత్తు సమ్భ్రమాదియుక్తానాం పాత్రాణాం ప్రవేశేన సూచనం న పటీక్షేపోఽపి। యథా చన్ద్రకలాయాం ప్రవిశ్యాఽపటీక్షేపేణ సంభ్రాన్తః శబర ఇత్యాది।

(లో, ఊ) బుద్ధైర్గ్రన్థకారైః।

పతాకాస్థానకం యోజ్యం సువిచార్యేహ వస్తుని॥౨౬॥

ఇహ నాట్యే। (ధ)

యత్రార్థే చిన్తితేఽన్యస్మిన్ తల్లిఙ్గోఽన్యః ప్రయుజ్యతే।
ఆగన్తుకేన భావేన పతాకాస్థానకన్తు తత్॥౨౭॥ (ద, ఋ)

తద్భేదానాహ!

సహసైవార్థసమ్పత్తిర్గుణవత్యుపచారతః।
పతాకాస్థానకమిదం ప్రథమం పరికీర్తితమ్॥౨౮॥ (ధ)

యథా రత్నావల్యామ్— వాసవదత్తేయమితి రాజా యదా తత్కణ్ఠపాశం మోచయతి। తదా తదుక్త్యా సాగరికేయమితి ప్రత్యభిజ్ఞాయ కథం ప్రియా మే సాగరికా। 'అలమలమతిమాత్ర'మిత్యాది ఫలరూపార్థసంపత్తిః పూర్వాపేక్షయోపచారాతిశయాద్ గుణవతీ ఉత్కృష్టా (న, ఋ)

వచః సాతిశయశ్లిష్టం నానావన్ధసమాశ్రయమ్

(వి, ధ) ఉపకరణనిమిత్తమితి। ఉపకరణముపకారః సాహాయ్యమిత్యర్థః। నాటకస్యాన్తరఙ్గమాహ— పతాకాస్థానకమితి। ఇహ నాట్యే ఇతి। ఆముఖే ఇతి— వృత్తసాధారణే నాట్యే ఇత్యర్థః। తేనాస్య ఆముఖే ఇతివృత్తే చ సమ్భవ ఇత్యగ్రే వ్యక్తీభవిష్యతి।

(వి, ద) తల్లిఙ్గ ఇతి। చిన్తితార్థసమానచిహ్నా ఇత్యర్థః।

(వి, ధ) సహసైవేతి। ఉపచారతః క్రియాతో గుణవతీ। అర్థసంపత్తిరుద్దేశ్యసంపత్తిః। సహసైవేత్యర్థః।

(వి, న) వాసవదత్తేయమితి। వాసవదత్తా రాజపత్నీ। తద్వేశేన సాగరికా ఆయాస్యతీతి కృతసఙ్కేతే రాజ్ఞి స్థితే తజ్జ్ఞాత్వా వాసవదత్తైవ సాగరికాయా ఆగమనాత్ పూర్వమాగత్య సఙ్కేతభఙ్గం కృత్వా రాజానం క్షేపయిత్వా గతా। రాజా చ తామనునేతుం పశ్చాద్ చలితః। తతస్తద్వేశా సాగరికా ఆగత్య రాజానమనాసాద్య నిర్వేదాల్లతాపాశేనాత్మానం బద్ధ్వా మర్త్తుముద్యతా। రాజా చ వాసవదత్తామనునేతుం చలితః। పథి తాం దృష్ట్వా వాసవదత్తైవాయం మ్రియత ఇతి జ్ఞాత్వా పాశం మోచయన్ సాగరికాయా ఉక్త్యా సాగరికేయమితి జ్ఞాత్వా గుణవతీముద్దేశ్యఫలసమ్ప్రాప్తిమాప్తవాన। అత్ర వాసవదత్తామరణరూపేఽన్యస్మిన్నర్థే చిన్తితే ఆగన్తుకేన లతాపాశేన వాసవదత్తామరణచిహ్నాద్యఙ్కితమ్రియమాణసాగరికారూపార్థప్రయోగ ఇతి పతాకాస్థానసామాన్యలక్షణం బోధ్యమ్।

(వి, ప) ద్వితీయపతాకాస్థానమాహ— వచః సాతిశయమితి। నానాబన్ధో బీజప్రకాశననాయకమఙ్గలసూచనాదిరూపః।

(లో, ఋ) ఆగన్తుకేన ప్రకృతాదితరేణ।

(లో, ౠ) పూర్వాపేక్షయా పూర్వస్య వాసవదత్తాజ్ఞానస్యాపేక్షయా।

పతాకాస్థానకమిదం ద్వితీయం పరికీర్తితమ్॥౨౯॥ (ప)

యథా వేణ్యాం సూత్రధారః—

రక్తప్రసాధితభువః క్షతవిగ్రహాశ్చ।
స్వస్థా భవన్తు కురురాజసుతాః సభృత్యాః॥

అత్ర రక్తాదీనాం రుధిరశరీరార్థహేతుకశ్లేషవశేన బీజార్థప్రతిపాదనాన్నేనృమఙ్గలప్రతిపత్తౌ సత్యాం ద్వితీయం పతాకాస్థానమ్। (ఫ)

అర్థోపక్షేపకం యత్తు లీనం సవినయం భవేత్।
శ్లిష్టప్రత్యుత్తరోపేతం తృతీయమిదముచ్యతే॥౩౦॥ (బ)

లీనమవ్యక్తార్థమ్, శ్లిష్టేన సమ్బన్ధయోగ్యేనాభిప్రాయాన్తరప్రయుక్తేన ప్రత్యుత్తరేణోపేతం సవినయం విశేషనిశ్చయప్రాప్త్యా సహితం సమ్పాద్యతే యత్తత్తృతీయం పతాకాస్థానమ్। యథా వేణ్యాం ద్వితీయేఽఙ్కే (కఞ్చుకీ) దేవ! భగ్నం భగ్నమ్। (రాజా) కేన। (కఞ్చు) భీమేన। (రాజా) కస్య (కఞ్చు) భవతః। (రాజా) ఆః, కిం ప్రలపసి (కఞ్చు) (సభయమ్) దేవ! నను బ్రవీమి। భగ్నం భీమేన భవతః। (రాజా) ధిక్ వృద్ధాపసద! కోఽయమద్య తే వ్యామోహః? (కఞ్చు) దేవ! న వ్యామోహః సత్యమేవం బ్రవీమి।

భగ్నం భీమేన భవతో మరుతా రథకేతనమ్।

పతితం కిఙ్కిణీజాలం బద్ధాక్రన్దమివ క్షితౌ॥ (భ)

(వి, ఫ) రక్తప్రసాధితేతి। రక్తేణ రుధిరేణ మణ్డితభూమయః। క్షతశరీరాః స్వర్గస్థా భవన్త్వితి శ్లేషలభ్యోఽర్థః। తదాహ— అత్ర రక్తాదీనామితి। అత్రానురక్తాద్యర్థే చిన్తితే శబ్దరూపతల్లిఙ్గోఽన్యో రుధిరాద్యర్థ ఆగన్తుకేన శబ్దేన ప్రయోగాత్ పతాకాస్థానసామాన్యలక్షణసత్త్వమ్। ఇదం పతాకాస్థానమాముఖాన్తర్గతం వక్ష్యమాణం చ వృత్తాన్తర్గతం బోధ్యమ్।

(వి, బ) తృతీయమాహ— అర్థోపక్షేపకమితి। అర్థోపక్షేపకం ప్రస్తుతవస్తు సూచకం యత్తు వచ ఇత్యర్థః। శ్లిష్టేతి వ్యాచష్టే। సమ్బన్ధయోగ్యేన ఇతి ఉక్తవాక్యాన్వయః సవినయమిత్యత్ర వినయో విశేషేణ నయః నిశ్చయః తద్ వ్యాచష్టే— విశేషేతి।

(వి, భ) భగ్నమితి—

భగ్నం భీమేన మహతా భవతో రథకేతనమ్।

పతితం కిఙ్కిణీజాలం బద్ధాక్రన్దమివ క్షితౌ॥

ఇతి కఞ్చుకినా వక్తవ్యే సమ్భ్రమాత్ ఖణ్డశ ఉక్తమ్। దుర్యోధనోరుభఙ్గరూపార్థోపక్షేపకం భీమేనేత్యత్ర భీమసేనరూపేణ స్వానుష్ఠానయోగ్యేన కేతనభఙ్గాతిరిక్తాభిప్రాయయుక్తేన దుర్యోధనస్య ప్రత్యుత్తరేణోపేతమ్। అత్ర లీనాదికం స్పష్టార్థమవధేయమ్।

అత్ర దుర్యోధనోరుభఙ్గరూపప్రస్తుతసంక్రాన్తమర్థోపక్షేపణమ్। (మ)

ద్వ్యర్థో వచనవిన్యాసః సుశ్లిష్టః కావ్యయోజితః।

ప్రధానార్థాన్తరాక్షేపీ పతాకాస్థానకం పరమ్॥౩౧॥ (య)

యథా రత్నావల్యామ్—

ఉద్దామోత్కలికాం విపాణ్డురరుచిం ప్రారబ్ధజృమ్భాం క్షణా-

దాయాసం శ్వసనోద్గమాదవిరలైరాతన్వతీమాత్మనః।

అద్యోద్యానలతామిమాం సమదనాం నారీమివాన్యాం ధ్రువం

పశ్యన్ కోపవిపాటలద్యుతి ముఖం దేవ్యాః కరిష్యామ్యహమ్॥ (ర, ఌ)

అత్ర భావ్యర్థః సూచితః। (ల)

(వి,మ) అర్థోపక్షేపకత్వం వ్యాచష్టే— అత్రేతి। అత్ర కేతుభఙ్గరూపేఽన్యస్మిన్ చిన్తితే ఊరుభఙ్గరూపార్థప్రయోగ ఆగన్తుకేన శ్లిష్టశబ్దేనేత్యతః పతాకాస్థానసామాన్యలక్షణసత్త్వమ్।

(వి, య) చతుర్థమాహ— ద్వ్యర్థో వచనేతి। సుశ్లిష్టః అర్థద్వయే శోభనశ్లిష్టః। కావ్యం శ్లోకస్తత్ర యోజితః। ప్రధానార్థాన్తరస్య ముఖ్యతయా ప్రతిపాద్యార్థాన్తరస్య సూచక ఇత్యర్థః।

(వి, ర) ఉద్దామేతి— రాజ్ఞా పరిగృహీతాం మాధవీలతామకాలకుసుమితాం వాసవదత్తాయాః పరాజయశంసినీ తస్యైవ దర్శయతో రాజ్ఞ ఉక్తిరియమ్। సమదనాం విరహిణీమ్ అన్యాం నారీమివ। ఇమాముద్యానలతాం పశ్యన్నహం దేవ్యా వాసవదత్తాయా ముఖం కోపవిపాటలద్యుతిం కరిష్యామీత్యన్వయః। మమాన్యనారీదర్శనేన ఇవ తత్పరాజయహేతుకుసుమితమాధవీలతాదర్శనేనాపి తస్యాః కోపో భావీత్యర్థః। ఉద్యానలతాయా విరహినార్యాశ్చ విశేషణాన్యాహ— ఉద్దామేత్యాదీని। ఉత్కలికా ఉద్గతకలికా ఉత్కణ్ఠా చ। తయోరుద్దామత్వమతిశయః। విపాణ్డురం స్వభావాద విరహాచ్చ। జృమ్భా వికాశః శ్వాసవిశేషశ్చ। శ్వసనస్య బహిర్వాయోర్నిఃశ్వాసస్య చోద్గమాత్ ఆయాసం వ్యాకులతాం ఖేదశ్చ ఆతన్వతీ కుర్వతీమ్।

(వి, ల) అత్ర భావ్యర్థ ఇతి। రాజ్ఞా సాగరికాదర్శనాత్ వాసవదత్తాయాః భావీ కోపో ముఖ్యతయా ప్రతిపాద్య ఇతి ప్రధానం సూచితమ్। అత్ర కుసుమితలతాదర్శనాద్ భావిని కోపే చిన్తితే సాగరికాదర్శనాత్ తత్కోప ఆగన్తుకేన శ్లిష్టశబ్దేన ప్రతిపాదితః। అతః పతాకాస్థానసామాన్యలక్షణసత్త్వమ్।

(లో, లృ) ఉద్దామేతి— ఉద్గతా కలికా కోరక ఉత్కణ్ఠా చ। జృమ్భా వికాశః ముఖనిఃశ్వాసవిశేషశ్చ। శ్వసనో నిఃశ్వాసః వాహ్యపవనశ్చ।

ఏతాని చత్వారి పతాకాస్థానకాని క్వచిన్మఙ్గలార్థం క్వచిదమఙ్గలార్థమపి సర్వసన్ధిషు భవన్తి। కావ్యకర్తురిచ్ఛావశాద్ భూయో భూయోఽపి భవన్తి। యత్పునః కేనచిదుక్తం— ‘ముఖసన్ధిమారభ్య సన్ధిచతుష్టయే క్రమేణ భవన్తీ’తి తదన్యే న మన్యన్తే, ఏషామత్యన్తముపాదేయానామనియమేన సర్వత్రాపి సర్వేషామపి భవితుం యుక్తత్వాత్। (వ)

యత్స్యాదనుచితం వస్తు నాయకస్య రసస్య వా।
విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయేత్॥3౨॥ (ఏ)

అనుచితమితివృత్తం యథా— రామస్య చ్ఛద్మనా వాలివధః। తచ్చ ఉదాత్తరాఘవే నక్తమేవ। వీరరచితే తు వాలీ రామవధార్థమాగతో రామేణ హత ఇత్యన్యథా కృతః।

అఙ్కేష్వదర్శనీయా యా వక్తవ్యైవ చ సమ్మతా।
యా చ స్యాద్ వర్షపర్యన్తం కథా దినద్వయాదిజా। (శ, ఐ)
అన్యా చ విస్తరా సూచ్యా సార్థోపక్షేపకైర్బుధైః॥33॥

అఙ్కేష్వదర్శనీయా కథా యుద్ధాదికథా।

(వి, వ) క్వచిన్మఙ్గలార్థమితి। ప్రథమే మర్తు_ం ప్రవృత్తవాసవదత్తాజ్ఞానాదభిలషితసాగరికాప్రాప్తేరుద్ధామోత్కలికామిత్యత్ర భావిన్యాః సాగరికాప్రాప్తేశ్చ బోధనాత్ మఙ్గలార్థతా। రక్తప్రసాధితేత్యాదౌ కురూణాం మరణస్య భగ్నం భీసేనేత్యాదౌ దుర్యోధనోరుభఙ్గస్య చ బోధనాత్ తేషామమఙ్గలార్థతా। భూయో భూయోऽపి ఇతి। స్థానే స్థానే ఇత్యర్థః। సన్ధిచతుష్టయే ఇతి। పతాకాస్థానస్య చతుష్కా_త్ ప్రథమోపస్థితసన్ధిచతుష్టయే ఇత్యర్థః। సర్వత్రాऽపీతి। పఞ్చసన్ధిష్వపి ఇత్యర్థః। సర్వేషామితి సర్వపతాకాస్థానానామిత్యర్థః।

(వి,శ) యా చ స్యాద్వర్షపర్యన్తమితి। తాదృశీ కథా దినద్వయాదినాభినేతవ్యా ఇత్యర్థః। అన్యా చేతి— అన్యా విస్తరా బాహుల్యాదభినేతుమశక్యా। సా కథా అర్థోపక్షేపకైర్వక్ష్యమాణాऽర్థోపక్షేపకపరిభావిత్రైర్విష్కమ్భకాదిపఞ్చభిర్బుధైః సూచ్యేత్యర్థః। సూచ్యా ఇత్యత్ర క్షేప్యా ఇతి క్వచిత్ పాఠః। అఙ్కేష్వదర్శనీయేత్యాదికం పూర్వత్ర అన్యా ఇత్యత్రాన్వితమ్। తేన సాప్యర్థోపక్షేపకైః సూచ్యేత్యర్థః।

(లో, ఏ) యత్స్యాదితి। రామాదేర్ఛ్ఛద్మనా వాలివధాదేరభిధానే గూఢతరతదభిప్రాయపరిజ్ఞానానిపుణానాం నాటకకావ్యాదిభిః రసాస్వాదముఖపిణ్డద్వారేణ కృత్యాకృత్యప్రవృత్తినివృత్తియోజ్యానాం సుకుమారమతీనాం రాజపుత్రప్రభృతీనాం శ్రీరామచన్ద్రాదిమహాపురుషచరితమాలోచ్యానుచితాసు కథాసు ప్రవృత్తిప్రసఙ్గః స్యాదితి। మహాపురుషచరితమప్యనుచితమితివృత్తమ్। నాటకాదౌ పరిహార్యమితి భావః। రసస్యానుచితత్వం వక్ష్యమాణవ్యభిచారిభావాదేః స్వశబ్దవాచ్యత్వమ్।

(లో, ఐ) నను యది దూరాహ్వానాదయోఽఙ్కేష్వదర్శనీయాస్తత్కథం నాటకాదవుపక్షేపణీయా। ఏకదినమాత్రస్య చ కథాయా అఙ్కదర్శనీయత్వేన దినద్వయాదికథాయాః కథం పరిగ్రహః కథావిస్తారో వా రసవిఘ్నహేతుత్వాత్కథమఙ్కే దర్శనీయా ఇత్యత ఆహ— అఙ్కేష్వితి।

వర్షాదూర్ధ్వన్తు యద్ వస్తు తత్ స్యాద్ వర్షాదధోభవమ్॥౩౪॥ (ష, ఓ)

ఉక్తం హి మునినా—

అఙ్కచ్ఛేదే కార్య్యం మాసకృతం వర్షసఞ్చితం వాఽపి।

తత్ సర్వం కర్త్తవ్యం వర్షాదూర్ధ్వం న తు కదాచిత్॥ (ఔ)

ఏవఞ్చ చతుర్దశవర్షవ్యాపిన్యపి రామవనవాసే యే యే విరాధవధాదయః కథాంశాస్తే తే వర్షవర్షావయవదినయుగ్మాదీనామేకతమేన సూచనీయా న విరుద్ధాః।

దినావసానే కార్య్యం యద్దినేనైవోపపద్యతే।

అర్థోపక్షేపకైర్వాచ్యమఙ్కచ్ఛేదం విధాయ తత్॥౩౫॥ (స)

కే తే అర్థోపక్షేపకా ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—

అర్థోపక్షేపకాః పఞ్చ విష్కమ్భకప్రవేశకౌ।
చూలికాఙ్కావతారోఽథ స్యాదఙ్కముఖమిత్యపి॥౩౬॥

వృత్తవర్తి్ష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః।
సంక్షిప్తార్థస్తు విష్కమ్భ ఆదావఙ్కస్య దర్శితః।
మధ్యేన మధ్యమాభ్యాం వా పాత్రాభ్యాం సంప్రయోజితః।
శుద్ధః స్యాత్ సతు సంకీర్ణో నీచమధ్యమకల్పితః॥౩౭॥ (హ, అ)

(వి, ష) వర్షాదధోభవముత్తరభవం ద్వితీయవర్షాదినాఽపి నిష్పాద్యమ్। పూర్వత్ర వర్షపర్యన్తత్వమిహ తు వర్షాదూర్ధ్వత్వమితి భేదాన్న పౌనరుక్త్యమ్। వర్షాదూర్ధ్వమితి। తత్ సర్వ వర్షాదూర్ధ్వం న కర్తవ్యమ్। ఇదముపలక్షణమ్। కిన్తు మాసపర్యన్తమపి న కర్త్వ్యమ్। కిన్తు అఙ్కవిచ్ఛేదే ఏవం కార్యమిత్యర్థః।

(వి, స) దినావసానే ఇతి। దినావసానకార్యం యద్వస్తు దినస్నైవోపపద్యతే క్రియాబాహుల్యాభావాత్। దినేనైవాభినేతుం శక్యత ఇత్యర్థః। దినైకోపపాదనీయం వస్తు కథం వాచ్యమిత్యత్రాహ— అర్థోపక్షేపకైరితి।

(వి, హ) విష్కమ్భస్య ద్వైవిధ్యమాహ— మధ్యేనేతి। ఉత్కృష్టాధమపాత్రభిన్నం

(లో, ఓ) నను ఏకవర్షకథైవ యద్యర్థోపక్షే పేణ వాచ్యా తదూర్ధ్వం కథా కి పరిత్యాజ్యా ఇత్యత ఆహ— వర్షాదితి।

(లో, ఔ) అఙ్కచ్ఛేద ఇతి। తదితి, ప్రసిద్ధమ్। సర్వం మాససఞ్చితం వర్షసఞ్చితం వాఽపి కార్యం కృత్యమ్ అఙ్కచ్ఛేదేఽపి కర్త్తవ్యమ్। అర్థాదర్థోపక్షేపకైః సూచ్యమిత్యర్థః।

(లో, అ) యథోద్దేశలక్షణమాహ— వృత్తేతి। పాత్రస్య మధ్యత్వమ్ అతిమహతః శ్రీరామచన్ద్రాదేర్న్యూనత్వేన। విష్కమ్భకే పాత్రాణాం సంస్కృతభాషిత్వస్య లక్ష్యేషు దర్శనాత్। మధ్యమపాత్రాణాం హి ప్రాకృతభాషిత్వమ్। తదుక్తం భాషార్ణవే—

భాషామధ్యమపాత్రాణాం నాటకాదౌ విశేషతః।

మహారాష్ట్రీ సౌరసేనీత్యుక్త్వా భాషా ద్విధా బుధైః॥ఇతి।

తత్ర శుద్ధో యథా— మాలతీమాధవే శ్మశానే కపాలకుణ్డలా। సంకీర్ణో యథా రామాభినన్దే క్షపణకకాపాలికౌ॥

అథ ప్రవేశకః—

ప్రవేశకోఽనుదాత్తోక్త్యా నీచపాత్రప్రయోజితః।

అఙ్కద్వయాన్తర్విజ్ఞేయః శేషం విష్కమ్భకే యథా॥౩౮॥ (క, ఆ)

అఙ్కద్వయస్యాన్తరితి ప్రథమాఙ్కేఽస్య ప్రతిషేధః। యథా వేణ్యామ్ అశ్వత్థామాఙ్కే రాక్షసమిథునమ్। అథ చూలికా—

అన్తర్జవనికాసంస్థైః సూచనార్థస్య చూలికా ॥౩౯॥ (ఖ)

యథా వీరచరితే చతుర్థాఙ్కస్యాదౌ (నేపథ్యే) భో భో వైమానికాః! ప్రవర్తన్తాం రఙ్గమఙ్గలానీత్యాది। రామేణ పరశురామో జిత ఇతి నేపథ్యే పాత్రైః సూచితమ్।

అథాఙ్కావతారః—

అఙ్కాన్తే సూచితః పాత్రైస్తదఙ్కస్యావిభాగతః।
యత్రాఙ్కోఽవతరత్యేషోఽఙ్కావతార ఇతి స్మృతః ॥౪౦॥ (గ)

యథాభిజ్ఞానే పఞ్చమాఙ్కే, పాత్రైః సూచితః షష్ఠాఙ్కస్తదఙ్కస్యాఙ్గవిశేష ఇవాఽవతీర్ణః।

అథాఽఙ్కముఖమ్–

యత్ర స్యాదఙ్క ఏకస్మిన్నఙ్కానాం సూచనాఽఖిలా।
తదఙ్కముఖమిత్యాహుర్బీజార్థఖ్యాపకఞ్చ తత్ ॥౪౧॥ (ఘ)

యథా మాలతీమాధవే— ప్రథమాఙ్కాదౌ కామన్దక్యవలోకితే భూరివసుప్రభృతీనాం

పాత్రమధ్యమ్। కపాలకుణ్డలేతి। తత్కృత్యమిత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి।

(వి, క) అఙ్కద్వయేతి। అఙ్కద్వయపదస్య ద్వితీయాద్యఙ్కపరత్వమిత్యభిప్రాయః। శేషమితి। వృత్తవర్తి_ష్యమాణేత్యాదిరూపమ్।

(వి, ఖ) అన్తర్జవనికా। వేశరచనాస్థానవేష్టనపటః। అర్థస్య సూచనేత్యన్వయః।

(వి, గ) అఙ్కాన్త ఇతి। అఙ్కాన్తే పాత్రైః సూచితోఽర్థాదపరః అఙ్కః యదవతరతి ఇత్యర్థః। తదఙ్కస్యాఽవిభాగత ఇతి। విభాగస్తద్భేదః, తదభిన్నత్వేన ప్రయోజిత ఇత్యర్థః। అత్ర ద్వితీయాన్తాత్ తస్। అఙ్కవిచ్ఛేదేఽపి తదఙ్కోత్థాపితాఽఽకాఙ్క్షయైవాఽవతీర్ణోఽపరాఙ్క ఇత్యర్థః। తదాహ— తదఙ్కస్యాఙ్గవిశేష ఇవేతి।

(వి, ఘ) యత్ర స్యాదఙ్క ఇతి। అఙ్కానాం సమస్తాఙ్కవక్ష్యమాణానామర్థానామఖిలా సూచనేత్యర్థః। అఙ్కావతారే తదఙ్కమాత్రమూచనమ్ అఙ్కముఖే తు సమస్తాఙ్కసూచనేతి భేదః। బీజార్థేతి బీజభూతార్థఖ్యాపనాత్। బీజార్థఖ్యాపకసంజ్ఞకఞ్చ తదిత్యర్థః।

(లో, ఆ) నీచపాత్రప్రయోజిత ఇత్యత్ర నీచత్వం హి అసంస్కృతభాషిత్వాదేవ। తేన సఖ్యాదిభిశ్చ ప్రవేశకస్య ప్రయోజితత్వమ్।

వ్యాపి ప్రాసఙ్గికం వృత్తం పతాకేత్యభిధీయతే॥౪౯॥ (ణ)*

యథా రామచరితే సుగ్రీవాదేః, వేణ్యాం భీమాదేః, శాకున్తలే విదూషకస్య చరితమ్।

పతాకానాయకస్యాపి స్యాత్స్వకీయఫలాన్తరమ్।

గర్భే సన్ధౌ విమర్శే వా నిర్వాహస్తస్య జాయతే॥౫౦॥ (త)

యథా సుగ్రీవాదేః రాజ్యప్రాప్త్యాది।

యత్తు మునినోక్తమ్— 'ఆగర్భాదావిమర్శాద్వా పతాకా వినివర్త్తతే' ఇతి। తత్ర పతాకేతి

కథం స ఏవ ఉదయననరేన్ద్ర ఇతి సంస్కృతమ్। వత్సరాజ ఏవం ఉదయననామా। అవాన్తరార్థే సాగరికావిరహే ఉదయననృపత్వేన జ్ఞానాత్ హి తస్య విరహవర్ణనప్రవృత్త్యాఽవిచ్ఛేదః। కిన్తు తత్సూచకం వినైవ నృపదర్శనరూపకారణసత్త్వాత్ ప్రవర్త్తతే ఇత్యతోఽఙ్కావతారాదిభేదః। అఙ్కావతారే తు పూర్వప్రవిష్టపాత్రైః సూచనేతి।

(వి, ఐ) పతాకారూపార్థప్రకృతిమాహ— వ్యాపీతి। వృత్తం నాయకసహాయస్యా తచ్చ వ్యాపి అనేకాలవ్యాపి। ప్రాసఙ్గికం నాయకప్రసఙ్గవృత్తమ్।

(వి, త) ప్రకారాన్తరమాహ— పతాకానాయకస్యాపీతి। అనాయకస్యాపీత్యకారప్రశ్లేషః। తథా చాఽనాయకస్య సుగ్రీవాదేరపి స్వకీయరాజ్యలాభాదిఫలాన్తరం యత్తదపి పతాకాన్తరమిత్యర్థః। అపిశబ్దాత్ నాయకస్య రామస్య సేతుబన్ధాది ఫలాన్తరమపి పతాకాన్తరమితి బోధ్యమ్। గర్భే సన్ధావితి। గర్భే విమర్శే వా సన్ధౌ ఇత్యుభయత్ర సన్ధావిత్యస్యాన్వయః। గర్భవిమర్శోపసంహృతిరూపా హి పఞ్చసన్ధయో వక్ష్యన్తే। తత్ర గర్భవిమర్శరూపసన్ధిద్వయే తస్య పతాకాసంజ్ఞకస్యాఽనాయకనాయకద్వయఫలాన్తరస్య నిర్వాహో నిష్పత్తిరిత్యర్థః।

(వి, థ) ఆగర్భాదితి। మునివాక్యే పతాకేత్యుత్క్రర్ష్య వ్యాచష్టే— పతాకానాయకేతి। అత్రాపి ఆకారప్రశ్లేషః। అనాయకఫలరూపా పతాకైవ ఆగర్భాద్ ఆవిమర్శాద

(లో, ఇ) కథమితి। కథమేష స ఉదయననరేన్ద్రః। రత్నావల్యామేవ ద్వితీయబిన్దుర్యథా దేవీగమనానన్తరమేవాన్తరావిచ్ఛేదే విదూషకం ప్రతి రాజ్ఞా వచనమ్। ధిజ మూర్ఖ! అలం పరిహాసేన అభిజాత్యేన గూఢో దేవ్యాస్త్వయా న లక్షితః కోపః। తథా హి దేవీమేవ ప్రసాదయితుం గచ్ఛావ ఇతి।

---

*ప్రాసఙ్కికం పరార్థస్య స్వార్థో యస్య ప్రసఙ్గతః।

సానుబన్ధం పతాకాఖ్యం ప్రకరీ చ ప్రదేశభాక్॥

యద వృత్తఇచ్ఛ పరార్థం స్యాత్ ప్రధానస్యోపకారకమ్।

ప్రధానచ్ఛ కల్ప్యేత సా పతాకేతి కీర్తి_తా॥

ఫలం ప్రకల్ప్యతే యస్యాః పరార్థం కేవలం బుద్ధైః।

అనుబన్ధవిహీనం స్యాత్ ప్రకరీమితి నిర్ద్దిశేత్॥ (నాట్యసూ)

పతాకానాయకఫలం నిర్వహణపర్య్యన్తమపి పతాకాయాః ప్రవృత్తిదర్శనాదితి వ్యాఖ్యాతమభినవగుప్తపాదైః। (ధ)

ప్రాసఙ్గికం ప్రదేశస్థం చరితం ప్రకరీ మతా॥౫౧॥ (ద)

యథా కులపత్యఙ్కే రావణజటాయుసంవాదః (ధ)

ప్రకరీ నాయకస్య స్యాన్న స్వకీయం ఫలాన్తరమ్॥౫౨॥ (న)

అపేక్షితన్తు యత్సాధ్యమారమ్భో యన్నిబన్ధనః।

సమాపనన్తు యత్సిద్ధ్యై తత్కార్యమితి సమ్మతమ్ ॥౫౩॥ (ప)

యథా రామచరితే రావణవధః।

అవస్థాః పఞ్చ కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభిః।
ఆరమ్భయత్నప్రాప్త్యాశానియతాఽప్తిఫలాగమాః ॥౫౪॥ (ఫ)

తత్ర—

భవేదారమ్భ ఔత్సుక్యం యన్ముఖ్యఫలసిద్ధయే ॥౫౫॥

యథా రత్నావల్యామ్— రత్నావల్యన్తఃపురనివేశార్థం యౌగన్ధరాయణస్యౌత్సుక్యమ్। ఏవం నాయకనాయికాదీనామప్యౌత్సుక్యమాకరేషు బోద్ధవ్యమ్। (బ)

ప్రయత్నస్తు ఫలావాప్తౌ వ్యాపారోఽతిత్వరాన్వితః ॥౫౬॥

యథా రత్నావల్యాం— "తహ వి ణ అత్థి అణ్ణో దంశణోవాఓ త్తి జధా తధా

వా నివర్త్తతే ఇత్యర్థః। అస్మిన్నభినవగుప్తపాదవ్యాఖ్యానే హేతుమాహ— నిర్వాహపర్యన్తమపీతి। పతాకావ్యాపి ప్రాసఙ్గికరూపాయాః। అనాయకస్య ఫలాన్తరరూపాయా ఏవ పతాకాయా ఆగర్భాద్ వా ఆవిమర్శాద్వా నివృత్తిరిత్యర్థః।

(వి, ద) ప్రకరీరూపామర్థప్రకృతిమాహ— ప్రాసఙ్గికమితి। ప్రసఙ్గాదుపస్థితం ప్రదేశస్థం ప్రదేశవిశేషే నిష్పన్నమిత్యర్థః।

(వి, ధ) రావణజటాయుసంవాద ఇతి। తస్యాఽర్థప్రకృతిత్వం తు రావణహృతసీతావర్ణనప్రాప్తిద్వారా।

(వి, న) నాయకస్యాపి ఫలాన్తరం పతాకా। ప్రకరీ తు న నాయకేస్య ఫలాన్తరమిత్యర్థః। నచ రావణస్యాఽనాయకత్వాత్ ఫలం తత్ఫలకత్వాత్ అస్య పతాకాత్వప్రసక్తిరితి వాచ్యమ్। అనాయకత్వేన నాయకసహాయస్యైవ వివక్షితత్వాత్,నఞః సదృశార్థకత్వాత్।

(వి, ప) కార్య్యరూపార్థప్రకృతిమాహ— అపేక్షితమితి। ఆరమ్భో నాటకారమ్భః। సమాపనమపి నాటకస్యైవ। రావణవధ ఇతి। తత్సిద్ధౌ సత్యాం హి నాటకసమాపనమ్।

(వి, ఫ) అస్య కార్య్యస్య పఞ్చావస్థా ఆహ— అవస్థా ఇతి। నిష్పాదకనిష్పాద్యరుపా అవస్థా ఇత్యర్థః। తత్రారమ్భయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిరూపాః చతస్రోఽవస్థా నిష్పాదికాః। ఫలాగమరూపా తు నిష్పాద్యా ఇత్యవధేయమ్।

(వి, బ) తత్రారమ్భలక్షణమాహ— భవేదితి। ఆకర ఇతి తత్తన్నాటకే ఇత్యర్థః।

(వి, భ) తహ వి ఇతి। తథాపి నాస్త్యన్యో దర్శనోపాయ ఇతి యథా తథా

ఆలిహిఅ జధాసమీహిదం కరఇస్సం। (భ, ఈ)

ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితో రత్నావల్యాశ్చిత్రలేఖనాదిర్వత్సరాజసఙ్గమోపాయః। తథా చ రామచరితే సముద్రబన్ధనాదిః।

ఉపాయాపాయశఙ్కాభ్యాం ప్రాప్త్యాశా ప్రాప్తిసమ్భవః॥౫౭॥ (మ)

యథా రత్నావల్యాం తృతీయేఙ్క వేశపరివర్త్తనాభిసరణాదేః సఙ్గమోపాయాద్ వాసవదత్తాలక్షణాపాయశఙ్కయా చ అనిర్ద్ధారితైకాన్తసఙ్గమరూపఫలప్రాప్తిప్రత్యాశా। ఏవమన్యత్ర। (య)

అపాయాభావతః ప్రాప్తిర్నియతాప్తిస్తు నిశ్చితా॥౫౮॥

అపాయాభావాన్నిర్ద్ధారితైకాన్తఫలప్రాప్తిర్నియతాప్తిః।

యథా— రత్నావల్యామ్, (రాజా) దేవీప్రసాదనం త్యక్త్వా నాన్యమత్రోపాయం పశ్యామీతి దేవీలక్షణాపాయస్య ప్రసాదనేన నివారణాన్నియతఫలప్రాప్తిః సూచితా। (ర)

సాంవస్థా ఫలయోగః స్యాద్ యః సమగ్రఫలోదయః॥౫౯॥ (ల)

యథా రత్నావల్యాం రత్నావలీలాభశ్చక్రవర్త్తిత్వలక్షణఫలాన్తరలాభసహితః। ఏవమన్యత్ర।

ఆలిఖ్య యథాసమీహితం కరిష్యామీతి సంస్కృతమ్। అఙ్గులికమ్పనానన్తరం తథాప్యుక్తిః। సఙ్గమోపాయః తదఙ్గభూతో వ్యాపారః। వ్యాపారస్యైవ యత్నత్వేనోక్తత్వాత్।

(వి, మ) ప్రాప్త్యాశామాహ— ఉపాయేతి। ఉపాయాపాయశఙ్కాభ్యాం ప్రాప్తిసమ్భవః। ఉద్దేశ్యప్రాప్తిసమ్భావనా ప్రాప్త్యాశా।

(వి, య) వేశపరివర్త్తనం సాగరికాయా వాసవదత్తావేశకరణమ్। తేన రాజ్ఞః సమీపే తస్యా అభిసారః। సఙ్గమోపాయస్య రాజ్ఞః సాగరికాసఙ్గమోపాయస్య। వాసవదత్తాయా ఆగమనరూపాపాయస్య శఙ్క్యేత్యర్థః।

(వి, ర) నియతఫలప్రాప్తిః సూచితేతి। అత్ర దేవ్యాః కోపశాన్తిరూప ఫలస్య నియతాప్తిః। నచాస్య కథం కార్యావస్థాత్వం సాగరికాసఙ్గమనరూపకార్యస్య తేనాऽనిష్పాదనాత్ ఇతి వాచ్యమ్। తత్కోపస్య తత్రప్రతిబన్ధకత్వేన తదభావస్య తత్కారణత్వాత్।

(వి, ల) ఫలాగమమాహ— సావస్థేతి। ఫలయోగః ఫలాగమః। సమగ్రఫలోదయః సమస్తోద్దేశ్యఫలసిద్ధిః। సామగ్ర్యఞ్చ ముఖ్యోద్దేశ్యఫలస్య ఉద్దేశ్యఫలాన్తరసాహిత్యమ్। తద్వక్ష్యతి ఫలాన్తరసహిత ఇతి। ఇయమవస్థా పూర్వోక్తచతురవస్థాభిర్నిష్పాద్యా।

(లో, ఈ) తథాపి ఇతి। తథాపి నాస్తి అన్యో "శనోపాయ ఇతి। యథా తథాలిఖ్య యథాసమీహితం కరిష్యామి। యథా చన్ద్రకలాయాం లక్ష్మీవరప్రదానరూపఫలప్రాప్తి సహితో రాజ్ఞశ్చన్ద్రకలాలాభః।

యథాసంఖ్యమవస్థాభిరాభిర్యోగాత్తు పఞ్చభిః।

పఞ్చధైవేతివృత్తస్య భాగాః స్యుః పఞ్చ సన్ధయః॥౬౦॥ (వ, ఉ)

తల్లక్షణమాహ—

అన్తరైకార్థసమ్బన్ధః సన్ధిరేకాన్వయే సతి॥౬౧॥

ఏకేన ప్రయోజనేనాన్వితానాం కథాంశానామవాన్తరైకప్రయోజనసమ్బన్ధః సన్ధిః। (శ)

తద్భేదానాహ—

ముఖం ప్రతిముఖం గర్భో విమర్శ ఉపసంహృతిః। (ఊ)
ఇతి పఞ్చాస్య భేదాః స్యుః క్రమాల్లక్షణముచ్యతే॥౬౨॥ (ష)

యథోద్దేశం లక్షణమాహ—

యత్ర బీజసముత్పత్తిర్నానార్థరససమ్భవా। (ఋ)
ప్రారమ్భేణ సమాయుక్తా తన్ముఖం పరికీర్తితమ్॥౬౩॥ (స)

యథా రత్నావల్యాం ప్రథమేఽఙ్కే।

ఫలప్రధానోపాయస్య ముఖసన్ధినివేశినః।
లక్ష్యాలక్ష్య ఇవోద్భేదో యత్ర ప్రతిముఖఞ్చ తత్॥౬౪॥ (హ)

(వి,వ) యథాసంఖ్యమితి। ఆభిః పఞ్చావస్థాభిర్యోగాదితి వృత్తస్య పఞ్చవిధైవ భాగాః। పఞ్చసన్ధయో భవన్తీత్యర్థః।

(వి, శ) తల్లక్షణం సన్ధిసామాన్యలక్షణమ్। కథాంశానామిత్యత్ర ఏకాన్వయే సతన్యస్య వ్యాఖ్యా। ఏకేనేతి। ఏకైకేన ప్రయోజనేనేత్యర్థః। అవాన్తరేత్యాదేర్వ్యాఖ్యా అవాన్తరేతి।

(వి, ష) తద్భేదాన్ సన్ధిభేదాన్। క్రమాదితి— ఉక్తపఞ్చావస్థాసాహిత్యేనైవ సన్ధిపఞ్చకసిద్ధేరుక్తత్వాత్। తత్సహితముఖసన్ధ్యాదిక్రమేణ ఇత్యర్థః। తథా చారమ్భావస్థాయుక్త ఇతి। వృత్తాద్యాభాసో ముఖసన్ధిః। యత్నయుక్తః ప్రతిముఖసన్ధిః। ప్రాప్త్యాశాయుక్తో గర్భసన్ధిః। నియతాప్తియుక్తో విమర్శసన్ధిః। ఫలాగమయుక్తః ఉపసంహృతిః।

(వి, స) యత్ర బీజేతి। బీజమితివృత్తస్య। ప్రారమ్భేణేతి। ఉత్సాహరూపప్రారమ్భావస్థాయుక్తా ఇత్యర్థః। ప్రథమేఽఙ్కే ఇతి తత్ర కన్దర్పపూజాయాం సాగరికాయా రాజ్ఞో దర్శనం విధినా ఆనీయ ఘటితం బీజమ్। తచ్చ సాగరికాయాస్తత్సఙ్గమోత్సాహసహితమ్।

(వి, హ) ముఖసన్ధినివేశిన ఇతి। బీజసముత్పత్తిరూపముఖసన్ధావుద్దిష్టస్య ఇత్యర్థః।

(లో, ఉ) ఆభిరవస్థాభిరారమ్భాదిభిః।

(లో, ఊ) ఉపసంహృతిః నిర్వహణాపరపర్యాయా।

(లో, ఋ) నానార్థేతి। నానావిధానామర్థానాం వాచ్యరూపాణాం రసానాఞ్చ సమ్భవో యస్యామిత్యర్థః।

యథా రత్నావల్యాం ద్వితీయేఽఙ్కే వత్సరాజసాగరికాసమాగమహేతోరనురాగబీజస్య ప్రథమాఙ్కోపక్షిప్తస్య సుసఙ్గతావిదూషకాభ్యాం జ్ఞానమానతయా కిఞ్చిల్లక్ష్యస్య వాసవదత్తయా చిత్రఫలకవృత్తాన్తేన కిఞ్చిదున్నీయమానస్యోద్దేశరూప ఉద్భేదః। (క)

ఫలప్రధానోపాయస్య ప్రాగుద్భిన్నస్య కిఞ్చన।

గర్భో యత్ర సముద్భేదో హ్రాసాన్వేషణవాన్ ముహుః॥౬౫॥ (ఖ)

ఫలస్య గర్భీకరణాద్గర్భః।

యథా రత్నావల్యాం ద్వితీయేఙ్కే, (సుసఙ్గతా) "సహి అదక్ఖిణా దాణిం సి తుమం జా ఏవం భట్టిణా హత్థేణ గహిదా వి కోబం ణ ముఞ్చసీత్యాదౌ సముద్భేదః। పునర్వాసవదత్తాప్రవేశే ప్రాసః। తృతీయేఽఙ్కే తద్వార్త్తాన్వేషణాయ గతః కథం చిరయతి వసన్తకః।" ఇత్యన్వేషణమ్। (విదూ) 'హీ హీ భో కోసమ్బీరజ్జలమ్భేణావి ణ తాదిసో పిఅవఅస్సస్స పరితోసో జాదిసో మమ సఆసాదో పిఅవఅణం సుణిఅం భవిస్సది' ఇత్యాదౌ ఉద్భేదః। పునరపి వాసవదత్తాప్రత్యభిజ్ఞానాద్ ప్రాసః। పునః సాగరికాయాః సఙ్కేతస్థానగమనే అన్వేషణమ్। పునర్లతాపాశకరణే ఉద్భేదః। (గ, ఋ)।

(వి, క) వాసవదత్తయా చిత్రఫలకేతి। సాగరికాలిఖితేన రాజ్ఞా స్వేన చ యుక్తం చిత్రఫలకం రాజ్ఞా ప్రాప్తమ్। వసన్తకహస్తాత్ స్ఖలితం వాసవదత్తయా తత్ ప్రాప్య తత్ర లిఖితస్య తదుభయానురాగబీజమున్నతిమ్। తాదృశో భేదరూపః ప్రతిముఖసన్ధిశ్చ వాసవదత్తాయామాగతాయాం సుసఙ్గతావసన్తకయోర్వ్యాపారరూపో యత్నసహితః।

(వి, ఖ) ప్రాగుద్భిన్నస్యేతి। ప్రతిముఖసన్ధావుద్భిన్నస్యేత్యర్థః। ముహుర్హ్రాసాన్వేషణవాన్ సముద్భేద ఇత్యన్వయః। ప్రాసేత్యత్ర త్రాసేత్యపి క్వచిత్ పాఠః।

(వి, గ) సహీతి। సఖి! అదక్షిణా ఇదానీమసి త్వమ్। యా ఏవం భర్త్రా హస్తే గృహీతాఽపి కోపం న ముఞ్చసీతి సంస్కృతమ్। హీ హీతి। హీ హీత్యాశ్చర్యే। భో భోః కౌశామ్బీరాజ్యలాభేనాపి న తాదృశః ప్రియవయస్యస్య పరితోషః యాదృశో మమ సకాశాత్ ప్రియవచనం శ్రుత్వా భవిష్యతీతి సంస్కృతమ్। ఉద్భేదః సాగరికాసఙ్గమోపాయస్య। వాసవదత్తాప్రత్యభిజ్ఞానాదితి సఙ్కేతభఙ్గార్థమాగతాం తాం దృష్ట్వేత్యర్థః। పునః సాగరికాకర్తృకమ్। ఉద్భేదః ఫలప్రధానోపాయస్య। లతాపాశకరణాద్ధి రాజ్ఞః సాగరికాదర్శనం తతో గర్భసన్ధేః ప్రాప్త్యాశాయోగరూపావస్థాయోగః।

(లో, ఋ్భా) సహీతి। సఖి! అదక్షిణేదానీమసి త్వమ్।యా ఏవం భర్త్రా హస్తేఽపి గృహీతాఽపి కోపం న ముఞ్చసి। హీ హీ భో పరితోషే। కౌశామ్బీరాజ్యలాభేనాపి న తాదృశః ప్రియవయస్యస్య పరితోషః యాదృశం మమ సకాశాత్ ప్రియవచనం శ్రుత్వా భవిష్యతి।

యత్ర ముఖ్యఫలోపాయ ఉద్భిన్నో గర్భతోఽధికః।

శాపాద్యైః సాన్తరాయశ్చ స విమర్శ ఇతి స్మృతః॥౬౬॥ (ధ)

అథ శాకున్తలే చతుర్థాఙ్కాదౌ (అనసూయా) పిఅంవదే జఇవి గాన్ధవ్వేణ వివాహేణ ణివ్వుతకల్లాణా పిఅసహీ సఉన్తలా అణురుఅభత్తుభాఇణీ సమ్వుత్తేతి ణివ్వుదం మే హిఅఅం ఇత్యత ఆరభ్య షష్ఠాఙ్కోపక్షిప్తాత్ శకున్తలాప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ప్రాగర్థసఞ్చయః శకున్తలావిస్మరణరూపవిఘ్నాలిఙ్గితః। అథ నిర్వహణమ్— (జ, ఞ)

బీజవన్తో ముఖాద్యర్థా విప్రకీర్ణా యథాయథమ్।

ఐకార్థ్యముపనీయన్తే యత్ర నిర్వహణం హి తత్॥౬౭॥ (చ)

యథా వేణ్యామ్ (కఞ్చుకీ) (ఉపసృత్య సహర్షమ్) "మహారాజ! వర్ద్ధసే అయం ఖలు భీమసేనో దుర్యోధనక్షతజారుణీకృతసర్వశరీరో దుర్లక్ష్యవ్యక్తిః।" ఇత్యాదినా ద్రౌపదీకేశసంయమనాదిముఖసన్ధ్యాదిబీజానాం నిజనిజస్థానోపక్షిప్తానామేకార్థయోజనమ్। యథా వా శాకున్తలే సప్తమాఙ్కే శకున్తలాభిజ్ఞానాదుత్తరోఽర్థరాశిః। ఏషామఙ్గాన్యాహ— (ఛ)

ఇత్యాదినా

ఉపక్షేపః పరికరః పరిన్యాసో విలోభనమ్।

యుక్తిః ప్రాప్తిః సమాధానం విధానం పరిభావనా।

ఉద్భేదః కరణం భేద ఏతాన్యఙ్గాని వై ముఖే॥౬౮॥

(వి, ఘ) గర్భతోఽధిక ఇతి। గర్భసన్ధౌ కింఞ్చిదుద్భిన్నో ప్రాసాన్వేషణవాఞ్ఛ ఉద్భేదః। అత్ర తతోఽధికో ప్రాసరాహిత్యాత్। సాన్తరాయః సవిఘ్నః।

(వి, జ) అనసూయేతి। వక్త్ర్యా ఉత్కీర్తనమ్। ప్రియంవదే। ఇత్యాదికమ్ ఉక్తిః। "ప్రియంవదే! యద్యపి గాన్ధర్వేణ వివాహేన నివృత్తకల్యాణా ప్రియసఖీ శకున్తలా అనురూపభర్తృగామినీ సంవృత్తా ఇతి నిర్వృత్తం మమ హృదయమ్" ఇతి సంస్కృతమ్। షష్ఠాఙ్క ఇతి। తత్పూర్వం దుర్వాససః శాపేన రాజ్ఞః శకున్తలాసమాగమరూపప్రధానఫలస్య ఉపాయః ప్రతిరుద్ధః। విస్మరణరూపేతి।

"విచిన్తయన్తీ యమనన్యమానసా తపోధనం వేత్సి న మాముపస్థితమ్।

స్మరిష్యతి త్వాం న స బోధితోఽపి సన్ కథాం ప్రమత్తః ప్రథమోదితామివ।" ఇతి।

దుర్వాససః శాపేన విస్మరణమ్। అయం శాపప్రతిబన్ధకప్రధానఫలోపాయరూపః విమర్శసన్ధిః శకున్తలాయా రాజసమాగమప్రత్యాశారూపావస్థాసహితః।

(వి, చ) ఐకార్థ్యముపనీయన్త ఇతి। ఏకోద్దేశ్యనిర్వాహాదేకార్థతా। స్పష్టమపరమ్।

(వి, ఛ) అయం ప్రకీర్ణార్థైకాత్మతోపనయనరూపో నిర్వహణసన్ధిః। ఉద్దేశ్యశకున్తలాసమాగమరూపఫలాగమావస్థాసహితః। ఏషామితి పఞ్చసన్ధినామిత్యర్థః।

(వి, జ) తత్ర ముఖసన్ధేర్ద్వాదశాఙ్గాన్యాహ— ఉపక్షేప ఇత్యాది।

(లో, లృ) పిఅంవదే ఇతి। ప్రియంవదే యద్యపి గాన్ధర్వేణ విధినా నివృత్తకల్యాణా ప్రియసఖీ శకున్తలా అనురూపభర్తృగామినీ సంవృత్తేతి నివృత్తం మే హృదయమ్।

యథోద్దేశం లక్షణమాహ—

కావ్యార్థస్య సముత్పత్తిరూపక్షేప ఇతి స్మృతః॥౬౯॥ (ఏ)

కావ్యార్థ ఇతివృత్తలక్షణప్రస్తుతాభిధేయః। యథా వేణ్యాం భీమః—

లాక్షాగృహానలవిషాన్నసభాప్రవేశైః
ప్రాణేషు విత్తనిచయేషు చ నః ప్రహృత్య।
ఆకృష్య పాణ్డవవధూపరిధానకేశాన్
స్వస్థా భవన్తి మయి జీవతి ధార్తరాష్ట్రాః॥ (ఝ)

సముత్పన్నార్థబాహుల్యం జ్ఞేయః పరికరః పునః॥౭౦॥

యథా తత్రైవ—

ప్రవృద్ధం యద్వైరం మమ ఖలు శిశోరేవ కురుభి-
ర్న తత్రార్యో హేతుర్న భవతి కిరీటీ న చ యువామ్।
జరాసన్ధస్యోరఃస్థలమివ విరూఢం పునరపి
క్రుధా భీమః సన్ధిం విఘటయతి యూయం ఘటయత॥ (ఞ)

తన్నిష్పత్తిః పరిన్యాసః ॥౭౧॥

యథా తత్రైవ—

చఞ్చద్భుజభ్రమితచణ్డగదాభిఘాత-

సంచూర్ణితోరుయుగలస్య సుయోధనస్య।

(వి, ఝ) లాక్షాగృహానలేతి— “స్వస్థా భవన్తు కురురాజసుతాః సభృత్యాః” ఇతి సూత్రధారస్యోక్తిం శ్రుత్వా ప్రవిష్టస్య భీమస్యోక్తిరియమ్। లాక్షేత్యాదిభిః ప్రాణేషు విత్తనిచయేషు చ యేఽస్మాన్ ప్రహృత్య ధార్తరాష్ట్రా మయి జీవతి సతి స్వస్థా భవన్తి ఇతి। అత్ర కాకుధ్వనినా న స్వస్థా భవిష్యన్తీత్యర్థః। లాక్షేత్యాదినా ప్రాణేషు ప్రహారప్రవేశేన విత్తనిచయేషు చ ప్రహారః పరిధానకేశానిత్యత్ర ద్వన్ద్వః। అత్ర కావ్యార్థస్య కురుకులవధప్రతిపాదనస్యోత్పత్తిః।

(వి, ఞ) పరికరలక్షణమాహ— సముత్పన్నేతి।

ప్రవృద్ధం యద్వైరమితి— సన్ధికరణవిముఖస్య భీమస్య సహదేవం ప్రత్యుక్తిరియమ్। శిశోరేవేతి— మమ యౌవనాపేక్షాపి తైర్న కృతా, శిశుకాల ఏవ విపదానాత్। ఆర్యో యుధిష్ఠిరః। కిరీటీ అర్జునః। యువాం నకులసహదేవౌ। విరూఢం కృష్ణదౌత్యేన జాతం, సన్ధిమిత్యన్వయః। అత్ర సముత్పన్నలాక్షాగృహాదికథనరూపార్థబాహుల్యమ్।

(వి, ట) పరిన్యాసలక్షణమాహ— తన్నిష్పత్తిరితి। కావ్యాభిధేయరూపస్యేతివృత్తస్య నిష్పత్తిః— భావనిష్పత్తికథనమిత్యర్థః। చఞ్చదితి— ద్రౌపదీ ప్రతి భీమస్యోక్తిరియమ్। హే దేవి ద్రౌపది! తవ కచాన్ కేశాన్ వేణీబద్ధాన్ కుర్వన్ భీమ ఉత్తంస—

(లో, ఏ) సముత్పత్తిః సముత్పత్తిమాత్రమ్।

స్త్యానావనద్ధఘనశోణితశోణపాణి-

రుత్తంసయిష్యతి కచాంస్తవ దేవి! భీమః॥ (ట, ఐ)

అత్ర ఉపక్షేపో నామ ఇతివృత్తలక్షణస్య కావ్యాభిధేయస్య సంక్షేపేణోపక్షేపణమాత్రమ్। పరికరస్తస్యైవ బహులీకరణమ్। పరిన్యాసస్తతోఽపి నిశ్చయాపత్తిరూపతయా పరితో హృదయే న్యసనమిత్యేషాం భేదః। ఏతాని చాఙ్గాని ఉక్తేనైవ పౌర్వాపర్యేణ భవన్తి అఙ్గాన్తరాణి త్వన్యథాపి। (ఠ)

గుణాఖ్యానం విలోభనమ్॥౭౨॥

యథా తత్రైవ (ద్రౌపదీ) "నాథ! కిం దుక్కరం తుఏ పరికువిదేణ"।

యథా వా మమ చన్ద్రకలాయాం చన్ద్రకలావర్ణనే— సేయం తారుణ్యస్య విలాస ఇత్యాది। యత్తు శాకున్తలాదిషు, గ్రీవాభఙ్గాభిరామమ్ ఇత్యాది మృగాదిగుణవర్ణనం తద్బీజార్థసమ్బన్ధాభావాన్న సన్ధ్యఙ్గమ్। ఏవమఙ్గాన్తరాణామప్యూహ్యమ్। (డ)

సమ్ప్రధారణమర్థానాం యుక్తిః॥౭౩॥ (ఢ)

యథా వేణ్యాం సహదేవో భీమం ప్రతి, "ఆర్య! కిం మహారాజసన్దేశోఽయమవ్యుత్పన్న ఏవార్యేణ గృహీతః" ఇత్యతః ప్రభృతి యావద్భీమవచనమ్।

యుష్మాన్ హ్రేపయతి క్రోధాల్లోకే శత్రుకులక్షయః।
న లజ్జయతి దారాణాం సభాయాం కేశకర్షణమ్॥ఇతి।

యిష్యతి। ఉత్తంసనేన దుర్యోధనోరురూపాలఙ్కారేణ విశిష్టాన్ కరిష్యతీత్యర్థః। భీమః కీదృశః సుయోధనస్య స్త్యానావనద్ధేన ప్రవృద్ధసమ్బద్ధేన ఘనశోణితేన శోణపాణిః। సుయోధనస్య కీదృశస్య? చఞ్చతా చలతా భుజేన భ్రమితయా గదయాభిఘాతేన సంచూర్ణితమూరుయుగలం యస్య తాదృశస్య। అత్ర భావిన్యా ఊరుభఙ్గనిష్పత్తేః కథనమ్।

(వి, ఠ) ఉక్తత్రయాణాం భేదం విచిన్త్య దర్శయతి— అత్రేతి। తతోఽపి నిశ్చయాపత్తిరూపతయా ఇతి నిశ్చయస్య భావికర్తృవ్యనిశ్చయస్యాపత్తిరపాదానం బోధనమితి యావత్। హృదయే బోద్ధుర్హృదయే।

(వి, డ) విలోభనలక్షణమాహ— గుణాఖ్యానమితి। కిమితి। కిం దుష్కరం త్వయా కుపితేన ఇతి సంస్కృతమ్। ఇదం భీమస్య బలాధిక్యరూపగుణకథనమ్। తారుణ్యస్యేతి। విలాసహాసపదే తజ్జనకపరే సారోపయా లక్షణయా ప్రయుక్తే। అత్ర చన్ద్రకలాసౌన్దర్యాఖ్యానమ్। మృగాదిగుణవర్ణనమితి। గుణః— స్పృహణీయో ధర్మః, అత్ర క్రియారూపః। బీజార్థః— శకున్తలాప్రాప్తిబీజరూపోఽర్థః। మృగక్రియావర్ణనస్య తదసమ్బన్ధత్వాత్।

(వి, ఢ) యుక్తిలక్షణమాహ—సమ్ప్రధారణమితి। ఉద్దేశ్యార్థోపపాదకయుక్తిప్రదర్శనమ్

(లో, ఐ) స్త్యానేతి— స్త్యానః సన్ అవనద్ధః దృఢీభూత ఇత్యర్థః।

ప్రాప్తిః సుఖాగమః ॥౭౪॥

యథా తత్రైవ, మథ్నామి కౌరవశతం సమరే న కోపాద్ ఇత్యాది। (ద్రౌపదీ) (శ్రుత్వా, సహర్షమ్)

“ణాధ అస్సుదపువ్వం క్ఖు ఏదం వఅణం తా పుణో పుణో భణ।” (ణ)

బీజస్యాగమనం యత్తు తత్సమాధానముచ్యతే॥౭౫॥ (త)

యథా తత్రైవ, (నేపథ్యే) భో భో విరాటద్రుపదప్రభృతయః! శ్రూయతామ్—

యత్సత్యవ్రతభఙ్గభీరుమనసా యత్నేన మన్దీకృతం
యద్విస్మర్తుమపీహితం శమవతా శాన్తిం కులస్యేచ్ఛతా।
తద్ ద్యూతారణిసమ్భృతం నృపసుతాకేశామ్బరాకర్షణైః
క్రోధజ్యోతిరిదం మహత్ కురువనే యౌధిష్ఠిరం జృమ్భతే॥(థ)

అత్ర, ‘స్వస్థా భవన్తి మయి జీవతీ’త్యాదిబీజస్య ప్రధాననాయకాభిమతత్వేన సమ్యగాహితత్వాత్సమాధానమ్। (ద)

సుఖదుఃఖకృతో యోఽర్థస్తద్విధానమితి స్మృతమ్॥౭౬॥

యథా బాలచరితే—

ఉత్సాహాతిశయం వత్స! తవ బాల్యఞ్చ పశ్యతః।
మమ హర్షవిషాదాభ్యామాక్రాన్తం యుగపన్మనః॥

యథా వా మమ ప్రభావత్యామ్, నయనయుగాసేచనకమిత్యాది। (ధ)

(వి, ణ) ప్రాప్తిలక్షణమాహ— ప్రాప్తిరితి। ణాధేతి। నాథ! అశ్రుతపూర్వ ఖలు ఈదృశం వచనమ్, తత్పునః పునర్భరణ ఇతి సంస్కృతమ్।

(వి, త) సమాధానలక్షణమాహ— బీజస్యేతి। ఉక్తస్య ఉద్దేశ్యబీజస్య ప్రధాననాయకసమ్మతత్వేన కథనం తత్।

(వి, థ) యత్సత్యేతి। యత్ యౌధిష్ఠిరం క్రోధజ్యోతి ఇతి సర్వత్ర విశేషణమ్। ద్యూతారణీతి। ద్యూతరూపాయామరణ్యాం మన్థనకాఙ్క్షే నృపసుతాయా ద్రుపదసుతాయా ద్రౌపద్యాః కేశస్యాఽమ్బరస్య చాకర్షణాత్ సమ్భృతక్రోధజ్యోతిరగ్నిః। అన్యదపి హి జ్యోతిరరణ్యామాకర్షణాత్సమ్భృతం భవతి।

(వి, ద) సమాధానపదస్య యోగార్థమత్రోపపాదయతి— అత్రేతి। అత్ర భీమోక్త బీజస్య ప్రధాననాయకయుధిష్ఠిరసమ్మతత్వకథనమ్।

(వి, ధ) విధానరూపాఙ్గలక్షణమాహ— సుఖదుఃఖాభ్యాం కృతోఽర్థ ఇత్యర్థః। ఉత్సాహేతి। ఇదం రామం ప్రతి జనకస్య వాక్యమ్। అత్ర ఉత్సాహేన సుఖమ్। వాల్యేన చ దుఃఖమ్। నయనయుగేత్యత్ర యథోక్తార్థేన సుఖమ్। తద్విరహాద్ దుఃఖమ్।

కుతూహలోత్తరా వాచః ప్రోక్తా తు పరిభావనా ॥౭౭॥

యథా వేణ్యాం ద్రౌపదీ యుద్ధం స్యాన్న వేతి సంశయానా తూర్యశబ్దానన్తరమ్', "ణాధ కిం దాణిం ఏసో పలఅజలహరత్థణిదమంసలో ఖణే ఖణే సమరదున్దుభీ తాడీఅది। (న, అ)

"వీజార్థస్య ప్రరోహః స్యాదుద్భేదః॥౭౮॥

యథా తత్రైవ, (ద్రౌపదీ) "ణాధ! పుణో వి తుఏ సమాసాసఇదవ్వా హమ్। (భీమః)

భూయః పరిభవక్లాన్తిలజ్జావిధురితాననమ్।
అనిఃశేషితకౌరవ్యం న పశ్యసి వృకోదరమ్। (ప, ఆ,)
కరణం పునః ప్రకృతార్థసమారమ్భః॥౭౯॥ (ఫ)

యథా తత్రైవ,

"దేవి, గచ్ఛామో వయమిదానీం కురుకులక్షయాయ ఇతి।

భేదః సంహతభేదనమ్॥౮౦॥

యథా తత్రైవ।

'అత ఏవాద్యప్రభృతి భిన్నోఽహం భవద్భ్యః'।

కేచిత్తు,—

భేదః ప్రోత్సాహనేతి వదన్తి। (బ)

(వి, న) భావనాలక్షణమాహ— కుతూహలేతి। ణాధేతి। నాథ కిమిదానీమ్ ఏష ప్రలయజలధరస్తనితమాంసలః క్షణే క్షణే సమరదున్దుభిస్తాడ్యతే। ఇతి సంస్కృతమ్। అత్ర యుద్ధేచ్ఛా ద్రౌపద్యాః కుతూహలోత్తరా ఏతా వాచః।

(వి, ప) ఉద్భేదలక్షణమాహ— బీజార్థస్యేతి। ప్రరోహ ఉత్పాద్యతానిశ్చయః। ణాధేతి। నాథ పునరపి సమాశ్వాసయితవ్యాఽహమ్ ఇతి సంస్కృతమ్। అహమితి ద్రౌపద్యత్యాః ఆత్మనిర్ద్దేశః। భూయ ఇతి। బన్ధురితం నామితం భూయో న పశ్యసీత్యన్వయః। భవిష్యత సామీప్యే వర్త్తమానా అత్ర భీమస్య కౌరవవధోత్పాద్యతానిశ్చయః।

(వి, ఫ) కరణలక్షణమాహ— కరణమితి। స్పష్టమ్।

(వి, వ) భేదలక్షణమాహ— భేద ఇతి। అద్య ప్రభృతీతి సహదేవే భీమస్యోక్తిః।

(లో, అ) ణాధేతి। నాథ కిమిదానీమ్ ఏష ప్రలయజలధరః స్తనితమాంసలక్షణే క్షణే సమరదున్దుభిస్తాడ్యతే।

(లో, ఆ) ణాధేతి। నాథ పునరపి త్వయా సమాశ్వాసయితవ్యాహమ్।

అథ ప్రతిముఖాఙ్గాని—

విలాసః పరిసర్పశ్చ విధూతం తాపనం తథా।

నర్మ్మ నర్మ్మద్యుతిశ్చైవ తథా ప్రశంసనం పునః।
విరోధశ్చ ప్రతిముఖే తథా స్యాత్ పర్య్యుపాసనమ్।
పుష్పం వజ్రముపన్యాసో వర్ణసంహార ఇత్యపి॥౮౧॥ (భ)

తత్ర—

సమీహా రతిభోగార్థా విలాస ఇతి కథ్యతే॥౮౨॥ (మ)

రతిలక్షణస్థ భావస్థ యో హేతుభూతో భోగో విషయః ప్రమదా పురుషో వా తదర్థా సమీహా విలాసః।

యథా శాకున్తలే—

కామం ప్రియా న సులభా మనస్తు తద్భావదర్శనాశ్వాసి।
అకృతార్థేఽపి మనసిజే రతిముభయప్రార్థనా కురుతే॥ (య, ఇ)

దృష్టనష్టానుసరణం పరిసర్పశ్చ కథ్యతే॥౮౩॥ (ర)

(వి, భ) ప్రతిముఖసన్ధేస్త్రయోదశాఙ్గాన్యాహ— విలాస ఇతి।

(వి, మ) రతిభోగార్థేతి। రతిరనురాగః, తద్భోగస్తద్విషయో నాయికాదిః, తత్ర సమీహా ఇచ్ఛా। యద్యపి రతిర్నిధువనమ్ తద్భోగాయ ఇచ్ఛేత్యేవమర్థ ఏవం ఉదాహరణానుసారీ యుజ్యతే। తథాపి గ్రన్థకృద్వ్యాఖ్యానురోధాదిత్థం వ్యాఖ్యాతమ్।

(వి, య) కామం ప్రియేతి। శకున్తలాలిపోస్ర్దుష్మన్తస్య ఉక్తిరియమ్— అకృతార్థేఽపీతి। కామిన ఉద్దేశ్యసిద్ధిరేవ మనసిజస్య కృతార్థతా, తద్రహితేఽపి మనసిజే ఇత్యర్థః। ఉభయప్రార్థనా ఉభయస్య రతిమనురాగాధిక్యమ్ కురుత ఇత్యర్థః। ప్రకృతే చ శకున్తలాయా భావదర్శనాత్ తత్ర్పార్థనాప్రార్థితస్య దుష్మన్తస్య రతిం కురుత ఇత్యర్థః।

(వి, ర) పరిసర్పలక్షణమాహ— దృష్టనష్టేతి। నష్టేతి ణశ అదర్శనే ఇతి ధాత్వర్థానుసారాద్ దృష్టస్యానర్థక్యమ్। తథా చ పూర్వదృష్టస్య పశ్చాదదృష్టస్య వస్తునోఽనుసరణమిత్యర్థః।

(లో, ఇ) కామమితి। మనసిజేఽకృతార్థేఽపి స్త్రీపుంసయుగలస్య సమ్భోగం వినాఽపి ఉభయప్రార్థనా అన్యోఽన్యప్రార్థనా రతిం ప్రీతిం కురుతే ఇత్యర్థః। నాయికాయా నాయకే నాయకస్య నాయికాయాం యది ప్రార్థనా దృశ్యతే తదా ఉపభోగాభావేఽపి తయోః ప్రాతిర్భవతి తేన తస్యా భావదర్శనేన ప్రార్థనా మయి అభివ్యక్తేతి మనః సమాశ్వాసి ఇతి।

యథా శాకున్తలే (రాజా) "భవితవ్యమత్ర తయా" తథా హి—

అభ్యున్నతా పురస్తాదవగాఢా జఘనగౌరవాత్ పశ్చాత్।

ద్వారేఽస్య పాణ్డుసికతే పదఙ్క్తి_ర్దృశ్యతేఽభినవా॥(ల)

కృతస్యానునయస్యాదౌ విధూతం త్వపరిగ్రహః॥౮౪॥ (వ)

యథా తత్రైవ "అలం వో అన్తేఉరిఆవిరహపజ్జుస్సుఏణ రాఏసిణా ఉవరుద్ధేణ। కేచిత్తు "విధూతం స్యాదరతిః" ఇతి వదన్తి। (శ)

ఉపాయాదర్శనం యత్తు తాపనం నామ తద్ భవేత్ ॥౮౫॥ (ష)

యథా రత్నావల్యామ్— (సాగరికా)

దుల్లహజణాణురాఓ లజ్జా గురుఈ పరఅసో అప్పా।
పియసహి! విసమం పేమ్మం మరణం సరణం ణవరి ఏక్కమ్॥ (స)

పరిహాసవచో నర్మ ॥౮౬॥

యథా రత్నావల్యామ్— (సుసఙ్గతా) సహి! జస్స కిదే తుమం ఆఆదా సో అఅం దే పురదో చిట్ఠది। (సాగరికా) (సాభ్యసూయమ్) “కస్స కిదే అహం ఆఅదా” (సుసఙ్గతా) అఇ అప్పసంకిదే! ణం చిత్తఫలఅస్స। (హ)

(వి, ల) భవితవ్యమత్ర తయేతి రాజ్ఞః ఉక్తిరియమ్। తయా శకున్తలయా భవితవ్యం స్థాతవ్యమితి। తత్ర హేతుమాహ— అభ్యున్నతేతి। యతోఽస్య లతాగృహస్య పాణ్డుసికతే ద్వారేఽభినవా పదపఙ్క్తిర్దృశ్యతే। కీదృశీ పురస్తాత్ పదస్య పూర్వభాగేఽభ్యున్నతా। పశ్చాద్భాగే జఘనగౌరవాదవగాఢా। అత్ర పూర్వదృష్టశకున్తలానుసరణమ్।

(వి, వ) విధూతలక్షణమాహ— కృతస్యేతి। ఆదౌ కృతస్యానునయస్య ప్రీతేః పశ్చాదపరిగ్రహ ఆహార్య్య ఇత్యర్థః।

(వి, శ) తత్రైవేతి। శాకున్తల ఏవ ఇత్యర్థః। అలమితి— అలం వోస్తః పురికావిరహపర్యుత్సుకేన రాజర్షిణా ఉపరుద్ధేనేతి సంస్కృతమ్। అత్ర సఖ్యా ఉపరోధవశాత్ శకున్తలాయా ఆదౌ ప్రీతిర్లభ్యతే। ఉపరోధనిషేధాచ్చాహార్యస్తదపీరగ్రహః। కేచిదితి— ఆహార్యాదీదృశనిషేధాదరత్యవగమాదత్ర అస్వరసః।

(వి, ష) తాపనలక్షణమాహ— ఉపాయేతి। ఉద్దేశ్యాఽర్థోపాయః।

(వి, స) దుల్లహేతి—

“దుర్లభజనానురాగో లజ్జా గుర్వీ పరవశ ఆత్మా।
ప్రియసఖి! విషమం ప్రేమ మరణం శరణం కేవలమేకమ్॥” ఇతి సంస్కృతమ్।

దుర్లభజనో రాజా। ణవరీతి కేవలే దేశీ, ఏవం ప్రధానం శరణమిత్యన్వయః।

(వి, హ) నర్మలక్షణమాహ— పరిహాసేతి। సహీతి। “సఖి! యస్య కృతే త్వమాయాతా సోఽయం తే పురతస్తిష్ఠతీ”తి సంస్కృతమ్। కస్సేతి। “కస్య కృతేఽహమాగతా”

ధృతిస్తు పరిహాసజా

నర్మద్యుతిః॥౮౭॥

యథా తత్రైవ, (సుసఙ్గతా) సహి అదక్ఖిణా దాణిం సి తుమం జా ఏవం భట్టిణా హత్థావలమ్బిదావి కోవం ణ ముఞ్చసి। (సాగం) (సభ్రూభఙ్గమీషద్ విహస్య) సుసఙ్గదే! దాణిం వి ణ విరమసి। కేచిత్తు దోషస్యాచ్ఛాదనం హాస్యం నర్మద్యుతిరితి వదన్తి। (క)

ప్రశంసనం వాక్యం స్యాదుత్తరోత్తరమ్॥౮౮॥ (ఖ)

యథా విక్రమోర్వశ్యామ్— (ఉర్వశీ) జఅదు జఅదు మహారాఔ (రాజా) మయా నామ జితం యస్య త్వయా జయ ఉదీర్యతే ఇత్యాది।

విరోధో వ్యసనప్రాప్తిః॥౮౯॥

యథా చణ్డకౌశికే— (రాజా) నూనమసమీక్ష్యకారిణా మయాఽన్ధేనేవ స్ఫురచ్ఛిఖాకలాపో జ్వలనః పద్భ్యాం సమాక్రాన్తః। (గ)

కృతస్యానునయః పునః।

స్యాత్ పర్యుపాసనమ్॥౯౦॥

యథా రత్నావల్యామ్, (విదూ०) భో మా కుప్ప। ఏసా హి కదలీఘరాన్తరం గదేత్యాది। (ఘ)

పుష్పం విశేషవచనం మతమ్॥౯౧॥(ఙ)

ఇతి సంస్కృతమ్। అయీతి। "అయి అన్యశఙ్కితే నను చిత్రఫలకస్య" ఇతి సంస్కృతమ్।

(వి, క) నర్మద్యుతిలక్షణమాహ— ధృతిరితి। పరిహాససహిష్ణుతా ఇత్యర్థః। సహీతి। సఖి అదక్షిణా ఇదానీమసి త్వమ్। యా ఏవం భర్త్రా హస్తావలమ్బితాఽపి కోపం న ముఞ్చసీతి। సుసఙ్గతే! ఇదానీమపి న విరమసి। అత్ర సాగరికాయాః సుసఙ్గతాకృతపరిహాససహిష్ణుతా। నర్మణి తస్యాఽసూయతాప్రదర్శనాద్ అసహిష్ణుతా ఇతి భేదః। కేచిదితి। అత్ర దోషాచ్ఛాదనాప్రతీత్యా అస్వరసః।

(వి, ఖ) ప్రశంసనరూపాఙ్గస్య లక్షణమాహ— ప్రశంసనమితి। ప్రశస్యతేఽనేన ఇతి ప్రశంసనమ్, ఉత్తరోత్తరం తాదృశం వాక్యమేవ ప్రశంసననామాఙ్గమిత్యర్థః।

(వి, గ) విరోధలక్షణమాహ— విరోధ ఇతి। రాజా హరిశ్చన్ద్రః। స్ఫురదార్చిఃసమూహోజ్జ్వలనో విశ్వామిత్రః।

(వి, ఘ) పర్యుపాసనాఙ్గలక్షణమాహ— కృతస్యేతి। కృతస్య కోపహేతోరిత్యర్థః। పునరనునయః కోపాకరణహేతుప్రదర్శనమిత్యర్థః। భో ఇతి। భో వయస్య మా కుప్య। ఏషా హి కదలీగృహాన్తరం గతేతి సంస్కృతమ్। ఏషేతి— కదలీగృహాన్తరప్రవేశస్య ప్రదర్శనమ్।

(వి, ఙ) పుష్పనామాఙ్గలక్షణమాహ— పుష్పమితి। అయం విశేషో విలక్షణపదార్థ ఇత్యేవమర్థకం వచనమిత్యర్థః।

యథా తత్రైవ, (రాజా హస్తే గృహీత్వా స్పర్శ నాటయతి।)

(విదూం) భో వఅస్స ఏసా అపువ్వా సిరీ తుఏ సమాసాదిదా।

(రాజా।) వయస్య! సత్యమ్।

శ్రీరేషా పాణిరప్యస్యాః పారిజాతస్య పల్లవః।

కుతోఽన్యథా స్రవత్యేష స్వేదఛద్మామృతద్రవః॥ (చ)

ప్రత్యక్షనిష్ఠురం వజ్రమ్॥౯౨॥

యథా తత్రైవ, (రాజా) కథమిహస్థోఽహం త్వయా జ్ఞాతః? (సుసంగదా) ణ కేవలం తుమం సమం చిత్తఫలఏణ। తా జావ గదుఅ దేవీఏ ణివేదఇస్సమ్। (ఛ)

ఉపన్యాసః ప్రసాదనమ్॥౯౩॥ (జ)

యథా తత్రైవ, (సుసంగదా) భట్టా! అలం సఙ్కాఏ। మఏవి భట్టిణీఏ పసాదేణ కీలిదం జ్జేవ ఏదిహిం। తా కిం కరణాభరణేణ। అదోవి మే గరుఅరో పసాదో ఏసో జం తుఏ అహం ఏత్థ ఆలిహిదత్తి కువిదా మే పిఅసహీ సాఅరిఆ। ఏసా జ్జేవ పసాదీఅదు। కేచిత్తు— ఉపపత్తికృతో యోఽర్థ ఉపన్యాసః స కీర్తిత ఇతి వదన్తి, ఉదాహరన్తి చ తత్రైవ, అదిముహరా క్ఖు సా గబ్భదాసీతి। (ఝ)

చాతుర్వర్ణ్యోపగమనం వర్ణసంహార ఇష్యతే॥౯౪॥ (ఞ)

(వి, చ) భో ఇతి। "భో వయస్య ఏషాఽపూర్వా శ్రీస్త్వయా సమాసాదితా" ఇతి సంస్కృతమ్। శ్రీరేషేతి। స్వేదచ్ఛద్మ ఘర్మవ్యాజః। పారిజాతపల్లవాద్ అమృతద్రవస్రవణాత్।

(వి, ఛ) వజ్రరూపాఙ్గలక్షణమాహ— ప్రత్యక్షేతి। న కేవలమితి। న కేవలం త్వం సమం చిత్రఫలకేన। తద్యావద్గత్వా దేవ్యై నివేదయిష్యామి। ఇతి సంస్కృతమ్। ఇదం సుసఙ్గతావాక్యం రాజ్ఞః సాక్షాన్నిష్ఠురమ్।

(వి, జ) ఉపన్యాసలక్షణమాహ— ఉపన్యాస ఇతి। ప్రసాదనం ప్రసాదనప్రార్థనా।

(వి, ఝ) భర్తః! అలం శఙ్కయా మయాపి భర్త్ర్యాః ప్రసాదేన క్రీడితమేవ ఏత్రైః। తత్ కిం కర్ణాభరణేన! అతోఽపి మే గురుతరః ప్రసాద ఏష యత్త్వయాఽహమత్రాలిఖితేతి కుపితా మే ప్రియసఖీ సాగరికా। ఏషైవ ప్రసాద్యతామితి సంస్కృతమ్। త్రైః కర్ణాభరణైః కిం త్వయేత్యాదిః సాగరికోక్తేరనువాదః। అత్ర సాగరికాప్రసాదనప్రార్థనా ఉపపత్తికృత ఇతి

యుక్త్యుపపాదసత్త్వాదుక్తేత్యర్థః। అదీతి। అతిముఖరా ఖల్వేషా గర్భదాసీతి సంస్కృతమ్। గర్భదాసీ అన్తఃపురదాసీ। అత్ర సమం చిత్రఫలకేనేత్యాది నిష్ఠురం సుసఙ్గతయా పూర్వముక్తం వచనం విదూషకోక్త్యుపపాదకమ్।

(వి, ఇ) వర్ణసంహారాఙ్గలక్షణమాహ— చాతుర్వర్ణ్యేతి। బ్రాహ్మణాద్యనేకవర్ణానాం మేలనకథనమిత్యర్థః

యథా వీరచరితే తృతీయేఽఙ్కే—

పరిషదియమృషీణామేష వీరో యుధాజిత్

సమమృషిభిరమాత్యైర్లోమపాదశ్చ వృద్ధః।

అయమవిరతయజ్ఞో బ్రహ్మవాదీ పురాణః

ప్రభురపి జనకానామద్రుహో యాజకాస్తే॥ (ట)

ఇత్యత్ర ఋషిక్షత్త్రాదీనాం వర్ణానాం మేలనమ్। అభినవగుప్తపాదాస్తు, వర్ణశబ్దేన పాత్రాణ్యుపలక్ష్యన్తే। సంహారో మేలనమితి వ్యాచక్షతే ఉదాహరన్తి చ రత్నావల్యాం ద్వితీయేఽఙ్కే— అదోవి మే అఅం గరుఅరో పసాదో ఇత్యాదేరారభ్య, ణం హత్థే గేణ్హిఅ పసాదేహి ణం। (రాజా) క్వాసౌ క్వాసావిత్యాది।

అథ గర్భాఙ్గాని—(ఠ)

అభూతాహరణం మార్గో రూపోదాహరణే క్రమః।

సంగ్రహశ్చానుమానం చ ప్రార్థనా క్షిప్తిరేవ చ।

త్రోటకాధి బలోద్వేగా గర్భే స్యుర్విద్రవస్తథా॥౬౫॥

తత్ర వ్యాజాశ్రయం వాక్యమభూతాహరణం మతమ్ ॥౬౬॥

యథా అశ్వత్థామాఙ్కే—

“అశ్వత్థామా హత ఇతి పృథాసూనునా స్పష్టముక్త్వా।

(వి, ట) పరిషదియమితి। మిలితబ్రాహ్మణాద్యనేకవర్ణసభాప్రదర్శనమిదమ్। ఇయమృషీణాం పరిషద్ సభా। యుధాజిత్। కేకయదేశపతిరపి ఋషిభిరమాత్యైశ్చ సమమ్ ఏష వృద్ధో రాజా లోమపాదః। అయమపి జనకానాం జనకవంశస్య ప్రభుః సరిధ్వజః అవిరతయజ్ఞో బ్రహ్మవాదీ చ। అద్రుహః ద్రోహశూన్యాస్తే ప్రసిద్ధా యాజకాః ఏతే ఇతి శేషః।

(వి, ఠ) పాత్రాణీతి। నాట్యపాత్రాణీత్యర్థః। అదోవీతి। అతోఽపి అయం గురుతరః ప్రసాద ఇత్యాదేరారభ్య ఇత్యర్థః। ఇత్యాదేరిత్యవధౌ పఞ్చమీ। జం కిణ అహం తత ఏత్థ ఆలిహి దేత్యాదికమాదావిత్యాద్యవధిరూపేత్యర్థః। ణం హత్థేతి। నను హస్తే గృహీత్వా ప్రసాదయ ఏనామిత్యర్థః। క్వాసౌ క్వాసావితి హర్షే వీప్సా। అత్ర రాజా సుసఙ్గతా సాగరికాశ్చ పాత్రాణి, ఏషాం మేలనమ్।

(వి, డ) గర్భసన్ధేర్ద్వాదశాఙ్గాన్యాహ— అభూతేతి। అభూతాహరణలక్షణమాహ— తత్ర వ్యాజేతి। అశ్వత్థామా హత ఇతి యుధిష్ఠిరస్య వ్యాజాశ్రయవాక్యమ్।

స్వైరం శేషే గజ ఇతి కిల వ్యాహృతం సత్యవాచా2” ॥ (డ)

తత్త్వార్థకథనం మార్గః॥౯౭॥

యథా చణ్డకౌశికే— (రాజా) భగవన్!

గృహ్యతామర్జితమిదం భార్యాతనయవిక్రయాత్।
శేషస్యార్థే కరిష్యామి చాణ్డాలేఽప్యాత్మవిక్రయమ్॥ (ఢ)

రూపం వాక్యం వితర్కవత్॥౯౮॥

యథా రత్నావల్యామ్। (రాజా)

మనః ప్రకృత్యైవ చలం దుర్లక్ష్యఞ్చ తథాపి మే।
కామేనైతత్కథం విద్ధం సమం సర్వైః శిలీముఖైః॥ (ణ)

ఉదాహరణముత్కర్షయుక్తం వచనముచ్యతే॥౯౯॥ (త)

యథా అశ్వత్థామాఙ్కే—

యో యః శస్త్రం బిభర్తి స్వభుజగురుమదః పాణ్డవీనాం చమూనాం
యో యః పాఞ్చాలగోత్రే శిశురధికవయా గర్భశయ్యాం గతో వా।
యో యస్తత్కర్మసాక్షీ చరతి మయి రణే యశ్చ యశ్చ ప్రతీపః
క్రోధాన్ధస్తస్య తస్య స్వయమిహ జగతామన్తకస్యాన్తకోఽహమ్॥(థ)

(వి, ఢ) మార్గరూపాఙ్గలక్షణమాహ— తత్త్వార్థేతి। అవ్యాజకథనమిత్యర్థః। గృహ్యతామితి— విశ్వామిత్రం ప్రతి హరిశ్చన్ద్రనృపతేరుక్తిరియమ్। భార్యాయాస్తనయస్య విక్రయణాదర్జితమిదం విత్తం గృహ్యతామిత్యన్వయః। శేషస్య విత్తస్యాప్యర్థే నిమిత్తమాత్మవిక్రయం కరిష్యామి। తత్ర రాజ్ఞః ఆపద్యపి అవ్యాజకథనమ్।

(వి, ణ) రూపాత్మకమఙ్గమాహ— రూపమితి। వితర్కోఽసమ్భవివస్తుహేత్వనుసన్ధానమ్। మనః ప్రకృత్యైవేతి— సాగరికావిరహిణో రాజ్ఞోఽయం వితర్కః। దుర్లక్ష్యం లక్షితుం ద్రష్టుమశక్యమ్।

(వి, త) ఉదాహరణరూపస్యాఙ్గస్య లక్షణమాహ— ఉదాహరణమితి। ఉత్కర్షయుక్తం స్వాహఙ్కారయుక్తమ్।

(వి, థ) యో యః శస్త్రమితి। క్రుద్ధస్యాశ్వత్థామ్న ఉక్తిరియమ్। మయి రణే చరతి సతి పాణ్డవీనాం చమూనాం మధ్యే స్వభుజగురుమదః సన్ యో యః శస్త్రం బిభర్తి ఏవం యో యః పాఞ్చాలగోత్ర ఇత్యాది। ఏవం యో యస్తత్కర్మ ఇత్యాది। తత్కర్మ మృతస్య మమ పితుః శిరశ్ఛేదనరూపమ్। ఏవం యశ్చ యశ్చ మమ ప్రతీపః క్రోధాన్ధోఽహం జగతామన్తకస్య తస్య తస్యాన్తక ఇత్యర్థః। త్రైర్జగదన్తకస్య క్రోధోద్దీపనాద్ ఏవ జగదన్తక ఇత్యర్థః।

---

2 'తచ్ఛ్రుత్వాసౌ దయితతనయః ప్రత్యయాత్తస్య రాజ్ఞః। శస్త్రాణ్యాజౌ నయనసలిలం చాపి తుల్యం ముమోచ॥

భావతత్త్వోపలబ్ధిస్తు క్రమః స్యాత్॥౧౦౦॥

యథా శాకున్తలే, (రాజా) "స్థానే ఖలు విస్మితనిమేషేణ చక్షుషా ప్రియామవలోకయామి। తథా హి—

ఉన్నమితైకభ్రూలతమాననమస్యాః పదాని రచయన్త్యాః।
పులకాఞ్చితేన కథయతి మయ్యనురాగం కపోలేన॥ (ద)

సంగ్రహః పునః। సామదానార్థసంపన్నః॥౧౦౧॥

యథా రత్నావల్యామ్— (రాజా) సాధు వయస్య! ఇదం తే పారితోషికమ్। (ఇతి కటకం దదాతి)। (ధ)

లిఙ్గాదూహ్యోఽనుమానతా॥౧౦౨॥

యథా జానకీరాఘవే నాటకే (రామః)।

లీలాగతైరపి తరఙ్గయతో ధరిత్రీ-
మాలోకనైర్నమయతో జగతాం శిరాంసి।
తస్యానుమాపయతి కాఞ్చనకాన్తిగౌర-
కాయస్య సూర్యతనయత్వమధృష్యతాఞ్చ॥ (న)

రతిహర్షోత్సవానాన్తు ప్రార్థనం ప్రార్థనా భవేత్॥౧౦౩॥

యథా రత్నావల్యామ్— ప్రియే సాగరికే!

శీతాంశుర్ముఖముత్పలే తవ దృశౌ పద్మానుకారౌ కరౌ
రమ్భాస్తమ్భనిభం తథోరుయుగలం బాహూ మృణాలోపమౌ।

(వి, ద) క్రమరూపాఙ్గలక్షణమాహ— భావేతి। భావస్యానురాగస్య తత్త్వేనోపలబ్ధిరిత్యర్థః ఉన్నమితేతి— పదాని శ్లోకఘటకపదాని రచయన్త్యాః అస్యా ఆననం కర్తృపులకాఞ్చితేన కపోలేన మయి అనురాగం కథయతి ఇత్యర్థః। కీదృశమాననమ్! ఉన్నమితైకభ్రూలతమ్।

(వి, ధ) సామదానేతి। సామ్నా ప్రీత్యా దానేన చ సంప్రదానస్య దీయమానధనసంపత్తిరిత్యర్థః। సాధ్వితి—దీయమానకటకరూపధనసంపత్తిర్విదూషకస్య।

(వి, న) అనుమానరూపాఙ్గలక్షణమాహ— లిఙ్గాదితి। అనుమానతా అనుమానమ్। లీలేతి। పరశురామవర్ణనమిదమ్। తస్య లీలా వ్యవసాయః। సూర్య్యతనయత్వం సూర్య్యతుల్యతేజస్విత్వేన సూర్య్యపుత్రత్వమధృష్యత్వం చానుమాపయతి। తస్య కీదృశస్య గతైర్గమనైరపి ధరిత్రీం తరఙ్గయతః చాలయతః। ఆలోకనైర్జగతాం శిరాంసి నమయతస్తద్దృష్టమాత్రైః సర్వైః ప్రణమ్యమానత్వాత్। కాఞ్చనకాన్తివద్ గౌరకాయస్య।

(వి, ప) ప్రార్థనాఙ్గరూపాఙ్గలక్షణమాహ— రతీతి। రత్యర్థం యో నాయికాయా హర్షో నాయకస్య తాదృశోత్సవానాం ప్రార్థనేత్యర్థః। శీతాంశురిత్యాది। శీతాంశురూపత్వాదినా

ఇత్యాప్లోదకరాఖిలాఙ్గి! రభసాన్నిఃశఙ్కమాలిఙ్గ్య మా-

మఙ్గాని త్వమనఙ్గతాపవిధురాణ్యేహ్యేహి నిర్వాపయ॥(ప)

ఇదఞ్చ ప్రార్థనాఖ్యమఙ్గమ్। యన్మతే నిర్వహణే ఇహ భూతావసరత్వాభావాత్ ప్రశస్తినామాఙ్గం నాస్తి తన్మతానుసారేణోక్తమ్। అన్యథాఙ్గానాం పఞ్చషష్టిసంఖ్యకత్వప్రసఙ్గాత్। (ఫ)

రహస్యార్థస్య తూద్భేదః క్షిప్తిః స్యాత్॥౧౦౪॥

యథా అశ్వత్థామాఙ్కే—

ఏకస్యైవ విపాకోఽయం దారుణో భువి వర్త్తతే।
కేశగ్రహే ద్వితీయేఽస్మిన్ నూనం నిఃశేషితాః ప్రజాః॥(బ)

త్రోటకం పునః। సంరబ్ధవాక్॥౧౦౫॥

యథా చణ్డకౌశికే— (కౌశికః)।

ఆః పునః కథమద్యాపి న సంభృతాః స్వర్ణదక్షిణాః। (భ)

అభిబలమభిసన్ధిశ్చలేన యః॥౧౦౬॥ (మ)

ఆహ్లాదకరాఖిలాఙ్గి! ఏహి ఏహి రభసాత్ బలాత్ మదఙ్గాని నిఃశఙ్కమాలిఙ్గ్య అనఙ్గతాపవిధురాణి తాని నిర్వాపయ। తాపశూన్యాని కురు ఇత్యర్థః।

అత్రాలిఙ్గనాధీనోత్సవప్రార్థనా।

(వి, ఫ) అత్రైతదంశస్య నిర్వహణసన్ధేః ప్రశస్తినామాఙ్గస్య వైకల్పికీ స్థితిః। అనయోర్మిలితస్థితసత్త్వే తు వక్ష్యమాణచతుఃషష్టిసంఖ్యాసన్ధ్యఙ్గానాం న భవతి। పఞ్చషష్టిత్వాపత్తేః। తథా హి అత్ర గర్భసన్ధౌ ఏతదఙ్గసత్త్వే ఏతాన్యఙ్గాని త్రయోదశ భవన్తి, ముఖసన్ధ్యఙ్గాని చ ద్వాదశోక్తాని, అన్యసన్ధిద్వయాఙ్గాని చ త్రయోదశ త్రయోదశ। నిర్వహణసన్ధ్యఙ్గాని చతుర్దశేతి। పఞ్చషష్టిత్వం ప్రసజతి। అతో యన్మతే నిర్వహణసన్ధౌ ప్రశస్తినామకం చరమాఙ్గం నాస్తి తన్మతే ఏవాత్రేదమ్ అఙ్గమన్యథా తు నేత్యాహ— ఇదఞ్చేతి।

తత్ర ప్రశస్తినామాఙ్గసత్త్వే హేతుమాహ— భూతావసరత్వాభావాదితి। భూతాని ప్రాణినో నాట్యపాత్రాణి తదవసరత్వం తద్వృత్త్వమ్। అఙ్గానామ్ ఇత్యఙ్గాని భూతావసరాణ్యుచ్యన్తే। ప్రశస్త్యఙ్గస్య సదస్యాశీర్వాదత్వేన తథాత్వాభావాదిత్యర్థః।

(వి, బ) క్షిప్తిరూపమఙ్గమాహ— రహస్యార్థస్యేతి। రహస్యార్థోఽభినేతవ్యార్థ ఇతివృత్తరూపోఽర్థస్తస్య భేద ఉత్పత్తిసూచనమ్। ఏకస్యేతి। ఏకస్య ద్రౌపదీకేశగ్రహణస్య। ద్వితీయే మృతద్రోణస్య ధృష్టద్యుమ్నేన కేశగ్రహేఽత్ర సర్వసంహారరూపస్య రహస్యస్య ఉత్పత్తిసూచనమ్।

(వి, భ) త్రోటకరూపాఙ్గలక్షణమాహ— త్రోటకం పునరితి। సంరబ్ధవాక్ సక్రోధవాక్। ఆః పాపేతి। హరిశ్చన్ద్రం నృపం ప్రతి పృథివీదానదక్షిణాదానార్థం విశ్వామిత్రస్య సక్రోధవాక।

(వి, మ) అధిబలాఙ్గలక్షణమాహ— అధిబలమితి। అభిసన్ధిరుద్దేశఘటనార్థం ఛలేనానుసన్ధానమ్।

యథా వేణ్యాం, (కృష్ణః)— "ఏతే భగవన్తో వ్యాసవాల్మీకిప్రభృతయోఽభిషేకం ధారయన్తస్తిష్ఠన్తి" ।ఇతి। అనేన ప్రాప్తరాజ్యస్యాభిషేకమఙ్గలైః స్థిరీకరణం కృతిః। (ద)

శుశ్రూషాదిః ప్రసాదః స్యాత్ ॥౧౩౦॥

యథా తత్రైవ— భీమేన ద్రౌపద్యాః కేశసంయమనమ్।

ఆనన్దో వాఞ్ఛితాగమః ॥౧౩౧॥

యథా తత్రైవ, (ద్రౌపదీ) “విసుమరిదం ఏవం వావారం ణాధస్స పసాదేణ పుణోవి సిక్ఖిస్సమ్।" (ధ)

సమయో దుఃఖనిర్యాణమ్॥౧౩౨॥

యథా రత్నావల్యామ్— వాసవదత్తా (రత్నావలీమాలిఙ్గ్య) “సమస్సస బహీణిఏ సమస్సస।” (న)

తద్భవేదుపగూహనమ్

యత్ స్యాదద్భుతసంప్రాప్తిః॥౧౩౩॥

యథా మమ ప్రభావత్యాం నారదదర్శనాత్ ప్రద్యుమ్న ఊర్ధ్వమవలోక్య—

దధద్విద్యుల్లేఖామివ కుసుమమాలాం పరిమల-
భ్రమద్భృఙ్గశ్రేణీధ్వనిభిరుపగీతాం తత ఇతః।
దిగన్తం జ్యోతిర్భిస్తుహినకరగౌరైః శవలయ-
న్నితః కైలాసాద్రేః పతతి వియతః కిం పునరిదమ్?॥ (ప)

(వి, ద) కృతిరూపమఙ్గమాహ— లబ్ధానుగమనమితి। అనుగమనం స్థిరీకరణమ్। అభిషేకం ధారయన్తః ప్రాపయన్తః। ధారయన్తీతి క్వచిత్ పాఠః।

(వి, ధ) ఆనన్దరూపాఙ్గమాహ— ఆనన్ద ఇతి। విసుమరిదం ఇతి। విస్మృతమిమం వ్యాపారం నాథస్య ప్రసాదేన పునరపి శిక్షిష్యే ఇతి సంస్కృతమ్। వ్యాపారః కేశసంయమనరూపః।

(వి, న) సమయరూపమఙ్గమాహ— సమయ ఇతి। సమస్సస ఇతి। సమాశ్వసిహి భగిని! సమాశ్వసిహీతి సంస్కృతమ్। ఇయం సాగరికాయాః మాతులకన్యకాత్వేన పరిచయే సతి వాసవదత్తాయా ఉక్తిః।

(వి, ప) ఉపగూహనరూపమఙ్గమాహ— తద్బ్రువేదితి। అద్భుతసంప్రాప్తిః అద్భుతదర్శనమ్। దధదిత్యాది। కైలాసాద్రేరిత్యపాయే పఞ్చమీ। తథా చ కైలాసాద్రేరపేతో వియతో వియతోఽవధేః పతతి కశ్చిత్ పదార్థ ఇతి శేషః। కైలాసాద్రిరితి క్వచిత్ ప్రామాదికః పాఠః। తస్య కుసుమమాలాధారణాభావాత్। కీదృశః పదార్థః? విద్యుల్లేఖామివ కుసుమమాలాం

సామదానాది భాషణమ్॥౧౩౪॥

యథా చాణ్డకౌశికే— (ధర్మః) “తదేహి। ధర్మలోకమధితిష్ఠ।” (ఫ)

పూర్వవాక్యన్తు విజ్ఞేయం యథోక్తార్థోపదర్శనమ్॥౧౩౫॥

యథా వేణ్యాం— (భీమః) “బుద్ధిమతికే! క్వ సా భానుమతీ పరిభవతు సమ్ప్రతి పాణ్డవదారాన్”। (బ)

వరప్రదానసంప్రాప్తిః కావ్యసంహార ఇష్యతే॥౧౩౬॥

యథా సర్వత్ర— “కిన్తే భూయః ప్రియముపకరోమీ”తి। (భ)

నృపదేశాదిశాన్తిస్తు ప్రశస్తిరభిధీయతే॥౧౩౭॥

యథా ప్రభావత్యామ్—

రాజానః సుతనిర్విశేషమధునా పశ్యన్తు నిత్యం ప్రజా
జీయాసుః సదసద్వివేకపటవః సన్తో గుణగ్రాహిణః।
శస్యస్వర్ణసమృద్ధయః సమధికాః సన్తు క్షమామణ్డలే
భూయాదవ్యభిచారిణీ త్రిజగతో భక్తిశ్చ నారాయణే॥

అత్ర చ ఉపసంహారప్రశస్త్యోరన్తే ఏకేన క్రమేణైవ స్థితిః। (మ)

దధత్। మాలాం కీదృశీ? పరిమలేన తత ఇతో భ్రమన్తీనాం భృఙ్గశ్రేణీనాం ధ్వనిభిరుపగీతామ్। పదార్థశ్చ కీదృశః? తుహినకరగౌరైర్జ్యోతిర్భిర్దిగన్తం శవలయన్। దిగన్తస్యాపి శ్యామత్వేన ధవలజ్యోతిర్మిశ్రణాత్ శవలతా। అతః కిం పునరిదమిత్యర్థః।

(వి, ఫ) భాషణరూపమఙ్గమాహ— సామదానేతి। సమ్ప్రదానస్య శాన్తత్వం సామ తేన దానమ్। ఆదిపదాద్ దాతుర్ముక్తిర్వా ఇతి। యత్తు సంగ్రహరూపస్య గర్భసన్ధ్యఙ్గస్య సామదానార్థసమ్పత్తిరితి లక్షణమ్, తత్ర దాతురేవ సామప్రీతిరర్థశ్చ ధనమితి భేదః। ధర్మలోకం ధర్మార్జితం లోకమ్।

(వి, బ) పూర్వవాక్యరూపమఙ్గమాహ— పూర్వవాక్యం త్వితి। యథోక్తార్థోపదర్శనమ్ పరేణ యథోక్తకటువాక్యస్య స్మరణమిత్యర్థః। భానుమతీ దుర్యోధనస్య పత్నీ తయా దాసీద్వారా ప్రాక్ కటూక్తిః కృతా।

(వి, భ) కావ్యసంహారరూపమఙ్గమాహ— వరప్రదానేతి। వరప్రదానార్థం సంప్రాప్తిస్తత్కాలోపస్థితిరిత్యర్థః। సర్వత్రేతి। సర్వనాటకాన్తే ఇత్యర్థః। కిన్తే ఇత్యాదినా హి వరప్రదానార్థం తత్కాలోపస్థితిర్లభ్యతే।

(వి, మ) ప్రశస్తిరూపమఙ్గమాహ— నృపదేశాదీతి। నృపస్య దేశాదేః శాన్తిః స్వస్త్యయనమాశీర్వాద ఇత్యర్థః। రాజాన ఇత్యాది। అధునా సుతనిర్విశేషం యథా స్యాత్ తథా రాజానః ప్రజాః పశ్యన్తు। గుణగ్రాహిణః సన్తః శిష్టా జీయాసుః ఉత్కర్షభాజో భవన్తు, యత స్తే సదసద్వివేకపటవః। క్ష్మామణ్డలే శస్యానాం సువర్ణానాఞ్చ సమృద్ధయః సమధికాః సన్తు। నారాయణే చావ్యభిచారిణీ అకాదాచిత్కీ భక్తిః త్రిజగతాం

ఇహ చ ముఖసన్ధౌ ఉపక్షేపపరికరపరిన్యాసయుక్త్యుద్భేదసమాధానానాం ప్రతిముఖే చ పరిసర్పణప్రగమనవజ్రోపన్యాసపుష్పాణాం గర్భే అభూతాహరణమార్గత్రోటకాధిబలావక్షేపాణాం విమర్శే అపవాదశక్తివ్యవసాయప్రరోచనాదానానాం ప్రాధాన్యమ్। “అన్యేషాఞ్చ యథాసమ్భవం స్థితి” రితి కేచిత్। (య)

చతుఃషష్టివిధం హ్యేతదఙ్గం ప్రోక్తం మనీషిభిః।

కుర్యాదనియతే తస్య సన్ధావపి ప్రవేశనమ్।

రసానుగుణతాం వీక్ష్య రసస్యైవ హి ముఖ్యతా॥౧౩౮॥

యథా వేణీసంహారే తృతీయాఙ్కే దుర్యోధనకర్ణయోర్మహత్ సంప్రధారణమ్। ఏవమన్యత్రాఽపి। యత్తు రుద్రటాదిభిర్నియమ ఏవేతి ఉక్తం తల్లక్ష్యవిరుద్ధమ్। (ర)

ఇష్టానుసరణాశ్చర్యలాభో వృత్తాన్తవిస్తరః।

రాగప్రాప్తిః ప్రయోగస్య గోప్యానాం గోపనం తథా।

ప్రకాశనం ప్రకాశ్యానామఙ్గానాం షడ్విధం ఫలమ్। (ల, ఈ)

భూయాదితి నృపదేశాదిశాన్తిః। అత్ర చేతి— కావ్యసంహారరూపమఙ్గోపసంహారః। అన్తే నాటకాన్తే ఉపసంహారప్రశస్త్యోర్నిర్దిష్టక్రమణైవోపస్థితిరిత్యర్థః।

(వి, య) సన్ధిషు యాన్యఙ్గాన్యుక్తాని తేషు కతిచిత్ అఙ్గాన్యేవ ఆవశ్యకత్వేన ప్రధానానీతి కేచిదాహుః। సన్ధౌ సన్ధౌ చ తాని దర్శయతి। ఇహ చేతి। కేచిదితి అస్వరసః। సర్వేషామఙ్గానామనియమే నానావశ్యకత్వదర్శనాదుపసంహారప్రశస్త్యోరేవావశ్యకత్వదర్శనాత్।

(వి, ర) చతుఃషష్టిరితి। ప్రార్థనాప్రశస్త్యోర్మతభేదేన వైకల్పికత్వస్యోక్తత్వాత్। సముచ్చయే తు పఞ్చషష్టిత్వాపత్తేరిత్యుక్తం ప్రాగేవ। సన్ధీనాముక్తాన్యఙ్గాని। ప్రాయికత్వాభిప్రాయేణైవోక్తాని। రసానుగుణానురోధేన తు ఏకసన్ధేరఙ్గాని అన్యసన్ధావపి కుర్యాదిత్యాహ— కుర్యాదనియతే ఇతి। అనియతే సన్ధావపి తస్యాఙ్గస్య నివేశనం కుర్యాత్ ఇత్యన్వయః। సంప్రధారణమితి। ముఖసన్ధేర్యుక్తిరూపమఙ్గసంప్రధారణం తచ్చ గర్భసన్ధావపి కృతమిత్యర్థః। తత్ర దుర్యోధనకర్ణాభ్యాం యుక్తికరణాత్। తల్లక్ష్యవిరుద్ధమితి। లక్ష్యేషు ఉదాహరణనాటకేషు అనియమదర్శనాత్ విరుద్ధమిత్యర్థః।

(వి, ల) ఇదానీముక్తాఙ్గానాం యథాసమ్భవం షట్ ఫలాన్యాహ। ఇష్టానుసరణేతి। ఇష్టస్యార్థస్యానుసరణమిత్యర్థః। ఇష్టార్థరచనేతి। ఇష్టానుహరణేతి క్వచిత్ పాఠః। ఆశ్చర్యలాభోఽద్భుతవస్తులాభ ఇత్యర్థః। వృత్తాన్తస్య విస్తరేణ జ్ఞానమ్। రాగప్రాప్తిరనురాగలాభః। గోప్యానామర్థానాం సంగోపనమ్। ప్రకాశ్యానామర్థానాం ప్రకాశనఞ్చేతి ప్రయోగస్య ముఖసన్ధ్యాది-

---

(లో, ఈ) యద్వస్తు గోపయితుమిష్టం తదఙ్గస్వరూపవిజ్ఞాపనేన సుఖేన గోపయితు ఏవం ప్రకాశ్యానాం ప్రకాశశ్చేత్యర్థః।

అఙ్గహీనో నరో యద్వన్నైవారమ్భక్షమో భవేత్।
అఙ్గహీనం తథా కావ్యం న ప్రయోగాయ యుజ్యతే॥౧౩౯॥

సమ్పాదయేతాం సన్ధ్యఙ్గం నాయకప్రతినాయకౌ।
తదభావే పతాకాద్యాస్తదభావే తథేతరః॥౧౪౦॥(వ)

ప్రాయేణ ప్రధానపురుషప్రయోజ్యాని సన్ధ్యఙ్గాని భవన్తి। కిన్తూపక్షేపాదిత్రయం బీజస్యాల్పమాత్రసముద్దిష్టత్వాదప్రధానపురుషప్రయోజితమేవ సాధు। (శ)

రసవ్యక్తిమపేక్ష్యైషామఙ్గానాం సన్నివేశనమ్।

ప్రయోగస్య అఙ్గానాముపక్షేపాద్యఙ్గానాం షట్ ఫలానీత్యర్థః। యథా కావ్యార్థోత్పత్తిరూపస్య ఉపక్షేపరూపస్య ముఖసన్ధ్యఙ్గస్య ఇష్టానుసరణం ఫలమ్। ఏవమన్యాఙ్గానామన్యాని పఞ్చఫలాని యథాసమ్భవం నాటకేషు అనుసన్ధేయాని।

(వి, వ) నాట్యే ప్రయోగేఽఙ్గానామావశ్యకత్వమాహ— అఙ్గహీన ఇతి। నారమ్భక్షమః న కార్యారమ్భక్షమః। సమ్పాదయేతామితి। అనేన సన్ధ్యఙ్గనిర్వాహకౌ ప్రథమతో నాయకప్రతినాయకావేవేతి ఉక్తమ్। తదభావే క్వచిత్ తాభ్యామనిర్వాహే పతాకాద్యాస్తన్నిర్వాహకాః। పతాకా చ 'వ్యాపి ప్రాసఙ్గికం వృత్తం పతాకేత్యభిధీయతే।' ఇత్యనేన నాయకస్య వృత్తం పతాకేత్యుక్తమ్। అత్ర చ తత్సమ్బన్ధాత్ నాయకసహాయ ఏవ తత్త్వేనోక్తః। తదాద్యాస్తన్నిర్వాహకాః। ఆద్యపదాత్ నాయికాసహాయాః, తైరప్యనిర్వాహ్యం యత్। ఇతరోఽపి తన్నిర్వాహక ఇత్యర్థః।

(వి, శ) ఉపక్షేపాద్యఙ్గత్రయస్య చ ప్రధాననాయకేతరేణ సముద్దిష్టత్వే ఏవ సాధుతా ఇత్యాహ— కిన్తూపక్షే పేతి। తత్ర హేతుమాహ— బీజస్యేతి। ప్రధానేతివృత్తరూపస్య కావ్యార్థస్య యన్మూలం తద్బీజం తస్యాల్పమాత్రసముద్దేశోప్యుపక్షేపకాద్యఙ్గత్రయేణ కృతత్వాదప్రధానపురుషభీమసేనాదిసముద్దిష్టత్వమేవ సాధ్వీత్యర్థః। ప్రధానపురుషస్య ధీరోదాత్తత్వేన కర్తృ్వేతివృత్తబీజసముద్దేశస్య అల్పస్యాపి తేన కరణానౌచిత్యాద్ ఇతి భావః। తథా హి కావ్యార్థస్య సముత్పత్తిరూపం యదుపక్షేపరూపమఙ్గం తేన వేణ్యాం లాక్షాగృహానలేత్యాది భీమోక్త్యా కురుకులవధరూపకావ్యార్థస్య తస్య బీజసముత్పత్తిః ప్రతిపాదితా। సముత్పన్నార్థబాహుల్యం యత్పరికరాత్మకమఙ్గం తేన 'ప్రవృద్ధం యద్వైరం మమ' ఇత్యాది భీమోక్త్యా తద్ బాహుల్యం ప్రతిపాదితమ్। కావ్యార్థనిష్పత్తికథనరూపం యత్ పరిన్యాసాత్మకమఙ్గం తేన 'చఞ్చద్ భుజే'త్యాదిభీమోక్తయా నిష్పత్తిః ప్రతిపాదితా। ఏతన్ త్రయఞ్చ ప్రధాననాయకోక్తం తదధీరతాపాదకం స్యాత్। నచ సముత్పన్నార్థబాహుల్యకావ్యార్థనిష్పత్త్యోః కథం బీజస్యాల్పసముద్దిష్టత్వమితి వాచ్యమ్। అసమస్తోద్దిష్టస్యైబాల్పోద్దిష్టత్వమిత్యభిప్రాయాత్। బీజోద్దేశమాత్రాదేవ నాయకస్య ధీరోదాత్తత్వభఙ్గ ఇత్యత్ర ఏవ తాత్పర్యాత్।

(వి, ష) రసవ్యక్తిమితి। తత్సన్ధీనాం యాన్యఙ్గాన్యుక్తాని। తాని తత్రై-

---

నతు కేవలయా శాస్త్రస్థితిసమ్పాదనేచ్ఛయా॥౧౪౧॥

తథా చ యద్వేణ్యాం దుర్యోధనస్య భానుమత్యా సహ విప్రలమ్భో దర్శితస్తత్తాదృశేఽవసరేఽత్యన్తమనుచితమ్। (ష)

స్వవిరుద్ధం తు యద్ వృత్తం రసాదివ్యక్తయేఽధికమ్।

తదప్యన్యథయేద్ ధీమాన్ న వదేద్వా కదాచన॥౧౪౨॥

అనయోరుదాహరణం సత్ప్రబన్ధేష్వభివ్యక్తమేవ। (స)

అథ వృత్తయః—*

శృఙ్గారే కౌశికీ వీరే సాత్త్వత్యారభటీ పునః।
రసే రౌద్రే చ వీభత్సే, వృత్తిః సర్వత్ర భారతీ।
చతస్రో వృత్తయో హ్యేతాః సర్వనాట్యస్య మాతృకాః।
స్యుర్నాయకాదివ్యాపారవిశేషా నాటకాదిషు ॥౧౪౩॥ (హ)

వేతి నియమః। కిన్తు రసవ్యఞ్జనాపేక్షయా ఏవ ఏషాం నివేశనం న తు నాట్యశాస్త్రోక్తస్థితిసమ్పాదనేచ్ఛయా ఇత్యర్థః। యద్యపీదం ప్రాగప్యుక్తం తథాపి రసవ్యక్త్యనపేక్షయా కరణే దోషత్వప్రతిపాదనాయ పునరుక్తమ్। తదాహ— తథా చేతి। రసవ్యక్త్యనపేక్షయా నివేశనం తు నోచితమేవేత్యర్థః। తాదృశేఽవసరే ఇతి। వీరరసే ఇత్యర్థః। న చాఙ్గసన్నివేశనానౌచిత్యే దర్శయితవ్యే రసనివేశనానౌచిత్యప్రదర్శనమిదమసమ్బద్ధమితి వాచ్యమ్। అఙ్గహీనరసాభావేన విప్రలమ్భప్రదర్శనాదేవ తదఙ్గస్యాపి ప్రదర్శనాత్।

(వి, స) స్వవిరుద్ధమితి। స్వస్యోపక్రాన్తవృత్తస్య విరుద్ధమధికం యద్ వృత్తం వృత్తాన్తః తదపి రసాభివ్యక్తయేఽన్యథయేదుపక్రాన్తరసావిరుద్ధతయా ప్రతిపాదయేత్। తదసమ్భవే తు న వదేదిత్యర్థః।

(వి, హ) అథ వృత్తయ ఇతి। శృఙ్గార ఇతి। నాయకాదీనాం వ్యాపారవిశేషాశ్చతస్రో వృత్తయో నాటకాదిషు నాటకప్రకరణాదిదశరూపకేషు నాటికాద్యష్టాదశోపరూపకేషు చ సర్వనాట్యస్య మాతృకా మూలభూతాః జనన్య ఇత్యర్థః। నాయకాదీత్యాదిపదాత్ నమస్తపాత్రపరిగ్రహః। తేన వక్ష్యమాణోదాహరణేషు పాత్రాన్తరకృత్యం నానుపపన్నమ్। తత్ర రసవిశేషేషు వృత్తివిశేషానాహ— శృఙ్గార ఇత్యాది। వీరే సాత్త్వతీత్యన్వయః।

---

* వృత్తయః— వర్త్న్తే అనుప్రాసభేదా ఆసు ఇతి వృత్తయః।

సరూపవ్యఞ్జనన్యాసం తిసృష్వేతాసు వృత్తిషు।

పృథక్ పృథగనుప్రాసముశన్తి కవయస్తథా॥

పృథక్ పృథగితి పరుషానుప్రాసః। ఉపనాగరికానుప్రాసః। కోమలానుప్రాస ఇతి వృత్తయోఽనుప్రాసజాతయ ఏవ। (ఇత్యభినవగుప్తో ధ్వన్యాలోకే)

యా వికాసేఽథ విక్షేపే సఙ్కోచే విస్తరే తథా।

చేతసో వర్త్యిత్రీ స్యాత్ సా వృత్తిః సాపి షడ్విధా॥

తత్ర కౌశికీ—

యా శ్లక్ష్ణనేపథ్యవిశేషచిత్రా

స్త్రీసఙ్కులా పుష్కలనృత్యగీతా।

కామోపభోగప్రభవోపచారా— (ఉ)

సా కౌశికీ చారువిలాసయుక్తా॥౧౪౪॥*

నర్మ చ నర్మస్ఫూర్జో నర్మస్ఫోటోఽథ నర్మగర్భశ్చ।

చత్వార్యఙ్గాన్యస్యాః॥౧౪౫॥(క)

తత్ర—

వైదగ్ధ్యక్రీడితం నర్మ్మ।

ఇష్టజనావర్జ్జనకృత్తచ్చాపి త్రివిధం మతమ్।

(వి, క) యా శ్లక్ష్ణేతి—— శ్లక్ష్ణముత్తమమ్। నేపథ్యం వేశః। స్త్రీసంకులా స్త్రీవ్యాపారవిమిశ్రితా। పుష్కలం బహులమ్। అస్యా అఙ్గాని చత్వారి ఇత్యాహ— నర్మ చేతి।

(వి, ఖ) నర్మలక్షణమాహ— వైదగ్ధ్యేతి। వైదగ్ధ్యేన క్రీడితమిత్యర్థః। తత్ఫలమాహ— ఇష్టేతి। ఇష్టజనస్యావర్జనమనురాగేణ నమ్రతా తత్కృద్ ఇత్యర్థః। తచ్చ నర్మ

(లో, ఉ) కామేన మదనేన హేతునా య ఉపభోగః సమ్భోగస్తత్కారణాతి ఉపచారాశ్చన్ద్రచన్దనఘనసారాదయో యస్యామ్।

కౌశిక్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా

మధ్యమారభటీ చైవ తథా మధ్యమకౌశికీ॥

(సరస్వతీకణ్ఠాభరణే)

* యా శ్లక్ష్ణనేపథ్యవిశేషచిత్రా స్త్రీసంయుతా వా బహునృత్తగీతా।

కామోపభోగప్రభవోపచారా తాం కౌశికీం వృత్తిముదాహరన్తి ॥౧॥

ప్రస్తావపాతప్లుతలఙ్ఘితాని చ్ఛేద్యాని మాయాకృతభిన్ద్రజాలమ్।
చిత్రాణి యుద్ధాని చ యత్ర నిత్యం తాం తాదృశీమారభటీం వదన్తి ॥౨॥

ఆరభటప్రాయగుణా తథైవ బహుకపటవఞ్చనోపేతా।
దమ్భాకృతవచనవతీ త్వారభటీ నామ విజ్ఞేయా ॥౩॥

యా స్యాత్తు తేనేహ గుణేన యుక్తా న్యాయేన వృత్తేన సమన్వితా చ।
హర్షోత్కటా సంహృతశోకభావా సా సాత్త్వతీ నామ భవేత్తు వృత్తిః ॥౪॥ (నాట్యసూత్రే)

ఋగ్వేదాత్ భారతీవృత్తిర్యజుర్వేదాత్ సాత్త్వికీ।
కౌశికీ సామవేదాత్తు శేషా చాథర్వణాత్తథా ॥౫॥

విహితం శుద్ధహాస్యేన సశృఙ్గారభయేన చ ॥౧౪౬॥ (ఖ)

తత్ర కేవలహాస్యేన విహితం యథా రత్నావల్యామ్—

(వాసవదత్తా) (ఫలకముద్దిశ్య, సహాసమ్) “ఏసావి అవరా తవ సమీవే జా ఆలిహిదా ఏదం కిం అజ్జవసన్తస్స విణ్ణాణమ్?” (గ)

సశృఙ్గారహాస్యేన యథా శాకున్తలే, రాజానం ప్రతి (శకున్తలా) అసంతుట్ఠో ఉణ కిం కరిస్సది (రాజా) ఇదమ్, (ఇతి వ్యవసితః। శకున్తలా వక్త్రం ఢౌకతే)। (ఘ)

సభయహాస్యేన యథా రత్నావల్యామ్। ఆలేఖ్యదర్శనావసరే (సుసఙ్గతా)

"జాణిదో మఏ ఏసో ఘుత్తన్తో సమం చిత్తఫలఏణ, తా దేవిఏ గదుఅ ణివేదఇస్సమ్।"

ఏతద్ వాక్యసమ్బన్ధి నర్మోదాహృతమ్। (ఙ) ఏవం వేశచేష్టాసమ్బన్ధ్యపి। (చ)

నర్మస్ఫూర్జః సుఖారమ్భో భయాన్తో నవసఙ్గమః॥౧౪౭॥

యథా మాలవికాయామ్— సఙ్కేతనాయకమభిసృతాయామ్— (నాయకః)

త్రివిధమ్ ఇత్యాహ। తచ్చేతి। త్రైవిధ్యమాహ— శుద్ధహాస్యేనేతి। శుద్ధేన సశృఙ్గారేణ సభయేన చ హాస్యేన విహితమితి త్రైవిధ్యమ్। భయఞ్చ హాస్యవిషయం బోధ్యమ్।

(వి, గ) ఏసావీతి। ఏషాప్యపరా తవ సమీపే యా ఆలిఖితా ఏతన్ కిమార్యవసన్తకస్య విజ్ఞానమ్? (సంస్కృతమ్)। చిత్రఫలకే సాగరికయా లిఖితం రాజానం దృష్ట్వా సుసఙ్గతయా తత్సమీపే సాగరికాఽపి లిఖితా। తత్ర లిఖితం రాజానం దృష్ట్వా వాసవదత్తయా పృష్టం కేనత్వమత్ర లిఖితా ఇతి। తతో రాజ్ఞోక్తం శిల్పవిజ్ఞానార్థం సముల్లిఖితమిదమితి। తతస్తదన్తికే సాగరికాం లిఖితాం దృష్ట్వా "ఏషా సా అవరే"త్యాద్యాః వాసవదత్తాయాః పృచ్ఛాః। అత్ర శుద్ధహాస్యేన విహితం నర్మ, అన్తః క్రోధేన తస్యాః శృఙ్గారాభావాత్। ప్రబన్ధరసస్తు శృఙ్గార ఇతి తత్రేయం వృత్తిః।

(వి, ఘ) అసంతుట్ఠో ఉణేతి। అసంతుష్టః పునః కిం కరిష్యతి? ఇతి (సంస్కృతమ్) నను కమలస్య మధుకరః సన్తుష్యతి గన్ధమాత్రేణ ఇతి రాజ్ఞ ఉక్త్యనన్తరం శకున్తలాయా ఇయం పృచ్ఛా। ఢౌకతే చుమ్బనార్థమ్। వక్త్రమాననమ్ ఆచ్ఛాదయతి।

(వి, ఙ) జాణిదో ఇతి। జ్ఞాతో మయైష వృత్తాన్తః। సమం చిత్రఫలకేన। తద్దేవ్యై గత్వా నివేదయిష్యామీతి (సంస్కృతమ్)। అత్ర రాజ్ఞో భీతియుక్తేన సుసఙ్గతాయా హాసేన విహితం నర్మ వైదగ్ధ్యక్రీడితమ్।

(వి, చ) వాచా ఇవ వేశచేష్టాభ్యామపి సంభవతీత్యాహ— ఏవమితి। తత్ర సాగరికాయాః సఙ్కేతభఙ్గార్థం తద్వేశాయా వాసవదత్తాయా ఆగమనే వేశేన బోధ్యమ్। క్వచిత్ నాయికాయాశ్చ పలాయమానాదిచేష్టయా అపి తద్బోధ్యమ్।

(వి, ఛ) నర్మస్ఫూర్జమాహ— నర్మస్ఫూర్జ ఇతి। మాలవికాయామితి। మాలవికానామనాటికాయామిత్యర్థః। సఙ్కేతనాయకం సఙ్కేతస్థలగతం నాయకమ్, నాయికాయాం

విసృజ సున్దరి! సఙ్గమసాధ్వసం

నను చిరాత్ ప్రభృతి ప్రణయోన్ముఖే।

ప్రతిగృహాణ గతే సహకారతాం

త్వమతిముక్తలతాచరితం మయి॥

(మాలవికా) భట్టా! దేవీఏ భఏణ ఇత్యాది। అప్పణో వి పిఅం కాదుం ణ పారేమి ఇత్యాది। (ఛ)

అథ నర్మస్ఫోటః।

నర్మస్ఫోటో భావలేశైః సూచితోఽల్పరసో మతః॥౧౪౮॥

యథా మాలతీమాధవే—

గమనమలసం శూన్యా దృష్టిః శరీరమసౌష్ఠవం
శ్వసితమధికం కింన్వేతత్స్యాత్ కిమన్యదితోఽథవా।
భ్రమతి భువనే కన్దర్పాజ్ఞా వికారి చ యౌవనం
లలితమధురాస్తే తే భావాః క్షిపన్తి చ ధీరతామ్॥

అలసగమనాదిభిర్భావలేశైర్మాధవస్య మాలత్యామనురాగః స్తోకః ప్రకాశితః। (జ)

నర్మగర్భో వ్యవహృతిర్నేతుః ప్రచ్ఛన్నవర్తినః॥౧౪౯॥

యథా తత్రైవ సఖీరూపధారిణా మాధవేన మాలత్యా మరణవ్యవసాయవారణమ్। (ఝ)

మాలవికాయామ్। విసృజేతి। సున్దరి! సఙ్గమే సాధ్వసం భయం విసృజ। నను భోశ్చిరాత్ ప్రణయోన్ముఖే మయి అతిముక్తలతాయాః మాధవీలతాయాశ్చరితం గృహాణ। మయి కీదృశే? గహకారతాం చూతవృక్షతాం గతే, మాధవికయా చూతాలిఙ్గనాత్, తద్వత్ మామాలిఙ్గేత్యర్థః। భట్టా ఇతి। హే భర్తః! దేవ్యాః భయేన ఆత్మనోఽపి ప్రియం కర్తుం న పారయామి (సంస్కృతమ్)। ఆత్మనః ప్రియమపీత్యన్వయః। అత్ర ముఖేన సఙ్గమరూపనర్మారమ్భో భయాన్తః।

(వి, జ) నర్మస్ఫోటమాహ— నర్మస్ఫోట ఇతి। గమనమలసమిత్యాది। మాధవస్య మాలత్యాం భావసూచికేయముక్తిః। అలసగమనాదికమ్ ఏతత్ కిన్ను తస్యాః, నను భోః కిం స్యాత్ ఇతోఽన్యత్, అథవా కియత్స్యాదిత్యర్థః। అధికాధికస్యాపి సమ్భావనీయత్వాదితి భావః। అధికాధికస్య సమ్భావనీయం హేతుమాహ— భ్రమతి భువన ఇతి। తే తే భావా వసన్తనవేన్ద్వాదయః। అత్రోత్తరోత్తరాధికాధికసమ్భావనాయాం పూర్వోక్తైః సూచితస్య భావస్య

లేశ ఏవేత్యాహ— అలసేత్యాది। అలసగమనాదిభిరిత్యత్ర అలసగమనాదిభిః సూచితైరిత్యర్థః। అనురాగో విప్రలమ్భరసః। సమ్భోగరూపనర్మేచ్ఛావత్త్వాత్ అత్ర నర్మ।

(వి, ఝ) నర్మగర్భమాహ— నర్మగర్భ ఇతి। ప్రచ్ఛన్నవర్తినః ప్రచ్ఛన్నీభూయ తిష్ఠతః నేతుర్నాయకస్య ఇత్యర్థః। వ్యవహృతిర్వ్యవసాయః। సఖీరూపేతి। మాలత్యాః సఖీ లవఙ్గికా। పిత్రా రాజాజ్ఞయా జరతే నన్దనాయ దాతుం కృతనిశ్చయా మాలతీతి దేవతాగృహ

యథా రత్నావల్యాం (కాఞ్చనమాలా) 'భట్టిణి! ఇఅం సా చిత్తసాలిఆ, దావ వసన్తఅస్స సణ్ణం కరోమి' ఇత్యాది। (య)

నృపాదిజనితా భీతిరుద్వేగః పరికీర్తితః॥౧౦౭॥

యథా వేణ్యామ్—

ప్రాప్తావేకరథారూఢౌ పృచ్ఛన్తౌ త్వామితస్తతః।
స కర్ణారిః స చ క్రూరః క్రూరకర్మా వృకోదరః॥ (ర)

శఙ్కాభయత్రాసకృతః సంభ్రమో విద్రవో మతః॥౧౦౮॥ (ల)

యథా—

కాలాన్తకకరాలాస్యం క్రోధోద్ధృతం దశాననమ్।
విలోక్య వానరానీకే సంభ్రమః కోఽప్యజాయత। (వ)

అథ విమర్శాఙ్గాని—

అపవాదోఽథ సమ్ఫేటో వ్యవసాయో ద్రవో ద్యుతిః।
శక్తిః ప్రసఙ్గః ఖేదశ్చ ప్రతిషేధో విరోధనమ్।
ప్రరోచనా విమర్శే స్యాదాదానం ఛాదనం తథా॥౧౦౯॥ (శ)

దోషప్రఖ్యాఽపవాదః స్యాత్॥౧౧౦॥

(వి, య) భట్టిణి ఇతి। హే భర్త్రి! ఇయం చిత్రశాలికా। తావద్ వసన్తకస్య సంజ్ఞాం కరోమీతి సంస్కృతమ్। చిత్రశాలికాయాం రాజ్ఞః సమీపే వాసవదత్తావేశేన సాగరికామానేతుం తయా మహ వసన్తకేన సంకేతే కృతే కాఞ్చనమాలయా తజ్జ్ఞాత్వా వాసవదత్తామేవానీయ వసన్తకస్థానే సాగరికాఽఽగతా ఇత్యఙ్గులిసంజ్ఞాం కర్తు వాసవదత్తాయాముక్తిరియం తస్యాః।

(వి, ర) నృపాదిజనితేతి। నృపాదౌ కేనాపి జనితా భీతిరిత్యర్థః। ప్రాప్తావేకరథేతి। స కర్ణారిరర్జునః స చ క్రూరకర్మా క్రూరో వృకోదరో భీమః। ఏతావేకరథారూఢౌ భ్రాతరౌ ప్రాప్తావాగతావిత్యర్థః। కర్ణారిత్వేన క్రూరకర్మత్వేన చ దుర్యోధనస్య భీతిజననమ్।

(వి, ల) విద్రవరూపాఙ్గమాహ— శఙ్కాభయేతి। శఙ్కయా అనిష్టశఙ్కయా భయత్రాసౌ తత్కృతో యః సంభ్రమః వ్యాకులతా విద్రవో మత ఇత్యర్థః। భావ్యనిష్టద్వేషో భయమ్। ఆకస్మికానిష్టోత్పత్త్యా కర్తవ్యమూఢతా తు త్రాసః।

(వి, హ) కాలాన్తకేతి। క్రోధోద్ధూతం కోధకమ్పితం దశాననం విలోక్య వానరానీకే కోఽపి సంభ్రమోఽజాయత ఇత్యర్థః।

(వి, శ) విమర్శసన్ధేస్త్రయోదశాఙ్గాన్యాహ— అపవాద ఇత్యాది।

(వి, ష) దోషప్రఖ్యా దోషప్రఖ్యాపనమ్। కౌరవాపసదస్య కౌరవాధమస్య పదవీ

యథా వేణ్యాం— (యుధిష్ఠిరః)। పాఞ్చాలక! క్వచిదాసాదితా తస్య దురాత్మనః కౌరవాపసదస్య పదవీ? (పాఞ్చాలకః)। న కేవలం పదవీ, స ఏవ దురాత్మా దేవీకేశపాశస్పర్శపాతకప్రధానహేతురుపలబ్ధః। (ష)

సమ్ఫేటో రోషభాషణమ్॥౧౧౧॥

యథా తత్రైవ (రాజా)। అరే రే మరుత్తనయ! వృద్ధస్య రాజ్ఞః పురతో నిన్దితమప్యాత్మకర్మ శ్లాఘసే। శృణు రే!

కృష్టా కేశేషు భార్యా తవ తవ చ పశోస్తస్య రాజ్ఞస్తయోర్వా
ప్రత్యక్షం భూపతీనాం మమ భువనపతేరాజ్ఞయా ద్యూతదాసీ।
తస్మిన్ వైరానుబన్ధే వద కిమపకృతం తైర్హతా యే నరేన్ద్రా
బాహ్వోర్వీర్యాతిభారద్రవిణగురుమదం మామజిత్వైవ దర్పః॥

(భీమః) (సక్రోధమ్) ఆః పాప! (రాజా) ఆః పాప! ఇత్యాది। (స)

వ్యవసాయశ్చ విజ్ఞేయః ప్రతిజ్ఞాహేతుసమ్భవః॥౧౧౨॥

యథా తత్రైవ, (భీమః)

నిహతాశేషకౌరవ్యః క్షీబో దుఃశాసనాసృజా।

భఙ్క్తా దుర్యోధనస్యోర్వోర్భీమోఽయం శిరసా నతః॥ (హ)

ద్రవో గురువ్యతిక్రాన్తిః శోకావేగాదిసమ్భవా॥౧౧౩॥

యథా తత్రైవ— (యుధిష్ఠిరః) భగవన్! కృష్ణాగ్రజ! సుభద్రాభ్రాతః!

పాదచిహ్నమ్। సోఽపి దురాత్మా దుర్యోధనః। అత్రోక్త్యామేవ దోషప్రఖ్యాపనమ్।

(వి, స) సమ్ఫేటరూపమఙ్గమాహ— అరే రే ఇత్యాది। దుర్యోధనస్య భీమం సంబోధ్య ఉక్తిరియమ్। వృద్ధస్య రాజ్ఞః ధృతరాష్ట్రస్య। కృష్ణా ఇతి— తవ భీమస్య తవ అర్జునస్య తస్య రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య వా పశోస్తయోర్నకులసహదేవయోర్వా పశ్వోర్భార్యా, భువనపతేర్మమ ఆజ్ఞయా నృపతీనాం సమక్షం ద్యూతదాసీ కేశేషు కృష్టా। యే నరేన్ద్రా యుష్మాభిర్హతాస్తైస్తాదృశే వైరానుబన్ధే కిమపకృతం తద్వద। తాన్ జిత్వా యో దర్పః స కిం మామజిత్వేతి కాకుధ్వనివిశేషవశాజ జిత్వైవ దర్ప ఇతి గమ్యతే। మాం కీదృశమ్? బాహ్వోర్వీర్యాతిభారరూపేణ ద్రవిణేన ధనేన గురుమదమ్। ఆః పాపేతి। భీమదుర్యోధనయోః పరస్పరం ప్రతి ఉక్తిః। రాజా దుర్యోధనః। అత్ర ద్వయోరేవ రోషభాషణమ్।

(వి, హ) వ్యవసాయరూపమఙ్గమాహ— వ్యవసాయశ్చ ఇతి। ప్రతిజ్ఞాహేతోః ప్రతిజ్ఞార్థస్య సంభవో నిష్పత్తిః, తత్కథనమిత్యర్థః। నిహతేతి। క్షీబో మత్తః। అసృజా శోణితేన। భఙ్క్తా భఙ్గకర్తా।

(వి, క) ద్రవరూపమఙ్గమాహ— ద్రవ ఇతి। గురోర్వ్యతిక్రాన్తిః భర్త్సనమిత్యర్థః। భగవన్ ఇత్యాది। యుధిష్ఠిరస్య దుర్యోధనానురాగక్రుద్ధబలభద్రభర్త్సనమిదమ్। కృష్ణాగ్ర-

---

జ్ఞాతిప్రీతిర్మనసి న కృతా క్షత్రియాణాం న ధర్మో
రూఢం సఖ్యం తదపి గణితం నానుజస్యార్జునేన।
తుల్యః కామం భవతు భవతః శిష్యయోః స్నేహబన్ధః
కోఽయం పన్థా యదసి విముఖో మన్దభాగ్యే మయి త్వమ్॥ (క)

తర్జనోద్వేజనే ప్రోక్తా ద్యుతిః॥౧౧౪॥

తథా తత్రైవ దుర్యోధనం ప్రతి కుమారేణోక్తమ్—

జన్మేన్దోర్విమలే కులే వ్యపదిశస్యద్యాపి ధత్సే గదాం
మాం దుఃశాసనకోష్ణశోణితమధుక్షీబం రిపుం భాషసే।
దర్పాన్ధో మధుకైటభద్విషి హరావప్యుద్ధతం చేష్టసే
త్రాసాన్మే నృపశో విహాయ సమరం పఙ్కేఽధునా లీయసే॥ (ఖ)

శక్తిః పునర్భవేత్।

విరోధస్య ప్రశమనమ్॥౧౧౫॥

యథా తత్రైవ—

కుర్వన్త్వాప్తా హతానాం రణశిరసి నరా వహ్నిసాద్దేహభారాన్
అస్త్రైర్మిశ్రం కథఞ్చిద్దదతు జలమమీ బాన్ధవా బాన్ధవేభ్యః।

జతి సుభద్రాభ్రాతరితి చ ద్వయం స్వపక్షానురాగౌచిత్యాయ సమ్బన్ధప్రదర్శనమ్। జ్ఞాతిప్రీతిరితి। జ్ఞాతయో వయమ్। క్షత్రియాణాం ధర్మేఽపి మనసి న కృత ఇత్యర్థః। అయుధ్యమానవధవైముఖ్యం హి క్షత్రియాణాం ధర్మః। వయం హ్యయుధ్యమానాః। తవానుజస్య శ్రీకృష్ణస్య అర్జునేన సహ రూఢం తత్సఖ్యమపి న గణితమ్। శిష్యయోర్భీమదుర్యోధనయోస్తుల్యః స్నేహానుబన్ధః। కామం యథేష్టమ్। భవతు వరమ్। యన్మన్దభాగ్యే మయి త్వం విముఖః। కోఽయం పన్థాః ఇత్యర్థః। అత్ర గురోర్బలభద్రస్య యుధిష్ఠిరేణ భర్త్సనమ్।

(వి, ఖ) ద్యుతిరూపాఙ్గలక్షణమాహ— తర్జనేతి। కుమారేణేతి। భీమేనేత్యర్థః। క్వచిత్ కుమారవృకోదరేణేత్యేవ పాఠః। జన్మేతి। విమలేన్దోః కులే జన్మ వ్యపదిశమి। అద్యాపి గదాం ధత్సే దధాసి। దుఃశాసనస్య కోష్ణేనాఽల్పోష్ణేన శోణితమధునా క్షీబం మత్తం మాం రిపుం భాషసే। న తు కార్యేణ ప్రాణదాతారం భాషస ఇత్యర్థః। మధుకైటభద్విషి శ్రీకృష్ణేఽపి దర్పాన్ధః ఉద్ధతం సాహఙ్కారం చేష్టసే। హే నృపశో! మే మత్త్రాసాత్ సమరం విహాయాధునా స త్వం కథం పఙ్కే లీయసే ఇత్యర్థః। అత్ర కథమితి కాకుగమ్యమ్।

(వి, గ) శక్తిరూపమఙ్గమాహ— శక్తిరితి। విరోధస్య ప్రశమనం సమాపనకథనమిత్యర్థః। కుర్వన్త్వాప్తా ఇతి। రణశిరసి హతానాం దేహభారాన్। ఆప్తా బాన్ధవాః బ్రహ్నిసాత్ కుర్వన్త్విత్యర్థః। తథా అమీ బాన్ధవాః కథఞ్చిత్ అస్రైర్మిశ్రం జలం బాన్ధవేభ్యో దదతు। తథా హతనరగహనే గృధ్రకాకైః ఖణ్డితాన్ జ్ఞాతిదేహాన్ మార్గన్తామ్। రిపుభిః సహాయం భాస్వానస్తం ప్రయాతః, బలాని సంహ్రియన్తామిత్యర్థః।

మార్గన్తాం జ్ఞాతిదేహాన్ హతనరగహనే ఖణ్డితాన్ గృధ్రకాకైః

అస్తం భాస్వాన్ ప్రయాతః సహ రిపుభిరయం సంహ్రియన్తాం బలాని॥ (గ)

ప్రసఙ్గో గురుకీర్తనమ్॥౧౧౬॥

యథా మృచ్ఛకటికే (చాణ్డాలకః)। "ఏసో సాగలదత్తస్స సుఓ అజ్జవిస్సదత్తస్య ణత్తిఓ చాలుదత్తో వావాదితుం వజ్ఝట్ఠాణం ణిజ్జఇ। ప్రదేణ కిల గణిఆ వసన్తసేణా సుఅణలోహేణ వావాదిదేత్తి।"

(చారుదత్తః)—

మఖశతపరిపూతం గోత్రముద్భాషితం యత్
సదసి నిబిడచైత్యబ్రహ్మఘోషైః పురస్తాత్।
మమ నిధనదశాయాం వర్త్తమానస్య పాపై-
స్తదసదృశమనుష్యైర్ఘుష్యతే ఘోషణాయామ్॥

ఇత్యనేన చారుదత్తవధాభ్యుదయానుకూలం ప్రసఙ్గాద్ గురుకీర్త్తనమితి ప్రసఙ్గః। (ఘ)

మనశ్చేష్టాసముత్పన్నః శ్రమః ఖేద్ ఇతి స్మృతః॥౧౧౭॥

మనఃసముత్పన్నో యథా మాలతీమాధవే—

దలతి హృదయం గాఢోద్వేగో ద్విధా న తు భిద్యతే
వహతి వికలః కాయో మోహం న ముఞ్చతి చేతనామ్।

(వి, ఘ) ప్రసఙ్గరూపాఙ్గమాహ— ప్రసఙ్గ ఇతి। చాణ్డాలక ఇతి। హన్తుం నీయమానం చారుదత్తం దృష్ట్వా చాణ్డాలక ఆహ ఇత్యర్థః। ఏష ఇతి। ఏష సాగరదత్తస్య సుత ఆర్యవిశ్వదత్తస్య నప్తా చారుదత్తః వ్యాపాదయితుం వధ్యస్థానం నీయతే। ఏతేన కిల గణికా వసన్తసేనా సువర్ణలోభన వ్యాపాదితేతి (సంస్కృతమ్)। ఏతచ్ఛ్రుత్వా చారుదత్తః

స్వీయప్రశస్తకులకీర్త_నాత్ లజ్జయా ఆహ— మఖశతేతి। యన్మమ గోత్రం పరిపూతం తథా పురస్తాత్ పూర్వకాలే నిబిడైశ్చైత్యైరుద్ఘుష్టైర్బ్రహ్మఘోషైః సదసి ఉద్భాషితం సభాయాముచ్చైఃస్వరేణ బ్రాహ్మణైః ప్రశస్తమిత్యర్థః। నిధనదశాయాం వర్త_మానస్య మమ తద్గోత్రం పాపైః అసదృశమనుష్యైశ్చాణ్డాలైః బధ్యఘోషణాయాముద్ఘోష్యత ఇత్యర్థః। ఇత్యనేన ఇతి। చారుదత్తస్య వధరూపో యో ఘాతకానామభ్యుదయస్తదనుకూల ఇత్యర్థః। తత్కులఘాతకస్యైవ ఘాతకానామ్ ఇష్టత్వాత్ గురుకీర్త_నమ్। వధ్యస్య పితృపితామహాదికీర్త_నమ్।

(వి, జ) ఖేదరూపమఙ్గమాహ— మనశ్చేష్టేతి। దలతీతి। కపాలకుణ్డలాపహృతమాలతీశోకాత్ మాధవస్యోక్తిరియమ్। న విదీర్యతే న తు ద్విఖణ్డం భవతీత్యర్థః। వికలః కాయో మోహం వహతీత్యన్వయః। న కృన్తతి న ఛినత్తి। ఏవం చేష్టేతి।

స్రస్తాంశావతిమాత్రలోహితతలౌ బాహూ ఘటోత్క్షేపణా-

దద్యాపి స్తనవేపథుం జనయతి శ్వాసః ప్రమాణాధికః।

జ్వలయతి తనూమన్తర్దాహః కరోతి న భస్మసాత్

ప్రహరతి విధిర్మర్మచ్ఛేదీ న కృన్తతి జీవితమ్॥

ఏవం చేష్టాసముత్పన్నోఽపి। (జ)

ఈప్సితార్థప్రతీఘాతః ప్రతిషేధ ఇతీష్యతే॥౧౧౮॥

యథా మమ ప్రభావత్యాం విదూషకం ప్రతి ప్రద్యుమ్నః— సఖే! కథమిహ త్వమేకాకీ వర్త_సే ? క్వ ను పునః ప్రియసఖీజనానుగమ్యమానా ప్రియతమా మే ప్రభావతీ? (విదూం) అసురవఇణా ఆఆరిఅ కహిం వి ణీదా।

(ప్రద్యుమ్నః) (దీర్ఘం నిఃశ్వస్య)—

హా పూర్ణచన్ద్రముఖి! మత్తచకోరనత్రే!
మామానతాఙ్గి! పరిహాయ కుతో గతాసి?
గచ్ఛ త్వమద్య నను జీవిత! తూర్ణమేవ
దైవం కదర్థనపరం కృతకృత్యమస్తు॥ (చ)

కార్యాత్యయోపగమనం విరోధనమితి స్మృతమ్॥౧౧౯॥

యథా వేణ్యాం— (యుధిష్ఠిరః)

తీర్ణే భీష్మమహోదధౌ కథమపి ద్రోణానలే నిర్వృతే
కర్ణాశీవిషభోగిని ప్రశమితే శల్యే చ యాతే దివమ్।
భీమేన ప్రియసాహసేన రభసాదల్పావశేషే జయే
సర్వే జీవితసంశయం వయమమీ వాచా సమారోపితాః॥ (ఛ)

బద్ధం కర్ణశిరీషరోధివదనే ఘర్మామ్బుసాం జాలకమ్
బన్ధే స్రంసిని చైకహస్తయమితాః పర్యాకులా మూర్ద్ధజాః॥

ఇతి ఘటోత్క్షేపణచేష్టయా శకున్తలాయాః శ్రమః।

(వి, చ.) ప్రతిషేధరూపమఙ్గమాహ— ఈప్సితేతి। అసురవఇణేతి— అసురపతినా ఆకృష్య కుత్రాపి నీతా ఇతి సంస్కృనమ్। హా పూర్ణచన్ద్ర ఇతి పూర్వార్ద్ధే ప్రియాం సమ్బోధ్య

శోచిత్వాపరార్ద్ధే జీవితం సమ్బోధ్య ఆహ గచ్ఛ త్వమద్యేతి। తత్ర ఏవ కదర్థనపరం దైవం కృతకృత్యమస్తు ఇత్యర్థః। అత్రేప్సితస్య ప్రభావతీసమాగమస్య ప్రతిఘాతః।

(వి, ఛ) నిరోధరూపమఙ్గమాహ— కార్యాత్యయేతి। ఉద్దేశ్యకార్యస్యాత్యయోపగమనం భావనమిత్యర్థః। తీర్ణే ఇతి। దుర్యోధనేన సమం గదాయుద్ధే భీమేనోక్తమ్। మత్పరాజయే సర్వేషాం భ్రాతౄణాం పరాజయ ఇతి। ఇదం శ్రుత్వా యుధిష్ఠిరస్య స్వజయరూపకార్యస్యాత్యయో భావనమిదమ్। అల్పావశేషే జయే ప్రియసాహసేన భీమేన సర్వే వయం జీవితసంశయం ప్రాపితా ఇత్యన్వయః। జయస్యాల్పావశేషత్వం దర్శయతి— తీర్ణ ఇతి। నిర్వృతే శాన్తే। కర్ణాశీవిషేతి। ఆశీదన్తస్తత్ర విషం యస్య। కర్ణరూపే తాదృశే భోగిని సర్పే ఇత్యర్థః।

ప్రరోచనా తు విజ్ఞేయా సంహారార్థప్రదర్శినీ ॥౧౨౦॥

యథా వేణ్యామ్— (పాఞ్చాలకః) అహం దేవేన చక్రపాణినా సహితః। (ఇత్యుపక్రమ్య) కృతం సన్దేహేన।

పూర్యన్తాం సలిలేన రత్నకలశా రాజ్యాభిషేకాయ తే

కృష్ణాత్యన్తచిరోజ్ఝితే తు కబరీబన్ధే కరోతు క్షణమ్!

రామే శాతకుఠార భాసురకరే క్షత్రద్రుమోచ్ఛేదిని

క్రోధాన్ధే చ వృకోదరే పరిపతత్యాజౌ కుతః సంశయః? ॥ (జ)

కార్యసంగ్రహ ఆదానమ్ ॥౧౨౧॥

యథా వేణ్యామ్— నను భోః సమన్తపఞ్చకచారిణః!

నాహం రక్షో న భూతో రిపురుధిరజలాక్లేదితాఙ్గః ప్రకామం
నిస్తీర్ణోరుప్రతిజ్ఞాజలనిధిగహనః క్రోధనః క్షత్రియోఽస్మి।
భో భో రాజన్యవీరాః సమరశిఖిశిఖాభుక్తశేషాః! కృతం వ-
స్త్రాసేనానేన లీనైర్హతకరితురగాన్తర్హితైరాస్యతే యత్॥

అత్ర సమస్తరిపువధకార్యస్య సంగృహీతత్వాదాదానమ్। (ఝ)

(వి, జ) ప్రరోచనారూపమఙ్గమాహ— ప్రరోచనా త్వితి। సంహారార్థప్రదర్శినీతి। కార్యోపసంహారప్రదార్శనీ వాక్ ఇత్యర్థః। పూర్యన్తామితి। గదాయుద్ధే భీమజయజిజ్ఞాసార్థ కృష్ణేన ప్రహితస్య పాఞ్చాలకస్య యుధిష్ఠిరం ప్రతి ఉక్తిరియమ్। తే తవ రాజ్యాభిషేకాయ పూర్యన్తామిత్యన్వయః। అత్యన్తచిరోజ్ఝితేఽపి కవరీబన్ధే కృష్ణా ద్రౌపదీ క్షణముత్సవం కరోతు ఇత్యన్వయః। భీమస్య జయసంశయే కథమేతత్ స్యాదిత్యాహ। రామ ఇతి। శాతకుఠారేణ భాసురకరే క్షత్రరూపద్రుమోచ్ఛేదిని రామే పరశురామే వృకోదరే చ క్రోధాన్ధే ఆజౌ పరిపతతి గచ్ఛతి సతి కుతో జయసంశయ ఇత్యర్థః।

(వి, ఝ) ఆదానరూపాఙ్గలక్షణమాహ— కార్యసంగ్రహ ఇతి। ఉద్దేశ్యకార్యస్య సంగ్రహః ప్రాప్తిరిత్యర్థః। నాహం భూత ఇతి। దేవయోనిప్రాణివిశేషో భూతో నాహమిత్యర్థః। అత ఏవ పుంలిఙ్గతా। భూతోఽమీ దేవయోనయ ఇతి కోషాత్। తర్హి కస్త్వమితి అత్రాహ— రిపురుధిరేతి। క్రోధనః సన్ రిపురుధిరజలేన క్లేదితాఙ్గః ప్రీణితాఙ్గః సన్ ప్రకామం యథేష్టం నిస్తీర్ణః మహాప్రతిజ్ఞారూపే జలనిధిత్వం వనత్వం చ రూపితం వోధ్యమ్। భో భోః సమరరూపాగ్నిశిఖయా భుక్తశేషా రాజన్యవీరాః! వో యుష్మాకమనేన త్రాసేన కృతమలమ్। అయం త్రాసో వ్యర్థః। మయా యూయం న హన్తవ్యా ఇత్యర్థః। త్రాసః కథం జ్ఞాత ఇత్యత్రాహ— హతేతి। యద్ యద్ హతకరితురగాన్తర్హితైర్యుష్మాభిరాస్యతే స్థీయతే। అత్రేతి। సమస్తరిపువధరూపస్య కార్యస్య సంగృహీతత్వాత్ ప్రాప్తత్వాదిత్యర్థః।

తదాహుశ్చాదనం పునః

కార్యార్థమపమానాదేః సహనం ఖలు యద్భవేత్ ॥౧౨౨॥

యథా తత్రైవ— (అర్జునః) ఆర్య!

అప్రియాణి కరోత్యేష వాచా శక్తో న కర్మణా।
హతభ్రాతృశతో దుఃఖీ ప్రలాపైరస్య కా వ్యథా॥ (జ)

అథ నిర్వహణాఙ్గాని—

సన్ధిర్విబోధో గ్రథనం నిర్ణయః పరిభాషణమ్।
కృతిః ప్రసాద ఆనన్దః సమయోఽప్యుపగూహనమ్।
భాషణం పూర్వవాక్యఞ్చ కావ్యసంహార ఏవ చ।
ప్రశస్తిరితి సంహారే జ్ఞేయాన్యఙ్గాని నామతః॥౧౨౩॥ (ట)

తత్ర—

బీజోపగమనం సన్ధిః॥౧౨౪॥ (ఠ)

యథా వేణ్యాం, (భీమః)। భవతి! యజ్ఞవేదిసమ్భవే! స్మరతి భవతీ యన్మయోక్తమ్। చఞ్చద్భుజ "ఇత్యాది"। అనేన ముఖే క్షిప్తబీజస్య పునరుపగతమితి సన్ధిః। (డ)

విబోధః కార్యమార్గణమ్॥౧౨౫॥

యథా తత్రైవ, (భీమః) “ముఞ్చతు మామార్యః క్షణమేకమ్। (యుధిష్ఠిరః)। కిమపరమవశిష్టమ్? (భీమః) సుమహదవశిష్టమ్। సంయమయామి తావదనేన సుయోధనశోణితోక్షితేన పాణినా పాఞ్చాల్యా దుఃశాసనావకృష్టం కేశహస్తమ్। (యుధిష్ఠిరః)। గచ్ఛతు। భవాననుభవతు తపస్వినీ వేణిసంహారమితి। అనేన

(వి, ఞ) అపమానాదేరిత్యాది పదాద్ ద్యురుక్తిపరిగ్రహః। అప్రియాణీతి। ఏష దుర్యోధనః।

(వి, ట) నిర్వహణసన్ధేశ్చతుర్దశాఙ్గాన్యాహ— సన్ధిర్విబోధ ఇత్యాది।

(వి, ఠ) తత్ర సన్ధిరూపాఙ్గమాహ— బీజోపగమనమితి। ప్రతిజ్ఞాతార్థరూపస్య బీజస్య సిద్ధ్యా తత్స్మరణమిత్యర్థః।

(వి, డ) కౌరవశతం హత్వా భవతి యజ్ఞేత్యాదికం భీమస్యోక్తిః। చఞ్చద్భుజేత్యాదికం ప్రాగ్ వ్యాఖ్యాతమ్। అనేనేతి। ముఖే ప్రథమతః క్షిప్తముపన్యస్తం ప్రతిజ్ఞయా బోధితం బీజం ప్రతిజ్ఞాతార్థరూపం పునరుపగతం జ్ఞాపితామిత్యర్థః।

(వి, ఢ) విబోధరూపమఙ్గమాహ— విబోధ ఇతి। కార్య్యమార్గణం కార్య్యస్యాన్వేషణమ్। కేశహస్తమితి। కేశకలాపం “పాశశ్చ పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః। కచాత్ పరే।” ఇతి కోషః।

కేశసంయమనకార్యస్యాన్వేషణాద్ విబోధః। (ఢ)

ఉపన్యాసస్తు కార్యాణాం గ్రథనం॥౧౨౬॥

యథా తత్రైవ, (భీమః) “పాఞ్చాలి! న ఖలు మయి జీవతి సంహర్త్తవ్యా దుఃశాసనవిలులితా వేణిరాత్మపాణిభ్యామ్। తిష్ఠ స్వయమేవాహం సంహరామీతి। అనేన కార్యస్యోపక్షేపాద్ గ్రథనమ్। (ణ)

నిర్ణయః పునః।

అనుభూతార్థకథనమ్॥౧౨౭॥

యథా తత్రైవ, (భీమః) “దేవ! అజ్ఞాతశత్రో! అద్యాపి దుర్యోధనహతకః। మయాపి తస్య దురాత్మనః—

భూమౌ క్షిప్తం శరీరం నిహితమిదమసృక్ చన్ద్రనాభం నిజాఙ్గే
లక్ష్మీరార్యే నిషిక్తా చతురుదధిపయఃసీమయా సార్ద్ధముర్వ్యా।
భృత్యా మిత్రాణి యోధాః కురుకులమనుజా దగ్ధమేతద్రణాగ్నౌ
నామైకం యద్బ్రవీషి క్షితిప! తదధునా ధార్త్తరాష్ట్రస్య శేషమ్॥ (త)

వదన్తి పరిభాషణమ్।

పరివాదార్థకం వాక్యమ్॥౧౨౮॥

యథా శాకున్తలే— (రాజా) ఆర్యే! అథ సా తత్ర భవతీ కిమాఖ్యస్య రాజర్షేః పత్నీ? (తాపసీ) కో తస్స ధర్మదారపరిత్థాఇణో ణామం గేణ్హిస్సిది। (థ)

లబ్ధానుగమనం కృతిః॥౧౨౯॥

(వి, ఙ) ఉపన్యాసరూపమఙ్గమాహ— ఉపన్యాస ఇతి। గ్రథనం కరిష్యమాణకార్యకథనమ్। విలులితా విశకలీకృతా। ఉపక్షేపాత్ కరిష్యమాణతయోపన్యాసాత్।

(వి, త) నిర్ణయరూపమఙ్గమాహ— నిర్ణయ ఇతి। అజాతశత్రో ఇతి యుధిష్ఠిరస్యాపరం నామ। భూమౌ క్షిప్తమితి। తస్య దురాత్మనో దుర్యోధనస్య శరీరం మయా భూమౌ క్షిప్తం పాతితమ్। తస్యేదమసృక్ నిజాఙ్గం చన్దనాభం చన్దనవన్నిహితమ్। చతురుదధిపయఃసీమయా ఉర్వ్యా సార్ద్ధమ్। ఆర్యే! త్వయి లక్ష్మీర్నియుక్తా। రణాగ్నా వేతద్దగ్ధమ్। తదేవ కిమిత్యాహ— భృత్యా ఇత్యాది। భృత్యాద్యాః కురుకులమనుజాః ఇత్యన్వయః। హే క్షితిప! ధార్త్తరాష్ట్రస్య యన్నామ బ్రవీషి అధునా తదేవ శేషమిత్యర్థః।

(వి, థ) పరిభాషణరూపమఙ్గమాహ— వదన్తీతి। పరివాదేతి పరివాదేనార్థేన కృతం వాక్యం పరివాదార్థకం వాక్యమిత్యర్థః। ఆర్యే! అథ సేత్యాదిపృచ్ఛా దుర్వాససః శాపాధీనవిస్మరణకృతశకున్తలాపరిత్యాగస్య పశ్చాత్తాం స్మృత్వా తామనాసాద్య విరహిణః స్వర్గాదాగచ్ఛతస్తాపసీముఖాత్ తత్ప్రసఙ్గం శ్రుత్వా దుష్మన్తస్య। కో తస్సేతి। కస్తస్య ధర్మదారపరిత్యాగినో నామ గ్రహీష్యతీతి।

అథ సాత్త్వతీ—

సాత్త్వతీ బహులా సత్త్వశౌర్యత్యాగదయార్జవైః।
సహర్షా క్షుద్రశృఙ్గారా విశోకా సాద్భుతా తథా।
ఉత్థాపకోఽథ సంఘాత్యః సంలాపః పరివర్త్తకః।
విశేషా ఇతి చత్వారః సాత్త్వత్యాః పరికీర్త్తితాః॥౧౫౦॥ (ఞ)*

ఉత్తేజనకరీ శత్రోర్వాగుత్థాపక ఉచ్యతే॥౧౫౧॥ (ట)

యథా వీరచరితే—

ఆనన్దాయ చ విస్మయాయ చ మయా దృష్టోఽసి దుఃఖాయ వా
వైతృష్ణ్యన్తు కుతోఽస్య సమ్ప్రతి మమ త్వద్దర్శనే చక్షుషః।
యన్మాఙ్గల్యసుఖస్య నాస్మి విషయస్తత్కిం బహు వ్యాహృతై-
రస్మిన్ విస్మృతజామదగ్న్యవిజయే పాణౌ ధనుర్జృమ్భతామ్॥ (ఉ)

స్వమరణం ప్రార్థయన్తీ లవఙ్గికాయాః పాదే పతితా మాలతీ। స్తమ్భాన్తరితస్థితో మాధవశ్చ లవఙ్గికావేశేన ఆగత్య లవఙ్గికామ్ అపసార్య తత్స్థానే స్వపాదం దత్త్వా స్థితః। తతో మాలతీ ఉత్థాయ లవఙ్గికాబుద్ధ్యా తమాలిఙ్గ్య పశ్చాద్ దృష్ట్వా పరిచీయమానా వ్యవసాయాత్ నివవృతే ఇత్యర్థః।

(వి, ఞ) సాత్త్వతీం వృత్తిమాహ— అథేతి। సత్త్వాదిభిః సమస్తవ్యస్తాల్పతరైర్బహులా తద్వైశిష్ట్యాత్ బాహుల్యవతీ హర్షాద్యన్యతరయుక్తా వృత్తిశ్చ సాత్త్వతీత్యర్థః। విశోకావిగతశోకా। వీరే రసే శృఙ్గారస్యానుషఙ్గికత్వేన క్షుద్రత్వమ్। అత్ర క్షుద్రశృఙ్గారత్వేన స్త్రీసంకులత్వకామోపభోగరాహిత్యేన వీరరసత్వేన చ కౌశికీతో విశేషః। అస్యాః ప్రభేదచతుష్టయమాహ— ఉత్థాపక ఇత్యాది।

(వి, ట) ఉత్తేజనేతి— శత్రుం జేతుం మిత్రస్య ఉత్తేజనమ్।

(వి, ఠ) ఆనన్దాయ చేతి— పరశురామాగమే రామం ప్రతి జనకస్య వాక్యమిదమ్। ధనుర్భఙ్గేన ప్రతిజ్ఞాతార్థసిద్ధ్యా యోగ్యవరప్రాప్త్యా చానన్దః। వీర్యాతిశయదర్శనాద్ విస్మయః। రామం హన్తుం పరశురామాగమనాత్ దుఃఖమ్। అతోఽద్య త్వద్దర్శనే సమ్ప్రతి ఏతత్ క్షణే చక్షుషః కుతో వైతృష్ణ్యమ్। ఉత్కణ్ఠాబాహుల్యాత్ క్షణాన్తరేఽనిష్టనివృత్తౌ తు ఉత్కణ్ఠానివృత్త్యా వైతృష్ణ్యం స్యాదితి సమ్ప్రతి పదభావార్థః। బహువ్యాహృతైర్వా కిం, యతో

వైవాహికమాఙ్గల్యసుఖస్య న విషయోఽస్మి। అతోఽస్మిన్ విస్మృతస్య జామదగ్న్యస్య విజయనిమిత్తం

---

* “యా సత్త్వజేనేహ గుణేన యుక్తా న్యాయేన వృత్తేన సమన్వితా చ।
హర్షోత్కటా సంహృతశోకభావా సా సాత్త్వతీ నామ భవేత్తు వృత్తిః॥” (భరతమునిః)

మన్త్రార్థదైవశక్త్యాదేః సంహత్యః సంఘభేదనమ్॥౧౫౨॥

మన్త్రశక్త్యా యథా ముద్రారాక్షసే రాక్షససహాయానాం చాణక్యేన స్వబుద్ధ్యా భేదనమ్। అర్థశక్త్యాపి తత్రైవ। దేవశక్త్యా యథా— రామాయణే రావణాద్ విభీషణస్య భేదః। (డ)

సంలాపః స్యాద్ గభీరోక్తిర్నానాభావసమాశ్రయః॥౧౫౩॥

యథా వీరచరితే— (రామః) “అయం స యః కిల సపరివారకార్త్తికేయవిజయావర్జితేన భగవతా నీలలోహితేన పరివత్సరసహస్రాన్తేవాసినే తుభ్యం ప్రసాదీకృతః పరశుః”। (పరశురామః) “రామ! దాశరథే! స ఏవాయమార్యపాదానాం ప్రియః పరశుః” ఇత్యాది। (ఢ)

ప్రారబ్ధాదన్యకార్యాణాం కరణం పరివర్త్తకః॥౧౫౪॥

యథా వేణ్యామ్— (భీమః) “సహదేవ! గచ్ఛ త్వ గురుమనువర్త్తస్వ। అహమప్యస్త్రాగారం ప్రవిశ్యాయుధసహాయో భవామీతి యావత్। అథవా ఆమన్త్రయితవ్యైవ మయా పాఞ్చాలీ” ఇతి। (ణ)

అథారభటీ—

మాయేన్ద్రజాలసంగ్రామక్రోధోద్భ్రాన్తాదిచేష్టితైః।
సంయుక్తా వధబన్ధాద్యైరుద్ధతారభటీ మతా॥౧౫౫॥ (త)

వస్తూత్థాపనసమ్ఫేటౌ సఙ్క్షిప్తిరవపాతనమ్
ఇతి భేదాస్తు చత్వార ఆరభట్యాః ప్రకీర్త్తితాః।

తవ బాహౌ ధనుర్జృమ్భతామిత్యర్థః। అత్ర పరశురామం జేతుముత్తేజనమ్। అత్ర విస్మయవశాద్ రామశౌర్యేణానన్దాదినా చ వైశిష్ట్యం వీరో రసః।

(వి, డ) సంహాత్యమాహ— మన్త్రార్థేతి। మన్త్రస్య మన్త్రణార్థస్య ధనస్య దైవస్యాదృష్టస్య వా శక్తేః శక్తిహేతోః సంఘస్య సైన్యసమూహస్య భేదనమిత్యర్థః। రాక్షసః శత్రుమన్త్రీః చాణక్యో రాజమన్త్రీ; స్వబుద్ధ్యా స్వమన్త్రణయా। అత్ర చాణక్యస్య సత్త్వదానానేకసత్త్వం సంఘభేదనవశాద్ వీరో రసః।

(వి, ఢ) సంలాపమాహ— సంలాప ఇతి। కార్త్తికేయవిజయావర్జినేనేతి। తద్ విజయే నమ్రీభూతేనేత్యర్థః। అత్ర కౌతుకేనేవ విజయో న తు వాస్తవ ఇతి తత్పితృప్రసాదగమ్యమ్। తథాపరప్రసాదలబ్ధేన పరశునా కోఽయం గర్వ ఇతి రామస్య గభీరాత్మికా ఉక్తిః। పరశురామక్తౌ తత్ప్రియవస్త్వపి మహ్యం దత్తమితి స్వమహత్త్వఖ్యాపనమేవ గభీరతా।

(వి, ణ) పరివర్త్తకమాహ— ప్రారబ్ధాదితి। సహదేవేతి— అత్ర ప్రారబ్ధం కార్య్య యుద్ధమ్। తతోఽన్యత్ పాఞ్చాల్యామన్త్రణమ్।

(వి, త) అథారభటీతి। మాయేతి। మాయా విద్యావిశేషస్తయా ఇన్ద్రజాలం పరస్పరవిరుద్ధనానావస్తుప్రదర్శనమ్, సంగ్రామో యుద్ధమ్, క్రోధేన ఉద్భ్రాన్తచేష్టితమ్— స్వపరజ్ఞానరాహిత్యేన చేష్టా। ఏతైర్యుక్తా ఇత్యర్థః। అస్యాః ప్రభేదచతుష్టయతాహ—

మాయాద్యుత్థాపితం వస్తు వస్తూత్థాపనముచ్యతే॥౧౫౬॥

యథోదాత్తరాఘవే—

"జీయన్తే జయినో నిశీథతిమిరవ్రాతైర్వియద్వ్యాపిభి-
ర్భాస్వన్తః సకలా రవేరపి కరాః కస్మాదకస్మాదమీ।
ఏతే చోగ్రకబన్ధకణ్ఠరుధిరైరాధ్మాయమానోదరా
ముఞ్చత్యాననకన్దరానలముచస్తీవ్రాన్రవాన్ ఫేరవాః॥" ఇత్యాది। (థ)

సమ్ఫేటస్తు సమాఘాతః క్రుద్ధసత్వరయోర్ద్వయోః॥౧౫౭॥

యథా మాలత్యాం మాధవాఘోరఘణ్టయోః। (ద)

సంక్షిప్తవస్తురచనా శిల్పైరితరథాపి వా
సంక్షిప్తిః స్యాన్నివృత్తౌ చ నేతుర్నేత్రన్తరగ్రహః॥౧౫౮॥*

యథా ఉదయనచరితే కిలిఞ్జహస్తిప్రయోగః। ద్వితీయం యథా— వాలినివృత్త్యా సుగ్రీవః। యథా వా— పరశురామస్యౌద్ధత్యనివృత్త్యా శాన్తత్వాపాదనమ్। "పుణ్యా

(వి, థ) వస్తూత్థాపనలక్షణమాహ— మాయేతి। జీయన్త ఇత్యాది। జయినోఽపి వీరా వియద్వ్యాపిభిర్నిశీథతిమిరైః సమూహైర్జీయన్తే ఆచ్ఛాద్యన్తే। రవేరపి అమీ భాస్వన్తః సకలాః కరాః అకస్మాదకాలే కస్మాదాచ్ఛాద్యన్తే। ఉగ్రకబన్ధకణ్ఠరుధిరైరాధ్మాయమానమ్ ఉత్ఫుల్లమానముదరం యేషాం తాదృశాః। ఆననరూపాభ్యః కన్దరాభ్యోఽనలముచ ఏవం ఫేరవాః శృగాలాశ్చ తీవ్రాన్ రవాన్ ముఞ్చన్తీత్యర్థః। అత్ర పరస్పరవిరుద్ధాలీకతిమిరరవిరశ్మ్యాదిప్రదర్శనరూపమిన్ద్రజాలరూపవస్తు మాయయోత్థాపితమ్। రౌద్రో రసః।

(వి, ద) సమ్ఫేటలక్షణమాహ— సమ్ఫేటస్త్వితి। సమాఘాతః ప్రహారోక్తిః। క్రుద్ధేతి। క్రుద్ధౌ చ తౌ సత్వరౌ చేతి కర్మధారయః। మాధవాఘోరేతి। తత్ర ద్వయోః క్రుద్ధతా। సత్వరతా పరస్పరప్రహారోక్తిశ్చ।

(వి, ధ) సంక్షిప్తిలక్షణమాహ— సంక్షిప్తేతి। నేతుర్నృత్యపాత్రస్య ఏకస్య నివృత్తౌ నేత్రన్తరస్య గ్రహ ఏవ సంక్షిప్తవస్తురచనా। సా చ శిల్పైరశిల్పైర్వేత్యర్థః। శిల్పం విలక్షణవస్తు నిర్మాణకౌశలమ్। కిలిఞ్జహస్తిప్రయోగ ఇతి। తత్ర వాస్తవహస్తిరూపపాత్రనివృత్తౌ శిల్పేన కిలిఞ్జనామహస్తిరూపపాత్రప్రదర్శనమ్। అశిల్పైరాహ— ద్వితీయమితి।

---

* మృద్వంశదలచర్మాదిద్రవ్యయోగేన వస్తూత్థాపనమ్ సంక్షిప్తిః। యథా— ఉదయనచరితే కిలిఞ్జహస్తిప్రయోగః। పూర్వనాయకావస్థానివృత్త్యా అవస్థాన్తరపరిగ్రహమన్యే సంక్షిప్తికాం మన్యన్తే। యథా— వాలినివృత్త్యా సుగ్రీవః। (దశరూపక)

బ్రాహ్మణజాతిః" ఇతి। (ధ)

ప్రవేశత్రాసనిష్క్రాన్తిహర్షవిద్రవసమ్భవః॥౧౪౯॥

అతపాతనమిత్యుక్తం

యథా కృత్యరావణే షష్ఠేఽఙ్కే। ("ప్రవిశ్య ఖడ్గహస్తః పురుషః") ఇత్యతః ప్రభృతి నిష్క్రమణపర్యన్తమ్। (న)

పూర్వముక్తైవ భారతీ॥౧౬౦॥ (ప)

అథ నాట్యోక్తయః—

అశ్రావ్యం ఖలు యద్వస్తు తదిహ స్వగతం మతమ్।
సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశం స్యాత్ తద్భవేదపవారితమ్
రహస్యన్తు యదన్యస్య పరావృత్త్య ప్రకాశ్యతే।
త్రిపతాకకరేణాన్యానపవార్యాన్తరా కథామ్।
అన్యోన్యామన్త్రణం యత్స్యాజ్జనాన్తే తజ్జనాన్తికమ్। (ఫ)
కిం బ్రవీషీతి యన్నాట్యే వినా పాత్రం ప్రయుజ్యతే।
శ్రుత్వేవానుక్తమప్యర్థం తత్స్యాదాకాశభాషితమ్॥౧౬౧॥

యః కశ్చిదర్థో యస్మాద్గోపనీయస్తస్యాన్తరత ఊర్ధ్వ సర్వాఙ్గులినామితానామికం త్రిపతాకలక్షణం కరం కృత్వాఽన్యేన సహ యన్మన్త్ర్యతే తజ్జనాన్తికమ్। పరావృత్త్యాన్యస్య

ఔద్ధత్యనివృత్త్యేతి। అత్ర ధర్మనివృత్త్యా ధర్మిణి నివృత్తిర్బోధ్యా। ఔద్ధత్యకాలీనశ్చ రౌద్రో రసః। ఏవ సుగ్రీవకిలిఞ్జహస్తినోః పూర్వ రౌద్రో రసో బోధ్యః।

(వి, న) అవపాతలక్షణమాహ— ప్రవేశేతి। ప్రవేశాదివిద్రవాన్తానాం సమ్భవ ఉత్పాదనమవపాతనమిత్యర్థః। విద్రవః పలాయనమ్। మిలితానామేషాముత్పాదనమ్। ప్రవిశ్యేతి। తేన పురుషేణ సర్వమిదం కృతమ్। క్రోధవశాత్ ఏతత్ కారణాత్ రౌద్రో రసః।

(వి, ప) భారతీవృత్తిస్తు పూర్వముక్తైవేత్యాహ— పూర్వమితి। భారతీ సంస్కృతప్రాయో వాగ్వ్యాపారో నరాశ్రయ ఇతి। స్థాపకకృత్యప్రసఙ్గేన ప్రాగుక్తేత్యర్థః। సా చ సర్వసాధారణ్యేనేత్యుక్తమ్। రసే సర్వత్ర భారతీ।

(వి, ఫ) నాట్యోక్తయ ఇతి। నాట్యే పరిభాషావిశేషా ఇత్యర్థః। తద్భవేదిత్యాదేః పరత్రాన్వయః। త్రిపతాకేత్యాదికం జనాన్తికలక్షణమ్। త్రిపతాకలక్షణమగ్రే వక్ష్యతి। అన్తరా కథాం కథామధ్యే। తాదృశేన కరేణాన్యమపవార్య్యచ్ఛాద్య జనస్యాన్తే అన్తికే యత్ అన్యోన్యామన్త్రణం కథనం, తజ్జనాన్తికమిత్యర్థః।

(వి, బ) వినా పాత్రమితి। రఙ్గాప్రవిష్టముద్దిశ్య ఇత్యర్థః। త్రిపతాకేత్యాదికం వ్యాచష్టే— యః కశ్చిదితి। తస్యాన్తరత ఇతి। తద్భిన్నే జనే ఇత్యర్థః। ఇయం జనాన్తే ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా। ఊర్ధ్వం సర్వేతి త్రిపతాకవ్యాఖ్యానమ్। అపవారితం వ్యాచష్టే— పరావృత్త్యేతి।

రహస్యకథనమపవారితమ్। శేషం స్పష్టమ్। (బ)*

దత్తాం సిద్ధాఞ్చ సేనాఞ్చ వేశ్యానాం నామ దర్శయేత్।

దత్తప్రాయాణి వణిజాం చేటచేట్యోస్తథా పునః।

వసన్తాదిషు వర్ణ్యస్య వస్తునో నామ యద్భవేత్॥౧౬౨॥ (భ)

వేశ్యాం యథా వసన్తసేనాదిః। వణిగ్ విష్ణుదత్తాదిః। చేటః కలహంసాదిః చేటీ మన్దారికాదిః।

నామ కార్య్యం నాటకస్య గర్భితార్థప్రకాశకమ్॥౧౬౩॥ (మ)

యథా రామాభ్యుదయాదిః।

నాయికానాయకాఖ్యానం సంజ్ఞా ప్రకరణాదిషు॥౧౬౪॥ (య)

యథా మాలతీమాధవాదిః।

నాటికాసట్టకాదీనాం నాయికాభిర్విశేషణమ్॥౧౬౫॥ (ర)

యథా రత్నావలీకర్పూరమఞ్జర్య్యాదిః।

ప్రాయేణ ణ్యన్తకః సాధిర్గమేః స్థానే ప్రయుజ్యతే॥౧౬౬॥

యథా శాకున్తలే। (ఋషీ) గచ్ఛావ ఇత్యర్థే సాధయావస్తావత్। (ల)

రాజా స్వామీతి దేవేతి భృత్యైర్భట్టేతి చాధమైః।
రాజర్షిభిర్వయస్యేతి తథా విదూషకేణ చ। (వ)

(వి, భ) పాత్రాణాం నామాన్యాహ— దత్తామితి। వసన్తాదిషు వర్ణనీయస్య వస్తునో యన్నామ భవేత్ చేటచేట్యోస్తథా నామ ఇత్యర్థః।

(వి, మ) గర్భితార్థ ఇతి। నాటకే గర్భితః ప్రతిపాద్యో యోఽర్థస్తత్ప్రకాశకం నాటకస్య నామ కార్య్యమిత్యర్థః। సూచితార్థేతి క్వచిత్ పాఠః।

(వి, య) నాయికానాయకేతి। ప్రకరణభాణాదయో యే రూపకప్రభేదాస్తేషు। సంజ్ఞా నాయకనాయికయోరాఖ్యానం సంజ్ఞానామ్నైవేత్యర్థః। నాటికాసట్టకాదీనామితి।

(వి, ర) నాటికాదీన్యష్టాదశోపరూపకాణి యాన్యుక్తాని తేషాం విశేషణం నామ నాయికాభిర్నాయికానామ్నైవేత్యర్థః।

(వి, ల) ప్రాయేణేతి— కలాపమతే కారితమ్, పాణినిమనే ణిచ్। తదన్తః సాధధాతుః గమేః స్థానే ప్రాయేణ ప్రయుజ్యతే ఇత్యర్థః। ఋషీ ఇతి। శార్ఙ్గరవశారద్వతయోర్వ్యక్తోర్నిదేశః।

(వి, వ) రాజర్షిభిరితి। విదూషకేణ చ వయస్యేతి రాజర్షిర్వాచ్య ఇత్యర్థః।

---

* “ప్రసారితాః సమాః సర్వా యస్యాఙ్గుల్యో భవన్తి హి।

కుఞ్చితం చ తథాఙ్గుష్ఠః స పతాక ఇతి స్మృతః॥

పతాకే తు యదా వక్రాఽనామికా త్వఙ్గులిర్భవేత్

త్రిపతాకః స విజ్ఞేయః” (నాట్యసూత్రే)

రాజన్నిత్యృషిభిర్వాచ్యః సోఽపత్యప్రత్యయేన చ। (ఊ)

స్వేచ్ఛయా నామభిర్విప్రైర్విప్ర ఆర్యేతి చేతరైః। (శ)
వయస్యేత్యథవా నామ్నా వాచ్యో రాజ్ఞా విదూషకః।
వాచ్యౌ నటీసూత్రధారావార్యనామ్నా పరస్పరమ్। (ష)
సూత్రధారం వదేద్భావ ఇతి వై పారిపార్శ్వకః।
సూత్రధారో మారిషేతి హణ్డే ఇత్యధమైః సమాః। (స)
వయస్యేత్యుత్తమైర్హంహో మధ్యైరార్యేతి చాగ్రజః।
భగవన్నితి వక్తవ్యాః సర్వైర్దేవర్షిలిఙ్గినః। (హ)
వదేద్రాజ్ఞీఞ్చ చేటీఞ్చ భవతీతి విదూషకః।
ఆయుష్మన్రథినం వృద్ధసూతస్తాతేతి చేతరః। (క)
వత్స పుత్రక తాతేతి నామ్నా గోత్రేణ వా సుతః। (ఋ)
శిష్యోనుజశ్చ వక్తవ్యోఽమాత్య ఆర్యేతి చాధమైః। (ఖ)
విప్రైరయమమాత్యేతి సచివేతి చ భణ్యతే।
సాధో ఇతి తపస్వీ చ ప్రశాన్తశ్చోచ్యతే బుధైః। (గ)

(వి, శ) రాజన్నితి। స రాజా ఋషిభిః రాజన్నితి అపత్యప్రత్యయేన చ వాచ్య ఇత్యర్థః। యథానర్ఘరాఘవే ఐన్దుమతేయేతి విశ్వామిత్రేణ దశరథః। విప్రస్తు విప్రైః స్వేచ్ఛయా నామభిర్వాచ్యః। ఇతరైస్తు ఆర్యేతి।

(వి, ష) వయస్యేత్యథవేతి। విదూషకో రాజ్ఞా వయస్యేతి వాచ్యః, అథవా నామ్నైవ ఇతి। వాచ్యౌ నటీసూత్రధారావితి। ఆర్యనామ్నా ఇతి। ఏకదేశే సమస్తద్వయకీర్త్తనమ్। తేన నట్యా ఆర్యపుత్ర ఇతి। సూత్రధారేణార్యేతి వాచ్యావిత్యర్థః।

(వి, స) మారిషేతి పారిపార్శ్వకం వదేత్। హణ్డే ఇతి సమాస్తుల్యజనాః। అధమైర్హణ్డేతి వాచ్యా।

(వి, హ) సమా ఉత్తమైస్తు వయస్యేతి। మధ్యమైస్తు హంహో ఇతి వాచ్యా ఇత్యర్థః। అగ్రజః సానుజైరార్యేత్యర్థః। భగవన్నితి। దేవర్షయో లిఙ్గినః పరివ్రాజకాశ్చ సంర్వైరేవ భగవన్నితి వాచ్యాః।

(వి, క) రథినం వృద్ధసూత ఆయుష్మాన్నితి ఇతరస్తు తాతేతి వదేదిత్యర్థః।

(వి, ఖ) వత్స పుత్రకేతి। సుతః శిష్యోఽనుజశ్చ వత్సేత్యాదిభిర్వక్తవ్య ఇత్యర్థః

(వి, గ) ప్రశాన్తశ్చేతి— శాన్తో జన ఇత్యర్థః।

(లో, ఊ) అపత్యప్రత్యయేన యథా— హే రాఘవ! హే దాశరథే! ఇత్యాది।

(లో, ఋ) గోత్రేణ యథా— హే కౌశిక! హే ఆత్రేయ! ఇత్యాది।

అగృహీతాభిధః పూజ్యః శిష్యాద్యైర్విగదృతే।
ఉపాధ్యాయేతి చాచార్యో మహారాజేతి భూపతిః।
స్వామీతి యువరాజస్తు కుమారో భర్తృదారకః।
సౌమ్య భద్రముఖేత్యేవమధమైస్తు కుమారకః। (ఘ)
వాచ్యా ప్రకృతిభీ రాజ్ఞః కుమారీ భర్తృదారికా।
పతిర్యథా తథా వాచ్యా జ్యేష్ఠమధ్యాధమైః స్త్రియః। (జ,ఋ)

హలేతి సదృశీ ప్రేష్యా హఞ్జే వేశ్యాజ్జుకా తథా।
భట్టిన్యమ్బేత్యనుగతైః పూజ్యా చ జరతీ జనైః। (చ)
ఆమన్త్రణైశ్చ పాషణ్డా వాచ్యాః స్వసమయాగతైః। (ఞ)
శాక్యాదయశ్చ సమ్భాష్యా భదన్తేత్యాదినామభిః। (ఛ)
యస్య యత్ కర్మ శిల్పం వా విద్యా వా జాతిరేవ వా।
తేనైవ నామ్నా వాచ్యోఽసౌ జ్ఞేయాశ్చాన్యే యథోచితమ్॥౧౬౭॥

అథ భాషావిభాగః—

పురుషాణామనీచానాం సంస్కృతం స్యాత్ కృతాత్మనామ్।
శౌరసేనీ ప్రయోక్తవ్యా తాదృశీనాఞ్చ యోషితామ్। (జ)

(వి, ఘ) భూపతిర్మహారాజేతి। యువరాజస్తు స్వామీతి సమ్బోధనే వాచ్య ఇత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి। కుమారో యువరాజేతరః।

(వి, ఙ) పతిర్యథేతి। జ్యేష్ఠ ఉత్తమస్తథా చోత్తమమధ్యమాధమైః స్వస్త్రియః స్త్రీభిః పతిర్యథా తథా వాచ్య ఇత్యర్థః। తథా చార్య్యపుత్రేతి పత్యురుచ్యమానత్వాత్ ఆర్య్యేతి పత్న్యా స్త్రియో వాచ్యా ఇత్యర్థః।

(వి, చ) వేశ్యా సమ్బోధనే అజ్జుకేత్యుచ్యతే ఇత్యర్థః। భట్టిన్యమ్బేతి। అనుగతైర్జనైరర్థాదనుగమ్యమానస్త్రీభిర్భట్టినీత్యమ్బేతి చోచ్యతే। ఇతరైర్జనైః పూజ్యా వృద్ధా జరతీతి వాచ్యేత్యర్థః।

(వి, ఛ) పాషణ్డాశ్చ స్వసమయాగతైరామన్త్రణైశ్చ వాచ్యా ఇత్యర్థః। శాక్యాదయో బౌద్ధాదయః।

(వి, జ) అథ భాషేతి। వక్తృవిశేషస్య భాషావిశేష ఇత్యర్థః। పురుషాణామితి। నీచేతరేషాం కృతాత్మనాం శుద్ధానాం పురుషాణామిత్యన్వయః। శౌరసేన్యాదయో బహ్వ్యో భాషాః ప్రాకృతవిశేషాః ప్రాకృతవృత్తౌ అనుసన్ధేయాః।

(లో, ఋ) పతిర్యథేతి। పతిర్యేన స్వామిన్నిత్యుచ్యతే తేన తద్భార్యా స్వామినీతి। యేన భర్త్తేతి తేన భట్టిణీతి।

(లో, ఌ) హే చార్వాక! హే కోలికేయ! ఇత్యాది।

ఆసామేవ తు గాథాసు మహారాష్ట్రీం ప్రయోజయేత్।

అత్రోక్తా మాగధీ భాషా రాజాన్తఃపురచారిణామ్। (ఝ)

చేటానాం రాజపుత్రాణాం శ్రేష్ఠినాం చార్ద్ధమాగధీ।

ప్రాచ్యా విదూషకాదీనాం ధూర్త్తానాం స్యాదవన్తికా। (ఞ)

యోధనాగరికాదీనాం దాక్షిణాత్యాఽహిదీవ్యతామ్।

శకారాణాం శకాదీనాం శావరీం సమ్ప్రయోజయేత్।

వాహ్లీకభాషోదీచ్యానాం ద్రావిడీ ద్రవిడాదిషు।

ఆభీరేషు తథాభీరీ చాణ్డాలీ పుక్కసాదిషు। (ఠ)

ఆభీరీ శావరీ చాపి కాష్ఠపత్రోపజీవిషు।

తథైవాఙ్గారకారాదౌ పైశాచీ స్యాత్ పిశాచవాక్।

చేటీనామప్యనీచానామపి స్యాత్ శౌరసేనికా।

బాలానాం షణ్డకానాం చ నీచగ్రహవిచారిణామ్।

ఉన్మత్తానామాతురాణాం సైవ స్యాత్ సంస్కృతం క్వచిత్। (డ)
ఐశ్వర్యేణ ప్రమత్తస్య దారిద్ర్యోపహతస్య చ।
భిక్షువల్కధరాదీనాం ప్రాకృతం సమ్ప్రయోజయేత్।
సంస్కృతం సమ్ప్రయోక్తవ్యం లిఙ్గినీషూత్తమాసు చ।
దేవీమన్త్రిసుతావేశ్యాస్వపి కైశ్చిత్తథోదితమ్। (ఢ)
యద్దేశ్యం నీచపాత్రన్తు తద్దేశ్యం తస్య భాషితమ్। (ణ)
కార్యతశ్చోత్తమాదీనాం కార్యో భాషావిపర్యయః।
యోషిత్సఖీబాలవేశ్యాకితవాప్సరసాం తథా।
వైదగ్ధ్యార్థం ప్రదాతవ్యం సంస్కృతం చాన్తరాన్తరా॥౧౬౮॥

(వి, ఝ) తాదృశానామనీచానామ్। గాథా గీతయః। అత్రేతి। గాథాస్విత్యర్థః।

(వి, ఞ) చేటానామితి। శ్రేష్ఠినాం రాజపుత్రచేటానామిత్యర్థః।

(వి, ట) అహిదీవ్యతాం సర్పఖేలకానాం తేషాం చేత్యన్వయః। శకారో రాజశాలకః। శకానాం పార్వతీయమ్లేచ్ఛవిశేషాణామ్।

(వి, ఠ) పుక్కసశ్చణ్డాలవిశేషః।

(వి, డ) షణ్ఢకా నపుంసకాః। నీచానాం గ్రహవిచారకాణాం చేత్యన్వయః। సైవ శౌరసైనికైవ। క్వచిదేషాం సంస్కృతమపీత్యర్థః।

(వి, ఢ) తథోదితం సంస్కృతోక్తిః।

(వి, ణ) యద్దేశ్యం యద్దేశీయమ్।

ఏషాముదాహరణాన్యాకరేషు బోద్ధవ్యాని। భాషాలక్షణాని మమ తాతపాదానాం భాషార్ణవే—

షట్త్రింశల్లక్షణాన్యత్ర నాట్యాలఙ్కృతయస్తథా।
త్రయస్త్రింశత్ ప్రయోజ్యాని వీథ్యఙ్గాని త్రయోదశ।
లాస్యాఙ్గాని దశ యథాలాభం రసవ్యపేక్షయా॥౧౬౯॥ (త)

యథాలాభం ప్రయోజ్యానీతి సమ్బన్ధః। అత్రేతి నాటకే। తత్ర లక్షణాని—

భూషణాక్షరసఙ్ఘాతౌ శోభోదాహరణం తథా।
హేతుసంశయదృష్టాన్తాస్తుల్యతర్కః పదోచ్చయః।
నిదర్శనాభిప్రాయౌ చ ప్రాప్తిర్విచార ఏవ చ।
దిష్టోపదిష్టే చ గుణాతిపాతాతిశయౌ తథా।
విశేషణనిరుక్తీ చ సిద్ధిర్భ్రంశవిపర్యయౌ।
దాక్షిణ్యానునయో మాలాఽర్థాపత్తిర్గర్హణం తథా।
పృచ్ఛా ప్రసిద్ధిః సారూప్యం సంక్షేపో గుణకీర్తనమ్।
లేశో మనోరథోఽనుక్తసిద్ధిః ప్రియవచస్తథా॥౧౭౦॥

తత్ర—

లక్షణాని గుణైః సాలఙ్కారైర్యోగస్తు భూషణమ్॥౧౭౧॥ (థ)

యథా—

ఆక్షిపన్త్యరవిన్దాని ముగ్ధే తవ ముఖశ్రియమ్।

కోషదణ్డసమగ్రాణాం కిమేషామస్తి దుష్కరమ్?॥" (ద, ఏ)

(వి, త) షట్త్రింశదితి। అత్ర నాటకలక్షణాని సకలాని షట్త్రింశద్ధర్మాణి ప్రయోజ్యాని ఇత్యర్థః। తథా చ త్రయః త్రింశత్ నాట్యాలఙ్కృతయః। త్రయోదశ వీథ్యఙ్గాని, దశ లాస్యాఙ్గాని యథాలాభం ప్రయోజ్యాని। తత్ర షట్త్రింశల్లక్షణాని ఉద్దిశతిభూషణేతి।

(వి, థ) లక్షణానీతి। ఏతాని లక్షణసంజ్ఞకాని షట్త్రింశత్ ఇత్యర్థః।

(వి, ద) అత్ర భూషణసంజ్ఞకస్య లక్షణస్య లక్షణమాహ— తత్ర గుణైరితి। ఆక్షిపన్తీతి। అరవిన్దాని కర్తౄణి। ఆక్షిపన్తి అధిక్షిపన్తి స్పర్ధన్తే వా। కోషః కుడ్మల ఏవ కోషో ధనమ్। దణ్డో నాలమేవ దణ్డః శాస్తిః। అర్థశ్లేషమూలోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః। మాధుర్యం చ గుణః।

(లో, ఏ) ఆక్షిపన్తీతి— కోషః కుడ్మలః ద్రవ్యౌఘశ్చ। దణ్డో నాలం దుష్టనిగ్రహశ్చ।

వర్ణనాక్షరసఙ్ఘాతశ్చిత్రార్థైరక్షరైర్మితైః॥౧౭౨॥

యథా శాకున్తలే (రాజా) “కచ్చిత్ సఖీం వో నాతిబాధతే శరీరసన్తాపః। (ప్రియంవదా)— సమ్పదం లద్ధోసహో ఉఅసమం గమిస్సది”। (ధ)

సిద్ధైరర్థైః సమం యత్రాప్రసిద్ధోఽర్థః ప్రకాశతే।
శ్లిష్టలక్షణచిత్రార్థా సా శోభేత్యభిధీయతే॥౧౭౩॥ (న)

యథా—

సద్వంశసమ్భవః శుద్ధః కోటిదోఽపి గుణాన్వితః।
కామం ధనురివ క్రూరో వర్జనీయః సతాం ప్రభుః॥ (ప, ఐ)

యత్ర తుల్యార్థయుక్తేన వాక్యేనాతిప్రదర్శనాత్।
సాధ్యతేఽభిమతశ్చార్థస్తదుదాహరణం మతమ్॥౧౭౪॥ (ఫ)

యథా—

అనుయాన్త్యా జనాతీతం కాన్తం సాధు త్వయా కృతమ్।
కా దినశ్రీర్వినార్కేణ కా నిశా శశినా వినా॥ (బ)

(వి, ధ) అక్షరసఙ్ఘాతమితి। వర్ణనేతి। చిత్రార్థైర్మిత్రైరక్షరైర్వర్ణనేత్యర్థః। సమ్పదమితి। సామ్ప్రతం లబ్ధౌషధ ఉపశమం గమిష్యతీతి (సంస్కృతమ్)। అత్ర త్వత్రాప్తిరేవౌషధప్రాప్తిరితి భజగ్యా కథ్యమానోఽర్థశ్చిత్రః। అక్షరాణి చాల్పాని।

(వి, న) శోభాలక్షణమాహ— సిద్ధైరితి। సిద్ధైరుపమానభూతైరర్థైః సమమేకవాక్యేనైవ అప్రసిద్ధ ఉపమేయభూతోఽర్థో విధేయాన్వయార్థ ప్రకాశతే। సా శోభా కీదృశీ, శ్లిష్టశబ్దచిహ్నా చిత్రార్థేత్యర్థః।

(వి, ప) సద్వంశేతి। ధనురివ క్రూరః ప్రభుః కామం యథేష్టం సతాం వర్జనీయః। ఆవర్జనహేతుసత్త్వేఽపి క్రౌర్యాత్ వర్జనీయ ఇత్యర్థః। ద్వయోరేవావర్జనహేతూన్ శ్లేషాదాహ— సద్వంశేతి। సద్వంశః సద్వేణుః సత్కులం చ। శుద్ధః కీటావిద్ధో నిష్పాపశ్చ। కోటిం కోటిసంఖ్యకం ధనం దదాతి తథా కోట్యాద్యతిగుణో జ్యా శౌర్యాదిశ్చ। అత్ర సిద్ధేన ధనుషా సమం ప్రసిద్ధః క్రూరః ప్రభుః విధేయవర్జనాన్వయార్థ ప్రకాశ్యతే। శ్లిష్టశబ్దేన చ చిత్రోఽర్థః।

(వి, ఫ) ఉదాహరణలక్షణమాహ— యత్ర తుల్యార్థేతి। ప్రక్రాన్తార్థతుల్యావబోధకేన వాక్యేన ప్రక్రాన్తార్థస్యాతిశయిత్వప్రదర్శనాత్ అభిమతోఽతిశయితత్వరూపోఽర్థః సాధ్యతే ఇత్యర్థః।

(వి, బ) అనుయాన్త్యేతి। రామమనుయాన్తీ సీతాం ప్రతి అనసూయాయా ఉక్తిరియమ్। జనాతీతం జనేభ్యో నిర్గతం వనగమనోన్ముఖమ్ ఇత్యర్థః। వినార్కేణ ఇతి। మేఘాచ్ఛన్నదిన-

---

(లో, ఐ) సద్వంశేతి। వంశోన్వయః వేణుశ్చ। శుద్ధో నిష్పాపః కీటవేధాదిరహితశ్చ। కోటిః సంఖ్యావిశేషః అటనీ చ। గుణః శౌర్యాదిః మౌర్వీ చ। క్రూరో దారుణః కర్కశశ్చ।

హేతుర్వాక్యం సమాసోక్తమిష్టకృద్ధేతుదర్శనాత్॥౧౭౫॥ (భ)

యథా వేణ్యాం భీమం ప్రతి (చేటీ)— “ఏవం మఏ భణిదమ్। భాణుమది! తుహ్మాణం అముక్కేసు కేసహత్థేసు కధం అహ్మాణం దేవీఏ కేసాః సంయమీఅన్తిత్తి।” (మ)

సంశయోఽజ్ఞాతతత్త్వస్య వాక్యే స్యాద్ యదనిశ్చయః॥౧౭౬॥

యథా యయాతివిజయే—

ఇయం స్వర్గాదినాథస్య లక్ష్మీః కిం యక్షకన్యకా।
కిం చాస్య, విషయస్యైవ దేవతా కిము పార్వతీ॥ (య)

దృష్టాన్తో యస్తు పక్షార్థసాధనాయ నిదర్శనమ్॥౧౭౭॥

యథా వేణ్యాం (భీమః)— "ఆర్య! ఉచితమేవైతత్ తస్యాః, యతో దుర్యోధనకలత్రం హి సా" ఇత్యాది। (ర)

తుల్యతర్కో యదర్థేన తర్కః ప్రకృతగామినా॥౧౭౮॥

యథా తత్రైవ—

ప్రాయేణైవ హి దృశ్యన్తే కామం స్వప్నాః శుభాశుభాః।

———————————————————————————————— శ్రి

యోఽర్కాభావీ బోధ్యః। అత్ర సీతానుల్యార్థే దినశ్రీనిశే। సీతాయాశ్చ ప్రశంసారూపోతిశయోఽభిమతస్తదుక్తవాక్యేన సాధితః। అత్ర వాక్యభేదాత్ ఉపమానోపమేయయోః సమం ప్రకాశనాభావాత్ శ్లేషాభావాచ్చ పూర్వస్మాద్ భేదః।

(వి, భ) హేతుసంజ్ఞకలక్షణమాహ— హేతురితి। సమాసః సంక్షేపః। ఇష్టకృత్ ప్రతిపాద్యస్యాభిమతకృద్। హేతుప్రదర్శనాత్ పృష్టార్థస్య హేతుదర్శనాత్।

(వి, మ) ఏవం మఏ ఇతి। “ఏవం మయా భణితమ్। భానుమతి! యుష్మాకమముక్తేషు కేశహస్తేషు కథం దేవ్యాః కేశాః సంయమ్యన్తే ఇతి” (సంస్కృతమ్)। అత్ర ద్రౌపద్యాః కేశాసంయమనహేతౌ భానుమత్యా పృష్టే సభ్రాతృకదుర్యోధనవధాభావే హేతౌ ప్రదర్శయితవ్యే వైధవ్యచిహ్నస్య భానుమత్యాః కేశమోచనస్య అభావో హేతుః సంక్షేపేణ ప్రదర్శితః, స ఏవ చ భీమస్యాభిమతకృత్।

(వి, య) సంశయాఖ్యం లక్షణమాహ— సంశయేతి। అజ్ఞాతతత్త్వస్య జనస్య వాక్యం శృణ్వతా యదనిశ్చయః స ఇత్యర్థః। యదిత్యనిశ్చయక్రియావిశేషణమవ్యయమ్। ఇయమితి। కాఞ్చిద్ దివ్యకన్యకాం దృష్ట్వా తత్త్వమజానతో వితర్కోఽయమ్। స్వర్గాధినాథస్య ఇన్ద్రస్య లక్ష్మీః సమ్భవేత్ కిమ్? కిం యక్షకన్యకేత్యుభయత్ర కింపదార్థాన్వయః। అస్య విషయస్య సంసారస్య। అత్ర శ్రోతురనిశ్చయః।

(వి, ర) దృష్టాన్తాఖ్యం లక్షణమాహ— దృష్టాన్త ఇతి। పక్షార్థస్యోపన్యస్తార్థస్య సాధనాయ నిదర్శనం హేతుప్రదర్శనమ్। ఆర్య ఇత్యాది। అత్ర ద్రౌపద్యా ఉపన్యస్తస్య భానుమత్యా దౌర్జన్యస్య దుర్యోధనకలత్రత్వం హేతుః।

(వి, ల) తుల్యతర్కాఖ్యం లక్షణమాహ— తుల్యతర్క ఇతి। ప్రకృతోఽత్ర వక్తా

శతసంఖ్యా పునరియం సానుజం స్పృశతీవ మామ్॥ (ల)

సఞ్చయోఽర్థానురూపో యః పదానాం స పదోచ్చయః॥౧౭౮॥

శాకున్తలే యథా—

అధరః కిసలయరాగః కోమలవిటపానుకారిణౌ బాహూ।

కుసుమమివ లోభనీయం యౌవనమఙ్గేషు సన్నద్ధమ్॥

అత్ర పదపదార్థయోః సౌకుమార్యం సదృశమేవ। (వ)

యత్రార్థానాం ప్రసిద్ధానాం క్రియతే పరికీర్త్తనమ్।
పరపక్షవ్యుదాసార్థం తన్నిదర్శనముచ్యతే॥౧౮౦॥

యథా—

క్షాత్రధర్మోచితైర్ధర్మైరలం శత్రువధే నృపాః।
కిన్తు వాలిని రామేణ ముక్తో బాణః పరాఙ్ముఖే॥ (శ)

అభిప్రాయస్తు సాదృశ్యాదభూతార్థస్య కల్పనా॥౧౮౧॥

యథా శాకున్తలే—

ఇదం కిలావ్యాజమనోహరం వపు-
స్తపః క్షమం సాధయితుం య ఇచ్ఛతి।
ధ్రువం స నీలోత్పలపత్రధారయా
శమీలతాం ఛేత్తుమృషిర్వ్యవస్యతి॥ (ష)

తద్గామినార్థేన యత్తర్క ఆశఙ్కేత్యర్థః। అత్రాపి యదిత్యవ్యయమ్। ప్రాయేణైవ హీతి। నకులేనాహిశతం హత్వా భానుమత్యాః స్తనే క్షత ఇతి భానుమత్యా దృష్టే స్వప్నే కథితే దుర్యోధనస్యేయమాశఙ్కా।

(వి, వ) పదోచ్చయాఖ్యం లక్షణమాహ— సఞ్చయ ఇతి। పదానాం సఞ్చయ ఇతి। పదానాం సఞ్చయః సమూహో యోఽర్థానురూపః స ఇత్యర్థః। అనురూపం చార్థస్య కోమలత్వే పదానామపి తథాత్వమ్। అధర ఇత్యాది రాజ్ఞః శకున్తలావర్ణనమిదమ్। అర్థో యథా కోమలస్తథా శబ్దోచ్చయోఽపి కటువర్ణవిరహాత్ కోమల ఇత్యాహ— అత్ర పదపదార్థయోరితి

(వి, శ) నిదర్శనాఖ్యం లక్షణమాహ— యత్రార్థానామితి సూత్రార్థః స్పష్టః। క్షాత్రేతి। అత్రాధర్మయుద్ధేన శత్రుమారణార్థ ప్రసిద్ధస్య రామేణాఽన్యాయేన వాలివధస్య నిదర్శనమ్।

(వి, ష) అభిప్రాయాఖ్యం లక్షణమాహ— అభిప్రాయస్త్వితి। అభూతార్థస్య అసమ్భావినోఽర్థస్య కల్పనా ఆపాదనమ్। ఇదం కిలేతి। తపస్యోచితవేశాం శకున్తలాం దృష్ట్వా దుష్యన్తస్యోక్తిరియమ్। కిల నిశ్చితమిదమ్। అవ్యాజమనోహరమ్ అకృత్రిమరమ్యం వపుః యః ఋషిః కణ్వః తపఃక్షమం సాధయితుమిచ్ఛతి। ధ్రువముత్ప్రేక్షతే। స ఋషినీలోత్పలపత్రధారయా శమీలతాం ఛేత్తుం వ్యవస్యతీత్యర్థః। అత్ర లతారూపసాదృశ్యాత్ అసమ్భవినో నీలోత్పలపత్రధారయా శమీలతాఛేదనస్యాపాదనమ్।

ప్రాప్తిః కేనచిదంశేన కిఞ్చిద్యత్రానుమీయతే॥౧౮౨॥

యథా మమ ప్రభావత్యామ్—

అనేన ఖలు సర్వతశ్చరతా చఞ్చరీకేణావశ్యం విదితా భవిష్యతి ప్రియతమా మే ప్రభావతీ। (స)

విచారో యుక్తివాక్యైర్యదప్రత్యక్షార్థసాధనమ్॥౧౮౩॥

యథా మమ చంద్రకలాయామ్—

(రాజా)— నూనమియమన్తఃపిహితమదనవికారా వర్త్తతే, యతః—

హసతి పరితోషరహితం నిరీక్ష్యమాణాపి నేక్షతే కిఞ్చిత్।
సఖ్యాముదాహరన్త్యామసమఞ్జసముత్తరం దత్తే॥ (హ)

దేశకాలస్వరూపేణ వర్ణనా దిష్టముచ్యతే॥౧౮౪॥

యథా వేణ్యాం, (సహదేవః)—

యద్ వైద్యుతమివ జ్యోతిరార్యే క్రుద్ధేఽద్య సమ్భృతమ్।
తత్ ప్రావృడివ కృష్ణేయం నూనం సంవర్ద్ధయిష్యతి॥ (క)

ఉపదిష్టం మనోహారి వాక్యం శాస్త్రానుసారతః॥౧౮౫॥

యథా శాకున్తలే—

శుశ్రూషస్వ గురూన్ కురు ప్రియసఖీవృత్తిం సపత్నీజనే
భర్త్తుర్విప్రకృతాపి రోషణతయా మా స్మ ప్రతీపం గమః।

(వి, స) ప్రాప్త్యాఖ్యం లక్షణమాహ— ప్రాప్తిరితి। అనేనేతి— చఞ్చరీకో భ్రమరః। అత్ర సర్వతశ్చరణాంశేన ప్రభావతీదర్శనానుమానమ్।

(వి, హ) విచారలక్షణమాహ— విచార ఇతి। హసతీతి— అన్యేన నిరీక్ష్యమాణాపి కిఞ్చిన్నేక్షతే। అసమఞ్జసం సఖ్యా ఆకాఙ్క్షానివర్త్తకమ్। సర్వమిదం మదనాకులమనస్త్వాత్। అత్ర సమస్తయుక్తివాక్యైరప్రత్యక్షమదనవికారసాధనమ్। పూర్వోక్తమనుమానం త్వంశేన ఇతి భేదః।

(వి, క) దిష్టాఖ్యం లక్షణమాహ— దేశేతి। యద్వైద్యుతమితి। ఆర్యే త్వయి భీమే జ్యోతిః క్రోధజనితం స్వతేజః సమ్భృతమావిష్కృతమ్। వైద్యుతం విద్యుత్సమ్భృతి। తత్ప్రావృడివేతి। ప్రావృషా వైద్యుతతేజసః సమ్భర్ద్ధనాత్। అత్ర క్రోధోచితకాలే తద్వర్ణనమ్

(వి, ఖ) ఉపదిష్టాఖ్యం లక్షణమాహ— ఉపదిష్టమితి। శాస్త్రమత్ర నీతిశాస్త్రమ్ శుశ్రూషస్వ ఇతి। పతిగృహే ప్రేష్యమాణాం శకున్తలాం ప్రతి కణ్వస్యోక్తిరియమ్। విప్రకృతా తిరస్కృతాపి రోషణతయా భర్త్తుః ప్రతీపం మా స్మ గమః। భూయిష్ఠమతిశయం దక్షిణా యథోచితవ్యవహారిణీ। వామా ఉపదిష్టే తద్ విపరీతకారిణ్యః కులస్యాధయో మనసః వ్యథాకారిణ్యః। శుద్ధసారోపాత్రలక్షణా। కులస్యాధమా ఇతి క్వచిత్ పాఠః। ఇదం నీతిశాస్త్రానుసారి వాక్యమ్।

భూయిష్ఠం భవ దక్షిణా పరిజనే భోగేష్వనుత్సేకినీ

యాన్త్యేవం గృహిణీపదం యువతయో వామాః కులస్యాధయః॥(ఖ)

గుణాతిపాతః కార్యం యద్ విపరీతం గుణాన్ ప్రతి॥౧౮౬॥

యథా మమ చన్ద్రకలాయాం చన్ద్రం ప్రతి

తహ సంహరిజ్జఇ తమో ఘేయ్యఇ సఅలేహి తే పాఓ।

వససి సిరే పసువఇణో తహవి ఇత్థీయ జీఅణం హరసి॥ (గ, ఓ)

యోఽసామాన్యగుణోద్రేకః స గుణాతిశయో మతః॥౧౮౭॥ (ఘ)

యథా తత్రైవ (రాజా) (చన్ద్రకలాయా ముఖం నిర్దిశ్య)—

అసావన్తశ్చఞ్చద్వికచనవనీలాబ్జయుగల-
స్తలస్ఫూర్జత్కమ్బుర్విలసదలిసఙ్ఘాత ఉపరి।
వినా దోషాసఙ్గం సతతపరిపూర్ణాఖిలకలః
కుతః ప్రాప్తశ్చన్ద్రో విగలితకలఙ్కః సుముఖి తే॥" (ఙ)

అర్థాన్ సిద్ధాన్ బహూనుక్త్వా విశేషోక్తిర్విశేషణమ్॥౧౮౮॥ (చ)

(వి, గ) గుణాతిపాతాఖ్యం లక్షణమాహ— గుణాతిపాత ఇతి। గుణాః స్వనిష్ఠగుణాః। తాన్ ప్రతి ఇతి తేషామిత్యర్థః। తథా చ స్వనిష్ఠగుణానాం విరోధి యత్ స్వకార్యం తదిత్యర్థః। తహ సంహరిజ్జఇ ఇతి।

త్వయా సంహ్రియతే తమో గృహ్యతే సకలైస్తవ పాదః।
వససి శిరసి పశుపతేస్తథాపి స్త్రీణాం జీవనం హరసి॥ (ఇతి సంస్కృతమ్)।

తమః తిమిరమేవ తమోగుణః। పాదో రశ్మిరేవ చరణః। అత్ర ఏతాదృశగుణవిరుద్ధముక్తకార్యమ్।

(వి, ఘ) గుణాతిశయాఖ్యం లక్షణమాహ— యోఽసామాన్యేతి। అసామాన్యస్య అన్యావృత్తేర్గుణస్య యో నిర్దిశ్యమానే వస్తుని ఉద్రేక ఇత్యర్థః।

(వి, జ) అసావితి। హే సుముఖి! నిర్దిశ్యమానముఖరూపశ్చన్ద్రః కుత స్తే ప్రాప్తః। త్వయా ప్రాప్త ఇత్యర్థః। సమ్బన్ధవివక్షయా నిష్ఠాసంయోగేఽపి షష్ఠీ। యద్వా తే తుభ్యం తవ స్థానే వా కుతః ప్రాప్తః కుత ఆగత ఇత్యర్థః। కీదృశః। అన్తర్మధ్యే చఞ్చత్ చఞ్చలం వికచనవనీలోత్పలయుగలం యస్య తాదృశః। నయనద్వయమత్ర నీలాబ్జమ్। తథా తలేఽధోభాగే స్ఫూర్జత్ దీప్యమానః కమ్బుః రేఖాత్రయం యస్య తాదృశః। కణలేఖాత్రయం కమ్బుః। శ్లేషాచ్చ స ఏవ కమ్బుః శంఖః। తథా ఉపరి విలసన్ అలిసఙ్ఘాతో యస్య తాదృశః। అత్ర కేశా ఏవ అలిసఙ్ఘాతః। తథా దోషారాత్రేరాసఙ్గ ఏవ దోషాణామాసఙ్గస్తం వినా సతతమేవ పరిపూర్ణాఖిలకలో విగలితకలఙ్కశ్చ। అత్రైషామన్యచన్ద్రావృత్తిగుణానాం ముఖాత్మకచన్ద్రే ఉద్రేకః।

(వి, చ) విశేషణాఖ్యలక్షణమాహ— అర్థానితి। సిద్ధాన్ ఉపమానోపమేయ-

(లో, ఓ) అస్యార్థః— తమోఽన్ధకారః అజ్ఞానం చ। పాదో రశ్మిశ్చరణశ్చ।

యథా—

తృష్ణాపహారీ విమలో ద్విజావాసో జనప్రియః।

హ్రదః పద్మాకరః కిన్తు బుధస్త్వం స జలాశయః॥ (ఛ, ఔ)

పూర్వసిద్ధార్థకథనం నిరుక్తిరితి కీర్త్యతే॥౧౮౯॥

యథా వేణ్యాం—

“నిహతాశేషకౌరవ్య" ఇత్యాది। (జ)

బహూనాం కీర్త్తనం సిద్ధిరభిప్రేతార్థసిద్ధయే॥౯౦॥

యథా—

యద్వీర్య్యం కూర్మరాజస్య యశ్చ శేషస్య విక్రమః।
పృథివ్యా రక్షణే రాజన్నేకత్ర త్వయి తత్స్థితమ్॥ (ఝ)

దృష్టాదీనాం భవేద్భ్రంశో వాచ్యాదన్యచ్చ యద్వచః॥౯౧॥

యథా వేణ్యాం కఞ్చుకినం ప్రతి దుర్యోధనః—

సహభృత్యగణం సబాన్ధవం సహమిత్రం ససుతం సహానుజమ్।

సాధారణాన్ బహూన్ ఉత్కర్షహేతూనర్థాన్ ధర్మాన్ ఇత్యర్థః। విశేషోక్తిః ఉపమేయే ఉపమానవ్యావర్త్తకధర్మోక్తిరిత్యర్థః।

(వి, ఛ) తృష్ణాపహారీతి— అత్ర త్వం చేత్యర్థవశాత్ లభ్యమ్। తథా చ హ్రదః సరః త్వం చ తృష్ణాపహారీ తృష్ణా పిపాసా ధనాకాఙ్క్షా చ। విమలః స్వచ్ఛజలః నిష్పాపశ్చ। ద్విజానామావాసోఽధికరణమ్; ద్విజానాం విప్రాణామాశ్రయశ్చ। జనానాం ప్రియః హితకారిత్వాత్। పద్మానాం పద్మాయాశ్చ ఆకరో నివాసస్థానమ్। ఇత్థముభయసాధారణానుకూలధర్మాన్ ఉక్త్వా వ్యావర్త్తకధర్మమాహ— కిన్త్వితి। వుధః పణ్డితః త్వం స తు హ్రదో జలాశయో జలయుక్తః ఖ్యాత ఏవ। జడాశయః నిర్బుద్ధిచిత్తః డలయోరేకత్వం, జలాశయః శీతలః ఖ్యాత ఇతి వా।

(వి, జ) నిరుక్త్యాఖ్యం లక్షణమాహ— పూర్వసిద్ధేతి। స్వయం పూర్వకృతార్థకథనమిత్యర్థః। నిహతేతి। ప్రతిజ్ఞాహేతుసమ్ప్లవరూపస్య విమర్శసన్ధ్యఙ్గస్య అపీదముదాహరణముపాధిభేదాత్ అవిరుద్ధమ్।

(వి, ఝ) సిద్ధ్యాఖ్యం లక్షణమాహ— బహూనామితి। అభిప్రేతార్థః స్తుతిః స్తుత్యర్థం బహుధర్మికీర్త్తనమిత్యర్థః। యద్వీర్యమితి। అత్ర కూర్మరాజాద్యనేకధర్మికీర్త్తనమ్।

(వి, ఞ) భ్రంశాఖ్యలక్షణమాహ— దృప్తాదీనామితి। వాచ్యాద్ వక్తుమిష్టాదన్యద్ యత్ దృప్తానాం వచో భవేదిత్యర్థః। వాచ్యాదన్యతరద్ వచ ఇతి అప్రామాణికః పాఠః। సహభృత్యగణమితి। అత్ర వక్తా దుర్యోధనో దృప్తః। పాణ్డుసూతం సుయోధన ఇతి వక్తవ్యే వైపరీత్యేన అన్యదభిహితః।

(లో, ఔ) తృష్ణేతి— ద్విజాః బ్రాహ్మణాః పక్షిణశ్చ। పద్మాకరో లక్ష్మీవిధాతా పద్మానామాకరశ్చ। జలాశయో జలస్యాశయో జడాశయశ్చ।

స్వబలేన నిహన్తి సంయుగే న చిరాత్ పాణ్డుసుతః సుయోధనమ్॥ (ఞ, అ)

విచారస్యాన్యథాభావః సన్దేహాత్తు విపర్యయః॥౧౯౨॥

యథా—

మత్వా లోకమదాతారం సన్తోషే యైః కృతా మతిః।

త్వయి రాజని తే రాజన్న తథా వ్యవసాయినః॥ (ట)

దాక్షిణ్యం చేష్టయా వాచా పరచిత్తానువర్త్తనమ్॥౯౩॥

వాచా యథా—

ప్రసాధయ పురీం లఙ్కాం రాజా త్వం హి విభీషణః।
ఆర్యేణానుగృహీతస్య న విఘ్నః సిద్ధిమన్తరా॥ (ఠ)

ఏవం చేష్టయాపి।

వాక్యైః స్నిగ్ధైరనునయో భవేదర్థస్య సాధనమ్॥౯౪॥

యథా వేణ్యామ్, అశ్వత్థామానం ప్రతి కృపః— “దివ్యాస్త్రగ్రామకోవిదే భారద్వాజతుల్యపరాక్రమే కిం న సమ్భావ్యతే త్వయి?” । (డ)

మాలా స్యాద్యదభీష్టార్థం నైకార్థప్రతిపాదనమ్॥౯౫॥

యథా శాకున్తలే— (రాజా)

కిం శీకరైః క్లమవిరోధిభిరార్ద్రవాతం
సఞ్చారయామి నలినీదలతాలవృన్తమ్।

(వి, ట) విపర్యయాఖ్యలక్షణమాహ— విచారస్యేతి। సన్దేహానన్తరం యో విచారో నిర్ణయస్తస్యాన్యథాత్వమిత్యర్థః। మత్వా లోకమితి। అయాచనేనాపి సన్తుష్టత్వే త్వయి అన్యథా వ్యవసాయినో యాచన్తే ఇత్యర్థః। అత్రార్థప్రాప్త్యప్రాప్తిసన్దేహాదనన్తరం యాచనవైముఖ్యనిర్ణయస్య ఉపశ్లోక్యే రాజని అన్యథాభావః।

(వి, ఠ) దాక్షిణ్యాఖ్యం లక్షణమాహ— దాక్షిణ్యమితి। పరచిన్తానువర్త్తనం పరచిత్తప్రీణనమ్। ప్రసాధయేతి। విభీషణచిత్తప్రీణనమితి లక్ష్మణస్య వాక్యమ్। సిద్ధిమన్తరా సిద్ధేర్మధ్యే। ఏవం చేష్టయాపీతి।

దర్భాఙ్కురేణ చరణః క్షత ఇత్యకాణ్డే తన్వీ స్థితా కతిచిదేవ పదాని గత్వా।

ఆసీద్ వివృత్తవదనా చ విమోచయన్తీ శాఖాసు వల్కలమసక్తమపి ద్రుమాణామ్॥

ఇతి శకున్తలాయాశ్చేష్టయా దుష్మన్తస్య చిత్తప్రీణనమ్।

(వి, డ) అనునయాఖ్యం లక్షణమాహ— వాక్యైః స్నిగ్ధైరితి। అర్థః స్వాభీష్టమ్। దివ్యాస్త్రేతి, అత్ర యుద్ధప్రవర్తనమేవ స్వార్భష్టమ్।

(వి, ఢ) మాలాఖ్యం లక్షణమాహ— మాలా స్యాదితి। నైకార్థస్య నానావిధార్థస్య ప్రతిపాదనమిత్యర్థః। నఞర్థస్యాత్ర నశబ్దస్య నాక్షరవిపర్యయః। కిం శీకరైరితి।

(లో, అ) పాణ్డుసుతం సుయోధన ఇతి వక్తవ్యే పాణ్డుసుతః సుయోధనమితి వచనమ్।

అఙ్కే నివేశ్య చరణావుత పద్మతామ్రౌ

సంవాహయామి కరభోరు! యథా సుఖం తే॥(ఢ)

అర్థాపత్తిర్యదన్యోఽర్థోఽర్థాన్తరోక్తేః ప్రతీయతే॥౧౯౬॥

దత్త్వాభయం సోఽతిరథో వధ్యమానం కిరీటినా।
సిన్ధురాజముపేక్షేత నైవం చేత్కథమన్యథా॥ (ణ)

దూషణోద్ఘోషణాయాం తు భర్త్సనా గర్హణం తు తత్॥౧౯౭॥

యథా తత్రైవ కర్ణం ప్రతి (అశ్వత్థామా)— నిర్వీర్యం గురుశాపభాషితవశాత్ కిం మే తవైవాయుధ్యమిత్యాది। (త)

అభ్యర్థనాపరైర్వాక్యైః పృచ్ఛార్థాన్వేషణం మతమ్॥౧౯౮॥

యథా తత్రైవ, (సున్దరకః)। అజ్జ! అజ్జ! అవి ణామ సారధిదుదిఓ దిట్ఠో తుహ్మేహిం మహారాఓ దుజ్జోధణో ణ వేతి।" (థ,)

ప్రసిద్ధిర్లోకసిద్ధార్థైరుత్కృష్టైరర్థసాధనమ్॥౧౯౯॥

యథా విక్రమోర్వశ్యామ్— (రాజా)

సూర్యాచన్ద్రమసౌ యస్య మాతామహపితామహౌ।

______ శకున్త
లాం ప్రతి దుష్మన్తస్య వాక్యమిదమ్। తాలవృన్తం వ్యజనమ్। శీకరైరార్ద్రవాతమిత్యన్వయః।

సంవాహయామి పీడయామి। అత్ర శకున్తలాసమ్భోగరూపస్వాభీష్టార్థ
తాలవృన్తచాలనాద్యనేకప్రతిపాదనమ్।

(వి, ఞ) దత్త్వాభయమితి। కిరీటినార్జునేన సిన్ధురాజమ్। నైవం చేదితి। రాజ్యే
స్వపుత్రాభిషేకేచ్ఛా న చేదిత్యర్థః। అత్ర సిన్ధురాజోపేక్షారూపాన్యాథోక్తివశాత్ నిర్దిష్టాయా
ద్రోణస్య తాదృశేచ్ఛాయా నిశ్చయ ఇత్యర్థః।

(వి, త) గర్హణాఖ్యం లక్షణమాహ— దూషణేతి। దూషణోద్ఘోషణాయాం సత్యాం తయైవ
ఉద్ఘోషణయా దూష్యమాణస్య భర్త్సనేత్యర్థః। నిర్వీర్యమితి। కర్ణస్య గురుః పరశురామః। తస్య
శాపరూపం భాషితం తద్వశాత్ నిర్వీర్యమేవ తవాయుధం కిం మే కరిష్యతీత్యర్థః।
ఏవకారశ్చాత్ర దర్శితక్రమేణ యోజ్యః। అత్ర శస్త్రస్య నిర్వీర్యత్వరూపదృషణోద్ఘోషణయా
దృష్యమాణస్య కర్ణస్య భర్త్సనాప్రతీతిః।

(వి, థ) పృచ్ఛాఖ్యం లక్షణమాహ— అభ్యర్థనేతి।
అభ్యర్థనాపరైర్వాక్యైరర్థస్యానుసన్ధీయమానస్యార్థస్యాన్వేషణం పృచ్ఛేత్యర్థః। సున్దరకో
దుర్యోధనస్యానుచరః। అజ్జ ఇతి। ఆర్య, ఆర్య, అపి నామ సారథిద్వితీయా దృష్టో
యుష్మాభిర్మహారాజా దుర్యోధనో న వేతి। (ఇతి సంస్కృతమ్)

(వి, ద) ప్రసిద్ధాఖ్యం లక్షణమాహ— ప్రసిద్ధిరితి। లోకసిద్ధార్థైరుకృష్టైరర్థాప్యమాణైరర్థస్య
స్వాభీష్టార్థస్య సాధనమిత్యర్థః। సూర్యాచన్ద్రమసౌ ఇతి। ద్వాభ్యామ్ ఉర్వశ్యా

స్వయం వృతః పతిర్ద్వాభ్యాముర్వశ్యా చ భువా చ యః॥ (ద)

సారూప్యమనుభూతస్య సారూప్యాత్ క్షోభవర్ధనమ్॥౨౦౦॥

యథా వేణ్యాం— దుర్యోధనభ్రాన్త్యా భీమం ప్రతి (యుధిష్ఠిరః) “దురాత్మన్! దుర్యోధనహతక” ఇత్యాది। (ధ)

సంక్షేపో యత్తు సంక్షేపాదాత్మాన్యార్థే ప్రయుజ్యతే ॥౨౦౧॥

యథా మమ చన్ద్రకలాయాం— (రాజా) ప్రియే!

అఙ్గాని ఖేదయసి కిం శిరీషకుసుమపరిపేలవాని ముధా?।

(ఆత్మానం నిర్దిశ్య)

అయమీహితకుసుమానాం సమ్పాదయితా తవాస్తి దాసజనః॥ (న)

గుణానాం కీర్త్తనం యత్తు తదేవ గుణకీర్త్తనమ్॥౨౦౨॥

యథా తత్రైవ— “నేత్రే ఖఞ్జనగఞ్జనే” ఇత్యాది। (ప)

స లేశో భణ్యతే వాక్యం యత్సాదృశ్యపురఃసరమ్॥౨౦౩॥

యథా వేణ్యాం— (రాజా)

హతే జరతి గాఙ్గేయే పురస్కృత్య శిఖణ్డినమ్।
యా శ్లాఘా పాణ్డుపుత్రాణాం సైవాస్మాకం భవిష్యతి॥ (ఫ)

మనోరథస్త్వభిప్రాయస్యోక్తిర్భఙ్గ్యన్తరేణ యత్॥౨౦౪॥

భువా చేన్యన్వయః। సోఽహం పృచ్ఛామీతి శేషః। అత్ర లోకసిద్ధార్థసూర్యాదికులోద్భవత్వాదిః తదుక్త్యా స్వాభీష్టార్థస్య పృష్టార్థకథనరూపస్య సాధనమ్।

(వి, ధ) సారూప్యాఖ్యం లక్షణమాహ— సారూప్యమితి। అనుభూతవిశేషభిన్నేఽనుభూతార్థసాదృశ్యాత్ ఆత్మనః క్షోభవర్ద్ధనమిత్యర్థః। దురాత్మన్ ఇత్యాది। అత్రానుభూతదుర్యోధనసాదృశ్యాత్ భీమదర్శనే క్షోభవృద్ధిః।

(వి, న) సంక్షేపాఖ్యం లక్షణమాహ— సంక్షేపేతి। అన్యజనస్యార్థే ప్రయోజననిమిత్తమ్ ఆత్మా ప్రయుజ్యతే నియుజ్యతే ఇత్యర్థః। అఙ్గాని ఖేదయసీతి— కుసుమాపచయార్థమితి శేషః। అత్ర ప్రియాయాః కుసుమాపచయనిమిత్తం రాజ్ఞా ఆత్మా నియుక్తః।

(వి, ప) గుణకీర్త్తనాఖ్యం లక్షణమాహ— గుణానామితి। నేత్రే ఖఞ్జనగఞ్జనే ఇత్యాది ప్రాగుక్తమ్।

(వి, ఫ) లేశాఖ్యం లక్షణమాహ— సలేశ ఇతి। సాదృశ్యపురఃసరం సాదృశ్యోక్తిపూర్వకమ్। హతే జరతీతి। సా శ్లాఘా అభిమన్యువధాన్ ఇతి శేషః।

(వి, వ) మనోరథాఖ్యం లక్షణమాహ— మనోరథస్త్వితి। స్వాభిప్రాయస్థవృత్తాన్త-

యథా—

రతికేలికలః కిఞ్చిదేషో మన్మథమన్థరః।

పశ్య సుభ్రు! సమాశ్వస్తాం కాదమ్బశ్చుమ్బతి ప్రియామ్॥ (బ)

2విశేషార్థోహః ప్రస్తావేఽనుక్తసిద్ధిరుదీర్యతే॥౨౦౫॥

యథా గృహవృక్షవాటికాయామ్—

దృశ్యేతే తన్వి! యావేతౌ చారూ చన్ద్రమసం ప్రతి।
ప్రాజ్ఞే కల్యాణనామానావుభౌ తిష్యపునర్వసూ॥ (భ)

స్యాత్ప్రమాణయితుం పూజ్యం ప్రియోక్తిర్గర్హభాషణమ్॥౨౦౬॥

యథా శాకున్తలే—

ఉదేతి పూర్వం కుసుమం తతః ఫలం
ఘనోదయః ప్రాక్ తదనన్తరం పయః।
నిమిత్తనైమిత్తికయోరయం క్రమ-
స్తవ ప్రసాదస్య పురస్తు సమ్పదః॥ (మ)

అథ నాట్యాలఙ్కారాః—

ఆశీరాక్రన్దకపటాక్షమాగర్వోద్యమాశ్రయాః।
ఉత్ప్రాసనస్పృహాక్షోభపశ్చాత్తాపోపపత్తయః।
ఆశంసాధ్యవసాయౌ చ విసర్పోల్లేశసంజ్ఞితౌ।

తుల్యస్య అన్యదీయవృత్తాన్తస్య ప్రదర్శనం భఙ్గీః। రతికేలీతి, రతి-కేల్యర్థ కిఞ్చిత్ కలః మధురాస్ఫుటాల్పధ్వనిః। మన్మథేన మన్థరః। అన్యత్ర ఉడ్డీయాగచ్ఛన్। ఆశ్వస్తామనుద్విగ్నామ్। అత్ర స్వాభిప్రాయస్థాయా రతేస్తుల్యాయాః కాదమ్బరతేః ప్రదర్శనభఙ్గ్యా ఉక్తిః।

(వి, భ) అనుక్తసిద్ధ్యాఖ్యం లక్షణమాహ— విశేషేతి। ప్రస్తావే ప్రకరణే గతి విశేషార్థస్య ఊహః ప్రణిధానేన గమ్యత్వమ్। ప్రకరణాభావే తు తాదృశోహోఽసమ్భవ ఏవేతి భావః। దృశ్యేత ఇతి। హే తన్వి! హే ప్రాజ్ఞే! చన్ద్రమసం ప్రతి చన్ద్రమసి యావేతౌ చారూ దృశ్యేతే తావుభౌ కల్యాణనామానౌ తిష్యపునర్వసూ ఇత్యర్థః। అత్ర తద్ద్వయవిశిష్టచన్ద్రతుల్యతా ప్రాకరణికనేత్రద్వయవిశిష్టే ముఖే ఊహ్యతే।

(వి, మ) ప్రియవచఃసంజ్ఞకం లక్షణమాహ— స్యాదితి। పూజ్యం జనం ప్రమాణయితుమితి ప్రమాణత్వేన ఉత్కృష్టత్వేన జ్ఞాపయితుం హర్షేణ భాషణం ప్రియోక్తిః ప్రియవచ ఇత్యర్థః। ఉదేతీతి। తవ ప్రసాదస్యేతి। ప్రసాదజన్యానాం సమ్పదాం శీఘ్రోత్పత్త్యా పురస్త్వారోపః। అత్ర మునేః ప్రకృష్టత్వప్రతిపాదనార్థమిదం హర్షభాషణమ్।

(వి, య) నాట్యాలఙ్కృతయస్త్రయస్త్రింశదితి యదుక్తం తా వక్తుమాహ— అథేతి। సా అలఙ్కృతీరుద్దిశతి— ఆశీరిత్యాది।

---

2 'విశేషార్థోహవిస్తరో' (క. పు.) 'విశేషార్థోహప్రస్తావే' (డ. పు.) 'విశేషార్థోతిప్రస్తావో' (వ. పు.)

ఉత్తేజనం పరీవాదో నీతిరర్థవిశేషణమ్।

ప్రోత్సాహనం చ సాహాయ్యమభిమానోఽనువర్తనమ్।

ఉత్కీర్త్తనం యథా యాచ్ఞా పరిహారో నివేదనమ్।
ప్రవర్తనాఖ్యానయుక్తిప్రహర్షాశ్చోపదేశనమ్।
ఇతి నాట్యాలఙ్కృతయో నాట్యభూషణహేతవః॥౨౦౭॥ (య)

ఆశీరిష్టజనాశంసా॥౨౦౮॥

యథా శాకున్తలే—

యయాతేరివ శర్మిష్ఠా పత్యుర్బహుమతా భవ।
పుత్రం త్వమపి సమ్రాజం సైవ పూరుమవాప్నుహి॥ (ర)

ఆక్రన్దః ప్రలపితం శుచా॥౨౦౯॥

యథా వేణ్యాం (కఞ్చుకీ) హా దేవి కున్తి! రాజభవనపతాకే! ఇత్యాది। (ల)

కపటం మాయయా యత్ర రూపమన్యద్ విభావ్యతే॥౨౧౦॥

యథా కులపత్యఙ్కే—

మృగరూపం పరిత్యజ్య విధాయ కపటం వపుః।
నీయతే రక్షసా తేన లక్ష్మణో యుధి సంశయమ్॥ (వ)

అక్షమా సా పరిభవః స్వల్పోఽపి న విషహ్యతే॥౨౧౧॥

యథా శాకున్తలే— (రాజా) భోః సత్యవాదిన్! అభ్యుపగతం తావదస్మాభిః। కిం పునరిమామభిసన్ధాయ లభ్యతే? (శార్ఙ్గరవః) వినిపాతః ఇత్యాది। (శ)

గర్వోఽవలేపజం వాక్యం ॥౨౧౨॥

యథా తత్రైవ, రాజా— మమాపి నామ సత్త్వైరభిభూయన్తే గృహాః?। (ష)

(వి, ర) ఆశీరాఖ్యానమలఙ్కృతిమాహ— ఆశీరిష్టజనేతి। ఇష్టజనే ఆశీర్వాదః ఇత్యర్థః। శర్మిష్ఠా పురుం పుత్రం యథా ప్రాప తథా త్వమప్యేవం పుత్రం ప్రాప్నుహీత్యన్వయః।

(వి, ల) ఆక్రన్దాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ఆక్రన్ద ఇతి। స్పష్టమ్।

(వి, వ) కపటాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— కపటమితి। విభావ్యతే దర్శ్యతే। మృగరూపమితి। తేన మాయామృగరూపేణ మారీచరాక్షసో మృగరూపం మృగధర్మ స్వరవిశేషం పరిత్యజ్య। అర్థాద్రమణీయస్వరవిశేషముచ్చార్య ఇత్యర్థః।

(వి, శ) అక్షమాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— అక్షమేతి। స్వల్పోఽపి పరిభవో యన్న విషహ్యతే ఇత్యర్థః। భో భో ఇత్యాది। శకున్తలాపరిణయమస్మరన్తం దుష్యన్తం ప్రతి తవేయం జాయేతి శార్ఙ్గరవేణ కణ్వశిష్యేణ ఉక్తే భో భో ఇతి రాజ్ఞ ఉక్తిః। ఇమాం జాయామ్। అత్ర భోః భోః సత్యవాదినిన్యాక్షేపోక్త్యా కృతస్య పరిభవస్య వినిపాత ఇత్యుక్త్యా శార్ఙ్గరవేణ న విషేహే।

(వి, ష) గర్వాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— గర్వ ఇతి। అవలేపోఽహఙ్కారః।

కార్య్యస్యారమ్భ ఉద్యమః॥౨౧౩॥

యథా కుమ్భే— (రావణః) పశ్యామి శోకవివశోఽన్తకమేవ తావత్। (స)

గ్రహణం గుణవత్ కార్య్యహేతోరాశ్రయ ఉచ్యతే॥౨౧౪॥

యథా విభీషణనిర్భర్త్సనాఙ్కే—(విభీషణః)—రామమేవాశ్రయిష్యామీతి। (హ)

ఉత్త్రాసనన్తూపహాసో యోఽసాధౌ సాధుమానిని॥౨౧౫॥

యథా శాకున్తలే— (శార్ఙ్గరవః) రాజన్! అథ పునః పూర్వవృత్తాన్తమన్యసఙ్గాద్ విస్మృతో భవాన్, తత్ కథమధర్మభీరోర్దారపరిత్యాగ ఇత్యాది। (క)

ఆకాఙ్క్షా రమణీయత్వాద్ వస్తునో యా స్పృహా తు సా॥౨౧౬॥

యథా తత్రైవ— (రాజా)

చారుణా స్ఫురితేనాయమపరిక్షతకోమలః।
పిపాసతో మమానుజ్ఞాం దదాతీవ ప్రియాధరః॥ (ఖ)

అధిక్షేపవచఃకారీ క్షోభః ప్రోక్తః స ఏవ తు॥౨౧౭॥

యథా—

త్వయా తపస్విచాణ్డాల! ప్రచ్ఛన్నవధవర్త్తినః।

న కేవలం హతో వాలీ స్వాత్మా చ పరలోకతః॥

మోహావధీరితార్థస్య పశ్చాత్తాపః స ఏవ తు॥౨౧౮॥

యథానుతాపాఙ్కే— (రామః)

కిం దేవ్యా న విచుమ్బితోస్మి బహుశో మిథ్యాభిశప్తస్తదా। ఇతి। (ఘ)

(వి, స) ఉద్యమాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— కార్యస్యేతి। కుమ్భే కుమ్భనామ్ని నాటకే పశ్యామీతి ఇన్ద్రజితోఽకార్త్స్య రావణస్య స్వయం యుద్ధారమ్భే ఆత్మనోఽన్తకత్వకథనమిదమ్।

(వి, హ) ఆశ్రయాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— గ్రహణమితి। రామమేవేతి। అత్రాత్మనో లఙ్కాధిపత్యస్య గుణవత్కార్యస్య హేతో రామాశ్రయణస్య గ్రహణమ్।

(వి, క) ఉత్ప్రాసనాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ఉత్ప్రాసనమితి। సాధుమానిని, ఆత్మని సాధుత్వమానిని। రాజనిత్యాదిరుపహాసః। కృతవిస్మరణాత్ రాజ్ఞోఽసాధుత్వమ్।

(వి, ఖ) స్పృహాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ఆకాఙ్క్షా ఇతి। చారుణేతి— శకున్తలాయాః స్ఫురదధరదర్శనాత్ తత్పానేచ్ఛో రాజ ఉక్తిరియమ్। అపరిక్షతకోమలోఽయమధరశ్చారుణి స్ఫురితేన మమ పానానుజ్ఞాం దదాతీవ ఇత్యర్థః।

(వి, గ) క్షోభాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— అధిక్షేపేతి। అధిక్షేపః తిరస్కారః తదర్థకవచోజనకో యః క్షోభః క్రోధశ్చలచిత్తతా స క్షోభాఖ్యోఽలఙ్కార ఇత్యర్థః। త్వయేత్యాదికం రామం ప్రతి రావణస్య వాక్యమ్।

(వి, ఘ) పశ్చాత్తాపాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— మోహాదధీరితార్థస్యేతి। గోత్రస్ఖలితాదితో రామే మిథ్యాభిశాపం దత్త్వా మానిన్యాం సీతాయాం తామనునీయ కార్యాన్తరాద్బహిర్గతస్య రామస్య తదా తత్కర్తృకచుమ్బనకరణానుతాపోఽయమ్।

ఉపపత్తిర్మతా హేతోరుపన్యాసోఽర్థసిద్ధయే॥౨౧౯॥

యథా వధ్యశిలాయామ్—

మ్రియతే మ్రియమాణే యా త్వయి జీవతి జీవతి।
తాం యదిచ్ఛసి జీవన్తీం రక్షాత్మానం మమాసుభిః॥ (జ)

ఆశంసనం స్యాదాశంసా॥౨౨౦॥

యథా శ్మశానే, (మాధవః) తత్పశ్యేయమనఙ్గమఙ్గలగృహం భూయోఽపి తస్యా ముఖమితి। (చ)

ప్రతిజ్ఞా వ్యవసాయకః॥౨౨౧॥

యథా మమ ప్రభావత్యాం— (వజ్రనాభః)—

అస్య వక్షః క్షణేనైవ నిర్మథ్య గదయానయా।
లీలయోన్మూలయామ్యేవ భువనద్వయమద్య వః॥ (ఛ)

విసర్పో యత్సమారబ్ధం కర్మానిష్టఫలప్రదమ్॥౨౨౨॥

యథా వేణ్యామ్— ఏకస్య తావత్ పాకోఽయమిత్యాది।

కార్య్యదర్శనముల్లేఖః॥౨౨౩॥

(వి, జ) ఉపపత్త్యాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ఉపపత్తిరితి। అర్థస్యాభిమతార్థస్య సిద్ధయే తద్ధతోరుపన్యాస ఇత్యర్థః। వధ్యశిలా నాటకవిశేషః। మ్రియత ఇతి వధ్యశిలాయాం హన్తుమానీతం స్వమరణేన మరిష్యమాణాం స్వప్రియామనుశోచన్తం కఞ్చిత్ ప్రతి మహాదయాలోరుక్తిరియమ్। పూర్వాద్ధోక్తరూపాం ప్రియాం జీవన్తీం యదీచ్ఛసి తదా మమాసుభిరాత్మానం రక్ష। త్వత్పరివర్త్తమహం మ్రియే। అత్ర వధ్యత్రాణం వక్తురభిప్రేతం తత్సిద్ధయే వధ్యప్రియాజీవనేచ్ఛారూపహేతోరుపన్యాసః।

(వి, చ) ఆశంసాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ఆశంసనమితి। ఆశంసనమ్ అర్థసిద్ధయే ప్రార్థనమ్। ఆశీర్నామాలఙ్కృతిస్తు పరార్థస్య సిద్ధయే ఆశీర్వాదః। తత్పశ్యేయమితి। తస్యా మాలత్యా ముఖమ్।

(వి, ఛ) వ్యవసాయాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ప్రతిజ్ఞేతి వ్యవసాయక ఇతి స్వార్థే కః। అస్య వక్ష ఇతి। వో యుష్మాకం శ్రీకృష్ణాదీనాం సమ్బన్ధినోఽస్య ప్రద్యుమ్నస్య వక్ష ఇత్యర్థః। భువనద్వయం స్వర్గమర్త్త్యరూపమ్।

(వి, జ) విసర్పరూపామలఙ్కృతిమాహ— విసర్ప ఇతి। సమారబ్ధమితి। అతీతారమ్భప్రదర్శనమ్। అనిష్టఫలదం కథితమితి శేషః। తచ్చ సమారబ్ధమ్। ఏకస్యేతి। కేశేషు గృహీత్వా ధృష్టద్యుమ్నేన హతస్య ద్రోణస్య శిరసి ఛిన్నే క్రుద్ధస్య అశ్వత్థామ్న ఉక్తిరియమ్। ఏకస్య దుఃశాసనేన ద్రౌపద్యాఃకేశగ్రహణస్యాయం విపాకః అఖిలక్షత్త్రియ క్షయకృత్సంగరః। ద్వితీయే మత్పితుః కేశగ్రహః। అత్ర కేశగ్రహారమ్భణమనిష్టఫలయుక్తమ్।

(వి, ఝ) ఉల్లేఖాఖ్యామలజకృతిమాహ— కార్యదర్శనమితి। సంబోధ్యస్య

యథా శాకున్తలే— రాజానం ప్రతి (తాపసౌ) సమిదాహరణాయ ప్రస్థితావావామ్। ఇహ చాస్మద్గురోః కణ్వస్య సాధిదైవత ఇవ శకున్తలయానుమాలినీతీరమాశ్రమో దృశ్యతే, న చేదన్యకార్యాతిపాతః ప్రవిశ్య గృహ్యతామతిథిసత్కార ఇతి।

ఉత్తేజనమితీష్యతే

స్వకార్యసిద్ధయేఽన్యస్య ప్రేరణాయ కఠోరవాక్॥౨౨౪॥

యథా—

ఇన్ద్రజిచ్చణ్డవీర్యోఽసి నామ్నైవ బలవానసి।
ధిక్ ధిక్ ప్రచ్ఛన్నరూపేణ యుధ్యసేఽస్మద్భయాకులః॥ (ఞ)

భర్త్సనా తు పరీవాదః॥౨౨౫॥

యథా సున్దరాజ్ఞే, (దుర్యోధనః) "ధిక్ ధిక్ సూత! కిం కృతవానసి। వత్సస్య మే ప్రకృతిదుర్లలితస్య పాపః పాపం విధాస్యతి" ఇత్యాది। (ట)

నీతిః శాస్త్రేణ వర్తనమ్॥3౨౫॥

యథా శాకున్తలే— (దుష్మన్తః) వినీతవేశప్రవేశ్యాని తపోవనానీతి (ఠ)

ఉక్తస్యార్థస్య యత్తు స్యాదుత్కీర్తనమనేకధా।
ఉపాలమ్భస్వరూపేణ తత్స్యాదర్థవిశేషణమ్॥౨౨౭॥

యథా శాకున్తలే— రాజానం ప్రతి (శార్ఙ్గరవః) “ఆః కథమిదం నామ। కిమిదముపన్యస్తమితి। నను భవానేవ నితరాం లోకవృత్తాన్తనిష్ణాతః”।

సతీమపి జ్ఞాతికులైకసంశ్రయాం
జనోఽన్యథా భర్తృమతీం విశఙ్కతే।

కార్యప్రదర్శనమిత్యర్థః। తాపసావితి రాజ్ఞో మృగహననం నిర్వార్య సమిదాహరణాయ ఇత్యూచతురిత్యర్థః। అత్ర రాజ్ఞః శకున్తలావిశిష్టాశ్రమప్రవేశరూపకార్యప్రదర్శనమ్।

(వి, ఞ) ఉత్తేజనాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ఉత్తేజనమితి। కఠోరా పరుషా। ద్రజిత్ ఇత్యాదికమ్ ఇన్ద్రజితం సంబోధ్య లక్ష్మణస్య పరుషవాక్యమిదమ్। ప్రచ్ఛన్నరూపేణ మఘాన్తరితవపుషా। అత్ర దర్శనరూపస్వకార్యసిద్ధయే ఇన్ద్రజిత్ప్రేరణాయ ఇయం వాక్।

(వి, ట) పరీవాదాఖ్యామలఙకృతిమాహ— భర్త్సనేతి। సున్దరో వేణీసంహారస్యైవాఙ్కః। వత్సస్య కర్ణపుత్రస్య వృషసేనస్య పాపః పాణ్డవః పాపం వధమ్। అత్ర రథమాదాయ పలాయితస్య సారథేర్భర్త్సనా।

(వి, ఠ) నీత్యాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— నీతిరితి। స్పష్టమిదమ్

(వి, డ) అర్థవిశేషాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ఉక్తస్యార్థస్యేతి। పరోక్తస్యార్థస్య ఉపాలమ్భవిధయా యత్ అనేకధా ఉత్కీర్తనమిత్యర్థః। ఉత్కీర్తనమనువాదః। ఆః

కథమిదమితి। శకున్తలాం స్వీకర్తుం బహుశః శార్ఙ్గరవేణోక్తే రాజ్ఞోక్తం కిమిదముపన్యస్తమితి। ఉపహాసవిధయా శార్ఙ్గరవేణానేకధా తదనువాదః క్రియతే। కిమిదమితీతి। అత్ర వీప్సా బోధ్యా తదేవ అనేకధాత్వాత్। సతీమపీతి। జ్ఞాతిః పితృపక్షః। అన్యథా భాసతీ। స్వబన్ధుభిః పితృపక్షీయైః।

అతః సమీపే పరిణేతురిష్యతే

ప్రియాప్రియా వా ప్రమదా స్వబన్ధుభిః॥ (డ)

ప్రోత్సాహనం స్యాదుత్సాహగిరా కస్యాపి యోజనమ్॥౨౨౮॥

యథా బాలరామాయణే—

కాలరాత్రికరాలేయం స్త్రీతి కిం విచికిత్ససి।

తజ్జగత్త్రితయం త్రాతుం తాత తాడయ తాడకామ్॥ (ఢ)

సాహాయ్యం సఙ్కటే యత్స్యాత్ సానుకూల్యం పరస్య చ॥౨౨౯॥

యథా వేణ్యాం కృపం ప్రతి (అశ్వత్థామా) త్వమపి తావద్రాజ్ఞః పార్శ్వవర్తీ భవ।

(కృపః) వాఞ్ఛామ్యహమద్య ప్రతికర్తుమిత్యాది। (ణ)

అభిమానః స ఏవ స్యాత్॥౨౩౦॥ (ఆ)

యథా తత్రైవ (దుర్యోధనః) “మాతః కిమప్యసదృశం కృపణం వచస్తే” ఇత్యాది (త)

ప్రశ్రయాదనువర్త్తనమ్।

అనువృత్తిః॥౨౩౧॥

యథా శాకున్తలే— రాజా (శకున్తలాం ప్రతి।) అయి తపో వర్ద్ధతే। అనసూయా। దాణిం అదిధివిసేసలాహేణేత్యాది। (థ)

భూతకార్యాఖ్యానముత్కీర్త్తనం మతమ్॥౨౩౨॥

(వి, ఢ) ప్రోత్సాహనాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ప్రోత్సాహనమితి। యోజనం నియోజనం ప్రవర్త్తనమిత్యర్థః। కాలరాత్రీతి। రామం ప్రతి విశ్వామిత్రస్య వాక్యమిదమ్। కాలరాత్రివత్ కరాలా భీషణా ఇయం తాడకా। విచికిత్ససి త్యజసి।

(వి, ణ) సాహాయ్యాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— సాహాయ్యమితి స్పష్టమ్।

(వి, త) అభిమానాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— అభిమాన ఇతి। వాక్యాత్ యోఽభిమానః ప్రతీయతే స ఏవాభిమానాఖ్యాలఙ్కార ఏవ। మాతరితి। పాణ్డవేభ్యో రాజ్యం దాతుం గాన్ధార్యా ఉక్తే దుర్యోధనస్యాభిమానమూలేయముక్తిః।

(వి, థ) అనువృత్త్యాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ప్రశ్రయాదితి। ప్రశ్రయో వినయః। అనువర్త్తనం ప్రీణనమ్। అయీతి। అత్ర రాజ్ఞోఽనసూయాయాః పరస్పరం ప్రీణనమ్।

(వి, ద) ఉత్కీర్త్తనాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— భూతేతి। భూతకార్యం పూర్వవృత్తమ్। న చ పూర్వసిద్ధార్థకథనాత్మకం యత్ నిరుక్తిరూపం నాట్యలక్షణముక్తం తద్భేద ఇతి వాచ్యమ్।

తత్ర స్వకృతిరూపస్య పూర్వసిద్ధార్థస్య నిహతాశేషకౌరవ్య ఇత్యాదినా కథనమత్ర తు స్వపరసాధారణకృతపూర్వవృత్తస్య ఇతి తద్భేదః। అత్ర ఆసీదితి పుష్పకేణాగమనే రణస్థలం

(లో, ఆ) స ఏవ యో భాషితః స ఏవాభిమాన ఏవ।

యథా బాలరామాయణే—

అత్రాసీత్ ఫణిపాశబన్ధనవిధిః శక్త్యా భవద్దేవరే
గాఢం వక్షసి తాడితే హనుమతా ద్రోణాద్రిరత్రాహృతః। ఇత్యాది (ద)

యాచ్ఞా తు క్వాపి యాచ్ఞా యా స్వయం దూతముఖేన వా॥౨౩౩॥

యథా—

అద్యాపి దేహి వైదేహీం దయాలుస్త్వయి రాఘవః।
శిరోభిః కన్దుకక్రీడాం కిం కారయసి వానరాన్॥ (ధ)

పరిహార ఇతి ప్రోక్తః కృతానుచితమార్జనమ్॥౨౩౪॥

యథా—

ప్రాణప్రయాణదుఃఖార్త ఉక్తవానస్మ్యనక్షరమ్।
తత్ క్షమస్వ విభో! కిఞ్చ సుగ్రీవస్తే సమర్పితః॥ (న)

అవధీరితకర్తవ్యకథనం తు నివేదనమ్॥౨౩౫॥

యథా, రాఘవాభ్యుదయే— (లక్ష్మణః) ఆర్య! సముద్రాభ్యర్థనయా గన్తుముద్యతోఽసి; తత్కిమేతత్? (ప)

ప్రవర్తనం తు కార్యస్య యత్స్యాత్ సాధుప్రవర్తనమ్॥౨౩౬॥

యథా వేణ్యాం— (రాజా) కఞ్చుకిన్! దేవస్య దేవకీనన్దనస్య బహుమానాద్ వత్సస్య భీమసేనస్య విజయమఙ్గలాయ ప్రవర్త్యన్తాం తత్రోపచితాః సమారమ్భాః।

ఆఖ్యానం పూర్వవృత్తోక్తి॥౨౩౭॥

సీతాం దర్శయతో రామస్య వాక్యమిదమ్। భవద్దేవరే లక్ష్మణే వక్షసి రావణేన శక్త్యా గాఢం తాడితే సతి ద్రోణాద్రిః గన్ధమాదనాద్రిః అత్ర హనుమతా ఆహృతః। దేవరత్వకథనమ్ అనురాగోత్పాదనాయ। దివ్యైః లక్ష్మణశరైః ఇన్ద్రజిత్ లోకాన్తరం ప్రాపితః। హే మృగాక్షి! రాక్షసపతేః రావణస్య కణ్ఠాటవీ కేనాప్యత్ర కృత్తా అర్థాత్ మయా।

(వి, ధ) యాచ్ఞారూపామలఙ్కృతిమాహ— యాచ్ఞేతి। దూతముఖేన వా ఇత్యుక్తేః దూతముఖేన యాచనోచితవస్తుయాచ్ఞా లభ్యతే। తేన తత్ పశ్యేయమనఙ్గమఙ్గలగృహమిత్యాదౌ ఉదాహరణకే ఆశంసనాఖ్యాలఙ్కారేణైవ భేదః। అద్యాపీత్యాదికం రావణేఽఙ్గదస్య వాక్యమ్। శిరోభిరితి। రామచ్ఛిన్నత్వచ్ఛిరోభిరిత్యర్థః।

(వి, న) పరిహారరూపామలఙ్కృతిమాహ— పరిహార ఇతీతి। ప్రాణప్రయాణమితి। గమం ప్రతి మ్రియమాణస్య వాలిన ఉక్తిరియమ్।

(వి, ప) నివేదనాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— అవధీరితేతి। అవధీరితమ్ అవధారణా। తత్ర కిమేతదిత్యర్థః। అవధీరణైవాత్ర కర్త్తవ్యా ఇత్యర్థః।

(వి, ఫ) ప్రవర్త్తనాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ప్రవర్త్తనం తు ఇతి। కార్యస్య సమ్ప్రాప్తి యత్ సాధునో మఙ్గలస్య ప్రవర్త్తనం తత్ ఇత్యర్థః। ఆఖ్యానరూపామలఙ్కృతిమాహ— పూర్వవృత్తోక్తిరత్ర క్రోధమూలకత్వేన విశేషణీయా। తేన భూతకార్యాఖ్యానరూపాన్ ఉత్కీర్త్తనాలఙ్కారాత్ భేదః

యథా తత్రైవ— దేశః సోఽయమరాతిశోణితజలైర్యస్మిన్ హ్రదాః పూరితాః, ఇత్యాది (ఫ)

యుక్తిరర్థావధారణమ్ ॥౨౩౮॥

యథా తత్రైవ—

యది సమరమపాస్య నాస్తి మృత్యో-

ర్భయమితి యుక్తమితోఽన్యతః ప్రయాతుమ్।

అథ మరణమవశ్యమేవ జన్తోః

కిమితి ముధా మలినం యశః కురుధ్వమ్॥ (బ)

ప్రహర్షః ప్రమదాధిక్యం॥౨౩౯॥

యథా శాకున్తలే— (రాజా) తత్కిమిదానీమాత్మానం పూర్ణమనోరథం నాభినన్దామి? (భ)

శిక్షా స్యాదుపదేశనమ్॥౨౪౦॥

యథా తత్రైవ— "సహి ణ జుత్తం అస్సమవాసిణో జణస్స అకిదసక్కారం అదిధివిసేసం ఉజ్ఝిఅ సచ్ఛన్దదో గమణం"। (మ)

ఏషాం చ లక్షణం నాట్యాలఙ్కారాణాం సామాన్యత ఏకరూపత్వేఽపి భేదేన వ్యపదేశాం గడ్డులికాప్రవాహేణ। (య, ఇ)

ఏషు చ కేషాఞ్చిత్ గుణాలఙ్కారభావసన్ధ్యఙ్గవిశేషాన్తర్భావేఽపి నాటకే ప్రయత్నతః

దేశః సోఽయమిత్యాది। అశ్వత్థామ్నః క్రోధాత్ పూర్వవృత్తోక్తిః।

(వి, బ) యుక్తిరూపామలఙ్కృతిమాహ— యుక్తిరితి। హేతుప్రదర్శనేన పరేషాం కార్యార్థనిశ్చాయనమిత్యర్థః। యది సమరమితి। ద్రోణస్య మరణేన పలాయమానాన్ వీరాన్ ప్రతి అశ్వత్థామ్న ఉక్తిరియమ్। అత్రోక్తహేతుప్రదర్శనేన యుద్ధకర్తృవ్యతానిశ్చాయనమ్।

(వి, భ) ప్రహర్షాఖ్యామలఙ్కృతిమాహ— ప్రహర్ష ఇతి స్పష్టమ్।

(వి, మ) ఉపదేశనరూపామలఙ్కృతిమాహ— శిక్షేతి। సహీతి। సఖి! న యుక్తమాశ్రమవాసినో జనస్యాఽకృతసత్కారమతిథివిశేషముక్త్వా స్వచ్ఛన్దతో గమనమ్।

(వి, య) ఏషాం చేతి। లక్షణాని ఉక్తాని షట్త్రింశత్, నాట్యాలఙ్కారా ఉక్తాస్త్రయస్త్రింశత్। ఏకరూపత్వేఽపీతి। లక్షణత్వాలఙ్కారత్వయోర్వినిగమకాభావాల్లక్షణానామప్యలఙ్కారత్వమ్ అలఙ్కారాణామపి లక్షణత్వమ్ ఇత్యేవమ్ ఏకరూపత్వసమ్భవేఽపీత్యర్థః। భేదేనేతి। ఏతాని లక్షణాని, ఏతా అలఙ్కృతయ ఇత్యేవం భేదేన ఇత్యర్థః। గడ్డలికాప్రవాహేణాఽనాదిసిద్ధో నిర్మలో వ్యవహారః।

(వి, ర) ఏషు చేతి। కేషాఞ్చిత్ వక్ష్యమాణోపమావ్యతిరేకాలఙ్కారాదిరూపత్వేన తేషు కావ్యాఙ్గేషు కేషాఞ్చిచ్చ గుణభావతత్సమ్బన్ధివ్యఞ్జకత్వేన తేషు కావ్యాఙ్గేషు అన్తర్భావ-

---

(లో, ఇ) గడ్డరికాప్రవాహణేతి— యథా గడ్డరికా ఏకా అపరాం తాం చేతరాన్ గచ్ఛతి, తాసాం గతానుగతమాత్రేణ భేదః తథా లక్షణనాట్యాలఙ్కారయోరపీతి భావః।

కర్త్వ్యత్వాత్తద్విశేషోక్తిః। (ర) ఏతాని చ—

పఞ్చసన్ధి చతుర్వృత్తి చతుఃషష్ట్యఙ్గసంయుతమ్।
షట్త్రింశల్లక్షణోపేతమలఙ్కారోపశోభితమ్।
మహారసం (ఈ) మహాభోగముదాత్తరచనాన్వితమ్।
మహాపురుషసఞ్చారం సాధ్వాచారం జనప్రియమ్।
సుశ్లిష్టసన్ధియోగం చ సుప్రయోగం సుఖాశ్రయమ్।
మృదుశబ్దాతిపాతం చ కవిః కుర్యాత్తు నాటకమ్॥

ఇతి మునినోక్తత్వాత్ నాటకేఽవశ్యం కర్త్వ్యాన్యేవ వీథ్యఙ్గాని వక్ష్యన్తే। (ల) లాస్యాఙ్గాన్యాహ—

గేయపదం స్థితపాఠ్యమాసీనం పుష్పగణ్డికా।
ప్రచ్ఛేదకస్త్రిగూఢం చ సైన్ధవాఖ్యం ద్విగూఢకమ్।
ఉత్తమోత్తమకం చాన్యదుక్తప్రత్యుక్తమేవ చ।
లాస్యే దశవిధం హ్యేతదఙ్గముక్తం మనీషిభిః॥౨౪౯॥ (వ)

తత్ర—

తన్త్రీభాణ్డం పురస్కృత్యోపవిష్టస్యాసనే పురః।
శుష్కం (ఉ) గానం గేయపదమ్॥౨౪౨॥

యథా గౌరీగృహే వీణాం వాదయన్తీ మలయవతీ—

ఉత్ఫుల్లకమలకేసరపరాగగౌరద్యుతే! మమ హి గౌరి!

సమ్భవేఽపి ఇత్యర్థః। ప్రయత్నతః కర్తవ్యత్వాదితి— కర్తవ్యతా చ తత్తత్ప్రసఙ్గౌచిత్యానుసారేణ యథాయోగ్యమేవ న తు సర్వత్రైవ సర్వేషామిత్యవధేయమ్।

(వి, ల) సుకవినా తు ఏతత్ సకలవిశిష్టమపి నాటకం కర్తవ్యమితి మునినోక్తత్వాత్ తేన సర్వభిదం కర్తవ్యమిత్యాహ— పఞ్చసన్ధి చతుర్వృత్తీత్యాది కుర్యాత్తు నాటకమిత్యన్తమ్। పఞ్చసన్ధయో ముఖసన్ధ్యాద్యాః ప్రాగుక్తాః పఞ్చ। చతుఃషష్ట్యఙ్గాని చ సన్ధీనాం ప్రాగుక్తాని। షట్త్రింశత్ లక్షణాని చ నాట్యానాం ప్రాగుక్తాని। అలఙ్కారాస్త్రయస్త్రింశత్ సమ్ప్రత్యుక్తాః। 'త్రయస్త్రింశత్ ప్రయోజ్యాని వీథ్యఙ్గాని త్రయోదశ' ఇత్యుక్తత్వాత్ త్రయస్త్రింశదలఙ్కారోక్త్యనన్తరం వీథ్యఙ్గానాం వక్తవ్యత్వే ప్రాప్తే వీథిరూపకనాటకవిశేషస్య విశిష్య దర్శితత్వాత్ దర్శయిష్యమాణతదవసరే వీథ్యఙ్గాని వక్ష్యన్తే ఇత్యాహ— వీథ్యఙ్గానీతి।

(వి, వ) దశ లాస్యాఙ్గాని వక్తుమాహ— లాస్యాఙ్గానీతి।

(వి, శ) తత్ర గేయపదరూపం లాస్యాఙ్గమాహ— తన్త్రీభాణ్డేతి। తన్త్రీభాణ్డమ్

(లో, ఈ) మహారసమితి— రసభావనిరన్తరమ్।

(లో, ఉ) శుష్కమ్ అనుకరణీయమ్।

అభివాఞ్ఛితం ప్రసిధ్యతు భగవతి యుష్మత్ప్రసాదేన॥ (శ)

స్థితపాఠ్యం తదుచ్యతే।

మదనోత్తాపితా యత్ర పఠతి ప్రాకృతం స్థితా॥౨౪౩॥

అభినవగుప్తపాదాస్త్వాహుః— “ఉపలక్షణం చైతత్। క్రోధోద్భ్రాన్తస్యాపి ప్రాకృతపఠనం స్థితపాఠ్యమితి।”

నిఖిలాతోద్యరహితం శోకచిన్తాన్వితాఽబలా।
సుప్రసారితగాత్రం యదాసీనాసీనమేవ చ॥౨౪౪॥ (బ)

ఆతోద్యమిశ్రితం గేయం ఛన్దాంసి వివిధాని చ।
స్త్రీపుంసయోర్విపర్యాసచేష్టితం పుష్పగణ్డికా॥౨౪౫॥ (స, ఊ)

అన్యాసక్తం పతిం మత్వా ప్రేమవిచ్ఛేదమన్యునా।
వీణాపురస్సరం గానం స్త్రియాః ప్రచ్ఛేదకో మతః॥౨౪౬॥ (హ)

స్త్రీవేశధారిణాం పుంసాం నాట్యం శ్లక్ష్ణం త్రిగూఢకమ్॥౨౪౭॥ (క)

యథా మాలత్యాం (మకరన్దః)— ఏషోఽస్మి మాలతీ సంవృత్తః।

కశ్చన భ్రష్టసఙ్కేతః సువ్యక్తకరణాన్వితః।
ప్రాకృతం వచనం వక్తి యత్ర తత్సైన్ధవం విదుః॥౨౪౮॥

కరణం వీణాదిక్రియా।

చతురస్రపదం (ఋ) గీతం ముఖప్రతిముఖాన్వితమ్।
ద్విగూఢం రసభావాఢ్యమ్॥౨౪౯॥

ఉత్తమోత్తమకం పునః।

తన్త్ర్యాశ్రయాం వీణాం పురస్కృత్య ప్రధానీకృత్య శుష్కం గానం నృత్యహీనగానమ్।
ఉత్ఫుల్లేతి— మమాభివాఞ్ఛితమిత్యన్వయః।

(వి, ప) ఆసీనమఙ్గమాహ— నిఖిలాతోద్యేతి। మృదఙ్గాదివాద్యరహితమ్। శోకాకులా వస్త్రాచ్ఛాదితగాత్రీ యత్తిష్ఠతి తదాసీనమిత్యర్థః।

(వి, స) పుష్పగణ్డికాఖ్యమఙ్గమాహ— ఆతోద్యేతి। ఛన్దాంసి గద్యపద్యరాగాణమ్ విపర్యాసశ్చేష్టావ్యత్యాసః।

(వి, హ) ప్రచ్ఛేదాఖ్యమఙ్గమాహ— అన్యాసక్తమితి। ఉక్తమన్యనా పతిమవజ్ఞాయ వీణాపురస్సరం గానమిత్యర్థః।

(వి, క) త్రిగూఢాఖ్యమఙ్గమాహ— స్త్రీవేశేతి। శ్లక్ష్ణం మనోహరమ్। మకరన్ద ఇతి। తేన మాలతీప్రతారణాయ లవఙ్గికావేశస్య నన్దనప్రతారణాయ మాలతీవేశధారణాత్।

(వి, ఖ) ద్విగూఢకమఙ్గమాహ— చతురస్రపదమితి। పాదచతుష్టయాన్వితం గీత-

---

(లో, ఊ) విపర్యాసచేష్టితం స్త్రియాః పురుషస్య చేష్టితం, పురుషస్య స్త్రీచేష్టితమ్।

(లో, ఋ) చతురస్రపదం భరతాది ప్రసిద్ధమ్।

కోపప్రసాదజమధిక్షేపయుక్తం రసోత్తరమ్॥౨౫౦॥ (ఖ)

హావహేలాన్వితం చిత్రశ్లోకబన్ధమనోహరమ్।

ఉక్తిప్రత్యుక్తిసంయుక్తం సోపాలమ్భమలీకవత్।

విలాసాన్వితగీతార్థముక్తప్రత్యుక్తముచ్యతే ॥౨౫౧॥ (గ)

స్పష్టాన్యుదాహరణాని—

ఏతదేవ యదా సర్వైః పతాకాస్థానకైర్యుతమ్ ।
అఙ్కైశ్చ దశభిర్ధీరా మహానాటకమూచిరే ॥౨౫౨॥ (ఘ, ఋ)

ఏతదేవ నాటకమ్ । యథా బాలరామాయణమ్ । అథ ప్రకరణమ్—

భవేత్ప్రకరణే వృత్తం లౌకికం కవికల్పితమ్ ।
శృఙ్గారోఽఙ్గీ నాయకస్తు విప్రోఽమాత్యోఽథవా వణిక్ ।
సాపాయధర్మకామార్థపరో ధీరప్రశాన్తకః ॥౨౫౩॥ (ఇ)

విప్రనాయకం యథా మృచ్ఛకటికమ్ । అమాత్యనాయకం మాలతీమాధవమ్ । వణిజ్-

---

మిత్యర్థః । తచ్చ గీతం ముఖప్రతిముఖగన్ధ్యోర్గేయమిత్యర్థః । ఉత్తమోత్తమకమఙ్గమాహ— ఉత్తమోత్తమకం పునరితి । కోపేతి । లాస్యం కదాచిత్కోపజత్వాత్ అధిక్షేపయుక్తమ్ । కదాచిత్ ప్రసాదజత్వాత్ రసోత్తరమిత్యర్థః । హావహేలేతి । హేలాభిన్నోఽత్ర హావో గోవృషన్యాయాత్ హేలాబాహుల్యార్థ తత్ ।

(వి, గ) ఉక్తప్రత్యుక్తమఙ్గమాహ— ఉక్తిప్రత్యుక్తీతి । ఉపాలమ్భ ఉపహాసః । స చాలోకార్థముపన్యస్యేత్యాహ— అలీకవదితి ।

(వి, ఘ) మహానాటకాఖ్యం నాటకప్రభేదమాహ— ఏతదేవేతి। నాటకమేవేత్యర్థః। సర్వైః పతాకాస్థానకైరితి।

సహసైవార్థసమ్పత్తిర్గుణవత్యుపచారతః।
పతాకాస్థానకమిదం ప్రథమం పరికీర్తితమ్॥

ఇత్యాదిభిరుక్తైశ్చతుర్భిః పతాకాస్థానకైరిత్యర్థః।

(వి, జ) నాటకప్రకరణభాణాదయో యే రూపకోపరూపకప్రభేదా ఉత్కీర్తితా "వినా విశేషం సర్వేషాం లక్ష్మ నాటకవన్మతమ్" । ఇత్యుక్తత్వాదిత్థం సాఙ్గోపాఙ్గనాటకలక్షణముక్త్వా ప్రకరణాఖ్యం ద్వితీయరూపకమాహ— అథ ప్రకరణమితి। వృత్తం తన్నాట్యవర్ణనీయప్రసఙ్గః। తచ్చ కవినైవ కల్పితత్వేన పురాణేషు అదృష్టత్వాల్లౌకికమ్। సాపాయేతి।' శృఙ్గారిత్వేన కదాచిద్ధర్మస్య నాయికాయా మానాత్ కదాచిత్కామస్య కామార్థవ్యవసాయాత్ అర్థస్య చాపాయవానిత్యర్థః। ధీరప్రశాన్త ఇతి। "సామాన్యగుణైర్భూయాన్ ద్విజాదికో ధీరప్రశాన్త" ఇతి। తల్లక్షణం ప్రాగుక్తమ్। పుష్పభూషితం ప్రకరణావిశేషః।

(లో, ఋ) ఏవం నాటకలక్షణం గోవలీవర్దన్యాయేన భిన్నం మహానాటకలక్షణమ్।

(లో, ఌ) అథ ఉద్దేశ్యక్రమేణ ప్రకరణాదీన్నిరూపయతి— భవేదితి। లౌకికం న తు దివ్యం మిశ్రం వా।

నాయకం పుష్పభూషితమ్। (జ)

నాయికా కులజా క్వాపి వేశ్యా క్వాపి ద్వయం క్వచిత్।
తేన భేదాస్త్రయస్తస్య తత్ర భేదస్తృతీయకః।

కితవద్యూతకారాదివిటచేటకసఙ్కులః॥౨౫౪॥(చ)

కులస్త్రీ పుష్పభూషితే। వేశ్యా తు రఙ్గదత్తే। ద్వేఽపి మృచ్ఛకటికే। అస్య నాటకప్రకృతిత్వాత్ శేషం నాటకవత్। అథ భాణః—

భాణః స్యాద్ధూర్త_చరితో నానావస్థాన్తరాత్మకః।
ఏకాఙ్క ఏక ఏవాత్ర నిపుణః పణ్డితో విటః।
రఙ్గే ప్రకాశయేత్ స్వేనానుభూతమితరేణ వా।
సమ్బోధనోక్తిప్రత్యుక్తీ కుర్యాదాకాశభాషితైః।
సూచయేద్ వీరశృఙ్గారౌ శౌర్యసౌభాగ్యవర్ణనైః।
తత్రేతివృత్తముత్పాద్యం వృత్తిః ప్రాయేణ భారతీ।
ముఖనిర్వహణే సన్ధీ లాస్యాఙ్గాని దశాపి చ॥౨౫౫॥(ఛ)

అత్ర ఆకాశభాషితరూపం పరవచనమపి స్వయమేవానువదన్నుత్తరప్రత్యుత్తరే కుర్యాత్। శృఙ్గారవీరరసౌ చ సౌభాగ్యశౌర్యవర్ణనయా సూచయేత్। ప్రాయేణ భారతీ క్వాపి కౌశిక్యపి వృత్తిర్భవతి। లాస్యాఙ్గాని గేయపదాదీని। ఉదాహరణం— లీలామధుకరః। (జ)

ఖ్యాతేతివృత్తో వ్యాయోగః స్వల్పస్త్రీజనసంయుతః।
హీనా గర్భవిమర్శాభ్యాం నరైర్బహుభిరాశ్రితః। (ఏ)
ఏకాఙ్కశ్చ భవేదస్త్రీనిమిత్తసమరోదయః।
కౌశికీవృత్తిరహితః ప్రఖ్యాతస్తత్ర నాయకః।
రాజర్షిరథ దివ్యో వా భవేద్ధీరోద్ధతశ్చ సః।

హాస్యశృఙ్గారశాన్తేభ్య ఇతరేఽత్రాఙ్గినో రసాః॥౨౫౬॥

(వి, చ) తేన భేదాస్త్రయస్తస్యేతి। తస్య ప్రకరణస్య కులజా వేశ్యా తదుభయనాయికాభేదాత్ భేదత్రయమ్। తత్రోభయనాయకత్వే తృతీయభేదపాత్రాణ్యాహ- కితవేతి।

(వి, ఛ) భాణాఖ్యం రూపకమాహ— అథేతి। నానావస్థేతి। నాటకస్యాన్తరాత్మా నాయకః స నానావస్థో యత్ర తాదృశః। పణ్డిత ఏవ ధూర్తో_ బోధ్యః। స్వేన ఇతరేణ వాఽనుభూతార్థమిత్యన్వయః। సూచయేదితి। శౌర్యేణ వీరమ్, సౌభాగ్యేన శృఙ్గారమ్। సూచయేదిత్యర్థః। ఉత్పాద్యం కవినైవ।

(వి, జ) వ్యాచష్టే— అత్రేతి। లీలామధుకరో భాణాఖ్యరూపకవిశేషః।

(లో, ఏ) ప్రకరణాద్ భేదో గర్భవిమర్శాభావేన।

యథా సౌగన్ధికాహరణమ్। అథ సమవకారః—

వృత్తం సమవకారే తు ఖ్యాతం దేవాసురాశ్రయమ్।
సన్ధయో నిర్విమర్శాస్తు త్రయోఙ్గాస్తత్ర చాదిమే।
సన్ధీ ద్వావన్త్యయోస్తద్వదేక ఏవ భవేత్పునః।

నాయకా ద్వాదశోదాత్తాః ప్రఖ్యాతా దేవదానవాః।

ఫలం పృథక్ పృథక్ తేషాం వీరముఖ్యోఽఖిలో రసః।

వృత్తయో మన్దకౌశిక్యో నాత్ర బిన్దుప్రవేశకౌ।

వీథ్యఙ్గాని చ తత్ర స్యుర్యథాలాభం త్రయోదశ।

గాయత్ర్యుష్ణిఙ్ముఖాన్యత్ర ఛన్దాంసి వివిధాని చ। (ఐ)

త్రిశృఙ్గారస్త్రికపటః కార్యశ్చాయం త్రివిద్రవః।

వస్తు ద్వాదశనాడీభిర్నిష్పాద్యం ప్రథమాఙ్కగమ్।

ద్వితీయేఽఙ్కే చ తిసృభిర్ద్వాభ్యామఙ్కే తృతీయకే॥౨౫౭॥ (ఝ)

నాడికా ఘటికాద్వయముచ్యతే। బిన్దుప్రవేశకౌ చ నాటకోక్తావపి నేహ విధాతవ్యౌ। (ఞ)

తత్ర—

ధర్మార్థకామైస్త్రివిధః శృఙ్గారః కపటః పునః।

స్వాభావికః కృత్రిమశ్చ దైవజో విద్రవః పునః।

అచేతనైశ్చేతనైశ్చ చేతనాచేతనైః కృతః॥౨౫౮॥ (ట)

అత్ర శాస్త్రావిరోధేన కృతో ధర్మశృఙ్గారః। అర్థలాభార్థకల్పితః అర్థశృఙ్గారః।

(వి, ఝ) వ్యాయోగాఖ్యం రూపకమాహ— అథేతి। సౌగన్ధికాహరణం వ్యాయోగాఖ్యరూపకవిశేషః। సమవకారాఖ్యం రూపకమాహ— అథేతి। ఆదిమేఽఙ్కే అన్త్యయోరఙ్కయోరేకః సన్ధిరిత్యర్థః। మన్దకౌశిక్యః కౌశిక్యా ఏవాన్తరవిశేషాః। త్రిశృఙ్గారాదికం స్వయమేవ వ్యాఖ్యాస్యతి— వస్తు ఇతి। ప్రథమాఙ్కగం ప్రథమాఙ్కబోధనీయం వస్తు। ఘటికాద్వయాత్మకనాడీద్వాదశకైరష్టచత్వారింశద్దణ్డైర్నిష్పాద్యం కార్యమిత్యర్థః।

(వి, ఞ) వ్యాచష్టే— నాడికా చేతి ఘటికా దణ్డద్వయమ్।

(వి, ట) తత్ర శృఙ్గారాదికం కారికయా ఆహ— ధర్మార్థేతి। త్రికపటత్వం వ్యాఖ్యాతుం కపటత్రైవిధ్యమాహ— కపటః పునరితి। త్రివిద్రవత్వం వ్యాఖ్యాతుమాహ— విద్రవః పునః ఇతి। కౌతుకేన ప్రతారణాదివిశేషో విద్రవః। స చాచేతనైః కాష్ఠపుత్తలికాదిభిశ్చేతనైః ప్రహసనకరైశ్చేతనాచేతనైశ్చేతనత్వేఽపి ప్రకృష్టచేతనారహితైః పశ్వాదిభిః తద్వక్ష్యతి। గజాదిభిరితి తత్ర ధర్మశృఙ్గారాదికమిచ్ఛయా వ్యుత్క్రమేణ దర్శయతి।

(వి, ఠ) తత్ర నాయికానాయకయోః అర్థలాభార్థః శృఙ్గారో వేశ్యానాం; ధర్మావిరోధీ

(లో, ఐ) గాయత్ర్యాదీనాం ఛన్దసాం లక్షణాన్యాకారేషు బోద్ధవ్యాని

ప్రహసనశృఙ్గారః కామశృఙ్గారః। తత్ర కామశృఙ్గారః ప్రథమాఙ్క ఏవ। అన్యయోస్తు న నియమ ఇత్యాహుః। చేతనాచేతనా గజాదయః సమవకీర్యన్తే బహవోఽర్థా అస్మిన్నితి సమవకారః। యథా సముద్రమన్థనమ్। (ఠ, ఓ)

అథ డిమః—

మాయేన్ద్రజాలసఙ్గ్రామక్రోధోద్భ్రాన్తాదిచేష్టితైః।

ఉపరాగైశ్చ భూయిష్ఠో డిమః ఖ్యాతేతివృత్తకః। (డ)

అఙ్గీ రౌద్రరసస్తత్ర సర్వేఽఙ్గాని రసాః పునః।

చత్వారోఽఙ్కా మతా నేహ విష్కమ్భకప్రవేశకౌ।
నాయకా దేవగన్ధర్వయక్షరక్షోమహోరగాః।
భూతప్రేతపిశాచాద్యాః షోడశాత్యన్తముద్ధతాః।
వృత్తయః కౌశికీహీనా నిర్విమర్శాశ్చ సన్ధయః।
దీప్తాః స్యు షడ్రసాః శాన్తహాస్యశృఙ్గారవర్జితాః॥౨౪౯॥

అత్రోదాహరణమ్ "త్రిపురదాహ" ఇతి మహర్షిః। అథేహామృగః—

ఈహామృగో మిశ్రవృత్తశ్చతురఙ్కః ప్రకీర్తితః।
ముఖప్రతిముఖే సన్ధీ తత్ర నిర్వహణం తథా।
నరదివ్యావనియమౌ నాయకప్రతినాయకౌ।
ఖ్యాతౌ ధీరోద్ధతావన్త్యో గూఢభావాదయుక్తకృత్। (ఢ)
దివ్యస్త్రియమనిచ్ఛన్తీమపహారాదినేచ్ఛతః।
శృఙ్గారాభాసమప్యస్య కిఞ్చిత్కిఞ్చిత్ప్రదర్శయేత్।
పతాకానాయకా దివ్యా మర్త్యా వాపి దశోద్ధతాః।

శృఙ్గారః స్వదారేషు పుంసః। సమవకారపదవ్యుత్పత్తిమాహ— సమవకీర్య్యన్త ఇతి।

(వి, డ) డిమసంజ్ఞకం రూపకమాహ— అథేతి। మాయేతి। మాయాత్మకత్వాత్ అదృశ్యతా। ఇన్ద్రజాలమలీకనానావస్తుప్రదర్శనమ్। సఙ్గ్రామక్రోధోద్భ్రాన్తాదిచేష్టితమితస్తతో విక్షేపః। ఉపరాగః ఉపద్రవః।

(వి, ఢ) ఈహామృగాఖ్యం రూపకమాహ— అథేహేతి। మిశ్రవృత్తః ఖ్యాతాఖ్యాతవృత్తాన్తః నిర్వహణోపసంహృతిరూపసిద్ధిరపి తత్రేత్యర్థః। నరదివ్యావితి। నరౌ వా దివ్యౌ వా నరదివ్యౌ

వా నాయకప్రతినాయకావిత్యర్థః। తయోరాద్యో ధీరః। అన్త్య ఉద్ధతః। స చ మూఢభావాత్ అయుక్తకారీ।

(వి, ఙ) దివ్యస్త్రియమనిచ్ఛన్తీమిచ్ఛతః శృఙ్గారాభాసమపీత్యన్వయః। పతాకా-

---

(లో, ఓ) ప్రహసనో హాస్యయుక్తః ప్రథమోద్దిష్టోఽపి ధర్మశృఙ్గారః పశ్చాద్ విధేయత్వేన పశ్చాద్ వ్యాఖ్యాతః। అనియమాదితి క్వచిద్దివ్యః క్వచిన్నరో వా నాయకః అర్ధప్రకృతయః ఆరమ్భయత్నాద్యాః।

యుద్ధమానీయ సంరమ్భం పరం వ్యాజాన్నివర్త్తతే।

మహాత్మానో వధప్రాప్తా అపి వధ్యాః స్యురత్ర నో। (ఙ)

ఏకాకో దివ్య ఏవాత్ర నేతేత్యాహుః పరే పునః।

దివ్యస్త్రీహేతుకం యుద్ధం నాయకాః షడితీతరే॥౨౬౦॥

మిశ్రం ఖ్యాతాఖ్యాతమ్। అన్త్యః ప్రతినాయకః। పతాకానాయకాస్తు నాయకప్రతినాయకయోర్మిలిత్వా తా దశ। నాయకో మృగవదలభ్యాం నాయికామత్ర ఈహతే వాఞ్ఛతీతీహామృగః। యథా కుసుమశేఖరవిజయాది। (త)

అథాఙ్కః—

ఉత్సృష్టికాఙ్క ఏకోఽఙ్కో నేతారః ప్రాకృతా నరః।

రసోఽత్ర కరుణః స్థాయీ బహుస్త్రీపరిదేవితమ్।

ప్రఖ్యాతమితివృత్తఞ్చ కవిర్బుద్ధ్యా ప్రపఞ్చయేత్।

భాణవత్ సన్ధివృత్త్యఙ్గాన్యస్మిన్ జయపరాజయౌ।

యుద్ధం చ వాచా కర్త్తవ్యం నిర్వేదవచనం బహు॥౨౬౧॥

ఇమఞ్చ కేచిత్ "నాటకాద్యన్తఃపాత్యఙ్కపరిచ్ఛేదార్థమ్ ఉత్సృష్టికాఙ్కనామానమ్।" ఆహుః। అన్యే తు "ఉత్క్రాన్తా విలోమరూపా సృష్టిర్యత్ర" ఇతి ఉత్సృష్టికాఙ్కః। యథా— శర్మిష్ఠాయయాతిః। (థ)

నాయకవ్యాపిప్రాసఙ్గికవృత్తప్రవర్త్తకా నాయికా "వ్యాపి ప్రాసఙ్గికం వృత్తం పతాకేత్యభిధీయతే" ఇత్యుక్తత్వాత్। తే తు దివ్యమర్త్త్యా ద్వాదశ ఇత్యర్థః। తథా చ నాయకప్రతినాయకౌ ద్వౌ, పతాకానాయకా దశ ఇతి ద్వాదశ। యుద్ధమితి యుద్ధరూపం సంరమ్భం విక్రమం పరబలమానీయ ప్రాపయ్య వ్యాజాత్ నివర్త్తయేత్ ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ— మహాత్మాన ఇతి। తేషాం వధానర్హత్వాదిత్యర్థః। ఇత్థం నాయకప్రతినాయకయోర్దివ్యమర్త్త్యాదిత్వాత్ నియమ ఉక్తః।

(వి, త) అన్యే తు దివ్యైకనాయకనియమమాహుః। అన్యే తు షణ్నాయకమాహురిత్యాహ— ఏకాఙ్కో దివ్య ఇత్యాది చ। పతాకానాయక ఇత్యాదికం వ్యాచష్టే— పతాకాస్థా ఇతి నాయకప్రతినాయకయోః సమ్బన్ధినః పతాకాస్థా నాయకా మిలితాః సఙ్గతా దశ ఇత్యర్థః ఈహామృగవ్యుత్పత్తిమాహ— నాయకో మృగవదితి।

(వి, థ) ఉత్సృష్టికాఙ్కాఖ్యం రూపకమాహ— అథేతి। బహుస్త్రీణాం పరిదేవితం శోకః స్థాయిభావః ఇత్యర్థః। ఉత్సృష్టికాఙ్కపదార్థం వ్యాచష్టే— ఇమం చేతి। నాటకాద్యన్తఃపాతీతి నాటకాన్తరే ద్విత్ర్యాద్యఙ్కాః। అస్య చ ఏకాఙ్కత్వేన అఙ్కాన్తరోత్సఙ్గాత్ అముమ్ ఉత్సృష్టికాఙ్కనామానం కేచిదాహురిత్యర్థః। అన్యే తు వక్ష్యమాణవీథ్యామపి ఏకాఙ్కసత్త్వాత్ తస్యా అపి ఉత్సృష్టికాఙ్కత్వాపత్తేః। తత్పదార్థమన్యథాహుస్తదాహ— అన్యే త్వితి। విలోమేతి ప్రాకృతనాయకత్వేన విలోమతా।

అథ వీథీ—

వీథ్యామేకో భవేదఙ్కః కశ్చిదేకోఽత్ర కల్ప్యతే।
ఆకాశభాషితైరుక్తైశ్చిత్రాం ప్రత్యుక్తిమాశ్రితః।
సూచయేద్ భూరిశృఙ్గారం కిఞ్చిదన్యాన్ రసానపి
ముఖనిర్వహణే సన్ధీ అర్థప్రకృతయోఽఖిలాః॥౨౬౨॥ (ద)

కశ్చిదిత్యుత్తమో మధ్యమోఽధమో వా। శృఙ్గారబహులత్వాచ్చాస్యాః కౌశికీవృత్తిబహులత్వమ్। (ధ)

అస్యాస్త్రయోదశాఙ్గాని నిర్దిశన్తి మనీషిణః।
ఉద్ఘాత్యకావలగితే ప్రపఞ్చస్త్రిగతం ఛలమ్।
వాక్కేల్యధివలే గణ్డమవస్యన్దితనాలికే।
అసత్ప్రలాపవ్యాహారమృదవాని చ తాని తు॥౨౬౩॥

తత్రోద్ఘాత్యకావలగితే ప్రస్తావనాప్రస్తావే సోదాహరణం లక్షితే। (న)

మిథో వాక్యమసద్భూతః ప్రపఞ్చో హాస్యకృన్మతః॥౨౬౪॥ (ప,ఔ)

యథా విక్రమోర్వశ్యామ్— వడభీస్థవిదూషకచేట్యోరన్యోన్యవచనమ్।

త్రిగతం స్యాదనేకార్థయోజనం శ్రుతిసామ్యతః॥౨౬౫॥ (ఫ)

యథా తత్రైవ రాజా—

సర్వక్షితిభృతాం నాథ! దృష్టా సర్వాఙ్గసున్దరీ।

(వి, ద) వీథ్యాస్త్ర్యం రూపకమాహ— అథేతి। కశ్చిదేక ఇత్యత్ర నాయక ఇతి శేషః। అర్థప్రకృతయ ఇతి బీజం బిన్దుః పతాకా చ ప్రకరీ కార్య్యమేవ ఇతి యాః పఞ్చ ప్రకృతయః ప్రాగుక్తాస్తా అఖిలా అపి అత్రేత్యర్థః।

(వి, ధ) వ్యాచ ష్టే— కశ్చిదితి। ఉత్తమాద్యన్యతరో నాయక ఇత్యర్థః। కౌశిక్యా వృత్తేరత్ర అనుక్తత్వేఽపి భూరిశృఙ్గారవత్త్వాత్ తల్లాభ ఇత్యాహ— శృఙ్గారబహులత్వాదితి।

(వి, న) ప్రస్తావనాప్రస్తావే ఇతి। "పదాని త్వగతార్థాని తదర్థగతయే నరాః। యోజయన్తి పదైరన్యైః స ఉద్ఘాత్యక ఉచ్యతే॥" ఇత్యుద్ఘాతకలక్షణస్య "యత్రైకత్ర సమావేశాత్ కార్య్యమన్యత్ ప్రసాధ్యతే। ప్రయోగే సతి తద్జ్ఞేయం నామ్నాఽవలగితం బుధైః॥" ఇతి అవలగితలక్షణస్య చ ప్రస్తావనాప్రస్తావే ఉక్తత్వాత్।

(వి, ప) ప్రపఞ్చాఖ్యమఙ్గమాహ— మిథ ఇతి— అసద్భూతమ్ అలీకార్థమ్ అత ఏవ హాస్యకృత్।

(వి, ఫ) త్రిగతాఖ్యమఙ్గమాహ— త్రిగతమితి। శ్రుతిసామ్యతః శ్రూయమాణశబ్దద్వయసామ్యాత్ తయోర్వస్తుత ఏకార్థత్వేఽపి అనేకార్థయోరేకభిన్నార్థయోర్యోజనం ప్రత్యాయనమిత్యర్థః

(వి, బ) సర్వక్షితీతి— ఇదం హిమాలయస్య సమ్బోధనమ్। మయా విరహితా సర్వా-

---

(లో, ఔ) మిథః అసద్భుతం వాక్యమితి సమ్బన్ధః।

రామా రమ్యే వనాన్తేఽస్మిన్ మయా విరహితా త్వయా॥

నేపథ్యే తత్రైవ ప్రతిశబ్దః। రాజా— కథం దృష్టేత్యాహ। అత్ర ప్రశ్నవాక్యమేవోత్తరత్వేన యోజితమ్। నటాదిత్రితయవిషయమేవేదమితి కశ్చిత్। (బ, అ)

ప్రియాభైరప్రియైర్వాక్యైర్విలోభ్య చ్ఛలనా చ్ఛలమ్॥౨౬౬॥

యథా వేణ్యాం— భీమార్జునౌ—

కర్తా ద్యూతచ్ఛలానాం జతుమయశరణోద్దీపనః(ఆ)సోఽభిమానీ
కృష్ణాకేశోత్తరీయవ్యపనయనపటుః పాణ్డవా యస్య దాసాః।

రాజా దుఃశాసనాదేర్గురురనుజశతస్యాఙ్గరాజస్య మిత్రం
క్వాస్తే దుర్యోధనోఽసౌ కథయత న రుషా ద్రష్టుమభ్యాగతౌ స్వః॥(భ)

అన్యే త్వాహుశ్చలం కిఞ్చిత్ కార్యముద్దిశ్య కస్యచిత్॥౨౬౭॥

ఉదీర్యతే యద్వచనం వఞ్చనాహాస్యరోపకృత్।
వాక్కేలిహాస్యసమ్బన్ధో ద్విత్రిప్రత్యుక్తితో భవేత్॥౨౬౮॥ (మ)

ద్విత్రీత్యుపలక్షణం యథా—

భిక్షో! మాంసనివేషణం ప్రకురుషే, కిం తేన మద్యం వినా
మద్యం చాపి తవ ప్రియం ప్రియమహో వారాఙ్గనాభిః సహ।

ఙ్గసున్దరీ రామా ఉర్వశీ రమ్యేఽస్మిన్ వనాన్తే త్వయా దృష్టా ఇతి ప్రశ్నః। కథం దృష్టా ఇత్యాహ— త్వయా విరహితా మయా దృష్టేతి ప్రతిశబ్దార్థస్య యోజనాద్ధర్శనోత్తరణశబ్దయోరేకార్థత్వేఽపి దర్శితరీత్యా ప్రశ్నోత్తరభావేన యోజనాదనేకార్థతా, తద్ వ్యాచష్టే— అత్ర ప్రశ్నేతి। నటనటీసూత్రధారత్రయప్రయోజ్యత్వేనాఽస్య త్రిగతత్వం కేచిత్ వ్యాచక్షతే, తదాహ— నటాదీతి।

(వి, భ) ఛలాఖ్యమఙ్గమాహ— ప్రియాభైరితి। విలోభ్య ప్రతార్య ఛలనాదుపహసనాత్। కర్త్తేతి— పలాయితుం దుర్యోధనమన్విష్యతో భీమార్జునయోర్వాక్యమిదమ్। ద్యూతచ్ఛలాదికర్త్తృత్వవిశిష్టో యస్తం ద్రష్టుమాగతైః న తు రుషా ఇత్యన్వయః। శరణం గృహమ్। దుఃశాసనాదేరనుజశతస్య గుణా ఇత్యత్ర యోన్యేతి తస్య కర్ణస్య। అత్ర ద్రష్టుమేవ న రుషేతి ప్రియాభేన వాక్యేన ప్రతార్య ఉపహసతిxx

(వి, మ) అన్యే ఇతి। కస్యచిత్ కిఞ్చిత్ కార్యముద్దిశ్య ఇత్యన్వయః। వాక్కేలిరూపమ్ అఙ్గమాహ– వాక్కేలీతి।

(వి, య) భిక్షో ఇతి। పరిహాసాయ మాంసం భక్షన్తం భిక్షుం ప్రతి భిక్షో ఇత్యాదిర్గృహిణః ప్రశ్నః। కిం తేన ఇతి భిక్షోః ప్రత్యుత్తరమ్। మద్యం చాపి ఇత్యాదికం

(లో, అ) క్షితిభృతాం పర్వతానాం రాజ్ఞాఇ్చ। మయా విరహితా త్వయా దృష్టా; పక్షే త్వయా విరహితా మయా దృష్టా। అత్ర రాజ్ఞాం ప్రథమార్ధాభిప్రాయేణ ప్రశ్నరూపార్థం వాక్యమిదముక్త్వా పర్వతే ప్రతిధ్వనిమాకర్ణ్య ద్వితీయార్ధః పర్వతస్యోత్తరత్వేనావగతో విరహోన్మాదాత్।

(లో, అ) శరణం గృహమ్।

వేశ్యాప్యర్థరుచిః కుతస్తవ ధనం ద్యూతేన చౌర్యేణ వా

చౌర్యద్యూతపరిగ్రహోఽపి భవతో నష్టస్య కాన్యా గతిః॥ (య)

కేచిత్ ప్రక్రాన్తవాక్యస్య సాకాఙ్క్షస్యైవ నిర్వృత్తిర్వాక్కేలిరిత్యాహుః, అన్యే చ అనేకస్య ప్రశ్నస్యైకముత్తరమ్। (ర)

అన్యోన్యవాక్యాధిక్యోక్తిః స్పర్ధయాధిబలం మతమ్॥౨౬౯॥

యథా మమ ప్రభావత్యాం వజ్రనాభః—

అస్య వక్షః క్షణేనైవ నిర్మథ్య గదయానయా

లీలయోన్మూలయిష్యామి భువనద్వయమద్య వః।

ప్రద్యుమ్నః! అరే రే అసురాపసద! అలమమునా బహుప్రలాపేన; మమ ఖలు—

అద్య ప్రచణ్డభుజదణ్డసమర్పితోరు-

కోదణ్డనిర్గలితకాణ్డసమూహపాతైః।

ఆస్తాం సమస్తదితిజక్షతజోక్షితేయం

క్షోణిః క్షణేన పిశితాశనలోభనీయా॥ (ల)

గణ్డం ప్రస్తుతసమ్బన్ధి భిన్నార్థం సత్వరం వచః॥౨౭౦॥

యథా వేణ్యాం, రాజా—

అధ్యాసితుం తవ చిరాజ్జఘనస్థలస్య
పర్యాప్తమేవ కరభోరు! మమోరుయుగ్మమ్।

అనన్తరం ప్రవిశ్య 'కఞ్చుకీ' దేవ! భగ్నం భగ్నమిత్యాది" । అత్ర రథకేతన-

---

గృహిణః। ప్రియమహో వేశ్యాఙ్గనాభిరిత్యాదికం భిక్షోః। అత్రాధికస్యాప్యకార్యస్య సత్త్వే అల్పకార్యప్రశ్నాత్ అహో ఇత్యుక్తమ్। వేశ్యాపీత్యాది ధనమిత్యన్తం గృహిణః। ద్యూతేనేత్యాదికం భిక్షాః। చౌర్యేత్యాదికం గృహిణః। నష్టస్యేత్యాదికం భిక్షోః ప్రత్యుక్తిః।

(వి, ర) కేచిదితి— ఆకాఙ్క్షోత్థాపకప్రక్రాన్తవాక్యస్య తదనివృత్తౌ తన్నివర్తకవాక్యాద్యుక్తిః।

(వి, ల) అధిబలాఖ్యమఙ్గమాహ— అన్యోన్యవా। అస్య వక్ష ఇత్యాదికం ప్రాగ్ వ్యాఖ్యాతమ్। అద్య ప్రచణ్డేతి। అద్య మమ ప్రచణ్డే భుజదణ్డే సమర్పితో య ఉరుః కోదణ్డస్తతో నిర్గలితానాం కాణ్డానాం బాణానాం సమూహస్య (సహస్రస్య వా పాఠభేదాత్) పాతైరియం క్షోణీ క్షణేన సమస్తదైత్యక్షతజైః ఉక్షితా సతీ పిశితాశనానాం లోభనీయా ఆస్తామిత్యన్వయః।

(వి, వ) గణ్డాఖ్యమఙ్గమాహ— గణ్డమితి। సత్వరేణోక్తత్వాత్ సత్వరం భిన్నార్థ వచో యత్ ప్రస్తుతస్య ప్రక్రాన్తస్య వర్ణనం తత్ సమ్బన్ధితయా ప్రతీయతే ఇత్యర్థః। రాజా దుర్యోధనః। కరభోరు ఇతి భానుమత్యాః సమ్బోధనమ్। జఘనస్థలస్యాధ్యాసితుమ్ అధ్యాసనాయ ఇత్యర్థః।

భావే తుమ్ యోగాత్ షష్ఠీ। పర్యాప్తం యోగ్యమ్। అత్ర ప్రక్రాన్తస్య ఊరోర్భఙ్గప్రతీతిరిత్యాహ— అత్రేతి।

భఙ్గార్థం వచనమూరుభఙ్గార్థే సమ్బన్ధే సమ్బద్ధమ్। (వ)

వ్యాఖ్యానం స్వరసోక్తస్యాన్యథావస్యన్దితం భవేత్॥౨౭౦॥

యథా ఛలితరామే—సీతా—జాద కల్లం క్ఖు అఓజ్ఝా ఏణ గన్తవ్వం తహిం సో రాఆ విణఏణ పణఇదవ్వో। లవః। అథ కిమావాభ్యాం రాజోపజీవిభ్యాం భవితవ్యమ్? సీతా। జాద సో క్ఖు తుహ్మాణం పిదా। లవః। కిమావయో రఘుపతిః పితా। సీతా। (సాతఙ్కమ్) మా అణ్ణధా సంకధం। ణ క్ఖు తుహ్మాణం సఅలాఏ జ్జేవ పుహవీఏత్తి।" (శ)

ప్రహేలికైవ హాస్యేన యుక్తా భవతి నాలికా॥౨౭౨॥

సంవరణకార్యుత్తరం ప్రహేలికా। యథా రత్నావల్యాం సుసఙ్గతా। సహి! జస్స కిదే తుమం ఆఅదా సో ఇధ జ్జేవ చిట్ఠది। సాగరికా। కస్స కిదే అహం ఆఅదా? సుసం। ణం చిత్తఫలఅస్స। అత్ర త్వం రాజ్ఞః కృతే ఆగతేత్యర్థః సంవృత్తః। (ష)

అసత్ప్రలాపో యద్వాక్యమసమ్బద్ధం తథోత్తరమ్।
అగృహ్ణతోఽపి మూర్ఖస్య పురో యచ్చ హితం వచః॥౨౭౩॥ (స)

తత్రాద్యం యథా మమ ప్రభావత్యాం—ప్రద్యుమ్నః— (సహకారవల్లీమవలోక్య సానన్దమ్।) అహెూ కథమిహైవ।

అలికులమఞ్జులకేశీ పరిమలబహులా రసావహా తన్వీ।

(వి, శ) అవస్యన్దితాఖ్యమఙ్గమాహ— వ్యాఖ్యానమితి। స్వరసోక్తస్య వక్తృభావేన ఉక్తస్య శ్రోతురస్వరసాత్ యదన్యథా వ్యాఖ్యానం తదవస్యన్దితమిత్యర్థః। జాదేత్యాది లవకుశౌ ప్రతి సీతాయా ఉక్తిః। జాత! కల్యం ఖలు యువాభ్యామయోధ్యాయాం గన్తవ్యమ్। తత్ర స రాజా వినయేన ప్రణమితవ్యః (ఇతి సంస్కృతమ్)। జాదేతి। జాతః స ఖలు యువయోః పితా (ఇతి సంస్కృతమ్)। సాతజ్కమితి। బాల్మీకినిషేధాత్ ఆతఙ్కః। మా ఆణ్ణధా ఇతి, మా అన్యథా శఙ్కేథామ్। న ఖలు యువయోః కిం తు సకలాయా ఏవ పృథివ్యా ఇతి (ఇతి సంస్కృతమ్) పృథివ్యా ఇత్యత్ర పృథివీస్థలోకస్య ఇత్యర్థః। అత్ర పితేతి జనకపరతయా సీతయా స్వరసోక్తస్య లబ్ధావస్యన్దనాత్ తయా ఏవ పాలకతయా వ్యాఖ్యానం కృతమ్।

(వి, ష) నాలికాఖ్యమఙ్గమాహ— ప్రహేలికేతి। సంవరణకారీతి వ్యాఖ్యానరూపాఙ్గేఽపి సంవరణరూపస్య సత్త్వేఽప్యత్ర హాస్యయుక్తత్వం విశేషః। సహి జస్సేతి— సఖి యస్య కృతే త్వమాగతా సోఽత్రైవ తిష్ఠతీతి సంస్కృతమ్। కస్సేతి। కస్య కృతే అహమాగతా (ఇతి సంస్కృతమ్) ణం చిత్తేతి। నను చిత్రఫలకస్య (ఇతి సంస్కృతమ్)

(వి, స) త్రివిధమసత్ప్రలాపాఖ్యమఙ్గమాహ— అసదితి। అసమ్బద్ధమలీకారోప్యమాణార్థకం వాక్యముత్తరఞ్చ తాదృశమిత్యర్థః। తృతీయమసత్ప్రలాపాఖ్యమఙ్గమాహ— అగృహ్ణతోఽపీతి। హితం వచోఽగృహ్ణతోఽపి మూర్ఖస్యేత్యన్వయః।

(వి, హ) అలికలేతి— చూతలతికాయాం ప్రభావతీభ్రమాదియముక్తిః। ఇహేయం

కిసలయపేశలపాణిః కోకిలకలభాషిణీ ప్రియతమా మే॥

ఏవమసమ్బద్ధోత్తరేఽపి। తృతీయం యథా వేణ్యాం— దుర్యోధనం ప్రతి గాన్ధారీవాక్యమ్ (హ)

వ్యాహారో యత్ పరస్యార్థే హాస్యలోభకారం వచః॥౨౭౪॥

యథా మాలవికాగ్నిమిత్రే— (లాస్యప్రయోగావసానే మాలవికా నిర్గన్తుమిచ్ఛతి।) విదూషకః। మా దావ ఉపదేశముద్ధా గమిస్సాసి (ఇత్యుపక్రమేణ) గణదాసః। (విదూషకం ప్రతి) ఆర్య్య! ఉచ్యతాం యస్త్వయా క్రమభేదో లక్షితః। విదూషకః। పఢమం బ్రహ్మణపుఆ భోది, సా ఇమాఏ లంఘిదా। (మాలవికా స్మయతే) హత్యాదినా నాయకస్య విశుద్ధనాయికాదర్శనప్రయుక్తేన హాసలోభకారిణా వచసా వ్యాహారః। (క)

దోషా గుణా గుణా దోషా యత్ర స్యుర్మృదవం హి తత్॥౨౭౫॥

క్రమేణ యథా—

ప్రియజీవితతా క్రౌర్య్యం నిఃస్నేహత్వం కృతఘ్నతా।

చూతలతికేతి। క్వైవ ప్రభావతీ కీదృశీ? అలికులమ్ ఏవ మఞ్జులాః కేశా యస్యాస్తాదృశీ, కిసలయమేవ పేశలపాణిర్యస్యాస్తాదృశీ। కోకిలపదమత్ర తద్భాషాపరమ్। తథా చ తద్భాషారూపవిభాషావతీత్యర్థః। న తు కోకిలవద్భాషణశీలా ఇత్యర్థః। తదాభేదభాషణాత్ అభేదారోపానుపపత్తేః। అత్ర చ ఆహార్య్యారోపాభావాత్ న రూపకం కిన్తు వాస్తవభ్రమాత్ భ్రాన్తిమదలఙ్కార ఏవ। ఏవమసమ్బుద్ధోత్తరేష్వపీతి। తత్ర యథా మమ—

ద్విజః శాఖాయుక్తస్త్వయి కృతకథః కోకిల ఇతి
త్వయాఖ్యేయం మన్యే మయి విరహిపాతే కియదఘమ్।
ఇతి ప్రశ్నే వాయోర్మృకులపులకా చూతలతికా
ధ్రువం ధృత్వా మౌలిం న ఖలు కియదిత్యుత్తరయతి॥

అత్ర హి వాతధూతమౌలికాయాం చూతలతికాయాం మన్దవాయోః కతి పాపప్రశ్నే మౌలిధూననేన పాపభావోత్తరారోపః। వాయోః ప్రశ్నప్రకారః పూర్వార్ద్ధార్ధః। పూర్వప్రాప్తపాపవ్యవస్థకే జనే ఏవ తాదృశప్రశ్నౌచిత్యాదిత్యాహ— ద్విజ ఇతి। శాఖాయుక్తవిటపస్థితో ద్విజః పక్షీ। కోకిల ఏవ ద్రుపదామన్త్రస్య ఋషిః కోకిలనామ వేదశాఖాయుక్తో ద్విజః స త్వయి కృతకథ ఇత్యతస్త్వయా మన్దే వేదరహితే ఇదమప్యాఖ్యేయమ్। విరహివధే కియత్ పాపమితి ప్రశ్నః। మన్దవాయోః కామోద్దీపకత్వేన విరహిహన్తృత్వాత్ అయం ప్రశ్నః। వ్యవస్థాకథనే హర్షోత్పులకః। తృతీయం యథా వేణ్యాం దుర్యోధనం ప్రతి గాన్ధార్యా హితవాక్యమ్। అథవా ప్రదీయతాం దాశరథయే మైథిలీతి రావణం ప్రతి విభీషణస్య వాక్యమిదమపి బోధ్యమ్।

(వి, క) వ్యాహారరూపకమఙ్గమాహ— వ్యాహార ఇతి। లాస్యావసానే నృత్యసమాప్తౌ। మా దావ ఇతి। మా తావదుపదేశముగ్ధా గమిష్యసీతి (సంస్కృతమ్)। ఉపదేశః శాస్త్రోపదేశః। తద్విసంముగ్ధా తర్కరుద్ధకారిణీ భూత్వా ఇతి శేషః। పఢమమితి। ప్రథమం బ్రాహ్మణపూజా భవతి సా అనయా లఙ్ఘితా। (ఇతి సం౦)। అత్ర పరస్య రాజ్ఞో లాభార్థం హాస్యకరం విదూషకస్య వాక్యమాహ—

భూయస్త్వద్దర్శనాదేవ మమైతే గుణతాం గతాః॥

తస్యాస్తద్రూపసౌన్దర్యం భూషితం యౌవనశ్రియా।
సుఖైకాయతనం జాతం దుఃఖాయైవ మమాధునా॥

ఇతి చాఙ్గాని నాటకాదిషు సమ్భవన్త్యపి వీథ్యామవశ్యం విధేయాని। విస్పష్టతయా నాటకాదిషు వినివిష్టాన్యపీహోదాహృతాని। వీథీవ నానారసానాం చాత్ర మాలారూపతయా స్థితత్వాద్వీథియమ్। యథా మాలవికా।

అథ ప్రహసనమ్—

భాణవత్సన్ధిసన్ధ్యఙ్గలాస్యాఙ్గాఙ్కైర్వినిర్మితమ్।
భవేత్ప్రహసనం వృత్తం నిన్ద్యానాం కవికల్పితమ్।
అత్ర నారభటీ నాపి విష్కమ్భకప్రవేశకో।
అఙ్గీ హాస్యరసస్తత్ర వీథ్యఙ్గానాం స్థితిర్న వా॥౨౭౬॥

తత్ర—

తపస్విభగవద్విప్రప్రభృతిష్వత్ర నాయకః।
ఏకో యత్ర భవేద్ధృష్టో హాస్యం తచ్ఛుద్ధముచ్యతే॥౨౭౭॥

యథా కన్దర్పకేలిః।

ఆశ్రిత్య కఞ్చన జనం సఙ్కీర్ణమితి తద్విదుః॥౨౭౮॥

యథా ధూర్త్తచరితమ్।

వృత్తం బహూనాం ధృష్టానాం సఙ్కీర్ణం కేచిదూచిరే।
తత్పునర్భవతి ద్వ్యఙ్కమథవైకాఙ్కనిర్మితమ్॥౨౭౯॥

యథా లటకమేలకాది। మునిస్త్వాహ—

వేశ్యాచేటనపుంసకవిటధూర్త్తా బన్ధకీ చ యత్ర స్యుః।
అవికృతవేశపరిచ్ఛదచేష్టితకరణన్తు సఙ్కీర్ణమ్॥" ఇతి।

వికృతన్తు విదుర్యత్ర షణ్డకఞ్చుకితాపసాః।
భుజఙ్గచారణభటప్రభృతేర్వేశవాగ్యుతా॥౨౮౦॥

ఇదం తు సఙ్కీర్ణేనైవ గతార్థమితి మునినా పృథగ్ నోక్తమ్।

అథోపరూపకాణి। తత్ర—

నాటికా క్లృప్తవృత్తా స్యాత్ స్త్రీప్రాయా చతురఙ్కికా।
ప్రఖ్యాతో ధీరలలితస్తత్ర స్యాన్నాయకో నృపః।
స్యాదన్తఃపురసమ్బన్ధా సఙ్గీతవ్యాపృతాఽథవా।
నవానురాగా కన్యాత్ర నాయికా నృపవంశజా।
సమ్ప్రవర్త్తేత నేతాస్యాం దేవ్యాస్త్రాసేన శఙ్కితః।
దేవీ పునర్భవేజ్జ్యేష్ఠా ప్రగల్భా నృపవంశజా

పదే పదే మానవతీ తద్వశః సఙ్గమో ద్వయోః।
వృత్తిః స్యాత్ కౌశికీ స్వల్పవిమర్శాః సన్ధయః పునః॥౨౮౧॥

ద్వయోర్నాయికానాయకయోః। యథా రత్నావలీవిద్ధశాలభఞ్జికాది।

అత్ర త్రోటకమ్—

సప్తాష్టనవపఞ్చాఙ్కం దివ్యమానుషసంశ్రయమ్।
త్రోటకం నామ తత్ప్రాహుః ప్రత్యఙ్కం సవిదూషకమ్॥౨౮౨॥

ప్రత్యఙ్కసవిదూషకత్వాదేవాత్ర శృఙ్గారోఽఙ్గీ। సప్తాఙ్కం యథా స్తమ్భితరమ్భమ్। పఞ్చాఙ్కం యథా— విక్రమోర్వశీ। అథ గోష్ఠీ—

ప్రాకృతైర్నవభిః పుంభిర్దశభిర్వాప్యలఙ్కృతా।
నోదాత్తవచనా గోష్ఠీ కౌశికీవృత్తిశాలినీ।
హీనా గర్భవిమర్శాభ్యాం పఞ్చషడ్యోషిదన్వితా।
కామశృఙ్గారసంయుక్తా స్యాదేకాఙ్కవినిర్మితా॥౨౮౩॥

యథా రైవతమదనికా। అథ సట్టకమ్—

సట్టకం ప్రాకృతాశేషపాఠ్యం స్యాదప్రవేశకమ్।
న చ విష్కమ్భకోప్యత్ర ప్రచురశ్చాద్భుతో రసః।
అఙ్కా జవనికాఖ్యాః స్యుః స్యాదన్యన్నాటికాసమమ్॥౨౮౪॥

యథా కర్పూరమఞ్జరీ। అథ నాట్యరాసకమ్—

నాట్యరాసకమేకాఙ్కం బహుతాలలయస్థితి।
ఉదాత్తనాయకం తద్వత్ పీఠమర్దోపనాయకమ్।
హాస్యోఽఙ్గ్యత్ర సశృఙ్గారో నారీ వాసకసజ్జికా।
ముఖనిర్వహణే సన్ధీ లాస్యాఙ్గాని దశాపి చ।
కేచిత్ ప్రతిముఖం సన్ధిమిహ నేచ్ఛన్తి కేవలమ్॥౨౮౫॥ (ఇ)

తత్ర సన్ధిద్వయవతీ యథా— నర్మవతీ। సన్ధిచతుష్టయవతీ యథా— విలాసవతీ। అథ ప్రస్థానమ్।

ప్రస్థానే నాయకో దాసో హీనః స్యాదుపనాయకః।
దాసీ చ నాయికా వృత్తిః కౌశికీ భారతీ తథా।
సురాపానసమాయోగాదుద్దిష్టార్థస్య సంహృతిః।
అఙ్కౌ ద్వౌ లయతాలాదిర్విలాసో బహులస్తథా॥౨౮౬॥

యథా శృఙ్గారతిలకమ్। అథోల్లాప్యమ్—

ఉదాత్తనాయకం దివ్యవృత్తమేకాఙ్కభూషితమ్।

(లో, ఇ) తాలః చఞ్చుపుటాదిః। పీఠమర్ద్దఽత్రైవోక్తప్రకారః। గీతం భరతాది ప్రసిద్ధమ్।

శిల్పకాఙ్గైర్యుతం హాస్యశృఙ్గారకరుణై రసైః।
ఉల్లాప్యం బహుసఙ్గ్రామమస్త్రగీతిమనోహరమ్।
చతస్రో నాయికాస్తత్ర త్రయోఽఙ్కా ఇతి కేచన॥౨౮౭॥

శిల్పకాఙ్గాని వక్ష్యమాణాని। యథా దేవీమహాదేవమ్। అథ కావ్యమ్।

కావ్యమారభటీహీనమేకాఙ్కం హాస్యసఙ్కులమ్।
ఖణ్డమాత్రా (ఈ) ద్విపదికాభగ్నతాలైరలఙ్కృతమ్॥౨౮౮॥

వర్ణమాత్రాచ్చడ్డలికాయుతం శృఙ్గారభాషితమ్।
నేతా స్త్రీ న్వాప్యుదాత్తాత్ర సన్ధీ ఆద్యో తథాన్తిమః॥౨౮౯॥

యథా— యాదవోదయః। అథ ప్రేఙ్ఖణమ్—

గర్భవిమర్శరహితం ప్రేఙ్ఖణం హీననాయకమ్।
అసూత్రధారమేకాఙ్కమవిష్కమ్భప్రవేశకమ్।
నియుద్ధసమ్ఫేటయుతం సర్వవృత్తిసమాశ్రితమ్। (ఉ)
నేపథ్యే గీయతే నాన్దీ తథా తత్ర ప్రరోచనా॥౨౯౦॥

యథా వాలివధః। అథ రాసకమ్—

రాసకం పఞ్చపాత్రం స్యాన్ముఖనిర్వహణాన్వితమ్।
భాషావిభాషాభూయిష్ఠం (ఊ) భారతీకౌశికీయుతమ్।
అసూత్రధారమేకాఙ్కం సవీథ్యఙ్గకలాన్వితమ్।
శ్లిష్టనాన్దీయుతం ఖ్యాతనాయికం మూర్ఖనాయకమ్।
ఉదాత్తభావావిన్యాససంశ్రితం చోత్తరోత్తరమ్।
ఇహ ప్రతిముఖం సన్ధిమపి కేచిత్ ప్రచక్షతే॥౨౯౧॥

యథా మేనకాహితమ్। అథ సంలాపకమ్—

సంలాపకేఽఙ్కాశ్చత్వారాస్త్రయో వా నాయకః పునః।

(లో, ఈ) ఖణ్డమాత్రాదయ ఆకరేషు బోద్ధవ్యాః। ఆదౌ ముఖప్రతిముఖే। అన్తిమో నిర్వహణమ్।

(లో, ఉ) నియుద్ధం బహుయుద్ధమ్। సమ్ఫేటో రోషభాషణమ్।

(లో, ఊ) భాషేతి—భాషావిభాగే యథా—భాషార్ణవే—

“భాషా మధ్యమపాత్రాణాం నాటకాదౌ విశేషతః।
మహారాష్ట్రీ సౌరసేనీత్యుక్తా భాషా ద్విధా బుధైః।
హీనైర్భాష్యా విభాషా స్యాత్ సా చ సప్తవిధా స్మృతా।
ప్రాచ్యావన్తీ మాగధీ చ శాకారీ చ తథాపరా।
చాణ్డాలీ శావరీ చైవ తథా భీరీతి భేదతః॥”

పాషణ్డః స్యాద్రసస్తత్ర శృఙ్గారకరుణేతరః।
భవేయుః పురసంరోధచ్ఛలసంగ్రామవిద్రవాః।
న తత్ర వృత్తిర్భవతి భారతీ న చ కౌశికీ॥౨౯౨॥

యథా మాయాకాపాలికమ్। అథ శ్రీగదితమ్—

ప్రఖ్యాతవృత్తమేకాఙ్కం ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకమ్।
ప్రసిద్ధనాయికం గర్భవిమర్శాభ్యాం వివర్జితమ్।
భారతీవృత్తిబహులం శ్రీతిశబ్దేన సంయుతమ్।
మతం శ్రీగదితం నామ విద్వద్భిరూపరూపకమ్॥౨౯౩॥

యథా క్రీడారసాతలమ్—

శ్రీరాసీనా శ్రీగదితే గాయేత్కిఞ్చిత్పఠేదపి।
ఏకాఙ్కో భారతీప్రాయ ఇతి కేచిత్ప్రచక్షతే॥౨౯౪॥ (ఖ)

ఊహ్యముదాహరణమ్

అథ శిల్పకమ్—

చత్వారః శిల్పకేఽఙ్కాః స్యుశ్చతస్రో వృత్తయస్తథా।
అశాన్తహాస్యాశ్చ రసా నాయకో బ్రాహ్మణో మతః।
వర్ణనాత్ర శ్మశానాదేర్హీనః స్యాదుపనాయకః।
సప్తవింశతిరఙ్గాని భవన్త్యేతస్య తాని తు।
ఆశంసా-తర్క-సందేహ-తాపోద్వేగప్రసక్తయః।
ప్రయత్నగ్రథనోత్కణ్ఠావహిత్థాప్రతిపత్తయః।
విలాసాలస్యబాష్పాణి ప్రహర్షాశ్వాసమూఢతాః।
సాధనానుగమోచ్ఛ్వాసవిస్మయప్రాప్తయస్తథా।
లాభవిస్మృతిసమ్ఫేటా వైశారద్యం ప్రబోధనమ్।
చమత్కృతిశ్చేత్యమీషాం స్పష్టత్వాల్లక్ష్మ నోచ్యతే॥౨౯౫॥ (గ)

సమ్ఫేటగ్రథనయోః పూర్వముక్తత్వాదేవ లక్ష్మ సిద్ధమ్। యథా కనకావతీమాధవః। అథ విలాసికా—

శృఙ్గారబహులైకాఙ్కా దశలాస్యాఙ్గసంయుతా।
విదూషకవిటాభ్యాఞ్చ పీఠమర్దేన భూషితా।
హీనా గర్భవిమర్శాభ్యాం సన్ధిభ్యాం హీననాయకా।

(వి, ఖ) శ్రీగదితాఖ్యముపరూపకమాహ— అథేతి। ప్రీతిశబ్దేన ప్రీతిజనకశబ్దేన। శ్రీరాసీనేతి। శ్రీః లక్ష్మీః। ఆసీనా ప్రవిష్టా।

(వి, గ) శిల్పకాఖ్యముపరూపకమాహ— అథేతి। హీన ఇతి। నికృష్టజనోఽత్ర సహాయః। అస్యాశంసాద్యఙ్గాన్యుద్దిశ్య తల్లక్షణోదాహరణే స్పష్టత్వాదుపేక్షితే।

(వి, ఘ) విలాసికాఖ్యముపరూపకమాహ— అథేతి।

స్వల్పవృత్తా సునేపథ్యా విఖ్యాతా సా విలాసికా॥౨౯౬॥

కేచిత్వత్ర విలాసికాస్థానే "లాసికా" ఇతి పఠన్తి। తస్యాస్తు, "దుర్మల్లికాయామన్తర్భావః" ఇత్యన్యే॥ (ఘ)

అథ దుర్మల్లికా—

దుర్మల్లీ చతురఙ్కా స్యాత్ కౌశికీ భారతీ తథా।
అగర్భా నాగరనరా న్యూననాయకభూషితా॥

త్రినాలిః ప్రథమోఽఙ్కోఽస్యాం విటక్రీడామయో భవేత్।
పఞ్చనాలిర్ద్వితీయోఙ్కో విదూషకవిలాసవాన్॥

షణ్ణాలికస్తృతీయస్తు పీఠమర్దవిలాసవాన్।

చతుర్థో దశనాలిః స్యాదఙ్కః క్రీడితనాయకః॥౨౯౭॥ (జ)

యథా— విన్దుమతీ।

అథ ప్రకరణికా—

నాటికైవ ప్రకరణీ సార్థవాహాదినాయకా।
సమానవంశజా నేతుర్భవేద్ యత్ర చ నాయికా॥౨౯౮॥ (చ)

మృగ్యముదాహరణమ్।

అథ హల్లీశః—

హల్లీశ ఏక ఏవాఙ్కః సప్తాష్టౌ దశ వా స్త్రియః।
వాగుదాత్తైకపురుషః కౌశికీవృత్తిసఙ్కులః॥

ముఖాన్తిమౌ తథా సన్ధీ బహుతాలలయస్థితిః॥౨౯౯॥ (ఛ)

యథా కేలిరైవతకమ్।

అథ భాణికా—

భాణికా శ్లక్ష్ణనేపథ్యా ముఖనిర్వహణాన్వితా।
కౌశికీభారతీవృత్తియుక్తైకాఙ్కవినిర్మితా॥

ఉదాత్తనాయికా మన్దపురుషాఽత్రాఙ్గసప్తకమ్।
ఉపన్యాసోఽథ విన్యాసో విబోధః సాధ్వసం తథా।

(వి, ఞ) దుర్మల్లికాఖ్యముపరూపకమాహ— అథేతి। అగర్భా గర్భసన్ధిరహితా। నాగరనరాః నాగరపాత్రాణి। నాయకో నికృష్టః। త్రినాలిః నాలికాత్రయసాధ్యః। ఏవముత్తరత్ర। విటక్రీడా, ధూర్తక్రీడా।

(వి, చ) ప్రకరణికాఖ్యముపరూపకమాహ— అథేతి। నాటికైవేతి। నాటికాలక్షణాక్రాన్తైవేత్యర్థః। సార్థవాహః పథికాః। ఆదిశబ్దాత్ ప్రవాసినశ్చ।

(వి, ఛ) హల్లీశాఖ్యముపరూపకమాహ— అథేతి। ముఖేతి— ముఖనిర్వహణసన్ధిద్వయవతీ।

(వి, జ) భాణికాఖ్యముపరూపకమాహ— అథేతి। మన్దో నికృష్టః। అస్య

సమర్పణం నివృత్తిశ్చ సంహార ఇతి సప్తమః॥

ఉపన్యాసః ప్రసఙ్గేన భవేత్కార్యస్య కీర్తనమ్।
నిర్వేదవాక్యవ్యుత్పత్తిర్విన్యాస ఇతి స స్మృతః॥

భ్రాన్తినాశో విబోధః స్యాన్మిథ్యాఖ్యానన్తు సాధ్వసమ్।
సోపాలమ్భవచః కోపపీడయేహ సమర్పణమ్॥

నిదర్శనస్యోపన్యాసో నివృత్తిరితి కథ్యతే।

సంహార ఇతి చ ప్రాహుర్యత్కార్యస్య సమాపనమ్ ॥౩౦౦॥

స్పష్టాన్యుదాహరణాని। యథా కామదత్తా। ఏతేషాం సర్వేషాం తాటకప్రకృతికత్వేపి యథౌచిత్యం యథాలాభం నాటకోక్తవిశేషపరిగ్రహః। యచ్చ నాటకోక్తస్యాపి పునరుపాదానం తత్ర తత్సద్భావస్య నియమః। (జ)

అథ శ్రవ్యకావ్యాని—

శ్రవ్యం శ్రోతవ్యమాత్రం తత్పద్యగద్యమయం ద్విధా ॥౩౦౧॥ (ఝ)

తత్ర పద్యమయాన్యాహ—

ఛన్దోబద్ధపదం పద్యం తేనైకేన చ ముక్తకమ్।
ద్వాభ్యాన్తు యుగ్మకం సన్దానితకం త్రిభిరిష్యతే। (ఞ)
కలాపకం చతుర్భిశ్చ పఞ్చభిః కులకం మతమ్ ॥౩౦౨॥

తత్ర ముక్తకం యథా మమ—

సాన్ద్రానన్దమనన్తమవ్యయమజం యత్ యోగినోపి క్షణం
సాక్షాత్కర్తుముపాసతే ప్రతిముహుర్ధ్యానైకతానాః పరమ్।
ధన్యాస్తా మథురాపురీయువతయస్తద్బ్రహ్మ యాః కౌతుకా-
దాలిఙ్గన్తి సమాలపన్తి శతధా కర్షన్తి చుమ్బన్తి చ ॥ (ట)

కార్యాణ్యాహ— ఉపన్యాస ఇత్యాది। తేషాం లక్షణాన్యాహ— ఉపన్యాస ఇతి। నిర్వేదవాక్యస్య వ్యుత్పత్తిర్విన్యాసః, సా చ విన్యాససంజ్ఞికా। కోపపీడయోపాలమ్భవచః సమర్పణాఖ్యం కార్యమిత్యర్థః। నిదర్శనస్య దృష్టాన్తస్యోపన్యాస ఇత్యర్థః। కార్యస్య సమాపనమ్— ముఖ్యకార్యావాన్తరకార్యస్యేత్యర్థః। ఏషాం కార్యాణాం సర్వనాటకేష్వేవౌచిత్యాత్సర్వనాటకానామేవైతత్కార్యత్వమాహ— ఏషామితి। నాటకోక్తవిశేషే పరిగ్రహ ఇతి విగ్రహః। తథా చ భాణికోక్తకార్యస్య నాటకాన్తరేపి దాతవ్యముక్తమ్। యచ్చేతి। నాటకే హి షట్త్రింశల్లక్షణాలఙ్కారాదయశ్చోక్తాః। తదుక్తవస్తునో యచ్చ పునరుపాదానం నాటకాన్తర ఇతి బోధ్యమ్। తత్సద్భావస్యేతి— తత్సద్భావస్య తత్రావశ్యకతారూపనియమ ఇత్యర్థః।

(వి, ఝ) శ్రవ్యకావ్యానీతి। తత్రప్రభేదద్వయమాహ— పద్యగద్యమితి।

(వి, ఞ) ద్వాభ్యామిత్యాదిచతుర్షు పరస్పరైకవాక్యతాపన్నత్వే సతీతి బోధ్యమ్।

(వి, ట) సాన్ద్రానన్దమితి— యత్పరం ప్రకృష్టం బ్రహ్మ క్షణమపి సాక్షాత్కర్తుం

యుగ్మకం యథా మమ—

కిం కరోషి కరోపాన్తే కాన్తే! గణ్డస్థలీమిమామ్।
ప్రణయప్రవణే కాన్తేఽనైకాన్తే నోచితాః క్రుధః॥

ఇతి యావత్ కురఙ్గాక్షీం వక్తుమీహామహే వయమ్।
తావదావిరభూచ్చూతే మధురో మధుపధ్వనిః॥ (ఠ)

ఏవమన్యత్రాపి। (డ)

సర్గబన్ధో మహాకావ్యం తత్రైకో నాయకః సురః।
సద్వంశః క్షత్త్రియో వాపి ధీరోదాత్తగుణాన్వితః॥

ఏకవంశభవా భూపాః కులజా బహవోఽపి వా।
శృఙ్గారవీరశాన్తానామేకోఽఙ్గో రస ఇష్యతే॥

అఙ్గాని సర్వేఽపి రసాః సర్వే నాటకసన్ధయః।
ఇతిహాసోద్భవం వృత్తమన్యద్ వా సజ్జనాశ్రయమ్॥ (ఢ)

చత్వారస్తస్య వర్గాః స్యుస్తేష్వేకఞ్చ ఫలం భవేత్।
ఆదౌ నమస్క్రియాశీర్వా వస్తునిర్దేశ ఏవ వా॥

క్వచిన్నిన్దా ఖలాదీనాం సతాం చ గుణకీర్తనమ్।
ఏకవృత్తమయైః పద్యైరవసానేఽన్యవృత్తకైః॥

నాతిస్వల్పా నాతిదీర్ఘాః సర్గా అష్టాధికా ఇహ।
నానావృత్తమయః క్వాపి సర్గః కశ్చన దృశ్యతే॥

సర్గాన్తే భావిసర్గస్య కథాయాః సూచనం భవేత్।
సన్ధ్యాసూర్యేన్దురజనీప్రదోషధ్వాన్తవాసరాః॥

ధ్యానైకతానా ధ్యానమాత్రావిష్టా యోగినః ప్రతిముహురుపాసతే తద్బ్రహ్మ యా మధురాపురయువతయః కౌతుకాదాలిఙ్గన్తీత్యాది తా ధన్యాః।

(వి, ఠ) మానిన్యా మానభఙ్గప్రకారం సఖ్యౌ కథయన్నాహ— కిం కరోషీత్యాది। హే కాన్తే! కరోపాన్తే ఇమాం గణ్డస్థలీం కిమర్థం కరోషి? తతః ప్రణయప్రవణ ఇత్యాది స్పష్టమ్। కురఙ్గాక్షీమితి వక్తుం వయం యావదీహామహే తావన్మధురో మధుపధ్వనిః చూతే ఆవిరభూత్। అత్ర ప్రథమశ్లోకార్థో ద్వితీయశ్లోక ఉక్తికర్మత్వేన ఉక్త ఇతి ఏకవాక్యతా।

(వి, డ) ఏవమితి— సన్దానితకాదావపి ఏవం బోధ్యమిత్యర్థః।

(వి, ఢ) మహాకావ్యలక్షణమాహ— సర్గబన్ధ ఇత్యాది। పరిచ్ఛేదరూపః సర్గో బధ్యతేఽస్మిన్నితి సర్గబన్ధః। సురో దేవః। సర్వే నాటకసన్ధయో ముఖప్రతిముఖాదయః పఞ్చ। సజ్జనాశ్రయమ్— వర్ణనీయోత్తమజనస్య వృత్తం వేత్యర్థః।

(వి, ణ) చత్వార ఇతి— ధర్మార్థకామమోక్షా యే చత్వారో వర్గాస్తేష్వేకమపి తత్ఫలమిత్యర్థః। ఏకవృత్తమయైరితి— ఏకచ్ఛన్దోవ్యాప్తైరిత్యర్థః। అవసానే సర్గాన్తే।

ప్రాతర్మధ్యాహ్నమృగయాశైలర్తువనసాగరః।

సమ్భోగవిప్రలమ్భౌ చ మునిస్వర్గపురాధ్వరాః॥

రణప్రయాణోపయమమన్త్రపుత్రోదయాదయః।

వర్ణనీయా యథాయోగం సాఙ్గోపాఙ్గా అమీ ఇహ॥

కవేర్వృత్తస్య వా నామ్నా నాయకస్యేతరస్య వా।

నామాస్య, సర్గోపాదేయకథయా సర్గనామ తు॥303॥ (ణ)

సన్ధ్యఙ్గాని యథాలాభమత్ర విధేయాని। “అవసానేఽన్యవృత్తకైః” ఇతి బహువచనమవివక్షితమ్। సాఙ్గోపాఙ్గా ఇతి జలకేలిమధుపానాదయః।

యథా— రఘువంశ-శిశుపాలవధ-నైషధాదయః। యథా వా మమ రాఘవవిలాసాది:। (త)

అస్మిన్నార్షే పునః సర్గా భవన్త్యాఖ్యానసంజ్ఞకాః॥౩౦౪॥

అస్మిన్ మహాకావ్యే। యథా మహాభారతమ్। (థ)

ప్రాకృతైర్నిర్మితే తస్మిన్ సర్గా ఆశ్వాససంజ్ఞకాః।
ఛన్దసా స్కన్ధకేనైతత్ క్వచిద్గలితకైరపి॥౩౦౫॥

యథా— సేతుబన్ధః। యథా వా మమ కువలయాశ్వచరితమ్। (ద)

అపభ్రంశనిబన్ధేఽస్మిన్ సర్గాః కడవకాభిధాః।
తథాపభ్రంశయోగ్యాని ఛన్దాంసి వివిధాన్యపి॥౩౦౬॥

యథా— కర్ణపరాక్రమః। (ధ)

సాఙ్గోపాఙ్గ ఇతి— అమీ సన్ధ్యాసూర్యేన్ద్వాదయః పుత్రజన్మాన్తా ఇహ కావ్యే యథాయోగం యథాసమ్భవం సాఙ్గోపాఙ్గా వర్ణనీయా ఇత్యర్థః। తత్ర సన్ధ్యాఙ్గమ్— చక్రవాకవిరహః, వాసరాఙ్గమ్జలకేల్యాదిః, రజన్యఙ్గమ్— మధుపానాది, ఉపాఙ్గమ్-తత్రైవ పరిహాసాదయః, మునిః—నారదాదిః, ప్రయాణమ్—యాత్రా, ఉపయమః వివాహః, మన్త్రః—మన్త్రణా,

పుత్రోదయః—పుత్రజన్మ। ఇతరస్య ప్రతినాయకస్య, తన్నామ్నాస్య నామేత్యర్థః।
సర్గోపాదేయేతి— సర్గే ఉపాదేయా వర్ణితా యా కథా తయా సర్గనామేత్యర్థః।

(వి, త) బహువచనమవివక్షితమితి— అవసాన ఏకస్యాపి అన్యవృత్తికస్య దృష్టత్వాత్।
యథా రఘువంశమితి। తత్ర వృత్తస్య నామ్నా రఘువంశేతి। ఏకవంశజా బహుభూపాః।
ప్రతినాయకస్య నామ్నా శిశుపాలవధ ఇతి। నైషధాదౌ తు నాయకస్య నామ్నా। నాయకస్తు
సద్వంశజః క్షత్రియః।

(వి, థ) అస్మిన్నార్షే ఇతి— ఋషిప్రణీతేఽస్మిన్ మహాకావ్య ఇత్యర్థః। ఆఖ్యానసంజ్ఞకా ఇతి।
శిష్యం ప్రతి గురూణామాఖ్యానశాస్త్రకథనే యాః సంజ్ఞా అధ్యాయరూపాస్తాదృశసంశకా
ఇత్యర్థః।

(వి, ద) స్కన్ధకగలితకే ఛన్దోవిశేషౌ।

(వి, ధ) కడవకాభిధాః— కడవకనామానః।

భాషావిశేషానియమాత్ కావ్యం సర్గసముజ్ఝితమ్।
ఏకార్థప్రవణైః పద్యైః సన్ధిసామగ్ర్యవర్జితమ్ ॥౩౦౭॥

యథా భిక్షాటనమార్యావిలాసశ్చ। (న)

ఖణ్డకావ్యం భవేత్ కావ్యస్యైకదేశానుసారి చ ॥౩౦౮॥

యథా మేఘదూతాదిః।

కోషః శ్లోకసమూహస్తు స్యాదన్యోన్యానపేక్షకః।
వ్రజ్యాక్రమేణ రచితః స ఏవాతిమనోరమః॥౩౦౯॥ (ప)

సజాతీయానామేకత్రం సన్నివేశో వ్రజ్యా। యథా ముక్తావల్యాదిః।

అథ గద్యకావ్యాని। (ఫ) తత్ర గద్యమ్।

వృత్తగన్ధోజ్ఝితం గద్యం ముక్తకం వృత్తగన్ధి చ।
భవేదుత్కలికాప్రాయం చూర్ణకఞ్చ చతుర్విధమ్॥
ఆద్యం సమాసరహితం వృత్తభాగయుతం పరమ్।
అన్యద్దీర్ఘం సమాసాఢ్యం తూర్యఞ్చాల్పసమాసకమ్॥౩౧౦॥ (బ)

ముక్తకం యథా— “గురుర్వచసి పృథురురసి” ఇత్యాది। వృత్తగన్ధి యథా మమ— సమరకణ్డులనిబిడభుజదణ్డకుణ్డలీకృతకోదణ్డశిఞ్జినీటఙ్కారోజ్జాగరితవైరినగర!” ఇత్యాది। అత్ర, “కుణ్డలీకృతకోదణ్డ” ఇత్యనుష్టుబ్వృత్తస్య పాదః, “సమరకణ్డుల” ఇతి చ ప్రథమాక్షరత్రయరహిత ఏతస్యైవ పాదః।

ఉత్కలికాప్రాయం యథా మమైవ— అణిసవిసఅణిసిదసరవిసరవిదలితపరిహగదపరబల!” ఇత్యాది। చూర్ణకం యథా మమ— “గుణరత్నసాగర! జగదేకనాగర!

(వి, న) భాషావిశేషేతి— తాదృశవాక్యే సంస్కృతప్రాకృతభాషయోరనియమః।

(వి, ప) అన్యోన్యానపేక్షకః— అన్యోన్యనిరపేక్షకః।

(వి, ఫ) వ్రజ్యాపదార్థమాహ— సజాతీయానామితి। వర్ణనీయైక్యేన సాజాత్యమ్।

(వి, బ) వృత్తగన్ధోజ్ఝితమితి। గద్యసామాన్యలక్షణమ్।

తచ్చాతుర్విధ్యమాహ— ముక్తకమితి। ఆద్యం ముక్తకమ్। పరం వృత్తగన్ధిః। వృత్తమ్— అక్షరసంఖ్యాతం ఛన్దస్తదకదేశయుక్తామిత్యర్థః। తుర్య చతుర్థం చూర్ణకమ్।

(వి, భ) సమరకణ్డులేతి— సమరోత్సాహేన కణ్డులే నిబిడే దృఢే భుజదణ్డే కుణ్డలీకృతకోదణ్డస్య శిఞ్జిన్యాః గుణస్య టఙ్కారేణ ఉజ్జాగరితం వైరినగరం యేన। హే తాదృశేత్యర్థః। అత్ర వృత్తభాగయుక్తత్వం దర్శయతి— అత్రేతి। ప్రథమాక్షరత్రయరహిత ఇతి— ఏతస్యైవ అనుష్టుభ ఏవ పాదోఽపరపాదః। సమరేత్యక్షరత్యాగే, 'కణ్డూలనిబిడభుజః' ఇత్యేవంరూపః। అణిసేతి— అనిశవిషమనిశితశరవిసరవిదలితపరిఘగదపరబల ఇతి సంస్కృతమ్। అనిశం విషమానాం నిశితానాం శరాణాం విసరేణ— పాతేన విదలితాః పరిఘాః ముద్గరాః గదాశ్చ యత్ర తాదృశం పరబలం యస్మాత్, హే తాదృశేత్యర్థః। గుణరత్నసాగరేత్యాది— అత్ర రేఫాన్తం నామ-

---

కామినీమదన! జనరఞ్జన!" ఇత్యాది। (భ)

కథాయాం సరసం వస్తు గద్యైరేవ వినిర్మితమ్।

క్వచిదత్ర భవేదార్యా క్వచిద్వక్త్రాపవక్త్రకే।

ఆదౌ పద్యైర్నమస్కారః ఖలాదేర్వృత్తకీర్తనమ్ ॥౩౧౧॥ (మ)

యథా కాదమ్బర్యాదిః—

ఆఖ్యాయికా కథావత్ సా కవేర్వంశాదికీర్తనమ్।
అస్యామన్యకవీనాఞ్చ తథా వృత్తం క్వచిత్ క్వచిత్।
కథాంశానాం వ్యవచ్ఛేద ఆశ్వాస ఇతి బధ్యతే।
ఆర్యావక్త్రాపవక్త్రాణాం ఛన్దసా యేన కేనచిత్।
అన్యాపదేశేనాశ్వాసముఖే భావ్యర్థసూచనమ్॥౩౧౨॥ (య)

యథా హర్షచరితాదిః—

"అపి త్వనియమో దృష్టస్తత్రాప్యన్యైరుదీరణాత్" ఇతి దణ్డ్యాచార్యవచనాత్, కేచిత్ "ఆఖ్యాయికా నాయకేనైవ నిబద్ధవ్యా" ఇత్యాహుః, తదయుక్తమ్। ఆఖ్యానాదయశ్చ కథాఖ్యాయికయోరేవాన్తర్భావాన్న పృథగుక్తాః। యదుక్తం దణ్డినైవ— "అత్రైవాన్తర్భవిష్యన్తి శేషాశ్చాఖ్యానజాతయః" ఇతి। ఏషాముదాహరణం పఞ్చతన్త్రాది। (ర)

అథ గద్యపద్యమయాని—

గద్యపద్యమయం కావ్యం చమ్పూరిత్యభిధీయతే॥౩౧౩॥ (ల)

యథా దేశరాజచరితమ్—

గద్యపద్యమయీ రాజస్తుతిర్విరుదముచ్యతే॥౩౧౪॥

ద్వయం నాన్తఞ్చ సమ్బోధనద్వయమల్పసమాసకమ్।

(వి, మ) కథారూపకావ్యధర్మానాహ— కథాయామితి। ఆర్యామాత్రాకృతం ఛన్దః। వక్త్రాపవక్త్రకే— ఛన్దోవిశేషౌ। తస్య ధర్మాన్తరానాహ— ఆదావితి।

(వి, యః) ఆఖ్యాయికాత్మకకావ్యధర్మానాహ— ఆఖ్యాయికేతి। కథావత్స్యేతి— సా కథోక్తధర్మతుల్యధర్మవతీత్యర్థః। కథాతో విశేషమాహ— కవేరితి। అస్యామితి— అస్యామాఖ్యాయికాయామన్యకవీనాఞ్చ వంశాదికీర్తనమిత్యర్థః। తథా వృత్తమక్షరసంఖ్యాతం ఛన్దః క్వచిత్ క్వచిదిత్యర్థః। ఆశ్వాస ఇతి— ఆశ్వాసనామాఽత్ర పరిచ్ఛేద ఇత్యర్థః। ఆర్యేతి— ఆర్యాదిచ్ఛన్దసాం మధ్యే యేన కేనచిచ్ఛన్దసా ఆశ్వాసస్య ముఖే— ఆదౌ అన్యాపదేశేన-అన్యచ్ఛలేన భావ్యర్థస్య వక్ష్యమాణార్థస్య సూచనమిత్యర్థః।

(వి, ర) "ఆఖ్యాయికా నాయకేనైవ నిబద్ధవ్యా" ఇతి యత్ కేనచిదుక్తం తద్ "అపి తు"— ఇత్యాదిదణ్డ్యాచార్యవచనాదయుక్తమిత్యర్థః। ఆఖ్యానాదిరూపాణాం కావ్యాన్తరాణాం పృథగ్యుక్తిబీజమాహ— ఆఖ్యానాదయ ఇతి। యదుక్తం దణ్డినైవేతి— యతో దణ్డినైవోక్తమ్, అత్రైవాన్తః— ఇత్యాదీత్యర్థః।

(వి, ల) చమ్పూసంజ్ఞకం కావ్యాన్తరమాహ— గద్యపద్యమయమితి।

యథా విరుదమణిమాలా— (వ)

కరమ్భకన్తు భాషాభిర్వివిధాభిర్వినిర్మితమ్ ॥౩౧౫॥

యథా— మమ షోడశభాషామయీ ప్రశస్తిరత్నావలీ।

ఏవమన్యేపి భేదా ఉద్దేశమాత్రసిద్ధత్వాదుక్తభేదానతిక్రమాచ్చ న పృథగ్ లక్షితాః (శ)

ఇతి సాహిత్యదర్పణే దృశ్యశ్రవ్యకావ్యనిరూపణో

నామ షష్ఠః పరిచ్ఛేదః।

(వి, వ) విరుదమణిమాలా ప్రబన్ధవిశేషః।

(వి, శ) ఏవమన్యేపి భేదా ఇతి। న పృథగ్ లక్షితా ఇత్యన్వయః। పృథగలక్షణే హేతుమాహ— ఉద్దేశమాత్రసిద్ధత్వాదితి। తత్తత్కీర్తనమాత్రేణైవ సిద్ధాః న తు కృతలక్షణాః। తేషాముక్తప్రభేదలక్షణాక్రాన్తత్వమేవేత్యాహ— ఉక్తభేదానేతి।

ఇతి శ్రీమహేశ్వరన్యాయాలఙ్కారవిరచితాయాం సాహిత్యదర్పణటీకాయాం

షష్ఠపరిచ్ఛేదవివరణమ్

సప్తమః పరిచ్ఛేదః

ఇహ హి ప్రథమతః కావ్యే దోషగుణాలఙ్కారరీతీనామవస్థితిక్రమో దర్శితః। సమ్ప్రతి కే తే ఇత్యపేక్షాయాముద్దేశక్రమప్రాప్తానాం దోషాణాం స్వరూపమాహ— (క, అ)*

రసాపకర్షకా దోషాః॥౧॥+

అస్యార్థః ప్రాగేవ స్ఫుటీకృతః। తద్ విశేషానాహ— (ఖ, ఆ)

తే పునః పఞ్చధా మతాః।

పదే తదంశే వాక్యేఽర్థే సమ్భవన్తి రసేఽపి యత్॥౨॥ (ఇ)×

(వి, క) ఇహ హి ప్రథమతః ప్రథమపరిచ్ఛేదే దోషానామవస్థితిక్రమోఽవస్థితిప్రకారో దర్శిత ఇత్యర్థః। తే దోషాః। 'దోషాస్తస్యాపకర్షకా' ఇత్యుక్త్యా అపకర్షకత్వేన దోషాణాం ప్రకారో దర్శితః। 'ఉత్కర్షహేతవః ప్రోక్తా గుణాలఙ్కారరీతయః' ఇత్యుక్త్యా చ గుణాదీనాముత్కర్షకత్వేనావస్థితిప్రకారో దర్శిత ఇతి। అత్ర చ రీత్యలఙ్కారాణామితి పాఠస్తు ఉద్దేశవ్యుత్క్రమేణ లేఖకప్రమాదపరమ్పరయైవేతి లక్ష్యతే। తత ఏవ ఉద్దేశక్రమప్రాప్తానామిత్యుక్తమ్।

(వి, ఖ) ప్రాగేవ స్ఫుటీకృత ఇతి। శ్రుతిదుష్టత్వాదీనాం శబ్దద్వారా, అపుష్టార్థత్వాదీనామ్ అర్థద్వారా, వ్యభిచారిభావాదిశబ్దవాచ్యత్వాదీనాం చ సాక్షాత్ రసాపకర్షకత్వమిత్యర్థః। ప్రాగేవ స్ఫుటీకృత ఇత్యర్థః। తద్విశేషాన్ దోషవిశేషాన్। తే పునరితి తే దోషాః।

(లో, అ) కావ్యస్వరూపం నిరూప్య దోషాన్ నిరూపయితుకామః తత్ప్రస్తావం దర్శయతి। ఇహ హి ఇతి। స్వరూపం స్వమసాధారణం రూపమ్ ఇతరవ్యావర్త్తకో ధర్మ్మః।

(లో, ఆ) రసేతి— రసాపకర్షకా ఆస్వాదవిఘ్నహేతవః। ప్రాగేవేతి— ప్రాక్ ప్రథమపరిచ్ఛేదే।

(లో, ఇ) తే పునరితి— తే దోషాః పదతదంశాదిపఞ్చకే స్థితా యస్మాత్ వాక్యార్థభూతస్యాస్వాదస్యాపకర్షకారణాని తస్మాత్ పఞ్చ ప్రకారాః।

---

* నామమాత్రేణ వస్తుసఙ్కీర్తనముద్దేశః। తేనైవ క్రమేణ ప్రాప్తానాం స్వరూపం లక్షణమ్।

+ రస్యతే ఆస్వాద్యతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా భావాదిరపి గృహ్యతే। ఉద్దేశ్యప్రతీతివిఘాతలక్షణోఽపకర్షః।

× దోషస్త్రివిధః— శబ్దదోషోఽర్థదోషో రసదోషశ్చేతి। శబ్దస్త్రివిధః పదం పదాంశః వాక్యం చ। ఏవం చ తదాశ్రితః శబ్దదోషోఽపి త్రివిధః। అతో దోషాః పఞ్చప్రకారాః।

తదంశే—పదాంశే।

స చాయం దోషో ద్వివిధో నిత్యోఽనిత్యశ్చేతి। సర్వదైవ హేయో నిత్యః। యథా చ్యుతసంస్కారతాదయః। తదన్యోఽనిత్యః— యథా శృఙ్గారాదౌ హేయమపి శ్రుతికటు రౌద్రాదౌ ఉపాదేయమేవ।

తత్ర—

దుఃశ్రవత్రివిధాశ్లీలానుచితార్థాప్రయుక్తతాః।

గ్రామ్యోఽప్రతీతసన్దిగ్ధనేయార్థనిహతార్థతాః।

అవాచకత్వం క్లిష్టత్వం విరుద్ధమతికారితా।

అవిమృష్టవిధేయాంశభావశ్చ పదవాక్యయోః।

దోషాః కేచిద్భవన్త్యేషు పదాంశేఽపి పదే పరమ్।

నిరర్థకాసమర్థత్వే చ్యుతసంస్కారతా తథా॥3॥ (గ, ఈ)

పరుషవర్ణతయా శ్రుతిదుఃఖావహత్వం దుఃశ్రవత్వమ్। యథా— (ఘ)

"కార్తా_ర్థ్యం యాతు తన్వఙ్గీ కదానఙ్గవశంవదా। (ఙ, ఉ)+

అశ్లీలత్వం వ్రీడాజుగుప్సాఽమఙ్గలవ్యఞ్జకత్వాత్ త్రిధా॥" (చ)

(వి, గ) దుఃశ్రవ ఇత్యాది। అప్రయుక్తతా ఇత్యత్ర ద్వన్ద్వోత్తరస్య భావప్రత్యయస్య ప్రత్యేకమభిసమ్బన్ధాత్ దుఃశ్రవత్వాదయ ఏవ దోషాః। ఏతదాద్యవిమృష్టవిధేయాంశభావాన్తాః త్రయోదశ దోషాః పదవాక్యయోః పదే వాక్యేఽపి సమ్భవన్తి ఇత్యర్థః। ఏషాం మధ్యే కేచిద్దోషాః పదాంశేఽపీత్యర్థః। పదే పరమ్ ఇతి। నిరర్థకత్వమసమర్థత్వం చ్యుతసంస్కారతా చేతి దోషత్రయం పరం కేవలం పదే నతు వాక్యే ఇత్యర్థః। తద్ బీజం తత్తద్దోషప్రస్తావే వక్ష్యామః।

(వి, ఘ) తత్ర దుఃశ్రవత్వలక్షణమాహ— పరుషేతి। ఏతచ్చ వీరబీభత్సరౌద్రాన్ రసాన్ విహాయ ఇతి బోధ్యమ్, తేషు తస్యానుగుణత్వాదేవ। తథా ప్రాదేశికత్వే ఏవాయం దోషః। సమగ్రపదవ్యాపకత్వే తు ప్రతికూలవర్ణత్వదోష ఏవ ఇత్యపి బోద్ధవ్యమ్।

(వి, ఙ) కార్తా_ర్థ్యామితి। స్పష్టమ్। రేఫయుక్తవర్ణం శ్రుతిదుఃఖదాయి।

(వి, చ) వ్రీడాజుగుప్సామఙ్గలత్వాదితి। ఏతత్త్రయహేతుత్వాదిత్యర్థః। హేతుత్వం జ్ఞాపకత్వం కారకత్వం చ। తత్ర వ్రీడాజుగుప్సయోః కారకత్వం మఙ్గలస్య చ జ్ఞాపకత్వం బోధ్యమ్।

(వి, ఈ) తత్ర కే దోషాః కింనిష్ఠా ఇత్యత ఆహ— దుఃశ్రవేతి। తత్ప్రత్యయస్య దుఃశ్రవాదిషు ప్రత్యేకం సమ్బన్ధః। సన్దిగ్ధం సన్దేహః। అథ భవేత్ క్లిష్టమ్ అవిమృష్టవిధేయాంశం విరుద్ధమతికృత్సమాసపదమేవ। సర్వే దోషాః పదవాక్యయోః। ఏషు దుఃశ్రవాదిషు మధ్యే।

(లో, ఉ) పరుషవర్ణం పరుషాక్షరమ్। కార్తార్థ్యం కృతార్థతాం— కృతార్థస్య భావమ్।

+ అత్ర ప్రకృతరసవ్యఞ్జకవర్ణాభావాత్ రసోద్బోధో న జాయతే। ప్రతికూలవర్ణే తు ప్రకృతరసప్రతిబన్ధకైః వర్ణైః ప్రతిబధ్యతే। అతః ప్రతికూలవర్ణత్వం తు సర్వత్ర రసే దుష్టమ్। దుఃశ్రవత్వం తుం న తథా ఇతి అనయోర్భేదః। అత్ర ప్రయుక్తః కార్తార్థ్యశబ్దః శృఙ్గారరసవ్యఞ్జకవర్ణాభావాత్ శ్రోతుర్విరక్తిమాపాదయతి।

క్రమేణోదాహరణమ్—

“దృప్తారివిజయే రాజన్! సాధనం సుమహత్తవ।” (ఛ)

“ప్రససార శనైర్వాయుర్వినాశే తన్వి! తే తదా ॥” (జ, ఊ)

అత్ర సాధనవాయువినాశశబ్దా అశ్లీలాః।

“శూరా అమరతాం యాన్తి పశుభూతా రణాధ్వరే॥”

అత్ర “పశు” పదం కాతర్యమభివ్యనక్తీత్యనుచితార్థత్వమ్।+ (ఝ, ఋ)

(వి, ఛ) దృష్టారీతి— సాధనం సేనా స చార్థః ప్రాకరణికత్వాత్ అనేకార్థస్య సాధనశబ్దస్య వాచ్యః। పుంవ్యఞ్జనరూపస్త్వర్థో వ్యఙ్గయః శ్రోతౄణాం వ్రీడాజనకః; నతు వ్రీడావ్యఞ్జకః తదప్రతీతేః।

(వి, జ) ప్రససారేతి— విరహోత్తరం నాయికాం ప్రాప్య నాయకస్యోక్తిరియమ్। హే తన్వి! తవ వినాశే అదర్శనే సతి తదా మమ దుఃఖోత్పాదనాయ వాయుః శనైః మన్దం ప్రససార ఇత్యర్థః। అత్ర అనేకార్థస్య వినాశశబ్దస్య వ్యఙ్గ్యో మరణరూపోఽర్థోఽమఙ్గలవ్యఞ్జకః। వాయుశబ్దస్తు అపానవాయువ్యఞ్జనయా ఘృణారూపజుగుప్సాజనకః। దుఃఖకాలే శనైః ప్రసృతవాయోరపానవాయుత్వప్రతీతేః। అనుచితార్థత్వమితి— ఉపశ్లోకస్య నిన్దావ్యఞ్జకత్వం తత్త్వమ్।

(వి, ఝ) శూరా ఇతి। పశుభూతాః పశువత్ ఛేద్యరూపాః। అత్రేతి। అధ్వరచ్ఛేద్యపశోః కాతరత్వేనాత్ర శూరేష్వపి తత్ప్రతీతేః।

(లో, ఊ) దృష్టేతి— అత్ర సాధనశబ్దో హస్త్యశ్వాదిసాధనార్థే ప్రయుక్తః పుంధ్వజస్య, వాయుశబ్దః పవనమాత్రార్థే అపానపవనవిశేషస్య, వినాశశబ్దశ్చ అదర్శనార్థే మరణస్య చ స్మారణాత్ క్రమేణ వ్రీడాదివ్యఞ్జకాః।

(లో, ఋ) పశుపదం తథావిధసమయే ప్రయుక్తమ్।

---

* అత్ర సైన్యార్థకం సాధనపదముపస్థరూపార్థాన్తరోపస్థాపకతయా బ్రీడాదాయి। వాయుశబ్దోఽపానవాయుస్మారకతయా జుగుప్సాదాయీ।

వినాశశబ్దస్య వివక్షిత ఏవార్థోఽమఙ్గలః। తాదృశార్థోపస్థిత్యా శ్రోతుర్వైముఖ్యం దూషకతాబీజమ్। శివలిఙ్గభగినీబ్రహ్మాణ్డాదిశబ్దేషు తు సమునీన్నీతగుప్తలక్షితేషు అసభ్యార్థానుపస్థితేర్నాయం దోషః। అవిగీతానాదిప్రయోగయోగిత్వే సతి భగవదాదిసమ్బన్ధిత్వం సమునీన్నీతత్వమ్। శివలిఙ్గశబ్దస్య జగదన్తర్యామిభగవతి ప్రసిద్ధేర్వ్రీడాద్యప్రతీతిరేవ। రూఢ్యర్థస్య ఝటిత్యుపస్థిత్యా తద్భావనయా యోగార్థస్య తిరోధానం గుప్తత్వం— యథా భగినీత్యత్ర। గ్రామ్యస్మృతిజనకైకదేశవత్త్వం లక్షితత్వమ్। బ్రహ్మాణ్డాదిపదం సముదాయరూఢ్యా ఝటితి సభ్యమేవార్థముపస్థాపయతి। న తు అవయవేనాఽసభ్యార్థమితి న దోషః।

+ అనుచితః వివక్షితార్థస్య తిరస్కారవ్యఞ్జకః అర్థో యస్య సః। అత్ర శౌర్యే ప్రతిపాద్యే పశుపదం కాతరతామాభివ్యనక్తి పశుపదార్థే కాతరతాయా దర్శనాత్।

అప్రయుక్తం తథా ప్రసిద్ధావపి కవిభిరనాదృతత్వమ్।

యథా— “భాతి పద్మః సరోవరే।” । అత్ర పద్మశబ్దః పుంలిఙ్గః। (ఞ)*

గ్రామ్యత్వం యథా— “కటిస్తే హరతే మనః।” అత్ర కటిశబ్దో గ్రామ్యః (ట)×

అప్రతీతత్వమేకదర్శనమాత్రప్రసిద్ధత్వమ్। యథా— “యోగేన దలితాశయః।” యోగశాస్త్రే ఏవ వాసనార్థ ఆశయశబ్దః। (ఠ, ఋా)

“ఆశీః పరమ్పరాం వన్ద్యాం కర్ణే కృత్వా కృపాం కురు।”

అత్ర వన్ద్యామితి కిం వన్దీభూతాయాముత వన్దనీయాయామితి సన్దేహః। (డ, లృ)

(వి, ఞ) తథా ప్రసిద్ధావపి ఇతి। అనుశాసనే తల్లిఙ్గకత్వేన ఉక్తావపీత్యర్థః। కవిభిరితి బహువచనాత్ ప్రాచీనానేకకవిభిరిత్యర్థః। తేన ఇదానీన్తనానేకకవిభిః ప్రాచీనైకకవినా వాఽస్యాఽఽదరేఽపి దోష ఏవ। ఏవఞ్చ "పద్మాన్ హి మే ప్రావృషి ఖఞ్జరీటాన్" ఇతి నైషధకృతా ప్రాచీనైకకవినా ఆదరేఽపి దోష ఏవ। కావ్యవ్యతిరిక్తే భాషామాత్రే తదాదరే తు అదోష ఏవ, ఇత్యతః నానుశాసనప్రామాణ్యమ్।

(వి, ట) గ్రామ్యో యథేతి— గ్రామ్యః శబ్ద ఇత్యర్థః। తస్య తథాత్వం చ విదగ్ధాఽప్రయోజ్యత్వాత్। కావ్యకవిసాధారణవిదగ్ధానాదరాదప్రయుక్తత్వాదస్య భేదః।

(వి, ఠ) ఏకదర్శనే, ఏకశాస్త్రమాత్రే।

(వి, డ) సన్దిగ్ధమితి। కిమిదం వా పదమితి పదస్యైవం సన్దిగ్ధత్వమ్। కర్ణే కృత్వా ఇతి శ్రుత్వా ఇత్యర్థః। వన్దీభూతాయామ్ ఇతి, బలాత్ వన్దీకృతశత్రునార్యామిత్యర్థః। అత్ర వన్దీవన్ద్యాశబ్దయోః సన్దేహః।

(లో, ఋ) ఆశయ ఇతి। యోగశాస్త్ర ఏవ న తు లోకే అర్థశాస్త్రే వా। తథా హి పాతఞ్జలసూత్రం, "క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టః పురుషవిశేష ఈశ్వరః" ఇతి। క్లేశా అవిద్యాకర్మాణి, దుష్కృతసుకృతాది తత్ఫలం విపాకః। తదనుగుణా వాసనా ఆశయాః। తే చ మనసి వర్త్తమానాః పురుషే అపదిశ్యన్తే ఇతి। కిఞ్చైవం వక్తృబోద్ధవ్యయోః శాస్త్రానభిజ్ఞత్వబోధాదిం వినా దోష ఇతి। తతశ్చ అప్రయుక్తత్వాద్ భిద్యతే।

(లో, లృ) వక్ష్యామితి— అస్య సప్తమ్యన్తత్వేన ద్వితీయాన్తత్వేన చ సమ్భవాత్ ప్రకరణాభావేన వినిగమనాభావాత్ సన్దేహః।

---

* పుంలిఙ్గో పద్మశబ్దోఽమరకోషే "వా పుంసి పద్మం నలినమ్" ఇతి పఠితోఽపి కవిభిర్న క్వాపి ప్రయుక్త ఇత్యప్రయుక్తత్వమ్।

× అశ్లీలే తు వ్రీడాదివ్యఞ్జకత్వమ్। అత్ర తు న తథా। పరం విదగ్ధైః అప్రయోజ్యత్వమేవానయోర్భేదః నాగరైకమాత్రవేద్యత్వాభావాల్లౌకికార్థోపస్థాపకత్వాద్ గ్రామ్యత్వం దోషః యద్వా గ్రామ్యత్వం స్వార్థాపకర్షవ్యఞ్జకత్వమ్। తేనాఙ్గసౌన్దర్యాదేరుద్దీపనస్యాలాభాద్ రసప్రతీతివిలమ్బః।

నేయార్థత్వం రూఢిప్రయోజనాభావాదశక్తికృతం లక్ష్యార్థప్రకాశనమ్।* యథా—

"కమలే చరణాఘాతం ముఖం సుముఖి! తేఽకరోత్।"

అత్ర చరణాఘాతేన నిర్జితత్వం లక్ష్యమ్। (ఢ) నిహతార్థత్వమ్ ఉభయార్థస్య శబ్దస్యాప్రసిద్ధేఽర్థే ప్రయోగః। యథా— "యమునాశమ్బరమమ్బరం వ్యతానీత్।" శమ్బరశబ్దో దైత్యే ప్రసిద్ధః, అత్ర తు జలే నిహతార్థః। (ణ)

"గీతేషు కర్ణమాదత్తే।" అత్రాఙ్పూర్వో దాఞ్ధాతుర్దానార్థే అవాచకః। (త, ఏ)$

(వి, ఢ) నేయార్థత్వమితి। అశక్తికృతం కవేరసామర్థ్యమాత్రేణ కృతం న తు రూఢిప్రయోజనయోః అన్యతరేణ కృతమిత్యర్థః। కమలే ఇతి। ముఖం కర్తృ। చరణాఘాతం కర్మ। అత్ర చరణాఘాతేన ఇతి। చరణాఘాతపదేన ఇత్యర్థః। వాక్యేఽపి లక్షణాస్వీకారాత్ నిర్జితత్వం లక్ష్యతే। తథా చ కమలే నిర్జితత్వమ్ అకరోదిత్యర్థః। నన్వత్ర నిర్జితత్వాతిశయః కథం న ప్రయోజనమ్। దర్శితం హి స్థానే స్థానే లక్ష్యార్థాతిశయః ప్రయోజనమితి చేత్, న। కవిప్రయోగార్థలక్షణాయా ముఖ్యార్థబాధావగమ ఇవ వివక్షితముఖ్యార్థయోగావగమోఽపి హేతుః। న తు వివక్షితప్రమేయత్వాద్యేకధర్మవత్త్వరూపయోగావగమోఽపి అవ్యావర్తకత్వాత్। ప్రకృతే నిర్జితత్వే లక్ష్యార్థే ముఖనిష్ఠశోభాజన్యత్వమేవ వివక్షితో యోగశ్చరణాఘాతే ముఖ్యార్థే చాలీకే తచ్ఛోభాభావాత్ తజ్జన్యత్వనిర్జితత్వం న ప్రతీయత ఏవ। తతశ్చ తదప్రతీత్యా అస్యా లక్షణాయాః కవిప్రయోగానర్థత్వజ్ఞానేన అశ్రద్ధేయత్వాత్ లక్ష్యార్థాతిశయః ప్రయోజనం న ప్రతీయతే ఏవ ఇతి భావః।

(వి, ణ) నిహతేతి। యమునాయాః శమ్బరం జలమ్ అమ్బరమ్ ఆకాశం వ్యతానీత్ వ్యాప్తమిత్యర్థః "అమ్బు శమ్బర"మితి కోషః।

అత్రేతి— నచ నపుంసకలిఙ్గరూపవ్యక్తివిశేషాత్ జలస్యైవ ఉపస్థితిరితి వాచ్యమ్, తుల్యప్రసిద్ధికస్థలే ఏవ తస్య నియన్త్రితత్వాత్। అత్ర తు ప్రసిద్ధివశాత్ లిఙ్గాననుసన్ధానేఽపి పదమాత్రేణైవ ప్రథమతః తదుపస్థిత్యవలమ్బనాత్ లిఙ్గస్యాన్వయస్య చ బోధాత్తు పశ్చాదేవ జలప్రతీతేః।

(వి, త) అవాచకేతి। శక్తిభ్రమప్రయుక్తత్వమవాచకత్వమ్। ఆదత్తే దదాతి। అత్రేతి న చ ధాతోర్నానార్థత్వేన దానే గ్రహణేఽపి శక్తిరస్త్యేవ, ఆఙుపసర్గేణ తు

---

* నేయః న్యాయపరిహారేణ కవేః స్వేచ్ఛయా కల్పనీయః అర్థః యస్య సః। రూఢితః ప్రయోజనాద్ వా లక్షణా సముపాస్యతే। రూఢిప్రయోజనాభ్యాం వినా నిషిద్ధా యా లక్షణా తయా యత్ర అర్థబోధః స నేయార్థః। అత్ర చరణాఘాతకరణం నిర్జితత్వే లక్షణయా ప్రయుక్తమ్। నిర్జితత్వేఽస్య పదస్య రూఢేః ప్రయోజనస్య వా అభావేన లక్ష్యార్థస్యాఽప్రతీతేః నేయార్థత్వమ్।

నిహతః ప్రసిద్ధార్థేన అప్రసిద్ధః వివక్షితః అర్థః యస్య తస్య భావః।

$ అత్ర దదానేర్దానే శక్తిరూపసామర్థ్యసత్త్వేఽపి "ఆ" ఇత్యుపసర్గేణ, గ్రహణే ఏవ, శక్తేర్నియమితత్వాత్। ఆఙ్పూర్వో దాధాతుర్దానార్థేఽవాచకః న తు అసమర్థః।

యథా వా— "దినం మే త్వయి సంప్రాప్తే ధ్వాన్తచ్ఛన్నాపి యామినీ।"

అత్ర దినమితి ప్రకాశమయార్థేఽవాచకమ్। (ధ, ఐ)+

క్లిష్టత్వమర్థప్రతీతేర్వ్యవహితత్వమ్। యథా—

"క్షీరోదజావసతిజన్మభువః ప్రసన్నాః।" (ద)

అత్ర క్షీరోదజా లక్ష్మీస్తస్యా వసతిః పద్మం తస్య జన్మభువో జలాని। (ఓ)

"భూతయేఽస్తు భవానీశః।"

అత్ర భవానీశ-శబ్దో భవాన్యాః పత్యన్తర-ప్రతీతికా—

దానబోధప్రతిబన్ధ ఏవేత్యతః శక్యార్థే కథం శక్తిభ్రమ ఇతి వాచ్యమ్। ఉపసర్గస్య ప్రతిబన్ధకత్వకల్పనే కారణీభూతాభావప్రతియోగిత్వప్రవేశేన గౌరవాత్, తదపేక్షయా ఆఙుపసర్గరహితస్యైవ దాఞః దానే శక్తిరిత్యస్యైవ యుక్తత్వాత్। డుదాఞ్ దానే ఇతి సామాన్యతః శక్తిదర్శనాత్తు శక్తిభ్రమః।

నేయార్థే తు భ్రమబీజాభావాత్ న భ్రమ ఇతి విశేషః। అతో నేయార్థత్వలక్షణే శక్తిభ్రమాభావే సతి ఇతి విశేషణాదానాదసాఙ్కర్యమ్। అవాచకే చ శక్తిభ్రమాత్ వివక్షితార్థే తాత్పర్యసత్త్వాత్ తాత్పర్యరూపాయా లక్షణాయా వివక్షితార్థత్వబోధకత్వమస్త్యేవ ఇతి। అతో వాక్యార్థబోధకత్వేన నిరర్థకాసమర్థత్వచ్యుతసంస్కారాణామివ నాస్య వాక్యార్థదోషతాఽపాస్యా। ఏతద్యుతపదసమూహే వాక్యార్థబోధజననాత్ లక్షణయా స్వవాక్యార్థబోధజనకద్వారా వాక్యార్థబోధజననాత్। పరన్తు ఇయం లక్షణా న నేయార్థా, నాపి కవిప్రయోగార్హేతి బోధ్యమ్। నిరర్థకాదిదోషత్రయస్య తు వాక్యదోషత్వం న సమ్భవతీతి తదపాస్యమ్।

(వి, థ) యథా వా— “దినం మే త్వయి సంప్రాప్తే ధ్వాన్తచ్ఛన్నాపి యామినీ।” మే మమ దినం ప్రకాశమయమిత్యర్థః। ధ్వాన్తచ్ఛన్నాపీతి అపికారేణ ధ్వాన్తచ్ఛన్నత్వవిపరీతవోధనాత్ ప్రకాశమయత్వస్యైవ తద్విపరీతబోధాత్ న తు దినత్వస్య। మేఘాచ్ఛన్నదినస్య తద్విపరీతత్వాభావాత్। అత్రాపి దినస్య ప్రాయశః ప్రకాశమయత్వదర్శనాత్ తథాత్వేనైవ శక్తిభ్రమః।

(వి, ద) క్లిష్టత్వమితి— వ్యవధానం చ ద్విధా, క్వచిదన్వితాన్వయవశేన విశేషాప్రతీతౌ కాలికవ్యవధానమ్। క్వచిత్తు అనాసత్తిరూపం వ్యవధానమ్। తత్రాద్యం పదగతముదాహరతి— “క్షీరోదజావసతిజన్మభువః”। అస్య వ్యాఖ్యా వృత్తావేవ। అనాసత్తిరూపం వ్యవధానం తు వాక్యదోషే ఉదాహరిష్యతి।

(లో, ఏ) దానార్థే అవాచకః, గ్రహణార్థత్వాత్। “ఉపసర్గేణ ధాత్వర్థో బలాదన్యత్ర నీయతే” ఇతి న్యాయాత్।

(లో, ఐ) దినమితి। సూర్యస్యాస్తమయనపర్యన్తం, తద్ఘత్యవచ్ఛిన్నః కాలవిశేష ఏవ దినశబ్దవాచ్యః। న తదవినాభూతం ప్రకాశమయత్వమపీతి భావః।

(లో, ఒ) క్షీరోదజేత్యాది పాదోఽపి పదం, సమస్తత్వాత్।

+ రూఢ్యా దినపదం దినత్వేన శక్తం న పునః ప్రకాశమయత్వేన ఇతి అవాచకమ్।

రిత్వాత్ విరుద్ధమతికృద్। (ధ, ఔ)*

అవిమృష్టవిధేయాంశత్వం యథా—

"స్వర్గగ్రామటికావిలుణ్ఠనవృథోచ్ఛూనైః కిమేభిర్భుజైః।"

అత్ర వృథాత్వం విధేయం, తచ్చ సమాసే గుణీభావాత్ అనువాద్యత్వప్రతీతికృత్। (న, అ)x

---

(వి, ధ) విరుద్ధమతీతి। అన్యాన్వయవశేన ఉపశ్లోక్యస్య నిన్దావ్యఞ్జకత్వం తత్త్వమ్। అనుచితార్థస్య తు అన్యాన్వయం వినేతి భేదః। అత్రేతి— భవస్య పత్నీత్యర్థే సాధితస్య భవానీశబ్దస్య అర్థేన పతిశబ్దార్థస్య అన్వయవశాత్ చైత్రస్య భార్యాయాః పతిరిత్యత్ర ఇవ ఉపపతిప్రతీత్యా నిన్దా।

(వి, న) అవిమృష్టేతి— సమభివ్యాహారవిశేషవశాద్ విధేయస్య విధేయత్వప్రతీత్యజనకత్వం తత్త్వమ్। స చ సమభివ్యాహారప్రతీతిసాక్షికో న తు గత ఏవ। తథా హి ప్రాజ్ఞైర్ద్విష్టవిధేయకం బహువ్రీహిం వినా సమాసాన్తరే విధేయస్య పాతే, అసమాసే తు ఉద్దేశ్యాత్ పూర్వవిధేయస్య పాతే తథాత్వమ్। తత్ర కర్మధారయసమాసగతవిధేయస్యావిమర్శముదాహరతి— స్వర్గేతి। రామసైన్యవేష్టితలఙ్కస్య రావణస్య విషాదోక్తిరియమ్। విలుణ్ఠనేనేత్యర్థః। అత్ర భుజానాముచ్చూనత్వం సిద్ధమేవ। తస్యేదానీం వృథాత్వమిత్యతః ఉచ్చూనత్వే

(లో, ఔ) భవానీశబ్దో భవస్య పత్నీత్యర్థే నదాదౌ ఆనప్రత్యయాన్తః।

(లో, అ) అత్ర వృథాత్వమితి। సమాసే తత్పురుషసమాసే గుణీభావాత్। అయమాశయఃతత్పురుషసమాసే ఉత్తరపదస్యైవ ప్రాధాన్యాత్ వృథేతి పూర్వపదస్య విధేయస్య ప్రాధాన్యేనానిర్ద్దేశాదవిమృష్టవిధేయాంశో దోషః। అవిమర్శో హి ప్రాధాన్యేనానిర్ద్దేశః। ఇహ వక్తుర్దశముఖస్యాయమాశయః— పురా మమ భుజానాం యద్ ఉచ్చూనత్వం స్థితం తదిదానీం వృథాభూతమితి। ఏవం విధేయత్వేన వివక్షితస్య వృథాత్వస్య సమాసే గుణీభావాదనువాద్యత్వప్రత్యయః। తేన చ భుజానాముచ్చూనత్వస్య వృథాత్వాభావాద్ భుజానామపకర్ష ఏవ ప్రతీయతే న భుజవిక్షేపణోత్కర్షః ఏవముపరితనోదాహరణేష్వపి బోద్ధవ్యమ్।

---

* విరుద్ధస్య మతిం, విరుద్ధాం మతిం వా కరోతీతి। అతః ప్రకృతస్య న్యక్కారకప్రతీతిజనకత్వమ్। అత్ర భవస్య పత్నీత్యర్థే సిద్ధం భవానీపదమ్। భవానీశ ఇత్యత్ర భవపత్నీపతిరిత్యర్థోపస్థితౌ దేవదత్తస్య పత్న్యాః పతిరివ భవేతరపత్యన్తరం వ్యఞ్జయతి। అన్యథా భవ ఇత్యేతావతైవ ప్రకృతార్థోపస్థితౌ ఆనప్రత్యయేశశబ్దయోః వైయర్థ్యపాతాత్। న చ భవానీపదం రూఢ్యా పార్వతీం ప్రతిపాదయత్ అదోషమావహతి ఇతి వాచ్యమ్; అవయవశక్త్యార్థోపస్థిత్యా భవపత్నీప్రత్యయాత్; రూఢేర్లబ్ధాత్మికత్వాభావాన్న యోగాపహారిత్వమితి భావః।

× అవిమృష్టః ప్రాధాన్యేనాऽనిర్ద్దిష్టః విధేయాంశో యత్ర తత్ అవిమృష్టవిధేయాంశమ్। ఉద్దేశ్యం ప్రాప్తత్వేనావగతమ్। ప్రాప్తస్య ధర్మాన్తరప్రాప్తయే కథనముద్దేశః। విధేయం సాధ్యం,

---

ఉద్దేశ్యే వృథాత్వం విధేయమ్। తచ్చాత్ర కర్మధారయసమాసగతత్వేనావిమృష్టమిత్యర్థః। బహువ్రీహిసమాసే ప్రాఙ్నిర్ద్దిష్టం విధేయం తు విధేయతయైవ ప్రతీయతే। యథా "వపుర్విరూపాక్ష" మిత్యత్ర అక్ష్ణి వైరూప్యస్య, "నిర్మృష్టరాగోऽధర" ఇత్యత్ర రాగే నిర్మృష్టత్వస్య చిత్రగురిత్యత్ర గవి చిత్రత్వస్య చ విధేయస్య విధేయతయైవ సార్వలౌకికీ ప్రతీతిః। న తు కర్మధారయే విధేయపాతే తదవిమర్శ ఇతి సత్యమ్। కిన్తు యది విధేయముద్దేశ్యాన్వయి భవతి। యథా— అగ్రే ఉదాహరిష్యమాణే, "షష్ఠబాణ ఇవ పఞ్చశరస్య" ఇత్యత్ర బాణే ఉద్దేశ్యేऽన్వయి షష్ఠత్వం విధేయమవిమృష్టమ్। యత్ర తూద్దేశ్యతావచ్ఛేదకే విధేయమన్వేతి తత్ర విధేయతయైవ ప్రతీతేః ఆనుభావికత్వాన్న దోషః। యథా "ఏష్వయమత్యన్తపణ్డిత" ఇత్యత్ర అత్యన్తస్య విధేయస్య ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకే పాణ్డిత్యే ఏవాన్వయో విధేయతయైవ ప్రతీతిః। ఏవం "నితాన్తసున్దరీకాన్తా" ఇత్యత్రాపి సౌన్దర్యేऽన్వితస్య నితాన్తత్వస్య ఏవ—

"అనిర్దయోపభోగస్య రూపస్య మృదునః కథం।

కఠినం ఖలు తే చేతః శిరీషస్యేవ బన్ధనమ్ ॥"

ఇత్యత్ర ఉపభోగ ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకేऽన్వితస్యానిర్దయత్వస్య విధేయతయైవ ప్రతీతిరానుభావికీ। తథా చ ప్రకృతేऽపి ఉచ్చూనత్వేన ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకేనాన్వితస్య వృథాత్వస్య కథమవిమృష్టత్వమ్, ఉచ్చూనభుజే వృథాత్వస్య తు కింపదేనైవ ఉక్తత్వాత్। యత్తు కావ్యప్రకాశకృతా అస్యైవ శ్లోకస్య ప్రథమచరణే "న్యక్కారో హ్యయమేవ మే యదరయః" ఇత్యత్ర వాక్యగతం విధేయావిమర్శముదాహరతి। అత్ర చరణే ఉచ్చూనత్వమాత్రం చానువాద్యం నతు వృథాత్వవిశేషితమ్" ఇత్యుక్తమ్, తేన విధేయావిమర్శదోషో విధేయే దర్శితః।

వాక్యే దోషప్రదర్శనప్రస్తావే సమాసగతదోషప్రదర్శనానుపయోగాత్సమాసగతస్య తదుదాహరణస్య “మూర్ధ్నాముద్వృత్తకృత్తా” ఇత్యాదేరేవ దర్శితత్వాత్। కిన్తు ప్రసఙ్గాత్ అభవన్మతయోగదోష ఏవ దర్శితః।తథా హి స్వర్గవిలుణ్ఠనే ఉచ్చూనత్వమేవ జన్యతే నతు తద్ వృథాత్వం వృథాత్వవిశేషితముచ్చూనత్వం వా।ఉచ్చూనత్వవృథాత్వస్య రామేణ లజ్జాకవేష్టనాద్ ఏవ జాతత్వాత్। అతో విలుణ్ఠనస్య జనకతాసమ్బన్ధేన వృథోచ్చూనత్వేఽనన్వయాదభవన్మతయోగదోష ఏవ దర్శితః న చాభవన్మతదోషస్య వాక్యమాత్రగామిత్వమేవ తేనోక్తం కథం, “సమాసైకపదే తత్సమ్భవ”మితి వాచ్యమ్। సమాసస్య పదత్వవాక్యత్వోభయసత్త్వాదసమస్తపదగామిత్వాభావస్య తదభిప్రేతత్వాత్। తథా చాత్ర అవిమృష్టత్వం నాస్త్యేవ ఇత్యతోఽన్యదుదాహరతి।

అప్రాప్తత్వేనావగతమ్। అప్రాప్తస్య ప్రాప్తయే కథనం విధానమ్। తథా చ—

యచ్ఛబ్దయోగః ప్రాథమ్యం సిద్ధత్వం చాప్యనూద్యతా।

తచ్ఛబ్దయోగ ఔత్తర్యం సాధ్యత్వం చ విధేయతా॥

యః క్రియావాన్ స పణ్డిత ఇత్యత్ర క్రియావన్తముద్దిశ్య పణ్డితత్వం విధీయతే। యద్యపి యత్తచ్ఛబ్దౌ సర్వత్ర న ప్రయుజ్యేతే తథాపి గమ్యేతే తౌ। యత్ర తు విధేయస్య గుణీభావః తత్రాయం దోషః। అనువాద్యమ్— ఉద్దేశ్యస్య పర్యాయాన్తరమ్।

యథా వా— “రక్షాంస్యపి పురఃస్థాతుమలం రామానుజస్య మే।” అత్ర రామస్యేతి వాచ్యమ్। (ప, ఆ)

యథా వా— “ఆసముద్రక్షితీశానామ్।” అత్ర ఆసముద్రమితి వాచ్యమ్।

యథా వా— "యత్ర తే పతతి సుభ్రు! కటాక్షః షష్ఠబాణ ఇవ పఞ్చశరస్య।" అత్ర షష్ఠ ఇవేత్యుత్ప్రేక్ష్యమ్। (ఫ, ఇ)

యథా వా— "అముక్తా భవతా నాథ! ముహూర్త్తమపి సా పురా।" అత్ర అముక్తేత్యత్ర నఞః ప్రసజ్యప్రతిషేధత్వమితి విధేయత్వమేవోచితమ్। (బ)

యదాహుః— "అప్రాధాన్యం విధేర్యత్ర ప్రతిషేధే ప్రధానతా।

(వి, ప) యథా వా— రక్షాంస్యపి ఇతి। అత్ర శిరశ్చాలనకాక్వా పురఃస్థాతుం నాలమేవేత్యర్థః। అత్ర రామసమ్బన్ధాదేవాయమహఙ్కార ఇత్యతో రామసమ్బన్ధబోధికాయాః షష్ఠ్యాః తత్పురుషే లోపాత్ రామసమ్బన్ధస్య విధేయస్యావిమర్శః। షష్ఠీసత్త్వే తు అదోష ఇత్యాహ— అత్రేతి।

(వి, ఫ) యథా వేతి— అత్ర సముద్రపర్యన్తత్వస్య విధేయస్య సమాసేఽవిమర్శః। కర్మ్మధారయే ఉద్దేశ్యాన్వితవిధేయస్యావిమర్శముదాహరతి— యథా వా యత్ర తే ఇతి। ఉత్ప్రేక్ష్యమ్ ఉత్ప్రేక్షయా విధేయమ్।

(వి, బ) నఞ్సమాసేఽప్యుదాహరతి— అముక్తేతి। ప్రసజ్యప్రతిషేధత్వమితి— ప్రతియోగినమసమాసేన ప్రసజ్య ప్రసక్తీకృత్య ప్రతిషేధత్వమత్యన్తాభావత్వమిత్యర్థః। తథా చ మోచనాభావస్య ఏవాత్ర విధేయత్వాత్ అసమాసేనైవ తథాత్వం బోధయితుముచితమిత్యాహ— విధేయత్వమేవోచితమితి। సమాసే తు తద్భిన్నత్వస్య ఏవ ప్రతీత్యా పర్యుదాసత్వమేవ తత్ర తు విధేయస్య ప్రతిషేధో న ప్రతీయతే ఇత్యతస్తస్యావిమర్శ ఇతి భావః।

(వి, భ) అసమాసే ఏవ నఞర్థస్య విధేయత్వరూపం ప్రాధాన్యం ప్రతియోగినస్త్వప్రాధాన్యం ధాన్యం తాదృశస్థలే నఞః ప్రసజ్యప్రతిషేధత్వమ్ ఇత్యత్ర సమ్వాదమాహ— అప్రాధాన్యమితి

(లో, అ) విషయవ్యాప్తయే ఉదాహరణాన్తరాణి దర్శయతి— రక్షాంసీతి। ఇదం లక్ష్మణవచనమ్। రామస్యేతి। న ఖలు తస్య కేవలస్య ముఖ్యతా కిన్తు రామసమ్బన్ధిన ఇత్యర్థః।

(లో, ఇ) షష్ఠ ఇతి— అత్ర ఉత్ప్రేక్షావిషయత్వేన వివక్షితస్య షష్ఠపదస్య తత్పురుషసమాసే పూర్వనిక్షేపో న యుక్త ఇత్యర్థః। విధేయత్వమేవోచితం నతు తత్పురుషసమాసేన గుణీకృత్యాఽనువాద్యత్వప్రత్యాయనమితి భావః।

(లో, ఈ) కోఽసౌ ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఇత్యత ఆహ— అప్రాధాన్యమితి। జుగోపాత్మానమత్రస్త ఇత్యాదౌ ఇవ విధేః ప్రాధాన్యం యత్ర నాస్తి। నవజలధర ఇత్యాదిసమనన్తరో—

---

* మదనస్య పఞ్చశరత్వాత్ షష్ఠస్యైవ శరస్యాసమ్భవః; తేన తదీయశరస్య షష్ఠత్వమ్ ఏవ ఉత్ప్రేక్షణీయమ్। తచ్చ షష్ఠత్వం కర్మధారయసమాసే పరపదార్థప్రాధాన్యాద్ గుణీభూతమితి విధేయత్వాప్రతీతిః।

ప్రసజ్యప్రతిషేధోఽసౌ క్రియయా సహ యత్ర నఞ్॥" (ఈ)

యథా— "నవజలధరః సన్నద్ధోఽయం న దృప్తనిశాచరః।" ఉక్తోదాహరణే తు తత్పురుషసమాసే గుణీభావేన నఞః పర్యుదాసతయా నిషేధస్య విధేయతయానవగమః।
(భ)

యదాహుః—

"ప్రధానత్వం విధేర్యత్ర ప్రతిషేధేఽప్రధానతా।
పర్య్యుదాసః స విజ్ఞేయో యత్రోత్తరపదే న నఞ్॥" (మ)

తేన—

జుగోపాత్మానమత్రస్తో భేజే ధర్మ్మమనాతురః।

విధేః భావస్య ప్రతియోగిన ఇత్యర్థః। ప్రతిషేధే నఞర్థేఽసమాసవశాత్ ప్రధానతా, విధేయతా ప్రతీయతే ఇతి శేషః। తథాత్వం కీదృశప్రయోగమిత్యత్రాహ— క్రియయేతి— న పచతీత్యాదౌ ఆఖ్యాతక్రియయా సహ సమాసాభావాత్; క్రియయేత్యనేన అసమాస ఏవ లక్ష్యతే। తథా చ అసమాసే యత్ర నఞ్ ఇత్యర్థః। అత ఏవాత్ర ముక్తక్రియయా నఞః సాహిత్యేఽపి అసమాసాభావాత్ న ప్రసజ్యప్రతిషేధతా। ఏవం నవజలధర ఇత్యత్రాపి నఞః క్రియాసాహిత్యాభావేఽప్యసమాసాత్ ప్రసజ్యప్రతిషేధతా। అముక్తేత్యత్ర తు సమాసాత్ న తథాత్వమిత్యాహ— ఉక్తోదాహరణే త్వితి। సమాసవశాత్ తథాత్వానవగమేన పర్య్యుదాసత్వమేవ।

(వి, మ) ఇత్యత్ర సమ్వాదమాహ— యదాహురితి। ప్రధానత్వముత్తరపదప్రధానతత్పురుషవశాద్ విశేష్యత్వమ్। విధేయప్రతియోగిభూతాభావస్య ప్రతిషేధే నఞోఽప్రధానతా సమాసవశాత్ అప్రతీయమానవిధేయతారూపాఽప్రధానతా ఇత్యర్థః। తాదృశస్థలం దర్శయతి— యత్రోత్తరపదే ఇతి। పదం చాత్ర స్థానపరమ్। ప్రతియోగిపదోత్తరస్థానే యత్ర నఞ్ ఇత్యర్థే యత్రోత్తరపదే, అర్థాత్ అసమాసేన పర్య్యుదాసో జ్ఞేయ ఇత్యర్థః। న పచతీత్యత్ర ఉత్తరత్ర నఞ్సత్త్వాత్తు న పర్య్యుదాస ఇత్యర్థః। ఇదమత్రావధేయమ్— ప్రతియోగిపదోత్తరనఞ్సత్త్వే సమాసాసమ్భవాత్ యత్రోత్తరేత్యాదినా సమాసాభావ ఏవ ఉపలక్ష్యతే। తథా చ యోఽసమాసస్థః తథా నఞ్ న భవతి కిన్తు సమాసస్థ ఏవ పర్య్యుదాస ఇత్యర్థః। అన్యథా న

పచతీత్యత్ర న దృప్తనిశాచర ఇత్యత్ర పూర్వపతితస్యాపి నఞః పర్యుదాసత్వాత్ యత్రోత్తరేత్యాదేః ప్రలాపత్వాపత్తేః। యద్యప్యసమాసస్థస్యాపి ఘటో నేత్యత్ర పర్యుదాసత్వం తథాపి సమాసే పర్యుదాసత్వనియమః స్ఫుట ఏవ। నామాన్వయినః పర్యుదాసత్వమ్ అసమాసస్థస్య క్రియాన్వయినః ప్రసజ్యప్రతిషేధత్వమితి తు నియతం బోధ్యమ్। సమాసే కృదన్తక్రియాన్వయినోఽపి పర్యుదాసత్వాత్ అసమస్తేతి క్రియావిశేషణం సమాసే పర్యుదాసత్వమేవ। తత్ర చ వివేకేన తదుత్తరం సాకాఙ్క్షత్రైవ।

(వి, య) ఇత్యస్య ఉదాహరణం దర్శయతి— జుగోపేతి— ఏవం చ నఞః పర్యుదాసత్వే

క్తోదాహరణవత్ యత్ర ప్రతిషేధస్య ప్రాధాన్యం క్రియయా కణ్ఠోక్తయా అధ్యాహార్యయా వా అస్తిభవత్యాదిరూపయా పర్యుదాసతాపాతాత్పర్యుదాసయోగక్షేమాపత్తేః।

(లో, ఉ) ప్రధానత్వామితి— ప్రధానత్వం జుగోపాత్మానమిత్యాదావివ అప్రధానతా అత్రైవోదాహరణే। అత్ర, అత్రస్తతాదౌ ఇత్యర్థః। నోత్తరపదే కిన్తు పూర్వపదే। అముక్తేత్యత్రాపి అనన్తరం నఞః సమాసాన్తరప్రవేశేఽపీతి శేషః।

అగృధ్నురాదదే సోఽర్థానసక్తః సుఖమన్వభూత్॥

అత్రాత్రస్తతాద్యనూద్యాత్మగోపనాది ఏవ విధేయమితి నఞః పర్యుదాసతయా గుణభావో యుక్తః। (ఉ, య)

నను "అశ్రాద్ధభోజీ బ్రాహ్మణః" "అసూర్యమ్పశ్యా రాజదారాః" ఇత్యాదివత్ అముక్తేత్యత్రాపి ప్రసజ్యప్రతిషేధో భవిష్యతీతి చేన్న। అత్రాపి యది భోజనాదిరూపక్రియాంశేన నఞః సమ్బన్ధః

స్యాత్తదైవ తత్ర ప్రసజ్యప్రతిషేధత్వం వక్తుం శక్యమ్। న చ తథా విశేష్యతయా ప్రధానేన తద్భోజ్యార్థేన కర్త్రంశేనైవ నఞః సమ్బన్ధాత్। (ఊ)

యదాహుః—

"శ్రాద్ధభోజనశీలో హి యతః కర్తా ప్రతీయతే।

న తద్భోజనమాత్రం తు కర్తరిణినేర్విధానాత్॥" (ర, ఋ)

తదర్థస్య సమాసే విధేయత్వాప్రతీతేః ఇత్యాహ। యుక్త ఇత్యత్ర విధేయస్య నఞర్థస్య అవిమర్శ ఏవేతి సాధితమ్।

(వి, ర) అశ్రాద్ధభోజీ, అసూర్యమ్పశ్యా ఇత్యత్ర సమాసేఽపి ప్రసజ్యప్రతిషేధరూపయోః శ్రాద్ధభోజనాభావసూర్యదర్శనాభావయోః ప్రతీతిదర్శనాత్ తద్ దృష్టాన్తేన అముక్తేత్యత్రాపి మోచనాభావరూపస్య ప్రతిషేధస్య విధేయస్య విధేయత్వాపత్తిమాశఙ్కతే— నన్వితి। సమాధత్తే, చేన్నేతి।

క్రియాన్వయిన ఏవ ప్రసజ్యప్రతిషేధత్వనియమః। అశ్రాద్ధేత్యనయోరపి యది భోజనదర్శనక్రియయోర్నఞర్థస్యాఽన్వయః స్యాత్ తదైవ తథాత్వాపాదనం సమ్భవతి। తయోరన్వయ ఏవ తత్ర నేత్యాహ— న చ తథేతి। తర్హి కుత్రాన్వయః ఇత్యత్రాహ— విశేష్యతయేతి। కర్త్రరి విహితాభ్యాం కృత్ప్రత్యయాభ్యాముపస్థాపితేన భోజిరూపకర్త్రంశేన చ సహైవ నఞో నఞర్థస్య సమ్బన్ధాత్ ఇత్యర్థః। కుత ఇత్యత్రాహ— కర్త్రరి ణినేరితి। భోజ్యార్థేన ఇత్యస్య ఉపలక్షణతయా దర్శనకర్త్రంశేనేత్యపి బోధ్యమ్। కృత్ప్రత్యయేన కర్త్రుపస్థానాత్ శ్రాద్ధభోజీ ఇత్యత్ర భోజనకర్త్రైవ ప్రతీయతే ఇత్యత్ర సమ్వాదమాహ— యదాహుః— శ్రాద్ధభోజనేతి। అత్ర

(లో, ఊ) భోజనదర్శనరూపక్రియాంశే। కర్త్రంశేనేతి। భుజిదృశోః కర్త్ర్థవిహితణినిప్రత్యయాన్తత్వాగతేన। యది క్రియాంశే నఞః సమ్బన్ధః స్యాత్ తదైవ ప్రసజ్యప్రతిషేధః స్యాత్ "క్రియయా సహ యత్ర నఞ్" ఇతి వచనాత్। ఇహ తు శ్రాద్ధభోజనశీలాదయమన్య ఇతి కర్త్రంశేనైవ సమ్బన్ధాత్ నఞః పర్యుదాసత్వమేవేతి। తదభోజ్యర్థేనేత్యుపలక్షణం తదదర్శ్యర్థేనేత్యపి బోద్ధవ్యమ్।

(లో, ఋ) అత్రార్థే ఆచార్యసమ్మతిమాహ— యదాహురితి। అత్రాశ్రాద్ధభోజీత్యత్ర తద్భోజనమాత్రమ్। అశ్రాద్ధభోజనమాత్రమ్। సమ్బన్ధ ఇత్యనన్తరమ్ అభిమత ఇతి శేషః। ఇహ తు భాష్యకారాదిమతమాశ్రిత్య క్రియాన్వయాంశాపేక్షయా ప్రసజ్యప్రతిషేధార్థస్వీకారేఽపి అముక్తేత్యాదౌ క్రియామాత్రప్రాధాన్యాత్ సమాసో నోపపద్యత ఏవ।

అముక్తేత్యత్ర తు క్రియయైవ సహ సమ్బన్ధ ఇతి దోష ఏవ।*(ల)

ఏతే చ క్లిష్టత్వాదయః సమాసగతా ఏవ పదదోషాః। (వ)

వాక్యే దుఃశ్రవత్వం యథా— (శ, ఋ)

కృత్ప్రత్యయాదేవం దర్శనకర్త్రో రాజదారా అపి ప్రతీయన్తే ఇత్యపి బోధ్యమ్। తథా చ తయోరపి శ్రాద్ధభోజిభిన్నసూర్యదర్శకభిన్నత్వమ్ ఇత్యేవం పర్యుదాస ఏవ ప్రతీయతే ఇత్యర్థః। తథా చ సమాసస్థతన్నఞ్–దృష్టాన్తేనాప్యముక్తా ఇత్యత్ర సమాసస్థనఞః పర్యుదాసత్వమేవ సిధ్యతీతి మనసికృత్య అముక్తేత్యత్ర భోజీత్యతః కిఞ్చిన్మాత్రం వలక్షణ్యం దర్శయతి।

(వి, ల) అముక్తేత్యత్ర త్వితి। అభోజీత్యత్ర సమాసస్థకర్త్రన్వయః। అముక్తేత్యత్ర తు సమాసస్థక్రియాయామేవాన్వయ ఇత్యేతన్మాత్రం విశేషః। ఉభయత్రాపి పర్యుదాసత్వమేవేతి భావః। న పచతి న నిద్రాతి ఇత్యన్వయే కర్తురుపస్థానేఽపి నిద్రాపాకకృత్యోరేవాన్వయాత్। అథ నియమాభావేఽపి తాత్పర్యవశాత్ తత్ర కర్త్ర్యేవ నఞర్థాన్వయ ఇతి చేన్న। తాదృశతాత్పర్యస్య ఏవ తత్రాభావాత్। శ్రాద్ధభోజనశీలాన్వయే తు శ్రాద్ధభోజనశీలభిన్న ఇతి ప్రతీతౌ న కదాచిత్ భోజనకృత్ అపి ప్రతీయతే ఇత్యతో గ్రన్థకృతానవధానాదేవ ఇత్థం సమాధానం కృతమ్। వయం తు తాత్పర్యవశాత్ శ్రాద్ధపదం శ్రాద్ధమాత్రపరం, తత్రైవ చ నఞర్థాన్వయః, తథా చ శ్రాద్ధమాత్రభోజీత్యర్థలాభే మాత్రార్థవశాత్ శ్రాద్ధభోజనశీలలాభ ఇతి బ్రూమః।

(వి, వ) ఏతే చేతి। క్లిష్టత్వవిరుద్ధమతికృత్త్వావిమృష్టవిధేయాంశభావాస్త్రయ ఇత్యర్థః। సమాసగతా ఏవేతి నతు సమాసేఽపి పదదోషా ఇత్యర్థః। అన్వితాన్వయాధీనక్లిష్టత్వస్య సమాసం వినా పదగతత్వాసమ్భవాత్। అనాసత్త్యధీనక్లిష్టత్వే తు సమాసస్య ఏవాసమ్భవాత్ పదగతత్వం నాస్తి। విరుద్ధమతికృతః పదార్థాన్తరాన్వయేనైవ దుష్టత్వాత్ అవిమృష్టవిధేయాంశస్య చానువాద్యవిధేయార్థకపదద్వయఘటితత్వాత్ వా సమాసం వినా పదత్వాసమ్భవాత్।

(వి, శ) ఏషాం త్రయోదశానాం పదగతత్వం దర్శయిత్వా వాక్యగతం తు దర్శయితుమారభతే। వాక్యే దుఃశ్రవత్వం యథేతి। ఏవమ్ ఏకవాక్యే పదద్వయావలమ్బిత్వే న వాక్యదోషత్వమ్।

(వి, ఋ) క్లిష్టత్వాదయ ఇత్యాదిశబ్దాద్ విరుద్ధమతికృత్త్వమవిమృష్టవిధేయాంశత్వం చ। అతః శ్రుతికట్వాదీనాం క్వచిత్ పదాంశనిష్ఠత్వేఽపి బహువ్యాపిత్వేన వాక్యగతత్వం బోద్ధవ్యమ్।

---

* అముక్తేత్యత్ర తు నఞః క్రియయైవ సమ్బన్ధః। అన్యథా— ముహూర్త_మపీత్యస్యాన్వయో న స్యాత్। అత్ర అముక్తేత్యస్యానువాద్యత్వే అముక్తా సతీ కిమకరోదితి విధేయాకాఙ్క్షత్వాద్ దోష ఏవ। అతోఽత్ర సమాసే విధేయస్య గుణీభావాదనవగమాద్ దోష ఏవ। విధేయాన్తరసద్భావే తు న తథా దోషో భవేదిత్యర్థః।

"స్మరార్త_్యన్ధః కదా లప్స్యే కార్తా_ర్థ్యం విరహే తవ।" (ష)+

"కృతప్రవృత్తిరన్యార్థే కవిర్వాన్తం సమశ్నుతే।" (ఞ)

అత్ర జుగుప్సావ్యఞ్జనేనాశ్లీలతా। (స)

"ఉద్యత్కమలలౌహిత్యైర్వక్త్రాభిర్భూషితా తనుః।"

అత్ర కమలలౌహిత్యం పద్మరాగః। వక్త్రాభిః వామాభిరితి నేయార్థతా। (హ)*

"ధమ్మిల్లస్య న కస్య ప్రేక్ష్య నికామం కురఙ్గశావాక్ష్యాః।
రజ్యత్యపూర్వబన్ధవ్యుత్పత్తేర్మానసం శోభామ్॥"

అత్ర ధమ్మిల్లస్య శోభాం ప్రేక్ష్య కస్య మానసం న రజ్యతీతి సమ్బన్ధః క్లిష్టః। (క)

(వి, ష) స్మరార్త్యేతి— స్మరార్త్యాఽన్ధోఽహమిత్యర్థః। అత్ర ఆర్త్యేతి కార్తా_ర్థ్యమితి పదద్వయగామిత్వాద్ వాక్యదోషతా।

(వి, స) జుగుప్సాశ్లీలమాహ— కృతప్రవృత్తిరితి। అన్యార్థే అన్యకవినిబద్ధార్థే కృతయత్నః। అత్ర ప్రవృత్తిశబ్దస్య పురీషవ్యఞ్జనయా, వాన్తశబ్దస్య చ ఉద్గీర్ణవాచకతయా జుగుప్సా। వ్యఞ్జనేన ఇత్యత్ర జననేన ఇత్యర్థః।

(వి, హ) సంక్షేపాయాఽన్యాన్ దోషానుపేక్ష్య వాక్యే నేయార్థదోషమాహ— ఉద్యదితి। ఉద్యద్భిర్దీప్యమానైః కమలలౌహిత్యైః పద్మరాగమణిభిః కరణభూతైః, వక్రాభిః వామాభిః స్త్రీభిః కర్త్రీభిస్తనుర్భూషితా ఇత్యర్థః। అత్రేతి। కమలలౌహిత్యే తనుభూషణస్య బాధితత్వాత్తత్తుల్యపర్యాయార్థకం పద్మరాగపదమత్ర లక్ష్యతే। లక్షితేన పదేన చ పద్మరాగమణిరుచ్యతే ఇత్యర్థః న చ ప్రత్యయానాం కృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వాత్ కథమత్ర తృతీయయా పద్మరాగే కరణతా బోధ్యతే ఇతి వాచ్యమ్, ఈదృశస్థలే ప్రకృత్యార్థేఽపి తత్ స్వీకారాత్। వక్రాభిరిత్యత్ర చ వామాపదే లక్షణా। తేన చ స్త్రీరూపార్థ ఉపస్థాప్యతే। వస్తుతస్తు వామావక్రాపదయోః పర్యాయైక్యదర్శనస్య శక్తిభ్రమబీజస్య సత్త్వాత్ అత్ర అవాచకత్వమేవ యుక్తమ్।

(వి, క) క్లిష్టత్వమాహ— ధమ్మిల్లస్య ఇతి। "ధమ్మిల్లః సంయతాః కచాః" నికామమ్ అతిశయం రజ్యతీతి అన్వయః। బన్ధవ్యుత్పత్తిః బన్ధవిన్యాసః। శేషం వృత్తావేవ వ్యాఖ్యాతమ్।

(లో, లృ) ప్రవృత్తిః, ప్రసరణం, పురీషోత్సర్గశ్చ। వాన్తం కథితం, భక్షితోద్గీర్ణం చ।

+ స్మరాదర్తిః (పీడా) తయా అన్ధః।

* అత్ర వక్రాశబ్దేన ఏకపర్యాయతాసమ్బన్ధేన వామాశబ్దో లక్ష్యతే। తద్వత్కమలశబ్దేన పద్మశబ్దః లౌహిత్యశబ్దేన రాగశబ్ద ఏకపర్యాయతాసమ్బన్ధేన లక్ష్యతే। పరమత్ర రూఢిప్రయోజనాభావాన్నేయార్థతా। కేచిదిమాం లక్షితలక్షణామాహుః—

తేషామయమభిప్రాయః— వక్రాదిశబ్దైర్లక్షితో యో వామాదిశబ్దస్తస్య వాచ్యవాచకతాసమ్బన్ధేన నార్యాద్యర్థోఽపి లక్ష్యతే। న చ లక్షితేన వామాశబ్దేన నార్యర్థోఽభిధీయతాం కిం లక్షణయేతి వాచ్యమ్, ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధనతారూపవ్యుత్పత్తిభఙ్గప్రసఙ్గాత్।

“న్యక్కారో హ్యయమేవ మే యదరయః” ఇత్యాది।

అత్ర చాయమేవ న్యక్కారః ఇతి న్యక్కారస్య విధేయత్వం వివక్షితమ్। తచ్చ శబ్దరచనావైపరీత్యేన గుణీభూతమ్। రచనా చ పదద్వయస్య విపరీతేతి వాక్యదోషః। (ఖ, ఏ)*

ఆనన్దయతి తే నేత్రే యోఽసౌ సుభ్రు! సమాగతః।

ఇత్యాదిషు “యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధః” ఇతి న్యాయాదుపక్రాన్తస్య యచ్ఛబ్దస్య నిరాకాఙ్క్షత్వప్రతిపత్తయే తచ్ఛబ్దసమానార్థతయా ప్రతిపద్యమానా ఇదమేతదదఃశబ్దాః

(వి, ఖ) అవిమృష్టవిధేయాంశభావమాహ— న్యక్కార ఇతి। శబ్దరచనేతి। విధేయవాచకపదస్య ఉద్దేశ్యవాచకపదాత్ పూర్వనిర్దేశేన ఇత్యర్థః। అనువాద్యమనుక్త్వైవ న విధేయముదీరయేత్ ఇతి నియమాదితి భావః। అత ఏవ వహ్నిమాన్ పర్వత ఇతి న ప్రయుజ్యతే। నను విధేయపదస్య పూర్వనిపాతేన దోషే పదదోషత్వమేవ ఉచితమిత్యత ఆహ— రచనా చేతి।

(వి, గ) విధేయార్థకస్యాదఃశబ్దస్య ఉద్దేశ్యార్థకాత్ యచ్ఛబ్దాత్ పరనిపాతేఽపి సాన్నిధ్యవశాత్ విధేయత్వాప్రతీత్యా ఏతద్దోషముదాహరతి— ఆనన్దయతీతి। అత్ర యస్తే నేత్రే ఆనన్దయతి అసౌ సమాగత ఇతి బోధే యచ్ఛబ్దార్థోఽనువాద్యోఽదఃశబ్దార్థో విధేయః,

(లో, ఏ) న్యక్కార ఇతి— అయమాశయః, తత్ర ధర్మిణముద్దిశ్య సాధ్యధర్మో విధీయతే ఇత్యనుసారేణ ప్రథమమనూద్య విధేయో న్యక్కారః పశ్చాన్నిర్దిష్టుముచితః। అన్వయవైపరీత్యేనావిమృష్టవిధేయాంశో దోషః। అత ఏవ శబ్దోఽనిత్య ఇతి వక్తవ్యేఽనిత్యః శబ్ద ఇతి వచనేన చ ప్రాప్తం నిగ్రహస్థానమాహుః। తథా హి కథమత్ర వాక్యదోష ఇత్యత ఆహ— రచనేతి। పదద్వయస్య విపరీతతాయామేవేతి పదం నిర్దిశ్య పశ్చాన్న్యక్కార ఇతి పదస్య చ పశ్చాన్నిర్దేశ్యస్య ప్రథమనిర్దేశాత్। కిఞ్చ దోషస్యాస్య బహువ్యాపిత్వేన వాక్యదోషత్వమ్। వృథోచ్ఛూనైరిత్యత్రాపి అవస్థానసత్త్వే పూర్వమత్ర పదదోషత్వముదాహృతం తత్ర న్యక్కార ఇత్యాద్యనపేక్షా గ్రన్థగౌరవభయాత్।

(లో, ఐ) ఆనన్దయతీతి। య ఆనన్దయతి అసౌ సమాగత ఇతి సమ్బన్ధః। నిత్యసమ్బన్ధః ఏకం వినా అపరస్య సాకాఙ్క్షత్వాత్। యచ్ఛబ్దస్య నిరాకాఙ్క్షత్వప్రతిపత్తయే ప్రతిపద్యమానా ఇదమేతదదఃశబ్దాః ఇత్యనేన తేషాం సర్వత్ర తచ్ఛబ్దాభిధానమితి శేషః।

* అత్ర ప్రాప్తమేవారిసద్భావమనువాద్య అప్రాప్తం న్యక్కారత్వం విధీయతే। అతోఽనువాద్యస్యైవ పూర్వనిపాతో యుక్తః। "యచ్ఛబ్దయోగః ప్రాథమ్య"మిత్యుద్దేశ్యస్య లక్షణాత్। అస్యార్థః యచ్ఛబ్దే యస్య యోగః యస్య చ ప్రథమనిర్దేశస్తదుద్దేశ్యమ్। యథా— యో ధూమవాన్ స వహ్నిమాన్, పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమాత్।

అతోఽయమేవేతి ప్రథమమనూద్య విధేయో న్యక్కారః పశ్చాన్నిర్దేష్టుముచితః। తద్వైపరీత్యేనాత్ర దోషః। "అనువాద్యమనుక్త్వైవ న విధేయముదరియేత్। న హ్యలబ్ధాస్పదం కిఞ్చిత్ కుత్రచిత్ ప్రవితిష్ఠతి॥" ఇతి వృద్ధవచనాత్।

విధేయా ఏవ భవితుం యుక్తాః। (ఐ) అత్ర తు యచ్ఛబ్దనికటస్థతయా అనువాద్యత్వప్రతీతికృత్। తచ్ఛబ్దస్యాపి హి యచ్ఛబ్దనికటస్థితస్య ప్రసిద్ధపరామర్శిత్వమాత్రమ్ (ఓ)

యథా—

"యః స తే నయనానన్ద-కరః సుభ్రు! స ఆగతః।" (గ)+

యచ్ఛబ్దవ్యవధానేన స్థితాస్తు నిరాకాఙ్క్షత్వమవగమయన్తి— (ఔ)

యథా—

"ఆనన్దయతి తే నేత్రే యోఽధునాఽసౌ సమాగతః।"

తస్యావిమర్శం గ్రాహయితుమ్ అదఃశబ్దస్య విధేయతౌచిత్యం దర్శయతి— యత్తదోరితి। ఉపక్రాన్తస్యేతి। ప్రథమోద్దిష్టస్యేత్యర్థః। తస్య ఆకాఙ్క్షాయాః పూస్కత్వాదేవ తదస్త్రత నిత్యసమ్బన్ధః। ఆకాఙ్క్షాపూరణరూపబీజసత్త్వాత్। ఇదమదసోరపి తత్ర నిత్యసమ్బన్ధ ఇత్యాహ— తచ్ఛబ్దసమానేతి। తథా చ తచ్ఛబ్ద ఇవ ఇదమేతదదఃశబ్దా అపి ఆకాఙ్క్షాపూరకత్వేన విధేయార్థకతయైవ విధేయా భవితుం యుక్తా ఇత్యర్థః। తతశ్చాదస్ శబ్దార్థోఽత్ర విధేయోఽప్యవిమృష్ట ఇత్యాహ— అత్ర ఇతి। అనువాద్యత్వస్య ప్రతీతేరేవాఽవిమర్శః। న కేవలమేవంభూతోఽదఃశబ్ద ఏవ ఈదృశః। అపి తచ్ఛబ్దోఽపి ఇత్యాహ— తచ్ఛబ్దస్యాపి। హిశబ్ద ఏవార్థే। ప్రసిద్ధపరామర్శకత్వమాత్రమేవేత్యర్థః। యః స తే ఇతి యః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః।

(వి, ఘ) నిరాకాఙ్క్షత్వమితి। నిరాకాఙ్క్షత్వగమకస్యైవ చ విధేయత్వాప్రతీతివిషయత్వమిత్యతస్తతో నావిమర్శ ఇతి భావః। ఆనన్దయతీతి అత్ర అధునాపదేన వ్యవధానాన్నావిమర్శః।

తథాహి—

“అసావన్తశ్చఞ్చత్వికవచననీలాబ్జయుగల-

స్థలస్ఫూర్జత్కమ్బువిలసదలిసమ్పాత ఉపరి।

వినా దోషాసఙ్గం సతతపరిపూర్ణాఖిలకలః

కుతః ప్రాప్తశ్చన్ద్రో విగలితకలఙ్కః సుముఖి! తే॥”

అత్ర హి అదస్ శబ్దస్తచ్ఛబ్దార్థమాహ। ఏవమిదమేతదావపి।

(లో, ఓ) అత్ర త్వితి। యోఽసావిత్యత్రానువాద్యత్వప్రతీతికృదదఃశబ్దః ప్రసిద్ధిపరామర్శిత్వాదిత్యర్థః।

(లో, ఔ) నిరాకాఙ్క్షత్వమవగమయతి ఇతి। తథా సతి తేషాం విధేయత్వం స్ఫుటమవగమ్యేత ఇతి భావః।

---

* అసౌ ఇతి తత్పరామర్శకో విధేయః, పరమత్ర న తథా ప్రతీయతే కుత్ర కథమ్ ఇతి చేత్ యత్పదసహితానాం తదాదిశబ్దానాం యత్పదార్థస్యైవ విశేషణతయా ప్రతీతిర్న తు విధేయతయా। అతో విధేయార్థస్య తచ్ఛబ్దస్యోపాదానం వినా సాకాఙ్క్షత్వమేవ స్థితమ్। తదేవోదాహరణేన స్ఫుటీకరోతి— యథేతి।

+ అన్యథా అసౌ ఇత్యనేన తచ్ఛబ్దలాభే తచ్ఛబ్దదానస్య ఆనర్థక్యం స్యాత్।

ఏవమిదమాదిశబ్దోపాదానేఽపి। (ఘ) యత్ర చ యత్తదోరేకస్యార్థత్వం సమ్భవతి తత్రైకస్యోపాదానేఽపి నిరాకాఙ్క్షత్వప్రతీతిరితి న క్షతిః।*

తథా హి యచ్ఛబ్దస్యోత్తరవాక్యగతత్వేనోపాదానే సామర్థ్యాత్ పూర్వవాక్యే తచ్ఛబ్దస్యార్థత్వమ్।

యథా—

“ఆత్మా జానాతి యత్పాపమ్।” ఏవమ్ (అ)

“యం సర్వశైలాః పరికల్ప్య వత్సం

మేరౌ స్థితే దోగ్ధరి దోహదక్షే।

భాస్వన్తి రత్నాని మహౌషధీంశ్చ॥ ఇత్యాదావపి। (జ)

తచ్ఛబ్దస్య ప్రక్రాన్తప్రసిద్ధానుభూతార్థత్వే యచ్ఛబ్దస్యార్థత్వమ్। క్రమేణ యథా—

“స హత్వా వాలినం వీరం తత్పదే చిరకాఙ్క్షితే।

ధాతోః స్థాన ఇవాదేశం సుగ్రీవం సంన్యవేశయత్॥”

“స వః శశికలామౌలిస్తాదాత్మ్యాయోపకల్ప్యతామ్।”

“తామిన్దుసున్దరముఖీం పరిచిన్తయామి।” (చ, ఆ)

(వి, ఙ) ద్వయోరుపాదానే ఏవ ఏష విచారః। ఏకస్యైవోపాదానే తు నాయం విచార ఇత్యాహ— యత్ర చ యత్తదోరితి। ఆర్థత్వం పదానుపాదానేఽపి తస్యార్థవశాల్లభ్యత్వమిత్యర్థః। న క్షతిరితి। విధేయత్వాప్రతీతిరూపా క్షతిః నాస్తి ఇత్యర్థః।

ఆత్మేతి। యత్పాపమర్థాత్ స్వనిష్ఠం తదాత్మా జానాతి ఇత్యర్థః— ఏవం యం సర్వేతి। అత్ర సోఽస్తీతి బోధః। న చాత్ర కథముత్తరస్థత్వమ్ ఇతి వాచ్యమ్, కులకత్వేన తత్పూర్వవాక్యార్థతత్పదేన సహాఽస్యాన్వయాత్ తద్వాక్యోత్తరవాక్యస్థత్వాత్।

(వి, చ) యత్తదోర్నిత్యసాకాఙ్క్షత్వేన తచ్ఛబ్దమాత్రోపాదానే యచ్ఛబ్దస్యార్థత్వం ప్రసఙ్గాద్దర్శయతి— తచ్ఛబ్దస్య ఇతి। స హత్వేతి— స ప్రక్రాన్తో రామస్తత్పదే తత్స్థానే। ధాతోరితి బోధనమ్। ధాతోః కార్యం యథా ఆదేశేన క్రియతే తథా వాలికార్యమ్ అపి సుగ్రీవేణ కర్త్తవ్యమిత్యర్థః। స వః శశికలేతి। స ప్రసిద్ధః। తామిన్ద్వితి। తామనుభూతామ్।

(లో, అ) ఉపాదానే సాక్షాదుక్తౌ సామర్థ్యాత్ తచ్ఛబ్దస్యార్థతయాక్షేపక్షమత్వాత్। ఆత్మేతి। తదాత్మా జానాతీత్యర్థః।

---

* నను యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధ ఇతి కో నియమః। వ్యభిచారదర్శనాత్ ఇతి చేత్ న। తత్ర విషయవిభాగం దర్శయతి। యత్తదోః పరస్పరాపేక్షిత్వం నియతమేవ తత్ర

యత్తదోర్ద్వయోరుపాదానే శాబ్దః। ఏకస్య ద్వయోర్వానుపాదానే త్వార్థః। అనుపాత్తస్యాపి సామర్థ్యాదాక్షేపాదర్థలాభః। ఏవముభయత్ర న దోషః।

యత్ర చ యచ్ఛబ్దనికటస్థితానామపీదమాదిశబ్దానాం భిన్నలిఙ్గవిభక్తిత్వం తత్రాపి నిరాకాఙ్క్షత్వమేవ। క్రమేణ యథా—

"విభాతి మృగశావాక్షీ యేదం భువనభూషణమ్।

ఇన్దుర్విభాతి యస్తేన దగ్ధాః పథిక యోషితః॥" (ఛ)

క్వచిదనుపాత్తయోర్ద్వయోరపి సామర్థ్యాదవగమో యథా— (ఇ)

"న మే శమయితా కోఽపి భారస్యేత్యుర్వి! మా శుచః।

నన్దస్య భవనే కోఽపి బాలోఽస్త్యద్భుతపౌరుషః॥"

అత్ర యోఽస్తి స తే భారస్య శమయితేతి బుధ్యతే। (జ)

"యద్ యద్ విరహదుఃఖం మే తత్ కోఽవాపహరిష్యతి।"

(వి, ఛ) విభాతీతి, యా భువనభూషణమిత్యర్థః। యత్ర య ఆధారస్తదధికరణమిత్యత్ర ఇవ ఇదం పదే విధేయస్య భూషణస్య లిఙ్గమ్। విభక్తిభేదే ఉదాహరతి— ఇన్దురితి। యః ఇన్దుర్విభాతి తేన పథికయోషితో దగ్ధా ఇత్యర్థః। ఏవమపికారాన్వితస్యాపి తదాదేర్నిరాకాఙ్క్షత్వమేవ। యథా "శీతాంశురపి యః సోఽపి దగ్ధవాన్ పథికాఙ్గనాః।" ఇతి।

(వి, జ) అనుపాత్తయోర్ద్వయోరితి। క్షత్రియభారాదూనాముర్వీం ప్రతి వాక్యమిదమ్। హే ఉర్వి! మే భారస్య శమయితా కోఽపి న, ఏవం మా శుచః। యతో నన్దస్యేత్యాది। అత్రేతి। ఇదం చ ద్వయోరనుపాదానోదాహరణతయా న యుక్తముదాహృతమ్। వ్యాఖ్యాతం చ తచ్ఛబ్దార్థావగమం వినాపి యథోక్తబాలకసత్త్వస్య యత ఇతి ఉత్తరవాక్యగతతయా కారణహేతుత్వావగమాద్ ఉత్తరవాక్యగతయచ్ఛబ్దస్య తచ్ఛబ్దానపేక్షణాత్। కిన్తు—

“యే నామ కేచిదిహ నః ప్రథయన్త్యవజ్ఞాం

జానన్తి తే కిమపి తాన్ ప్రతి నైష యత్నః।

ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమ కోఽపి సమానధర్మా

కాలో హ్యయం నిరవధిర్విపులా చ పృథ్వీ॥

ఇతి యో భవభూతేరహఙ్కారశ్లోకః కావ్యప్రకాశకృతా యత్తదోర్ద్వయోరనుపాదానోదాహరణం దర్శితం తదేవోదాహరణం బోధ్యమ్। తత్ర ఉత్పత్స్యమానస్య ధర్మిణో విశిష్యానిశ్చితత్వాత్ యత్తద్భ్యాం సామాన్యత ఏవ య ఉత్పత్స్యతే తం ప్రతి యత్న ఇత్యుక్తౌచిత్యాత్।

(వి, ఝ) యచ్ఛబ్దస్యోత్తరవాక్యగతత్వే ఏవ తచ్ఛబ్దస్య నిరాకాఙ్క్షత్వం దర్శితమ్। పూర్వవాక్యగతత్వే ఉత్తరవాక్యగతం తచ్ఛబ్దం వినా సాకాఙ్క్షమిత్యనుభవసిద్ధమ్। తథాపి వీప్సితయచ్ఛబ్దస్థలే ఏకయత్పదాకాఙ్క్షైవ ఏకతత్పదేన నివర్త్యతామ్ అన్యద్ యత్పదం

(లో, అ) స హత్వేతి। స ఇత్యనేన యః ప్రకృతో రామచన్ద్రః స ఇతి। తత్ర స ఇత్యనేన యః సకలలోకప్రసిద్ధః సర్వజ్ఞత్వాదిగుణవిశిష్టః తాదాత్మ్యయాత్మన ఏకీభావాపత్తయే। తాం యా తద్గుణవిశిష్టతయా అనుభూతేత్యాదిషు యద అర్థత్వమ్।

(లో, ఇ) ద్వయోః ఉపాత్తవస్తువిషయత్వేనోపకల్పితయోర్యత్తదోః।

ఇత్యత్రైకో యచ్ఛబ్దః సాకాఙ్క్ష ఇతి న వాచ్యమ్। తథా హి యద్ యదిత్యనేన యేన కేనచిద్రూపేణ స్థితం సర్వాత్మకం వస్తు వివక్షితమ్। తథాభూతస్య తస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః। (ఝ)

ఏవమన్యేషామపి వాక్యగతత్వేనోదాహరణం బోధ్యమ్। (ఈ) పదాంశే శ్రుతికటుర్యథా—

"తద్గచ్ఛ సిద్ధ్యై కురు దేవకార్యమ్।" (ఞ) +

"ధాతుమత్తాం గిరిర్ధత్తే।"

అత్ర మత్తాశబ్దః క్షీబార్థే నిహతః।

"వర్ణ్యతే కిం మహాసేనో విజేయో యస్య తారకః।"

తు సాకాఙ్క్షమేవ స్యాత్। తథా చ— యద్ యద్ విరహదుఃఖం మే తదిత్యత్ర ఏకం యత్పదం సాకాఙ్క్షం స్యాత్ ఇత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే— ఇతి న వాచ్యమితి। తథా హి ఇతి। యేన కేనచిత్ ఇత్యస్యాయమభిప్రాయో వీప్సయా తావత్ సమస్తా వ్యక్తయ ఉపస్థాప్యన్తే। తా వ్యక్తయ ఏవ తత్పదేన చ పరామర్శ యది వక్తుస్తాత్పర్యం తదా ఏకతత్పదేనైవ సమస్తవ్యక్తిపరామర్శాత్ యత్పదద్వయాకాఙ్క్షాపూరణాత్ న తత్పదే వీప్సా। యథా దర్శితోదాహరణే। తదాహ— యేన కేనచిదితి। తథా— భూతం దుఃఖత్వసామాన్యావచ్ఛిన్నమ్। యది వీప్సితయత్పదద్వయేన తద్వ్యక్తిత్వేన ఏవ ఉపస్థాపయితుం వక్తుస్తాత్పర్యం తదా భవత్యేవ తత్పదేఽపి వీప్సా। యథా "యం యం వ్యతీయాయ పతిం వరా సా వివర్ణభావం స స భూమిపాలః।" ఇత్యత్ర "యాం యాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీం సా సా హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ।" "యో యః పాఞ్చాలగోత్రే .....తస్య తస్యాన్తకోఽహమ్॥" ఇత్యత్ర చ।

(వి, ఇ) తద్గచ్ఛ సిద్ధ్యై కురు దేవకార్యమిత్యత్ర సిద్ధ్యై ఇతి శ్రుతికటుః।

(లో, ఈ) అన్యేషామ్ అనుచితార్థత్వాదీనామ్। తత్ర అప్రయుక్తస్య వాక్యగతత్వే యథా— "స పాతు వో దుశ్చ్యవనో భావుకానాం పరమ్పరామ్।" అత్ర దుశ్చ్యవన ఇన్ద్రః। గ్రామ్యత్వస్య యథా— “తామ్బూలభృతగల్లోఽయం భల్లం జల్పతి మానుషః।” నిహతార్థస్య యథా— సాయకసహాయవాహోరిత్యాది। ఏవమన్యదపి। అత్ర పదదోషానన్తరం పదాంశదోషాణామ్ ఉద్దేశ్యక్రమప్రాప్తత్వే యేషాం వాక్యదోషాణాం పదదోషసజాతీయత్వేన ప్రథమం కథనం, “న్యక్కారో హ్యయమేవ” ఇత్యాదేశ్చ పదదోషజాతీయత్వేఽపి అవిమృష్టవిధేయాంశస్య విశేషత్వేనైతత్ ప్రస్తావ ఏవోదాహరణమ్। ఏవం ధమ్మిల్లస్యేత్యాదేరపి క్లిష్టవిశేషత్వేన క్లిష్టప్రస్తావః। నిరర్థకత్వాదీనాఞ్చ పదమాత్రనిష్ఠత్వేన పశ్చాన్నిర్దేశః సూత్రస్య సుగమప్రతిపత్తయే।

\+ ప్రకృతిప్రత్యయోర్మిలనేన యత్ర దోషప్రతిభానం తత్ర పదదోషత్వమ్। ఏకతరస్మిన్ దోషభానే పదాంశదోషత్వమ్। అతోఽయం విభాగః— ఏకత్ర పదే బహువర్ణకటుత్వే పదదోషత్వమ్, అల్పవర్ణకటుత్వే పదాంశదోషత్వమ్, ఏకత్ర వాక్యే బహుపదకటుత్వే వాక్యదోషత్వామితి।

అత్ర విజేయ ఇతి కృత్యప్రత్యయః క్తప్రత్యయార్థేఽవాచకః। (ట, ఉ)+

"పాణిః పల్లవపేలవః।"

పేలవశబ్దస్య ఆద్యాక్షరేఽశ్లీలే। (ఊ)

"సంగ్రామే నిహతాః శూరా వచోబాణత్వమాగతాః।" అత్ర వచఃశబ్దస్య గీఃశబ్దవాచకత్వే నేయార్థత్వమ్। (ఠ)

తథా తత్రైవ బాణస్థానే శరేతి పాఠే। అత్ర పదద్వయమపి న పరివృత్తిసహమ్। జలధ్యాదౌ తూత్తరపదం వాడవానలాదౌ పూర్వపదమ్ (డ, ఋ)

(వి, ట) క్తప్రత్యయార్థే అవాచక ఇతి। న చాత్ర చ్యుతసంస్కారతా ఇతి వాచ్యమ్। అనిర్దిష్టకాలకాః ప్రత్యయాః త్రిష్వపి కాలేషు భవన్తీత్యనుశాసనాత్ త్రైకాలికక్రియాస్వేవ తస్య సాధుత్వాత్। పరన్తు కాలస్తస్య న వాచ్యః। కిన్తు లక్షణీయ ఏవ సా లక్షణా న నేయార్థా। అనిర్దిష్టేత్యాద్యనుశాసనేన కాలత్రయవాచకత్వభ్రమప్రయుక్తత్వేనావాచకత్వమేవ।

(వి, ఠ) సంగ్రామే ఇతి— వచోబాణత్వం గీర్వాణత్వమ్। గీఃశబ్దవాచకత్వ ఇతి। గీఃశబ్దబోధకత్వే ఇత్యర్థః। న గీర్వచఃశబ్దయోర్ద్వయోరపి వాచ్యవాచకత్వేన వాక్యబాణత్వరూపయోగార్థేన దేవార్థే కథం శబ్దలక్షణేతి వాచ్యమ్। బాణశబ్దపూర్వవర్తినో గీఃశబ్దస్య పరివృత్త్యక్షమత్వాత్ వచోబాణశబ్దేన దేవాబోధనాత్। యౌగికశక్తిసత్త్వేఽపి ఆనుపూర్వీవిశేషస్య బోధప్రతిబన్ధకత్వాత్। శక్తిసత్త్వాదేవ నచ దేవే లక్షణా కిన్తు గీఃశబ్దబోధస్య ఆనుభవికత్వాత్, గీఃశబ్దే ఏవ లక్షణేత్యర్థః। న చైవం గీఃశబ్దో బాణత్వమేవ ప్రత్యేతుముచితమ్, న వాక్యబాణత్వమితి వాచ్యమ్। లక్షితగీఃశబ్దేనైకవాక్యబోధనాత్ తథా ప్రతీతిరితి ప్రపఞ్చితమిదమస్మత్కృతకావ్యప్రకాశటీకాయాం వస్తువైదూర్యచరణైరితి నేయార్థోదాహరణే।

(వి, డ) శరేతి పాఠ ఇతి— తథా చ గీఃశర ఇతి న భవతి। తథా పాఠేఽపి నేయార్థతా ఇత్యర్థః। జలధ్యాదౌ తు ఇతి। ఉత్తరపదం న పరివృత్తిసహమిత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి। తథా చ జలాశయ ఇతి సముద్రత్వేన రూపేణాఽబోధకమ్। యోగార్థేనైవ బోధకమ్। జలనిధిరిత్యత్ర తు ఉపసర్గమాత్రమబోధకమ్। పదం తు తదేవ। పూర్వపదం తు

(లో, ఉ) విజేయ ఇత్యనేన విజేతుం శక్య ఏవ ప్రతిపాద్యతే నతు విజితత్వమ్।

(లో, ఊ) పేలవశబ్దే హ్యాద్యక్షరే ఉత్కలభాషాయాం పుంవ్యఞ్జకస్మారకే।

(లో, ఋ) వచఃశబ్దస్యేతి— అత్ర వచోబాణశబ్దేన గీర్వాణో వివక్షితః ఉత్తరపదమేవ పరివృత్తిం న సహత ఇత్యర్థః।

జలస్థానే సలిలాదిపదప్రయోగే న కాచిత్క్షతిః। యథా— సలిలనిధిః పయోనిధిరిత్యాది।

+ కృత్యప్రత్యయానాం కాలసామాన్యే విధానాత్ క్తప్రత్యయే అతీతరూపకాలవిశేషే అవాచకత్వమ్।

ఏవమన్యేఽపి యథాసమ్భవం పదాంశదోషా జ్ఞేయాః। నిరర్థకత్వాదీనాం త్రయాణాం చ పదమాత్రగతత్వేనైవ లక్ష్యే సమ్భవః। (ఋ)

యథా—

"ముఞ్చ మానం హి మానిని।"

అత్ర హిశబ్దో వృత్తిపూరణమాత్రప్రయోజనః।

“కుఞ్జం హన్తి కృశోదరీ।”

అత్ర హన్తీతి గమనార్థపఠితమపి న తత్ర సమర్థమ్। (ఢ)

“గాణ్డీవీ కనకశిలానిభం భుజాభ్యామాజఘ్నే విషమవిలోచనస్య వక్షః।”

"ఆఙో యమహనః (పా ౧।౩।౨౮) స్వాఙ్గకర్మకాచ్చ" ఇత్యనుశాసనబలాదాఙ్పూర్వస్య హనః స్వాఙ్గకర్మకస్యైవాత్మనేపదం నియమితమ్। ఇహ తు తల్లఙ్ఘితమితి వ్యాకరణలక్షణహీనత్వాచ్చ్యుతసంస్కారత్వమ్। (ఏ, ఌ)

నన్వత్ర “ఆజఘ్నే” ఇతి పదస్య స్వతో న దుష్టతా అపి తు పదాన్తరాపేక్షయైవేత్యస్య వాక్యదోషతా। మైవమ్। (త)

తథా హి గుణదోషాలఙ్కారాణాం శబ్దార్థగతత్వేన వ్యవస్థితేస్తదన్వయవ్యతిరే-

---

పరివృత్తిసహమ్। తేన వారిధిరిత్యాదయో భవన్తి। బడవేతి తేనాశ్వానల ఇతి న భవతి వడవాగ్నిరితి తు భవతి।

(వి, ఢ) న తత్ర సామర్థ్యమితి। శక్తిసత్త్వేఽపి జఙ్ఘాపద్ధతిరిత్యాదౌ ప్రత్యయవిశేషోపపదవిశేషసహకారేణైవ గతిస్మారణసమర్థం న స్వత ఇత్యర్థః। పునః పునః గమ్యతే, పద్భ్యాం గమ్యతే, ఇతి హి జఙ్ఘాపద్ధతిపదయోర్వ్యుత్పత్తిః।

(వి, ఐ) చ్యుతసంస్కారత్వమాహ— గాణ్డీవీతి। గాణ్డీవీ అర్జునః। కనకశిలానిభం కిరాతమూర్తే్స్త్రిలోచనస్య వక్షో భుజాభ్యామ్ ఆజఘ్నే ఇత్యర్థః। అత్ర సంస్కృతచ్యుతిర్వృత్తౌ ఏవ దర్శితా।

(వి, త) తత్రాఽస్య వాక్యదోషత్వమాశఙ్కతే— నన్వితి। న స్వత ఇతి। స్వాఙ్గకర్మకత్వేఽదృష్టత్వాత్। పదాన్తరేతి— పరాఙ్గకర్మవాచకపదాన్తరమిత్యర్థః। సంస్కృతచ్యుతేః పదమాత్రదోషత్వమ్।

(వి, థ) న వాక్యదోషత్వమితి సాధయితుమాహ— గుణదోషేతి। శ్లేషప్రసాదాదయో

(లో, ఋ) నిరర్థకత్వాదీనామితి। పదమాత్రగతత్వేనైవ వాక్యగతత్వేనాపి లక్ష్యేఽసమ్భవః। తథావిధదోషావహం హి కో నామ మూఢః పునఃపునరభిదధ్యాత్।

(లో, ౡ) గాణ్డీవీ-అర్జునః। తల్లజ్జితాపరాఙ్గకర్మకస్య తస్యాత్మనేపదప్రయోగాదిత్యర్థః।

(లో, ఏ) ఆజఘ్నే ఇత్యత్ర న సకలస్య పదస్య పరివృత్త్యసహనమ్। కిన్తు ప్రత్యయమాత్రస్య। తథా హి ఆజఘాన ఇత్యుక్తే హనప్రకృతిసద్భావేఽపి దోషస్యాభావ ఇత్యాశఙ్క్య

కానువిధాయిత్వం హేతుః। ఇహ తు దోషస్య “ఆజఘ్నే” ఇతి పదమాత్రస్యైవాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వమ్। పదాన్తరాణాం పరివర్తనేఽపి తస్య తాదవస్థ్యాదేవేతి పదదోష ఏవ। యథేహాత్మనేపదస్య పరివృత్తావపి న పదదోషః, తథా హన్ప్రకృతేరపి ఇతి న పదాంశదోషః। (ఏ)

ఏవం "పద్మ" ఇత్యత్రాప్రయుక్తస్య పదపరత్వం బోధ్యమ్। ఏవం ప్రాకృతాదివ్యాకరణలక్షణహానావపి చ్యుతసంస్కారత్వమూహ్యమ్। (థ, ఐ)

దశగుణాః పరోక్తాస్తేషామేవ శబ్దార్థగతత్వాత్। స్వమతే తు మాధుర్యౌజఃప్రసాదాఖ్యాస్త్రయ ఏవ గుణాః। తే తు రసవృత్తయ ఏవ। ఆజఘ్నే ఇతి పదస్య దోషశ్చ పదమాత్రగామీతి దర్శయతి— ఇహ త్వితి। తస్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వం తు తదర్థకస్య ఆజఘాన ఇత్యస్య ప్రజహారేత్యస్య చ దానేన దోషాభావాత్। పదాన్తరాణాం త్వితి-విషమవిలోచనాదిపదానామిత్యర్థః। తస్య తాదవస్థ్యాదితి। ఆజఘ్నే ఇతి పదస్య దుష్టతాతాదవస్థ్యాదిత్యర్థః। ఏవం హన్తాతూత్తరాత్మనేపదస్య దోషతాప్రయోజకాన్వయాద్యనువిధానం దర్శయిత్వా తస్య పదైకదోషతాప్రసక్తివారణాయ ఆత్మనేపదపూర్వవర్తి హన్తాతోరపి తథాత్వమాహ— యథేహేత్యాది న పదదోష ఇతి। ప్రకృతిప్రత్యయమేలనేన దోషత్వాత్ పదదోష ఏవ। న పదాంశదోష ఇత్యర్థః। ఉక్తన్యాయాదప్రయుక్తత్వస్యాపి పదమాత్రగతత్వం దర్శయతి। ఏవం పద్మ ఇత్యత్రాపి ఇతి। "భాతి పద్మః సరోవర" ఇత్యత్రోక్తః పుంలిఙ్గః పద్మశబ్దోఽప్రయుక్త ఇత్యర్థః। ఇదముపలక్షణమ్। ఆదత్తే ఇతి అవాచకపదస్య శ్రుతికటుపదాదేరపి ఏవం న్యాయాత్ పదదోషతేత్యర్థః। ఇదమత్రావధేయమ్। తథాహి— యది ఉక్తన్యాయాత్ అప్రయుక్తత్వాద్యనేకదోషాణామపి పదమాత్రదోషత్వముక్తం తత్కథం స్మరార్త్యన్ధః ఇత్యాదిషు తేషాం వాక్యగతత్వముదాహృతమ్। కథం వా నిరర్థకత్వచ్యుతసంస్కృతత్వాసమర్థత్వానామేవ వాక్యదోషతో బహిర్భావః కృతః। అప్రయుక్తత్వావాచకత్వాదీనామపి తద్వద్ బహిర్భావౌచిత్యాత్। అథ తేషామేకవాక్యస్థానేకపదావలమ్బిత్వాద్ వాక్యదోషతా ఉదాహృతా ఇతి చేత్ తదా పదమాత్రదోషతాప్రయోజకతయా దర్శిత—

ఆహ— యథాహేతి। అయమర్థః— యథేహ ప్రకృత్యంశమవస్థాప్య ప్రత్యయాంశపరిత్యాగే దోషాభావః। తథా ప్రత్యయాంశమవస్థాప్య ప్రకృత్యంశపరిత్యాగేఽపీత్యుభయాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్ పదదోషతాభ్యుపగమః।

(లో, ఐ) ప్రాకృతాదీతి— సంస్కారోఽత్ర సూత్రవ్యాకరణమాత్రలక్షణః। సంస్క్రియతేఽనేన ఇతి వ్యుత్పత్తియోగాత్। దోషాః కేచిత్ ఇత్యాదికారికావాక్యస్య కాకాక్షి(గోలక) న్యాయేన నిరర్థక ఇత్యాదివాక్యే సమ్బన్ధః। తేన నిరర్థకత్వం యథా— "పయసాం ప్రవాహ ఇవ సౌరసైన్ధవః" అత్ర సురసిన్ధోరిత్యేతావతాపి గతార్థత్వే అణ్ప్రత్యయో నిరర్థకః। ఏవం వనకరిణామిత్యేతావతైవ గతార్థత్వే వన్యకరిణామిత్యత్ర యప్రత్యయః। తథా— "తదీయమాతఙ్గఘటావిఘట్టితై" రిత్యత్రేయప్రత్యయః। ఏవం "బిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్త" ఇత్యత్ర వతుప్ప్రత్యయః। తేన పదపరమిత్యత్ర పరమిత్యనేన వాక్యమాత్రవ్య-

---

ఇహ శబ్దానాం సర్వథా ప్రయోగాభావేఽసమర్థత్వం విరలప్రయోగే నిహతార్థత్వమ్। నిహతార్థత్వమనేకార్థశబ్దవిషయమ్। (ద, ఓ)

అప్రతీతత్వే త్వేకార్థస్యాపి శబ్దస్య సార్వత్రికప్రయోగవిరహః। అప్రయుక్తత్వమేకార్థశబ్దవిషయమ్। అసమర్థత్వమనేకార్థశబ్దవిషయమ్ (ధ)

అసమర్థత్వే హన్త్యాదయోఽపి గమనార్థే పఠితాః। అవాచకత్వే దినాదయః

న్యాయకథనస్య ప్రమత్తగీతత్రైవ। కిఞ్చ నిరర్థకత్వాదిత్రయస్యాపి ఏకవాక్యస్థానైకపదావలమ్బిత్వం న సమ్భవతి। యథా "శోభనపథా గచ్ఛతే। స పునాతు హి హరిశ్చ వః। హన్తీత్యర్థాన్తరే— హన్తి గఙ్గాం సమ్ప్రతి ధార్మికః। ఇతి తస్మాదేతద్దోషత్రయవిశిష్టపదఘటితపదసమూహస్య శబ్దబోధాజనకత్వాద్ వాక్యత్వాసమ్భవ ఏవ। ఏతత్త్రయస్య వాక్యదోషతో బహిర్భావేఽవాచకత్వదోషవ్యాఖ్యాప్రసఙ్గేన అస్మాభిర్దర్శితో హేతుర్బోధ్యః।

(వి, ద) ఇదానీం దర్శితస్వస్వలక్షణానుసారేణైవ ఉక్తదోషాణాం పరస్పరభేదసమ్భవేఽపి భేదాన్తరమాహ— ఇహ శబ్దానామితి। శబ్దానామసమర్థాదిశబ్దానాం పరస్పరభేద ఇత్యన్వయః।

శబ్దానామిత్యత్ర దుష్టశబ్దానామిత్యర్థః। సర్వథా ప్రయోగాభావ ఇతి జఙ్ఘాపద్ధతిరిత్యేతన్నిష్ఠసహకారివిశేషణం వినేతి శేషః। విరలేతి— ప్రసిద్ధాప్రసిద్ధానేకార్థవిషయమ్। నిహతార్థత్వం విరలప్రయోగే ఇత్యర్థః।

(వి, ధ) అసమర్థత్వాప్రయుక్తయోర్భేదమాహ— అప్రయుక్తత్వమితి। అనేకార్థశబ్దేతి, శబ్దోఽత్ర ధాతుః।

(వి, న) అసమర్థత్వావాచకత్వయోర్భేదమాహ— అసమర్థేతి। అస్యానేకార్థత్వం గ్రాహయతి— హన్త్యాదయ ఇతి।

వచ్ఛేదః। నను "కుఞ్జం హన్తి కృశోదరీ" ఇత్యత్ర హన్ ప్రకృతేరేవ పరివృత్త్యసహత్వాదసమర్థస్య పదాంశనిష్ఠత్వమేవ కథం పదనిష్ఠత్వమితి చేత్। అత్రోచ్యతే అసమర్థత్వస్య పృథక్ పదనిష్ఠత్వస్య ప్రాయేణాదర్శనాత్ ప్రకృతిప్రత్యయౌ హి స్వార్థబోధకౌ। ఇత్యనాదృత్య సముదితం పదం వాచకమితి మతమాలమ్బ్య హన్తీత్యత్ర పదనిష్ఠత్వమేవోక్తమ్। అత ఏవ కావ్యప్రకాశకృతాపి—

అపాస్య చ్యుతసంస్కారమసమర్థం నిరర్థకమ్।
వాక్యేఽపి దోషాః సన్త్యేతే పదస్యాంశేఽపి కేచన॥

ఇతి సూత్రం పదాంశదోషోదాహరణప్రస్తావేఽసమర్థత్వేఽప్యుక్తమ్। దినశోణితాదిపదేషు పరివృత్తిసహత్వేఽపి ముఖ్యతరధర్మిరూపప్రతిపాదకప్రతిపాదికానాం తథావిధత్వాభావాద్ అవాచకత్వాదీనాం పదగతత్వముక్తమ్। అత ఏవాలఙ్కారే "సునయనే! నయనే విధేహి" త్యస్యాఽపౌనరుక్త్యేఽపి లాటానుప్రాస ఉక్తః।

(లో, ఒ) సర్వథా ప్రయోగాభావః అత ఏవ వాక్యదోషమధ్యేఽగణనమ్। ఏవంవిధస్థలనస్య కాదాచిత్కస్యాపి దుర్ల్లభత్వాత్ విరలప్రయోగే నిహతార్థత్వమ్। అత ఏవాహుః—అప్రయుక్తనిహతార్థౌ శ్లేషాదావదుష్టావితి।

ప్రకాశమయాద్యర్థే న తథేతి పరస్పరభేదః। (న ఔ)

ఏవం పదదోషసజాతీయా వాక్యదోషా ఉక్తాః, సమ్ప్రతి తద్విజాతీయా ఉచ్యన్తే। (ప,అ)

వర్ణానాం ప్రతికూలత్వం లుప్తాహతవిసర్గతే।
అధికన్యూనకథిత-పదతా-హతవృత్తతాః।
పతత్ప్రకర్షతా సన్ధౌ విశ్లేషాశ్లీలకష్టతాః।
అర్ధాన్తరైకపదతా సమాప్తపునరాత్తతా।
అభవన్మతసమ్బన్ధాక్రమామతపరార్థతాః।
వాచ్యస్యానభిధానఞ్చ భగ్నప్రక్రమతా తథా।
త్యాగః ప్రసిద్ధేరస్థానే న్యాసః పదసమాసయోః।
సఙ్కీర్ణతా గర్భితతా దోషాః స్యుర్వాక్యమాత్రగాః॥౪॥ (ఫ)

వర్ణానాం రసానుగుణ్య-విపరీతత్వం ప్రతికూలత్వమ్। యథా మమ—

ఓవట్టఇ, ఉల్లట్టఇ, పరిట్టఇ, సఅణే కహిమ్పి।

(వి, ప) ఇదానీముక్తషోడశదోషభిన్నాన్ త్రయోవింశతివాక్యదోషాన్ వక్తుమాహ— ఏవం పదేతి। పదే యో దోషః వాక్యేఽపి తాదృశదోషస్య సత్త్వాత్— తత్సజాతీయతా; తదవృత్తేస్తద్విజాతీయతా।

(వి, ఫ) లుప్తాహతేతి— లుప్తవిసర్గతా ఆహతవిసర్గతా చేతి దోషద్వయమ్। అధికపదతా న్యూనపదతా కథితపదతా చేతి దోషత్రయమ్। విశ్లేషతాఽశ్లీలతా కష్టాతా చ సన్ధౌ దోషత్రయమ్। అభవన్మత-సమ్బన్ధతా అక్రమతా అమతపరార్థతా చేతి దోషత్రయమ్। పదసమాసయోరస్థానే న్యాస ఇతి దోషద్వయమ్।

(వి బ) ఓవట్ట ఇతి— అవలురతి ఉల్లురతి, లురతి, శయనే కదాపి। ముఞ్చతి నో పరిహసతి హృదయే ఏనం పశ్యతి, లజ్జయా ఖిద్యతి। విరహిణ్యాః క్రియావర్ణనమిదమ్। అవలురతి అవాఙ్ముఖీభవతి, ఉల్లురతి ఉత్తానా భవతి। లురతి పార్శ్వం బహుశః

(లో, ఔ) సార్వత్రికప్రయోగవిరహః, కిఞ్చ నిహతార్థత్వేఽర్థదక్షమపి లౌకికమ్। అప్రతీత హేతుస్త్వేకోఽర్థః శాస్త్రీయ ఏవ। ద్వితీయస్తు సమ్భవన్నపి లౌకికః। తథానుచితార్థమపి లౌకికమ్ అపశ్వాదిపదానామారోపితత్వాత్ తదభేదః।

(లో, అ) సమ్ప్రతి వక్ష్యమాణానాం వాక్యదోషాణాం సమనన్తరేభ్యో భేదదర్శికాం కారికామాహ— ఏవమితి। పదదోషాణాం సజాతీయాః శ్రుతికట్వాదయ ఉభయత్ర వర్త్తమానత్వాద్ వాక్యమాత్రగాః। న పునః శ్రుతికట్వాదివత్ పదతదంశవాక్యగాః।

(లో, ఆ) రసానుగుణ్యం గుణప్రస్తావే వక్ష్యమాణమ్। ఓవట్టఇ ఇతి— సంస్కృతచ్ఛాయా— "అపవర్త్తత ఉద్వర్త్తతే పరివర్త్తతే శయనే కస్మిన్నపి। రమతే నో విలులితహృదయే భ్రశ్యతి లజ్జయా త్రుటయతి ధృతౌ సా॥" ఇతి। ఏషాం తు ఇత్యాదినాస్యవాక్యగతశ్రుతికట్వాదేర్విజాతీయత్వం సూచితమ్। వికటవర్ణాదీనాం పదపదాంశనిష్ఠత్వేఽపి దుష్టత్వమ్। కిన్తు తథా

రఅఇ ణో విఉలిఅ హిఅఏణ, భశఇ, లజ్జాఇ తుట్టఇ దిహీఏ సా* ॥

అత్ర టకారాః శృఙ్గారరసపరిపన్థినః కేవలం శక్తిప్రదర్శనాయ నిబద్ధాః। ఏషాఞ్చైకద్విత్రిచతుఃప్రయోగేణ। న తాదృగ్రసభఙ్గ ఇతి న దోషః। (బ, ఆ)x

"గతా నిశా ఇమా బాలే।" అత్ర లుప్తవిసర్గాః। ఆహతా ఓత్వం ప్రాప్తా విసర్గా యత్ర। "ధీరో వరో నరో యాతి।" ఇతి। (భ, ఇ)+

"పల్లవాకృతిరక్తోష్ఠీ" అత్ర ఆకృతిపదమధికమ్। ఏవం "సదాశివం నౌమి పినాకపాణిమ్।" 3ఇతి విశేషణమధికమ్।

కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేః। అత్ర తు పినాకపాణిపదం విశేషప్రతిపత్త్యర్థముపాత్తత్వాద్యుక్తమేవ।4

అథ వా "వాచమువాచ కౌత్సః।" అత్ర వాచమిత్యధికమ్। ఉవాచ, ఇత్యనేనైవ

పరావర్త్తయతి। శయనే శయ్యాయామ్। హృదయే ఏనం ముఞ్చతి పరిహసతి। లజ్జయా పశ్యతి చ దిశి దిశి ఖిద్యతి చ ఇత్యర్థః। న దోష ఇతి। న ప్రతికూలవర్ణత్వదోష ఇత్యర్థః। దుఃశ్రవత్వదోషస్తు తదా భవత్యేవ।

(వి, భ) లుప్తవిసర్గత్వమాహ— గతా నిశా ఇమా బాలే। గతా నిశా ఇతి। అత్ర ఘోషవతి స్వరే చ విసర్గత్రయలోపః। బన్ధశైథిల్యకారిత్వమత్ర దోషతాబీజమ్। ఏకద్విలోపే తు తదభావాన్న దోషః। ఆహతేతి— అస్య తు బహుశః పాత ఏవ దోషః।

(వి, మ) పల్లవేతి— పల్లవరక్తేత్యుక్త్యైవ వివక్షితసిద్ధేః। విశేషణమధికమితి। అపుష్టార్థదోషసంకీర్ణమిదమ్। విశేషప్రతిపత్త్యర్థమితి— ధనుర్ధరణాదప్యసౌ న మాం వారయితుం శక్త ఇత్యర్థో విశేషః।

సతి తేషాం పదపదాంశదోషత్వమ్। అత ఏవ తథావిధానాం బహువారప్రయోగే పదదోషసజాతీయో వాక్యదోషః। టకారాదీనాం తు ఏకపదనిష్ఠత్వే నాయం దోషః। వర్ణవాక్యవ్యాపిత్వే ఏవేత్యత్ర పదదోషసజాతీయో వాక్యదోషః।

(లో, ఇ) ఏవం లుప్తాహతప్రయోగయోరపి సకృదేవ ప్రయోగే న దోషః।

---

* పాఠాన్తరమ్— ఓల్లట్టఇ ఉల్లటఇ, లుఠఇ, కహిమ్పి మోట్టాఇ। ణో పరిహసఇ హిఅఏణం ఫిట్టఇ లజ్జాఇ఼ ఖుట్టఇ॥

× ప్రతికూలవర్ణస్య దూషకతాబీజం శృఙ్గారాదౌ వికటాదివర్ణాః శ్రూయమాణా మనసో దీప్త్యాదిజనకా ఇతి శృఙ్గారాదౌ ప్రతికూలమనోవృత్తిజనకత్వేన రసస్యాపరిపోషకత్వమ్।

+ కావ్యస్య బన్ధశైథిల్యమత్ర దూషకతాబీజమ్। “బన్ధపారుష్యేఽప్యేవమ్”।

యథా— స్మరః ఖలః ఖలః కాన్తః। తదుక్తమగ్నిపురాణే—

3 ఇతీత్యతః ప్రాక్, 'అత్ర పినాకపాణిమ్' ఇత్యధికః పాఠః (జ. పు.)

4 'ఇత్యత్ర తు పినాకపాణిపదం విశేషప్రతిపత్త్యర్థముపాత్తమితి యుక్తమేవ' ఇతి (ఘ. ప. పు.)

గతార్థత్వాత్। (మ)+

క్వచిద్ విశేషణదానార్థం తత్ప్రయోగో యుజ్యతే। యథా— “ఉవాచ మధురాం వాచమ్।” ఇతి కేచిత్త్వాహుః— యత్ర విశేషణస్యాపి క్రియావిశేషణత్వం సమ్భవతి, తత్రాపి తత్ప్రయోగో న ఘటతే। యథా— “ఉవాచ మధురం ధీమాన్।” ఇతి। (య,ఈ)×

“యది మయ్యర్పితా దృష్టిః కిం మమేన్ద్రతయా తదా।”

అత్ర ప్రథమే త్వయా ఇతి పదం న్యూనమ్। (ర, ఉ)+

(వి, య) క్వచిత్తు ఇతి— క్వచిత్ స్థల ఇత్యర్థః। తత్ప్రయోగో వాచమిత్యస్య ప్రయోగః। ఏతచ్చ కావ్యప్రకాశకృతా దూషితమ్।

తదాహ— కేచిత్త్వితి— అత్రాపి న యుజ్యత ఇతి ప్రకాశాభిప్రాయమబుద్ధ్వా లిఖితం వాగ్ప్రయోగస్తు ఉపపత్త్యన్తరాసత్త్వాద్ యుజ్యత ఏవ। కిన్తు విశేషణదానార్థం తత్ప్రయోగ ఇత్యుక్తిరేవ విశేషణస్య క్రియావిశేషణసమ్భవోక్త్యా దూషితా న తు వాచమిత్యస్య ప్రయోగః। “ఊచే వచస్తాపసకుఞ్జరేణ” “నృపమూచే వచనం వృకోదరః।” “సంప్రస్థితో వాచమువాచ। కౌత్సః” । “జగాద వాక్యం గిరిరాజపుత్రీ। ఇత్యాదిబహుప్రయోగదర్శనాత్తత్ప్రయోగస్య తత్సమ్మతత్వాదేవ। తదుపపత్తిస్తు యథా— వచేర్ద్విధా వ్యుత్పత్తిః కణ్ఠతాల్వాద్యభిఘాతః తజ్జన్యం వచనం చార్థః। తత్ర వచనార్థకతయా ప్రయోగే వాచమితి న ప్రయుజ్యతే। కణ్ఠతాల్వాద్యభిఘాతార్థకతయా ప్రయోగే తు తత్కర్మభూతస్య వాచమిత్యస్య యుజ్యత ఏవ ప్రయోగ ఇతి। యచ్చ వాచమిత్యధికమిత్యుక్తం తదపి యుక్తమ్। వచ్ ధాతోర్వచనార్థకత్వే

వాచమిత్యస్య పునరుక్తత్వాదేవ। పునరుక్తభావ ఏవ అధికపదత్వదోషప్రసక్తేః। యథా— పల్లవాకృతిరక్తేత్యత్ర।

(వి, ర) న్యూనపదత్వమాహ— యది మయీతి— మమ ఇన్ద్రతయా ఇన్ద్రత్వేన తదా కిమిత్యర్థః।

(లో, ఈ) అధికం సదాశివమిత్యతో విశేషప్రతిపత్త్యభావాత్। ఉపాత్తస్యాపి పినాకీతి పదేన విశేషప్రతిపత్తేరివేత్యర్థః।

(లో, ఉ) త్వయేతి। నూనం ప్రస్తుతకావ్యప్రతిపాదకస్య చాసంముఖీనస్య మహాత్మన ఏవేతి దృష్టిపాతేన వక్తురభిష్టపూరణమితి। తస్యానిర్ద్దేశేన యస్య కస్యచిదపి దృష్టిపాతసూచనేన తత్రప్రత్యాయనమన్థరమితి భావః।

“అనుస్వారవిసర్గౌ తు పారుష్యాయ నిరన్తరమితి”।

† వామనస్యేదం మతమ్। యథా— అపుష్టార్థస్యాపి తత్రోపాదానముచితమ్। యత్ర తద్విశిష్యతే, అన్యథా కుతస్తద్విశేషణాన్వయః స్యాత్। యథా— “జగాద విశదాం వాచం మధురాక్షరశాలినీమ్।” ఇత్యాదౌ। అత్ర హి వాచమిత్యనుపాదానే మధురత్వాదితద్విశేషణయోగః క్వ ప్రత్యేతవ్యః।

X కావ్యప్రకాశకారస్యేదం మతమ్।

+ కర్త్రుపదమన్తరేణ క్రియాపదస్యానన్వయాత్త్వయేతి కర్తృపదమపేక్షితం దూషకతా చ వాక్యార్థబోధావలమ్బాత్।

రతిలీలాశ్రమం భిన్తే సలీలమనిలో వహన్।" లీలాశబ్దః పునరుక్తః। ఏవమ్— "జక్షుర్బిసం ధృతవికాశిబిసప్రసూనాః।" అత్ర బిసశబ్దస్య "ధృతపరిస్ఫుటతత్ప్రసూనా ఇతి సర్వనామ్నైవ పరామర్శో యుక్తః। (ల)*

హతవృత్తం— లక్షణానుసరణేఽప్యశ్రవ్యం, రసాననుగుణమప్రాప్తగురుభావాన్తలఘు చ। క్రమేణ యథా— "హన్త సతతమేతస్యా హృదయం భిన్తే మనోభవః కుపితః।" 'అయి మయి మానిని! మా కురు మానమ్।" ఇదం వృత్తం హాస్యరసస్యైవానుకూలమ్। (వ, ఊ)

"వికసితసహకారభారహారిపరిమల ఏష సమాగతో వసన్తః।"

యత్పాదాన్తే లఘోరపి గురుభావ ఉక్తస్తత్సర్వత్ర ద్వితీయచతుర్థపాదవిషయమ్। ప్రథమతృతీయపాదవిషయం తు వసన్తతిలకాదేరేవ। అత్ర ప్రముదితసౌరభ ఆగతో

(వి, ల) కథితపదత్వమాహ— రతిలీలేతి। లీలాశబ్ద ఇతి సలీలమిత్యత్ర లీలాశబ్ద ఇత్యర్థః। పునరుక్త ఇతి। పునఃకథిత ఇత్యర్థః। నతు పునరుక్తదోషః। శబ్దార్థయోరన్వయభేదేన పునరుక్త్యభావాత్ తస్యార్థదోషత్వాత్। న్యూనపదోత్తరం కథితపదస్యైవ క్రమప్రాప్తత్వాచ్చ। చక్షురితి। బిసప్రసూనం పద్మమ్। ధృతవికాశితత్కాః సైన్యాః సేనాసమవేతజనాః బిసం మృణాలం జక్షుః బుభుజిరే। అత్ర బిసశబ్దస్యేతి కథితపదత్వమితి శేషః। పాఠాన్తరేణ కథితపదత్వోద్ధారౌచిత్యం దర్శయతి— ధృతపరిస్ఫుటేతి।

(వి, వ) హతపదార్థత్రైవిధ్యేన త్రివిధం హతవృత్తమాహ— హతవృత్తమితి। అప్రాప్తగురుభావః, అన్తలఘుః పాదాన్తలఘుర్యస్య తాదృశవాక్యమిత్యర్థః। అత్ర పదమధ్యయతివశాదశ్రవ్యవృత్తమాహ— హన్త సతతమేతస్యా ఇతి। అత్ర సతతమేతస్యా

ఇత్యత్ర పదమధ్యే యతిరశ్రవ్యా। పథమం వారదమత్తేతి గాహచ్ఛన్దోలక్షణానుసరణమస్త్యేవ। రసాననుగుణవృత్తమాహ— అయి మయి మానిని ఇతి । ఇదం వృత్తమితి దోధకం నామ వృత్తం ఛన్ద ఇత్యర్థః।

(వి, శ) అప్రాప్తగురుభావాన్తలఘు ఆహ— వికసితేతి— ఏష వసన్తః సమాగతః। కీదృశః వికసితసహకారభారస్య హారీ మనోహారీ పరిమలో యత్ర తాదృశః। అత్ర హారీతి పాదాన్తలఘోర్గురుర్భావాప్రాప్తిః। పాదాన్తలఘోర్గురుభావప్రాప్తేః విషయం దర్శయతి—

(లో, ఊ) హన్తేతి— హన్త సతతమేతస్యా ఇతి। ఏతత్ ద్వితీయార్యాలక్షణానుగమేఽపి శ్రుతివైరస్యజా। ఇదమితి। అయమాశయః— సామాన్యతో హాసస్య శృఙ్గారరసప్రాతికూల్యాభావేఽపి తథావిధమానస్థలే స్మరశరవిషార్దితస్య నాయకస్యోక్తౌ ప్రతికూలతేత

---

* ప్రయోజనాభావే పునస్తత్పదోపాదానం భుక్తోపభోగన్యాయేన న చమత్కరోతీతి కవేరశక్తిప్రకాశకత్వాదస్య దోషత్వమ్। న చ పౌనరుక్త్యం పదాన్తరేణ న తదర్థాభిధానే దోషాభావాత్। యద్యప్యస్య పదదోషత్వమపి సమ్భవతి తథాప్యేకపదస్య ద్విరుపాదానాదేవ వాక్యదోషత్వమ్ ఇత్యాహుః।

వసన్త ఇతి పాఠో యుక్తః। (శ)+

యథా వా—

అన్యాస్తా గుణరత్నరోహణభువో ధన్యా మృదన్యైవ సా

సమ్భారః ఖలు తేఽన్య ఏవ విధినా యైరేష సృష్టో యువా।

శ్రీమత్కాన్తిజుషాం ద్విషాం కరతలాత్స్త్రీణాం నితమ్బస్థలాద్

దృష్టే యత్ర పతన్తి మూఢమనసామస్త్రాణి వస్త్రాణి చ॥" (ష)

అత్ర వస్త్రాణి చేతి బన్ధస్య శ్లథత్వశ్రుతిః। (ఋ) "వస్త్రాణ్యపి" ఇతి పాఠే తు బన్ధదార్ఢ్యమితి న దోషః। "ఇదమప్రాప్తగురుభావాన్తలఘు" ఇతి కావ్యప్రకాశకారః। వస్తుతస్తు లక్షణానుసరణేఽప్యశ్రవ్యమిత్యన్యే। (స, ౠ)

ప్రోజ్జ్వలజ్జ్వలనజ్వాలావికటోరుసటాచ్ఛటః। (ఌ)

యత్పాదాన్త ఇతి, వసన్తతిలకాదావేవేతి। నహ్యత్ర పుష్పితాగ్రా ఛన్దసీత్యర్థః। పాఠం పరిష్కరోతి— అత్రేతి— ప్రముదితం ప్రమోదవిషయః।

(వి, ష) శార్దూలవిక్రీడితేతి దర్శయతి— అన్యాస్తా ఇతి। రత్నరోహణభువః ప్రసిద్ధా ఏవ, గుణరత్నరోహణభువస్త్వన్యా విలక్షణా ఏవ। ఏవం ధన్యా మృదన్యైవ, ఏవం సమ్భారా అపి ఖల్వన్యే। ఏవం యైరర్థాత్ యద్గుణరత్నమృద్విశేషసహితైః సమ్భారైరేష యువా విధినా సృష్టః। యత్ర యూని దృష్టే సతి మూఢమనసాం ద్విషాం కరతలాదస్త్రాణి మూఢమనసాం స్త్రీణాం నితమ్బస్థలాద్ వస్త్రాణి చ పతన్తి ఇత్యర్థః। శ్రీమదిత్యాది ద్వయోర్విశేషణమ్। ద్విషాం మోహో భయేన। స్త్రీణాం మోహః కామేన।

(వి, స) అత్ర చతుర్థపాదాన్తలఘోర్బన్ధశైథిల్యకారిత్వేన గురుకార్య్యబన్ధదార్ఢ్యకారిత్వాభావాదశ్రవ్యవృత్తదోష ఇత్యాహ— అత్రేతి। బన్ధదార్ఢ్యమితి న దోష ఇతి। తథాత్వకరణాన్న దోష ఇత్యర్థః। కావ్యప్రకాశకారమతే ద్వయమప్యప్రాప్తగురుభావాన్తలఘుభూతాపహృతవృత్తదోష ఏవేత్యాహ— ఇదమపీతి।

అన్యమతే తు అశ్రవ్యవృత్తరూపహతవృత్తమేవేదమిత్యాహ— వస్తుతస్తు ఇతి। అత్ర స్వమతానుసారిణ ఏవాన్యే ఇత్యనేనోక్తాః।

(వి, హ) పతత్ప్రకర్షమాహ— ప్రోజ్జ్వలదితి— నరకేసరీ వః పాతు। కీదృశః।

(లో, ఋ) రోహణో మాణిక్యాద్రిః। అథవా గుణరత్నస్య రోహణముత్పత్తిర్యాసు తా భువః। సమ్భార ఉపకరణమ్। మృత్సమవాయికారణరూపః పార్థివో భాగః। అత్ర చకారస్య అతీవ్రప్రయత్నోచ్చార్యతయా బన్ధశైథిల్యమ్।

(లో, ౠ) లక్షణానుసరణేఽప్యత్ర ద్వితీయచతుర్థపాదాన్తలఘోరప్రాప్తగురుభావాదిత్యర్థః।

(లో, ఌ) గ్రీవాగతోద్ధామకేసరకలాపః।

+ అత్ర సర్వత్ర బన్ధశైథిల్యమేవ దూషకతాబీజమ్।

అత్ర చకారస్య అతీవ్రప్రయత్నోచ్చార్యతయా బన్ధశైథిల్యమ్। ఞ్యపి పాఠే త్వన్యవర్ణస్య లఘోరపి సంయుక్తోత్తరవర్తితయా ఉచ్చారణవిలమ్బేన గురుకార్యకారిత్వమిత్యర్థః।

శ్వాసక్షిప్తకులక్ష్మాభృత్ పాతు వో నరకేసరీ॥"

అత్ర క్రమేణానుప్రాసప్రకర్షస్య పాతః। (హ)*

"దలితే ఉత్పలే ఏతే అక్షిణీ అమలాఙ్గి! తే।" ఏవంవిధసన్ధివిశ్లేషస్యాసకృత్ప్రయోగ ఏవ దోషః। (ఏ)+

అనుశాసనముల్లఙ్ఘ్య వృత్తభఙ్గభయమాత్రేణ సన్ధివిశ్లేషస్య తు సకృదపి యథా— "వాసవాశాముఖే భాతి ఇన్దుశ్చన్దనబిన్దువత్।" (ఐ) "చలణ్డామరచేష్టితః।" ఇతి। అత్ర సన్ధౌ జుగుప్సావ్యఞ్జకమశ్లీలమ్।X "ఉర్వ్యసావత్ర తర్వాలీ మర్వన్తే చార్వవస్థితిః।" (క,ఒ) అత్ర సన్ధౌ కష్టత్వమ్।

"ఇన్దుర్విభాతి కర్పూరగౌరైర్ధవలయన్ కరైః।

జగన్మా కురు తన్వఙ్గి మానం పాదానతే ప్రియే॥"

అత్ర జగదితి ప్రథమార్ధ్దే పఠితుముచితమ్।§

ప్రోజ్జ్వలతః జ్వలనస్య జ్వాలావత్ వికటా సున్దరీ ఉరుసటానాం ఛటా కాన్తిర్యస్య తాదృశః। శ్వాసేనాక్షిప్తాః పాతితాః కులక్ష్మాభృతః కులాచలా యేన తాదృశః। పాతో న్యూనతా।

(వి, క) విశ్లేషసన్ధిమాహ— దలితేతి। దలితే వృన్తాదాకృష్టే ఏవంవిధే వ్యాకరణనిషిద్ధసన్ధౌ। వాసవాశా ఐన్ద్రీ దిక్। అశ్లీలసన్ధిమాహ— చలణ్డామరచేష్టితేతి। అత్ర సన్ధౌ లణ్డాశబ్దోత్పత్త్యాఽపభ్రంశలణ్డాశబ్దార్థస్య దీర్ఘపురీషవ్యఞ్జనయా జుగుప్సా। కష్టసన్ధిమాహ— ఉర్వ్యసావితి। అత్ర మరోర్దేశస్య అన్తే అసౌ ఉర్వీ మహతీ తరూణాం మౌలిః శ్రేణీః। చారురవస్థితిర్యస్యాస్తాదృశీత్యర్థః। అత్ర సన్ధ్యుత్పన్నా వర్ణాః కటవః।

(లో, ఏ) అసకృత్ప్రయోగ ఏవ సకృత్ప్రయోగే తథావిధారుచిదాయిత్వాభావాత్।

(లో, ఐ) భాతీన్దురిత్యనయోర్వృత్తోపగతత్వేన సన్ధిర్న కృతః, తచ్చ మహాకవిసమయవిరుద్ధమ్। ఆద్యన్తరగతయోరేవేత్యర్థః।

(లో, ఓ) మర్వన్తే— మరోరన్తే అసౌ ఉర్వీ ఇతి సమ్బన్ధః।

---

* దూషకతాఽస్య కవేరశక్త్యున్నాయకతయా ।

పతత్ప్రకర్షం తద్వాక్యం బన్ధాదావుత్తరోత్తరమ్।
పూర్వానుసారతః కోఽపి నికర్షో యత్ర జాయతే॥

+ "ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమితి ప్రక్రమ్య ప్లుతప్రగృహ్యా అచీతి సన్ధినిషేధః।" పాణినిపాదానామనుశాసనమ్।

ఏవంవిధపదేన విసర్గలోపాదిపరిగ్రహః। అత్ర దూషకతాబీజం కవేరశక్తిద్యోతనాద్ వైరస్యజననమ్।

X డామరముద్భటం చేష్టితం చేష్టా యస్య సః। అథవా డామరం డమరువాద్యం, తద్వచ్చేష్టితం యస్య। కాశీదేశభాషాయాం లణ్డాశబ్దేన శిశ్నస్యాభిధానాత్।

$ అత్ర జగదితి కర్మపదమర్థాన్తరితమ్। అత్ర పూర్వార్థాన్వయోపపాదకమేకం పదమర్థాన్తరే

“నాశయన్తో ఘనధ్వాన్తం తాపయన్తో వియోగినః।

పతన్తి శశినః పాదా భాసయన్తః క్షమాతలమ్॥”

అత్ర చతుర్థపాదో వాక్యసమాప్తావపి పునరాత్తః। (ఖ)

అభవన్మతసమ్బన్ధో యథా—

“యా జయశ్రీర్మనోజస్య యయా జగదలఙ్కృతమ్।

యామేణాక్షీం వినా ప్రాణా విఫలా మే కుతోఽద్య సా॥”

అత్ర యచ్ఛబ్దనిర్ద్దిష్టానాం వాక్యానాం పరస్పరనిరపేక్షత్వాదేకాన్తఃపాతినా ఏణా-

---

(వి, ఖ) సమాప్తపునరాత్తతామాహ— నాశయన్త ఇతి। అత్రేతి। తృతీయపాదే విశేషస్య క్రియాన్వయేన వాక్యార్థసమాప్తావపి అనాకాఙ్క్షితవిశేషణాన్వయార్థం విశేషస్యావృత్తిరూపోఽత్ర దోషః। అత్ర హి ధ్వాన్తనాశనేనైవ క్షమాతలభాసనప్రాప్తౌ తద్విశేషణమ్ అనాకాఙ్క్షితమ్। యత్ర తు విశేషణే ఆకాఙ్క్షా తిష్ఠతి తత్ర నాయం దోషః। తథా— ‘అద్యాపి స్తనవేపథుం జనయతి శ్వాసః ప్రమాణాధికః।’ ఇత్యత్ర ప్రమాణాధికత్వావిశేషణం వినా ప్రకృతశ్వాసేన స్తనవేపథ్వజననాత్ శ్వాసస్య ప్రమాణాధికత్వ ఆకాఙ్క్షా। ఏవం “ఉఅ ణిచ్చల” ఇత్యాదావప్యుపమానాలఙ్కారరూపప్రకర్షప్రాప్త్యర్థమాకాఙ్క్షా। ఏవమేవాన్యత్రాపి విచార్యమ్।

(వి, గ) అభవన్నితి। అసమ్భవన్ అసమ్భవీ కవేరభిమతసమ్బన్ధో యత్రేత్యర్థః। అసమ్భవశ్చ శాబ్దవ్యుత్పత్తిరాహిత్యాత్। తచ్చోదాహరణే దర్శయిష్యతే। యా జయశ్రీరితి— అత్ర యా ఏణాక్షీ। యయా ఏణాక్ష్యా ఇత్యేవమేణాక్షీవిశేష్యకోఽన్వయః కవేరభిప్రేతః స చ న సమ్భవతి। ద్వితీయాన్తపదార్థస్య, యా, యయేతి ప్రథమాన్తతృతీయాన్తయత్పదార్థయోః అభేదేన విశేష్యభావావ్యుత్పత్తేరితి ప్రతిపాదయితుమాహ— అత్రేతి। నను యా యయేత్యనయోర్న ఏణాక్ష్యామన్వయః। కిన్తు యా యయేత్యనయోరేవ పరస్పరమన్వయ ఇత్యాత్రాహ— యచ్ఛబ్దనిర్ద్విష్టానామితి। నిరపేక్షత్వాదన్వయిత్వాన్నిరాకాఙ్క్షత్వేన తథాత్వం బోధ్యమ్। తథా చ ఏణాక్ష్యామేవ సాకాఙ్క్షత్వాత్ తద్విశేష్యక ఏవ। యా యయేత్యనయోరర్థాన్వయః కవేరభిమతః స చ న సమ్భవతీత్యాహ— ఏకాన్తఃపాతినేతి। యాం వినేతి। ఏకం యత్పదం తదన్తఃపాతినా తదర్థాన్వయినా ఏణాక్షీశబ్దేన ఏణాక్షీశబ్దార్థేన ఇత్యర్థః। అన్యేషాం యా యయేతి యచ్ఛబ్దార్థానాం ద్వయోరప్యత్ర బహుత్వారోపాద్ బహువచనమ్। న చాత్ర ఏణాక్షీమితిపదస్య విభక్తివ్యత్యయేన యా యయేత్యనయోరన్వయ ఇతి వాచ్యమ్, అవ్యత్యయేన ప్రథమమన్వితస్యైవ వ్యత్యయవ్యుత్పత్తేః। అత్ర తు పశ్చాదేవ యామ్ ఇత్యస్యాఽవ్యత్యయేనాన్వయః।

(లో, ఔ) సమాప్తపునరాత్తత్వే ఉదాహరతి। అభవన్, మతమ్, ఇష్టమ్ అర్థాత్ కవేః యోగః సమ్బన్ధో యత్ర। పరస్పరనిరపేక్షత్వాదనువాద్యత్వేన తచ్ఛబ్దనిర్ద్విష్టవిధేయవాక్యస్య గుణభూతత్వేన తుల్యతయాఽసమవాయాత్। యదాహుః— "గుణానాం చ పరార్థత్వాత్ అసమ్బన్ధః, సమత్వాత్ స్యాదితి" తదేకాన్తఃపాతినాం తేషాం-వాక్యానామేకవాక్యాన్తఃపాతినామ్।

ప్రవిష్టమితి విలమ్బితానుసన్ధానం దోషః। యది క్రియాపదమేవార్ధ్వాన్తరితం తదా న దోషః క్రియాలాభే ఏవ సర్వపదాన్వయాత్।

క్షీశబ్దేన అన్యేషాం సమ్బన్ధః కవేరభిమతో నోపపద్యత ఏవ। (గ, ఔ)x

యాం వినామీ వృథా ప్రాణా ఏణాక్షీ సా కుతోఽద్య మే।

ఇతి తచ్ఛబ్దనిర్దిష్టవాక్యాన్తఃపాతిత్వే తు సర్వైరపి యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టవాక్యైః సమ్బన్ధో ఘటతే। (ఘ, అ) యథా వా—

"ఈక్షసే యత్ కటాక్షేణ తదా ధన్వీ మనోభవః।"

అత్ర యదిత్యస్య తదేత్యనేన సమ్బన్ధో న ఘటతే। "ఈక్షసే చేత్" ఇతి తు యుక్తః పాఠః। (జ)*

యథా వా—

"జ్యోత్స్నాచయః పయఃపూరస్తారకాః కైరవాణి చ।
రాజతి వ్యోమకాసారరాజహంసః సుధాకరః॥"

(వి, ఘ) యది తు తచ్ఛబ్దార్థస్య విశేష్యతయా ఏణాక్షీశబ్దః ప్రయుజ్యతే తదాఽదోష ఇత్యాహ— యాం వినా మే వృథా ఇతి। సా ఏణాక్షీతి తచ్ఛబ్దవిశేష్యతయైవ ప్రయోగః। సర్వైరపీతి। న చ తథాపి భిన్నవిభక్తికయత్తత్పదార్థయోః కథమభేదాన్వయ ఇతి వాచ్యమ్। తత్పదార్థాన్వితవిశేష్యస్య యత్పదార్థేఽన్వయే సమానవిభక్తికత్వనియమాభావాత్। యథా యత్ర ధూమః స దేశో వహ్నిమాన్ ఇత్యత్ర తత్పదార్థాన్వితస్య ప్రథమాన్తపదార్థస్య దేశస్య సప్తమ్యన్తయత్పదార్థేఽన్వయః।

(వి, జ) అత్ర ప్రథమమపి వ్యత్యయమఙ్గీకుర్వతః ప్రత్యుదాహరణాన్తరమాహ— ఈక్షసే యదితి। యతో హేతోరిత్యర్థః। అత్రేతి— యదితిపదేన కటాక్షేక్షణస్యోపస్థానమ్। తదేత్యనేన తు కాలస్యోపస్థానమ్ ఇత్యేకార్థానుపస్థానాత్తయోర్నాభేదాన్వయః ఇత్యర్థః। ఈక్షసే చేదితి। తథా చ యది కటాక్షేణ ఈక్షసే తదా తేన కటాక్షేణ మనోభవః ధన్వీ ఇత్యర్థః।

(వి, చ) ఇత్థమభేదాన్వయసమ్భవం దర్శయిత్వా భేదాన్వయాసమ్భవమాహ— జ్యోత్స్నాచయ ఇతి। కాసారః సరః। వ్యోమరూపేఽస్మిన్ జ్యోత్స్నాచయాదిరూపపయఃపూరా-

---

(లో, అ) యథా తద్ఘటతే తదాహ। యాం వినేత్యాదిః। తచ్ఛబ్దనిర్దిష్టం విధేయం వాక్యమ్। సమ్బన్ధ ఏణాక్షీశబ్దస్య ఇత్యర్థః।

---

x అత్ర త్రీణ్యుద్దేశ్యవాక్యాని ఏణాక్షీమితి। విశేష్యపదమేకత్ర స్థితమ్। అన్యస్మిన్ వాక్యద్వయే తు యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టస్య విశేష్యస్య న ప్రతీతిః। న చానువృత్తిః కార్యా యచ్ఛబ్దానాం విభిన్నవిభక్తికత్వాత్। విశేష్యపదే విధేయవాక్యస్థితే తు సర్వేషాముద్దేశ్యవాక్యానాం తత్ర సమన్వయో భవత్యేవ। యథా— దర్శయిష్యమాణోదాహరణే।

* అత్ర యదితి పదం తదిత్యపేక్షతే— తత్తు న కాలవిశిష్టమ్। ఏవం తదేతి పదం యదీతికాలవిశిష్టముపేక్షతే నతు యదితి నిర్విశేషమ్। అతో ద్వయోరపి సాకాఙ్క్షతయాఽభిమతార్థవిరహః। కల్పితపాఠే చేచ్ఛబ్దో యద్యర్థః। ద్వయోర్యత్తచ్ఛబ్దయోః కాలవిశిష్టత్వే నిరాకాఙ్క్షైవ ప్రతీతః।

అత్ర కాసారశబ్దస్య సమాసే గుణీభావాత్తదర్థస్య న సర్వైః సంయోగః। (చ, ఆ)

విధేయావిమర్శే యదేవావిమృష్టం తదేవ దుష్టమ్। ఇహ తు ప్రధానస్య కాసారపదార్థస్య ప్రాధాన్యేనాప్రతీతేః సర్వోఽపి పయఃపూరాదిపదార్థస్తదఙ్గతయా న ప్రతీయతే ఇతి సర్వవాక్యార్థతిరోభావః ఇత్యుభయోర్భేదః। (ఛ, ఇ)

“అనేన ఛిన్దతా మాతుః కణ్ఠం పరశునా తవ।

బద్ధస్పర్ధః కృపాణోఽయం లజ్జతే మమ భార్గవ!॥”

“అత్ర భార్గవనిన్దాయాం ప్రయుక్తస్య మాతృకణ్ఠచ్ఛేదనకర్తృత్వస్య పరశునా సహ సమ్బన్ధో న యుక్త” ఇతి ప్రాచ్యాః। పరశునిన్దాముఖేన భార్గవనిన్దాఽధికమేవ

దయ ఇత్యర్థః। అత్రేతి— కాసారే రాజహంస ఇత్యేవంసమాసే తత్పురుషే ఉత్తరపదార్థస్య విశేష్యత్వాత్ కాసారశబ్దార్థస్య విశేషణీభావ ఏవ గుణీభావః। తాదృశగుణీభూతస్య చ విశేష్యాన్తరేఽపి గుణీభావోఽవ్యుత్పన్నో నిరాకాఙ్క్షత్వాత్, తథా చ తస్య పయఃపూరాదౌ విశేషణీభావేన అన్వయాసమ్భవ ఇత్యర్థః। తాదృశవిశేషణస్య అన్యత్ర విశేష్యాభావేనాన్వయే నిరాకాఙ్క్షత్వమ్। అత ఏవ చైత్రస్య దాసభార్యా ఇత్యత్ర భార్యాయాం విశేషణస్య దాసస్య చైత్రవిశేష్యాభావేనాఽన్వయే సాకాఙ్క్షతైవ।

(వి, ఛ) అభవన్మతయోగవిధేయావిమర్శయోర్భేదమాహ— విధేయావిమర్శ ఇతి। విధేయావిమర్శేఽన్వయబోధో జాయత ఏవ। కిన్తు విధేయస్య విధేయత్వాప్రతీత్యా యదేవ విధేయమవిమృష్టం తదేవ దుష్టమిత్యర్థః। న చైవం తస్య వాక్యదోషత్వభావాపత్తిరితి వాచ్యమ్। ఉద్దేశ్యసమ్బన్ధితయా విధేయత్వాప్రతీత్యా ఉద్దేశ్యఘటితవాక్యస్యాన్వయవ్యతిరేకాద్ వాక్యదోషత్వాద్ దుష్టం తు విధేయపదమేవేత్యర్థః। ప్రకృతే తు నిరాకాఙ్క్షత్వేనాఽన్వయాసమ్భవాదన్వయప్రతియోగిసమస్తమేవ దుష్టమిత్యాహ— ఇహ త్వితి।

ప్రధానస్యేతి— పయఃపూరాదిసమస్తాన్వయిత్వేన ప్రధానస్యేత్యర్థః। ప్రాధాన్యేనేతి సమస్తాన్వయిత్వేనేత్యర్థః। తదఙ్గతయేతి తదన్వయిత్వేనేత్యర్థః। తిరోభావ ఇతీతి। బోధానుపపత్తిరిత్యర్థః।

(వి, జ) వాచ్యార్థే వివక్షితస్య వ్యఙ్గ్యార్థయోగస్యాఽసమ్భవేఽపి క్వచిదయం దోష ఇతి కావ్యప్రకాశకృన్మతం దూషయితుమాహ— అనేనేతి। తవ మాతుః కణ్ఠం ఛిన్దతా ఇత్యన్వయః। మమ కృపాణ ఇత్యన్వయః। ప్రాచ్యాః కావ్యప్రకాశకృదాదయో దూషయన్తి। పరశ్వితి। భార్గవస్యాధికనిన్దా కర్తృ అధికం వైదగ్ధ్యం ద్యోతయతి ఇత్యన్వయః।

(లో, అ) సర్వైః పయఃపూరాదిపదార్థైః।

(లో, ఇ) యదేవోచ్ఛూనత్వాదేర్వృథాత్వం తదేవ దుష్టమ్। న తు సర్వవాక్యానాం తిరోభావః। ఏవం కల్పోపపదాః ద్రుమాః। కల్పోపపదత్వం ద్రుమస్య నతు ద్రుమార్థస్య। ఇత్యేవమాదిషు అభవన్మతయోగీ బోద్ధవ్యః।

వైదగ్ధ్యం ద్యోతయతీతి ఆధునికాః।* (జ) అక్రమతా యథా—+

“సమయ ఏవ కరోతి బలాబలం ప్రణిగదన్త ఇతీవ శరీరిణామ్।

శరది హంసరవాః పరుషీకృతస్వరమయూరమయూ రమణీయతామ్॥”

అత్ర పరామృశ్యమానవాక్యానన్తరమేవ ఇతిశబ్దప్రయోగో యుక్తో నతు ప్రణిగదన్త ఇత్యనన్తరమ్। ఏవమ్— (ఝ, ఈ)x

" ద్వయం గతం సమ్ప్రతి శోచనీయతాం సమాగమప్రార్థనయా కపాలినః।

కలా చ సా కాన్తిమతీ కలావతస్త్వమస్య లోకస్య చ నేత్రకౌముదీ॥"

(వి, ఝ) అక్రమతేతి— అవ్యవధానేన తదుత్తరపాతనియమేనైవ తత్పరామర్శకస్య శబ్దస్య తత్పరామర్శార్థమన్యోత్తరపాతస్తత్త్వమ్। సమయ ఏవేతి। పరుషీకృతాః దుఃశ్రవీకృతాః స్వరా యేషాం తాదృశా మయూరా యత్ర క్రియాయాం తాదృశం యథా స్యాత్తథా శరది హంసరవా రమణీయతామ్ అయుః ప్రాప్తవన్తః। కీదృశాః! శరీరిణాం బలాబలం సమయ ఏవ కరోతీతి వినిగదన్తః కథయన్త ఇతి। మయూరవాపేక్షయా హంసరవాణామపకృష్టత్వేఽపి శరది హంసరవాణాం పరుషీకరణాత్ సమయేన స్వరాణాం బలాబలకరణాత్ శరీరిణామపి బలాబలలాభ ఇతి భావః। అత్రేతి— పరామృశ్యవాక్యం బలాబలమిత్యుక్తమ్। అత్ర చ శరీరిణామపి బలాబలమ్ ఇతి అన్వయే క్లిష్టతాపి బోధ్యా।

(వి, ఞ) ద్వయం గతం సమ్ప్రతి శోచనీయతామితి— తపస్యన్తీం పార్వతీం ప్రతి జటిలవేశస్య శివస్య స్వనిన్దావాక్యమిదమ్ । చన్ద్రకలా ఏవ ప్రాక శోచనీయా ఆసీత్

(లో ఈ) నతు ప్రణిగదన్త ఇత్యనన్తరమ్। ఏవం సతి ప్రణిగదన్త ఇతి పదస్యాపి అనువాద్యవాక్యప్రవేశశఙ్కేత్యర్థః।

---

* అత్ర రావణస్య భార్గవేణ సహ యుద్ధమనభిలషితమితి తదుపేక్షా వాక్యార్థః। తేన భార్గవనిన్దాయామేవ కవేస్తాత్పర్యమ్। ఛిన్దతేతి పరశువిశేషణత్వేన పరశునైవ తదర్థాభిసమ్బన్ధాత్తత్రైవ పరశౌ నిన్దా ప్రతీయతే। తథా సతి నాభిమతార్థప్రతీతిరితి దోషః। ఛిన్దతి ఇతి పాఠే తు న దోషః। ఆధునికానాం మతం తు వివేచనీయమ్— అస్త్రస్య నిన్ద్యత్వేఽపి

అస్త్రిణోఽనిన్ద్యత్వాత్, నిన్దితశస్త్రం వినా శస్త్రాన్తరేణాపి భార్గవేణ సహ యుద్ధసమ్భవాత్పరశునిన్దాముఖేన భార్గవనిన్దేతి వక్తుమశక్యమ్। తథా హి పరశురామస్య పరిహార్యత్వమేవ రావణసమీహితం, తచ్చ సాక్షాన్నిన్దయా యథా సుకరం, న తథా పరమ్పరయా।

+ నాస్తి క్రమః ప్రయోగనియమో యత్ర తస్య భావః। చాదయో హి సముచ్చీయమానానన్తరమేవ శ్రూయమాణాః సముచ్చయం ద్యోతయన్తి। ఏవమిత్థమాదయోఽపి యస్మాత్ శబ్దాత్పరం శ్రూయన్తే తస్యైవ పరామర్శమవగమయన్తి। ఈదృశః క్రమో యత్ర నాస్తి తత్ర దోషః।

X అత్ర పరామృశ్యమానం వాక్యం "సమయ ఏవ శరీరిణాం బలాబలం కరోతి ఇతి ప్రణిగదన్త ఇవ" ఇతి వక్తుం యుక్తమ్ ఇతి శబ్దస్య అవ్యవహితపూర్వపరామర్శకత్వాత్।

అత్ర త్వమిత్యనన్తరమేవ చకారో యుక్తః (ఞ) అమతపరార్థతా యథా—

"రామమన్మథశరేణ తాడితా"—

అత్ర శృఙ్గారరసస్య వ్యఞ్జకో ద్వితీయోఽర్థః ప్రకృతరసవిరోధిత్వాదనిష్టః। (ట, ఉ)+

వాచ్యస్యానభిధానం యథా—

వ్యతిక్రమలవం కం మే వీక్ష్య వామాక్షి! కుప్యసి?

అత్ర వ్యతిక్రమలవమపీత్యపిరవశ్యం వక్తవ్యో నోక్తః। (ఠ)

సంప్రతి తు తవాపి తథాత్వాద్ ద్వయమితి। నిన్దాప్రతిపాదనార్థం కపాలవత్త్వకథనం కలాయాః ప్రార్థనా చ తత్సమాగమాదనుమేయా।

(వి, ట)అమతేతి— పరార్థోఽప్రకృతార్థో రూప్యమాణస్వరూపోఽమతః ప్రకృతరసవిరోధరసవ్యఞ్జకత్వేనానుచితః యత్ర తాదృశం వాక్యమిత్యర్థః। రామమన్మథేతి— సా నిశాచరీ రాక్షసీ తాడకా ఏవ నిశాచరీ అభిసారికా రామస్య ఏవ మన్మథస్య కన్దర్పస్యైవ దుఃసహేన శరేణ హృదయే తాడితా సతీ దుర్గన్ధవద్ రుధిరేణైవ గన్ధద్రవ్యయుక్తరక్తచన్దనైవ ఉక్షితా జీవితేశస్య యమస్యైవ జీవితేశస్య ప్రాణేశస్య ఉపనాయకస్య వసతిం గతా ఇత్యర్థః। అత్రేతి— ద్వితీయోఽర్థో రూప్యమాణః మన్మథాభిసారికాదిరూపః అనిష్టః అనుచితః ప్రకృతవీభత్సవిరోధిశృఙ్గారవ్యఞ్జకత్వాత్।

(వి, ఠ) వాచ్యస్యానభిధానమితి— వాచ్యమ్ అవశ్యం వక్తవ్యం తస్యోచ్చారణేనాఽధ్యాహారేణ చ అనభిధానమిత్యర్థః। న్యూనపదే తు అధ్యాహారేణాభిధానమితి భేదో వక్ష్యతే। వ్యతిక్రమలవమితి— ప్రీతి హేతుక్రియావ్యతిక్రమస్యాల్పభావమపీత్యర్థః। అత్రేతి—

(లో, ఉ) జీవితేశో యమః ప్రాణేశశ్చ ప్రకృతో రసః బీభత్సః।

కలేత్యనన్తరం శ్రుతేన చకారేణ ఇతరప్రథమాన్తః సముచ్చీయతే, పరం తత్ప్రతిపత్తిర్ఝటితి న జాయతే ఇతరస్య షష్ఠ్యన్తస్య (లోకస్య) తత్ర సత్త్వాత్। ప్రథమాన్తస్య శ్రుతత్వాచ్చకారం తత్రాకృష్య ప్రథమాన్తేన సంయోజ్య వివక్షితార్థప్రతీతిః కృచ్ఛ్రేణ భవతి। ఉక్తఞ్చ మహిమభట్టేన—

“అత ఏవ వ్యవహితైర్బుధా నేచ్ఛన్తి చాదిభిః।

సమ్బన్ధం తే హిం స్వాం శక్తిముపదధ్యురనన్తరే॥” ఇతి।

పదసన్నివేశరూపరచనాయాః ప్రస్తుతార్థస్యాఽప్రత్యాయకత్వేఽక్రమత్వం, ప్రత్యాయకత్వేఽప్యనౌచిత్యేఽస్థానపదతా। అర్థక్రమస్యానౌచిత్యేషు దుష్క్రమత్వమ్। ఉపక్రమోక్తక్రమస్యోపసంహారే భఙ్గే ప్రక్రమభఙ్గ ఇత్యేతేషాం భేదః।

+ అత్ర ద్వితీయోఽర్థః శృఙ్గారరసవ్యఞ్జకః। స చ ప్రకృత-బీభత్సవిరోధీతి కేచిత్। వస్తుతస్తు జుగుప్సాస్పదీభూతాయాం రాక్షస్యామభిసారికాసాధర్మ్యేణ ప్రతిపాద్యమానం రత్యాస్పదత్వమతీవ విరుద్ధమితి భావః। అన్యథా రసదోషస్యైవ విషయః స్యాత్।

కిశబ్దః ప్రశ్నే విరోధ ఆక్షేపే చ వర్త్తతే। యథా— కోఽయమార్యే । తవేతి! కా తవ కాన్తా

న్యూనపదత్వే వాచకపదస్యైవ న్యూనతా వివక్షితా। అపేస్తు న తథాత్వమిత్యనయోర్భేద (డ)

ఏవమన్యత్రాపి। యథా వా—

“చరణానతకాన్తాయాశ్చణ్డి! కోపస్తథాపి తే।”

అత్ర “చరణానతకాన్తాసి” ఇతి వాచ్యమ్। (ఢ, ఊ)*

స్థూలాస్థూలవ్యతిక్రమసామాన్యాదర్శనార్థం వ్యతిక్రమస్య లవం కథమపీతి వాచ్యమిత్యర్థః। అత్ర తు వ్యతిక్రమలవమపీతి అధికారాధ్యాహారేణాపి న వివక్షితసిద్ధిః। వ్యతిక్రమస్యేత్యేవ సమాసేన షష్ఠీసత్త్వ ఏవ వ్యతిక్రమసమ్బన్ధిస్థూలభాగప్రతీతిసమ్భవాన్నతు

వ్యతిక్రమలవమపీతి। సమాసే తదా వ్యతిక్రమలవం పదార్థాన్తరమపీత్యేవమేవ బోధోదయాదతోఽత్రోచ్చారణేనాధ్యాహారేణావశ్యం వాచ్యస్యానభిధానమ్।

(వి, డ) న్యూనపదత్వాదస్య భేదమాహ— న్యూనేతి— వాచకపదస్యైవ నత్వధ్యాహారస్యాపి న్యూనపదత్వమిత్యర్థః। తత్ర అధ్యాహారసమ్భవాదితి భావః। అత్ర తు న తథా అధ్యాహారసమ్భవ ఇత్యర్థః।

(వి, ఢ) చరణానతేతి— హే చణ్డి! కోపనే! చరణే ఆనతః కాన్తః యస్యాస్తస్యాస్తవ తథాపి కోప ఇత్యర్థః। అత్ర కాకువశాత్కథం కోప ఇత్యర్థః। అత్రేతి— తథాపీత్యనేన యద్యపి ఇతి ఆకాఙ్క్షతే। యద్యపీతి నిరాకాఙ్క్షమ్ ఏవ సమ్బద్ధం భవతి తథాపీతి తత్ర ద్వితీయవాక్యగతత్వే ఏవ ఉపపద్యతే ఇత్యర్థః। అత్రాపి అధ్యాహారాసమ్భవః।

(లో, ఊ) న్యూనపదత్వే న్యూనపదసద్భావమాత్రేణ దోషాభావః। ఇహ తు జసన్తం పదం విహాయాఽసీతి పదనివేశనేన ఇత్యనయోర్భేదః।

కస్య పుత్రః। న తే కాన్తా న తే పుత్ర ఇత్యర్థః। క్వచిదజ్ఞాతవిశేషేఽపి యథా— కశ్చిత్ కాన్తావిరహగురుణేతి। అత్ర అతత్త్వాక్షేపవచనః కింశబ్దః। తథా చ వ్యతిక్రమస్య లవమపి కం వీక్ష్య కుప్యసి కిముత భూమానమితి వివక్షితోఽర్థః। కం వ్యతిక్రమలవం వీక్ష్యేత్యుక్తే యాదృగ్జాతీయస్య ప్రతిషేధో విధేరపి తాదృగ్జాతీయస్యేతి న్యాయాద్ వ్యతిక్రమభూమాఽస్తీతి ప్రతీయతే। ఉక్తేఽప్యపిశబ్దే సమాసనిర్దేశే తాదవస్థ్యం దోషస్య। తథా హి సమాసే ఏకార్థీభావాద్ వ్యతిక్రమలవ ఏక ఏవ పదార్థః సమ్పద్యతే నరసింహాదివత్। తతః పరం శ్రూయమాణోఽపి శబ్దస్తదితరమేవ పదార్థమాక్షిపతి। యథా రాజపురుషోఽప్యత్ర నాస్తీత్యుక్తే అన్యదీయపురుష ఏవ సముచ్చీయతే నచ రాజసమ్బన్ధీ హస్త్యాదిః। వ్యతిక్రమస్య లవమపి ఇతి అసమాసనిర్దేశే తు లవశబ్దాత్ పరం శ్రూయమాణోఽపి శబ్దః భూయాంసమాక్షిపతి। తచ్చ శ్రుతేన సమ్బన్ధినా వ్యతిక్రమేణైవ సమ్బధ్యతే। యథా రాజ్ఞః పురుషోఽప్యత్ర న విద్యతే ఇత్యుక్తే సముచ్చితో హస్త్యాదిః రాజ్ఞైవ సమ్బధ్యతే।

* తథాపీతి ఏకవాక్యే న సంగచ్ఛతే। తథాపీతి తచ్ఛబ్దార్థః పూర్వవాక్యోక్తం కిమప్యపేక్షతే। యద్యప్యేవమితి వాక్యద్వయేన తస్యార్థసఙ్గతిః। అతోఽత్ర కాన్తాఽసీతి పృథగ్వాక్యసమ్పాదయిత్రీ ప్రథమా విభక్తిరవశ్యం వాచ్యా, తదభావాద్ దోషః।

భగ్నప్రక్రమతా యథా—

“ఏవముక్తో మన్త్రిముఖ్యై రావణః ప్రత్యభాషత।”

అత్ర వచధాతునా ప్రక్రాన్తం ప్రతివచనమపి తేనైవ వక్తుముచితమ్। తేన “రావణః ప్రత్యవోచత” ఇతి పాఠో యుక్తః। ఏవం చ సతి న కథితపదత్వదోషః। తస్యోద్దేశ్యప్రతినిర్దేశ్యవ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్। ఇహ హి వచనప్రతివచనయోరుద్దేశ్యప్రతినిర్దేశ్యత్వమ్। (ణ, ఋ)*

(వి, ణ) భగ్నప్రక్రమతేతి— ప్రథమోపక్రాన్తరూపేణాకాఙ్క్షితం యాదృశం రూపం తాదృశరూపేణానుక్తిః తత్త్వమ్। ఏవముక్త ఇతి— స్పష్టమ్। అత్ర వచ్ధాతునా ఉద్దేశ్యే ప్రతివచనేఽపి వచ్ధాతునాఽపి ఆకాఙ్క్షా ఇతి దర్శయతి— ప్రత్యవోచతేతి। తథా చ కథితపదత్వదోషప్రసక్తిం నిరస్యతి ఏవమితి— తస్యోద్దేశ్యేతి— ఉద్దేశ్యే ప్రతినిర్దేశ్యతా అనేకవిధాః (౧) తత్ర విధేయతయా నిర్దేశ్యస్య ధర్మస్యైవ పునర్విధేయతయా ఆకాఙ్క్షితస్య ప్రతినిర్దేశః। యథాత్రైవ శ్లోకే రావణే విధేయతయా నిర్దిష్టస్య వచనస్య ప్రతివచనత్వేన విధేయతయా ప్రతినిర్దేశః। యథా వా—

ఉదేతి సవితా తామ్రస్తామ్ర ఏవాస్తమేతి చ। సమ్పత్తౌ చ విపత్తౌ మహతామేకరూపతా॥

ఇత్యత్ర ఏకరూపతాకథనాద్ ఉద్యత్సవితరి విధేయతయా నిర్దిష్టస్య తామ్రత్వస్య అస్తసవితర్యపి విధయతయా ప్రతినిర్దేశః। (౨) ఏకోద్దేశేన విధేయస్య విధేయాన్తరే ఉద్దేశ్యతయా ప్రతినిర్దేశ ఇత్యపరా। యథా— 'జితేన్ద్రియత్వం వినయస్య కారణం గుణప్రకర్షో వినయాదవాప్యతే' ఇత్యత్ర జితేన్ద్రియత్వేన విధేయస్య వినయకారణత్వస్య శరీరప్రవిష్టతయా విధేయస్య వినయస్య గుణప్రకర్షవిధౌ ఉద్దేశ్యతయా ప్రతినిర్దేశః। (3) ఏకవిధౌ ఉద్దిష్టస్య విధేయాన్తరేఽప్యుదేశ్యతయా ప్రతినిర్దేశ ఇత్యపరా। యథా— తే హిమాలయమామన్త్ర్య పునః ప్రేక్ష్య చ శూలినమ్।

(లో, ఋూ) తేనైవ వక్తుముచితం నతు భాషిధాతునా। తస్య కథితపదత్వస్య ఉద్దేశ్యప్రతినిర్దేశ్యవ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్।

అయమాశయః— యదేవోద్దిష్టం తదేవ ప్రతినిర్దేష్టుమిష్టమ్। తత్పూర్వోద్దిష్టశబ్దత్వేన సర్వనామ్నా వా ప్రతినిర్దేష్టవ్యమ్। ఏతదేవోదాహరణదర్శనేన ద్రఢయతి।

నాయం విధేయావిమర్శః, తథాపీత్యత్ర కదాపీత్యుక్తం విధేయతాం వినాఽపి నిర్దోషతాప్రతిపత్తేః। తథాపీత్యుచ్యమానం వాక్యభేదం వినా న లగతి వాక్యం చ న కేవలం షష్ఠ్యా సమ్భవతి। వాక్యభేదాకరణమేవాత్ర దోషః।

వాచ్యస్యానభిధానం చ ద్విధా— (౧) అవాచకస్య ద్యోతకాదేరనభిధానాద్। (౨) అన్యథావాచ్యస్య చాన్యథాభిధానాద్। ద్వితీయస్యేదముదాహరణమ్।

* భగ్నః ప్రక్రమః ప్రకరణం యత్ర తస్య భావః ఉపక్రమోపసంహారవైరూప్యమిత్యర్థః। అత్ర వచ్ధాతునోపక్రమ్య ధాత్వన్తరేణ ప్రతినిర్దేశే ప్రతీతిమాన్థర్యం దోషః। ఉద్దేశ్యోఽనువాద్యార్థః ప్రతినిర్దిశ్యతే విధీయతే యత్ర।

యథా—

“ఉదేతి సవితా తామ్రస్తామ్ర ఏవాస్తమేతి చ।”

ఇత్యత్ర యది పదాన్తరేణ స ఏవార్థః ప్రతిపాద్యతే తదాన్యోఽర్థ ఇవ ప్రతిభాసమానః ప్రతీతిం స్థగయతి। (త, లృ)x యథా వా—

“తే హిమాలయమామన్త్ర్య పునః ప్రేక్ష్య చ శూలినమ్।

సిద్ధం చాస్మై నివేద్యార్థం తద్విసృష్టాః ఖముద్యయుః॥”

అత్ర “అస్మై” ఇతి ఇదమా ప్రక్రాన్తస్య తేనైవ తత్సమానార్థాభ్యామేతదదః— శబ్దాభ్యాం వా పరామర్శో యుక్తో న తచ్ఛబ్దేన। (థ) యథా వా—

“ఉదన్వచ్ఛిన్నా భూః స చ పతిరపాం యోజనశతమ్।”

సిద్ధం చాస్మై నివేద్యార్థ తద్విసృష్టాః ఖముద్యయుః। ఇత్యత్ర సిద్ధార్థనివేదనవిధౌ ఉద్దిష్టస్య నత్రైవ విధేయే ఉద్దేశ్యతయా పునః ప్రతినిర్దేశ ఇత్యపరా। ఏతదుదాహరణం చ— యశోఽధిగన్తుమ్ ఇత్యాదికం దర్శయిష్యతే। తచ్చ తత్రైవ దర్శయిష్యామి।

(వి, త) ఇత్థమేవముక్త ఇత్యత్ర ప్రక్రమభఙ్గముదాహృత్య ప్రక్రమాభఙ్గముదాహరతి। యథా— ఉదేతీతి। అన్యోఽర్థ ఇవేతి నామవిశిష్టస్యైవ నామినో బోధ ఇతి మతే తామ్రరక్తశబ్దద్వయరూపవిశేషణభేదాద్ భేదావభాస ఇత్యర్థః। ప్రతీతిమ్ అభేదప్రతీతిమ్।

(వి, థ) ఏకవిధౌ ఉద్దిష్టస్య విధేయాన్తరేఽప్యుద్దేశ్యతయా ప్రతినిర్దేశే ప్రక్రమభఙ్గముదాహరతి— తే హిమాలయమితి। తే సప్తర్షయః సిద్ధమర్థం పార్వతీపరిణయఘటనారూపమ్। తద్విసృష్టాః శూలినా విసృష్టాః। తత్సమానార్థాభ్యామితి। నచ తత్సమానార్థకపదభేదాద్ భేదావభాస ఇతి వాచ్యమ్। సర్వనామ్నా ప్రథమోక్తనామవిశిష్టస్యైవ పరామర్శాత్ నత్వవిశిష్టస్య। న చైవం తత్పదేనాపి సర్వనామ్నా తథైవ పరామర్శాదదోష ఇతి వాచ్యమ్। తత్తు అత్ర అస్మై ఇతి ఇదమ్ శబ్దేన బుద్ధిస్థపురోవర్తితయా మహాదేవః పరామృష్టః। తచ్ఛబ్దేన విప్రకృష్టపరామర్శితయా తస్య పరామర్శః కర్తుం న శక్యతే ఇతి భావః।

(వి, ద) ధర్మిభేదభాసకత్వేన భేదావభాసాదేకోద్దేశేన విధేయస్య విధేయాన్తరోద్దేశ్యరూపేణ ప్రతినిర్దేశేఽపి తద్దోషముదాహరతి— ఉదన్వదితి। భూః ఉదన్వచ్ఛిన్నా

(లో, లౄ) ఉదేతీతి— ప్రతీతిం స్థగయతి। తథా చ సతి రసానుభవవిఘ్న ఇతి భావః।

× ఉదేతీతి। ఉదయే ఉద్దిష్టం యత్తామ్రత్వం తదేవాస్తమయే ప్రతివిధీయతే। అత్ర హి తేనైవ శబ్దేనోపాదానే యాదృశం తామ్రత్వముద్దిష్టం తాదృశమేవాస్తమయే ప్రతివిధీయతే। శబ్దాన్తరేణోపాదానే ఆశ్రయభేదాదినా తేషాం వైలక్షణ్యదర్శనాన్న తాదృశప్రతీతిరితి కేచిత్। యేషాం మతే శబ్దస్వరూపమపి విశేషణతయా పదార్థప్రతీతౌ భాసతే తేషాం విశేషణభేదాదేవ ప్రతీతిభేదః స్ఫుట ఏవ। స్థగయతీతి— పదాన్తరప్రతిపాద్యమానత్వప్రతిసన్ధానే అర్థాన్తరశఙ్కా ఇత్యర్థః। అతః భిన్నపదయోః సమానాకారప్రతీతిజనకత్వేఽపి అర్థాన్తరశఙ్కయా ప్రతీతిస్థగనమత్ర దోషః।

అత్ర— “మితా భూః పత్యాపాం స చ పతిరపామ్” ఇతి యుక్తః పాఠః। (ద)

ఏవమ్—

“యశోఽధిగన్తుం సుఖలిప్సయా వా మనుష్యసంఖ్యామతివర్తితుం వా।
నిరుత్సుకానామభియోగభాజాం సముత్సుకేవాఙ్కముపైతి సిద్ధిః॥”

అత్ర సుఖమీహితుమ్ ఇత్యుచితమ్। (ధ)*

అత్రాద్యయోః ప్రకృతివిషయః ప్రక్రమభేదః। తృతీయే పర్యాయవిషయః। చతుర్థే ప్రత్యయవిషయః। (జ) ఏవమన్యత్। ప్రసిద్ధిత్యాగో యథా—

“ఘోరో వారిముచాం రవః।”

అత్ర మేఘానాం గర్జితమేవ ప్రసిద్ధమ్— యదాహుః—

“మఞ్జీరాదిషు రణితప్రాయం పక్షిషు తు కూజితప్రభృతి।
స్తనితమణితాది సురతే మేఘాదిషు గర్జితప్రముఖమ్॥” ఇత్యాది। (ప)

అస్థానస్థపదతా యథా—

స చాపాం పతిః యోజనశతం వ్యాప్య తిష్ఠతీతి శేషః। అత్ర భువముద్దిశ్య ఉదన్వచ్ఛిన్నత్వే విధేయే ఉదన్వానపి విధేయః। తస్య యోజనశతవ్యాప్తివిధౌ ఉద్దేశ్యతయా అపాంపతిశబ్దేన ప్రతిర్నిర్దేశః కృత ఇతి దోషః। పాఠాన్తరేణ దోషం పరిహరతి— మితా భూరితి। అపాం పత్యా మితా పరిచ్ఛిన్నా ఇత్యర్థః।

(వి, ధ) ఏకవిధేయే ఉద్దిష్టస్య తత్రైవ విధేయే ఉద్దేశ్యతయా ప్రతినిర్దేశస్య ప్రత్యయార్థస్య క్రమభఙ్గముదాహరతి— యశోఽధిగన్తుమితి। యోద్ధుమ్ ఉద్వేజయన్తీం ద్రౌపదీం ప్రతి యుధిష్ఠిరస్యోక్తిరియమ్। యశోఽధిగమనస్య ముఖలాభస్య మనుష్యగణనాయామ్ ఆధిక్యరూపస్య మనుష్యసంఖ్యాతివర్త్తనస్య వేచ్ఛయా నిరుత్సుకానాముత్కణ్ఠారహితానామథ చ తదనుకూలచేష్టారూపాభియోగభాజామఙ్క సిద్ధిః సముత్సుకేవ ఉత్కణ్ఠితేవ ఉపైతీత్యర్థః। అత్ర నిరుత్సుకవిధావుద్దిష్టాయా ఇచ్ఛాయాస్తత్రైవ నిరుత్సుకత్వవిధౌ ఉద్దేశ్యతయా ప్రతినిర్దేశః। తత్రక్రమశ్చ తుమున్ప్రత్యయభేదేనోద్దేశకథనాత్ భగ్న ఇత్యర్థః।

(వి, న) అత్రాద్యయోరితి। ఏవముక్తో మన్త్రిముఖ్యైరిత్యత్ర "తే హిమాలయమామన్త్ర్య" ఇత్యత్ర చేత్యర్థః। తృతీయే ఉదన్వచ్ఛిన్నా ఇత్యత్ర చతుర్థే యశోఽధిగన్తుమిత్యత్ర।

(వి, ప) ప్రసిద్ధీతి। సమ్బన్ధివిశేషే ప్రసిద్ధార్థకస్య శబ్దస్య తాదృశసమ్బన్ధిని అప్రయోగస్తత్త్వమ్। ఘోర ఇతి— సమ్బన్ధివిశేషే ఏవ శబ్దవిశేషాణాం ప్రయోగ ఇత్యత్ర కావ్యప్రకాశకృదుక్తిసమ్వాదమాహ— మఞ్జీరాదిష్వితి। మఞ్జీరాదిషు సమ్బన్ధిషు ఇత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి।

(వి, ఫ) అస్థానస్థేతి— యాదృశస్థానసత్త్వే ఏవ యత్పదస్య బోధకతా

---

* అత్ర యశోఽధిగన్తుమితి తుమున్ప్రత్యయేన ప్రక్రమ్య సుఖలిప్సయేతి సన్ప్రత్యయస్యోపాదానాత్ ప్రక్రమభఙ్గః స చాత్ర ప్రత్యయభేదాదేవ।

ప్రసిద్ధిత్యాగః— ప్రసిద్ధిముల్లఙ్ఘ్య ప్రయోగః। అత్ర రవశబ్దేన మణ్డూకాదిప్రభవ ఏవ ప్రతీయతే నతు మేఘానాం గర్జనమ్। తత్ర రుద్రటోక్తం ప్రసిద్ధిమనువదతి— యదాహురితి।

"తీర్థే తదీయే గజసేతుబన్ధాత్ప్రతీపగాముత్తరతోఽస్య గఙ్గామ్।

అయత్నబాలవ్యజనీబభూవుర్హంసా నభోలఙ్ఘనలోలపక్షాః॥"

అత్ర తదీయపదాత్పూర్వం గఙ్గామిత్యస్య పాఠో యుక్తః। (ఫ, ఏ) ఏవమ్— "హితాన్న యః సంశృణుతే స కిం ప్రభుః।"

అత్ర సంశృణుత ఇత్యతః పూర్వం నఞః స్థితిరుచితా। అత్ర చ పదమాత్రస్యాస్థానే నివేశేఽపి సర్వమేవ వాక్యం వివక్షితార్థప్రత్యాయనే మన్థరమితి వాక్యదోషతా। ఏవమన్యత్రాపి। ఇహ కేఽప్యాహుః— "పదశబ్దేన వాచక ఏవ ప్రయోగో నిగద్యతే; నచ నఞో వాచకతా, నిర్వివాదాత్ స్వాతన్త్ర్యేణార్థబోధనవిరహాత్" ఇతి। యథా— "ద్వయం గతమ్" ఇత్యాదౌ త్వమిత్యనన్తరం చకారానుపాదానాదక్రమతా తథాత్రాపీతి। (బ)*

తద్భిన్నస్థానస్థత్వం తత్త్వమ్। త్వమస్య లోకస్య చ ఇత్యత్ర తు ఉత్తరపఠితనియతపదస్య తథాత్వమత్ర తు తన్నియమరహితపదస్యేతి భేదః। తీర్థే తదీయే ఇతి— అస్య రాజ్ఞో గజైః సేతుబన్ధాత్ ప్రతీపగాం గఙ్గామ్ ఉత్తరతో తదీయే గాఙ్గీయే తీర్థే ఉత్తరదిశి నభోలఙ్ఘనలోలపక్షా హంసా అయత్నబాలవ్యజనీబభూవురిత్యర్థః। సేతుబన్ధేన జలవృద్ధ్యా ప్రావృట్కాలబుద్ధ్యా ఉత్తరదిశి మానసరోవరగమనార్థం హంసా ఉడ్డీనా ఇతి భావః। అత్రేతి। గఙ్గాయాః। ప్రథమజ్ఞానే తత్పదేన తత్పరామర్శసమ్భవాత్।

(వి, బ) హితాన్న య ఇతి— హితాత్ జనాత్। హితమితి క్వచిత్పాఠః। అత్రేతి— క్రియాన్వయినో నఞః క్రియాసన్నిహితపాఠస్యైవౌచిత్యాత్। అత్ర వాక్యదోషతాముపపాదయతి। అత్ర చేతి— మన్థరమ్ అసమర్థమ్। హితాన్న య ఇతి అక్రమదోషోదాహరణమితి కేషాఞ్చిన్మతం దర్శయతి— ఇహ కేఽపీతి। పదశబ్దేనేతి। అపదస్థపదేత్యత్ర ద్వితీయపదశబ్దేన ఇత్యర్థః। వాచకమేవేతి పదాన్తరే యోగం వినా ప్రయోగాభావేన పఞ్చపదం త్రిపదమితి యథా న ప్రయోగః తథా నఞోఽపి ప్రతియోగిపదయోగం వినాఽప్రయోగాత్ న తత్ర వాచకతా, నియతపదత్వం నిర్వివాదమిత్యర్థః। ఘటాదిపదస్య తు స్వతః ప్రయోగాత్ తత్ర పదత్వం నిర్వివాదమిత్యర్థః। శక్తిమద్వర్ణమాత్రస్యైవ నైయాయికైః పదవ్యవహారాత్ ప్రాయశ ఇత్యుక్తమ్। యథా ద్వయమిత్యాదావితి। తత్తదత్రాక్రమత్వదోష ఏవేత్యర్థః। తథా చ అస్థానస్థపదత్వోదాహరణం తీర్థే తదీయే ఇత్యేవేత్యర్థః।

(లో, ఏ) తదీయ ఇత్యస్య పూర్వం గఙ్గామిత్యస్య పాఠో యుక్తః। తచ్ఛబ్దపరామృష్టానన్తరమేవ వక్తుముచితత్వాత్।

---

* అక్రమతాదోషే తు నాస్తి ప్రయోగనియమః కేవలం రచనావిశేషేణ తస్య దోషత్వాత్। అస్థానస్థపదే తు ప్రయోగనియమోఽస్తీతి తతో భేదః। అవ్యవధానేనైవ యత్రాభిమతప్రతీతిసామర్థ్యం తదేతస్య విషయః। అన్యః పునరితరస్య ఇతి కేచిత్।

అస్థానస్థసమాసతా యథా—

“అద్యాపి స్తనశైలదుర్గవిషమే సీమన్తినీనాం హృది

స్థాతుం వాఞ్ఛతి మాన ఏష ధిగితి క్రోధాదివాలోహితః।

ప్రోద్యద్దూరతరప్రసారితకరః కర్షత్యసౌ తత్క్షణాత్

ఫుల్లత్కైరవకోషనిఃసరదలిశ్రేణీకృపాణం శశీ॥"*

అత్ర కోపిన ఉక్తౌ సమాసో న కృతః, కవేరుక్తౌ కృతః। (భ, ఐ)+

వాక్యాన్తరపదానాం వాక్యాన్తరేఽనుప్రవేశః సఙ్కీర్ణత్వం యథా—

(వి, భ) అస్థానస్థేతి— యద్రసీయవ్యఞ్జకో యః సమాసస్తద్రసవ్యఞ్జకస్థానముపేక్ష్య స్థానాన్తరే తత్సమాసపాతస్తత్త్వమ్। అద్యాపీతి— సన్ధ్యాకాలే పర్య్యుషితకుముదకుడ్మలాన్నిఃసరతాం శ్రేణీభూతాలీనాం వర్ణనమిదమ్। అద్యాపీత్యాద్యుక్తక్రోధాదాలోహితః ప్రోద్యన్ అసౌ శశీ ఫుల్లతః కైరవకుడ్మలాదివ ఖడ్గపిధానరూపాత్కోషాత్ నిఃసరతామ్ అలీనాం శ్రేణీభూతం కృపాణం దూరతరం ప్రసారితః కరో రశ్మిరేవ తాదృశో హస్తో యేన తాదృశః సన్ తత్క్షణాత్ కర్షతీవేత్యన్వయః। "కోషోఽస్త్రీకుడ్మలే పాత్రే దివ్యఖడ్గపిధానకే" ఇతి కోషః। ఖడ్గాకర్షణేఽపి హస్తస్య దూరే ప్రసారణాత్। క్రోధబీజమాహ— అద్యాపీతి। సీమన్తినీనాం మానస్తావత్ స్తనరూపేణైవ దుర్గమాశ్రిత్యాఽన్యదా తిష్ఠతు, అద్యాపి మమోదయేఽపీతి తన్మాం ధిగితి క్రోధః। అత్రేతి కోపినశ్చన్ద్రస్య సమాసో దీర్ఘసమాసః।

(లో, ఐ) కోషః కుడఙ్మలమ్ ఖడ్గపిధానం చ।

---

* అసౌ దృశ్యమానః శశీ ఫుల్లత్ వికసత్ యత్ కైరవం తస్య కోషః కుడ్మలమేవ కోషః ఖడ్గపిధానం తస్మాన్నిఃసరన్తీ యా అలిశ్రేణీ భ్రమరపంక్తిః సైవ కృపాణం తాం తత్క్షణాత్ కర్షతి నిష్కాసయతి। తత్ర హేతుముత్ప్రేక్షతే— అద్యాపీతి। అద్యాపి మత్సాన్నిధ్యేఽపి ఏష మానః

(స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే) సీమన్తినీనాం కాన్తానాం హృది స్థాతుం వాఞ్ఛతి ధిక్ నిన్ద్యమిదమితి కోధాదివ ఆలోహితః ఆరక్తః కోపేన రక్తిమోదయాత్। కీదృశే హృది? స్తనావేవ శైలౌ తద్రూపేణ దుర్గేణ విషమ అనాక్రమణీయే। యద్వా స్తనలక్షణశైలదుర్గాభ్యాం విషమే అగమ్యే। శశీ కీదృశః— ప్రోద్యన్త ఏవ దూరతరం ప్రసారితాః కరాః కిరణా ఏవ హస్తా యేన తథాభూతః। ఖడ్గాకర్షణేఽపి కరస్య తథాత్వాత్; కేచిత్తు ప్రోద్యంశ్చాసౌ దూరతరప్రసారితకరశ్చేతి కర్మ్మధారయమాహుః।

అత్ర శశినో నాయకత్వం, మానస్య ప్రతినాయకత్వం వివక్షితమ్। తథా చ యథా కాన్తో జారవధార్థం ఖడ్గమాకర్షతి తథా శశీ మానవధార్థం ఖడ్గమాకర్షతీతి భావః।

+ పూర్వార్ద్ధే కోపినః కవినిబద్ధవక్తుః శశినః ఉక్తిః, తత్ర దీర్ఘసమాసో యుక్తః పరన్తు న కృతః। ఉత్తరార్ద్ధే దీర్ఘసమాసః కృతః స చ న యుక్తః, ఉత్తరార్ద్ధే కవేరుక్తౌ సమాసస్యానౌచిత్యాత్।

"చన్ద్రం ముఞ్చ కురఙ్గాక్షి! పశ్య మానం నభోఽఙ్గణే।"

అత్ర నభోఽఙ్గణే చన్ద్రం పశ్య మానం ముఞ్చేతి యుక్తమ్। "క్లిష్టత్వమ్ ఏకవాక్యవిషయమ్" ఇత్యస్మాద్ భిన్నమ్। వాక్యాన్తరే వాక్యాన్తరానుప్రవేశో గర్భితతా। యథా—

"రమణే చరణప్రాన్తే ప్రణతిప్రవణేఽధునా।

వదామి సఖి! తే తత్త్వం కదాచిన్నోచితాః క్రుధః॥" (మ)

అర్థదోషానాహ—

అపుష్టదుష్క్రమగ్రామ్యవ్యాహతాశ్లీలకష్టతాః।

అనవీకృతనిర్హేతుప్రకాశితవిరుద్ధతాః।

సన్దిగ్ధపునరుక్తత్వే ఖ్యాతివిద్యావిరుద్ధతే।

సాకాఙ్క్షతాసహచరభిన్నతాస్థానముక్తతా।

అవిశేషే విశేషశ్చానియమే నియమస్తథా।

తయోర్విపర్యయో విధ్యనువాదాయుక్తే తథా।

నిర్ముక్తపునరుక్తత్వమర్థదోషాః ప్రకీర్తితాః॥౫॥ (య, ఓ)

తద్విపర్యయో విశేషేఽవిశేషో నియమేఽనియమః। అత్రాపుష్టత్వం ముఖ్యానుపకారిత్వమ్ *యథా—

“విలోక్య వితతే వ్యోమ్ని విధుం ముఞ్చ రుషం ప్రియే!।

(వి, మ) సంకీర్ణమాహ— వాక్యాన్తరేతి। ముఞ్చ మానమితి। వృత్తావేవ అస్యాన్వయః స్పష్టః। అస్య క్లిష్టత్వే భేదమాహ— క్లిష్టత్వమేవేతి। గర్భితత్వమాహ— వాక్యాన్తరేతి। రమణే ఇతి— అత్ర రమణే చరణప్రాన్తపతితే సత్యధునా కోధో నోచిత ఇతి వాక్యస్య మధ్యే వదాభి సఖి తే తత్త్వమితి వాక్యమనుప్రవిష్టమ్।

(వి, య) ఇదానీ త్రయోవింశతిమర్థదోషానాహ— అర్థదోషానితి। ఖ్యాతేతి। ఖ్యాతవిరుద్ధతా విద్యావిరుద్ధతేతి దోషద్వయమ్। తయో విపర్యయావితి। అవిశేషే విశేషోక్తేవిపర్యయో విశేషేఽవిశేషోక్తిః। అనియమే నియమోక్తేర్విపర్యయశ్చ నియమేఽనియమోక్తిరిత్యర్థః। విధ్యయుక్తతాఽనువాదాయుక్తతా చేతి దోషద్వయమ్।

(వి, ర) ముఖ్యేతి— ముఖ్యో విధేయరూపః। అన్యత్ స్పష్టమ్। అధికపదాదస్య

(లో, ఒ) అర్థదోషానుద్దేశ్యక్రమప్రాప్తాన్। తాత్ప్రత్యయస్యాపుష్టాదిప్రత్యేకమన్వయః।

(లో, ఔ) ముఖ్యం ప్రకృతప్రతిపాద్యమ్। సమకాలమేవం వే ప్రతిభాగః, అత ఏవ

---

* యస్యార్థాభావేఽపి న వివక్షితార్థవిలమ్బః xxఽర్థోఽపుష్టః। స చ ద్వివిధా— అన్యలభ్యత్వాదనుపయోగాచ్చ। వ్యర్థమాహుర్గతార్థ యత్ యచ్చ స్యాన్నిష్ప్రయోజనమితి భోజరాజః। తత్ర ద్వితీయప్రకారస్యోదాహరణమాహ।

అత్ర వితతశబ్దో మానత్యాగం ప్రతి న కిఞ్చిదుపకురుతే। అధికపదత్వే పదార్థాన్వయప్రతీతేః సమకాలమేవ బాధప్రతిభాసః ఇహ తు పశ్చాదితి విశేషః। (ర, ఔ) దుష్క్రమతా యథా— “దేహి మే వాజినం రాజన్! గజేన్ద్రం వా మదాలసమ్।”

అత్ర గజేన్ద్రస్య ప్రథమయాచనముచితమ్। (ల)*

“స్వపిహి త్వం సమీపే మే స్వపిమ్యేవాధునా ప్రియ!”।

అత్రార్థో గ్రామ్యః। (వ)+

కస్యచిత్ ప్రాగుత్కర్షమపకర్షం వాభిధాయ పశ్చాత్తదన్య ప్రతిపాదనం వ్యాహతత్వమ్।

యథా—

"హరన్తి హృదయం యూనాం న నవేన్దుకలాదయః।

వీక్ష్యతే యైరియం తన్వీ లోకలోచనచన్ద్రికా॥"

భేదమాహ— అధికేతి। పల్లవాకృతిరక్తోష్ఠీత్యత్ర హ్యాకృతిశబ్దస్య నిష్ప్రయోజనత్వరూపో బాధోఽన్వయబోధసమకాలమేవ ప్రతిభాసత ఇత్యర్థః।

(వి, ల) దుష్క్రమతామాహ— దేహీతి। అత్రేతి— అధికమూల్యవస్తుప్రార్థనే సతి తత్రాసమ్మతిసమ్భావనయైవ న్యూనమూల్యప్రార్థనౌచిత్యాత్।

(వి, ల) స్వపిహీతి— నాయకం ప్రతి నాయికాయా ఉక్తిరియమ్। హే ప్రియ! ఏషా అహం స్వపిమి। త్వమపి సమీపే స్వపిహీత్యర్థః। గ్రామ్య ఇతి వైదగ్ధీరాహిత్యేనోక్త ఇత్యర్థః।

(వి, శ) వ్యాహతత్వలక్షణమాహ— కస్యచిదితి— తదన్యథాత్వముత్కర్షాన్యథాత్వమపకర్షః। అపకర్షాన్యథాత్వముపకర్షస్తత్ప్రతిపాదనమిత్యర్థః। తత్ర ప్రాగపకర్షే ఉదాహరతి హరన్తీతి— ఇయం లోకలోచనచన్ద్రికాసురూపా తన్వీ యైర్యువభిర్వీక్ష్యతే తేషాం యూనాం హృదయం నవేన్దుకలాదయో న హరన్తీత్యర్థః। అత్ర ఆదిపదాచ్చన్ద్రికాఽపి నిన్దితా, తన్వ్యాం

వాక్యదోషతా। ఇహ అర్థప్రత్యయానన్తరమ్, అత ఏవ అస్యార్థదోషత్వమ్। వివరం ఛిద్రం స్త్రీవరాఙ్గం వా అశ్లీలమ్। పుంధ్వజస్మారకత్వాత్।

---

* దృష్టోఽనుచితః క్రమో యత్ర తస్య భావః। దుష్క్రమత్వం లోకే శాస్త్రే చ సిద్ధస్య క్రమస్య వైపరీత్యమ్। ప్రధానస్యాసమ్భవే హి గౌణం నిర్దిశ్యతే। బహుమూల్యయాచనానన్తరం తద్దానాభావశఙ్కయాఽల్పమూల్యస్య యాచనం లోకవ్యవహారసిద్ధమ్। నహి తురఙ్గదానేఽశక్తస్య విముఖస్య వా మాతఙ్గదానప్రసఙ్గః। న చాయం శబ్దదోషః, ముఖ్యానుపకల్పయోరర్థధర్మత్వాత్।

+ గ్రామ్యత్వమ్—అర్థస్య వక్తురవిదగ్ధతాప్రతిపాదకత్వమ్। తదుక్తమ్—

స గ్రామ్యోఽర్థో రిరంసాదిః పామరైర్యత్ర కథ్యతే।

వైదగ్ధ్యవక్రిమలవం హిత్వైవ వనితాదిషు॥

అత్ర యేషామిన్దుకలా నానన్దహేతుస్తేషామేవానన్దాయ తన్వ్యాశ్చన్ద్రికాత్వారోపః।" (శ)+

హన్తుమేవ ప్రవృత్తస్య స్తబ్ధస్య వివరైషిణః।

యథాశు జాయతే పాతో న తథా పునరున్నతిః॥"

అత్రార్థోఽశ్లీల (ష)†

"వర్షత్యేతదహఃపతిర్న తు ఘనో, ధామస్థమచ్ఛం పయః।

సత్యం సా సవితుః సుతా సురసరిత్పూరో యయా ప్లావితః।

తదారోపాదుత్కర్షః ప్రతిపాదితస్తదాహ— అత్రేతి। ప్రాగుత్కర్షే తు యథా— 'తవ కర్ణేన్దునా తన్వి! నభసీన్దుస్తిరస్కృతః।' ఇతి।

(వి, ష) హన్తుమేవేతి। అప్రణిధానేన యుద్ధప్రవృత్తపురుషవర్ణనమిదమ్। స్తబ్ధస్య భద్రాభద్రావివేచినః వివరం పరస్య చ్ఛిద్రం తత్ర ఇచ్ఛామాత్రం నతు ప్రవృత్తౌ తదపేక్షా స్తబ్ధత్వాత్। అత్ర పుంసో లిఙ్గస్య ప్రతీతిః।

(వి, స) క్లిష్టత్వాద్యభావేఽపి కష్టగమ్యార్థత్వం తత్త్వమ్। వర్షతీతి— కస్యాశ్చిత్ కామిన్యాః కాన్తదూతీః ప్రతి అన్యాపదేశేన సోత్కణ్ఠవచనమిదమ్— అహః పతిః సూర్యో ధామస్థం స్వీయరశ్మిస్థమ్ ఏతద్ దృశ్యమానం పయో వర్షతి నతు ఘనో వర్షతి ఘనస్య సూర్యహస్తస్థానీయత్వాత్। తథా యయా సురసరితో గఙ్గాయాః పూరః ప్రవాహః ప్లావితః సా అర్థాత్ యమునా

(లో, అ) వర్షతీతి యమునా వ్యాసేనేతి। వృష్టియమునయోః సూర్యప్రభవత్వం న ఖలు కేనాప్తేనోక్తం, కిన్తు వ్యాసేన శ్రుత్యా వేదాచారచర్యయా చేతి। శ్రద్ధా సంప్రత్యయః। కస్యాశ్చిత్ కామిన్యాః కాన్తదూతీచ్ఛలాపదేశేన సోల్లుణ్ఠనవచనమిదమ్। అత్ర ప్రకృష్టతరః ప్రకృతోయమర్థః— స నాగరః సత్యవాగితి ప్రామాణికమేవేదమ్। తస్య దూతీనాం భవతీనాం వాచి సత్యప్రత్యయో యుజ్యతే। కిన్త్వహమేవ ముగ్ధా మిథ్యాప్రత్యయమేవ కరోమీతి। మృగీణాం మరుమరీచికాసు జలప్రత్యయో యథా, మమాపి భవతీషు సంప్రత్యయస్తథైవ।

+ వ్యాహతత్వం— పరస్పరవిరుద్ధత్వమ్। అత్ర పూర్వార్ద్ధే చన్ద్రకలాదయః యాన్ ప్రతి అసారతయా। ప్రతిపాదితాః తైరేవ ఉత్తరార్ద్ధే నాయికాయాం చన్ద్రికాత్వమ్ ఉత్కర్షాయారోప్యతే ఇతి వ్యాఘాతః।

† వివేచనారహితస్య యోద్ధుర్వర్ణనభిదమ్। హన్తుం హింసాం, యోనౌ తాడనవిశేషం చ కర్తుమేవ ప్రవృత్తస్య స్తబ్ధస్య అనమ్రస్య, ఉన్నతస్య చ వివరైషిణః పరచ్ఛిద్రాన్వేషిణః, స్త్రీవరాఙ్గాన్వేషిణః అస్య దుష్టస్య లిఙ్గస్య చ యథా ఆశు పాతః అపచయః వీర్యత్యాగాత్ శైథిల్యం చ జాయతే తథా ఉన్నతిరుపచయో దృఢతా (ఉద్గమః) చ పునః న జాయతే।

పదాన్తరప్రతిపాదితోఽప్యయమర్థోఽశ్లీల ఏవేతి పదవాక్యాశ్లీలతోఽస్య భేదః। తత్ర సాధనాదిపదానామ్ ఏవ అశ్లీలతా, సేనాదిపదైస్తదర్థప్రతిపాదనేఽశ్లీలత్వాభావాత్।

వ్యాసస్యోక్తిషు విశ్వసిత్యపి న కః, శ్రద్ధా న కస్య శ్రుతౌ,

న ప్రత్యేతి తథాపి ముగ్ధహరిణీ భాస్వన్మరీచిష్వపః॥" (స, అ)

అత్ర యస్మాత్ సూర్యాద్ వృష్టేర్యమునాయాశ్చ ప్రభవస్తస్మాత్తయోర్జలమపి సూర్యప్రభవమ్। తతశ్చ సూర్యమరీచీనాం జలప్రత్యయహేతుత్వముచితమ్। తథాపి మృగీ భ్రాన్తత్వాత్ తత్ర జలప్రత్యయం న కరోత్యయమప్రస్తుతోఽప్యర్థో దుర్బోధః, దూరే చాస్మాత్ ప్రస్తుతార్థబోధ ఇతి కష్టార్థత్వమ్। (హ)

"సదా చరతి ఖే భానుః సదా వహతి మారుతః।

సదా ధత్తే భువం శేషః సదా ధీరోఽవికత్థనః॥" (క)

సవితుః సూర్యస్య సత్యం సుతా। కథమేతన్నిశ్చితమ్ ఇత్యత్రాహ— వ్యాసస్యేతి— వృష్టియమునయోః సూర్యప్రభవత్వం న ఖలు కేనచిదనాప్తేనోక్తం, కిన్తు వ్యాసేన శ్రుత్యా వేదాపరపర్యాయనామ్నా చేతి। అపి జిజ్ఞాసాయామ్। "ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిస్తతశ్చాన్నం తతః ప్రజాః" ఇతి। ఏవంరూపాసు కాలిన్ద్యాః సూర్యకన్యాత్వబోధికాసు చ వ్యాసోక్తిషు కో జనో న విశ్వసితి కస్య జనస్య వా ఏవమర్థికాయాం శ్రుతౌ వేదే న శ్రద్ధా? అపి తు సర్వ ఏవ విశ్వసితి

సర్వస్య చ శ్రద్ధాః తథా చ హరిణ్యా అపి తత్ర విశ్వాసశ్రద్ధౌచిత్యమేవ। తథాపి ముగ్ధా మూఢా హరిణీ భాస్వన్మరీచిషు అధికరణేషు జలం న ప్రత్యేతి। ధామస్థమచ్ఛం పయ ఇత్యనేన పయసః సూర్య్యమరీచివృత్తితయా వ్యాసశ్రుతిభ్యాం బోధితత్వేన తథా ప్రత్యయౌచిత్యాత్।

(వి, హ) అత్ర వివక్షితార్థస్య కష్టబోధత్వం దర్శయతి— అత్రేతి। ప్రభవో జనకమ్ తయోర్జలమపీతి వృష్టేర్యమునాయాశ్చ ఇత్యర్థః। సూర్య్యజన్యవృష్టిజలేనైవ నదీపూరణాత్ యమునాయాశ్చ వృష్టిజనకప్రత్యయహేతుత్వముచితమిత్యర్థః। జలస్య తద్ధామస్థత్వేనోక్తత్వాత్। భ్రాన్తత్వాత్ తత్రేతి। తత్ర మరీచిష్వధికరణేషు యమునాజలస్య సూర్య్యప్రభవత్వప్రదర్శనాత్ పిపాసయా యమునాయామేవ ప్రవర్త్తతే తత్ర న జలాప్రత్యయః। మరీచిషు తత్తుల్యామ్భ్రమాన్న ప్రత్యేతి ఇత్యేతత్ప్రదర్శనార్థమయమప్రస్తుతోఽర్థ ఇతి। అత్ర హి అప్రస్తుతప్రశంసానామాలఙ్కారః। అప్రాకరణికకథనాత్ ప్రాకరణికప్రత్యాయనరూపః। ప్రాకరణికశ్చాత్ర న్యాయసిద్ధేఽప్యర్థే భ్రాన్తానాం జనానాం ప్రత్యయాభావ ఇత్యేవంరూపః। అప్రాకరణికస్తు మృగ్యా జలప్రత్యయరూపః।

(వి, క) అనవీకృతమాహ సదేతి— ధీరోఽవికత్థనః। నఞః ప్రశ్లేషః। కథితపదాదస్య భేదమాహ– అత్రేతి। పర్యాయాన్తరేణ సమానార్థకేన విచ్ఛిత్త్యనన్తరం ప్రకారకృతో భఙ్గీభేదః। తథాపీతి— ప్రకారకృతభఙ్గీభేదాభావాదనవీకృతత్వమేవేత్యర్థః యథా— “సదా చరతి ఖే భానుర్నిత్యం వహతి మారుతః। ధత్తే క్ష్మాం సర్వదా శేషోఽజస్రం ధీరోఽవికత్థనః॥” అత్ర సదానిత్యసర్వదాజస్రపదానాం సమానార్థతా సమానప్రకారతా చ। భానుః సదేతి— షష్ఠాంశవృత్తే రాజ్ఞోఽపి షష్ఠాంశగ్రహణం ప్రజాపాలనరూపో ధర్మ ఏషః సదైవేత్యర్థః। అత్ర సదాసతతశబ్దయోః సమానప్రకారకత్వసమానార్థకత్వేఽపి రాత్రిన్దివమిత్యత్రార్థస్యైవ సామ్యం రాత్రిత్వదివాత్వ ప్రకారభేదః।

అత్ర సదేత్యనవీకృతత్వమ్। అత్రాస్య పదస్య పర్యాయాన్తరేణోపాదానేఽపి యది నాన్యద్విచ్ఛిత్యనన్తరం తదాస్య దోషస్య సద్భావ ఇతి కథితపదత్వాద్ భేదః। (ఆ)* నవీకృతత్వం యథా—

“భానుః సకృద్యుక్తతురఙ్గ ఏవ రాత్రిన్దివం గన్ధవహః ప్రయాతి।
బిభర్తి శేషః సతతం ధరిత్రీం షష్ఠాంశవృత్తేరపి ధర్మ ఏషః॥”+

“గృహీతం యేనాసీః పరిభవభయాన్నోచితమపి
ప్రభావాద్ యస్యాభూన్న ఖలు తవ కశ్చిన్న విషయః।
పరిత్యక్తం తేన త్వమపి సుతశోకాన్న తు భయాద్
విమోక్ష్యే శస్త్ర! త్వామహమపి యతః స్వస్తి భవతే॥”

అత్ర ద్వితీయశస్త్రమోచనే హేతుర్నోక్త ఇతి నిర్హేతుత్వమ్। (ఖ, ఇ)

(వి, ఖ) నిర్హేతుమాహ— గృహీతమితి— హేత్వాకాఙ్క్షాసత్త్వేఽపి హేత్వనుక్తిస్తత్త్వమ్। కర్ణక్రోధాన్ త్యజ్యమానమస్త్రం సమ్బోధ్య అశ్వత్థామ్న ఉక్తిరియమ్। హే శస్త్ర! త్వం యేన మమ పిత్రా బ్రాహ్మణజాతేర్నోచితమనుచితమపి పరిభవభయాద్ ద్రుపదనృపతితః పరిభవభయాద్ గృహీతమాసీః, తథా యస్య మమ పితుః ప్రభావాత్ తవ ఖలు న విషయో న కశ్చిద్ అభూదిన్ద్రోఽపి త్వద్విషయ ఆసీదిత్యర్థః। తేన మమ పిత్రా సుతస్య హతత్వేన శ్రుతస్య మమ శోకాత్ నతు భయాత్ పరిత్యక్తమసి అహమపి యతస్త్వాం విమోక్ష్యే, అతః స్వస్తి భవతే ఇత్యర్థః। అత్రేతి— ద్వితీయమశ్వత్థామ్నః శస్త్రమోచనమ్। తత్ర చాహమపి ఇత్యపికార ఏవ హేత్వాకాఙ్క్షోత్థాపకః।

(లో, ఆ) అస్యేత్యనన్తరం సదేతి శేషః। పర్యాయాన్తరేణ సర్వదేత్యాదినా।

(లో, ఇ) శస్త్రమోచన ఇత్యత్ర అశ్వత్థామ్న ఇతి శేషః।

---

* అనవీకృతః— భఙ్గ్యన్తరేణ ప్రకారాన్తరేణ యన్నవత్వం తన్న ప్రాపితః। యత్ర ఏకభఙ్గీనిర్దిష్టోఽనేకార్థః సోఽనవీకృతార్థః। అత్రోదాహరణే సర్వేష్వర్థేషు "సదా" ఇత్యేకా భఙ్గీః భఙ్గ్యన్తరాభావాన్న నవీకృతమిత్యర్థః। అత్ర పిష్టపేషణన్యాయేన ఏకప్రకారకార్థశ్రవణేన సహృదయోద్వేజకత్వం దూషకతాబీజమితి నిత్యోఽయం దోషః।

విచ్ఛిత్తిః కాన్తిపోషకమనోవ్యాపారవిశేషః। యత్తదాదిశబ్దానామసకృత్ ప్రయోగేఽపి కథితపదత్వం న శఙ్కనీయం, తదర్థానాం శబ్దాన్తరేణ నిర్దేష్టుమశక్యత్వాత్। యథా— "తే దేశాస్తే జనపదా" ఇత్యాదౌ "స కిం సఖే"త్యాదౌ చ శబ్దాన్తరేణ వివక్షితోఽర్థః ప్రతిపాదయితుం న శక్యతే। తస్మాదత్ర న కథితపదత్వం పరం విచ్ఛిత్తిభేదాభావ ఏవ దోషః। అత ఏవ ప్రకారకార్థాభిధానేఽనవీకృతం— భిన్నప్రకారేణార్థాభిధానే తు నవీకృతమితి అర్థదోషతాఽస్య।

\+ సకృత్ సతతం రాత్రిన్దివమ్ ఇతి భఙ్గీభేదేన ప్రకారభేదేనోక్తః। అత్ర వాచ్యార్థబోధకాలే భిన్నభిన్నప్రకారేణ బోధాన్నవీకృతత్వమ్।

అత్ర యథా ద్రోణాచార్యకర్తృకశస్త్రమోచనే, "సుతశోకాత్" ఇతి హేతురుక్తస్తథాఽశ్వ-

---

"కుమారస్తే నరాధీశ! శ్రియం సమధిగచ్ఛతు।"

అత్ర త్వం మ్రియస్వేతి విరుద్ధార్థప్రకాశనాత్ ప్రకాశితవిరుద్ధత్వమ్।¶ (గ)

"అచలా అబలా వా స్యుః సేవ్యా బ్రూత మనీషిణః।"

అత్ర ప్రకరణాభావాచ్చాన్తశృఙ్గారిణోః కో వక్తేతి నిశ్చయాభావాత్ సన్దిగ్ధత్వమ్।+ (ఘ)

“సహసా విదధీత న క్రియామవివేకః పరమాపదాం పదమ్।

వృణుతే హి విమృశ్యకారిణం గుణలుబ్ధాః స్వయమేవ సమ్పదః॥”

అత్ర ద్వితీయార్ద్ధవ్యతిరేకేణ ద్వితీయపాదస్యైవార్థ ఇతి పునరుక్తతా। (జ)X

(వి, గ) ప్రకాశితవిరుద్ధార్థమాహ— కుమారస్తే ఇతి। కుమారః పుత్రః। అత్రేతి పితృమరణానన్తరమేవ పుత్రస్య శ్రీలాభః ప్రాయశ ఇతి భావః।

(వి, ఘ) సన్దిగ్ధమర్థమాహ— అచలా ఇతి। అత్రేతి— ఉక్తినిశ్చయాభావాద్ అచలా ఏవ అబలా ఏవ వా సేవ్యా ఇతి నిశ్చయాభావాత్ సన్దేహ ఇత్యర్థః।

(వి, జ) పునరుక్తమర్థమాహ— సహసేతి— అవివేకోఽవిమృశ్యకారితా స తు ఆపదాం పదమ్ ఆపజ్జనక ఇత్యర్థః। అనేకకారణస్య కార్యవ్యాపకత్వాదవిమృశ్యకారితాయా ఆపద్వ్యాపకత్వం దర్శితమ్। ఈదృశాన్వయవ్యాప్త్యా లభ్యాం వ్యతిరేకవ్యాప్తిమాహ— వృణుతే హి ఇతి। విమృశ్యకారితా అవిమృశ్యకారితారూపస్య వ్యాపకస్య వ్యతిరేకస్తస్యాపద్రపవ్యాప్యాభావరూపాణాం సమ్పదాం వ్యాప్యతామాహ— గుణలుబ్ధా ఇతి। యత్ర విమృశ్యకారితా తత్ర సమ్పద ఇత్యర్థః। అత్రేతి— ద్వితీయార్ద్ధవ్యతిరేకేణ ద్వితీయార్ద్ధలబ్ధవ్యతిరేకవ్యాప్త్యా ద్వితీయస్యైవ ద్వితీయపాదలబ్ధాన్వయవ్యాప్తేరేవేత్యర్థః। అన్వయవ్యాప్తేరేవ పర్యవసితోఽర్థో వ్యతిరేకవ్యాప్తిః। సోఽర్థః ద్వితీయార్ద్ధక్తివ్యతిరేకవ్యాప్త్యా ఉక్త ఇత్యతః పునరుక్త ఇత్యర్థః।

త్థామకర్త్రృకశస్త్రమోచనే “పితృశోకాత్” ఇతి హేతుర్వక్తవ్యః, స చ నోక్త ఇతి నిర్హేతుత్వమ్।

¶ విరుద్ధమతికృద్ దోషే శబ్దస్యోభయార్థతా, అత్ర న తథేతి భేదః। తత్ర శబ్దశక్తిమూలా విరుద్ధా ప్రతీతిః। అత్ర అర్థసామర్థ్యనిబన్ధనేతి భేదః।

+ తాత్పర్యజ్ఞానాధీనా హి శాబ్దీ ప్రమా। తాత్పర్యం చ। ప్రకరణాదిభిరవసీయతే। అత్ర ప్రకరణాద్యభావేన శమరసే శృఙ్గారరసే వా వక్తుస్తాత్పర్యమితి నిశ్చయాభావాత్ సన్దిగ్ధత్వం వాక్యార్థస్య।

× పునరుక్తం ద్విధా— ఏకార్థశబ్దగతమర్థగతం చ। ఆద్యం కథితపదత్వేన సంగృహీతం వాక్యదోషే। అన్త్యం శబ్దపరివృత్తిసహత్వాదర్థదోషః। తచ్చ పదార్థవాక్యార్థగతత్వేన ద్వివిధమ్। తత్రాన్త్యముదాహరతి— సహసేతి। పునరుక్తస్తావచ్ఛబ్దేన అవగతత్వే సతి పునస్తద్వాచకేన పర్యాయాన్తరేణ ఏవ ప్రతిపాదితః। అర్థేన ప్రతిపన్నస్య ప్రతిపాదనేఽపుష్టత్వముక్తమ్। తస్యైవ పదస్యోపాదానే తు కథితపదత్వమ్। అత్రోదాహరణే తు “అవివేకః

ప్రసిద్ధివిరుద్ధతా యథా—

“తతశ్చచార సమరే శీతశూలధరో హరిః।”

అత్ర హరేః శూలం లోకేఽప్రసిద్ధమ్। యథా వా—

“పాదాఘాతాదశోకస్తే సఞ్జాతాఙ్కురకణ్టకః।”

అత్ర పాదాఘాతాదశోకేషు పుష్పమేవ జాయత ఇతి ప్రసిద్ధం న త్వఙ్కుర ఇతి కవిసమయఖ్యాతివిరుద్ధతా।*

“అధరే కరజక్షతం మృగాక్ష్యాః” ।

అత్ర శృఙ్గారశాస్త్రవిరుద్ధత్వాద్ విద్యావిరుద్ధతా। ఏవమన్యశాస్త్రవిరుద్ధత్వమపి। (చ)

“ఐశస్య ధనుషో భఙ్గం క్షత్రస్య చ సమున్నతిమ్।
స్త్రీరత్నం చ కథం నామ మృష్యతే రావణోఽధునా॥”

అత్ర స్త్రీరత్నముపేక్షితుమిత్యాకాఙ్క్షతా। (ఛ)x

(వి, చ) ప్రసిద్ధివిరుద్ధమాహ— ప్రసిద్ధీతి। కవిప్రసిద్ధివిరుద్ధత్వం తత్త్వమ్। కీర్త్తిధావల్యవర్ణనాదావన్యలోకప్రసిద్ధివిరోధస్తు న దోషః। తత్ర ఇతి। శీతేతి— శీత శిలాఘర్షణేన తనూకృతమ్। హరిః కృష్ణః। అత్రేతి— లోకే కవిలోకే। పాదాఘాతాదితి। తే పాతాఘాతాదితి అన్వయః। అత్రేతి— నత్వఙ్కుర ఇతి। న చ కుసుమం కృతదోహదం త్వయా ఇతి కాలిదాసకావ్యే దోహదస్యాపి వర్ణనాత్ కథమఙ్కురో న ప్రసిద్ధ ఇతి వాచ్యమ్? “కవీనాం సత్యర్థేఽపి ప్రసిద్ధిరసత్యేఽపి ప్రసిద్ధిః” ఇతి అఙ్కురస్య కేనాపి కవినా అవర్ణనాద్ దోష ఇత్యర్థః। అప్రయుక్తత్వం తు పదస్య నార్థస్య, ఇతి అతోఽత్ర న తత్ ప్రసక్తిః। విద్యావిరుద్ధమాహ— అధరే ఇతి। విద్యాశాస్త్రమ్। ఏవమన్యేతి— ‘స్నాతి రాత్రౌ బుధః సదా’ ఇతి ధర్మశాస్త్రస్య, ‘శూరో నీతిం వినా జయీ’తి నీతిశాస్త్రస్య, ‘జ్వరవాన్ స్నాతుమర్హతి’ ఇతి వైద్యశాస్త్రస్య విరుద్ధమ్।

(వి, ఛ) సాకాఙ్క్షతామాహ— ఐశస్యేతి। ఉపాత్తపదార్థాన్వయభ్రమవిషయత్వే సతి అనుపాత్తపదార్థసాకాఙ్క్షత్వం తత్త్వమ్। న్యూనపదత్వే తు న తాదృశో భ్రమ ఇతి భేదః। ఐశస్యేతి। కథం మృష్యతే కథం సహతే కథం న ద్వేష్టి ఇత్యర్థః। ఇయముక్తిశ్చ ద్వేష్యవస్తున్యేవ

పరమాపదాం పదమ్" ఇత్యుక్తే "వివేకీ సమ్పదాం పరం పదమ్" ఇతి వ్యతిరేకవ్యాప్త్యావగమ్యతే। తథాపి "వృణుతే" ఇత్యాదినా తస్యైవార్థస్య పునః ప్రత్యాయనాత్ పునరుక్తేత్యర్థః।

* యత్రార్థే న ప్రసిద్ధిస్తత్ర ప్రసిద్ధివిరుద్ధః। స ద్వివిధః లోకప్రసిద్ధివిరుద్ధః కవిప్రసిద్ధివిరుద్ధశ్చ। క్రమేణ తదుదాహరతి।

x ఉపేక్షితుమిత్యనుపాదానే స్త్రీరత్నస్యోపేక్షణీయత్వం లభ్యతే, నచ తద్వివక్షితం, స్త్రీరత్నస్య అద్వేష్యత్వాత్, ప్రత్యుత ప్రార్థనీయత్వాత్। తథాచ ఆసత్త్యభావాత్ అన్వయాభావే సాకాఙ్క్షత్వమ్। అధ్యాహృతేనార్థేన యత్రాన్వయోపపత్తిస్తత్ర న్యూనపదత్వమితి తతోఽస్య భేదః।

నిర్హేతుతాయాం హేతోరాకాఙ్క్షితత్వమాత్రమ్, అత్ర తు న హేతోరాకాఙ్క్షితత్వమితి తతోఽస్య భేదః।

సజ్జనో దుర్గతౌ మగ్నః కామినీ గలితస్తనీ।

"ఖలః పూజ్యః సమజ్యాయాం తాపాయ మమ చేతసః॥" (జ)x

అత్ర సజ్జనః కామినీ చ శోభనౌ తత్సహచరః ఖలోఽశోభన ఇతి సహచరభిన్నత్వమ్।

"ఆజ్ఞా శక్రశిఖామణిప్రణయినీ శాస్త్రాణి చక్షుర్నవం

భక్తిర్భూతపతౌ పినాకిని పదం లఙ్కేతి దివ్యా పురీ।

ఘటతే స్త్రీరత్నం తు న ద్వేషయోగ్యమిత్యతః స్త్రీరత్నోపేక్షా ఏవ ద్వేషయోగ్యా ఇత్యత ఉపేక్షితుమిత్యాకాఙ్క్షతి ఇత్యాహ— అత్రేతి। అత్ర కర్మపదోత్తరచకారస్య కర్మాన్తరేణ సహైక క్రియాన్వయిత్వం ప్రత్యాయ్యతే ఇత్యతః స్త్రీరత్నస్యాపి మృష్యతిక్రియాన్వయిత్వభ్రమః। అత్ర చ రావణ ఇత్యేవ పాఠో యుక్తో న భార్గవ ఇతి తస్య జితేన్ద్రియస్య స్త్రీరత్నోపేక్షాయాం ద్వేషాభావేన మృష్యతే తదాకాఙ్క్షత్వాభావాత్।

(వి, జ) సహచరభిన్నత్వమాహ— సజ్జన ఇతి। సమజ్యాయాం సమాజే। ఉత్కృష్టనికృష్టయోరేకక్రియాన్వయిత్వేన కథనం తత్త్వమ్।

(వి, ఝ) అస్థానముక్తతామాహ— అస్థానే సమాపనయోగ్యస్థానే ముక్తతా సమాప్తతా తత్త్వమ్। ఆజ్ఞేతి— సీతాపరిణయప్రార్థనాయ రావణేన ప్రేషితం తత్పురోహితం శౌష్కలం ప్రతి జనకపురోహితస్య శతానన్దస్య రావణప్రశంసాపూర్వకోపేక్షావాక్యమిదమ్। అహో ఆశ్చర్యమీదృగ వరో న లభ్యతే। యతస్తస్య ఆజ్ఞా శక్రశిఖామణేః ప్రణయినీ, మణిరివ తదాజ్ఞాపి శిఖాయాం శక్రేణ ధార్యత ఇత్యర్థః। తథా శాస్త్రాణ్యేవ నవం నవీనం చక్షుః శాస్త్రదృష్ట్యైవ కర్మకరణాత్। తథా భూతానాం ప్రాణినాం పత్యౌ పినాకిని మహేశే భక్తిః। తథా లఙ్కేతి దివ్యాపురీ పదం నివాసస్థానమ్। తథా ద్రుహిణస్య బ్రహ్మణోఽన్వయే కులే ఉత్పత్తిః। ఏతాని సర్వాణ్యేవ ఉత్కర్షహేతవః సన్తి ఏవ చేత్ యది ఏష రావణో న స్యాత్ దుర్వృత్తత్వేన ఖ్యాతనామా లోకానామపకారకత్వేన ఆర్త_రవకారకశ్చ యది న స్యాత్తదా ఈదృగ్వరో న లభ్యతే ఇత్యర్థః।

(లో, ఈ) ఆజ్ఞా శక్రేతి— ద్రుహిణో బ్రహ్మ। ఈదృగుక్తప్రకారగుణవిశిష్టో వరో జామాతా శ్రేష్ఠో వా। రావణః జగదాక్రన్దకారీ। అయమర్థః— అస్మిన్ దశముఖే సర్వే గుణాః సన్తి। జగదాక్రన్దకారిత్వం దోషః। అతశ్చ రావణపదస్యార్థాన్తరసంక్రమణాద్ వాచ్యత్వేనైవ దోషాస్పదత్వమ్। ఏతావత్రైవ వాక్యం సమాపయితుముచితమ్। యత్ పునరుక్తం క్వ ను పునరిత్యాది తేన పూర్వస్థానేఽర్థప్రతిపాదనం న త్యక్తమిత్యపదముక్తతేయం దోషః। నను క్వ పునరిత్యాదిసమర్థకవాక్యత్వేన పునరుక్తమితి వాచ్యమ్? రావణస్యార్థస్య ప్రయుక్తతాపాదనార్థమేవ వక్తుమ్ ఇత్యస్య

---

x సహచరేషు సమభివ్యాహృతేషు సహచరేభ్యః సమభివ్యాహృతేభ్యో వా భిన్నః విజాతీయః విజాతీయత్వం చ ఉత్కృష్టత్వాపకృష్టత్వాభ్యామ్। సతామసతాం వా సాహచర్యేణ తదితరాభిధానం దోషః। అత్ర ఉత్కృష్టమారురుక్షోశ్చిత్తస్య తత్పరిహారేణ నికృష్టారోహణం విలమ్బః।

ఉత్పత్తిర్ద్రుహిణాన్వయే చ తదహో నేదృగ్వరో లభ్యతే

స్యాచ్చేదేష న రావణః క్వ ను పునః సర్వత్ర సర్వే గుణాః?॥"

అత్ర న రావణ ఇత్యేతావతైవ సమాప్యమ్। (ఝ, ఈ)*

"హీరకాణాం నిధేరస్య సిన్ధోః కిం వర్ణయామహే।

అత్ర రత్నానాం నిధేరిత్యవిశేష ఏవ వాచ్యః। (ఇ)§

"ఆవర్త ఏవ నాభిస్తే నేత్రే నీలసరోరుహే।

తస్మాదయం త్యాజ్య ఏవ ఇతి భావః। పునరాహ— క్వ పునరితి। సర్వత్ర జనే సర్వే ధర్మాః క్వ ను గుణాః? కశ్చిద్ధర్మో దోషోఽపీత్యర్థః। తథా చ సర్వేషాం దోషమిశ్రితా ఏవ గుణా ఇత్యర్థః। నతు క్వ ను సర్వే గుణా ఇత్యర్థః। సర్వగుణాసత్త్వస్యానుక్తత్వాత్తత్సమర్థనానౌచిత్యాత్

సర్వగుణసత్త్వముక్త్వా కిఞ్చిద్దోషసత్త్వస్యైవోక్తత్వాత్। అత్రేతి। న రావణ ఇత్యన్తస్యైవ రావణత్యాగార్హత్వాత్। క్వ ను పునరిత్యాదేః తత్పరిగ్రహార్హత్వాదేవ।

(వి, ఞ) అవిశేషే విశేషోక్తిమాహ— హీరకాణామితి— అత్రేతి। ఉత్కర్షాపర్యాప్త్యా హ్యావర్ణనీయత్వం వక్తుముచితమ్। రత్నాన్తరాసత్త్వే తు హీరకమాత్రార్థోత్కర్షాపర్యాప్తిబోధ ఇతి భావః।

(వి, ట) అనియమే నియమోక్తిమాహ— ఆవర్త ఏవేతి। వలయః స్త్రీవలయః। అత్ర నాభ్యాదిషు ఆవర్తాదయో రూప్యత్వేన విధేయాస్తత్ర నాభిరేవావర్త ఇతి కరణే ఆవర్తరూపణయోగ్యస్య అన్యతరస్య వ్యావర్తనార్థమేవకారో దాతవ్యః। ఏవమ్ 'ఆవర్త ఏవ' ఇతి కరణే తు నాభ్యాం రూపణయోగ్యవాపీధర్మాన్తరభావేన వ్యావర్తనీయాభావాత్తాదృశనియమార్థక ఏవకారో

వాక్యస్య తథాప్రయుక్తత్వేన సమర్థనస్యానౌచిత్యాత్। తథా సతి యుక్తత్వేన వక్తుమిష్టం వాక్యం యుక్తముక్తం స్యాత్।

---

* అస్థానయుక్తతామాహ— అస్థానే యుక్తః సమ్బన్ధః। తత్ర సమ్బన్ధ ఉపసంహారో విరుధ్యతే। సూత్రే అపదముక్త ఇతి పాఠాన్తరమ్। తదా అపదే అస్థానే అర్థేన ముక్త ఇత్యర్థః। ఆజ్ఞేతి। బాలరామాయణే జనకం ప్రతి శతానన్దస్యోక్తిరియమ్। అత్ర రావణపదేనైవ అర్థాన్తరసంక్రమితతయా సర్వోద్వేజకత్వముప్రస్థాపయతా నాయం వరయోగ్య ఇతి వివక్షితోఽర్థః పర్యవస్యతి। అతోఽత్రైవ వాక్యసమాప్తిరుచితా। యత్తు క్వ ను పునరిత్యాదిదోషసమర్థనం తద్ వివక్షితార్థస్య ప్రాతికూల్యమావహతి। ఇప్సితస్యైవ దోషసమర్థనముచితం, నతు జిహాసితస్య ఇతి భావః।

అత్ర విరుద్ధప్రతీతిరేవ దోషబీజమ్। అతో నిత్య ఏవాయం దోషః। నచ ప్రకాశితవిరుద్ధతాన్తర్భావః। తస్య స్థానవిశేషయోగమనపేక్ష్య ప్రవృత్తేః। అత్ర తాత్పర్యవిరుద్ధస్యైవాభిధానాచ్చ।

§ బహువ్యాపకం సామాన్యమ్। అల్పవ్యాపకో విశేష ఇతి। రత్ననిధేరితి సామాన్యే వక్తవ్యే హీరకనిధేరితి రత్నవిశేషస్యోక్తౌ అవిశేషే (సామాన్యే) విశేషోక్తిరితి దోషః।

“4తరఙ్గావలయస్తేన త్వం లావణ్యామ్బువాపికా॥”

అత్రావర్త_ ఏవేతి నియమో న వాచ్యః। (ట)

“యాన్తి నీలనిచోలిన్యో, రజనీష్వభిసారికాః।”

అత్ర తమిస్రాస్వితి రజనీవిశేషో వాచ్యః। (ఠ)+

“ఆపాతసురసే3 భోగే నిమగ్నాః కిం న కుర్వతే?”

అత్ర ఆపాత ఏవేతి నియమో వాచ్యః॥ (డ)x

నను వాచ్యస్యానభిధానే “వ్యతిక్రమలవం” ఇత్యాదావ పేరభావః, ఇహ చైవకారస్యేతి కో౽నయోర్భేదః? అత్రాహ— నియమస్యావచనమేవ పృథగ్ భూతమ్ నియమపరివృత్తేర్విషయ ఇతి చేన్న। (ఢ)

తథా సత్యపి ద్వయోః శబ్దార్థదోషతాయాం నియమకాభావాత్। తత్కా గతిరితి చేత్ “వ్యతిక్రమలవమ్” ఇత్యాదౌ శబ్దోచ్చారణానన్తరమేవ దోషప్రతిభాసః, ఇహ

న యుక్త ఇత్యాహ— అత్రేతి— నాభిరేవేత్యేవం నాభిపదోత్తరముచితస్యైవకారస్యావర్త్తోత్తరపాతాదస్థానస్థపదత్వం నాశఙ్కనీయమ్। నియమోక్తిత్వేన విశేషాత్ తద్భేదస్య తత్ర ప్రవేశనీయత్వాత్।

(వి, ఠ) విశేషవిపర్యయోక్తిమాహ— యాన్తీతి— నిచోలో వస్త్రమ్। అత్రేతి— తమిస్రాయామేవ నీలవస్త్రౌచిత్యాద్రజనీవిశేషరూపాయాస్తమిస్రాయా ఏవం వక్తుమౌచిత్యేన జ్యోత్స్నాసాధారణరజన్యుక్త్యాఽనౌచిత్యమిత్యర్థః।

(వి, డ) నియమవిపర్యయోక్తిమాహ— ఆపాతేతి— నను భోః కిం న కుర్వతే— అకార్యమేవ కుర్వత ఏవేత్యర్థః। అత్రేతి— సర్వకాలసురసత్వే తన్నిమజ్జనం నాకార్యమ్, అతః సర్వకాలవ్యావర్త్తనాయ ఆపాతత ఏవేతి నియమో వాచ్య ఇత్యర్థః।

(వి, ఢ) అస్య వాచ్యానభిధానాద్ భేదమాశఙ్కతే— నన్వితి— ఇహ త్వేవకారస్యేత్యత్రాభావ ఇత్యన్వయః। అత్ర సమాధానసమ్భవం దర్శయిత్వా దోషాన్తరం దర్శయితుమాహ— అత్ర నియమస్యేతి— అత్ర నియమస్యావచనమేవ పృథగభూతం విశేషభూతం నియమపరివృత్తేర్విషయ ఇత్యర్థః। తథా చ విశేషవిషయపరిహారేణైవ సామాన్యం ప్రవర్త్తతే ఇతి న్యాయాన్నిత్యమభిన్నవాచ్యానభిధానం తదర్థ ఇత్యర్థః। ఏతత్సమాధానస్య సోఢవ్యత్వేన దోషాన్తరమాహ— ఇతి చేదితి— ద్వయోః శబ్దార్థేతి— ఏకః శబ్దదోషోఽన్యోఽర్థదోష ఇత్యత్రేత్యర్థః। నియామకాభావాదిత్యత్ర నియామకాభావ ఏవ దోషః ఇతి పూరణీయమ్। తత్కా గతిరితి

(లో, ఉ) నియమస్యావచనమేవాపవాదరూపమిత్యర్థః। గమకాభావాదేకజాతిత్వాదితి భావః।

+ యేన రూపేణ న శక్తిస్తేన రూపేణ బోధస్య కవివివక్షితత్వేఽవాచకత్వమ్। అత్ర చ సామాన్యరూపేణైవ బోధః కవివివక్షితః, అతస్తస్మాద్భేదః।

x న్యూనపదత్వానభిహితవాచ్యత్వయోః పదనిష్ఠత్వాత్తతోఽస్య భేదః। నియమో హి తదితరవ్యపోహరూపః, స చార్థనిష్ఠ ఏవేత్యయమర్థదోషః।

1 'భఙ్గశ్చ' (ఝ. ట. పు) 2 'స్వరస' (ఘ. చ. పు.)

త్వర్థప్రత్యయానన్తరమితి భేదః। (ఢ)

ఏవఞ్చ శబ్దపరివృత్తిసహత్వాసహత్వాభ్యాం పూర్వైరాదృతోఽపి శబ్దార్థదోషవిభాగ ఏవం పర్యవస్యతి। యో దోషః శబ్దపరివృత్త్యసహః సః శబ్దదోష ఏవ। యశ్చ పదార్థాన్వయప్రతీతిబోధ్యః సోఽపి శబ్దదోషః। యశ్చార్థప్రతీత్యనన్తరబోధ్యః సోఽర్థాశ్రయ ఇతి। ఏవఞ్చానియమపరివృత్తత్వాదేరప్యధికపదత్వాదేర్భేదో బోద్ధవ్యః। అమతపరార్థత్వే తు "రామమన్మథశరేణ" ఇత్యాదౌ నియమేన వాక్యవ్యాపిత్వాభిప్రాయాద్ వాక్యదోషతా। అశ్లీలత్వాదౌ తు న నియమేన వాక్యవ్యాపిత్వమ్। (ణ, ఊ)

తస్మాత్క ఉపాయ, ఇత్యర్థః। సమాధత్తే— వ్యతిక్రమలవమిత్యాదావితి। శబ్దోచ్చారణానన్తరమేవేతి। వ్యతిక్రమస్య లవమపి ఇత్యేవమాకాఙ్క్షయా ఉచ్చారణానన్తరమేవ ఉదయతి ఇతి భావః। ఇహ త్వితి। ఆపాతసురస ఇత్యాదినియమవిపర్యయోక్తావిత్యర్థః। అర్థప్రత్యయానన్తరమితి। ఆపాతసురసత్వం ప్రథమం ప్రతీయతే ఏవ తదనన్తరమేవ సర్వదా సురసత్వవ్యావృత్తిరిత్యర్థప్రతిసంధానమిత్యర్థః।

(వి, ఐ) ఇదం చానుభవాదుక్తమ్। వస్తుతస్తు క్వచిత్క్వచిచ్ఛబ్దార్థదోషతాయాం శాస్త్రకర్తృ‌భిరిచ్ఛైవ నియామికాఽన్యథా వాక్యగతావిమృష్టవిధేయాంశే దుష్క్రమే చ ద్వయోరపి శబ్దరచనావైపరీత్యాధీనత్వేఽపి ఏకః శబ్దదోషోఽన్యోఽర్థదోష ఇత్యత్ర కా వినిగమనా? ఇత్థం స్వయముక్తః శబ్దార్థదోషతానియామకోఽపి క్వచిత్ వ్యభిచరతి। అప్రయుక్తత్వాదిశబ్దదోషాణామర్థప్రతీత్యనన్తరమేవ బోధాత్, కష్టార్థత్వరూపార్థదోషస్య ప్రథమమర్థాప్రత్యయాచ్ఛబ్ద ఏవార్థప్రత్యాయక ఇతి జ్ఞానోదయాచ్ఛబ్దప్రతీత్యనన్తరమేవ బోధాచ్చ। అతః ప్రాచీనైరుక్తో నియామకః క్వచిచ్చాస్మదుక్తౌ నియామక ఇతి ద్వివిధ ఏవ నియామక ఇతి వక్తుమాహ— ఏవఞ్చేతి। పూర్వైరాదృతస్య నియామకస్య పర్యవసానే ఏవం పర్యవస్యతీతి। వక్ష్యమాణం తదేవాహ— శబ్దవృత్తిసహ ఇతి। అత్రార్థసామ్యే ఇతి శేషః। యథా ‘పల్లవాకృతిరక్తోష్ఠీ’ ఇత్యత్ర పల్లవాకారేతి కరణేఽపి శబ్దదోష ఏవ। నిరర్థకశ్రుతికటవాదివర్ణానాం త్వర్థసామ్యాభావాన్నైతన్నియమవిషయత్వం, కిన్తు శబ్దోచ్చారణానన్తరప్రతీయమానరూపస్యోక్తనియమవిషయత్వమేవ। ఏవం హన్తీత్యస్యాసమర్థేఽప్యేష ఏవ నియమః తమేవ స్వోక్తనియమం దర్శయతి— యశ్చార్థప్రతీత్యనన్తరమితి। అనియమపరివృత్త్యాదేరర్థదోషతాఽధికపదత్వాదేః శబ్దదోషతా। ఇత్యత్రాప్యస్మదుక్తభేదకాదేవ దేవభేదో బోధ్య ఇత్యాహ— ఏవఞ్చేతి। అమతపదార్థత్వస్య వాక్యదోషతానియామకమన్యదేవాహ— అమతేతి। వాక్యవ్యాపిత్వం సమస్తపద్యరూపవాక్యవ్యాప్తిత్వమ్।

(లో, ఊ) సహత్వాసహత్వాభ్యామిత్యనన్తరమేవేతి శేషః। శబ్దపరివృత్తిసహత్వే యథా శ్రుతికటున్యూనత్వ-ప్రతికూలవర్ణత్వాదిః। పదార్థాన్వయప్రతీతిపూర్వబోధ్యే యథా న్యూనాధికపదత్వాదిః। రామమన్మథశరేణ, ఇత్యాదావిత్యనన్తరమర్థప్రతీత్యనన్తరబోధ్యత్వేఽపి ఇతి శేషః। అశ్లీలత్వాదావితి— హన్తుమేవేత్యాదౌ క్వచిద్ వాక్యవ్యాపిత్వేఽపి క్వచిద్ వివరై-

---

“ఆనన్దితస్వపక్షోఽసౌ పరపక్షాన్ హనిష్యతి।”

అత్ర పరపక్షం హత్వా స్వపక్షమానన్దయిష్యతీతి విధేయమ్। (త)x

“చణ్డీశచూడాభరణ! చన్ద్ర! లోకతమోఽపహ!

విరహిప్రాణహరణ! కదర్థయ న మాం వృథా॥”

అత్ర విరహిణ ఉక్తౌ తృతీయపాదస్యార్థో నానువాద్యః। (థ)*

“లగ్నం రాగావృతాఙ్గ్యా సుదృఢమిహ యయైవాసియష్ట్యారికణ్ఠే,

మాతఙ్గానామపీహోపరి పరపురుషైర్యా చ దృష్టా పతన్తీ।”

అశ్లీలార్థత్వే తు వాక్యవ్యాపిత్వేఽప్యర్థాన్వయవ్యతిరేకానువిధానాదర్థదోషత్వమితి హృదయేన వాక్యవ్యాపిత్వం దర్శయతి— అశ్లీలత్వాదావితి। అర్థాశ్లీలత్వాదావిత్యర్థః।

(వి, త) విధ్యయుక్తత్వమాహ— ఆనన్దితేతి। విధేయతాత్పర్యాప్త్యయోగ్యే తాత్పర్యార్పణం తత్త్వమ్। అత్ర పరపక్షహననానన్తరమేవ స్వపక్షానన్దదానవిధావేవ విధేయతాత్పర్యాప్త్యౌచిత్యం నతు పరపక్షహననవిధౌ ఇత్యర్థః। న చాత్ర విధేయావిమర్శ ఇతి వాచ్యమ్। తత్ర విధేయతా న ప్రతీయతే అత్ర తు ప్రతీతివిధేయతాకే, తాత్పర్యాప్త్యనౌచిత్యమితి భేదాత్।

(వి, థ) అనువాదాయుక్తతామాహ— చణ్డీశేతి। అనువాద్యవిశేషణస్య విధివిరోధిత్వం తత్త్వమ్। చన్ద్రం ప్రతి విరహిణ్యా ఉక్తిరియమ్। హే చన్ద్ర మాం వృథా న కదర్థయ ఇత్యన్వయః। చణ్డీశేత్యాదికమపి సమ్బోధనత్రయం తదీయైకకాలాయాస్తథాత్వాత్ స ఏవ తథాత్వేన సమ్బోధితః। ప్రథమవిశేషణద్వయం తస్య మహత్త్వప్రాతిపాదనాయ। ప్రాణేత్యాదితృతీయపదార్థస్తదనుపకారకరూపోఽయుక్త ఇత్యర్థః।

(వి, ద) నిర్ముక్తపునరుక్తత్వమాహ— లగ్నమితి— నిర్ముక్తస్య సమాపితస్య కారకస్య పునరుక్తిస్తత్త్వమ్। సమాప్తపునరాత్తతా తు విశేషణస్యాఽఽవృత్తిరూపైవేతి భావః। లగ్నమిత్యాది। యస్య రాజ్ఞః కీర్త్తిరమ్బుధిం గతా తత్పర్యన్తగామినీ తస్య కీర్త్తిరిత్యర్థః।

షిణ ఇత్యాదౌ పదనిష్టత్వేఽపి సమ్భవాన్న వాక్యదోషతేత్యర్థః।

(లో, బ్రూ) లగ్నమితి— రాగో రక్తః శోణిమా, అనురాగశ్చ। మాతఙ్గా గజాశ్చాణ్డాలాశ్చ। పర ఉత్కృష్టః అన్య ఇతి।

× విధేరయుక్తత్వమ్, అవిధేయస్యైవ విధేయత్వేన కథనం తత్త్వమ్। ఉదాహరణే తు పరపక్షహననం స్వపక్షానన్దే హేతుః। అతః పరపక్షం హత్వా స్వపక్షమానన్దయిష్యతీతి ప్రాధాన్యేన బోధనీయమితి తస్యైవ విధేయత్వం యుక్తం నతు పరపక్షహననస్యేతి। వివక్షితార్థస్యాఽనిర్వాహ ఏవాఽత్ర దూషకతాబీజమ్। అవిమృష్టవిధేయాంశే తు యుక్తస్యైవ విధిః, పరం త్వవిమర్శమాత్రమ్। అత్ర తు అయుక్తస్యైవ విధిరితి తతో భేదః।

* అనువాదః సిద్ధస్య కథనమ్। తస్య అయుక్తత్వం విధేయవిరోధిత్వమ్। అత్ర విరహిణః ప్రార్థనాయాం విరహిప్రాణదమనేతి సమ్బోధనమ్ అకదర్థనవిధేర్విరోధ।

తత్సక్తోఽయం న కిఞ్చిద్ గణయతి విదితం తేస్తు తేనాస్మి దత్తా

భృత్యేభ్యః శ్రీనియోగాద్ గదితుమితి గతేవామ్బుధిం యస్య కీర్త్తిః॥

అత్ర విదితం తేఽస్తు ఇత్యనేన సమాపితమపి వచనం తేనేత్యాదినా పునరుపాత్తమ్। అథ రసదోషానాహ— (ద, ఋ)*

రసస్యోక్తిః స్వశబ్దేన స్థాయిసఞ్చారిణోరపి।
పరిపన్థిరసాఙ్గస్య విభావాదేః పరిగ్రహః॥

ఆక్షేపః కల్పితః కృచ్ఛ్రాదనుభావవిభావయోః।
అకాణ్డే ప్రథనచ్ఛేదౌ తథా దీప్తిః పునః పునః॥

అఙ్గినోఽననుసన్ధానమనఙ్గస్య చ కీర్త్తనమ్।
అతివిస్తృతిరఙ్గస్య ప్రకృతీనాం విపర్య్యయః॥

అర్థానౌచిత్యమన్యద్వా దోషా రసగతా మతాః॥౬॥ (ధ)+

అత్రోత్ప్రేక్ష్యతే— శ్రీనియోగాదితి। గదితుమివేతి సముద్రపుత్ర్యాః శ్రియః స్వపితరి స్వభర్త్తురపచారం గదితుం ప్రేష్యాయాం కీర్త్తౌ నియోగః। నియోగమాహ— లగ్నమితి। యయాసియష్ట్యా స్త్రీలిఙ్గశబ్దార్థత్వేన ఉపస్త్రీత్వేనాఽధ్యాసితయా అరికణ్ఠ ఏవ లగ్నం కీదృశ్యా! రాగో రక్తిమా ఏవ అనురాగస్తయాఽఽవృతాఙ్గ్యా, తథా యాఽసియష్టిరిహ జగతి మాతఙ్గానాం హస్తినామేవ మాతఙ్గానాం షిఙ్గానాం ఉపరి పతన్తీ పరపురుషైః శత్రుపురుషైరేవ ప్రకృష్టపురుషైర్దృష్టా। అనేన సాక్షిత్వం దర్శితమ్। తత్సక్తస్తాదృశ్యామసన్నాయికాయాం సక్తోఽయం మమ భర్త్తా రాజా న కిఞ్చిద్ భద్రాభద్రం గణయతి ఇతి మే మమ పితుః సముద్రస్య విదితమస్తు। తేన భద్రాభద్రాఽగణనేన భృత్యేభ్యోఽహం దత్తాస్మీతి గదితుమివేత్యర్థః। అసియష్టిసాహాయ్యేన శత్రుభ్యో భీత్యగణనేనాశ్రితత్వాద్ భృత్యా అపి శ్రీమన్తః కృతా ఇతి స్తుతిః। అత్రేతివచనం కర్మకారకవచనం న కిఞ్చిద్గణయతి ఇత్యన్తం హి

వేదనీయం కర్మకారకమ్। తచ్చ విదితం నేఽస్తు ఇత్యనేన సమాపితమ్। తేనాస్మి దత్తా ఇత్యపి వేదనీయకర్మకారకం పునరుపాత్తమ్।

(వి, ధ) రసదోషానాహ— రసస్యేతి। స్థాయిసంచారిణోరపీత్యత్రాపి స్వశబ్దేన ఉక్తిరిత్యస్యాన్వయః। పరిపన్థీతి— ప్రతికూలరసాఙ్గవిభావాద్యుక్తిరిత్యర్థః। ఆక్షేప ఇతి। అనుభావవిభావయోః కృత్స్నాదత్యన్తప్రణిధానాద్ ఆక్షేపః ప్రత్యాయనం దోషః కథిత ఇత్యర్థః। అకాణ్డే అనుచితకాలే ప్రథనచ్ఛేదౌ విస్తారత్యాగౌ రసస్య ఇతి

---

* ఆదౌ నిర్ముక్తః (సమాప్తః) పశ్చాత్ పునరాత్తః పునర్గృహీతః, తస్య భావః, సమాప్తఽపి వాక్యే పునః కారకాన్తరాభిధానమ్। లోకే హి త్యక్తస్య భక్ష్యాదేః పునరుపాదానం వైరస్యమావహతి తద్వదత్రైవ। నిత్యోఽయం దోషః। సమాప్తపునరాత్తస్తు విశేషణమాత్రవిషయ ఇత్యనయోర్భేదః।

+ రసానాం “శృఙ్గార” ఇత్యాదినా ప్రోక్తానాం శృఙ్గారాదీనాం రసశబ్దేన శృఙ్గారాదిశబ్దేన

రసస్య స్వశబ్దో రసశబ్దః శృఙ్గారాదిశబ్దశ్చ। క్రమేణ యథా—

“తాముదీక్ష్య కురఙ్గాక్షీం రసో నః కోఽప్యజాయత।

చన్ద్రమణ్డలమాలోక్య శృఙ్గారే మగ్నమన్తరమ్॥”

స్థాయిభావస్య స్వశబ్దవాచ్యత్వం యథా-

“అజాయత రతిస్తస్యాస్త్వయి లోచనగోచరే।” (న)

శేషః। అనఙ్గస్య ప్రకృతరసస్యాఽనుపకారకస్య। అర్థనౌచిత్యామితి— అన్యద్వా ఉక్తాదన్యద్వా అర్థానౌచిత్యమిత్యర్థః।

(వి, న) తాముదీక్ష్యేతి— అత్ర పూర్వార్ద్ధే రసశబ్దః పరార్ద్ధే శృఙ్గారశబ్దో వాచకః। నను శ్రోతురేవ కావ్యశ్రవణాద్ రసో జాయతే న తు స్వీయరత్యాదివక్తుః తత్కథమత్ర స్వీయరతివక్తూరసో వాచ్య ఇతి చేన్న। రసస్య ఇత్యత్ర స్థాయిభావస్యేత్యర్థాత్। న చైవం స్థాయినః స్వశబ్దవాచ్యతాయాః పృథగుక్త్యనుపపత్తిరితి వాచ్యమ్। స్థాయిభావస్యైవ రసాదివాచకరసశబ్దేన స్థాయిభావశబ్దేన ఉక్తిరిత్యేవం వాచకశబ్దభేదాదేవ పృథగుక్తేః। అత ఏవ రసశబ్దేనాత్ర స్థాయిభావ ఏవ ఉక్త ఇతి। "రసాదిలక్షణస్త్వర్థః స్వప్నేఽపి న వాచ్యః" ఇతి చ కావ్యప్రకాశకృతా లిఖితమ। స్థాయిభావవాచకశబ్దేన వాచ్యతామాహ— అజాయతేతి।

కథనే, తత్రైవ "రతిహాస"శ్చేత్యాదినా ప్రోక్తానాం స్థాయిభావానాం స్థాయిభావశబ్దేన రత్యాదిశబ్దేన వా కథనే, తత్రైవ "నిర్వేదగ్లానీ" త్యాదినా కథితానాం వ్యభిచారిణాం వ్యభిచారిశబ్దేన నిర్వేదాదిశబ్దేన వా కథనే త్రయో దోషాః। వాచ్యత్వాభిసన్ధానేన శబ్దప్రయోగ ఏవ దోషః। తదనభిసన్ధానే తు న దోషః । యథా— "శృఙ్గారః సఖి మూర్తిమానివ మధౌ ముగ్ధో హరిః క్రీడతి।" ఇత్యాదౌ। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామనుభావాదిద్వారైవోపస్థితిః ఏతేషాం చమత్కారిణీ నతు స్వశబ్దేనేతి భావః। పరిపన్థినః వ్యఙ్గ్యరసాపేక్షయా ప్రతికూలస్య ప్రతిగ్రహః ఉపనిబన్ధః। యథా శృఙ్గారరసే శాన్తరసస్య విభావాదేరుపనిబన్ధః। కృచ్ఛ్రాత్ కష్టానుసన్ధేయప్రకరణాదిపర్యాలోచనయా। అకాణ్డే అనవసరే। ప్రథనం విస్తారః అస్య ప్రస్తుతతిరోధాయకతయా దూషకతా। ఛేదః విచ్ఛేదకరణమ్, అన్తరే త్యాగ ఇత్యర్థః। తథా రసస్య పునః పునః దీప్తిః వర్ణనమ్। అనఙ్గస్య ప్రకృతరసస్య అనుపకారిణః అఙ్గినః అధికారిణః ప్రసఙ్గత్యాగః। అస్య అధికారిణో విస్తారః। అస్య అఙ్గప్రకర్షకత్వే పునరదోషతా తథా చ దణ్డీ— "వంశవీర్యశ్రుతాదీని వర్ణయిత్వా రిపోరపి। తజ్జయాన్నాయకోత్కర్షకథనం చ ధినోతి నః॥" ప్రకృతీనాం ధీరోదాత్తాదీనామ్। అర్థానౌచిత్యమన్యద్ తదుక్తం ధ్వనికృతా—

"అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రసభఙ్గస్య కారణమ్।

ఔచిత్యోపనిబన్ధస్తు రసస్యోపనిషత్ పరా॥"

వ్యభిచారిణః స్వశబ్దవాచ్యత్వం యథా—

"జాతా లజ్జావతీ ముగ్ధా ప్రియస్య పరిచుమ్బనే।"

అత్ర ప్రథమే పాదే "ఆసీన్ముకులితాక్షీ సా" ఇతి లజ్జాయా అనుభావముఖేన కథనే యుక్తః పాఠః। (ప, ఋ)

"మానం మా కురు తన్వఙ్గి! జ్ఞాత్వా యౌవనమస్థిరమ్।"

అత్ర యౌవనాస్థైర్యనివేదనం శృఙ్గారరసస్య పరిపన్థినః శాన్తరసస్యాఙ్గం శాన్తస్యైవ చ విభావ ఇతి శృఙ్గారే తత్పరిగ్రహో న యుక్తః। (ఫ, ౡ)

(వి, న) వ్యభిచారిణ ఇతి— భావతాప్రాప్తియోగ్యస్యేతి శేషః। తత్రాప్తిశ్చ నిరాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వే సత్యేవ జాయతే। అత్ర లజ్జావత్త్వస్య విధేయస్య నిరాకాఙ్క్షవాక్యవోధ్యత్వేన భావతాప్రాప్తియోగ్యతా అస్త్యేవ। తస్య స్వశబ్దవాచ్యత్వాత్తు దోషః। సాకాఙ్క్షవాక్యబోధ్యత్వే భావతాప్రాప్తియోగ్యతామనాపన్నస్య తస్య స్వశబ్దవాచ్యత్వం న దోషః। యథా— 'లజ్జానమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలా చిరం చుమ్బితా' ఇత్యత్ర చుమ్బనే విధేయేఽనువాద్యవిశేషణస్య లజ్జాయా భావతాప్రాప్తియోగ్యతామనాపన్నాయాః స్వశబ్దేనోక్తిర్న దోషః।

(వి, ఫ) పరిపన్థిరసాఙ్గవిభావపరిగ్రహమాహ— మానమితి। యన్నిష్ఠ స్థాయిభావః సామాజికే రసతామాపద్యతే ప్రకృతరసపరిపన్థిరసవిభావస్య తదుక్తయైవ ప్రత్యాయనం దోష ఇత్యర్థః। మానం మా కురు ఇతి— అత్ర సామాజికే రసతామాపద్యమానా రతిః స్థాయిభావో వక్తృనిష్ఠస్తత్ప్రతికూలశాన్తరసవిభావో యౌవనాస్థైర్యమిదం తేనైవోక్తమిత్యాహ— అత్రేతి। ఏవం చ "త్యజత మానమలం బత విగ్రహైర్న పునరేతి గతం చ తురం వయః। పరభృతాభిరితీవ నివేదితే స్మరమతేఽరమతేష్టసఖీజనః" । ఇతి రఘౌ యౌవనాస్థైర్యకథనం న దోషః। అత్రేష్టసఖజననిష్ఠరతిభావ ఏవ సామాజికే రసతామాపద్యతే। నత్విష్టసఖజనేన యౌవనాస్థైర్యముక్తం కిన్తు పరభృతాభిరిత్యదోషః అత్రైవ యౌవనాస్థైర్యోక్తిరేవ పరిపన్థ్యనుభావో గ్రన్థకృదనుక్తోఽపి బోధ్యః।

(లో, ఋ) అనుభావముఖేన కథన ఇతి— వ్యభిచారిణో హి స్వస్వానుభావవ్యక్తా ఏవం సహృదయానామాస్వాద్యాః। ఇహ చ యత్రైకత్ర వ్యభిచారిణామనుభావముఖేన వర్ణనం స్వశబ్దేన త్వభిధానం తత్ర న రసాదిమాత్ర దోషః। కిన్తు అధికపదాఖ్యో వాక్యదోషోఽపి। యథా—

"లజ్జానమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలా చిరం చుమ్బితా" ఇతి।

(లో, లృ) శృఙ్గారే ప్రతికూల ఇత్యర్థః। విభావాదేరిత్యాదిశబ్దాదనుభావసఞ్చారిణౌ। తత్ర ప్రతికూలానుభావపరిగ్రహో యథా—

"సురతోత్సుకమాలోక్య మృగాక్షీ పథికం పథి।
నిర్ముక్తసర్వవిషయా ప్రయయౌ విపినాన్తరమ్॥"

"ధవలయతి శిశిరరోచిషి భువనతలం లోకలోచనానన్దే।
ఈషత్క్షిప్తకటాక్షా స్మేరముఖీ సా నిరీక్షితా తన్వీ॥"

అత్ర రసస్యోద్దీపనాలమ్బనవిభావావనుభావపర్య్యవసాయినౌ స్థితావితి కష్టకల్పనా। (బ, ఏ)*

“పరిహరతి రతిం, మతిం లునీతే,

స్ఖలతితరాం, పరివర్త్తతే చ భూయః।

ఇతి బత విషమా దశాస్య దేహం

పరిభవతి ప్రసభం కిమత్ర కుర్మః॥”

అత్ర రతిపరిహారాదీనాం కరుణాదావపి సమ్భవాత్ కామినీరూపో విభావః కృచ్ఛ్రా-

---

(వి, బ) అనుభావస్య కష్టకల్పనయాప్రకాశమాహ— ధవలయతీతి। నిరీక్షితేతి। అర్థాత్ పుంసా। ఉద్దీపనం చన్ద్రః। ఆలమ్బనం నాయికా। అనుభావస్య సహర్షచక్షుఃప్రసారణస్య పర్యవసాయినౌ ప్రణిధానాతిశయేనైవ బోధకౌ ఇత్యర్థః। ద్రష్టుః శాన్తత్వే వైరాగ్యేణ చక్షుర్నిమీలనస్యాపి సమ్భవాత్। ప్రకరణప్రతిసన్ధానకృచ్ఛ్రేణ తు ఉక్తానుభావప్రకాశః।

(వి, భ) విభావస్య కృచ్ఛ్రాత్ కల్పనమాహ— పరిహరతీతి। పరిహరతీత్యాదౌ సర్వత్ర పుమాన్ కర్త్తా। బత ఖేదే ఇత్యస్య విషమా దశా అస్య దేహమిత్యన్వయః। ప్రసభం బలాత్। అత్రేతి— అత్రాపి ప్రకరణప్రతిసన్ధానకృచ్ఛ్రగమ్యమ్।

అత్ర నిర్ముక్తసర్వవిషయతయా వనగమనం శాన్తరసానుభావః। అన్యథా తు వనగమనం క్వచిత్ క్వచిదభిసారాదినా గుణః। ఏవం వ్యభిచారిణోఽపి।

(లో, ఏ) అనుభావపర్యవసాయినౌ ఇతి। రసపర్యవసాయిత్వే కటాక్షక్షేపణాదేరనుభావత్వం సువ్యక్తం భవేత్। ఇహ చ కటాక్షక్షేపణాదీని తస్యా నాయకవిషయత్వరత్యుద్బోధకార్యాణి

అత్రాన్యేన కేన సహోపపన్నాని ఝటిత్యనిశ్చితప్రతీతికారణత్వాత్। యద్వా కస్యచిన్నాయకస్య నిరీక్ష్యమాణో రూపానుభావః తస్యా రత్యుద్బోధకో న జాత ఇతి కటాక్షాక్షేపవిక్షేపవిభావయోః శృఙ్గారరసపర్యవసానాఽభావాదిత్యర్థః।

---

* అత్ర సేతి ప్రక్రాన్తపరామర్శినా తచ్ఛబ్దేన యది తయోస్తాదృశమభిలాషాది ప్రకరణమాసూచితం స్యాత్తదా ప్రత్యేతుం శక్యతే ఇత్యనుభావానాం కల్పనా క్లిష్టా, యతః సత్స్వపి విభావేషు అనుభావం వినా స్థాయినో న ప్రతిపత్తిః। కార్యేణ హి అవినాభావబలాత్ ఝటితి కారణమాక్షిప్యతే నతు కారణేన కార్యమ్। ఈషత్త్రిపేత్యాదిరూపవర్ణనమాత్రం నత్వనుభావః। వస్తుతోఽత్ర నాయకనిష్ఠ ఏవ శృఙ్గారో వ్యఞ్జనీయః। న చ నాయకనిష్ఠః కశ్చిదనుభావ ఉపాత్తః న వా విభావేన ఝటిత్యాక్షేపగమ్యః।

దాక్షేప్యః। (భ)¶

అకాణ్డే ప్రథనం యథా— వేణీసంహారే ద్వితీయేఽఙ్కే ప్రవర్త్తమానానేకవీరసఙ్క్షయే కాలే దుర్యోధనస్య భానుమత్యా సహ శృఙ్గారప్రథనమ్।*

ఛేదో యథా— వీరచరితే రాఘవభార్గవయోర్ధారాధిరూఢే సంగ్రామే “కఙ్కణమోచనాయ గచ్ఛామి” ఇతి రాఘవస్యోక్తిః। (మ)x

పునః పునర్దీప్తిర్యథా— కుమారసమ్భవే రతివిలాపే । (య, ఐ)+

(వి, మ) కఙ్కణమోచనం వివాహోత్తరమాఙ్గల్యక్రియావిశేషః।

(వి, య) రతివిలాప ఇతి—

“అథ సా పునరేవ విహ్వలా వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ।
విలలాప వికీర్ణమూర్ద్ధజా సమదుఃఖామివ కుర్వతీ స్థలీమ్॥”

ఇత్యుపక్రమ్య ప్రవర్త్తితే ధారావాహికే కరుణరసే మధ్యౌ దృష్టే—

“తమవేక్ష్య రురోద సా భృశం స్తనసంబాధమురో జఘాన చ।”

ఇతి విశిష్య పునర్దీప్తిః।

(లో, ఐ) రతివిలాపేతి— అథ మోహపరాయణా సతీత్యాదినా పరిపుష్టిమాగతస్యాపి కరుణస్య “అథ సా పునరేవ విహ్వలా” ఇత్యనేన కణ్ఠపరిపూర్ణభోజ్యస్య పునర్భోజ్యదానేన వైరస్యమ్।

¶ రతిం వస్తుని స్పృహామ్। మతిమ్ అర్థనిర్ద్ధారణమ్। అత్ర నాయకనిష్ఠవిప్రలమ్భశృఙ్గారస్య ఆలమ్బనవిభావో కామినీరూపస్తు న వర్ణితః। అత్ర వర్ణితానామనుభావానాం రసాన్తరే సమ్భవాత్ప్రకరణాద్యనుసన్ధానేన కష్టేన కల్పనీయః। కరుణాదావిత్యాదిపదేన వ్యాధిపరిగ్రహః। కామవశాత్ శోకవశాద్ వేతి ప్రకరణానుసన్ధానరూపయత్నప్రతిపాద్యః।

* యద్యపి శృఙ్గారో న వీరరసవిరోధీ, తథాప్యనవసరే తద్వర్ణనం వీరానానుగుణత్వాదనుచితమితి దోషః। వీరాణాం వినాశసమయే కరుణవీరాదిరేవాస్వాద్యతే నతు శృఙ్గారః।

x ధారాధిరూఢే— అనవచ్ఛిన్నప్రసారితయా ప్రవృత్తే। సంగ్రామే ఇతి పదం స్థాయిభావపరమ్। సామాజికనిష్ఠ ఏవ రసో న త్వభినయనిష్ఠః। ఈదృశావసరే మహావీరస్య రామచన్ద్రస్య విషయాన్తరసఞ్చారో న యుక్తః। తాదృశోక్తివ్యాజేన గమనం రామచన్ద్రస్య నాయకస్య అవీరత్వం ప్రకాశయతి।

+ తథా చోక్తం ధ్వనికృతా— "ఉపయుక్తో హి రసః స్వసామగ్రీలబ్ధపరిపోషః పునః పునః పరామృశ్యమానః పరిమ్లానకుసుమకల్పః కల్ప్యతే। పరిపాకం గతస్యాపి పౌనఃపున్యేన దీపనమ్; రసస్య స్యాద్ విరోధాయ।" ఇతి

అఙ్గినోऽననుసన్ధానం యథా— రత్నావల్యాం చతుర్థేऽఙ్కే బాభ్రవ్యాగమనే సాగరికాయా విస్మృతిః। (ర)*

అనఙ్గస్య కీర్తనం యథా— కర్పూరమఞ్జర్యాం రాజనాయికయోః స్వయం కృతం వసన్తస్య వర్ణనమనాదృత్య వన్దివర్ణితస్య ప్రశంసా।

అఙ్గస్యాతివిస్తృతిర్యథా— కిరాతార్జునీయే సురాఙ్గనావిలాసాదిః। (ల)+

ప్రకృతయో దివ్యా, అదివ్యా, దివ్యాశ్చేతి। తేషాం ధీరోదాత్తాదితా, తేషామప్యుత్తమాధమమధ్యమత్వమ్। (ఒ)

తేషు చ యో యథాభూతస్తస్యాయథావర్ణనే ప్రకృతివిపర్యయో దోషః। యథా— ధీరోదాత్తస్య రామస్య ధీరోద్ధతవత్ ఛద్మనా వాలివధః। యథా వా— కుమారసమ్భవే ఉత్తమదేవతయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః సమ్భోగశృఙ్గారవర్ణనమ్। "ఇదం పిత్రోః సమ్భో-

---

(వి, ర) సాగరికాయా విస్మృతిరితి— సాగరికా రత్నావలీ। తన్నాటకేఽఙ్గినీ।

(వి, ల) అనఙ్గస్యేతి— ప్రక్రాన్తరసానుపకారకస్యేత్యర్థః। వన్దివర్ణితస్యేతి। రాజ్ఞా ఇతి శేషః। కిరాతార్జునీయే భారవౌ।

(వి, వ) దివ్యా ఇత్యాదిషు దివ్యాదినాయికాయా ఇత్యర్థః। దివ్యా-దేవాః అదివ్యా మనుష్యాః। దివ్యాదివ్యా దేవావతారా మానుషాః తదీయాః ప్రకృతయ ఇత్యర్థః। అర్థానౌచిత్యమన్యద్వేతి యదుక్తం తద్దర్శయతి-

---

(లో, ఓ) ప్రకృతివిపర్యయాఖ్యం దోషం చ వ్యాచష్టే— ప్రకృతయ ఇత్యాది। దివ్యా మహేన్ద్రాదయః శ్రీకృష్ణాదయశ్చ। అదివ్యా దుష్మ(ష్య)న్తాదయః। దివ్యాదివ్యాః శ్రీరామచన్ద్రాదయః ఇత్యాది ప్రాగేవ ఉక్తమ్। ధీరోదాత్తాదీనామ్ అన్యతమాశ్రయత్వస్య సమ్భవేఽపి ప్రాయేణ వీరాదిప్రధానత్వమేవ। తేషాం లక్షణాని ఉక్తాని।

(లో, ఔ) ఉత్తమదేవతయోః శృఙ్గారరసవర్ణనమనుచితమితి యదుక్తం తత్రాయమేవాశయః। యే యే శృఙ్గారవ్యఞ్జకాః రహస్యార్థః పిత్రోర్వర్ణయితుమనుచితాస్తే ఉత్తమదేవతానిష్ఠా న వర్ణనీయాః అన్యథా రఘువంశే రావణవధానన్తరం స్వరాజ్యమభినివృత్తస్య రామచన్ద్రస్య

---

* అఙ్గినః ప్రధానస్య నాయకస్య నాయికాయా వా। బాభ్రవ్యస్య కఞ్చుకినః ఆగమనే విజయచూడాకర్ణనే సాగరికాయా నాయికాయా నామమాత్రస్యాఽగ్రహణమ్। యదా అఙ్గీ నోపాదీయతే తదా వైచిత్ర్యం నానుభూయతే।

+ అఙ్గస్య— అప్రధానస్య ప్రతినాయకాదేః। యద్యపి

“వంశవీర్యశ్రుతాదీని వర్ణయిత్వా రిపోరపి।

తజ్జయాన్నాయకోత్కర్షకథనం చ ధినోతి నః॥”

ఇత్యుక్తం తథాపి యావతా వర్ణితేన నాయకోత్కర్షవిశ్రాన్తిరాసాద్యతే తావదేవ వర్ణనీయం న తు ప్రతినాయకస్య మధుపానజలవిహారాదికమపి। తద్వర్ణనస్య ప్రధాననాయకతిరోధానతయా దోషత్వమితి భావః।

గవర్ణనమివాత్యన్తమనుచితమ్” ఇత్యాహుః1। (వ, ఔ)

అన్యదనౌచిత్యం దేశకాలాదీనామన్యథా యద్వర్ణనమ్। తథా సతి హి కావ్యస్యాసత్యతాప్రతిభాసేన వినేయానామున్ముఖీకారాసమ్భవః। (శ, అ)*

ఏభ్యః పృథగలఙ్కారదోషాణాం నైవ సమ్భవః॥౭॥

(వి, శ) అన్యదనౌచిత్యమితి— దేశకాలేతి। దివి మానుషభాషావర్ణనం దేశానుచితమ్। ఏకర్తౌ అన్యర్తుధర్మవర్ణనం కాలానుచితమ్।

(వి, ష) ఇతి దోషానుక్త్వాఽలఙ్కారదోషా అపి ఏష్వేవాన్తర్భవన్తి ఇత్యాహఏభ్యః పృథగితి।

సీతాసమ్భోగవర్ణనం తాదృశం వాన్యన్మహాకవినిష్ఠత్వమనుచితం స్యాత్। అనుచితమేవ సకలమహాకవీనాం ప్రబన్ధేషు తథా తథా వర్ణనమసమఞ్జసం స్యాత్। ఏవమదివ్యానాం స్వఃపాతాలగమనసముద్రలఙ్ఘనాదిః। ఏతద్వస్తు మహానుభావకువలయాశ్వాదేర్యద్ వృత్తమితిహాసాదిప్రసిద్ధం వర్ణనీయమేవ। అన్యథా వర్ణనస్యైవ దోషావహత్వాత్। ఏవమన్యస్యాపి కృత్యానౌచిత్యస్య వర్ణనే ప్రకృతివిపర్యయాఖ్యో దోషో బోద్ధవ్యః।

(లో, అ) అన్యదనౌచిత్యం దర్శయతి— అన్యదితి— దేశకాలాదిరిత్యాదిశబ్దేన నాయికాయాః పాదప్రహారాదిః। నాయకస్య కోపః। బాలాయా ధార్ష్ట్యమ్। ప్రౌఢాయా వేశ్యాయాశ్చాతిలజ్జా। ప్రతినాయకస్య అన్వయత్వమ్। తథా చాహ—

వంశవీర్యశ్రుతాదీని వర్ణయిత్వా రిపోరపి।

తజ్జయాన్నాయకోత్కర్షకథనం హి ధినోతి నః॥ ఇతి।

ఏవం దేవతానామవయవానాం శిర ఆరభ్య వర్ణనమ్। తేషాం శిర ఆరాధ్యత్వే పాదారబ్ధవర్ణనమ్ ఏవ ఇష్యతే। మనుష్యాణాం న పాదారబ్ధవర్ణనం తేషాం శిర ఆరభ్య వర్ణనస్యైవ ఇష్టేః। ఏవమనయైవ దిశా సకలమనౌచిత్యం రసభఙ్గకారణం ప్రయత్నేన సుకవిభిః పరిహార్యమ్। యదుక్తం ధ్వనికృతా—

అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రసభఙ్గస్య కారణమ్।

ఔచిత్యోపనిబన్ధస్తు రసస్యోపనిషత్పరా॥

(లో, ఆ) నను యద్యేత ఏవ దోషాస్తదా ప్రాచీనోక్తాః పునరలఙ్కారదోషా ఇత్యాహ। ఏభ్యః ఇత్యాదిభ్య ఇతి। కథం తేభ్యోఽపృథగిత్యాహ—

---

*“యత్త్రానుచితం కిఞ్చిన్నాయకస్య రసస్య చ।
విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయేత్॥”

1 ‘ఇత్యాహుః’, ఇత్యనన్తరమ్, “ధ్వనికారాదయః। తస్మాదభినేయార్థే చ కావ్యే యదుత్తమప్రకృతే రాజాదేరుత్తమప్రకృతిభిర్నాయికాభిః సహ గ్రామ్యసమ్భోగవర్ణనం తత్పిత్రోః సమ్భోగవర్ణనమివ సుతరామసహ్యమ్। తథైవోత్తమదేవతావిషయమ్। (ధ్వన్యాలోకే (3. ౧౪ ఇత్యత్ర)” ఇత్యధికః పాఠః।

ఏభ్య ఉక్తదోషేభ్యః। (ష, ఆ) తథా హి— ఉపమాయామసాదృశ్యాసమ్భవయోరుపమానస్య జాతిప్రమాణగతన్యూనత్వాధికత్వయోరర్థాన్తరన్యాసే ఉత్ప్రేక్షితార్థసమర్థనే చానుచితార్థత్వమ్। (స)

క్రమేణ యథా—

“గ్రథ్నామి కావ్యశశినం వితతార్థరశ్మిమ్।” (ఇ)

“ప్రజ్వలజ్జలధారావన్నిపతన్తి శరాస్తవ।” (హ) (ఈ),

“చణ్డాల ఇవ రాజాసౌ సంగ్రామేఽధికసాహసః।

(వి, స) అత్ర యో యదలఙ్కారదోషో యత్రాన్తర్భవతి తదాహ— ఉపమాయామితి। అసాదృశ్యమ్–ఉపమానోపమేయయోః సాదృశ్యాభావః। అసమ్భవశ్చోపమానాప్రసిద్ధిః।

జాతిప్రమాణేతి। ప్రమాణం పరిమాణమ్। ఉపమేయజాత్యపేక్షయా ఉపమానజాతేరుపమేయపరిమాణాపేక్షయోపమానపరిమాణస్య చాత్యన్తన్యూనాధికత్వయోరనుచితార్థత్వామిత్యర్థః। ఏవముత్ప్రేక్షితార్థస్యార్థాన్తరన్యాసేన సమర్థేన చ తద్రైవ దోషస్తస్యానుచితార్థత్వమిత్యర్థః। నను పశుభూతః రణాధ్వరే ఇత్యత్ర శూరాణాం కాతరత్వవ్యఞ్జనయా తేషాం నిన్దావ్యఞ్జనమేవానుచితార్థత్వం దర్శితమ్ అసాదృశ్యాసమ్భవయోరుత్ప్రేక్షితార్థసమర్థనే న ఏతాదృశమనౌచిత్యం కిన్తు ప్రతిపాద్యమానార్థాలీకత్వమేవానౌచిత్యం వాచ్యం తథా చ కథముభయసాధారణమనౌచిత్యమ్। యది చ ఔచిత్యాభావ ఏవ తర్హి ఇత్యుచ్యతే తదా సమస్తదోషాణామేవ అనుచితత్వేనైతస్య దోషవిశేషత్వానుపపత్తిరితి చేత్సత్యమ్। దోషాన్తరలక్షణానాఘ్రాతత్వే సతి ఔచిత్యాభావ ఏవ తల్లక్షణమ్।

(వి, హ) క్రమేణేతి— గ్రాథ్నామీత్యత్ర అసాదృశ్యమ్। కావ్యం శశీవ ఇత్యుపమా। అత్ర రూపకత్వేఽపి స ఏవ దోషస్తస్యాపి సాదృశ్యమూలత్వాద్ ఉపమానాసమ్భవే— ప్రజ్వలదితి— ప్రజ్వలన్త్యో జలధారా హ్యప్రసిద్ధాః। నన్వత్రాభూతోపమా స్యాదితి చేన్న, సమ్భావనయాఽపి యత్రోపమానప్రసిద్ధిస్తత్రైవాభూతోపమాత్వాత్। యథా—

సర్వపద్మప్రభాసారః సమాహృత ఇవ క్వచిత్।

త్వదాననం విభాతీతి తామభూతోపమాం విదుః॥

ఇత్యత్ర దణ్డినా క్వచిత్పదేన స్రష్టుర్విధేః క్వచిత్ సర్వపద్మప్రభాహరణసమ్భావనాం ప్రదర్శ్య తాదృశోపమానేనాఽభూతోపమా దర్శితా। అత ఏవ బాలప్రవాలవిటపప్రభవా లతేవ ఇత్యత్రాపి వటాదివిటపే లతాదర్శనాత్ ప్రవాలవిటపే లతాం సమ్భావ్య తదుపమా కృతా। ప్రకృతే తు జలే జ్వలనస్య సర్వథా బాధాత్ ప్రజ్వలజ్జలధారాయాః సమ్భావనాఽశక్యత్వాత్।

(వి, క) ఉపమేయజాత్యపేక్షయోపమానజాతేరత్యన్తన్యూనత్వమాహ— చణ్డాల ఇవేతి।

(లో, ఇ) తథా హీతి— అత్ర కావ్యస్య శశినా న సాదృశ్యమ్।

(లో, ఈ) జలధారాణాం ప్రజ్వలనమ్ అసమ్భవి।

యథా— ఛద్మనా వాలివధో మాయురాజేనోదాత్తరాఘవే నాటకే పరిత్యక్తః। వీరచరితనాటకే భవభూతినా తు రావణసౌహార్దాద్ రామవధార్థమాగతో వాలీ రామేణ హృత ఇత్యన్యథాకృతః

“కర్పూరఖణ్డ ఇవ రాజతి చన్ద్రవిమ్బమ్।” (క)

హరవన్నీలకణ్ఠోఽయం విరాజతి శిఖాబలః।

“స్తనావద్రిసమానౌ తే।” (ఖ, ఉ)

“దివాకరాద్రక్షతి యో గుహాసు

లీనం దివా భీతమివాన్ధకారమ్।

క్షుద్రోఽపి నూనం శరణం ప్రపన్నే

మమత్వముచ్చైఃశిరసాం సతీవ॥”

ఏవమాదిషూత్ప్రేక్షితార్థస్యాసద్భూతతయైవ ప్రతిభాసనం స్వరూపమిత్యనుచితమేవ తత్సమర్థనమ్। (గ, ఊ)

యమకస్య పాదత్రయగతస్యాప్రయుక్తత్వం దోషః। యథా—

సహసాలిజనైః స్నిగ్ధైః సహసా కుఞ్జమన్దిరమ్।

ఉదితే రజనీనాథే సహసా యాతి సున్దరీ॥ (ఘ, ఋ)+

అత్ర రాజజాత్యపేక్షయా చణ్డాలజాతేరత్యన్తన్యూనత్వమ్।
ఉపమానపరిమాణోపేక్షయోపమానపరిమాణస్యాత్యన్తన్యూనత్వముదాహరతి— కర్పూర ఇతి।

(వి, ఖ) ఏవం జాతిపరిమాణయోరాధిక్యమప్యాహ— హరవదితి। స్తనావితి చ। శిఖాబలో మయూరః। అవస్థాభేదేన హరశరీరస్యానేకవ్యక్తిత్వాత్ హరత్వమపి జాతిః శిఖాబలత్వాపేక్షయాధికా।

(వి, గ) అర్థాన్తరన్యాసేనోత్ప్రేక్షితార్థసమర్థనమాహ— దివాకరాదితి। యో హిమాలయో గుహాసు లీనమన్ధకారం దివాకరాద్ రక్షతి। అత్రోత్ప్రేక్షతే— భీతమివేతి। అత్రార్థాన్తరన్యాసమాహ— క్షుద్రోఽపీతి। ఉచ్చైః శిరసాం మహిమ్నా ఉచ్చమౌలీనామర్థాన్మహతామ్ ఉచ్చైః శిఖరాణాం చ। అత్ర దోషం దర్శయతి— ఏవమాదిష్వితి। సమర్థనమ్— సత్యత్వేన ప్రతిపాదనమ్। తమసో భయం చ సర్వథైవాలీకముత్ప్రేక్షితమ్। కథం తస్యార్థాన్తరన్యాసేన సత్యతయా ప్రతిపాదనమిత్యర్థః।

(వి, ఘ) సహసేతి— సా సున్దరీ నాయికా స్నిగ్ధైరాలిజనైః సహ సహసా

(లో, ఉ) రాజ్ఞశ్చణ్డాలేన, చన్ద్రస్య కర్పూరఖణ్డేన, హరస్య నీలకణ్ఠేన, స్తనయోశ్చాద్రిణా చ సామ్యమ్।

(లో, ఊ) దివాకరాదౌ చోత్ప్రేక్షితార్థస్య సమర్థనేఽనౌచిత్యం దర్శయతి— ఉత్ప్రేక్షితార్థస్యేత్యాది। అసద్భూతతయైవ ప్రతిభాసనమ్, సమ్భావనవిషయత్వాదిత్యర్థః। దివాభీత ఉల్లూకః। అథ వా— దివా దివసాదీప్తమిత్యన్ధకారవిశేషణమ్। యో హిమాలయః, శిరః శృఙ్గం మూర్ధా వా।

+ "యమకం తు విధాతవ్యం న కదాచిదపి త్రిపాత్" ఇతి నిషేధాత్।

ఉత్ప్రేక్షాయాం యథాశబ్దస్యోత్ప్రేక్షాద్యోతకత్వే ఽవాచకత్వమ్। (ఋ) యథా—

ఏష మూర్తో యథా ధర్మః క్షితిపో రక్షతి క్షితిమ్।" (జ)

ఏవమనుప్రాసే వృత్తివిరుద్ధస్య ప్రతికూలవర్ణత్వమ్। యథా— 'ఓవట్టఇ ఉల్లట్టఇ ఇత్యాదౌ। (చ, ఌ)

ఉపమాయాఞ్చ సాధారణధర్మస్యాధికన్యూనత్వయోరధికపదత్వం న్యూనపదత్వఞ్చ। (ఛ)

క్రమేణోదాహరణమ్।

"నయనజ్యోతిషా భాతి శమ్భుర్భూతిసితద్యుతిః।

విద్యుతేవ శరన్మేఘో నీలవారిదఖణ్డధృక్॥"

అత్ర భగవతో నీలకణ్ఠత్వస్యాప్రతిపాదనాచ్చతుర్థపాదోఽధికః। (జ, ఏ)

"కమలాలిఙ్గితస్తారహారహారీ మురం ద్విషన్।

విద్యుద్విభూషితో నీలజీమూత ఇవ రాజతే॥"

అత్రోపమానస్య సబలాకత్వం వాచ్యమ్। (ఝ, ఐ) అస్యామేవోపమానోపమేయయో-

సస్మితా ఉదితే రజనీనాథే సహసా తత్క్షణం కుఞ్జమన్దిరం యాతీత్యర్థః।

(వి, ఙ) ఉత్ప్రేక్షాద్యోతకత్వ ఇతి— ఉత్ప్రేక్షాభిధానార్థ ప్రయుక్తత్వ ఇత్యర్థః। ఏష ఇతి। ధర్మః పుణ్యం తస్య మూర్త్యభావాత్తదుత్ప్రేక్షా న తు ధర్మరూపదేవతోపమా, తదా మూర్తిత్వవిశేషణవైయర్థ్యాపాతాత్।

(వి, చ) ఏవమితి। వృత్తివిరోధస్తద్రసప్రతికూలవర్ణానాం స్థితిః। 'ఓవట్ట' ఇత్యాదికం ప్రాగ వ్యాఖ్యాతమ్।

(వి, ఛ) సాధారణధర్మస్యేతి। ఉపమేయేఽనిర్దిష్టధర్మసమానధర్మస్యోపమానే నిర్దేశోఽధికత్వమ్। ఉపమేయే నిర్దిష్టధర్మసమానధర్మస్యోపమానేనుపాదానం న్యూనత్వమ్।

(వి, జ) నయనజ్యోతి షేతి— అత్ర శమ్భురుపమేయః। శరన్మేఘ ఉపమానమ్, నయనజ్యోతిర్విద్యుత్। భూతిసితత్వశారదీయలబ్ధశుభ్రత్వయోశ్చ సమానధర్మయోరస్త్యేవ నిర్దేశః। కిన్తు శమ్భోరుపమేయస్య నీలకణ్ఠత్వానుపాదానాత్తత్సమానధర్మనీలవారిద్యోత్యాదేరుపమానే శరన్మేఘే ఆధిక్యమాహ— అత్రేతి। సమానధర్మ ఏవాయం నియమః। ధర్మాన్తరోపాదానే తు నాధిక్యమ్ యథాత్రైవ నభోమణ్డలమధ్యమ ఇతి చతుర్థపాదకరణే।

(వి, ఝ) న్యూనత్వమాహ— కమలేతి। కమలయా లక్ష్మ్యా ఆలిఙ్గితః, ఉజ్జ్వలహారవాంశ్చ మురం ద్విషన్ మురారీ రాజతే। విద్యుద్విభూషితో నీలజీమూత ఇవ ఇత్యర్థః। అత్ర

(లో, ఋ) ఆలిజనైః సహ సార్ధం సహసా వేగేన సహసా హసేన సహ వర్తమానా।

(లో, ౠ) యథాశబ్దో హి ఇవాదిశబ్దవన్నోత్ప్రేక్షాయా వాచకః।

(లో, ఌ) వృత్తిః నియతవర్ణగతో యో రసవిషయో వ్యాపారః।

(లో, ఏ) సబలాకత్వం వాచ్యమ్।

(లో, ఐ) ఉపమేయస్య తారహారత్వస్య వచనాత్।

ర్లిఙ్గవచనభేదస్య కాలపురుషవిధ్యాదిభేదస్య చ భగ్నప్రక్రమత్వమ్।x

క్రమేణోదాహరణమ్—

“సుధేవ విమలశ్చన్ద్రః”।

“జ్యోత్స్నా ఇవ సితా కీర్తిః।” (ఞ)

కాప్యభిఖ్యా తయోరాసీద్ వ్రజతోః శుద్ధవేశయోః।
హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే చిత్రాచన్ద్రమసోరివ॥"

అత్ర తథాభూతచిత్రాచన్ద్రమసోః శోభా న ఖల్వాసీత్ అపి తు సర్వదాపి భవతి। (ఒ)

"లతేవ రాజసే తన్వి!"

అత్ర లతా రాజతే త్వం తు రాజసే। (ట)

"చిరం జీవతు తే సూనుర్మార్కణ్డేయమునిర్యథా।"

అత్ర మార్కణ్డేయమునిర్జీవత్యేవ న ఖల్వేతదస్య జీవత్విత్యనేన విధేయమ్। (ర)

ఇహ తు యత్ర లిఙ్గవచనభేదేఽపి న సాధారణధర్మస్యాన్యథాభావస్తత్ర న దోషః।

లక్ష్మీస్థానీయా విద్యుత్ హారస్థానీయాయా బలాకాయా న్యూనత్వభితి భఙ్గ్యా ప్రతిపాదయతి—అత్రేతి।

(వి, అ) అస్యామేవేతి। ఉపమాయామేవేత్యర్థః। భగ్నప్రక్రమత్వమితి। యల్లిఙ్గేన ఏకద్వ్యాదియద్వచనేన చోపమేయేక్త్యుపక్రమ ఉపమానస్యాపి తల్లిఙ్గకత్వేన తద్వచనేన చోక్తిరాకాఙ్క్షితా తథాత్వానుక్తౌ క్రమభఙ్గ ఇత్యర్థః। ఏవం వర్త_మానాదికాలభేదస్య చ భగ్నప్రక్రమత్వమిత్యర్థః। ఆకాఙ్క్షితరూపేణానభిధానాత్। సుధేవ ఇత్యత్ర స్త్రీపుంలిఙ్గభేదః। జ్యోత్స్నా ఇవ ఇత్యత్ర వచనభేదః।

(వి, ట) కాలభేదే త్వాహ— కాప్యభిఖ్యేతి। తయోర్దిలీపసుదక్షిణయోరభిఖ్యా శోభా చిత్రాచన్ద్రమసోః చైత్రే యోగః। న ఖలు ఆసీత్ ఇతి సార్వదికశోభాసత్త్వే అతీతత్వేన తద్వివక్షాభావాత్। లతేవేత్యత్ర పురుషభేదః, లతా రాజతే ఇత్యేవ సమ్భవాత్।

(వి, ఠ) చిరం జీవత్విత్యత్ర విధిభేదః। అయం చ స్వల్ప ఏవ దోషః వ్యత్యయేన అన్వయసమ్భవాత్। అత ఏవ సర్వత్ర కావ్యే ఈదృశ ఏవ ప్రయోగః।

(లో, ఓ) అస్యాముపమాయాం సర్వదాపి భవతీత్యనేన ఉపమానోపమేయయోః కాలభేదః।

(లో, ఔ) ఇహ త్వితి— అయమర్థః— యత్ర లిఙ్గాదిభేదే హి సాధారణధర్మోఽభిన్న ఉపమానోపమేయయోర్ద్వయోరపి సమ్బన్ధమాపాద్యతే తత్ర న ప్రతీతిం స్థగయతి।

X ఉపమానోపమేయయోర్లిఙ్గవచనాదిభేదే సతి సాధారణధర్మవాచకం పదం యస్య (ఉపమానస్య ఉపమేయస్య వా) లిఙ్గవచనానుసారి స్యాత్ తేనైవ తస్యాన్వయో నతూభాభ్యామ్। అత ఉభయత్ర ఉపమానోపమేయయోరన్వయాభావే సాధారణధర్మత్వమేవ వ్యాహన్యతే। సాధారణధర్మాభావే కథముపమాయా అవకాశః। ఉపాత్తస్య సాధారణధర్మస్య ఏకత్ర అన్వయబలేన అపరత్ర ప్రతీతిబలేన సమ్బన్ధాఙ్గీకారే ఉపమానిర్వాహస్తు విలమ్బేనైవ భవతి।అతోఽత్ర దోషః।

క్రమేణోదాహరణమ్— "ముఖం చన్ద్ర ఇవాభాతి।" (ఔ)+

"తద్వేశోఽసదృశోఽన్యాభిః స్త్రీభిర్మధురతాభృతః।

దధతే స్మ పరాం శోభాం తదీయా విభ్రమా ఇవ॥" (డ, అ)

పూర్వోదాహరణేషూపమానోపమేయయోరేకస్యైవ సాధారణధర్మేణాన్వయప్రసిద్ధేః ప్రక్రాన్తస్యార్థస్య స్ఫుటోఽనిర్వాహః। (ఢ)

ఏవమనుప్రాసే వైఫల్యస్యాపుష్టార్థత్వమ్। యథా—

(వి, డ) లిఙ్గవచనభేదే సాధారణధర్మస్య నిర్దిష్టరూపేణోభయత్రాఽనన్వయో దోషబీజమ్। యది తు నిర్దిష్టరూపేణైవోభయత్రాఽన్వయసమ్భవస్తదా న దోష ఇత్యాహ— అత్ర చ లిఙ్గవచనేతి। ముఖం చన్ద్ర ఇవేతి। అత్రాభాతిసాధారణధర్మ ఉభయత్రైకరూప ఏవ లిఙ్గద్వయం తు భిన్నమ్। వచనభేదే త్వాహ— తద్వేశ ఇతి। మధురతయా రమ్యతయా భృతః పూర్ణస్తస్యావేశః పరాం శోభాం దధతే ధత్త ఇత్యర్థః। దధ ధారణే ఇత్యస్యైకవచనే రూపమ్। కీదృశః అన్యాభిః స్త్రీభిరసదృశః అన్యస్త్ర్యసాధారణః। దృక్ప్రత్యయాన్తస్య దృశో రూపమిదమ్। తదీయా విభ్రమా ఇవ— తేఽపి హి పరాం శోభాం దధతే। ధాఞో బహువచనే రూపమిదమ్ । ఏవం మధురతామృతః మధురతాం బిభ్రతః। భృఞః క్విపి రూపమిదమ్। ఏవమసదృశ ఇత్యత్రాపి క్విపి రూపమ్। లిఙ్గాదిభేదేషు ప్రక్రమభఙ్గం దోషాన్తర్భావ ఉక్తస్తం గ్రాహయతి— పూర్వోదాహరణేష్వితి। సుధేవ విమలశ్చన్ద్ర ఇత్యాదిష్విత్యర్థః।

(వి, ఢ) ఏకస్యైవేతి। సాధారణధర్మేణ విమలత్వాదినా ఏకస్యోపమేయస్యైవ సమానలిఙ్గత్వాదినాఽన్వయసిద్ధేరసమానలిఙ్గకేనోపమానేనాఽన్వయాసిద్ధేరిత్యర్థః। ప్రక్రాన్తస్యేతి— ఉభయాన్వయిత్వాకాఙ్క్షయా ఉపక్రాన్తస్యేత్యర్థః।

(వి, ణ) ఏవమితి— వైఫల్యస్యాఽనుప్రాసార్థముపాత్తస్య విశేషణస్య యద్వైఫల్యం తస్యేత్యర్థః।

ముఖమితి— అత్ర భాతీతి సాధారణముఖచన్ద్రరూపోఽర్థః సాధ్యః। ఏవముత్తరత్రాపి।

(లో, అ) సదృశ ఇత్యస్యోద్దేశ్యవిశేషణత్వే ఏకవచనాన్తః సదృశశబ్దః। పక్షే మధురతయా భృత ఇతి ఏకవచనమ్। విభ్రమవిశేషణత్వే బహువచనాన్తః సదృక్శబ్దః। దధతీతి దధధాతోరేకవచనాన్తం, ధాధాతోర్బహువచనాన్తం చ తిజన్తం చ పదమ్।

(లో, ఆ) వైఫల్యస్యాఽపుష్టార్థత్వం చ చిత్రవర్ణారబ్ధత్వభావేన ప్రకృతానుపయోగాదిత్యర్థః।

+ సాధారణధర్మస్య స్వస్వరూపేణ ఉభయత్ర అన్వయాన్న దోషస్యావకాశః | అత ఉక్తం దణ్డినా—

" న లిఙ్గవచనే భిన్నే న హీనాధికతాపి వా।

ఉపమా దూషణాయాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతామ్॥"

"అనణురణన్మణిమేఖల మవిరలశిఞ్జానమఞ్జుమఞ్జీరమ్।

పరిసరణమరుణచరణే! రణరణకమకారణం కురుతే॥" (ఇ, ఆ)

ఏవం సమాసోక్తౌ సాధారణవిశేషణవశాత్పరార్థస్య ప్రతీతావపి పునస్తస్య శబ్దేనోపాదానస్యాప్రస్తుతప్రశంసాయాం వ్యఞ్జనయైవ ప్రస్తుతార్థావగతేః శబ్దేన తదభిధానస్య చ పునరుక్తత్వమ్। (త)

క్రమేణోదాహరణమ్—

“అనురాగవన్తమపి లోచనయోర్దధతం వపుః సుఖమతాపకరమ్।

నిరకాసయద్రవిమపేతవసుం వియదాలయాదపరదిగ్గణికా॥”

అత్రాపరదిగిత్యేతావత్రైవ తస్యా గణికాత్వం ప్రతీయతే। (థ, ఇ)

అనణు ఇతి। సవిలాసం గచ్ఛన్తీం వేశ్యాం దృష్ట్వా శాన్తస్య పురుషస్యోక్తిరియమ్। హే అరుణచరణే! తవ పరిసరణే గమనం కర్తృ। అకారణమ్ అర్థాత్ పుంసాం రణరణకం కామచిన్తాం కురుతే జనయతీత్యర్థః। పరిసరణం కీదృశమ్? అనణు అనల్పం రణన్తీ మణియుక్తా మేఖలా యత్ర తాదృశమ్। అవిరతం శిఞ్జానం మఞ్జు మఞ్జీరం నూపురం యత్ర తాదృశమ్। అత్ర వక్తుః శాన్తత్వేన కామోద్దీపకపరిసరణవిశేషణానామపుష్టార్థత్వం కేవలమనుప్రాసార్థమేవ తదుపాదానమ్। అత్ర చ వైయర్థ్యప్రతియోగికామచిన్తోపయోగిత్వేఽపి తద్విశేషణానాం ప్రకృతశాన్తరసానుపయోగిత్వాదపుష్టార్థతా।

(వి, త) ఏవం సమాసోక్తావితి। ప్రాకరణికకథనేనాఽప్రాకరణికవ్యఞ్జనం సమాసోక్తిః। అప్రాకరణికకథనేన ప్రాకరణికవ్యఞ్జనమప్రస్తుతప్రశంసా। అస్మిన్నలఙ్కారద్వయేఽప్రాకరణికప్రాకరణికార్థయోః వ్యఙ్గ్యత్వేఽపి శబ్దేన తదుపాదానం పునరుక్తత్వమేవేత్యర్థః।

(వి, థ) తత్ర సమాసోక్తౌ పునరుక్తత్వమాహ— అనురాగేతి। అపరదిక్ పశ్చిమదిగేవ గణికా వేశ్యా వియద్రూపాదాలయాద్ ఆశ్రయాత్ రవిం నిరకాసయత్ నిష్కాసయామాస। కింభూతమ్ అపేతవసుమ్ అపగతరశ్మిమ్। నిష్కాసనోపయోగివిశేషణసత్త్వేఽపి అపేతరశ్మిత్వాత్ నిరకాసయదిత్యాహ— అనురాగేతి। అను దివసస్య పశ్చాద్ రాగవన్తం రక్తిమావన్తమపి। అత ఏవ లోచనయోః సుఖం సుఖజనకమ్ అతాపకరం చ వపుర్దధతమపీత్యర్థః। అత్ర శ్లిష్టవిశేషణవశాదనురాగవతో లోచనసుఖజనకసుశీతలవపుష్మతో నాయకస్య వసునా ధనేన

రహితత్వాత్ స్వగృహరూపాదాలయాద్ వేశ్యయా నిష్కాసనం వ్యఞ్జనయా ప్రతీయతే। తత్ర చ నిర్ధననాయకస్య యథాశ్లిష్టవిశేషణమహిమ్నా వ్యఙ్గ్యత్వం, తథా వేశ్యాయా అపి వ్యఙ్గ్యత్వమేవోచితమ్। వాచ్యత్వే తు పునరుక్తిరిత్యాహ— అత్రాపరదిగేవేతి।

(లో, ఇ) అనుగతో రాగః శోణిమా, ప్రేమా చ। వసుపదేన రశ్మయః ధనాని చ। ఆలయః ఆశ్రయః గృహం చ। గణికాత్వం ప్రతీయతే। పునః స్వశబ్దేనోపాదానేన చ పునరుక్తత్వమావహతి ఇత్యర్థః।

“ఆహూతేషు విహఙ్గమేషు మశకో నాయాన్ పురో వార్యతే

మధ్యే వా ధురి వా వసంస్తృణమణిర్ధత్తే మణీనాం ధురమ్।

ఖద్యోతోఽపి న కమ్పతే ప్రచలితుం మధ్యేఽపి తేజస్వినాం

ధిక్ సామాన్యమచేతనం ప్రభుమివానామృష్టతత్త్వాన్తరమ్॥”(ఈ)

అత్రాచేతసః ప్రభోరభిధానమనుచితమ్। (ద)

ఏవమనుప్రాసే ప్రసిద్ధ్యభావస్య ఖ్యాతవిరుద్ధత్వం యథా—

“చక్రాధిష్ఠితతాం చక్రీ గోత్రం గోత్రభిదుచ్ఛ్రితమ్।

(వి, ద) అప్రస్తుతప్రశంసాయాః పునరుక్తిమాహ— ఆహూతేష్వితి— సామాన్యం జనధిక్। యతోఽచేతనం భద్రాభద్రాదిచేతనరహితమ్। అనామృష్టమ్ అపరిభావితం తత్త్వం యేన తాదృశమన్తరం మనో యస్య తాదృశం ప్రభుమివ। సామాన్యస్య అచేతనత్వం దర్శయతి— ఆహూతేషు విహఙ్గమేషు విహాయసా గచ్ఛత్సు జనేషు ప్రాణిషు ఆహతేషు విహాయోగామిత్వాత్ పుర ఆయాన్ ఆగచ్ఛన్ మశకోఽపి న వార్యతే, వారణా ఏవ నివర్త్తతే। గమనమేవాత్ర విధేయం బోధ్యం తదేవ సామాన్యే చేతనత్వప్రతిపాదనసమ్భవాత్। తథా తృణమణిస్తు తృణాకర్షకోఽల్పమూల్యో మణిః ధురి వా మధ్యే వా వసన్ రథశోభాకారకమహామూల్యమణీనాం ధురం రథశోభాకరణరూపం ధురం భారం విధత్తే। “ధూః స్త్రీ క్లీబే యానముఖమ్” ఇతి కోషః। యానం రథమ్। మధ్యే ఇత్యత్రోపస్థితత్వాత్ యానస్యేతి లభ్యతే। మధ్యే వసన్ ఇత్యత్ర మధ్యేవారిధి వా వసన్ ఇతి క్వచిత్ పాఠః। తదా చ మధ్యే వారిధేః మధ్యే వా వసన్ పునః పునర్వసన్నిత్యర్థః। మణీనాం వారిధివాససాధర్మ్యాన్మహామూల్యమణీనాం ధురం మణిత్వేన గణ్యత్వరూపాం ధురం భారమ్ ఇత్యర్థః। మధ్యేఽపి ఇతి అపికారస్య తేజస్విషు అన్వయః। అత ఏతాదృశాఽయుక్తకారిత్వాత్సామాన్యం ధిక ఇత్యర్థః। అత్రేతి। అచేతాః ప్రభుః ప్రాకరణికః। మశకాదయోఽప్రాకరణికాః। తేషామ్ అభిధానవశాదేవ అచేతసః ప్రభోః వ్యఞ్జనయా లాభే తదభిధానం పునరుక్తమిత్యర్థః।

(వి, ధ) ప్రసిద్ధ్యభావస్యేతి— అనుప్రాసితపదార్థస్య నిర్దిష్టకర్మణి ప్రసిద్ధ్యభావ ఇత్యర్థః। చక్రేతి। అస్య భూభుజః చక్రాధిష్ఠితతాం రాజమణ్డలాక్రమణం చక్రీ విష్ణుః ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్। ఏవమ్ ఉచ్ఛ్రితం గోత్రం గోత్రభిత్ ఇన్ద్రః, వృషం ధర్మం వృషభకేతుః మహేశః। అత్ర ఇష్టకర్మసు ఏషాం కర్తృత్వప్రసిద్ధిర్నాస్తి కిన్తు అనుప్రాసార్థమేవ తథోక్తమ్।

(లో, ఈ) తృణమణిః తృణాపకర్షకో మణివిశేషః। అనామృష్టం తత్త్వాన్తరం యేన మహీయసామల్పీయసాం చ పదార్థానాం భేదో న ప్రకాశ్యతే। సామాన్యం జాతిః సామాన్యస్య సర్వాసు విభక్తిషు ఏకరూపేణైవావస్థితేరిత్యర్థః। అనుచితం చ వ్యఞ్జనయైవ ప్రత్యుత చమత్కారాతిశయదాయిత్వేన గతార్థత్వాత్।

(లో, ఉ) చక్రేతి— అయమాశయః, చక్రప్రభృతీనాం చ చక్రాధిష్ఠితతాదిమాత్రేణ

వృషం వృషభకేతుశ్చ ప్రాయచ్ఛద్యస్య భూభుజః॥" (ధ, ఉ)

ఉక్తదోషాణాం చ క్వచిదదోషత్వం క్వచిద్గుణత్వమాహ— (న)

వక్తరి క్రోధసంయుక్తే తథా వాచ్యే సముద్ధతే।
రౌద్రాదౌ తు రసేఽత్యన్తం దుఃశ్రవత్వం గుణో భవేత్॥౮॥ (ఊ)

ఏషు చాస్వాదస్వరూపవిశేషాత్మకతయా ముఖ్యగుణప్రకర్షోపకారిత్వాద్గుణ ఇతి వ్యపదేశో భాక్తః। (ప, ఋ) క్రమేణ యథా—

"తద్విచ్ఛేదకృశస్య కణ్ఠలుఠితప్రాణస్య మే నిర్దయం
క్రూరః పఞ్చశరః శరైరతిశితైర్భిన్దన్ మనో నిర్భరమ్।
శమ్భోర్భూతకృపావిధేయమనసః ప్రోద్దామనేత్రానల—
జ్వాలాజాలకరాలితః పునరసావాస్తాం సమస్తాత్మనా॥"*

అత్ర శృఙ్గారే కుపితో వక్తా। (ఫ)

(వి, న) ఉక్తదోషాణామితి దుఃశ్రవత్వప్రభృతీనామ్ ఇత్యర్థః।

(వి, ప) వక్తరీతి— సముద్ధతే ప్రచణ్డే భీషణే ఇతి యావత్। రౌద్రాదౌ రసే అత్యన్తం గుణ ఇత్యన్వయః। నను మాధుర్యాదయ ఏవ గుణాస్తత్కథం దుఃశ్రవత్వాదేర్గుణత్వమ్

ఇత్యత్రాహ— ఏషు చేతి। మాధుర్యాదయ ఆస్వాదస్వరూపవిశేషాత్మకా గుణా ముఖ్యాః। తేషాం ప్రకర్షరూపో య ఉపచారః తత్కారిత్వాద్ ఔపచారికో గుణవ్యపదేశో యుక్త ఇత్యర్థః।

(వి, ఫ) అత్ర క్రోధసంయుక్తే వక్తరి దుఃశ్రవత్వగుణమాహ— తద్విచ్ఛేదేతి। తస్యా విచ్ఛేదేన కృశస్య కణ్ఠలులితప్రాణస్య చ మే మనః, క్రూరః పఞ్చశరః అతిశితైః శరైర్నిర్దయం భిన్దన్, శమ్భోః ప్రోద్దామనేత్రానలజ్వాలేన సమస్తాత్మనా కరాలిత ఆస్తామ్। శమ్భుః కథమిదం కరిష్యతీత్యత్రాహ— భూతకృపేతి। భూతే ప్రార్థిని మయి కృపయా ఏవం కరిష్యతి। అత్రేతి। విచ్ఛేదకణ్ఠలురితాదౌ ఛకారతకారాదయో వర్ణా దుఃశ్రవాః కుపితవక్తృకా గుణాః।

ప్రశంసనం న ఖలు ప్రసిద్ధమ్। కిన్త్వనుప్రాసార్థమేవోపనిబద్ధమ్।

(లో, ఊ) అధునా పదనిష్ఠత్వేన పఞ్చధా విభక్తానామేషాం దోషాణాం క్వచిత్ కేషాంచిదన్యథాత్వమిత్యాహ। క్రోధోఽత్ర రౌద్రరసతామనాపద్యమానో వివక్షితః, తస్య పృథగుక్తత్వాత్। సముద్ధతే సమ్యగౌద్ధత్యగుణయుక్తే వస్తుని। ఆదిశబ్దేన బీభత్సః।

(లో, ఋ) ముఖ్యో గుణో యదాదిత్యస్వరూపాత్మకో మాధుర్యాదిః। భాక్తః ఔపచారికః।

---

* కణ్ఠే లురితా ఉపస్థితాః ప్రాణా యస్య తస్య మమ మనః అతిశితైః తీక్ష్ణైః శరైః నిర్దయం నిర్భరమత్యన్తం చ భిన్దన్ విదారయన్ క్రూరః పఞ్చశరః కామః సమస్తాత్మనా భూతే ప్రార్థిని మయి యా కృపా తస్యా విధేయం వశీభూతం మనో యస్య తస్య శమ్భోః శివస్య, ప్రోద్దామః అత్యుత్కటో యో నేత్రానలః తృతీయనేత్రాగ్నిః, తస్య జ్వాలానాం శిఖానాం జాలేన సమూహేన సమస్తాత్మనా నతు ఏకదేశేన కరాలింతదాహేన భీషణభూత ఆస్తామ్।

“మూర్ద్వ్యాధూయమానధ్వనదమరధునీలోలకల్లోలజాలో—

ద్ధూతామ్బుఃక్షోదదమ్భాత్ ప్రసభమభినభః క్షిప్తనక్షత్రలక్షమ్।

ఊర్ధ్వన్యస్తాఙ్ఘ్రిదణ్డభ్రమిభరరభసోద్యన్నభస్వత్ప్రవేగ- భ్రాన్తబ్రహ్మాణ్డఖణ్డం ప్రవితరతు శుభం శామ్భవం తాణ్డవం వః॥”x

అత్రోద్ధతం తాణ్డవం వాచ్యమ్। ఇమే పద్యే మమ। రౌద్రాదిరసే తు ఏతద్ద్వితయాపేక్షయాపి దుఃశ్రవత్వమత్యన్తం గుణః। యథా— “ఉత్కృత్యోత్కృత్య కృత్తిమిత్యాది”। అత్ర బీభత్సో రసః। (వ, ఋ)

సురతారమ్భగోష్ఠ్యాదావశ్లీలత్వం తథా పునః॥౯॥

తథా పునరితి గుణ ఏవ। యథా—

“కరిహస్తేన సంబాధే ప్రవిశ్యాన్తర్విలోడితే।

(వి, బ) ఉద్ధతే వాచ్యే చాహ— మూర్ద్ధ ఇతి। శామ్భవం తాణ్డవం నృత్యం వో యుష్మాకం శుభం ప్రవితరతు। తాణ్డవం కీదృశమ్। మూర్ద్వ్యాధూయమానాయా ధ్వనన్త్యా అమరధున్యా గఙ్గాయా లోలేన కల్లోలజాలేన తరఙ్గసమూహేన ఉద్ధూతానాం క్షిప్తానామ్ అమ్బుఃక్షోదానాం జలకణానాం దమ్భాత్ ఛలాత్ ప్రసభం సహసా అభినభో నభసి క్షిప్తాని నక్షత్రాణాం లక్షాణి యేన తాదృశమ్। పునః కీదృశమ్। ఊర్ధ్వన్యస్తయోరఙ్ఘ్రిదణ్డయోర్భ్రమిభరేణ భ్రమ్యాధిక్యేన రభసోద్యతః సహసోద్గచ్ఛతః నభస్వతః వాయోః ప్రవేగేణ భ్రాన్తం బ్రహ్మాణ్డఖణ్డం యత్ర తాదృశమ్। అత్రేతి। ఉద్ధతం భీషణం ఉత్కృత్య ఇత్యాదీ బీభత్సో రసః।

(వి, భ) సురతేతి— సురతస్యారమ్భో యస్యాం తాదృశగోష్ఠ్యాదౌ ఇత్యర్థః। కరిహస్తేనేతి। బాలికాయాః సురతోపాయస్య ద్వ్యర్థపదేన సూచనమిదమ్। తథాహి పుంసో ధ్వజః పతాకా సాధనస్య సైన్యస్యాన్తర్మధ్యే ప్రవిశ్యోపసర్పన్ గచ్ఛన్ విరాజతే। సాధనాన్తః కీదృశే సమ్బాధే నిబిడత్వాదావృతే। తర్హి కథం ప్రవేశ ఇత్యత్రాహ— కరిహస్తేనేతి।

(లో, ఋ) ఉద్ధతం హరతాణ్డవమ్। రౌద్రే దుఃశ్రవత్వం యథా మమ తాతపాదానాం—

స్ఫుటవికటచపేటాఘాతనేనాయమష్టౌ

సపది కులగిరీన్ వా ఖణ్డశశ్చూర్ణయిత్వా।

ప్రలయమరుదుదారస్ఫీత్కృతో ధూతవాతః

ప్రసృతిభిరథ పారావారముత్క్షేపయామి॥

(లో, ఌ) కరిణో గజస్య హస్తః స్థూలహస్తః। 'తర్జన్యనామికే శ్లిష్టే మధ్యమా స్యాద్బహిర్యది।' ఇతి శృఙ్గారశాస్త్రప్రసిద్ధిరూపః స్త్రీయోని విద్రావణః పుంధ్వజస్యాకారః కరిక-

---

అత్ర ప్రకరణాద్ విప్రలమ్భోఽవగమ్యతే। తత్ర క్రోధస్య ప్రకర్షకత్వాద్ దీర్ఘసమాసవికటవర్ణయోర్గుణత్వమ్। తేనాఙ్గస్య క్రోధస్య ప్రకర్షాదఙ్గినో విప్రలమ్భస్యాపి ప్రకర్ష ఇతి భావః।

× అత్ర తాణ్డవే ఓజస్విని వాచ్యే ఓజోగుణప్రకాశకా దీర్ఘసమాసవికటవర్ణా అనుగుణాః। అతోఽత్ర దుఃశ్రవత్వం గుణో రసానుకూలత్వాత్।

ఉపసర్పన్ ధ్వజః పుంసః సాధనాన్తర్విరాజతే॥"

అత్ర హి సురతారమ్భగోష్ఠ్యాం "ద్వ్యర్థైః పదైః పిశునయేచ్చ రహస్యవస్తు" ఇతి కామశాస్త్రస్థితిః। ఆదిశబ్దాత్ శమకథాప్రభృతిషు బోద్ధవ్యమ్। (భ,ఇ)§

స్యాతామదోషౌ శ్లేషాదౌ నిహతార్థాప్రయుక్తతే॥౧౦॥

యథా—

"పర్వతభేది పవిత్రం జైత్రం నరకస్య బహుమతం గహనమ్।
హరిమివ హరిమివ హరిమివ సురసరిదమ్భః పతన్నమత॥"

కరిణాం హస్తినాం హస్తేన శుణ్డయా విలోడితే। బాలికాసురతోపాయస్యాత్ర ద్వ్యర్థపదేన సూచనమ్। తథాహి సమ్బాధే సంకుచితే సాధనస్య యోనేరన్తః ప్రవిశ్య ఉపసర్పన్ గతాగతం కుర్వన్ పుంసో ధ్వజః లిఙ్గం విరాజతే। ప్రవేశోపాయమాహ— కరిహస్తేనేతి।

"తర్జన్యనామికాయుక్తే మధ్యమా స్యాద్బహిర్యది।
కరిహస్త ఇతి ఖ్యాతః కామశాస్త్రవిశారదైః॥" ఇతి।

తాదృశాఙ్గులిత్రయేణ విలోడితే ఇత్యర్థః। అత్రేతి। రహస్యవస్తు గోప్యవస్తు తత్ పిశునయేత్ సూచయదిత్యర్థః। గోష్ఠ్యాదావిత్యాది పదగ్రాహ్యమాహ— శమకథేతి। యథా— "ఉత్తానోచ్చూనమణ్డూకపాటితోదరసన్నిభే। క్లేదిని స్త్రీవ్రణే సక్తిరకృమేః కస్య జాయతే॥" అత్ర జుగుప్సాశ్లీలమ్। ప్రభృతిపదగ్రాహ్యం చామఙ్గలాభిప్రాయదవ్యక్తృబోధ్యమ్। యథా—

నిర్వాణవైరదహనాః ప్రశమాదరీణాం నన్దన్తు పాణ్డుతనయాః సహ మాధవేన।

రక్తప్రసాధితభువః క్షతవిగ్రహాశ్చ స్వస్థా భవన్తు కురురాజసుతాః సభృత్యాః॥

అత్ర కురూణాం భావ్యమఙ్గలకాశ్లీలసూచనమ్।

(వి, మ) స్యాతామితి— ఆదిపదాద్ యమకచిత్రపరిగ్రహః। తత్ర నిహతార్థాప్రయుక్తత్వయోర్ద్వయోరదోషత్వే శ్లేషే ఏకముదాహరణమాహ— పర్వతభేది పవిత్రమ్ ఇతి। పతత్ ప్రవహత్ సురసరితో గఙ్గాయా అమ్బో నమత్। తత్ర విశేషణభేదాత్ దృష్టాన్తత్రయం దదద్ విశేషణాన్యాహ— పర్వతేతి। అమ్బుః కీదృశం పర్వతభేది పవిత్రం చ। అత్ర హరిమిన్ద్రమివేతి దృష్టాన్తః। సోఽ

రాఖ్యశ్చ। సంబాధే సంకటే। ధ్వజశ్చ సాధనమ్ అశ్వాది స్త్రీవరాఙ్గం చ పిశునయేత్ సూచయేత్ శమకథాయామశ్లీలో యథా—

"ఉత్తానోచ్చూనమణ్డూకపాటితోదరసన్నిభే।

క్లేదిని స్త్రీవ్రణం సక్తిరకృమేః కస్య జాయతే॥" ఇతి।

(లో, ఏ) పర్వతేతి— గఙ్గాజలపక్షే పర్వతం భేత్తుం శీలం యస్య। పవిత్రం పూతం చేతి పదద్వయమ్। ఇన్ద్రపక్షే పర్వతభేదినా పవినా వజ్రేణ త్రాయత ఇతి। జలపక్షే బహూనాం మతం సమ్మతమ్। గహనం చేతి పదద్వయమ్। సిహపక్షే బహూనాం మాతఙ్గానాం హన్తారమ్ ఇత్యేకపదమ్।

---

§ శమాయ వైరాగ్యోత్పాదనాయ కథాః తాసు। శాన్తరసే విషయాణాం హేయత్వమేవాభిమతమ్। అత్ర జుగుప్సితోఽశ్లీలార్థస్తమేవార్థ పుష్ణాతీతి గుణ ఇత్యర్థః।

అత్రేన్ద్రపక్షే పవిత్రశబ్దో నిహతార్థః। సింహపక్షే మతఙ్గశబ్దో మాతఙ్గార్థేఽప్రయుక్తః। (మ, ఏ)*

గుణః స్యాదప్రతీతత్వం జ్ఞత్వం చేద్వక్తృవాచ్యయోః॥౧౧॥।

యథా—

“త్వామామనన్తి ప్రకృతిం పురుషార్థప్రవర్తినీమ్।

తద్దర్శనముదాసీనం త్వామేవ పురుషం విదుః॥”(య, ఐ)x

పి హి పర్వతభేదినా పవినా వజ్రేణ త్రాయతే అర్థాత్ దేవాన్। అమ్భః కీదృశం నరకస్య పాపజన్యయాతనాయా జైత్రం నాశకమిత్యర్థః। అత్ర హరిం శ్రీకృష్ణరూపం విష్ణుమివేతి దృష్టాన్తః సోఽపి నరకస్య నరకాసురస్య జైత్రః। అమ్భః కీదృశమ్— బహుమతం బహుజనసమ్మతం గహనం నిబిడం చ ప్రవాహాతిశయాద్ అత్ర హరిం సింహమివేతి దృష్టాన్తః। సోఽపి బహూనాం మతఙ్గానాం హన్తా। దోషద్వయం దర్శయతి— అత్రేతి। న చాత్ర హరిమివేత్యత్రాఽనవీకృతత్వం కథితపదత్వం వా దోష ఇతి వాచ్యమ్। ఏకపదవాచ్యానేకేషాం దృష్టాన్తకరణస్య వైచిత్ర్యవిశేషత్వేన తదాధాయకత్వేనాఽదోషత్వాత్।

(వి, య) గుణః స్యాదితి। జ్ఞత్వం పణ్డితత్వమ్। త్వామామనన్తీతి— త్వాం బ్రహ్మాణం పురుషార్థానాం ధర్మార్థకామమోక్షాణాం ప్రవర్తినీం ప్రవర్తికాం ప్రకృతిమామనన్తి వదన్తి సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థా ప్రకృతిః తత ఏవ సమస్తపదార్థోత్పత్తిరితి సాంఖ్యసిద్ధాన్తాత్। తాదృశావస్థాస్వరూపం త్వామిత్యర్థః। తథా చ త్వామేవ పురుషం సర్వకర్తృపురుషం విదుః।

తత్ర కిం ప్రమాణమిత్యత ఆహ— తద్దర్శినమితి— తత ఏవ దర్శనం జ్ఞానం యస్య తాదృశమ్। తత్ప్రణీతవేదేన తన్నిర్మితగిరిసాగరాదిభ్యోఽనుమానేన చ తజ్జ్ఞానాత్। ఉదాసీనం సమస్తకార్యోత్పాదనే స్వార్థత్వాఽభావాత్। అత్ర బ్రహ్మా వాచ్యః, వక్తార ఇన్ద్రాదయః। సర్వ ఏవ పణ్డితాః। ప్రకృత్యాదయోఽప్రతీతాః పాణ్డిత్యప్రకాశనాద్ గుణత్వమ్।

(లో, ఐ) త్వాం తదేకదర్శనమాత్రప్రతీతరూపాం ప్రతీతశబ్దాభివ్యఞ్జకత్వమ్। సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థా ప్రకృతిః। కూటస్థః చిత్స్వరూపః పురుషః। తదర్థే ప్రవర్త్తయితుం శీలం యస్యాః। యదుక్తమ్—

ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః।

అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్త్తాహమితి మన్యతే॥

తస్యా దర్శనం ప్రకాశనం— ప్రకృతేర్జడరూపాయాశ్చిత్సంక్రమణాదేవ కార్యకారిత్వాత్। అత్ర ప్రకృత్యాదిశబ్దః సాంఖ్యశాస్త్రప్రసిద్ధః।

---

* పవిత్రశబ్దస్య పూతార్థే ప్రసిద్ధతయా పవినా త్రాయతే ఇత్యర్థే నిహతార్థత్వమ్। మతఙ్గశబ్దస్య మాతఙ్గార్థే కవిభిరనాదృతత్వాదప్రయుక్తత్వమ్। ప్రకృతే తు శ్లిష్టపదోపాదానేన కవేరర్థద్వయే తాత్పర్యాన్న దోషః।

x జ్ఞత్వం తచ్చాత్రవ్యుత్పన్నత్వమ్। ప్రతీతిస్థగనస్య దోషబీజతయా విజ్ఞే శ్రోతరి తద-

---

స్వయం వాపి పరామర్శే ॥౧౨॥*

అప్రతీతత్వం గుణ ఇత్యనుషజ్యతే। యథా—

యుక్తః కలాభిస్తమసాం వివృద్ధ్యై క్షీణశ్చ తాభిః క్షతయే య ఏషామ్।
శుద్ధం నిరాలమ్బపదావలమ్బం తమాత్మచన్ద్రం పరిశీలయామి॥ (ర, ఒ)

కథితం చ పదం పునః।

విహితస్యానువాద్యత్వే విషాదే విస్మయే క్రుధి।
దైన్యేఽథ లాటానుప్రాసేఽనుకమ్పాయాం ప్రసాదనే।
అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యే హర్షేఽవధారణే॥౧౩॥

గుణ ఇత్యేవ। యథా— “ఉదేతి సవితా తామ్రః” ఇత్యాది। అత్ర విహితానువాదః। (ల)+

(వి, ర) స్వయం వాపి పరామర్శే ఇతి కారికాపాదస్తత్రాప్రతీతత్వం గుణ ఇతి పూర్వోక్తమనుసఞ్జయతి— అప్రతీతత్వమితి। యుక్తః కలాభిరితి— తం పరమాత్మస్వరూపం చన్ద్రం పరిశీలయామి సతతం భావయామి ఇత్యర్థః। విలక్షణచన్ద్రత్వాదితి భావః। అన్యచన్ద్రతో వైలక్షణ్యమాహ— యుక్త ఇతి। కలాభిః శరీరపరిగ్రహేచ్ఛారూపాభిః కలాభిః ధర్మైః విశిష్టః సన్ యస్తమసాం శరీరాత్మనోరభేదాబోధరూపాణాం మోహానాం వివృద్ధ్యై భవతి యథా రామశరీరపరిగ్రహే। అన్యచన్ద్రస్తు స్వీయషోడశాంశరూపాభిః కలాభిర్యుక్తః సన్ తమసామన్ధకారాణాం క్షతయే ఏవ భవతి। తథా తాభిః కలాభిః హీనః సన్నేషాం తమసాం క్షతయే భవతి। అగృహీతశరీరత్వేన తాదృశమోహాఽభావాత్, అన్యచన్ద్రస్తు కలాహీనః సన్ తమోవివృద్ధయే ఏవ భవతి। తమోనాశకకలాభావేన తస్య తమో వృద్ధిం ప్రతి యత్సత్త్వేఽగ్రిమక్షణే యస్య సత్త్వం యదసత్త్వేఽగ్రిమక్షణే యదసత్త్వం తత్తస్య కారణమిత్యేవంరూపకారణత్వాత్। తథా తం కీదృశం శుద్ధం, చన్ద్రస్తు కలఙ్కీ। తథా

నిరాలమ్బశూన్యే పదేఽవలమ్బమానం చన్ద్రస్తు జ్యోతిశ్చక్రావలమ్బీ। అత్ర కలాతమఃపదార్థౌ అప్రతీతావపి స్వయం పరామర్శే గుణౌ పరాఽప్రతీతేరుద్దేశ్యత్వాత్।

(వి, ల) విహితస్యేతి। తత్ర విహితానువాదే ఉదాహరతి— ఉదేతీతి। అత్రేతి। ఉదయసవితురుద్దేశే విహితస్య తామ్రత్వస్య అస్తమయసవితురుద్దేశేనాపి విధేయతయా ప్రతినిర్దేశరూపోఽనువాద ఇత్యర్థః।

(లో, ఓ) కలాభిః షోడశభిః, తాశ్చ ఏకాదశేన్ద్రియాణి, పఞ్చ తన్మాత్రాణి। చన్ద్రపక్షే— కలా అవయవాః। తమాంసి అజ్ఞానాని, అన్ధకారాణి చ। తాభిః కలాభిరేషాం తమసామ్। నిరాలమ్బపదమ్ ఆత్మపక్షే ఏతస్యాశ్రయాభావాత్। చన్ద్రపక్షే గగనమ్। అత్ర కలాశబ్దార్థః యోగశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధః యదుక్తం— "షోడశకలః పురుష" ఇతి।

భావాత్। ఏవం వక్తురవిజ్ఞత్వే తాదృక్పదోపనిబన్ధేఽనౌచిత్యమేవ దూషకతాబీజమితి। ఉభయోర్విజ్ఞత్వే అప్రతీతత్వం న దోషః కిన్తు గుణ ఏవేత్యర్థః।

* యత్ర స్వత ఏవ పర్యాలోచనం స్వస్య చ విజ్ఞత్వం తత్రాప్రతీత్వం గుణః।

\+ తేనైవ పదేన సర్వనామ్నా వా విహితస్యానువాదేఽభేదప్రత్యభిజ్ఞానాత్సమ్భవతి గుణత్వమ్।

"హన్త! హన్త! గతః కాన్తో వసన్తే సఖి! నాగతః।

అత్ర విషాదః।

“చిత్రం చిత్రమనాకాశే కథం సుముఖి! చన్ద్రమాః।”

అత్ర విస్మయః। (వ)

“సునయనే! నయనే నిధేహి।”

ఇత్యత్రలాటానుప్రాసః।

“నయనే తస్యైవ నయనే చ।”

ఇత్యాదౌ అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యో ధ్వనిః। ఏవమన్యత్ర। (శ)

సన్దిగ్ధత్వం తథా వ్యాజస్తుతిపర్యవసాయి చేత్॥౧౪॥

గుణ ఇత్యేవ। యథా—

పృథుకార్త్తస్వరపాత్రం భూషితనిఃశేషపరిజనం దేవ!

(వి, వ) అనాకాశ ఇతి— ఆకాశభిన్నాయాం త్వయి ఇత్యర్థః।

(వి, శ) లాటానుప్రాసః సమాసాసమాసగతః। ఏకార్థత్వేన యమకమ్। నయనే తస్యైవేతి— అత్ర ద్వితీయనయనపదముత్కృష్టరూపార్థాన్తరే సంక్రమితవాచ్యమ్। ఏవమన్యదితి— తత్ర "గచ్ఛ గచ్ఛ న తిష్ఠాత్ర" ఇతి క్రుధి। "హా హతోఽస్మి" ఇతి దైన్యే। "ఏహి ఏహి వత్స!" ఇత్యనుకమ్పాయామ్। "ముఞ్చ ముఞ్చ రుషమ్" ఇతి ప్రసాదనే। "కథయ కథయ వార్తామ్" ఇతి హర్షే। "అయమయం వీర" ఇత్యవధారణే।

(వి, ష) సన్దిగ్ధత్వమితి— సన్దేహయోగ్యమిత్యర్థః। ద్వ్యర్థత్వేన తద్యోగ్యతావిశేష్యద్వయేఽర్థద్వయాత్తు నిశ్చయ ఏవ తథా పదార్థమాహ— గుణ ఏవేతి। నిశ్చయవశాత్ గుణఇత్యర్థః। పృథుకార్త్ _తి— రాజ్ఞి దరిద్రస్యోక్తిరియమ్। ఆవయోః సదనం సమ్ప్రతి సమం, త్వత్తో ధనలాభే తు పశ్చాత్ సమం న భవిష్యతి ఇతి భావః। పృథూని కార్త్_స్వరస్య సువర్ణస్య పాత్రాణి యత్ర రాజసదనం తాదృశమ్। పృథుకానాం శిశూనామ్ ఆర్త్_స్వరస్య పాత్రం దరిద్రసదనం భక్ష్యాభావాత్। భూషితాః సువర్ణాదిమణ్డితాః నిఃశేషపరిజనాః యత్ర రాజసదనం తాదృశమ్। భువి ఉషితాః సుప్తాః నిఃశేషపరిజనా యత్ర దరిద్రసదనం తాదృశం శయ్యావిరహాత్। బిలసద్భిః కరేణుభిః హస్తిభిర్గహనం వ్యాప్తం రాజసదనమ్; విలసత్కా బిలే తిష్ఠన్తో మూషికపిపీల్లికాదయస్తేషాం రేణుభిః గహనం దరిద్రసదనమ్। అత్ర స్వగృహసామ్యవ్యాజేన రాజ్ఞః సమ్పదా-

---

(లో, ఔ) పృథ్వితి— పృథుకానాం బలానామ్ ఆర్త్_స్వరస్య పాత్రం స్థానమ్। పృథు బహులం కార్త్_స్వరపాత్రం సువర్ణభాజనం యత్ర। భూషితాః భువి పృథివ్యామ్ ఉషితా మణ్డితాశ్చ। విలసన్తః తిష్ఠన్త ఏవ విలసత్కా రేణవో ధూలయః। విలసన్తః కరేణవో గజాశ్చ।

పదాన్తరేణానువాదే భిన్నతయావభాసాత్ ప్రతీతివిలమ్బో దోష ఇతి భావః। అత ఉక్తమ్—

"న సోఽస్తి ప్రత్యయో లోకే యః శబ్దానుగమాదృతే।"

విలసత్కరేణుగహనం సమ్ప్రతి సమమావయోః సదనమ్॥" (ష, ఔ)+

వైయాకరణముఖ్యే తు ప్రతిపాద్యేఽథ వక్తరి।
కష్టత్వం దుఃశ్రవత్వం వా॥౧౫॥

గుణ ఇత్యేవ। యథా—

"దీధీవేవీజ్సమః కశ్చిత్గుణవృద్ధ్యోరభాజనమ్।
క్విప్ప్రత్యయనిభః కశ్చిద్ యత్ర సన్నిహితే న తే॥"

అత్రార్థః కష్టః, వైయాకరణశ్చ వక్తా। (అ, స) ఏవమస్య ప్రతిపాద్యత్వేఽపి।

"అత్రాతాతార్ప్సముపాధ్యాయ! త్వామహం న కదాచన।"

అత్ర దుఃశ్రవత్వమ్। వైయాకరణో వాచ్యః। ఏవమస్య వక్తృత్వేఽపి। (హ)

గ్రామ్యత్వమధమోక్తిషు॥౧౬॥

గుణఇత్యేవ। యథా మమ—

"ఏసో ససహరబింబో దీసఇ హేఅంగవీణపిండో వ్వ

ధిక్యకథనాత్ వ్యాజస్తుతిః। వ్యాజస్తుతీత్యుపలక్షణమ్। పర్వతభేది పవిత్రభిత్యాదౌ ఉపమాశ్లేషాదావపి తథాత్వం బోధ్యమ్।

(వి, స) వైయాకరణముఖ్య ఇతి। అతిశయవైయాకరణమిత్యర్థః। కష్టత్వం కష్టార్థత్వమ్। దీధీవేవీఙ్ ఇతి కశ్చిజ్జనో గుణవృద్ధ్యోరభాజనం గుణవృద్ధ్యా చ హీన ఇత్యర్థః। దీధీవేవీఙ్ ధాత్వోరిడాగమస్య చ సమస్తయోరపి గుణస్య తద్బాధికాయా వృద్ధేశ్చాభావాత్। తథా కశ్చిజ్జనః క్విప్ ప్రత్యయనిభః, యత్ర జనే సన్నిహితే సతి తత్సన్నిహితస్యాపి న తే గుణవృద్ధీ, క్విప్ప్రత్యయసన్నిహితధాతోరపి గుణవృద్ధ్యభావాత్।

(వి, హ) ఏవమితి। అస్య వైయాకరణస్య తద్దర్శయతిః—అత్రాతార్ప్సముపాధ్యాయ! అత్ర లోకే త్వామహం కదాచన న అతార్ప్సమ్। ఏవమితి। అస్య వైయాకరణస్య వక్తృత్వే కష్టత్వం దుఃశ్రవత్వమపి గుణ ఇత్యర్థః। తస్య వక్తృత్వే కష్టత్వస్య చ ఉదాహృతత్వాత్।

(వి, క) అథమోక్తిష్వితి। గుణ ఇత్యనుషఙ్గః। ఏసో ఇతి।

(లో, అ) దీధీవేవీఙ్ ఇతి। కశ్చిద్రిపుః। గుణః శౌర్యాది। పక్షే ఈకారాదీనామేత్త్వాదిః। వృద్ధిః సమృద్ధిః। పక్షే ఈకారాదీనామైత్త్వాదిశ్చ దీధీవేవీధాత్వోర్గుణవృద్ధినిషేధాత్। క్విప్ప్రత్యయనిభః క్విపః సర్వాపహారీతి లోపాద్ రిపోః సర్వనాశః। అత్ర న కేవలం దుఃశ్రవత్వం కష్టత్వం చ।

---

§ సన్దిగ్ధత్వమత్ర ఆపాతతః। అత్ర రాజగృహే బాలకార్త్తనాదాదీనామనుచితత్వాత్। దరిద్రగృహే పృథుకనకపాత్రాదీనాం చాసమ్భవత్వాత్ యోఽర్థః సంగచ్ఛతే తదైవ తస్య ప్రతీతిః। సన్దిగ్ధత్వే చాత్ర ముఖే నిన్దా, నియతార్థప్రతిపత్తౌ వ్యాజస్తుతిః।

ఏఏ అఅస్స మోహా పడ఼న్తి ఆసాసు దుద్ధధారవ్వ॥"

ఇయం విదూషకోక్తిః। (క, ఆ)

నిర్హేతుతా తు ఖ్యాతేఽర్థే దోషతాం నైవ గచ్ఛతి॥౧౭॥

యథా— సమ్మ్రతి సన్ధ్యాసమయశ్చక్రద్వన్ద్వాని విఘటయతి"

కవీనాం సమయే ఖ్యాతే గుణః ఖ్యాతవిరుద్ధతా॥౧౮॥*

కవిసమయఖ్యాతాని చ—

మాలిన్యం వ్యోమ్ని పాపే యశసి ధవలతా వర్ణ్యతే హాసకీర్త్యోః।
రక్తౌ చ క్రోధరాగౌ, సరిదుదధిగతం పఙ్కజేన్దీవరాది।
నోయాధారేఽఖిలేఽపి ప్రసరతి చ మరాలాదికః పక్షిసఙ్ఘో
జ్యోత్స్నా పేయా చకోరైర్జలధరసమయే మానసం యాన్తి హంసాః। (ఖ)
పాదాఘాతాదశోకం వికసతి, వకులం యోషితామాస్యమద్యైః।

"ఏష శశధరవిమ్బో దృశ్యతే హైయఙ్గవీనపిణ్డ ఇవ।
ఏతే చాస్య మయూఖాః పతన్తి ఆశాసు దుగ్ధధారా ఇవ॥"

(ఇతి సంస్కృతానువాదః)

(వి, క) హైయ్యా గోదోహోద్భవం ఘృతం హైయఙ్గవీనం భక్ష్యలమ్పటస్యోక్తౌ భక్ష్యద్రవ్యదృష్టాన్తో ఽత్ర గ్రామ్యో గుణః।

(వి, ఖ) సమ్ప్రతీతి— సన్ధ్యాసమయస్య చక్రవాకద్వన్ద్వవిఘటకత్వే తేషాం ఖ్యాతిసత్త్వాన్నాత్ర హేత్వాకాఙ్క్షా। కవిసమయఖ్యాతాది దర్శయతి— మాలిన్యమితి। పాపే ఇత్యర్థః। సత్కర్మణా కీర్తిః, దానే చ యశ ఇతి యశకీర్త్యోర్భేదః, మరాలో హంసః।

(లో, ఆ) అధమా విదూషకాదయః। ఏసో ఇతి—

"ఏషః శశధరబిమ్బో దృశ్యతే హైయఙ్గవీనపిణ్డ ఇవ।

ఏతే చాస్య మయూఖాః పతన్త్యాశాసు దుగ్ధధారా ఇవ॥"

---

* తథా హి—

అసతోఽపి నిబన్ధేన (౧)

సతామప్యనిబన్ధనాత్। (౨)

నియమస్య పురస్కారాత్ (3)

సమ్ప్రదాయస్త్రిధా కవేః॥

అసతోఽపీతి— వస్తుగత్యా యన్న భవతి తదపి కవిభిః నిబధ్యతే।

యథా— మాలిన్యం వ్యోమ్ని పాపే।

సతామపీతి— పారమార్థికమపి న నిబధ్యతే। యథా—

న స్యాజ్జాతీ వసన్తే ఇత్యాది।

నియమస్యేతి యథా— హిమవత్యేవ భూర్జత్వక్ చన్దనం మలయే పరమ్॥

యూనామఙ్గేషు హారాః స్ఫుటతి చ హృదయం విప్రయోగస్య తాపైః।
మౌర్వీ రోలమ్బమాలా ధనురథ విశిఖాః కౌసుమాః పుష్పకేతోః
భిన్నం స్యాదస్య బాణైర్యువజనహృదయం, స్త్రీకటాక్షేణ తద్వత్। (గ, ఇ)
అహ్న్యమ్భోజం నిశాయాం వికసతి కుముదం, చన్ద్రికా శుక్లపక్షే
మేఘధ్వానేషు నృత్యం భవతి చ శిఖినాం నాప్యశోకే ఫలం స్యాత్।
న స్యాజ్జాతీ వసన్తే, నచ కుసుమఫలే గన్ధసారద్రుమాణా-
మిత్యాద్యున్నేయమన్యత్కవిసమయగతం సత్కవీనాం ప్రబన్ధే॥౧౯॥

ఏషాముదాహరణాని ఆకరేషు స్పష్టాని।

ధనుర్జ్యాదిషు శబ్దేషు శబ్దాస్తు ధనురాదయః।

ఆరూఢత్వాదిబోధాయ ॥౨౦॥

యథా—

“పూరితే రోదసీధ్వానైర్ధనుర్జ్యాస్ఫాలనోద్భవైః।”

అత్ర జ్యాశబ్దేనాపి గతార్థత్వే ధనుఃశబ్దేన జ్యాయా ధనుష్యాతతీకరణం బోధ్యతే। ఆదిశబ్దాత్

“భాతి కర్ణావతంసస్తే।”

అత్ర కర్ణస్థితత్వబోధనాయ కర్ణశబ్దః। (ఈ)*

ఏవం శ్రవణకుణ్డలశిరఃశేఖరప్రభృతిః। (ఘ)

(వి, గ) యోషితామాస్యమద్యైర్వకులం వికసతీత్యన్వయః।

(వి, ఘ) ధనురితి। ఆరూఢత్వేతి। తద్బోధశ్చ ధనుఃశబ్దాదౌ ధనురారూఢత్వం లక్షణయా రూఢిహేతుకయా లుప్తషష్ఠ్యర్థో వా ఆరూఢత్వమ్। గతార్థత్వేపీతి— న చ జ్యాశబ్దార్థః కథం ధనుర్జ్యాత్వస్య సంస్థానవిశేషవ్యఙ్గ్యజాతిర్విశేష ఇతి వాచ్యమ్। జ్యాత్వస్య జాతిత్వేఽపి తత్సమ్బన్ధినో ధనుషో నమయతః స్మారకత్వేన తద్వశాదేవ ధనుర్లాభే, ధనుఃపదస్యాధిక్యప్రసక్తేరారూఢత్వప్రతిపాదనేన నిరవసితత్వాత్। అత్ర కర్ణాస్థితత్వేఽపి— అత్ర పునరుక్తిప్రసక్తివారణమేవ కర్ణావతంసస్యాపి అవతంసపదార్థత్వాత్ న చైవం కర్ణస్థితలక్షణాయామపి కర్ణస్థితకర్ణభూషా ఇతి బోధనేనైవ పునరుక్తిరితి వాచ్యమ్। అవతంసపదస్య

(లో, ఇ) హారో హృదయం చ స్ఫుటతీతి సమ్బన్ధః। యువజనా యువానో యువతయశ్చ। స్త్రీకటాక్షైర్యాన ఏవ।

(లో, ఈ) ఏష్వవతంసాదిపదప్రతిపాదనేనాపి కర్ణార్థప్రతిపత్తేః పౌనరుక్త్యమ్। తథా హి— కర్ణపదాన్యన్యకర్ణాదివ్యవచ్ఛేదేన ప్రకృతస్యైవ కర్ణాదీన్ బోధయన్తి। తైశ్చ తేషాం శోభాదిః స్వహేతుకః। కిన్తు ప్రకృతనాయికాహేతుక ఏవ పర్యవస్యతీతి భావః।

---

* "పుంస్యుత్తంసావతంసౌ ద్వౌ కర్ణపూరే" ఇతి కోషాత్। అత్రావతంసస్య కర్ణభూషణే సంకీర్తితత్వాత్ కర్ణశబ్దోపాదానే పునరుక్తిః। ఏవమన్యత్ర। కేచిత్తు ధనుర్జ్యాదిషు అపుష్టార్థదోషస్య పరిహారోఽయమిత్యాహుః। ఏవం మయూరకేకాకరికలభగజవృంహితాశ్వహేషాశైలోపత్యకాదిశబ్దేషు బోధ్యమ్। సర్వత్ర లక్షణా ఏవ స్వీకార్యా।

ఏవం నిరుపపదో మాలాశబ్దః పుష్పస్రజమేవాభిధత్త ఇతి స్థితావపి "పుష్పమాలా విభాతి తే" అత్ర పుష్పశబ్ద ఉత్కృష్టపుష్పప్రసిద్ధ్యై। ఏవం ముక్తాహార ఇత్యత్ర ముక్తాశబ్దేనాన్యరత్నామిశ్రితత్వమ్। (ఙ)

ప్రయోక్తవ్యాః స్థితా అమీ ॥౨౧॥

ధనుర్జ్యాదయః సత్కావ్యస్థితా ఏవ నిబద్ధవ్యా నత్వస్థితా జఘనకాఞ్చీకరకఙ్కణాదయః (చ)*

ఉక్తావానన్దమగ్నాదేః స్యాన్న్యూనపదతా గుణః ॥౨౨॥

యథా—

“గాఢాలిఙ్గనవామనీకృతకుచప్రోద్భిన్నరోమోద్గమా

సాన్ద్రస్నేహరసాతిరేకవిగలచ్ఛ్రీమన్నితమ్బామ్బరా।

కర్ణయోగ్యభూషార్థకత్వేన కర్ణస్థితకర్ణయోగ్యభూషా ఇతి పునరుక్త్యభావాత్। ఏవం శ్రవణేతి— ఏతద్ద్వయే పదాధిక్యస్యైవ ప్రసక్తిః కుణ్డలత్వకిరీటత్వయోః సంస్థానవ్యఙ్గ్యజాతిత్వాదేవ।

(వి, జ) పుష్పస్రజమేవాభిధత్తే ఇతి। తథా చాత్రాపి పునరుక్తేరేవ ప్రసక్తిః। ఉత్కృష్టపుష్పప్రసిద్ధ్యై ఇతి పుష్పాంశో మాలాశబ్దార్థ ఏవ పుష్పశబ్దస్య తు ఉత్కృష్టే లక్షణేత్యర్థః। ఏవం ముక్తాహార ఇత్యత్రేతి। ముక్తాగ్రైవేయకం హార ఇతి కోశాత్। ముక్తాంశోఽపి హారశబ్దార్థ ఏవం ఇత్యతోఽత్రాపి పునరుక్తేరేవ ప్రసక్తిః। అన్యరత్నామిశ్రితత్వం తు ముక్తాశబ్దలక్షణాగమ్యమ్।

(వి, చ) సత్కావ్యస్థితా ఏవేతి— యతః సత్కావ్యే స్థితా అతో నిబద్ధవ్యా ఏవేత్యన్వయః। తథా చాత్ర లక్షణాయా రూఢిహేతుకత్వం దర్శితమ్। జఘనకాఞ్చ్యాదౌ తు న రూఢిరితి భావః।

(వి, ఛ) ఉక్తావితి— ఆనన్దమగ్నాదేర్వచనస్యోక్తావిత్యర్థః। గాఢాలిఙ్గనేతి— సఖ్యౌ సఖ్యురుక్తిరియమ్। గాఢాలిఙ్గనేన వామనీకృతకుచా చాసౌ ప్రోద్భిన్నరోమోద్రమా చేతి సమాసః। కుచే రామవర్ణనానౌచిత్యాన్నాస్య సమాసః। సాన్ద్రస్నేహరసాతిరేకేణ విగలత్ శ్రీమతో నితమ్బాదమ్బరం యస్యాస్తాదృశవిశేషణద్వయవతీ సా మమ నాయికా పీడయే-

---

(లో, ఉ) గాఢేతి— అత్ర సుప్తేత్యాదినా ఉత్తరోత్తరం నిశ్చలాధిక్యమ్। కిమ్? ఉక్తరూపా ప్రియా మమ మనసి సుప్తా ను! స్థిరతయా వర్త్తమానత్వాత్। సుప్తాపి పునరుత్థాయ పాతీత్యాశఙ్క్యాహ మృతా ను కిమ్? సాపి పరైర్వహిష్కర్తు శక్యా ఇత్యత ఆహ— లీనేతి। జతుకాష్ఠాదివదితి విశేషః। తథాభూతాపి కేనచిద్ వ్యావర్త్తయితుం శక్యేతేత్యత ఆహ—

---

* ఏవం నిర్బీజలక్షణాయామతిప్రసఙ్గః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ— ప్రయోక్తవ్యా ఇతి। మహాకవిప్రబన్ధస్థితేష్వేవ కర్ణావతంసాదిపదేషు ఏతదుక్తప్రకారం సమర్థనమ్। మహాకవిప్రయుక్తాన్యేవాన్యైఃప్రయోజ్యాని జఘనకాఞ్చీత్యాదిపదాని ప్రయుక్తాని పౌనరుక్త్యమేవావహన్తి కవిభిరప్రయుక్తత్వాత్। అతో రూఢితోఽనాదిలక్షణాయామేవ ప్రయోజనాభావో న దోష ఇతి భావః।

మామా మానద! మాఽతిమామలమితి క్షామాక్షరోల్లాపినీ

సుప్తా కిన్ను మృతా కి మనసి మే లీనా విలీనా ను కిమ్॥ (ఛ, ఉ)

అత్ర పీడయేతి న్యూనమ్।

క్వచిన్న దోషో న గుణః॥౨౫॥

న్యూనపదత్వమిత్యేవ। యథా—

“తిష్ఠేత్కోపవశాత్ప్రభావపిహితా దీర్ఘం న సా కుప్యతి

స్వర్గాయోత్పతితా భవేన్మయి పునర్భావార్ద్రమస్యా మనః।

తాం హర్తుం విబుధద్విషోఽపి న చ మే శక్తాః పురోవర్త్తినీం

సా చాత్యన్తమగోచరం నయనయోర్మాతేతి కోఽయం విధిః॥" (జ)

అత్ర "ప్రభావపిహితా" ఇతి "భవేత్" ఇతి చ ఇత్యనన్తరమ్ "నైతద్యతః" ఇతి పదాని న్యూనాని। ఏషాం పదానాం న్యూనతాయామప్యేతద్వాక్యవ్యఙ్గ్యస్య వితర్కాఖ్యవ్యభిచారిభావస్యోత్కర్షాకరణాన్న గుణః। "దీర్ఘం న సా" ఇత్యాదివాక్యజన్యయా చ ప్రతిపత్త్యా తిష్ఠేదిత్యాదివాక్యప్రతిపత్తేర్బాధః స్ఫుటమేవావభాసత ఇతి న దోషః। (ఝ, ఊ)*

త్యనుక్తివశాత్, హే మానద! మాం మా మా మా ఇత్యలభిత్యేవమల్పాక్షరోల్లాపినీ సతీ సుప్తేత్యాదివితర్కచతుష్టయవిషయోఽభూదిత్యర్థః। సుప్తా నిద్రితా నిష్పన్దత్వాత్ అతినిష్పన్దత్వేన మరణవితర్కః। మనోగతత్వేన మనసి లయవితర్కః మనసోఽరద్యాపి అబహిర్భావాత్ అత్యన్తలయరూపస్య విలయస్య వితర్కః।

(వి, జ) తిష్ఠేత్కోపేతి— ఉర్వశీమనాసాద్య పురురవసోఽయం వితర్కః। సా ఉర్వశీ స్వప్రభావేన పిహితా అదృశ్యా తిష్ఠదితి వితర్క్యాహ— దీర్ఘం న సా ఇతి। ఏవం స్వర్గాయ ఇతి వితర్క్యాహ— మయి పునరితి। అస్యా అసురేణ హరణకోటిస్తు అసమ్భావ్యా ఇత్యాహ— తాం హర్తుమితి। మే పురోవర్తినీమ్ ఇతి తత్ర హేతుః। అతోఽదర్శనే హేత్వభావేన విస్మయాదాహ— సా చేతి— అగోచరమ్ అగోచరత్వం యాతా ప్రాప్తా।

(వి, ఝ) అత్రేతి— పూర్వోక్తస్య నిషేధం ప్రత్యేవ దీర్ఘం న మా ఇన్యనయోః హేతుత్వాత్ నతు పూర్వప్రతీతిం ప్రతి ఇతి భావః। నమూత్కర్షస్యాకరణాత్ మా భవతు గుణత్వం, దోషత్వం తు స్యాదిత్యత ఆహ— దీర్ఘం న సేత్యాదీతి। బాధః స్ఫుటమేవేతి— విరోధినః

విలీనేతి— దుగ్ధే జలవత్ సర్వథా భేదోపలమ్భాభావ ఇతి భావః। తతో మామేతి సామాన్యతః ప్రకృతనిరాకరణమ్। మాఽతి మామిత్యత్ర పీడయేతి క్రియాపదం న్యూనమ్।

ఏతత్ప్రతిపాదికాయా నాయికాయాః సాౘ్రానన్దజడీభూతతయా సజ్కీర్ణవాక్యోచ్చారణేఽప్యసామర్థ్యం వ్యనక్తీతి న్యూనపదత్వం గుణః।

(లో, ఊ) తిష్ఠేదిత్యాది। ప్రభావేన దివ్యేన పిహితా, అదృశ్యా సా ఉర్వశీ। ప్రతిపత్త్యా జ్ఞానేన। ఉత్తరా ప్రతిపత్తిః పూర్వాం ప్రతిపత్తిం బాధతే।

---

* యథా గాఢాలిఙ్గనేత్యత్ర న్యూనపదత్వే రసావేశాతిశయప్రతీతిర్న తథాత్ర ఇతి న గుణః। తిష్ఠేదిత్యత్ర సన్దేహః। దీర్ఘమిత్యనేన ఉత్తరజ్ఞానేన పూర్వజ్ఞానస్య సందేహస్య బాధి-

---

గుణః క్వాప్యధికం పదమ్ ॥౨౪॥

యథా–

“ఆచరతి దుర్జనో యత్సహసా మనసోప్యగోచరానర్థాన్।

తత్ర న జానే జానే స్పృశతి మనః కిన్తు నైవ నిష్ఠురతామ్ ॥”

అత్ర “న న జానే” ఇత్యనేనాఽయోగవ్యవచ్ఛేదః। (ఋ) ద్వితీయే జానే ఇత్యనేనాహమేవ జానే ఇత్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదాద్విచ్ఛిత్తివిశేషః। (ఇ)+

సమాప్తపునరాత్తత్వం న దోషో న గుణః క్వచిత్ ॥౨౫॥×

యథా— "అన్యాస్తా గుణరత్న" ఇత్యాది। అత్ర ప్రథమార్ద్వేన వాక్యసమాప్తావపి ద్వితీయార్ద్వవాక్యం పునరుపాత్తమ్। ఏవఞ్చ విశేషణమాత్రస్య పునరుపాదానే సమాప్తపునరా-

---

పరవాక్యస్య తథాత్వనియమాత్। తథా చ "నైతదృతః" ఇత్యస్యాకాఙ్క్షావశాదధ్యాహారోఽపి న దోషాయ ఇతి భావః।

(వి, ఇ) గుణః క్వాపీతి— యత్రాధికపదస్య రూఢిలక్షణయా అర్థాన్తరం తత్రేత్యర్థః। ఆచరతీతి— మనసోఽప్యగోచరానర్థాన్ అసదర్థాన్ సహసా యత్ దుర్జన ఆచరతి తదహం న న జానే। అపి త్వహమేవ జానే ఇత్యర్థః, కిన్తు మమ మనః నిష్ఠురతాం నైవ స్పృశతి ఇత్యర్థః। విచ్ఛిత్తిర్బోధవిశేషరూపా భఙ్గిః। అత్రేతి— ఆకాఙ్క్షోత్థానానుత్థానద్వయమత్ర అదోషదోషతయోర్బీజమ్।

(వి, ట) అన్యాస్తా ఇత్యత్ర పూర్వార్ద్వేన వాక్యసమాప్తావపి కథమత్ర నిష్పాదకగుణరత్నాదీనాం వైలక్షణ్యమిత్యాకాఙ్క్షోత్థానాదదోషతా। సమాప్తపునరాత్తత్వస్య దోషత్వాదోషత్వే వినిగమయతి— ఏవఞ్చేతి। విశేషణమాత్రస్య ఇత్యత్రాపి అనాకాఙ్క్షితస్యేతి బోధ్యం విశేషణే ఆకాఙ్క్షాసత్త్వే తు న దోష ఇతి ప్రాగేవ దర్శితమ్। తథా చాకాఙ్క్షాయా ఏవ

(లో, ఋ) అయోగవ్యవచ్ఛేదోఽహం జానామీత్యేవంరూపః।

(లో, ఋ) ద్వితీయార్ద్వవాక్యం శ్రీమత్కాన్తీత్యాది। ఏవఞ్చేతి– విశేషణ-

---

తత్వాత్ నఞర్థోపస్థితిరితి న దోషః। నైతదిత్యాదేరనుపాదానేఽపి "దీర్ఘం న సా కుప్యతి" ఇత్యాదేరుక్త్యైవ నిషేధో వాచ్యవత్ప్రతీయతే అతస్తదనుపాదానం న దోషాయ ఇతి భావః।

+ అయోగస్య ఆత్మని జ్ఞానాసంబన్ధస్య వ్యవచ్ఛేదాన్నిరాకరణాత్— అహం న జానే ఇతి న పరం జానే ఏవ। ద్వితీయే జానే ఇత్యనేన అన్యస్య మద్భిన్నస్య యోగః జ్ఞానసంబన్ధః తస్య వ్యవచ్ఛేదః నిరాకరణం తస్మాత్— అహమేవ జానామి నత్వన్య ఇత్యర్థః। "ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం సాతిశయం బోధయతః" ఇతి న్యాయాత్। " న న జానే" ఇత్యనేన జ్ఞానాతిశయే లబ్ధే పునర్జానే ఇతి పదమ్ "అహమేవ జానే నతు అన్యం జ్ఞాపయామి" ఇతి విశేషకత్వాద్ గుణ ఇతి భావః।

X న గుణః ప్రకర్షాప్రధానస్యాభావాత్। న దోషః ప్రకృతం ప్రతి ప్రాతికూల్యాభావాత్।

---

1 తారకాన్తర్గతపాఠస్థానే, "అత న న జాన ఇత్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదాద్ విచ్ఛిత్తివిశేషః" ఇత్యేవ పాఠః (ఖ. పు)

త్తత్వమ్, న వాక్యాన్తరస్యేతి విజ్ఞేయమ్। (ట, ఋ)+

గర్భితత్వం గుణః క్వాపి॥౨౬॥

యథా—

"దిఙ్మాతఙ్గఘటావిభక్తచతురాఘాటా మహీ సాధ్యతే

సిద్ధా సాపి వదన్త ఏవ హి వయం రోమాఞ్చితాః పశ్యత।

విప్రాయ ప్రతిపాద్యతే కిమపరం రామాయ తస్మై నమో
యస్మాత్ప్రాదురభూత్ కథాద్భుతమిదం యత్రైవ చాస్తం గతమ్॥"

అత్ర "వదన్త ఏవమ్" ఇత్యాదివాక్యం వాక్యాన్తరప్రవేశాత్ చమత్కారాతిశయం పుష్ణాతి। (ఠ, లృ)

పతత్ప్రకర్షతా తథా॥౨౭॥

తథేతి క్వచిద్గుణః। యథా— "చఞ్చద్భుజ" ఇత్యాది। అత్ర చతుర్థపాదే సుకుమారార్థతయా శబ్దాడమ్బరత్యాగో గుణః। (డ)

క్వచిదుక్తౌ స్వశబ్దేన న దోషో వ్యభిచారిణః।
అనుభావవిభావాభ్యాం రచనా యత్ర నోచితా॥౨౮॥ (ఢ)

నియామకత్వం; న వాక్యత్వవిశేషణత్వయోరితి స్థితేన వాక్యాన్తరస్యేతి యదుక్తం తద్వాక్యాన్తరే ఆకాఙ్క్షా అవశ్యం తిష్ఠతీత్యభిప్రాయేణైవ।

(ఘి, ట) దిఙ్మాతఙ్గఘటేతి। ఆఘాటః పర్యన్తః। తథా చ దిఙ్మాతఙ్గఘటాభిర్విభక్తాశ్చత్వారః పర్యన్తాః యస్యాః తాదృశీ మహీ యేన రామేణ సాధ్యతే। సిద్ధా వ్యాఘాతశూన్యసాధనేన స్వవశీకృతా సాఽపి మహీ విప్రాయ ప్రతిపాద్యతే। కిమపరం బ్రూమ ఇతి శేషః। తస్మై రామాయ నమ ఇదం కథాద్భుతం యస్మాత్ ప్రాదురభూత్ అన్యైరతథాకరణాత్ యస్మాదేవ ప్రాదురభూదిత్యర్థః। యత్రైవ చాస్తం గతం, కేనాప్యుత్తరకాలం తథాకరణాదస్తం గతమిత్యేవం వదన్త ఏవ వయం రోమాఞ్చితా ఏవ ఇదం పశ్యతేత్యర్థః। హిరవధారణే। అత్రేతి। చమత్కారస్య వాక్యాఽసమాప్తావేవ విస్మయోద్బోధాత్।

(వి, డ) అత్ర చతుర్థపాద ఇతి। ఉత్తంసయిష్యతి కచాంస్తవ దేవి! భీమ ఇత్యత్ర సుకుమారతయా వర్ణానామసమాసేన చ సుకుమారతయేత్యర్థః।

(వి, ఢ) క్వచిదుక్తావితి। వ్యభిచారిణః స్వశబ్దేనోక్తౌ క్వచిన్న దోష ఇత్యర్థః। కుత్ర న దోష ఇత్యత్రాహ—అనుభావేతి। రచనా ప్రతిపాదనమ్। అనౌచిత్యమేవ ద్వివిధం తద్ద్వయం వ్యాచష్టే యత్రేత్యాదిభ్యామ్।

మాత్రస్యేత్యుపలక్షణమ్। తేన కర్తృకర్మాదీనామన్యేషాం పదానామపి వాక్యసమాప్తావుక్తౌ। యథోదాహృతం దివాకరో హరిరిత్యాదిః।

(లో, ఌ) దిఙ్మాతఙ్గేత్యాదిపదస్య చతుఃసముద్రసీమా ఇత్యర్థః।

\+ అత ఉక్తమ్–

“స్వార్థబోధసమాప్తానామఙ్గాఙ్గిత్వవ్యపేక్షయా।

వాక్యానామేకవాక్యత్వం పునః సంహత్య జాయతే॥”

యత్ర విభావానుభావముఖేన ప్రతిపాదనే విశదప్రతీతిర్నాస్తి, యత్ర చ విభావానుభావకృతపుష్టిరాహిత్యమేవానుగుణం (ఐ) తత్ర వ్యభిచారిణఃస్వశబ్దేనోక్తౌ న దోషః।

యథా—

ఔత్సుక్యేన కృతత్వరా సహభువా వ్యావర్త్తమానా హ్రియా
తైస్తైర్బన్ధువధూజనస్య వచనైర్నీతాభిముఖ్యం పునః।
దృష్ట్వాగ్రే వరమాత్తసాధ్వసరసా గౌరీ నవే సఙ్గమే
సంరోహత్పులకా హరేణ హసతా శ్లిష్టా శివాయాస్తు వః॥" (త, ఏ)

అత్రౌత్సుక్యస్య త్వరారూపానుభావముఖేన ప్రతిపాదనే న ఝటితి ప్రతీతిః। త్వరాయా భయాదినాపి సమ్భవాత్ హ్రియోఽనుభావస్య చ వ్యావర్త్తనస్య కోపాదినాపి సమ్భవాత్।

సాధ్వసహాసయోస్తు విభావాదిపరిపోషస్య ప్రకృతరసప్రతికూలప్రాయత్వాదిత్యేషాం

(వి, ఐ) విభావానుభావకృతేతి— వ్యభిచారిభావస్య యౌ విభావానుభావౌ తాభ్యాం వ్యఙ్గ్యత్వరూపాయా వ్యభిచారిభావస్య పుష్టిస్తద్రాహిత్యమేవేత్యర్థః।

(వి, త) ద్వయోరేకమేవోదాహరణమాహ— ఔత్సుక్యేన ఇతి। గౌరీ నవే సంగమే ప్రథమదినే హరసాన్నిధ్యనిమిత్తమౌత్సుక్యేన కృతత్వరానన్తరం చ సహభువా సాహజికయా హ్రియా వ్యావర్త్తమానా తతశ్చ తైస్తైరిత్యాది। తతశ్చ వరం స్వామినం హరమ్ అగ్రే దృష్ట్వా ఆత్తసాధ్వసరూపరసా, తతశ్చ హసతా హరేణ శ్లిష్టా సతీ సంరోహత్పులకా ఈదృశీ వః శివాయాస్తు।

(వి, థ) అత్రేతి। ఔత్సుక్యస్య త్వరారూపో యోఽనుభావస్తన్ముఖేనేత్యర్థః। ఝటిత్యప్రతీతౌ బీజమాహ— త్వరాయా భయాదినాఽపీతి। ఏవం హ్రియోఽప్యనుభావవ్యావర్త్తనాత్ న ఝటితి తత్ప్రతీతిః ఇత్యతః తస్యాపి హ్రియేతి శబ్దస్య వాచ్యత్వం న దోష ఇత్యాహ— హ్రియోఽనుభావస్య చేతి। విభావానుభావకృతపుష్టిరాహిత్యం దర్శయతి—

సాధ్వసహాసయోస్తు ఇతి। సాధ్వసం భయం హాసశ్చ హాస్యహేతుశ్చేతోవికాసః స్థాయిభావలక్షణే దర్శితః। తద్ద్వయం చ భయానకహాస్యరసయోః స్థాయిభావావపి గౌరీమహేశయోః శృఙ్గారేఽత్ర వ్యభిచారభావౌ। తయోః స్వస్వవిభావాదినా పరిపోషస్య ప్రకృతశృఙ్గారరసప్రతికూలప్రాయత్వాత్ ఇత్యర్థః। విభావాదీత్యాదిపదాత్ అనుభావపరిగ్రహః। తథా హి కమ్పస్తావద్ గౌరీ-

---

(లో, ఏ) కుతో న దోష ఇత్యాహ— అనుభావేతి। ఔత్సుక్యేనేతి। సహభువా త్వరాసమనన్తరకాలోత్పన్నయా త్వరయేతి। భయేన త్వరాం కృతవతీతి సమ్భ్రాన్తిసమ్భావనత్వాదిత్యర్థః। ఏవమన్యత్ర ఏషామౌత్సుక్యాదీనాం "దూరాదుత్సుకమాగతే వివలితమ్" ఇత్యాదౌ వివలనాదిరూపానుభావముఖేన యథా లజ్జాదిప్రతిపాదనం తథా సహసా ప్రసారణరూపానుభావముఖేన ఔత్సుక్యస్య ప్రతిపాదనే న విశదప్రతీతిరితి వ్యభిచారిణః స్వశబ్దప్రతిపాదనమేవోచితమితి భావః।

స్వశబ్దాభిధానమేవ న్యాయ్యమ్। (ధ)

సఞ్చార్యాదేర్విరుద్ధస్య బాధ్యత్వేన వచో గుణః॥౨౯॥ (ఐ)

"క్వాకార్యం శశలక్ష్మణః క్వ చ కులమ్," ఇత్యాది।

అత్ర ప్రశమాఙ్గానాం వితర్క-మతి శఙ్కా-ధృతీనామభిలాషాఙ్గౌత్సుక్యస్మృతిదైన్యచిన్తాభిస్తిరస్కారః పర్యన్తే చిన్తాప్రధానమాస్వాదప్రకర్షమావిర్భావయతి। (ద)

విరోధినోఽపి స్మరణే, సామ్యేన వచనేఽపి వా।

భవేద్విరోధో నాన్యోన్యమఙ్గిన్యఙ్గత్వమాప్తయోః॥౩౦॥ (ధ)

క్రమేణ యథా—

"అయం స రసనోత్కర్షీ" ఇత్యాది। అత్రాలమ్బనవిచ్ఛేదేన రతేరరసాత్మతయా స్మర్యమాణానాం తదఙ్గానాం శోకోద్దీపకతయా కరుణానుకూలతా। (న, ఓ)*

సాధ్వసస్యానుభావః। మహేశహాసశ్చోద్దీపనవిభావస్తతశ్చ సాధ్వసహాసావనుపాదాయ యది సకమ్పా ఇతి క్రియేత తదా తదఙ్గసర్పదర్శనాత్ భయేన, ఆర్ద్రగజచర్మకపాలదర్శనాత్ జుగుప్సయా చ శృఙ్గారప్రతికూలాభ్యాం తత్కమ్పసమ్భవాత్ న శృఙ్గారవ్యభిచారిణోః సాధ్వసహాసయోరేవ వ్యఞ్జనా స్యాత్, భయజుగుప్సయోశ్చ వ్యఞ్జనాసమ్భవాదిత్యత ఏషామ్ ఔత్సుక్యహ్రీసాధ్వసహాసానాం స్వశబ్దేనాభిధానమిత్యర్థః। సాధ్వసహాసయోరపి వ్యఞ్జనసమ్భవాత్ నాత్యన్తం ప్రాతికూల్యమిత్యతః ప్రాయత్వాదిత్యుక్తమ్।

(వి, ద) సఞ్చార్యాదేరితి— సఞ్చారీ వ్యభిచారీ। ఆదిపదాదనుభావవిభావౌ చ। విరుద్ధరసీయస్యాపి తస్య బలవతా బాధ్యస్య బాధ్యత్వేన కథనం విరోధినో జయే యథాతథా గుణః। ప్రశమాఙ్గానామితి। శాన్తరసస్థాయీభావః ప్రశమః। తదఙ్గానాం తదీయానామిత్యర్థః। అభిలాషాఙ్గేతి। అభిలాషో రతిస్తదీయౌత్సుక్యాదిభిరిత్యర్థః। పర్య్యన్త ఇతి। కః ఖలు యువా ధన్యోఽధరం పాస్యత్యనేన వ్యజ్యేత్యర్థః।

(వి, ధ) విరోధినోఽపి ఇతి— విరోధిరసస్యాపి సఞ్చార్యాదేః స్మరణే స్మర్యమాణత్వేన వ్యఞ్జితస్య వచనే సామ్యేన కథనేఽపి ప్రకృతరసేన సహ న విరోధో భవేత్। ఏవమఙ్గిన్యఙ్గత్వమాప్తయోశ్చ నాన్యోన్యవిరోధ ఇత్యర్థః। అఙ్గిన్యఙ్గత్వమాప్తయోరిత్యత్ర చార్థః పూరణీయః।

(వి, న) అయం స ఇత్యాదికం స్పష్టమ్। అత్ర రసనోత్కర్షణాదయః ఉద్దీపనవిభావాః స్మర్యమాణాస్తద్వ్యఙ్గ్యాః। శృఙ్గారోఽపి స్మర్యమాణో వ్యఙ్గ్యస్యాపి అతీతత్వేన స్మర్యమాణతా।

(లో, ఐ) విరుద్ధస్య ప్రకృతరసాదిప్రతికూలస్య।

(లో, ఓ) ఆలమ్బనం, సంగ్రామనిగ్రహః।

---

* అత్ర ఆలమ్బనస్య (శృఙ్గారరసస్య) పత్యుః విచ్ఛేదేన మరణాత్ రతిః (శృఙ్గార-

---

“సరాగయా స్రుతఘనఘర్మతోయయా

కరాహతిధ్వనితపృథూరుపీఠయా।

ముహుర్ముహుర్దశనవిలఙ్ఘితోష్ఠయా

రుషా నృపాః ప్రియతమయేవ భేజిరే॥” (ప, ఔ)

అత్ర సమ్భోగశృఙ్గారో వర్ణనీయస్య వీరవ్యభిచారిణః క్రోధస్యానుభావసామ్యేన వివక్షితః। (ఫ)*

(వి, ప) సామ్యేన వచనే ఆహ— సరాగయేతి। పీఠోపవిష్టానాం రాజ్ఞాం యుద్ధోద్యమార్థం క్రోధస్య వర్ణనమిదమ్। నృపా రుషా భేజిరే ప్రపేదిరే ప్రియతమయా ఇవ। అర్థాత్ క్రుద్ధాయా రుషః క్రుద్ధప్రియతమాయాః విశేషణాన్యాహ— సరాగయేతి। రుషో రక్తవర్ణనం కవిసమ్ప్రదాయసిద్ధమ్, పక్షే తు ప్రియతమత్వేన అనురాగయుక్తయాః

క్రోధాధీనలౌహిత్యభాజా। స్రుతం క్షరితం ఘనం ఘర్మతోయం రాజ్ఞాం యతః, రుషా తాదృశ్యా, స్రుతం నిఃసృతం ఘనం ఘర్మతోయం గాత్రాత్ యస్యాస్తాదృశ్యా ప్రియతమయా। కరాహతీతి। రాజ్ఞాం కరాహత్యా పీఠధ్వననం రుషా ప్రయుక్తమ్। పీఠస్య పృథుత్వం విస్తారః, ఉరుత్వం ఉచ్చత్వం, ప్రియతమయా తు స్వీయకరాహత్యా ప్రథోః స్వోరుదేశరూపస్య పీఠస్య ధ్వననమ్। ముహురితి। దశనోష్ఠలఙ్ఘనం నృపకర్తృకం రుషా ప్రయుక్తమ్। ప్రియతమాయాస్తు స్వకర్తృకమ్।

(వి, ఫ) అత్రేతి। ఏకరసస్థాయిభావోఽపి అన్యరసే వ్యభిచారిభావ ఇత్యతో రౌద్రరసస్థాయిభావః క్రోధోఽత్ర ప్రకాన్తవీరరసస్య వ్యభిచారిభావస్తద్వ్యఙ్గ్యస్య ప్రకృతబీరరసస్య సామ్యేనాత్ర సరాగత్వాదివ్యఙ్గ్యః సమ్భోగశృఙ్గారో వివక్షిత ఇత్యర్థః। నను ప్రియతమయా ఇవ ఇత్యుక్త్యా ప్రియతమైవ సామ్యేన వివక్షితా, న తు శృఙ్గార ఇత్యత ఆహ— అనుభావసామ్యేనేతి। వీరశృఙ్గారయోర్ద్వయోరపి సరాగత్వాదయోఽనుభావాః। తేషామేకశబ్దవాచ్యత్వరూపరససామ్యే తు తద్వ్యఙ్గ్యయోర్వీరశృఙ్గారయోరపి సామ్యమిత్యర్థః। యద్యపి “అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోఽన్యం విలాసినౌ। దర్శనస్పర్శనాదీని స సమ్భోగ ఉదాహృతః॥

(లో, ఔ) రాగో లౌహిత్యం ప్రేమా చ।

రసస్య స్థాయిభావః) స్థాయితామాప్తుమక్షమా। అతః శృఙ్గారో నాత్ర రసః। తతః పూర్వకాలీనవిలాసస్మరణేన శృఙ్గారస్యాపి స్మరణమ్। పూర్వానుభూతైః స్మర్యమాణైర్విలాసైః హస్తస్యాతీవ స్పృహణీయతా ప్రతిపాద్యతే, తేన చ శోకావేశః ప్రచురీకృతో భవతి।

* యథా కామినః సానురాగాం ప్రకాశితమాన్మథవికారాం కాన్తామత్యన్తోపాదేయతయాఽనురాగాతిశయాదఙ్గీకుర్వన్తి తథాత్ర రాజానః ప్రకాశితస్వలక్షణాం రుషమఙ్గీచక్రుః ఇత్యర్థబోధాత్ సరాగాదిసాధారణానుభావరూపయోరఙ్గయోః సామ్యవివక్షయా అఙ్గినోరపి వీరశృఙ్గారయోః

రసయోః సామ్యం వివక్షితమ్। అతః శృఙ్గారరసోఽత్ర ఉపమానత్వేన వీరరసస్యాఙ్గమ్। అతస్తయో రసయోర్న విరోధః।

“ఏకం ధ్యాననిమీలనేన ముకులప్రాయం ద్వితీయం పునః

పార్వత్యా వదనామ్బుజస్తనభరే సమ్భోగభావాలసమ్।

అన్యద్దూరవికృష్టచాపమదనక్రోధానలోద్దీపితం

శమ్భోర్భిన్నరసం సమాధిసమయే నేత్రత్రయం పాతు వః॥”

అత్ర శాన్తశృఙ్గారరౌద్రపరిపుష్టా భగవద్విషయా రతిః। (బ, అ)+

యథా వా—

“క్షిప్తో హస్తావలగ్నః, ప్రసభమభిహతోఽప్యాదదానోఽశుకాన్తం,

గృహ్ణన్ కేశేష్వపాస్తశ్చరణనిపతితో నేక్షితః సమ్భ్రమేణ।

ఇత్యేవం సమ్భోగలక్షణముక్తమ్। తథాపి ప్రేమాధీనక్రోధదర్శనాదావానుకూల్యమస్త్యేవ, ఇత్యతోఽయం సమ్భోగశృఙ్గార ఏవ।

(వి, బ) అఙ్గిని అఙ్గత్వమాప్తయోరవిరోధమాహ— ఏకమితి। సమాధిసమయే విభిన్నరసం శమ్భోః నేత్రత్రయం వః పాతు। తత్ర భిన్నరసత్వం దర్శయతి— ధ్యాననిమీలనేన ముకులప్రాయమితి। క్వచిత్తు ధ్యాననిమీలనాత్ ముకులితప్రాయమితి పాఠః, తదా ముకులితం ముకులశబ్దాత్ క్తప్రత్యయేన ముకులతుల్యమ్। ప్రాయఃపదాత్తు

అల్పముకులమ్। అయం శాన్తానుభావః। ద్వితీయమితి। వదనామ్బుజస్తనభరే ఇత్యత్ర ప్రాణ్యఙ్గత్వాత్ సమాహారద్వన్ద్వః। అయం శృఙ్గారానుభావః। అన్యదితి। దూరే వికృష్టచాపో యో మదనః తద్విషయే క్రోధానలేనోద్దీపితమిత్యర్థః। అత్ర రౌద్రరసస్థాయిభావస్య క్రోధస్య వాచ్యత్వేఽప్యుద్దీపనేన తదనుభావేన పునర్వ్యఞ్జనా అపరాఙ్గతేత్యాహ— అత్రేతి। శాన్తాదిపదమత్ర స్థాయిపరమ్। తేషాం విరోధినాముక్తానుభావైర్వ్యఙ్గ్యానామపరాఙ్గత్వేనావిరోధ ఇత్యాహ— అత్రేతి।

(వి, భ) ఇత్థమఙ్గిని విరోధినాం సాక్షాదవిరోధం దర్శయిత్వా సాక్షాత్ పరమ్పరాభ్యాం తాదృశానామవిరోధమాహ— యథా వా— క్షిప్త ఇతి। త్రిపురదాహే స ప్రసిద్ధః శామ్భవః శరాగ్నిర్వో దురితం దహతు। కీదృశః హస్తావలగ్నః సన్ సాశ్రునేత్రోత్పలాభిస్త్రిపుర-

---

(లో, అ) అత్ర శాన్తేతి— అఙ్గినో భగవద్విషయరతిభావస్య అఙ్గభావేన విరుద్ధానామపి శాన్తాదీనాం నాన్యోఽన్యవిరోధ ఇతి భావః।

+ అఙ్గినీతి తృతీయప్రకారే ఏకత్రాఙ్గిని విరుద్ధయోరఙ్గత్వం ద్విధా భవతి (౧) రాజ్ఞి విరుద్ధసేనాపతిద్వయవత్ తుల్యకక్షతయా, (౨) రాజ్ఞి సేనాపతితద్భృత్యవత్ పరస్యాఽఙ్గత్వమాసాద్య వా। తత్రాద్యేనావిరోధమాహ— ఏకమితి। అత్ర భగవద్విషయరతిభావకవేస్తాత్పర్యాత్ స ఏవ ప్రధానమ్। ఉపశ్లోక్యమానస్య మాహాత్మ్యవర్ణనా యుక్తేతి తత్ర శాన్తశృఙగారరౌద్రరసానాం వర్ణనముపకారాయేతి శాన్తాదయస్తత్రాఙ్గమ్। ఏవం చైకకార్యవ్యగ్రాణాం రాజ్ఞః సేనాపతీనామివ సామన్తానామివ వా స్వభావతో విరుద్ధానామపి నాత్ర విరోధః సమ్భవతి ఇతి భావః।

ఆలిఙ్గన్ యోఽవధూతస్త్రిపురయువతిభిః సాశ్రునేత్రోత్పలాభిః

కామీవార్ద్రాపరాధః స దహతు దురితం శామ్భవో వః శరాగ్నిః॥" (భ)+

అత్ర కవిగతా భగవద్విషయా రతిః ప్రధానమ్। తస్యాశ్చ పరిపోషకతయా భగవతస్త్రిపురవిధ్వంసం ప్రత్యుత్సాహః, తస్య చాపరిపుష్టతయా రసపదవీమప్రాప్తతయా భావమాత్రస్య కరుణోఽఙ్గమ్, తస్య చ కామీ వేతి సామ్యబలాదాయాతః శృఙ్గారః। ఏవం చావిశ్రాన్తిధామతయా కరుణస్యాప్యఙ్గత్రైవేతి। ద్వయోరపి కరుణశృఙ్గారయోర్భగవదుత్సాహ—

యువతిభిరార్ద్రాపరాధః కామీవ క్షిప్తః, ఏవమంశుకస్యాన్తమాదదానోఽపి అభిహతః। అపికారో హ్యత్ర భిన్నక్రమే। తథా కేశేషు గృహ్ణన్ అపాస్తః। కామిపక్షే— చుమ్బనార్థం కేశగ్రహణం తథా చరణనిపాతతోఽగ్నిః సమ్భ్రమేణ భయేన నేక్షితః। కామీ తు చరణనిపతితః సంభ్రమేణాదరేణ యత్ ఈక్షణం తద్విషయో న కృతః। ఆలిఙ్గన్ ఇతి స్పష్టమ్। అగ్నిపక్షే— భయాత్ కామిపక్షే క్రోధాదశ్రు।

(వి, మ) కవితా కవినిష్ఠా ప్రధానమ్, స దహతు ఇత్యాది నిరాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వాత్। తస్యాశ్చేతి। తస్యాః ప్రధానస్య భగవదుత్సాహస్త్రిపురం ప్రత్యాగ్నేయాస్త్రప్రయోగాద్ వ్యఙ్గ్యః। స చ తన్మహత్త్వసూచకత్వేన తద్విషయరతిభావస్యాధిక్యరూపపుష్టికారక ఇత్యాహ— పరిపోషకతయేతి। ఉత్సాహో రతిభావస్యాఙ్గమిత్యర్థః। తస్యోత్సాహస్య కరుణోఽఙ్గమిత్యన్వయః। నను ఉత్సాహో వీరరసస్థాయిభావః। స చాత్ర వ్యఙ్గ్య ఇత్యతో వీరరస ఏవాత్ర ప్రధానమ్। తత్ కథం రతిభావస్య ప్రాధాన్యముక్తమ్ ఇత్యత ఆహ— తస్య చాపరిపుష్టతయా ఇతి। తస్యోత్సాహస్య సాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వేన దహత్వితి నిరాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యకవిభావాఙ్గత్వేనాఽప్రాధాన్యరూపయా అపరిపుష్టతయా రసపదవీమనాప్తతయా భావమాత్రస్య స్థాయిభావస్యేత్యర్థః। కరుణ ఇతి। త్రిపురయువతీనాం శోచ్యావస్థావ్యఙ్గ్యః కరుణ ఇత్యర్థః। భగవదుత్సాహేన ఏవ తాసాం శోచ్యావస్థాప్రాపణాత్ తద్వ్యఙ్గ్యః కరుణః తత్పుష్టికారకోఽఙ్గమిత్యర్థః। తస్య చేతి। అస్య కరుణస్య ఇత్యర్థః। శృఙ్గారోఽఙ్గమిత్యన్వయః। తస్యాఙ్గతా చ ఉపమానోపమేయప్రకర్షణాత్। ఇత్థం భగవదుత్సాహపుష్టస్య భగవద్విషయకవిభావస్య సాక్షాత్పరమ్పరాభ్యామఙ్గభూతౌ కరుణశృఙ్గారౌ విరోధిస్వరూపౌ అపి అవిరుద్ధౌ ఇతి దర్శయతి— ఏవం చావిశ్రాన్తీతి। అవిశ్రాన్తిధామతయా సాకాఙ్క్షతాఽఽశ్రయతయా, అఙ్గీసాకా-

---

(లో, ఇ) అపరిపుష్టతయా విభావాదిభిరిత్యర్థః। భావమాత్రస్య ఇత్యత్ర హేతుః। రసపదవీమప్రాప్తత్వమఙ్గత్వాదిత్యర్థః। సామ్యబలాదాయాతః సదృశవిశేషణమహిమ్నా ప్రాప్తః। కరుణస్యేతి। కరుణస్య శృఙ్గారాపేక్షయాఽఙ్గిత్వేఽపి భగవద్రత్యుత్సాహస్యాఙ్గత్వాదేవేత్యర్థః। కిఞ్చాత్ర శృఙ్గారరసస్య “అయం స రసనోత్కర్షీ” త్యాది పూర్వోక్తదిశా స్మర్యమాణతయాంశభూతత్వేనాపి వ్యక్తీకరణేన న విరోధః। తథా హి యాసాం త్రిపురయువతీనాం ప్రణయరోషనివారణార్థం

+ తృతీయప్రకారస్య ద్వితీయభేదం— సాక్షాత్ ప్రధానాఙ్గస్య పరమ్పరయా (అఙ్గాఙ్గిభావేన) తదఙ్గేనాప్యవిరోధం దర్శయతి— క్షిప్త ఇతి। ఆర్ద్రాపరాధః తత్కాలకృతాపరాధః।

పరిపుష్టతద్విషయరతిభావాస్వాదాప్రకర్షకతయా యౌగపద్యసద్భావాదఙ్గత్వేన న విరోధః। (మ, ఆ)x

నను సమూహాలమ్బనాత్మకపూర్ణఘనానన్దరూపస్య రసస్య చ తాదృశేనేతరరసేన కథం విరోధః సమ్భావనీయః, ఏకవాక్యే నివేశప్రాదుర్భావయౌగపద్యవిరహేణ పరస్పరోపమర్దకత్వానుపపత్తేః। (య)

ఙ్గతయేతి యావత్। భగవదుత్సాహస్తు అఙ్గమపి భావస్యావిరోధిత్వాత్ తద్విరోధో న దర్శితః। నను స్మర్యమాణవిభావాదివ్యఙ్గ్యస్య రసస్యాపి, స్మర్యమాణస్య విభావాదిసామ్యస్య

వివక్షాధీనవివక్షితసామ్యస్య అఙ్గిరసేన సహ విరోధప్రసక్తావపి న విరోధ ఇత్యుక్తమ్, అఙ్గిరసేన సహ విరోధప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యాశఙ్కతే—

(వి, య) నను ఇతి। సమూహాలమ్బనేతి— ప్రపానకరసన్యాయాచ్చర్వ్యమాణో రసో భవేదిత్యనేనోక్తస్య విభావాదిసమూహాలమ్బనాత్మకస్య నిరాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వేనాకాఙ్క్షాపూర్త్యా పూర్ణస్యం ఘనస్య విషయాన్తరాऽగ్రహణే నిబిడస్యాऽऽనన్దరూపస్య రసస్య అఙ్గిరసస్య తాదృశేన స్మర్యమాణేన వివక్షితసామ్యేన వా రసేన సహ కథం విరోధః సమ్భావనీయ ఇత్యర్థః। అసమ్భావనాయాం హేతుమాహ— ఏకవాక్యే ఇతి। అఙ్గిరసస్తావన్నిరాకాఙ్క్షవిధేయవాక్యాత్ ప్రాదుర్భవతి। స్మర్యమాణోపమానయోస్తు సాకాఙ్క్షోద్దేశ్యవాక్యయోరేవ ప్రాదుర్భావేణ ఏకవాక్యప్రాదుర్భావరూపయౌగపద్యవిరహేణ పరస్పరోపమర్ద్దకత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః। తుల్యబలత్వాభావేన ప్రధానభూతేన నిరాకాఙ్క్షవిధేయవాక్యేన వ్యఙ్గ్యతయా ప్రధానేన అఙ్గిరసేన బలవతా స్మర్యమాణోపమాన-

---

కామీ నిరాకృతహస్తగ్రహణాని కృతవాన్। తాస్వేవ నిష్కరుణాసు శమ్భవః శరాగ్నిస్తథా చేష్టితవానితి సాదృశ్యసందర్శనాత్ స్మర్యమాణేనేర్ష్యావిప్రలమ్భేన కరుణః ప్రత్యుత పుష్టిం నీతః। తేన చ త్రిపురరిపుప్రభావాతిశయపరిపుష్టస్తద్విషయరతిభావః పరిపోషం నీయతే।

(లో, ఇ) నను సమూహేత్యాది— యది రసయోర్విరోధః స్యాత్, యది వా అఙ్గాఙ్గి భావః స్యాత్। నత్వేతత్ప్రకారద్వితయమపి రసయోః సమ్భవతి। కథం విరోధో న సమ్భవతీత్యాహ— పరస్పరోపమర్ధకత్వానుపపత్తేః। పరస్పరోపమర్ధకత్వం కథమనుపపన్నమిత్యాహ— ఏకవాక్యేతి— ఏకవాక్యనిర్దేశే చ ప్రాదుర్భావస్యైకవాక్యనిర్దేశహేతుకస్య యౌగపద్యస్య

---

* కరుణోऽఙ్గమితి— కరుణోద్దీపనవిభావస్య త్రిపురస్త్రీవైక్లవ్యస్య త్రిపురరిపుప్రభావాతిశయాధీనత్వాదితి భావః। ఏవం చ త్రిపురరిపుప్రభావాతిశయస్య త్రిపురరిపువిషయకరతిభావోద్దీపనవిభావత్వాత్ అఙ్గిని త్రిపురరిపువిషయకరతిభావే

కరుణోఽఙ్గమితి భావః। శృఙ్గారాపేక్షయా కరుణస్య ప్రధానత్వేఽపి తత్ర పర్యవసానం నాస్తి— తేనాఽపి భావప్రకర్షణాదితి కరుణోఽఙ్గమ్। పూర్వం ప్రణయీ యథా కరావలమ్బనాదికమకార్షీత్తదేదానీం శమ్భుశరాగ్నిరిత్యుపమానభావేన పూర్వావస్థాప్రతీతేరుద్దీపకత్వేన చ శృఙ్గారః కరుణస్యాఙ్గం సన్ పరమ్పరయా ప్రధానస్య భావస్యాఙ్గమితి విరోధినోరప్యనయోః శృఙ్గారకరుణయో రాజ్ఞి సేనాపతితద్భృత్యయోరివ ప్రధానేఽఙ్గభావేన విరోధో నైవ సమ్భవతీత్యర్థః।

నాప్యఙ్గాఙ్గిభావః, ద్వయోరపి పూర్ణతయా స్వాతన్త్ర్యేణ విశ్రాన్తేః। (ర, ఇ)

సత్యముక్తమ్।

అతఏవాత్ర ప్రధానేతరేషు రసేషు స్వాతన్త్ర్యవిశ్రామరాహిత్యాత్ పూర్ణరసభావమాత్రాచ్చ విలక్షణతయా సఞ్చారిరసనామ్నా వ్యపదేశః ప్రాచ్యానామ్। అస్మత్పితామహానుజకవిపణ్డితముఖ్యశ్రీచణ్డీదాసపాదానాం ఖణ్డరసనామ్నా । (ల, ఈ)

యదాహుః—

యోరేవ ఉపమర్దనాదితి భావః। న చాయం స రసనోత్కర్షీత్యాదౌ నిరాకాఙ్క్షవాక్యైరేవ స్మర్యమాణశృఙ్గార ఇతి వాచ్యమ్। రసనోత్కర్ష్యాదికరోఽయం హస్తః పతిత ఇత్యేవం విధేయపాతిత్యసాకాఙ్క్షత్వాదేవ। తేషాం విధేయపాతిత్యం తు కరుణవ్యఞ్జకమేవ శృఙ్గారస్య వ్యఙ్గ్యత్వేఽపి పరోక్షత్వాదేవ స్మర్యమాణతోపచార ఇతి బోధ్యమ్।

(వి, ర) ఇత్థం స్మర్యమాణోపమానయోర్విరోధాప్రసక్తిం దర్శయిత్వా అఙ్గిన్యఙ్గత్వమాప్తయోరఙ్గాఙ్గిభావాసమ్భవమేవాశఙ్కతే— నాప్యఙ్గాఙ్గిభావ ఇతి। ద్వయోరపి ఇతి। శృఙ్గారకరుణయోర్విరోధినోరిత్యర్థః। స్వాతన్త్ర్యేణేతి। క్షిప్త ఇత్యాదివాక్యానాం కామీవ

ఇత్యాదివాక్యస్య చ నిరాకాఙ్క్షత్వేన తద్వ్యఙ్గ్యత్వాదిత్యర్థః। స్వాతన్త్ర్యమేవ చ పూర్ణతా, ఆకాఙ్క్షాయాః పూర్ణత్వాత్

(వి, ల) సమాధత్తే— సత్యమితి। ఏకవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వాభావేఽపి ద్వయోర్నిరాకాఙ్క్షవాక్యవ్యఙ్గ్యత్వేఽపి చ శృఙ్గారవతి కరుణాఽప్రతీత్యా విరోధాప్రసక్తిరస్త్యేవ। కిన్తు స్మర్యమాణశృఙ్గారాపేక్షయా అనుభూయమానస్యోపమానశృఙ్గారాపేక్షయా ఉపమేయస్య చ కరుణస్య పార్యన్తికప్రతీతివిషయతయా ప్రాధాన్యమ్। ఏవం కరుణాపేక్షయా భగవతి కవిభావస్య చ పార్యన్తికప్రతీతివిషయత్వేన ప్రాధాన్యమ్। ఇత్యతః తాదృశప్రధానేతరేషు కరుణేతరత్ర శృఙ్గారే భావేతరత్ర కరుణే శ్లోకాన్తరే చాన్యేతరత్ర అన్యస్మిన్ రసే చ పార్యన్తికప్రతీతివిషయతారూపస్వతన్త్రవిశ్రాన్తిరాహిత్యాత్ తద్వశేన పూర్ణరసభావమాత్రాన్ముఖ్యరసాత్ విలక్షణతయా వ్యపదేశవిశేష ఇత్యర్థః। ఖణ్డరసనామ్నేత్యత్రాపి వ్యపదేశ ఇత్యన్వయః।

విరహాత్। అయమర్థః— యౌగపద్యం హి ఏకవాక్యనిర్దేశేనైవ సమ్భవతి। స తు రసయోర్న సమ్భవతి, అత్ర హేతుః–సమూహేతి। అయమర్థః ద్విరుక్తప్రకారేణ విభావాదిసమూహాలమ్బనత్వాత్। విభావాదిసామగ్రీ సలు ఏకవాక్యస్యార్థః। ఏకా చ సామగ్రీ కథం విరోధినోర్ద్వయోరపి స్యాత్। కథమేకవాక్యహేతుకం పరిపూర్ణత్వం స్యాత్। ఘనశబ్దో హి విజాతీయానవచ్ఛిన్నప్రవాహత్వమ్। అఙ్గాఙ్గిభావాసమ్భవే హేతుమాహ— నాపీతి। అఙ్గాఙ్గిభావ ఉపకార్యోపకారిత్వమ్।

(లో, ఇ) సిద్ధాన్తమాహ— సత్యముక్తమితి। అత ఏవ విరోధస్య అఙ్గాఙ్గిభావస్య చాసమ్భవాత్। భావమాత్రవైలక్షణ్యం చాపాతతః స్వసామగ్రీపరిపుష్టతయా।

“అఙ్గం బాధ్యేథ సంసర్గాద్ యద్యఙ్గీ స్యాద్రసాన్తరే।

నాస్వాద్యతే సమగ్రం యత్తతః ఖణ్డరసః స్మృతః॥” ఇతి। (వ, ఉ)

నను—

“ఆద్యః కరుణబీభత్సరౌద్రవీరభయానకైః”

ఇత్యుక్తనయేన విరోధినోర్వీరశృఙ్గారయోః కథమేకత్ర (శ, ఊ)

“కపోలే జానక్యాః కరికలభదన్తద్యుతిముషి
స్మరస్మేరస్ఫారోడ్డమరపులకం వక్త్రకమలమ్।
ముహుం పశ్యన్ శృణ్వన్ రజనిచరసేనాకలకలం
జటాజూటగ్రన్థిం ద్రఢయతి రఘూణాం పరివృఢః॥

ఇత్యాదౌ సమావేశః। (ష)

(వి, వ) చణ్డీదాసోక్తే ఖణ్డరసవ్యపదేశే యోగార్థవశాత్ సంవాదమాహ— అఙ్గమితి। బాధ్యో యో రసః సోఽఙ్గబాధ్యత్వమేవ। కీదృశమిత్యత్రాహ— అథ సంసర్గాదితి। అథ సమ్బోధనే। ఏకపద్యబోధ్యతారూపాత్ సంసర్గాత్ యది రసాన్తరే అఙ్గప్రకర్షకం స్యాత్తదా బాధ్య ఇత్యర్థః। యోగార్థవిశేషవశాత్ ఖణ్డరసవ్యపదేశ ఇత్యాహ— నాస్వాద్యత ఇతి। పార్యన్తికప్రతీతివిషయే ఏవ సమగ్రాస్వాద ఇతి భావః। ఇత్థం పార్యన్తికప్రతీతివిషయస్య బాధకత్వమ్। అతథాభూతస్య చ బాధ్యత్వం ఖణ్డరసత్వం చ ఇత్యుక్తమ్।

(వి, శ) యత్ర తు కపోలే జానక్యా ఇత్యత్ర విరోధినోః శృఙ్గారవీరరసయోర్నేదృశో బాధ్యబాధకభావస్తత్ర తయోః కథం సన్నివేశ ఇత్యాశఙ్క్య తు వీరశృఙ్గారయోర్విరోధం పరోక్తం దర్శయతి— నన్వాద్య ఇతి। ఆద్యః శృఙ్గారః కరుణాదిభయానకాన్తైర్విరుధ్యతే ఇతి వాక్యాన్తరే। ఇత్యుక్తనయేన విరుద్ధయోః కథమేకత్ర వీరశృఙ్గారయోః సన్నివేశ ఇత్యన్వయః।

(వి, ష) కపోల ఇత్యాది। శ్లోకార్థస్తు రఘూణాం పరివృఢః ప్రభుః రామః జానక్యా వక్త్రకమలం ముహుః పశ్యన్ ఖరదూషణాదిరజనిచరసేనాకలకలం శృణ్వన్ జటాజూటస్య జటాసమూహస్య గ్రన్థిం ద్రఢయతి। వక్త్రకమలం కీదృశం కరికలభదన్తద్యుతిముషి కపోలే స్మరేణ జానకీనిష్ఠేన రామవిషయకస్మరేణ స్మేరః హర్షప్రాయః స్ఫారో విస్తృతః ఉద్దామరో బాహుల్యాత్ ఉద్భటః పులకో యస్య తాదృశం వక్త్రకమలమ్ ఇత్యర్థః। అత్ర జానకీముఖదర్శనవ్యఙ్గ్యః శృఙ్గారః। జటాజూటద్రఢనవ్యఙ్గ్యో వీరరసశ్చ పరస్పరమబాధ్యతామ్ అనఙ్గతాం చాపన్నౌ స్వాతన్త్ర్యేణ ఉపలభ్యేతే। తత్ కథమనయోరేకత్ర సమావేశ ఇత్యన్వయః।

(లో, ఉ) యద్యఙ్గీ రసః అపరిపుష్టతయా భావమాత్రవైలక్షణ్యేనాపాతతమాత్రతః ప్రాధాన్యేనాభివ్యక్తః సమగ్రం నాస్వాద్యేత ఇతి పరతన్త్రత్వాత్ న్యూనాఙ్గసామగ్రీకత్వాత్, సమగ్రాపుష్టత్వాచ్చ।

(లో, ఊ) ఆద్యః శృఙ్గారః। కథమేకత్రేత్యస్య ఉపరితతేనేత్యాదౌ సన్నివేశ ఇత్యనేన సమ్బన్ధః।

అత్రోచ్యతే— ఇహ ఖలు రసానాం విరోధితాయా అవిరోధితాయాశ్చ త్రిధాప్యవస్థా। కయోశ్చిదాలమ్బనైక్యేన కయోశ్చిదాశ్రయైక్యేన కయోశ్చిన్నైరన్తర్యేణ ఇతి। తత్ర వీరశృఙ్గారయోరాలమ్బనైక్యేన విరోధః। తథా హాస్యరౌద్రబీభత్సైః సమ్భోగస్య। వీరకరుణరౌద్రాదిభిర్విప్రలమ్భస్య। ఆలమ్బనైక్యేన ఆశ్రయైక్యేన చ వీరభయానకయోః। నైరన్తర్యవిభావైక్యాభ్యాం శాన్తశృఙ్గారయోః। త్రిధాప్యవిరోధో వీరస్యాద్భుతరౌద్రాభ్యాం శృఙ్గారస్యాద్భుతేన భయానకస్య బీభత్సేనేతి। తేనాత్ర వీరశృఙ్గారయోర్భిన్నాలమ్బనత్వాన్న విరోధః। (ఋ)

ఏవం చ వీరస్య నాయకనిష్ఠత్వేన భయానకస్య ప్రతినాయకనిష్ఠత్వేన నిబన్ధే భిన్నాశ్రయత్వేన విరోధః। (స, ౠ)x

యత్తు నాగానన్దే ప్రశమాశ్రయస్యాపి జీమూతవాహనస్య మలయవత్యనురాగో దర్శితః తత్ర "అహెూ గీతమహెూ వాదిత్రమ్" తస్యాన్తరానివేశనాన్నైరన్తర్యాభావాన్న

(వి, స) స్వతన్త్రయోరనేకయోరేకావలమ్బనకత్వే ఏవ విరోధః। ప్రకృతే తు జానక్యాలమ్బనకః శృఙ్గారో, రజనీచరాలమ్బనకస్తు వీరరస ఇత్యవిరోధ ఇతి సమాధాస్యన ఆహ— అత్రోచ్యతే। ఇహ ఖల్వతి। నైరన్తర్యేణ అవ్యవధానేన। తత్ర యస్య యేన సహ విరోధస్తం దర్శయతి— తత్ర వీరశృఙ్గారయోరితి। ఏతాని స్పష్టాని।

(వి, హ) నను శాన్తశృఙ్గారయోర్నైరన్తర్యే విరోధశ్చేత్ కథం నాగానన్దే న తథా నిబద్ధమిత్యత ఆహ— యత్త్వితి। అద్భుతస్యేతి। రసనామనాపన్నోఽద్భుతో అహెూశబ్దవాచ్యోఽపి అన్తరాస్థితో నైరన్తర్యవిఘటక ఇత్యర్థః।

(లో, ఋ) స్ఫారో బహులః ఉడ్డామర ఉత్కటః। పరివృఢః ప్రభుః। త్రిధాప్యాలమ్బనేత్యాదినా కపోలే జానక్యా ఇత్యాదౌ భిన్నే ఆలమ్బనే వీరస్య రజనీచరసేనా, శృఙ్గారస్య జానకీతి।

(లో ౠ) నాయకనిష్ఠత్వం భయానకస్య ప్రతినాయకనిష్ఠత్వమ్।

యథా మమ—

ప్రౌఢామాదాయ భీతిం మనసి సరభసం ప్రాప్య లోకాపకీర్తిం

నైవ స్తోకాఽప్యపేక్షాఽక్రియత పథి పథి ప్రాక్తనాసు ప్రియాసు।

శ్రీమన్నిఃశఙ్కభానోః సమరపరిసరద్భీమనిఃసీమసేనా-

నిఃశాణస్వానశఙ్కాకులమపసరతాం పఞ్చగౌడేశ్వరేణ।

అత్ర వీరభయానకయోరేకాశ్రయాభావాన్న విరోధః।

---

x ప్రబన్ధే యస్య నాయకస్యాఽఙ్గితయా వీరరసో వర్ణితస్తస్య కాలాన్తరేఽపి భయానకవర్ణనే దోషప్రసఙ్గః అతోఽనయోరాశ్రయైక్యే విరోధః।

శాన్తశృఙ్గారయోర్విరోధః। ఏవమన్యదపి విజ్ఞేయమ్। (హ, లృ)*

"పాణ్డు క్షామం వదనమ్" ఇత్యాదౌ చ పాణ్డుతాదీనామఙ్గభావః కరుణవిప్రలమ్భేఽపీతి న విరోధః। (క, ఏ)x

---

(వి, క) నను పరిపన్థిరసాఙ్గస్య విభావాదేః పరిగ్రహో దోష ఇత్యుక్తమ్, తత్కథమ్

"పాణ్డు క్షామం వదనం హృదయం సరసం తవాలసం చ వపుః।

ఆవేదయతి నితాన్తం క్షేత్రియరోగం సఖి హృదన్తః॥"

ఇత్యాదౌ శృఙ్గారరసీయే మాలతీమాధవీయే శ్లోకే శృఙ్గారపరిపన్థికరుణానుభావస్య వదనపాణ్డుతాదేః సత్త్వేఽపి అదుష్టతానుభవ ఇత్యత ఆహ— పాణ్డు క్షామమ్ ఇతి। మాలతీం ప్రతి లవఙ్గికాయా ఇయం పృచ్ఛా। హే సఖి! తవ పాణ్డుతామవదనాదికం తవ హృదన్తః క్షేత్రియరోగమ్ అస్మిన్ క్షేత్రే శరీరేఽచికిత్స్యం రోగమావేదయతీత్యర్థః। క్షామం క్షీణం, సరసం

సస్వేదద్రవమ్। సమాధత్తే— పాణ్డుతాదీనామితి। పరిపన్థిమాత్రీయత్వే ఏవ దోషః। ఉభయీయత్వే తు ప్రకరణసాచివ్యాత్ ప్రకృతరసబోధాత్ న దోష ఇతి భావః।

(లో, లు) శాన్తశృఙ్గారయోర్నైరన్తర్యవిరోధినోర్న పరం ప్రబన్ధే యావదేకస్మిన్నపి వాక్యే విరోధః। యథా—

భూరేణుదిగ్ధాన్నవపారిజాతమాలారజోవాసితబాహుమధ్యాః

గాఢం శివాభిః పరిరభ్యమాణాన్ సురాఙ్గనాశ్లిష్టభుజాన్తరాలాః।

సశోణితైః క్రవ్యభుజాం స్ఫురద్భిః పక్షైః ఖగానాముపవీజ్యమానాన్

సంవీజితాశ్చన్దనవారిసేకైః సుగన్ధిభిః కల్పలతాదుకూలైః।

విమానపర్యఙ్కతలే నిషణ్ణాః కుతూహలావిష్టతయా తదానీమ్

నిర్దిశ్యమానాన్ లలనాఙ్గులిభిర్వీరాః స్వదేహాన్ పతితానపశ్యన్।

అత్ర బీభత్సశృఙ్గారయోర్వీరరసస్యాన్తరా నివేశనాన్న విరోధః। ఏవమన్యేషామపి రసానాం పరిహారప్రకారాః సత్కవికావ్యేషు అనుసర్త్తవ్యాః।

(లో, ఏ) అఙ్గభావోఽనుభావతయేత్యర్థః। యది ఖలు పాణ్డుత్వాదీనాం విప్రలమ్భాపేక్షయాధికా కరుణాఙ్గతా భవేత్ తదైవ దోషః స్యాదిత్యర్థః। ఇతి ఉక్తప్రకారాత్।

---

* ఉత్కటరాగలక్షణః శృఙ్గారః। రాగప్రశమలక్షణః శాన్తః। అతోఽనయోరేకదా స్థితిర్నైవ సమ్భవతి పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్। అతస్తయోః కాలికో నైరన్తర్యకృతో విరోధః। భిన్నకాలే తు నైరన్తర్యాభావాన్న దోషః।

× “క్షేత్రియచ్ పరక్షేత్రే చికిత్స్యః” ఇతి సూత్రేణ నిపాతనాత్ సిద్ధమ్। సఖ్యా ఇయముక్తిః। అతః క్షేత్రమన్యత్ శరీరమ్। తచ్చ సన్తతభావనయా ఏకాత్మతాలాభాత్ తవైవ శరీరాన్తరమ్। తత్ ప్రాప్తౌ తు చికిత్సనీయోఽయం రోగ ఇత్యమీ పాణ్డుత్వాదయ ఆవేదయన్తీత్యర్థః।

అనుకారే చ సర్వేషాం దోషాణాం నైవ దోషతా॥౩౧॥

సర్వేషాం దుఃశ్రవత్వప్రభృతీనామ్। యథా—

“ఏష దుశ్చ్యవనం నౌమీత్యాది జల్పతి కశ్చన।”

అత్ర దుశ్చ్యవనశబ్దోఽప్రయుక్తః। (ఖ)

అన్యేషామపి దోషాణామిత్యౌచిత్యాన్మనీషిభిః।
అదోషతా చ గుణతా జ్ఞేయా చానుభయాత్మతా॥౩౨॥

అనుభయాత్మతా అదోషగుణాత్మతా। (గ, ఐ)

ఇతి సాహిత్యదర్పణే దోషనిరూపణో నామ సప్తమః పరిచ్ఛేదః॥

(వి, ఖ) అనుకారే అనుకరణే। ఏష ఇతి। ఏష కశ్చన ఇత్యన్వయః।

(వి, గ) ఇత్యౌచిత్యాత్ ఏవమ్ ఔచిత్యాత్, అదోషతా గుణతా ఇతి। తథాఽదోషతామాత్రం పర్యవస్యతి। అనుభయాత్మతాం వ్యాచష్టే— అదోషగుణేతి। అదోషతా అగుణనా చ ఇత్యర్థః। దోషతాగుణతయోర్వ్యతిరేకో హి న దోషతా న గుణతా। దోషతాసహితగుణత్వసత్త్వేఽపి ఉభయాభావసత్త్వాత్ యథా— ప్రహేలికాక్రియాకర్మకర్తృగుప్త్యాదౌ కష్టార్థతాయాః।

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతర్కాలఙ్కారభట్టాచార్యకృతాయాం సాహిత్యదర్పణటీకాయాం దోష-

నిరూపణాఖ్యసప్తమపరిచ్ఛేదస్య వివరణమ్।

(లో, ఐ) అదోషతా “ఔత్సుక్యేన కృతత్వరా” ఇత్యాదివద్। గుణతా “క్వాకార్య— ”మిత్యాదివత్। అదోషగుణాత్మతా “తిష్ఠేత్ కోపవశా" దిత్యాదివత్।

ఇతి సాహిత్యదర్పణలోచనే దోషనిరూపణో నామ సప్తమ పరిచ్ఛేదః।

అత్ర పాణ్డుత్వాదీనామనుభావానాం విరోధికరుణాఙ్గతయా విరుద్ధత్వేఽపి విప్రలమ్భే సాధారణత్వాదవిరోధ ఇతి భావః।

అష్టమః పరిచ్ఛేదః

గుణానాహ—

రసస్యాఙ్గిత్వమాప్తస్య ధర్మాః శౌర్యాదయో యథా। (క, అ)

గుణాః ॥౧॥

యథా— ఖల్వఙ్గిత్వమాప్తస్యాత్మన ఉత్కర్షహేతుత్వాత్ శౌర్యాదయో గుణశబ్దవాచ్యాః తథా కావ్యేఽఙ్గిత్వమాప్తస్య రసస్య ధర్మాః స్వరూపవిశేషాః మాధుర్యాదయోఽపి। స్వసమర్పకపదసన్దర్భస్య కావ్యవ్యపదేశస్యాపయికానుగుణ్యభాజ ఇత్యర్థః। యథా చైషాం రసమాత్రస్య ధర్మత్వం తథా దర్శితమ్। (ఖ, ఆ)*

(వి, క) గుణనిరూపణమారభతే— గుణానాహేతి। అఙ్గిత్వమాప్తస్యేతి। ఏతచ్చ కావ్యమ్ అఙ్గమ్ రసోఽఙ్గీ ఇత్యేతత్ప్రదర్శనపరమేవ, నత్వఙ్గిపదాదఙ్గరసస్య వ్యావృత్తిస్తత్రాపి మాధుర్యాద్యనుభవాత్ రసపదం చాసంలక్ష్యక్రమపరం భావాదావపి గుణాఙ్గీకారాత్।

(వి, ఖ) అఙ్గిత్వమాప్తస్యేత్యనేన శరీరిణ ఆత్మన ఉపస్థితత్వాత్ తం దృష్టాన్తయతి— యథా ఖల్వితి। స్వరూపవిశేషా ఇతి। వైలక్షణ్యరూపత్వేన ఇతరవ్యావర్త్తకవిశేషా ఇత్యర్థః। స్వసమర్పకేతి— స్వస్య గుణస్య సమర్పకో బోధకో యః పదసమూహస్తస్య కావ్యవ్యపదేశస్యాపయికం యదానుగుణ్యం స్వాశ్రయిణా రసేన సహ కావ్యే స్థితిరూపం తద్భాజ ఇత్యర్థః। నీరసస్య కావ్యశబ్దవాచ్యత్వాభావాత్ కిన్తు తత్ర లాక్షణికమేవ కావ్యపదమిత్యర్థః। యద్యపి వర్ణైరేవ గుణా వ్యజ్యన్తే న పదైరితి పదసమూహస్య గుణసమర్పకతా నాస్తి తథాపి పదసమూహఘటకవర్ణైస్తత్సమర్పణాత్; పదసమూహస్యాపి తత్సమర్పకత్వం యుక్తమ్। ఆనుగుణ్యప్రదర్శనేన గుణపదార్థో వివృతః। రసమాత్రధర్మత్వం దర్శితమితి। శౌర్యదృష్టాన్తేన దర్శితమిత్యర్థః। మాత్రపదాద్ వర్ణధర్మత్వవ్యవచ్ఛేదః।

(లో, అ) ఏవం దోషాన్నిరూప్య గుణనిరూపణమవతారయతి। అఙ్గిత్వమాప్తస్య కావ్యాత్మభూతతయా।

(లో, ఆ) యథా ఖల్విత్యతోఽనన్తరం లోకే ఇతి శేషః। స్వస్యాత్మనో మాధుర్యాదేరేవ సమర్పకః అర్థాత్ సహృదయహృదయేషు నివేశయితా యః పదసముదాయః యదనుగుణత్వమితి; యద్యపి మాధుర్యాదీనాం రసస్యాత్మస్వరూపవిశేషాత్మకత్వాత్ ఉత్కర్షహేతుత్వం నాస్తి, తథాపి పదసన్దర్భస్య తన్ముఖప్రేక్షితయైవ తథావిధవ్యఞ్జకత్వౌచిత్యానుసారేణ 'మూర్ధ్ని వర్గాన్త్యగాః స్పర్శా ఇత్యాద్యుక్తప్రకారకవినిర్మాణాత్ తత్కారణకత్వమ్। తేన పదసన్దర్భేణానుకూల్యాత్తస్య

---

* అఙ్గిత్వమాప్తస్య— కావ్యాత్మభూతస్య, న తు రసవదాద్యలఙ్కారవదఙ్గతాం ప్రాప్తస్య దోషవ్యవచ్ఛేదాయ ధర్మా ఇత్యుక్తమ్। అనురూపం దృష్టాన్తమాహ— శౌర్యాదయో యథేతి—

మాధుర్యమోజోఽథ ప్రసాద ఇతి తే త్రిధా॥౨॥ (ఇ)

తే గుణాః। తత్ర—

చిత్తద్రవీభావమయో హ్లాదో మాధుర్యముచ్యతే॥3॥ (గ, ఈ) (౨)

యత్తు కేనచిదుక్తమ్ "మాధుర్యం ద్రతికారణమ్" ఇతి, తన్న। ద్రవీభావస్యాస్వాదస్వరూపాహ్లాదాభిన్నత్వేన తత్కార్యత్వాభావాత్। (ఘ)

ద్రవీభావశ్చ స్వాభావికానావిష్టత్వాత్మకకాఠిన్యమన్యుక్రోధాదికృతదీప్తత్వ-

---

(వి, గ) మాధుర్యలక్షణమాహ— చిత్తద్రవీతి— మయట్ప్రత్యయోఽత్ర స్వార్థే ఆహ్లాద ఇత్యత్ర ఆహ్లాదవిశేషవృత్తిః। స చ ఆహ్లాదవిశేషే రత్యాదిజ్ఞానానన్దజాతః స్వాదనాఖ్యవ్యాపారగ్రాహ్యో రసస్వరూపః తద్వృత్తిః న తు తాదృశాహ్లాద ఏవ మాధుర్యం, తదా తస్య రసధర్మత్వానుపపత్తేః తథా చ చిత్తద్రవీభావస్వరూపాహ్లాదవృత్తిః తాదృశాహ్లాదతావచ్ఛేదకో ధర్మో మాధుర్యమిత్యర్థః।

(వి, ఘ) కావ్యప్రకాశకృదుక్తం దూషయితుమాహ— యత్త్వితి। ఆహ్లాదకత్వం మాధుర్యం శృఙ్గారే ద్రుతికారణమితి తల్లక్షణమ్। స చ రసస్వరూపాహ్లాదజనకతావచ్ఛేదకో రత్యాదినిష్ఠో ధర్మ ఇత్యర్థః। రత్యాదేరేవ రసతాప్రాప్త్యా తస్య రసవృత్తిత్వమపి; స ఏవ ధర్మో మనసో ద్రుతికారణమిత్యర్థః। తద్దూషయతి— తన్నేతి। ద్రవీభావస్యేతి— స్వేన స్వాశ్రయాజననాదిభావః। ఏతచ్చ ద్రవీభావాహ్లాదయోరభేదం స్వయమభ్యుపేత్య దూషితం చ। తన్మతే తు ద్రవీభావశ్చిత్తవృత్తిరాహ్లాద ఆత్మవృత్తిరిత్యనయోరభేద ఏవ నాస్తి। కిన్తు ఆహ్లాదస్థేన మాధుర్యేణ చిత్తస్య ద్రవీభావో జన్యత ఏవ రాగమాధుర్యేణైవేతి

(వి, ఙ) ఆస్వాదరూపాహ్లాదాభిన్నత్వేన ఉక్తం ద్రవీభావం దర్శయతి— ద్రవీభావశ్చేతి। చిత్తస్యావిష్టత్వమేవ హి ద్రవీభావః। అనావిష్టతా తు తస్య స్వాభావికీ తదాత్మకం

రసోత్కర్షకత్వం మాధుర్యాదిగుణేషు ఉపచర్యత ఇతి దర్శితం ప్రథమపరిచ్ఛేదే।

(లో, ఇ) త్రిధా ప్రాచీనోక్తస్య ప్రత్యేకం దశప్రకారస్య నిరాకరిష్యమాణత్వాత్।

(లో, ఈ) హ్లాదో హ్లాదస్వరూపః తస్య తద్భిన్నత్వస్యోక్తత్వాత్। ఇహ చాస్వాదస్య ఆనన్దపరపర్యాయత్వేన స్వాదసాధారణత్వాత్ చిత్తద్రవీభావమయ ఇత్యనేనావ్యాప్తిపరిహారః।

(లో, ఉ) స్వాభావికేతి— స్వాభావికం సహజమ్ అనావిష్టత్వమనావేశోఽర్థాత్

శౌర్య్య జ్ఞానవిశేషః। పురుషోత్కర్షహేతుత్వేన శౌర్య్యాదయో గుణా ఆత్మనశ్చేతనస్యైవ ధర్మా ఏవ నాఽచేతనస్య శరీరస్య ధర్మాః। తద్వత్ కావ్యస్య శబ్దార్థౌ శరీరం రసశ్చాత్మా। శౌర్య్యాదయో యథేతి రసధర్మా ఏవ గుణాః। ఆత్మధర్మేష్వేవ గుణవ్యవహారో ముఖ్యః సత్యపి శరీరసౌన్దర్య్యాదౌ, శౌర్య్యపాణ్డిత్యాదిరహితే నిర్గుణవ్యవహారాత్।

* హ్లాదః సుఖపర్య్యాయః తత్కారిత్వం యద్యపి సర్వరససాధారణం తథాపి హ్లాదపదేనాత్ర సుఖవిశేష ఉచ్యతే। స చ ఇక్షుక్షీరాదిమాధుర్య్యమివ స్వరూపేణ వక్తుమశక్యః। చిత్తస్య ద్రవీభావో నామ మనసః స్నేహమూలసుఖాతిశయతః కశ్చిదార్ద్రతారూపో వికారః।

విస్మయహాసాద్యుపహితవిక్షేపపరిత్యాగేన రత్యాద్యాకారానువిద్ధానన్దోద్భేదేన సహృదయచిత్తార్ద్రప్రాయత్వమ్। (జ, ఉ)

తచ్చ—

సమ్భోగే కరుణే విప్రలమ్భే శాన్తేఽధికం క్రమాత్॥౪॥ (చ, ఊ)

సమ్భోగాదిశబ్దా ఉపలక్షణాని। తేన సమ్భోగాభాసాదిష్వప్యేతస్య స్థితిర్జ్ఞేయా।

మూర్ద్ని వర్గాన్త్యవర్ణేన యుక్తాష్ఠఠడఢాన్ వినా

రణౌ లఘు చ తద్వ్యక్తౌ వర్ణాః కారణతాం గతాః।

అవృత్తిరల్పవృత్తిర్వా మధురా రచనా తథా॥౫॥ (ఛ, ఋ)x

యత్కాఠిన్యం తజ్జన్యౌ యౌ శత్రుమారణోత్సాహరూపమన్యుక్రోధౌ తదాదికృత్వా యే ఉష్ణప్రాయత్వరూపదీప్తత్వవిస్మయహాసాస్తద్వ్యుపహితో యశ్చిత్తస్య విక్షేపశ్చాఞ్చల్యం తత్పరిత్యాగేన అర్థాత్ చిత్తస్యావిష్టత్వేన యో రత్యాద్యాకారానువిద్ధో రత్యాదివిషయపరిణామేన జ్ఞానరూపానన్దస్తదుద్భేదేన సహృదయచిత్తస్యార్ద్రప్రాయత్వం ద్రవీభావ ఇత్యర్థః। ఏతత్సిద్ధాన్తస్తు ఆహ్లాదస్య మనోవృత్తిత్వస్వీకారే ఏవ సమ్భవతీత్యవధేయమ్। అన్యథా ద్రుత్యాహ్లాదయోరభేదోక్త్యనుపపత్తేః। రత్యాద్యాకారేత్యత్ర ఆదిపదాన్ మాధుర్యాశ్రయయోః కరుణశాన్తయోః స్థాయిభావస్యాపి పరిగ్రహః। ఏవం చ రత్యాదిజ్ఞానానన్దజన్యాహ్లాదవిశేష ఏవ రసః। స ఏవ స్వాదనాఖ్యవ్యాపారగమ్యః ప్రాగుక్తో రస ఇత్యుక్తం, తద్వృత్తిధర్మవిశేషో మాధుర్యమితి సిద్ధాన్తసిద్ధః।

(వి, చ) తచ్చేతి— తచ్చ మాధుర్యమిత్యర్థః। క్రమాత్తదాధిక్యం సమ్భోగాదౌ క్రమశశ్చిత్తద్రుత్యాధిక్యాత్।

(వి, ఛ) తద్వ్యఞ్జకాన్ వర్ణానాహ— మూర్ధ్నీతి। వర్గాన్త్యవర్ణేన పఞ్చమేన యుక్తా ఇత్యన్వయః। తత్రైవ టఠడఢాన్ పర్యుదస్యతి। తకారస్తు తన్మూర్ధ్ని పర్యుదస్తః।

చిత్తస్య ఏవ తత్స్వరూపం కాఠిన్యం, తథా వీరాదావివ మన్యుక్రోధాదిజన్యం యద్దీప్తత్వమ్, ఏవం అద్భుతాదావివ విస్మయహాసయుక్తో యో విక్షేపస్తేషాం పరిత్యాగేన పరిహారేణ। ఏతస్య మాధుర్యాఖ్యగుణస్య।

(లో, ఊ) శాన్తేఽధికమితి। తస్య సహజానన్దసున్దరతయా మాధుర్య ప్రాయేణేతి ప్రకృష్టమేవ। క్వచిత్తు విషయజుగుప్సాద్యనుగమే భేదః।

(లో, ఋ) మూర్ద్ని ఇతి వర్గా కాదయో మావసానాః పఞ్చ పఞ్చ భూత్వా పఞ్చవర్గాః తేషామన్త్యాః జఞణనమాః త్రైర్మూర్ద్ని స్థిత్రైర్యుక్తా అర్థాత్ నిజవర్గీయా ఏవ। ట ఠ డ ఢాః

× అత్ర వర్ణాస్త్రివిధాః, విహితావిహితనిషిద్ధభేదాత్। లఘ్వన్తరితౌ రణౌ మూర్ద్ధస్థితనిజవర్గాన్త్యగతాః స్పర్శాశ్చ విహితాః। టవర్గా నిషిద్ధాః, అన్యే అవిహితాః। నిషిద్ధానాం బాహుల్యేనోపాదానం తు దోషః।

యథా—

“అనఙ్గమఙ్గలభువస్తదపాఙ్గస్య భఙ్గయః।

జనయన్తి ముహుర్యూనామన్తః సన్తాపసన్తతిమ్॥” (జ)+

యథా వా మమ—

“లతాకుఞ్జం గుఞ్జన్ మదవదలిపుఞ్జం చపలయన్

సమాలిఙ్గన్నఙ్గం ద్రుతతరమనఙ్గం ప్రబలయన్।

మరున్మన్దం మన్దం దలితమరవిన్దం తరలయన్

రజోవృన్దం విన్దన్ కిరతి మకరన్దం దిశి దిశి॥ (ఝ, ఞ)

ఓజశ్చిత్తస్య విస్తారరూపం దీప్తత్వముచ్యతే।

తద్వ్యక్తౌ మాధుర్యస్య వ్యఞ్జనే కారణతామిత్యన్వయః। అవృత్తిరసమాసః। రచనా సన్ధిః తస్య చ తదుత్పన్నవర్ణమాధుర్యవశాదేవ మాధుర్యవర్ణత్వేన ప్రాప్తావపి సన్ధౌ అపి తాదృశా వర్ణాః న ఊహ్యా ఇతి కవ్యపదేశార్థం పృథగుక్తమ్।

(వి, జ) అనఙ్గేత్యాది ఉదాహరణే సన్ధ్యుత్పన్నతాదృశవర్ణౌ, సన్తాపసన్తతిమిత్యత్ర ఉపసర్గధాత్వోః సన్ధౌ ద్వావేవ।

(వి, ఝ) అతో బహూన్ తాదృశాన్ వర్ణాన్ దర్శయితుమాహ— యథా వేతి। మరుత్ దిశి దిశి మకరన్దం కిరతి, కీదృశః, గుఞ్జతాం మదవతామలీనాం పుఞ్జో యత్ర తాదృశం లతాకుఞ్జం మన్దం మన్దం చపలయన్। అఙ్గమ్ అర్థాత్ నృణాం సమాలిఙ్గన్। అనఙ్గం చ ద్రుతతరం ప్రబలయన్ ప్రకృష్టం బలవన్తం కుర్వన్। స్వేనైవ దలితం వికాసితమరవిన్దం తరలయన్। రజోవృన్దమ్ అర్థాత్ వికసితారవిన్దానాం పరాగసమూహం విన్దన్ లభమానః (విద్ఌ లాభే) అత్ర సన్ధావపి బహవో వర్ణా ఉక్తరూపాః।

(వి, ఞ) ఓజోలక్షణమాహ— ఓజశ్చిత్తస్యేతి। అత్రాపి దీప్తత్వజనకమిత్యేవార్థః। ఆయుర్ఘృతమితివత్ తథా చ రసవృత్తినా ఓజసా చిత్తస్య విస్తారరూపం దీప్తత్వం జన్యత ఇత్యర్థః। అత ఏవ చిత్తస్య విస్తారరూపదీప్తత్వజనకమోజ ఇతి కావ్య-

---

న తు అన్తిమవర్ణేన యుక్తాః న చ స్వరూపావస్థితా అపి। రణౌ లఘుహ్రస్వాన్తరితౌ, తస్య మాధుర్యస్య వ్యక్తౌ, ఏవమసమాసా మన్దసమాసాశ్చ। మధురా పదాన్తరయోగే మాధుర్యవతీ।

(లో, ఋ) లతాకుఞ్జభిత్యాదౌ విధానమాత్రవర్ణనేఽపి శృఙ్గారః ప్రకరణాత్।

+ అనఙ్గస్య కామస్య మఙ్గలభువో మాఙ్గలికజన్మస్థానాని తస్యా నాయికాయా అపాఙ్గస్య భఙ్గయో వ్యాపారాః। యూనామన్తఃకరణే ముహుః సన్తాపసన్తతిం దుఃఖధారాం జనయన్తి। అత్ర ప్రథమార్ద్ధే కవర్గాన్తిమవర్ణైర్ఙకారైః సంయుక్తాస్తద్వర్గీయగకారాః। ద్వితీయార్ద్ధే తవర్గాన్తిమవర్ణైర్నకారైర్యుక్తాస్తకారాః।

వీరబీభత్సరౌద్రేషు క్రమేణాధిక్యమస్య తు ॥౬॥ (ఇ)x

అస్య ఓజసః। అత్రాపి వీరాదిశబ్దా ఉపలక్షణాని। తేన వీరాభాసాదావప్యస్యావస్థితిః।

వర్గస్యాద్యతృతీయాభ్యాం యుక్తౌ వర్ణౌ తదన్తిమౌ।

ఉపర్యధో ద్వయోర్వా స-రేఫష్టఠడఢైః సహ।

శకారశ్చ షకారశ్చ తస్య వ్యఞ్జకతాఙ్గతాః।

తథా సమాసబహులా ఘటనౌద్ధత్యశాలినీ ॥౭॥ (ఞ)

యథా చఞ్చద్భుజేత్యాది। (ట)

చిత్తం వ్యాప్నోతి యః క్షిప్రం శుష్కేన్ధనమివానలః।

ప్రకాశకృతాఽప్యుక్తమ్। విస్తారస్తు చిత్తస్య ఉష్ణప్రాయత్వకారక ఆత్మసంయోగవిశేషః। యథాశ్రుతే తు చిత్తవృత్తేః దీప్తత్వస్య రసవృత్తిత్వానుపపత్తేః। క్రమేణాధిక్యమితి దీప్తత్వరూపఫలాధిక్యాద్ ఆధిక్యమ్।

(వి, ట) తద్వ్యఞ్జకానాహ— వర్గస్యేతి। తదన్తిమౌ ఇతి। ఆద్యతృతీయయోరన్తిమౌ ద్వితీయచతుర్థౌ ఇత్యర్థః। తథా చాద్యేన యుక్తః ద్వితీయః। తృతీయేన యుక్తశ్చతుర్థో వర్ణ ఇత్యర్థః। ఆద్యతృతీయయోస్తదన్తిమయోశ్చ నైకవర్గీయత్వనియమః। కిన్తు భిన్నవర్గీయయోరపి తథాత్వం బోధ్యమ్। తేన కఖ్ఖ ఇవ కేచ్చాపి గఘ్ఘ ఇవ ఘేచ్చాపి తథా బోధ్యా కటుత్వసామ్యాత్ । అత్ర చానుక్తేఽపి తుల్యయోర్యోగోఽపి కావ్యప్రకాశకృదుక్తో గ్రాహ్యః కటుత్వావిశేషాత్। తేన క్క గ్గ జ్జ ఇత్యాదయోఽపి బోధ్యాః। ఉపర్యధ ఇత్యాది। తర్క ఇత్యాదౌ ఉపరి। తకచక్రాదౌ అధః ఆర్ద్రకమ్ ఇత్యాదౌ ద్వయోః రేఫా బోధ్యౌ। టఠడఢైః సహేతి। సాహిత్యం వ్యఞ్జకత్వకథనేన వ్యఞ్జనపరస్పరసహితైరపి వ్యఞ్జనాత్। సమాసబహులా ఘటనా ఇత్యత్ర ఘటనాపదం విన్యాసమాత్రపరం సన్ధిపరం చ। తేన సమాసబహులా దీర్ఘసమాసవాన్ విన్యాసః, ఔద్ధత్యేన కటుత్వేన యుక్తః సన్ధిశ్చేత్యర్థః। చఞ్చద్భుజేత్యాదికం నాట్యపరిచ్ఛేదే వ్యాఖ్యాతమ్। అత్ర దీర్ఘసమాసః కతిపయే యథోక్తా వర్ణాః।

(వి, ఠ) ప్రసాదగుణలక్షణమాహ— చిత్తమితి। అత్ర చిత్తపదం జ్ఞానపరమ్। తథా చ యో గుణః క్షిప్రం శ్లోకార్థజ్ఞానం వ్యాప్నోతి ఆవిష్కరోతి జనయతీతి యావత్। అత ఏవావిష్కరోతీతి వ్యాఖ్యాస్యతి। స గుణః ప్రసాద ఇత్యర్థః। అత్ర దృష్టాన్తమాహ

(లో, ఋ) ఇహ చానుక్తమపి ఔచిత్యాదేవ। హాస్యే వికాశధర్మకత్వాత్ ఓజశ్చ ప్రాయః శృఙ్గారనిష్ఠతయా చ మాధుర్యస్యోత్కృష్టత్వమ్। భయానకే చిత్తవృత్తేర్వికాశాభావాత్ యద్యపి మాధుర్యం, తథాపి విభావౌచిత్యాదోజఃసమావేశః। అద్భుతే శృఙ్గారిగతే ద్వయోః సామ్యమ్। అత్ర ప్రకృష్టమోజః। యద్యపి బీభత్సే ప్రకృష్టతమమోజస్తథాపి మాధుర్యమప్రకృష్టతరమ్।

(సో, ౡ) అయమర్థః— కచటతపైః ఖఛఠథఫాః, గజడదబైః ఘఝఢధభాః యుక్తాః।

---

x అతివిక్షేపసద్భావేన విస్తారః। ద్వేషసద్భావేన చ దీప్తిః।

స ప్రసాదః సమస్తేషు రసేషూ రచనాసు చ ॥౮॥ (ఠ, ఏ)

వ్యాప్నోతి ఆవిష్కరోతి।

శబ్దాస్తద్వ్యఞ్జకా అర్థబోధకాః శ్రుతిమాత్రతః॥౯॥ (డం, ఐ)

యథా—

“సూచిముఖేన సకృదేవ కృతవ్రణస్త్వం
ముక్తాకలాప! లుఠసి స్తనయోః ప్రియాయాః।
బాణైః స్మరస్య శతశో వినికృత్తమర్మా
స్వప్నేఽపి తాం కథమహం న విలోకయామి॥” (ఢ)*

ఏషాం శబ్దగుణత్వం చ గుణవృత్త్యోచ్యతే బుధైః॥౧౦॥

శరీరస్య శౌర్యాదిగుణయోగ ఇవేతి శేషః। (ఒ)

శుష్కేతి। అనలః శుష్కేన్ధనం యథా క్షిప్రం సువిశిష్టతయాఽఽవిష్కరోతీత్యర్థః। సమస్తేషు రసేషు ఇతి। రచనాసు ఇతి। సప్తమ్యధికరణతాయాం, రచనా శబ్దప్రధనా తత్ర సప్తమీ చ వ్యఞ్జకతాయామ్। తథా చ సర్వరసాశ్రయః సర్వరచనావ్యఙ్గ్యశ్చేత్యర్థః। న చైవం ప్రసాదరహితః కోఽపి శ్లోకో న స్యాదితి వాచ్యమ్। సర్వజాతీయాసు రచనాసు, న తు సర్వరచనావ్యక్తిషు ఇత్యర్థః।

(వి, డ) తద్వ్యఞ్జకరచనావ్యక్తిం దర్శయతి— శబ్దా ఇతి। శ్రుతిమాత్రతోఽర్థబోధకాః శబ్దాస్తద్వ్యఞ్జకా ఇత్యర్థః।

(వి, ఢ) సూచిముఖేనేతి— ప్రియాయాః స్తనన్యస్తం ముక్తాహారం పరోక్షమపి భావోపనీతం సమ్బోధ్య విరహిణ ఉక్తిరియమ్। శ్లోకార్థస్తు ప్రసాదాత్ స్పష్ట ఏవ।

(వి, ణ) రసవృత్తీనామప్యేషాం శబ్దగుణత్వవ్యవహారముపపాదయతి— ఏషామితి। గుణవృత్త్యా పరమ్పరావృత్త్యా గుణాశ్రయరసవ్యఞ్జకత్వం పరమ్పరాశబ్దగుణత్వభిత్యుపలక్షణమ్।

(లో, ఏ) చిత్తం ప్రతిపత్తౄణామిత్యర్థః ।

(లో, ఐ) ఇహ చ ప్రసాదగుణస్య ఝటిత్యర్థప్రకాశనేన ఉక్తరూపరసనిష్ఠప్రసాదగుణాభివ్యఞ్జనాదౌ పరిచారికమపి రచనానిష్టత్వం ప్రయత్నవిధేయత్వేన రససాహచర్యేణ ఉక్తిం ప్రసాదాతిక్రమేషు సామాన్యమపి సఙ్ఘటనా కరుణవిప్రలమ్భశృఙ్గారౌ వ్యనక్తి। తదపి పరిత్యాగే మధ్యమసమాసాపి ప్రకాశయతీతి।

(లో, ఓ) యత్ పునరేషాం శబ్దవృత్తిత్వముచ్యతే తత్ర హేతుమాహ— ఏషామితి। గుణవృత్త్యా పూర్వోక్తరీత్యా ఉపచారేణ।

---

* హే ముక్తాకలాప! సూచ్యా ముఖేన సకృదేవ కృతవ్రణః కృతచ్ఛిద్రస్త్వం ప్రియాయాః స్తనయోర్లుఠసి। స్మరస్య బాణైః శతశః వినికృత్తమర్మా ఛిన్నమర్మగ్రన్థిః స్వప్నేఽపి తాం కథం

న విలోకయామి। యది ఛిద్రప్రాప్తిరేవ ప్రియాప్రాప్తిహేతుస్తదా ఛిద్రప్రాప్తోఽప్యహం కథం తాం న ప్రాప్నోమీత్యేతదేవాశ్చర్యమ్।

శ్లేషః సమాధిరౌదార్యం ప్రసాద ఇతి యే పునః।

గుణాశ్చిరన్తనైరుక్తా ఓజస్యన్తర్భవన్తి తే॥౧౧॥

ఓజసి—

భక్త్యా ఓజఃపదవాచ్యే శబ్దార్థధర్మవిశేషే। (ఙ)

తత్ర శ్లేషో బహూనామపి పదానామేకపదవద్భాసనాత్మా। (ఔ)

యథా—

“ఉన్మజ్జజ్జలకుఞ్జరేన్ద్రరభసాస్ఫాలానుబన్ధోద్ధతః

సర్వాః పర్వతకన్దరోదరభువః కుర్వన్ ప్రతిధ్వానినీః।

ఉచ్చైరుచ్చరతి ధ్వనిః శ్రుతిపథోన్మాథీ యథాయం తథా

ప్రాయః ప్రేఙ్ఖదసంఖ్యశఙ్ఖధవలా వేలేయముద్గచ్ఛతి॥”

అయం బన్ధవైకట్యాత్మకత్వాదోజ ఏవ। (త, అ)

అర్థగుణత్వమప్యేవం బోధ్యమ్। ఇత్థం రసవృత్తయ ఏవ త్రయ ఏవ గుణాః పరమ్పరయా శబ్దార్థవృత్తయః। చిరన్తనైరుక్తానాం “శ్లేషః ప్రసాదః సమతా మాధుర్య సుకుమారతా। అర్థవ్యక్తిముదారత్వమోజః కాన్తిః సమాధయః” ఇతి దశగుణానాం మధ్యే శ్లేషాదిగుణచతుష్టయమోజస్యన్తర్భవతీత్యాహ— శ్లేష ఇత్యాది। ఓజస్యన్తర్భావే ప్రకారమాహ— భక్త్యేతి। అస్మదుక్తౌజోగుణవ్యఞ్జకవర్ణేష్వేవ హి తే చత్వారో గుణా వర్త_న్తే ఇతి త్రైరుచ్యతే। తథా చ పరమ్పరయా శబ్దవృత్తేరస్మదుక్తౌజోగుణసమాధానాధికరణా ఏవ తే తన్మతే పర్యవస్యన్తి। తథా తేషాం తద్భిన్నతోక్తౌ గౌరవం తదాత్మకత్వమేవోచితమిత్యేతదేవాహ— భక్త్యేతి। ఓజఃపదవాచ్యే రసగుణవిశేషే భక్త్యా పరమ్పరారూపయా భక్త్యా శబ్దధర్మేఽన్తర్భవన్తీత్యర్థః। తదభిన్నా ఏతే ఇత్యర్థః।

(వి, త) తత్ర త్రైరుక్తస్య శ్లేషస్య లక్షణమాహ— శ్లేషో బహూనామితి। ఏకపదవద్భాసనం దీర్ఘసమాసేన। ఉన్మజ్జదితి— ఉన్మజ్జతో జలకుఞ్జరేన్ద్రస్య రభసా స్ఫాలనానుబన్ధేన సహసా స్ఫాలనక్రియయా ఉద్ధతః ఇత్యతః అయం ధ్వనిః యథా ఉచ్చైరుచ్చరతి, ప్రాయః సమ్భావనే, తథా వేలా సముద్రస్య నీరమ్ ఉద్గచ్ఛతి; కుఞ్జరాస్ఫాలనేన తీరం ప్లావయతీత్యర్థః। వేలా కీదృశీ— ప్రేఙ్ఖద్భిశ్చలద్భిరసంఖ్యశఙ్ఖైః ధవలా। ధ్వనిః కీదృశః? శ్రుతిపథోన్మాథీ। సర్వాః పర్వతకన్దరోదరభువశ్చ ప్రతిధ్వానినీః కుర్వంశ్చ। అయమితి। బన్ధవైకట్యముద్ధతబలవిశిష్టశబ్దత్వమ్। తచ్చ తాదృశశబ్దవృత్తిత్వాత్ పరమ్పరయా శబ్దవృత్త్యోజో-

---

(లో, ఔ) కథం త్రయ ఏవ గుణా ఇత్యత్రాహ— శ్లేష ఇతి। భక్త్యా ఉపచారేణ। పదానాం బహూనామేకపదవద్భాసనమ్।

(లో, అ) ఉచ్చైరుచ్చరతి ధ్వనిరిత్యాదౌ సువ్యక్తమ్। జలకుఞ్జరో హస్త్యాకారముఖో జలజన్తువిశేషః। తస్య రభసేన ఆస్ఫాలః అర్ద్దనమ్ అర్థాత్ జలస్యైవ। ప్రేఙ్ఖన్తః వల్గన్తః। వేలా సముద్రవీచిః।

సమాధిరారోహావరోహక్రమరూపః। ఆరోహ ఉత్కర్షః। అవరోహోఽపకర్షః। తయోః క్రమో వైరస్యానావహో విన్యాసః— యథా చఞ్చద్భుజేత్యాది। అత్ర పాదత్రయే క్రమేణ బన్ధస్య గాఢతా। చతుర్థపాదే త్వపకర్షః। అస్యాపి చ తీవ్రప్రయత్నోచ్చార్యతయా ఓజస్వితా। (ధ)

ఉదారతా వికటత్వలక్షణా। వికటత్వం చ పదానాం నృత్యత్ప్రాయత్వమ్। (ఆ)

యథా—

"స్వచరణవినివిష్టైర్నూపురైర్నర్తకీనామ్।

ఝణితి రణితమాసీత్తత్ర చిత్రం కలఞ్చ॥"

అత్ర చ తన్మతానుసారేణ రసానుసన్ధానమన్తరేణైవ శబ్దప్రౌఢోక్తిమాత్రేణౌజః। (ద) ప్రసాద ఓజోమిశ్రితశైథిల్యాత్మా। యథా—

"యో యః శస్త్రం బిభర్తి స్వభుజగురుమదః పాణ్డవీనాం చమూనాం

యో యః పాఞ్చాలగోత్రే శిశురధికవయా గర్భశయ్యాం గతో వా।

యో యస్తత్కర్మసాక్షీ చరతి మయి రణే యశ్చ యశ్చ ప్రతీపః

క్రోధాన్ధస్తస్య తస్య స్వయమిహ జగతామన్తకస్యాన్తకోఽహమ్॥" (ధ)

గుణ ఏవ ఇత్యర్థః। సమానాధికరణధర్మద్వయకల్పనే గౌరవాదితి భావః।

(వి, ధ) సమాధికరణలక్షణమాహ— సమాధిరితి। ఉత్కర్షః సమాసాధీనః అపకర్షస్తదభావాధీనః। తయోః క్రమ ఇతి। క్రమో యథోచితస్థానే విన్యాసాద్ వైరస్యాఽనాధానమ్, తదాహ— వైరస్యానావహ ఇతి। చఞ్చద్భుజేత్యాది ఇతి। వ్యాఖ్యాతమిదం

ప్రాక్। బన్ధగాఢతేతి— దీర్ఘసమాసాత్ స ఏవ చోత్కర్షః। చతుర్థపాద ఇతి। “ఉత్తంసయిష్యతి కచాంస్తవ దేవి భీమ” ఇత్యత్ర దీర్ఘసమామాభావోఽపకర్షః స చాత్ర ద్రౌపద్యాశ్వాసనరూపేణ క్రోధాభావేన దీర్ఘసమాసాభావః యోగ్యస్థానే విన్యాసాద్ వైరస్యానాధాయకః। అత ఏవాత్ర పతత్ప్రకర్షత్వమపి గుణః। అస్యాప్యోజస్యన్తర్భావం దర్శయతి— అస్యాపీతి। తథా చ పాదత్రయవశాదోజస్యన్తర్భావ ఇతి భావః।

(వి, ద) ఔదార్యలక్షణమాహ— ఉదారతా చేతి। నృత్యత్ప్రాయతా చ అనుభవైకగమ్యా వక్తుమశక్యా ఉదాహరణే బోధ్యా। స్వచరణేతి। అయం శృఙ్గారీయః శ్లోకః। లఘురేఫశకారాల్పసమాసాశ్చ తదీయమాధుర్యవ్యఞ్జకాః। తథాపి తన్మతే తాదృశరసానుసన్ధానాత్ ప్రాగేవ శబ్దానాం నృత్యత్ప్రాయత్వరూపప్రౌఢోక్తిమాత్రజ్ఞానాత్ ఓజోగుణానుభావ ఇత్యాహ— అత్ర తన్మతే ఇతి। తథా చాత్ర శృఙ్గారానుగుణేఽప్యేతాదృశప్రౌఢ్యా వ్యజ్యమానే ఓజస్యమ్మదుక్తే ఔదార్యస్యాన్తర్భావ ఇతి భావః।

(వి, ధ) ప్రమాదగుణలక్షణమాహ— ప్రసాద ఇతి। కఠినకోమలవర్ణమిశ్రణమిత్యర్థః। యో య ఇతి ప్రాగ్ వ్యాఖ్యాతమ్। అత్ర కఠినవర్ణానామపి మిశ్రణాదోజస్వితా।

(లో, అ) నృత్యత్ప్రాయత్వమితి। పదాని నర్త్తకీకృత్య దర్శితానీవానుభూయన్తే యత్ర।

మాధుర్యవ్యఞ్జకత్వం యదసమాసస్య దర్శితమ్।

పృథక్ పదత్వం మాధుర్యం తేనైవాఙ్గీకృతం పునః॥౧౨॥ (న, ఇ)

యథా—శ్వాసాన్ ముఞ్చతీత్యాది।

అర్థవ్యక్తేః ప్రసాదాఖ్యగుణేనైవ పరిగ్రహః।

అర్థవ్యక్తిః పదానాం హి ఝటిత్యర్థసమర్పణమ్॥౧౩॥

స్పష్టముదాహరణమ్।

గ్రామ్యదుఃశ్రవతాత్యాగాత్ కాన్తిశ్చ సుకుమారతా॥౧౪॥

అఙ్గీకృతేతి సమ్బన్ధః। కాన్తిరౌజ్జ్వల్యమ్। తచ్చ హాలికాదిపదన్యాసవైపరీత్యేనాలౌకికశోభాశాలిత్వమ్। సుకుమారతా అపారుష్యమ్। అనయోరుదాహరణే స్పష్టే। (ప, ఈ)

క్వచిద్దోషస్తు సమతా మార్గభేదస్వరూపిణీ।

అన్యథోక్తగుణేష్వస్యా అన్తఃపాతో యథాయథమ్॥౧౫॥

మసృణేన వికటేన వా మార్గేణోపక్రాన్తస్య సన్దర్భస్య తేనైవ పరినిష్ఠానం మార్గాభేదః స చ క్వచిద్దోషః। తథా హి—

“అవ్యూఢాఙ్గమరూఢపాణి జఠరాభోగఞ్చ బిభ్రద్వపుః

పారీన్ద్రః శిశురేష పాణిపుటకే సమ్మాతు కిం తావతా?

(వి, న) మాధుర్యలక్షణం పృథక్పదత్వం తచ్చాస్మాకం మాధుర్యవ్యఞ్జకోఽసమాసేనాఙ్గీకృతమిత్యాహ— మాధుర్యేతి। శ్వాసాన్ ముఞ్చతీత్యాదావసమాసః।

(వి, ప) స్పష్టముదాహరణమితి। సూచిముఖేనేత్యాది ప్రసాదగుణోదాహరణస్యాన్యేషాం చ బహూనాం తదుదాహరణత్వాత్।

అపౌరుష్యమ్ అదుఃశ్రవత్వమ్। అనయోరుదాహరణే ఇతి। ఏతద్దోషద్వయరహితాః శ్లోకా ఏవేత్యర్థః।

(వి, ఫ) క్వచిదితి। మార్గాభేదప్రదర్శనీ సమతా క్వచిద్దోషః। అన్యథేతి। అత్ర తాదృశస్థలే తు సమతా మాధుర్యౌజోగుణయోరన్యతరగుణ ఇత్యర్థః। వ్యాచష్టే— మసృణేనేతి। అవ్యూఢాఙ్గమితి। శిశురేషః పారీన్ద్రః సింహః అవ్యూఢాఙ్గమ్ అప్రౌఢావయవం పాణిజఠరాణామాభోగేన పరిపూర్ణతయా రహితం చ వపుః దధత్, క్షుద్రతయా పాణిపుటకే

(లో, ఇ) అసమాసస్య వర్ణితమ్— అవృత్తిరల్పవృత్తిర్వేత్యనేన।

(లో, ఈ) కాన్తిర్యథా మమ—

నేత్రే ఖఞ్జనగఞ్జనే సరసిజప్రత్యర్థిపాణిద్వయం
వక్షోజౌ కరికుమ్భవిభ్రమకరీమత్యున్నతిం గచ్ఛతః।
కాన్తిః కాఞ్చనచమ్పకప్రతినిధిర్వాణీ సుధాస్పర్ద్ధినీ
స్మేరేన్దీవరదామసోదరవపుస్తస్యాః కటాక్షచ్ఛటా॥

ప్రోద్యద్దుర్ద్ధరగన్ధసిన్ధురశతప్రోద్దామదానార్ణవ-
స్రోతఃశోషణరోషణాత్ పునరితః కల్పాగ్నిరల్పాయతే।"

అత్రోద్ధతేఽర్థే వాచ్యే సుకుమారబన్ధత్యాగో గుణ ఏవ। అనేవంవిధస్థలే మాధుర్యాదావేవాన్తపాతః। యథా— లతాకుఞ్జం గుఞ్జదిత్యాది। (ఫ)

ఓజః ప్రసాదో మాధుర్యం సౌకుమార్యముదారతా।

తదభావస్య దోషత్వాత్ స్వీకృతా అర్థగా గుణాః॥౧౬॥ (వ)

ఓజః సాభిప్రాయత్వరూపమ్। ప్రసాదోఽర్థవైమల్యమ్। మాధుర్యముక్తివైచిత్ర్యమ్। సౌకుమార్యమపారుష్యమ్। ఉదారతా అగ్రామ్యత్వమ్। ఏషాం చ పఞ్చానామప్యర్థగుణానాం యథాక్రమమపుష్టార్థాధికపదానవీకృతామఙ్గలరూపాశ్లీలగ్రామ్యతానాం నిరాకరణేనైవాఙ్గీకారః। స్పష్టాన్యుదాహరణాని। (భ)

అర్థవ్యక్తిః స్వభావోక్త్యలఙ్కారేణ తథా పునః।

రసధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యాభ్యాం కాన్తినామకః॥౧౭॥ (మ)

అఙ్గీకృత ఇతి సమ్బన్ధః। అర్థవ్యక్తిర్వస్తుస్వభావస్ఫుటత్వమ్। (ఉ)

సమ్మతు। ఏతావతా కిమ్ ఇతో దృశ్యమానాత్ ప్రోద్యతాం దుర్ధరగన్ధానాం సిన్దురశతస్య హస్తిశతస్య ప్రోద్ధామదానార్ణవానాం శోషణాత్ పునః కల్పాగ్నిరల్పాయతే। అనేవంవిధేతి। అనుద్ధతే వాచ్యే ఇత్యర్థః। దోషస్తు ప్రకృతివిపర్యయరూపో బోధ్యః।

(వి, వ) ఇదానీమ్ ఉక్తనామ్నాం భిన్నలక్షణానాం పరోక్తదశార్థగుణానామప్యనఙ్గీకారబీజమాహ— ఓజఃప్రసాద ఇత్యాది। ఓజ ఆది ఉదారాన్తాః పఞ్చార్థగుణాః తదభావస్య దోషత్వాదేవ స్వీకృతా ఇత్యర్థః। తథా చ దోషాభావ ఏవ ఏతే పఞ్చగుణా ఇత్యర్థః।

(వి, భ) ఓజ ఆదిపఞ్చగుణానాం లక్షణాన్యాహ— ఓజ ఇతి।
విశేష్యపుష్ట్యభిప్రాయకవిశేషణత్వం సాభిప్రాయత్వమ్। తచ్చాపుష్టార్థత్వదోషాభావత్వేన స్వీకృతమ్। అర్థవైమల్యమధికపదేనాఽకలుషీకరణమ్। తచ్చాధికపదత్వదోషాభావత్వేన। ఉక్తివైచిత్ర్యమ్ అనేకవారప్రతిపాదనీయస్యార్థస్య భఙ్గ్యన్తరేణ కథనమ్, తచ్చ అనవీకృతత్వదోషాభావత్వేన। అపారుష్యమమఙ్గలరూపపారుష్యవిరహః,। తచ్చామఙ్గలాశ్లీలత్వదోషాభావత్వేన, అగ్రామ్యతాఽవైదగ్ధ్యప్రతిపాదకార్థభిన్నత్వమ్; తచ్చ గ్రామ్యత్వదోషాభావత్వేన స్వీకృతమిత్యర్థః। స్పష్టానీతి— ఏతద్దోషపఞ్చకరహితశ్లోకా ఏవేత్యర్థః।

(వి, మ) రసధ్వనిః శూన్యం వాసగృహమిత్యాది। రసగుణీభూతవ్యఙ్గ్యః।

(లో, ఉ) ఉద్ధతార్థః ప్రోద్యద్దుర్ద్వరేత్యాదౌ। అర్థవ్యక్తిర్యథా—

లాఙ్గలేనాభిహత్య క్షితితలమసకృద్ధారయన్నగ్రపద్భ్యా-

మాత్మన్యేవావలీయ ద్రుతమథ గగనం ప్రోత్పతన్ విక్రమేణ।

స్ఫూర్జత్పూత్కారఘోరః ప్రతిదిశమఖిలాన్ వారయన్నేష జన్తూన్

కోపావిష్టః ప్రవిష్టః ప్రతివనమరుణోచ్చూనచక్షుస్తరక్షుః॥

కాన్తిర్దీప్తరసత్వమ్। స్పష్టే ఉదాహరణే।

శ్లేషో విచిత్రతామాత్రమదోషః సమతాపరమ్॥౧౮॥ (య)

శ్లేషః క్రమకౌటిల్యానుల్బణత్వోపపత్తియోగరూపఘటనాత్మా। తత్ర క్రమః క్రియాసన్తతిః। విదగ్ధచేష్టితం కౌటిల్యమ్। అప్రసిద్ధవర్ణనావిరహో౽నుల్బణత్వమ్। ఉపపాదకయుక్తివిన్యాస ఉపపత్తిః। ఏషాం యోగః సమ్మేలనం స ఏవ రూపం యస్యా ఘటనాయాస్తద్రూపః శ్లేషో వైచిత్ర్యమాత్రమ్। అనన్యసాధారణరసోపకారిత్వాతిశయవిరహాదితి భావః। (ర)

యథా “దృష్ట్వైకాసనసంస్థితే ప్రియతమే” ఇత్యాది। అత్ర దర్శనాదయః క్రియాః। ఉభయసమర్థనరూపం కౌటిల్యమ్। (ల)

లోకవ్యవహారరూపమనుల్బణత్వమ్। “ఏకాసనసంస్థితే, పశ్చాదుపేత్య, నయనే నిమీల్య, ఈషద్వక్రితకన్ధర” ఇతి చోపపాదకాని, ఏషాం యోగః। అనేన చ వాచ్యోపపత్తిగ్రహణవ్యగ్రతయా రససాస్వాదో వ్యవహితప్రాయ ఇత్యస్యాగుణతా। సమతా చ

“అయం స రసనోత్కర్షీ”త్యాది అపరాఘ్నమ్।

(వి, య) విచిత్రతామాత్రమితి— తథా చ వైచిత్ర్యమలఙ్కార ఇత్యలఙ్కారసామాన్యలక్షణాక్రాన్తత్వాదలఙ్కార ఏవాసౌ న గుణ ఇత్యర్థః। సమతేతి। సమతా పరమదోషో దోషాభావమాత్రమిత్యర్థః।

(వి, ర) తత్ర శ్లేషలక్షణమాహ— శ్లేషక్రమేతి। క్రమాదీన్ వ్యాచష్టే-క్రమః క్రియేతి— సాకాఙ్క్షక్రియాబాహుల్యమిత్యర్థః। క్రమకౌటిల్యేత్యాదిబహువ్రీహిసమాసం వివృణోతి— స ఏవ రూపం యస్యా ఇతి। స ఏవ ఏషాం యోగ ఏవ ఇత్యర్థః। తద్రూప ఇత్యత్ర రూపపదమాత్మపదార్థవివరణమ్। అనన్యేతి। మాధుర్యాదయస్తదన్తర్భూతం గుణాన్తరం వా యథా విలక్షణరసోపకారాతిశయహేతురస్య, తథాత్వవిరహాన్న గుణత్వభిత్యర్థః।

(వి, ల) దృష్ట్వైకేతి— ప్రియతమే ప్రియతమాద్వయమ్ ఏకాసనసంస్థితం తద్ద్వయం దృష్ట్వా ధూర్తో నాయకః పశ్చాత్ పృష్ఠతః ఉపేత్య విహితక్రీడానుబన్ధచ్ఛలః సన్ ఏకస్యా నయనే నయనద్వయం పిధాయ ఈషద్వక్రితకన్ధరః సపులకః సన్ ఆదరాదపరాం చుమ్బతి।

పరాం కీదృశీ, ప్రేఙ్ఖా ఉల్లసన్మనసామ్ అన్తర్హాసేన లసత్కపోలే పులకో యస్యాస్తాదృశీ చ। ఉభయసమర్థనేతి— పిహితనయనాయాః క్రోధః, చుమ్బితాయాః ప్రీతిశ్చేత్యుభయం పృష్ఠతో గమనేన నయనపిధానేన చ విదగ్ధచేష్టితరూపకౌటిల్యేన తత్సమర్థనం సమర్థనరూపమిత్యత్ర కరణే ల్యుట్।

(వి, వ) లోకవ్యవహారేతి— అన్యలోకైరప్యేవం కరణాత్। ఉపపాదకానీతి— సపత్న్యాఽదృశ్యమానచుమ్బనోపపాదకానీత్యర్థః। అస్య గుణత్వాభావం దర్శయతి— అనేన చేతి। వాచ్యం యచ్చుమ్బనం పశ్చాద్గమనాదినా తదుపపత్తేర్గ్రహణనిష్పాదనే ధూర్తస్య వ్యగ్రతయా తదోధాత్ బోద్ధౄణాం రసాస్వాదో వ్యవహితప్రాయ ఇత్యర్థః। కిఞ్చిద్విలమ్బనాదితి-

---

ప్రక్రాన్తప్రకృతిప్రత్యయవిపర్యాసేనార్థస్య విసంవాదితావిరహః। స చ ప్రక్రమభఙ్గరూపదోషవిరహ ఏవ।

స్పష్టముదాహరణమ్। (వ)

న గుణత్వం సమాధేశ్చ॥౧౯॥

సమాధిశ్చాయోన్యన్యచ్ఛాయాయోనిరూపద్వివిధార్థదృష్టిరూపః। తత్రాయోనిరర్థో యథా—

“సద్యో ముణ్డితమత్తహూణచిబుకప్రస్పర్ద్ధి నారఙ్గకమ్”।

అన్యచ్ఛాయాయోనిర్యథా—

“నిజనయనప్రతివిమ్బైరమ్బుని బహుశః ప్రతారితా కాపి।

నీలోత్పలేఽపి విమృశతి కరమర్పయితుం కుసుమలావీ।"

అత్ర నీలోత్పలనయనయోరతిప్రసిద్ధం సాదృశ్యం విచ్ఛిత్తివిశేషేణ నిబద్ధమ్। అస్య చాసాధారణశోభానాధాయకత్వాన్న గుణత్వం కిన్తు కావ్యశరీరమాత్రనిర్వాహకత్వమ్। (శ, ఊ)

క్వచిచ్చన్ద్రమిత్యేకస్మిన్ పదార్థే వక్తవ్యే "అత్రేర్నయనసముత్థం జ్యోతి"రితి వాక్యవచనమ్। (ఋ) క్వచిత్ "నిదాఘశీతలహిమకాలోష్ణసుకుమారశరీరావయవాయోషిది"తి వాక్యార్థే వక్తవ్యే వరవర్ణినీతి పదాభిధానమ్। (ష)

భావః। ప్రక్రాన్తేతి— ప్రక్రాన్తయోః ప్రక్రమ్యమాణయోః ప్రకృతిప్రత్యయయోః సామ్యమిత్యర్థః। స్పష్టమితి। ప్రక్రమభఙ్గదోషరహితశ్లోక ఏవేత్యర్థః।

(వి, శ) అయోనిరన్యైరవర్ణితార్థః। అన్యచ్ఛాయాయోనిరన్యవర్ణితార్థానుసారీ, సద్య ఇతి। హూణః పాశ్చాత్యదేశవిశేషీయయవనః, స చ తామ్రవర్ణః। మత్తత్వేన చాతితామ్రః, నారఙ్గకం నారఙ్గఫలమ్ అతితామ్రమ్। అన్యైరవర్ణితోఽయమర్థః। నిజనయనేతి— కాపి కుసుమలావీ మాలాకారపత్నీ జలే నిజనయనప్రతివిమ్బే నీలోత్పలభ్రమేణ తద్ధరణే ప్రవర్త్య తదప్రాప్త్యా ప్రతారితా వాస్తవనీలోత్పలేఽపి కరమర్పయితుం తద్భవతి న వేతి విమృశతీత్యర్థః। ఇయమన్యవర్ణితార్థచ్ఛాయా। అస్య చేతి— తనుభ్రమేణ రసానుపకారాదితి భావః।

(వి, ష) ప్రౌఢిరోజ ఇత్యపరః పరోక్త ఓజోగుణః। తత్ర చ పదార్థే వాక్యరచనా వాక్యార్థే చ పదాభిధా। ప్రాదిర్వ్యాససమాసౌ చ ఇతి చతుర్విధా ప్రౌఢిః పరైరుక్తా। తస్య గుణత్వం నోచితమ్ ఇతి వక్తుం తదీయం పదార్థే వాక్యరచనేత్యాదికం దర్శయతి— క్వచిచ్చన్ద్ర ఇతీతి। వాక్యార్థే పదాభిధానం దర్శయతి— క్వచిన్నిదాఘేతి।

శీతకాలే భవేదుష్ణా గ్రీష్మే చ సుఖశీతలా।

(లో, ఊ) అయోనిః పూర్వకవిభిరదృష్టోఽర్థః। కావ్యశరీరమాత్రనిర్వాహకత్వమేతత్ ప్రకారద్వయవ్యతిరేకేణ కావ్యశరీరానిర్వాహాత్।

(లో, ఋ) వాక్యవచనమితి పదసమూహాభిధానమ్।

క్వచిత్ "ఏకస్య వాక్యార్థస్య కిఞ్చిద్విశేషాదనేకైర్వాక్యైరభిధానమిత్యేవంరూపో వ్యాసః। క్వచిద్ బహువాక్యప్రతిపాద్యస్యైకవాక్యేనాభిధానమిత్యేవంరూపః సమాసశ్చ" (ౠ) ఇత్యేవమాదీనామన్యైరుక్తానాం న గుణత్వముచితమ్; (ఌ) అపి తు వైచిత్ర్యమాత్రావహత్వమ్। (స)

తేన నార్థగుణాః పృథక్॥౨౦॥

తేనోక్తప్రకారేణ। అర్థగుణా ఓజఃప్రభృతయః ప్రోక్తాః।

ఇతి సాహిత్యదర్పణే గుణవివేచనో నామాష్టమః పరిచ్ఛేదః।

సర్వావయవశోభాఢ్యా సా స్మృతా వరవర్ణినీ।

ఇతి వరవర్ణినీలక్షణం వ్యాసం దర్శయతి।

(వి, స) క్వచిదేకస్యేతి— విశేషాన్ విచ్చేదవిశేషాత్ ఖణ్డఖణ్డవాక్యేన కథనాదిత్యర్థః। యథా నాయం పణ్డిత ఇత్యేకవాక్యేన వక్తవ్యే నాయం వ్యాకరణం నాయం తర్క వేత్తీత్యాదిఖణ్డఖణ్డవాక్యేన సమస్తశాస్త్రాజ్ఞానకథనమ్। సమాసం దర్శయతి— క్వచిద్బహ్వితి। బహుప్రతిపాద్యస్య బహువాక్యప్రతిపాద్యస్య యథా దర్శితవ్యాసవిపర్యయః— ఏవమాదీనామితి। ఓజోగుణత్వేన అన్యైరుక్తానాం చతుర్విధప్రౌఢీనామిత్యర్థః। వైచిత్ర్యమాత్రేతి తథా చాలఙ్కార ఏవాయమిత్యర్థః।

ఇతి శ్రీమహేశ్వరన్యాయాలఙ్కారభట్టాచార్యవిరచితాయాం సాహిత్యదర్పణటీకాయాం గుణవివేచనాఖ్యస్యాష్టమపరిచ్ఛేదస్య వివరణమ్।

(లో, ఋ) వాక్యార్థన్యాసో యథా—

అసౌ నానాకారో భవతి సుఖదుఃఖవ్యతికరః
సుఖం వా దుఃఖం వా ప్రభవతి భవత్యేవ భవతః।
జనస్తస్మాదూర్ధ్వం భవతి న చ దుఃఖం న చ సుఖమ్। ఇతి

అస్యైవ సమాసో యథా—

శ్రూయతాం ధర్మసర్వస్వం శ్రుత్వా చైవావధార్యతామ్।
ఆత్మనః ప్రతికూలాని పరేషాం న సమాచరేత్॥ ఇతి

(లో, ౡ) న గుణత్వమ్— అనన్యసాధారణరసోపకారితాభావాదితి భావః। ఇతి।

ఇతి శ్రీసాహిత్యదర్పణలోచనే గుణనిరూపణో నామాష్టమః పరిచ్ఛేదః।

నవమః పరిచ్ఛేదః

అథోద్దేశక్రమప్రాప్తమప్యలఙ్కారనిరూపణం బహువక్తవ్యత్వేనోల్లఙ్ఘ్య రీతిమాహ। (క,అ)

పదసంఘటనా రీతిరఙ్గసంస్థావిశేషవత్।

ఉపకర్త్రీ రసాదీనాం॥౧॥ (ఖ)

రసాదీనామర్థాత్ శబ్దార్థశరీరస్య కావ్యస్యాత్మభూతానామ్। (ఆ)

సా పునః స్యాచ్చతుర్విధా।

వైదర్భీ చాథ గౌడీ చ పాఞ్చాలీ లాటికా తథా॥౨॥

సా, రీతిః। తత్ర—

మాధుర్యవ్యఞ్జకైర్వర్ణైరచనా లలితాత్మికా।
అవృత్తిరల్పవృత్తిర్వా వైదర్భీ రీతిరిష్యతే॥3॥

యథా— "అనఙ్గమఙ్గలభువ" ఇత్యాది। రుద్రటస్త్వాహ—

"అసమస్తైకసమస్తా యుక్తా దశభిర్గుణైశ్చ వైదర్భీ।

వర్గద్వితీయబహులా స్వల్పప్రాణాక్షరా చ సువిధేయా।"

అత్ర దశగుణాస్తన్మతోక్తాః శ్లేషాదయః। (గ, ఇ)

(వి, క) ఉద్దేశేతి— గుణాలఙ్కారరీతయ ఇత్యుద్దేశేఽలఙ్కారస్య ప్రాగుద్దిష్టత్వేన తదుల్లఙ్ఘ్యమ్ ఇత్యర్థః। తదుల్లఙ్ఘనే హేతుమాహ— వహువక్తవ్యత్వేనేతి। ఏతేన సూచీకటాహన్యాయో దర్శితః।

(వి, ఖ) రసాదీనామిత్యాదిపదాత్ సమస్తాఽసంలక్ష్యక్రమపరిగ్రహః।

(వి, గ) అనఙ్గమఙ్గలభువ ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్। ఏకపదసమస్తా న త్వనేకపదైర్దీర్ఘసమస్తా। స్వల్పప్రాణాని అక్షరాణి ఈషత్ ప్రయత్నోచ్చార్యాణి కకారహకారాదీని యత్ర। శ్లేషాదిర్దశగుణాః।

(లో, అ) ఇదానీ రీతి నిరూపయితుకామః సంగతిం కరోతి— అథోద్దేశేతి। బహువక్తవ్యత్వేన ఉల్లఙ్ఘ్యక్రమం సూచీకటాహన్యాయాదిత్యర్థః।

(లో, ఆ) పదానాం సఙ్ఘటనా రచనా అర్థాత్ విశిష్టా, విశేషశ్చ విశేషలక్షణేష్వభివ్యక్తః। రసాదీనామితి। అఙ్గసంస్థావిశేషో యథా లోకే ఆత్మానముపకరోతి తథా కావ్యేషు।

(లో, ఇ) లలితాత్మికా సుకుమారస్వరూపా। వృత్తిః సమాసః। అత్ర రుద్రటాచార్యమతప్రకటనమ్। ఏకసమస్తా ఏకపదసమాసయుక్తా, స్వల్పప్రాణాక్షరా మూర్ధ్నా మృద్వృత్తేత్యాదివత్ న కష్టోచ్చారణీయవర్ణా।

ఓజఃప్రకాశకైర్వర్ణైర్బన్ధ ఆడమ్బరః పునః ।

సమాసబహులా గౌడీ॥౪॥

యథా— చఞ్చద్భుజేత్యాది। పురుషోత్తమస్త్వాహ—

“బహుతరసమాసయుక్తా సుమహాప్రాణాక్షరా చ గౌడీయా।
రీతిరనుప్రాసమహిమపరతన్త్రాఽస్తోభవాక్యా చ ॥” (ఘ, ఈ)

వర్ణైః శేషైః పునర్ద్వయోః।
సమస్తపఞ్చమపదో బన్ధః పాఞ్చాలికా మతా॥౫॥ (జ)

ద్వయోర్వైదర్భీగౌడ్యోర్యథా—

“మధురయా మధుబోధితమాధవీ—
మధుసమృద్ధిసమధితమేధయా।
మధుకరాఙ్గనయా ముహురున్మద-
ధ్వనిభృతా నిభృతాక్షరముజ్జగే।” (చ)

భోజస్త్వాహ—

“సమస్తపఞ్చమపదామోజఃకాన్తిసమన్వితామ్।

మధురాం సుకుమారాం చ పాఞ్చాలీం కవయో విదుః ॥ (ఛ, ఉ)

(వి, ఘ) ఆడమ్బర ఉద్ధతవర్ణఘటితః। పురుషోత్తమస్త్వితి। అన్యాపేక్షయా ప్రాక్లిఖితబన్ధ ఆడమ్బరః; ఏతన్మతే ఉక్తవర్ణానామనుప్రాసితత్వనియమ ఇతి విశేషస్తదాహఅనుప్రాసమహిమపరతన్త్రేతి। పారతన్త్ర్యం వ్యాప్తిః। అస్తోభవాక్యా యతిరహితవాక్యా।

(వి, ఙ) పాఞ్చాలికాం రీతిమాహ— వర్ణైరితి। ద్వయోః శేషైరవశిష్టైర్వర్ణైరిత్యర్థః। సమస్తపఞ్చమపద ఇతి అత్ర పదపదమ్ అక్షరపరమ్। తేన సమాసగతపఞ్చమాక్షర ఇత్యర్థః।

(వి, చ) మధురయేతి। మధుకరాఙ్గనయా భ్రమర్యా నిభృతాక్షరం గుప్తాక్షరమస్ఫుటాక్షరం యథా స్యాత్తథా ముహురుజ్జగేఽగీయత। కీదృశ్యా మధురయా ధ్వనిమధురతయైవ తస్యా మధురతా, తథా మధునా వసన్తేన బోధితాయా ఉద్బోధితాయా మాధవీలతాయా మధునో మకరన్దస్య సమృద్ధయా సమ్పత్త్యా సమేధితా దీపితా మేధా బుద్ధిర్యస్యాస్తాదృశ్యా। తథోన్మదధ్వనిభృతా ఉచ్చత్వమేవోన్మదత్వమ్। అత్ర మకారనకారౌ పఞ్చమవర్ణౌ సమాసగతౌ।

(వి, ఛ) కణ్ఠాభరణకృతో భోజస్య సమ్మతలక్షణమాహ— భోజస్త్వితి। ఓజఃకాన్తీతి। సాభిప్రాయత్వరూపేణ ఓజసా ఔజ్జ్వల్యరూపయా కాన్త్యా చ సమన్వితామిత్యర్థః। మధురాం సుకుమారాం చేతి। పృథక్ పదత్వరూపేణ మాధుర్యేణ సౌకుమార్యేణ చ యుక్తా-

---

(లో, ఈ) అనుప్రాసమహిమపరతన్త్రాఽనుప్రాసబహులా।

(లో, ఉ) ఓజః— కాన్తీ తన్మతోక్తౌ గుణవిశేషౌ।

లాటీ తు రీతిర్వైదర్భీపాఞ్చాల్యోరన్తరా స్థితా॥౬॥ (ఊ)

యథా—

“అయముదయతి ముద్రాభఞ్జనః పద్మినీనా-
ముదయగిరివనాలీబాలమన్దారపుష్పమ్।
విరహవిధురకోకద్వన్ద్వబన్ధుర్విభిన్దన్
కుపితకపికపోలక్రోడతామ్రస్తమాంసి॥” (జ)

కశ్చిదాహ—

“మృదుపదసమాససుభగా యుక్తైర్వర్ణైర్న చాతిభూయిష్ఠా। (ఋ)
ఉచితవిశేషణపూరితవస్తున్యాసా భవేల్లాటీ॥” (ఝ)

అన్యే త్వాహుః—

“గౌడీ డమ్బరబద్ధా స్యాద్ వైదర్భీ లలితక్రమా।
పాఞ్చాలీ మిశ్రభావేన లాటీ తు మృదుభిః పదైః॥”

మిత్యర్థః। అనఙ్గమఙ్గలభువ ఇతి వైదర్భ్యుదాహరణే పఞ్చమమూర్ధ్నా ఏవ వర్ణా ఇతి। న తత్ర సమస్తపఞ్చమవర్ణఘటితపాఞ్చాలీత్వప్రసక్తిః। మధురయేత్యాదిపాఞ్చాల్యుదాహరణే సమాసగతా ఏవ పఞ్చమవర్ణా ఇతి న తత్ర పఞ్చమమూర్ద్ధవర్ణఘటితవైదర్భ్యాత్వప్రసక్తిః। తత్ర మాధుర్యవ్యఞ్జకైరిత్యత్ర బహువచనాదత్ర మధుకరాఙ్గనయా ఇత్యత్ర తద్వ్యఞ్జకైకవర్ణమాత్రసత్త్వేన తత్రప్రసక్త్యభావాత్।

(వి, జ) అయముదయతీతి। లాట్యుదాహరణే తదుభయమిశ్రణం దర్శయిష్యతే। తదర్థస్తు అయమ్ అర్థాత్ సూర్య్య ఉదయతి। కీదృశః। పద్మినీనాం ముద్రాయాః సఙ్కోచస్య భఞ్జనః తత్పుష్పవికాశకరత్వాత్। తథా ఉదయగిరిస్థాయా వనశ్రేణ్యా నవీనమన్దారపుష్పస్వరూపః। విరహదుఃఖితస్య చక్రవాకమిథునస్య బన్ధుర్మిత్రం తద్విరహనాశకత్వాత్। తమాంసి భిన్దన్ చ కుపితస్య వానరస్య కపోలక్రోడోభయవత్ తామ్రశ్చ। కోపవశాత్ కపోలస్య తామ్రతా క్రోడస్య తు స్వాభావికీ। అత్ర భఞ్జనేతి, మన్దారేతి, ద్వన్ద్వబన్ధురితి, భిన్దన్నితి పఞ్చమమూర్ద్ధవర్ణానాం వైదర్భీఘటకత్వం తచ్ఛేషవర్ణానాం బహూనామేవం పాశ్చాలీఘటకత్వమిత్యుభయమిశ్రణమ్।

(వి, ఝ) కశ్చిదాహేతి— లాటీలక్షణమితి శేషః। మృదుపదేతి— పదసమాసయోరుభయత్ర మృదుత్వాన్వయః। యుక్తైః సంయుక్తైర్వర్ణైర్న చాతిభూయిష్ఠా, భూయిష్టసంయుక్తవర్ణరహితేత్యర్థః। ఉచితేతి— ఉచితమ్ ఉక్తదోషరహితం విశేషణం పూరితమ్ ప్రతిపాలితం యేన తాదృశస్య వస్తునో న్యాసయుక్తా లాటీ భవేదిత్యర్థః। ఏతదప్యుక్తోదాహరణే ఏవ సమ్భవతి। తత్తద్గుణవ్యఞ్జకానాం వర్ణాదీనాం తత్తద్గుణవ్యఞ్జనార్థముపాదేయత్వేనోక్తత్వాత్।

(లో, ఊ) అన్తరా స్థితేత్యనేన నాత్యల్పసమాసా న బహులసమాసా, ఏవమన్యత్ర।

(లో, ఋ) యుక్తైః సంయుక్తైః।

క్వచిత్తు వక్త్రాద్యౌచిత్యాదన్యథా రచనాదయః ॥౭॥ (ఞ, ఋ)

వక్త్రాదీత్యాదిశబ్దాద్ వాచ్యప్రబన్ధౌ। రచనాదీత్యాదిశబ్దాద్ వృత్తివర్ణౌ। తత్ర వక్త్రౌచిత్యాద్ యథా—

"మన్థాయస్తార్ణవామ్భఃప్లుత కుహరచలన్మన్దరధ్వానధీరః

కోణాఘాతేషు గర్జత్ప్రలయఘనఘటాఽన్యోఽన్యసంఘట్టచణ్డః।

కృష్ణాక్రోధాగ్రదూతః కురుకులానిధనోత్పాతనిర్ఘాతవాతః

కేనాస్మత్సింహనాదప్రతిరసితసఖో దున్దుభిస్తాడితోఽయమ్॥"

అత్ర వాచ్యస్య క్రోధాద్యవ్యఞ్జకత్వేఽపి భీమసేనవక్తృత్వేనోద్ధతా రచనాదయః। (ట, ఌ)

(వి, అ) క్వచిత్తత్రరసాభావేన తద్గుణవ్యఞ్జనార్థమనుపాదేయత్వేఽపి వక్త్రాద్యౌచిత్యాద్ అన్యథా రచనాదయ ఇత్యాహ— క్వచిద్వక్త్రాదీతి। తద్గుణవ్యఞ్జనాభావేఽపి తన్నిబన్ధ ఏవాన్యథాత్వమ్।

(వి, ట) మన్థాయస్తేత్యాది— రణస్థలే దున్దుభిశబ్దం శ్రుత్వా భీమస్యేయం పృచ్ఛా। కేనాయం దున్దుభిస్తాడితః— తాడనేన జనితః। యథా శ్రుతే విశేషణానాం దున్దుభౌ అన్వయః। శబ్దః కీదృశః। మన్థనేన మథనేన ఆయస్తస్య ప్రాప్తాయాసస్యార్ణవస్యామ్భసా 'లుతం వ్యాప్తం కుహరం గుహా యస్య తాదృశస్య చలతః మన్దరస్య ధ్వానవత్ ధీరః। కోణస్య వాదనదణ్డస్యాఘాతేషు తాడనేషు సత్సు। గర్జన్త్యాః ప్రలయఘనఘటాయా అన్యోఽన్యసంఘట్టనేన చణ్డః। యద్వా—

"ఢక్కాశతసహస్రాణి భేరీశతశతాని చ।

ఏకదా యత్ర వాద్యతే కోణాఘాతః స ఉచ్యతే॥"

యత్రేతి నిమిత్తసప్తమ్యాం యాదృశశబ్దనిమిత్తం ఢక్కాదయ ఏకదా తాడ్యన్తే స శబ్దః కోణాఘాత ఇత్యర్థః। తథా చ తాదృశశబ్దేషు మధ్యే అయం గర్జ్జత్ ఇత్యాది చణ్డ ఇత్యర్థః। కృష్ణాయా ద్రౌపద్యాః క్రోధస్య అగ్రదూతః తత్ప్రవర్త్తకత్వాత్ కురుకులనిధనసూచక ఉత్పాతభూతో నిర్ఘాతవాతశ్చ ఇత్యర్థః। అత్రేతి వాచ్యపదమత్ర ప్రతిపాద్యపరం తథా చ లక్ష్యస్య దున్దుభిశబ్దస్య ఇత్యర్థః।

(లో, ఋ) ఇహ సఙ్ఘటనాదీనాం గుణపరతన్త్రత్వేఽపి విశేషమాహ— క్వచిదితి। యదాహ సర్వత్రైవ రసాశ్రితా రచనాదయో వక్త్రాద్యపేక్షాయాం తు కిఞ్చిత్తారతమ్యమితి।

(లో, ౡ) మన్థాయస్తేత్యాదౌ క్రోధావ్యఞ్జకత్వం వాక్యస్య చ నాటకరూపస్యాభినేయదుఃఖావహత్వాత్। అనుచితమపి దీర్ఘసమాసాన్తత్వేఽపి విశేషమాహ— ధీరోద్ధతో భీమసేనో వక్తేతి నానౌచిత్యమితి భావః।

వాచ్యౌచిత్యాద్ యథా ఉదాహృతే మూర్ధ్వవ్యాధూయమానేత్యాదౌ। (ఏ)

ప్రబన్ధౌచిత్యాద్ యథా నాటకాదౌ। రౌద్రేఽప్యభినయప్రతికూలత్వేన న దీర్ఘసమాసాదయః। ఏవమాఖ్యాయికాయాం శృఙ్గారేఽపి న మసృణవర్ణాదయః। కథాయాం రౌద్రేఽపి నాత్యన్తముద్ధతాః। (ఠ)

ఏవమన్యదపి జ్ఞేయమ్ (ఐ)

ఇతి సాహిత్యదర్పణే రీతివివేకో నామ నవమః పరిచ్ఛేదః।

(వి, ర) ఆఖ్యాయికాకథే ప్రబన్ధవిశేషౌ।

ఇతి శ్రీమహేశ్వరన్యాయాలఙ్కారభట్టాచార్యకృతాయాం సాహిత్యదర్పణటీకాయాం రీతినిరూ-
పణాఖ్యస్య నవమపరిచ్ఛేదస్య వివరణమ్।

(లో, ఏ) మూర్ద్ధ్వాధూయమానేత్యాదౌ చ న వక్త్రౌచిత్యమ్, నాటకాన్తఃపాతిత్వాచ్చ
ఉక్తప్రకారేణ ప్రబన్ధౌచిత్యమపి। కిన్తు కావ్యస్య ఉద్ధతార్థప్రకాశకత్వాదుద్ధతరచనా।

(లో, ఐ) ఆఖ్యాయికాదిలక్షణముక్తమేవ। ఆఖ్యాయికాయా గద్యమయప్రబన్ధత్వేన గద్యస్య చ
వికటబన్ధదీర్ఘసమాసబహులప్రాచుర్యౌచిత్యాత్ తత్ర శృఙ్గారేఽపి న ప్రాయేణ
సుకుమారరచనాదిః। యదుక్తం ధ్వనికృతా—

“రసబద్ధోక్తమౌచిత్యం భాతి సర్వత్ర సంశ్రితా।

రచనావిషయాపేక్షం తత్తు కిఞ్చిద్ విభేదవత్॥” ఇతి

కథాప్రబన్ధస్య గద్యమయత్వేఽపి శృఙ్గారరసమయత్వాద్రౌద్రాదిరసప్రవేశేఽపి
నాత్యన్తముద్ధతరచనాదయో విధేయాః। ఏవమన్యదపి। యదుక్తం ధ్వనికృతా—
“సన్దానికాదిషు వికటబన్ధౌచిత్యాద్ మధ్యమసమాసదీర్ఘసమాసే ఏవ సఙ్ఘటనే।”

ఇతి శ్రీసాహిత్యదర్పణలోచనే రీతివివేకో నామ నవమః పరిచ్ఛేదః।

దశమః పరిచ్ఛేదః।

అథావసరప్రాప్తానలఙ్కారానాహ— (క, అ)

శబ్దార్థయోరస్థిరా యే ధర్మాః శోభాతిశాయినః।
రసాదీనుపకుర్వన్తోఽలఙ్కారాస్తేఽఙ్గదాదివత్॥౧॥

యథా— అఙ్గదాదయః శరీరశోభాతిశాయినః శరీరిణముపకుర్వన్తి, తథాఽనుప్రాసోపమాదయః శబ్దార్థశోభాతిశాయినో రసాదేరుపకారకా యే తేఽలఙ్కారాః। (ఆ)

(వి, క) అథావసరేతి। ఉద్దేశ్యక్రమలఙ్ఘనాత్, న తు తత్క్రమప్రాప్తానితి భావః।

(లో, అ) ఇదానీమలఙ్కారం నిరూపయితుకామోఽవతారయతి— అథేతి। అలఙ్కారానాహ— స్వరూపతో విశేషతశ్చేత్యర్థః।

(లో, ఆ) యథేతి। శబ్దార్థశోభాతిశాయిత్వమాత్రేణాలఙ్కారత్వమ్। తథాహి రసాద్యధ్యవసాయపృథక్కృత్వనివర్త్యస్య

యమకాదేరేకరూపానుబన్ధనవతోఽనుప్రాసస్యాఽసమీక్ష్య వినివేశితస్య రూపకాదేశ్చ రసానుపకారిత్వాదలఙ్కారతా। యదుక్తం ధ్వనికృతా—

“యమకాదినిబన్ధేషు పృథక్ యత్నోఽస్య జాయతే।

శక్తస్యాపి రసాఙ్గత్వం తస్మాదేషాం న విద్యతే॥”

శక్తస్యాప్యస్య కవేః। యమకదుష్కరాదీనాం యథా-

“శృఙ్గారస్యాఙ్గినో యత్నాదేకరూపానుబన్ధనాత్।

సర్వేష్వేవ ప్రబన్ధేషు నానుప్రాసః ప్రకాశకః॥” ఇతి

రూపకాదేః సమీక్ష్య నివేశనం చ తేనైవోక్తమ్—

“వివక్షాతత్పరత్వేన నాఙ్గిత్వేన కథఞ్చన।

కాలే చ గ్రహణత్యాగో నాతి నిర్వహణైషితా॥

నిర్వ్యూఢావపి చాఙ్గత్వే యత్నేన ప్రత్యవేక్షణమ్।

రూపకాదేరలఙ్కారవర్గస్యాఙ్గత్వసాధనమ్॥ ఇతి॥”

“కపోలే పత్రాలీ కరతలనిరోధేన మృదితా

నిపీతో నిశ్వాసైరయమమృతహృద్యోఽధరరసః।

ముహుః కణ్ఠే లగ్నః తరలయతి బాష్పః స్తనతటం

ప్రియో మన్యుర్జాతస్తవ నిరనురోధే! న తు వయమ్॥”

కపోలే గణ్డస్థలే, పత్త్రాలీ పత్త్రరచనా కరతలనిరోధేన పాణితలపీడనేన, మృదితా ప్రమృష్టా। నిశ్వాసైరమృతహృద్యోఽమృతవన్మధురోఽధరరసః, నిపీతః ఆహతః। బాష్పః, అశ్రు, కణ్ఠే లగ్నః సక్తః సన్, స్తనతటం, కుచప్రాన్తం, ముహుః పునః పునః తరలయతి కమ్ప-

---

అస్థిరా ఇతి నైషాం గుణవదావశ్యకీ స్థితిః। (ఖ, ఇ)*

యతి। ఏవమనేన ప్రకారేణ నాయకో నాయికాముపాలభతే। మన్యుః క్రోధః, తవ ప్రియో జాతః అయి నిరనురోధే! అనఙ్గీకృతానువర్త్తనే! వయం ప్రియా హితాః న భవామః ఇతి సమ్బన్ధః। అత్ర పత్త్రాలీమర్ద్దనవ్యాపారేణ సౌభాగ్యహారీ మన్యుః తవ ప్రియో జాత ఇత్యనేన త్వదనురోధకారిణో వయం తవ హితా న భవామ ఇత్యనేన చ ఉపాలమ్భో గమ్యతే। నాయికా, స్వీయా మధ్యా, నాయకస్తు శఠః। మానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః। అత్ర సోపాలమ్భవచనం నర్మ। ఆక్షేపోఽలఙ్కారః" ఇత్యాదౌ। మమ తాతపాదానాం ప్రభావతీపరిణయే ప్రభావతీవర్ణనం యథా—

కలాకులగృహం మనః–పతగపఞ్జరం కామినాం

వశీకరణభేషజం, పరమకౌశలం వేధసః।

జగద్విజయకర్మణి స్మరమహీభుజః కార్మణం

దృశోర్నిగడబన్ధనం త్రిజగతాం పరం భూషణమ్॥

ఇత్యాదౌ అలఙ్కారాణాం నిర్వాహకరససమ్బన్ధాక్షిప్తచేతసః కవేరపృథక్-యత్ననివర్త్త్యత్వాత్ న దోషః, ఇత్యతోఽతీవరసపరిపోషకత్వమ్। యదుక్తం ధ్వనికృతా—

రసాక్షిప్తతయా యస్య బన్ధః శక్యక్రియో భవేత్।

అపృథక్యత్నానిర్వర్త్యః సోఽలఙ్కారో ధ్వనేర్మతః।

తథాలఙ్కారాన్తరాణి నిరూప్యమాణదుర్ఘటనాన్యపి రససమాహితచేతసః ప్రతిభానవతః కవేరహంపూర్వికయా పరాపతన్తి। యథా—

"ఇయమమ్లపిత్తశమనీ త్రిదోషదమనీ బుభుక్షుకమనీయా।
మర్త్యానామమృతవటీ రసగన్ధకపర్పటీ జయతి॥" ఇత్యాదౌ।

సత్యపి రసే తమపి నోపకుర్వన్తి అనుప్రాసాదయః। యథా— "ఓవట్టఇ ఉల్లట్టఇ" ఇత్యత్ర అనుప్రాసః।

"మిత్రే క్వాపి గతే సరోరుహవనే బద్ధాననే తామ్యతి"
క్రన్దత్సు భ్రమరేషు వీక్ష్య దయితా సన్నం పురః సారసమ్।
చక్రాహ్వేన వియోగినా బిసలతా నాస్వాదితా నోజ్ఝితా
కణ్ఠే కేవలమర్గలేవ నిహితా జీవస్య నిర్గచ్ఛతః॥"

ఇత్యత్ర చోద్దీపనరూపాయా బిసలతాయాః ప్రయత్నజీవహరణావసానోపకారకత్వాత్ జీవననిరోధార్గలరూపోత్ప్రేక్షాయాం విప్రలమ్భశృఙ్గారతదాభాసయోరననుగుణత్వాన్నాలఙ్కారః రసస్యోపకారకః। ఇహ నోపమేతి ఉత్ప్రేక్షానిరూపణే వక్ష్యతే। తదేవ సుష్ఠూక్తం శబ్దార్థశోభాతిశయద్వారేణ రసాదేరుపకారకా అలఙ్కారా ఇతి।

(లో, ఇ) అస్థిరా ఇతి— కారికాపదమనూద్య వివృణోతి। నైషామితి— గుణాదీనాం

---

* 'అలఙ్కారా రసం వినాఽవతిష్ఠన్తే। సన్తమపి రసం పరమ్పరయా శబ్దార్థద్వారేణోపకుర్వన్తి న తు సాక్షాత్। గుణాస్తావత్ రసం వినా నావతిష్ఠన్తే, అవస్థితాశ్చావశ్యం రసం

సమ్ప్రతి శబ్దార్థయోః ప్రథమం శబ్దస్య బుద్ధివిషయత్వాత్ శబ్దాలఙ్కారేషు వక్తవ్యేషు శబ్దార్థాలఙ్కారస్యాపి పునరుక్తవదాభాసస్య చిరన్తనైః శబ్దాలఙ్కారమధ్యే లక్షితత్వాత్ ప్రథమం తమేవాహ। (గ, ఈ)

ఆపాతతో యదర్థస్య పౌనరుక్త్యావభాసనమ్।

పునరుక్తవదాభాసః స భిన్నాకారశబ్దగః॥౨॥ (ఘ, ఉ)

ఉదాహరణమ్—

"భుజఙ్గకుణ్డలీ వ్యక్తశశిశుభ్రాంశుశీతగుః।

(వి, ఖ) నైషాం గుణవదితి— మాధుర్యాదీనాం శృఙ్గారాదివ్యాపకత్వాత్ తత్ర తేషామవశ్యస్థితేః'।

(వి, గ) తత్రాదౌ పునరుక్తవదాభాసస్య శబ్దార్థోభయాలఙ్కారత్వే శబ్దాలఙ్కారతయా కథనబీజం ప్రదర్శయంస్తమాహ— శబ్దాలఙ్కారస్యాపీతి।

(వి, ఘ) ఆపాతతో యదర్థస్యేతి। ఆపాతత ఏవ న తు ప్రణిధానేఽప్యర్థపౌనరుక్త్యమ్। భిన్నాకారశబ్దత్వేన పౌనరుక్త్యప్రసక్తిస్తు నాస్త్యేవ।

(వి, ఌ) భుజఙ్గకుణ్డలీతి। శివో జగన్త్యపి సదాఽపాయాదవ్యాద్ అవతు।

వాక్యేష్వన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినో రసస్య ధర్మత్వేన అవస్థితిః। అలఙ్కారాణాం చ క్వచిదభావేఽపి న కావ్యత్వహానిరిత్యర్థః। యథా గుణా రసస్య స్థిరధర్మాస్తథా నైతే శబ్దార్థయోః। ఏవం శబ్దార్థయోరనుపచరితధర్మత్వేనాస్థిరత్వేన శబ్దార్థశోభాధానద్వారేణ రసోపకారకత్వేన చ గుణవ్యతిరిక్తత్వమలఙ్కారాణాం దర్శితమ్।

(లో, ఈ) సమ్ప్రతీత్యవతార్య తద్భేదానాహ— శబ్దార్థయోరితి। ఆహ లక్షయతీత్యర్థః।

(లో, ఉ) ఆపాతతః పౌనరుక్త్యావభాసనం, పునరుక్తివత్ ప్రత్యయః, పర్యవసానే తు న తథా। అతః పునరుక్తవదాభాస ఇత్యర్థవన్నామాలఙ్కారః। భిన్నాకారశబ్దగ ఇత్యనేన యమకవ్యవచ్ఛేదః। అత్ర "నవపలాశపలాశవనం పురః" ఇత్యాదావపి ఆపాతతః పౌనరుక్త్యావభాసనం; కిన్తు తదేకరూపశబ్దగతమ్।

(లో, ఊ) కుణ్డలీ సర్పః; కుణ్డలవాంశ్చ। శశిశుభ్రాంశుశీతగుశబ్దాస్త్రయ ఏవ ఆపాతతశ్చన్ద్రార్థాః। పర్యవసానే తు శశినః శుభ్రా ఉజ్జ్వలా యేంఽశవః తద్వత్ శీతా

సాక్షాదుపకుర్వన్తి" ఇతి గుణాలఙ్కారయోర్భేదః।

అస్థిరా ఇతి— యథా మాధుర్యం శృఙ్గారాదినియతమోజో వీరాదినియతం ప్రసాదః సర్వరసనియతస్తథాలఙ్కారాణాం సర్వత్ర స్వేచ్ఛయా ప్రయోగాదితి భావః। అథవా రసే తేషాం స్థితిర్న నియతేతి భావః।

× పునరుక్తస్యేవ పునరుక్తవత్ ఆభాసో జ్ఞానం పునరుక్తవదాభాసః ఆపాతతః తాత్పర్యానుసన్ధానం వినా ఏకార్థతయా ప్రతీతౌ పునరుక్తివత్ ప్రత్యయః। పర్యవసానే తాత్పర్యానుసన్ధానే తు న పౌనరుక్త్యమితి భావః। భిన్నాకారో యః శబ్దః తద్విషయః।

జగన్త్యపి సదాపాయాదవ్యాచ్చేతోహరః శివః॥" (జ,ఊ)

అత్ర భుజఙ్గకుణ్డల్యాదిశబ్దానామాపాతమాత్రేణ సర్పాద్యర్థతయా పౌనరుక్త్యప్రతిభాసనమ్। పర్యవసానే తు భుజఙ్గరూపం కుణ్డలం విద్యతే యస్య ఇత్యాద్యన్యార్థత్వమ్। పాయాదవ్యాదిత్యత్ర క్రియాగతోఽయమలఙ్కారః। పాయాదిత్యస్యాఽపాయాదిత్యత్ర పర్యవసానాత్। (చ)

'భుజఙ్గకుణ్డలీ'తిశబ్దయోః ప్రథమస్యైవ పరివృత్తిసహత్వమ్। 'హరః శివః' ఇతి ద్వితీయస్యైవ। 'శశిశుభ్రాంశు' ఇతి ద్వయోరపి। (ఛ, ఋ)

"భాతి సదానత్యాగ"ఇతి న ద్వయోరపి। ఇతి శబ్దపరివృత్తిసహత్వాసహత్వాభ్యామస్యోభయాలఙ్కారత్వమ్। (జ, ౠ)

కీదృశః, భుజఙ్గరూపకుణ్డలవాన్; తథా వ్యక్తేన శశినః శుభ్రాంశునా శీతః శీతలః గౌర్వృషః యస్య తాదృశః। చేతోహరః మనోహరః।

(వి, చ) అపాయాదిత్యత్ర పర్యవసానాదితి। ప్రశ్లిష్టాకారప్రతిసన్ధానాత్ తత్ర పర్యవసానమ్।

(వి, ఛ) ప్రథమస్యైవేతి। సర్పకుణ్డలీత్యుక్తేఽపి పౌనరుక్త్యస్య భానాత్। ద్వితీయస్యైవేతి। పరివృత్తిసహత్వమిత్యన్వయః। మృడో భవ ఇత్యుక్తావపి తథాత్వాత్। ద్వయోరపీతి। పరివృత్తిసహత్వమిత్యన్వయః। చన్ద్రశీతాంశుపదదానేఽపి తథాత్వాత్।

(వి, జ) భాతీతి। భాతి సదానత్యాగః స్థిరతాయామితి కావ్యప్రకాశోక్త్యైకదేశప్రదర్శనమిదమ్। తత్ర భవాన్ సదా అనత్యా పరనతిరాహిత్యేన భాతీతి। స్థిరతాయామగః పర్వతశ్చేత్యర్థః। తత్ర దానత్యాగపదపౌనరుక్త్యావభాసః। అత్ర న ద్వయోరపి పరివృత్తిసహత్వమ్।

గావః కాన్తయో యస్య ఇతి। అపాయాత్ అపాయతః అవ్యాత్ రక్షతాత్। హరః సదాశివః మనోహరశ్చ। అత్ర పాయాదితి పాధాతోః అవ్యాదితి అవధాతోః రక్షణార్థస్య లిజన్తత్వే పౌనరుక్త్యావభాసః। పర్యవసానే తు సన్ధిహేతుకం లుప్తమకారమాదాయాపాయశబ్దస్య సుబన్తత్వమిత్యర్థః।

(లో, ఋ) అస్య చ శబ్దార్థాలఙ్కారత్వే హేతుమాహ— భుజఙ్గేతి। పరివృత్తిసహత్వమ్; అహి-కుణ్డలీ, సర్పకుణ్డలీత్యాద్యుక్తావపి పౌనరుక్త్యావభాసతా। తేనాత్ర కుణ్డలీతి పదస్య న పరివృత్తిసహత్వమ్। ఏవం 'హరః శివః' ఇత్యాదావపి బోద్ధవ్యమ్।

(తో, ౠ) తృతీయాదౌ చ దానత్యాగాభ్యాం సహ వర్త్తతే ఇతి పౌనరుక్త్యావభాసః। సదా సర్వదా అనత్యా, అనమనేన, అగః పర్వత ఇతి పర్యవసానమ్। న ద్వయోర్దానత్యాగయోః। పరివృత్తిసహత్వాసహత్వాభ్యాం క్వచిత్ పరివృత్తిసహత్వాదర్థాలఙ్కారత్వం, క్వచిత్తదసహత్వాచ్ఛబ్దాలఙ్కారయం, దోషగుణాలఙ్కారాణాం శబ్దార్థగతత్వేన వ్యవస్థితేరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నియమనాదిత్యర్థః ।

అనుప్రాసః శబ్దసామ్యం వైషమ్యేఽపి స్వరస్య యత్॥3॥+

స్వరమాత్రసాదృశ్యం తు వైచిత్ర్యాభావాన్న గణితమ్। రసాద్యనుగతత్వేన ప్రకర్షేణ న్యాసోఽనుప్రాసః (ఝ, ల౯)

ఛేకో వ్యఞ్జనసఙ్ఘస్య సకృత్ సామ్యమనేకధా॥౪॥ (అ, ఏ)

(వి, ఝ) అనుప్రాసాలఙ్కారమాహ— అనుప్రాస ఇతి। స్వరమాత్రసాదృశ్యమితిమాత్రపదాత్ వ్యఞ్జనసామ్యవ్యుదాసః। తేన "కే వాతే సేవయా దేశే గేహే చ లేభిరే యశ" ఇత్యత్ర నానుప్రాసః। వ్యఞ్జనమాత్రసామ్యే తు కుపితకపికపోలేత్యాదౌ అనుప్రాస ఏవ। క్వచిదుభయసామ్యేఽపి యథా— "ధూతచూతప్రసూన" ఇతి। యథా వా– "గుణసిన్ధుః సతాం బన్ధుస్త్వబన్ధుస్త్వపరో జనః।" కేవలం స్వరమాత్రసామ్యం వ్యుదస్తం బోధ్యమ్। అనుప్రాసపదవ్యుత్పత్తిమాహ— రసాద్యేతి। అనుగమశ్చ వ్యఞ్జనా। అనుప్రాసవిశిష్టపదవాక్యాభ్యాం రసాదివ్యఞ్జనాత్। ఆదిపదాద్ వక్తుర్వైదగ్ధ్యపరిగ్రహః।

(వి, అ) తత్ర ఛేకానుప్రాసలక్షణమాహ— ఛేక ఇతి। వ్యఞ్జనసఙ్ఘత్వమత్ర ఏకవ్యఞ్జనభిన్నత్వమాత్రం వివక్షితమ్। తేన ద్వయోస్త్ర్యాదీనాం చ తథాత్వమ్।

(లో, ల౯) అనుప్రాస ఇతి— స్వరవైషమ్యేఽపి శబ్దసామ్యమిత్యత్ర శబ్దా వ్యఞ్జనాన్యేవ। స్వరాణాం స్వరానాధారత్వాత్। తేనైషా బాలాయాతీత్యాదౌ స్వరమాత్రస్య అసకృదావృత్తావపి వ్యఞ్జనవైసాదృశ్యే చారుత్వాభావస్య సహృదయసంవేద్యత్వాన్నాలఙ్కారః। ఏతదేవోక్తం వృత్తౌ స్వరమాత్ర ఇత్యాదినా। కిఞ్చ స్వరస్య వైషమ్యేఽపి ఇత్యనేన "కావేరీ వారీ"త్యాదేరేతదవాహ్యత్వమ్। అపిశబ్దాత్ "దర్దురదురధ్యవసాయ సాయమ్" ఇత్యాదౌ దురశబ్దసామ్యే స్వరసామ్యేఽప్యనుప్రాసత్వమ్। "నవపలాశపలాశవనం పుర" ఇత్యాదౌ యమకస్యాపవాదత్వేనానుప్రాసబాధకతా। దర్దురదుర ఇత్యాదౌ ప్రథమదురశబ్దదకారస్య మూర్ధ్ని రేఫయోగాన్న యమకమ్। దురధ్యవసాయ సాయమిత్యాదౌ చానుస్వారయోగాదనుప్రాస ఏవ న యమకమ్। "ఆకర్ణ్య కర్ణమధురాణీ"త్యాదౌ చ ప్రథమకర్ణశబ్దస్య స్వతః స్వరాయోగేఽపి ద్వితీయకర్ణశబ్దనిష్ఠస్వభావాత్ స్వరవైషమ్యమ్।

నేత్రానన్దేన చన్ద్రేణ మాహేన్ద్రీ దిగలఙ్కృతేత్యాదౌ నకారరేఫయుక్తదకారయోర్ధారావస్థానాద్ అనుప్రాసాభావబుద్ధిర్న కార్య్యా, సంస్కారవిచ్ఛేదాభావాద్ యదుక్తం—“పూర్వానుభవసంస్కారబోధనీయేత్యదూరతే”తి।

(లో, ఏ) తద్ భేదానాహ। సజ్జశబ్దేనాత్ర నైకస్య వ్యఞ్జనస్యాసకృదేకవారమనేకధా స్వరూపతః క్రమతశ్చ। ఏతదేవోక్తం వృత్త్యావనేకధేత్యాదినా।

+ స్వరస్య వైషమ్యేఽపి అసామ్యేఽపి యత్ శబ్దసామ్యం వ్యఞ్జనస్య (ఏకస్య ద్వయోర్బహూనాం వా) సారూప్యం సోఽనుప్రాస ఇత్యర్థః। అత్ర శబ్దపదం వ్యఞ్జనపరమ్। యమకేఽతివ్యాప్తివారణాయ వైషమ్యేఽపి స్వరస్యేత్యుక్తమ్। అపినా స్వరసాదృశ్యే చ అనుప్రాసః। యమకే తు స్వరసాదృశ్యనియమః। అనుప్రాసే తు న తథా । ఉదాహరణం లోచన్యాం ద్రష్టవ్యమ్।

ఛేకశ్ఛేకానుప్రాసః। అనేకధేతి స్వరూపతః క్రమతశ్చ। “రసః సర” ఇత్యాదేః క్రమభేదేన సాదృశ్యం నాస్యాలఙ్కారస్య విషయః। (ట, ఐ)

ఉదాహరణం మమ తాతపాదానామ్—

“ఆదాయ బకులగన్ధానాన్ధీకుర్వన్ పదే పదే భ్రమరాన్।

అయమేతి మన్దమన్దం కావేరీవారిపావనః పవనః॥" (ర)

అత్ర “గన్ధానన్దీ" ఇతి సంయుక్తయోః “కావేరీవారి” ఇత్యసంయుక్తయోః “పావనః పవన” ఇతి బహూనాం వ్యఞ్జనానాం సకృదావృత్తిః। ఛేకో విదగ్ధః। తత్ప్రయోజ్యత్వాదేష ఛేకానుప్రాసః (డ, ఓ)

అనేకస్యైకధా సామ్యమసకృద్ వాప్యనేకధా।

ఏకస్య సకృదప్యేష వృత్త్యనుప్రాస ఉచ్యతే॥౫॥ (ఔ)*

ఏకధా స్వరూపత ఏవ, న తు క్రమతోఽపి। అనేకధా స్వరూపతః క్రమతశ్చ

(వి, ట) అనేకధేతి। వర్ణానామానుపూర్వ్యాశ్చ సామ్యమిత్యనేకధాత్వమ్। ఈదృశైకధాత్వం తు సామ్యానుప్రాసస్య విషయ ఇత్యాహ— సరో రస ఇతి। న చైవం వర్ణైరానుపూర్వ్యాచ్చ సామ్యేఽనుప్రాసాద్ యమకాభేదప్రసక్తిరితి వాచ్యమ్ః తత్ర స్వరస్యాఽపి సామ్యేన ఏతద్ భేదాత్।

(వి, ఉ) ఆదాయేతి— భ్రమరాణామన్ధీకరణం గన్ధలోభన తదనుసరణమాత్రేణ విషయాఽన్తరాదర్శనమ్।

(వి, డ) వర్ణద్వయస్యాపి సంఘపదార్థత్వేనాత్ర వివక్షణాత్తయోరనేకవర్ణానాం చాత్ర సకృత్త్వం దర్శయతి— అత్రేతి। తత్ప్రయోజ్యత్వాదేవేతి। తథా చ ఛేకపదం తత్ప్రయోజ్యే నిరూఢలాక్షణికమ్। ఏవం చ వృత్త్యనుప్రాసస్యాపి విదగ్ధప్రయోజ్యత్వేఽపి తత్ర రూఢ్యభావాత్ న ఛేకపదప్రయోగః।

(వి, ఢ) వృత్త్యనుప్రాసమాహ— అనకస్యేకధేతి। తత్రైకధా పదార్థం వ్యాచష్టే— స్వరూపత ఏవేతి। వ్యఞ్జనవర్ణస్వరూపత ఇత్యర్థః। అసకృద వాప్యనేకధేత్యత్రాఽనేకధాత్వం

(లో, ఐ) రస రస ఇత్యత్ర రసయోః స్వరూపత ఏవ సామ్యం, న తు క్రమతః। కావేరీ వారీత్యాదౌ వరయోరివ క్రమతోఽపి।

(లో, ఒ) సంయుక్తయోర్నకారధకారయోః। ఛేక ఇత్యాదినా పూర్వప్రసిద్ధస్య నామ్నః కథఞ్చిన్నిరుక్తిః।

(లో, ఔ) అనేకస్యేతి। అనేకస్యార్థాద్ వ్యఞ్జనస్య ఏకధా సామ్యమ్ ఏకః। అనేకధాపి వాఽసకృత్ సామ్యం ద్వితీయః, అసకృదిత్యనేన ఛేకానుప్రాసవ్యవచ్ఛేదః। ఏకస్య వ్యఞ్జనస్య సకృదసకృద్ వా సామ్యమితి ద్వావితి చతుర్ధా వృత్త్యనుప్రాసః।

---

* (1) అనేకస్య వ్యఞ్జనసఙ్ఘస్య ఏకధా స్వరూపతః సామ్యే । (౨) అనేకవ్యఞ్జనసఙ్ఘస్య అనేకధా స్వరూపక్రమాభ్యామసకృత్ సామ్యే। (3) ఏకస్య వ్యఞ్జనస్య సకృత్ సామ్యే। (౪) ఏకస్యాసకృత్ సామ్యే వృత్త్యనుప్రాసశ్చతుర్విధః స్యాదిత్యర్థః।

సకృదపీత్యపిశబ్దాదసకృదపి। (ఢ) ఉదాహరణమ్—

“ఉన్మీలన్మధుగన్ధలుబ్ధమధుపవ్యాధూతచూతాఙ్కుర-

క్రీడత్కోకిలకాకలీకలకలైరుద్గీర్ణకర్ణజ్వరాః।

నీయన్తే పథికైః కథం కథమపి ధ్యానావధానక్షణ—

ప్రాప్తప్రాణసమాసమాగమరసోల్లాసైరమీ వాసరాః॥” (ణ)+

అత్ర “రసోల్లాసైరమీ" ఇతి రసయోరేకధైవ సామ్యమ్। న తు తేనైవ క్రమేణాపి। ద్వితీయే పాదే తు కలయోరసకృత్ తేనైవ క్రమేణ చ।

ప్రథమే ఏకస్య తకారస్య సకృత్ ధకారస్య చాసకృత్। రసవిషయవ్యాపారవతీ

వ్యాచష్టే— అనేకధేతి। అత్ర అనేకస్యేత్యస్యాన్వయః, తథా చానేకస్యానేకధా సకృత్త్వే ఛేకః। అసకృత్త్వే తు వృత్త్యనుప్రాసః। “ఏకస్య సకృదపి" ఇత్యత్రాఽపికారసముచితం దర్శయతి— సకృదపీత్యపిశబ్దాదితి। ఏకస్య సకృత్త్వే అనుప్రాసస్తు న కావ్యప్రకాశసమ్మతః। జాతచ్యుతేత్యత్ర వైచిత్ర్యాననుభవాత్। స్వరసాదృశ్యసత్త్వే తు తస్యాపి సమ్మతో యథా “ధూతచూతప్రసూన" ఇత్యత్ర।

(వి, ణ) ఉన్మీలదిత్యాది। “కాకలీ తు కలౌ సూక్ష్మే ధ్వనౌ తు మధురా స్ఫుటే" ఇత్యమరః। తద్రూపైః కలకలైః।

(వి, త) అనేకస్యైకధాసకృత్త్వం దర్శయతి— రసోల్లాసైరమీ ఇతి। రసయోరితి— రసేతి రేఫసకారయోరానుపూర్వీరాహిత్యాదేకధా। కలయోరితి— కోకిలకాకలీకలకలైరిత్యత్రేత్యర్థః। ఏకస్య సకృత్త్వమసకృత్త్వం దర్శయతి— ప్రథమే ఇతి। ధూతచూతేత్యత్ర తకారస్య। మధుగన్ధలుబ్ధమధుపేత్యత్ర ధకారస్యేత్యర్థః। సమాసమేత్యత్ర తు అనేకధానేకస్య సకృత్త్వాచ్ఛేక ఏవేత్యతస్తన్న దర్శితమ్। వృత్త్యనుప్రాస ఇత్యత్ర వృత్తిపదార్థ

(లో, అ) ప్రాణసమాసమాగమేత్యత్ర చ యమకత్వం వక్ష్యతే। యద్యపి ఉల్లాసైరమీ వాసరా ఇత్యత్ర చ సరయోరనేకధా సామ్యహేతుకేన ఛేకానుప్రాసేన సహైకధాసామ్యభేదస్య వృత్త్యనుప్రాసభేదస్య ఏకవాచకానుప్రవేశరూపః సఙ్కరో వక్ష్యతే; తథాపి వాసరశబ్దమగణయిత్వా వృత్త్యనుప్రాసభేదకథనమ్। ఏవమన్యత్ర। రసవిషయేతి।

రసవిషయః స్వాదానుప్రాణకో వ్యాపారో వృత్తిః। వృత్త్యతేఽనయా శబ్దో రసవ్యఞ్జనయేతి వృత్వత్త్యా। తేన తద్వతీ ఉక్త

+ పథికైః పాన్థైః కథంకథమపి కష్టసృష్ట్యా అమీ వసన్తకాలీనా వాసరా నీయన్తే సమాప్యన్తే। వాసరాః కీదృశాః— ఉన్మీలత్ ప్రకాశత్ యన్మధు, తస్య గన్ధేన లుబ్ధో యో మధుపో భ్రమరస్తేన వ్యాధూతాః కమ్పితా యే చూతాఙ్కురాః, తేషు క్రీడన్తో యే కోకిలాః తేషాం కాకల్యః మధురాస్ఫుటధ్వనయః, త ఏవ కలకలాస్తైరుద్గీర్ణాః ప్రాదుర్భూతాః కర్ణజ్వరాః కర్ణపీడా యేషు। పథికైః కీదృశైః— ధ్యానావధానక్షణో ధ్యానావలమ్బనకాలః, తత్ర ప్రాప్తాయాః ప్రాణసమాయాః కాన్తాయాః సమాగమరమేన ఉల్లాస ఆనన్దో యేషాం తథాభూతైః। హేతౌ తృతీయా వా।

వర్ణరచనా వృత్తిః। తదనుగతత్వేన ప్రకర్షేణ న్యసనాద్ వృత్త్యనుప్రాసః। (త, అ)

ఉచ్చార్యత్వాద్ యదైకత్ర స్థానే తాలురదాదికే।

సాదృశ్యం వ్యఞ్జనస్యైవ శ్రుత్యనుప్రాస ఉచ్యతే॥౬॥ (థ ఆ)

ఉదాహరణమ్—

"దృశా దగ్ధం మనసిజం జీవయన్తి దృశైవ యాః।

విరూపాక్షస్య జయినీస్తాః స్తువే వామలోచనాః॥" (ద)

అత్ర "జీవయన్తీ"తి "యా" ఇతి "జయినీ"రితి। అత్ర జకారయకారయోరేకత్ర స్థానే తాలౌ ఉచ్చార్యత్వాత్ సాదృశ్యమ్। ఏవం దన్త్యకణ్ఠ్యానామప్యుదాహార్యమ్ ఏష చ సహృదయానామతీవ శ్రుతిసుఖావహత్వాచ్ఛ్రుత్యనుప్రాసః।

వ్యఞ్జనం చేద్ యథావస్థం సహాద్యేన స్వరేణ తు।

వ్యాచష్టే— రసవిషయేతి। రసవిషయో వ్యాపారః వ్యఞ్జనా, తద్వత్యాం వస్తురచనాయాం వస్తునోఽర్థస్య శబ్దేన రచనాయాం వృత్తిసంజ్ఞా ఇత్యర్థః। తత్రానుప్రాసశబ్దార్థం యోజయతి— తదనుగతత్వేనేతి। తాదృశరచనాసమ్బన్ధత్వేనేత్యర్థః। ప్రకర్షశ్చ వర్ణసామ్యమ్।

(వి, ధ) శ్రుత్యనుప్రాసాఖ్యమనుప్రాసాన్తరమాహ— ఉచ్చార్యత్వాదితి। వర్ణసామ్యాభావేఽపి ఏకస్థానోచ్చార్యత్వసాదృశ్యాదిత్యర్థః।

(వి, ద) దృశా దగ్ధమితి— విరూపాక్షస్య జయినీస్తా వామలోచనా అహం స్తువే। లోచనస్య విరూపత్వసున్దరత్వాత్మకవామత్వాభ్యాం జయపరాజయావుక్త్వా క్రియాభ్యామప్యాహ— దృశా దగ్ధమితి। హరేణ మనసిజస్య దృశా దాహస్తాభిస్తు కటాక్షరూపయా దృశా జీవనమతోఽపి జయః।

(వి, ధ) అన్త్యానుప్రాసాఖ్యమనుప్రాసాన్తరమాహ— వ్యఞ్జనం చేదితి। యథావస్థమితి। అనుస్వారేణ విసర్గేణ వా విశిష్టోఽవిశిష్టో వా యః స్వరః కేవలో వా

రీత్యా శృఙ్గారాదిరసౌపయికకోమలపురుషమధ్యమవర్ణారబ్ధా వాపి రచనా వృత్తిరుపచారాదితి భావః। తదనుగతత్వేన తయా వృత్త్యోపలక్షితత్వేన।

(లో, ఆ) ఉచ్చార్యత్వాదితి— ద్వయోర్బహూనాం వా వ్యఞ్జనానాం తాలవ్యత్వేన దన్త్యత్వేనాదిశబ్దాత్ కణ్ఠ్యత్వాదినా సామ్యం శ్రుత్యనుప్రాస ఇత్యర్థః। ఇమం చ శ్రుత్యనుప్రాసం "నివేశయతి వాగ్దేవీ కస్యచిత్ ప్రతిభావతః' ఇత్యాదినా ప్రశంసన్తి ప్రాచ్యాః।

(లో, ఇ) వ్యఞ్జనమితి। కేశ ఇత్యత్ర యథాసమ్భవమితి వచనాత్ సంయుక్తాక్షరరహితో వికాశ ఇత్యత్ర శకారః స్వరవిసర్గయుక్తః కకారస్థితేనాఽఽకారేణ సహ। విలాస

---

x విరూపే విషమే అక్షిణీ యస్య తాదృశస్య విరూపాక్షస్య శివస్య జయినీస్తా వామలోచనాః సునయనాః (వామాని రమ్యాణి లోచనాని యాసామ్) స్తువే స్తౌమీత్యర్థః। యాః కర్త్ర్యః దృశా దగ్ధం మనసిజం దృశైవ జీవయన్తి। శివేన చక్షుషా కామో నాశితః। స్త్రీభిస్త్వహఙ్కారేణ చక్షుషా కామో జీవిత ఇతి కామశత్రోః శివస్య జయ ఇతి తాత్పర్యార్థః।

ఆవర్త్యతేఽన్త్యయోజ్యత్వాదన్త్యానుప్రాస ఏవ తత్ ॥౭॥ (ధ)

యథావస్థమితి యథాసమ్భవమనుస్వారవిసర్గస్వరసంయుక్తాక్షరవిశిష్టః। ఏష చ ప్రాయేణ పాదస్య పదస్య చాన్తే ప్రయోజ్యః। పాదాన్తగో యథా మమ। (న)

“కేశః కాశస్తబకవికాసః కాయః ప్రకటితకరభవిలాసః।

చక్షుర్దగ్ధవరాటకకల్పం త్యజతి న చేతః కామమనల్పమ్॥” (ప, ఇ)

పదాన్తగో యథా—

“మన్దం హసన్తః పులకం వహన్తః” ఇత్యాది।

శబ్దార్థయోః పౌనరుక్త్యం భేదే తాత్పర్యమాత్రతః।*

పూర్వపాదస్య పూర్వపదస్య వా అన్తే ఉచ్చరితస్తాదృశస్వరవిశిష్టాఽవస్థం వ్యఞ్జనం చేదాద్యేన స్వరేణ స్వపూర్వభూతస్వరేణ సహ ఆవర్త్యతే తదాఽన్త్యానుప్రాస ఇత్యర్థః। తత్ సంజ్ఞావ్యుత్పత్తిమాహ— అన్తయోజ్యత్వాదితి। యథా ఏకపాదాన్తే ధీరః అన్యపాదాన్తే వీరః ఇతి, యథా వా ఏకపాదాన్తే సారమన్యపాదాన్తే హారమితి। ఏవం కారీ హారీతి స్వరమాత్రే।

(వి,న) యథావస్థమితి వ్యాచష్టే— యథాసమ్భవమితి। అనుస్వారవిసర్గస్వరాణామన్యతరసమ్భవో యథాసమ్భవపదార్థః। అక్షరవిశిష్టమిత్యత్ర యథావస్థం బోధ్యమ్। అన్త్యయోజ్యత్వం వ్యాచష్టే— ఏష చేతి। ప్రాయేణ ఇత్యనేన పజ్ఝటికాదిచ్ఛన్దఃస్వేవాఽస్య సమ్భవో నానుష్టుబాదావితి దర్శితమ్।

(వి, ప) కేశః కాశేతి— జరత ఉక్తిరియమ్। కాశపుష్పస్తబకవద్ ధవలః కేశః ప్రకటితస్య వక్రస్య కుబ్జస్య కరభస్య కరిశావకస్యైవ విలాసో యస్య కాయస్తాదృశః। తథాపి చేతోఽనల్పం బహు కామమభిలాషం న త్యజతీత్యర్థః। తథాపీత్యాకాఙ్క్షాబలలభ్యమ్। అత్ర కాశలాసశబ్దౌ స్వవిసర్గాన్త్యస్వరవిశిష్టాన్త్యవ్యఞ్జనౌ। కల్పానల్పశబ్ధో సానుస్వారాన్త్యస్వరవిశిష్టాన్త్యవ్యఞ్జనౌ। తచ్చాన్త్యవ్యఞ్జనం తత్పూర్వస్వరేణ సహావృత్తమ్।

(వి, ఫ) లాటానుప్రాసాఖ్యమనుప్రాసమాహ— శబ్దార్థయోరితి। శబ్దద్వయార్థయో-

ఇత్యత్ర లకారస్థితేనాఽఽకారేణ సహ వర్త్తతే। కల్పమిత్యత్ర లకారరూపం వ్యఞ్జనం పకారానుస్వారయుక్తం, కకారస్థితేనాఽకారేణ సహ। అనల్పేత్యత్ర నకారస్థితేనాఽకారేణ సహేత్యర్థః। ప్రాయేణ ఇతి వచనాత్ మమ తాతపదానాం లక్ష్మీస్తవే యథా—

"శ్రుతాధీతా గీతా శ్రుతిభిరవిగీతాఖిలగుణా

గుణాతీతా భీతాఽభయకృదవినీతాఽపచయదా।

నతిప్రీతా పీతామ్బరసుపరిణీతాఽమరవధూ-
దృశా పీతా స్మితా మలరుచిపరీతా విజయతామ్॥"

ఇత్యాదౌ క్వచిద్ధన్త్యయోజ్యత్వాభావేఽప్యయమనుప్రాసో దృశ్యతే। అస్య చ ప్రాచీనోక్తా-

---

* తాత్పర్యమన్వయః। ఉద్దేశ్యవిధేయభావాదిః। కర్తృకర్మత్వాదిరూపశ్చ సమ్బన్ధా-

---

లాటానుప్రాస ఇత్యుక్తః॥ర॥ (ఫ, ఈ)

ఉదాహరణమ్—

"స్మేరరాజీవనయనే! నయనే కిం నిమీలితే।
పశ్య నిర్జితకన్దర్పం కన్దర్పవశగం ప్రియమ్॥" (బ)+

అత్ర విభక్త్యర్థస్యాపౌనరుక్త్యేఽపి ముఖ్యతరస్య
ప్రాతిపదికాంశద్యోత్యధర్మిరూపస్యాభిన్నార్థత్వాల్లాటానుప్రాసత్వమేవ। (భ)

"నయనే తస్యైవ నయనే చ।" అత్ర ద్వితీయనయనశబ్దో భాగ్యవత్త్వాదిగుణ-

---

రిత్యర్థః। పౌనరుక్త్యం పునః పునః కథనమ్। తతశ్చ పునరుక్తిదోషప్రసక్తావాహ— భేదే ఇతి। తాత్పర్యముద్దేశ్యవిధేయతావిషయమ్। మాత్రపదాదర్థభేదో వ్యావర్త్యతే।

(వి, బ) స్మేరరాజీవేతి— నాయకం దృష్ట్వా క్రోధాన్నిమీలితాక్షీ మానినీం ప్రతి సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। రూపేణ కన్దర్పనిర్జేతాఽపి త్వదనురాగాత్ త్వద్వశగస్తథా చాత్ర మానాఽనౌచియమితి భావః। అత్ర ఆద్యే నయనకన్దర్పపదే ఉద్దేశ్యతాత్పర్యకేఽన్యే తత్పద్రై తు విధేయతాత్పర్యకే ఇత్యతో భేదః। పదార్థౌ తు అభిన్నౌ మాత్రపదాత్ ప్రకృత్యర్థస్య ఏవ భేదవ్యావృత్తిర్న తు ప్రత్యయార్థస్య।

(వి, భ) ఇత్యతో విభక్త్యర్థభేదం దర్శయతి— అత్ర విభక్త్యర్థస్యేతి। ముఖ్యతరస్యేతి। ప్రాతిపదికాంశౌ నయనకన్దర్పపదే, తద్ద్యోత్యస్య, తద్బోధ్యస్య ధర్మిరూపస్య నయనకన్దర్పాత్మకస్య అర్థస్య ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వేన అస్వతన్త్రప్రత్యయాపేక్షయా స్వాతన్త్ర్యాద్ ముఖ్యతరస్యాఽభిన్నత్వాద్ ఇత్యర్థః।

(వి భ) యత్ర తు ప్రకృత్యర్థస్యాపి భేదస్తత్ర న లాటానుప్రాసత్వమిత్యాహ— నయనే ఇతి। అత్ర ద్వితీయనయనశబ్దస్య భాగ్యవత్త్వాదీత్యర్థే తాత్పర్యాత్ తాత్పర్యస్యైవ ప్రాతిపదికార్థస్యాపి భేద ఇతి దర్శయతి— అత్ర హీతి। తథా చ అర్థాన్తరసంక్రమిత

లఙ్కారేభ్యః పృథగనుభవసిద్ధశ్చమత్కారవిశేష ఇతి పృథగలఙ్కారత్వమ్।

(లో, ఈ) శబ్దార్థయోరితి। తాత్పర్యమన్యపరత్వం, తచ్చార్థాన్తరసంక్రమితస్వరూపం తచ్ఛబ్దేన విధేయతయా ప్రకృతోపయోగార్థవివక్షణాత్ తన్మాత్రేణ, న తు స్వరూపేణ భేదో విశేషః।

(లో, ఉ) అత్రేతి। విభక్త్యోః సుపోః। ధర్మిరూపస్య చక్షురాదిరూపస్య। విభక్తీత్యుపలక్షణం; తేన లిఙ్గవచనయోరపి। ఏవం సుప్రతిపత్తయేఽసన్దిగ్ధముదాహరణం దర్శయిత్వా సన్దిగ్ధం దర్శయతి— నయనే ఇతి। తాత్పర్యమాత్రేణ న తు స్వరూపేణ। ఇహ చ

న్వయః। అన్వయమాత్రతో భేదే సతి న త్వర్థతో భేదే। ఏతేన యమకవైలక్షణ్యం దర్శితమ్। అన్వయమాత్రభేదాదేవార్థపునరుక్తిర్న దోషః।

+ హే స్మేరరాజీవనయనే వికసితపద్మనేత్రి నయనే చక్షుషా త్వయా కిం నిమీలితే సఙ్కోచితే। సున్దరత్వాత్ నిర్జితః కన్దర్పో యేన తాదృశం ప్రియం కన్దర్పవశగం కామాయత్తం పశ్య। అతోఽత్ర మానం మా కురు।

విశిష్టరూపతాత్పర్యమాత్రేణ భిన్నార్థః। (మ, ఉ)*

యథా వా—

"యస్య న సవిధే దయితా దవదహనస్తుహినదీధితిస్తస్య।

యస్య చ సవిధే దయితా దవదహనస్తుహినదీధితిస్తస్య॥"(య, ఊ)+

అత్రానేకపదానాం పౌనరుక్త్యమ్। ఏష చ ప్రాయేణ లాటజనప్రియత్వాల్లాటానుప్రాసః।

అనుప్రాసః పఞ్చధా తతః॥౯॥ (ర, ఋ)

వాచ్యలక్షణావిషయ ఏవాయం న లాటానుప్రాస ఇత్యుక్తమ్। అతఏవ అర్థాన్తరసంక్రమితవాచ్యలాటానుప్రాసయోః కథితపదాదోషతాకథనే పృథగేవ తద్ద్వయముక్తమ్।

(వి, య) అస్య ఏకపదే ఇవ అనేకపదేష్వపి సమ్భవం దర్శయతి— యథా వా। యస్య చేతి— ప్రథమార్ధే దవదహనే తుహినదీధితిత్వం విధేయమతాపకరత్వాత్।

(వి, ర) పఞ్చధేతి— ఛేకానుప్రాసః, వృత్త్యనుప్రాసః, శ్రుత్యనుప్రాసః, అన్త్యానుప్రాసౌ లాటానుప్రాసశ్చేతి పఞ్చధా। కావ్యప్రకాశే తు లాటానుప్రాసస్యైవ పఞ్చధాత్వముక్తమ్।

పౌనరుక్త్యప్రతిభాసమాత్రమలఙ్కారః, న తు ప్రతీయమానో విశేషః తస్య గూఢత్వాదిగుణీభావహేతుత్వాభావాత్।

(లో, ఊ) ఏష చ బహుపదనిష్ఠోఽపి సమ్భవతీతి తత్రోదాహరణాన్యాహ— యథా వేతి। యస్య న సవిధే దయితేత్యాదౌ ప్రథమార్ధే తుహినదీధితిర్దవదహనః ద్వితీయార్ధే దవదహనః తుహినదీధితిరితి సమ్బన్ధః।

(లో, ఋ) ఉపసంహరతి— అనుప్రాస ఇతి।

---

* అలఙ్కారసర్వస్వే— "తాత్పర్యమన్యపరత్వమ్। తదేవ భిద్యతే యత్ర న తు శబ్దార్థరూపమ్। యథా, "తాలా జాఅన్తి గుణా—" ఇత్యాది। అత్ర సముద్రబన్ధవ్యాఖ్యానే- అన్యపరత్వమ్-ఉద్దేశ్యవిధేయత్వాదిభేదాన్వయభేదః। తాలా ఇత్యాది—

"తదా జాయన్తే గుణా యదా తే సహృదయైర్గృహ్యన్తే।

రవికిరణానుగృహీతాని భవన్తి కమలాని కమలాని॥"

అత్ర ప్రథమస్య కమలశబ్దస్య రవికిరణానుగృహీతానీత్యనేనాన్వితస్యోద్దేశ్యార్థవృత్తిత్వమ్, ద్వితీయస్య తు భవన్తీత్యనేనాన్వితస్య విధేయార్థనిష్ఠత్వమ్। యద్యప్యస్య శోభావత్త్వాదిలక్షణేఽర్థాన్తరే సఙ్క్రమితత్వాదర్థభేదః। తథాపి సఙ్కేతితార్థాపేక్షయా పౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్।" అతో లోచనస్య వ్యాఖ్యానమేవ సమీచీనం న తు మహేశ్వరభట్టాచార్యస్య।

+ యస్య పురుషస్య సవిధే సమీపే దయితా కాన్తా నాస్తి తస్య తుహినదీధితిశ్చన్ద్రః దవదహనో విరహోద్దీపకతయా దావాగ్నిర్భవతి। యస్య తు సవిధే దయితా అస్తి తస్య దవదహనస్తుహినదీధితిర్భవతి ప్రథమార్ధే దవదహనో విధేయః, తుహినదీధితిరనువాద్యః ఉత్తరార్ధే తయోర్విపర్యయః। అతోఽత్రాన్వయభేదః స్ఫుట ఏవ।

స్పష్టమ్।

సత్యర్థే పృథగర్థాయాః స్వరవ్యఞ్జనసంహతేః।

క్రమేణ తేనైవావృత్తిర్యమకం వినిగద్యతే॥౧౦॥ (ల)*

అత్ర ద్వయోరపి పదయోః క్వచిత్ సార్థకత్వం క్వచిన్నిరర్థకత్వమ్। క్వచిదేకస్య సార్థకత్వమపరస్య నిరర్థకత్వమత ఉక్తమ్— సత్యర్థ ఇతి। (వ, ఋ)

తేనైవ క్రమేణేతి "దమో మోద" ఇత్యాదేర్వివిక్తవిషయత్వం సూచితమ్।

ఏతచ్చ పాదపాదార్ధశ్లోకావృత్తిత్వేన పాదాద్యావృత్తేశ్చానేకవిధతయా ప్రభూతతమభేదమ్। (శ)

దిఙ్మాత్రముదాహ్రియతే—

నవపలాశపలాశవనం పురః స్ఫుటపరాగపరాగతపఙ్కజమ్।

(వి, ల) యమకనికరమాహ— సత్యర్థ ఇతి। అర్థే సతి పృథగర్థాయాః, పదసంహతేః తేనైవ క్రమేణ ఆవృత్తిరిత్యర్థః। అత్ర లాటానుప్రాసవారణాయ పృథగర్థాయా ఇత్యవశ్యం దేయమ్। తథా చ శమరతేఽమరతేజసీత్యత్ర యమకితభాగయోః ద్వయోః "సమరసమరసోఽయ" మిత్యత్ర ఏకతరస్య నిరర్థకత్వే పృథగర్థాయా ఇత్యుక్త్యనౌచిత్యమ్ః అతోఽర్థే సత్యుక్తమిత్యాహ।

(వి, వ) అత్ర ద్వయోరపీతి। ద్వయోరేకతరస్య వా అర్థాఽసత్త్వే తు ఖరవ్యఞ్జనసంహతేః తేనైవ క్రమేణ ఆవృత్తిరిత్యేవమేవ లక్షణాన్తరమిత్యభిప్రాయః। ఉభయానుగమస్తు ఏకార్థాభిన్నా యా ఇత్యేవంరూపేణ బోధ్యమ్।

(వి, శ) అస్య ప్రభేదా బహవ ఇత్యాహ— ఏతచ్చేతి। పాదాదీత్యాదిపదాత్ పాదస్యైవ తృతీయచతుర్థభాగస్య అనియతతద్భాగస్య చ పరిగ్రహః।

(వి, ష) నవపలాశేతి। స కృష్ణః పురః సురభి వసన్తమలోకయత్। కదృశం

(లో, ఋ) ఏతదేవ వృత్తౌ విశదయతి— అత్రేత్యాది। అత్ర యమకే। పదయోర్యమకావయవభూతయోః స్వరవ్యఞ్జనయోరిత్యర్థః।

ప్రియతమాయతమానేత్యాదివత్ నిరర్థకత్వమ్। ద్వయోరేకస్య వానర్థకత్వే పదత్వాభావాదితి క్వచిద్ విషయే సార్థకత్వే స్వాతన్త్ర్యేణేత్యర్థః। అనర్థకత్వం పదావయవరూపాక్షరసాచివ్యేనైవ సార్థకత్వాత్। ఇహ చ ప్రాయికత్వాత్ వర్ణసముదాయద్వయమధికృత్య సార్థకత్వాదికముక్తమ్। త్రిచతుఃపౌనరుక్త్యేన లక్షణానుసారేణ యథాయోగమూహ్యమ్।

(లో, లృ) నవపలాశం నూతనపత్రమ్। పలాశవనం, కింశుకవనమ్, స్ఫుటైః పరాగైః కుసుమ-

---

* యత్ర ద్వయోః సార్థకత్వం తత్రైవ భిన్నార్థానామిత్యయం విశేషో లాటానుప్రాసవ్యవచ్ఛేదకః। తథా చ ఏకార్థత్వాభావనియతసమానాకారశబ్దావృత్తిర్యమకమితి పర్యవసితోఽర్థః।

యమౌ సమజాతౌ ఇవ తత్ప్రతికృతి యమకమ్। "ఇవే ప్రతికృతౌ" ఇతి సూత్రేణ కన్ ప్రత్యయః॥

మృదులతాన్తలతాన్తమలోకయత్ స సురభిం సురభిం సుమనీభరైః॥" (ష. లృ)

అత్ర పదావృత్తిః "పలాశపలాశ" ఇతి" "సురభి సురభిమ్"ఇత్యత్ర చ ద్వయోః సార్థకత్వమ్। "లతాన్తలతాన్త"ఇత్యత్ర ప్రథమస్య నిరర్థకత్వమ్। "పరాగపరాగ"ఇత్యత్ర ద్వితీయస్య। ఏవమన్యత్రాప్యుదాహార్యమ్। (స, ఏ)

"యమకాదౌ భవేదైక్యం డలోర్బవోర్లరోస్తథా"। (ఐ)

ఇత్యుక్తనయాత్ "భుజలతాం జడతామబలాజనః" ఇత్యత్ర న యమకత్వహానిః। (హ)

నవం పలాశం పత్రం యస్య తాదృశం పలాశవనం కింశుకకాననం యత్ర తాదృశమ్। స్ఫుటైః పరాగైః పరాగతం వ్యాప్తం పఙ్కజం యత్ర తాదృశమ్। మృదుతో మృదుతరః ఏవ క్లాన్తోఽర్థాత్ రవిరశ్మినా లతాయా అన్తః అగ్రభాగో యత్ర తాదృశమ్। యద్వా మృదులః మృదుః తాన్తః అర్థాత్ యువభిరాకాఙ్క్షితో లతాయా అన్తో అగ్రభాగో యత్ర తాదృశమ్। తము కాఙ్క్షాయామితి ధాతుః। సురభి కీదృశమ్। సుమనోభరైః పుష్పసమూహైః సురభిం సుగన్ధిమ్। .

(వి, స) అత్ర సార్థకయోః పలాశం సురభిమిత్యనయోః పదయోః ద్వయోః ఆవృత్తిః ఇత్యాహ— అత్రేతి। అన్యతరనిరర్థకత్వం తు దర్శయతి— లతాన్తేతి।

(వి, హ) యమకాదావిత్యాదిపదాత్ శ్లేషపరిగ్రహః। డలోరిత్యాదౌ సర్వత్ర ప్రథమవర్ణే

రేణుభిః పరాగతం, సంగతం మృదులం కోమలం, తాన్తం విస్తృతం లతాన్తం లతామ్। ద్వయోర్నిరర్థకత్వే “ప్రియతమాయతమామేత్యాయుదాహరణమ్।

(లో, ఏ) అన్యత్ర పాదాద్యావృత్తౌ। అత్ర పాదావృత్తిర్యథా మమ తాతపాదానాం కువలయాశ్వచరితే మున్యాశ్రమవర్ణనమ్। 'జీఅ ఉఅ జణ మాణఅం, జీఅ ఉఅ జణ మాణఅం।” కేచిత్తు స్వరైకవ్యఞ్జనావృత్తావపి యమకమిచ్ఛన్తి। యథా ముద్రాహస్తగోవిన్దానన్దకవేః—

"ఏకం కూపే నయనమపరం మన్ముఖే ఖేలయన్తీ

మాముద్దిశ్య ప్రతికృతిమపి స్వాం కిమప్యాలపన్తీ।

ఉద్యత్పీనోరసిజయుగలం కుమ్భమభ్యుద్ధరన్తీ

శిక్షాకూతస్మితశుచిముఖీ ప్రావిశన్మానసం మే॥"

(లో, ఐ) యమకాదావిత్యాదిశబ్దేన శ్లేషాదౌ।

అర్థాన్తరం తు— అన్యోఽపి తం సురభిం సజ్జనమ్ అగ్రతోఽపశ్యత్। "విఖ్యాతే వసన్తే చ సుగన్ధౌ సజ్జనేఽపి చ। చైత్రమాసే చ సురభిః కథ్యతే బుధైః" ఇతి కోషః। కివిశిష్టం నవపలాశపలాశో వనం వసతిర్యస్య వానప్రస్థత్వాత్। "వనం నివాసే గహనే" ఇతి కోషః। స్ఫుటం పరాగః ప్రసిద్ధిర్యస్య తాదృశం పరాగతమపగతం పఙ్కజం పాపాదిప్రభవం దుఃఖాది యస్య తాదృశమ్। "పఙ్కం కర్ద్దమపాపయో"రితి కోషః। మృదులా సుకుమారా తాన్తాత్పశ్చరణక్లాన్తా లతా యోషిద్ యస్య తాదృశమ్। సుమనోభరైః పణ్డితసమూహైః సురభిం విఖ్యాతమ్।

అన్యస్యాన్యార్థకం వాక్యమన్యథా యోజయేద్ యది।
అన్యః శ్లేషేణ కాక్వా వా సా వక్రోక్తిస్తతో ద్విధా॥౧౧॥

ద్విధేతి శ్లేషవక్రోక్తిః కాకువక్రోక్తిశ్చ। (క, ఓ)+

క్రమేణోదాహరణమ్—

కే యూయం స్థల ఏవ సమ్ప్రతి వయం ప్రశ్నో విశేషాశ్రయః
కిం బ్రూతే విహగః స వా ఫణిపతిర్యత్రాస్తి సుప్తో హరిః।
వామా యూయమహో విడమ్బరసికః కీదృక్ స్మరో వర్తతే
యేనాస్మాసు వివేకశూన్యమనసః పుంస్వేవ యోషిద్భ్రమః॥"(ఖ, ఔ)

అకార ఉచ్చారణార్థః। వవోరిత్యత్ర అన్యస్థపవర్గీయయోరైక్యముక్తమ్। అత్ర చాలఙ్కారికసమయమాత్రమ్। అన్యే ద్వయే తు జలయోరేకత్వం డశ్రుతేర్లశ్రుతిరిత్యనుశాసనమప్యస్తి।

(వి, క) వక్రోక్త్యలఙ్కారమాహ— అన్యస్య వక్తురన్యార్థకం వాక్యమ్ అన్యః శ్రోతా తద్వాక్యశ్లేషేణ స్వవాక్యకాక్వా వాఽన్యాభిప్రాయకతయా యది యోజయేద్ యోజనవిశిష్టం ప్రత్యాయయేత్ తదా సా ద్విధా వక్రోక్తిరిత్యర్థః। ద్విధాత్వం దర్శయతి— శ్లేషేతి।

(వి, ఖ) కే యూయమితి। అవిజ్ఞాతనామజాతికం కశ్చిత్ ప్రతి అయం వక్తుః ప్రశ్నః। పృష్టః పురుషశ్చ విద్రావకః స తద్వాక్యం తద్వాక్యశ్లేషణ కే జలే యూయమ్ ఇత్యభిప్రాయకం స్థలే ఏవేత్యాది స్వోత్తరేణ ప్రత్యాయయతి। పూర్వవక్తా త్వాహ— ప్రశ్న ఇతి। త్వదీయనామజాతిరూపవిశేషవిషయ ఇత్యర్థః। శ్రోతా తు విః పక్షీ, శేషోఽనన్తనాగస్తదాశ్రయస్తద్ద్వయోః ప్రశ్న ఇత్యర్థకతాం స్వోత్తరేణ ప్రత్యాయయతి— కిం బ్రూతే ఇతి। యత్ర వౌ గరుడే హరిరస్తి, యత్ర శేషేఽనన్తే హరిః శేతే ఇత్యర్థః। ప్రష్టా తత్ శ్రుత్వా క్రోధాదాహ— వామా విపరీతబోద్ధృత్వేన ప్రతికూలా యూర్యమితి। శ్రోతా తు యూయం వామాః స్త్రియః ఇత్యభిప్రాయకతాం ప్రత్యాయయన్ తం నిన్దతి— అహో విడమ్బేతి। విడమ్బో విడమ్బనం వర్త్తతే త్వయీతి శేషః। వివేకశూన్యమనసస్త్వేతి శేషః। అస్మాసు పుంసు ఇత్యన్వయః। అత్ర శ్లేషం సభఙ్గాభఙ్గపదయోర్దర్శయతి— అత్రేతి।

(లో, ఒ) అన్యస్యేతి। అన్యేన కేనచిదన్యార్థకత్వేనోక్తమ్। తదితరేణ సభఙ్గేనాభఙ్గేన వా శ్లేషేణ, కాక్వా, స్వరవిశేషేణ వా యది యథార్థతోఽన్యార్థత్వేన ప్రయోజ్యతే సా వక్రోక్తిః। తతః శ్లేషకాకురూపోపాధిద్వయయోగాద్ ద్వివిధేత్యర్థః।

(లో, ఔ) కే కిమాఖ్యాః? జలే చ। విశేషో వైధర్మ్యం, విః పక్షీ, శేషో నాగశ్చ। వామా వక్రాః స్త్రియశ్చ। విడమ్బరసికః విడమ్బే రసికః సకౌతుకః।

+ ఏతేన వక్తృద్వయనిష్పాద్యోఽయమలఙ్కారః। తత్రాన్యార్థే యోజనే నిమిత్తం శ్లేషో వా కాకుర్వా।

“భిన్నకణ్ఠధ్వనిధారైః కాకురిత్యభిధీయతే।"

కాకురుచ్చారణప్రణాలీవిశేషః।

అత్ర విశేషపదస్య 'విః పక్షీ' 'శేషో నాగః' ఇత్యర్థద్వయయోగాత్ సభఙ్గశ్లేషః। అన్యత్ర స్వభఙ్గః।

“కాలే కోకిలవాచాలే సహకారమనోహరే।

కృతాగసః పరిత్యాగాత్తస్యాశ్చేతో న దూయతే॥”

అత్రైకయా సఖ్యా నిషేధార్థే నియుక్తో నఞ్, అన్యథా కాక్వా దూయత ఏవేతి విధ్యర్థే ఘటితః।
(గ)

శబ్దైరేకవిధైరేవ భాషాసు వివిధాస్వపి।

వాక్యం యత్ర భవేత్ సోఽయం భాషాసమ ఇతీష్యతే॥౧౨॥ (ఘ,అ)

యథా మమ—

“మఞ్జులమణిమఞ్జీరే కలగమ్భీరే విహారసరసీతీరే।

విరసాసి కేలికీరే కిమాలి! ధీరే చ గన్ధసారసమీరే॥” (ఙ)

(వి, గ) కాక్వా యోజనమాహ— కాలే ఇతి। క్రోధాన్నాయికయా పరిత్యక్తస్య కృతాగసో నాయకస్య ఆశ్వాసజనకసఖీ ప్రతి సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। కోకిలా వాచాలా యత్ర ఇతి విగ్రహః। సహకారం తత్ పుష్పమ్। అత్రైకయేతి। యద్యపి తత్రప్రయుక్తం వాక్యం న శ్రుతమస్తి యదన్తర్గతః నఞ్ నిషేధార్థకః స్యాత్। అతోఽస్య కాలే ఇత్యాదివాక్యస్య కాక్వా యోజనయా తదర్థకవాక్యస్యాసమ్భవ ఏవ, తథాపి ప్రకరణాదస్య వాక్యస్య నాయకాశ్వాసజనకవాక్యత్వప్రతీతౌ కాకునఞా ఏవ తదుపపత్తేస్తదాక్షిప్తవాక్యస్థనఞ్ ఏవ స్వవాక్యస్థనఞో విధ్యర్థకతాఘటనం బోధ్యమ్। ఇదం చ తాదృక్ప్రకరణసత్త్వే ఏవ సంగచ్ఛతే, తాదృక్ప్రకరణగ్రాహకాసత్త్వే తు నేదముదాహరణమ్। తథాఽఽక్షిప్తవాక్యస్థస్య నఞో నిషేధార్థకత్వమ్। ఏవం కాకునఞ్విశిష్టవాక్యస్యైవ విధ్యర్థకతా। తథా చ—

"గురుపరతన్త్రతయా బత, దూరతరం దేశముద్యతో గన్తుమ్।

ఆలికులకోకిలలలితే నైష్యతి సఖి! సురభిసమయేఽసౌ॥"

ఇతి కావ్యప్రకాశకృదుక్తమేవ ఉదాహరణం బోధ్యమ్। తత్ర హి శోచనాభిప్రాయకస్య పూర్వవాక్యస్య కామాకులాభిప్రాయకత్వేన ద్వితీయవక్త్ర్యా యోజనమ్।

(వి, ఘ) భాషాసమాలఙ్కారమాహ— శబ్దైరితి। శబ్దైః పదైః। వాక్యం తత్సమూహః, స చ సంస్కృతప్రాకృతసకలభాషాసు ఏకవిధపదఘటిత ఇత్యర్థః।

(వి, ఙ) మఞ్జులేతి। హే ఆలి! మఞ్జులమణిమఞ్జీరే మఞ్జులం మణియుక్తం మఞ్జీరం యస్యాః హే తాదృశి। అథవా మఞ్జీరే కలశబ్దో గమ్భీరో యత్ర తాదృశి।

(లో, అ) శబ్దైరితి। ఏకవిధైర్విశేషాభావాదేకప్రకారైః। భాషాసు సంస్కృతప్రాకృతాదిషు। భాషాసమః। భాషాసు సమాన్యేకరూపాణి పదాని విద్యన్తే యత్రేతి వ్యుత్పత్తియోగాదన్వర్థనామా పృథగలఙ్కారః। ఏష చ శ్లేషాలఙ్కారవిశేష ఇతి యదుక్తం చణ్డీదాసపణ్డితైస్తదసఙ్గతమ్, అర్థద్వయాభావాత్।

ఏష శ్లోకః సంస్కృతప్రాకృతసౌరసేనీప్రాచ్యావన్తీనాగరాపభ్రంశేషు ఏకవిధ ఏవ।

సరసం కఇణ కవ్వమిత్యాదౌ తు సరసమిత్యత్ర సంస్కృతప్రాకృతయోః సామ్యేఽపి వాక్యగతత్వాభావే వైచిత్ర్యాభావాన్నాయమలఙ్కారః। (చ)

శ్లిష్టైః పదైరనేకార్థాభిధానే శ్లేష ఇష్యతే॥౧౩॥ (ఛ, ఆ)

విహారసరసీతీరే కీదృశే, కేల్యర్థకః కీరో యత్ర। గన్ధసారః గన్ధప్రధానః సమీరశ్చ యత్ర తాదృశే। ఏతాదృశాఽనేకోద్దీపకసత్త్వేఽపి కిం విరసాఽసీత్యర్థః।

(వి,చ) సర్వభాషాసు ఏకవిధైః పదైః వాక్యఘటితత్వే ఏవాయమలఙ్కారః తాదృశైకపదేన తు వాక్యఘటనే తాదృశస్థలే నాయమలఙ్కార ఇత్యాహ—సరసం కఇణ ఇతి। సరసం కవీనాం కావ్యమిత్యర్థః। అత్ర తాదృశైకసరసపదఘటితత్వాద్ వాక్యస్య నాయమలఙ్కార ఇత్యర్థః।

(వి,ఛ) శ్లేషాలఙ్కారమాహ—శ్లిష్టైరితి। శ్లిష్టైరుభయవాచకైః ఏకరూపైరిత్యర్థః।

(లో, ఆ) శ్లిష్టైరితి। అనేకేత్యనేన ద్వయోర్వా బహూనాం వార్థానామభిధానే ప్రకరణాదినియమాభావాదభిధయా బోధనే। ఏతేన ధ్వనివ్యవచ్ఛేదః। నను కిం భిన్నైః పదైరనేకార్థాభిధానముతైకైకేన? ఆద్యే గౌరశ్వః పురుషో, హస్తీత్యాదావపి శ్లేషప్రసఙ్గః। ద్వితీయే లక్షణస్యాసమ్భవిత్వమన్యాయం చానేకార్థత్వమితి న్యాయాత్। ఇత్యత ఆహ—శ్లిష్టైరితి। శ్లిష్టైః "అర్థభేదేన శబ్దభేద" ఇతి దర్శనాత్, "కావ్యమార్గే స్వరో న గణ్యతే" ఇతి చ నయాత్ వాచ్యభేదేన భిన్నైరపి యుగపదుచ్చారణేనాపగతభేదైః। త్రిధా ఖలు శబ్దాభివ్యక్తిః రూపతోऽర్థతః స్వరతశ్చేతి దర్శనాత్। ఏవం చ భిన్నయోరపి సమానశ్రుత్యోః శబ్దయోస్తత్తన్న్యాయేన ఉచ్చరితయోః క్రమేణ స్వస్వార్థబోధనం యత్ర తత్ర శబ్దస్వరూపశ్లేషేణ శబ్దశ్లేషః। శబ్దపరివృత్తిసహత్వే త్వర్థశ్లేష ఇతి నియమమఙ్గీకుర్వతాం కావ్యప్రకాశకారాదీనాం మతమనుసృత్య వ్యాఖ్యానమ్। అన్యే త్వాహుః—న ఖలు ఘటపటయోరివ "వసుధామహిత పురాజిత నిరాగమనాభావాః। వర్షాశ్చాసురభితవరాహవపుషస్తవ చ హరేశోచ్ఛపమా ఘటత॥" ఇత్యాదౌ శబ్దానామేకప్రయత్నేన నిష్పత్తిద్వయముపపద్యతే। ద్వయోరేకాకారత్వేన తథాఙ్గీకారే ఏక ఏవ కులాలః, ఏకాకారం ఘటశతమేకయా సామగ్ర్యా నిష్పాదయేత్। తథా సతి భేదవ్యవహారోచ్ఛేదః స్యాత్। "అయమేవ భేదో భేదహేతుశ్చ యద్విరుద్ధధర్మాధ్యాసః కారణభేదశ్చేతి"। కిం చ యద్యుభయార్థప్రతిపాదనసమీహయా వక్తురేకదా శబ్దద్వయోదాహరణసమ్భవస్తదా ఘటసహస్రచికీర్షుః కులాలోऽపి ఏకదా తత్ నిర్వాహయేత్। తదుక్తమాచార్యశ్రీమదుద్యోతకరచరణైః "క్రమవృత్తిత్వాద్ వాచ" ఇతి। తేనైకత్రైవ శబ్దే నానావిషయాణామర్థానాం స్వస్వసామగ్రీవశేన క్రమేణోజ్జీవనామితి వాదినాం మతమేవాశ్రయితుముచితమ్। కిన్త్వత్ర మతే తత్రప్రథమ-

వర్ణప్రత్యయలిఙ్గానాం ప్రకృత్యోః పదయోరపి।

శ్లేషాద్ విభక్తివచనభాషాణామష్టధా చ సః॥౧౪॥ (జ, ఇ)

(వి,జ) తస్య అష్టవిధత్వమాహ—వర్ణేతి। సకలషష్ఠ్యన్తానాం శ్లేషాద్ ఇత్యత్రాన్వయః। వర్ణాదిత్రయేఽపి వర్ణద్వయప్రత్యయద్వయలిఙ్గద్వయేతి బోధ్యమ్। ఏవం విభక్తివచనభాషాస్వపి ద్విత్వం త్రిత్వం చ బోధ్యమ్। ప్రకృతిపదయోస్తు ద్వివచనేనైవ తథాత్వం బోధితం, విభిన్నరూపవర్ణద్వయస్య ఐక్యరూప్యం తత్త్వమ్।

విరుద్ధాయా ద్వితీయాభిధాయాః పునరుజ్జీవనమనుపపన్నమితి ద్వితీయాభిధానామ్నా "జనస్థానే భ్రాన్త" మిత్యాదావివాఽత్రాపి వ్యఞ్జనైవ వృత్తిరుపదిశ్యతే। ఏవం చ ధ్వనితన్త్రే ప్రకరణనియమస్థలే తస్మాదేవ శబ్దాదుచ్చారణాదిసామగ్రీసహకృతా తద్వ్యాపారాన్తరేణ సభఙ్గాభఙ్గశబ్దాన్తరలభ్యార్థప్రతీతిః। యత్ర తు యేన ధ్వస్తేత్యాదౌ ప్రకరణాదినియమో నాస్తి తత్ర ద్వయోరభిధానసంశయః। యత్ర చ శబ్దపరివర్తనేఽపి ద్వ్యర్థహానిస్తత్ర శబ్దశక్తేర్మూలత్వేన శబ్దశ్లేషః। యత్ర చ శబ్దపరివర్తనేఽపి న తదర్థక్షతిస్తత్రార్థమాత్రం ప్రత్యేవంశబ్దోపయోగాదర్థశ్లేషతా। ఏతన్మతానుసారేణ తు శ్లిష్టావర్థౌ విద్యేతే ఏష్వితి మత్వర్థీయప్రత్యయాన్తత్వేన శ్లిష్టైః పదైరిత్యాది సౌత్రం శ్లిష్టపదం వ్యాఖ్యేయమ్। అనేకార్థాభిధాన ఇతి। అనేకార్థాభిధానసంశయ ఇతి। అస్య సూత్రస్య శబ్దాలఙ్కారప్రకరణే పఠితత్వాదేవ సిద్ధం పదానాం పరివృత్త్యసహత్వమ్। యే త్వాహుః "ప్రతి ప్రసూతే శబ్దః శబ్దాన్తర" మితి తదయుక్తం, ప్రతిప్రసూతశబ్దానుభవాభావాత్, అననుభూతశబ్దేనార్థప్రతీతౌ చాతిప్రసఙ్గాత్, భిన్నవాచకాద్ భిన్నవాచ్యోత్పత్తినియమాభావాద్వా। ఏవం చ వర్ణాదిగతత్వేన శ్లేషస్య ప్రాచీనానురోధేన వ్యవహారః। తథోచ్చారణాఙ్గీకారే హి శబ్దయోః "దుర్గాలఙ్ఘిత" ఇత్యాదౌ జనస్థాన ఇత్యాదావపి వ్యఞ్జనానఙ్గీకారప్రసఙ్గః। "హృదిక్షేషు చ వక్ష్యతి" ఇత్యాదౌ "వ్యథాం ద్వేషామపి మేదినీభృతామ్" ఇత్యాదౌ చ యస్యార్థస్య ప్రథమం బుద్ధ్యారోహస్తస్యోపమేయతా, అన్యస్య చ ఉపమానతేతి సంగతిః।

(లో,ఇ) ఇహ చ వర్ణాదిగతత్వేన అష్టవిధత్వం శ్లేషస్యాసమీచీనమితి చణ్డీదాసపణ్డితరాఘవానన్దప్రభృతీనాం మతమ్। తదభిధానమసత్। తథాహి— వర్ణాదిగతత్వేన సర్వథా శ్లేషస్యాష్టవిధత్వమస్తి। తథా చ—

"వక్రీభూతే విధౌ మూర్ధ్ని భవేద్ భస్మానులేపనమ్।

శ్మశానే రక్తిరావాసః స్యాద్దిగమ్బరతా తథా॥"

ఇత్యత్ర ప్రకరణాభావాత్ కిం మహాదేవః? ఉతాహో కశ్చిద్ధరిద్రో వాచ్య ఇతి సన్దేహః। తేనాత్ర విధువిధిశబ్దయోరుకారేకారయోరౌకారరూపత్వాద్ వర్ణశ్లేషః। "యేన ధ్వస్తమనోభవేన" ఇత్యాదౌ "స్యాన్నన్దితా విరూపాక్షపాదపద్మనిషేవణాత్" ఇత్యాదౌ చ ప్రకరణాజ్ఞానే కిమహం నన్దితానన్దకః స్యామితి కస్యచిద్ భక్తస్య వచనమ్? ఉత కస్యచిద్ భక్తస్య నన్దితానన్దినామగణవిశేషత్వం స్యాదితి వచనమితి సన్దేహః। తేనాత్ర స్యాత్ స్యామితి

ప్రత్యయశ్లేషః। నన్దితా ఇత్యత్ర తల్తృచోర్విభక్త్యోః శ్లేషః।

"యోఽసకృత్ పరగోత్రాణాం పక్షచ్ఛేదక్షణక్షమః।

శతకోటిదతాం బిభ్రద్ విబుధేన్ద్రః స రాజతే॥"

ఇత్యత్ర పుంనపుంసకలిఙ్గయోః శతకోటిదతామిత్యత్ర దదాతి-ద్యత్యోః ధాత్వోః ప్రకృత్యోశ్చ శ్లేషః। "యేన ధ్వస్త" ఇత్యాదౌ విభక్తిసమాసయోర్వైలక్షణ్యేన శ్లేషః। "సర్వస్వం హర సర్వస్వ" ఇత్యత్రాపి వక్ష్యమాణోదాహరణేఽర్థద్వయస్యాపి సన్దేహాస్పదత్వాద్ విభక్తిశ్లేషః। "దధతేఽస్య పరాం శోభామహో మధురతాభృతః" ఇత్యాదౌ చ కిం మధురతాం బిభ్రతీతి మధురతాభృతో బహవో జనాః, ఉత మధురతయా భృతః కశ్చిద్ వర్త్త ఇతి బహువచనైకవచనయోః శ్లేషః। కిఞ్చ మధురతాభృత ఇత్యత్రాపి క్విప్ప్రత్యయక్తప్రత్యయయోః। దధత ఇత్యత్రాపి చ పక్షే ధాధాతోర్బహువచనం పక్షే చ దధధాతోరేకవచనం శ్లిష్టం చ। తదేవమభిధాద్వయసంవేద్యప్రత్యయోక్తితః శ్లేషాలఙ్కారవిషయేఽష్టవిధశ్లేషస్య సమ్భవమవిచార్య్య ప్రాచీనాధిక్షేపకారిభిరుపజీవ్యైః సహాలం బహునా వివాదేన। నన్వేవం "యేన ధ్వస్త" ఇత్యాదావపి యస్యార్థస్య ప్రథమం బుద్ధ్యారోహః స వాచ్యోఽస్తు అపరస్తు వ్యఙ్గ్యోఽస్తు కిం తత్రాపి శ్లేషాలఙ్కారకల్పనైరితి చేన్నైవమ్। ఇహ యది సంశయజ్ఞానవిషయత్వాదనిర్ధారితత్వాత్ 'భద్రాత్మన' ఇత్యాదౌ, 'హృదిజ్ఞేషు చ వక్ష్యతి' ఇత్యాదౌ చ నిర్ధారితత్వాత్ వృత్తిద్వయకల్పనసద్భావే సంగతిః। యత్తు చణ్డీదాసపణ్డితైరుక్తం "వ్యథాం ద్వయేషామపి మేదినీభృతామ్" ఇత్యాదౌ ఉభయాభిధానం చేతీతి

"సన్ధ్యావన్దనవేలాయాం ముక్తోఽహమితి మన్యతే।
ఖణ్డలడ్డుకవేలాయాం దణ్డముద్యమ్య ధావతి॥"

ఇత్యాభాణకమనుకరోతి। క్వచిదభిధాఙ్గీకారే హి భద్రాత్మన ఇత్యాదావపి కిమపరాద్ధమభిధాద్వయేన। నన్వత్రైవ దోషనిరూపణప్రస్తావే సన్దిగ్ధయోరర్థశబ్దయోర్దుష్టతా, తత్ కథం "యేన ధ్వస్త" ఇత్యాదావభిధానసంశయే అలఙ్కారత్వమప్యుచ్యతే? "అబలా అచలా వా స్యుః" ఇత్యాదౌ "ఆశీఃపరమ్పరాం వన్ద్యామ్" ఇత్యాదౌ చ దోషస్థలే సన్దేహవశేన వివక్షితైకార్థానిర్ద్ధారణాదతివ్యగ్రతయాఽఽస్వాదం ప్రతి ప్రాతికూల్యమ్। ఇహ తు వివక్షితయోరప్యర్థయోరనిర్ద్ధారణరూపాయా విచ్ఛిత్తేరానుకూల్యమనుభవసిద్ధమ్। అతఏవ పూర్వత్ర మహాకవేః స్ఖలనమన్యత్ర బహ్వర్థపదనిర్వాహే ప్రయుక్తసాధనం సార్వలౌకికమేవ। కిఞ్చ పూర్వత్రైకార్థస్యాస్వాదప్రదానే ద్వితీయార్థః ప్రతికూలభూతః, తం హఠాదివాకృష్య తతో బహిష్కరోతి, ఇహ తు ద్వయోరర్థయోరేకస్య బుద్ధ్యారోహేణాపరేణార్థేన తన్నిమిత్తకావ్యాదావపకర్షత్వమ్। ఏవమేవ ద్వయోరర్థయోః నిర్ద్ధారితత్వేన కవిత్వవివక్షానుభవసాక్షికేతి రహస్యమ్। ఏవం "వైరివంశదవానల" ఇత్యాదౌ వంశశబ్దాత్ వ్యఞ్జనయా బోధితస్య వేణురూపార్థస్యైకాన్వయరూపేణార్థేన 'గౌర్వాహీక' ఇత్యాదౌ గోవాహీకయోరివ 'ముఖచన్ద్ర' ఇత్యాదౌ ముఖచన్ద్రయోరివ తాదాత్మ్యాద్రూపకమ్। నను గౌర్వాహీక ఇత్యాదౌ ఆరోప్యమాణగవార్థస్య ఉత్పద్యమానాన్వయబాధః। స చ గవార్థో ముఖ్య ఇతి తత్ర గౌణీ లక్షణా। ఇహ చ తేణురూపార్థో వ్యఙ్గ్య ఇతి కథం ముఖ్యార్థబాధ జీవితా

క్రమేణోదాహరణమ్—

"ప్రతికూలతాముపగతే హి విధౌ విఫలత్వమేతి బహుసాధనతా।
అవలమ్బనాయ దినభర్త్తురభూన్న పతిష్యతః కరసహస్రమపి॥" (ఈ)*

అత్ర విధావితి విధువిధిశబ్దయోరుకారేకారయోర్వ్లయోరౌకారరూపత్వాత్ శ్లేషః। (ఝ)

"కిరణా హరిణాఙ్కస్య దక్షిణశ్చ సమీరణః।

కాన్తోత్సఙ్గజుషాం నూనం సర్వ ఏవ సుధాకిరః॥"

(వి,ఝ) ప్రతికూలతామితి। హి ఏవార్థే। విధౌ విధాతరి ప్రతికూలతానుపగతే బహుసాధనతా బహూపాయత్వం విఫలత్వమేతి ఇత్యర్థః। తదేవ దర్శయతి—అవలమ్బనాయేతి। పతిష్యతః దినభర్తుః అవలమ్బనాయ రక్షణాయ కరసహస్రం రశ్మిసహస్రమేవ కరసహస్రం హస్తసహస్రం నాభూదిత్యర్థః। విధౌ చన్ద్రే తస్యైవ తత్రప్రతికూలత్వాన్న తు విధాతుః। అత్ర విధావిత్యత్ర ఉకారేకారరూపవర్ణయోర్వికారేణ ఐక్యరూప్యమిత్యాహ—అత్రేతి।

(వి,ఞ) ప్రత్యయశ్లేషమాహ—కిరణా ఇతి। విభక్తిశ్లేషస్య పృథగుపాదానాత్ ప్రత్యయోఽత్ర విభక్తిభిన్నో బోధ్యః। విభిన్నరూపప్రత్యయద్వయస్యైకరూప్యం తత్త్వమ్। కాన్తోత్సఙ్గ-

---

లక్షణేతి చేత్? అత్రైవం సఙ్గతిః। యథా ఖలు "జాతిరేకపదార్థ" ఇతి వాదినాం మతే ప్రాచీనైరస్మాభిశ్చ ఇహైవ ద్వితీయపరిచ్ఛేదే సఙ్కేతితార్థనిరూపణే ప్రదర్శితేన నయేన జాతిమాత్రబోధనాద్ అభిధాయాం విరతాయాం వ్యఙ్గ్యత్వేనాఽభ్యుపగన్తవ్యాయా వ్యక్తే రూప్యమాణాన్వయబోధే లక్షణా తథేహాపి వ్యఙ్గ్యత్వేనాహ—తస్య వేణురూపార్థస్య యథావ్యక్తిరూపవ్యఙ్గ్యస్య జాతిరూపవ్యఙ్గ్యేనాఽవినాభావేన తద్వ్యత్రప్రతీతిః। 'గతోఽస్తమర్క' ఇత్యాదౌ 'కాన్తమభిసరే' త్యాదివ్యఙ్గ్యవైలక్షణ్యేనావశ్యకత్వేన ముఖ్యప్రాయత్వం దవానలాదిత్వసామగ్రీసముత్థితస్య వేణురూపార్థస్యాపీతి తౌల్యమ్।

యద్వా "సోఽయమిషోరివ దీర్ఘదీర్ఘతరో వ్యాపార" ఇతి మతాశ్రయణాద్ వేణురూపార్థవంశశబ్దస్యాన్వయరూపార్థవంశశబ్దేన ఏకాకారత్వాదభేదోపచారాద్ వ్యఙ్గ్యస్య వేణురూపార్థస్య విధేయత్వాద్ ముఖ్యార్థత్వమితి। శ్లేషాదిత్యస్య వర్ణేత్యాదౌ ప్రత్యేకమన్వయః। తేన వర్ణయోః శ్లేషాత్ ప్రత్యయయోః శ్లేషాదిత్యాది।

(లో,ఈ) విధౌ చన్ద్రే, విధాతరి వా। కరాః కిరణాః, హస్తాశ్చ।

---

* విధౌ విధాతరి ప్రతికూలతాం విరోధితాముపగతే సతి బహూని సాధనాని యస్య తస్య భావః సా, బహుసాధనమిత్యర్థః। విఫలత్వం నిరర్థకత్వమేతి। అతఏవ పతిష్యతః దినభర్తుః కరసహస్రం కరాణాం రశ్మీనాం హస్తానాం చ సహస్రమపి అవలమ్బనాయ ధారణాయ నాభూదిత్యన్వయః। కరేణైకేనాఽపి అవలమ్బః కర్తుం శక్యతే, విధివైముఖ్యాత్ కరసహస్రమపి తథా నాభవదితి భావః।

అత్ర "సుధాకిర ఇతి క్విప్కప్రత్యయయోః। కిఞ్చాత్ర బహువచనైకవచనయోరైకరూప్యాద్ వచనశ్లేషోఽపి। (ఞ, ఉ)

"వికసన్నేత్రనీలాబ్జే తథా తన్వ్యాః స్తనద్వయీ।

తవ దత్తాం సదామోదం లసత్తరలహారిణీ॥"

అత్ర చ నపుంసకస్త్రీలిఙ్గయోః శ్లేషో వచనశ్లేషోఽపి। (ట, ఊ)

"అయం సర్వాణి శాస్త్రాణి హృదిజ్ఞేషు చ వక్ష్యతి।

సామర్థ్యకృదమిత్రాణాం మిత్రాణాం చ నృపాత్మజః॥"

అత్ర వక్ష్యతీతి వహివచ్యోః 'సామర్థ్యకృత్' ఇతి కృన్తతికరోత్యోః ప్రకృత్యోః। (ఠ, ఋ)

జుషాం నారీణామిత్యర్థః। అత్రైకవచనశ్లేషోఽప్యస్తీత్యత్రాహ—కిఞ్చేతి। వచనద్వయేఽపి ఐక్యరూప్యం తత్త్వమ్। అత్ర కిరణా ఇతి బహువచనాన్తమ్। సమీరణ ఇతి ఏకవచనాన్తమ్। ఉభయత్రైవ సర్వ ఇతి కిర ఇతి చ। అత్ర చ సర్వ ఇత్యత్ర ప్రత్యయశ్లేషం వినా వచనశ్లేష ఏవ। 'దోషయుక్తః పదాదర్ధ' ఇత్యత్ర తు వచనశ్లేషం వినా ప్రత్యయశ్లేష ఏవేత్యతః పృథక్ శ్లేషద్వయమ్। అత్ర హి దోషయుక్త ఇత్యస్య పదాదిత్యత్రన్వయే పఞ్చమ్యాస్తసిప్రత్యయః। గ్రర్ధ ఇత్యన్వయే తు క్తప్రత్యయే ఉభయత్ర ఏకవచనమ్।

(వి, ట) లిఙ్గశ్లేషమాహ—వికసదిత్యాది। లిఙ్గద్వయేఽప్యైకరూప్యం తత్త్వమ్। తన్వ్యా వికసన్తీ నేత్రనీలాబ్జే స్తనద్వయీ చ తవ మోదం సదా దత్తామ్। ఉభయోర్విశేషణమాహ—లసదితి। నేత్రపక్షే—లసన్తీ తే తరలే చేతి సమాసే। తాదృశీ చ తే హారిణీ మనోహారిణీత్యర్థః। లసన్ తరలః హారమధ్యగః మణిర్యస్య తాదృశహారవతీ స్తనద్వయీ। అత్రాపి వచనశ్లేషసఙ్కరమాహ—అత్ర చేతి। అత్రాపీత్యర్థః। అత్ర లిఙ్గశ్లేషం వినా దత్తామిత్యత్ర వచనశ్లేషః। వచనశ్లేషం వినా లిఙ్గశ్లేషస్తు "హరిస్తన్నామ చాఘనుత్" ఇతి। అత్ర హరిస్తన్నామ్నో లిఙ్గభేదేఽపి అఘనుదిత్యైకరూప్యమ్। వచనం తు అభిన్నమ్।

(వి, ఠ) ప్రకృతిశ్లేషమాహ—అయమితి। రాజపుత్రే జాతే జ్యోతిర్విద ఉక్తిరియమ్। హృది వక్ష్యతీత్యన్వయః। జ్ఞేషు పణ్డితేషు శాస్త్రాణి వక్ష్యతి కథయిష్యతి। అమిత్రాణాం సామర్థ్యస్య ఛేత్తా। మిత్రాణాం సామర్థ్యస్య కర్తా_ జనకః।

(లో, ఉ) సర్వ ఏవ ఇత్యత్ర సర్వశబ్దో బహువచనాన్తః, ఏకవచనాన్తశ్చ। తేన సుధాకిరః ఇత్యస్య బహువచనాన్తస్య విశేషణత్వే విక్షేపార్థాత్ కృధాతోః క్విప్ప్రత్యయః। ఏకవచనాన్తస్య తు కప్రత్యయః।

(లో, ఊ) దత్తామితి—దాధాతోః పరస్మైపదే ద్వివచనాన్తః। ఆత్మనేపదే త్వేకవచనాన్తః। లసత్ తరలహారిణీతి పదం నేత్రనీలాబ్జవిశేషణత్వే ద్వివచనాన్తం స్తనద్వయ్యాస్త్వేకవచనాన్తం స్త్రీలిఙ్గమ్। వచనశ్లేషోఽపీత్యపిశబ్దాత్ న కేవలం లిఙ్గశ్లేషమాత్రమిత్యర్థః।

(లో, ఋ) వహివచ్యోరితి—హృదోఽధికరణత్వే వహిధాతుర్జ్ఞానార్థవాచీ। సామ-

---

పృథుకార్త్తస్వరపాత్రమిత్యాది।

అత్ర పదభఙ్గే విభక్తిసమాసయోరపి వైలక్షణ్యాత్పదశ్లేషో న తు ప్రకృతిశ్లేషః। (డ,ఋ)

ఏవమ్—

"నీతానామాకులీభావం లుబ్ధైర్భూరిశిలీముఖైః।
సదృశే వనవృద్ధానాం కమలానాం తదీక్షణే॥"

అత్ర లుబ్ధశిలీముఖాదిశబ్దానాం శ్లిష్టత్వేఽపి విభక్తేరభేదాత్ప్రకృతిశ్లేషః। అన్యథా సర్వత్ర పదశ్లేషప్రసఙ్గః। (ఢ, ౡ)

(వి, డ) పదశ్లేషమాహ—పృథుకేతి। న్యూనాధికవర్ణయోః పదయోర్మిలనాద్ అర్థద్వయేఽపి ఐక్యరూప్యం తత్త్వమ్। పృథుకార్త్తేత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్। అత్ర ప్రకృతిశ్లేషత్వం నిరస్యతి–అత్ర పదభఙ్గే ఇతి। విభక్తేర్వైలక్షణ్యమత్ర సమాసే లుప్తాయా బోధ్యమ్। యద్యపి న్యూనాధికేత్యాదిలక్షణవశాదేవ ప్రకృతిశ్లేషతో భేదసిద్ధిస్తథాపి ప్రకారాన్తరేణాపి తత్సిద్ధిర్దర్శితా। తథా చైతత్సకలవైలక్షణ్యవిశిష్టః పదశ్లేషః। ప్రకృతిమాత్రవైలక్షణ్యే తు ప్రకృతిశ్లేషః।

(వి, ఢ) తన్మాత్రవైలక్షణ్యే ప్రకృతిశ్లేషమప్యత్రాహ—ఏవం నీతానామితి। మధులుబ్ధైర్భ్రమరైర్నీలోత్పలభ్రమేణాకులీకృతయోః నాయికాయాః నేత్రయోః

వర్ణనమిదమ్। అత్ర కమలానామిత్యత్ర చార్థో గమ్యః। తథా చ వనేవృద్ధానాం వృద్ధమృగాణాం కమలానాం చ సదృశే తస్యా లోచనే। వనవృద్ధకమలనాయికాలోచనద్వయానాం విశేషణమాహ—నీతానామితి। భూరిశిలీముఖైరనేకబాణైః కరణభూతైః లుబ్ధకైర్వ్యాధైః కర్తృభిరాకులీభావం నీతా వనవృద్ధాః మృగాః, లుబ్ధైర్మధులుబ్ధైర్భూరిశిలీముఖైరనేక-మధుకరైరాకులీభావం నీతాని వనే జలే వృద్ధాని కమలాని చ। పరం తు నీలోత్పలభ్రమాన్నేత్రద్వయమితి విశేషః। 'అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇతి కోషః। అత్ర లుబ్ధశిలీముఖౌ ప్రకృతీ। అన్యథేతి। న్యూనాధిక ఇత్యాదిలక్షణాభావపక్షే ఇతి బోధ్యమ్।

ర్థ్యకృత్ చామిత్రసమ్బన్ధిత్వే ఛేదనార్థః కృన్తతి ఇతి ధాతోః। మిత్రసమ్బన్ధిత్వే కరణార్థః। విభక్త్యభేదేఽపి ప్రకృతిమాత్రస్య భేదాత్ ప్రకృతిశ్లేష ఏవ ఇత్యత ఆహ—ప్రకృత్యోరితి।

(లో, ఋ) పృథుకేత్యాది వ్యాఖ్యాతమేవ సన్దిగ్ధత్వస్య క్వచిదదోషకత్వకథనప్రస్తావే। అత్రేతి। అయమర్థః। విభక్త్యాదేరభిన్నత్వే హి ప్రకృతిమాత్రస్య భేదే ప్రకృతిశ్లేషత్వమేవోచితమ్। ఇహ తు విభక్తేః పృథ్వ్యాదిశబ్దేషు పృథుకాదిశబ్దేషు చ భిన్నతయా పదదోష ఏవ। విభక్త్యాదేరభేదేఽపి పదమాత్రస్య భేదాత్ప్రకృతిశ్లేష ఏవ ఇత్యాహ।

(లో, ౡ) ఏవం చేతి। కమలశబ్దస్య పదార్థత్వే లుబ్ధైర్లోభయుక్తైర్భూరిభిః శిలీముఖైర్భ్రమరైః। మృగవిశేషార్థత్వే లుబ్ధైర్లుబ్ధకైర్భూరిభిః పూర్ణభూతైః శిలీముఖైర్బాణైః। వనం జలం కాననం చ। విభక్తేః ప్రత్యయరూపాయాః సర్వత్ర వక్ష్యత్యాదౌ।

"సర్వస్వం హర సర్వస్య త్వం భవచ్ఛేదతత్పరః।

నయోపకారసామ్ముఖ్యమాయాసి తనువర్తనమ్॥" (ఐ, ఏ)

అత్ర "హర" ఇతి పక్షే శివసమ్బోధనమితి సుప్। పక్షే చ హృధాతోస్తిజితి విభక్తేః। ఏవం భవేత్యాదౌ। అస్య చ భేదస్య ప్రత్యయశ్లేషేణాపి గతార్థత్వే ప్రత్యయాన్తరాసాధ్యసుబన్తతిఙన్తగతత్వేన విచ్ఛిత్తివిశేషాశ్రయణాత్ పృథగుక్తిః। (త, ఐ)

"మహదే సురసన్ధం మే తమవ సమాసఙ్గమాగమాహరణే।

హర బహుసరణం తం చిత్తమోహమవసర ఉమే సహసా॥" (థ, ఓ)

(వి, ఐ) విభక్తిశ్లేషమాహ—సర్వస్వమితి। సుప్తిఙన్తత్వేన భేదేఽపి పదయోశ్చైక్యరూప్యం తత్త్వమ్। సర్వస్వమితి। శివభక్తస్తం ప్రతి దస్యోశ్చ పుత్రాదికం ప్రతి చోక్తిరియమ్। హే హర! త్వం సర్వస్య సర్వస్వమ్। భవస్య ఉత్పత్తేశ్ఛేదతత్పరశ్చ ముక్తిదత్వాత్। నయస్య నీతేః ఉపకారాన్తరస్య సామ్ముఖ్యం సమ్పవో యస్మాత్ తాదృశం తనువర్త్తనం శరీరస్థితిమ్ ఆయాసి ఆగచ్ఛసి ప్రాప్నోషీతి యావత్। దస్యుపక్షే–త్వం సర్వస్య సర్వస్వం హర। ఛేదతత్పరో భవ। ఉపకారస్య సామ్ముఖ్యమానుకూల్యం నయ అపనయ। ఆయాసి పరాయాసకారివర్త్తనం తను విస్తారయ।

(వి, త) అత్ర ఆయాసి ఇతి వినా సర్వత్ర లుప్తసుప్తిఙన్తత్వేఽపి ఆయాసి ఇత్యత్ర లుప్తాలుప్తద్వయాన్తత్వేఽపి చ పదయోరైకరూప్యం దర్శయతి— అత్ర చేతి। అస్య ప్రత్యయశ్లేషతో వైలక్షణ్యమాహ—అస్య చేతి।

ప్రత్యయాన్తరాసాధ్యేతి। స్వతుల్యత్వేన ప్రత్యయాన్తరమ్ అసాధ్యమ్ అబోధ్యం యయోః తాదృశౌ యౌ సుప్తిఙౌ తదన్తర్గతత్వేనాస్య శ్లేషస్య ఇత్యర్థః। విచ్ఛిత్తిర్వైచిత్ర్యమ్।

(వి, థ) భాషాశ్లేషమాహ—మహదే ఇతి। సంస్కృతపక్షే—హే మహదే హే ఉత్సవదాత్రి! హే ఉమే పార్వతి! ఆగమస్య వేదస్య ఆహరణే వశీకరణే మే మమ తం ప్రసిద్ధం సమాసఙ్గమ్ అవ రక్ష। మునిజనేషు ప్రసిద్ధం వేదాభ్యాసం మమ జనయేత్యర్థః। సమాసఙ్గం కీదృశం సురసన్ధం సురాణాం సన్ధం సమ్బన్ధికారకం, మమ సురత్వప్రాపకమిత్యర్థః। తథా తం ప్రసిద్ధం

చిత్తమోహమ్ అవసరేఽర్థాన్మరణరూపే సహసా హర నాశయ। కీదృశం చిత్తమోహం బహుసరణం నానావిధకార్యవిషయమ్। సృ గతౌ।

(లో, ఏ) సర్వస్వమితి। హే హర శమ్భో! త్వం సర్వస్య లోకస్య సర్వస్వం, త్వం కిమ్భూతః? భవస్య సంసారస్య ఛేదతత్పరః। ఆయాసి ఆయాసయుక్తం తనోర్దేహస్య వర్త్తనం వృత్తిముపకారసామ్ముఖ్యం నయ ప్రాపయ। దేహవృత్తిమాయాసరహితాం కుర్వితి భావః। పక్షే- త్వం సర్వస్య సర్వస్వం హర నాశయ। ఛేదే ఖణ్డనే తత్పరో భవ। ఉపకారాత్ సామ్ముఖ్యం నయ ఉపకారం మా కుర్వితి భావః। వర్త్తనం వృత్తిమ్ ఆయాసి ఆయాసయుక్తం తను విస్తారయ।

(లో, ఐ) విచ్ఛిత్తివిశేషః సహృదయానుభవసిద్ధః।

(లో, ఓ) "మహదే" ఇతి। సంస్కృతపక్షే—మహదే ఉత్సవదే! ఉమే! పార్వతి! మే మమ ఆగమాహరణే ఆగమానామాకలనే తం సమాసఙ్గమ్ ఆసక్తిమ్ అవ స్థిరీకుర్వితి భావః।

అత్ర సంస్కృతమహారాష్ట్ర్యోః।

పునస్త్రిధా సభఙ్గోఽథాభఙ్గస్తదుభయాత్మకః॥౧౫॥ (ఔ)

ఏతద్భేదత్రయం చోక్తభేదాష్టకే యథాసమ్భవం జ్ఞేయమ్।(ద)

యథా వా—

"యేన ధ్వస్తమనోభవేన బలిజిత్కాయః పురా స్త్రీకృతో
యశ్చోద్వృత్తభుజఙ్గహారవలయో గఙ్గాఞ్చ యోఽధారయత్।
యస్యాహుః శశిమచ్ఛిరోహర ఇతి స్తుత్యఞ్చ నామామరాః
పాయాత్స స్వయమన్ధకక్షయకరస్త్వాం సర్వదో మాధవః॥"

ప్రాకృతపక్షే—

మమ దేహి రసం ధర్మే తమోవశామాశాం గమాగమాద్ హర నః।
హరవధు శరణం త్వం చిత్తమోహోఽపసరతు మే సహసా॥" ఇతి సంస్కృతమ్।

తదర్థశ్చ–హే హరవధు! మమ ధర్మే రసం దేహి। గమాగమాత్ సంసారాత్ తమోవశామాశాం నోఽస్మాకం హర। త్వం మే శరణమ్। మమ చిత్తమోహః సహసాఽపసరతు।

(వి, ద) పునస్త్రిధేతి। అయమష్టవిధః శ్లేషాలఙ్కారస్త్రిధా భవతీత్యర్థః। కథమిత్యత్రాహ—సభఙ్గ ఇతి। తదుభయాత్మకః సభఙ్గాభఙ్గాత్మక ఇత్యర్థః। ఉక్తభేదాష్టక ఇతి। తత్ర పృథుకార్తే_త్యత్ర సభఙ్గః। "కిరణా" ఇత్యత్ర "సర్వ ఏవ సుధాకిర" ఇత్యత్రాభఙ్గః। మహదే ఇత్యత్ర చిత్తమోహమిత్యత్రాభఙ్గః। మహదే ఇత్యాదిషు సభఙ్గః, ఇత్యుభయాత్మకః।

(వి, ధ) శ్లోకాన్తరేఽపి త్రైవిధ్యం దర్శయతి—యేన ధ్వస్తమితి। త్వాం సర్వదా స ఉమాధవః సర్వదో మాధవశ్చ పాయాత్। తత్ర మాధవపక్షే, అభవేన అనుత్పత్తినా యేన అనః శకటం ధ్వస్తం నిత్యశరీరస్య తస్య రూపాన్తరేణావిర్భావమాత్రం, నతూత్పత్తిః। తథా యో బలిజిత్ బలిజేతా। యేన కాయః పురా మోహినీరూపేణ స్త్రీకృతః। ఏకత్రైవ నిత్యశరీరే ఆకారభేదప్రదర్శనమాత్రం, న తు శరీరభేద ఇతి భావః। యశ్చ ఉద్వృత్తస్య దుర్వృత్తరూప భుజఙ్గస్య అఘాసురస్య హన్తా। రవస్య నానాత్మకబ్రహ్మణో లయో లీనతా యత్ర తాదృశః। అగం గోవర్ధనం, కూర్మవరాహమూర్త్యా చ గాం పృథివీ చ యోఽధారయత్। శశిమథః రాహోః శిరోహర

సురైర్దేవైః సన్ధః సమాధానం యేనేతి సమాసఙ్గవిశేషణమ్। ఆగమాధ్యాసస్య స్వర్గహేతుత్వాద్ బహు బహులం సరణం ప్రసారో యస్య ఏవంభూతం చిత్తమోహం మనోనిష్ఠమ్ అజ్ఞానమ్, అవసరే, సహసా వేగేన హర అపనయ। (మహారాష్ట్రీయప్రాకృతపక్షే) చతుర్థ్యర్థే "మహద ఇతి షష్ఠీ। తేన—

"మహ్యం దేహి రసం ధర్మే తమోవశామాశాం గమాగమాద్ధర నః।

హరవధు! శరణం త్వం చిత్తమోహోఽపసరతు మే సహసా॥"

గమాగమో విద్యతే యత్ర తస్మాత్ గమాగమాత్ సంసారాదిత్యర్థః।

(లో, ఔ) ఏవం వర్ణాదిగతత్వేనాష్టవిధం శ్లేషముక్త్వా పునః ప్రకారాన్తరేణ త్రివిధమాహ— పునరితి।

అత్ర "యేన ధ్వస్త" ఇత్యాదౌ సభఙ్గశ్లేషః। "అన్ధక ఇత్యాదౌ అభఙ్గః। అనయోశ్చైకత్ర సమ్భవాత్ సభఙ్గాభఙ్గాత్మకో గ్రన్థగౌరవభయాత్ పృథగ్ నోదాహృతః। (ధ,అ)

ఇహ కేచిదాహుః—"సభఙ్గశ్లేష ఏవ శబ్దశ్లేషవిషయః।
యత్రోదాత్తాదిస్వరభేదాద్భిన్నప్రయత్నోచ్చార్యత్వేన భిన్నయోః శబ్దయోర్జతుకాష్ఠన్యాయేన శ్లేషః। (ఆ)

ఇతి స్తుత్యం నామ యస్యాఽమరా ఆహుః। స కీదృశః ? స్వయమన్ధకవంశక్షయకరః నివాసకరః। క్షి నివాసగత్యోః ఇతి ధాతోః। ఉమాధవపక్షే—ధ్వస్తమనోభవేన ధ్వస్తో దలితో మనోభవో కామో యస్మాత్। యేన వలిజితో విష్ణోః కాయః పురస్య త్రిపురాసురస్య నాశకాస్త్రీకృతః, త్రిపురవధే విష్ణోః కాయస్య శరీకృతత్వాత్। యశ్చోద్వృత్తభుజఙ్గరూపో హారః వలయశ్చ కఙ్కణః యస్య తాదృశః, గ్ఙాం చ యో మౌలౌ అధారయత్। యస్య శిరః శశిమత్ చన్ద్రయుక్తమ్। హర ఇతి స్తుత్యం నామ చామరా ఆహుః। స కీదృశః—స్వయమన్ధకాసురస్య నాశకరః। అత్ర త్రితయసత్త్వం దర్శయతి—అత్రేతి। ఏకైకశ్లోకే ఏకైకార్థప్రదర్శనస్య బీజమాహ—గ్రన్థేతి।

(లో, అ) హరపక్షే—మనోభవః కామః। బలిజిత్ విష్ణుః, తస్య కాయః పురా దైత్యార్థమస్త్రీకృతః। ఉద్వృత్తా అతివర్తులాకారా భుజఙ్గా ఏవ హారా వలయాశ్చ యస్య। గఙ్గాం త్రిపథగామ్। శశీ విద్యతే యత్ర తత్ శశిమత్। అన్ధకదైత్యస్య క్షయో నాశః, తత్కరః సర్వదా ఉమాధవః గౌరీపతిః। హరిపక్షే-యేన అనః శకటం ధ్వస్తమ్। అభవేన చిద్రూపేణ। ఆత్మన ఏవ కాయః పురా పూర్వమ్ అమృతాహరణకాలేఽసురమోహనార్థ స్త్రీరూపః కృతః। ఉద్వృత్తః ఉద్ధతో భుజఙ్గః కాలియః తం హన్తీతి। రవే నాదరూపే బ్రహ్మణి లయో యస్య। అగం పర్వతం గోవర్ద్ధనాఖ్యం గాం పృథ్వీం చ। శశినం మథ్నాతి ఇతి శశిమద్రాహుః తస్య శిరోహరః। అన్ధకానామ్ అన్ధకవంశీయానాం క్షయో నివాసో ద్వారకాపురసమ్బన్ధీ తత్కరః। సర్వం దదాతి ఇతి సర్వదః। మాధవః శ్రీపతిః। సభఙ్గః పదభఙ్గే అర్థప్రత్యయాత్। అనయోః సభఙ్గాభఙ్గరూపయోః శ్లేషయోరేకశ్లోకే।

(లో, ఆ) సమ్ప్రతి సభఙ్గ ఏవ శబ్దశ్లేషవిషయః; అభఙ్గస్త్వర్థశ్లేష ఇతి స్వీకుర్వతాం పక్షమనూద్య దూషయతి—ఇహేత్యాది। ఆహురిత్యస్య దూరస్థేనోపపత్తేరితీతి శబ్దేనాన్వయః। సభఙ్గః వర్ణవ్యూహేషు భఙ్గేన యుతః, తద్భావాత్మకేన భిన్నపదేన వా సహితః। శబ్దశ్లేషవిషయః శబ్దద్వైధభిన్ననిర్వ్యూఢార్థద్వైవిధ్యాదిత్యర్థః। ఉదాత్తాదీతి—ఉచ్చైరుదాత్తః। నీచైరనుదాత్తః। ఆదిశబ్దాత్తదన్తర్గతానామనునాసికాదీనాం కాకుభేదానాం చోపసఙ్గ్రహః। భిన్నప్రయత్నోచ్చార్యత్వేన ప్రయత్నభేదేన ఉచ్చారణం వినా ఉదాత్తాదిభేదాభావాత్। ఏతేన తత్కార్యేణాతిభేదశ్చాభిప్రేతః। యథా—

"సారసవత్తా విహతా న బకా విలసన్తి చరతి నో కఙ్కః।

సరసీవ కీర్త్తిశేషం గతవతి భువి విక్రమాదిత్యే॥" ఇతి

అత్ర హి రాజపక్షే సా, ఇతి, క్రమ్ ఇతి। సరఃపక్షే నేతీత్యత్ర తు సా నాస్తి।

అభఙ్గస్తు అర్థశ్లేష ఏవ, యత్ర స్వరాభేదాదభిన్నప్రయత్నోచ్చార్య్యతయా శబ్దాభేదాదర్థయోరేకవృన్తగతఫలద్వయన్యాయేన శ్లేషః; (ఇ)

యో హి యదాశ్రితః స తదలఙ్కార ఏవ। అలఙ్కార్య్యాలఙ్కరణభావస్య లోకవదాశ్రయాశ్రయిభావేనోపపత్తేరితి।" (న. ఈ)*

తదన్యే న మన్యన్తే-తథా హ్యత్ర ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యదోషగుణాలఙ్కారాణాం

(వి, న) సభఙ్గత్వే శబ్దశ్లేషత్వబీజమాహ—యత్రేతి। సభఙ్గశ్లేషస్థలే కావ్యేఽపి స్వరభేదగణనమితి తన్మతమ్। తతశ్చ భిన్నప్రయత్నోచ్చార్య్యత్వేనైవ పృథక్ పృథక్ శబ్దభేదః। కేవలం విభిన్నత్వేన ప్రతీయమానయోరపి అత్యన్తసన్నిధానరూప ఏవ జతుకాష్ఠయోరివ శ్లేష ఇత్యర్థః। అభఙ్గశ్లేషస్త్వర్థశ్లేష ఇత్యాహ—అభఙ్గస్త్వితి। తదర్థశ్లేషత్వే బీజమాహ—యత్రేతి। అభిన్నప్రయత్నోచ్చార్య్యత్వేన శబ్దభేదాభావాద్ ఏకవృన్తలగ్నఫలద్వయవదేవశబ్దలగ్నార్థయోరేవ శ్లిష్టత్వమిత్యర్థః। తావతైవ కథమర్థాలఙ్కరత్వమ్ ఇత్యత్రాహ—యో హి యదాశ్రయ ఇతి। సభఙ్గత్వే శబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వాత్తత్ర శ్లేషః శబ్దాశ్రితః। ఏకదేశాశ్రితయోరర్థయోరేవ చ శ్లిష్టత్వాదర్థాశ్రితస్తత్ర శ్లేష ఇత్యర్థః।

(వి, ప) తదన్యే ఇతి। కావ్యప్రకాశకారాదయస్తదనుయాయినో వయచ్చ ఇత్యర్థః।

జతుకాష్ఠన్యాయేనేతి। యథా కాష్ఠయోర్భిన్నయోరప్యుపాయవశేన జడీకృతయోరేకతా తథాభిన్నయోః పదయోః శబ్దయోరేకత్ర వర్ణవ్యూహే సన్నివేశః।

(లో, ఇ) అర్థశ్లేష ఏవ శబ్దస్వరూపవిపర్యాసాభావేఽప్యర్థస్య ద్విధాత్మకత్వాదిత్యర్థః। యత్రేతి। యథా ఏకస్మిన్నేవ వృన్తే ఫలద్వయం తథా ఏకస్మిన్నేవ శబ్దేఽర్థద్వయసంసర్గః।

(లో, ఈ) యో హీతి। యథా లోకే భుజాశ్రితో భుజస్థాలఙ్కారః కణ్ఠాశ్రితః కణ్ఠస్య తథాసౌ శబ్దాశ్రిత ఇతి భావః। లోకవదితి। లోకే ఆశ్రయాశ్రయిభావేన ఏవ వ్యపదేశః, యథా రాజపురుషః। యద్వా ఉపపత్తేరుపాదానాద్ వ్యవహరణాదితి యావత్।

(లో, ఉ) సిద్ధాన్తమాహ—తద్ ఉక్తప్రకారం పూర్వేషాం మతమ్, అన్యేఽభియుక్తా న

---

*అలఙ్కారసర్వస్వకారాదిమతం దూషయితుముత్థాపయతి—ఇహ కేచిదితి। జతుసంయోగాత్ పూర్వం కాష్ఠం స్థితమ్। పశ్చాద్ జతుసంయోగేన జతుకాష్ఠయోర్యథా శ్లేషః, తథా భిన్నప్రయత్నోచ్చార్యతయా భిన్నయోః శబ్దయోః శ్లేషః సభఙ్గః। అయం చ శబ్దవిషయత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః। ఏకస్మిన్ వృన్తే యథా ఫలద్వయం వర్తతే తథా ఏకస్మిన్ శబ్దే అర్థద్వయమితి శబ్దస్య భేదాభావాదభఙ్గః శ్లేషః। అయం చ అర్థాశ్రయత్వాదర్థాలఙ్కార ఇత్యర్థః—అలఙ్కార్యేతి। లోకే అలఙ్కారః కటకకుణ్డలాదిర్యత్రావయవే వర్తతే సోఽవయవోఽలఙ్కార్యః। తదవయవస్య తు సోఽలఙ్కారః ఏవం యోఽలఙ్కారో యదాశ్రయః స తదలఙ్కారః। యథా కుణ్డలం కర్ణస్య, వలయో హస్తస్యేత్యాది। తద్వత్ శబ్దాశ్రితః శబ్దాలఙ్కారః, అర్థాశ్రితోఽర్థాలఙ్కార ఇతి భావః।

శబ్దార్థగతత్వేన వ్యవస్థితేరన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వేన నియమనాద్ ఇతి। (ప, ఉ)

నచ "అన్ధకక్షయ" ఇత్యాదౌ శబ్దాభేదః। "అర్థభేదేన శబ్దభేద" ఇతి దర్శనాత్। (ఫ, ఊ)

కిఞ్చాత్ర శబ్దస్యైవ ముఖ్యతయా వైచిత్ర్యబోధోపాయత్వేన కవిప్రతిభయోట్టఙ్కనాత్ శబ్దాలఙ్కారత్వమేవ। విసదృశశబ్దద్వయస్య బన్ధే చైవంవిధస్య వైచిత్ర్యస్యాభావాద్

తథా హ్యత్రేతి। అత్రాలఙ్కారశాస్త్రే శబ్దశక్తిమూలవ్యఙ్గ్యత్వే ధ్వనిగుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోః శబ్దగతత్వవ్యవహారః। అర్థశక్తిమూలత్వే తు అర్థగతత్వేన దోషాదీనాం తు శబ్దార్థాన్వయాద్యవిధానం స్ఫుటమేవ। తథా చ నానార్థాభఙ్గశబ్దస్యాపి శ్లేషేణాన్వయవ్యతిరేకానువిధానాత్ తత్రాపి శబ్దశ్లేషత్వమేవ ఇతి భావః।

(వి, ఫ) మతవిశేషే తు యత్ర నానార్థస్థలేఽపి శబ్దభేదస్తథా చ తత్రాపి శ్లిష్టానేకశబ్దకృతః శబ్దాలఙ్కారస్తన్మతే నిర్బాధ ఏవేతి తన్మతం దర్శయతి—న చాన్ధక ఇతి। న చ శబ్దాభేద ఇత్యన్వయః। తత్ర హేతుమాహ—అర్థభేదేనేతి। ఘటపటరూపార్థభేదేన ఘటపటశబ్దభేదనాదిత్యర్థః। తథా చైతద్ దృష్టాన్తేనైవార్థభేదస్య శబ్దభేదవ్యాప్యత్వసిద్ధిరితి భావః। న చ తత్కథం నానార్థకశబ్దాః శ్రూయన్తే ఇతి వాచ్యమ్–ఏకప్రయత్నోచ్చార్యత్వదోషేణ భేదాగ్రహాత్।

(వి, బ) నను సభఙ్గశ్లేషస్థలేఽర్థభేదాత్ త్వదభిమతస్వరభేదదృష్టాన్తేన అభఙ్గానేకశబ్దానామర్థభేదాత్ స్వరభేద ఏవ స్యాత్। తథా చ స్వరభేదవైలక్షణ్యాగ్రహే కథం భేదాగ్రహః స్యాదతోఽర్థభేదస్య శబ్దభేదవ్యాప్తిరప్రయోజికైవ ఇత్యత ఏకప్రయత్నేన నానాశబ్దోచ్చారణమిత్యత ఆహ—కిఞ్చేతి। శబ్దస్యైవ ముఖ్యతయా వైచిత్ర్యోపాయత్వేన కవిప్రతిభయోట్టఙ్కనాద్ విషయీకరణాదిత్యర్థః। నను అన్ధకాద్యఖణ్డశబ్దస్య ముఖ్యత్వే కిం ప్రమాణమిత్యత ఆహ—విసదృశశబ్దద్వయస్యేతి। నహి హరిణశబ్దస్థలే తదర్థకేన్ద్రాదిశబ్దప్రయోగే హరి

మన్యన్తే న స్వీకుర్వన్తి। కుతో న మన్యన్తే తత్ర హేతుమాహ—తథాహీతి। అత్ర అలఙ్కారప్రస్తావే యేషాం ద్వన్ద్వార్థానాం శబ్దానాం పర్యాయన్తరేణ ప్రతిపాదనేఽపి న క్షతిస్త ఏవార్థగతాః। యేషాం న తు తథా తే శబ్దగతా ఏవేతి నియమనాత్ ప్రాచీనైరలఙ్కారకారైరితి శేషః।

(లో, ఊ) నచ తన్నియమనమాత్రేణాభఙ్గస్య శబ్దశ్లేషత్వం, శబ్దభేదాదపి ఇత్యాహ—నచేతి। హేతుమాహ—అర్థభేదేనేతి। దర్శనాద్ యుష్మాభిరేవ సిద్ధాన్తాత్ ప్రమాణీకృతాదితి శేషః।

(లో, ఋ) యేఽప్యాహుర్యో యదాశ్రితః స తదలఙ్కార ఇతి తన్మతేఽప్యత్ర వైచిత్ర్యస్య శబ్దనిష్ఠత్వాచ్ఛబ్దాలఙ్కారత్వమిత్యాహ—కిఞ్చేతి। వైచిత్ర్యం లోకోత్తరవిచ్ఛిత్తిరలఙ్కారరూపా। ప్రతిభా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రజ్ఞా। ఉట్టఙ్కనాత్ ఉల్లేఖనాత్। అత్ర హేతుమాహ—విసదృశేతి। విసదృశమసమానశ్రుతికమ్। యథా అన్ధకక్షయకర ఇత్యత్ర క్షయశబ్దస్థానే

వైచిత్ర్యస్యైవ చాలఙ్కారత్వాత్। అర్థముఖప్రేక్షితయా చార్థాలఙ్కారత్వేఽనుప్రాసాదీనామపి రసాదిపరత్వేనార్థముఖప్రేక్షితయార్థా-లఙ్కారత్వప్రసఙ్గః। (బ, ఋ) +

శబ్దస్యాభిన్నప్రయత్నోచ్చార్యత్వేనార్థాలఙ్కారత్వే "ప్రతికూలతాముపగతే హి విధౌ" ఇత్యాదౌ శబ్దభేదేఽప్యర్థాలఙ్కారత్వం తవాపి ప్రసజ్యతీత్యుభయత్రాపి శబ్దాలఙ్కారత్వమేవ। (భ, ఋ)

యత్ర తు శబ్దపరివర్తనేఽపి న శ్లేషత్వఖణ్డనా, తత్ర

"స్తోకేనోన్నతిమాయాతి స్తోకేనాయాత్యధోగతిమ్।

నౌమీత్యత్రేవ విష్ణ్విన్ద్రౌ నౌమీత్యత్రాపి శ్లేషరూపవైచిత్ర్యాననుభవ ఇత్యర్థః। నన్వర్థముఖప్రేక్షిత్వాద్ అభఙ్గశ్లేషస్యాఽర్థాలఙ్కారత్వముచ్యతే ఇత్యత ఆహ—అర్థముఖేతి। అనుప్రాసాదీనామిత్యాదిపదాత్ సభఙ్గశ్లేషవక్రోక్త్యాదిపరిగ్రహః। రసాదిపరత్వేనేతి। రసనిష్ఠగుణార్థకత్వేనైవ రసపరత్వం బోధ్యమ్। ఆదిపదాత్ లాటానుప్రాసే వాచ్యార్థముఖప్రేక్షిత్వమేవ బోధ్యమ్।

(వి, భ) అభిన్నప్రయత్నోచ్చార్యత్వేనార్థాలఙ్కారత్వస్య తదుక్తస్య శబ్దాలఙ్కారతయా నిర్వివాదే వర్ణశ్లేషవర్ణానుప్రాసేఽపి అతిప్రసక్తిమాహ—ప్రతికూలతామితి। ఉభయత్రాపి ఇతి। సభఙ్గాభఙ్గయోరిత్యర్థః।

(వి, మ) నన్వేవమర్థశ్లేషాలఙ్కారోచ్ఛేదప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ—యత్ర త్వితి। తమేవ

వినాశనివాసరూపకశబ్దద్వయమ్। అస్య చ వైచిత్ర్యస్యార్థానుసన్ధానమన్తరేణానుపలబ్ధేరర్థాలఙ్కారత్వమస్తీ-త్యాశఙ్క్యాహ—అర్థేతి। అర్థముఖప్రేక్షిత్వమర్థానుసన్ధానే వైచిత్ర్యయోగః। తథా సతి అలఙ్కారాన్తరేఽతిప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ—అనుప్రాసాదీనామితి। అయమర్థః—అనుప్రాసాదీనామపి హి రసాదిపరత్వాభావే వృత్తివిరోధాత్। రసాదిరూపస్యార్థస్య తదభివ్యఞ్జకస్య విభావాదిరూపస్యార్థస్య వాఽనుసన్ధానమస్త్యేవేతి తేపి కథం శబ్దాలఙ్కారమధ్యే యుష్మాభిరపి గణ్యన్త ఇతి।

(లో, బ్రూ) యత్ పునరుక్తం శబ్దస్యైకప్రయత్నోచ్చార్యత్వేఽర్థాలఙ్కారత్వమితి తథాప్యవ్యాప్తిదోష ఇత్యాహ—శబ్దస్యేతి। ప్రతికూలతామిత్యాదౌ విధావిత్యత్ర ఇకారోకారయోరౌకారరూపత్వేనాభిన్నప్రయత్నోచ్చార్యత్వం తత్ శబ్దభేదేన శబ్దశ్లేషమఙ్గీకుర్వతః। ఉభయత్ర "యేన ధ్వస్త" ఇత్యాదౌ "అన్ధకక్షయ" ఇత్యాదౌ చ।

+ న హి ద్వ్యర్థప్రతీతిం వినా శ్లేషస్య చమత్కారిత్వం సమ్భవో వా భవతి। తతః శ్లేషోఽర్థముఖమపేక్షతే। అతోఽర్థాలఙ్కారత్వం శ్లేషస్యేతి మతం దూషయతి। అనుప్రాసో హి రసాదివ్యఞ్జకం స్వరూపమపేక్షతే। అనుప్రాసపదస్య "రసాద్యనుగతః ప్రకృష్టో న్యాస" ఇతి వ్యుత్పత్తేః। అర్థజ్ఞానమన్తరా రసాదిబోధో నైవ సమ్భవతీతి అనుప్రాసస్యాప్యర్థముఖాపేక్షా। అర్థముఖప్రేక్షితయా అర్థాలఙ్కారత్వే అనుప్రాసస్యాపి అర్థాలఙ్కారత్వం ప్రసజ్యతి। పరమనుప్రాసాదయః శబ్దాలఙ్కారమధ్యే గణ్యన్తే సర్వైరితి భావః।

అహెూ సుసదృశీ వృత్తిస్తులాకోటేః ఖలస్య చ॥"

ఇత్యాదావర్థశ్లేషః। (మ, లృ)

అస్య చాలఙ్కారాన్తరవివిక్తవిషయతాయా అసమ్భవాద్ విద్యమానేష్వలఙ్కారాన్తరేష్వపవాదత్వేన తద్బాధకత్వాత్ తత్రప్రతిభోత్పత్తిహేతుత్వమితి కేచిత్। (య, ఏ) x

---

విషయమాహ—తత్ర స్తోకేనేతి। అహెూ తులాయా మానతులాయాః కోటేరగ్రభాగస్య ఖలస్య చ సుసదృశీ వృత్తిర్యతః స్తోకేనేత్యాది। స్తోకేన గుఞ్జాద్యల్పవస్తునా, పక్షే స్తోకేనాఽల్పప్రశంసనేనాఽల్పనిన్దనేన చ। అత్రోన్నత్యధోగత్యర్థకపదాన్తరదానేఽపి నార్థశ్లేషత్వఖణ్డనా।

(వి, య) ఇదానీ శ్లేషస్య అలఙ్కారాన్తరాసఙ్కీర్ణవిషయాభావాద్ అలఙ్కారాన్తరస్య చ శ్లేషాసఙ్కీర్ణవిషయసత్త్వాత్ సామాన్యమలఙ్కారాన్తరమపవాదత్వేన బాధిత్వా శ్లేష ఏవాలఙ్కారః అలఙ్కారాన్తరం తు తత్ సఙ్కీర్ణ తద్గ్రాహకమేవేతి కేచిదాహుః। తన్మతం దర్శయతి—అస్యేతి। తత్రప్రతిభోత్పత్తిహేతుత్వమితి—తత్రప్రతిభా, అలఙ్కారాన్తరవిషయిణీ ప్రతిభా తస్యా ఏవోత్పత్తిహేతుత్వమస్య శ్లేషస్య తద్విషయబోధకత్వమిత్యర్థః। శబ్దశ్లేషేణ శ్లేషాలఙ్కారవిషయప్రతిభైవ జన్యత ఇత్యర్థః। నతు అలఙ్కారాన్తరవిషయప్రతిభా ఇత్యర్థః। తథా చాలఙ్కారాన్తరసంకరే శ్లేష ఏవాలఙ్కార ఇత్యర్థః।

(లో, లౄ) తత్ క్వ ను పునరర్థశ్లేష ఇత్యాహ—యత్ర హీతి। శబ్దస్య పరివర్తనే పర్యాయాన్తరేణ ప్రతిపాదనే। సువర్ణాదిగౌరవప్రకర్షాపకర్షసూచికా తులాకోటిః। అత్ర స్తోకాదిస్థానే స్వల్పాదిపదనివేశేఽపి న ద్వ్యర్థతాహానిః।

(లో, ఏ) ఏష చ నియమాదలఙ్కారాణాం విచ్ఛిత్తిమాదాయైవ సమ్భవతీత్యేతద్విషయే విద్యమానానామలఙ్కారాణాం బాధ ఇతి యే మన్యన్తే తేషాం పక్షముపన్యస్య దూషయతి—అస్య చేతి। విద్యమానేష్వేతద్విషయేషు। తద్బాధకత్వాత్। తేషామలఙ్కారాణాం బాధకత్వాదవకాశాన్తరాభావేన తద్వ్యపదేశం బాధిత్వా ముఖ్యత్వేన వ్యపదేష్టుం యోగ్యత్వాత్। అస్య చ హేతురపవాదత్వేనేతి। తేషామలఙ్కారాణాం ప్రతిభాబుద్ధిస్త్వితా ఉత్పత్తిహేతురస్యేతి తత్రప్రతిభోత్పత్తిహేతుః।

× బహువ్యాపకం సామాన్యమల్పవ్యాపకో విశేష ఇతి న్యాయాత్ శ్లేషస్య అలఙ్కారాన్తరవివిక్తవిషయతాయా అభావాత్ శ్లేషో విశేషః అలఙ్కారాన్తరాణి తు సామాన్యాని। "సామాన్యశాస్త్రతో నూనం విశేషో బలవాన్ భవేత్" ఇతి న్యాయాత్ శ్లేషస్తావదలఙ్కారాన్తరాణాం బాధకః। "యేన నాప్రాప్తే యస్యారమ్భః స తస్య బాధకో భవతి" ఇతి న్యాయాదపి శ్లేషోఽలఙ్కారాన్తరాణాం బాధకః। తత్రప్రతిభోత్పత్తిహేతుత్వమితి। తస్య అలఙ్కారాన్తరస్య ప్రతిభా ఆభానమాత్రం తస్యా ఉత్పత్తౌ హేతుర్హేతుభూత ఇత్యర్థః। అలఙ్కారాన్తరాణాం ప్రతిభామాత్రముత్పాదయతి న తు తత్కృతం చమత్కారమితి భావః। కేచిత్ తస్య

అలఙ్కారాన్తరస్య ప్రతిభా బుద్ధిస్థితం జ్ఞానమాత్రం న తు స్వస్మిన్ విశ్రాన్తిధామతయా చమత్కారిత్వమ్। సా ఉత్పత్తిహేతురస్య శ్లేషస్యేతి విగ్రహమాహుః।

ఇత్థమత్ర విచార్యతే—సమాసోక్త్యప్రస్తుతప్రశంసాదౌ ద్వితీయార్థస్యానభిధేయతయా నాస్య గన్ధోఽపి। (ర, ఐ)

(వి, ర) తన్మతేఽపి సకలాలఙ్కారసంకరే శ్లేషో న బాధకః, కిన్తు కతిపయాలఙ్కారసంకరే ఏవేతి నిష్కర్షం ప్రతిపాదయితుమాహ—ఇత్థమత్రేతి। తత్ర సమాసోక్త్యప్రస్తుతప్రశంసాసఙ్కీర్ణస్య శ్లేషస్య తద్ద్వయబాధకప్రసక్తిరేవ నాస్తి ఇత్యాహ—సమాసోక్తీతి। ప్రస్తుతకథనేనాఽప్రస్తుతవ్యఞ్జనం సమాసోక్తిః। క్వచిత్ శ్లేషసఙ్కీర్ణా సా। యథా—

"అనురాగవతీ సన్ధ్యా దివసస్తత్పురఃసరః।

అహో దైవగతిశ్చిత్రా తథాపి న సమాగమః॥"

ఇత్యత్ర ప్రకృతదివసపురఃసరసన్ధ్యాకథనాదప్రకృతనాయకపురఃసరనాయికాప్రతీతౌ రక్తిమానురాగోభయార్థ-కానురాగపదశ్లేషసంకరః। అప్రస్తుతకథనేన ప్రస్తుతవ్యఞ్జనం చాప్రస్తుతప్రశంసా; సా చ క్వచిత్ శ్లేషసఙ్కీర్ణాపి భవతి। యథా—

"సతతం యా మధ్యస్థా కథయతి యష్టిః ప్రతిష్ఠితాసీతి।

పుష్కరిణీ నైవ తదుచితం పూర్ణాయత్తామధో నయసి॥"

ఇత్యత్ర జనైః యష్టిప్లావనాత్ప్రాకరణికపుష్కరిణీకథనేన ప్రాకరణికప్రతిష్ఠాగాయకజనతిరస్కారక-సమ్పత్తిమజ్జనప్రతీతౌ మధ్యస్థాదిపదశ్లేషసంకరః।

ఏతదుభయత్ర శ్లేషాలఙ్కారప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యత ఆహ—నాస్య గన్ధోఽపీతి। అత్ర హేతుమాహ—ద్వితీయార్థస్యేతి। అనయోర్ద్వితీయార్థస్య వ్యఙ్గ్యత్వాదేవ। అర్థద్వయస్య వాచ్యత్వ ఏవ శ్లేషాలఙ్కారః; అప్రస్తుతప్రశంసాదౌ ఇత్యాదిపదాదుపమాధ్వనిపరిగ్రహః, యథా దుర్గాలఙ్ఘితేత్యాదౌ।

(లో, ఐ) ఇత్థమితి వక్ష్యమాణస్య బుద్ధిస్థితయా ఇదమా పరామర్శః। అత్రేత్థమనన్తరోక్తమ్। కేషాఞ్చిత్ పూర్వపక్షిణాం మతే సమాసోక్తిర్యథా—

"ఉపోఢరాగేణ విలోలతారకం, తథా గృహీతం శశినా నిశాముఖమ్।

యథా సమస్తం తిమిరాంశుకం తయా పురోఽపి రాగాద్ గలితం న లక్షితమ్॥"

అప్రస్తుతప్రశంసా యథా—

"ఏణాలం సమ్భ్రమేణ త్యజ గవయ! భయం సైరిభ! స్వైరమాస్స్వ

క్షోభం మా యాస్తరక్షో! విహర గిరిదరీం స్వేచ్ఛయైవాచ్ఛభల్ల!

పారీన్ద్రః పారదృశ్వా నిఖిలవనభువః కేవలం మోదతేఽసా

మాద్యత్కుమ్భీన్ద్రకుమ్భస్థలగలితఘనస్థూలముక్తాఫలౌఘైః॥"

ఆదిశబ్దేన పర్యాయోక్త్యాదిః। ద్వితీయార్థః ప్రకృతాఽప్రకృతో వా యథా నాయకవ్యవహారాదిః। అనభిధేయతయా అభిధాయాః ప్రకృతబోధనేన విరమాద్ అస్య శ్లేషస్య।

"విద్వన్మానసహంస" ఇత్యాదౌ శ్లేషగర్భే రూపకేఽపి మానసశబ్దస్య చిత్తసరోరూపోభయార్థత్వేఽపి రూపకేణ శ్లేషో బాధ్యతే, సరోరూపస్యైవార్థస్య విశ్రాన్తి ధామతయా ప్రాధాన్యాత్। శ్లేషే హ్యర్థద్వయస్యాపి సమకక్షత్వమ్। (ల, ఓ)

"సన్నిహితబాలాన్ధకారా భాస్వన్మూర్త్తిశ్చ" ఇత్యాదౌ విరోధాభాసేఽపి విరుద్ధార్థస్య ప్రతిభాతమాత్రస్య ప్రరోహాభావాన్న శ్లేషః। (వ, ఔ) *

(వి, ల) పూర్వోక్తే శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకేఽపి న శ్లేషాలఙ్కారప్రసక్తిరిత్యాహ—విద్వన్మానసేతి। విదుషాం మన ఏవ మానసం సరస్తత్ర హంసేతి రాజ్ఞః సమ్బోధనమ్। అత్ర రూపకస్య శ్లేషబాధకత్వే హేతుమాహ—సరోరూపస్యేతి। విశ్రాన్తిధామతా పర్యన్తికప్రతీతివిషయతా, హంసాశ్రయత్వేన న తద్రూపకస్యైవ తథాత్వాత్। ఉభయత్రైవ విశ్రాన్తిసత్త్వే ఏవ శ్లేషప్రసక్తిః। యథా "పృథుకార్త్తస్వరపాత్రమ్" ఇత్యత్ర సదనద్వయవిశేషణయోః శ్లిష్టార్థయోః విశ్రాన్తిస్తదాహ—శ్లేషే హీతి।

(వి, వ) శ్లిష్టవిరోధాభాసేఽపి న శ్లేషాలఙ్కారప్రసక్తిరిత్యాహ—సన్నిహితేతి। నాయికా భాస్వన్మూర్త్తిర్దీప్యమానమూర్త్తిః సన్నిహితబాలరూపాన్ధకారా చ మోహజనకత్వేన। బాలస్యాన్ధకారత్వరూపణమ్। అత్ర భాస్వన్మూర్త్తేః సూర్య్యబిమ్బస్యాల్పాన్ధకారసాన్నిధ్యం బాలపదభాస్వత్పదశ్లేషాదుపస్థితం విరుద్ధతయాఽఽభాసతే। అత్ర శ్లేషాలఙ్కారాప్రసక్తిబీజమాహ—విరుద్ధార్థస్యేతి। ప్రతిభాతమాత్రస్య ఉపస్థితమాత్రస్య ఇత్యర్థః। ప్రరోహాభావాద్ అన్వయబోధాభావాత్। నహి అన్ధకారసన్నిహితసూర్య్యమూర్త్తిర్నాయికా న వాఽన్ధకారసాన్నిధ్యం సూర్య్యవిమ్బస్య ఇతి బాధస్యాపి ఉపస్థితిమాత్రేణ ఏవ విరోధాభాసాలఙ్కారతా శ్లేషస్య తు శ్లిష్టార్థస్యాన్వయే సత్యేవ అలఙ్కారతా విరోధాభాసవత్ శ్లేషాభాసాలఙ్కారానభ్యుగమాత్।

(లో, ఓ) శ్లేషో బాధ్యతే—శ్లేషవ్యపదేశమనూద్యాత్మనా వ్యపదేశః కార్యతే। విశ్రాన్తిధామతా చిత్తరూపార్థానువాదేన విధేయత్వాలాభాత్। ఇహ హి చిత్తాదికమవచ్ఛాదితస్వరూపం సరోవరాదిరూపత్వమాపద్యతే। అతఏవాత్ర "రాజనారాయణం లక్ష్మీః సమాలిఙ్గతి నిర్భరమ్" ఇత్యత్ర రాజ్ఞో నారాయణత్వోచితలక్ష్మీసమాలిఙ్గనం వర్ణ్యతే। తథా "ముఖచన్ద్రః ప్రకాశతే" ఇత్యత్ర ముఖం చన్ద్రరూపతామాపద్యత ఇత్యుపరచితచన్ద్రధర్మస్య తత్ర వర్ణనమ్।

సమకక్షత్వం న ఖలు రూపకవద్ ఏకస్య గౌణతాఽన్యస్య ప్రాధాన్యమ్। స్వస్వసామగ్రీవశేన పృథక్పృథక్స్వస్వార్థబోధనేనోపక్షేపాత్। యథా—"హృదిక్షేషు వక్ష్యతి" ఇత్యాదౌ వహనవచనయోః తథా "పృథుకార్తస్వర" ఇత్యాదౌ పృథుకాదీనామ్।

(లో, ఔ) బాలః క్షుద్రః కేశశ్చ। భాస్వతః సూర్యస్య, భాస్వతః కాన్తిమతోఽపివా సూర్యమూర్తౌ అన్ధకారస్య సన్నిధానాభావాద్ విరోధాభాసః। యథా భాసనం న తథా విశ్రాన్తిప్రరోహః।

---

* సన్నిహితో బాలరూపోఽన్ధకారో యస్యాం సా। భాస్వతీ మూర్తిర్యస్యాః సా। ప్రతిభా-

---

ఏవం పునరుక్తవదాభాసేఽపి। (శ)

తేన "యేన ధ్వస్త" ఇత్యాదౌ ప్రాకరణికయోర్నీతానామిత్యాదావప్రాకరణికయోరేక-ధర్మాభిసమ్బన్ధాత్తుల్యయోగితాయామ్। (ష,అ)

"స్వేచ్ఛోపజాతవిషయోఽపి న యాతి వక్తుం

దేహీతి మార్గణశతైశ్చ దదాతి దుఃఖమ్।

మోహాత్సముత్క్షిపతి జీవనమప్యకాణ్డే

కష్టం ప్రసూనవిశిఖః ప్రభురల్పబుద్ధిః॥"

(వి,శ) ఏవం పునరుక్తేతి—న హి భుజఙ్గకుణ్డలిశబ్దయోః ఏకార్థత్వబోధః పర్యన్తికః; ఆపాతమాత్రతః శ్లేషేణ తథా బోధాత్।

(వి, ష) ఇత్థముక్తస్థలేషు శ్లేషాలఙ్కారం బాధిత్వా తే తే అలఙ్కారా ఏవేత్యుక్త్వా అలఙ్కారాన్తరస్యైవ బాధకః శ్లేష ఇతి తదభిప్రేతం వక్తుమాహ—యేన ధ్వస్తమితి। యేన ధ్వస్తమిత్యాదౌ నీతానామిత్యాదౌ చ తుల్యయోగితాయాం, స్వేచ్ఛోపజాతేత్యాదౌ దీపకే సకలకలమిత్యాదౌ చోపమాయాం విద్యమానాయామపి శ్లేషేణైవ వ్యపదేశో భవితుం యుక్త ఇత్యగ్రేఽన్వయః। తేన యేన ధ్వస్తమిత్యాదౌ మాధవోమాధవయోర్ద్వయోరపి ప్రాకరణికయోః యేన త్వస్తేత్యాద్యేకధర్మాన్వయరూపస్తుల్యయోగితాలఙ్కారః।

"పదార్థానాం ప్రస్తుతానామన్యేషాం వా యదా భవేత్।

ఏకధర్మాభిసమ్బన్ధః స్యాత్తదా తుల్యయోగితా॥"

ఇతి లక్షణాత్। అత్ర హి ప్రస్తుతానాం ప్రాకరణికానామేవాన్యేషామప్రాకరణికానామేవేత్యర్థః। నీతానామిత్యాదౌ తు అప్రాకరణికయోరేవ వనవృద్ధకమలయోః నీతానామిత్యాది పూర్వార్ధోక్తే కర్మాన్వయః। స్వేచ్ఛోపజాతేత్యాదౌ సలక్షణం దీపకం దర్శయిష్యతే।

(వి, స) తచ్ఛలోకార్థస్తు యథా—ప్రభురల్పబుద్ధిరిత్యత్ర చకారార్థో గమ్యః।

(లో, అ) పునరుక్తవదాభాసే యథోదాహృతభుజఙ్గకుణ్డలీత్యాదౌ। తేన హేతునా తుల్యయోగితాయామిత్యాదేరుపరితనేన విద్యమానాయామిత్యనేన సమ్బన్ధః।

(లో, ఆ) స్వేచ్ఛేతి। స్వేచ్ఛయా ఉపజాత ఆశ్రితః విషయః భోగః యస్య। వక్తుం న యాతీతి న తత్ర స్వార్థనివేదనం వక్తుం శక్య ఇత్యర్థః। దేహి ప్రయచ్ఛ। ఇతి మార్గణ-

---

తమాత్రస్య శబ్దశక్తిమహిమ్నా ఆపాతత ఉపస్థితస్య ప్రరోహాభావాత్–పర్యన్తేఽన్వయేఽప్రవేశాత్। న చాత్ర ఉభయవిరోధోఽర్థో వివక్షితః। న హి వాతులవత్ కోఽపి విరుద్ధం ప్రజల్పతి। అతో ద్వితీయార్థస్యాప్యన్వయే అప్రవేశాత్ శ్లేష ఏవ నాస్తి। దూరే చాస్తామస్య విరోధితా।

× కామపక్షే—స్వేచ్ఛయా ఉపజాతో విషయో రూపాదిర్యస్మాదేవంభూతః రూపరసగన్ధస్పర్శాదివిషయకప్రవృత్తిజనకోఽపి దేహీతి శరీరీతి వక్తుం న యాతి శరీరీతి వక్తుమయోగ్యోఽనఙ్గత్వాత్।

ఇత్యత్ర ప్రాకరణికాప్రాకరణికయోరేకధర్మాభిసమ్బన్ధాద్ దీపకే। (స, ఆ)

సకలకలం పురమేతజ్జాతం సమ్ప్రతి సుధాంశుబిమ్బమివేత్యాదౌ చోపమాయాం విద్యమానాయామపి శ్లేషస్యైతద్విషయపరిహారేణాసమ్భవాత్, ఏషాం చ శ్లేషవిషయపరిహారేణాపి స్థితేః, ఏతద్విషయే శ్లేషస్య ప్రాబల్యేన చమత్కారిత్వప్రతీతేశ్చ

వక్తుమిత్యత్ర భావతుమ్వచనమిత్యర్థః। తథా చ కష్టం ఖేదే। ప్రసూనవిశిఖోఽల్పబుద్ధిః ప్రభుశ్చ స్వేచ్ఛోపజాతవిషయోఽపి స్వేచ్ఛయా సర్వలోకోపరి ప్రాప్తాధికారోఽపి దేహీతి వచనం న యాతి న ప్రాప్నోతి। దేహాభావేన దేహీతి వాగ్విషయో న ప్రసూనవిశిఖః। తథాపి

మార్గణశతైః అసంఖ్యబాణైః దుఃఖం దదాతి। ఉక్తరూపః ప్రభుస్తు లోకేషు దేహీతి దదస్వేతి వచనం న యాతి న ప్రాప్నోతి। ఏతాదృశవాగ్వక్తా న భవతీత్యర్థః। మార్గణశతైః పరధనాన్వేషణరూపమార్గణశతైః అర్థాత్ ఈదృశపదాతిశతైః దుఃఖం దదాతి। దేహీత్యనుక్త్వాపి పదాతిద్వారా సర్వస్వం హృత్వా దుఃఖం దదాతీత్యర్థః। అధికారసత్త్వాద్దేహీత్యుక్త్వాపి సర్వస్వం గ్రహీతుం సామర్థ్యసత్త్వేఽపి అల్పబుద్ధిత్వాత్తథా న కరోతీత్యర్థః। ఏవం ప్రసూనవిశిఖః స్వదత్తమోహాద్ అకాణ్డేఽకస్మాజ్జీవనమపి సమాక్షిపతి హరతి ఇత్యర్థః। అత్ర ప్రాకరణిక ఉక్తరూపః ప్రభురప్రాకరణికః ప్రసూనవిశిఖః; తయోర్న యాతి ఇత్యాద్యేకధర్మాన్వయరూపం దీపకమ్। తదుక్తమ్–"అప్రస్తుతప్రస్తుతయోర్దీపకన్తు తదుచ్యతే" ఇతి। ఏకధర్మాన్వయ ఇతి తత్ర శేషః।

(వి, హ) సకలకలమిత్యాదౌ చ సకలకలావత్త్వకలకలశబ్దవత్త్వార్థద్వయశ్లిష్టోపమా స్పష్టైవ। తత్ర పరస్పరవ్యభిచారసత్త్వేన ద్వయోరప్యలఙ్కారత్వం ద్రఢయన్నుభయసత్త్వేషు విషయేషు శ్లేషస్యైవౌచిత్యభిత్యాహ—శ్లేషస్యైతద్ ఇత్యాది। ప్రతికూలతాముపగతే హి విధౌ ఇత్యాదిషు ఏతద్విషయపరిహారేణ శ్లేషస్య శ్లేషరహితతుల్యయోగితాదీపకోపమానాన్తు శ్లేషపరిహారేణ స్థితిర్బహుష్వేవోదాహరణేషు ద్రష్టవ్యా। ఏషు శ్లేషాలఙ్కారస్యైవౌచిత్యే హేతుమాహ—ప్రాబల్యేన చమత్కారిత్వేతి। అన్యథేతి। ఏషు విషయేష్వపి తుల్యయోగితాదిత్రయ-

---

శతైః యాచనశతైః ప్రదానాభావాత్ పునః పునః కృతైః। మోహాదపరాధగురులఘువిచారాదక్షత్వాత్। అకాణ్డేఽకస్మాత్, స్వల్పేఽప్యాగసీతి యావత్। పక్షాన్తరే తు విషయః కామస్యాశ్రయో వనితాదిః। వక్తుం న యాతీతి। వక్తుం న యాతీదృశః సమ్ప్రతి మే కామ ఇతి। దేహీ ప్రాణీత్యేతావన్మాత్రేణ విశేషమనపేక్ష్య, మార్గణశతైర్మోహాదాత్మనో వివేకాభావాత్। కష్టమితి నిర్వేదేఽవ్యయమ్। దీపకే విద్యమాన ఇత్యర్థః।

(లో, ఇ) సకలకలం కోలాహలధ్వనిసహితం, సకలాభిః కలాభిర్యుక్తం చ। ఏషాం తుల్యయోగితాదీనాం త్రయాణామలఙ్కారాణాం ప్రాబల్యేన చమత్కారిత్వం కవినా ద్వ్యర్థశబ్దస్య వైచిత్ర్యబోధోపాయత్వేనోపాదానాత్।

శ్లేషేణైవ వ్యపదేశో భవితుం యుక్తః। అన్యథా తద్వ్యపదేశస్య సర్వథాఽభావప్రసఙ్గాచ్చేతి। (హ, ఇ)

అత్రోచ్యతే–న తావత్పరమార్థతః శ్లేషస్యాలఙ్కారాన్తరవివిక్తవిషయతా, "యేన ధ్వస్త" ఇత్యాదౌ వివిక్తవిషయత్వాత్। నచాత్ర తుల్యయోగితా, తస్యాఞ్చ ద్వయోరప్యర్థయోర్వాచ్యత్వే నియమాభావాత్। అత్ర హి మాధవోమాధవయోరేకస్య వాచ్యత్వనియమేఽపరస్య వ్యఙ్గ్యత్వం స్యాత్। (ఈ)

స్యైవాలఙ్కారత్వమిత్యర్థః। తద్ వ్యపదేశస్యేతి। శ్లేషవ్యపదేశస్యేత్యర్థః। నచ కథం తదభావప్రసఙ్గః। ప్రతికూలతామిత్యాదిష్వేవ తత్సత్త్వాదితి వాచ్యమ్? తత్రాపి విధేః ప్రతికూలతోపగమనస్య బహుసాధనతావైఫల్యహేతుత్వేన హేత్వలఙ్కారసత్త్వాత్।

(వి, క) ఇత్థం శ్లేషస్యాలఙ్కారాన్తరవివిక్తవిషయాసత్త్వాదలఙ్కారాన్తరస్య చ శ్లేషవివిక్తవిషయస్యాపి సత్త్వేన సామాన్యత్వాదపవాదేన శ్లేషేణ దర్శితాస్తుల్యయోగితాదయోఽలఙ్కారా బాధ్యన్త ఇతి కేషాఞ్చిన్మతే దర్శితే, తద్దూషయితుమాహ—అత్రోచ్యత ఇతి। శ్లేషస్యాలఙ్కారాన్తరవివిక్తవిషయాసత్త్వే ఏవ తస్యాఽపవాదకత్వం, తదేవ తు న। తస్యాపి తద్వివిక్తవిషయసత్త్వాదిత్యాహ—న తావత్పరమార్థత ఇతి। అలఙ్కారాన్తరవివిక్తం విషయం దర్శయతి—యేన ధ్వస్తమితి। అత్ర యేన ధ్వస్తమిత్యాదౌ ఇతి సమీచీనః పాఠః। క్వచిత్తు యేన ధ్వస్తేత్యాదినా ఇతి పాఠః। తదా చ ఇత్యాదినా శ్లోకేన హేతునా వివిక్తవిషయసత్త్వాదిత్యర్థః। అత్ర మాధవోమాధవయోః ప్రాకరణికయోర్యేనేత్యాద్యేకధర్మాన్వయిత్వాత్ తుల్యయోగితాలఙ్కారమాశఙ్కతే–నచేతి। సమాధత్తే—తస్యామితి। తుల్యయోగితాయామిత్యర్థః। నన్వత్రాపి ద్వయోః ప్రాకరణికయోర్వాచ్యత్వమిత్యాహ—అత్ర హీతి। అత్ర ద్వయోరర్థయోశ్చ ప్రాకరణికత్వే నియామకం నాస్తి। తథా చ వక్త్రా యద్యేకమేవార్థం ప్రక్రమ్యేదం పద్యముక్తం స్యాత్తదాఽన్యార్థస్య వ్యఙ్గ్యత్వేన తుల్యయోగితాయా అత్ర ప్రసక్త్యభావేనాఽయమేవ తుల్యయోగితాలఙ్కారవివిక్తః శ్లేషస్య విషయః స్యాదిత్యర్థః। నచ తథాపి

వ్యఙ్గ్యోపమాలఙ్కారసఙ్కీర్ణ ఏవాయం శ్లేష ఇతి వాచ్యమ్, సమ్భవదవాచ్యతాకస్యాలఙ్కారస్య వ్యఙ్గ్యత్వే అలఙ్కారత్వాభావాత్ కిన్తు తదలఙ్కారధ్వనిత్వాదేవ కేవలం తత్రాలఙ్కారవ్యపదేశో బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయేన వాచ్యతాదశాయామలఙ్కారత్వమాదాయ గౌణ ఏవ। సమాసోక్త్యప్రస్తుతప్రశంసయోస్తు

(లో, ఈ) అత్ర సిద్ధాన్తమాహ—అత్రేతి। వాచ్యత్వే నియమాభావాదితి। యేన ధ్వస్తేత్యాదావుక్తప్రకారేణ ప్రకరణాదినియమాభావాత్, మాధవోమాధవార్థయోర్ద్వయోవార్చ్యత్వనియమః। తుల్యయోగితాయాం చ ద్వయోర్వాచ్యత్వనియమో నాస్తి। శబ్దయోస్తన్త్రతాఽఙ్గీకారేణ ద్వయోర్వాచ్యత్వనియమః సమనన్తరోక్తప్రకారేణ ధ్వనితన్త్రవాదిమతే చైకస్య వాచ్యత్వమితరస్య వ్యఙ్గ్యత్వమితి భావః। ఏతదేవ విశేషయతి—అత్ర హీతి। అత్ర యేన ధ్వస్తేత్యాదౌ। అత్ర హీత్యనన్తరం తుల్యయోగితాఙ్గీకారే ఇతి శేషః।

కిఞ్చ తుల్యయోగితాయామేకస్యైవ ధర్మస్యానేకధర్మిసమ్బద్ధతయా ప్రతీతిః। ఇహ త్వనేకేషాం ధర్మిణాం పృథక్ పృథగ్ ధర్మసమ్బద్ధతయా। (క, ఉ)

"సకలకలమ్" ఇత్యాదౌ చ నోపమాప్రతిభోత్పత్తిహేతుః శ్లేషః। పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వాపత్తేః। "కమలమివ ముఖం మనోజ్ఞమేతత్" ఇత్యాద్యస్తి పూర్ణోపమాయా విషయ ఇతి చేన్న। యది సకలకలమిత్యాదౌ శబ్దశ్లేషతయా నోపమా తత్కిమపరాద్ధం

వాచ్యతాఽసమ్భవాద్ వ్యఙ్గ్యత్వేఽపి అలఙ్కారతా, నను మాధవోమాధవయోః ద్వయోరపి తుల్యవిభక్తివిషయత్వేన ప్రాకరాణేకత్వమేవేత్యతో ద్వయోర్వాచ్యత్వేనాత్ర తుల్యయోగిత్రైవేత్యత ఆహ—కిఞ్చేతి। ఏకస్యైవ ధర్మస్యేతి। న తు

ఏకశబ్దవాచ్యధర్మద్వయస్యేత్యర్థః। ఇహ త్వితి। యేన ధ్వస్తేత్యాదావిత్యర్థః। అనేకేషామ్ ఇత్యత్ర బహుత్వమవివక్షితమ్। ఉమాధవమాధవయోరిత్యర్థః। పృథగ్ధర్మైః శ్లిష్టైకశబ్దస్య పృథగర్థౌ అనోమనోభవాదిరూపౌ। సమ్బన్ధితయేత్యత్ర ప్రతీతిరిత్యన్వయః। ఏవం చ యేన ధ్వస్తేత్యాదౌ నీతానామిత్యాదౌ చ యత్తుల్యయోగితాప్రదర్శనం ప్రాక్కృతం తత్పరకీయమతప్రదర్శనమాత్రం కృతమితి బోధ్యమ్। వస్తుతస్తు తద్ద్వయే శ్లేష ఏవ తుల్యయోగితారహిత ఇతి సాధితం బోధ్యమ్।

(వి, ఖ) తథా సకలకలమిత్యాదౌ చ యదుపమాయాం విద్యమానాయామపి అపవాదత్వేన శ్లేషస్యైవ ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశో భవితుం యుక్త ఇత్యుక్తం తత్రోపమైవాలఙ్కారో న శ్లేష ఇతి ప్రతిపాదయతి—సకలకలమిత్యాదౌ చేతి। నోపమాప్రతిభోత్పత్తిరితి। ఉపమాప్రతిభా ఉపమాజ్ఞానమ్। సైవ ఉత్పత్తిహేతుర్జ్ఞానోత్పత్తిహేతుర్యస్య; శ్లేషస్తాదృశో న, ఉపమాజ్ఞానజ్ఞాప్యో న శ్లేష ఇత్యర్థః। ఉపమా శ్లేషజ్ఞాపికైవ। అత్ర శ్లేష ఏవ త్వలఙ్కార ఇతి నేత్యర్థః। తథా చ శ్లిష్టధర్మసాధర్మ్యే ఉపమా ఏవాలఙ్కార ఇత్యుక్తమనేన। తత్రోపమాం బాధిత్వా శ్లేషస్యైవాలఙ్కారత్వేऽనిష్టోత్పత్తిమాహ—పూర్ణోపమాయా ఇతి। ఉపమానోపమేయ-

---

(లో, ఉ) అనుపపత్త్యన్తరమాహ—కిఞ్చేతి। అయమాశయః—

"సఞ్చారపూతాని దిగన్తరాణి కృత్వా దినాన్తే నిలయాయ గన్తుమ్।

ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా ప్రభా పతఙ్గస్య మునేశ్చ ధేనుః॥"

ఇత్యాదౌ తుల్యయోగితాయామేకస్యైవ నిలయగమనోపక్రమరూపధర్మస్య సౌరభీప్రభయోర్ధర్మిణోః సమ్బద్ధతయా ప్రత్యయః। ఇహ తు శ్లేషేషు పునరనేకేషాం ధర్మిణాం మాధవోమాధవప్రభృతీనాం యేన ధ్వస్తమనోభవేనేత్యాదిరూపపృథక్పృథగ్ధర్మసమ్బద్ధతయా ప్రత్యయ ఇత్యన్వయః। ధర్మవాచకశబ్దయోర్భిన్నరూపత్వాత్। తుల్యయోగితాయాం తు నిలయగమనోపక్రమస్య భిన్నార్థత్వేऽపి ఏకతాధ్యవసాదేకతా। నహి యేన ధ్వస్తేత్యాదావపి మాధవోమాధవగామినోర్ధర్మయోరేకతాధ్యవసాయః। ద్వయోరనిశ్చయేన ప్రకృతాప్రకృతత్వాభావాత్। యద్యపి తుల్యయోగితాయామపి ద్వయోర్న

ప్రకృతాప్రకృతత్వం తథాపి తద్ వివక్షా, తత్రోపమానోపమేయత్వస్య ప్రాచ్యానామప్యభిమతత్వాత్।

(లో, ఊ) న కేవలం శ్లేషస్యాలఙ్కారాన్తరవివిక్తవిషయతా। పూర్ణోపమాదివిషయేఽస్యాసమ్భవోఽపీత్యాహ—సకలేతి। పూర్ణోపమాప్రకరణే లక్ష్యమారణార్థశ్లేషేణ కమల-

---

మనోజ్ఞమిత్యాదావర్థశ్లేషేణ।

"స్ఫుటమర్థాలఙ్కారావేతావుపమాసముచ్చయౌ, కిన్తు।

ఆశ్రిత్య శబ్దమాత్రం సామాన్యమిహాపి సమ్భవతః॥"

ఇతి రుద్రటోక్తదిశా గుణక్రియాసామ్యవచ్ఛబ్దసామ్యస్యాప్యుపమాప్రయోజకత్వాత్। (ఖ, ఊ)

నను గుణక్రియాసామ్యస్యైవ ఉపమాప్రయోజకతా యుక్తా, తత్ర సాధర్మ్యస్య వాస్తవత్వాత్। శబ్దసామ్యస్య తు న తథా, తత్ర సాధర్మ్యస్యావాస్తవత్వాత్, తతశ్చ పూర్ణోపమాయా అన్యథానుపపత్తే ర్గుణక్రియాసామ్యస్యైవార్థశ్లేషవిషయతా పరిత్యాగే పూర్ణోపమావిషయతా

సాధారణధర్మే వాదిచతుర్ణామ్ ఉపాదానే హి పూర్ణోపమా। అత్రాప్యుపమేయం పురమ్, ఉపమానం చన్ద్రబిమ్బం, సకలకలరూపముభయాన్వితార్థకత్వేన సాధర్మ్యమ్, ఇవశబ్దోఽస్తీతి పూర్ణోపమా। తద్ బాధయాఽత్ర శ్లేషస్యైవాలఙ్కారత్వే పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వాపత్తిరిత్యర్థః। నను శ్లేషరహితగుణసాధర్మ్యోపమైవ పూర్ణోపమా; తద్వాన్ విషయ ఏవ పూర్ణోపమాయా విషయః స్యాదిత్యాశఙ్కతే—కమలమివేతి। అత్ర హి న శ్లేషో మనోజ్ఞత్వగుణకథనరూపక్రియయోరేవ సాధర్మ్యాద్ న తు శ్లిష్టశబ్దస్య ఇతి। తత్ర

ప్రతిబన్ధమాహ—యదీతి। శ్లేషో ద్వివిధః శబ్దశ్లేషోఽర్థశ్లేషశ్చ। యది సకలకలమిత్యత్రోపమాం బాధిత్వా శ్లేష ఏవ శబ్దాలఙ్కారస్తదా కమలమివ ముఖమిత్యాదావప్యుపమాం బాధిత్వా అర్థశ్లేషాలఙ్కారే ప్రసజతి తేన కిమపరాద్ధం మనోజ్ఞత్వాదిధర్మాణాముభయత్రాన్వయరూపశ్లిష్టత్వాదితి భావః। ఇవశబ్దసద్భావాదుపమాయా ఏవ తత్రానుభవికత్వే తు సకలకలమిత్యాదావపి శబ్దసాధర్మ్యాదనుభూయమానోపమైవేత్యభిప్రాయేణాత్ర రుద్రటోక్తమపి ప్రమాణయతి—స్ఫుటమర్థేతి। ఇహాపి శబ్దాలఙ్కారమధ్యేఽపి "తవాధరే చ రాగోఽభూద్ రమ్భోరు! హృదయే చ మే" ఇత్యత్ర శబ్దసాధర్మ్యాత్ సముచ్చయాలఙ్కారః।

(వి, గ) తత్ర సాధర్మ్యస్యాఽవాస్తవత్వాదితి। శబ్దస్య పురచన్ద్రబిమ్బధర్మత్వాభావాదితి భావః। తతశ్చ సకలకలమిత్యాదావుపమాప్రసక్త్యభావాత్తత్ర శ్లేషాలఙ్కార ఏవాస్తు। పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వాపత్తిపరిహారాయ గుణక్రియాసాధర్మ్యేఽర్థశ్లేషం బాధిత్వా పూర్ణోపమైవాస్త్విత్యాహ—తతశ్చేతి। న తు సకలకలామిత్యాదౌ శబ్దసాధర్మ్యస్య

మివేత్యాదౌ మనోజ్ఞత్వధర్మస్య కమలముఖరూపప్రతిసమ్బన్ధిభేదాఙ్గీకారప్రయోజితేన కిమపరాద్ధమ్। తుల్యేనాపరాధేన శబ్దశ్లేషవిషయే పూర్ణోపమామనఙ్గీకృత్య ఏతద్ విషయే కిం తస్యాః పరిగ్రహోఽభిమతో యుష్మాకం, ద్వయోః సమానత్వాదితి భావః। కథం ద్వయోః సమానన్యాయత్వమిత్యాహ—స్ఫుటమితి। సముచ్చయో యథా వసుధామహితేత్యాదిః। సామాన్యం సాధారణో ధర్మః। ఇహ శబ్దాలఙ్కారమధ్యే గుణసామ్యం, కమలమిత్యాది, క్రియాసామ్యం చన్ద్ర ఇవ ముఖం శోభతే ఇత్యాది।

యుక్తా; న తు సకలేత్యాదౌ శబ్దసామ్యస్యేతి చేన్న। సాధర్మ్యముపమేత్యేవావిశిష్టస్య ఉపమాలక్షణస్య శబ్దసామ్యాద్ వ్యావృత్తేరభావాత్। (గ, ఋ)

యది వా శబ్దసామ్యే సాధర్మ్యమవాస్తవత్వాన్నోపమాప్రయోజనం తదా కథం విద్వన్మానసేత్యాదౌ ఆధారభూతే చిత్తాదౌ సరోవరాద్యారోపో రాజాదేర్హంసాద్యారోపప్రయోజకః। (ఘ, ఋ) *

కిఞ్చ యది వాస్తవసామ్య ఏవోపమాఙ్గీకార్యా, తదా కథం త్వయాపి సకలకలేత్యాదౌ బాధ్యభూతోపమాఙ్గీక్రియతే। (జ, లౄ) +

ఇత్యత్ర ఉపమాప్రయోజకత్వమిత్యన్వయః। శబ్దసాధర్మ్యాద్ వ్యావృత్తేరభావాదితి—ఉపమాలక్షణస్య శబ్దసామ్యతోఽవ్యావృత్తత్వాత్ శబ్దసామ్యవిషయత్వాదపీత్యర్థః। శబ్దస్య సాధర్మ్యం చ వాచకతాసమ్బన్ధేన ఇతి యద్వృత్తిత్వాదితి భావః।

(వి, ఘ) యది హి వాచకతాసమ్బన్ధస్య వృత్తినియామకత్వాభావేన శబ్దరూపసాధర్మ్యస్య అవాస్తవత్వాన్నాలఙ్కారప్రయోజకత్వం తదా పరమ్పరితరూపకే ఏవ శబ్దవాచ్యత్వేన సామ్యేన తదర్థయోరభేదారోపాత్మకరూపం కథం రూపకాలఙ్కారప్రయోజకమిత్యాహ—శబ్దసామ్య ఇతి।

(వి, జ) నను సాధర్మ్యం తావత్ సమానో ధర్మస్తస్యాఽవాస్తవత్వే తదనుపపన్నమ్। విద్వన్మానసేత్యాదౌ త్వభేదారోప ఆహార్యేఽవాస్తవత్వేఽపి శ్లిష్టశబ్దరూపదోషేణ సమ్భవత్యేవ ఇత్యత ఆహ—కిఞ్చేతి। బాధ్యభూతోపమేతి। ఉపమాత్వాభావే ఉపమాయా బాధ్యత్వస్యాప్యనుపపత్తిః ఇత్యర్థః।

(లో, ఋ) తత్ర గుణక్రియాసామ్యే వాస్తవత్వాత్ స్వాభావికత్వాత్ అవాస్తవత్వాత్ అతాత్త్వికత్వాత్। పూర్ణోపమావిషయతా యుక్తా గత్యన్తరాభావాదితి భావః। అవిశిష్టస్య గుణక్రియాసామ్యే చేతి విశిష్యానిర్దిష్టస్య।

(లో, ఋ) దూషణాన్తరమాహ—యది వేతి। అయమర్థః–యది శబ్దసామ్యస్య సకలకలమిత్యాదౌ నోపమాప్రయోజకతా కథం తర్హి "విద్వన్మానసహంస" ఇత్యాదౌ రాజ్ఞో హంసారోపస్య మానససాధారణప్రయోజకతా చేతి।

(లో, ౡ) పునర్దూషణాన్తరమాహ—కిఞ్చేతి। బాధ్యభూతా శ్లేషస్య సర్వాలఙ్కారాపవాదత్వప్రపన్నేత్యర్థః। కథమఙ్గీక్రియతే, ఉత్సర్గసిద్ధస్యైవాఽపవాదబాధ్యత్వాదిత్యర్థః।

---

* విద్వన్మానసేత్యాదౌ శబ్దసామ్యస్యైవారోపనిమిత్తత్వాత్ తస్యావాస్తవత్వేన ఉపమావద్ రూపకస్యాఽపి అప్రయోజకత్వాత్ శ్లిష్టరూపకాభావాపత్తిరిత్యర్థః। అతః శబ్దసామ్యేఽపి సాధర్మ్యమఙ్గీక్రియతే ఇతి భావః।

+ రూపకే అవాస్తవసామ్యస్య ప్రయోజకత్వం నోపమాయామిత్యాశఙ్క్యాహ—కిఞ్చేతి। ఉపమాయా అసమ్భవే ఉపమాయా బాధ్యతావాదినస్తవ స్వవచనవిరోధ ఇత్యర్థః।

కిఞ్చాత్ర శ్లేషస్యైవ సామ్యనిర్వాహకతా, న తు సామ్యస్య శ్లేషనిర్వాహకతా, శ్లేషబన్ధతః ప్రథమం సామ్యస్యాసమ్భవాదిత్యుపమాయా ఏవాఙ్గిత్వేన వ్యపదేశో జ్యాయాన్। ప్రధానేన వ్యపదేశా భవన్తీతి న్యాయాత్। నను శబ్దాలఙ్కారవిషయేఽఙ్గాఙ్గిభావసంకరో నాఙ్గీక్రియతే తత్కథమత్ర శ్లేషోపమయోరఙ్గాఙ్గిభావః సంకర ఇతి చేన్న। అర్థానుసన్ధానవిరహిణ్యనుప్రాసాదావేవ తథానఙ్గీకారాత్। ఏవం దీపకాదావపి జ్ఞేయమ్। (చ, ఏ) *

"సత్పక్షా మధురగిరః ప్రసాధితాశా మదోద్ధతారమ్భాః।

(వి, చ) నను తత్రైవ శబ్దబోధ్యత్వరూపసాదృశ్యాత్తత్రోపమాపదం గౌణమేవేత్యత ఆహ–కిఞ్చేతి। శ్లేషస్యైవ ఇతి। శ్లిష్టపదస్యైవేత్యర్థః। సామ్యనిర్వాహకతా–ఉపమాఘటకసామ్యనిర్వాహకతా। ఉభయాత్మకత్వే జ్ఞాతే సత్యేవ తాదృశైకశబ్దార్థరూపసామ్యబోధాదిత్యర్థః। శ్లేషబన్ధతః ప్రథమమితి। సకలకలపదబన్ధాభావే పురచన్ద్రబిమ్బయోః సామ్యాఽప్రతీతేః, అఙ్గిత్వేన పర్యన్తికప్రతీతివిషయతయా ప్రధానత్వేన; తథా చ శ్లిష్టపదార్థానుసన్ధానేన సామ్యప్రతీతౌ తతోఽఙ్గిన్యుపమా ప్రతీయతే। శ్లేషస్తు తన్నిర్వాహకరూపమఙ్గమితి భావః। అఙ్గాఙ్గిభావో నిర్వాహకనిర్వాహ్యభావః। ఏవం దీపకాదావపీతి। దీపకతుల్యయోగితాఽర్థాలఙ్కారాదావపి శ్లేషస్తదఙ్గమిత్యర్థః।

(వి, ఛ) ఇత్థం సకలకలమిత్యత్రోపమైవ న శ్లేష ఇతి సాధితే శ్లేషాధీనవస్తుధ్వనావపి న శ్లేషాలఙ్కార ఇత్యాహ—సత్పక్షా ఇతి। శరత్కాలవర్ణనామిదం ప్రాకర-

(లో, ఏ) ఏవం చాత్రోపమాయాః శ్లేషప్రతిభోత్పత్తిహేతుత్వేనాఙ్గిత్వం, శ్లేషస్య తదఙ్గత్వమితి యుక్త్యన్తరేణాపి ద్రఢయతి—కిఞ్చాత్రేతి। సామ్యముపమాప్రయోజకమ్। అఙ్గాఙ్గిభావసంకరః। "అవిశ్రాన్తజుషామాత్మన్యఙ్గాఙ్గిత్వే తు సంకర" ఇత్యుక్తప్రకారః। అర్థాననుసన్ధానాత్ శబ్దాలఙ్కారేష్వనుప్రాసాదీనాం పరస్పరనిరపేక్షత్వేనాఙ్గాఙ్గిభావసంకరః నాఙ్గీక్రియతే, శ్లేషాదేస్త్వర్థానుసన్ధానాత్ సాపేక్షత్వేన పరస్పరాపేక్షాసమ్భవాత్ కథం వా న స్వీక్రియతే ఇతి భావః। ఏవముక్తప్రకార ఉపమాభిధాయకన్యాయో దీపకాదావపి జ్ఞేయః। అయమర్థః—యథా శబ్దసామ్యస్యోపమాప్రయోజకత్వే శ్లేషస్య తదఙ్గతా, తథా దీపకాదిప్రయోజకత్వే దీపకాద్యఙ్గతేతి। ఆదిశబ్దాత్తుల్యయోగితాదౌ।

(లో, ఐ) సత్పక్షా ఇతి। పక్షో గరుత్ సహాయశ్చ। ప్రసాధితాః భూషితాః ప్రకర్షేణాత్మసాత్కృతాశ్చ। ధార్తరాష్ట్రా హంసాః దుర్యోధనాదయశ్చ। ఉపమాధ్వనిశఙ్కాం నిరాచష్టే।

* న హి శ్లేషమన్తరా సాధారణధర్మసమ్భవః। సాధారణధర్మం వినా ఉపమా నైవ సమ్భవతి। అతః శ్లేషస్య సామ్యనిర్వాహకతా। యచ్చ యన్నిర్వాహకం తత్ తదఙ్గమ్। అఙ్గం చాప్రధానమేవ। అతః శ్లేషోఽత్ర ఉపమాయా అఙ్గమప్రధానం చ ఉపమా తు ప్రధానభూతా। అత ఉపమయా వ్యపదేశో జ్యాయాన్।

నిపతన్తి ధార్త్తరాష్ట్రాః కాలవశాన్మేదినీపృష్ఠే॥" (ఛ, ఐ)

అత్ర శరద్వర్ణనయా ప్రకరణేన ధార్త్తరాష్ట్రాదిశబ్దానాం హంసాద్యర్థాభిధానే నియమనాద్ దుర్యోధనాదిరూపోఽర్థః శబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిః। ఇహ చ ప్రకృతప్రబన్ధాభిధేయస్య ద్వితీయస్యార్థస్య సూచ్యతయైవ వివక్షితత్వాదుపమేయోపమానభావో న వివక్షిత ఇతి నోపమాధ్వనిర్న చ శ్లేష ఇతి సర్వమవదాతమ్। (జ, ఓ)

పద్మాద్యాకారహేతుత్వే వర్ణానాం చిత్రముచ్యతే॥౧౬॥ (ఔ)

ఆదిశబ్దాత్ ఖఙ్గమురజచక్రగోమూత్రికాదయః। అస్య చ తథావిధలిపిసన్నివేశవిశేషవశేన చమత్కారవిధాయినామపి వర్ణానాం తథావిధశ్రోత్రాకాశసమవాయ-

---

ణికమ్। తత్ర ధార్త్తరాష్ట్రాః కృష్ణవర్ణచఞ్చుచరణా హంసవిశేషాః శరత్కాలవశాత్ మేదినీపృష్ఠే నిపతన్తీత్యన్వయః। పక్షం పతత్రమ్। ఆశా ప్రసాధనం దిక్షు గమనం, చౌరాదికస్య సాధేర్గత్యర్థత్వాత్। అత్ర ధృతరాష్ట్రపుత్రాణామమఙ్గలే వక్తుస్తాత్పర్యమ్। తేషాం మరణరూపం వస్తు శ్లిష్టశబ్దవ్యఞ్జనయా ప్రతీయతే। తత్ర ధార్త్తరాష్ట్రా ధృతరాష్ట్రపుత్రా దుర్యోధనాదయః ప్రసాధితాశాః శాసితదిఙ్మణ్డలాః। అతఏవ మదోద్ధతారమ్భాః। సత్పక్షాః ప్రకృష్టసహాయాః కాలవశాద్ యమవశాత్ మధురగిరః కాన్తవాచః మేదినీపృష్ఠే నిపతన్తి ఇత్యర్థః।

(వి, జ) అత్ర చోపమాధ్వనిత్వం శ్లేషాలఙ్కారశ్చ న ప్రసజ్యత ఇత్యాహ—ఇహ చేతి। ప్రకృతప్రబన్ధో వేణీసంహారనాటకం తదభిధేయస్య తత్ప్రతిపాద్యస్య కురూణాం మరణరూపస్య ద్వితీయార్థస్య సూచ్యతయైవ వ్యఙ్గ్యతయేత్యర్థః, న తు హంసోపమానత్వేనేతి ఏవకారార్థః। తదేవ వివృణోతి—ఉపమేయ ఇతి। నచ శ్లేష ఇతి। ఉభయార్థస్య వాచ్యత్వాభావాద్ ఇతి భావః। సర్వమవదాతమితి। యేన ధ్వస్తమిత్యాదావలఙ్కారాన్తరాసఙ్కీర్ణ ఏవ శ్లేషః। సకలకలమిత్యాదౌ చ శ్లేషఘటిత ఉపమాలఙ్కార ఏవేత్యాదికం విశదితమిత్యర్థః।

(వి, ఝ) చిత్రాలఙ్కారమాహ—పద్మేతి। అత్ర వర్ణస్మారకలిపీనాం సన్నివేశస్యైవ పద్మాద్యాకారకత్వాల్లిపీనాం చాఽశబ్దత్వాత్ శబ్దాలఙ్కారత్వమస్యాఽనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే—తథావిధశ్రోత్రేతి। తథావిధలిపిస్మార్యవర్ణస్య యః శ్రోత్రరూపే ఆకాశే సమ-

---

(లో, ఓ) ప్రకృతప్రబన్ధో వేణీసంహారాఖ్యం నాటకమ్। సూచ్యతయైవ వివక్షితత్వాత్ యదుక్తమత్రైవ నాటకలక్షణావసరే "సూచయేద్ వస్తుబీజం వా ముఖ్యపాత్రమథాపివా" ఇతి ఉపమేయోపమానభావో హంసాదీనాం దుర్యోధనాదిభిః సహేత్యర్థః। నచ శ్లేషః, శరద్వర్ణనాయా ఏవ ప్రకృతత్వాత్।

(లో, ఔ) సమ్ప్రతి రసానుపకారకమపి కవిభిస్తేషు తేషు శక్తిప్రదర్శనార్థముపనిబద్ధత్వాత్ప్రాచ్యైరలఙ్కారమధ్యే లక్షితం చిత్రం నిరూపయతి—పద్మేతి। అస్య చాలఙ్కారతాయాం తథావిధనైపుణ్యాదిసంస్కారవశేన విస్మయావేశో యథాకథఞ్చిద్ బీజమ్।

(లో, అ) తథావిధశ్చక్షురిన్ద్రియైరనుభూయమానో యో లిపినివేశః సన్నివేశవిశేషోఽర్థాద్ భూమ్యాదిస్థలే సమ్యగభిమతనిర్వాహోపయికతయా నివేశవిశేషః, తద్వశేన తన్నిమిత్తీ-

---

విశేషవశేన చమత్కారవిధాయిభిర్వర్ణైరభేదేనోపచారాచ్ఛబ్దాలఙ్కారత్వమ్। (ఝ, అ)

తత్ర పద్మబన్ధో యథా మమ—

"మారమాసుషమా చారురుచా మారవధూత్తమా।

మాత్తధూర్త్తమావాసా సా వామా మేఽస్తు మా రమా॥" (ఇ)

ఏషోఽష్టదలపద్మబన్ధో దిగ్దలేషు నిర్గమప్రవేశాభ్యాం శ్లిష్టవర్ణః, కిన్తు విదిగ్దలేష్వన్యథా, కర్ణికాక్షరన్తు శ్లిష్టమేవ। ఏవం ఖఢ్గబన్ధాదికమప్యూహ్యమ్। (ట,ఆ)

వాయవిశేషః తద్వశేన చమత్కారాధాయిభిర్వర్ణైః సహ లిపేః అభేదోపచారాదిత్యర్థః। తాదృశసమవాయస్య వర్ణానుభవజనకత్వం తజ్జనితసంస్కారేణ లిపితో వర్ణస్మరణం తతశ్చమత్కార ఇత్యేతత్పరమ్పరయా శ్రోత్రాకాశసమవాయస్య చమత్కారజనకత్వం బోధ్యమ్। తత్తద్వర్ణనిరూపితసమవాయలాభార్థం విశేషపర్యన్తానుధావనమ్।

(వి, ఇ) మారమేతి।

"మారమా సుషమా చారు-రుచా మారవధూత్తమా।

మాత్తధూర్త్తమా వాసా సా వామా మేఽస్తు మారమా॥" ఇతి శ్లోకః।

అస్యార్థః—సా వామా మా ఆర నాగతా। కీదృశీ చారురుచా విశిష్టా అతఏవ మాసుషమా, లక్ష్మీతుల్యపరమాశోభా। తథా మారస్య కామస్య వధూ రతిరివోత్తమా। తత్కిం ధూర్త్తయా నాగతా ఇత్యత్రాహ—మాత్తధూర్త్తమా ఇతి। ధూర్త్తమా పునర్మేత్యర్థః। తత్కథం నాగతేత్యత్రాహ-అవాసా-వాసో వసతిః తద్రహితా। ఇత్థం శ్రుత్వా నాయక ఆత్మానమాశాస్తే-సా

వామేతి। పూర్వత్రాన్వితస్యాపి ఆవృత్త్యా పశ్చాదప్యన్వయేన సా వామా మే మారమా కామలక్ష్మీరస్తు। ఆవృత్తివశేన సా వామా ఇత్యస్య పశ్చాదప్యన్వయేన తస్య వా పరకీయపదత్వాదపి తత్పరత్వాద్ మే ఇత్యాదేశః।

(వి, ట) అస్య బన్ధప్రకారం దర్శయితుమాహ—ఏషోఽష్టదలపద్మబన్ధ ఇతి। అష్టదలతా చ దిగ్విదిగ్దలైర్లేఖ్యా। తత్ర ప్రవేశనిర్గమాభ్యామితి। కర్ణికాయామాద్యవర్ణం లిఖిత్వా దలే ద్వౌ ద్వౌ వర్ణౌ లేఖ్యౌ। తత్ర నిర్గమప్రవేశాభ్యామిత్యేవ బోధ్యమ్।

కృత్యేత్యర్థః।
తథావిధశ్రోత్రేన్ద్రియేణానుభూయమానైర్వర్ణైరర్థాదనుప్రాసాదిశబ్దాలఙ్కారప్రయోజకైః। అత్ర హి శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వమాత్రేణ శబ్దాలఙ్కారత్వాఙ్గీకారేఽనుప్రాసాన్తఃపాతిత్వమేవ స్యాదితి భావః।

(లో, అ) మారమేతి—మాయా లక్ష్మ్యా రమణాత్ మారమో విష్ణుస్తస్య అసుసమా ప్రాణసమా। మారవధూ రతిః। తతోఽపి ఉత్తమా శ్రేష్ఠా। ఆత్తో గృహీతో ధూర్తతమస్యావాసో యయా ఏవంభూతా న భవతీత్యర్థః। తథాభూతా సా ప్రసిద్ధా రమా లక్ష్మీర్మే వామా, వక్రా మాస్త్వితి సమ్బన్ధః। ఏషోఽష్టదల ఇతి। కర్ణికాయామ్ "మా" శబ్దం విన్యస్య "రమా" ఇత్యస్యాక్షరద్వయం తత్ర దిగ్దలే లిఖిత్వా, 'సు' 'ష' ఇతి అక్షరద్వయం విదిగ్ద-

---

కావ్యాన్తర్గడుభూతతయా తు నేహ ప్రపఞ్చ్యతే (ఇ)। *

కర్ణికాలిఖితప్రథమవర్ణమాకారమారభ్య ప్రాచ్యదలే ప్రథమనిర్గమాదేవ శ్లోకాన్తే చ ప్రవేశాత్। తత ఆగ్నేయదలాత్ ప్రవేశ ఏవ దక్షిణదిగ్దలే, తతో నిర్గత్య పునః ప్రవేశః। నైర్ఋుతదలే తతో నిర్గత్య పశ్చిమదలే ప్రవేశస్తతః తేనైవ దలేన నిర్గత్య వాయవ్యదలప్రవేశః। తత ఉత్తరదలేన చ నిర్గత్య తేనైవ దలేన పునః ప్రవేశః, తత ఈశానదలేన నిర్గత్య ప్రాచ్యదలేన పునః ప్రవేశ ఇతి। అస్య సంస్థానం లిఖిత్వాఽపి దర్శ్యతే యథా పద్మబన్ధః।

పద్మవన్ధో యథా-

లేన ప్రవేశ్య "చారు" ఇత్యక్షరాభ్యామితరదిగ్దలేన నిర్గమప్రవేశౌ। తదనన్తరం విదిగ్దలే 'రవ' ఇతి అక్షరద్వయం దత్త్వా తదనన్తరదిగ్దలే "ధూర్త్త" ఇత్యక్షరద్వయేన ప్రవిశ్య పునః కర్ణికాక్షరాత్ ప్రభృతి తేనైవ నిర్గమ్య "తమా" ఇత్యక్షరద్వయేన, పునః తదనన్తరవిదిగ్దలే ప్రవిశ్య, తదనుదిగ్దలే, "వా సా" ఇత్యక్షరద్వయేన నిర్గమప్రవేశౌ। తదితరదిగ్దలే "మేఽస్తు" ఇత్యక్షరద్వయేన నిర్గత్య పునః ప్రాక్ నిర్గమ్య దిగ్దలే "మార" ఇత్యక్షరద్వయేన ప్రవిశ్య కర్ణికాఙ్గతాం గతే "మా" ఇత్యత్ర విశ్రాన్తిః। శ్లిష్టవర్ణః అభిన్నవర్ణః। కర్ణికాక్షరం "మా" ఇతి। ఖఙ్గబన్ధో యథా—

"సానన్దం దేవదైత్యద్విజభుజగముఖైః ప్రాణిభిః సేవ్యమానా

నాశం తాపం నయన్తీ శరది శశికలాం శ్యామయన్తీ స్వభాసా।

సా సఖ్యః సాధరారే సకలజగదధీశేన సంయుక్తహారా

సా ధ్వస్తాశేషపాపా సలిలనిధిసుతా సన్తతం పాతు యుష్మాన్॥"

(లో, ఇ) అన్తర్గడుభూతతయా కావ్యమధ్యప్రవిష్టగడువద్ అసారతయా।

---

* కణ్ఠగతోచ్చప్రదేశో గడుః। దేహే గడువదసారం భారప్రాయమిత్యర్థః। తదుక్తం ధ్వనికృతా—

"యమకాదినిబన్ధేషు పృథగ్ యత్నోఽస్య జాయతే।

శక్తస్యాఽపి రసాఙ్గత్వం తస్మాదేషాం న విద్యతే॥"

రసస్య పరిపన్థిత్వాన్నాలఙ్కారః ప్రహేలికా।

ఉక్తివైచిత్ర్యమాత్రం సా చ్యుతదత్తాక్షరాదికా॥౧౭॥ (ఠ)

చ్యుతాక్షరా దత్తాక్షరా చ్యుతదత్తాక్షరా చ। ఉదాహరణమ్—

"కూజన్తి కోకిలాః సాలే యౌవనే ఫుల్లమమ్బుజమ్।

కిం కరోతు కురఙ్గాక్షీ వదనేన నిపీడితా॥" (డ)

అత్ర "రసాల" ఇతి వక్తవ్యే "సాల" ఇతి రశ్చ్యుతః। "వనే" ఇత్యత్ర "యౌవన" ఇతి యౌర్దత్తః। "వదనేన" ఇత్యత్ర "మదనేన" మశ్చ్యుతో వో దత్తః। ఆదిశబ్దాత్ క్రియాకారకగుప్త్యాదయః। తత్ర క్రియాగుప్తిర్యథా—

"పాణ్డవానాం సభామధ్యే దుర్యోధన ఉపాగతః।

తస్మై గాం చ హిరణ్యం చ సర్వాణ్యాభరణాని చ॥"

అత్ర "దుర్యోధన" ఇత్యత్ర "అదుర్యోధన" ఇతి। అదురితి క్రియా గుప్తా। ఏవమన్యత్రాపి। (ఢ)

(వి, ఠ) ప్రహేలికాం వక్తుమాహ—రసస్యేతి। నాలఙ్కారో న రసప్రకర్షకోఽలఙ్కార ఇతి, కిన్తు ఉక్త్యలఙ్కార ఏవేత్యాహ—ఉక్తివైచిత్ర్యమాత్రమితి। తథా చ వైచిత్ర్యమలఙ్కార ఇతి అలఙ్కారసామాన్యలక్షణాక్రాన్తత్వాద్ ఉక్త్యలఙ్కార ఏవ స ఇత్యర్థః। సా చ్యుతదత్తేత్యాదిత్రిప్రకారా క్రియా గుప్త్యాదికా చ భవతీత్యాహ—చ్యుతదత్తేతి। చ్యుతాక్షరాఽయుక్తైకాక్షరా। దత్తాక్షరా ఉక్తాధికైకాక్షరా। చ్యుతదత్తాక్షరా ఏకాక్షరం చ్యావయిత్వా తత్స్థలే దత్తాపరాక్షరా।

(వి, డ) ఏతత్త్రయస్య ఏకముదాహరణమాహ—కూజన్తీతి। అత్ర యథాశ్రుతేఽర్థసమ్భవేపి అనుపయుక్తకథనరూపత్వేన చ్యుతదత్తాక్షరత్వే ఏవ తాత్పర్యాత్। ప్రహేలికాత్వం తత్ర యథాశ్రుతేఽర్థో యథా— కోకిలాః శాలవృక్షే కూజన్తి। నారీణాం యౌవనేఽమ్బుజం ఫుల్లమ్। నిపీడితా కురఙ్గాక్షీ వదనేన కిం కరోతు ఇతి। అనుపయుక్తకథనమేతత్। చ్యుతదత్తాక్షరత్వే తు భవత్యేవ ఉపయుక్తకథనమ్-యథా-"కూజన్తి రసాలే కోకిలాః। వనే జలే చామ్బుజం ఫుల్లమ్। ఏభిరుద్దీపకైర్మదనేన నిపీడితా సతీ కురఙ్గాక్షీ కిం కరోత్వితి।

(వి, ఢ) అత్ర చ్యుతదత్తాక్షరాణి దర్శయతి—అత్రేతి। పాణ్డవానామిత్యాది స్పష్టమ్। కారకగుప్త్యాదౌ యథా మమ—

"షడ్జసమ్వాదమాపన్నైః స్వరైః శ్రుతిమనోహరైః।

గిరిశృఙ్గస్థితం సర్వం మయూరం జయతి ధ్రువమ్॥" ఇతి

అత్ర మయూరం జయతి ఇత్యత్ర లుప్తః కర్తా। సిద్ధాన్తే తు మయుస్తురఙ్గవదనో గిరిశృఙ్గస్థితం సర్వం జనం రఞ్జయతీత్యర్థః। కర్మగుప్తిర్యథా—

"కర్మభిర్బహుభిః శ్రాన్తః పురుషో వారయత్యయమ్।

అపయాతపరిశ్రాన్తైరస్య దాస్యామి వేతనమ్॥"

అథావసరప్రాప్తేష్వర్థాలఙ్కారేషు ప్రాధాన్యాత్ సాదృశ్యమూలేషు లక్షితవ్యేషు తేషామప్యుపజీవ్యత్వేన ప్రథమముపమాలఙ్కారమాహ— (ఐ, ఈ) *

సామ్యం వాచ్యమవైధర్మ్యం వాక్యైక్య ఉపమాద్వయోః॥౧౮॥ (తం) +

అత్ర పురుషోఽయం వారయతీతి। అస్య కర్మ గుప్తమ్। సిద్ధాన్తే తు వాః జలం పురుషోఽయమయతి యాతి। అక్షరలోపగుప్తిః విరుద్ధప్రదర్శనం చ యథా—

"ముకున్దేనామునా నూనం శుభ్రేణ వరవర్ణిని।

హసితేనాసితేనాపి రాజమానా వ్రజాఙ్గనే॥"

అత్ర ముకున్దేన శుభ్రేణ హసితేనాఽసితేన ఇతి విరుద్ధధర్మవత్త్వమ్। అత్రైవ కస్యచిదక్షరస్య లోపో గుప్తః। సిద్ధాన్తే తు ముకున్దపదస్య ముకారరాహిత్యాత్ కున్దేన ఇత్యర్థః। తథా చ తేన కున్దవైశిష్ట్యేన యద్ హసితం తేన రాజమానాఽసీత్యర్థః।

(వి, ఐ) అర్థాలఙ్కారాన్ వక్తుమాహ—అథేతి। ప్రాధాన్యాత్ సాదృశ్యమూలేష్వితి। ఉపమారూపకోత్ప్రేక్షాదయో బహవోఽలఙ్కారాః సాదృశ్యమూలా అన్యాలఙ్కారాన్తరాపేక్షయా చమత్కారాధిక్యాత్ ప్రథమం తే లక్షితుముచితాః। తత్రాపి తత్సర్వోపజీవ్యత్వేన ప్రథమముపమామాహేత్యర్థః। తస్యాస్తదుపజీవ్యత్వం చ సర్వత్రైవ సాదృశ్యవశాత్ ప్రథమముపమాస్ఫురణాత్।

(వి, త) సామ్యమితి। అవైధర్మ్యమనుక్తవైధర్మ్యమ్। ద్వయోరుపమేయోపమానయోః సామ్యం వాక్యైక్యే వాచ్యం సద్ ఉపమా ఇత్యర్థః।

(లో, ఈ) అథేతి। అథ శబ్దాలఙ్కారనిరూపణానన్తరమర్థాలఙ్కారేష్వర్థాలఙ్కారవిశేషలక్షణేషు। ప్రాధాన్యాదిత్యనన్తరం ప్రథమమితి శేషః। ఉపజీవ్యత్వం తేషామేతన్మూలత్వేన ప్రవృత్తేః। యదుక్తమ్–ఉపమైవ ప్రకారవైచిత్ర్యేణ సర్వాలఙ్కారాణాం బీజభూతేతి।

---

* "అలఙ్కారశిరోరత్నం సర్వస్వం కావ్యసమ్పదామ్।

ఉపమా కవివంశస్య మాత్రైవేతి మతిర్మమ॥" (రాజశేఖరః)

అలఙ్కారసర్వస్వేప్యుక్తమ్— "ఉపమైవానేకప్రకారవైచిత్ర్యేణానేకాలఙ్కారబీజభూతేతి ప్రథమం నిర్దిష్టా।"

తథాచోక్తం తరలే— 'ముఖమేవ చన్ద్రః ముఖచన్ద్రః, ముఖం చన్ద్రశ్చ శోభతే, ముఖం వా చన్ద్రో వా, న ముఖం కిన్తు చన్ద్ర ఇత్యాదిసాదృశ్యవిచ్ఛిత్తివిశేషై రూపకదీపకాద్యనేకాలఙ్కారబీజతయోపమాయాః ప్రథమం నిరూపణమిత్యర్థః।'

+ సమయోః సాధారణధర్మ్మసమ్బన్ధవతోర్భావః సామ్యం సాధారణధర్మ్మసమ్బన్ధరూపం సాధర్మ్యమ్। తత్సాధర్మ్యం సాదృశ్యస్య నిర్వాహకమ్।

లక్షణాన్తరాణ్యపి శాస్త్రాన్తరేషు దృశ్యన్తే। తథాహి—'అథాత ఉపమా యదతత్తత్సదృశమితి గార్గ్యస్తదాసాం కర్మ।' నిరు ౩. ౧౩.

"యత్కిఞ్చిత్కావ్యబన్ధేషు సాదృశ్యేనోపమీయతే।
ఉపమా నామ సా జ్ఞేయా గుణాకృతిసమాశ్రయా॥" భరతనాట్యశాస్త్రే

రూపకాదిషు సామ్యస్య వ్యఙ్గ్యత్వం, వ్యతిరేకే చ వైధర్మ్యస్యాప్యుక్తిః, ఉపమేయోపమాయాం వాక్యద్వయమ్, అనన్వయే చ ఏకస్యైవ సామ్యోక్తిరిత్యస్యా భేదః। (ధ, ఉ)

(వి, ధ) తత్ర వాచ్యపదవ్యావృత్తిమాహ—రూపకాదిష్వితి। ఏవం చ ఉపమాధ్వనావుపమాపదం గౌణమితి బోధ్యమ్। అవైధర్మ్యపదవ్యావృత్తిమాహ—వ్యతిరేకే చేతి। వాక్యైక్యపదవృత్తిమాహ—ఉపమేతి। ద్వయోరిత్యస్య వ్యావృత్తిమాహ—అనన్వయే చేతి। అనన్వయనామాలఙ్కార ఇత్యర్థః। అత్రోపమేయస్యైవ ఉపమానత్వేన ద్విర్భావాత్। అత్ర చ సామ్యమిత్యస్య సమానో ధర్మ ఇతి నాఽర్థః। వక్ష్యమాణధర్మలుప్తోపమాయాం ధర్మస్యాఽవాచ్యత్వేనాఽవ్యాప్త్యాపత్తేః। ముఖమాహ్లాదకశ్చన్ద్ర ఇతి రూపకధర్మస్య వాచ్యత్వేన తత్రాఽతివ్యాప్త్యాపత్తేః। కిన్తూపమేయోపమానయోః సామాన్యసాదృశ్యరూపస్య ధర్మస్య తయోరనుయోగితాప్రతియోగితాఖ్యః సమ్బన్ధ ఏవ అత్ర సామ్యపదార్థః। చన్ద్ర ఇవ ముఖమిత్యత్ర చన్ద్రప్రతియోగిసాదృశ్యవన్ముఖమితి బోధే సాదృశ్యస్య ప్రతియోగితాయాశ్చన్ద్రేఽనుపయోగితాయాశ్చ ముఖే ప్రతీతేః సాదృశ్యసమ్బన్ధ ఏవోపమేత్యర్థః। అతఏవ సాధర్మ్యముపమాభేదే ఇతి కావ్యప్రకాశోక్తలక్షణే సమానేన ధర్మేణ సమ్బన్ధ ఉపమా ఇత్యేవ తత్ర వ్యాఖ్యాతమ్। పరన్త్వివాదయః షష్ఠీవత్ సమ్బన్ధం ప్రతిపాదయన్తి, ఇతి తత్ర లిఖనాత్ సాదృశ్యప్రతియోగితాఖ్యః సమ్బన్ధ ఏవ తన్మతే ఉపమానానుయోగితాఖ్యః। గ్రన్థకృన్మతే తు ఉపమానోపమేయగతం సమ్బన్ధం బోధయన్తీత్యగ్రే లిఖనాత్ ప్రతియోగితాఽనుయోగితాఖ్యసమ్బన్ధద్వయమేవోపమా। కావ్యప్రకాశే చ తాదృశప్రతియోగితాయా ఇవాద్యవ్యయపదవాచ్యత్వేన ఉపమాయాశ్చ శ్రౌతీత్వం తుల్యాద్యనవ్యయపదవాచ్యత్వేన తస్యా ఆర్థీత్వమ్। అవ్యయానామన్వితాభిధాయిత్వమతేన చన్ద్రాన్వితప్రతియోగితాయా ఇవాదివాచ్యత్వాత్తుల్యాద్యనవ్యయపదానాం త్వవాచ్యత్వాత్। ప్రకృతగ్రన్థకృత్తు–ఇవాదయః

శ్రుతమాత్రా ఏవ శీఘ్రముపమాం ప్రతిపాదయన్తీతి తత్సద్భావే శ్రౌతీ ఉపమా। తుల్యాదయోఽనవ్యయశబ్దాస్తు ప్రణిధానేన విలమ్బాదేవ ఉపమాం ప్రతిపాదయన్తీతి తత్సద్భావే ఆర్థీతి వక్ష్యతి। అతఏవ తన్మతేఽన్వితాభిధానం నాస్తి। నను తత్కథం తాదృశసమ్బన్ధరూపస్య సామ్యస్య వాచ్యత్వమ్? యది చాన్వితాభిధానవాదావలమ్బేన వాచ్యత్వస్వీకారస్తథాపి ఇవాదేరుపమానస్య వాఽనుపాదానే యా లుప్తోపమా తత్ర తాదృశసమ్బన్ధస్యాఽవాచ్యత్వాత్తత్రాఽవ్యాప్తిః। అతఏవ కావ్యప్రకాశే తాదృశసమ్బన్ధరూపాయా ఉపమాయా వాచ్యత్వఘటితం లక్షణం న కృతమ్। ఉచ్యతే। అత్రాపి

(లో, ఉ) రూపకమిత్యాదిశబ్దాద్ దీపకతుల్యయోగితాదయః। వైధర్మ్యస్య అకలఙ్కం ముఖం తస్యాశ్చన్ద్రవదిత్యాదావకలఙ్కత్వాదేః। ఏకాకారకపదావృత్తిరనన్వయే చేతి।

"విరుద్ధేనోపమానేన దేశకాలక్రియాదిభిః।

ఉపమేయస్య యత్సామ్యం గుణలేశేన సోపమా॥" భామహః

"యచ్చేతోహారి సాధర్మ్యముపమానోపమేయయోః।

మిథో విభిన్నకాలాది శబ్దయోరుపమా తు తత్॥" ఉద్భటః

"ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతి ద్వయోః॥" చన్ద్రాలోకే

సా పూర్ణా యది సామాన్యధర్మ ఔపమ్యవాచి చ।

ఉపమేయం చోపమానం భవేద్ వాచ్యమ్॥౧౯॥

సా ఉపమా। సాధారణధర్మో ద్వయోః సాదృశ్యహేతూ గుణక్రియే మనోజ్ఞత్వాది। ఔపమ్యవాచకమివాది, ఉపమేయం ముఖాది, ఉపమానం చన్ద్రాది। (ద, ఊ) x

---

వాచ్యత్వఘటితం లక్షణం కృతమ్। కిన్తు వాచ్యమిత్యస్యాఽవ్యఙ్గ్యమిత్యేవార్థః। అతఏవ రూపకాదౌ సాధర్మ్యస్య వ్యఙ్గ్యత్వాదేవ తత్ర వాచ్యపదేన తద్వ్యావృత్తిర్దర్శితా। ఇవాదేరుపమానస్యాఽనుపాదానే త్వధ్యాహృతాదివాదేరుపమానవాచకపదాచ్చ తల్లాభో, న వ్యఞ్జనయేతి తత్త్వమ్। ఇవాద్యుపాదానే తు అన్వితాభిధానాభ్యుపగమే వాచ్యత్వమేవ తాదృశసమ్బన్ధస్య। తదనభ్యుపగమే తు ఇవాద్యుపాదానే తుల్యాద్యుపాదానే వా సంసర్గమర్యాదయైవ తల్లాభ ఇతి। సర్వత్రాఽవ్యఙ్గ్యత్వమేవ।

(వి, ద) సా చ పూర్ణా లుప్తా చేతి ద్విధా। తత్ర పూర్ణామాహ—సా పూర్ణేతి। భవేద్వాచ్యమితి। కారికాఞ్చలస్య "ఇయం పునః" అగ్రే శేషభాగః। వ్యాచష్టే—సా ఉపమేతి। సామాన్యధర్మపదార్థమాహ—సాధారణధర్మ ఇతి। స ఏవ క ఇత్యత్రాహ—ద్వయోరితి। శ్లిష్టశబ్దోఽపి గుణ ఇత్యభిప్రాయః। తేన సకలకలం పురమిత్యాదేః పరిగ్రహః।

(లో, ఊ) తద్భేదానాహ— సేతి। సామాన్యధర్మ ఇత్యస్య వివృత్తిః సాధారణధర్మ ఇతి ద్వయోరుపమానోపమేయయోః।

---

x సాధారణత్వం తదితరానువృత్తిత్వమ్। సాదృశ్యం—తద్గతభూయోధర్మవత్త్వమ్। సాధారణధర్మవత్త్వేన ప్రసిద్ధః పదార్థ ఉపమానమ్। తద్వత్తయా వర్ణనీయః పదార్థ ఉపమేయమ్। ఔపమ్యవాచకా ఇవాదయో దణ్డినా కావ్యాదర్శే ఉక్తాః।

యథా—

"ఇవవద్వాయథాశబ్దాః సమాననిభసన్నిభాః।
తుల్యసంకాశనీకాశప్రకాశప్రతిరూపకాః।
ప్రతిపక్షప్రతిద్వన్ద్విప్రత్యనీకవిరోధినః।
సదృక్సదృశసంవాదిసజాతీయానువాదినః।
ప్రతిబిమ్బప్రతిచ్ఛన్దసరూపసమసమ్మితాః।
సలక్షణసదృక్షాభసపక్షోపమితోపమాః।
గల్పదేశీయదేశ్యాదిః ప్రఖ్యప్రతినిధీ అపి।
సవర్ణతులితౌ శబ్దౌ యే చాన్యూనార్థవాదినః।
సమాసశ్చ బహువ్రీహిః శశాఙ్కవదనాదిషు।
స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి।
ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతి నిన్దతి।

ఇయం పునః

శ్రౌతీ యథేవవాశబ్దా ఇవార్థో వా వతిర్యది। (ఋ)
ఆర్థీ తుల్యసమానాద్యాస్తుల్యార్థో యత్ర వా వతిః॥౨౦॥*

యథేవవాదయః శబ్దా ఉపమానానన్తరప్రయుక్తతుల్యాదిపదసాధారణా అపి శ్రుతిమాత్రేణోపమానోపమేయగతసాదృశ్యలక్షణం సమ్బన్ధం బోధయన్తీతి తత్సద్భావే శ్రౌత్యుపమా। ఏవం "తత్ర తస్యేవ" ఇత్యనేన ఇవార్థే విహితస్య వతేరుపాదానే। (ధ, ఋ) x

---

(వి, ధ) అస్యాః శ్రౌత్యార్థీత్వద్వైవిధ్యమాహ—ఇయం పునరితి। ఇయం పూర్ణోపమా సర్వప్రకారైవ శ్రౌత్రీ ఆర్థీ చేత్యర్థః। వక్ష్యమాణా లుప్తా తు కిఞ్చిత్ప్రకారైవ। యథేవవాశబ్దా ఇత్యత్రాదిపదశబ్దోఽపి బోధ్యః। తేన "శాత్రవం చ పపుర్యశః" ఇత్యాదావపి తథాత్వమ్। శ్రుతిమాత్రేణ శ్రవణమాత్రేణ శీఘ్రమిత్యర్థః। ఉపమానోపమేయగతం సమ్బన్ధం ప్రతియోగితానుపయోగితారూపమిత్యర్థః। సాదృశ్యలక్షణమితి। సాదృశ్యాల్లక్షణం జ్ఞానం యస్య తాదృశమిత్యర్థః। ప్రతియోగితాఽనుయోగితాఖ్యస్య సమ్బన్ధస్య సాదృశ్యనిరూప్యత్వేన తజ్జ్ఞానజ్ఞేయత్వాత్। నతు సాదృశ్యరూప ఏవ సమ్బన్ధ ఉపమా, తస్య తుల్యాదిపదానామపి వాచ్యత్వాత్ శీఘ్రప్రతీయమానత్వేన ఇవాదితోఽవిశేషేణ శ్రౌత్యార్థీవిభాగానుపపత్తేః। షష్ఠ్యన్తసప్తమ్యన్తతో విహితస్య వతేరపీవార్థే పాణినినా విహితత్వాత్, తస్యాపి ఇవతుల్యవ్యుత్పత్తిక-

---

(లో, బ్రూ) ఇయం పూర్ణా। శ్రౌతీశబ్దః శ్రుత్యా జ్ఞాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా। న సాక్షాన్నివేదితా శ్రౌతీ।

(లో, బ్రూ) ఉపమానానన్తరప్రయుక్తతుల్యాదిపదసాధారణా అపీతి। నను ముఖం చన్ద్రతుల్యమిత్యాద్యాకారేణ ఉపమానానన్తరే యాని ప్రయుక్తాని తుల్యసదృశాని పదాని తత్సాధారణాస్తత్రాప్యాః యద్యపీత్యర్థః। శ్రుతిమాత్రేణేత్యాది। అయమాశయః—ముఖం కమలమివ ఇత్యాదేః శబ్దస్య ప్రయోగాదేవ ముఖముపమేయం కమలం చోపమానమితి ప్రతీతిః। న త్వేవం

విడమ్బయతి సన్ధత్తే హసతీర్ష్యత్యసూయతి।

తస్య ముష్ణాతి సౌభాగ్యం తస్య కాన్తిం విలుమ్పతి।

తేన సార్ధం విగృహ్ణాతి తులాం తేనాధిరోహతి।
తత్పదవ్యాం పదం ధత్తే తస్య కక్షాం విగాహతే।
తమన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి।
తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యసూచకాః॥"

* ఉద్భట ఆహ—'యథేవశబ్దయోగేన సా శ్రుత్యాన్వయమర్హతి।'

ప్రదీపేప్యుక్తమ్—శ్రౌతత్వం చోపమానోపమేయయోః సాధారణధర్మసమ్బన్ధరూపాయాస్తస్యాః శాబ్దబోధవిషయత్వమ్। అర్థాపత్తిగమ్యత్వం చార్థత్వమ్।'

× సాధర్మ్యం సాదృశ్యం చ భిన్నమ్। సాధర్మ్యమేవోపమా। ఇవాదిప్రయోగస్థలే సాధర్మ్యమ్

తుల్యాదయస్తు "కమలేన తుల్యం ముఖమ్" ఇత్యాదావుపమేయ ఏవం, 'కమలం ముఖస్య తుల్యమ్' ఇత్యాదావుపమాన ఏవ, 'కమలం ముఖం చ తుల్యమ్' ఇత్యాదావుభయత్రాపి విశ్రామ్యన్తీత్యర్థానుసన్ధానాదేవ సామ్యం ప్రతిపాదయన్తీతి తత్సద్భావే ఆర్థీ। ఏవం 'తేన తుల్యమ్' ఇత్యాదినా తుల్యార్థే విహితస్య వతేరుపాదానే। (న, ల్ర) +

త్వేన తదుపాదానేఽపి శ్రౌతీత్యాహ—ఏవం తత్రేతి। తత్ర తస్యేవేతి వతివిధాయకం పాణినిసూత్రమ్। తత్రైవ తస్యేవ ఇత్యర్థకం షష్ఠ్యన్తాత్ సప్తమ్యన్తాద్ వా ఇవార్థే వతిరిత్యర్థః।

(వి, న) తుల్యాద్యనవ్యయోపాదానే తు ఆర్థీత్వం వక్తుమాహ—తుల్యాదయస్త్వితి। తుల్యాదయః శబ్దా విశ్రామ్యన్తీత్యగ్రేఽన్వయః। విశ్రామ్యన్తి విశేష్యతాం ప్రతిపాదయన్తి। యత్ర హి విశేష్యతాప్రతీతిస్తదుపమేయం తదితరదుపమానమ్, తుల్యాదిపదోపాదానే తు

తత్ర్ప్రతిపాదనస్యాऽనియతత్వాద్ ఉపమేయోపమానయోః ప్రతిసన్ధానగమ్యత్వాద్ ఉపమేయోపమాననిష్ఠప్రతియోగ్యనుయోగిరూపాయా ఉపమాయా అపి ప్రతిసన్ధానగమ్యత్వాత్ తత్సద్భావే ఆర్థీత్యర్థః। తత్ర తుల్యాదిపదోపాదానే విశేష్యతాప్రతీతేరనియతత్వం దర్శయతి—కమలేనేతి। కమలం ముఖస్యేతి—నచాత్ర ముఖముపమానం కమలముపమేయమేవ ఇతి కథముపమానే విశ్రాన్తిరితి వాచ్యమ్, కమలస్యోపమానత్వే తాత్పర్యాద్ అప్యేవం ప్రయోగే తథాత్వాత్। తుల్యార్థేऽపి వతివిధాయకం "తేన తుల్యమ్" ఇతి పాణినేరపరం సూత్రమ్। తాదృశవత్యుపాదానేऽపి భవతి ఆర్థీత్యాహ—ఏవం తేనేతి।

తుల్యాదిపదోపాదాన ఇతి సమనన్తరమేవ వక్ష్యతి—ఏవమితి। అనేన వ్యాకరణేన। యత ఇవశబ్దస్యోపాదానే శ్రౌతీ, అతస్తదర్థవిహితస్య వతేరుపాదానేऽపి సైవ యుక్తేతి భావః।

(లో, ల్ఱ) ఉపమేయే ఇత్యాదిభిః సప్తమ్యన్తైః విశ్రామ్యన్తీతి క్రియాయాః సమ్బన్ధః। ఉపమేయ ఏవ విశ్రామ్యన్తి తద్విశేషణత్వేనోపాదానాత్। ఏవముత్తరత్రాపి। సామ్యం ముఖస్య ఉపమేయత్వమ్। కమలస్య ఉపమానత్వమ్। ఏవమితి—ఇవార్థవిహితవతివిషయోక్తన్యాయేన ఇత్యర్థః।

ఇవాదిశక్త్యా శీఘ్రం ప్రతీయతే ఇతీయం శ్రౌతీ। తత్ర సాదృశ్యం త్వార్థమ్।

అయమర్థో మమ్మటేనాప్యేతదనురూపైరేవ శబ్దైః ప్రతిపాదితః—'తత్ర తస్యేవ' ఇత్యనేన ఇవార్థే విహితస్య వతేరుపాదానే। 'తేన తుల్యమ్ ముఖమ్'। ఇత్యుభయత్రాపి తుల్యాదిశబ్దానాం విశ్రాన్తిరితి సామ్యపర్యాలోచనయా తుల్యతాప్రతీతిరితి సాధర్మ్యస్యార్థత్వాత్తుల్యాదిపదోపాదానే ఆర్థీ। తద్వత్ 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇత్యనేన విహితస్య వతేః స్థితౌ।"

+ తుల్యాదిశబ్దానాం సాదృశ్యవతి శక్తేస్తుల్యాదిపదప్రయోగస్థలే సాదృశ్యం వాచ్యమ్। సాధారణధర్మసమ్బన్ధరూపం సాధర్మ్యం వినా సాదృశ్యస్యానుపపత్త్యాఽర్థాదేవ సాధారణధర్మసమ్బన్ధప్రతీతిరితి సాధర్మ్యస్యార్థత్వాదార్థీ ఉపమా। "శ్రౌతీత్వం చోపమానోపమేయయోః సాధారణధర్మ్మసమ్బన్ధరూపాయాస్తస్యాః శాబ్దబోధవిషయత్వమ్। అర్థాపత్తిగమ్యత్వం చార్థ-

---

ద్వే తద్ధితే సమాసేఽథ వాక్యే ॥౨౧॥

ద్వే శ్రౌతీ ఆర్థీ చ। ఉదాహరణమ్—

"సౌరభమమ్భోరుహవన్ముఖస్య కుమ్భావివ స్తనౌ పీనౌ।
హృదయం మదయతి వదనం తవ శరదిన్దుర్యథా బాలే॥"

అత్ర క్రమేణ త్రివిధా శ్రౌతీ। (ప) (ఏ)

"మధురః సుధావదధరః పల్లవతుల్యోఽతి పేలవః పాణిః।
చకితమృగలోచనాభ్యాం సదృశీ చపలే చ లోచనే తస్యాః॥" (ఫ)

అత్ర క్రమేణ త్రివిధా ఆర్థీ।

పూర్ణా షడేవ తత్॥౨౨॥

స్పష్టమ్—

లుప్తా సామాన్యధర్మాదేరేకస్య యది వా ద్వయోః।

(వి, ప) తత్ర పూర్ణాయాః షడ్విధత్వం దర్శయతి—ద్వే ఇతి। వాక్యే ఇత్యన్తం కారికా పూర్ణా। షడేవ తద్ ఇతి తచ్ఛేషః। తత్ర తద్ధితాదిషు త్రిషు శ్రౌతీమాహ—సౌరభమితి। ముఖస్య సౌరభమిత్యన్వయః। అత్రాఽమ్భోరుహస్యేవ ఇతి షష్ఠ్యన్తాద్ వతిః। కుమ్భావివేత్యత్ర ఇవశబ్దయోగే నిత్యసమాసాత్సమాసగా। శరదిన్దుర్యథా వదనమిత్యత్ర వాక్యగా। ఇవాదేస్తదర్థకవతేశ్చ సత్త్వాత్ శ్రౌతీతి। త్రివిధేతి—తద్ధితసమాసవాక్యగామిత్వరూప-త్రైవిధ్యవతీత్యర్థః।

(వి, ఫ) ఏతత్ త్రివిధామార్థీమాహ—మధుర ఇతి। అత్ర సుధయా తుల్య ఇత్యర్థే తుల్యార్థే వతిః। పల్లవతుల్య ఇత్యత్ర సమాసః। చకితమృగలోచనాభ్యామిత్యత్ర వాక్యమ్।

(వి, బ) లుప్తామాహ—లుప్తేతి। సామాన్యధర్మః సాధారణధర్మః। ఆదిపదాదుపమాప్రతిపాదకేవ-తుల్యాదిశబ్దా ఉపమానముపమేయం చ। తేషామేకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం వేత్యర్థః।

(లో, ఏ) సౌరభమివేత్యాదౌ సౌరభం సాధారణధర్మః। కుమ్భావివేత్యత్ర "ఇవేన నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చ" ఇతి నిత్యసమాసః। ఏతత్ప్రోక్తస్య పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వస్య వేద ఏవ ఉపయోగః।

త్వమ్" (ప్రదీపః) "తేన తుల్యం క్రియా చేద్ వతిః" క్రియయోస్తుల్యత్వే ఏవ వతిప్రత్యయో భవతి। యథా–బ్రాహ్మణవదధీతే క్షత్రియః—

"వతినాఽపి క్రియాసామ్యం తద్వదేవాభిధీయతే।
ద్విజాతివదధీతేఽసౌ గురువచ్చానుశాస్తి నః॥" (భామహః)

చైత్రేణ తుల్యః కృశ ఇత్యత్ర గుణసామ్యాన్న వతిః। పరం "చన్ద్రవన్ముఖమ్" ఇత్యాదౌ భవతిక్రియామధ్యాహృత్య చన్ద్రభవనసదృశం ముఖభవనమిత్యేవ వాచ్యోఽర్థః। చన్ద్రముఖయోః సాదృశ్యం తు వ్యఞ్జనయైవేతి బోధ్యమ్।

త్రయాణాం వానుపాదానే శ్రౌత్యార్థీ సాపి పూర్వవత్ ॥౨౩॥ (బ, ఐ)

సా లుప్తా। తద్భేదమాహ—

పూర్ణావద్ధర్మలోపే సా వినా శ్రౌతీన్తు తద్ధితే॥౨౪॥

సా లుప్తోపమా ధర్మస్య సాధారణగుణక్రియారూపస్య లోపే పూర్ణావదితి పూర్వోక్తరీత్యా షట్ప్రకారా, కిన్త్వత్ర తద్ధితే శ్రౌత్యా అసమ్భవాత్ పఞ్చప్రకారా। (భ, ఓ)

ఉదాహరణమ్—

"ముఖమిన్దుర్యథా పాణిః పల్లవేన సమః ప్రియే।
వాచః సుధా ఇవోష్ఠస్తే బిమ్బతుల్యో మనోఽశ్మవత్ ॥" (మ, ఔ)

ఆధారకర్మవిహితే ద్వివిధే చ క్యచి క్యఙి।
కర్మకర్త్రోర్ణములి చ స్యాదేవం పఞ్చధా పునః ॥౨౫॥ (య, అ) *

సాపి యథాసమ్భవం శ్రౌతీ ఆర్థీ చ భవతీత్యర్థః। పూర్వవదితి—తద్ధితాదిత్రయగామినీత్యర్థః।

(వి, భ) పూర్ణావదితి—లోపేఽనుపాదానే। పూర్ణావదితి వ్యాచష్టే—పూర్వోక్తేతి। తద్ధితాదిత్రయగామిత్వం పూర్వోక్తరీతిః। షడితి—షట్ ప్రసక్తా ఇత్యర్థః। వస్తుతస్తు పఞ్చేత్యాహ—కిన్త్వితి। శ్రౌత్యా అసమ్భవాదితి। ధర్మలోపే ధర్మనిష్ఠసమ్బన్ధబోధికా షష్ఠీ నాస్తి। తతస్తదన్తాదివార్థకే వతిరపి నాస్తి ఇత్యతోఽసమ్భవః।

(వి, మ) ముఖమిన్దురితి। తత్రాహ్లాదకత్వం ధర్మో లుప్తః। యథాశబ్దేన సహ సమాసాభావాద్ వాక్యగా ఆర్థీ। వాచః సుధా ఇవేత్యత్ర మధురత్వం ధర్మో లుప్తః। ఇవశబ్దేన సహ నిత్యసమాసాత్ శ్రౌతీ। ఔష్ఠస్తే ఇత్యత్ర శోణత్వం ధర్మో లుప్తః। తుల్యశబ్దేన సమాసాత్ సమాసగా ఆర్థీ। మనోఽశ్మవత్। ఇత్యత్రాఽశ్మనా తుల్యమిత్యర్థే తుల్యార్థే తద్ధితే వతిరిత్యర్థీ।

(వి, య) ధర్మలుప్తామిత్థం పఞ్చవిధాముక్త్వా తామేవాన్యపఞ్చవిధామాహ—ఆధారకర్మవిహిత ఇతి। ద్వివిధే ఇత్యస్య క్యచి ఇత్యత్రైవాన్వయో న తు క్యజీత్యత్రాపి। కర్మకర్త్రోరితి—కర్మకర్త్రోరుపపదయోరిత్యర్థః।

(లో, ఐ) సామాన్యధర్మాదేరిత్యాదిశబ్దేన ఉపమానోపమేయోపమాప్రతిపాదకానాం సఙ్గ్రహః।

(లో, ఒ) లుప్తోపమాయాం తద్ధితే శ్రౌత్యా అసమ్భవః। ముఖస్య చన్ద్రవత్ శోభేత్యత్ర శోభారూపసాధారణధర్మానుపాదానేనార్థస్య సాకాఙ్క్షత్వేనాఽసఙ్గతేః।

(లో, ఔ) ముఖమిన్దుర్యథేత్యాదౌ పూర్వోక్తక్రమవ్యత్యయః పద్యనిర్వాహార్థః।

(లో, అ) క్యజీతి। అర్థాత్ కర్తృవిహితే।

---

* "ఉపమానాదాచారే" ఉపమానాత్ కర్మణః సుబన్తాద్ ఆచారేఽర్థే క్యచ్ స్యాత్। పుత్రమివాచరతి పుత్రీయతి ఛాత్రమ్।

'ధర్మలోపే లుప్తా' ఇత్యనుషజ్యతే। క్యచ్క్యఙ్ణములః కలాపమతే యిన్నాగమః। క్రమేణోదాహరణమ్—

"అన్తఃపురీయసి రణేషు సుతీయసి త్వం
పౌరం జనం, తవ సదా రమణీయతే శ్రీః।
దృష్టః ప్రియాభిరమృతద్యుతిదర్శమిన్ద్ర-
సఞ్చారమత్ర భువి సఞ్చరసి క్షితీశ॥" (ర, ఆ)

అత్రాన్తఃపురీయసీత్యత్ర సుఖవిహారాస్పదత్వస్య సుతీయసీత్యత్ర స్నేహనిర్భరత్వస్య చ సాధారణధర్మస్య లోపః। ఏవమన్యత్ర। ఇహ చ యథాదితుల్యాదివిరహాత్ శ్రౌత్యాదివిశేషచిన్తా నాస్తి। (ఇ)

ఇదం చ కేచిద్ ఔపమ్యప్రతిపాదకస్య ఇవాదేర్లోపముదాహరన్తి। (ల)

(వి, ర) అన్తఃపురీయసీతి। రణేషు నిర్భయత్వేన అన్తఃపురేష్వివాచరసీత్యర్థః। అత్ర నిర్భయసఞ్చారస్థానత్వం ధర్మో లుప్తః। పౌరమితి। పౌరం జనం సుతమివాచరసీత్యర్థః। అత్ర స్నేహవిషయత్వం ధర్మో లుప్తః అనయోరాధారకర్మణోః క్యచ్। సదా రమణీయతే ఇత్యత్ర రమణీవాచరతీత్యర్థే క్యఙ్। అత్ర అధీనత్వం ధర్మో లుప్తః। దృష్ట ఇతి। అమృతద్యుతికర్మకదర్శనేన త్వం ప్రియాభిర్దృష్టః। అత్ర మనోహరత్వం ధర్మో లుప్తః। తథా చాత్ర భువి ఇన్ద్రకర్తృకసఞ్చారేణైవ సఞ్చరసీత్యర్థః। అత్రాఽఽధిపత్యం ధర్మో లుప్తః। ఉభయత్ర కర్మకర్త్రోరుపపదయోర్ణముల్।

(వి, ల) అత్ర క్యఙాదిత్రయే తదర్థాచారస్య ణముల్ద్వయే చ ధాత్వర్థదర్శనసఞ్చరయోశ్చ సాధారణధర్మాణాం సత్త్వాద్ ధర్మలుప్తోదాహరణాని ఏతాని న సమ్భవన్తీత్యతః కావ్యప్రకాశకృతా ఉపమాప్రతిపాదకే వాదిలోపోదాహరణతయైవ క్యఙాదిలోపే ఉదాహృతమ్।

(లో, అ) అమృతద్యుతిదర్శం దృష్టః –అమృతద్యుతిరివ దృష్టః। ఇన్ద్రసఞ్చారం సఞ్చరసి। ఇన్ద్రవత్ సఞ్చరసీత్యర్థః।

(లో, ఇ) అన్యత్రేతి। యథా రమణీయతే ఇత్యత్ర అధీనత్వస్య। అమృతద్యుతిదర్శమ్ ఇత్యత్ర మనోహరత్వస్య। ఇన్ద్రసఞ్చరమిత్యత్ర పరిచ్ఛదాద్యతిశయస్య। నాస్తీత్యనన్తరం ప్రాచీనానుసారాదితి శేషః।

"అధికరణాచ్చేతి వక్తవ్యమ్" ప్రాసాదీయతి కుట్యాం భిక్షుః। "కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ।" ఉపమానాత్ కర్తుః సుబన్తాదాచారే క్యఙ్ వా స్యాత్। సాన్తస్య తు కర్తృవాచకస్య లోపో వా స్యాత్। కృష్ణ ఇవాచరతి కృష్ణాయతే।

"ఉపమానే కర్మణి చ"। "చాత్కర్తరి" (ణముల్) ఘృతనిధాయం నిహితం జలం ఘృతమివ సురక్షితమ్। అజకనాశం నష్టః–అజక ఇవ నష్ట ఇత్యర్థః। "యస్మాణ్ణములుక్తః స ఏవ ధాతురనుప్రయోక్తవ్యః।"

తదయుక్తమ్। క్యజాదేరపి తదర్థవిహితత్వేనౌపమ్యప్రతిపాదకత్వాత్। నను క్యజాదిషు సమ్యగౌపమ్యప్రతీతిర్నాస్తి ప్రత్యయత్వేనాస్వతన్త్రత్వాద్, ఇవాదిప్రయోగాభావాచ్చేతి న వాచ్యమ్। (వ, ఈ)

కల్పబాదావపి తథాప్రసఙ్గాత్। నచ కల్పబాదీనామివాదితుల్యతయౌపమ్యస్య వాచకత్వం, క్యజాదీనాం తు ద్యోతకత్వమ్, ఇవాదీనామపి వాచకత్వే నిశ్చభావాత్। (శ) *

గ్రన్థకృతా తు ఆచారాదీనాం సాధారణధర్మత్వమనవధార్యైవోదాహృత్య ఔపమ్యప్రతిపాదకలోపోదాహరణతయా యత్కావ్యప్రకాశకృతైతత్ పఞ్చకముదాహృతం తద్దూషయితుముత్కీర్త్యతి—ఇదం చ కేచిదితి।

(వి, వ) దూషయతి—తదయుక్తమితి। తదర్థవిహితత్వేనేతి—తాదృశాచారవిహితత్వేనేత్యర్థః। సుతమివాచరతీతి ప్రతీతివశాత్ తథార్థే ఏవ విధానాదిత్యర్థః। నను తాదృశార్థే విధానసత్త్వేఽపి ఇవాదివన్న తేభ్యః స్వత ఔపమ్యప్రతీతిః; ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వయేనైవ బోధకత్వాత్। అతః క్యజాదయః స్వత ఔపమ్యప్రతిపాదకత్వాభావాన్న స్వత ఔపమ్యప్రతిపాదకాః। తథా చ తత్సత్త్వేఽపి వివక్షితః స్వత ఔపమ్యప్రతిపాదకలోపో నాస్తీత్యాశఙ్కతే—నన్వితి। నను త్రైరౌపమ్యం స్వతః ప్రత్యాయ్యతే ఏవ; కిన్తు తాదృశార్థస్య ప్రకృత్యర్థాన్వితత్వమాత్రం నియతం, తేషాం తాదృశార్థకత్వే తు తద్వివరకేవశబ్దప్రయోగ ఏవ నాస్తి। కథమసౌ తదర్థవివరక ఇతి భావః। తథా చ క్యజాదయ ఇవాదివన్న స్వత ఔపమ్యప్రతిపాదకాః ఇత్యాపాతత ఏవేయం విచారసహాప్యాశఙ్కా। తత్ర స్వతస్తు అవివక్షైవ న సమ్భవతీతి సమాధత్తే—నేతి।

(వి, శ) కల్పబాదావితి। తేషామపి ప్రత్యయత్వాదిత్యర్థః। ఇదముపలక్షణమ్। ఇవాదేరపి స్వతః ప్రయోగాభావాత్। తత్సత్త్వేఽపి ఔపమ్యప్రతిపాదకలోపాపత్తేరితి బోధ్యమ్। ఆపాతత ఆశఙ్కతే—నచ కల్పబాదీనామితి—ఆచారమత్ర వాచకత్వమ్; ఇవాద్యర్థస్య తు వ్యఞ్జకత్వమేవేత్యర్థః। ప్రతిబన్ధమాహ—ఇవాదీనామపీతి। వినిగమకాభా-

---

(లో, ఈ) తదర్థో వత్యర్థః। అస్వతన్త్రత్వాత్ ప్రకృతియోగం వినా కేవలానామర్థబోధనసామర్థ్యాభావాత్।

(లో, ఉ) దూషణాన్తరమాహ కల్పబాదావపీతి—అయమర్థః—యది క్వచిత్ క్యజాదీనాం సద్భావేఽపి తేషాం ప్రత్యయత్వేనాస్వతన్త్రతయార్థబోధనాసామర్థ్యాద్ ఔపమ్యవాచకత్వాభావః తదా కల్పబాదీనాం సద్భావే అపి తథా స్యాత్। నచ తథా కల్పబాదీనాం

---

* "చాదయో న ప్రయుజ్యన్తే పదత్వే సతి కేవలాః।

ప్రత్యయో వాచకత్వేఽపి కేవలో న ప్రయుజ్యతే॥" (వాక్యపదీయే)

(అత్ర) ఏతే హి చాదయః కేవలా న ప్రయుజ్యన్తే తతో వాచకా న భవన్తీతి బోద్ధవ్యమ్। (పుణ్యరాజః)

వాచకత్వే వా "సముదితం పదం వాచకమ్" (+) ప్రకృతిప్రత్యయౌ స్వస్వార్థబోధంకౌ ఇతి చ।
x

మతద్వయేఽపి వత్యాదిక్యజాద్యోః సామ్యమేవేతి। (ష, ఉ)

వేఽపి స్వతన్త్రముఖ్యతయా యది కస్యచిత్ప్రత్యయస్య వాచకత్వం కస్యచిత్ప్రత్యయస్య వ్యఞ్జకత్వముచ్యతే తదా ఇవాదయోఽపి న వాచకాః స్యురుక్తిమాత్రేణైవ ప్రమాణఖణ్డనే తత్రాపి ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః।

(వి, ష) నన్వత్ర నాయం ప్రతిబన్ధకః। ఇవాదీనామౌపమ్యవాచకత్వేఽనుశాసనమేవ ప్రమాణమిత్యతో యది త్వయేవాదేః స్వతోఽస్వతో వా వాచకత్వమిష్యతే తదా మమాఽపి క్యజాదీనామపి మతభదేన స్వతోఽస్వతో వా వాచకత్వం సమానమేవేత్యాహ—వాచకత్వే వేత్యాది। తవ యథా వాచకత్వం మమాఽపి తథా వాచకత్వమితి సామ్యమిత్యర్థః। మతభేదేన తద్ద్విధేతి దర్శయతి—సముదితమితి। స్వప్రకృతిప్రత్యయసముదితమిత్యర్థః। మతాన్తరమాహ—ప్రకృతీతి। స్వస్వార్థబోధకౌ–స్వతః స్వస్వార్థబోధకావిత్యర్థః। వత్యాదిక్యజాద్యోరితి। కల్పబిత్యాదయో యథేవాదితుల్యతయా త్వన్మతే సామ్యవాచకాః; క్యజాదయోఽపి తథేతి ద్వయోః సామ్యమిత్యర్థః। ఏవం క్యజాదీనామివాద్యర్థకత్వేన నేదమౌపమ్యప్రతిపాదకలోపోదాహరణమిత్యుక్తమ్।

సద్భావేఽపి ఔపమ్యవాచకత్వమ్। కల్పేఽప్యభావస్య సర్వవాదినిషిద్ధత్వాద్ నిశ్చయాభావాత్; తథాహి–కైశ్చిదివాదీనామపి వాచకత్వమఙ్గీక్రియతే। తన్మతానుసారేణాస్మాభిః కల్పబాదీనామివార్థవిహితత్వేన వాచకత్వమ్। క్యజాదీనాం తు ద్యోతకత్వమఙ్గీక్రియతే ఇత్యత ఆహ—వాచకత్వే వా ఇతి। సముదితం ప్రకృతిప్రత్యయాభ్యాం మిలితం, తత్ స్వరూపం పదమ్। మతేత్యతః పూర్వం వైయాకరణేతి శేషః। వత్యాదిక్యజాద్యోః సామ్యమేవేతి। అయమాశయః—యది వత్యాదీనాం వాచకత్వాఙ్గీకారః తదా క్యజాదీనామపి వాచకత్వమ్। యదా తేషామపి న వాచకత్వం తదేషామపీతి। సర్వైరపి వతికల్పబాదిసద్భావే ఔపమ్యవాచకసద్భావాఙ్గీ-

---

+ "పదే న వర్ణా విద్యన్తే వర్ణేష్వవయవా న చ।
వాక్యాత్పదానామత్యన్తం ప్రవివేకో న కశ్చన॥" (వాక్యపదీయ)

"ముఖ్యం వాచకత్వం తు కల్పనయా బోధితే సముదాయరూపే పదే వాక్యే వా। లోకానాం తత ఏవార్థబోధాత్।" ఇతి చ।

X "ప్రకృతిప్రత్యయౌ బ్రూతః ప్రత్యయార్థం సహేతి యత్।
భేదేనైవాభిధానేఽపి ప్రాధాన్యేన తదుచ్యతే॥
పాకం హి పచిరేవాహ కర్తారం ప్రత్యయోఽప్యకః।
పాకయుక్తః పునః కర్తా వాచ్యో నైకస్య కస్యచిత్॥" (లౌకికన్యాయ)

యచ్చ కేచిదాహుః–'వత్యాదయ ఇవాద్యర్థేఽనుశిష్యన్తే క్యజాదయస్త్వాచారాద్యర్థే ఇతి' తదపి న। న ఖలు క్యజాదయ ఆచారమాత్రార్థా అపి తు సాదృశ్యాచారార్థా ఇతి*। తదేవ ధర్మలోపే దశప్రకారా లుప్తా। (స, ఊ)

ఉపమానానుపాదానే ద్విధా వాక్యసమాసయోః ॥౨౬॥ (హ)

ఉదాహరణమ్—

"తస్యా ముఖేన సదృశం రమ్యం నాస్తే న వా నయనతుల్యమ్।" (క, ఋ)

(వి, స) కావ్యప్రకాశకృతా తు తేషామాచారమాత్రేఽనుశాసనాదివాద్యర్థేఽనుశాసనాభావాన్న తదర్థకత్వమిత్యుక్తమ్। తద్దూషయితుమాహ—యచ్చ కేచిదితి। న ఖలు ఆచారమాత్రార్థా ఇతి। ఉపమానాదాచారే ఇత్యనుశాసనస్యైవ తుల్యాచారోఽర్థ ఇతి భావః। తస్య చ ఇవార్థకత్వేఽనుశాసనాఽభావోక్తిదూషణాయోక్తత్వేన పూర్వోక్తేన సహ న పౌనరుక్త్యమితి బోధ్యమ్। తదేవమితి। తద్ధితాదిత్రయగాః శ్రౌత్యార్థీభేదా ఉక్తాః పఞ్చ; క్యజాదావుక్తాః పఞ్చ, ఇత్యేవం దశేత్యర్థః।

(వి, హ) ఉపమానానుపాదానే ఇతి। ఉపమానతావచ్ఛేదకచన్ద్రత్వాదినా అనుపాదానే ఇత్యర్థః। తేన సదృశతుల్యాదిపదేన తదనుపాదానేఽప్యనుపాదానం బోధ్యమ్।

(వి, క) తస్యా ముఖేనేతి వాక్యే। నాస్తే న వా నయనతుల్యమితి సమాసే। అత్ర రమ్యత్వం సాధారణధర్మ ఉక్త ఇత్యత్ర ఉపమానమాత్రలోపః। నచ కథమత్రోపమానలోపః

కారాత్ ప్రత్యయత్వేన తత్సదృశైః క్యజాదిభిః కిమపరాద్ధం యదేషాం సద్భావే ఔపమ్యవాచకలోపః స్యాదితి।

(లో, ఊ) సాదృశ్యాచారార్థా ఇతి। అయమర్థః–క్యజాదీనామాచారమాత్రార్థత్వే ఏవ సాదృశ్యార్థత్వం న స్యాత్ న చ తథా। సాదృశ్యాచారోభయార్థత్వాదితి।

(లో, ఋ) వాక్యసమాసయోః। వాక్యే సమాసే చేత్యర్థః। వాక్యే సమాసాభావో

---

* రసగఙ్గాధర ఇదముక్తమ్—

"అత్రేదమవధేయమ్–కర్మాధారక్యచి క్యజి చ వాచకలుప్తోదాహరణం ప్రాచామసఙ్గతమివ ప్రతీయతే। ధర్మలోపస్యాపి తత్ర సమ్భవాత్। నచ క్యజాద్యర్థ ఆచార ఏవ సాధారణధర్మోఽస్తీతి వక్తవ్యమ్। ధర్మమాత్రరూపస్యాచారస్యోపమాప్రయోజకత్వాభావాత్। 'నారీయతే సపత్న సేనా' ఇత్యాదౌ వృత్త్యన్తరనివేదితైః
కాతరత్వాదిభిరభిన్నతయాధ్యవసితస్యాచారస్యోపమానిష్పాదకత్వాత్। యది చ క్యజర్థ ఆచారమాత్రముపమానిష్పాదకం స్యాత్తదా 'త్రివిష్టపం తత్స్థలు భారతాయతే' ఇత్యాదౌ సుప్రసిద్ధత్వాద్విరూపాచారోపస్థితావప్యుపమాలఙ్కృతేరనిష్పత్తేః। తస్యైవ చ 'సుపర్వభిః శోభితమన్తరాశ్రితైః' ఇతి చరణాన్తరనిర్మాణే తస్యా నిష్పత్తేః క్యజాద్యర్థః సాధారణోఽపి నోపమాం ప్రయోజయతి। ఉపమాప్రయోజకతావచ్ఛేదకరూపేణ
సాధారణధర్మవాచకశూన్యత్వస్యైవ ధర్మలోపశబ్దేనాభిధానాత్। అన్యథా 'ముఖరూపమిదం వస్తు ప్రఫుల్లమివ పఙ్కజమ్' ఇత్యాదౌ పూర్ణోపమాపత్తేరితి దిక్।"

అత్ర ముఖనయనప్రతినిధివస్త్వన్తరయోర్గమ్యమానత్వాదుపమానలోపః। (ఖ)

అత్రైవ చ "ముఖేన సదృశమ్" ఇత్యత్ర "ముఖం యథేదమ్" ఇతి "నయనతుల్యమ్" ఇత్యత్ర "దృగివ" ఇతి పాఠే శ్రౌత్యపి సమ్భవతీత్యనయోర్భేదయోః ప్రత్యేకం శ్రౌత్యార్థీత్వభేదేన చతుర్విధత్వసమ్భవేఽపి ప్రాచీనరీత్యా ద్విప్రకారత్వమేవోక్తమ్।* (గ)

ఔపమ్యవాచినో లోపే సమాసే క్విపి చ ద్విధా॥౨౭॥ (ఘ, ఙ)

క్రమేణోదాహరణమ్—

"వదనం మృగశావాక్ష్యాః సుధాకరమనోహరమ్।

గర్దభతి శ్రుతిపరుషం వ్యక్తం నినదన్ మహాత్మనాం పురతః"॥ (ఙ)

ముఖేన సదృశమిత్యుక్తౌ ముఖస్యైవ ఉపమానతాప్రతీతేస్తస్య చోక్తత్వాదేవేతి వాచ్యమ్। ముఖస్యోపమానత్వే సదృశపదమత్రోపమేయపరం స్యాత్; ఉపమేయస్య చ ఉపమానాపేక్షయా నాధికత్వమ్, కిన్తు న్యూనత్వం సమానత్వం వా। తథా చ తస్యా ముఖస్య న్యూనం సమానం వా నాస్తీత్యుక్తేఽధికత్వాకాఙ్క్షానివృత్తౌ ముఖప్రశంసానుపపత్త్యా సదృశపదస్యాత్రోపమానపరత్వాదేవ ఉపమేయాపేక్షయా ఉపమానస్యాధికత్వేన తస్యా ముఖస్యాధిక్యం నాస్తీత్యేవార్థాత్।

(వి, ఖ) నన్వేవం సదృశపదేనైవ ఉపమానకథనాత్ కథం తల్లోప ఇత్యత ఆహ—అత్ర ముఖప్రతినిధీతి। ప్రతినిధిరుపమానం చన్ద్రాదివస్తు। గమ్యమానత్వాదితి। చన్ద్రత్వాదినా ఉపమానతావచ్ఛేదకరూపేణానుపాదా-నాదాకాఙ్క్షాబలేనాఽధ్యాహార్యత్వాదిత్యర్థః। ఏవం చాధ్యాహారలభ్యే తత్ర సాదృశ్యప్రతియోగితారూపసామ్యం వాచ్యమిత్యత్ర వాచ్యపదస్య వ్యఙ్గ్యపరత్వం యద్ వ్యాఖ్యాతం తదత్రాపి ఉపపన్నం బోధ్యమ్। ఏవముత్తరత్రాపి।

(వి, గ) దర్శితద్వయే సాదృశ్యతుల్యపదవశాదార్థీత్వమేవ, తత్పదద్వయస్థానే యథా ఇవాదిపదదానే తు శ్రౌత్యౌ అప్యుపమానే లుప్తే భవతః। అతశ్చతుర్విధా ఉపమానలుప్తా భవితుమర్హతి। కిన్తు కావ్యప్రకాశకృదాదిప్రాచీనైస్తద్ద్వయస్యానుక్తత్వాద్ ద్విప్రకారత్వమేవోక్తమిత్యాహ— అత్రైవ చేతి।

(వి, ఘ) ఔపమ్యవాచిన ఇతి। ఔపమ్యప్రతిపాదకస్యేత్యర్థః, తుల్యాద్యనవ్యయానాం తద్వాచకత్వాభావస్య దర్శితత్వాత్।

(వి, ఙ) వదనమితి– సుధాకర ఇవేత్యర్థః। గర్భభతీతి—మహాత్మనాం పురతో

వైయాకరణరీత్యా। తస్యా ఇత్యాదౌ ముఖేన సదృశమిత్యత్ర వాక్యగా। నయనతుల్యమిత్యత్ర సమాసగా। నాస్తే కిమపి వస్త్వన్తరమిత్యర్థః।

(లో, ఋ) ఔపమ్యవాచిన ఇవాదేః క్విపో లోపః।

---

* ప్రదీపే ఇత్థముక్తమ్—

న వా శ్రౌతీ। ఇవాదీనాముపమానమాత్రాన్వితతయా తదనుపాదానే తేషామప్యనుపాదానాత్। అతో వాక్యసమాసయోరేవ। తయోరప్యార్థీ ఏవేతి ద్విప్రకారా లుప్తోపమానోపమా।

అత్ర "గర్దభతి" ఇత్యత్ర ఔపమ్యవాచినః క్విపో లోపః। న చేహ ఉపమేయస్యాపి లోపః। "నినదన్" ఇత్యనేనైవ నిర్దేశాత్। (చ)

ద్విధా సమాసే వాక్యే చ లోపే ధర్మోపమానయోః॥౨౮॥ (ఌ)

"తస్యా ముఖేన" ఇత్యాదౌ "రమ్యమ్" ఇతి స్థానే "లోకే" ఇతి పాఠేఽనయోరుదాహరణమ్। (ఛ)

క్విప్సమాసగతా ద్వేధా ధర్మే వాదివిలోపనే॥౨౯॥

ఉదాహరణమ్—

"విధవతి ముఖాబ్జమస్యాః॥"

అత్ర "విధవతి" ఇతి మనోహరత్వక్విప్ప్రత్యయయోర్లోపః। కేచిత్త్వత్రాపి ప్రత్యయమాత్రలోపమాహుః। "ముఖాబ్జమ్" ఇతి చ సమాసగా। (జ, ఏ)

ఉపమేయస్య లోపే తు స్యాదేకా ప్రత్యయే క్యచి ॥౩౦॥ (ఐ)

వ్యక్తం శ్రుతిపరుషం నినదన్నయం గర్దభ ఇవాచరతీత్యర్థః। ఉభయత్ర మనోహరత్వశ్రుతిపరుషనినాదయోర్ధర్మయోః సత్త్వాదౌపమ్యప్రతిపాదకయోరివ క్విపోర్లోపమాత్రమత్ర। లుప్తయోస్తయోః ప్రతిసన్ధానాచ్చౌపమ్యస్య ప్రతీతిరిత్యతో న తస్య వ్యఙ్గ్యత్వమిత్యతో నిరుక్తం వాచ్యత్వమస్త్యేవ।

(వి, చ) ఔపమ్యవాచినః క్విప ఇతి। యద్యపి లుప్తస్య ఏవ క్విపః క్విప్పరిభాషా ఇత్యతః తస్య లోప ఇత్యుక్తిసమ్భవః, తథాపి భవిష్యల్లోపస్య క్విప ఏవ క్విప్త్వముక్తం తస్యైవౌపమ్యవాచిత్వం తు ఏవేత్యుక్తమేవ। నినదన్నిత్యనేనైవేతి। కర్తు్రుపమేయస్య కర్త్రరి విహితేన శతృజైవోక్తత్వాత్।

(వి, ఛ) ఏవం ధర్మలోపే దశ, ఉపమానానుపాదానే చ ద్వే ఔపమ్యవాచిలోపే చ ద్వే ఇతి చతుర్దశవిధామేకలుప్తాముక్త్వా ద్విలుప్తాప్రభేదానాహ— ద్విధేతి। రమ్యమితి స్థానే ఇతి। ధర్మస్యాపి లోపాత్।

(వి, జ) విధవతీతి—విధురివాచరతి ఇత్యర్థః। క్విపో లోప ఏవ। ముఖాబ్జమితీతి। ముఖమబ్జమివేతి పురుషవ్యాఘ్రాదిసమాసః। న చాత్ర రూపకమేవ నోపమేతి వాచ్యమ్, ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే ఇతి పాణినిసూత్రేణ సాధారణధర్మాప్రయోగే రూపకబాధయా ఉపమానవిధానాత్। సాధారణధర్మప్రయోగసత్త్వే ఏవ రూపకసమ్భవాత్।

(లో, లృ) ఏవమేవైకలోపే లుప్తోపమాం దర్శయిత్వా ద్విలోపే దర్శయతి। అనయోరుదాహరణం వ్యుత్క్రమేణ ఇత్యర్థః। ఇయమపి పూర్వవత్ శ్రౌత్యార్థీ చేతి చతుర్ధా సమ్భవతి।

(లో, ఏ) కేచిదితి—అనేనాత్మనోఽసమ్మతిప్రకటనమ్।

(లో, ఐ) పునరేకలోపే లుప్తోపమాం ప్రాచీనానురోధాద్ ద్విలోపప్రకరణే లక్షయతి—ఉపమేయస్యేతి।

యథా—

"అరాతివిక్రమాలోకవికస్వరవిలోచనః।

కృపాణోదగ్రదోర్దణ్డః స సహస్రాయుధీయతి॥" (ఝ)*

అత్ర సహస్రాయుధమివాత్మానమాచరతీతి వాక్యే ఉపమేయస్యాత్మనో లోపః। నచేహ ఔపమ్యవాచకలోప ఉక్తాదేవ న్యాయాత్। అత్ర కేచిదాహుః–సహస్రాయుధేన సహ వర్త్తత ఇతి ససహస్రాయుధః స ఇవాచరతీతి వాక్యాత్ ససహస్రాయుధీయతీతి పదసిద్ధౌ విశేష్యస్య శబ్దానుపాత్తత్వాదిహోపమేయలోప" ఇతి। తన్న విచారసహమ్। కర్త్తరి క్యచోఽనుశాసనవిరుద్ధత్వాత్। (ఇ, ఓ) +

(వి, ఝ) ఇత్థం ద్విలుప్తాశ్చతస్రః ఏకలుప్తాశ్చతుర్దశోక్తా ఇత్యష్టాదశోక్త్వా పునరేకలుప్తామేకామాహ—ఉపమేయస్యేతి। అరాతీతి। సహస్రాయుధీయతీతి। కృపాణోదగ్రదోర్దణ్డోఽపి సహస్రాయుధో యస్తమివాత్మానమాచరతీత్యర్థః।

(వి, ఇ) నచ సహస్రాయుధీయతే ఇత్యేవమపి సమ్భవాత్ క్యజా చాపి అస్యాః సమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్। క్యజన్తస్యాఽకర్మకత్వేన కర్మభూతస్యాత్మనః ఉపమేయస్యాఽత్ర ప్రసక్త్యభావాత్। నచేత్యాశఙ్క్యోత్తరయతి—ఉక్తాదేవేతి। క్యచ ఏవ తద్వాచకత్వస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః। నను క్యజర్థస్య ఆచారస్య సాధారణధర్మత్వమనవధాయ పౌరం నుతీయతీత్యాదికం ధర్మలుప్తత్వేన ప్రాగుదాహృతం, తత్కథమత్ర ఉపమేయమాత్రలోపే ఉదాహృతమ్, ఆచారస్య సాధారణధర్మత్వానవధానేన తస్యాపి లోపాద్ ఇతి చేన్న, అరాతీత్యాదేః సాధారణధర్మవత్త్వేఽవధానాత్। సహస్రాయుధపురుషస్యాపి తాదృశవిలోచనత్వాత్। కేచిత్తు కర్మభూతస్యాత్మన ఉపమేయస్యాఽత్ర న లోపః। "అకర్మకే కర్త్తరి వా" అత్ర క్యచో విధానాత్। తథా చ కర్త్రైవాత్రోపమేయస్తస్య చ విశేష్యతావచ్ఛేదకేన రూపేణాననుపాదానాల్లోప ఇత్యాహుః। తన్మతమాహ—అత్ర కేచిదితి। శబ్దానుపాత్తత్వాదిత్యర్థః। తన్మతే కర్త్తరి విహితస్య క్యచ ఆఖ్యాతస్య

(లో, ఒ) ఉక్తాదాధారకర్మవిహిత ఇతి సూత్రవ్యాఖ్యానప్రసఙ్గే ఇత్యర్థః। కేచిద్ చణ్డీదాసపణ్డితాదయః। అనుశాసనవిరుద్ధత్వాత్ కర్త్తరి క్యచ ఏవానుశాసనాత్। కిఞ్చ "స సహస్రాయుధీయతి" ఇత్యత్ర క్విప్ప్రత్యయస్య ఔపమ్యవాచకత్వాదుపక్రమే ఉపగమః। పర్యవసానే తు సమ్భావనోత్థాపనాత్। ఉత్ప్రేక్షా యథా—

కస్తూరీతిలకన్తి భాలఫలకే దేవ్యా ముఖామ్భోరుహే

రోలమ్బన్తి తమాలవాలముకులోత్తంసన్తి మౌలీం ప్రతి।

---

*అరాతీనాం శత్రూణాం విక్రమాలోకేన పరాక్రమదర్శనేన వికస్వరే విస్ఫారితే లోచనే యస్య సః। కృపాణేన ఖడ్గేన ఉదగ్రో భీషణో దోర్దణ్డో బాహుదణ్డో యస్య సః। సహస్రమాయుధాని యస్య స సహస్రాయుధః కార్త్తవీర్యః। తమివాత్మానమాచరతీత్యర్థః।

+ "అత్ర యద్యపి సాక్షాదుపాత్తః కర్త్రైవోపమేయః, తథాపి న తథాత్వేన, కిన్తు కర్మత్వేన। అన్యథా క్యచోఽసఙ్గతత్వాపత్తేః" ప్రదీపః।

ధర్మోపమేయలోపేఽన్యా॥3౧॥

యథా—

"యశసి ప్రసరతి భవతః క్షీరోదీయన్తి సాగరాః సర్వే।"

అత్ర క్షీరోదమివాత్మానమాచరన్తీత్యుపమేయ ఆత్మా సాధారణధర్మః శుక్రతా చ లుప్తౌ। (ట)

త్రిలోపే చ సమాసగా॥3౨॥

యథా—

"రాజతే మృగలోచనా"।

అత్ర మృగస్య లోచనే ఇవ చఞ్చలే లోచనే యస్యా ఇతి సమాసే ఉపమాప్రతిపాదకసాధారణధర్మోపమానానాం లోపః। (ఠ) +

తేనోపమాయా భేదాః స్యుః సప్తవింశతిసంఖ్యకాః॥33॥

చ కర్త్రృత్వేన రూపేణ వాచకత్వాత్। అతో విశేష్యతావచ్ఛేదకేన రూపేణానుపాదానాత్। అననుశాసనాదితి। అకర్మకే కర్త్రరీత్యర్థః। తథా చ దర్శితార్థే ఈదృశప్రయోగోఽసాధురేవేత్యుక్తం పుత్రీయతీత్యాదౌ కర్త్రృబోధస్తు కర్త్రాఖ్యాతాదేవేతి బోధ్యమ్। స ఇత్యనేన విశేష్యతావచ్ఛేదకేన రూపేణ కర్తురుపాదానమస్త్యేవేత్యపి తన్మతే దూషణం బోధ్యమ్।

(వి, ట) క్షీరోదీయన్తీత్యత్ర సాధారణధర్మలోపప్రదర్శనమాధారస్య సాధారణధర్మత్వానవధానాదితి ప్రాగేవ దర్శితమ్। కావ్యప్రకాశకృతా తు ఏవాదృశస్థలే ఆచారస్యైవ సాధారణధర్మత్వాదుపమేయలోపమాత్రో-దాహరణమేవోచ్యతే। క్షీరోదం యథా చరతి తథాత్మానమితి ప్రతీత్యా కర్మత్వేనోభయధర్మత్వాదాచారస్య।

(వి, ఠ) ప్రభేదాన్తరమాహ—త్రిలోపే చేతి। మృగలోచనేత్యత్ర త్రిలోపం దర్శయతి। అత్ర మృగస్యేతి। మృగస్యేవేతి ప్రామాదికః పాఠః। లోచనే ఇవేత్యేవ పాఠః। ఇవకారస్యోపమానపరభాగనియమాత్।

యాః కర్ణే వికచోత్పలన్తి కుచయోరఙ్కే చ కాలాగురూ-

స్థాసన్తి ప్రథయన్తు తాస్తవ శివం శ్రీకణ్ఠకణ్ఠత్విషః॥" ఇత్యాదౌ।

(లో, ఔ) ఉపసంహరతి—తేనేతి। లుప్తోపమా చైకవింశతిప్రకారా। తథా హి ధర్మలోపేన దశ। ఉపమానానుపాదానే ద్వౌ। ఇవాదిలోపే ద్వౌ। ధర్మోపమానలోపే ద్వౌ। ధర్మే

+ "సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చ' ఇతి వార్త్తికేన మృగలోచనపూర్వపదకస్య లోచనశబ్దేన సహ బహువ్రీహౌ ఉపమానవాచిని మృగలోచనే ఇతి పూర్వపదే ఉత్తరపదభూతస్య లోచనశబ్దస్య లోపే పదం సిద్ధమ్। ఉపమానభూతస్య

లోచనస్య లోపాద్ ఉపమేయభూతస్య లోచనస్య ఉపాదానాద్ ఉదాహరణం స్పష్టమ్। అత్ర యది మృగశబ్దేన లక్షణయా తల్లోచనే వివక్ష్యేతే తదా త్రిలోపే నేదముదాహరణమ్।

పూర్ణా షడ్విధా లుప్తా చైకవింశతివిధేతి మిలిత్వా సప్తవింశతిప్రకారోపమా। + (ఔ) ఏషు చోపమాభేదేషు మధ్యే అలుప్తసాధారణధర్మేషు భేదేషు విశేషః ప్రతిపాద్యతే—(డ)

ఏకరూపః క్వచిత్ క్వాపి భిన్నః సాధారణో గుణః।

భిన్నే బిమ్బానుబిమ్బత్వం శబ్దమాత్రేణ వా భిదా ॥౩౪॥ (ఢ, అ)

(వి, డ) అలుప్తేతి। సాధారణధర్మస్య శబ్దప్రతిపాద్యత్వే ఇత్యర్థః।

(వి, ఢ) ఏకరూపత్వమ్ ఏకశబ్దప్రతిపాద్యతావచ్ఛేదకైక్యాత్। తేన "త్వం సుధావన్మధుర" ఇత్యత్ర తదుదాహరణే వ్యక్త్యైక్యస్య శక్యతావచ్ఛేదకస్యాఽభావేఽపి మనోహరత్వస్య

వాదిలోపే ద్వౌ। ఉపమేయలోపే ఏకః। ధర్మోపమేయలోపే ఏకః। త్రిలోపే ఏకప్రకార ఇతి గణనయా ఏకవింశతిప్రకారా లుప్తోపమా। కిం చోపమానానుపాదానే ధర్మే వాదిలోపేనేతి మిలిత్వా ప్రకారచతుష్టయం శ్రౌతమార్థం చ సమ్భవతీత్యష్టవిధమితి పఞ్చవింశతిప్రకారా।

(లో, అ) ఏకరూపతయా సమ్బన్ధిభేదమాత్రేణ వేతి ద్విధా। తత్రాద్యం వృత్తావేవ—మధురః సుధావదిత్యాది। ద్వితీయం సకలకలం పురమేతదిత్యాది। బిమ్బానుబిమ్బత్వం

బిమ్బప్రతిబిమ్బభావః। సా చ ప్రకృతేః సదృశతా యథా శ్మశ్రులత్వసరఘావ్యాప్తత్వయోః। శబ్దమాత్రేణ నత్వర్థతోఽపి భిదాభేదః। యథా—స్మేరం విధాయ ఇత్యాది।

+ అలఙ్కారసారసఙ్గ్రహ ఉద్భటేన శబ్దశాస్త్రమనుసరతోపమాభేదా ఇత్థం దర్శితాః—

యథేవశబ్దయోగేన సా శ్రుత్యాన్వయమర్హతి।
సదృశాదిపదశ్లేషాదన్యథేత్యుదితా ద్విధా॥

సంక్షేపాభిహితాప్యేషా సామ్యవాచకవిచ్యుతేః।
సామ్యోపమేయతద్వాచివియోగాచ్చ నిబధ్యతే॥

ఉపమానోపమేయోక్తౌ సామ్యతద్వాచివిచ్యవాత్।
క్వచిత్సమాసే తద్వాచివిరహేణ క్వచిచ్చ సా॥

తథోపమానాదాచారే క్యచ్ప్రత్యయబలోక్తితః।
క్వచిత్సా కర్తురాచారే క్యఙా సా చ క్విపా క్వచిత్॥

ఉపమానే కర్మణి వా కర్తరి వా యో ణముల్ కషాదిగతః।
తద్వాచ్యా సా వతినా చ కర్మసామాన్యవచనేన॥

షష్ఠీసప్తమ్యన్తాచ్చ యో వతిర్నామతస్తదభిధేయా।
కల్పప్రభృతిభిరన్యైశ్చ తద్ధితైః సా నిబధ్యతే కవిభిః॥

అయఞ్చోపమావిభాగో నాదృతః। తథా చోక్తమప్పయదీక్షితేన చిత్రమీమాంసాయామ్—

ఏవమయం పూర్ణాలుప్తావిభాగో వాక్యసమాసప్రత్యయవిశేషగోచరతయా శబ్దశాస్త్రవ్యుత్పత్తికౌశలప్రదర్శనమాత్రప్రయోజనో నాతీవాలఙ్కారశాస్త్రే వ్యుత్పాద్యతామర్హతి। నవా ళుప్తానామయం సామస్త్యేన విభాగః।

తత్ర ఏకరూపే యథా ఉదాహృతమ్। "మధురః సుధావదధర" ఇత్యాది। బిమ్బప్రతిబిమ్బత్వే యథా—*

"భల్లాపవర్జితైస్తేషాం శిరోభిః శ్మశ్రులైర్మహీమ్।

తస్తార సరఘావ్యాప్తైః స క్షౌద్రపటలైరివ॥"

అత్ర శ్మశ్రులైరిత్యస్య సరఘా వ్యాప్తైరితి దృష్టాన్తవత్ప్రతిబిమ్బనమ్।

శబ్దమాత్రేణ భిన్నత్వే యథా—

"స్మేరం విధాయ నయనం వికసితమివ నీలముత్పలం మయి సా

కథయామాస కృశాఙ్గీ మనోగతం నిఖిలమాకూతమ్॥" +

అత్ర ఏకే ఏవ స్మేరత్వవికసితత్వే ప్రతివస్తూపమావచ్ఛబ్దభేదేన నిర్దిష్టే। + (త, ఇ)

లక్ష్యతావచ్ఛేదకస్యైక్యేనైకరూప్యం బోధ్యమ్। భిన్నరూపత్వే తు శబ్దభేదో వక్ష్యతే। గుణో ధర్మః। భిన్నస్య ద్వైవిధ్యమాహ—భిన్నే ఇతి। బిమ్బానుబిమ్బత్వం వ్యక్త్యోర్మనసా అభేదారోపః।

(వి, ఇ) భల్లేతి—స రఘుస్తేషాం పారసీకానాం యవనానాం భల్లరూపాస్త్రవిశేషేణాఽపవర్జితైస్త్యాజితైః శిరోభిః మహీం తస్తార వ్యాపారయామాస। కీదృశైః శ్మశ్రులైః (అస్త్యర్థే లచ్) క్షౌద్రపటలైః మధురససమూహైరివ సరఘా మధుమక్షికా। దృష్టాన్తవదితి—దృష్టాన్తః—సాదృశ్యం తచ్చాత్ర శ్యామరూపమ్। తద్వత్ తద్విశిష్టం తన్మూలమితి యావత్। తాదృశం ప్రతిబిమ్బనం మనసా అభేదారోపః ఇత్యర్థః। క్షౌద్రపటలముఖయోః సాదృశ్యమ్–శ్యామసరఘాఽభిన్నశ్మశ్రుమత్త్వాదితి బోధనాత్।

(వి, త) స్మేరం విధాయేతి స్పష్టమ్। అత్రేతి—ఏకే ఏవేతి—ఏకధర్మావచ్ఛిన్నే ఏవేత్యర్థః। యద్యపి స్మేరత్వం ముఖస్యైవ ధర్మః న నయనస్యేత్యతో విస్తారత్వమేవ లక్షతా-

---

(లో, ఆ) సరఘా మధుమక్షికా। క్షౌద్రం మధు। అత్ర శ్మశ్రులత్వసరఘావ్యాప్తత్వయోః ధర్మయోర్భేదేఽపి స్వగతపిఙ్గలత్వాదిధర్మసాజాత్యేన సాదృశ్యాదేకరూపతయా సమానతా శిరః క్షౌద్రపటలయోర్ధర్మిణోః సామ్యబీజమ్। ఏవం చ గుణసాధారణ్యం ధర్మిణోర్విరుద్ధధర్మయోగేఽపి సుసఙ్గతమ్। దృష్టాన్తప్రతివస్తూపమే సోదాహరణే లక్షయిష్యతే।

(లో, ఇ) ఏకే ఏవేతి—స్మేరత్వస్య వికసితత్వస్యావిశేషత్వాత్।

---

* వస్తుతో భిన్నయోర్ధర్మయోః పరస్పరసాదృశ్యాదభిన్నతయాధ్యవసితయోర్ద్విరుపాదానం బిమ్బప్రతిబిమ్బభావః।

'అత్ర ఏవాత్ర బిమ్బప్రతిబిమ్బవ్యపదేశః। లోకే హి దర్పణాదౌ బిమ్బాత్ప్రతిబిమ్బస్య భేదేఽపి మదీయమేవాత్ర వదనం సఙ్క్రాన్తమిత్యభేదేనాభిమన్యతే। అన్యథా హి ప్రతిబిమ్బదర్శనే కృశోఽహం స్థూలోహమిత్యాద్యభిమానో నోదియాత్, భూషణవిన్యాసాదౌ చ నాయికా నాద్రియేరన్।' జయరథః।

† చక్షుషోర్వికాశాత్ సర్వం మనోగతమభిలాషం సూచితవతీత్యర్థః।

+ అలఙ్కారసర్వస్వే రుయ్యకః—తత్రాపి సాధారణధర్మస్య క్వచిదనుగామితయా ఐక్య-

---

ఏకదేశవివర్తిన్యుపమా వాచ్యత్వగమ్యత్వే।

భవేతాం యత్ర సామ్యస్య ॥౩౫॥ (ధ, ఈ)

యథా—

"నేత్రైరివోత్పలైః పద్మైర్ముఖైరివ సరఃశ్రియః।

పదే పదే విభాన్తి స్మ చక్రవాకైః స్తనైరివ॥"

అత్ర నేత్రాదీనాముత్పలాదీనాం సాదృశ్యం వాచ్యం సరఃశ్రీణాఙ్గాఙ్గనాసాదృశ్యం గమ్యమ్। (ద)

వచ్ఛేదకమ్। వికసితత్వం తు నీలోత్పలధర్మ ఇత్యవచ్ఛేదకస్యాపి భేదస్తథాపి వికాసస్యాపి విస్తారవిశేషత్వాద్ అభేదో బోధ్యః। ప్రతివస్తూపమావదితి। తత్రైకధర్మావచ్ఛిన్నసాధారణధర్మస్య శబ్దభేదో వక్ష్యతే।

(వి, థ) ఏకదేశవివర్త్యుపమామాహ—ఏకదేశేతి। గమ్యత్వం వ్యఙ్గ్యత్వమ్; సామ్యస్య సాదృశ్యప్రతియోగితానుయోగితారూపాయా ఉపమాయాః।

(వి, ద) నేత్త్రైరివేతి। సరఃశ్రియః సరోవరలక్ష్మ్యాః పదే పదే దేశే దేశే ఉత్పలైః పద్మైశ్చక్రవాకైశ్చ విభాన్తి స్మ। తత్రోత్పలాదిత్రయస్య నేత్రాదిత్రయోపమామాహ—నేత్త్రైర్ముఖైస్తనైరివేతి। అత్రేతి। సాదృశ్యం సాదృశ్యప్రతియోగితానుయోగితారూపోపమా। సాదృశ్యప్రతియోగితానుయోగితారూపసమ్బన్ధస్య ఏవోపమాత్వేనోపమాగ్రన్థే ప్రతిపాదితత్వాత్। తచ్చాత్ర ఇవాదేర్వాచ్యమవ్యఙ్గ్యమ్। అవ్యఙ్గ్యత్వస్యైవ వాచ్యపదార్థత్వేన ప్రాక్ ప్రతిపాదితత్వాద్ అన్వితాభిధానపక్షే వాచ్యమన్యథా తు సంసర్గమర్యాదాగమ్యమ్। సరఃశ్రీణామితి। ఉత్పలాదీనాం నేత్రాదిసాదృశ్యవశాద్ గమ్యం వ్యఙ్గ్యమిత్యర్థః।

(లో, ఈ) వాచ్యత్వగమ్యత్వే ఏకదేశే వాచ్యత్వమేకదేశే గమ్యత్వమిత్యేకదేశే విశేషేణ వర్త్తమానాద్ ఏకదేశవివర్త్తినీత్యన్వర్థం నామ క్వచిత్ రూపకవత్ సమస్తవస్తువిషయాప్యుపమా దృశ్యతే। యథా గోపీనాథకవేః—

"బ్రహ్మాణ్డం భవనాయతే త్వదుదరే లోకేశ! లోకః స్ఫుర-

న్నానాచేతనకల్పనాశబలితః సాక్షాత్ వితానాయతే।

రూపేణ నిర్దేశః। క్వచిద్వస్తుప్రతివస్తుభావేన పృథఙ్నిర్దేశః। పృథఙ్నిర్దేశే చ సమ్బన్ధిభేదమాత్రం ప్రతివస్తూపమావత్। బిమ్బప్రతిబిమ్బభావో వా దృష్టాన్తవత్।'

+అత్ర రసగఙ్గాధరకారః–'ఇయమపి రూపకవత్కేవలనిరవయవా, మాలారూపనిరవయవా, సమస్తవస్తువిషయసావయవా, కేవలశ్లిష్టపరమ్పరితా, మాలారూపపరమ్పరితా, కేవలశుద్ధపరమ్పరితా, మాలారూపశుద్ధపరమ్పరితా చేత్యష్టధా।' ఉదాహృతఇ్చ తత్రైవ—

"మకరప్రతిమైర్మహాభట్టైః కవిభీ రత్నసమైః సమన్వితః।

కవితామృతకీర్తిచన్ద్రయోస్త్వమిహోర్వీరమణాసి కారణమ్"॥

కథితా రసనోపమా।

యథోర్ధ్వముపమేయస్య యది స్యాదుపమానమ్॥౩౬॥ (ధ, ఉ) *

యథా—

"చన్ద్రాయతే శుక్రరుచాపి హంసో

హంసాయతే చారుగతేన కాన్తా।

కాన్తాయతే స్పర్శసుఖేన వారి

వారీయతే స్వచ్ఛతయా విహాయః॥" (న)

మాలోపమా యదేకస్యోపమానం బహు దృశ్యతే॥౩౭॥

యథా—

"వారిజేనేవ సరసీ శశినేవ నిశీథినీ।

యౌవనేనేవ వనితా నయేన శ్రీర్మనోహరా॥" (ప, ఊ)

(వి, ధ) రసనోపమామాహ—కథితేతి। యథోర్ధ్వమితి ఉత్తరస్యేత్యర్థః।

(వి, న) చన్ద్రాయతే ఇతి। చన్ద్ర ఇవాచరతి ఇత్యాదిరర్థః। శుక్లరుచాఽపీత్యత్ర అపికారస్య హంసోఽపి ఇత్యన్వయః। విహాయ ఆకాశమ్।

(వి, ప) మాలోపమామాహ—మాలోపమేతి। వారిజేనేత్యాది స్పష్టమ్। అత్ర ప్రత్యుపమానం మనోహరత్వమేకో ధర్మః। విభిన్నధర్మాప్యేషా సమ్భవతి—యథా

"విజ్ఞో గురురివాసి త్వం కన్దర్ప ఇవ సున్దరః।
పాథోధిరివ గమ్భీరో గరుత్మానివ విక్రమీ॥" ఇతి।

తన్మధ్యేఽపి తవామరాయత ఇయం భూమణ్డలాలమ్బినీ
హారక్షీరపటీరసోదరరుచిః స్వర్గౌకసామాపగాః॥"

అత్ర భవనస్యాఙ్గినో వితానాద్యఙ్గసహితస్య ఉపమానత్వేన సమస్తవస్తువిషయతా।

(లో, ఉ) యథోర్ధ్వమ్ ఊర్ధ్వోర్ధ్వక్రమేణ।

(లో, ఊ) నయేనేత్యాదౌ మనోహరత్వమేకః సాధారణో ధర్మః। క్వచిద్ భిన్నసాధారణధర్మా మాలోపమా యథా—

"జ్యోత్స్నేవ నయనానన్దః సురేవ మదకారణమ్।
ప్రభుతేవ సమావిష్టసర్వలోకా నితమ్బినీ॥"

ఏవం రసనోపమాప్యభిన్నసాధారణధర్మాభిన్నసాధారణధర్మావేతి ద్విధా బోద్ధవ్యా।

---

* యథోర్ధ్వమూర్ధ్వక్రమేణ। ప్రథమవాక్యే యదుపమేయం తద్ యది పరవాక్యే ఉపమానం భవతి తదా రసనోపమా।

ఉదాహరణే ప్రథమవాక్యే హంసస్య ఉపమేయత్వమ్। ద్వితీయవాక్యే హంసస్య ఉపమానత్వం, కాన్తయా ఉపమయేత్వమిత్యాది।

క్వచిదుపమానోపమేయయోర్ద్వయోరపి ప్రకృతత్వం దృశ్యతే।

"హంసశ్చన్ద్ర ఇవాభాతి జలం వ్యోమతలం యథా।
విమలాః కుముదానీవ తారకాః శరదాగమే॥" (ఫ, ఋ)

"అస్య రాజ్ఞో గృహే భాన్తి భూపానీతా విభూతయః।
పురన్దరస్య భవనే కల్పవృక్షభవా ఇవ।"

అత్రోపమేయభూతవిభూతిభిః "కల్పవృక్షభవా ఇవ" ఇత్యుపమానభూతా విభూతయ ఆక్షిప్యన్త ఇతి ఆక్షేపోపమా। అత్రైవ "గృహే" ఇత్యస్య "భవనే" ఇత్యనేన ప్రతినిర్దేశాత్

ప్రతినిర్దేశ్యోపమా। ఇత్యాదయశ్చ న లక్షితాః। ఏవంవిధవైచిత్ర్యస్య సహస్రధా సందర్శనాత్।
* (బ, ఋ)

ఉపమానోపమేయత్వమేకస్యైవ త్వనన్వయః॥౩౮॥

అర్థాదేకవాక్యే। (భ, ఌ) x

(వి, ఫ) మాలోపమాప్రసఙ్గేన స్మృతముపమాయా విశేషాన్తరమాహ—క్వచిదితి। హంస ఇతి। అత్ర ప్రకృతశరద్వర్ణనే తద్ధర్మా హంసచన్ద్రాదయః సర్వ ఏవ ప్రకృతాః।

(వి, బ) ఆక్షేపోపమా–ప్రతినిర్దేశ్యోపమయోః సూత్రేణానుక్తిబీజం దర్శయితుం తద్ద్వయమాహ—అస్య రాజ్ఞ ఇతి। భూపానీతాః పరాజితభూపేభ్యః ఆనీతాః। కల్పవృక్షభవాస్తజ్జన్యా విభూతయ ఇత్యనుషఙ్గః। ఆక్షిప్యన్తే అనుషజ్యన్తే। ఆక్షేపోపమా అనుషఙ్గోపమా। అత్రైవ ప్రతినిర్దేశ్యోపమావత్త్వమప్యాహ—అత్రైవేతి।

(వి, భ) అనన్వయాలఙ్కారమాహ—ఉపమేతి। అర్థాదేకవాచ్య ఇతి। వాక్యభేదే ఉక్తరసనోపమాయా వక్ష్యమాణోపమేయోపమాయాశ్చ ప్రసక్త్యా తద్భేదస్యాఽత్ర ప్రవేశాత్।

(లో, ఋ) హంసశ్చన్ద్ర ఇవేత్యాదౌ శరద్వర్ణనస్య ప్రకృతత్వాద్ధంసచన్ద్రయోర్జలవ్యోమ్నోస్తారకాకుముదయోశ్చ ప్రకృతత్వమ్।

(లో, ఋ) భూపానీతాః రాజభిరుపహారీకృతాః। గృహే ఇత్యస్య ఉపమేయవాక్యగతస్య భవన ఇత్యనేన ఉపమానవాక్యగతేన। ఏవంవిధేతి। అయమాశయః యదిత్థం క్వచిదపి

విచ్ఛిత్త్యాభాసమాదాయ విశేషతో లక్షితవ్యం తేన తస్య తథావిధస్య సహస్రధాసమ్భవాద్ గ్రన్థగౌరవం వినా న కిఞ్చిత్ఫలమితి। తథావిధస్యాపి లిఖితవ్యత్వే వా యద్యుక్తప్రకారవైలక్ష్యణ్యం తదా లక్షితవ్యమ్। నచ తథా।

(లో, లృ) తుః పునరర్థే। ఉపమాలక్షణస్థస్య ద్వయోరిత్యస్య వ్యవచ్ఛేదార్థః। న

---

* (మాలోపమా రసనోపమా చ) న లక్షితా। ఏవంవిధవైచిత్ర్యసహస్రసమ్భవాత్। ఉక్తభేదానతిక్రమాచ్చ— మమ్మటః।

యథా—

"రాజీవమివ రాజీవం జలం జలమివాజని।

చన్ద్రశ్చన్ద్ర ఇవాఽతన్ద్రః శరత్సముదయోద్యమే॥" (మ)

అత్ర రాజీవాదీనామనన్యసదృశత్వప్రతిపాదనార్థముపమానోపమేయభావో వైవక్షికః। "రాజీవమివ పాథోజమ్" ఇతి చాస్య లాటానుప్రాసాద్ వివిక్తో విషయః। కిన్త్వత్రోచితత్వాదేకశబ్దప్రయోగ ఏవ శ్రేయాన్। యదాహుః—

"అనన్వయే చ శబ్దైక్యమౌచిత్యాదానుషఙ్గికమ్।

(వి, మ) రాజీవమితి। అతన్ద్రోఽనిద్రితో ఘూర్ణమాన ఇతి యావత్। శరత్సముదయః శరల్లక్ష్మీస్తస్యా ఉద్యమే ఉపక్రమే।

(వి, య) వైవక్షిక ఇతి। వివక్షాశబ్దాత్ కణ్। ముఖం చన్ద్ర ఇత్యత్ర యథా భేదేఽభేదారోపాద్ వ్యధికరణేనాఽఽరోపితేన చన్ద్రత్వేన ముఖప్రతీతిస్తథాత్రాఽభేదే భేదారోపాద్ వివక్షితేన వ్యధికరణేనాపి భేదఘటితసాదృశ్యేనేవార్థే నౌపమ్యప్రతీతిరిత్యర్థః। ఆహార్యత్వాదృశవివక్షాప్రయోజనమాహ—అనన్యసదృశత్వేతి। అత్ర లాటానుప్రాసోఽప్యస్తి। తదసఙ్కీర్ణమిమమాహ—పాథోజమితి। ఉచితత్వాదితి। అలఙ్కారద్వయేన శోభాతిశయజననాదౌచిత్యమ్। అనన్వయే చేతి। ఆనుషఙ్గికమన్యార్థప్రయత్నేన సిద్ధమ్।

విద్యత ఉపమేయస్య ఉపమానాన్తరేణాన్వయః సమ్బన్ధోఽత్రేత్యన్వర్థనామాఽనన్వయాలఙ్కారః, అర్థాదితి। వాక్యద్వయే ఉపమేయోపమాయా వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః।

(లో, ఏ) నన్వేకస్యైవ ఉపమానోపమేయభావః కథం న విరుద్ధ ఇత్యత ఆహ—అత్రేతి। వైవక్షికో న హి తాత్త్వికః। అస్యాలఙ్కారస్య రాజీవశబ్దయోస్తాత్పర్యమాత్రభిన్నార్థత్వేన లాటానుప్రాసే సమ్భవత్యపి న తద్విశేషత్వమిత్యాశయః। తత్ర విషయవివేకం దర్శయతి–కథం రాజీవమిత్యేకశబ్దప్రయోగః పౌనరుక్త్యాపతతీత్యాహ—కిన్త్వత్రేతి। ఉచితత్వం పర్యాయక్రమభఙ్గదోషస్యావశ్యోపేక్షణీయత్వాదితి భావః। అత్ర ప్రాచీనసమ్మతిం దర్శయతి–యదాహురితి। ఆనుషఙ్గికం తల్లక్షణానన్తర్గతమపి కావ్యోజ్జ్వలీకరణార్థముపా-

---

ఏకస్యోపమేయోపమానత్వేఽనన్వయః—వామనః

తేనేత్థముదాహృతమ్—

"గగనం గగనాకారం సాగరః సాగరోపమః।
రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివ॥" ఇతి॥

"యత్ర తేనైవ తస్య స్యాదుపమానోపమేయతా।
అసాదృశ్యవివక్షాతస్తమిత్యాహురనన్వయమ్॥" భామహోద్భటౌ

ఉద్భటేన చాత్రోదాహృతమ్—

"యస్య వాణీ స్వవాణీవ స్వక్రియేవ క్రియాఽమలా।"
రూపం స్వమివ రూపం చ లోకలోచనలోభనమ్॥

జయరథేనాస్యాలఙ్కారత్వమిత్థం సమర్థితమ్—

"ఏవం చాస్య ద్వితీయసబ్రహ్మచారినివృత్తిరేవాలఙ్కారత్వప్రతిష్ఠాపకం ప్రమాణమ్"

అస్మింస్తు లాటానుప్రాసే సాక్షాదేవ ప్రయోజకమ్" ఇతి॥* (య, ఏ)

'పర్యాయేణ ద్వయోరేతదుపమేయోపమా మతా॥౩౯॥ +

ఏతదుపమానోపమేయత్వమ్। 'అర్థాద్ వాక్యద్వయే। యథా—

*"కమలేవ మతిర్మతిరివ కమలా

తనురివ విభా విభేవ తనుః।

అస్మింస్త్వితి। లాటానుప్రాసోక్తకారికాత్వేనాఽస్మిన్నిత్యనేన లాటానుప్రాస ఉక్తః—సాక్షాదేవేతి। అన్యార్థప్రయత్నాభావాద్ ఇత్యర్థః। ప్రయోజనం లాటానుప్రాసస్య శబ్దైక్యమిత్యనుషఙ్గః।

(వి, ర) ఉపమేయోపమామాహ—పర్యాయేణేతి। ద్వయోరుపమానోపమేయయోరిత్యర్థః।

దేయమితి భావః। సాక్షాదేవ న తు దోషనియమాత్, తల్లక్షణాన్తర్గతత్వాదిత్యర్థః।

(లో, ఒ) ఉపమేయోపమేతి। ఉపమేయేన పూర్వవాక్యస్థేన ఉపమాసాదృశ్యం ద్వితీయ-

---

* అనన్వయలాటానుప్రాసయోర్భేద ఏకావల్యామిత్థం ప్రదర్శితః—

పౌనరుక్త్యస్య తాత్పర్యమాత్రభిన్నస్యాత్ర ప్రయోజకత్వాత్। అనన్వయే చార్థమాత్రగతయుగపదుపమానోపమేయభావస్యోపయుక్తత్వాత్। శబ్దైక్యస్య పునరౌచితీవశేన ప్రసఙ్గసఙ్గతత్వాత్।

తరలేప్యుక్తమ్–ఉభయపౌనరుక్త్యం లాటానుప్రాసే ప్రయోజకమనన్వయే త్వర్థపౌనరుక్త్యం తావతైవైకస్య యుగపదుపమానోపమేయభావసిద్ధేరిత్యర్థః। కిమర్థం తర్హి తత్ర శబ్దైక్యం కుర్వన్తి కవయో నియమేనేత్యాశఙ్క్యాహ—శబ్దైక్యస్య పునరితి। ఔచితీవశేనేతి। ఉద్దేశప్రతినిర్దేశయోరైకరూప్యమితి న్యాయబలేనాన్యథా పర్యాయప్రక్రమభఙ్గాపత్తేర్న తు లక్షణత్వేనేత్యర్థః।

+అత్ర జయరథః–

"అస్యాశ్చోపమానాన్తరతిరస్కార ఏవ ఫలమ్। అత ఏవోపమేయేనోపమా ఇత్యస్యా అన్వర్థాభిధానమ్। యత్ర పునరుపమానాన్తరతిరస్కారో న ప్రతీయతే తత్ర నాయమలఙ్కారః। యథా—

"సవితా విధవతి విధురపి సవితరతి తథా దినన్తి యామిన్యః।

యామినయన్తి దినాని చ సుఖదుఃఖవశీకృతే మనసి॥"

"న హ్యత్ర విధుసవిత్రాదీనాముపమానన్తరతిరస్కరణం వివక్షితం కిన్తు సుఖదుఃఖవశీకృతమనసామేవం విపరీతం భవతీతి।"

భామహేనోదాహృతమ్—

"సుగన్ధి నయనానన్ది మదిరామదపాటలమ్।

అమ్భోజమివ వక్త్రం తే త్వదాస్యమివ పఙ్కజమ్॥"

తథా చాలఙ్కారసర్వస్వే—

"ఖమివ జలం జలమివ ఖం హంసశ్చన్ద్ర ఇవ హంస ఇవ చన్ద్రః।

కుముదాకారాస్తారాస్తారాకారాణి కుముదాని॥"

ధరణీవ ధృతిర్ధృతిరివ ధరణీ;

సతతం విభాతి తవ యస్య బత॥"

అత్రాస్య రాజ్ఞః శ్రీబుద్ధ్యాదిసదృశం నాన్యదస్తీత్యభిప్రాయః। (ర, ఓ)

సదృశానుభవాద్ వస్తుస్మృతిః స్మరణముచ్యతే॥ ౪౦॥

"అరవిన్దామదం వీక్ష్య ఖేలత్ఖఞ్జనమఞ్జులమ్।
స్మరామి వదనం తస్యాశ్చారు చఞ్చలలోచనమ్॥" (ల)

తేనోపమేయోపమాలఙ్కార ఇత్యర్థః। అర్థాదితి। వాక్యద్వయం వినా పర్యాయేణోక్త్యసమ్భవాత్। కమలేవేతి। అత్ర సర్వత్ర విభాతీత్యన్వయః।

(వి, ల) స్మరణాలఙ్కారమాహ—సదృశేతి। అరవిన్దమితి। అరవిన్దస్యైవోపరి ఖేలతా ఖఞ్జనేన మఞ్జులమరవిన్దం వీక్ష్య చారుచఞ్చలలోచనం తస్యా వదనం స్మరామీత్యర్థః। అత్ర అరవిన్దసాదృశ్యాన్ముఖస్య, ఖఞ్జనసాదృశ్యాల్లోచనస్య, ఖేలాసాదృ-

---

వాక్యస్థయోపమానస్యేత్యన్వర్థం నామ, ఏతదితరోపమానవ్యవచ్ఛేదః ఫలమ్। ఏతదేవ వృత్తావుక్తమస్య రాజ్ఞ ఇతి। ధృతిర్ధైర్యమ్।

---

* సర్వవ్యవహారహేతుర్బుద్ధిర్జ్ఞానమ్ । సా ద్వివిధా స్మృతిరనుభవశ్చేతి।

సంస్కారమాత్రజన్యం జ్ఞానం స్మృతిః। తద్భిన్నం జ్ఞానమనుభవః।

సంస్కారస్త్రివిధః। వేగో భావనా స్థితిస్థాపకశ్చేతి। అనుభవజన్యా స్మృతిహేతుర్భావనా ఆత్మమాత్రవృత్తిః—తర్కసంగ్రహే।

సాదృశ్యం వినా తు స్మృతిర్నాయమలఙ్కారః—రుయ్యకః

సాదృశ్యజ్ఞానోద్బుద్ధసంస్కారప్రయోజ్యం స్మరణం స్మరణాలఙ్కారః—జగన్నాథః

తత్రైవ చ తేనోక్తమ్—అయఞ్చాలఙ్కారికాణాం సమ్ప్రదాయో యత్సాదృశ్యమూలకత్వే స్మరణం నిదర్శనాదివదలఙ్కారః। తస్యాభావే వ్యఙ్గ్యతాయాం భావస్తయోరభావే తు వస్తుమాత్రమ్।

సదృశానుభవాదిత్యత్రావ్యాప్తిం ప్రదర్శయతా పణ్డితరాజేనైవముక్తమ్–యదపి 'సదృశానుభవాద్వస్త్వన్తరస్మృతిః స్మరణమ్' ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వరత్నాకరయోః స్మరణాలఙ్కారలక్షణముక్తం తదపి న। సదృశస్మరణాదుద్బుద్ధేన సంస్కారేణ జనితే స్మరణేఽవ్యాప్తేః। యథా—

సన్త్యేవాస్మిన్ జగతి బహవః పక్షిణో రమ్యరూపా-

స్తేషాం మధ్యే మమ తు మహతీ వాసనా చాతకేషు।

యైరధ్యక్షైరథ నిజసఖం నీరదం స్మారయద్భిః

స్మృత్యారూఢం భవతి కిమపి బ్రహ్మ కృష్ణాభిధానమ్॥"

అత్ర చ చాతకదర్శనాదేకసమ్బన్ధిజ్ఞానాదుత్పన్నేనాపరసమ్బన్ధినో జలధరస్య భగవత్సదృశస్య స్మరణేన జనితం భగవతః స్మరణం భగవద్విషయరతిభావాఙ్గమ్। యది చ 'సదృశానుభవాద్' ఇత్యపహాయ 'సదృశజ్ఞానాద్' ఇతి లక్షణే నివేశ్యతే తదా భవత్యస్యాపి సఙ్గ్రహ ఇతి దిక్।

మయి సకపటమిత్యాదౌ చ (+) స్మృతేః సాదృశ్యానుభవం వినోత్థాపితత్వాన్నాయమలఙ్కారః। (ఔ) రాఘవానన్దమహాపాత్రాస్తు వైసాదృశ్యాత్ స్మృతిమపి స్మరణాలఙ్కారమిచ్ఛన్తి। తత్రోదాహరణం తేషామేవ యథా—

"శిరీషమృద్వీ గిరిషు ప్రపేదే యదా యదా దుఃఖశతాని సీతా।

తదా తదాస్యాః సదనేషు సౌఖ్యలక్షాణి దధ్యౌ గలదశ్రు రామః। (వ, అ)

రూపకం రూపితారోపో విషయే నిరపహ్నవే॥౪౧॥ (శ, ఆ) *

శ్యాత్ చాఞ్చల్యస్య స్మరణమ్।

(వి, వ) మయి సకపటమిత్యాదావితి। తత్ర "స్మేరం స్మేరం స్మరామి తదాననమ్" ఇతి। స్మృతేశ్చిన్తయైవోత్థాపితత్వాదిత్యర్థః। "సదృశాదృష్టచిన్తాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకాః" ఇత్యుక్తత్వాత్। స్మృతిబీజసంస్కారోద్బోధకబాహుల్యాత్। శిరీషేతి। శిరీషమృద్వీ సీతా యదా యదా గిరిషు దుఃఖశతాని ప్రపేదే తదా తదా రామోఽస్యాః సదనేషు సౌఖ్యలక్షాణి గలదశ్రు యథా స్యాత్తథా దధ్యావిత్యర్థః। సుఖధ్యానమితి స్మృతిః। దుఃఖే సుఖవైసాదృశ్యమ్।

(వి, శ) రూపకాలఙ్కారమాహ—రూపకమితి। రూపితేత్యత్ర రూపణం రూపః తతం ఇతచ్-

---

(లో, ఔ) సదృశానుభవాదితి ప్రతీకవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి—మయి సకపటమిత్యాది। అరవిన్దమిత్యాద్యుదాహరణే స్మృతిరూపాయా విప్రలమ్భాఙ్గత్వేన ప్రేయోఽలఙ్కారవిషయత్వేఽపి స్మరణాలఙ్కారస్యాపవాదత్వేన తద్బాధకతా।

తేనానుచిన్తనీయదర్శనోత్థాపితా స్మృతిః ప్రేయోలఙ్కారవిషయః। యథా మయి సకపటమిత్యాదిరేవ।

(లో, అ) సుఖమేవ సౌఖ్యమ్, అత్ర సుఖదుఃఖయోర్వైసాదృశ్యమ్।

ఉదాహరణాన్తరం యథోత్తరరామచరితే—

"అతిశయితసురాసురప్రభావం

శిశుమవలోక్య తథైవ తుల్యరూపమ్।

కుశికసుతమఖద్విషాం ప్రమాథే

ధృతధనుషం రఘునన్దనం స్మరామి॥"

"మయి సకపటం కిఞ్చిత్ క్వాపి ప్రణీతవిలోచనే

కిమపి నయనం ప్రాప్తే తిర్యగ్విజృమ్భితతారకమ్।

స్మితముపగతామాలీం దృష్ట్వా సలజ్జమవాఞ్చితం

కువలయదృశః స్మేరం స్మేరం స్మరామి తదాననమ్।" ఇతి శ్లోకః।

* "విషయిణా విషయస్య రూపవతః కరణాద్రూపకమ్" (అలఙ్కారసం) "విషయీ

రూపితేతి పరిణామాద్ వ్యవచ్ఛేదః। ఏతచ్చ పరిణామప్రస్తావే వివేచయిష్యామః॥ నిరపహ్నవే ఇత్యపహ్నుతివ్యవచ్ఛేదార్థమ్। (ష)

తత్పరమ్పరితం సాఙ్గం నిరఙ్గమితి చ త్రిధా॥౪౨॥ (స, ఇ)

తద్రూపకమ్। తత్ర—

యత్ర కస్యచిదారోపః పరారోపణకారణమ్।

ప్రత్యయాద్రూపణవానిత్యర్థః। తథా చ రూపయిష్యమాణశ్చన్ద్రాదిరత్ర రూపితపదార్థః। ఉక్తప్రత్యయాన్తత్వేఽతీతత్వానన్వయాత్। తస్య ముఖాదావారోపో రూపకమిత్యర్థః। కేచిదత్ర ఆరోపాదితి పఞ్చమీ జ్ఞాపకతాయాం, స్వజ్ఞానద్వారా స్వస్యైవ రూపకత్వప్రకారజ్ఞానహేతుతా బోధ్యా ఇత్యాహుః।

(వి, ష) పదవ్యావృత్తిమాహ—రూపితేతి। పరిణామాలఙ్కారే రూపణాధికరణతయా రూప్యమాణస్య పరిణామాద్వాస్తవోఽభేదస్తథాత్వాఽనారోపవత్త్వరూపం రూపితత్వమ్। యథా– "స్తనోపపీడమాశ్లేషః కృతో ద్యూతే పణస్తయా" ఇతి పరిణామోదాహరణే రూపణాధికరణాఽఽశ్లేషతయైవ రూప్యమాణస్య పణస్య పరిణామాద్వాస్తవ ఏవ పణాఽఽశ్లేషయోరభేద ఇత్యతః పణో న రూపిత ఇతి తద్వ్యవచ్ఛేదః। అపహ్నుతివ్యవచ్ఛేదాయేతి–"నాయం శశీ కుణ్డలితః ఫణీన్ద్రః" ఇత్యాదౌ శశిని కుణ్డలితఫణీన్ద్రారోప ఏవ, కిన్తు శశిత్వాపహ్నవపూర్వక ఇత్యతః తద్వ్యవచ్ఛేదః।

(వి, స) తస్య త్రైవిధ్యమాహ—తదితి।

(వి, హ) యత్ర కస్యచిదితి। యత్ర రూపకే గృహ్యమాణే క్వచిత్ కస్యచిదారోప ఇత్యర్థః। పరారోపణస్య ప్రకృష్టారోపస్య ముఖ్యారోపస్య ఇత్యర్థః। కారణం సాధకమ్।

(లో, ఆ) ఏవం సాధర్మ్యేఽభేదప్రాధాన్యే అలఙ్కారాన్ నిర్ణీయ భేదప్రాధాన్యే లక్షయతి— రూపకమితి। రూపితారోపవత్త్వం నచ ప్రకృతేఽప్యుపయోగః। అనిగీర్ణస్వరూపస్యాఽన్యతాదాత్మ్యప్రతీతిరారోపః। తేనాధ్యవసాయమూలకోత్ప్రేక్షాదేరపి వ్యవచ్ఛేదః; అధ్యవసాయోఽపి విషయనిగరణేన విషయిణోఽభేదప్రతిపత్తిః। అపహ్నవో "న ముఖం చన్ద్ర" ఇత్యాకారః। ఏవం చ నిరపహ్నవస్యానిగీర్ణస్య విషయస్య విషయిణా తాదాత్మ్యాద్ యద్రూపవత్త్వం తద్రూపకాఖ్యమలఙ్కరణమన్యరూపేణాన్యస్య రూపవత్త్వాదిత్యర్థః।

(లో, ఇ) తద్భేదానాహ—తదితి। త్రిధేత్యతః పూర్వం ప్రథమమితి శేషః। అన్యభేదానాభేతదన్తరత్వాత్।

విషయం రూపయతి రూపవన్తం కరోతీతి అన్వర్థాభిధానం రూపకమ్' (ఏకావలీ) "రూపవత్ కరోతీతి రూపయతి రూపయుక్తం కరోతీత్యర్థః। సోఽస్మిన్నస్తీతి రూపకమలఙ్కారః।" (కువలయానన్దే ఆశాధరభట్టాః)। నిరపహ్నవే అపహ్నవరహితే। విషయే ఆధారే। సాధర్మ్యం త్వనుగతమేవ।

తత్పరమ్పరితం * శ్లిష్టాశ్లిష్టశబ్దనిబన్ధనమ్।

ప్రత్యేకం కేవలం మాలారూపం చేతి చతుర్విధమ్॥౪౩॥ (హ, ఈ)

తత్ర శ్లిష్టశబ్దనిబన్ధనం కేవలపరమ్పరితం యథా—

"ఆహవే జగదుద్దణ్డరాజమణ్డలరాహవే।

శ్రీనృసింహమహీపాల! స్వస్త్యస్తు తవ బాహవే॥" (క, ఉ)

శ్లిష్టేతి—ఏకశబ్దేనైవ రూప్యరోపకోభయోపస్థాపనే శ్లిష్టత్వనిబన్ధనత్వమ్। అతథాత్వే తు అశ్లిష్టశబ్దనిబన్ధనత్వమ్।

(వి, క) ఆహవేతి—హే నృసింహమహీపాల! తవ బాహవే హస్తాయ స్వస్త్యస్తు। కీదృశాయ– ఆహవే యుద్ధే జగత్యుద్ధణ్డం రాజమణ్డలం నృపతిమణ్డలమేవ రాజమణ్డలం చన్ద్రమణ్డలం తదీయరాహవే సైహికేయాయ తత్తిరస్కారకత్వాత్। అత్ర నృపతిమణ్డలసమ్బన్ధిత్వేన రాహుత్వారోపోఽనుపపన్నః రాహోర్నృపతిమణ్డలతిరస్కారకత్వాభావాత్। అతో ముఖ్యతదారోపసాధకో నృపతిమణ్డలే చన్ద్రమణ్డలారోపః। శ్లిష్టరాజశబ్దేన చ తదుభయోపస్థాపనమ్ ఏతదాహ—అత్రేతి। అత్ర చ ముఖ్యరూపకనిర్వాహాయ ద్వయోర్నృపతిచన్ద్రయోః ప్రాకరణికత్వాదాదావేవ నృపచన్ద్రో రాజపదవాచ్యో న తు చన్ద్రో వ్యఙ్గ్యః। ఏకార్థమాత్రే ప్రకరణత్వే ఏవాఽన్యార్థస్య వ్యఙ్గ్యత్వాత్। అతో నాత్ర వాచ్యసాధకత్వవ్యఙ్గ్యరూపస్య వాచ్యసిద్ధ్యాఙ్గాఖ్యగుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వస్య ప్రసక్తిః। యత్ర తు కస్యచిదారోపం వినైవ ప్రథమం ముఖ్యరూపకం సిద్ధ్యతి పశ్చాత్తాదృశనిరూప్యమాణస్యాఽపరపదార్థాన్వయానుపపత్తిస్తత్ర ప్రాకరణికే తాదృశాపరపదార్థే నియన్త్రకస్య శ్లిష్టశబ్దస్యాఽపరార్థో ముఖ్యరూపమాణస్యాఽపరపదార్థాన్వయానుపపత్తినిరాసాయ రూప్యమాణే వ్యఙ్గ్య ఏవ; తత్ర వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గత్తైవ తస్య। యథా –

"భ్రమిమరతిమత్వసహృదయతాం ప్రలయం మూర్చ్ఛా తమః శరీరసాదం చ।

మరణం చ జలదభుజగజం ప్రసహ్య కురుతే విషం వియోగినీనామ్॥"

ఇత్యత్ర శ్యామత్వేనోపకారకత్వేన చ జలదే భుజగరూపణం ప్రథమం సిద్ధ్యత్యేవ। పశ్చాచ్చ రూప్యమాణస్య భుజగస్య విషపదార్థే ప్రాకరణికజలజనకత్వానుపపత్త్యా తన్నిరాసాయ విషపదద్వితీయార్థో హలాహలం వ్యఙ్గ్యమ్। తత్ర రూప్యతో వృష్టివర్ణనప్రకరణాజ్జలస్యైవ వాచ్య -

(లో, ఈ) పరస్య ముఖ్యస్య తథావిధసమ్యగర్థాన్తరరూపణం వినానుపపద్యమానే ఆరోపణే కారణం నిమిత్తమ్। శ్లిష్టః, ప్రకృతరోపణోత్పాదకరూపాశ్రయస్యాత్మనో ద్వ్యర్థతా శ్లిష్టః। అశ్లిష్టః పృథక్పదనిర్దిష్టరూపరూపకార్థః। తథావిధః శబ్దో నిబన్ధనం కారణమ్। అర్థాత్ ముఖ్యారోపే యస్య ఇత్యర్థః। కేవలం సకృద్రూపణాత్మకమ్। మాలారూపమ్ ఏకత్రైవ విషయపరమ్పరామనపేక్ష్యాఽనేకవస్త్వారోపాత్మకమ్। ఏవమన్యత్రాపి। పరమ్పరా జాతాఽస్యేతి పరమ్పరితం సార్థకమ్।

(లో, ఉ) జగదుద్దణ్డోఽతిశయోత్కటః, రాజమణ్డలం నృపసమూహః చన్ద్రమణ్డలం చ।

---

* పరమ్పరయా ఏకస్య మాహాత్మ్యదపరస్యారూపణత్వమాయాతం తత్ర తత్తథోక్తమ్— జయరథః।

అత్ర రాజమణ్డలం నృపసమూహ ఏవ చన్ద్రబిమ్బమిత్యారోపో రాజబాహౌ రాహుత్వారోపే నిమిత్తమ్। మాలారూపం యథా—

"పద్మోదయదినాధీశః సదాగతిసమీరణః।

భూభృదావలిదమ్భోలిరేక ఏవ భవాన్ భువి॥"

అత్ర పద్మాయా ఉదయ ఏవ పద్మానాముదయః। సతామాగతిరేవ సదాగమనమ్। భూభృతో రాజాన ఏవ పర్వతా ఇత్యాద్యారోపో రాజ్ఞః సూర్యత్వాద్యారోపే నిమిత్తమ్। (ఖ, ఊ)

త్వాత్। తతో భుజగస్య హలాహలజనకత్వేనానుపపత్త్యభావాద్ భుజగరూపేణ సిద్ధిరితి విషయస్య విభాగః సుధీభిరవధేయః। ఏవం చ ముఖ్యరూపకసాధకవిశేష్యస్య వాచ్యత్వే పరమ్పరితం రూపకం, తస్య వ్యఙ్గ్యత్వే తు వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమితి స్థితే "దీపయన్ రోదసీరన్ధ్రమేష జ్వలతి సర్వతః। ప్రతాపస్తవ రాజేన్ద్ర వైరివంశదవానలః।" ఇత్యత్ర కులే వేణ్వారోపణస్య వ్యఙ్గ్యతయా వాచ్యదావానలరూపసిద్ధ్యఙ్గత్వమితి గ్రన్థకృతా ప్రాగుక్తం చిన్త్యమ్। రాజమణ్డలరాహవే ఇత్యత్ర ఇవ తత్రాపి ముఖ్యదవానలరూపకసాధకత్వేన వేణ్వారోపణస్య వాచ్యత్వాదేవ।

(వి, ఖ) శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకమాలామాహ—పద్మోదయేతి। అస్యార్థో వృత్తావేవ వివృతః। ఇత్యాద్యారోపః సూర్యత్వాద్యారోపే నిమిత్తమితి। అత్ర హి లక్ష్మ్యా ఉదయే సూర్యస్య, సతామాగతౌ సమీరణస్య, భూభృతాం రాజ్ఞామావలౌ దమ్భోలేశ్చానుపయోగేన పద్మాయా ఉదయాదౌ పఙ్కజోదయాద్యారోపణైవ తదుపయోగాత్తన్నిమిత్తతా।

"విద్వన్ మానసహంస! వైరికమలాసఙ్కోచదీప్తద్యుతే!

దుర్గామార్గణనీలలోహిత! సమిత్స్వీకారవైశ్వానర!

సత్యప్రీతివిధానదక్ష! విజయప్రాగ్భావభీమ! ప్రభో!

సామ్రాజ్యం వరవీర! వత్సరశతం వైరించముచ్చైః క్రియాః।"

ఇతి శ్లోకః కావ్యప్రకాశకృతా శ్లిష్టపరమ్పరితమాలారూపకోదాహరణతయైవ దర్శితః। తస్యార్థో హి "హే వరవీర! వైరించం బ్రాహ్మం వత్సరశతమ్ ఉచ్చైః సామ్రాజ్యం క్రియాః కుర్యాః। రాజ్ఞః అన్యాన్యపి సమ్బోధనాన్యాహ—విద్వదితి। విదుషాం మానసం మనః ఏవ మానససరః తత్ హంస, కమలానామసఙ్కోచో వికాశస్తత్ర దీప్తద్యుతే సూర్య। దుర్గాణామమార్గణం దుర్గం వినా యోద్ధృత్వం, తదేవ దుర్గాయా మార్గణం తత్ర నీలలోహిత! సమితాం యుద్ధానాం స్వీకార ఏవ సమిధాం స్వీకారః తత్ర వైశ్వానర! సత్యే ప్రీతివిధానమేవ సత్యామ్ అప్రీతివిధానం తత్ర దక్ష ప్రజాపతే! విజయః పరపరాభవ ఏవ విజయోఽర్జునస్తత్ ప్రాగ్భావే పూర్వోత్పత్తౌ భీమసేన!

(లో, ఊ) పద్మా లక్ష్మీః పద్మం చ। సతామాగమనం సర్వదాగమనం చ। భూభృతో రాజానః పర్వతాశ్చ। పద్మాయా లక్ష్మ్యాః సర్వదా సదా చ। ఏవం –

"త్వమేవ దేవ పాతాలమాశానాం త్వం నిబన్ధనమ్।
త్వం చామరమరుద్భూమిరేకో లోకత్రయాత్మకః॥"

ఇత్యత్ర లోకత్రయాత్మకత్వమిత్యాది రూపణం పాతాలమిత్యాది రూపణం హేతుః॥

అశ్లిష్టశబ్దనిబన్ధనం కేవలం యథా—

"పాన్తు వో జలదశ్యామాః శార్ఙ్గజ్యాఘాతకర్కశాః।
త్రైలోక్యమణ్డపస్తమ్భాశ్చత్వారో హరిబాహవః॥"

అత్ర త్రైలోక్యస్య మణ్డపత్వారోపో హరిబాహూనాం స్తమ్భత్వారోపే నిమిత్తమ్॥ (గ)

మాలారూపం యథా—

"మనోజరాజస్య సితాతపత్రం
శ్రీఖణ్డచిత్రం హరిదఙ్గనాయాః।
విరాజతి వ్యోమసరఃసరోజం
కర్పూరపూరప్రభమిన్దుబిమ్బమ్॥"

అత్ర మనోజాదే రాజత్వాద్యారోపశ్చన్ద్రబిమ్బస్య సితాతపత్రత్వాద్యారోపే నిమిత్తమ్। ఏషు చ రాజభుజాదీనాం రాహుత్వాద్యారోపో రాజమణ్డలాదీనాం చన్ద్రమణ్డలత్వాద్యారోపే

హే ప్రభో ఇత్యత్ర రాజ్ఞి హంసాద్యారోపముఖ్యరూపకాణ్యనేకాని ప్రత్యేకం తత్సాధకాని మనఆదౌ మానససరోవరాదిరూపకాణ్యనేకాని। ప్రకృతే అపి రాజ్ఞి దినాధీశాద్యనేకరూపకసాధకాని లక్ష్మ్యాదీనాముదయాదౌ పఙ్కజోదయాదిరూపకాణీతి।

కేవలశ్లిష్టపరమ్పరితరూపకోదాహరణం తు కావ్యప్రకాశకృతా దత్తం యథా –

"అలౌకికమహాలోకప్రకాశితజగత్త్రయ!

స్తూయతే దేవ! సద్వంశముక్తారత్నం న కైర్భవాన్॥"

ఇతి। అస్యార్థః– హే దేవ! సద్వంశః సత్కులమేవ సద్వంశః సద్వేణుః తత్ర ముక్తారత్నం భవాన్ కైర్న స్తూయతే? వంశే ముక్తోత్పత్తేః। రాజ్ఞః సమ్బోధనాన్తరమాహ—అలౌకికేతి। అలౌకికోఽన్యలోకవిలక్షణో యో మహాలోకో మహాదృష్టిపాతః స ఏవ మహాలోకో మహాజ్యోతి స్తేన ప్రకాశితం జగత్త్రయమ్ అర్థాన్ ముక్తామణ్డితం యేన హే తాదృశ! అత్ర హి రాజ్ఞి ముక్తారోపో ముఖ్యరూపకం తత్సాధకం కులే వేణ్వారోపణమ్। దృష్టిపాతే జ్యోతిరారోపణం చ జ్యోతిరభావే ముక్తోత్కర్షాభావాత్।

(వి, గ) అశ్లిష్టం కేవలమాహ—పాన్తు వో జలదశ్యామా ఇతి। చత్వారో హరిబాహవో వః పాన్తు। కీదృశాః? త్రైలోక్యమేవ మణ్డపస్తస్య స్తమ్భాః, ధారకత్వాత్। తథా శార్ఙ్గస్య ధనుషో వ్యాఘాతేన కర్కశాః। స్తమ్భత్వారోపే నిమిత్తమితి। త్రైలోక్యే స్తమ్భానన్వయాత్।

(వి, ఘ) మాలారూపం యథేతి—అశ్లిష్టశబ్దనిబన్ధనమితి శేషః। మనోజరాజస్యేతి। కర్పూరపూరప్రభమిన్దుబిమ్బం విరాజతి। తత్ర పరమ్పరితరూపకనిమిత్తకాని

రూపకాన్తరాణ్యాహ—మనోజేతి। మనోజ ఏవ రాజా తస్య సితాతపత్రమ్। హరిద్రూపాయా అఙ్గనాయాః శ్రీఖణ్డస్య, చన్దనస్య చిత్రమ్। వ్యోమరూపస్య సరసః సరోజమ్। ఏషు చతుర్షు

నిమిత్తమితి కేచిత్। (ఘ, ఋ) *

అఙ్గినో యది సాఙ్గస్య రూపణం సాఙ్గమేవ తత్।
సమస్తవస్తువిషయమేకదేశవివర్తి చ ॥४४॥ * (జ, ఋ)

తత్ర—

ఆరోప్యాణామశేషాణాం శాబ్దత్వే ప్రథమం మతమ్ ॥४५॥ (ఌ)

ప్రథమం సమస్తవస్తువిషయం యథా—

"రావణావగ్రహక్లాన్తమితి వాగమృతేన సః।
అభివృష్య మరుచ్చస్యం కృష్ణమేఘస్తిరోదధే॥"

అత్ర కృష్ణస్య మేఘత్వారోపే వాగాదీనామమృతత్వాద్యారోపితమ్। (చ, ఏ)

రూపకయోర్నిమిత్తనైమిత్తికభావ ఉక్తవిపరీత ఏవేతి కేషాఞ్చిన్మతం దర్శయతి—ఏష్వితి।

(వి, ఙ) ద్వివిధం సాఙ్గరూపకమాహ—అఙ్గీన ఇతి। సాఙ్గస్య సధర్మస్య। యో రూప్యతే తస్య ధర్మా అపి యది రూప్యన్తే తదా సాఙ్గమిత్యర్థః।

(వి, చ) రావణావగ్రహ ఇతి। రావణరూపేణాఽవగ్రహేణ వృష్టివిఘాతేన క్లాన్తం మరుద్రూపం శస్యం వాగ్రూపామృతేన స కృష్ణో విష్ణుర్మేఘో శస్యమభివృష్య అభిషిచ్య తిరోదధే। అన్యోఽపి రూప్యమాణో మేఘోఽఙ్గీ। తస్య ధర్మో జలం వాచి రూపితమ్। ఏవం స్వజలసిచ్యమానత్వసమ్బన్ధేన శస్యమప్యఙ్గమ్। మరుత్సు తద్రూపితమ్। తదాహ—అత్రేతి।

(లో, ఋ) కేచిన్న తు వయమితి భావః। ఏతచ్చాత్రైవ స్ఫోటయిష్యతి।

(లో, ౠ) సాఙ్గస్య సోపకరణస్య।

(లో, ఌ) అశేషాణామఙ్గతదుపకరణానామ్। శాబ్దత్వే శబ్దేనాభిధేయత్వే।

(లో, ఏ) వాగాదీనాం కృష్ణోపకరణానామమృతత్వాదీతి మేఘోపకరణమ్। ఇహ చ రూపితరూపణమ్। యదాహుః—

"ముఖపఙ్కజరఙ్గేఽస్మిన్ భ్రూలతానర్త్తకీ తవ।
లీలానృత్యం కరోతీతి రమ్యం రూపితరూపణమ్॥" ఇతి॥

ఇహ హి ముఖే పఙ్కజత్వరూపణానన్తరం పునా రఙ్గత్వరూపణమ్। ఏవం భ్రూలతానర్త్తకీత్యత్రాపి జ్ఞేయమ్।

---

* రుయ్యకస్య మతమిదమ్। యథా—'త్వమేవ హంస ఇత్యాద్యారోపణపూర్వకో మానసమేవ మానసమిత్యాద్యారోపః' (అలఙ్కారసర్వస్వే)। తత్ర సముద్రబన్ధవ్యాఖ్యానే 'జ్ఞప్త్యపేక్షయా హంసత్వారోపం' మానసత్వారోపే నిమిత్తం బ్రువతో మఙ్ఖుకస్య ఉత్పత్త్యపేక్షయా మానసత్వాద్యారోపం హంసత్వాద్యారోపే నిమిత్తం వదతః కావ్యప్రకాశకారస్య చ న విరోధః।'

* ఏకదేశ ఆరోపవిషయాణామర్థాత్తదాత్మక ఏవారోప్యమాణప్రయోజనప్రతిపాదనాయ తద్రూపతయా వివర్తతే పరిణమతి యత్ర తత్తథోక్తమ్।

యత్ర కస్యచిదార్థత్వమేకదేశవివర్తి తత్॥౪౬॥ (ఐ)

కస్యచిదారోప్యమాణస్య। యథా–

"లావణ్యమధుభిః పూర్ణమాస్యమస్యా వికస్వరమ్।
లోకలోచనరోలమ్బకదమ్బైః కైర్న పీయతే॥"

అత్ర లావణ్యాదౌ మధ్వాద్యారోపః శాబ్దో ముఖే పద్మాద్యారోప ఆర్థః। న చేయమేకదేశవివర్తిన్యుపమా వికస్వరత్వధర్మస్యారోప్యమాణే పద్మే ముఖ్యతయా వర్తనాన్ముఖే చోపచరితత్వాత్। (ఛ, ఓ)

నిరఙ్గం కేవలస్యైవ రూపణం తదపి ద్విధా।
మాలాకేవలరూపత్వాత్॥౪౭॥ (ఔ)

తత్ర మాలారూపం నిరఙ్గం యథా—

"నిర్మాణకౌశలం ధాతుశ్చన్ద్రికా లోకచక్షుషామ్।

(వి, ఛ) ఏకదేశవివర్త్తిరూపకమాహ—యస్య కస్యేతి। కస్యచిద్రూప్యమాణస్యేతి। క్వచిదఙ్గినః క్వచిదఙ్గస్య తథాత్వం బోధ్యమ్। తత్రాఙ్గిన ఆర్థత్వమాహ—లావణ్యేతి। లావణ్యరూపైర్మధుభిః పూర్ణ వికస్వరం చాస్యా ఆస్యం లోకలోచనరూపాణాం రోలమ్బానాం భ్రమరాణాం కదమ్బైః కైర్న పీయతే। ముఖే పద్మాద్యారోప ఇతి। మధుపూర్ణతా భ్రమరనిపీయమానతా అత్రాఙ్గమ్। రూప్యమాణమ్ పద్మాదికమ్ అత్రాఽఙ్గీ। క్వచిదఙ్గరూప్యమేవాఽఽర్థః యథా–"గుణసిన్ధుర్భవానితి।" అత్రాఙ్గినః సిన్ధోర్ధర్మో జలం గుణే ఆరోప్యమాణమార్థమ్। నచేత్యాది లావణ్యం మధు ఇవ ఇత్యాద్యుపమానసమ్భవాత్ తద్వశేన ముఖేఽపి పద్మోపమాప్రతీతేః ఇత్యాశఙ్కార్థః। వికస్వరేత్యాద్యుత్తరమ్। వికస్వరత్వం పుష్పధర్మ ఏవేత్యతస్తద్ధర్మణి పుష్పే ఏవ ముఖ్యతయా సాక్షాత్ సమ్బన్ధేన వర్త్తమానత్వాత్ ఇత్యర్థః। ముఖే చేతి పద్మతుల్యే ముఖే స్వాశ్రయసాదృశ్యసమ్బన్ధేనేత్యేవం పరమ్పరాసమ్బన్ధరూపాదుపచారాదిత్యర్థః।

(వి, జ) నిర్మాణకౌశలమితి। అత్ర సారోపా లక్షణా। తత్కౌశలజన్యా

(లో, ఐ) ఆర్థత్వమర్థగమ్యత్వమ్। ఏకదేశే విశేషేణ శాబ్దతయా స్ఫుటత్వేన వర్త్తితుం శీలమస్య రూపకస్యేత్యేకదేశవివర్త్తి।

(లో, ఓ) ముఖ్యతయా వర్త్తనాద్ ఇతి। ముఖ్యతయా విధేయతయా। అయమాశయః। అత్ర హి విషయస్యాస్య రూపమవచ్ఛాద్య, విషయిణః పద్మరూపేణ రూపవత్తాపాదనే తస్య వికస్వరాఖ్యధర్మపరిగ్రహః సాధకం ప్రమాణమ్। ఏతచ్చ సంకరనిరూపణప్రస్తానే సువ్యక్తం భవిష్యతీతి నేహ తన్యతే।

(లో, ఔ) కేవలస్య సహయోగాన్తరరూపణాసంయుక్తస్య। మాలాకేవలరూపత్వం పూర్వోక్తవద్ వ్యాఖ్యేయమ్।

(లో, అ) నిర్మాణేతి—అత్రైకస్యామిన్దీవరేక్షణాయామనేకవస్త్వారోపాత్ నిరవయవిమాలా।

క్రీడాగృహమనఙ్గస్య సేయమిన్దీవరేక్షణా॥" (జ, అ)

కేవలం యథా—

"దాసే కృతాగసి భవత్యుచితః ప్రభూణాం
పాదప్రహార ఇతి సున్దరి! నాత్ర దూయే।
ఉద్యత్కఠోరపులకాఙ్కురకణ్టకాగ్రై—
ర్యద్భిద్యతే మృదు పదం నను సా వ్యథా మే॥" (ఝ, ఆ)

తేనాష్టౌ రూపకే భిదాః॥౪౮॥ (ఇ,ఇ)

చిరన్తనైరుక్తా ఇతి శేషః। క్వచిత్ పరమ్పరితమప్యేకదేశవివర్తి యథా—

"ఖడ్గః క్ష్మాసౌవిదల్లః సమితి విజయతే మాలవాఖణ్డలస్య।" X

అత్రార్థః క్ష్మాయాం మహిషీత్వారోపః ఖడ్గే సౌవిదల్లత్వారోపే నిమిత్తమ్। అస్య

ఇత్యర్థః। నాఽత్రాంశే రూపకమ్। చన్ద్రికాక్రీడాగృహద్వయరూపణాత్తు మాలేత్యవధేయమ్।

(వి, ఝ) దాసే కృతాగసీతి। ఉద్యతాం కఠోరపులకాఙ్కురరూపాణాం కణ్టకానామగ్రైరిత్యన్వయః। అత్ర పులకాఙ్కురేషు కణ్టకరూపణమాత్రమ్।

(వి, ఞ) తేనాష్టావితి। శ్లిష్టాశ్లిష్టావాచకభేదే ద్వివిధస్య పరమ్పరితరూపకస్య మాలాకేవలభేదాచ్చాతుర్విధ్యమ్। సాఙ్గం చ సమస్తవస్తువిషయత్వైకదేశవివర్తిత్వాభ్యాం ద్వివిధమ్। నిరఙ్గం చ కేవలమాలాత్వాభ్యాం ద్వివిధమిత్యష్టావిత్యర్థః।

(వి, ట) ఖడ్గః క్ష్మేతి—ఖడ్గ ఏవ స్త్రీత్వేనాఽనారోపితాయాః క్ష్మాయాః పృథివ్యాః సౌవిదల్లః అన్తఃపురస్థనపుంసకః। "సౌవిదల్లో మహల్లికా" ఇతి కోషః। అత్రేతి। క్ష్మాయాః స్త్రీత్వేనాఽఽరోపణం వినా ఖడ్గే సౌవిదల్లారోపస్యానుయోగేనానుపపత్తేః। ఉదాహరణం మృగ్యమితి। యథా—

(లో, అ) దాస ఇతి। దామే, స్వాధీనజనే, కృతాగసి కృతాపరాధే, ప్రభూణాం సేవ్యానామ్। అత్ర ప్రహారే న దూయే నాభ్యసూయామి। భిద్యతే విధ్యతే। అత్ర కేవలమితి నిరవయవరూపం సమానాన్తరరూపణం వినా ఏకత్రైవ నిరూపణనిబన్ధనాత్, ఇహాపి పులకస్యాఙ్కురరూపణానన్తరం కణ్టకత్వరూపణేన రూపితరూపణమ్।

(లో, ఇ) తేన తేన ప్రకారేణ అష్టౌ, అన్యథా పునర్వక్ష్యమాణా అపి భేదాః సమ్భవన్తీత్యాశయః।

(లో, ఈ) సౌవిదల్లోఽవరోధాధ్యక్షః। అత్రేతి। అయమర్థః–అత్ర క్ష్మాయాం మహిషీత్వరూపణస్యార్థత్వాద్ ఏకదేశవివర్తిరూపకం, తద్రూపణస్య చ ఖడ్గస్య సౌవిదల్లత్వరూపణహేతుత్వాత్ పరమ్పరితమితి। ఇహ చ క్ష్మాయాం మహిషీత్వరూపణం వినా ఖడ్గస్య సౌవిదల్లత్వరూపణం

---

x "పర్యఙ్కో రాజలక్ష్మ్యా హరితమణిమయః పౌరుషాబ్ధేస్తరఙ్గః
భగ్నప్రత్యర్థివంశోల్బణవిజయకరిస్త్యానదానామ్బుపట్టః।

భేదస్య పూర్వవన్మాలారూపత్వేఽప్యుదాహరణం మృగ్యమ్। (ట, ఈ)

దృశ్యన్తే క్వచిదారోప్యాః శ్లిష్టాః సాఙ్గేఽపి రూపకే॥౪౯॥ (ఠ, ఉ)

తత్రైకదేశవివర్తి శ్లిష్టం యథా మమ—

"కరముదయమహీధరస్తనాగ్రే గలితతమఃపటలాంశుకే నివేశ్య।
వికసితకుముదేక్షణం విచుమ్బత్యయమమరేశదిశో ముఖం సుధాంశుః॥"

సమస్తంవస్తువిషయం యథా–అత్రైవ "విచుమ్బతి" ఇత్యాదౌ "చుచుమ్బే హరిదబలా-

---

"ప్రసూనబాణస్య సితాతపత్రమైన్ద్రయా దిశశ్చన్దనబిన్దురిన్దుః।
విరాజతే విష్ణుపదారవిన్దం మయూఖవిక్షాలితభూమిపీఠమ్॥" ఇతి

అత్ర హి ప్రసూనబాణాదేః రాజత్వాద్యారోపః చన్ద్రస్య సితాతపత్రాద్యారోపహేతుః। యది చైకస్య వాచ్యస్య రూప్యస్య సాధకాన్యనేకాన్యన్యాని రూపకాణ్యేవ మాలా ఇత్యభిప్రాయః, తదా "రాకాయా నభసశ్చన్ద్రః పుణ్డరీకం శశస్య చ" ఇత్యుదాహార్యమ్। అత్ర హి శశిని రూప్యమాణే పుణ్డరీకే వాచ్యే రాకాయాః పదహస్తలక్ష్మీత్వం గగనస్య సరోవరత్వం శశస్య భ్రమరత్వం చార్థసాధకమ్।

(వి, ఠ) సాఙ్గేఽపి రూపకే ఇతి। సమస్తవస్తువిషయైకదేశవివర్తి_త్వేన ద్వివిధే సాఙ్గే ఇత్యర్థః।

(వి, డ) కరముదయేతి। అయం సుధాంశుః అమరేశదిశః ప్రాచ్యాః, ముఖం విచుమ్బతి। కిం కృత్వా? ఉదయమహీధరరూపస్య స్తనస్యాగ్రే కరం రశ్మిమేవ కరం పాణిం నిధాయ, స్తనాగ్రే కీదృశే గలితం తమఃపటలరూపమంశుకం యత్ర తాదృశే। ముఖం కీదృశం? వికసితకుము-

---

నోపపద్యతే। సావయవైకదేశవివర్తి_ని తు వాక్యరూపణం స్వయమనుపపన్నమేవ। సామర్థ్యాత్త్వన్యదాక్షిపతీతి వివేకః। మృగ్యం లక్ష్యేష్విత్యర్థః। యథా —

"అస్తి స్వస్త్యయనం శ్రియః సుచరితం ద్రాఘీయసః శ్రేయసః

సౌన్దర్యస్య రసాయనం నిరవధేః శీలస్య లీలాయితమ్।

విద్యానామధిదైవతం నిరుపధేః శౌర్యస్య విస్ఫూర్జితం

శ్రీభానుస్త్రికలిఙ్గమఙ్గలపదం గఙ్గాన్వయే భూపతిః॥"

అత్ర శ్రీప్రభృతీనాం ప్రాణివిశేషత్వరూపణమ్ ఆర్థం స్వస్త్యయనరూపణే హేతుః।

(లో, ఉ) క్వచిదేకదేశే ఆరోప్యా ఆరోపవిషయవాచకే పదే వ్యఙ్గ్యతయా నిర్దిష్టాః

(లో, ఊ) కరం కిరణం హస్తం చ। ముఖమాద్యభాగం, వదనం చ

సంగ్రామత్రాసతామ్యన్మురలిపతియశోహంసనీలామ్బువాహః

ఖడ్గః క్ష్మాసౌవిదల్లః సమితి విజయతే మాలవాఖణ్డలస్య॥"

ఇతి సమ్పూర్ణశ్లోకః। (అలఙ్కారసూత్రమ్।) సౌవిదల్లః–కఞ్చుకీ। "సౌవిదల్లాః కఞ్చుకినః స్థాపత్యాః సౌవిదాశ్చ తే" ఇత్యమరః। సమితి–సఙ్గ్రామే। మాలవాఖణ్డలస్య–మాలవేశ్వరస్య।

ముఖమిన్దునాయకేన" ఇతి పాఠే। (డ, ఊ) నచాత్ర శ్లిష్టపరమ్పరితమ్। తత్ర హి "భూభృదావలిదమ్భోలిః" ఇత్యాదౌ రాజాదౌ పర్వతత్వాదిరూపణం వినా వర్ణనీయస్య రాజాదేర్దమ్భోలితాదిరూపణం సర్వథైవ సాదృశ్యాసమ్భవాదసఙ్గతమ్।

తర్హి కథం "పద్మోదయదినాధీశః" ఇత్యాదౌ పరమ్పరితం, రాజాదేః సూర్యాదినా సాదృశ్యస్య తేజస్వితాదిహేతుకస్య సమ్భవాదితి న వాచ్యమ్। తథాహి రాజాదేస్తేజస్వితాదిహేతుకం సువ్యక్తం సాదృశ్యం నతు ప్రకృతే తద్వివక్షితం; పద్మోదయాదేరేవ ద్వయోః సాధారణధర్మతయా వివక్షితత్వాత్। ఇహ తు మహీధరాదేః స్తనాదినా సాదృశ్యం పీనోత్తుఙ్గత్వాదినా సువ్యక్తమేవేతి న శ్లిష్టపరమ్పరితమ్। (ఢ, ఏ)

దరూపమీక్షణం యస్య తాదృశమ్। అత్రామరేశదిశః నాయికాత్వం, సుధాంశోర్నాయకత్వం చార్థమ్। తయోర్ధర్మౌ స్తనదత్తహస్తవికశితనేత్రే శాబ్దౌ। కరపదఞ్చ శ్లిష్టమ్। ద్వితీయస్యోదాహరణం స్పష్టమ్ "చుచుమ్బే హరిదబలాముఖమిన్దునాయకేన" ఇతి పాఠే।

(వి, ఢ) నచాత్రేతి। శ్లిష్టపదేన కరరూపణస్య స్తనరూపణసాధకత్వాత్। సమాధత్తే—తత్ర హి ఇతి। పరమ్పరితం యద్ రూపకం తదేవ ముఖ్యరూపకసాధకం నతు సాదృశ్యం తత్సాధకమ్। యత్ర తు సాదృశ్యాదపి ముఖ్యరూపకం సిధ్యతి న తత్ర పరమ్పరితరూపకమ్। తేన ప్రకృతే పర్వతసాదృశ్యాద్ ఉచ్చత్వాదేవ స్తనరూపణమిత్యుక్తమనేన। నను యది సాదృశ్యాऽసత్త్వే ఏవ పరమ్పరితరూపకం, తదా "పద్మోదయ" ఇత్యాదావవ్యాప్తిరిత్యాక్షిపతి—

తర్థ ఇతి। అవ్యాప్తిముపపాదయతి। రాజాదేరితి। నతు తద్వివక్షితమితి। యత్తు వివక్షితం తదాహ—పద్మోదయాదేరేవేతి। పద్మోదయాదిశ్లిష్టపదస్యైవ ఇత్యర్థః।

(లో, ఏ) కరాదిశబ్దస్య శ్లిష్టత్వేన శ్లిష్టపరమ్పరితశఙ్కాం నిరాకరోతి—నచేతి। రాజాదౌ శాత్రవాదిరూపే సువ్యక్తమిత్యతః పూర్వమస్యేవేతి శేషః। పద్మోదయేత్యాదౌ ప్రద్యోతత్తేజస్వితాదికమేవ సాదృశ్యమ్। పద్మోదయాదేరివ సకలకలం పురమిత్యాదావుపమాయాం సకలకలత్వస్యేవ ఇత్యర్థః। రాజదినాధీశయోః ప్రకృతే యోజయతి—ఇహ త్వితి। ఇహ కరముదయమహీధరస్తనాగ్ర ఇత్యాదౌ। తుః పునరర్థః। ఏవం చ "భ్రమిమరతి" మిత్యాదౌ విషం జలమేవ విషమిత్యారోపో జలదే ప్రసిద్ధసాదృశ్యభుజగస్యారోపే నిమిత్తమితి శ్లిష్టపరమ్పరితమేవ। అత్ర "విద్వన్మానసహంస" ఇత్యాదౌ రాజాదౌ హంసత్వారోపో మానసే మానసత్వారోపే హేతురితి మన్యమానా ఆహుః– "నేహ విషశబ్దస్య ద్వ్యర్థతా "విద్వన్మానసహంస" ఇత్యాదావివ జలదే భుజగారోపహేతుకా, కిన్తు ఏతత్పద్యావస్థితవైద్యశాస్త్రప్రసిద్ధభ్రమాదిమరణా-న్తాష్టవిధగరలకార్యవిశేషోత్థాపితేతి ద్వ్యర్థతాయాస్తాదాత్మ్యారోపణం వినా ప్రసిద్ధేరిహ శ్లేషాలఙ్కార ఏవేతి।" తదయుక్తమ్। జలదే భుజగసాదృశ్యస్య సకలకలం పురమిత్యాదావివ విషశబ్దస్య ద్వ్యర్థతాం వినాఽనుపపత్తేః। కిఞ్చ జలదభుజగజం విషం జలమితి న ఘటతే। జలదస్య భుజగతాయా అవాస్తవత్వాద్ భుజగాచ్చ జలజన్మానిబన్ధనాత్। తస్మాద్ విషమేవ విషమితి రూపణమాక్షిప్యైవ వాచ్యరూపణం సంగచ్ఛతే। నచ శ్లేషమాత్రేణాస్తు వాచ్యరూపణోపపత్తిరితి యుక్తం, శ్లేషేణ

తాదాత్మ్యప్రతీతేః। శ్లేషోపపాదకవిశకలితప్రతీతౌ వాచ్యరూపణాసఙ్గతిః, తాదవస్థ్యాత్। అన్యథా "విద్వన్మానసహంస" ఇత్యాదావపి తథాప్రసఙ్గః స్యాత్।

"ఆభాతి తే క్షితిభృతః క్షణదానిభేయం

నిస్త్రింశమాంసలతమాలవనాన్తలేఖా।

ఇన్దుత్వివో యుధి హతేన తవారికార్తి–

రానీయ యత్ర రమతే తరుణప్రతాపః॥"

ఇహ ఏకదేశవర్త్తిని రూపకే క్షితిభృద్ రాజా ఏవ క్షితిభృత్ పర్వత ఇతి శ్లిష్టమ్। తత్రాలఙ్కారికచణ్డీదాసపణ్డితాదయః రాజని పర్వతత్వారోపణం నిస్త్రింశస్య తమాలవనత్వారోపణే హేతురితి శ్లిష్టపరిమ్పరితమాద్రియన్తే। తచ్చిన్త్యమ్। తథాహి క్షితిభృతో ద్వ్యర్థతయా 'విద్వన్మానసహంస' ఇత్యాదౌ మానసత్వాదే రాజ్ఞో హంసత్వాదిరూపణనిమిత్తమివ, నిస్త్రింశస్య తమాలవనత్వరూపణోపయోగిత్వమ్। అపితు హఠకాముకకార్యేఽపీతి ప్రతాపకీర్త్యోర్నాయికనాయికాత్వోపకరణత్వాద్ ఇహ ప్రకృతసూత్రోక్తం శ్లిష్టైకదేశరూప్యం సావయవైకదేశవివర్తిరూపకమేవ భవితుం యుక్తం, నతు శ్లిష్టపరమ్పరితమితి మన్యామహే। కిఞ్చ శ్లిష్టపరమ్పరితే విద్వన్మానసహంసేత్యాదౌ రాజ్ఞో హంసత్వం మానసస్య మానసత్వారోపణసాదృశ్యం వినాఽసిద్ధమ్। ఇహ తు నిస్త్రింశస్య తమాలవనాన్తత్వం నీలిమాదినాపి ప్రసిద్ధమ్। కిఞ్చ సావయవే రూపకే క్వచిదేకైకస్య సాదృశ్యాప్రసిద్ధేరప్యేకీభూయాన్యోన్యసాహాయ్యేన సాదృశ్యప్రతీతిః। యథా— రావణావగ్రహేత్యాదౌ మరుదాదీనాం శస్యత్వాదేః। అపిచ పరమ్పరితస్యావయవరూపణాభావాదేవ సావయవాన్తఃపాతితా నోచ్యతే। కేవలం మానసాదిపదేషు ఆక్షిప్యమాణం సరోవరాద్యర్థరూపం వ్యఙ్గ్యం హంసత్వాదిసాధకమాత్రమ్। అతఏవాత్ర క్షణదానిభేత్యస్యాపి పదస్య రాత్రికాలాక్షేపేణ అనిఃశేషం భాతీతి తమసో బహులీభావాత్ హఠరమణోపయోగితేతి ప్రాచ్యానామపి వ్యాఖ్యా। తదేవం క్షితిభృత ఇత్యాది సర్వేషాం రూప్యమాణానాం హఠరమణోపకరణత్వాద్ యథోక్తమేవ జ్యాయః।

"ద్యామాలిలిఙ్గ, ముఖమాశుదిశాం చుచుమ్బ

రుద్ధామ్బరః శశికలామలిఖత్ కరాగ్రైః।

అన్తర్నిమగ్నచరపుష్పశరోఽతిపాతా –

త్కిం కిం చకార తరుణో నయదీక్షణాగ్నిః॥

ఇత్యత్ర నయనాగ్నేః తరుణత్వస్య ప్రౌఢత్వరూపమర్థమాదాయ ప్రథమమభిధాయా విశ్రామాద్ వ్యఞ్జనయైవ యువరూపోఽర్థః ప్రతీయతే। ఇహ తు క్షితిభృత ఇత్యాదౌ బహూనాం రూపణాత్ ప్రతాపస్య తరుణత్వరూపణం శాబ్దమ్। ఇతశ్చ రమత ఇత్యాదిపదానాం రూపకసాధకతైవ, నతు ద్యామాలిలిఙ్గ ఇత్యాదావాలిఙ్గనాదీనామివ సమాసోక్తిసాధకతా। అన్యథా సర్వత్రైవ ఏకదేశవివర్తిరూపకేషు సమాసోక్తిప్రసఙ్గః స్యాత్। హఠాదానీయ రమత ఇత్యత్ర కార్యసామ్యేఽపి న సమాసోక్తిః। యది హి కార్యలేశసామ్యం వా సమాశ్రిత్య

సమాసోక్తిరఙ్గీకార్య్య తదేకదేశవివర్తిరూపకస్య విషయాపహార ఏవ స్యాత్, తస్యానేవంవిధస్య లక్ష్యస్యాప్రసిద్ధేః। యత్ర వాచా రూపణం నాస్తి

క్వచిత్తు సమాసాఽభావేపి రూపకం దృశ్యతే। యథా—

"ముఖం తవ కురఙ్గాక్షి! సరోజమితి నాన్యథా"।

1క్వచిద్వ్యైయధికరణ్యేఽపి। యథా—

"విదధే మధుపశ్రేణీమిహ భ్రూలతయా విధిః"। (ఠ, ఐ)

క్వచిద్ వైధర్మ్యేఽపి యథా—

"సౌజన్యామ్బుమరుస్థలీ సుచరితాలేఖ్యద్యుభిత్తిర్గుణ-

జ్యోత్స్నాకృష్ణచతుర్దశీ సరలతాయోగశ్వపుచ్ఛచ్ఛటా।

(వి, ఠ) ఉక్తరూపకాణామేవాన్తరవిశేషాన్ ప్రపఞ్చయతి—క్వచిత్త్వితి। "రాజమణ్డలరాహవే" ఇత్యాదిషు సర్వత్ర సమాస ఏవ తస్య దర్శితత్వాత్। ముఖం తవేతి। స్పష్టమ్। వైయధికరణ్యే విభిన్నవిభక్తికత్వే। విదధే ఇతి। తథా చాత్ర భ్రూలతయా హేతునా మధుపశ్రేణీం విధిర్విదధే ఇత్యర్థః। భ్రూలతాం విధాతుం మధుపశ్రేణీం విదధే ఇతి పర్యవసితోఽర్థః। ఇచ్ఛాద్వారా భ్రూలతాయాస్తద్విధానహేతుత్వాత్।

(వి, త) క్వచిద్ వైధర్మ్యేఽపి ఇతి। అత్ర రూప్యరూపకయోర్విరుద్ధధర్మో నాఽర్థః। కిన్తు నిర్దిష్టం యత్సాధర్మ్యం తదభావవత్త్వమేవాత్ర వైధర్మ్యమ్। సౌజన్యామ్బ్వితి। అత్ర కలియుగే యైర్దురాశయా ఏషా రాజావలీ నృపశ్రేణీ సేవితా భక్తిమాత్రసులభే శూలిని తేషాం సేవా కియత్ కౌశలమ్। రాజావలీ కీదృశీ? సౌజన్యరూపస్యామ్బునో మరుస్థలీ। అత్రాభిన్నత్వేన నిర్దిష్టయోః సౌజన్యామ్బునోరుభయధర్మతా ఇతి। తయోరభావత్వమేవ ద్వయోర్మరురాజావల్యోర్యథోక్తం వైధర్మ్యమ్। ఏవముత్తరోత్తరం బోధ్యమ్। సుచరితరూపం యదాలేఖ్యం వస్తు, తస్య ద్యురూపా గగనరూపా

ద్యామాలిలిఙ్ఖేత్యాది సమాసోక్త్యుదాహరణవత్ కార్యసామ్యబాహుల్యసమ్వలితత్వమ్, తత్రైవ సామగ్ర్యభావాదప్రస్తుతనాయికాతాదాత్మ్యం ప్రతీయతే। ఆభాతీత్యాదౌ చ వాచ్యరూపణానాం బహుత్వేన కార్యాదిసామ్యం స్వల్పతయా తత్సాహాయ్యమేవాచరతి ఇతి। అరికీర్త్యాదేస్తాదాత్మ్యప్రతీతి హేతుత్వం సహృదయానుభవసిద్ధం నతు వ్యవహారసమారోపజీవితా సమాసోక్తిః। అనయోశ్చ సమాసోక్త్యేకదేశవివర్తిరూపకయోరపరమపి యుక్తిజాతమిహైవ సమాసోక్తిప్రస్తావే సువ్యక్తం భవిష్యతీత్యలం బహునా।

(లో, ఐ) సమాసాభావేఽపి రూపకముదాహృతమపి స్పష్టప్రతిపత్తయే పునరుదాహరతి— ముఖమితి। విదధ ఇత్యాదౌ తవ భ్రూలతా మధుపశ్రేణీ ఇత్యర్థః।

(లో, ఔ) వైధర్మ్యేణ, వైపరీత్యేన, సమానధర్మరూపతాఽనాపన్నేన। సరలతా, సన్మార్గతా, వక్రతావిరహశ్చ। అత్ర వైధర్మ్యేణ పరమ్పరితరూపకమ్।

---

1. క. పుస్తకే తు, “క్వచిద్వ్యధికరణ్యేపి యథా—” ఇత్యనన్తరమ్, “సౌజన్యామ్బుమరుస్థలీ—” ఇత్యాది పద్యముదాహృతమ్। “క్వచిద్ వైధర్మ్యేపి యథా—” ఇత్యంశో నాస్తి।

య్రైరేషాపి దురాశయా కలియుగే రాజావలీ సేవితా

తేషాం శూలిని భక్తిమాత్రసులభే సేవా కియత్కౌశలమ్॥" (త, ఓ) +

అత్ర చ కేషాఞ్చిద్ రూపకాణాం శబ్దశ్లేషమూలత్వేపి రూపకవిశేషత్వాదర్థాలఙ్కారమధ్యే గణనమ్। ఏవం వక్ష్యమాణాలఙ్కారేషు బోద్ధవ్యమ్। (ఔ)

అధికారూఢవైశిష్ట్యం రూపకం యత్తదేవ తత్॥౫౦॥

తదేవాధికారూఢవైశిష్ట్యసంజ్ఞరూపకమ్। యథా మమ—

"ఇదం వక్త్రం సాక్షాద్విరహితకలఙ్కః శశధరః

సుధాధారాధారశ్చిరపరిణతం బిమ్బమధరః।

భిత్తిరాశ్రయః। గుణరూపాయాః జ్యోత్స్నాయాః కృష్ణచతుర్దశీ। సరలతాయోగశ్వపుచ్ఛచ్ఛటా। అత్ర ఛటాపదం స్వరూపార్థకమ్। తథా సరలతాయాః యోగస్య సమ్బన్ధస్య కుక్కురపుచ్ఛస్వరూపేత్యర్థః। సర్వత్ర నిర్దిష్టధర్మాభావో బోధ్యః।

(వి, ధ) రూపకాన్తరమాహ—అధికేతి। రూప్యమాణేన వ్యక్తివిశేషేణాఽపరప్రసిద్ధతత్సజాతీయ-తోఽధికమారూఢం వైశిష్ట్యం తదిత్యర్థః। తదేవ తన్నామకమేవ। ఇదం వక్త్రమితి। కలఙ్కవిరహో వైశిష్ట్యం రూప్యమాణశశధరవ్యక్తివిశేషేణ ఆరూఢమ్।

(లో, ఔ) నను పద్మోదయేత్యాదౌ పరమ్పరితాదేః శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్కథం వాఽర్థాలఙ్కారమధ్యే గణనమిత్యత ఆహ—అత్రేతి। శబ్దశ్లేషమూలత్వేఽపి శబ్దద్వ్యర్థతాయాః శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధానప్రయోజ-కత్వాదుక్తరీత్యా యద్యపి శబ్దాలఙ్కారత్రైవోచితేతి భావః। వక్ష్యమాణాలఙ్కారా విరోధాదయః। వక్ష్యమాణ ఇత్యుపలక్షణమ్। తేన ఉక్తాయాం శబ్దసాధారణధర్మాయాముపమాయామపి జ్ఞేయమితి శేషః।

(లో, అ) అధికారూఢం వైశిష్ట్యం విశేష అర్థాదారోప్యమాణాదారోపవిషయస్య యత్రేత్యర్థః। అవగాహే సుఖతర ఇత్యత్ర లవణోదధిర్మకరతరఙ్గలవణాదిసద్భావాదవగాహకానాం సుఖావహో న భవతీత్యాశయః। అధికం వైశిష్ట్యమర్థాత్ సుఖాదేః। ప్రస్థానాన్తరే చేదమేకగుణహానౌ విశేషోక్తిరితి।

+ సౌజన్యం సుజనతా ఏవ అమ్బు జలం తస్య మరుస్థలీ నిర్జలదేశః। యథా నిర్జలదేశే జలం నాస్తి తథా రాజని సౌజన్యం నాస్తీతి వైధర్మ్యమిత్యర్థః। సుచరితం శోభనచరితమేవ ఆలేఖ్యం తస్య ద్యుభిత్తిరాకాశకుడ్యమ్। ఆకాశే యథా చిత్రం నైవ సమ్భవతి తథా రాజ్ఞి సుచరితం న దృశ్యతే ఇతి భావః। గుణా ఏవ జ్యోత్స్నాశ్చన్ద్రికాః తాసు కృష్ణచతుర్దశీ చన్ద్రక్షయవిశిష్టామావాస్యా। యథా చన్ద్రక్షయే చన్ద్రికాయా అభావస్తథా రాజసు గుణానామభావో దృశ్యతే ఇతి భావః। సరలతా అకుటిలతా తస్యా యోగే సమ్బద్ధే

ఇమే నేత్రే రాత్రిన్దివమధికశోభే కువలయే

తనుర్లావణ్యానాం జలధిరవగాహే సుఖతరః॥" (ధ, అ)

అత్ర కలఙ్కరాహిత్యాదినాధికం వైశిష్ట్యమ్। †

విషయాత్మతయారోప్యే ప్రకృతార్థోపయోగిని।

పరిణామో భవేత్తుల్యాతుల్యాధికరణో ద్విధా॥౫౧॥ (ద, ఆ)

ఏవముత్తరత్ర సుధాధారాయా ఆధారోఽధరశ్చిరకాలస్థమేవ పరిణతం పక్వం బిమ్బమ్। అత్ర పక్వస్య చిరకాలస్థితిర్వైశిష్ట్యమ్। పరార్ద్ధ స్పష్టమ్ । ఏవం చ—

"అసమ్భృతం మణ్డనమఙ్గ్యష్టేరనాసవాఖ్యం కరణం మదస్య।

కామస్య పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రం బాల్యాత్పరం సాఽథ వయః ప్రపేదే॥"

ఇత్యత్రాయమప్యలఙ్కారో మాలారూపో బోధ్యః। అసమ్భృతత్వానాసవాఖ్యత్వపుష్పభిన్నత్వరూప-వైశిష్ట్యారోహణాత్।

(వి, ద) పరిణామాలఙ్కారమాహ—విషయాత్మతయేతి। విషయో రూపణాధికరణం, ప్రకృతార్థోపయోగిన్యనుష్ఠీయమానార్థోపయోగిని ఆరోప్యే, ఆరోప్యస్య పరిణామ ఇత్యర్థః। తుల్యాతుల్యేతి। అభిన్నాభిన్నవిభక్తిక ఇత్యర్థః।

"అసమ్భృతం మణ్డనమఙ్గయష్టేరనాసవాఖ్యం కరణం మదస్య।

కామస్య పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రం వాల్యాత్పరం సాథ వయః ప్రపేదే॥"

ఇహాఽసమ్భృతం మణ్డనమిత్యత్ర కేచిదాహుర్విభావనాఖ్యోఽలఙ్కార ఇతి, తన్న। న ఖలు సమ్భరణపుష్పే మణ్డనాస్త్రయోః కారణే, కిన్తు తత్స్వరూపే। అన్యే త్వాహుః, పరిణామోఽయమితి। తదప్యసత్, తత్కార్యస్య శరీరశోభాకరణస్య మదనోద్దీపనస్య చ ప్రస్తుతత్వేన కేనచిద్ అనుసన్ధీయమానత్వాభావాత్। రాఘవానన్దమహాపాత్రాస్త్వాహుః– అధికారూఢవైశిష్ట్యం రూపకమిదమితి। తదపి చిన్త్యమ్। ఆరోపవిషయస్యారోప్యమాణాత్ కేనచిదంశేన వైశిష్ట్యస్యైతత్ప్రయోజకత్వాత్ తత్స్వరూపత్వమ్। తేనాత్ర 'అయం రాజా అపరః పాకశాసనః' 'అన్యదేవాఙ్గలావణ్యమ్' ఇత్యాదివద్ అతిశయోక్తిరేవ భవితుం యుక్తేతి

మామకః పక్షః। అధ్యవసాయస్య స్పీతతయానుభూయమానత్వాత్। రూపకస్య చ ఆరోపమూలత్వాత్।

(లో, ఆ) విషయ ఆరోపవిషయః, తదాత్మతయా, తద్రూపతయా నతు రూపకవత్ తదుపరఞ్జకత్వమాత్రేణ। ఏవం చాస్య విషయాత్మత్వేన, ప్రకృతే కార్యోపయోగిత్వేన రూపకాద్ వ్యవ-

---

శ్వపుచ్ఛచ్ఛటా కుక్కురలాఙ్గులస్వరూపా। కుక్కురలాఙ్గులవత్ సరలతాయోగో నాస్తీత్యర్థః। ఏతచ్చతుష్టయం రాజావలీవిశేషణమ్। యైర్ధనైరేషా రాజావలీ కలియుగే దురాశయా సేవితా తేషాం భక్తిమాత్రసులభే శూలిని శివే సేవా కియత్ కౌశలమ్? రాజసేవాపేక్షయా శివసేవా సుకరా ఇతి భావః।

† చన్ద్రే కలఙ్కః,, బిమ్బస్య క్షణపక్వతా అమృతాభావశ్చ కువలయే రాత్రావేవ శోభా, జలధౌ దురవగాహత్వమ్। పరముపమేయేషు తేషామభావాదధికం వైశిష్ట్యమిత్యర్థః।

ఆరోప్యమాణస్యారోపవిషయాత్మతయా పరిణమనాత్పరిణామః। (ఇ)

యథా—

"స్మితేనోపాయనం దూరాదాగతస్య కృతం మమ।

స్తనోపపీడమాశ్లేషః కృతో ద్యూతే పణస్తయా॥" *

అన్యన్న ఉపాయనపణౌ వసనాభరణాదిభావేనోపయుజ్యేతే, అత్ర తు నాయకసమ్భావనద్యూతయోః స్మితాశ్లేషరూపతయా। (ధ) అత్ర ప్రథమార్ద్ధే వైయధికరణ్యేన ప్రయోగః। ద్వితీయే సామానాధికరణ్యేన। రూపకే "ముఖచన్ద్రం పశ్యామి" ఇత్యాదౌ ఆరోప్యమాణచన్ద్రాదేరుపరఞ్జకతామాత్రమ్, నతు ప్రకృతే దర్శనాదావుపయోగః। ఇహ తు ఉపాయనాదేర్విషయేణ తాదాత్మ్యం ప్రకృతే చ నాయకసమ్భావనాదావుపయోగః। అతఏవ రూప-

---

(వి, ధ) స్మితేనేతి। అత్రాభేదే తృతీయా। అత్ర స్మితే ఆరోప్యమాణముపాయనం వాస్తవస్మితతయైవ పరిణతం, తచ్చానుష్ఠీయమానసమ్భావనోపయోగి। స్తనోపపీడమితి। స్తనావుపపీడ్యాఽఽశ్లేష ఇత్యర్థః। అత్రాఽఽశ్లేషే ఆరోప్యమాణః పణో వాస్తవాశ్లేషతయైవ పరిణతః అనుష్ఠీయమానద్యూతోపయోగీ। ఉభయత్రాఽనుష్ఠీయమానార్థోపయోగం దర్శయతి—అన్యత్రేతి। సమ్భావనద్యూతయోరిత్యత్రోపయుజ్యేతే ఇత్యస్యాన్వయః। ఆరోప్యమాణయోరుపాయనపణయోః స్మితాశ్లేషరూపతయేత్యత్ర పరిణామ ఇతి శేషః।

(వి, న) రూపకే ఆరోప్యమాణస్యానుష్ఠీయమానార్థోపయోగో నాస్తీతి దర్శయతి—రూపకే ఇతి। ఉపరఞ్జకత్వమాత్రం శోభాబోధకత్వమాత్రమ్। నత్వితి। ఉపయోగో నిర్వాహకత్వం చన్ద్రేణ దర్శనాఽనిర్వాహాత్। ప్రకృతే తు నిర్వాహకత్వమస్త్యేవేత్యాహ। ఇహ త్వితి। తాదాత్మ్యమిత్యత్ర ఉపయుజ్యతే ఇతి శేషః। తాదాత్మ్యస్యోపయోగప్రదర్శనం పరిణామతః ఉపాయనాదేరేవోపయోగప్రద-

---

చ్ఛేదః। రూపకే విద్యమానాయా అపి తాదాత్మ్యప్రతీతేర్న పర్యన్తం గన్తుమాకాఙ్క్షా ఇత్యాశయః। పరిణామాలఙ్కారస్య తథాభూతో రూప్యమాణో విద్యతే యద్ ఏతద్ద్విప్రకారం పరిణామం నామ నిర్వక్తి।

(లో, ఇ) ఆరోప్యతి—పరిణమనస్థాననివేశేన తద్రూపతాపత్తేః। నతు సతో ధర్మిణో వై పూర్వరూపపరిత్యాగేన రూపాన్తరాపత్తేరితి భావః।

(లో, ఈ) కవినిబన్ధాహార్యతాదాత్మ్యేఽప్యారోపస్యైవ రూపకప్రయోజకత్వాదిత్యవచ్ఛేదకత్వమాత్రేణ। ఉపరఞ్జకత్వమాత్రం చారుత్వాతిశయప్రకటనమాత్రమ్। తుశ్చార్థః। తాదాత్మ్యం తత్ర నివేశః స్మితాదేః ఉపాయనత్వమస్తి తద్విశేషకత్వాత్। ముఖాదేశ్చన్ద్రాదిత్వం న తథేతి భావః।

---

* స్మితేనేతి। ఆగతాయ ఉపఢౌకనం దీయతే, నాయకాగమనే తయా స్మితం కృతమ్ ఇతి స్మితస్య ఉపాయనత్వేన పరిణమనమ్। అత్ర భిన్నవిభక్తిత్వాద్ వైయధికరణ్యమ్। స్తనోపపీడం స్తనావుపపీడ్య ఆశ్లేష ఆలిఙ్గనం ద్యూతవిషయే పణః శుల్కం కృతమ్। మయా చేద్ జేష్యసే త్వం స్తనోపపీడమాశ్లేషం దాస్యసీతి సఙ్కేతః। అత్ర ఏకవిభక్తికత్వాత్ సామాన్యాధికరణ్యమ్।

కే ఆరోప్యస్యావచ్ఛేదకత్వమాత్రేణాన్వయః। అత్ర తు తాదాత్మ్యేన। (న, ఈ)

"దాసే కృతాగసి" ఇత్యాదౌ రూపకమేవ నతు పరిణామః। ఆరోప్యమాణకణ్టకస్య పాదభేదకార్యస్యాప్రస్తుతత్వాత్। న ఖలు తత్కస్యచిదపి ప్రస్తుతకార్యస్య ఘటనార్థమనుసన్ధీయతే। (ప) +

ర్శనపర్యవసన్నం బోధ్యమ్। ఉపాయనేన సమ్భావనస్య పణేన ద్యూతస్య చ నిర్వాహాత్। తదేవ విశదయిత్వా దర్శయతి—ప్రకృతే చేతి। ఉపయోగః సమ్భావనద్యూతయోర్నిర్వాహకత్వేనోపాయనపణయోః స్మితాశ్లేషాభేదేనాన్వయ ఇత్యర్థః। స చాన్వయోఽనారోపిత ఇత్యతో నిర్వాహకతా। ఆరోపే తు న నిర్వాహకతేత్యాహ—అతఏవేతి।

అనారోపే సత్యేవ నిర్వాహకత్వాదేవేత్యర్థః। అవచ్ఛేదకత్వేన అవాస్తవత్వేన। ప్రకృతే తు వాస్తవత్వేన ఇత్యాహ—అత్ర చేతి। తాదాత్మ్యం వాస్తవోఽభేదః।

(వి, ప) దాసే కృతాగసీత్యాదిశ్లోకీయరూపకే తు పరిణామాప్రసక్తిం దర్శయతి—దాసే ఇతి। నన్వత్ర కథం రూపకమేవేత్యుక్తం సూక్ష్మాగ్రత్వేన కఠోరత్వేన చ పులకాఙ్కురాణాం కణ్టకభేదస్య వాస్తవత్వాదేవేత్యాహ—ఆరోప్యమాణేతి। పాదభేదః కార్యం యస్య తాదృశస్యారోప్యమాణకణ్టకస్య పులకరూపస్యేత్యర్థః। అత్ర యద్యపి పులకస్య కణ్టకారోపవిషయత్వమేవ కణ్టకత్వేనారోప్యమాణత్వం తథాపి పాదభేదకార్యకత్వేఽనారోప్యమాణ స్యేత్యర్థః। తథాచ తత్కార్యనిర్వాహకత్వం యతస్తస్యారోప్యమాణమతస్తస్య కణ్టకత్వమపి న వాస్తవమ్। కిన్తు ఆరోప్యమాణమేవేత్యతో రూపకమేవేత్యర్థః। నను పాదభేదకార్యనిర్వాహకత్వమేవ పులకాఙ్కురాణామస్తి। తత్కథమవాస్తవత్వమిత్యాహ—న ఖల్వితి। తత్పులకాఙ్కురాగ్రం కస్యచిదపి—భేదో హి ప్రస్తుతం కార్యమ్। కస్యచిదపి పాదీయభేదస్యాన్యదీయభేదస్య వా కస్యచిద్ ఘటనార్థమిత్యర్థః। ఇత్థం రూపకాభిన్నతయా పరిణామః సిద్ధః। ఏవమ్—

"శిష్యతాం నిధువనోపదేశినః శఙ్కరస్య రహసి ప్రపన్నయా।

శిక్షితం సురతినైపుణం తయా యత్తదేవ గురుదక్షిణీకృతమ్॥"

ఇత్యత్రాపి గురుదక్షిణాయాః సురతినైపుణ్యేన పరిణామాత్ పరిణామాలఙ్కార ఏవేతి బోధ్యమ్।

+ ఏకావల్యామయం "దాసే కృతాగసి" శ్లోకః పరిణామోదాహరణతయా ప్రదత్తః, తత్ఖణ్డనార్థమాహ-అత్ర రూపకమేవేతి। అప్రకృతస్య ప్రకృతకార్యతయైవ పరిణమనం పరిణామః। పరం పులకాఙ్కురే ఆరోప్యమాణస్య కణ్టకస్య పాదభేదనకార్యసాధకత్వం విద్యతే। పరం తత్కార్యం తు నాత్ర ప్రస్తుతమ్। మానిన్యా మానభఙ్గాయ నాయకానునయస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్। న ఖలు పాదభేదనం ప్రస్తుతకార్యస్య మానభఙ్గస్య సమ్పాదనార్థమవగమ్యతే పరం దుఃఖజనకత్వాదనునయప్రతిబన్ధకమేవ।

అయమపి రూపకవదధికారూఢవైశిష్ట్యో దృశ్యతే। యథా—

"వనేచరాణాం వనితాసఖానాం
దరీగృహోత్సఙ్గనిషక్తభాసః।
భవన్తి యత్రౌషధయో రజన్యా-
మతైలపూరాః సురతప్రదీపాః॥"

అత్ర ప్రదీపానామౌషధ్యాత్మతయా ప్రకృతే సురతోపయోగిన్యన్ధకారనాశే ఉపయోగోఽతైలపూరత్వేనా-ధికారూఢవైశిష్ట్యమ్। (ఫ)

సన్దేహః ప్రకృతేఽన్యస్య సంశయః ప్రతిభోత్థితః।
శుద్ధో నిశ్చయగర్భోఽసౌ నిశ్చయాన్త ఇతి త్రిధా॥౫౨॥ (బ, ఉ)

యత్ర సంశయ ఏవ పర్యవసానం స శుద్ధః। యథా—

"కిం తారుణ్యతరోరియం రసభరోద్భిన్నా నవా వల్లరీ
వేలాప్రోచ్ఛలితస్య కిం లహరికా లావణ్యవారాంనిధేః।

(వి, ఫ) వనేచరాణామితి। యత్ర హిమాలయే ఔషధయ ఏవ రజన్యాం వనేచరాణాం వనితాసఖానాం సురతప్రదీపా భవన్తి ఇత్యన్వయః। ప్రదీపీభావే హేతుమాహ–దరీగృహేతి। అతైలపూరాః తైలపూరణరహితాస్తైలసమూహరహితా వా। అత్ర ప్రదీపీభావస్య

ప్రకృతార్థోపయోగిత్వం దర్శయతి—అత్రేతి। ప్రకృతే సురతోపయోగ్యన్ధకారనాశే ప్రదీపానామౌషధ్యాత్మతయా ఉపయోగ ఇత్యన్వయః। ఔషధ్యాత్మతయా పరిణామస్యేత్యపి క్వచిచ్ఛోభనః పాఠః। ఔషధ్యాత్మతయా ప్రకృత ఇతి క్వచిత్ప్రామాదికః పాఠః। నచ సురతమేవ శాబ్దం ప్రకృతం నాన్ధకారనాశః; తస్యాऽశాబ్దత్వాదితి వాచ్యమ్? సురతోపయోగిత్వేన తస్యాపి ప్రకృతత్వాత్।

(వి, బ) సన్దేహాలఙ్కారమాహ—సన్దేహ ఇతి। ప్రతిభయా ఉత్థితోऽన్యస్యాऽప్రస్తుతార్థకోటేః ప్రస్తుతే వస్తుని యః సంశయః స సన్దేహాలఙ్కార ఇత్యర్థః।

(వి, భ) కిం తారుణ్యేతి। ఇయం నాయికా కిం లావణ్యతరోః నవా వల్లరీ! లావణ్యరూపతర్వాశ్రితా నవా లతేత్యర్థః। కీదృశీ రసభరోద్భిన్నా శృఙ్గారరస ఏవ రసో

(లో, ఉ) సన్దేహః సన్దేహాఖ్యోऽలఙ్కారః। ప్రకృతే వర్ణ్యమానే అన్యస్య ఆరోప్యమాణస్య। ఏవం చ ప్రకృతసన్దేహేऽప్రకృతమపి సన్దిహ్యత ఏవ। ఏవం చ ప్రకృతాప్రకృతవిషయసంశయజ్ఞానం సన్దేహాలఙ్కారః ఇత్యర్థః। సంశయశ్చ వ్యవస్థానాద్యనేకకోటికజ్ఞానమ్। ఏవంచ సంశయ ఇత్యేతావతైవ లక్షణే పర్యాప్తే ప్రకృతే అన్యస్యేతి వచనం "మధ్యం తవ" ఇత్యాది వృత్త్యుదాహరిష్యమాణవ్యవచ్ఛేదార్థమ్। ప్రతిభోత్థిత ఇతి, ప్రతిభా కవేః, తయా ఉత్థితః ఆదృతః, ఏవఞ్చ కవివర్ణితస్యాపి "స్థాణుర్వా పురుషో వా" ఇతి సంశయస్య నాలఙ్కారతా। ఏతదేవ వృత్తౌ స్ఫుటీభవిష్యతి। అప్రతిభోత్థాపిత ఇత్యాదినా।

ఉద్గాఢోత్కలికావతాం స్వసమయోపన్యాసవిశ్రమ్భిణః

కిం సాక్షాదుపదేశయష్టిరథవా దేవస్య శృఙ్గారిణః॥" (భ, ఊ)

యత్రాదావన్తే చ సంశయ ఏవ మధ్యే నిశ్చయః స నిశ్చయమధ్యః। యథా—

"అయం మార్తణ్డః కిం స ఖలు తురగైః సప్తభిరితః

కృశానుః కిం సర్వాః ప్రసరతి దిశో నైష నియతమ్।

కృతాన్తః కిం సాక్షాన్మహిషవహనోఽసావితి పునః

సమాలోక్యాజౌ త్వాం విదధతి వికల్పాన్ ప్రతిభటాః॥ " (ఋ)

అత్ర మధ్యే మార్తణ్డాద్యభావనిశ్చయో, రాజనిశ్చయే ద్వితీయసంశయోత్థానాసమ్భవాత్। (మ్) *

జలం తేనోద్భిన్నో జలసేకేన లతోద్భేదాత్। కింవా వేలయా నీరేణ ప్రోచ్చలితస్య ఉచ్చలితస్య లావణ్యరూపస్య వారాంనిధేః సముద్రస్య లహరికా తరఙ్గః। "వేలా స్యాన్నీరతీరయోః" ఇతి కోషః। కిం వా శృఙ్గారిణో దేవస్య కన్దర్పస్య అర్థాత్ శృఙ్గారార్థముద్దామోత్కలికావతాం గాఢోత్కణ్ఠావతాం జనానాం స్థానే ఉపదేశస్య అర్థాత్ శృఙ్గారోపదేశస్య సాక్షాద్ యష్టిరాలమ్బనభూతా యష్టిః। ఏనామాలమ్బ్య శృఙ్గారోఽనుభూయతామిత్యుపదేశః। దేవస్య కీదృశస్య స్వసమయస్య వసన్తస్య ఉపన్యాసేన విశ్రమ్భిణో విశ్వస్తస్య మమేదానీముపదేశో యోగ్య ఇత్యేవం విశ్వాసవత ఇత్యర్థః। అసన్దిహానత్వమేవ విశ్వాసః।

(వి, మ) మధ్యే చ నిశ్చయ ఇతి। ఏకకోటేర్వ్యతిరేకనిశ్చయ ఇత్యర్థః। అయమితి। ఆజౌ యుద్ధే త్వాం సమాలోక్య ప్రతిభటాః ప్రతికూలవీరా ఇత్యేవం వితర్కాన్ విదధతి కుర్వన్తి। తాన్ వితర్కాన్ ఆహ—అయమితి। ఇతో గతః। సర్వా దిశ ఇతి। కృశానుః సర్వా దిశో న ప్రసరతి। అయం తు సర్వదిక్ప్రసారీ, అతో న కృశానురిత్యర్థః। సాక్షాత్ కృతాన్త ఇత్యన్వయః। మహిషవాహనత్వాభావాన్న కృతాన్త ఇత్యర్థః। అత్ర మార్త_ణ్డాద్యభావనిశ్చయో మధ్యే। నను విరుద్ధకోట్యభావనిశ్చయాద్రాజకోటినిశ్చయోఽపీత్యత ఆహ—రాజత్వనిశ్చయ ఇతి।

(లో, ఊ) రసః తారుణ్యపక్షే—భోగాభిలాషః, పక్షే సామాన్యద్రవః। వేలాలావణ్యపక్షే-సామాన్యమర్యాదా, సముద్రపక్షే-తటమ్। ఉచ్చలితమ్ ఉత్సర్పణమ్ అతిక్రమః। ఉత్కలికా ఉత్కణ్ఠా। స్వసమయోపన్యాసవిశ్రమ్భిణః స్వసమ్మతార్థకథనే విశ్వాసప్రవర్తకస్య సాక్షాద్ ఉపదేశయష్టిః, యష్ట్యాకారమూర్తిమత్త్వేన ప్రత్యక్షముద్దేశః। యద్వా ఉపదేశార్థం యష్టిః, తాడనవేత్రాదిదణ్డః। తథాహి—యస్యాః కస్యా అపి విద్యాయా ఉపదేష్టారః బాలానాం చపలచిత్తనివారణాయ తాడనార్థం యష్టిమాదదతే ఇతి లోకప్రసిద్ధః।

(లో, ఋ) సర్వా దిశో న ప్రసరతి, కిన్తూర్ధ్వమేవ జ్వలతీతి ప్రసిద్ధమ్।

---

* అయమితి—సప్తతురగాభావాన్న సూర్య్య ఇతి మధ్యే నిశ్చయః। వహ్నేః ఊర్ధ్వజ్వలనస్వభావత్వాత్ సర్వదిక్ప్రసరణాద్ అగ్నిత్వాభావనిశ్చయః, మహిషవాహనత్వాభావాద్

యత్రాదౌ సంశయోఽన్తే చ నిశ్చయః స నిశ్చయాన్తః। యథా—

"కిం తావత్ సరసి సరోజమేతదారాద్

ఆహోస్విన్ముఖమవభాసతే తరుణ్యాః।

సంశయ్య క్షణమితి నిశ్చికాయ కశ్చిద్

విబ్వోకైర్బకసహవాసినాం పరోక్షైః॥" (య)

అప్రతిభోత్థితే తు "స్థాణుర్వా పురుషో వా" ఇత్యాదిసంశయే నాయమలఙ్కారః। (ఋ)

"మధ్యం తవ సరోజాక్షి పయోధరభరార్దితమ్।

అస్తి నాస్తీతి సన్దేహః కస్య చిత్తే న భాసతే॥"

అత్రాతిశయోక్తిరేవ। ఉపమేయే ఉపమానసంశయస్యైవైతదలఙ్కారవిషయత్వాత్। (ర, లృ)

సామ్యాదతస్మింస్తద్బుద్ధిర్భ్రాన్తిమాన్ ప్రతిభోత్థితా॥౫౩ ॥ (ఏ) +

(వి, య) కిం తావదితి। నాయికాయామపి సరస్త్వాశఙ్కా బోధ్యా। ఆరాద్ ఏతత్ కిమిత్యర్థః। విబ్వోకైః "విబ్వోకస్త్వతిగర్వేణ వస్తునీష్టేఽప్యనాదర" ఇతి। ఏవంలక్షణైః స్త్రీణాం హావవిశేషైరిత్యర్థః। కీదృశైః బకసహవాసినాం పరోక్షైః–బకా హి మత్స్యనిశ్చయార్థం ధ్యాయినస్తత్సహవాసినస్తతః శిక్షితధ్యానా స్తేషామపి పరోక్షైః అప్రత్యక్షైః। అతిదురూహత్వాదత్యన్తధ్యానేనైవ జ్ఞేయైరిత్యర్థః।

(వి, ర) ఏవమసాదృశ్యమూలకాహార్యసంశయాఽన్తరేఽపి నాయమలఙ్కార ఇత్యాహ— మధ్యం తవేతి। సన్దేహః కస్య చిత్తే న భాసతే ఇత్యన్వయః। తత్రాతిశయోక్తిః ఇతి వక్ష్యమాణాయాః పఞ్చవిధాయా అతిశయోక్తేర్భేదేఽప్యభేదారోపరూపప్రభేద ఏవాత్రేత్యర్థః। నాస్తి యః పదార్థః తదసత్త్వేఽపి తదభేదారోపరూపత్వాత్। నన్వేవం సన్దేహాలఙ్కారేఽప్యేవమారోపోఽస్త్యేవేత్యత ఆహ—ఉపమేయేతి।తథాచానయోరలఙ్కారయోః పరస్పరభేదో నివేశనీయ ఇతి భావః।

(లో, ఋ) విబ్వోకో, భావవిశేషః। యదుక్తమత్రైవ "విబ్వోకస్త్వతిగర్వేణ వస్తునీష్టేఽప్యనాదర" ఇతి। బకసహవాసినాం పద్మానాం పరోక్షైరగోచరైః। అప్రతిభోత్థాపితే ఇత్యనన్తరం కావ్యేపనిబద్ధేఽపీతి శేషః।

(లో, లృ) అతిశయోక్తిరేవాధ్యవసాయమూలత్వాత్।

యమత్వాభావనిశ్చయః। కిన్తు రాజేతి నిశ్చయోऽయం న భవతీత్యాహ— రాజనిశ్చయే ఇతి। రాజత్వనిశ్చయే అగ్నిత్వాభావనిశ్చయాద్
అగ్నిత్వప్రకారకజ్ఞానరూపసంశయస్యానుదయప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః। ఏవముత్తరత్ర జ్ఞేయమ్। ద్వితీయపదముపలక్షణమ్।

+ అతస్మిన్– తదభావవతి ఉపమేయే, ప్రాకరణికే। సామ్యాత్ సాదృశ్యాత్।

యథా—

"ముగ్ధా దుగ్ధధియా గవాం విదధతే కుమ్భానధో బల్లవాః

కర్ణే కైరవశఙ్కయా కువలయం కుర్వన్తి కాన్తా అపి।

కర్కన్ధూఫలముచ్చినోతి శబరీ ముక్తాఫలాకాఙ్క్షయా

సాన్ద్రా చన్ద్రమసో న కస్య కురుతే చిత్తభ్రమం చన్ద్రికా" ॥ (ల, ఐ)

స్వరసోత్థాపితా భ్రాన్తిర్నాయమలఙ్కారః। (ఓ)

యథా— శుక్తికాయాం రజతమితి। (ఔ)

నచాసాదృశ్యమూలా। యథా–

"సఙ్గమవిరహవికల్పే వరమిహ విరహో న సఙ్గమస్తస్యాః।

సఙ్గే సైవ తథైకా త్రిభువనమపి తన్మయం విరహే॥" (వ, అ)

(వి, ల) భ్రాన్తిమదలఙ్కారమాహ–సామ్యాదితి। తద్బుద్ధిస్తత్త్వేన బుద్ధిః। ముగ్ధా ఇతి। చన్ద్రమసః సాన్ద్రా చన్ద్రికా కస్య జనస్య చిత్తవిభ్రమం న కురుతే ఇత్యర్థః। భ్రాన్తాన్ దర్శయతి–ముగ్ధా ఇతి। బల్లవాః గోపాః ముగ్ధా భ్రాన్తాః సన్తః దుగ్ధధియా గవామధః కుమ్భాన్ విదధతే దుగ్ధమాదాతుమిత్యర్థః। కైరవశఙ్కయా ఇత్యత్ర శఙ్కాభ్రమ ఏవ। కర్కన్ధ్వితి। బదరఫలమిత్యర్థః। ఆకాఙ్క్షా చాత్ర భ్రమమూలికా।

(వి, వ) ప్రతిభోత్థితేత్యస్య వ్యావృత్తిమాహ–స్వరసేతి। అసాదృశ్యమూలకభ్రమేఽపి నాయమలఙ్కార ఇత్యాహ–నచాసాదృశ్యేతి। సఙ్గమేతి। సఙ్గమవిరహయోః వికల్పే వరన్త్వవిచారే ఇత్యర్థః। వరం మనాగిష్టమ్। న చాత్రాపి త్రిభువనే తత్సాదృశ్యభ్రమాత్తద్భ్రమ ఇతి వాచ్యమ్। సాదృశ్యాంశేఽభ్రమస్యైవ వివక్షితత్వాత్। తథాచ సఙ్గమాద్ విరహస్యాధిక్యాద్ వ్యతిరేకాలఙ్కారః ఏవాయమితి భావః। ఏవం చ లోభాదినా భ్రమేఽపి న భ్రాన్తిమాన్। యథా

(లో, ఏ) మిథ్యాజ్ఞానసాదృశ్యేన సన్దేహానన్తరమస్య ప్రస్తావః। భ్రాన్తిశ్చిత్తధర్మవిశేషో విద్యతే యత్ర భ్రమప్రకారే స భ్రాన్తిమాన్ ఇత్యన్వర్థనామాలఙ్కారః।

(లో, ఐ) కర్కన్ధూర్బదరీ।

(లో, ఒ) ప్రతిభోత్థాపితేతి లక్షణపదస్య వ్యావృత్తిం దర్శయతి—స్వరస ఇతి। స్వరసః స్వభావః।

(లో, ఔ) శుక్తికాయాం రజతభ్రాన్తిరిత్యర్థః। స్వరస ఇత్యతః పూర్వం కావ్యేఽపీతి శేషః।

(లో, అ) సామ్యాదిత్యస్య వ్యావృత్తిర్న చేత్యాది।

తద్బుద్ధిః– తత్రప్రకారకజ్ఞానముపమానజ్ఞానమ్।

రూపకే—ఆహార్యజ్ఞానమ్ (బాధకాలీనేచ్ఛాజన్యం జ్ఞానమ్)।

భ్రాన్తిమతి అనాహార్యం జ్ఞానమిత్యనయోర్భేదః।

క్వచిద్ భేదాద్గ్రహీతౄణాం విషయాణాం తథా క్వచిత్।
ఏకస్యానేకధోల్లేఖో యః స ఉల్లేఖ ఉచ్యతే॥౫౪॥ (శ)

క్రమేణోదాహరణమ్—

"ప్రియ ఇతి గోపవధూభిః శిశురితి వృద్ధైరధీశ ఇతి దేవైః।
నారాయణ ఇతి భక్తైర్బ్రహ్మేత్యగ్రాహి యోగిభిర్దేవః॥" (ష)

అత్రైకస్యాపి భగవతస్తత్తద్గుణయోగాదనేకధోల్లేఖే గోపవధూప్రభృతీనాం రుచ్యాదయో యథాయోగం ప్రయోజకాః। (స) యదాహుః—

"యథారుచి యథార్థిత్వం యథావ్యుత్పత్తి భిద్యతే।
ఆభాసోఽప్యర్థ ఏకస్మిన్ననుసన్ధానసాధితః॥" (హ, ఆ)

"జగద్ధనమయం లుబ్ధాః కాముకాః కామినీమయమ్।

నారాయణమయం ధీరాః పశ్యన్తి పరమార్థినః॥" ఇతి।

నచాత్ర ధనభేదేऽపి ధనాభేదారోపారూపాతిశయోక్తిరేవాత్రేతి వాచ్యమ్। అతిశయోక్తిఘటకస్య ఆరోపస్య ఆహార్యత్వే ఏవ తథాస్యాత్। అత్ర తు ప్రథమే చిన్తారూపవ్యభిచారిభావధ్వనిః। ద్వితీయే శృఙ్గారధ్వనిః। తృతీయే భావధ్వనిరేవ।

(వి, శ) ఉల్లేఖాలఙ్కారమాహ—క్వచిద్భేదాదితి। ఏకస్య వస్తునోऽనేకధా అనేకత్వేనోల్లఖో బుద్ధివిషయత్వమిత్యర్థః। తాదృశబుద్ధేర్హేతుద్వయమాహ—క్వచిద్భేదాదితి। క్వచిన్నానాగ్రహీతౄణాం తత్తద్రూపేణానేకత్వబుద్ధిః। క్వచిత్తు తాదృశబుద్ధిప్రయోజకధర్మరూపాణాం విషయాణాం భేదాదేకస్యైవ గ్రహీతుస్తథాత్వబుద్ధివిషయత్వమిత్యర్థః। తేనాస్య ద్వైవిధ్యమ్।

(వి, ష) ప్రియ ఇతీతి। దేవః శ్రీకృష్ణస్తైస్తైః సమమిత్యగ్రాహీత్యర్థః। తత్తదేవాహ–ప్రియ ఇత్యాది। ప్రియః స్వామీ। సాగరశాయిరూపనీరూపత్వేన భేదాన్నారాయణబ్రహ్మణోర్భేదః। "ఆపో హి నారాః" తదయనః తతోऽద్ధ నారాయణః జలశాయీ ఇత్యర్థః।

(వి, స) తత్తద్గుణే ఇతి। తాదృశబుద్ధిప్రయోజకతత్తద్గుణ ఇత్యర్థః। సచ ప్రియ ఇత్యత్ర సౌన్దర్యరూపః, శిశురిత్యత్ర స్నేహవిషయత్వమ్, అధీశ ఇత్యత్రైశ్వర్యమ్, నారాయణ ఇత్యత్ర ధ్యానోపయోగిమూర్తిమదభిన్నత్వమ్, బ్రహ్మేత్యత్ర తద్వ్యావృత్తస్వరూపాభిన్నత్వమ్। రుచ్యాదయః ప్రయోజకా ఇతి। తథాచ తాదృశరుచిమన్తో గ్రహీతారో భిన్నా ఇతి దర్శితమ్।

(వి, హ) రుచ్యాదీనాం తద్బుద్ధిప్రయోజకత్వే సంవాదమాహ—యథారుచీతి। ఏకస్మిన్నర్థే అనుసన్ధానేన మనోనివేశన సాధిత ఆభాసః జ్ఞానం బుద్ధిరపి యథారుచ్యాది—భేదాత్ భిద్యత ఇత్యర్థః। రుచిరిచ్ఛా, అర్థిత్వం కిఞ్చిత్ ప్రాప్త్యర్థమిచ్ఛారూపా। వ్యుత్పత్తిః సంస్కారః।

(లో, ఆ) వ్యుత్పత్తిరభ్యాసకృతా వాసనా, వా ప్రతీతిః। అనుసన్ధానం మనసస్తద్విషయే ప్రవిణీకరణమ్। తేన సాధితః విషయాన్తరం వ్యవచ్ఛిద్య నిర్వాహితః। ఏవం చ ప్రియ

అత్ర భగవతః ప్రియత్వాదీనాం వాస్తవత్వాద్ గ్రహీతృభేదాచ్చ న మాలారూపకం, న చ భ్రాన్తిమాన్। నచాయమభేదే భేద ఇత్యేవంరూపాతిశయోక్తిః। తత్ర హి "అన్యదేవాఙ్గలావణ్యమ్" ఇత్యాదౌ లావణ్యాదేర్విషయస్య పృథక్త్వేనాధ్యవసానమ్। నచేహ భగవతి గోపవధూప్రభృతిభిః ప్రియతాన్యథాధ్యవసీయతే। ప్రియత్వాదేర్భగవతి తత్కాలే తాత్త్వికవాత్। (క, ఇ)

కేచిదాహుః–"అయమలఙ్కారో నియమేనావశ్యమ్భావేనాలఙ్కారాన్తరవిచ్ఛిత్తిమూలః। ఉక్తోదాహరణే చ శిశుత్వాదీనాం నియమాభిప్రాయాత్ప్రియత్వాదేర్భిన్నత్వాధ్యవసాయ

(వి, క) అత్ర మాలారూపకప్రసక్తిం నిరస్యతి—అత్ర భగవత ఇతి। వాస్తవత్వేన అహార్యాభేదారోపాత్మకరూపకాఽప్రసక్తిః గ్రహీతృభేదాచ్చ న తన్మాలాత్వప్రసక్తిః; మాలాయా గ్రహీతృభేదావివక్షమాణాదేవ। యద్యపి వాస్తవత్వేన రూపకాప్రసక్తౌ మాలారూపకప్రసక్తిరపి తత ఏవ నిరస్తా తథాపి గ్రహీతృభేదప్రదర్శనం మాలాపరిణామప్రసక్తివారణసూచనార్థమ్। వాస్తవత్వేన తత్ప్రసక్తిసత్త్వేఽపి గ్రహీతృభేదస్య తద్బాధకత్వాదితి హేతుః। అప్రసక్తమప్యతిశయోక్తిప్రభేదవిశేషం వైశద్యాయ నిరస్యతి—నచాయమభేద ఇతి। తత్ప్రభేదస్యోదాహరణం ప్రదర్శ్యతే। తత్ప్రసక్తిర్నాస్తీత్యాహ–తత్ర హీతి। తత్రాతిశయోక్తిప్రభేదే పృథక్త్వేన తత్రైవ తదన్యత్వేన। నచేహేతి। ఇహ ప్రియ ఇత్యాద్యుల్లేఖోదాహరణే। ప్రియతాన్యథేతి। ప్రియతాతః అన్యథా ఇత్యర్థః। కిన్తు ప్రియత్వాద్యధ్యవసీయతే ఇతి క్వచిత్ ప్రామాదికః పాఠః। స చాధ్యవసీయత ఇత్యత్ర

నిరస్యతే ఇత్యేవం లక్షణయా సమర్థనీయః। తాత్త్వికత్వాదిత్యన్యత్వేనాఽబో-
ధితత్వాదిత్యర్థః। తాత్త్వికబుద్ధ్యా చ నాహార్యారోపరూపం రూపకం చేత్యుక్తమ్।

(వి, ఖ) అలఙ్కారాన్తరసఙ్కరాత్ తద్భఙ్గీమూల ఏవ నియమేనాయమలఙ్కార ఇతి కేచిదాహుః తద్దర్శయతి—కేచిదితి। విచ్ఛిత్తిర్భఙ్గిః। ఉక్తోదాహరణేషు తాం విచ్ఛిత్తిం దర్శయతి–ఉక్తేతి। నియమాభిప్రాయాదితి। వృద్ధైశ్చ శిశురేవాఽగ్రాహి ఇత్యేవం నియమాభిప్రాయాదిత్యర్థః। అతిశయోక్తిరస్తీత్యగ్రేఽన్వయః। తథాచ యూని దేవే శిశుభిన్నేఽపి

ఇత్యాదౌ భగవతః ప్రియత్వే గోపవధూనాం రుచ్యాదిత్రితయమపి ప్రయోజకమ్। శిశుత్వే చ బృద్ధానాం వ్యుత్పత్తిః। సచ్చిదానన్దబ్రహ్మత్వే యోగినాం వ్యుత్పత్తిః। ఏవమన్యత్ర।

(లో, ఇ) భగవతస్తత్కాలే తాత్త్వికత్వాద్ గ్రహీతృభేదాచ్చేతి హేతోర్ద్వయమపి మాలారూపకభ్రాన్తిమతోర్ద్వయోరపి వివేకః। తాత్త్వికం వస్తుతస్తద్రూపతాయాః సమ్భవాత్। తథా మాలారూపకస్య కవినిబద్ధాహార్యతాదాత్మ్యారోప ఏవ ప్రయోజకః। భ్రాన్తిమతశ్చ మిథ్యాజ్ఞానమేవ నిదానమ్। గ్రహీతృభేదస్య చ ద్వయోరపి సమ్భవేఽపి అపవాదత్వేన ఉల్లేఖాఖ్యభిన్నాలఙ్కారస్య న ప్రయోజకత్వమితి భావః। నచాధ్యవసీయతే; కిన్తు తత్త్వేనైవావసీయతే। అధ్యవసానం విషయనిగరణేన విషయిణోరభేదప్రతిపత్తిః।

ఇత్యతిశయోక్తిరస్తి। తత్సద్భావేఽపి చ గ్రహీతృభేదేన నానాత్వప్రతీతిరూపో విచ్ఛిత్తివిశేష ఉల్లేఖాఖ్యభిన్నాలఙ్కారప్రయోజకః। (ఖ)

శ్రీకణ్ఠజనపదవర్ణనే "వజ్రపఞ్జరమ్ ఇతి శరణాగతైః, అసురవివరమితి వాతికైః" ఇత్యాదిశ్చాతిశయోక్తేర్వివిక్తో విషయః, ఇహ చ రూపకాలఙ్కారయోగః।" వస్తుతస్తు అసురవివరమిత్యాదౌ భ్రాన్తిమన్త మేవేచ్ఛన్తి న రూపకమ్, భేదప్రతీతి-

నియమతః శిశ్వభేదారోపాద్ భేదేఽప్యభేదారోపారూపాతిశయోక్తిర్దర్శితా। అత్ర చ నియమప్రదర్శనం తేషాం తథాత్వేన భావనాతిశయప్రదర్శనార్థమేవ, నతు తస్యాతిశయోక్తిఘటనార్థతేతి బోధ్యమ్। ప్రియ ఇత్యాద్యంశేఽపి తమేవాతిశయోక్తిం దర్శయతి—ప్రియ ఇత్యాదీనామితి।

అత్ర చ భేదేఽప్యభేదారోపరూపాయా అతిశయోక్తేరేవ సమ్భవః। తథా చ భిన్నార్థాధ్యవసాయ ఇత్యత్ర భిన్నత్వవత్యధ్యవసాయ ఇత్యర్థః। కస్యాధ్యవసాయ ఇత్యత్రాహ—ప్రియత్వాదీనామితి। తథా చ అస్వామిని దేవే స్వామిత్వారోప ఏవ స్వామ్యభేదారోప ఇత్యర్థః। అత్రైవ కేచిదిత్యనేనాస్వరససూచనమ్। దేవ ఇత్యనేన ఆరోపవిషయస్యోక్తిసత్త్వే తు నిగరణఘటితస్యాతిశయోక్తిసామాన్యలక్షణస్యాత్రాభావాత్। వక్ష్యమాణే 'శ్రీకణ్ఠజనపదే' ఇత్యాదౌ తు నాస్వరస ఇత్యవధేయమ్।

నన్వేవమతిశయోక్తిసత్త్వే స ఏవాత్రాలఙ్కారోఽస్తు నోల్లేఖ ఇత్యత ఆహ—తత్సద్భావేపీతి। అతిశయోక్తిసత్త్వేపీత్యర్థః। ప్రతీతిరూపవిచ్ఛిత్తివిశేష ఉల్లేఖాఖ్యస్యాతిశయోక్తిభిన్నస్యాలఙ్కారస్య ప్రయోజక ఇత్యర్థః।

(వి, గ) అతిశయోక్త్యసఙ్కీర్ణోఽప్యుల్లేఖస్య విషయోఽస్తీతి దర్శయతి—శ్రీకణ్ఠేతి। శ్రీకణ్ఠనామా రాజవిశేషః తస్య నగరం శరణాగతైః శత్రుతో భీతైః వజ్రపఞ్జరమిత్యబోధీత్యర్థః। స్వప్రవిష్టరక్షకత్వేన వజ్రపఞ్జరసాదృశ్యాదభేదారోపరూపం రూపకమేవేత్యర్థః। గ్రహీతుర్భేదాత్ తత్సఙ్కీర్ణ ఉల్లేఖః। నచాసమ్బన్ధే సమ్బన్ధారోపరూపాతిశయోక్తిరేవేయమితి వాచ్యమ్, స్వసాదృశ్యమూలకత్వ ఏవ తదవసరాత్। శిశురిత్యత్ర తు తాత్త్వికత్వాదేవ న రూపకమిత్యుక్తమేవ। అసురవివరమితీతి। వాతికైరున్మత్తైరప్రకాశరూపసాదృశ్యబుద్ధ్యా వివర-

(లో, ఈ) అలఙ్కారాన్తరవిచ్ఛిత్తిర్నిదానం యస్యేతి భావః। శిశుత్వాదీనామిత్యాదిశబ్దేన ప్రియత్వాదేః సంగ్రహః। అయమర్థః–భగవతః శిశుత్వాదిభేదేషు సత్స్వపి గోపవధూభిః ప్రియ ఇత్యేవాయం గృహ్యతే న శిశురితి। యథా ప్రియత్వాదౌ సత్యపి వృద్ధైః శిశురిత్యేవ గృహ్యతే। తదత్రానేకరూపస్యాపి ప్రతిగ్రహీత్రైకైకభేదరూపత్వేన నియమనమితి చాభేదే భేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తిః। యది త్వయం ప్రత్యేతృభేదేన భేదేఽతిశయోక్తిసద్భావ ఏవ స్యాత్తదాతిశయోక్తిప్రకారవిశేష ఏవ స్యాత్ నచ తథా, అలఙ్కారాన్తరేఽపి సమ్భవాదిత్యాహ— శ్రీకణ్ఠేతి।

పురఃసరస్యైవారోపస్య గౌణీమూలరూపకాదిప్రయోజకత్వాత్; యదాహుః— శారీరికమీమాంసాభాష్యవ్యాఖ్యానే శ్రీమద్వాచస్పతిమిశ్రాః "అపిచ పరశబ్దః పరత్ర లక్ష్యమాణగుణయోగేన వర్త్తత ఇతి। యత్ర ప్రయోక్తృప్రతిపత్త్రోః సమ్ప్రతిపత్తిః స గౌణః సచ భేదప్రత్యయపురఃసర" ఇతి। ఇహ తు వాతికానాం శ్రీకణ్ఠజనపదవర్ణనే భ్రాన్తికృత ఏవ అసురవివరత్వాద్యారోప ఇతి। (గ, ఈ)

మిత్యర్థః। అతిశయోక్తేర్వివిక్త ఇతి। నగరస్యారోపవిషయస్య స్వశబ్దేనైవోక్తత్వేన తన్నిగరణాభావాదతిశయోక్త్యప్రసక్తేరితి భావః।

గౌణీమూలేతి। గౌర్వాహీక ఇత్యాదివద్ గౌణీలక్షణామూలేతి నాత్రార్థః, రూపకే లక్షణాభావాత్। వ్యధికరణేనైవ చన్ద్రత్వేన శక్త్యైవ చన్ద్రపదాత్ ముఖబోధాత్। ఆరోపాధికరణస్య ప్రాఙ్నిర్దేశే రూపకం యథా–అయం చన్ద్ర ఇత్యత్ర। 'ఆరోపస్య ప్రాఙ్నిర్దేశో తు గౌణీ లక్షణా, యథా గౌర్వాహీక ఇత్యత్ర। కిన్తు ఆరోపాధికరణస్యారోప్యగుణయోగాత్మకసాదృశ్యరూపా యా బుద్ధిః సైవాత్ర గౌణీపదార్థః। తాదృశబుద్ధిమూలకరూపకాదిప్రయోజకత్వాద్ భేదప్రతీతిపురఃసరారోపస్య ఇత్యర్థః। రూపకాదీత్యాది శబ్దాత్ సాదృశ్యమూలకోత్ప్రేక్షాద్యనేకాలఙ్కారపరిగ్రహః। తత్ర మూలకత్వప్రదర్శనం చ తత్పూర్వకే పరిణామాలఙ్కారే తథాత్వాభావప్రదర్శనాయ। పరశబ్ద ఇత్యాది। పరశబ్దశ్చన్ద్రాదిశబ్దో గవాదిశబ్దశ్చేత్యర్థః। పరత్ర ముఖాదౌ వాహీకాదౌ చ। లక్ష్యమాణేతి। లక్ష్యమాణో జ్ఞాయమానో

య ఆరోపస్య గుణో ధర్మ ఆరోపాధికరణస్య తద్యోగేనేత్యర్థః। పరత్ర వృత్తిశ్చ రూపకే వ్యధికరణప్రకారేణ శక్త్యైవ। గౌర్వాహీక ఇత్యాదౌ గౌణీలక్షణాస్థలే తు లక్షణయేతి విశేషః। వర్త్త ఇతీతి। సంప్రతిపత్తిర్యత్ర శబ్దే ప్రయోక్తృప్రతిపత్రోః స శబ్దో గౌణ ఇత్యర్థః। స చేతి। స గుణయోగ ఇత్యర్థః। తాదృశగుణయోగబుద్ధిస్తు అసురవివరమిత్యత్ర నాస్తీత్యాహ —ఇహ తు ఇతి।

శ్రీకణ్ఠజనపదో నామ శ్రీకణ్ఠదేవతాధిష్ఠితో దేశః। అసురవివరం సిద్ధవివరమ్ వాతికాః పవనయోగినః। యద్వా–అసురవివరం వాతరోగశాన్తికరః కోఽపి రోగవిశేషః। వాతికైః వాతరోగిభిః। అత్రాప్యలఙ్కారాన్తరవిచ్ఛిత్తిమూలతాం దర్శయతి—ఇహ చేతి। ఇచ్ఛన్తి తత్త్వజ్ఞా ఇతి శేషః। రూపకాలఙ్కారయోగ ఇతి తు కేషాఞ్చిద్ మతానుసారేణోక్తమిత్యర్థః। కథం న రూపకమిత్యత ఆహ—భేదేతి। భేదప్రతీతిపురఃసరస్యైవ ఇత్యేవకారేణ భ్రాన్త్యాదేర్వ్యవచ్ఛేదః। ప్రథమతోఽపి భేదప్రతీతౌ భ్రాన్త్యాదేరభావాత్। ముగ్ధా దుగ్ధధియేత్యాదౌ మిథ్యాజ్ఞానస్య కవిప్రతిభాహృతత్వేన కవినా బల్లవాదినిష్ఠత్వేన సత్యత్వేనోపనిబద్ధత్వాద్ రూపకాదీత్యాదిశబ్దేనాపహ్నుత్యాదిసంగ్రహః। కథం తథాభూతస్యారోపస్య రూపకాదిప్రయోజకత్వమిత్యత ఆహ—గౌణీమూలేతి। రూపకాదేర్గౌణీలక్షణాహేతుకత్వాదిత్యర్థః। తథాపి కథం తత్రారోపస్య భేదప్రతీతిపురఃసరత్వమిత్యత్రాచార్యసమ్మతిం శారీరమీమాంసాభాష్యం శ్రీమదాచార్యశఙ్కరభగవత్పాదకృతమ్। పరశబ్దోఽ-

---

అత్రైవ చ తపోవనమితి మునిభిః కామాయతనమితి వేశ్యాభిరిత్యాదౌ చ పరిణామాలఙ్కారయోగః। (ఙ)

"గామ్భీర్యేణ సముద్రోఽసి గౌరవేణాసి పర్వతః।" ఇత్యాదౌ చానేకధోల్లేఖే గామ్భీర్యాదివిషయభేదః ప్రయోజకః। అత్ర చ రూపకయోగః। (ఘ)

గురుర్వచసి పృథురురసి అర్జునో యశసీత్యాదిషు చాస్య రూపకాద్ వివిక్తో విషయ ఇతి। అత్ర హి శ్లేషమూలాతిశయోక్తియోగః। (జ, ఊ)

(వి, ఘ) అత్రైవ చేతి। తపోవనమిత్యాదౌ పరిణామయోగ ఇత్యన్వయః। తపోవనత్వకామాయతనత్వయోస్తత్ర వాస్తవత్వేన పరిణామాలఙ్కారత్వసమ్భవాత్। నచ తపోవనత్వస్య కథం తత్ర వాస్తవత్వమితి వాచ్యమ్। వనపదస్యాత్రాశ్రమే లాక్షణికత్వాభిప్రాయేణ పరిణామాలఙ్కారత్వకథనాత్। ఇత్థం గ్రహీతృభేదఘటితముల్లేఖముదాహృత్య విషయభేదఘటితం తముదాహరతి— గామ్భీర్యేణేతి। విషయభేదో ధర్మ్మరూపవిషయభేదః। అత్ర గ్రహీత్రైక్యమేవ।

(వి, జ) రూపకాసఙ్కీర్ణమస్య విషయం దర్శయతి—గురురితి। ఉపదేశ్యరూపే వచసి విషయే గురురుపదేష్టా ఇత్యర్థః। శ్లేషాచ్చ బృహస్పతిరిత్యర్థః। పృథురితి। ఉరాసే ఉరోవచ్ఛేదేన పృథుర్విస్పారః శ్లేషాచ్చ —పృథూ రాజా। అర్జున ఇతి। అత్ర యశసి ఇత్యత్ర

గ్నిర్మాణవక ఇత్యాదౌ మాణవకాదిశబ్దః పరత్ర మాణవకాదౌ తన్మతే లక్ష్యమాణో గుణస్తైక్ష్ణ్యపిఙ్గలాదిః। ప్రయోక్తా వాక్యప్రయోజకః। ప్రతిపత్తా తదర్థజ్ఞాతా। స చ గౌణీవృత్త్యా బోధ్యోఽర్థః। ప్రకృతే యోజయతి—ఇహ తు ఇతి। భ్రాన్తికృత ఏవ ప్రాచ్యానాం మతే భ్రాన్తికృతత్వాభావే పునా రూపకమస్తి ఇతి భావః। అత్ర భ్రాన్తిమతోఽలఙ్కారత్వేఽపి నాలఙ్కారాన్తరవిచ్ఛిత్తిమూలత్వం హీయత ఇతి ప్రకృతే న కాచిత్ క్షతిః।

(లో, ఉ) అత్రైవ శ్రీకణ్ఠజనపదవర్ణనే పరిణామాలఙ్కారయోగః। శ్రీకణ్ఠజనపదే తపోవనత్వాద్యారోపస్య మున్యాదేః ప్రకృతే తపఃప్రభృతావుపయోగాత్। నచేహ రూపకం తపోవనత్వాద్యారోపస్య సాదృశ్యమూలత్వాభావాత్। మున్యాదీనాం తు తపోవనాదిభిన్నరూపస్య తద్రూపతాప్రతీతేరిహ భ్రాన్తిమానితి యేఽప్యాహుః తేషామయమాశయః —

శ్రీకణ్ఠజనపదే ఏకదేశస్య తపోవనాదిత్వేప్యవయవావయవినోరభేదాత్సముదాయస్య తథాత్వప్రతీతిరిహ న తాత్త్వికీతి న పరిణామ ఇతి। ఏవమత్ర ఏషు సర్వేషు అలఙ్కారాన్తరవిచ్ఛిత్తిసమ్భవేఽపి గ్రహీతృభేదేనానేకధోల్లేఖస్య విచ్ఛిత్తివిశేషస్య సమ్భవాత్ తత్రప్రయోజితస్య ఉల్లేఖాలఙ్కారస్యాపలాపో న శక్యక్రియ ఇత్యర్థః।

(లో, ఊ) ఏవం గ్రహీతృభేదే ఉదాహృత్య విషయభేదే ఉదాహరతి—గమ్భీర్యేణేతి। శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః। గురురుపదేష్టైవ గురుర్బృహస్పతిరితి భేదేఽప్యభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిరితి। పృథుర్విశాలో వైణ్యశ్చ। అర్జునో ధవలః, పక్షే కార్త్తవీర్యః, పార్థో వా। నచాత్ర శబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః, నచ రూపకమ్ ఉపదేష్టృత్వాదీనాం బృహస్పతిత్వాదిత్వేనాధ్యవసానాత్।

ప్రకృతం ప్రతిషిధ్యాన్యస్థాపనం స్యాదపహ్నుతిః॥౫౫॥ (ఋ) x

ఇత్థం ద్విధా—క్వచిదపహ్నవపూర్వక ఆరోపః। క్వచిదారోపపూర్వకోఽపహ్నవః ఇతి। (చ)

క్రమేణోదాహరణమ్—

"నేదం నభోమణ్డలమమ్బురాశి-

ర్నైతాశ్చ తారా నవ ఫేనభఙ్గాః।

నాయం శశీ కుణ్డలితః ఫణీన్ద్రో

నాసౌ కలఙ్కః శయితో మురారిః॥" (ఛ) +

తృతీయార్థే సప్తమీ। యశసాऽర్జునో ధవలః ఇత్యర్థః। శ్లేషాచ్చ పాణ్డవోऽర్జునః కార్త_వీర్యార్యో వా। రూపకాద్ వివిక్త ఇతి। త్వం భవానిత్యనయోరన్యతరస్యాऽపి అనుక్తిరూపాన్నిగరణాదతిశయోక్తేరేవ విషయత్వాత్। సా చాత్ర భేదేऽపి అభేదారోపరూపా। యది తు త్వం భవానిత్యనయోరేకతరస్య నిర్దేశస్తదా రూపకమేవ, రూపకాతిశయోక్త్యోరేతన్మాత్రభేదాత్। అత్ర హీతి। నచ దుర్గాలజ్ఘితవిగ్రహ ఇత్యాదివదుపమాధ్వనిరయమితి వాచ్యమ్। తత్ర విశేష్యస్య శ్లిష్టోమావల్లభపదస్యైవాత్ర విశేష్యపదాభావాత్ త్వంపదసత్త్వేऽపి రూపకమేవ నోపమాధ్వనిస్తస్య శ్లిష్టత్వాభావాత్।

(వి, చ) అపహ్నుత్యలఙ్కారమాహ—ప్రకృతమితి। ప్రకృతం ప్రక్రాన్తమ్, అన్యస్థాపనమ్ అప్రకృతస్థాపనమ్। ఇత్థఞ్చేతి। ప్రకృతాపహ్నావో అన్యస్థాపనఞ్చేత్యేతన్మాత్రవిలక్షణే సతీత్యర్థః। ప్రకృతాపహ్నావాऽప్రకృతస్థాపనయోః పౌర్వాపర్యవ్యత్యాసాద్ ద్వైవిధ్యామితి దర్శయతి క్వచిదితి। నచ నిషిధ్యేతి క్త్వానిర్దేశాదపహ్నవపూర్వకత్వమేవ లభ్యతే కథం ద్వైవిధ్యమితి వాచ్యమ్। నిషేధబుద్ధిం విషయీకృత్య ఇత్యేవ తదర్థాత్। తద్విషయీకరణస్య చోభయథాऽపి సమ్భవాత్।

(వి, ఛ) నేదం నభ ఇతి। నభఆదినిషేధేన సఫేనసముద్రే ఫణిశయితమురారిస్థాపనమిదమ్। అమ్బురాశిరిత్యాదౌ సర్వత్ర కిన్తు ఇతి బోధ్యమ్।

(లో, ఋ) ప్రకృతమారోపవిషయమ్ అన్యస్థాపనమ్ ఆరోప్యవిషయత్వస్థాపనమ్ ।

---

x ప్రకృతం వర్ణనీయముపమేయం నిషిధ్య అసత్యతయా ప్రతిపాద్య అన్యస్య అప్రకృతస్య ఉపమానస్య స్థాపనం సత్యతయా ప్రతిపాదనమపహ్నుతిః। అపహ్నవో నిషేధః। నిషిధ్య ఇత్యనేన వ్యవచ్ఛేదః, రూపకే ప్రకృతస్య నిషేధాభావాత్। సన్దేహే తు సంశయః। అత్ర తు నిశ్చయ ఇతి తతో భేదః। అపహ్నవశ్చ ద్వివిధః—శాబ్దః ఆర్థశ్చేతి। శాబ్దస్తు యత్ర శబ్దేన నిషేధకథనమ్। ఆర్థస్తు యత్ర నిషేధ ఆక్షేపలభ్యః। ఆర్థస్తు బహుభిః ప్రకారైర్నిబధ్యతే। క్వచిత్కపటమిషచ్ఛలచ్ఛద్మకపటాదిశబ్దోపాదానేన క్వచిత్పరిణామార్థవ్యశబ్దోపాదానేన।

+ అత్ర అసత్యతాయా నఞఃశబ్దేన బోధనమితి శాబ్దః।

"ఏతద్ విభాతి చరమాచలచూడచుమ్బి
హిణ్డీరపిణ్డరుచిశీతమరీచిబిమ్బమ్।
ఉజ్జ్వాలితస్య రజనీం మదనానలస్య
ధూమం దధత్ప్రకటలాఞ్ఛనకైతవేన॥" (జ, ఋ)*

ఇదం పద్మం మమ। ఏవమ్—

విరాజతి వ్యోమవపుః పయోధి-
స్తారామయాస్తత్ర చ ఫేనభఙ్గాః॥ (ఝ)

ఇత్యాద్యాకారేణ చ ప్రకృతనిషేధో బోద్ధవ్యః।

గోపనీయం కమప్యర్థం ద్యోతయిత్వా కథఞ్చన।
యది శ్లేషేణాన్యథా వాఽన్యథయేత్సాప్యపహ్నుతిః॥౫౬॥ (ఌ)

శ్లేషేణ యథా—

"కాలే వారిధరాణామపతితయా నైవ శక్యతే స్థాతుమ్।
ఉత్కణ్ఠితాఽసి తరలే! నహి నహి సఖి పిచ్ఛిలః పన్థాః॥" +

(వి, జ) అన్యస్థాపనపూర్వకం నిషేధమాహ–ఏతద్ విభాతీతి। ఏతద్ బిమ్బమ్ అర్ధాచ్చన్ద్రస్య। హిణ్డీరం కర్పూర। ఉజ్జ్వాలిత స్యేతి। నిర్వాపిత స్యేత్యర్థః। నిర్భరస్వకాన్తసమ్భోగేన రజన్యా మదనానలనిర్వాణాద్ ధూమోద్గమః। కైతవేనేతి। నాయం లాఞ్ఛనః కిన్తు యథోక్తధూమ ఇతి నిషేధప్రతీతిః పశ్చాత్ కైతవపదేన।

(వి, ఝ) భఙ్గ్యన్తరేణాపి నిషేధప్రతీతావాహ–విరాజతీతి। అత్ర వపుఃపదమయట్ప్రత్యయాభ్యాం వ్యోమాదినిషేధప్రతీతిః।

(వి, ఞ) ద్వితీయాపహ్నుతిమాహ–గోపనీయమితి। శ్లేషేణ ద్యోతనం శక్త్యైవ। అన్యథా ద్యోతనన్తు వ్యఞ్జనయా। అన్యకథనన్తు శ్లేషేణ శ్లిష్టపదవాచ్యార్థేన చేతి బోధ్యమ్।

(లో, ఋ) హిణ్డీరః ఫేనః। అత్ర కైతవపదేన కపటార్థేన న ప్రకటలాఞ్ఛనమితి ప్రతీతేరపహ్నవ ఆర్థః।

(లో, ఌ) అన్యథయేదితి। అన్యార్థే ఘటయేత్। కశ్చిదితి శేషః। సాపీతి। అపిశబ్దేన సమనన్తరోక్తప్రకారభిన్నాపహ్నుతిః ఇత్యర్థః।

---

* చరమాచలచూడచుమ్బి। అస్తాచలశిఖరావలమ్బి। హిణ్డీరస్య ఫేనస్య పిణ్డః సమూహః, తస్య రుచిరివ రుచిర్యస్య తాదృశో యః శీతమరీచిశ్చన్ద్రస్తస్య బిమ్బం రజనీం వ్యాప్య ఉజ్జ్వాలితస్య మదనానలస్య ప్రకటలాఞ్ఛనకైతవేన ప్రకాశితకలఙ్కచ్ఛలేన ధూమం విభాతి।

+ పూర్వార్ద్ధం చతుర్థపాదశ్చ నాయికాయా ఉక్తిః। తృతీయపాదశ్చ సఖ్యాః। అవిద్యమానః పతిః సమీపే యస్యాః సా అపతిః తస్యా భావః తయా అపతితయా। పక్షే–న పతితా అపతితా తయా అస్ఖలితయేత్యర్థః।

అత్రాపతితయేత్యత్ర పతిం వినా ఇత్యుక్త్వా పశ్చాత్పతనాభావేన ఇత్యన్యథాకృతమ్। (ఞ)

అశ్లేషేణ యథా—

"ఇహ పురోఽనిలకమ్పితవిగ్రహా

మిలతి కా న వనస్పతినా లతా।

స్మరసి కిం సఖి! కాన్తరతోత్సవం

నహి ఘనాగమరీతిరుదాహృతా॥" (ట) x

వక్రోక్తౌ పరోక్తేరన్యథాకారః, ఇహ తు స్వోక్తేరేవేతి భేదః; గోపనకృతా గోపనీయస్యాపి ప్రథమమభిహితత్వాచ్చ వ్యాజోక్తేః। (ఠ, ఏ)

కాలే ఇతి। అత్ర వారిధరాణాం కాలస్య కామోద్దీపకత్వేన పతిశూన్యతయా స్థిత్యశక్యత్వం గోపనీయమర్థముక్త్వా తద్ బోద్ధ్యాః సంఖ్యాః ప్రశ్నానన్తరం తదన్యథయతినహి నహీతి। వర్షాకాలే పథః పిచ్ఛిలత్వేన పతితభిన్నతయా ఇత్యుక్తవాక్యశ్లేషేణ అన్యథా కృతం తదాహాఽత్రేతి।

(వి, ట) ఇహ పురోనిలేతి। ఇహ దేశే పురః సమ్ముఖే కా లతా। వనస్పతిపదమహిమ్నా వ్యఞ్జనయా సాధ్వసవన్నాయికాయాం సఙ్గతనాయకప్రతీతిః సమాసోక్తిరూపా సంఖ్యా తత్రప్రతీత్యా స్మరసీత్యాదిప్రశ్నే కృతే వక్త్రీ వాచ్యార్థేనైవ తదన్యథయతి—నహి ఘనాగమేతి।

(వి, ఠ) అస్యా వక్రోక్తితో భేదమాహ–వక్రోక్తావితి। వ్యాజోక్తితోఽప్యస్యా భేదమాహ—గోపనేతి। గోపనీయార్థో వక్తా వ్యాజోక్తౌ ప్రథమం నోచ్యతే। యథా—

"పృథునా జలకుమ్భేన శ్రమోఽయం శ్వాసకృన్మమ।

విశ్రామ్యామి క్షణం తస్మాద్ వయస్యే! తవ సన్నిధౌ॥"

ఇత్యత్ర జలాహరణస్య పథి ఉపనాయకసమ్భోగజన్యః శ్రమో వక్త్ర్యా ప్రథమమనుక్తోఽపి సఖిప్రతీతిభియా నిగూహితః। వ్యాజోక్తేరితి భేద ఇత్యన్వయః।

(లో, ఏ) అపతితయా న విద్యతే పతిర్యస్యాః సా అపతిః తస్యా భావస్తత్తా పతనరహితయేత్యర్థః। అన్యథాకరణమేతదేవాహ। వక్రోక్తౌ "కే యూయం స్థల ఏవ" ఇత్యాదౌ। వ్యాజోక్తౌ శైలేన్ద్రప్రతిపాద్యమానేత్యాదౌ గిరిజాకరస్పర్శజన్యస్య రోమాఞ్చాదేర్హ్యాభిధానమ్।

---

x ఇహ దేశే పురః సమ్ముఖే కా లతా అనిలేన వాయునా కమ్పితః విగ్రహః కాయో యస్యాః తథా సతీ వనస్పతినా న మిలతి, కమ్పస్వేదాదియుక్తా కా రమణీ పురుషేణ న మిలతీతి చ వ్యజ్యతే। తృతీయపాదః సఖ్యా ఉక్తిః। ఘనాగమస్య వర్షాకాలస్య రీతిరవస్థా తు మయా కథితా। అత్ర స్వోక్త్యా వ్యఞ్జితస్య కాన్తమిలనస్య ఘనాగమేత్యాదినా పునరన్యథాకరణమ్।

అన్యన్నిషిధ్య ప్రకృతస్థాపనం నిశ్చయః పునః ॥౫౭॥ (ఐ)*

నిశ్చయాఖ్యోఽయమలఙ్కారః। అన్యదిత్యారోప్యమాణమ్।

యథా మమ—

"వదనమిదం న సరోజం నయనే నేన్దీవరే ఏతే।
ఇహ సవిధే ముగ్ధదృశో మధుకర న ముధా పరిభ్రామ్య॥"

యథా వా—

"హృది బిసలతాహారో నాయం భుజఙ్గమనాయకః
కువలయదలశ్రేణీ కణ్ఠే న సా గరలద్యుతిః।
మలయజరజో నేదం భస్మ ప్రియారహితే మయి
ప్రహర న హరభ్రాన్త్యాఽనఙ్గ క్రుధా కిము ధావసి॥" (డ, ఓ)+

న హ్యయం నిశ్చయాన్తః సన్దేహస్తత్ర సంశయనిశ్చయయోరేకాశ్రయత్వేన అవస్థానాత్।

(వి, డ) నిశ్చయాలఙ్కారమాహ—అన్యన్నిషిధ్యేతి। అపహ్నుతౌ ప్రకృతనిషేధేన అన్యస్థాపనమ్, ఇహ తు తద్వైపరీత్యమిత్యర్థః। వదనమిదమితి। హే మధుకర ఇహ ముగ్ధదృశః సవిధే ముధా న పరిభ్రామ్య। భ్రామ్యేత్యత్ర వైకల్పికదివాదిశ్యన్నన్తతా। పద్మాదిబుద్ధ్యా యద్ భ్రామ్యసి తన్మృధేత్యర్థః। ముధాత్వముపపాదయతి—వదనమిదమితి। హృది బిసలతాహార ఇత్యాదికా విరహిణ ఉక్తిః। ఏవమ్—"నవజలధరః సన్నద్ధోఽయం న

దృప్తనిశాచరః, సురధనురిదం దూరాకృష్టం న తస్య శరాసనమ్। అయమపి పటుధారాసారో న బాణపరమ్పరా, కనకనికషస్నిగ్ధా విద్యుత్ప్రియా న మమోర్వశీ।"
ఇత్యాదావప్యయమలఙ్కారో బోధ్యః।

(వి, ఢ) న హ్యయమితి। వార్థో హికారః। నవాయమిత్యర్థః। భ్రమరాదేరిత్యాదిపదాదనఙ్గస్య నాయికాదేరిత్యాదిపదాత్ తత్తద్బోధకపురుషస్య చ పరిగ్రహః। నను నిశ్చ-

---

(లో, ఐ) నిశ్చయాఖ్యః। అపహ్నుతివైధర్మ్యాత్॥

(లో, ఒ) ముగ్ధదృశో మనోహరాక్ష్యాః। అస్యాలఙ్కారస్య పూర్వాచార్యాప్రకాశితత్వాద్ విషయవ్యాప్తయే పునరుదాహరతి—యథా వేతి। భుజఙ్గమనాయకో వాసుకిః।

---

* అన్యత్। అప్రకృతముపమానమ్। ప్రకృతస్య ఉపమేయస్య।

\+ ప్రియారహితే మయి మమ ప్రియారాహిత్యేన శివస్య చ ప్రియారాహిత్యేన మమ న తద్రూపతా। అతో మాం న ప్రహర। కిము క్రుధా ధావసి? యతః అయం మమ హృది స్థాపితః విషలతాహారః। మృణాలస్య హార ఏవ, పరం భుజఙ్గమనాయకః శివహృది స్థితః సర్పో న। మమ కణ్ఠే విరహతాపశాన్త్యర్థం కువలయదలశ్రేణీ వర్తతే। పరం సా శివస్య కణ్ఠస్థితా గరలద్యుతిర్న। ఇదం మమ గాత్రే దృశ్యమానం మలయజరజః చన్దనధూలిః, పరం శివస్య శరీరస్థం భస్మ న; అతో న మమ శివరూపతా ఇత్యర్థః।

అత్ర తు భ్రమరాదేః సంశయో నాయకాదేర్నిశ్చయః। +

కిఞ్చ న భ్రమరాదేరపి సంశయః, ఏకకోట్యనధికే జ్ఞానే తథా సమీపగమనసమ్భవాత్। తర్హి భ్రాన్తిమానస్తు। అస్తు నామ భ్రమరాదేర్భ్రాన్తిః। నచేహ తస్యాశ్చమత్కారవిధాయిత్వమ్, అపితు తథావిధనాయకాద్యుక్తేరేవేతి సహృదయసంవేద్యమ్। కిఞ్చ అవివక్షితేఽపి భ్రమరాదేః పతనాదౌ భ్రాన్తౌ వా నాయికాచాట్వాదిరూపేణైవ సమ్భవత్యేవ తథావిధోక్తిః। (ధ)

యాన్తసన్దేహే తద్రైక్యం న వివక్షితమిత్యత ఆహ—ఏకకోట్యనధికే జ్ఞానే ఇత్యర్థః। తజ్ జ్ఞానం చ ఏకకోటౌ ఉత్కటత్వేన తద్వృత్తికోటేరేవ నిశ్చయే చ భవతి, తాదృశనిశ్చయశ్చ భ్రమ ఏవేతి తాం కోటిమాదాయాశఙ్కతే—తర్హీతి। అస్తు నామేతి సమాధానమ్। తథావిధనాయకాద్యుక్తేరేవేతి। నాయికాసుఖోత్కర్షస్య ద్వితీయశ్లోకే వక్తుర్విప్రలమ్భోత్కర్షస్య చ ప్రతిపాదనాదేవ చమత్కారాదితి భావః। తస్మిన్నర్థే సహృదయాః ప్రమాణమిత్యాహ—సహృదయేతి। ముగ్ధా దుగ్ధధియా" ఇత్యాదౌ అపి చన్ద్రోత్కర్షప్రతిపాదనాదేవ చమత్కార ఇతి తుల్యమిత్యత ఆహ—కిఞ్చేతి। తత్ర తు భ్రాన్తిమతి భ్రమాధీనకుమ్భపాతాదిక్రియా, అత్ర తు భ్రమరస్య నతు భ్రమాధీనపాతక్రియేతి సమాధానసమ్భవేఽపి తాదృశక్రియాభావేఽపి భ్రాన్తిమదలఙ్కారాదిత్యుపపత్త్యాన్ ప్రత్యాహ। అవివక్షితేఽపీతి। తుష్యతు ఇతి న్యాయాత్। తథాత్వాభ్యుపపత్తౌ ఆహ—నాయికా చాట్వితి। తథాచ భ్రాన్తిమదలఙ్కారసఙ్కీర్ణ ఏవ నిశ్చయాలఙ్కార ఇతి స్వీకృతమ్।

(లో, ఔ) ఏకాశ్రయత్వేనావస్థానాత్ సంశయితురేవ నిశ్చేతృత్వాద్యథా—కిం తావత్ సరసీత్యాదౌ। ఏకకోటిః సరోజాదిః। తథా సమీపగమనాదిసమ్భవశ్చ శాస్త్రయుక్తిసిద్ధ ఏవ। ఆదిశబ్దేన హృది బిసలతాహార ఇత్యాదౌ ప్రహారాదేః సంగ్రహః। తర్హీతి। యద్యేకం కోట్యనధికం మిథ్యాజ్ఞానమిత్యర్థః। తస్యాః యథాకథఞ్చిద్ అఙ్గీకృతాయా భ్రాన్తేస్తథావిధాయాః 'తవ వదనం సరోజసదృశమేవ' ఇత్యాదేర్నాయికాద్యుక్తేర్విశేషణం, తత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాహ——సహృదయసంవేద్యం సహృదయానామనుభవ ఇత్యర్థః। భ్రమరాదేః పతనాదిసద్భావే తదభావేఽపి వా భ్రాన్తిజ్ఞానస్య తేషాం హృదయగ్రాహ్యత్వే భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వక్తుం యుక్తః। నచ తథేతి। యుక్త్యన్తరదర్శనేనాపి తదభావం దృఢయతి —కిఞ్చేతి। తథావిధవదన-

---

+ నిశ్చయాన్తసన్దేహే యస్యైవ సన్దేహస్తస్యైవ నిశ్చయజ్ఞానం భవతి। అత్ర తు వదనమిదమిత్యాదౌ ఏకస్య సన్దేహః, అపరస్య తు నిశ్చయః। అత్రోదాహరణే భ్రమరస్యాఽపి సంశయో నాస్తి। సన్దేహే తు న కోఽపి కుత్రాపి గచ్ఛతి। అత్ర భ్రమరస్య సంశయాభావాదేవ ముఖసమీపగమనం సమ్భవతి। అతో నాత్ర భ్రమరస్యాపి సన్దేహః। ఏకా కోటిః ప్రకారః। తస్యానధికం తస్మిన్ ఏకకోటిమాత్రావగాహిని। సన్దేహస్తు ఏకాధికకోట్యవగాహీ। అతో భ్రమరాదేః సన్దేహే తథావిధగమనం నైవ సమ్భవతీత్యర్థః। అత్ర తు సమీపగమనమేవ భవతి।

నచ రూపకధ్వనిరయమ్। ముఖస్య కమలత్వేన అనిర్ద్ధారణాత్। న చాపహ్నుతిః; ప్రస్తుతస్యానిషేధాత్। ఇతి పృథగేవాయమలఙ్కారశ్చిరన్తనోక్తాలఙ్కారేభ్యః। శుక్తికాయాం రజతధియా పతతి పురుషే, "శుక్తికేయం న రజతమ్" ఇతి కస్యచిదుక్తిర్నాయమలఙ్కారో వైచిత్ర్యాభావాత్" (ఇ, ఔ)

భవేత్సమ్భావనోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య పరాత్మనా॥౫౮॥ (త, అ) +

(వి, ఇ) అప్రసక్తమపి రూపకధ్వనిత్వం స్పష్టత్వాయ నిషిధ్యతి–నచ రూపకేతి। కమలత్వేనానిర్ద్ధారణాదితి। న సరోజమితి తద్విరోధినిర్దేశాదనిర్ద్ధారణమ్। అపహ్నుతిస్తు న సమ్భవత్యేవ ఇత్యాహ—నచేతి। చిరన్తనేతి। న కేవలమయమలఙ్కారః కిన్తు—

"దశరశ్మిశతోపమద్యుతిం యశసా దిక్షు దశస్వపి శ్రుతమ్।

దశపూర్వరథం యమాఖ్యయా దశకణ్ఠారిగురుం విదుర్బుధాః॥"

ఇత్యేకసంఖ్యాలఙ్కారః।

ఏకం విష్ణుం ద్వే తదీయే చ నేత్రే

త్రీంస్తాన్ దేవాన్ దోశ్చతుష్కం చ విష్ణోః

పఞ్చేశాస్యాన్యగ్నిభూషణ్ముఖాని

సప్తార్చిష్కం నౌమి సాష్టాఙ్గపాతమ్॥

ఇతి క్రమికసంఖ్యాలఙ్కారః। అన్యేఽపి వైచిత్ర్యావహా అలఙ్కారా అనుక్తా అపి స్వయమూహ్యాః। ప్రాయశః సర్వేషామేవ అలఙ్కారాణామాహార్యారోపబుద్ధివిషయత్వే ఏవాలఙ్కారత్వం నతు వాస్తవత్వే ఇత్యత ఆహ—శుక్తికాయామితి।

(వి, త) ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారమాహ—భవేదితి। ప్రకృతస్య పరాత్మనాఽప్రకృత—తాదాత్మ్యేన సమ్భావనముత్కటకోటికః సంశయ ఇత్యర్థః। తేనానుత్కటకోటికసన్దేహనిశ్చయయోః రూపకాదౌ చ నాతిప్రసఙ్గః।

మిదం సరోజరూపమ్। ఏవం చ భ్రాన్తేః స్వరూపస్యాభావాత్। తదభావే చ కథం భ్రాన్తిమదలఙ్కార ఇత్యర్థః। కమలత్వేన అనిర్ధారణాదిత్యతః పూర్వం వ్యఙ్గ్యయోరపీతి శేషః।

అయమస్మాభిః ప్రకాశితో నిశ్చయాఖ్యోఽలఙ్కారః। వైచిత్ర్యమలఙ్కారబీజభూతా లోకోత్తరా విచ్ఛిత్తిః॥

(లో, అ) ఏవమభేదప్రాధాన్యేనారోపగర్భాలఙ్కారాన్ లక్షయిత్వాఽధ్యవసాయగర్భాన్ లక్షయతి—భవేదితి। ప్రకృతస్య సమ్భవినో వర్ణనీయస్య పరః సదృశతయోపకల్పితః। అర్థాద్ అసమ్భవీ యోఽర్థః తదాత్మనా తత్స్వరూపేణ సమ్భావనా। మిథ్యాత్వావిశేష ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కార ఇత్యర్థః।

+ ఉత్కటా ప్రకృష్టస్య ఉపమానస్య ఈక్షా జ్ఞానముత్ప్రేక్షా। ఉత్కటైకకోటికః సంశయః సమ్భావనమ్। సంశయే హి కోటిద్వయం వర్త్తతే। యథా। "స్థాణుర్వా పురుషో వా" ఇత్యత్ర ఏకా కోటిః స్థాణుః। అపరా చ కోటిః పురుషః। యస్మిన్ సంశయే కోటిద్వయమధ్యే ఏకస్యాః

వాచ్యా ప్రతీయమానా సా ప్రథమం ద్వివిధా మతా।

వాచ్యేవాదిప్రయోగే స్యాదప్రయోగే పరా పునః।

జాతిర్గుణః క్రియా ద్రవ్యం యదుత్ప్రేక్ష్యం ద్వయోరపి।

తదష్టధాపి ప్రత్యేకం భావాభావాభిమానతః।

గుణక్రియాస్వరూపత్వాన్నిమిత్తస్య పునశ్చ తాః।

ద్వాత్రింశద్విధతాం యాన్తి॥౫౯॥ (ధ, ఆ)

(వి, ధ) అస్యా విభక్తవిభాగబాహుల్యేన షట్సప్తత్యుత్తరైకశతవిధతాం పర్యవస్థాపయితుమాదౌ ద్వైవిధ్యమాహ—వాచ్యేతి। ప్రతీయమానా చాత్ర న వ్యఙ్గ్యా, తదా ఉత్ప్రేక్షాధ్వనిత్వాపత్తేః, యథా దర్శయిష్యమాణే మహిలాసహస్రేత్యాదౌ, కిన్తు అధ్యాహ్రియమాణా ఇత్యేవేత్యర్థః। పరా అధ్యాహ్రియమాణా ద్వయోరపీతి వాచ్యోత్ప్రేక్షాయామధ్యాహ్రియమాణోత్ప్రేక్షాయాం చేత్యర్థః। తేన జాత్యాదిచతుష్కోత్ప్రేక్షా వాచ్యా అధ్యాహ్రియమాణా చ ఇత్యష్టధేత్యర్థః। జాత్యాదిచతుష్కాభావోత్ప్రేక్షాప్యేవమష్టధేత్యాహ—తదష్టధాపీతి। భావస్య జాత్యాదిభావచతుష్కస్య ప్రత్యేకమభావాభిమానతోఽభావోత్ప్రేక్షణాదపి తదష్టధా తస్యా ఉత్ప్రేక్షాయాః అష్టధా అష్టప్రకారభావ ఇత్యర్థః। అపికారస్య దర్శితరీత్యా భిన్నక్రమేణ యోజనా। ఏవం చ జాత్యాదిభావోత్ప్రేక్షాష్టకం తదభావోత్ప్రేక్షాష్టకం చేతి షోడశప్రకారాః షోడశత్వానుక్తావపి పర్యవసితాః, తద్ద్వైగుణ్యేన ద్వాత్రింశత్త్వమాహ—గుణక్రియేతి। నిమిత్తస్య ఉత్ప్రేక్షాయా హేతోర్గుణక్రియాస్వరూపత్వాత్ తాః షోడశవిధాః ఉత్ప్రేక్షాః పునర్ద్వాత్రింశద్విధతాం

(లో, ఆ) తద్భేదానాహ—వాచ్యేతి। వాచ్యా ఇవాదిద్యోతకపదనిబన్ధనాద్ ఝటితి ప్రత్యేయా। ప్రతీయమానా ద్యోతకపదవిరహేణ వాచ్యార్థపర్యాలోచనానుసన్ధేయా। తదేవాహ—వాచ్యే వాదేరితి। ఏకధర్మ్యవన్నానాధర్మవాచకోపమేయోఽర్థో జాతిః। గుణః సామానాధికరణ్యేన సిద్ధతానిర్దేశ్యో ధర్మః। క్రియా సాధ్యతాకారనిర్ద్దేశ్యో ధర్మః। ద్రవ్యం శృఙ్గగ్రాహికయా నిర్దేశ్యో ధర్మః। ఉత్ప్రేక్ష్యమధ్యవసేయమ్। ప్రకృతస్యాపి ఏతద్ భేదయోగేఽపి వైచిత్ర్యానావహత్వాన్న భేదగణనమ్, సమ్భావనప్రాణస్య అస్యాలఙ్కారస్య సమ్భావ్యమానవిశేషాదేవ విశేషోపాలమ్భాత్। ద్వయోరుక్తభేదయోః। భావో

కోటేః ఉత్కటత్వం (నిశ్చితప్రాయత్వం నతు నిశ్వయః) తాదృశః సంశయః సమ్భావనముచ్యతే యథా ప్రాయేణ పురుషోఽయం భవేదితి సాదృశ్యాద్ ఉపమేయస్య వర్ణనీయస్య ఉపమానత్వేన సమ్భావనా ఉత్ప్రేక్షా ఇత్యర్థః।

అత్రాపి ఆహార్యస్య సమ్భావనమేవ ఉత్ప్రేక్షా। బాధకాలికేచ్ఛాజన్యం జ్ఞానమాహార్యమ్, "ముఖం చన్ద్రో న" ఇతి జ్ఞానం బాధజ్ఞానమ్। తత్కాలికీ యా ఇచ్ఛా ముఖే చన్ద్రత్వజ్ఞానం మే భవతు, తదిచ్ఛాజన్యం యద్ జ్ఞానం ముఖం చన్ద్రః తద్ ఆహార్యమితి కథ్యతే। రూపకాదౌ ఆహార్యజ్ఞానమేవ కారణమ్।

తత్ర వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాముదాహరణం దిఙ్మాత్రం యథా—

"ఊరుః కురుఙ్గకదృశశ్చఞ్చలచేలాఞ్చలో భాతి।

సపతాకః కనకమయో విజయస్తమ్భః స్మరస్యేవ॥"

అత్ర విజయస్తమ్భస్య బహువాచకత్వాజ్జాత్యుత్ప్రేక్షా। (ద, ఇ) x

యాస్తీత్యర్థః। తే వాచ్యప్రతీయమానత్వభేదాదష్టౌ జాత్యాదిభావోత్ప్రేక్షా అష్టౌ చ తదభావోత్ప్రేక్షాశ్చ ఇతి షోడశైవ గుణక్రియాహేతువత్త్వేన ద్వైగుణ్యాద్ ద్వాత్రింశదిత్యర్థః। హేతుశ్చ ఉత్ప్రేక్షాజనకః।

(వి, ద) దిఙ్మాత్రమ్ అల్పమాత్రమ్। ఊరురితి। చఞ్చలచేలాఞ్చలః చలవస్త్రైకదేశః। కురఙ్గకదృశః ఊరుః స్మరస్య సపతాకః కనకమయో విజయస్తమ్భ ఇవ భాతీత్యర్థః। స్తమ్భో హేమయష్టిః। పతాకా తదుపరివస్త్రమ్, చలచేలాఞ్చలస్థానే తత్ర। అత్ర జాత్యుత్ప్రేక్షాత్వం గ్రాహయతి–అత్రేతి। విజయస్తమ్భస్యేతి। తద్వాచకపదస్యేత్యర్థః, ప్రక్రాన్తస్య బహువాచకత్వాద్ బహువ్యక్తివాచిత్వాత్, తథాచ స్తమ్భత్వస్య జాతిత్వముపపాదితమ్। స్తమ్భోత్ప్రేక్షాయాశ్చ తత్రప్రకారకత్వాత్ తస్యా అప్యుత్ప్రేక్షా। ఏవం సర్వత్ర విధేయమ్। ఇదముదాహరణం న గుణక్రియానిమిత్తోత్ప్రేక్షాయాః కిన్తు వక్ష్యమాణాయా అనుక్తనిమిత్తోత్ప్రేక్షాయా ఏవ। అతోఽత్ర విజయస్తమ్భోత్ప్రేక్షాహేతు కామోద్దీపకత్వమనుక్తమ్।

జాత్యాదిరేవ। అభావస్తేషామేవాసత్తా। నిమిత్తస్య ఉత్ప్రేక్షణకారణస్య విషయధర్మస్య తా ఉక్తషోడశప్రకారాః। ఉత్ప్రేక్ష్యతే ప్రకాశ్యతే, అర్థాత్ సజాతీయమనేకమనయా స్వల్పయాపీత్యుత్ప్రేక్షా।

(లో, ఇ) జాత్యుత్ప్రేక్షా। జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షణాత్।

× చఞ్చలం చేలాఞ్చలం వస్తుప్రాన్తం యత్ర తాదృశః। కురఙ్గకదృశః బాలహరిణేక్షణాయాః ఊరుః। అత్రోపమేయే ఊరౌ స్తమ్భత్వముత్ప్రేక్ష్యతే।

"యదాయముపమానాంశో లోకతః సిద్ధిమృచ్ఛతి।

తదోపమైవ యేనేవశబ్దః సాధర్మ్యవాచకః॥"

యదా పునరయం లోకాదసిద్ధశ్చ కవికల్పితః తదోత్ప్రేక్షైవ। యేనేవశబ్దః సమ్భావనాపరః। అత్రేదమవధేయమ్—నామ్నా సహైవోక్త ఇవశబ్దస్తు ఉపమానస్య లౌకికత్వే ఉపమావాచకః అలౌకికత్వే చ ఉపమానస్య ఉత్ప్రేక్షావాచక ఏవ। అత్ర అనఙ్గస్య విజయస్తమ్భస్య అలౌకికత్వాద్ ఇవశబ్ద ఉత్ప్రేక్షావాచకః। 'నవై తిజన్తేనోపమానమితి మహాభాష్యమ్।

"సిద్ధమేవ సమానార్థముపమానం విధీయతే।

తిజన్తార్థస్తు సాధ్యత్వాదుపమానం న జాయతే।"

అతస్తిజన్తేన సహైవోక్త ఇవశబ్దః సర్వత్రోత్ప్రేక్షావాచకః। రోదితీవ పఠతి" ఇత్యాదౌ నోపమా కిన్తూత్ప్రేక్షైవ।

"జ్ఞానే మౌనం క్షమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః।

గుణా గుణానుబన్ధిత్వాత్తస్య సప్రసవా ఇవ॥"

అత్ర సప్రసవత్వం గుణః। (ధ, ఈ) +

"గఙ్గామ్భసి సురత్రాణ తవ నిఃశాణనిఃస్వనః।

స్నాతీవారివధూవర్గగర్భపాతనపాతకీ॥" *

అత్ర స్నాతీతి క్రియా। (న)

ముఖమేణీదృశో భాతి పూర్ణచన్ద్ర ఇవాపరః। (ప) +

అత్ర చన్ద్ర ఇత్యేకవ్యక్తివాచకత్వాద్ ద్రవ్యశబ్దః।

ఏతే భావాభిమానే।

(వి, ధ) వాచ్యగుణోత్ప్రేక్షామాహ–జ్ఞానే మౌనమితి। తస్య దిలీపస్య గుణాః గుణానుబన్ధిత్వాత్సప్రసవా ఇవేత్యర్థః। గుణానాం గుణాన్తరానుబన్ధిత్వం దర్శయతి–జ్ఞానామితి। జ్ఞానాదౌ సతి మౌనాదికమిత్యర్థః—అత్రేతి। ప్రసవో యోనిబహిర్భావః। ఉత్పాదనే ప్రకృతేఽప్రకృతతదుత్ప్రేక్షా। ప్రసవపదస్య కృదన్తత్వేన నామత్వప్రాప్త్యా తదర్థో న క్రియేత్యతో గుణ ఏవ। అత్ర గుణానుబన్ధిత్వముత్ప్రేక్షాహేతురుక్త ఏవ।

(వి, న) వాచ్యాం క్రియోత్ప్రేక్షామాహ—గఙ్గామ్బుసీతి। సురత్రాణేతి–పాశ్చాత్త్యయవననృపతీనాముత్కర్షబోధకః పరిభాషావిశేషః సులతాన ఇతి పదస్యాఽపభ్రంశః। హే తాదృశ తవ నిఃశాణస్య సైన్యవాద్యస్య నిఃస్వనః అరివధూవర్గగర్భపాతనపాతకీ యతః అతస్తత్పాతకక్షయార్థం గఙ్గామ్బుసి స్నాతీవేత్యర్థః। గఙ్గాయాః పాశ్చాత్యనృపతిసైన్యదూరవర్తిత్వాత్తత్పర్యన్తమపి సైన్యనిఃస్వన ఆయాత ఇతి భావః। అత్ర హేతుం గ్రన్థకృదేవ ప్రదర్శయిష్యతి।

(వి, ప) ద్రవ్యోత్ప్రేక్షామాహ—ముఖమితి। ఇయమపి అనుక్తహేతుకా।

(లో, ఈ) ఏవం వక్ష్యమాణే గుణ ఇత్యనన్తరముత్ప్రేక్ష్యతే ఇతి శేషః। ఏవమన్యత్ర।

+ శ్లాఘావిపర్యయః కీర్త్నరాహిత్యమ్। గుణానుబన్ధిత్వాద్ గుణాన్తరప్రయోజకత్వాత్। అస్య రాజ్ఞో గుణశాలిత్వాద్ జ్ఞానాదయో గుణాః మౌనాదిగుణజనకాః ఇతి తాత్పర్యార్థః। అత్ర జ్ఞానాదీనాం మౌనాదిజనకత్వే ప్రసవసమ్భావనా।

* అరివధూవర్గాణాం గర్భపాతనేన పాతకీ। తచ్ఛబ్దశ్రవణేన శత్రుస్త్రీణాం గర్భపాతో జాతః। అత స్తేన పాతకీ। అయం సైన్యగమనకాలికః శబ్దశ్చ తత్పాతకక్షాలనార్థం గఙ్గాయాం స్నాతీవ। అత్ర శబ్దస్య గఙ్గాపర్యన్తగామిత్వం స్నానక్రియారూపేణోత్ప్రేక్ష్యతే।

+ అత్రాపరవిశేషణదానాదేవ ప్రసిద్ధపదార్థాతిరిక్తత్వాదలౌకికత్వాదుత్ప్రేక్షావాచక ఇవశబ్దః।

అభావాభిమానే యథా—

"కపోలఫలకావస్యాః కష్టం భూత్వా తథావిధౌ।

అపశ్యన్తావివాన్యోఽన్యమీదృక్షాం క్షామతాం గతౌ॥"

అత్రాపశ్యన్తావితి క్రియాయా అభావః। ఏవమన్యత్। (ఫ, ఉ)

నిమిత్తస్య గుణక్రియారూపత్వే యథా గఙ్గామ్బసీత్యాదౌ స్నాతీవేత్యుత్ప్రేక్షానిమిత్తం పాతకిత్వం గుణః। "అపశ్యన్తావివ" ఇత్యాదౌ క్షామతాగమనరూపం నిమిత్తం క్రియా।

ఏవమన్యత్। (వ)

ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా యథా—

"తన్వఙ్గ్యాః స్తనయుగ్మేన ముఖం న ప్రకటీకృతమ్।

(వి, ఫ) అభావాభిమానే జాత్యాద్యభావోత్ప్రేక్షాయాం తత్ర క్రియాభావోత్ప్రేక్షామాహ— కపోలఫలకావితి। అస్యాః కపోలఫలకౌ కపోలరూపస్ఫారదేశౌ తథావిధౌ పుష్టస్వరూపౌ భూత్వా ఈదృక్షామీదృశీం క్షామతాం క్షీణతాం గతౌ ఇతి కష్టమిత్యర్థః। ఇష్టాదర్శనాత్ క్షీణత్వప్రాప్తిః। అత్ర క్షామత్వహేతౌ విరహే ప్రకృతే తద్ధేతుత్వేన పరస్పరదర్శనక్రియాభావ ఉత్ప్రేక్షితః। అత్ర హేతూక్తిః గ్రన్థకృత్రైవ అగ్రే దర్శయిష్యతే—ఏవమన్యదితి। అత్ర జాత్యభావోత్ప్రేక్షా యథా—"న సన్ధ్యాం కురుతే భాస్వాన్ ద్విజత్వాభావతః కిము" ఇత్యాతపక్లాన్త్యోక్త్యా సన్ధ్యాకరణహేతౌ మన్దగమనే ప్రకృతేఽప్రకృతశ్లిష్టసన్ధ్యాపదార్థాకరణహేతుత్వేన ద్విజత్వజాత్యభావ ఉత్ప్రేక్షితః। సన్ధ్యాకరణఇచ్ఛ ఉత్ప్రేక్షాహేతురుక్తః। అనుక్తహేతుకా జాత్యభావోత్ప్రేక్షా యథా —

"ఆగచ్ఛన్నేవ పురుషో న విప్ర ఇతి లక్ష్యతే।" ఇతి।

అత్ర తు విప్రత్వవ్యఞ్జకసంస్థానాభావో హేతురనుక్తః। ఏవం రీత్యాఽన్యత్రాపి హేతూక్త్యనుక్తీ బోధ్యే।

"కీర్తిస్తే శ్రీమతో దూరం ప్రయాతాఽనాదృతేవ కిమ్।"

ఇత్యత్ర కీర్తిరనాదరో గుణ ఉత్ప్రేక్షితః। తత్సపత్నీత్వేన అధ్యాసిత్వం శ్రీమత్త్వం హేతురుక్తః।

"అస్తం జగామ రజనీ తదీశేన్దుమృతేరివ॥"

ఇత్యత్ర ద్రవ్యస్య ఇన్దోరభావ ఉత్ప్రేక్షితః। రజన్యస్తగమనం తద్ధేతురుక్తః।

(వి, బ) ఏషు హేతూనాం క్రియాత్వగుణత్వే స్వయమేవ అవధాతవ్యే। పాతకిత్వం హేతురితి।
"ప్రభాతే హసతీవేయమ్" ఇత్యత్ర తు ప్రియసూర్యదర్శనం హేతురనుక్తః। ఏవమన్యదితి।
ఉత్సుకేవ హసత్యేషా జ్యోత్స్నామిన్దోః కుముద్వతీ।"
ఇత్యత్రోత్సుకత్వోత్ప్రేక్షాయామిన్దుజ్యోత్స్నా గుణః।

(వి, భ) తన్వ్యఙ్గ్యా ఇతి। ముఖాప్రకటనం వస్త్రావృతత్వాత్। హారాయ స్థా-

---

(లో, ఉ) తథావిధౌ రూపవన్తౌ। క్రియాయా దర్శనరూపాయాః।

హారాయ గుణినే స్థానం న దత్తమితి లజ్జయా"।

అత్ర లజ్జయేవేతీవాద్యభావాత్ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా।

ఏవమన్యత్। (భ, ఊ)

నను ధ్వనినిరూపణప్రస్తావేఽలఙ్కారాణాం సర్వేషామపి వ్యఙ్గ్యత్వం భవతీత్యుక్తమ్। సమ్ప్రతి పునః విశిష్య కథముత్ప్రేక్షాయాః ప్రతీయమానత్వమ్? ఉచ్యతే-వ్యఙ్గ్యోత్ప్రేక్షాయామ్—

"మహిలా సహస్సభరిఏ తుహ హిఅఏ సుహఅ సా అమాఅన్తీ।

అణుదిణఅణణ్ణకమ్మా అఙ్గం తణు అపి తణూ ఏఇ॥"*

నాదానం నిబిడసాన్నిధ్యేన సన్ధిరాహిత్యాచ్చ। స్థానాదానమత్ర గుణో హేతురుక్తః। ఏవమన్యదితి।

"విక్రీయ విస్పష్టముఖేన బాలా, మాలాకృతః కైరవకోరకాణి। విక్రేతుకామా వికచామ్బుజాని చేలాఞ్చలేనాననమావృణోతి॥" ఇత్యత్రాప్యమ్బుజవిక్రయేచ్ఛాయా ముఖావరణహేతుత్వాభావాద్ విక్రేతుకామేవ "ఇత్యుత్ప్రేక్షాఽధ్యాహారః। తద్రైవ ముఖచన్ద్రాదర్శనాత్ పద్మనిమీలనస్య వారణమితి భావః। క్రియోత్ప్రేక్షాధ్యాహారే తు హసత్యర్కోదయేఽమ్బుజమితి జాత్యుత్ప్రేక్షాధ్యాహారే "చాణ్డాలోఽన్యో ద్విజః పాపీ' ఇతి। ద్రవ్యోత్ప్రేక్షాధ్యాహారే—చన్ద్రోఽన్యముఖమేతస్యా ఇత్యనయోరన్యపదసత్త్వాన్న రూపకమ్।

(వి, మ) నను ఇత్యాద్యాశఙ్క్య స్పష్టైవ। వాక్యార్థబోధస్యోత్ప్రేక్షాధ్యాహారం వినానుపపత్తౌ తదధ్యాహారే ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా తదధ్యాహారం వినాపి వాక్యార్థబోధసమ్భవే పశ్చాత్తాత్పర్యవశాద్ ఉత్ప్రేక్షావ్యఞ్జనే ఉత్ప్రేక్షాధ్వనిరితి సిద్ధాన్తయితుముత్ప్రేక్షాధ్వనివిషయం దర్శయతి—ఉచ్యత ఇతి। మహిలేతి। ప్రాగ్ వ్యాఖ్యాతమ్। నాయకస్యానే-

---

(లో, ఊ) ముఖం చూచుకాపరపర్యాయం వదనఞ్చ। గుణః సూత్రం విజ్ఞత్వవినయాదిశ్చ। అత్ర గుణోత్ప్రేక్షా ప్రతీయమానా। భావాభిమానశ్చ అన్యత్ర యథా మమ తాతపాదానామ్।

వికసితముఖీం రాగాసఙ్గాద్ గలత్తిమిరాంశుకాం
దినకరకరస్పృష్టామైన్ద్రీం నిరీక్ష్య దిశం పురః।
జరఠలవలీపాణ్డుచ్ఛాయో భృశం కలుషాన్తరః
శ్రయతి హరితం ప్రాతః ప్రాచేతసీం తుహినద్యుతిః॥

అత్ర నిరీక్ష్యేవేతి నిరీక్షణక్రియోత్ప్రేక్షా ప్రతీయమానా। ఏవమన్యత్ర।

(లో, ఋ) ఏవం చ ఉత్ప్రేక్షాధ్వనేర్వ్వివేకం దర్శయితుకామ ఆశఙ్కతే–నను ఇతి। సిద్ధాన్తమాహ—ఉచ్యత ఇతి। వ్యఙ్గ్యోత్ప్రేక్షాయాం కావ్యస్య ధ్వనిత్వప్రయోజకస్య వ్యఙ్గ్యభూత-

---

* "మహిలాసహస్రభరితే తవ హృదయే సుభగ సాఽమాన్తీ।
అనుదినమన్యకర్మాఙ్గం తన్వపి తనూకరోతీతి॥"

ఇత్యాదావుత్ప్రేక్షణం వినాపి వాక్యవిశ్రాన్తిః। ఇహ తు స్తనయోర్లజ్జాయా అసమ్భవాల్లజ్జయేవేత్యుత్ప్రేక్షయైవేతి వ్యఙ్గ్యప్రతీయమానోత్ప్రేక్షయోర్భేదః। (మ, ఋ)

అత్ర వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాః షోడశసు భేదేషు మధ్యే విశేషమాహ— (య)

తత్ర వాచ్యాభిదాః పునః।

వినా ద్రవ్యం త్రిధా సర్వాః స్వరూపఫలహేతుగాః ॥౬౦॥ (ర, ఋ)

కనాయికానురాగాత్ కృశీభవన్త్యాస్తత్పత్న్యా అవస్థాం తస్మిన్ ఆవేదయన్త్యాస్తత్సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। సా తవ పత్నీ అమాన్తీ అవకాశమలభమానా దివసం వ్యాప్య తనయతి తనూకరోతి। నామకారితాన్తస్య తనుశబ్దస్య రూపమిదమ్। ఇత్యాదావితి। విశ్రాన్తిర్బోధః। భావ్యమానత్వసమ్బన్ధేన స్థానప్రాప్తేరభావస్యాభావ్యమానత్వాదేవ బోధసమ్భవాత్। పరన్తు అఙ్గతనూకరణతాత్పర్యానుసన్ధానేన సంయోగసమ్బన్ధేన మనసి స్థానాప్రాప్తిరేవాఙ్గతనూకరణహేతుతయా ప్రతీయతే। తచ్చ బాధితమిత్యతః స్థానాప్రాప్త్యుత్ప్రేక్షాధ్వనిః। తన్వఙ్గయా ఇత్యత్ర తు న తథేత్యాహ—ఇహ తు ఇతి। ఇత్యుత్ప్రేక్షయైవ ఇత్యత్ర। విశ్రాన్తిరితి అనుషఙ్గః। ఉత్ప్రేక్షయోర్భేద ఇతి। ఉత్ప్రేక్షయోరధ్యాహార్యత్వవ్యఙ్గ్యత్వాభ్యాం భేద ఇత్యర్థః।

(వి, య) వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాః షోడశసు ఇతి। జాత్యాదిచతుష్కస్య తచ్చతుష్కాభావస్య చ ఉత్ప్రేక్షా వాచ్యా అష్టవిధాః తదష్టకస్యైవ గుణక్రియాహేతుకత్వాద్ ద్వైవిధ్యేన షోడశత్వమ్। ఏవం ప్రతీయమానాయామపి షోడశత్వం ప్రాగుక్తం స్మర్తవ్యమ్।

(వి, ర) తత్ర వాచ్యేతి। వాచ్యాయా ఉత్ప్రేక్షాయా భిదాః భేదాః। జాత్యాదిచతుష్కస్య భావాభావరూపత్వేన ద్వైగుణ్యం ప్రత్యేకం చ గుణక్రియాహేతుకత్వేన ద్వైగుణ్యాచ్చతుర్విధత్వమితి వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా యత్తత్ షోడశవిధత్వముక్తం తత్ర ద్రవ్యోత్ప్రేక్షాచతుష్కం వినా ద్వాదశానామేవ త్రైగుణ్యం భవతీత్యాహ—వినా ద్రవ్యమితి। ద్రవ్యోత్ప్రేక్షాచతుష్కం వినేత్యర్థః। స్వరూపేతి। ఉత్ప్రేక్షితస్య వస్తునః కస్యాపి ఫలత్వేన హేతుత్వోక్తౌ తత్స్వరూపవిషయా ఉత్ప్రేక్షాస్వరూపోత్ప్రేక్షా। తద్ద్వయాన్యతరత్వేన ఉక్తౌ తు తద్ద్వయాన్యతరగా।

స్యోత్ప్రేక్షాయామ్। గాథార్థః పూర్వం వ్యాఖ్యాత ఏవ ఉత్ప్రేక్షాం వినా అపి వాక్యవిశ్రాన్తేరితి। అయమాశయః। అమాన్తీతి పదస్య తవ హృదయానురాగపాత్రతామప్రాప్య" ఇత్యర్థేనాభిధేయే విశ్రాన్తేరితి। ఇహ ప్రకృతోదాహరణే వ్యఙ్గ్యప్రతీయమానోత్ప్రేక్షయోర్భేద ఇతి। అయమాశయః। ప్రతీయమానస్య వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గత్వాదిత్యాదినా యథాన్యేషామపి బహూనామలఙ్కారాణామలఙ్కారవిశేషతా తథోత్ప్రేక్షాయా అపీతి న కాచిత్ క్షతిః। యత్ర తు కావ్యధ్వనిత్వహేతుర్వ్యఙ్గ్యతా న తత్రాలఙ్కారతా యుక్తేతి। ఏవం యత్ర్కెశ్చిత్ మహిలాసహస్రేత్యాది ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయాముదాహృతం తదయుక్తమితి భావః।

(లో, ఋ) స్వరూపఫలహేతుగాః। స్వరూపోత్ప్రేక్షా, ఫలోత్ప్రేక్షా, హేతూత్ప్రేక్షా చేతి। స్వరూపం ధర్మ్మాన్తరమ్, విషయసమసంఖ్యతయాభిహితౌ ధర్మ్మశ్చ।

తత్రోక్తేషు వాచ్యప్రతీయమానోత్ప్రేక్షయోర్భేదేషు మధ్యే యే వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాః షోడశ భేదాస్తేషు జాత్యాదీనాం త్రయాణాం యే ద్వాదశ భేదాస్తేషాం ప్రత్యేకం స్వరూపఫలహేతుగత్వేన ద్వాదశభేదతయా షట్త్రింశద్భేదాః। ద్రవ్యస్య స్వరూపోత్ప్రేక్షణమేవ సమ్భవతీతి చత్వార ఇతి మిలిత్వా చత్వారింశద్భేదాః।

అత్ర స్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా—

పూర్వోదాహరణేషు "స్మరస్య విజయస్తమ్భః" ఇతి।

సప్రసవా ఇవేత్యాదయః జాతిగుణరూపాః। (ల)

ఫలోత్ప్రేక్షా యథా—

"రావణస్యాపి రామాస్తో భిత్త్వా హృదయమాశుగః।

వివేశ భువమాఖ్యాతుమురగేభ్య ఇవ ప్రియమ్॥"

అత్ర ఆఖ్యాతుమితి భూప్రవేశస్య ఫలం క్రియారూపముత్ప్రేక్షితమ్। (వ, లౄ)

హేతూత్ప్రేక్షా యథా—

"సైషా స్థలీ యత్ర విచిన్వతా త్వాం భ్రష్టం మయా నూపురమేకముర్వ్యామ్।

(వి, ల) వ్యాచ ష్టే–తత్రేతి। యే ద్వాదశ భేదా ఇతి। చతుష్కత్రయస్య ద్వాదశత్వాత్। తేషాం ప్రత్యేకం ద్వాదశభేదతయేత్యర్థః। ఏకైకచతుష్కస్య త్రైగుణ్యాద్ ద్వాదశత్వమ్–షట్త్రింశదితి। ద్వాదశత్రయస్య షట్త్రింశత్త్వాత్। చత్వారింశదితి। ద్రవ్యో ప్రేక్షాచతుష్కస్య షట్త్రింశత్సాహిత్యాత్। తత్ర జాతిగుణయోః స్వరూపోత్ప్రేక్షాద్వయం పూర్వోక్తమేవ దర్శయతి—అత్ర స్వరూపేతి। జాతిగుణస్వరూపా ఇత్యత్ర జాతిగుణాదిస్వరూపా ఇత్యర్థః। ఆదిపదాత్ క్రియాద్రవ్యోత్ప్రేక్షాపరిగ్రహః। అత్రైవ జాతిగుణేత్యత్ర క్రియాగుణేతి క్వచిత్ప్రామాదిక ఏవ పాఠః। క్రియోత్ప్రేక్షాయా అనుక్తత్వేన ఆదిపదగ్రాహ్యత్వాదేవ, తత్క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా స్నాతీవేతి, ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్షా పూర్ణచన్ద్ర ఇవాపర ఇతి పూర్వోక్తద్వయమేవ।

(వి, వ) ఇత్థం స్వరూపోత్ప్రేక్షాయా ద్రవ్యేఽపి సమ్భవాదాదిపదగ్రాహ్యాభ్యాం సహ జాత్యాదిచతుర్ష్వేవ దర్శయిత్వా ఫలోత్ప్రేక్షాం హేతూత్ప్రేక్షాఞ్చ ద్రవ్యం విహాయ జాత్యాదిత్రిషు దర్శయితుం క్రియాగామినీం ఫలోత్ప్రేక్షామాహ—రావణస్యాపీతి।

రామాస్త్రో రామక్షిప్తః ఆశుగోఽపి రావణస్య హృదయం భిత్త్వా ఉరగేభ్యః ప్రియయాఖ్యాతుమివ భువం వివేశ ఇత్యన్వయః। అత్రేతి। ఆఖ్యానక్రియారూపం ప్రవేశస్య ఫలముత్ప్రేక్షితమిత్యర్థః। తుమర్థేచ్ఛావిషయస్య ఫలత్వప్రతీతేః।

(వి, శ) సైషా స్థలీతి—పుష్పకస్థాం సీతాం ప్రతి రామస్యోక్తిరియమ్। త్వాం

(లో, లృ) రాంమాస్త్రో రామేణ క్షిప్తః। ప్రియమాఖ్యాతుమివేతి సమ్బన్ధః।

అదృశ్యత త్వచ్చరణారవిన్దవిశ్లేషదుఃఖాదివ బద్ధమౌనమ్॥"

అత్ర దుఃఖరూపో గుణో హేతుత్వేనోత్ప్రేక్షితః। ఏవమన్యత్। (శ ,ఏ)

ఉక్త్యనుక్త్యోర్నిమిత్తస్య ద్విధా తత్ర స్వరూపగాః॥౬౧॥ (ష)

తేషు చత్వారింశత్సంఖ్యాకేషు భేదేషు మధ్యే యే స్వరూపగాయాః షోడశ భేదాః తే

విచిన్వతా విచారయతా మయా, యత్ర భ్రష్టమర్థాత్త్వచ్చరణాత్పతితమేకం నూపురమదృశ్యత సైషా స్థలీ। నిఃశబ్దస్య నూపురస్య మౌనహేతుముత్ప్రేక్షతే—త్వచ్చరణేతి। అత్రేతి। హేతుత్వాభావాదిత్యర్థః। ఏవమన్యదితి। క్రియోత్ప్రేక్షాయాః ఫలగామిత్వమేవోక్తం న హేతుగామిత్వమ్, గుణోత్ప్రేక్షాయా హేతుగామిత్వమేవోక్తం న ఫలగామిత్వమ్, జాత్యుత్ప్రేక్షాయాస్త్వనేకగామిత్వమప్యుక్తమ్। ఏవం రీత్యా తదూహ్యమిత్యర్థః। తత్ర క్రియోత్ప్రేక్షాయా హేతుగత్వం యథా—

'యశస్తవ మహీపాల!మార్జనాదివ నిర్మలమ్।'

ఇత్యత్ర నైర్మల్యహేతుత్వేన మార్జనక్రియోత్ప్రేక్షితా। గుణస్య ఫలగామిత్వం యథా—

'సదా కీర్తిముఖం పద్మం పుణ్యార్థమివ తిష్ఠతి।'

అత్ర పుణ్యం గుణశ్చ ఫలత్వేనోత్ప్రేక్షితమ్। జాత్యుత్ప్రేక్షాయాః ఫలగామిత్వం యథా—

"కాముకస్య రతౌ వామా కన్దర్పశరపీడితా।
నఖక్షతకృతం దుఃఖం సుఖత్వాయేవ వాఞ్ఛతి॥"

అత్ర నిత్యాయా అపి సుఖత్వజాతేర్దుఃఖే ఆరోప్యత్వరూపవాఞ్ఛాయాః ఫలముత్ప్రేక్షితమ్। జాత్యుత్ప్రేక్షాయా హేతుగామిత్వం యథా—

'రాహుగ్రస్తోఽపి శీతాంశుర్ద్విజత్వాదివ పుణ్యకృత్।' ఇతి

అత్ర పుణ్యజననత్వేన ద్విజత్వజాతిరుత్ప్రేక్షితా। యద్యపి—

'కోకయూనోర్మనోదుఃఖం చన్ద్రాదివ సముత్థితమ్।'

ఇత్యాదిషు ద్రవ్యోత్ప్రేక్షాయా అపి హేతుగామిత్వం సమ్భవతి తథాపి విరలత్వాద్ వైచిత్ర్యవిశేషానావహత్వాచ్చ తదసమ్భవో దర్శితః।

(వి, ష) వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాశ్చత్వారింశద్విధత్వం గుణక్రియారూపనిమిత్తద్వయఘటితం దర్శితమేవ। సంప్రతి తు నిమిత్తానుక్తివశాదేవ షోడశప్రకారప్రవేశాత్ షట్పఞ్చాశద్విధత్వం దర్శయితుమాహ—ఉక్త్యనుక్త్యోరితి। జాత్యాదిత్రయస్య ఫలహేతుగత్వేన నిమిత్తానుక్త్యసమ్భవస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ త్రయస్య ద్రవ్యగోత్ప్రేక్షాయాః స్వరూపగామిత్వ ఏవ నిమిత్తానుక్తిసమ్భవాదాహ—ద్విధేతి। స్వరూపగా ఇతి। నతు ఫలహేతుగా ఇత్యర్థః।

(వి, స) వ్యాచష్టే—తేష్వితి। యే స్వరూపగాయాః షోడశ భేదాః జాతిగామిన్యో

(లో, ఏ) సైషేత్యత్ర చలనద్రవ్యసంయోగాభావాద్ నూపురస్య మౌనిత్వమ్, తదేవం దుఃఖహేతుకమౌనిత్వాభావేనాధ్యవసితమ్। యద్వా నూపురమౌనిత్వహేతుశ్చలద్ధ్రవ్యసంయోగాభావ ఏవందుఃఖతాదాత్మ్యేన అధ్యవసితః। తత్ర చ పక్షేఽతిశయోక్తివద్ విషయస్య గమ్యమానతా। ఏతచ్చాగ్రే స్ఫుటీభవిష్యతి।

ఉత్ప్రేక్షానిమిత్తస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వాత్రింశద్భేదా ఇతి మిలిత్వా షట్పఞ్చాశద్భేదా వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాః। తత్ర నిమిత్తస్యోపాదానం యథా పూర్వోదాహృతే—"స్నాతీవ" ఇత్యుత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తం పాతకిత్వముపాత్తమ్। అనుపాదానే యథా—"చన్ద్ర ఇవాపరః" ఇత్యత్ర తథావిధసౌన్దర్యాద్యతిశయో నోపాత్తః। హేతుఫలయోస్తు నియమేన నిమిత్తస్యోపాదానమేవ। తథా హి, "విశ్లేషదుఃఖాదివ" ఇత్యత్ర యన్నిమిత్తం బద్ధమౌనత్వమ్, "ఆఖ్యాతుమివ" ఇత్యత్ర చ భూప్రవేశస్తయోరనుపాదానేఽసఙ్గతమేవ వాక్యం స్యాత్। (స, ఐ)

ప్రతీయమానాయాః షోడశసు భేదేషు విశేషమాహ—(ఓ)

ప్రతీయమానాభేదాశ్చ ప్రత్యేకం ఫలహేతుగాః॥౬౨॥ (హ)

యథోదాహృతే "తన్వఙ్గ్యాః స్తనయుగ్మేన" ఇత్యత్ర, 'లజ్జయేవ' ఇతి హేతురుత్ప్రేక్షితః, అస్యామపి నిమిత్తస్యానుపాదానం న సమ్భవతి; ఇవాద్యనుపాదానే నిమిత్తస్య చాకీర్తనే ఉత్ప్రేక్షణస్య ప్రమాతుర్నిశ్చేతుమశక్యత్వాత్। (క)

జాత్యా చతస్రో, భావాభావవిషయత్వేనాష్టౌ, గుణక్రియానిమిత్తద్వైవిధ్యాత్ షోడశప్రకారత్వం స్వరూపోత్ప్రేక్షాయా బోధ్యమ్। ఉపాదానానుపాదానాభ్యామితి। ఉపాదానఘటితాశ్చ షోడశ చత్వారింశద్గణనాప్రవిష్టా ఏవ। అనుపాదానఘటితా షోడశమాత్రవృత్తిర్బోధ్యా। నచ నిమిత్తానుపాదానే కథం తద్ద్వైవిధ్యఘటితం షోడశత్వమ్ అష్టత్వస్యైవౌచిత్యాదితి వాచ్యమ్। క్వచిన్నిమిత్తభూతా క్రియయైవ తస్యా అనుక్తిః। క్వచిత్తాదృశస్య గుణస్యానుక్తిః। అనుక్తావపి ద్వైవిధ్యసమ్భవాత్। మిలిత్వేతి। అనుక్తనిమిత్తకషోడశభిః సహ మిలిత్వేత్యర్థః। ఇత్థం స్వరూపోత్ప్రేక్షాయామేవ హేత్వనుక్తిసమ్భవాత్ షట్పఞ్చాశత్త్వం నతు ఫలయోగోత్ప్రేక్షాయామిత్యాహ—హేతుఫలయోస్త్వితి। భూప్రవేశ ఇత్యత్రాపి యన్నిమిత్తమిత్యన్వయః। అసఙ్గతమేవేతి। తుమన్తపఞ్చమ్యన్తయోరాకాఙ్క్షాఽనివృత్తిరేవాసఙ్గతిః।

(వి, హ) ప్రతీయమానాయాః షోడశస్వితి—భావాభావవిషయకత్వేన జాత్యాదిచతుష్కోత్ప్రేక్షా అష్టౌ గుణక్రియానిమిత్తద్వయవశాచ్చ షోడశేతి ప్రాగేవ దర్శితమ్। ఫలహేతూగా ఇతి। నతు స్వరూపేణేతి వక్ష్యతే। తథా చ ఫలగామిత్వహేతుగామిత్వద్వైవిధ్యాద్ ద్వాత్రింశత్ప్రకారా ఇతి వక్ష్యతే।

(వి, క) నను నిమిత్తానుపాదానకృతా పరషోడశవృద్ధిః కథం న ప్రదర్శ్యతే ఇత్యాహ–అస్యామపీతి। అస్యాం ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయామిత్యర్థః। ఫలహేతుగత్వే వాచ్యోత్ప్రేక్షాయామివాస్యామపీత్యర్థః। తదసమ్భవముపపాదయతి—ఇవాద్యనుపాదాన ఇతి। తథా హి,

---

(లో, ఐ) ఉక్తిర్వాచకపదప్రయోగః, అనుక్తిస్తదభావేఽప్యర్థలభ్యతా। అసఙ్గతమేవేతి। సాకాఙ్క్షత్వాదితి భావః।

(లో, అ) షోడశసు—సమనన్తరోక్తేషు।

స్వరూపోత్ప్రేక్షాప్యత్ర న భవతి। ధర్మ్యన్తరతాదాత్మ్యనిబన్ధనాయామస్యామివాద్యప్రయోగే విశేషణయోగే సత్యతిశయోక్తేరభ్యుపగమాత్। యథా—"అయం రాజాఽపరః పాకశాసనః" ఇతి। (విశేషణస్యాభావే చ రూపకస్య; యథా—'రాజా పాకశాసనః' ఇతి।) తదేవం ద్వాత్రింశత్ప్రకారా ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా। (ఖ, ఔ)

ఉక్త్యనుక్త్యోః ప్రస్తుతస్య ప్రత్యేకం తా అపి ద్విధా॥౬౩॥ (అ)

తా ఉత్ప్రేక్షాః। ఉక్తౌ యథా— "ఊరుః కురఙ్గకదృశః" ఇతి। (గ)

అనుక్తౌ యథా మమ ప్రభావత్యామ్— "ప్రద్యుమ్నః—ఇహ హి సమ్ప్రతి ప్రతిదిగన్తమాచ్ఛాదయతా తిమిరపటలేన—

"తన్వఙ్గ్యాః" ఇత్యాదౌ హారాయ స్థానాదానం లజ్జోత్ప్రేక్షాయా హేతుః, తదనుపాదానే తు లజ్జాహేత్వదర్శనాల్లజ్జోత్ప్రేక్షా ప్రమాత్రా బోద్ధా నిశ్చేతుమశక్యైవేత్యర్థః। తదనిశ్చయేఽచేతనస్య స్తనయుగ్మస్య లజ్జాసమ్భవాత్ తదన్వయో బాధిత ఏవ స్యాదిత్యర్థః। నచ బాధవశాదుత్ప్రేక్షా నిశ్చయతామితి వాచ్యమ్। హేత్వభావే కుతో లజ్జేత్యాకాఙ్క్షాసత్త్వాన్నిశ్చయాసమ్భవాత్।

(వి, ఖ) అస్యా హేతుఫలగామిత్వమేవోక్తమ్, స్వరూపగామిత్వేనాపరప్రభేదవృద్ధిశ్చ కథం న దర్శితేత్యత్రాహ—స్వరూపోత్ప్రేక్షాప్యత్రేతి। తదసమ్భవముపపాదయతి—ధర్మ్యన్తరేతి। ప్రకృతే ధర్మిణ్యప్రకృతధర్మ్యన్తరతాదాత్మ్యం యత్ర నిబధ్యతే, తన్నిబన్ధనం యస్యాం తాదృశ్యామస్యాముత్ప్రేక్షాయామిత్యర్థః। విశేషణయోగ ఇతి। ఉత్ప్రేక్షణీయచన్ద్రాదేరపరత్వాదివిశేషణోపాదాన ఇత్యర్థః। తథాత్వేఽతిశయోక్తిం దర్శయతి—యథాయం రాజేతి। అత్ర భేదేఽప్యభేదారోపరూపాతిశయోక్తిః। తదనుపాదానే తు రూపకస్యాభ్యుపగమాదిత్యాహ—విశేషణస్యేతి। తద్దర్శయతి–రాజేతి। ద్వాత్రింశత్ప్రకారేతి। వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా మేలనే త్వష్టాశీతిప్రకారేతి బోధ్యమ్।

(వి, గ) అష్టాశీతిప్రకారాయా అస్యా ద్వైగుణ్యేన షట్సప్తత్యుత్తరైకశతరూపతామాహ— ఉక్త్యనుక్త్యోరితి। ప్రస్తుతస్య ప్రాకరణికస్య। వాచ్యప్రతీయమానసమస్తమేలనేనాష్టాశీతిరూపోత్ప్రేక్షా। నచ ప్రాకరణికానుక్తౌ తస్య నిగరణరూపాతిశయోక్తిరేవేతి వాచ్యమ్। స్వరూపోత్ప్రేక్షాయామేవ తత్ప్రసక్తేః। ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయాం తు స్వరూపోత్ప్రేక్షాఽసమ్భవస్య దర్శితత్వాదేవ। వాచ్యోత్ప్రేక్షాయామివాదిసత్త్వాదేవ నాతిశయోక్తిప్రసక్తిః। వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాం ప్రకృతోక్తిం దర్శయతి—ఊరురితి।

(లో, ఔ) న భవతి– తద్విషయేఽలఙ్కారాన్తరాఙ్గీకారాదిత్యర్థః। తదేవాహ—ధర్మ్యన్తరేతి।

(లో, అ) ప్రస్తుతస్య– ఉత్ప్రేక్షావిషయస్య। తాః–సమనన్తరోక్తప్రకారాః।

"ఘటితమివాఞ్జనపుఞ్జైః పూరితమివ మృగమదక్షోదైః।
తతమివ తమాలతరుభిర్వృతమివ నీలాంశుకైర్భువనమ్॥"

అత్రాఞ్జనేన ఘటితత్వాదేరుత్ప్రేక్షణీయస్య విషయవ్యాప్తత్వం నోపాత్తమ్। (ఘ)

యథా వా—

"లిమ్పతీవ తమోఽఙ్గాని వర్షతీవాఞ్జనం నభః।" *

అత్ర తమసో లేపనస్య వ్యాపనరూపో విషయో నోపాత్తః; అఞ్జనవర్షణస్య తమఃసమ్పాతః। అనయోరుత్ప్రేక్షానిమిత్తఞ్చ తమసోఽతిబహులత్వం ధారారూపేణాధఃసంయోగశ్చ యథాసంఖ్యమ్। కేచిత్తు "అలేపనకర్తృభూతమపి తమో లేపనకర్తృత్వేనోత్ప్రేక్షితం వ్యాపనం చ నిమిత్తమ్। ఏవం నభోఽపి వర్షణక్రియాకర్తృత్వేన" ఇత్యాహుః। (జ, ఆ)

(వి, ఘ) ఘటితమివేత్యాది—తిమిరపుఞ్జైనైవమేవం కృతమివేత్యర్థః। తత్తత్కరణం దర్శయతి–ఘటితమివేతి। భువనమఞ్జనపుఞ్జైర్ఘటితం నిర్మితమివేత్యర్థః। తతం వ్యాప్తమ్। వృతమాచ్ఛాదితమ్। విషయ ఇతి – ప్రస్తుతరూపః।

(వి, జ) పరకీయశ్లోకమపి దర్శయతి—లిమ్పతీవేతి। తమఃసమ్పాత ఇత్యనుపాత్త ఇత్యన్వయః। సమ్పాతశ్చాధఃసంయోగహేతుపతనక్రియా, నత్వధఃసంయోగః। అతోఽత్ర నిమిత్తత్వేన వక్ష్యమాణాధఃసంయోగస్య భేదః। అనయోరనుక్తం నిమిత్తం దర్శయతి– అనయోరితి। ఇయం క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా। కేచిత్త్వత్ర కర్తృస్వరూపద్రవ్యోత్ప్రేక్షామాహుః। తద్ దర్శయతి–కేచింత్త్వితి। అత్ర కేచిదిత్యస్వరససూచనమ్। క్రియోత్తరమివకారాత్తమోనభసోర్వాస్తవత్వేనానుత్ప్రేక్షణీయత్వాచ్చ। లేపనవర్షణకర్తృత్వమవాస్తవమితి చేత్తదా లేపనవర్షణయోరేవో-త్ప్రేక్షాపర్యవసానాత్।

(లో, ఆ) క్షోద్రైశ్చూర్ణైః। అనయోర్ఘటితమివేత్యాదేర్లిమ్పతీవేత్యాదేశ్చోదాహరణయోరుత్ప్రేక్షానిమిత్తమిత్యతః పూర్వ వ్యాపనస్యాఞ్జనఘటనాదితి శేషః। "వర్షతీవాఞ్జనం నభః" ఇత్యత్ర చ ధారారూపేణాధఃసంయోగ ఇత్యర్థః। కేచిదలఙ్కారసర్వస్వకారాదయః ఇత్యాహురితి సమ్బన్ధః। లేపనకర్తృత్వేనోత్ప్రేక్షితం లిమ్పతీతి తతః కర్తృతాభిధానాత్తస్య చ తమసి సామానాధికరణ్యేన తద్గతతాప్రత్యయాదిత్యభిసన్ధిః। తేషామేషా యుక్తిః–తమోగతత్వేన లేపనక్రియాకర్తృత్వోత్ప్రేక్షాయాం లేపనాదినిమిత్తం గమ్యమానమ్। వ్యాపనాదావుత్ప్రేక్షావిషయత్వే నిమిత్తమన్యదన్వేష్యం స్యాత్। నచ విషయస్య గమ్యమానత్వం యుక్తమ్, తస్యోత్ప్రేక్షాధారత్వేన ప్రస్తుతస్యాభిధాతుముచితత్వాత్। అత్ర

కేచిదిత్యనేనాత్మనోఽరుచిప్రకటనమ్। తథా హి అతిశయోక్తౌ కమలమనమ్భసీత్యాదావివాత్ర విషయనిమిత్తయోర్ద్వయోరప్యత్ర గమ్యమానత్వమేవ। వ్యాపనకర్తర్యేవ తమసి లేపనకర్తృత్వసమ్భావనస్య తమసో లేపనకర్త్రా సాదృశ్యవిరహాచ్చ।

---

* అత్ర క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షైవ, నతూపమా; తిఙన్తసమభివ్యాహృతస్యేవశబ్దస్య సమ్భావనాబోధకత్వాత్। తథాహి "న వై తిఙన్తేనోపమానమస్తి।" ఇతి మహాభాష్యమ్। "కిన్తు తత్ర సమ్భావనార్థక ఇవశబ్దః"। ఇతి కైయటః। తస్య కారణం తు ప్రాగేవోక్తమ్।

అలఙ్కారాన్తరోత్థా సా వైచిత్ర్యమధికం భజేత్॥౬౪॥ (చ)

తత్ర సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా యథా మమ—

"అశ్రుచ్ఛలేన సుదృశో హుతపావకధూమకలుషాక్ష్యాః।
అప్రాప్య మానమఙ్గే విగలతి లావణ్యవారిపూర ఇవ।" (ఛ, ఇ)

శ్లేషహేతుగా యథా—

"ముక్తోత్కరః సఙ్కటశుక్తిమధ్యాద్ వినిర్గతః సారసలోచనాయాః।
జానీమహేఽస్యాః కమనీయకమ్బుగ్రీవాధివాసాద్ గుణవత్త్వమాప॥"

అత్ర గుణవత్త్వే శ్లేషః కమ్బుగ్రీవాధివాసాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షాయా హేతుః।

అత్ర 'జానీమహే' ఇత్యుత్ప్రేక్షావాచకమ్। (జ, ఈ)

సంయోగవిశేషస్యేవ హి వ్యాప్తినామ్నో రతిశయస్థగనసామ్యేన రూపసమ్భావనా ఉత్ప్రేక్షాభేదః ప్రతీయతే। విషయస్య గమ్యతా హేతుఫలోత్ప్రేక్షయోరఙ్గీక్రియతే। స చ యది స్వరూపోత్ప్రేక్షాయామేవ స్యాత్తదా కో దోష ఇత్యలం బహునా।

(వి, చ) అలఙ్కారాన్తరోత్థేతి। సా దర్శితసమస్తప్రకారోత్ప్రేక్షాఽలఙ్కారాన్తరోత్థా అలఙ్కారాన్తరనిష్పన్నా చేత్తదాధికం వైచిత్ర్యం భజేదిత్యర్థః।

(వి, ఛ) అశ్రుచ్ఛలేనేతి। పత్న్యౌ జుహ్వతి తత్సన్నిధిస్థాయా నాయికాయా అశ్రునిర్గమవర్ణనమిదమ్। హుతపావకధూమకలుషాక్ష్యాః సుదృశోఽఙ్గే మానమవకాశమప్రాప్య లావణ్యవారిపూర ఇవ అశ్రుచ్ఛలేన విగలతీత్యర్థః। అత్ర ఛలపదాదశ్ర్వపహ్నవో విగలల్లావణ్యవారిపూరాత్మకస్వరూపోత్ప్రేక్షానిష్పాదకః। అశ్ర్వపహ్నవం వినా తదసమ్భవాదశ్రుణి లావణ్యరూపకస్యైవాపత్తేః। అత్ర చ వారిపూరకసత్త్వేపి న తదుత్ప్రేక్షానిష్పాదకమ్। తద్వినాపి లావణ్యమిత్యుక్తావప్యుత్ప్రేక్షానిష్పత్తేః।

(వి, జ) ముక్తోత్కర ఇతి। ఆవరణయన్త్రితత్వేన సంకటాద్ దుఃఖదాయకాత్ శుక్తిమధ్యాద్ వినిర్గతో ముక్తోత్కరః సారసాక్ష్యా అస్యా కమనీయకమ్బుగ్రీవాధివాసాద్ గుణవత్త్వం తన్తుమత్త్వమేవ, గుణవత్త్వం జ్యోతిరాధిక్యమాపేతి జానీమహే ఉత్ప్రేక్షామహే ఇత్యర్థః। అస్థానస్థితిదుఃఖోత్తీర్ణస్య గుణవతాన్వనవాసాదివ గుణవత్త్వప్రాప్తిరిత్యర్థః। త్రిలేఖావిశిష్టా గ్రీవా కమ్బుః। అత్ర తన్తోర్వాస్తవత్వాన్న తత్రాప్తిహేతూత్ప్రేక్షా సమ్భవతీత్యతో గుణపదశ్లేషాజ్ జ్యోతిర్విశేషప్రాప్తిహేతూత్ప్రేక్షా ఇత్యతః శ్లేషనిర్వాహ్య ఇయముత్ప్రేక్షా।

(లో, ఇ) సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేత్యనేన సహార్థనిర్దేశనాపహ్నుతేరఙ్గభావః। సమ్భావనాయా ఏవ ఉద్రేకావభాసాత్। హుతః పావకో వివాహకాలీనః।

(లో, ఈ) గుణః సూత్రం మహార్ఘ్యతాదిశ్చ। అత్ర శ్లేషహేతుకత్వం శ్లిష్టశబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధానాదేవ।

ఏవమ్—

మన్యే శఙ్కే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదయః॥౬౫॥ (ఉ)

క్వచిదుపమోపక్రమోత్ప్రేక్షా యథా—

"పారేజలం నీరనిధేరపశ్యన్మురారిరానీలపలాశరాశీః।

వనావలీరుత్కలికాసహస్రప్రతిక్షణోత్కూలితశైవలాభాః॥"

ఇత్యత్రాభాశబ్దస్యోపమావాచకత్వాదుపక్రమే ఉపమా। పర్యవసానే తు జలధితీరే శైవలస్థితేః సమ్భవోపపత్తేః సమ్భావనోత్థానమిత్యుత్ప్రేక్షా। (ఝ, ఊ) +

(వి, ఝ) క్వచిదుపమోపక్రమోత్ప్రేక్షా ఇతి। ఉపక్రాన్తాయా ఉపమాయా ఏవోత్ప్రేక్షేత్యర్థః। పారేజలమితి—మురారిః శ్రీకృష్ణః నీరనిధేః సముద్రస్య పారేజలం జలస్య పారే కూలే వనావలీరపశ్యత్। కీదృశీః? ఆనీలః పలాశానాం పత్రాణాం రాశిర్యాసు। పునః కీదృశీః? ఉత్కలికాసహస్రేణ తరఙ్గసహస్రేణ ప్రతిక్షణోత్కూలితానాం శైవలానామాభా ఇవేత్యర్థః। అత్రోపమాయా ఏవోత్ప్రేక్షాం గ్రాహయతి—అత్రాభాశబ్దస్యేతి। శైవలస్యేవ ఆభా యత్రేతి బహువ్రీహిసమాసవశాదుపమాప్రతిపాదకస్యేత్యర్థః। అనేన ఉపమోపక్రమో దర్శితః। తతస్తస్యా ఉపమాయా ఉత్ప్రేక్షాముపపాదయతి—పర్యవసానే త్వితి। 'శైవలాభా'

ఇత్యనేనైవోపమాపర్యవసానసమ్భవే ఉత్కూలత్వకథనమనుపయుక్తమత ఉత్కూలితశైవలాభా ఇవేతి పర్యవసానే ఉత్ప్రేక్షేత్యన్వయః। తాదృశోత్ప్రేక్షాయా ఉత్థానముపపాదయతి—జలధితీర ఇతి। వనాన్తర ఉత్కూలితశైవలాసమ్భవాత్ తత్ర న తత్సమ్భావనోత్థానమ్। జలనిధితీరే శైవలస్థితేః సమ్భవస్యోపపత్తేరనుపపత్త్యభావాత్ సమ్భావనోత్థానముత్కూలితశైవలసమ్భావో-త్థానమిత్యర్థః। తతస్తదాభా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షేత్యత ఆహ—ఉత్ప్రేక్షేతి। తత్సమ్భావనోత్థానాభావే ఉత్కూలితవిశేషణవైయర్థ్యమితి భావః ఏవం చోత్ప్రేక్షాయా ఉపక్రాన్తోపమావిషయత్వాదుపమానిష్పాద్యేయముత్ప్రేక్షేత్యర్థః।

(లో, ఉ) జానీమహే ఇతి మన్యే ఇత్యాదయోఽప్యుత్ప్రేక్షావాచకా జ్ఞేయా ఇత్యర్థః। ఆదిశబ్దేన కిమాదయః। తత్ర కింశబ్దస్య ప్రయోగే యథా గోపీనాథస్య గఙ్గావర్ణనే—

"వలిప్రసూనావలిమూర్మిహస్తైః సఞ్చారయన్తీ భజతాం సుదూరమ్।

విక్రీయ కైవల్యమముష్య మూల్యం వరాటసంఖ్యాం కిమియం కరోతి॥"

(లో, ఊ) ఉపమోపక్రమోత్ప్రేక్షా—ఉపమోపక్రమే పదార్థాన్వయవేలాయాం తద్వాచకశబ్దోపాదానాద్ యస్యాస్తథాభూతా। వాక్యప్రతీత్యనన్తరం సమ్భావనాకర్తురభిమానవ్యాపారస్యావిర్భావాద్ విశ్రాన్తావుత్ప్రేక్షా। ఉత్కలికా వీచయః। ఉత్కూలితాని–కూలముద్గతాని।

+ అత్ర "సమ్భావనానుపపత్తేః" ఇతి పాఠస్తు సర్వపుస్తకేషు దృశ్యతే పరం తు అసఙ్గతత్వాన్న స సాధుః। విజ్ఞప్రియాదృతః పాఠ ఏవ సాధుః। అలఙ్కారసర్వస్వేఽపి, "తథాప్యుపమానస్య ప్రకృతే సమ్భవౌచిత్యాత్సమ్భావనోత్థాన ఉత్ప్రేక్షాయాం పర్యవసానమ్" ఏవం పాఠః ప్రకరణేఽస్మిన్ దృశ్యతే।

ఏవం విరహవర్ణనే—"కేయూరాయితమఙ్గదైః" ఇత్యత్ర "వికాసినీలోత్పలతి స్మ కర్ణే, మృగాయతాక్ష్యాః కుటిలః కటాక్షః" ఇత్యాదౌ చ జ్ఞేయమ్। (ఝ, ఋ)

భ్రాన్తిమదలఙ్కారే, "ముగ్ధా దుగ్ధధియా" ఇత్యాదౌ భ్రాన్తానాం బల్లవాదీనాం విషయస్య చన్ద్రికాదేర్జ్ఞానమేవ నాస్తి। తదుపనిబన్ధస్య కవినైవ కృతత్వాత్। ఇహ తు సమ్భావనాకర్తుర్విషయస్యాపి జ్ఞానమితి ద్వయోర్భేదః। (ఞ, ఋ)

సన్దేహే తు సమకక్షతయా కోటిద్వయస్య ప్రతీతిః। ఇహ తు ఉత్కటా సమ్భావ్యభూతా ఏకా కోటిః। అతిశయోక్తౌ విషయిణః ప్రతీతస్య పర్యవసానేఽసత్యతా ప్రతీయతే; ఇహ తు ప్రతీతికాల ఏవేతి భేదః। (ట, ౡ)

(వి, ఝ) కేయూరాయితమితి। కేయూరైరివాచరితమివేత్యర్థః। కేయూరం కఙ్కణమ్। విరహకార్శ్యాదఙ్గదైః కేయూరస్థానం ప్రాప్తమిత్యర్థః। తత్రాపి ప్రత్యయవశాత్ ప్రాప్తోపమా అఙ్గదస్యాఽఽచారాభావాదుత్ప్రేక్ష్యతే। శ్రౌత్యుపమోత్ప్రేక్షాం దర్శయిత్వా ఆర్థ్యుపమోత్ప్రేక్షాం దర్శయతి—వికాసీతి। అత్రాపి క్విబ్లోపాదార్థీ ళుప్తోపమా ఉత్ప్రేక్ష్యతే।

(వి, ఞ) భ్రాన్తిమదలఙ్కారే నిశ్చయోఽత్ర తు ఉత్కటకోటికః సంశయ ఇతి భేదసమ్భవేఽపి భేదకాన్తరమాహ—భ్రాన్తిమదలఙ్కార ఇతి। జ్ఞానమేవ నాస్తీత్యర్థః। తత్సత్త్వే దుగ్ధధియా గవామధః కుమ్భదానానుపపత్తేః। జ్ఞానమేవ నాస్తి చన్ద్రికాత్వేన। నను, "న కస్య కురుతే చిత్తభ్రమం చన్ద్రికా" ఇత్యుక్తితశ్చన్ద్రికాత్వేన జ్ఞానమస్తీత్యత ఆహ—తదుపనిబన్ధస్యేతి। చన్ద్రికాయాం బల్లవానాం భ్రమోపనిబన్ధస్యేత్యర్థః। తథా చ కవ్యుక్త్యా శ్రోతౄణాం బల్లవాదీనాం న చన్ద్రికాత్వేన జ్ఞానమిత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షాయామస్యాం తద్వైలక్షణ్యమాహ—ఇహ త్వితి। సమ్భావనాకర్తుః కవేస్తదుపనిబద్ధజనస్యేవేత్యర్థః। విషయస్యాపి విషయస్యానుత్కటతయా తత్కోటేరపి జ్ఞానాత్।

(వి, ట) తర్హి సన్దేహాలఙ్కారాభేద ఇత్యత ఆహ—సన్దేహ ఇతి। ఏకకోటేరుత్కటత్వతుల్యత్వాభ్యాం భేద ఇత్యర్థః। అతిశయోక్తితో భేదమాహ—అతిశయోక్తావితి। విషయిణ ఆరోప్యమాణస్య పర్యవసానే ఉత్తరకాలే, 'కథముపరి కలాపినః కలాప' ఇత్యత్ర కలాపభ్రమానన్తరమేవ కేశత్వవిశేషదర్శనాత్ కలాపేఽసత్యతా ప్రతిపాద్యత ఇత్యర్థః। ఇహ త్వితి—సప్రసవా ఇవేత్యాద్యుత్ప్రేక్షాకాల ఇత్యర్థః। ఏతచ్చానుభవవైలక్షణ్యమభిప్రేత్యాపాతత

(లో, ఋ) సమ్ప్రతి ప్రత్యయస్యోపమావాచకత్వే ఉదాహరతి—కేయూరాయితమితి। ప్రత్యయలోపే ఉదాహరతి—వికాసీతి।

(లో, ఋ) విషయస్య వర్ణ్యమానస్య। చన్ద్రికాదేరిత్యాదిశబ్దాచ్చన్ద్రికాశబలితకువలయాదిః। తదుపనిబన్ధస్య కావ్యే శబ్దేనోపనిబన్ధస్య। ఇహ–ఉత్ప్రేక్షాయాం కోటిద్వయస్య విషయవిషయిరూపాత్మకస్య।

(లో, ౡ) ఉత్కటా—విషయనిగరణేన ప్రతీయమానత్వాత్। ఏకకోటివిషయరూపా।

"రఞ్జితా ను వివిధాస్తరుశైలా

నామితం తు గగన స్థగితం ను।

పూరితా ను విషమేషు ధరిత్రీ

సంహృతా ను కకుభస్తిమిరేణ॥" (ర)

ఇత్యత్ర యత్తర్వాదౌ తిమిరాక్రాన్తతా రఞ్జనాదిరూపేణ సన్దిహ్యత ఇతి సన్దేహాలఙ్కార ఇతి కేచిదాహుః; తన్న, ఏకవిషయే సమానబలతయానేకకోటిస్ఫురణస్యైవ సన్దేహత్వాత్। ఇహ తు

తర్వాదివ్యాప్తేః ప్రతిసమ్బన్ధిభేదో వ్యాపనాదేర్నిగరణేన రఞ్జనాదేః స్ఫురణఞ్చ। అన్యే తు, "అనిర్ధారణరూపవిచ్ఛిత్త్యాశ్రయత్వేనైకకోట్యధికోఽపి భిన్నోఽయం సన్దేహప్రకారః" ఇతి వదన్తి స్మ। తదప్యయుక్తమ్। నిగీర్ణస్వరూపస్యా-

---

ఏవోక్తమ్। వస్తుతస్తు యోనివహిర్భావరూపప్రసవబాధస్యేవ నాయికాశిరసి కలాపబాధస్యాపి సత్త్వే ఏవాహార్యతదుభయవృద్ధిసత్త్వేనోభయత్ర సామ్యమేవ। కిన్తూత్ప్రేక్షా ఉత్కటకోటికసన్దేహరూపా, అతిశయోక్తిస్తు నిశ్చయరూపేతి భేదః। "కథముపరి" ఇత్యత్ర హి కలాపస్యాహార్యనిశ్చయ ఏవ కథంపదబోధ్యః సన్దేహః।

(వి, ర) ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారస్యైవ విషయే క్వచిచ్ఛ్లోకే సన్దేహాలఙ్కారం కేచిదాహుః, తద్దూషయితుం శ్లోకమాహ—"రఞ్జితా ను' ఇత్యాది। గాఢతమోవర్ణనమిదమ్। రఞ్జితా న్వితి—కృష్ణవర్ణీకృతేత్యర్థః। సర్వత్ర తిమిరేణేత్యన్వయః। స్థగితమాచ్ఛాదితమ్ । విషమేషు-గభీరోచ్చస్థలీషు। సంహృతా నాశితాః।

(వి, డ) అత్ర కైశ్చిదుక్తం సన్దేహాలఙ్కారం దర్శయతి—ఇత్యత్రేతి। ఏకవిషయ ఇతి। ఏకధర్మిణి। తర్వాదివ్యాప్తిః–తర్వాదికర్మకరఞ్జనాదివ్యాప్తిః। ప్రతిసమ్బన్ధితర్వాదిరూపం విశేష్యం ప్రతీత్యర్థః। నను ప్రతివిశేష్యం సన్దేహ ఏవ బహవః స్యురిత్యత్ర ఉత్ప్రేక్షాప్రాపకహేతువిశేషశ్చాస్తీత్యాహ—వ్యాపనాదేరితి। తిమిరవ్యాపనాదేరిత్యర్థః। ఆదిపదాత్తిమిరకృతోచ్చనీచాదర్శనపరిగ్రహః। తస్య నిగరణమత్రానుత్కటకోటికరణమ్। అన్యే తు సన్దేహాలఙ్కారవిశేష ఇత్యాహుః, తద్దర్శయతి—అన్యే త్వితి। అత్రోత్ప్రేక్షామేవ వ్యవస్థాపయితుమాహ–తదప్యయుక్తమితి। నిగీర్ణస్వరూపస్యానుత్కటకోటివిశేషీకృతస్వరూప-

---

(లో, ఏ) రఞ్జనాదీత్యాదిశబ్దేన నమనాదిః। ఏకో విషయః, "స్థాణుర్వా పురుషో వేత్యాదౌ స్థాణ్వాదిః। అయం మార్తణ్డః కిమిత్యాదౌ రాజాదిః। సమానబలతయా–చైకకోటితయా, ఇహ—ప్రకృతోదాహరణే, తుః–పునరర్థః। తర్వాదివ్యా ప్తేః—తరుగగనాదౌ తమసో వ్యాపనస్య

సమ్బన్ధినస్తరుగగనాదయః, తద్భేదాద్ వ్యాపనస్యాపి భేదః। తతశ్చ
విషయభేదాత్కథముక్తరూపః సంశయ ఇత్యర్థః। నచ
సమానబలతయానేకకోటిస్ఫురణమపీత్యాహ—వ్యాపనాదేరితి। అన్యే-ఏకదేశినః।
అనిర్ధారణమ్-సంశయబీజైకదేశః। కథమయుక్తమిత్యాహ—నిగీర్ణేతి। అన్యద్ విషయాత్।
తస్యాః సమ్భావనాయాః। అదృష్టన్యాయవి-

మ్యతాదాత్మ్యప్రతీతిర్హి సమ్భావనా। తస్యాశ్చాత్ర స్ఫుటతయా సద్భావాన్నుశబ్దేన
చేవశబ్దవత్తస్యా ద్యోతనాదుత్ప్రేక్షైవేయం భవితుం యుక్తా;
అలమదృష్టసన్దేహప్రకారకల్పనయా। (డ, ఏ) x

"యదేతచ్చన్ద్రాన్తర్జలదలవలీలాం వితనుతే

తదాచ ష్టే లోకః శశక ఇతి నో మాం ప్రతి తథా।

అహన్త్విన్దుం మన్యే త్వదరివిరహాక్రాన్తతరుణీ—

కటాక్షోల్కాపాతవ్రణకిణకలఙ్కాఙ్కితతనుమ్॥" (ఢ)

ఇత్యత్ర 'మన్యే'—శబ్దప్రయోగేఽప్యుక్తరూపాయాః సమ్భావనాయా అప్రతీతేర్వితర్కమాత్రమ్,
నాసావపహ్నవోత్ప్రేక్షా। (ఱ, ఐ)

స్యాన్యతాదాత్మ్యమనుత్కటాన్యకోటిమదభేదః। నన్వేవం
నిగరణసత్త్వాదతిశయోక్తిత్వప్రసక్తిరిత్యత ఆహ—నుశబ్దేన చేవశబ్దవదితి।

(వి, ఢ) 'యదేతచ్చన్ద్రాన్తః' ఇత్యాదిశ్లోకే సాపహ్నవోత్ప్రేక్షాప్రసక్తిం
నిరస్యాపహ్నుత్యలఙ్కారమాత్రం వ్యవస్థాపయితుమాహ—యదేతదిత్యాది। రాజ్ఞి

కస్యచిదుక్తిరియమ్। చన్ద్రస్యాన్తర్యదేతద్వస్తు, జలదలవస్య జలదఖణ్డస్య సాదృశ్యరూపాం లీలాం వితనుతే తద్ వస్తు, లోకః శశక ఇతి ఆచష్టే। అన్యజనం ప్రతి తదాచష్టాం, మాం ప్రతి తు న తథాచష్టే ఇత్యర్థః। మమ తథాత్వాభావనిశ్చయాదితి భావః। తర్హి తవ కీదృశో నిశ్చయ ఇత్యత్రాహ—అహన్త్వితి। త్వయా వన్దీకృతానామరీణాం విరహేణాక్రాన్తానాం తదీయతరుణీనాం కటాక్షోల్కాపాతైర్జాతో యో వ్రణస్తస్య కిణో వ్రణస్థానే ప్రకటభాగః, స ఏవ కలఙ్కో దోషః, తచ్చిహ్నితా తనుర్యస్య తాదృశమ్।

(వి, ఐ) ఉక్తరూపాయాః సమ్భావనాయా ఇతి। ఉత్కటానుత్కటకోటిద్వయరూపాయా ఇత్యర్థః। తదప్రతీతిశ్చ నో మాం ప్రతి తథేత్యర్థః। తేన వక్తుః శశకోట్యభావనిశ్చయస్య ప్రతీతేః। నాసావపహ్నవేతి—తథా చాపహ్నవమాత్రమత్రేతి భావః।

ద్భిరిత్యర్థః। సన్దేహప్రకారోఽనేకవిషయనిష్ఠ ఏకకోట్యధికస్ఫురణాకారశ్చ।

(లో, ఐ) జలదస్య మేఘస్య లవః। కలఙ్కాఙ్కితమ్—కలఙ్కచిహ్నితమ। 'మన్యే' శబ్దః క్వచిత్ క్వచిదుత్ప్రేక్షాద్యోతకః। ఉక్తరూపాయాః—అధ్యవసాయసాధ్యతాపదవాచ్యాయాః। వితర్కః–ఊహనమ్।

× స్థాణుర్వా పురుషో వా ఇత్యత్ర సన్దేహ ఏకవిషయ ఏవ కోటిద్వయస్య యుగపత్ప్రతీతిర్భవతి। ఇహ తు భిన్నవిషయ ఏవ జ్ఞానం భవతి, యథా–తరుశైలేషు రఞ్జనం గగనే నమనమిత్యాది। అతోఽత్ర జ్ఞానం ప్రతి తర్వాదిసమ్బన్ధిభేదేన భిద్యతే। నాప్యత్రానేకకోటికం జ్ఞానమ్। తిమిరవ్యాప్తేః శబ్దేనానుపాత్తత్వాత్తస్య నిగరణమ్। శబ్దోపాత్తత్వాత్ కేవలం రఞ్జనాదిజ్ఞానం ప్రాబల్యేన భవతి। అతో నాత్ర సన్దేహాలఙ్కారః। తత్రాపి కేచిద్ ఏకకోటేర్జ్ఞానస్య ప్రాబల్యేఽపి నిశ్చయాభావాదేవ సన్దేహప్రకారం స్వీకర్తుమిచ్ఛన్తి। తదయుక్తమ్। అత్ర తిమి-

---

సిద్ధత్వేఽధ్యవసాయస్యాతిశయోక్తిర్నిగద్యతే॥౬౬॥

విషయనిగరణేనాభేదప్రతిపత్తిర్విషయిణోఽధ్యవసాయః। (త)+

తస్య చోత్ప్రేక్షాయాం విషయిణోఽనిశ్చితత్వేన నిర్దేశాత్సాధ్యత్వమ్। ఇహ తు నిశ్చితత్వేనైవ ప్రతీతిరితి సిద్ధత్వమ్। విషయనిగరణం చోత్ప్రేక్షాయాం విషయస్యాధః-

---

(వి, త) అతిశయోక్త్యలఙ్కారమాహ—సిద్ధత్వ ఇతి। అధ్యవసాయస్యారోపస్య సిద్ధత్వే నిశ్చయరూపత్వే సతి అతిశయోక్తిరిత్యర్థః। ఏవం చానిశ్చయరూపయోః సన్దేహోత్ప్రేక్షాలఙ్కారయోర్వారణమ్। పరన్తు నిశ్చయాలఙ్కారాపహ్నుత్యలఙ్కారరూపకాలఙ్కారేష్వతివ్యాప్తిరవశిష్యతే, తదలఙ్కారత్రయే ఆరోప్యస్య నిశ్చయరూపత్వాత్। తద్వారణార్థమారోపవిషయనిగరణపూర్వకత్వం విశేషణం దత్త్వాఽఽరోపవిశేష్యపరత్వం నిబధ్నన్ వ్యాచష్టే—విషయనిగరణేనేతి। విషయిణోఽభేదప్రతిపత్తిరర్థాద్ విషయే అధ్యవసాయ ఇహ వివక్షిత ఇత్యర్థః। యత్రారోప్యతే స విషయః। య ఆరోప్యతే స విషయీ। నిగరణం చాధఃకరణం వ్యాఖ్యాస్యతే। తదప్యవిస్పష్టార్థమతో విశేషార్థకం శబ్దం వినా వ్యఞ్జనయైవ విషయనిషేధబుద్ధిరధఃకరణమ్। తచ్చ సర్వవిధాతిశయోక్తౌ తదవసరే దర్శయిష్యతే। అపహ్నుతినిశ్చయాలఙ్కారయోర్నిషేధార్థకశబ్ద ఏవాస్తి ఇత్యతో న తత్ర నిషేధ-వ్యఞ్జనా। రూపకే తు చన్ద్రతాదాత్మ్యేనైవ ముఖప్రతీతిర్న తు ముఖనిషేధప్రతీతిః। అపహ్నుతేర్వ్యఙ్గ్యత్వే తు నాసావలఙ్కారః కిన్తు తద్ధ్వనిః। తత్రాలఙ్కారపదప్రయోగస్తు బ్రహ్మణశ్రమణన్యాయాదౌపచారిక ఏవ। కిన్తు అపహ్నుతిధ్వనౌ అపహ్నుతావేవాతివ్యాప్తిరితి, అతిశయోక్తౌ తు అపహ్నుతిపూర్వకేఽన్యతాదాత్మ్యారోప ఇత్యనయోర్భేదః।

(వి, థ) సిద్ధత్వ ఇత్యస్య వ్యావృత్తిం దర్శయతి–తస్య చేతి। సాధ్యత్వమనిశ్చయత్వమ్। సిద్ధత్వం నిశ్చయత్వమ్। ఉత్ప్రేక్షావారణం నిశ్చయత్వవివక్షయైవ న తు నిగరణపూర్వకత్వవివక్షయేతి దర్శయతి—విషయనిగరణం చేతి। అధఃకరణపదార్థో వివృత

రవ్యాపనస్య శబ్దేనోపాదానాభావాత్ తత్తు నిగీర్ణస్వరూపమ్। రఞ్జనాదికం తు శబ్దేనోపాదానాభావాత్ ప్రధానమ్। తయోశ్చాభేదప్రతీతిరూపా సమ్భావనా స్ఫుటమేవావగమ్యతే। అత్ర ను శబ్దోఽపి ఉత్ప్రేక్షాద్యోతకః। అత ఉత్ప్రేక్షైవాత్రాలఙ్కారః న తాదృశః సన్దేహప్రకారః।

+ "అధ్యవసాయో ద్వివిధః సాధ్యః సిద్ధశ్చేతి। సాధ్యో యత్ర విషయిణోఽసత్యతయా ప్రతీతిః, అసత్యత్వం చ విషయిగతస్య ధర్మస్య విషయ ఉపనిబన్ధే విషయిసమ్భవిత్వేన విషయాసమ్భవిత్వేన చ ప్రతీతేః, ధర్మో గుణక్రియారూపః। తస్య సమ్భవాసమ్భవప్రతీతౌ సమ్భవాశ్రయస్య తత్రాపరమార్థతయాఽసత్యత్వం ప్రతీయతే, ఇతరస్య తు పరమార్థతయా సత్యత్వమ్। యస్యాఽసత్యత్వం తస్య సత్యత్వప్రతీతావధ్యవసాయః సాధ్యః। అతశ్చ వ్యాపారప్రాధాన్యమ్। సిద్ధో యత్ర విషయిణో వస్తుతోఽసత్యస్యాపి సత్యతయా ప్రతీతిః। సత్యత్వం చ పూర్వకస్య అసత్యత్వనిమిత్తస్యాభావాత్। అతశ్చాధ్యవసితప్రాధాన్యమ్।" (అలఙ్కారసర్వస్వ)

కరణమాత్రేణ, ఇహాపి "ముఖం ద్వితీయశ్చన్ద్రః" ఇత్యాదౌ। (ధ)

యదాహుః—

"విషయస్యానుపాదానేప్యుపాదానేఽపి సూరయః।

అధఃకరణమాత్రేణ నిగీర్ణత్వం ప్రచక్షతే॥" ఇతి। (ద)

భేదేఽప్యభేదః సమ్బన్ధేఽసమ్బన్ధస్తద్విపర్యయౌ।

పౌర్వాపర్యాత్యయః కార్యహేత్వోః సా పఞ్చధా తతః॥౬౭॥

ఏవ। ఉత్ప్రేక్షాయాం చ విషయతావచ్ఛేదకకోటేః క్వచిదనుక్తివశాత్ క్వచిచ్చోక్తాయా అపి అనుత్కటత్వవశాన్నిషేధవ్యఞ్జనా। యథా–"గుణా గుణానుబన్ధిత్వాత్తస్య సప్రసవా ఇవ।" ఇత్యత్ర గర్భబహిర్భావరూపప్రసవకోట్యా ఉత్కటాయా అనుత్కటాయా గుణానుబన్ధకోట్యా ఉక్తాయా ఏవ నిషేధవ్యఞ్జనా। "గఙ్గామ్భసి స్నాతీవ" ఇత్యాదౌ త్వనుక్తాయా గఙ్గాసమ్బన్ధకోటేర్నిషేధవ్యఞ్జనా। అతిశయోక్తివిశేషేఽపి న తదసమ్భవ ఇత్యత ఆహ–ఇహాపి ముఖం ద్వితీయః ఇత్యాది। ద్వితీయచన్ద్రోక్తివశాదేవ ముఖత్వకోటినిషేధవ్యఞ్జనేత్యర్థః। ద్వితీయచన్ద్రాభావాన్నేదం ముఖమయమేవ ద్వితీయచన్ద్ర ఇతి ప్రతీతేః। ద్వితీయపదాభావే తు నేదృశీ నిషేధప్రతీతిరితి తత్ర రూపకమేవ।

(వి, ద) యదాహురితి—అనిగీర్ణస్యోపాత్తస్య నిగీర్ణస్యానుపాత్తస్య అధఃకరణం తు వివృతమేవ।

(వి, ధ) అస్యాః పఞ్చవిధత్వమాహ—భేదేఽప్యభేద ఇతి। అభేద ఆరోప్య-

"ఏవమప్యనిశ్చయాత్మకసమ్భావనాప్రత్యయమూలత్వాదుత్ప్రేక్షాయాః కథమధ్యవసాయమూలత్వమ్? తస్య హి విషయనిగరణం విషయినిశ్చయశ్చ స్వరూపమ్। నచాత్రైకమపి సమ్భవతి, విషయోపాదానాన్నిశ్చయాభావాచ్చేతి। అత్రోచ్యతే—ఇహ ద్విధాస్తి అధ్యవసాయః స్వారసిక ఉత్పాదితశ్చ। తత్ర స్వారసికే విషయానవగమ ఏవ నిమిత్తసామర్థ్యాత్ స్వరసత ఏవ విషయప్రతీతేరుల్లాసాత్। ...ఇతరత్ర తు విషయమవగమ్యాపి తదన్తఃకారేణ ప్రతిపత్తౌ స్వాత్మపరతన్త్రవికల్పనాద్ విషయే ప్రతిపత్తిముత్పాదయేత్। జానాన ఏవ హి విషయివివిక్తం విషయం తత్ర ప్రయోజనపరతయా విషయిణమధ్యవస్యేత్। తత్రాద్యో భ్రాన్తిమదాదివిషయః। తత్ర హి ప్రమాత్రన్తరగతా స్వారసిక్యేవ తథావిధా ప్రతిపత్తిర్వక్త్రానూద్యతే న తూత్పాద్యతే। ఇతరస్తూత్ప్రేక్షావిషయః నను విషయనిగరణమధ్యవసాయస్య లక్షణమిహ పునర్విషయస్య నిగీర్యమాణతేతి కథమత్రాధ్యవసాయతేతి చేత్। నైతత్—"విషయ్యన్తఃకృతేఽన్యస్మిన్ సా స్యాత్

సాధ్యవసానికా" ఇత్యాద్యుక్త్యా అధ్యవసాయస్య విషయిణా విషయస్యాన్తఃకరణం లక్షణమ్। తచ్చ విషయస్య నిగరణేన నిగీర్య్యమాణత్వేన వా భవతీత్యపి న కశ్చిద్ విశేషః—విమర్శినీ।

స్వస్వరూపేణ అనుపస్థితతయా సర్వథైవాభేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయః సాధ్యః। అత్ర అస్య తాదాత్మ్యరోప ఆహార్యనిశ్చయరూపః। ఆహార్యత్వేన భ్రాన్తిమతి అప్రసఙ్గః।

తద్విపర్యయౌ అభేదే భేదః, అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధః। సాఽతిశయోక్తిః। (ధ)

అత్ర భేదేఽప్యభేదో యథా మమ—

"కథముపరి కలాపినః కలాపో విలసతి తస్య తలేఽష్టమీన్దుఖణ్డమ్।

కువలయయుగలం తతో విలోలం తిలకుసుమం తదధః ప్రవాలమస్మాత్।"

అత్ర కాన్తాకేశపాశాదేర్మయూరకలాపాదిభిరభేదేనాధ్యవసాయః। (న)

యథా వా—

"విశ్లేషదుఃఖాదివ బద్ధమౌనమ్।" అత్ర చేతనగతమౌనిత్వమన్యద్, అచేతనగతం చాన్యదితి ద్వయోర్భేదేఽప్యభేదః।

ఏవమ్—

"సహాధరదలేనాస్యా యౌవనే రాగభాక్ ప్రియః।"

అత్రాధరస్య రాగో లౌహిత్యం ప్రియస్య రాగః ప్రేమ, ద్వయోరభేదః। (ప)

అభేదే భేదో యథా—

"అన్యదేవాఙ్గలావణ్యమన్యాః సౌరభసమ్పదః।
తస్యాః పద్మపలాశాక్ష్యాః సరసత్వమలౌకికమ్॥" (ఫ)

సమ్బన్ధేఽసమ్బన్ధో యథా—

"అస్యాః సర్గవిధౌ ప్రజాపతిరభూచ్చన్ద్రో ను కాన్తిప్రదః
శృఙ్గారైకరసః స్వయం ను మదనో మాసో ను పుష్పాకరః।

మాణశ్చేత్తదా స ఆరోపోఽతిశయోక్తిరిత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి। కార్యహేత్వోః పౌర్వాపర్యాత్యయః–పౌర్వాపర్యవిపర్యయ ఇత్యర్థః।

(వి, న) కథముపరీతి—నాయికాయా ఉపరీత్యర్థః। తదపి తదవయవరూపతయేతి బోధ్యమ్। తతో విలోలమిత్యత్ర తత్స్థానమిత్యనుషఙ్గః। తిలకుసుమమిత్యత్రాపి తత్స్థానమిత్యనుషఙ్గః। ప్రవాలం—నవపల్లవమ్। అత్రారోపవిషయాణాం కేశపాశాదీనామనుపాదానాదేవ నిషేధవ్యఞ్జనరూపాధఃకరణమ్। ఏవముత్తరోత్తరమపి విషయానుపాదానే బోధ్యమ్। ఉపాదానే తు రూపకమేవేతి బోధ్యమ్।

(వి, ప) అచేతనగతం చాన్యదితి—ఉత్తరకరణసామర్థ్యేఽపి తదకరణరూపాన్మౌనాదన్యదిత్యర్థః। తచ్చ శబ్దాకరణరూపమ్। స చ విషయోఽత్రానుపాత్తః।

అస్యా యౌవనే అస్యా ఏవాధరదలేనేత్యన్వయః। ద్వయోరభేద ఇతి। రాగపదశ్లేషాదితి భావః। ఏకకాలోత్పత్తికత్వరూపసాహిత్యమాత్రప్రతీతౌ తు అరుణాధరేణ సహ రాగవాన్ ఇత్యతోఽధికస్య వైచిత్ర్యస్యానుభూయమానస్యానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్।

(వి, ఫ) అన్యదేవేతి। అఙ్గలావణ్యాదేర్వైలక్షణ్యాత్తత్రైవ తద్భేదారోపః। సరసత్వమితి। రసికత్వమిత్యర్థః। లౌకికే తస్మిన్నలౌకికభేదారోపః। అత్రాన్యత్వాద్యారోపానుక్తస్యాపి తద్విషయలావణ్యస్య నిషేధవ్యఞ్జనా।

(వి, బ) అస్యాః సర్గవిధౌ ఇతి। ను వితర్కే। అస్యా నిర్మాణావేధౌ

వేదాభ్యాసజడః కథం ను విషయవ్యావృత్తకౌతూహలో

నిర్మాతుం ప్రభవేన్మనోహరమిదం రూపం పురాణో మునిః॥" (ఓ)*

అత్ర పురాణప్రజాపతినిర్మాణసమ్బన్ధేఽప్యసమ్బన్ధః। (బ)+

అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధో యథా—

"యది స్యాన్మణ్డలే సక్తమిన్దోరిన్దీవరద్వయమ్।

తదోపమీయతే తస్యా వదనం చారులోచనమ్॥"

అత్ర యద్యర్థబలాదాహృతేన సమ్భన్ధేన సమ్భావనయా సమ్బన్ధః। (భ, ఔ)

ప్రజాపతిర్నిర్మాతా చన్ద్రః యతోఽసౌ కాన్తిప్రదః కాన్తిమత్త్వేనైవ తస్య కాన్తిప్రదత్వం సమ్భావ్యోక్తమ్। స్వయం మదనో ను యతోఽసౌ శృఙ్గారైకరసః। ఇయం హి శృఙ్గారిణీ। పుష్పాకరే చైత్రమాసే అపి శృఙ్గారైకరసత్వాఽన్వయః। మూలవిధాతృభావం కథం ఖణ్డయసీత్యత్రాహ—వేదాభ్యాసేతి। పురాణో జీర్ణః। మునిః మునిధర్మా తపస్వీత్యర్థః అత్ర। చన్ద్రాదేర్విధాతృత్వకథనాదారోపవిషయస్య విధాతృసమ్బన్ధస్య నిషేధవ్యఞ్జనా।

(వి, భ) యది స్యాదితి। చారులోచనస్థానే ఇన్దీవరద్వయం వదనస్థానే ఇన్దుమణ్డలమ్। ఆహృతేన సమ్బన్ధేన ఇతి। ఇన్దుమణ్డలే ఇన్దీవరస్య సమ్బన్ధ ఏవ స్యాదిత్యేవం సమ్బన్ధసమ్భావనా। అత్రాపి సమ్బన్ధసమ్భావనయైవ ఆరోపవిషయస్యాఽసమ్బన్ధస్య నిషేధవ్యఞ్జనా।

(లో, ఓ) పురాణో మునిః విధిః। అత్ర చ ప్రథమార్ద్ధే నుశబ్దేనాధ్యవసాయస్య సిద్ధతానిరాసాదుత్ప్రేక్షా।

---

* విక్రమోర్వశీయే ఉర్వశీమవలోక్య పురూరవసో వితర్కోఽయమ్–అస్యాః నాయికాయా ఉర్వశ్యాః సర్గవిధౌ సృష్టికర్మణి యః ప్రజాపతిర్నిర్మాతా అభూత్ స కాన్తిప్రదః చన్ద్రో ను? ఈదృశకాత్యాశ్చన్ద్రత ఏవ సమ్భవాత్। అథవా శృఙ్గార ఏకః ప్రధానో రసో యస్య తాదృశో మదనో ను? శృఙ్గారోద్దీపకేదృశరూపలావణ్యాదేర్మదనత ఏవ సమ్భవాత్। కిం వా పుష్పాకరో మాసః వసన్తో ను? అధరదశనాదిరూపపుష్పాణాం వసన్తత ఏవ సమ్భవాత్। అత్ర నుశబ్దాః వితర్కార్థాః। "ను ప్రశ్నేఽనునయేఽతీతార్థే వికల్పవితర్కయోః" ఇతి హేమచన్ద్రః। నను ప్రసిద్ధో బ్రహ్మ కుతో నాస్యా నిర్మాతా ఇత్యత ఆహ–వేదాభ్యాసేత్యాది। వేదాభ్యాసేన జడః, విషయేభ్యః స్రక్చన్దనవనితాదిభ్యో వ్యావృత్తం నివృత్తం కౌతూహలం కౌతుకం యస్య తాదృశః, పురాణో వృద్ధః మునిస్తపస్వీ బ్రహ్మ ఇదం మనోహరం రూపం నిర్మాతుం కథం ను ప్రభవేత్ న కథమపి సమర్థో భవేదిత్యర్థః।

+ అత్ర ప్రసిద్ధః సృష్టికర్తా బ్రహ్మా వేదాభ్యాసజడ ఇతి స నాఽస్యాః సృష్టికర్తృతయా సమ్భావ్యతే। అతస్తత్ర సన్దిహ్యతే ఉత్ప్రేక్ష్యతే వా అస్యాః సృష్టికర్తా కః చన్ద్రో ను మదనో ను వసన్తో ను। అత్ర ఉత్తరార్ద్ధే "కథం ను ప్రభవేత్' ఇత్యుక్త్యా బ్రహ్మణో నిర్మాణసమ్బన్ధేఽపి అసమ్బన్ధరూపాఽతిశయోక్తిరలఙ్కారః। పూర్వార్ద్ధే తు కావ్యప్రకాశకారమతే ససన్దేహాలఙ్కారః।

కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిపర్యయశ్చ ద్విధా భవతి। కారణాత్ ప్రథమం కార్యస్య భావే; ద్వయోః సమకాలత్వేన చ। క్రమేణ యథా—

"ప్రాగేవ హరిణాక్షీణాం చిత్తముత్కలికాకులమ్।

పశ్చాదుద్భిన్నబకులరసాలముకులశ్రియః॥"(మ,అ) +

(వి, మ) పఞ్చమాతిశయోక్తిప్రభేదముదాహర్తుమాహ—కార్యకరణయోరితి ప్రాగేవేతి– ఉత్కలికా ఉత్కణ్ఠా। బకులరసాలయోర్ద్వన్ద్వః। తయోరుద్భిన్నముకులశ్రియః పశ్చాదిత్యర్థః। అత్ర ముకులశ్రీదర్శనస్య కారణస్య జన్యోత్కణ్ఠోత్తరోపపన్నత్వేన నిర్దేశాద్విపర్య్యయః। ఆహార్యబుద్ధివిషయేణ తేన కారణస్య శీఘ్రకారిత్వం వ్యజ్యతే। అత్రాప్యుత్తరోపపన్నత్వాదారోపవిషయస్య పూర్వోత్పన్నస్య నిషేధవ్యఞ్జనా। ఏవముత్తరత్రాపి బోధ్యమ్।

(లో, ఔ) యద్యర్థేతి। ఇహ యద్యపి చన్ద్రమణ్డలస్యేన్దీవరద్వయేన సమ్బన్ధో న సమ్భవతి తథాపి కవినా నిబద్ధస్య వా సమ్భావనారూపేణాఽసావస్తీత్యర్థః। ఏతేన "యద్యర్థోక్తౌ చ కల్పన" మితి కైశ్చిదుక్తోఽతిశయోక్తేర్భేద ఉదాహృతః, ఏకస్యైవ నానాభావోల్లేఖశ్చ। అత్ర ప్రథమే గ్రన్థకృతైవ ఉదాహృతమ్, అన్యదేవ ఇత్యాదౌ। ద్వితీయే కేశపాశాదేరిత్యాదిశబ్దేన లలాటనయననాసాధరాణాం సంగ్రహః। ఏవం ముఖం ద్వితీయశ్చన్ద్రః।

తథా చ—

“చూతాఙ్కురాస్వాదకషాయకణ్ఠః

పుంస్కోకిలో యన్మధురం చుకూజ।

మనస్వినీమానవిఘాతదక్షం

తదేవ జాతం వచనం స్మరస్య॥"

నచేహ తస్యా ముఖం చన్ద్ర ఇతివదారోపమూలం రూపకమ్। తాదాత్మ్యదృఢతాయామధ్యవసాయస్వరూపోత్థానాత్। అత్ర హి మదనస్య ఉద్యమం వినాపి కోకిలరుతమాత్రేణ జగద్వశమాసీదిత్యర్థః। యథా—“అత్యారూఢో హి నారీణామకాలజ్ఞో మనోభవః।" ఏవం "న కామవృత్తిర్వచనీయమీక్షతే” అత్ర కరణయోర్మనోభవకామవృత్త్యోః క్రియాకర్తృభేదేఽప్యభేదేనోక్తిః। "ఇయం కాన్తా యువజనమనసో వశీకరణ"మిత్యాదౌ చ హేత్వలఙ్కారో వక్ష్యతే। స తస్యా ఏవాసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపేణ భేదేన సఙ్గృహ్యేత ఇత్యర్థః। అత్ర శుద్ధోదాహరణం విరహవర్ణనే—‘దాహోఽమ్బః ప్రసృతిం పచః ప్రచయవాన్ బాష్పః ప్రణాలోచిత' ఇత్యాది। అత్ర దాహాదీనామ్ అమ్బఃప్రసృతిపాకాద్యైః అసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధః సిద్ధత్వేనోక్తః।

(లో, అ) ఉత్కలికా, ఉత్కణ్ఠా, ఉద్గతకోరకశ్చ।

అన్యేషాం మతే తు ఉత్ప్రేక్షా—"రఞ్జితా ను వివిధాస్తరుశైలా" ఇత్యాదివత్।

+ఉద్భిన్నయోః ప్రస్ఫుటితయోర్బకులరసాలయోర్ముకులానాం శ్రియః భవన్తీతి శేషః। రసాలబకులోద్భేదదర్శనానన్తరం స్త్రీణామౌత్కణ్ఠ్యం భవతి। అతోఽత్ర ముకులశ్రీదర్శనమేవ ఉత్కణ్ఠాయాః కారణమ్; కార్య్యముత్కణ్ఠా। అత్ర కారణాత్పూర్వమేవ కార్య్యస్య వర్ణనం జాతమ్

"సమమేవ సమాక్రాన్తం ద్వయం ద్విరదగామినా।
తేన సింహాసనం పిత్ర్యం మణ్డలం చ మహీక్షితామ్॥" (య) *

ఇహ కేచిదాహుః—"కేశపాశాదిగతో లౌకికోఽతిశయోఽలౌకికత్వేనాధ్యవసీయతే, కేశపాశాదీనాం కలాపాదిభిరధ్యవసాయే "అన్యదేవాఙ్గలావణ్యమ్" ఇత్యాదిప్రకారేష్వవ్యాప్తిర్లక్షణస్యేతి" తన్న। తత్రాపి హ్యనన్యదఙ్గలావణ్యమన్యత్వేనాధ్యవసీయతే। తథాపి "అన్యదేవ" ఇతి స్థానే "అన్యదివ" ఇతి పాఠే అధ్యవసాయస్య సాధ్యత్వమేవేత్యుత్ప్రేక్షాఙ్గీక్రియతే। "ప్రాగేవ హరిణాక్షీణామ్" ఇత్యత్ర బకులాదిశ్రీణాం

(వి, య) సమమేవేతి—తేన రఘుణా। పితృసింహాసనాక్రమణరూపకారణస్య మహీక్షిన్మణ్డలాక్రమణరూపకార్యస్య సమకాలోపపన్నత్వకథనాత్పౌర్వాపర్యవిపర్యయః।

(వి, ర) గ్రన్థకృదుక్తస్యాతిశయోక్తిసామాన్యలక్షణస్య అన్యదేవాఙ్గలావణ్యమిత్యాదావ్యాప్తిం కేచిదాహుస్తద్దూషయితుమాహ—ఇహ కేచిదితి। విషయే విషయిణోఽభేదేనాధ్యవసాయో హి భవత్కృతలక్షణార్థః, విషయవిషయిభావశ్చ భేదఘటితః। తథా చ "కథముపరి కలాపినః" ఇత్యత్ర కేశకలాపయోర్భేదసత్త్వాత్తల్లక్షణార్థసమ్భవేఽపి 'అన్యదేవాఙ్గలావణ్యమ్' ఇత్యత్ర తత్రైవ తదభేదారోపే భేదఘటితవిషయవిషయిభావాభావాదవ్యాప్తిరితి కేషాఞ్చిదుక్తిం దర్శయతి—కేశపాశాదిగత ఇతి। అతిశయః సౌన్దర్యం లౌకికోఽన్యలోకకేశసాధారణః అలౌకికత్వేన లోకవిలక్షణకలాపనిష్ఠసౌన్దర్యత్వేనాధ్యవసీయత ఇత్యర్థః। తయోః సౌన్దర్యయోరభేదాధ్యాసమూలకకేశపాశకలాపయోర్భిన్నయోరభేదాధ్యాసః సమ్భవతీత్యాహ—కేశాపాశాదీనామితి। అధ్యవసాయే ఇత్యనన్తరం సమ్భవత్యపీతి పూరణీయమ్। తథాపి అన్యదేవేత్యాదిప్రకారేష్వవ్యాప్తిరిత్యాహ—అన్యదేవేతి।

ఆరోప్యమాణారోపవిషయలావణ్యయోర్భేదాభావాదితి భావః। అభేదే భేదారోపోఽస్మదుక్తలక్షణార్థోఽత్రాప్య-

---

(లో, ఆ) లౌకికః స్వాభావికః। అలౌకికత్వేనాధ్యవసాయఫలభూతాఽలౌకికాతిశయత్వేనాఘ్లలావణ్యమిత్యాదిశబ్దేన "ప్రియ ఇతి గోపవధూభి" రిత్యాదేరుపసంగ్రహః। అవ్యాప్తిలక్షణస్య ఇత్యయమాశయః=ఉపమేయవస్తునః ఉపమానవస్తుతాదాత్మ్యే ఏవాధ్యవసాయరూపోత్థాపనమ్। ఇహ చాన్యాదిశబ్దాఖ్యం లావణ్యాదేః కిమపి ప్రతినిధివస్త్వన్తరం నాస్తి। తదేవమాదిషూదాహరణేషు లక్షణస్యావ్యాప్తిరితి సిద్ధాన్తమాహ-

---

*రఘో రాజ్యప్రాప్తివర్ణనమిదమ్। ద్విరదగామినా హస్తీవ సలీలగమనశీలేన తేన రఘుణా పిత్ర్యం పితృత ఆగతం సింహాసనం మహీక్షితాం రాజ్ఞాం మణ్డలం రాష్ట్రం చ సమమ్ ఏకదా సమాక్రాన్తం గృహీతమ్। రాజానో హి సింహాసనమధ్యాస్య శత్రుమణ్డలమాయత్తీకుర్వన్తీతి సింహాసనారోహణస్య కారణతయా పూర్వభావిత్వం శత్రురాజ్యగ్రహణస్య తు కార్య్యతయా పరభావిత్వం యుక్తమ్। కవేః ప్రౌఢోక్తివశాద్ అత్ర తయోః కార్య్యకారణయోః సమకాలత్వేన అతిశయోక్తిః।

ప్రథమభావితాపి పశ్చాద్భావిత్వేనాధ్యవసితా, అత ఏవాత్రాపి ఇవశబ్దప్రయోగ ఉత్ప్రేక్షా। ఏవమన్యత్ర। (ర, ఆ) *

పదార్థానాం ప్రస్తుతానామన్యేషాం వా యదా భవేత్।

స్తీతి బ్రువన్ సమాధత్తే-తన్న । తత్ర హీతి।
అనన్యదఙ్గలావణ్యమభిన్నమఙ్గలావణ్యమన్యత్వేన భిన్నత్వేనాఽధ్యవసీయత ఇత్యర్థః।
తథా చ భిన్నత్వేనాధ్యవసాయాదారోపవిషయేఽభేదే తద్భిన్నస్య భేదస్యారోపాద్ భేదఘటితో
విషయవిషయిభావోఽత్రాప్యస్తీతి సాధితమ్। ఉత్ప్రేక్షాయాం విషయవిషయిభేదఘటిత
ఆరోపస్తవాపి సమ్మతః। అత్రైవోత్ప్రేక్షాసమ్భవాద్ భేదఘటితారోపః త్వన్మతేఽపీత్యాహ—తథా
హీతి-అతిశయోక్తితో వ్యావృత్తిదర్శనాయ సాధ్యత్వప్రదర్శనమ్ 'ప్రాగేవ హరిణాక్షీణామ్'
ఇత్యత్రాపి భేదఘటితో విషయవిషయిభావోఽస్తీతి దర్శయతి। అత్రాప్యుత్ప్రేక్షాసమ్భవం
దర్శయతి—అత ఏవేతి। భేదఘటితవిషయవిషయిభావసత్త్వాదేవేత్యర్థః।

(వి, ల) తుల్యయోగితాలఙ్కారమాహ—పదార్థానామితి। అన్యేషాం వేతి।

తన్నేతి। కథమన్యత్వేనాధ్యవసాయ ఇత్యత ఆహ—తథా
హీతి।

---

*ఇహ కేచిదిత్యాదినా అలఙ్కారసర్వస్వకారస్య మతమాక్షిపతి। అత్ర వాస్తవం సౌన్దర్యం
కవిసమర్పితేన సౌన్దర్యేణాధ్యవసీయతే న తు కేశపాశాదీనాం కలాపాదిభిరధ్యవసాయః।
అత్ర భిన్నస్య ధర్మద్వయస్య (వాస్తవసౌన్దర్యస్య కవిసమర్పితసౌన్దర్యస్య చ)
అభేదాధ్యవసాయః న తు భిన్నయోర్ధర్మిణోః (కేశపాశస్య కలాపస్య చ) అధ్యవసాయః।
ధర్మిణోరభేదాధ్యవసాయే "అన్యదేవాఙ్గలావణ్య" మిత్యాదౌ అభేదే భేదాధ్యవసాయోదాహరణే
ధర్మిద్వయస్య అభావాల్లక్షణస్యాఽవ్యాప్తిరితి తన్మతం దూషయితుమాహ—

ఏషు పఞ్చసు భేదేషు భేదేఽభేదాదివచనం లోకాతిక్రాన్తగోచరమ్। అత్ర చాతిశయాఖ్యం
యత్ఫలం ప్రయోజకత్వాన్నిమిత్తం తత్రాభేదాధ్యవసాయః। తథా హి "కమలమనమ్భసి"
ఇత్యాదౌ వదనాదీనాం కమలాద్యైర్భేదేఽపి వాస్తవసౌన్దర్యం కవిసమర్పితేన
సౌన్దర్యేణాఽభేదేనాధ్యవసితం భేదేఽభేదవచనస్య నిమిత్తమ్। తత్ర చ సిద్ధోఽధ్యవసాయ
ఇత్యధ్యవసితప్రాధాన్యమ్। నతు వదనాదీనాం కమలాదిభిరధ్యవసాయో యోజనీయః అభేదే
భేద ఇత్యాదిషు ప్రకారేష్వవ్యాప్తేః। తత్ర హి "అణ్ణం లడ఼హత్తణఅం' ఇత్యాదౌ సాతిశయం

లడ్హత్వం నిమిత్తభూతమభేదేనాధ్యవసితమ్। ఏవమన్యత్రాపి జ్ఞేయమ్।' (అలఙ్కారసర్వస్వమ్) । అలఙ్కారసర్వస్వస్య టీకాకారేణ జయరథేనాఽపి దూషితమేతత్। "ఉపలక్ష్యం చైతత్। యావతా హ్యధ్యవసితప్రాధాన్యమస్యా లక్షణమ్। తచ్చ ధర్మిణామస్తు ధర్మాణాం వేతి కో విశేషో యేనాఽవ్యాప్తిః। ప్రత్యుత ధర్మయోరభేదాధ్యవసాయాభ్యుపగమే ఉపమాదీనామప్యతిశయోక్తిప్రసఙ్గః స్యాత్। తత్రాపి ధర్మాణామేవ భేదేఽభేదవివక్షణాత్। ఏవం చ విజాతీయత్వేన భేదే ధర్మయోరప్యవ్యాప్తిః ప్రసజ్యేత ఇత్యలమసఙ్గతగ్రన్థార్థోదరిణేన।' (జయరథః)

ఏకధర్మాభిసమ్బన్ధః స్యాత్తదా తుల్యయోగితా॥౬౬॥ (ల, ఇ)+

అన్యేషామప్రస్తుతానాం ధర్మో గుణక్రియారూపః।

ఉదాహరణమ్—

"అనులేపనాని కుసుమాన్యబలాః

కృతమన్యవః పతిషు దీపదశాః।

సమయేన తేన సుచిరం శయిత-

ప్రతిబోధితస్మరమబోధిషత॥" (ఈ)

అత్ర తమోవర్ణనస్య ప్రస్తుతత్వాత్ ప్రస్తుతానామనులేపనాదీనామేకబోధనక్రియాభిసమ్బన్ధః। (వ)

"త్వదఙ్గమార్దవం ద్రష్టుః కస్య చిత్తే న భాసతే।

మాలతీశశభృల్లేఖాకదలీనాం కఠోరతా॥"

ఇత్యత్ర మాలత్యాదీనామప్రస్తుతానాం కఠోరతారూపైకగుణసమ్బన్ధః। (శ)

వాకారేణ పృథక్ స్వాతన్త్ర్యబోధనాత్ ప్రస్తుతాఽప్రస్తుతయోర్మిశ్రణనిషేధో బోధ్యః। తన్మిశ్రణే తు దీపకాలఙ్కారో వక్ష్యతే।

(వి, వ) అనులేపనానీతి। తమిస్రాయాం తత్కాలీనవస్తూనాం కాముకకామోద్దీపకవర్ణనమిదమ్। సుచిరం శయితం తేన సమయేన తాదృశరాత్రిరూపేణ ప్రతిబోధితం జాగరితం స్మరమ్ అనులేపనాదయో అబోధిషత క్రీడార్థం బోధయామాసురిత్యర్థః। తమోవర్ణనస్యేతి। తమసః కామోద్దీపకత్వాత్ తస్మిన్ ప్రస్తుతే తత్కాలీనానామన్యేషాముద్దీపకానామనులేపనాదీనామపి ప్రస్తుతత్వమితి భావః।

(వి, శ) అప్రకృతానామేకగుణసమ్బన్ధమాహ—త్వదఙ్గమార్దవం ద్రష్టురితి। తద్ద్రష్టుః కస్య జనస్య చిత్తే మాలత్యాదీనాం కఠోరతా న భాసతే। తన్మార్దవాధిక్యేనాత్ర కఠోరతాభాసనాత్। అత్ర త్వదఙ్గోపమానత్వేన మాలత్యాదయోఽప్రకృతాః।

(లో, ఇ) పదార్థానామితి। బహువచనమతన్త్రమ్। తేన పదార్థయోరపీతి జ్ఞేయమ్। ప్రస్తుతానాం ప్రాకరణికానామ్। అప్రస్తుతానామ్ అప్రాకరణికానామ్।

(లో, ఈ) అనులేపనానీతి। సుచిరం శయితం స్మరం ప్రతిబోధితస్మరమ్ అబోధిషతేత్యర్థః।

+తుల్యేన ధర్మేణ యోగో జాతోఽస్యామితి అన్వర్థనామా తుల్యయోగితా। (ఏకావలీ)

"తుల్యయోగితాऽన్వయో యత్ర" ఇత్యాశాధరభట్టాః। తుల్యశ్చాసౌ యోగోऽన్వయశ్చేతి తుల్యయోగః ఏకధర్మాన్వయః। సోऽస్తి యేషాం తే తుల్యయోగినః। తేషాం భావస్తుల్యయోగితా।

ఏవమ్—

"దానం విత్తాదృతం వాచః కీర్త్తిధర్మౌ తథాయుషః।

పరోపకరణం కాయాదసారాత్సారముద్ధరేత్॥"

అత్ర దానాదీనాం కర్మభూతానాం సారతారూపైకగుణసమ్బన్ధ ఏకోద్ధరణక్రియాసమ్బన్ధః। (ష, ఉ)

అప్రస్తుతప్రస్తుతయోర్దీపకన్తు నిగద్యతే।

అథ కారకమేకం స్యాదనేకాసు క్రియాసు చేత్ ॥౬౭॥ (స,ఊ) *

క్రమేణోదాహరణమ్—

"బలావలేపాదధునాపి పూర్వవత్

ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జిగీషుణా।

సతీ చ యోషిత్ప్రకృతిశ్చ నిశ్చలా

పుమాంసమభ్యేతి భవాన్తరేష్వపి॥" (హ)

(వి, ష) ప్రకృతానామేకగుణసమ్బన్ధోఽప్రకృతానామేకక్రియాసమ్బన్ధశ్చానుదాహృత ఏకశ్లోకేన ఉదాహ్రియతే—ఏవం దానం విత్తాదితి। విత్తాదితోఽసారాద్దానాదికం సారముద్ధరేదిత్యన్వయః। అత్ర ప్రకృతానామేకగుణక్రియాసమ్బన్ధం దర్శయతి—అత్ర దానాదీనామితి। ఉపార్జనీయత్వేన దానాదీని ప్రకృతాని। అత్ర ప్రకృతానామపాదానభూతానామేకసారతాగుణసమ్బన్ధోఽప్యత్రైవాస్తి। గ్రన్థగౌరవాపత్త్యా న ప్రదర్శితః।

(వి, స) దీపకాలఙ్కారమాహ—అప్రస్తుతప్రస్తుతయోరిత్యనయోరేకధర్మాభిసమ్బన్ధ ఇత్యనుషఙ్గః। అన్యవిధం దీపకమాహ—అథేతి।

(వి, హ) బలావలేపాదితి। అవలేపోఽహఙ్కారః। పూర్వవద్ధిరణ్యకశిపురూపపూర్వజన్మవత్ జిగీషుణా శిశుపాలేనాపి జగద్ బాధ్యత ఇత్యన్వయః। అర్థాన్తరం న్యస్యతి—సతీ చేతి। భవాన్తరేషు జన్మాన్తరేషు।____

(లో, ఉ) కారకాన్తరేఽపి ఉదాహరతి—దానమితి। అత్ర న కేవలం దానాదీనాముద్ధరణక్రియాసమ్బన్ధో విత్తాదీనామప్యసారతారూపైకగుణసమ్బన్ధః। ఇహ చ తుల్యయోగితాయాం 'హంసశ్చన్ద్ర ఇవాభాతీ'త్యాదివద్ ద్వయోః ప్రకృతత్వేఽప్యుపమానోపమేయభావో వైవక్షికః। ఇహేవాద్యభావాద్ ఔపమ్యస్య గమ్యత్వమ్।

(లో, ఊ) అప్రస్తుతప్రస్తుతయోరేకధర్మాభిసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః। ఇహ చ ద్వయోః ప్రకృతాఽప్రకృతత్వాదివాద్యభావాదౌపమ్యస్య గమ్యత్వం స్ఫుటమేవ।____

*'ప్రాకరణికాప్రాకరణికయోర్మధ్యాదేకత్ర నిర్దిష్టః సమానో ధర్మః ప్రసఙ్గేనాన్యత్రోపకారాద్దీపసాదృశ్యేన దీపకాఖ్యాలఙ్కారోత్థాపకః'। (అలం సం) 'ప్రకృతార్థముపాత్తో ధర్మః ప్రసఙ్గాదప్రకృతమపి దీపయతి ప్రకాశయతి సున్దరీకరోతీతి దీపకమ్। యద్వా దీప ఇవ

అత్ర ప్రస్తుతాయా నిశ్చలాయాః ప్రకృతేరప్రస్తుతాయాశ్చ సత్యా యోషిత ఏకానుగమనక్రియాసమ్బన్ధః।

"దూరం సమాగతవతి త్వయి జీవనాథే

భిన్నా మనోభవశరేణ తపస్వినీ సా।

ఉత్తిష్ఠతి స్వపితి వాసగృహం త్వదీయ-

మాయాతి యాతి హసతి శ్వసితి క్షణేన॥" (క)

ఇదం మమ। అత్రైకస్యా నాయికాయా ఉత్థానాద్యనేకక్రియాసమ్బన్ధః। అత్ర చ గుణక్రియయోరాదిమధ్యావసానసద్భావేన త్రైవిధ్యం న లక్షితమ్। తథావిధవైచిత్ర్యస్య సర్వత్రాపి సహస్రధా సమ్భవాత్। (ఋ)

ప్రతివస్తూపమా సా స్యాద్వాక్యయోర్గమ్యసామ్యయోః।

ఏకోఽపి ధర్మః సామాన్యో యత్ర నిర్దిశ్యతే పృథక్॥౬౮॥ (ఖ, ఋ)x

(వి, క) అనేకక్రియాస్వేకకారకాన్వయమాహ—దూరమితి। ప్రవాసాదాగతే నాయకే తత్పత్నీసఖ్యా తద్విరహావస్థాకథనమిదమ్। సమాగతవతి—ఆగతవతి। తపస్వినీ దు:ఖాన్వితా సా తవ ప్రియా వాసగృహగమనం, త్వత్ప్రాప్తిసమ్భావనయా।

(వి, ఖ) ప్రతివస్తూపమాలఙ్కారమాహ—ప్రతివస్త్వితి। అత్ర గమ్యసామ్యయోరుక్తివశాద్ ఉపమేయోపమానయోరితి లభ్యతే। తేన వాక్యద్వయే యే ఉపమేయోపమానే, తయోరేకోఽపి సామాన్యో ధర్మః పృథక్శబ్దభేదేన యత్రాలఙ్కారే నిర్దిశ్యతే సా ప్రతివస్తూపమేత్యర్థః। గమ్యసామ్యయోరితి బోధ్యసామ్యయోరిత్యర్థః। బోధ్యతా చ క్వచిచ్ఛబ్దద్వయేన శక్తిలక్షణాభ్యాం

(లో, ఋ) తపస్వినీతి—శోచ్యా। ఇహ దీపకప్రకారే క్రియాణాం ప్రస్తుతత్వాదుపమానోపమేయభావో వైవక్షికః। తత్రాదిమధ్యాన్తవాక్యగతత్వేన ధర్మస్య ప్రవృత్తౌ ఆదిమధ్యాన్తదీపకాస్త్రయోఽస్య భేదాః। తత్రాదిదీపకం యథా—

'రేహఇ మిహిరేణ ణహం రసేణ కవ్వం సరేణ జోవ్వణఅం।

అమఏణ ధుణిధవఓ తుమఏ ణరణాహ భుఅణమిణం।'

మధ్యదీపకం యథోదాహృతే బలావలేపాదిత్యాదౌ। ఏవమన్యత్।

(లో, ఋ) వస్తువాక్యార్థః। ఏవం చ ప్రతినిర్దిష్టేన వాక్యార్థేన వాక్యార్థస్య ఉపమాసాదృశ్యం యస్యామిత్యనేన వాక్యార్థస్యోపమాసాదృశ్యం యస్యాభిత్యన్వర్థా ప్రతివస్తూపమా। దీపకమ్।' సంజ్ఞాయాం కన్। దీపసాదృశ్యం చ ప్రకృతాప్రకృతప్రకాశకత్వేన బోధ్యమ్। (రసగఙ్గాధరే)

×'ఉపమాయాం తు పదార్థయోః సామ్యం తచ్చ వాచ్యమ్। అత్ర తు (ప్రతివస్తూపమాయాం) వాక్యార్థయోః; తదపి గమ్యమేవేతి తతో భేదః। ఏవం చ వాక్యార్థయోః సామ్యం గమ్యమేవ నియతమ్'। వివరణకారాః।

యథా-

"ధన్యాసి వైదర్భి గుణైరుదారైర్యయా సమాకృష్యత నైషధోఽపి।

ఇతః స్తుతిః కా ఖలు చన్ద్రికాయా యదబ్ధిమప్యుత్తరలీకరోతి॥"

అత్ర సమాకర్షణముత్తరలీకరణం చ క్రియైకైవ పౌనరుక్త్యనిరాసనాయ భిన్నవాచకతయా నిర్దిష్టా। (గ)

ఇయం మాలయాపి దృశ్యతే। యథా—

"విమల ఏవ రవిర్విశదః శశీ

ప్రకృతిశోభన ఏవ హి దర్పణః।

శివగిరిః శివహాససహోదరః

సహజసున్దర ఏవ హి సజ్జనః॥" (ఘ, ఌ)

అత్ర విమలవిశదాదిరర్థత ఏక ఏవ। వైధర్మ్యేణ యథా—

"చకోర్య ఏవ చతురాశ్చన్ద్రికాపానకర్మణి।

క్వచిచ్చోపమేయగతస్య శబ్దశక్త్యా ధర్మాన్తరే తద్వైధర్మ్యేణ వ్యఞ్జనయా। తచ్చోదాహరణే దర్శయిష్యతి ।

(వి, గ) ధన్యాసీతి। ప్రసిద్ధజితేన్ద్రియత్వేన ధీరో నైషధోఽపీత్యర్థః। అత్ర ప్రతివస్తూపమామాహ—అత్రేతి। అత్ర దమయన్తీ ఉపమేయా చన్ద్రికా ఉపమానం తయోర్ధీరాకర్షణమేకో ధర్మః। ఆకృష్యత ఇతి। శబ్దశక్త్యా ఉత్తరలీకరోతి ఇత్యత్ర ఉత్తరలతాజనకాకర్షణవిశిష్టీక్రియతే ఇత్యర్థః। ఉత్తరలీకరణం చేతి। ఉత్తరలీకరణజనికా చేత్యర్థః। ఏకైవేతి। ఆకర్షణరూపకైవేత్యర్థః। భిన్నవాచకతయేతి భిన్నప్రాతిపదికతయేత్యర్థః।

(వి, ఘ) విమల ఏవేతి। శివగిరిః కైలాసః। శివహాసః శివస్య అట్టహాసః హాసాన్తరాపేక్షయా విలక్షణః। అత్ర సజ్జన ఏవ వాక్యే ఉపమేయః। వాక్యాన్తరేషు ఉపమానాని। నిర్మలత్వమ్ ఏకో ధర్మః శబ్దభేదేన ప్రతిపాదితః।

(వి, జ) వైధర్మ్యేణ యథేతి—ఉపమేయే నిర్దిష్టధర్మవిపరీతాద్ ధర్మ్యన్తరే నిర్దిష్టాద్ధర్మాద్ వ్యఞ్జనయా లభ్యేనోపమాననిష్ఠసాధర్మ్యేణ ఇత్యర్థః। చకోర్య ఏవేతి।____

సామాన్యః సాధారణః। పృథక్ పర్యాయాదినా నిర్దిశ్యతే ప్రతిపాద్యతే పౌనరుక్త్యనిరాసాయ ఇత్యర్థః। ఏకైకోపచారాశ్రయేణ నైకార్థపర్యవసానాత్।

(లో, ఌ) విమల ఏవేత్యాదౌ చతుర్థపాదః ప్రకృతః।____

అత్ర వస్తుశబ్దో వాక్యార్థకః। అత్ర వాక్యార్థస్య వాక్యార్థేనోపమానోపమేయభావః। 'వస్తునో వాక్యార్థస్యోపమానత్వాత్' ఇత్యత్ర కావ్యప్రకాశే 'ఏవం చోపమేయత్వమపి వాక్యార్థస్యేతి ధ్వనితమ్'–ఉద్యోతకారః। వస్తుశబ్దస్య వాక్యార్థాభిధాయిత్వాత్ప్రతివాక్యార్థముపమేతి సార్థకతాభిధానేయమ్।' (ఏకావలీ)

విభావన్తీర్న నిపుణాః సుదృశో రతికర్మణి॥" (జ)

దృష్టాన్తస్తు సంధర్మస్య వస్తునః ప్రతిబిమ్బనమ్॥౬౯॥ (ఏ)*

సధర్మస్యేతి ప్రతివస్తూపమావ్యవచ్ఛేదః। అయమపి సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ద్విధా। (చ) క్రమేణోదాహరణమ్—

“అవిదితగుణాపి సత్కవిభణితిః కర్ణేషు వమతి మధుధారమ్।

అనధిగతపరిమలాపి హి హరతి దృశం మాలతీమాలా॥" (ఛ)

ఆవన్త్యోఽవన్తీదేశీయాః స్త్రీర్వినా, రతికర్మణి నాన్యాః సుదృశో నిపుణా ఇత్యర్థః। అత్ర స్వకర్మచాతుర్యస్య ఉపమేయాసు చకోరీషు నిర్దిష్టస్య విపరీతో ధర్మః అవన్తీయస్త్రీభిన్నస్త్రీషు నిర్దిష్టో రత్యనైపుణ్యరూపః తతో వ్యఞ్జనయా ఉపమానేషు అవన్తీస్త్రీషు స్వకర్మచాతుర్యం సాధర్మ్యం ప్రతీయతే।

(వి, చ) దృష్టాన్తాలఙ్కారమాహ—దృష్టాన్తస్త్వితి। సధర్మస్య సాధారణైకధర్మస్య, ప్రతిబిమ్బనముభయత్ర నిర్దిష్టాభ్యాం పరస్పరసమానాభ్యాం ధర్మాభ్యామేకస్య తస్య వ్యఞ్జనమిత్యర్థః।

సధర్మః ప్రసిద్ధ ఏవం వివక్షిత ఇత్యప్రస్తుతప్రశంసాయాం వ్యక్తిర్భవిష్యతి। ప్రతివస్తూపమాయాం తూపమేయనిర్దిష్టో ధర్మో వాచ్య ఏవ ఉపమాననిర్దిష్టశబ్దస్య లక్షణయా క్వచిచ్ఛత్త్యా వా స బోధ్య ఇతి భేదః। తస్య వ్యఞ్జనయా బోధే తు దృష్టాన్తః। సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యామితి। సాధర్మ్యవ్యఞ్జనార్థం నిర్దిష్టాభ్యాం సాధర్మ్యాభ్యాం సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం చేత్యర్థః।

(వి, ఛ) అవిదితగుణాపీతి। వర్ణమాధుర్యాదేవేతి భావః। అత్ర కర్ణే

(లో, ఏ) సధర్మస్య సాధారణగుణక్రియాసహితస్య వస్తునో వాక్యార్థస్య।

---

*ప్రతిబిమ్బనం విమ్బప్రతిబిమ్బభావః। బిమ్బం శరీరం ప్రతిబిమ్బం తచ్ఛాయా, తయోర్భావః—ఆకారప్రత్యాకారతుల్యత్వమ్। ప్రతివాక్యం విభిన్నస్యాఽపి సాధారణధర్మస్య తుల్యరూపతయా వాక్యార్థయోరుపమాసమ్పాదకత్వే దృష్టాన్తాలఙ్కారః। “ఏకస్యార్థస్య శబ్దద్వయేనాభిధానం వస్తుప్రతివస్తుభావః। ద్వయోరర్థయోర్ద్విరుపాదానం బిమ్బప్రతిబిమ్బభావః"। (ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే) బిమ్బప్రతిబిమ్బభావశ్చ విశేషణయోర్విశేష్యయోశ్చ సాదృశ్యనిర్దేశే భవతి నత్వేకస్య।

“యతోఽస్యాః ప్రకృతార్థస్య విశేషాభిధిత్సయా సాదృశ్యార్థమప్రకృతమర్థాన్తరముపాదీయతే। అత ఏవ చాత్ర (ప్రతివస్తూపమాయాం) ప్రకృతాప్రకృతయోరుపమానోపమేయభావః। దృష్టాన్తే పునరేతాదృశో వృత్తాన్తోఽన్యత్రాపి స్థిత ఇతి ప్రకృతస్యార్థస్యావిస్పష్టా ప్రతీతిర్మాభూదితి ప్రతీతివిశదీకరణార్థమర్థాన్తరముపాదీయతే।” (జయరథః)। దృష్టః అన్తో నిశ్చయో యత్ర స దృష్టాన్తః।

"త్వయి దృష్టే కురఙ్గాక్ష్యాః సంస్రతే మదనవ్యథా।

దృష్టానుదయభాజీన్దౌ గ్లానిః కుముదసంహతేః॥” (జ)

“వసన్తలేఖైకనిబద్ధభావం

పరాసు కాన్తాసు మనః కుతో నః।

ప్రఫుల్లమల్లీమధులమ్పటః కిం

మధువ్రతః కాఙ్క్షతి వల్లిమన్యామ్॥” (ఝ)

ఇదం పద్యం మమ। అత్ర “మనః కుతో న” ఇత్యస్య "కాఙ్క్షతి వల్లిమన్యామ్” ఇత్యస్య చైకరూపతయైవ పర్యవసానాత్ప్రతివస్తూపమైవ। ఇహ తు కర్ణే మధుధారావమనస్య నేత్రహరణస్య చ సామ్యమేవ న త్వైకరూప్యమ్। (ఇ, ఐ)

సమర్థ్యసమర్థకవాక్యయోః సామాన్యవిశేషభావేఽర్థాన్తరన్యాసః, ప్రతి-

---

మధుధారావమననేత్రహరణే ధర్మౌ భిన్నౌ ప్రీతిజనకతయా పరస్పరసమానౌ। ప్రీతిజనకత్వరూప ఏకో ధర్మః తాభ్యాం వ్యఙ్గ్యః।

(వి, జ) సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం వ్యఞ్జనేత్యాహ—త్వయి దృష్టేతి। దృష్టానుదయేతి। దృష్టో యోఽనుదయ ఇన్దౌ తద్భాజి సతీత్యర్థః। ఉదయసత్త్వేఽపి మేఘాత్తదదర్శనాత్। క్లాన్తిప్రతిపాదనార్థం దృష్టేత్యుక్తమ్। అత్ర వ్యథాస్రంసనస్య విపరీతో ధర్మః క్లాన్తిః, ఉపమేయోపమానగతాభ్యాం తాభ్యాం స్వస్వప్రియదర్శనే స్వార్థప్రాప్తిత్వమేకో ధర్మః వ్యజ్యతే। నచ వైధర్మ్యవ్యఙ్గ్యప్రతివస్తూపమాతోఽస్యా కో భేద ఇతి వాచ్యమ్। తత్ర వైధర్మ్యం ధర్మాన్తరనిష్ఠమ్, అత్ర తూపమాననిష్ఠం తథా చ తత్ర వైధర్మ్యేణైవ వ్యఞ్జనా। అత్ర తు ఉభయనిష్ఠాభ్యాం సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం వ్యఞ్జనేతి భేదాత్।

(వి, ఝ) యత్ర తు సమానధర్మప్రతిపాదకశబ్దాభ్యామేకో ధర్మో వ్యఞ్జనాం వినైవ ప్రతిపాద్యతే తత్ర ప్రతిబిమ్బాభావాత్ ప్రతివస్తూపమైవేతి। అత్ర స్వకీయం శ్లోకముదాహరతి—వసన్తలేఖైకేతి—వసన్తలేఖా నాయికావిశేషః। రాజ్ఞశ్చేయముక్తిః।

(వి, ఞ) ఏకరూపతయైవ పర్యవసానాదితి। వాచ్యప్రశ్నరూపైకధర్మవిషయతయా ఏకత్వారోపాదిత్యర్థః। అత్ర హి పరనాయికా ఉపమేయా అన్యా బహ్వ్యశ్చ ఉపమానాని తాసాం మనోవిషయత్వాకాఙ్క్షావిషయత్వయోర్హేతుప్రశ్నైకధర్మవిషయతయా ఏకత్వారోపరూపపర్యవసానమ్। అవిదితగుణాపీత్యత్ర తు నైకత్వపర్యవసానమ్। కిన్తు సమానధర్మాభ్యాముభయసాధారణైకధర్మవ్యఞ్జనమేవేత్యాహ—ఇహ త్వితి।

(వి, ట) అర్థాన్తరన్యాసాద్ ద్వయోః ప్రతివస్తూపమాదృష్టాన్తయోర్భేదమాహ—సమ-

---

(లో, ఐ) ఏకరూపతయైవ పర్యవసానాదితి। 'మనః కుతో న' ఇత్యస్య పర్యవసానే నాన్యాం కాన్తాం కాఙ్క్షామి ఇత్యేతదర్థత్వాద్ ఇహ దృష్టాన్తే తు పునః బిమ్బప్రతిబిమ్బభావః।

వస్తూపమాదృష్టాన్తయోస్తు న తథేతి భేదః। (ట)*

సమ్భవన్ వస్తుసమ్బన్ధోఽసమ్భవన్ వాపి కుత్రచిత్।
యత్ర బిమ్బానుబిమ్బత్వం బోధయేత్సా నిదర్శనా॥౭౦॥ (ఓ, ఠ)

తత్ర సమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధనిదర్శనా యథా—

"కోఽత్ర భూమివలయే జనాన్ముధా తాపయన్ సుచిరమేతి సమ్పదమ్।
వేదయన్నితి దినేన భానుమానాససాద చరమాచలం తతః॥" (డ, ఔ)

అత్ర రవేరీదృశార్థవేదనక్రియాయాం కర్తృత్వాన్వయః సమ్భవత్యేవ। (ఢ)

ఈదృశార్థజ్ఞాపనసమర్థచరమాచలప్రాప్తిరూపధర్మవత్త్వాత్।

స చ రవేరస్తాచలగమనస్య పరతాపినాం విపత్ప్రాప్తేశ్చ బిమ్బప్రతిబిమ్బభావం బోధయతి। అసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధనిదర్శనాత్వేకవాక్యానేకవాక్యగతత్వేన ద్వివిధా।

ర్థేతి। వాక్యయోరిత్యత్ర వాక్యార్థయోరిత్యర్థః। అనయోరపి ఉపమేయం సామర్థ్యముపమానం సమర్థనమిత్యతోఽభేదప్రసక్తిః। న తథేతి। న సామాన్యవిశేషభావ ఇత్యర్థః।

(వి, ఠ) నిదర్శనాలఙ్కారమాహ—సమ్భవన్నితి। వస్తునోః క్వచిత్ క్రియాకారకయోః। క్వచిద్ యత్తద్పదార్థయోః సమ్బన్ధః అసమ్భవన్, క్వచిద్ అసమ్భవన్, వాచకయోర్యత్ర కుత్రచిద్ బిమ్బానుబిమ్బత్వం సాదృశ్యం బోధయేదిత్యర్థః।

(వి, డ) కోఽత్రేతి। అత్ర భూమివలయే ముధా నిరర్థకం జనాంస్తాపయన్ కః సుచిరం సమ్పదమేతి। భానుమానితి। వేదయన్ జ్ఞాపయన్ దినేన చరమాచలం తతో

నభోమధ్యాదాససాదేత్యర్థః। దినేనేత్యత్ర దినస్య పూర్వవర్తిత్వరూపకారణతాయాం తృతీయా।

(వి, ఢ) అత్రేతి। అత్ర కర్తృత్వాన్వయో జనకత్వాన్వయః స్వస్తిగమనేన తాదృశవదస్యానుమితిరూపస్య జనకత్వాత్। జనః సుచిరం న సమ్పదమేతి పరతాపకత్వాదస్తగామిరవివదిత్యనుమితిసమ్భవాత్। సాదృశ్యవ్యఞ్జనరూపం ప్రతిబిమ్బానుబిమ్బబోధకత్వం తస్య దర్శయతి—స చేతి। స చ సమ్బన్ధః ఇత్యర్థః। పరతాపినో రవేరస్తగమనవదన్యేషా-

---

(లో, ఒ) వస్తుసమ్బన్ధో ధర్మధర్మిభావ ఇత్యర్థః। అసమ్భవన్ బాధప్రతిభాసాదిత్యర్థః। బిమ్బానుబిమ్బత్వం, బిమ్బప్రతిబిమ్బభావః। నిదర్శనం ప్రతిబిమ్బీకరణమ్। తదస్యాం భణితావస్తీతి నిదర్శనా।

(లో, ఔ) దినేనేత్యపవర్గే తృతీయా। తృతీయార్థః పరితాపినాం విపత్ప్రాప్తిరూపః।

---

*సరూపయోర్విశేషయోః సమర్థ్యసమర్థకభావో న భవతి। వస్త్వన్తరేణ వస్త్వన్తరసిద్ధ్యనుపపత్తేః। యది చాత్ర సమర్థ్యసమర్థకభావః స్యాద్ అర్థాన్తరన్యాసాదస్య పృథగలఙ్కారతా న స్యాత్। (జయరథః)

తత్రైకవాక్యగా యథా—

“కలయతి కువలయమాలాలలితం కుటిలః కటాక్షవిక్షేపః।

అధరః కిసలయలీలామాననమస్యాః కలానిధివిలాసమ్॥”

అత్రాన్యస్య ధర్మం కథమన్యో వహత్వితి కటాక్షవిక్షేపాదీనాం కువలయమాలాదిగతలలితాదీనాం కలనమసమ్భవత్తల్లలితాదిసదృశం లలితాదికమవగమయత్కటాక్షవిక్షేపాదేః కువలయమాలాదేశ్చ బిమ్బప్రతిబిమ్బభావం బోధయతి। (ఐ, అ)

యథా వా—

"ప్రయాణే తవ రాజేన్ద్ర! ముక్తా వైరిమృగీదృశామ్।

రాజహంసగతిః పద్భ్యామాననేన శశిద్యుతిః॥"

అత్ర పాదాభ్యామసమ్బద్ధరాజహంసగతేస్త్యాగోఽనుపపన్న ఇతి తయోస్తత్సమ్బన్ధః కల్ప్యతే, స చాసమ్భవన్ రాజహంసగతిమివ గతిం బోధయతి। (త) (ఆ)

అనేకవాక్యగా యథా—

"ఇదం కిలావ్యాజమనోహరం వపు-

స్తపఃక్షమం సాధయితుం య ఇచ్ఛతి ।

మపి పరతాపినాం విపత్ప్రాప్తిరిత్యేవం హి తత్।

(వి, ఐ) కలయతీతి। అస్యాః కుటిలః కటాక్షవిక్షేపః కువలయమాలాయా లలితం విన్యాసం కలయతి దధాతి। ఏవముత్తరత్రాపి కలయతీత్యస్యాన్వయః—అత్రేతి। కటాక్షవిక్షేపాదీనాం కర్తౄణాం లలితాదీనాం కర్మణాం ధర్మతయా ధర్మిణోరప్యత్ర ప్రతిబిమ్బానుబిమ్బం దర్శయతి; తద్వల్లలితాదికమవగమయత్కటాక్షవిక్షేపాదేశ్చేతి। అత్రైకవాక్యగతయోరుపమేయోపమానయోః ప్రతిబిమ్బానుబిమ్బనమ్। ఏవముత్తరత్రాపి।

(వి, త) ప్రయాణే తవేతి। తవ ప్రయాణే యాత్రాయాం సత్యాం వైరిమృగీదృశాం పద్భ్యాం రాజహంసగతిర్ముక్తా ద్రుతపలాయమానత్వాత్। ఆననేన చ శశిద్యుతిర్ముక్తా మ్లానత్వాత్। అసమ్బద్ధేతి। సమ్బద్ధస్యైవ త్యాగసమ్భవాత్। సమ్బన్ధః కల్ప్యత ఇతి। ప్రతియోగ్యారోపపూర్వకత్వాదభావగ్రహస్య। ప్రతిబిమ్బనం దర్శయతి—స చేతి।

(వి, థ) ఇదం కిలేతి—ఆశ్రమే తపస్యోచితవేశాం శకున్తలాం దృష్ట్వా దుష్యన్తస్యోక్తిరియమ్। అవ్యాజేన యాథార్థ్యేన। మనోహరమిదం వపుర్యో మునిస్తపఃక్షమం సాధ-

---

(లో,అ)అవగమయత్-ప్రత్యాయయత్। లలితవ్యక్తేః సజాతీయత్వేనాత్యన్తాసఙ్గతివిరహేణాఽదూరవిప్రకర్షాదిభావః। ఏవం లీలాదావపి జ్ఞేయమ్।

(లో, ఆ) కల్ప్యత ఇత్యతః పూర్వం ప్రథమమితి శేషః। ఉపలక్షణం చైతత్। ఏవమాననేన శశిద్యుతిరిత్యత్రాపి జ్ఞేయమ్।

ధ్రువం స నీలోత్పలపత్రధారయా

శమీలతాం ఛేత్తుమృషిర్వ్యవస్యతి॥" (థ)

అత్ర యత్తచ్ఛబ్దనిర్దిష్టవాక్యార్థయోరభేదేనాన్వయోఽనుపపద్యమానస్తాదృశవపుషస్తపఃక్షమత్వసాధనేచ్ఛా నీలోత్పలపత్రధారయా శమీలతాచ్ఛేదనేచ్ఛేవేతి బిమ్బప్రతిబిమ్బభావే పర్యవస్యతి। (ద, ఇ)

యథా వా—

"జన్మేదం బన్ధ్యతాం నీతం భవభోగోపలిప్సయా।

కాచమూల్యేన విక్రీతో హన్త చిన్తామణిర్మయా॥"

యితుమ్ ఇచ్ఛతి ధ్రువం నిశ్చితం స మునిర్నీలోత్పలపత్రధారయా కోమలయా కఠినాం శమీలతాం ఛేత్తుం వ్యవస్యతీత్యర్థః।

(వి, ద) అత్ర యత్తచ్ఛబ్దేతి। వాక్యార్థయోరిత్యత్ర వాక్యద్వయార్థయోరిత్యర్థః। వాక్యార్థౌ తు తపఃక్షమత్వసాధనేచ్ఛుః శమీలతాచ్ఛేదనేచ్ఛుశ్చ।
వ్యవసాయస్యాఽపీచ్ఛార్థకత్వాత్తయోరభేదాన్వయోఽనుపపద్యమాన ఇత్యర్థః।
యత్తదోరేకధర్మిబోధకత్వేనాఽభేదాన్వయ ఏవ వ్యుత్పత్తిసిద్ధః। స
చేచ్ఛాద్వయయోరభేదాభావాదనుపపద్యమాన ఇత్యర్థః।

(వి, ధ) జన్మేదమితి। వ్యర్థతానయనం చిన్తామణివిక్రయశ్చేతి జన్మాపి చిన్తామణిరివేతి బోధ్యమ్।

(లో, ఇ) ఇదం వపుః తపఃక్షమం సాధయితుమిచ్ఛతి యోఽనేన శకున్తలాయా వపుషా తపో నిర్వాహయితుమిచ్ఛతీతి భావః। న కేవలం యత్తదోర్ద్వయోః శాబ్దత్వే వాక్యనిదర్శనా। ఏకస్యార్థత్వేఽపి యథా—

“శుద్ధాన్తదుర్లభమిదం వపురాశ్రమవాసినో యది జనస్య।

దూరీకృతాః ఖలు గుణైరుద్యానలతా వనలతాభిః॥”

ఏవమ్—“మృతానామపి జన్తూనాం శ్రాద్ధం చేత్తృప్తికారణమ్।

నిర్వాణస్య ప్రదీపస్య స్నేహః సంవర్ద్ధయేచ్ఛిఖామ్ ॥”

"యచ్చకార వివరం శిలాఘనే

తాడకోరసి స రామసాయకః।

అప్రవిష్టవిషయస్య రక్షసాం

ద్వారతామగమదన్తకస్య తత్॥"

ఇత్యత్ర తు నిదర్శనా అలఙ్కార్యా। నహీహ "ద్వారతా"మివేతి సామర్థ్యాప్తిరస్తి। ఉపమేయాదిసమ్భవాదిహ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షేతి రాఘవానన్దమహాపాత్రాః—

"మునేస్తత్ర మనాభేదే దుర్లభే సురకాఙ్క్షితే

అత్ర భవభోగలోభేన జన్మనో వ్యర్థతానయనం కాచమూల్యేన చిన్తామణివిక్రయ ఇవేతి పర్యవసానమ్। ఏవమ్—(ధ)

"క్వ సూర్యప్రభవో వంశః క్వ చాల్పవిషయా మతిః।

తితీర్షుర్దుస్తరం మోహాదుడుపేనాస్మి సాగరమ్॥"

అత్ర మన్మత్యా సూర్య్యవంశవర్ణనముడుపేన సాగరతరణమివేతి పర్యవసానమ్। (న) (ఈ)

ఇయం క్వచిదుపమేయవృత్తస్యోపమానేఽసమ్భవేఽపి భవతి। యథా—

"యోఽనుభూతః కురఙ్గాక్ష్యాస్తస్యా మధురిమాధరే।

సమాస్వాది స మృద్వీకారసే రసవిశారదైః॥" (ప)

అత్ర ప్రకృతస్యాధరస్య మధురిమధర్మస్య ద్రాక్షారసేఽసమ్భవాత్పూర్వవత్సామ్యే పర్యవసానమ్। (ఉ)

(వి, న) క్వ సూర్యేతి। రఘువంశం వర్ణయితుమిచ్ఛోః కాలిదాసస్య ఉక్తిరియమ్। మతిరిత్యత్ర మమేతి శేషః। అత్ర పూర్వార్ద్ధే వక్ష్యమాణో విషమాలఙ్కారః। పరార్ద్ధం తు ప్రకృతోదాహరణమ్। తద్ గ్రాహయతి—అత్ర మన్మత్యేతి। నచ తితీర్షుపురుషరూపకమేవ కథం నాఽత్రేతి వాచ్యమ్; తాదృశపురుషాప్రసిద్ధేః; కస్యచిదున్మత్తస్య తాదృశస్య సత్త్వేఽపి తస్య బుద్ధ్యనారోహాత్; కిన్తు వక్తర్యేవ తితీర్షాయాః స్ఫుటమవభాసః। తస్య బోధేన రఘువంశవర్ణనతితీర్షయోః సాదృశ్యమవగమ్యతే।

(వి, ప) ఇయం చేతి। ఇయం నిదర్శనా ఉపమేయవృత్తిస్యోపమేయధర్మస్య "కలయతి కువలయ' ఇత్యాదౌ తూపమానధర్మస్యైవోపమేయాఽసమ్భవాద్ధర్శితా। అసమ్భవేఽపీతి। ఉపమానగతత్వేనోక్తస్యాఽసమ్భవేఽపి తత్సాదృశ్యబోధనాదిత్యర్థః। యోఽనుభూత ఇతి। మధురిమా। మృద్వీకా ద్రాక్షా, తస్యా రసే ద్రవే।

కటాక్షా ఏవమేణాక్ష్యాః ప్రయయుః స్మరబాణతామ్।"

ఇత్యాదిషు తు పరిణామాదయ ఏవ।

(లో ఈ) సాగరతరణభివేత్యనన్తరం బిమ్బప్రతిబిమ్బభావ ఇతి శేషః।

(లో, ఉ) పూర్వవత్ పూర్వోదాహరణవత్। ఏవం "సోఽపి త్వదాననరుచం విజహాతి చన్ద్రః" ఇత్యత్ర "ప్రయాణే తవ రాజేన్ద్ర" ఇత్యుదాహరణవన్నిదర్శనైవ, నిదర్శనాలఙ్కారలక్షణస్య తథావిధపర్యవసితబిమ్బప్రతిబిమ్బభావస్య సమ్భవాత్। అన్యథా యోఽనుభూత ఇత్యాదౌ సమనన్తరోక్తోదాహరణేఽపి నిదర్శనాభావప్రసఙ్గాచ్చ।

ఏవం “సమ్భవన్ వస్తుసమ్బన్ధ ఉపమాపరికల్పకః నిదర్శనే"తి లక్షణే చోపమాశబ్దః సాదృశ్యమాత్రార్థో న తూపమాలఙ్కారార్థః। అత ఏవాలఙ్కారసర్వస్వకృతాఽపి ప్రతిబిమ్బకారణం నిదర్శనేత్యుక్తమ్।

మాలారూపాపి యథా మమ—

"క్షిపసి శుకం వృషదంశకవదనే మృగమర్పయసి మృగాదనరదనే।

వితరసి తురగం మహిషవిషాణే నిదధచ్చేతో భోగవితానే॥" (ఫ)

ఇహ బిమ్బప్రతిబిమ్బతాక్షేపం వినా వాక్యార్థాపర్యవసానమ్। దృష్టాన్తే తు పర్యవసితేన వాక్యార్థేన సామర్థ్యాద్ బిమ్బప్రతిబిమ్బతాప్రత్యాయనమ్। నాపీయమర్థాపత్తిః, తత్ర హారోఽయం హరిణాక్షీణామిత్యాదౌ సాదృశ్యపర్యవసానాభావాత్। (బ) (ఊ)*

ఆధిక్యముపమేయస్యోపమానాన్న్యూనతాథ వా।

వ్యతిరేక ఏక ఉక్తే హేతౌ నోక్తే పునస్త్రిధా॥ (భ)+

(వి, ఫ) క్షిపసీతి। భోగాసక్తపురుషం ప్రతి శాన్తపురుషస్యోక్తిరియమ్। హే పురుష! త్వం భోగవితానే భోగసమూహే చేతో విదధద్ వృషదంశకస్య మార్జారస్య ముఖే శుకం క్షిపసి। యథా మార్జారః శుకం హినస్తి తథా భోగవితానోఽపి నరకపాతేన హింసిష్యతి। అతః శుకస్య తత్ర క్షేప ఇవ భోగే చేతోవిధానమిత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి। మృగాదనో వ్యాఘ్రః।

(వి, బ) దృష్టాన్తనిదర్శనయోర్భేదం దర్శయతి—ఇహ బిమ్బేతి। వాక్యార్థాపర్యవసానం బాధాదితి భావః। పర్యవసితేనేతి। తత్ర బాధాభావాదిత్యర్థః। సామర్థ్యాదితి। ప్రయుక్తానుపయుక్తకథనాపత్తిపరిహార ఏవ సామర్థ్యమ్। "హారోఽయం హరిణాక్షీణా'మితి—

"హారోఽయం హరిణాక్షీణాం లుఠతి స్తనమణ్డలే।

ముక్తానామప్యవస్థేయం క్వ వయం స్మరకింకరాః।"

ఇతి శ్లోకేఽస్మాకం స్తనమణ్డలే సుతరాం లుఠనముచితమిత్యేవ హి పర్యవసానమ్। న తు సాదృశ్యస్యేత్యర్థః। ఏకకథనాద్ దణ్డాపూపన్యాయాద్ అన్యపర్యవసానస్యైవార్థాపత్తిత్వాత్।

(వి, భ) వ్యతిరేకాలఙ్కారమాహ—ఆధిక్యమితి। ఉపమేయస్యోపమానాదాధిక్యం న్యూనతాఽథవా వర్ణ్యతే స వ్యతిరేకాలఙ్కార ఇత్యర్థః। తస్య విభక్తవిభాగేనాఽష్టచత్వారిం-

---

(లో, ఊ) మృగాదనస్తరక్షుః। వాక్యార్థస్యాపర్యవసానమన్వయానుపపత్తేః, పర్యవసితేనాన్వయానుపపత్త్యభావాదుపమేయవాక్యేనోపమానవాక్యేన చ ప్రత్యేకం స్వస్వబోధనవిశ్రాన్తేన। అపర్యవసానస్య సాదృశ్యేఽభావః। కిన్తు నియతసమానన్యాయేనార్థాన్తరస్యాపతనమాత్రేణ।

---

*పరస్పరనిరపేక్షయోర్వాక్యార్థయోర్దృష్టాన్తాలఙ్కారః, సాపేక్షయోర్వాక్యార్థయోస్తు నిదర్శనా। ఇత్యపరో భేదః। యథా—నిరపేక్షయోర్వాక్యార్థయోర్బిమ్బప్రతిబిమ్బభావో దృష్టాన్తః। యత్ర చ ప్రకృతే వాక్యార్థాన్తరమారోప్యతే సామానాధికరణ్యేన తత్ర సమ్బన్ధానుపపత్తిమూలా నిదర్శనైవ యుక్తా న దృష్టాన్తః।' (అలం స.)

+ విశేషేణ అతిరేక ఏకస్యాధిక్యం వ్యతిరేకః ।

చతుర్విధోఽపి సామ్యస్య బోధనాచ్ఛబ్దతోఽర్థతః। (ఋ)

ఆక్షేపాచ్చ ద్వాదశధా శ్లేషేఽపీతి త్రిరష్టధా।

ప్రత్యేకం స్యాన్మిలిత్వాష్టచత్వారింశద్విధః పునః॥౭౧॥

ఉపమేయస్యోపమానాదాధిక్యే హేతురూపమేయగతముత్కర్షకారణముపమానగతం నికర్షకారణం చ। తయోర్ద్వయోరత్యుక్తావేకః ప్రత్యేకం సముదాయేన వానుక్త్యా త్రివిధ ఇతి చతుర్విధేఽప్యస్మిన్నుపమానోపమేయస్య నివేదనం శబ్దేనార్థేనాక్షేపేణ చేతి ద్వాదశప్రకారోఽపి శ్లేషేఽపీత్యపిశబ్దాదశ్లేషేఽపి చతుర్వింశతిప్రకారః। ఉపమానాన్న్యూనతాయామప్యనయైవ భఙ్గ్యా చతుర్వింశతిప్రకారతేతి మిలిత్వాష్టచత్వారింశత్ప్రకారో వ్యతిరేకః। (మ)

ఉదాహరణమ్—"అకలఙ్కం ముఖం తస్యా న కలఙ్కీ విధుర్యథా।" (య)

అత్రోపమేయగతమకలఙ్కత్వముపమానగతం చ కలఙ్కిత్వం హేతుద్వయమప్యుక్తమ్। యథా—శబ్దప్రతిపాదనాచ్చ శాబ్దమౌపమ్యమ్। అత్రైవ న కలఙ్కి విధూపమమితి పాఠే ఆర్థమ్। "జయతీన్దుం కలఙ్కిన"మితి పాఠే త్వివాదితుల్యాదిపదవిరహాదాక్షిప్తమ్। అత్రైవాకలఙ్కపదత్యాగే ఉపమేయపదగతోత్కర్షకారణానుక్తిః। కలఙ్కిపదత్యాగే చోపమానగతనికర్షకారణానుక్తిః। ద్వయోరనుక్తౌ ద్వయోరనుక్తిః। (ర, ఋ)

శద్విధత్వమ్। స చేతి। క్వచిత్తు ఏక ఉక్తేఽనుక్తే హేతౌ పునః త్రిధేతి కారికా। ఏక ఇత్యాదేరుత్థాపికావృత్తిః। హేతావిత్యుత్కర్షానుపకర్షతయా హేతుద్వయే ఇత్యర్థః।

(వి, మ) కారికార్థం స్వయమేవ విశదయతి—ఉపమేయస్యేతి। ప్రత్యేకమితి। ఉత్కర్షహేతోర్నికర్షహేతోర్వాఽనుక్తౌ ద్వౌ। సముదాయానుక్తౌ చైక ఇత్యనుక్తిత్రయమిత్యాహ—

త్రివిధ ఇతి। హేతుద్వయోక్తిసాహిత్యాదాహ—చతుర్విధేఽప్యస్మిన్నితి। నివేదనం జ్ఞాపనమ్। శబ్దేనేతి। ఉపమాయాః శ్రౌతీత్వే ఇత్యర్థః। అర్థేనేతి। ఉపమాయా ఆర్థీత్వే ఇత్యర్థః। ఆక్షేపేణేతి। ఉపమాప్రతిపాదకానామ్ ఇవాదీనాం తుల్యాదిపదానాం చాభావే కల్పనేనేత్యర్థః। ఇతి ద్వాదశవిధోపీతి। హేతుద్వయోక్త్యనుక్తిత్రయవశాచ్చతుర్విధస్య ఉపమాయాః శబ్దార్థాక్షేపవశాత్త్రిగుణత్వేన ద్వాదశవిధ ఇత్యర్థః। తదా ద్వాదశకస్య శ్లేషాశ్లేషయోః సమ్భవం కారికోక్తాదపిశబ్దాద్ దర్శయతి—శ్లేషేఽపీతి। భఙ్గ్యా ప్రకారేణ।

(వి, య) అకలఙ్కమితి। కలఙ్కీ విధుర్యథా తస్యా ముఖం తథా న, కిన్తు తతోధికమ్। యతోఽకలఙ్కమిత్యర్థః।

(వి, ర) తత్రైవానేకప్రకారసమ్భవం దర్శయతి—అత్రైవేతి। ద్వయోరనుక్తిరితి। 'తస్యా ముఖం న విధుర్యథే'త్యేవం కరణమ్ ఇత్యర్థః।

(లో, ఋ) హేతావితి। జాత్యపేక్షయైకవచనమ్। యదుక్తం వృత్తౌ హేతురుపమేయగతమిత్యాది। శబ్దత ఇతి। యదుక్తమత్రైవ—శ్రౌతీ యథైవవాశబ్దా ఇతి। అర్థత ఇతి। యదుక్తమత్రైవ—ఆర్థీ తుల్యసమానాద్యా ఇత్యుక్తన్యాయాత్।

శ్లేషే యథా —"అతిగాఢగుణాయాశ్చ నాబ్జవద్భఙ్గురా గుణాః। (ౡ)

అత్రేవార్థే వతిరితి శాబ్దమౌపమ్యముత్కర్షనికర్షకారణయోర్ద్వయోరప్యుక్తిః। గుణశబ్దః శ్లిష్టః। (ల)

అన్యే భేదాః పూర్వవదూహ్యాః। (వ)

ఏతాని చోపమేయస్యోపమానాదాధిక్యే ఉదాహరణాని। న్యూనత్వే దిఙ్మాత్రం యథా—

"క్షీణః క్షీణోఽపి శశీ భూయో భూయోఽభివర్ద్ధతే నిత్యమ్।

విరమ ప్రసీద సున్దరి యౌవనమనివర్తి యాతం తు॥"

అత్రోపమేయభూతయౌవనాస్థైర్యస్యాధిక్యమ్। తేనాత్ర "ఉపమానాదుపమేయస్యాధిక్యే

(వి, ల) శ్లేషేఽప్యేవం రీత్యా ద్వాదశవిధానాహ—అతిగాఢేతి। అత్రేవార్థ ఇతి। అబ్జస్యేవేతి షష్ఠ్యన్తోపాత్తత్వాత్। ఉత్కర్షేతి। గుణగతగాఢత్వాభఙ్గత్వే ఉత్కర్షనికర్షహేతూ।

(వి, వ) అన్యే భేదా ఇతి। తత్ర హేతుద్వయస్య ప్రత్యేకం సముదాయానుపాదానే శాబ్దౌపమ్యే యథా—'చన్ద్రముఖ్యాః కురఙ్గాక్ష్యాః నాబ్జవద్ భఙ్గురా గుణా' ఇత్యుత్కర్షనిమిత్తానుపాదానే, 'అతిగాఢగుణాయాశ్చ తస్యా నామ్బుజవద్గుణా'ఇతి నికర్షహేత్వనుపాదానే, 'ఇన్దీవరపలాశాక్ష్యాస్తస్యా నామ్బుజవద్గుణా' ఇత్యుభయోనుపాదానే। ఆక్షిప్తౌపమ్యే యథా—'అతిగాఢగుణా బాలా నాబ్జతుల్యస్థలద్గుణా' ఇత్యుభయోపాదానే, 'అతిగాఢగుణా బాలా నాబ్జతుల్యగుణా కిల' ఇతి నికర్షానిమిత్తానుపాదానే, 'అసౌ చన్ద్రముఖీ బాలా నాబ్జతుల్యగుణా కిల' ఇతి ఉభయానుపాదానే। ఆర్థౌపమ్యే యథా—'అతిగాఢగుణా బాలా నాబ్జతుల్యస్థలద్గుణా' ఇత్యుభయోరుపాదానే, 'అతిగాఢగుణా బాలా నాబ్జతుల్యగుణా కిల' ఇతి నికర్షనిమిత్తానుపాదానే, 'అసౌ చన్ద్రముఖీ బాలా నాబ్జతుల్యస్థలద్గుణా' ఇత్యుత్కర్షహేత్వనుపాదానే, 'అసౌ చన్ద్రముఖీ బాలా నాబ్జతుల్యగుణా కిల'ఇతి ఉభయానుపాదానే। ఆక్షిప్తౌపమ్యే యథా—'అతిగాఢాగుణాస్తస్యాః పద్మస్య భఙ్గురా గుణా'ఇత్యుభయోపాదానే, 'పఙ్కజం గుణవత్సత్యం గుణాస్తస్యాస్తు భఙ్గురా' ఇతి నికర్షహేత్వనుపాదానే, 'పఙ్కజం గుణవజ్జిగ్యే గుణవత్యాం తయా ధ్రువమ్' ఇతి ఉభయానుపాదానే।

(వి, శ) న్యూనత్వ ఇతి। ఉపమేయస్యేతి శేషః। క్షీణః క్షీణ ఇతి। మానినీం ప్రతి కాముకస్యోక్తిరేయమ్। విరమేతి మానాదితి శేషః। యౌవనం త్విత్యన్వయః। యాతం గతమ్।

అస్థైర్యస్యాధిక్యమితి। తథా చాస్థైర్యస్యాపకర్షకహేతుత్వేన ఉపమేయస్య న్యూనత్వం చన్ద్రస్యైవాధిక్యమితి మయా వ్యాఖ్యాయతే, తేనాత్ర యత్కిఞ్చిదాహుః తన్న విచారసహమ్

(లో, ఋ) ద్వయోరకలఙ్కకలఙ్కిపదయోర్ద్వయోర్వ్యోః।

(లో, లృ) గుణః సౌన్దర్యాదిః, సూత్రం చ।

విపర్యయే వా వ్యతిరేకే ఇతి" కేషాఞ్చిల్లక్షణే "విపర్యయే వేతి పదమనర్థక"మితి యత్కేచిదాహుః, తన్న విచారసహమ్। తథా హ్యత్రాధికన్యూనత్వే సత్త్వాసత్త్వ ఏవ వివక్షితే। (ఏ)

అత్ర చ చన్ద్రాపేక్షయా యౌవనస్యాఽసత్త్వం స్ఫుటమేవ। అస్తు వాత్రోదాహరణే యథా కథఞ్చిద్గతిః। (శ)

“హనూమదాద్యైర్యశసా మయా పునర్ద్విషాం హసైర్దూతపథః సితీకృతః” । ఇత్యాదిషు కా గతిరితి సుష్ఠూక్తం “న్యూనతాథ వేతి"। (ష) (ఐ)

సహార్థస్య బలాదేకం యత్ర స్యాద్ వాచకం ద్వయోః।

సా సహోక్తిర్మూలభూతాతిశయోక్తిర్యదా భవేత్॥౭౨॥ (స, ఓ)*

ఇత్యాహ—తేనాత్రేతి। కేచిత్కావ్యప్రకాశకారాః। కిమాహురిత్యత్రాహ—ఉపమానాదితి। వ్యతిరేక ఇత్యన్తేయం ప్రాచీనా కారికా। తల్లక్షణే 'విపర్యయే వేతి' పదమనర్థకమిత్యాహురిత్యర్థః।

సత్త్వాసత్త్వే తత్రతత్త్యాతత్రతత్త్వే, యౌవనస్యాతత్రతత్త్వమాహ—అత్ర చన్ద్రాపేక్షయేతి। నమూద్దేశ్యార్థస్యాధిక్యమేవ వివక్షితం ప్రకృతే చ మానిన్యాం యౌవనాస్థైర్యం ప్రదర్శయితుముద్దేశ్యం తదాధిక్యం చోపమేయాధిక్యమేవేత్యత ఆహ—అస్తు వేతి।

(వి, ష) హనూమదాద్యైరితి। నలస్య దేవదూతభూతస్య దౌత్యఫలాసిద్ధయా విషాదోక్తిరియమ్। కా గతిరితి। దూతపథస్య యశసా సీతికర్తౄణాం హనుమదాదీనాముపమానానామేవాధిక్యాదితి భావః। ఇదముపలక్షణమ్।

“చలాపాఙ్గాం దృష్టిం స్పృశసి బహుశో వేపథుమతీం

రహస్యాఖ్యాయీవ స్వనసి మృదు కర్ణాన్తికచరః।

కరం వ్యాధున్వత్యాః పిబసి రతిసర్వస్వమధరం

వయం తత్త్వాన్వేషాన్మధుకర హతాస్త్వం ఖలు కృతీ॥" ఇత్యభిజ్ఞానే

"పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధానమధిరోహతి।

స్వస్థాదేవాపమానేఽపి దేహినస్తద్వరం రజః॥"

ఇతి మాఘే చోపమానభూతతయా మధుకరరజసోః కృతిపదవరపదాభ్యామేవాధిక్యస్యోక్తత్వాత్ కావ్యప్రకాశస్య మతమత్రానుపాదేయమేవ।

(వి, స) సహోక్త్యలఙ్కారమాహ—సహార్థస్యేతి। వాచకం ద్వయోరితి। ఉభయత్ర స్వార్థాన్వయబోధకమిత్యర్థః। భిన్నవిభక్తికమపి పదం సహార్థస్య బలాత్సమానవిభక్తికభిన్నవిభక్తికపదార్థయోరభేదేన స్వార్థాన్వయబోధకమిత్యర్థః।

(లో, ఏ) సత్త్వాసత్త్వే, శోభనాశోభనత్వే।

(లో, ఐ) హనూమదాద్యైరిత్యాది దమయన్తీం ప్రతి దేవదూతస్య నలస్య వచనమ్। ద్విషాం హస్తైర్దూతత్వం పరిత్యజ్య స్వయం నాయకత్వప్రతిగ్రహాదితి భావః।

---

*సహభావస్య (సాహిత్యస్య) ఉక్తిః సహోక్తిః", (హేమచన్ద్రః) యత్ర "సహయుక్తేఽ-

---

అతిశయోక్తిరప్యత్రాభేదాధ్యవసాయమూలా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపా చ। అభేదాధ్యవసాయమూలాఽపి శ్లేషభిత్తికా అన్యథా చ। క్రమేణోదాహరణమ్। (హ)

"సహాధరదలేనాస్యా యౌవనే రాగభాక్ ప్రియః।"

అత్ర రాగపదే శ్లేషః। (క, ఔ)

"సహ కుముదకదమ్బైః కామముల్లాసయన్తః

సహ ఘనతిమిరౌఘైర్ధైర్యముత్సారయన్తః।

(వి, హ) అభేదాధ్యవసాయమూలేతి। నచ భేదాధ్యవసాయస్యైవ అతిశయోక్తిత్వేన సా కథం తన్మూలేతి వాచ్యమ్, శబ్దస్యైవాధ్యవసాయస్యాతిశయోక్తిత్వేన తస్యా వక్తృతదధ్యవసాయమూలత్వాత్। భిత్తిరాశ్రయః శ్లేషాశ్రితేత్యర్థః।

(వి, క) సహాధరేతి। అత్ర తృతీయాన్తపదార్థేఽధరదలే ప్రథమాన్తపదార్థే ప్రియే చ రాగవానితిపదమ్ అభేదేన స్వార్థబోధకమ్; అధరదలమపి రాగవదితి ప్రతీతేః। రాగపదార్థయోరభేదాధ్యాసరూపాతిశయోక్తిశ్చ మూలమ్।

(వి, ఖ) శ్లేషం వినా త్వాహ—సహ కుమదేతి। అమృతాంశోరంశవః ప్రతిదిశం

(లో, ఓ) సహార్థస్య సహపర్యాయశబ్దస్య। ఏకం క్రియా, గుణో వా। మూలభూతా, బీజభూతా।

(లో, ఔ) అన్యథాఽశ్లేషభిత్తికా। రాగో లౌహిత్యమ్, అనురాగశ్చ। శ్లేషో ద్వ్యర్థతా। ఉపమానోపమేయభావోఽత్ర వైవక్షికః। ద్వయోః ప్రకృతత్వాత్। ప్రకృతత్వం చ ద్వయోః ప్రజ్ఞావిశేషత్వాత్। అత్ర తృతీయాన్తనిర్దిష్టస్య గుణభావేనోపమానవివక్షా। కిఞ్చాత్రోదాహరణే అభేదాధ్యవసాయోఽపి కార్యకారణైకకాలీనతాసంపృక్తః అధరదలస్య రాగభజనానన్తరమేవ ప్రియస్య రాగదర్శనాత్; తేనాత్రాతిశయోక్తిద్వయమప్యవస్థితం, సమ్బన్ధిభేదాద్ ఆశ్రయభేదాద్। యదుక్తం రాఘవానన్దైః-“ఏకోఽపి ధర్మ ఆరోపమాశ్రిత్య సహార్థబలాదన్యధర్మణ్యపి సమ్బద్ధశ్చేత్తదా సహోక్తిరితి, తదసఙ్గతమ్। అస్యాతిశయోక్తిమూలత్వస్య తైరపి స్వయముపగమాత్। అధ్యవసాయమూలాయామతిశయోక్తౌ పృథగ్బీజస్యారోపస్యాసమ్భవః। తదాహుశ్చణ్డీదాసప్రభృతయః—అనిగీర్ణస్య విషయస్యాన్యతాదాత్మ్యప్రతీతిరారోపః। నిగీర్ణస్య త్వధ్యవసాయ ఇతి। అలఙ్కారసర్వస్వకృతాఽఽరోపే రూపకాదిరధ్యవసాయే చోత్ప్రేక్షాదిరేవేతి వివేకః కృతః।

ప్రధానే” ఇతి సూత్రేణ విహితా తృతీయా తత్రైవాయమలఙ్కారః। తృతీయాన్తస్య విశేషణతయా గుణత్వం ప్రథమాన్తస్య విశేష్యతయా ప్రధానత్వమ్। ఏవం చ ప్రథమాన్తే శాబ్దోఽన్వయః తృతీయాన్తే తు సహార్థసామర్థ్యాదార్థః। (ఉద్యోతః)। “ఉపమానోపమయేత్వం చాత్ర వైవక్షికమ్। ద్వయోరపి ప్రాకరణికత్వాదప్రాకరణికత్వాద్ వా తత్ర తృతీయాన్తస్య నియమేన గుణత్వాదుపమానత్వమ్। అర్థాచ్చ పరిశిష్టస్య ప్రధానత్వాదుపమేయత్వమ్” (అలంసం)।

సహ సరసిజషణ్డైః స్వాన్తమామీలయన్తః
  ప్రతిదిశమమృతాంశోరంశవః సఞ్చరన్తి॥"

  ఇదం మమ। అత్రోల్లాసాదీనాం సమ్బన్ధిభేదాదేవ భేదో న తు శ్లిష్టతయా। (ఖ)

"సమమేవ నరాధిపేన సా గురుసమ్మోహవిలుప్తచేతనా।
అగమత్తనుతైలబిన్దునా సహ దీపార్చిరివ క్షితేస్తలమ్॥" (గ)

  ఇయం చ మాలయాపి సమ్భవతి। తథోదాహృతే—

  "సహ కుముదకదమ్బైరి"త్యాదౌ। "లక్ష్మణేన సమం రామః కాననం గహనే యయౌ" ఇత్యాదౌ చాతిశయోక్తిమూలత్వాభావాన్నాయమలఙ్కారః।

వినోక్తిర్యద్వినాన్యేన నాసాధ్వన్యదసాధు వా॥౭౩॥ ¶

  నాసాధు అశోభనం న భవతి। ఏవం చ యద్యపి శోభనత్వ ఏవ పర్యవసానం తథాప్యశోభనత్వాభావముఖేన శోభనవచనస్యాయమభిప్రాయో యత్కస్యచిద్ వర్ణనీయస్యాశోభనత్వం తత్పరసన్నిధేరేవ దోషః। తస్య పునః స్వభావతః శోభనత్వమేవేతి।

(ఘ, అ)

సఞ్చరన్తి। అంశూనాం విశేషణాన్యాహ—సహ కుముదేతి। కదమ్బః షణ్డః, సమూహః। ఆమీలయన్తః సఙ్కోచయన్తః। స్వాన్తస్య విషయాన్తరాద్ వ్యావర్తనమేవ సఙ్కోచః। అత్రేతి। భేద ఇత్యనన్తరమభేదస్యాధ్యవసాయ ఇతి పూరణీయమ్। తథా చ సోఽధ్యవసాయో నతు శ్లిష్టతయేత్యన్వయః।

(వి, గ) కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలికామాహ—సమమేవేతి। గురుసమ్మోహవిలుప్తచేతనా సా ఇన్దుమతీ నరాధిపేన అజేన సమమేవ క్షితేస్తలం పృష్ఠమ్ అగమత్। తనుతైలబిన్దునా సహ దీపార్చిరివేత్యర్థః। అత్ర నరాధిపోఽపి క్షితేస్తలమగమదితి సహార్థస్య సమం పదబలాద్ బోధ్యమ్। ఇన్దుమతీపాతః కారణం నరాధిపపాతః కార్యం, తయోః సమకాలత్వకథనరూపః పౌర్వాపర్యవిపర్యయః।

(వి, ఘ) వినోక్త్యలఙ్కారమాహ—వినోక్తిరితి। వ్యాచష్టే—నాసాధ్వితి। నఞ్ద్వయముఖేనోక్తే భావార్థం వక్తుమాహ—ఏవం చేతి। పరసన్నిధేరేవ దోష ఇతి। పరసన్నిధేర్యో దోషస్తదేవాఽశోభనత్వమిత్యర్థః।

(లో, అ) శోభన ఏవ పర్యవసానమ్ "అభావస్య తు యోఽభావో భావ ఏవాఽవశిష్యతే' ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః।

¶ యద్ అన్యేన వినా అన్యద్ నాసాధు శోభనమ్, అసాధు అశోభనం వా సా వినోక్తిః। యత్ర కేనచిద్ వినా కస్యచిత్ శోభనత్వమశోభనత్వం వా ప్రతిపాద్యతే సా వినోక్తిః। వినా భావస్య ఉక్తిర్వినోక్తిః। 'ఇయం చ న కేవలం వినాశబ్దస్య సత్త్వే ఏవ భవతి। అపితు

యథా—

"వినా జలదకాలేన చన్ద్రో నిస్తన్ద్రతాం గతః।

వినా గ్రీష్మోష్మణా మఞ్జుర్వనరాజిరజాయత॥" (జ, ఆ)

అసాధు అశోభనం యథా—

"అనుయాన్త్యా జనాతీతం కాన్తం సాధు త్వయా కృతమ్।
కా దినశ్రీర్వినార్కేణ కా నిశా శశినా వినా॥" (చ, ఇ)

"నిరర్థకం జన్మ గతం నలిన్యా
యయా న దృష్టం తుహినాంశుబిమ్బమ్।
ఉత్పత్తిరిన్దోరపి నిష్ఫలైవ
దృష్టా విభాతా నలినీ న యేన॥" (ఈ)

అత్ర పరస్పరవినోక్తిభఙ్గ్యా చమత్కారాతిశయః। వినాశబ్దప్రయోగాభావేఽపి వినార్థవివక్షయా వినోక్తిరేవేయమ్। ఏవం సహోక్తిరపి సహశబ్దప్రయోగాభావేఽపి సహార్థవివక్షయా భవతీతి బోద్ధవ్యమ్। (ఛ, ఉ)

(వి, జ) వినా జలదకాలేనేతి। నిస్తన్ద్రతాం నిర్మలతామ్। అత్ర జలదకాలాదేవ చన్ద్రో మలినో గ్రీష్మర్తౌ చ వనరాజిరమఞ్జురితి ప్రతీతేః।

(వి, చ) అనుయాన్త్యేతి। సీతాం ప్రతి అనసూయావాక్యమిదమ్। జనానీతం పరిజనరహితమ్।

(వి, ఛ) వినాశబ్దాభావేఽపి తదర్థపర్యవసానేఽప్యయమలఙ్కార ఇత్యాహ—నిరర్థకమితి। అత్రేతి। పరస్పరాదర్శనాదేవ పరస్పరవినోక్తిభఙ్గీలాభ ఇత్యర్థః। ఏవం సహోక్తిరపీతి। తృతీయామాత్రబలాదిత్యర్థః।

(లో, ఆ) నిస్తన్ద్రతాం నిర్మలతామ్। అత్ర చన్ద్రవనరాజ్యోరనిర్మలత్వాఽమఞ్జులత్వే జలదకాలగ్రీష్మకాలహేతుకే, నిర్మలత్వమఞ్జులత్వే పునః సహజధర్మాదిత్యాశయః।

(లో, ఇ) జనాతీతం లోకాన్తికాన్నిర్జనస్థానం గతమితి యావత్।

(లో, ఈ) విభాతా-వికసితా।

(లో, ఉ) వినాశబ్దాభావాదత్ర కథం వినోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ—వినాశబ్దేతి। సహశబ్దాభావే సహార్థవివక్షా, యథా 'తతో భార్గవప్రౌఢాహఙ్కృతికన్దలేన సహసా తద్భగ్నమైశం ధను'రితి।

వినా శబ్దార్థవాచకమాత్రస్య। తేన నఞ్ నిర్ వి అన్తరేణ ఋతే రహిత వికల ఇత్యాదిప్రయోగే ఇయమేవ।' (రస. గ.)

సమాసోక్తిః సమైర్యత్ర కార్యలిఙ్గవిశేషణైః।
వ్యవహారసమారోపః ప్రస్తుతేఽన్యస్య వస్తునః॥౭౪॥ (జ, ఊ) +

అత్ర సమేన కార్యేణ ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతవ్యవహారసమారోపః।

యథా—

"వ్యాధూయ యద్వసనమమ్బుజలోచనాయా
వక్షోజయోః కనకకుమ్భవిలాసభాజోః।

ఆలిఙ్గసి ప్రసభమఙ్గమశేషమస్యా

ధన్యస్త్వమేవ మలయాచలగన్ధవాహ ॥" *

అత్ర గన్ధవాహే హఠకాముకవ్యవహారసమారోపః। (ఝ, ఋ)

(వి, జ) సమాసోక్త్యలఙ్కారమాహ—సమాసోక్తిరేరితి। అన్యస్య అప్రస్తుతస్య వస్తునో వ్యవహారస్య అర్థాద్ వ్యఙ్గ్యస్య ప్రస్తుతే వస్తుని సమారోప ఇత్యర్థః। తద్ వ్యఞ్జనం చ సమైః ప్రస్తుతాఽప్రస్తుతసమానైః కార్యలిఙ్గవిశేషణైరిత్యర్థః।

(వి, ఝ) వ్యాధూయేతి। వక్షోజయోర్వసనం వ్యాధూయ దూరీకృత్యేత్యర్థః। అత్రాలిఙ్గనం కార్యమ్। సమ్బోధ్యత్వేన మలయానిలః ప్రకృతః। యథా వా మమ—

“ఉల్లాస్య లాస్యనిలయం విపులోరుయుగ్మం

ప్రోత్క్షిప్య బాహులతికామతికాన్తగాత్ర్యః।

యం సాభిలాషమనసః ప్రమదా భజన్తే

పుణ్యాత్మనే శిశిరపావన తే నమోఽస్తు॥"

అత్ర నాయికావ్యవహారారోపభజనం కార్య్యం సమ్బోధ్యత్వేన పావనః ప్రకృతః।

“వనశ్రియం వసన్తేన జ్యోత్స్నయా తుహినద్యుతిమ్।

కాన్తయా శూన్యమాలోక్య కస్య చేతో న దూయతే॥"

ఇత్యత్ర న దూయత ఇత్యనేనాసాధుత్వముక్తప్రాయమితి వినోక్తిరేవ।

(లో, ఊ) సమాసోక్తిరితి। సమైస్తుల్యైర్వ్యవహారస్య కృతస్య న తు రూపకవత్ స్వాత్మనః। అన్యస్యాఽప్రస్తుతస్య।

(లో, ఋ) వ్యాధూయేత్యత్ర గన్ధవాహే హఠకాముకవ్యవహారసమారోపే లిఙ్గసామ్యస్యాపి ప్రయోజకత్వే వసనవ్యాధూననాదికార్యసామ్యప్రాధాన్యాదన్యోదాహరణమ్। ఏవమన్యేష్వపి సమాసోక్త్యుదాహరణేషు। కార్య్యలిఙ్గవిశేషణానాం క్వచిద్ ద్వయోః క్వచిత్త్రయాణాం వా సమావేశేఽపి బోధ్యమ్।

+ సమాసోక్తౌ ప్రకృతవృత్తాన్తోఽభిధయా ప్రతీయతే, అప్రకృతవృత్తాన్తస్తు వ్యఞ్జనయైవ బుధ్యతే। ప్రకరణేన అభిధాయా నియమనాద్ ఇతి భావః।

సమాసేన సంక్షేపేణ (ఏకేన శబ్దేన) ఉక్తిరర్థద్వయస్య కథనమితి వ్యుత్పత్తిః।

* హే మలయాచలగన్ధవాహ! దక్షిణపవన యద్ యస్మాత్ త్వమమ్బుజలోచనాయాః

లిఙ్గసామ్యేన యథా—

"అసమాప్తజిగీషస్య స్త్రీచిన్తా కా మనస్వినః।

అనాక్రమ్య జగత్కృత్స్నం నో సన్ధ్యాం భజతే రవిః॥" *

అత్ర పుంస్త్రీలిఙ్గత్వమాత్రేణ రవిసన్ధ్యయోర్నాయకవ్యవహారః। (ఇ)

విశేషణసామ్యన్తు శ్లిష్టతయా సాధారణ్యేనౌపమ్యగర్భత్వేన చ త్రిధా। తత్ర శ్లిష్టతయా యథా మమ—(ట, ఋ)

“వికసితముఖీం రాగాసఙ్గాద్గలత్తిమిరావృతిం

దినకరకరస్పృష్టామైన్ద్రీం నిరీక్ష్య దిశం పురః।

జరఠలవలీపాణ్డుచ్ఛాయో భృశం కలుషాన్తరః

శ్రయతి హరితం హన్త ప్రాచేతసీం తుహినద్యుతిః॥"

(వి, ఞ) అసమాప్తేతి। స్పష్టార్థః। పరార్ద్ధే దృష్టాన్తః। సన్ధ్యాం సాయంసన్ధ్యామ్। నాయకవ్యవహార ఇత్యత్రైకశేషః। యద్యప్యత్ర జిగీషురేవ ప్రకృతతయోపమేయభూతో రవిరప్రకృతః, తథాపి వ్యఙ్గ్యనాయికాపేక్షయా వాచ్యో రవిరాపేక్షికః ప్రకృతః।

(వి, ట) శ్లిష్టతయేతి। శ్లిష్టశబ్దస్యైవోభయవిశేషణత్వేన ఇత్యర్థః। సాధారణ్యేనేతి। ఆర్థరూపవిశేషణస్యోభయసాధారణ్యేనేత్యర్థః। ఔపమ్యగర్భత్వమౌపమ్యప్రతీత్యనన్తరమప్యప్రస్తుతత్వవ్యవహారారోపః। తస్య చ త్రిధాత్వం వక్ష్యతే।

(వి, ఠ) వికసితముఖీమితి। ప్రభాతవర్ణనమిదమ్। హన్త ఖేదే। ఐన్ద్రీం దిశం దినకరకరస్పృష్టాం పురః సమ్ముఖే నిరీక్ష్య జరఠస్య కఠినస్య లవలీఫలస్యేవ పాణ్డుచ్ఛాయః సన్ తుహినద్యుతిః కలుషాన్తరః కలఙ్కమలినాన్తరః ప్రాచేతసీం ప్రతీచీం హరితం శ్రయతి। లవలీఫలస్య పక్వత్వే సతి కాఠిన్యం పాణ్డురత్వం చ। శశినః పాణ్డురత్వదర్శనాత్। ఐన్ద్రీం కీదృశీం వికసితముఖీం, ప్రాప్తప్రకాశసమ్ముఖీమ్। రాగాసఙ్గాత్, కిరణరక్తిమాసఙ్గాద్ గలత్తిమిరరూపావరణామ్। హన్తేత్యనేన ఖేదప్రకాశనమ్। స్వాక్రాన్తాం దిశం విరోధినాఽఽక్రాన్తాం దృష్ట్వా దుఃఖేన పాణ్డురఃసన్ దిగన్తరమాశ్రయతీతి వాక్యార్థాభిప్రాయః।

(లో, ఋ) పుంస్త్రీలిఙ్గత్వమాత్రేణేతి। ప్రాధాన్యతో హేతుభూతేనేత్యర్థః। శ్లిష్టతయా ద్వ్యర్థతయా। సాధారణ్యేన సమ్బన్ధభేదభిన్నైకధర్మవత్త్వేన।

(లో, ౡ) వికసితేతి। ముఖమారమ్భో వదనం చ। రాగో లౌహిత్యమాసక్తిశ్చ।

కమలనయనాయాః కనకకుమ్భస్య స్వర్ణకలసస్య విలాసం శోభాం భజేతే తయో—(భజేర్విణ్) ర్వక్షోజయోః స్తనయోః వసనం వస్త్రం వ్యాధూయ దూరీకృత్య అస్యా అశేషం సర్వమ్ అఙ్గం ప్రసభం హఠాద్ ఆలిఙ్గసి తస్మాత్ త్వమేవ ధన్యః।

---

* న సమాప్తా జిగీషా జేతుమిచ్ఛా యస్య తాదృశస్య మనస్వినః కా స్త్రీచిన్తా। అపితు న కాపి। అనాక్రమ్య అనతిక్రమ్య।

అత్ర ముఖరాగాదిశబ్దానాం శ్లిష్టతా। (ఠ, ౡ)

అత్ర హి "తిమిరావృతి"మిత్యత్ర "తిమిరాంశుకామి"తి పాఠే ఏకదేశస్య రూపణేఽపి సమాసోక్తిరేవ। నతు ఏకదేశవివర్తి రూపకమ్। అత్ర హి తిమిరాంశుకయో రూ ప్యరూపకభావో ద్వయోరావరకత్వేన స్ఫుటసాదృశ్యతయా పరసాచివ్యమనపేక్ష్యాపి స్వమాత్రవిశ్రాన్త ఇతి న సమాసోక్తిబుద్ధిం వ్యపహన్తుమీశః। (ఏ)

యత్ర తు రూప్యరూపకయోః సాదృశ్యమస్ఫుటం తత్రైకదేశాన్తరరూపణం వినా తదసఙ్గతం స్యాదిత్యశాబ్దమప్యేకదేశాన్తరరూపణమార్థమపేక్షత ఏవేతి।

తత్రైకదేశవివర్తి రూపకమేవ (డ) యథా—

"జస్స రణన్తేఉరఏ కరే కుణన్తస్స మణ్డలగ్గలఅం।

అప్రస్తుతస్య వ్యఞ్జనయా రవిచన్ద్రయోరైన్ద్రీప్రాచేతసీదిశోశ్చారోపః। తథా హి—స్వనాయికాం స్మేరముఖీమ్ అనురాగేణ గలితాఙ్గావరణాం కరేణ స్పృశన్తం పరనాయకం దృష్ట్వా దుఃఖాత్ పాణ్డురచ్ఛాయో నాయకస్తాం త్యక్త్వా నాయికాన్తరమాశ్రయతీత్యేవం వ్యవహారస్య ప్రాచీరవ్యోః ప్రతీచీచన్ద్రయోశ్చారోపః। తత్ర చ సమ్ముఖముఖోభయాశ్లిష్టముఖపదరాగకరపదానాం శ్లిష్టతేత్యాహ-అత్ర ముఖేతి।

(వి, డ) న త్వేకదేశవివర్తి రూపకమితి। ఇన్ద్రీప్రధాననాయికానిరూపణం వ్యఙ్గ్యమ్। తద్ధర్మరూపస్యాంశుకరూపస్యైకదేశస్య తిమిరరూపస్య వాచ్యత్వేన తత్ప్రసక్తిర్బోధ్యా। తద్భావే హేతుమాహ-అత్ర హీతి। రూపకాన్తరస్యాऽऽక్షేపే ఏవ యత్ర వాచ్యో రూప్యరూపకభావో, న తు స్వస్య స్ఫుటసాదృశ్యాత్తత్రైవ వాచ్యరూపకాన్తరస్య ఆక్షేపత్వేన ఏకదేశవివర్తి రూపకమ్। తదుదాహరణం చ "జస్స రణన్తే" ఇతి దర్శయిష్యతే। ప్రకృతే తు అంశుకతిమిరయోః స్ఫుటసాదృశ్యాదార్థరూపకనిరపేక్షః స్వతో రూప్యరూపకాభావ ఇత్యతో నైకదేశవివర్తి తేత్యర్థః। స్వమాత్రవిశ్రాన్తః స్వతన్త్రః। ఏకదేశవివర్తినో విషయం దర్శయతి। అశాబ్దమిత్యస్య వివరణస్య వ్యఙ్గ్యమిత్యర్థః।

(వి, ఢ) జస్స రణన్తే ఇతి।

“యస్య రణాన్తఃపురే కరే కుర్వతో మణ్డలాగ్రలతామ్।

రససమ్ముఖ్యపి సహసా పరాఙ్ముఖీ భవతి రిపుసేనా॥"

ఇతి సం౦। మణ్డలాగ్రలతాం ఖఙ్గలతామ్। రసో యుద్ధరస ఏవ। వ్యఙ్గ్యప్రతినాయికాపక్షే శృఙ్గారరసః। భీత్యా పరాఙ్ముఖీ, తయైవ లజ్జయా పరాఙ్ముఖతా ముఖస్య పరాశ్రయ-

---

కరః కిరణో హస్తశ్చ। శ్లిష్టతేత్యయమాశయః శ్లేషాచ్చాతిశయోక్తిప్రయోజనే నాయకవ్యవహారే బీజమ్।

(లో, ఏ) స్ఫుటసాదృశ్యతయా ముఖచన్ద్రయోరివేత్యర్థః। పరసాచివ్యం, పరస్య శబ్దార్థస్య వా రోపణస్య సాచివ్యం సాహాయ్యమ్। స్వమాత్రే నతు శబ్దాన్యాపేక్షీ।

రససంసుహీవి సహసా పరంముహీ హోఇ రిఉసేణా॥" +

అత్ర రణాన్తఃపురయోః సాదృశ్యమస్ఫుటమేవ। (ఐ)

క్వచిచ్చ యత్ర స్ఫుటసాదృశ్యానామపి బహూనాం రూపణం శాబ్దమేకదేశస్య చార్థం తత్రైకదేశవివర్తి రూపకమేవ। (ణ, ఔ)

రూపకప్రతీతేర్వ్యాపితయా సమాసోక్తిప్రతీతితిరోధాయకత్వాత్। (త, ఔ)

త్వేన। రణ ఏవ అన్తఃపురం తత్ర స్త్రీలిఙ్గశబ్దార్థత్వేన మణ్డలాగ్రలతయా రూప్యమాణనాయికావ్యఞ్జనాత్। స్వకరే కుర్వతో రాజ్ఞోఽపి నాయకత్వం వ్యఙ్గ్యమ్। తద్దృష్టాయాం రిపుసేనాయామపి స్త్రీలిఙ్గశబ్దార్థత్వేన రూప్యమాణా ప్రతినాయికా వ్యఙ్గ్యా అత్ర రణేఽన్తఃపురరూపణమేకదేశవివర్తి।

(వి, ణ) నన్వేవమస్ఫుటసాదృశ్యసత్త్వ ఏవ ఏకదేశవివర్తిత్వం, తత్కథమ్

“లావణ్యమధుభిః పూర్ణమాస్యమస్యా వికస్వరమ్।
లోకలోచనరోలమ్బకదమ్బైః కైర్న పీయతే॥"

ఇత్యేకదేశవివర్త్యుదాహరణం దత్తమ్। తత్ర లావణ్యమధునో మాధుర్యస్య ఉపాదేయత్వపర్యవసన్నస్య సాదృశ్యస్య లోచనభ్రమరయోశ్చ చాఞ్చల్యరూపసాదృశ్యస్య స్ఫుటత్వాదిత్యత ఆహ—యత్రేతి।

(వి, త) నను స్ఫుటసాదృశ్యాదీనాం బహుత్వే ఏకదేశవివర్తిత్వమిత్యత్ర కా యుక్తిరిత్యత్ర ఆహ—రూపకప్రతీతేరితి। వ్యాపితయా బహుత్వేన తస్యాశ్చ బహుత్వవశాత్ ప్రథమోత్పన్నత్వేన సమాసోక్తివిరోధకత్వమ్।

(లో, ఐ) తర్హి కః పునరేకదేశవివర్తిరూపకస్య విషయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ—తత్ర త్వితి। “జస్స రణన్తఉర' ఇత్యాదౌ రణాన్తఃపురాదికయో రూప్యరూపకయోరేకదేశాన్తరరూపణం మణ్డలాగ్రలతాదిషు రాజనాయికాత్వాద్యారోపం వినాఽస్ఫుటమేవ। జస్సేతి।

“యస్య రణాన్తఃపురే కరే కుర్వతో మణ్డలాగ్రలతామ్।
రససమ్ముఖ్యపి సహసా పరాఙ్ముఖీ భవతి రిపుసేనా॥”

రస ఉత్సాహోఽనురాగశ్చ।

(లో, ఒ) క్వచిల్లావణ్యమధుభిః పూర్ణమిత్యాదౌ। కరముదయమహీధర ఇత్యాదౌ।

(లో,ఔ) వ్యాపితయానేకపదాశ్రయత్వాదితి భావః।

+ యస్య రాజ్ఞో రణ ఏవాన్తఃపురం తత్ర మణ్డలాగ్రః ఖడ్గ ఏవ లతా తదాకారత్వాత్ తాం నాయికాం చ కరే పాణౌ కుర్వతో గృహీతవతః యుద్ధార్థం రతార్థం చ రిపుసేనా శత్రుసేనా ప్రతినాయికా చ రససమ్ముఖ్యపి యుయుత్సయా వీరరసావిష్టాऽపి రిరంసయా శృఙ్గారరసావిష్టాపి సహసా పరాఙ్ముఖీ భవతి। అత్ర రణే అన్తఃపురత్వమారోప్యమాణం శబ్దోపాత్తమ్। మణ్డలాగ్రలతాయా నాయికాత్వం రిపుసేనాయాశ్చ ప్రతినాయికాత్వం చారోప్యమాణం న శబ్దోపాత్తం కిన్త్వన్తఃపురత్వారోపాదవసీయతే।

నన్వస్తి రణాన్తఃపురయోరపి సుఖసఞ్చారతయా స్ఫుటం సాదృశ్యమితి చేత్, (అ)

సత్యముక్తమ్। అస్త్యేవ। కిన్తు వాక్యార్థపర్యాలోచనసాపేక్షం న ఖలు నిరపేక్షమ్। ముఖచన్ద్రాదేర్మనోహరత్వాదివద్రణాన్తఃపురయోః స్వతః సుఖసఞ్చారాలాభాత్। (ధ)

సాధారణ్యేన యథా—

"నిసర్గసౌరభోద్భ్రాన్తభృఙ్గసఙ్గీతశాలినీ।
ఉదితే వాసరాధీశే స్మేరాజని సరోజినీ॥" (ద, ఆ)

అత్ర నిసర్గేత్యాదివిశేషణసామ్యాత్సరోజిన్యాం నాయికావ్యవహారప్రతీతౌ స్త్రీమాత్రగామినః స్మేరత్వధర్మస్య సమారోపః కారణమ్। (ఇ)

తేన వినా విశేషణసామ్యమాత్రేణ నాయికావ్యవహారప్రతీతేరసమ్భవాత్। (ధ) +

(వి, థ) రణాన్తఃపురయోరపి స్పుటసాదృశ్యత్వమాశఙ్కతే—నన్వస్తీతి। వాక్యార్థపర్యాలోచనసాపేక్షమితి। నృపదర్శనాద్ రిపుసేనాపరాఙ్ముఖత్వం ప్రత్యర్థతాత్పర్యాలోచనేన రాజ్ఞః శూరత్వస్య తతో రణేఽభీతత్వస్య చ లాభేన తత ఏవ సుఖసఞ్చారలాభ ఇత్యర్థః। రణాన్తఃపురయోః స్వతః సుఖసఞ్చారాలాభాదితి। నహి ముఖచన్ద్రయోర్మనోహరత్వమివ రాజ్ఞో రణే భీతత్వబుద్ధిం వినా ప్రత్యక్షాదినా సుఖసఞ్చారత్వం గమ్యమితి భావః। అత్ర రణాన్తఃపురయోరితి సఞ్చారాలాభాదిత్యత్ర సఞ్చారత్వాభావాదితి క్వచిత్ ప్రామాదిక ఏవ పాఠః।

(వి, ద) నిసర్గేతి। అత్రాప్రస్తుతనాయికా వ్యఙ్గ్యా। తత్పక్షే చ నిసర్గసిద్ధముఖసౌరభేణోద్భ్రాన్తో భృఙ్గో యస్యాస్తాదృశీ చాసౌ సఙ్గీతశాలినీ చేతి సమాసః। ఏవం వాసరం దినమేవ। వాసరం గృహం తదధీశే గృహపతౌ ఉదితే ఇత్యర్థః।

అత్ర దర్శితరీత్యా నిసర్గేతి విశేషణాన్నాయికాఽఽపతతి।

(వి, ధ) ప్రాకరణికరవికమలినీవృత్తాన్తమాత్రప్రత్యాయకత్వేనాపి తదుపపత్తేరిత్యతస్తత్ప్రత్యాయకత్వనియతం స్మేరవిశేషణమేవేతి వక్తుమాహ—అత్ర నిసర్గేత్యాదీతి। స్త్రీమాత్రేతి; మాత్రపదాత్ సరోజినీవ్యవచ్ఛేదః। తథా సరోజిన్యాః, పుష్పవికాశస్మేరత్వస్యారోపవశాత్తస్యాః సాధారణధర్మత్వం తాదృశారోపశ్చ నాయికావ్యవహారప్రతీతేర్హేతురిత్యర్థః। విశేషణసామ్యమాత్రేణేతి। నిసర్గేత్యాదివిశేషణసామ్యమాత్రేణేత్యర్థః। అసమ్భవాదితి। రవికమలినీవృత్తాన్తేనైవ తదుపపత్తేరిత్యర్థః।

(లో, అ) సుఖసఞ్చారతయాఽనాయాసవిహారాస్పదత్వేన స్వతో మణ్డలాగ్రలతాదీనాం నాయికాత్వాద్యారోపమనపేక్ష్య।

(లో, ఆ) స్మేరా ఈషద్ధాసవతీ।

(లో, ఇ) స్త్రీమాత్రగామినః సరోజిన్యాముపచారాదేవ ప్రవృత్తేః, కారణం ప్రధానమ్, ఇతరేషాం తు తచ్ఛక్తిసాహాయ్యమేవ।

+ "తదేవం సాధారణ్యేన సమాసోక్తేర్విశేషణసామ్యే సత్యపి అప్రకృతసమ్బన్ధిధర్మకార్యసమారోపమన్తరేణ తద్వ్యవహారప్రతీతిర్న భవతీతి సిద్ధమ్।" (జయరథః)

ఔపమ్యగర్భత్వం పునస్త్రిధా సమ్భవతి। ఉపమారూపకసఙ్కరగర్భత్వాత్। (న)

అత్రోపమాగర్భకత్వే యథా—

" దన్తప్రభాపుష్పచితా పాణిపల్లవశోభినీ।
కేశపాశాలివృన్దేన సువేషా హరిణేక్షణా॥"

అత్ర సువేశత్వవశాత్ప్రథమం దన్తప్రభాః పుష్పాణీత్యుపమాగర్భత్వేన సమాసః। అనన్తరం చ దన్తప్రభాసదృశైః పుష్పైశ్చితేత్యాదిసమాసాన్తరాశ్రయేణ సమానవిశేషణమాహాత్మ్యాద్ హరిణేక్షణాయాం లతావ్యవహారప్రతీతిః। (ప, ఈ)

(వి, న) ఉపమారూపకేతి। ఉపమాగర్భత్వే రూపకగర్భత్వే ఉపమారూపకయోః సన్దేహసఙ్కరగర్భత్వే చేత్యర్థః। గర్భత్వం చ తజ్జ్ఞానపూర్వకత్వమ్। నచ రూపకగర్భకస్య కథముపమానగర్భప్రభేద ఇతి వాచ్యమ్, రూపకస్యాపి సాదృశ్యజనకత్వేన తజ్జననాత్పూర్వ తద్బోధేన తత్పూర్వత్వాదపీత్యాహ—

(వి, ప) దన్తప్రభేతి। అత్ర దన్తప్రభాః పుష్పాణీవ ఇత్యాదిరీత్యా సర్వత్ర పురుషవ్యాఘ్రాదిత్వాదుపమాసమాసః। నచ దన్తప్రభైవ పుష్పమిత్యాదిరీత్యా రూపకమేవేతి వాచ్యమ్। రూపకస్య బాధకద్వయసత్త్వాత్। తథా హి—"ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే" ఇతి పాణిన్యనుశాసనేన సాధారణధర్మాఽప్రయోగే రూపకసమాసబాధాద్ ఉపమాసమాసస్యైవ వ్యవస్థాపనాదిత్యేకం బాధకమ్। ద్వితీయం గ్రన్థకృదేవ ఆహ—అత్ర సువేషత్వవశాదితి। అయం భావః। వేషాస్తదారోపితధర్మాః। కటకకుణ్డలసిన్దూరాదీనాం దన్తప్రభాదీనాం చ నాయికాధర్మవృత్తిధర్మత్వేనారోపితత్వాత్। పుష్పాదిభిన్నైః త్రైః సువేషప్రతీతిర్న ఘటతే ఇత్యతః ప్రథమం దన్తప్రభాదివిశేష్యకే వ్యాఘ్రాదిసమాస ఏవేత్యాహ—ఉపమాగర్భత్వేనేతి। నను తథాపి సైవానుపపత్తిః, స్వీయధర్మైః సువేషత్వాఽసమ్భవాదిత్యత ఆహ—అనన్తరం చేతి। అయమర్థః—సకృదుచ్చరితైః శబ్దైరసకృచ్ఛక్తిలక్షణాభ్యాం బోధాసమ్భవాద్ధర్మితోఽయం పుష్పాదివిశేష్యక ఉపమాసమాసార్థో వ్యఙ్గ్య ఏవ। తాత్పర్యవాచ్యక్త్యా వాక్యబోధకత్వం వా। సువేషత్వోపపత్తికత్వం చ సమాసద్వయతాత్పర్యగ్రాహకం తేన చ సువేషత్వోపపత్తౌ ఉపపత్తిమాహ— సమానవిశేషణమాహాత్మ్యాదితి। సమాసద్వయఘటితత్వేనోభయవిశేషణాత్ సామ్యమ్। ఏకైకసమాసేన ఏకైకవిశేషణమితి భావః। లతావ్యవహారస్తద్వల్లాస్యాదిః।

(లో, ఈ) సువేషత్వవశాత్ సువేషేతి పదసామర్థ్యాత్। తద్ధి నాయికాయాం ముఖ్యం నతు లతాయామితి నాయికాధర్మిణామేవ దన్తప్రభాదీనాముపమేయప్రయోజకం, నతు హరిణేక్షణాపదోపాదానం, ప్రస్తుతేతరపదాపేక్షయైవ సమాసప్రవృత్తేర్వ్యవస్థానాత్। అన్యథా దాసే కృతాగసీత్యాదావపి ప్రాచీనప్రసిద్ధేఽపి రూపకసమాసవిషయే ఉపాత్తనాయికానుగుణ్యేన పులకాఙ్కురకణ్టకాగ్రైరిత్యత్ర ఉపమాసమాస ఏవ స్యాత్। సమాసాన్తరేణ సామగ్రీవశాదామర్షితేన।

రూపకగర్భత్వే యథా—

"లావణ్యమధుభిః పూర్ణమి"త్యాది॥ (ఫ)

సఙ్కరగర్భత్వే యథా—

"దన్తప్రభాపుష్పే"త్యాదౌ "సువేషే"త్యత్ర "పరీతే"తి పాఠే హ్యుపమారూపకసాధకాభావాత్ సఙ్కరసమాశ్రయణమ్। సమాసాన్తరం పూర్వవత్। సమాసాన్తరమహిమ్నా లతాప్రతీతిః। (బ, ఉ)

ఏషు చ యేషాం మతే ఉపమాసఙ్కరయోరేకదేశవివర్త్తితా నాస్తి తన్మతే ఆద్యతృతీయయోః సమాసోక్తిః। ద్వితీయస్తు ప్రకార ఏకదేశవివర్త్తిరూపకవిషయ ఏవ। (భ)

(వి, ఫ) లావణ్యమధ్వితి—నచ ఏకదేశవివర్త్తిరూపకోదాహరణమేవ ప్రాగుక్తమ్, కథమత్ర సమాసోక్తిరితి వాచ్యమ్। సామ్ప్రదాయికమతే ఏకదేశవివర్త్తిరూపకస్థలే సర్వత్ర వ్యఙ్గ్యరూప్యాంశే సమాసోక్తిత్వస్వీకారాత్, యత్ర విశేషే తు న స్వీకార ఇత్యగ్రే వ్యక్తిర్భవిష్యతి। అత్ర సామాన్యధర్మాప్రయోగేఽపి నోపమాసమాసః। మధుతుల్యలావణ్యస్య పానాసమ్భవాత్। రూపకత్వే తు మధునః సమ్భవత్యేవ పానమ్। ఆస్యస్యైవాత్ర పానముక్తం తస్య చోభయథాపి పానాసమ్భవ ఇతి న వాచ్యమ్, 'సవిశేషణౌ విధినిషేధౌ విశేషణముపసఙ్క్రామతః సతి విశేష్యే బాధే' ఇతి న్యాయాన్మధున్యేవ చాన్వయాత్।

(వి, బ) పరీతేతి పాఠే ఇతి। సువేషత్వస్య నిజధర్మేణాఽసమ్భవాత్తత్సత్త్వే క్రమశః సమాసద్వయేనైవోపపత్తిర్దర్శితేత్యతస్తత్ర న రూపకోపమాయాః సన్దేహసఙ్కరః। పరీతేతి పాఠే తు పరీతత్వం వ్యాప్తిః పుష్పైర్లావణ్యైః సమ్భవతీత్యత్ర సమాసద్వయేనోపమారూపకయోర్భవత్యేవ సన్దేహ ఇతి భావః। నచ సామాన్యధర్మాప్రయోగవశాదుపమా రూపకం బాధత ఇతి వాచ్యమ్। రూపకస్య సమ్భవే తథా రూపకాఽబాధాత్। సువేషత్వవశాద్రూపకబాధాదేవ తథా తద్బాధస్య ప్రాగ్ దర్శితత్వాత్। సన్దేహసఙ్కరం గ్రాహయతి—అత్ర హీతి। సమాసాన్తరమితి। వినిగమకాభావేనోభయసమాసాన్తరం పూర్వవల్లతాప్రతీతిరిత్యన్వయః। తత్ర హేతుమాహ—సమాసాన్తరమహిమ్నేతి। సమాసాన్తరమత్ర రూపకసమాసః। తద్వత్త్వే లావణ్యమధుభిః

పూర్ణమిత్యేకదేశవివర్తి రూపకోదాహరణేఽపి సమాసోక్తిత్వమిదం దర్శితం సాంప్రదాయికమతానుసారేణైవ।

(వి, భ) కేచిత్త్వత్రైకదేశవివర్తి రూపకే సమాసోక్తిం న మన్యన్తే, కిన్తూపమాతత్సఙ్కరగర్భత్వ ఏవ తాం మన్యన్తే। తత్ర ప్రథమం రూపకసమాసబాధస్యాఽదర్శితత్వాత్తేషాం మతం దర్శయతి—ఏషు చేతి। ఆద్యం దన్తప్రభేత్యాదికమ్। తృతీయం పరీతత్వపాఠవిశిష్టమ్। తదేవం ద్వితీయో లావణ్యమధుభిరిత్యాద్యుక్తో రూపకవిషయ ఏవ న సమాసోక్తివిషయః। వ్యఙ్గ్య-

---

(లో, ఉ) సాధకాభావాదితి। పరీతత్వస్య హరిణేక్షణాయాం లతాయాం చ సాధారణ్యేనైవ ప్రవృత్తేః। సఙ్కరసమాశ్రయేణేతి। సఙ్కరోఽత్ర ఉపమారూపకసన్దేహసఙ్కరః। తదాశ్రయేణ సమాసో నిర్ధారితాకారః। పూర్వం దన్తప్రభాసదృశైః పుష్పైశ్చితేత్యుక్తప్రకారః। లతాప్రతీతిరిత్యత్ర లతాపదం భావప్రధానమ్।

పర్యాలోచనే త్వాద్యే ప్రకారే ఏకదేశవివర్తి న్యుపమైవాఙ్గీకర్తు ముచితా। (మ, ఊ) అన్యథా। (య)

"ఐన్ద్రం ధనుః పాణ్డుపయోధరేణ

శరద్దధానార్ద్రనఖక్షతాభమ్।

ప్రసాదయన్తీ సకలఙ్కమిన్దుం

తాపం రవేరభ్యధికం చకార॥" (ర, ఋ)

రూపకం ముఖస్య పద్మత్వం తద్ధర్మలావణ్యాదౌ మధ్వాదిరూపకం వాచ్యమిత్యేకదేశవివర్తి సువేషత్వవిశేషణవతి దన్తప్రభేత్యాదౌ।

(వి, మ) పర్యాలోచనే తు న సమాసోక్తిర్నా ప్యేకదేశవివర్తి రూపకం కిన్త్వేకదేశవివర్త్యుపమైవ ఇతి స్వమతం గ్రన్థకృదాహ—పర్యాలోచనే త్వితి। సమాసే లుప్తేవకారాల్లావణ్యాదౌ మధ్వాద్యుపమా వాచ్యా। నాయికాయాం తూపమా వ్యఙ్గ్యా ఇత్యేకదేశవివర్తినీ ఉపమైవేత్యేవకారాత్సమాసోక్తివ్యవచ్ఛేదః। తద్వ్యవచ్ఛేదస్తు తత్పర్యాలోచనాదిత్యాహ— పర్యాలోచనే త్వితి। విశేషణసామ్యే యత్సమాసోక్తిరిత్యుక్తం తత్ర విశేషణస్య సాధారణత్వం శ్లిష్టత్వం చేతి। ద్వైవిధ్యమేవోచితమ్। ఔపమ్యగర్భత్వరూపస్తృతీయప్రకారో నోచితః। తత్ర దన్తప్రభాపుష్పమివేత్యుపమాసమాసబోధే హరిణేక్షణా లతే వేతి బోధస్య సమాసద్వయకుసృష్టికల్పనం వినైవోపపత్తిరిత్యేవం పర్యాలోచనా। ఏవం చాద్యప్రకారరీతేస్తృతీయప్రకారేఽపి సమ్భవాత్తత్రాప్యేకదేశవివర్త్యుపమైవేత్యత్ర ఉపమాగర్భవిశేషణికా సమాసోక్తిర్నాస్త్యేవేత్యభిప్రాయః। ఆద్యే ప్రకారే ఇత్యుపలక్షణమేవ।

(వి, య) అన్యథేతి। సమాసద్వయకల్పనా కుసృష్ట్యైవ ఔపమ్యగర్భస్థలే సమాసోక్త్యఙ్గీకారే ఇత్యర్థః। యత్ర సమాసద్వయకల్పనా కుసృష్ట్యసమ్భవస్తత్ర కథం సమాసోక్తిరిత్యత్రాహ।

(వి, ర) ఐన్ద్రం ధనురితి। పాణ్డునా పయోధరేణ ఔపమ్యేనార్ద్రనఖక్షతాభమ్ ఐన్ద్రం ధనుః దధానా సకలఙ్కమిన్దుం ప్రసాదయన్తీ ప్రసన్నం నిర్మలం కుర్వతీ శరద్రవేరత్యధికం తాపం తతానేత్యర్థః। శరది మేఘస్య పాణ్డుత్వాదిన్దోః నిర్మలత్వాన్మేఘావరణాభావేన రవేస్తాపాధిక్యాచ్చ। అత్ర పాణ్డుపయోధరేణ గౌరస్తనేనార్ద్రనఖక్షతం దధానాయాః పరనాయికాయా గన్తృ-

---

(లో, ఊ) ఇహ చౌపమ్యగర్భస్యైవం త్రైవిధ్యసమ్భవేఽపి ద్వితీయోదాహరణమ్ ఏకదేశవివర్తి రూపకవిషయ ఏవేతి న పూర్వోత్తరావరోధ ఇత్యాహ—ఏషు చేతి। ఆద్యం దన్తప్రభా ఇత్యాది పద్యమ్। తృతీయం తదేవ సువేషా ఇత్యత్ర పరీతపాఠయుక్తమ్। ద్వితీయో లావణ్యమధుభిః పూర్ణమిత్యాదిపద్యావస్థితః। నచ ప్రథమతృతీయయోరపి

సమాసోక్తిరిత్యాహ—పర్యాలోచనే త్వితి। పర్యాలోచనే తత్త్వతో వివేచనే ఉచితా హరిణేక్షణా లతేవేతి ప్రతీతేః।

(లో, బ్రూ) ఐన్ద్రమితి। పయోధరో మేఘః స్తనశ్చ। ప్రసాదనం నిర్మలీకరణం, పరితోషణం చ। కలఙ్కో లక్ష్మ, కులాదిదోషశ్చ। తాపః ఆతపో మనోజ్వరశ్చ। శరదో నాయికాత్వప్రతీతిరిత్యుక్తమ్। తద్విశేషణస్యైవ విచారదశారూఢత్వాత్। రవిశశినోర్నాయక-

---

ఇత్యత్ర కథం శరది నాయికావ్యవహారప్రతీతిః। నాయికాపయోధరేణార్ద్రనఖక్షతాభశక్రచాపధారణాసమ్భవాత్। (ల)

నను "ఆర్ద్రనఖక్షతాభమ్" ఇత్యత్ర స్థితమప్యుపమానత్వం వస్తుపర్యాలోచనయా ఐన్ద్రే ధనుషి సఞ్చారణీయమ్। (వ) యథా—"దధ్నా జుహోతీ"త్యాదౌ లవనస్యాన్యథా సిద్ధేర్దధ్ని సఞ్చార్యతే విధిః। ఏవం చేన్ద్రచాపాభమార్ద్ర-

---

త్వేన కలఙ్కినముపనాయకమనునయన్త్యాస్తత్ర్పదర్శనేన పత్యుస్తాపాధిక్యం జనయన్త్యాశ్చ నాయికాయాః సమాసోక్త్యా ప్రతీతిః తద్వ్యవహారస్య చ శరది ప్రతీతిః।

(వి, ల) ఉపమాగర్భసమాసోక్త్యఙ్గీకారే తద్గర్భత్వే చ సమాసద్వయనియమే సా కథం స్యాదిత్యర్థః। ఆర్ద్రనఖక్షతాభమిత్యత్రోపమాబోధకస్యాభపదస్య సత్త్వే రూపకాసమ్భవాద్ ఉపమాసమాసే చ ఐన్ద్రే ధనుషి ఆర్ద్రనఖక్షతతుల్యత్వప్రాప్తౌ నాయికాయాం చ విశేషణాభావేన తద్విశేషణస్య శరన్నాయికోభయధర్మత్వాభావేన కథం విశేషణసామ్యం కథం తస్యైవౌపమ్యగర్భత్వం కథం వా సమాసగర్భద్వయకల్పనమితి మనసికృత్యాహ—

నాయికాపయోధరేణేతి। తథా చ ఉపమాగర్భసమాసోక్తిర్నాస్త్యేవ। కిన్త్వత్ర పయోధరస్య ప్రసాదయన్తీతి పదస్య సకలఙ్కపదస్య తాపపదస్య చ శ్లిష్టవిశేషణికా సమాసోక్తిరేవేయమ్। నౌపమ్యగర్భవిశేషణికా ఇత్యుక్తమనేన।

(వి, వ) నను ఆర్ద్రనఖక్షతాభమిత్యత్రార్ద్రనఖక్షతముపమానమ్। ఐన్ద్రం ధనుశ్చోపమేయమ్। ధారణాన్వయశ్చోపమేయ ఏవ బోధిత స్తేనాఽసమ్భవో దర్శితః। మనసా తు ఆర్ద్రనఖక్షతస్యోపమానత్వం ధనుషి బోధ్యమ్। క్షతే తు తదుపమేయత్వం బోధ్యమ్। తథా చ తత్కృతధారణం స్తనస్య సమ్భవత్యేవ ఇత్యత ఉపమాగర్భసమాసోక్తిరేవాత్రాపీతి కథముపమాగర్భసమాసోక్తివిలోప ఇత్యాశఙ్కతే—నన్వితి। స్థితమపి ఇతి। నఖక్షతే స్థితమపీత్యర్థః। ఇదముపలక్షణమ్। ధనుషి స్థితముపమేయత్వమపి నఖక్షతే సఞ్చారణీయమిత్యపి బోధ్యమ్। తత్సఞ్చారస్యైవ ప్రకృతస్తనధరణోపయోగిత్వాత్। పర్యాలోచనయేతి। పయోధరాదిపదశ్లేషాత్తాదృశార్థపర్యాలోచనయేత్యర్థః।

(వి, శ) శబ్దేనైకత్ర బోధితార్థస్యాన్యత్ర సఞ్చారే దృష్టాన్తమాహ—యథా దధ్నేతి। ఆఖ్యాతేన హవనస్యైవ ప్రకృతస్తనధారణోపయోగిత్వాద్ విధేయత్వం బోధ్యతే। హవనస్య తు

ప్రతినాయకత్వే సైవ ముఖ్యం పదం నిదానమ్। సకలఙ్కతాపశబ్దయో రవిశశినోర్ముఖ్యయోర్వర్ణనాత్ నాయకవిషయాఽనియతత్వాత్। ఉపమానత్వమాభాశబ్దబోధ్యమ్। వస్తుపర్యాలోచనయా తద్విచారేణ సఞ్చారణీయమ్। ధనురాభమితి ప్రత్యనుదయప్రసఙ్గాదితి భావః।

(లో, ఋా) శబ్దశక్త్యర్పితలభ్యస్యార్థస్య పర్యాలోచనాయామన్యథాభావే దృష్టాన్తమాహ— యథేతి। విధిః కర్త్తవ్యతోపదేశః। అత్ర హి హోతవ్యమిత్యర్థే జుహో-

---

నఖక్షతం దధానేతి ప్రతీతిర్భవిష్యతీతి చేన్న। ఏవంవిధనిర్వాహే కష్టసృష్టికల్పనాదేకదేశవివర్త్యుపమాఙ్గీకారస్యైవ జ్యాయస్త్వాత్। (శ, ఋ)

అస్తు వాత్ర యథాకథఞ్చిత్సమాసోక్తిః। నేత్రైరివోత్పలైః పద్మైరిత్యాదౌ చాన్యగత్యసమ్భవాత్। (ష)

'హవిషా జుహోతి' ఇతి వాక్యరూపాద్ అన్యతః సిద్ధేః సిద్ధస్య చ విధేయత్వాఽసమ్భవపర్యాలోచనయా తదేవ విధేయత్వం యత్త్వసిద్ధమ్। అతో దధ్ని సఞ్చార్యతే ఇత్యర్థః। దధ్నో హోమకరణత్వస్యాన్యతః ప్రాప్త్యభావాత్। తథా చైవం రీత్యా ధనురుపమేయనఖక్షతధారణం పయోధరే సమ్భవతి, ఇత్యుపమాగర్భసమాసోక్తిరస్త్యేవ। కథం తద్విలోప ఇత్యాహ—ఏవంవిధనిర్వాహే ఇతి। ఏవంవిధయా నిర్వాహ ఇత్యర్థః। ఏకదేశవివర్త్యుపమాఙ్గీకారస్యైవేతి। ఉపమాగర్భసమాసోక్తిర్నా స్త్యేవేతి భావః।

(వి, ష) నను ప్రాచీనోక్తత్వాత్కష్టసృష్టికల్పనాఽపి కార్యా। ఏకదేశవివర్త్యుపమా తు ప్రాచీనైరనుక్తాప్యుదాహరణేఽదృష్టా నాఙ్గీకర్త్తవ్యేత్యత ఉదాహరణే దృష్టత్వం దర్శయితుమాహ—అస్తు వేతి। “నేత్రైరివోత్పలై”రిత్యాదౌ।

నేత్రైరివోత్పలైః పద్మైర్ముఖైరివ సరః శ్రియః।

పదే పదే విభాన్తి స్మ చక్రవాకైః స్తనైరివ॥

ఇత్యత్ర ఏకదేశవివర్త్యుపమోదాహరణే కష్టసృష్టిరూపగత్యన్తరాభావాదిత్యర్థః। ఏతదనన్తరం చ ఉపమాగర్భసమాసోక్త్యసమ్భవాత్। ఏకదేశవివర్త్యుపమైవేతి శేషః పూరణీయః। న చాత్రాప్యుత్పలైరివ నేత్రైరిత్యుపమానోపమేయభావవైపరీత్యం సఞ్చార్యతాం కథం గత్యన్తరభావ ఇతి వాచ్యమ్। తదా సరఃశ్రీషు నేత్రా-

---

తినా యద్యపి హోమవిధానోపదేశః ప్రతీయతే తథాపి వాక్యాన్తరలభ్యే తస్మిన్ “అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవది”తి నయేన పిష్టపేషణవదుపదేశవైయర్థ్యాదత్రానుక్త ఏవ దధ్నః కరణత్వాంశే పర్యవస్యత్యుపదేశః। ప్రకృతోదాహరణే సఞ్చారణశరీరమ్ దర్శయతి—ప్రతీతిః హి పర్యాలోచనోత్పన్నా। ఏవంవిధేతి। అయమర్థః। సమనన్తరోక్తప్రకారేణ దధ్నో హవనవిధిసఞ్చారణవద్ ఇన్ద్రధనుషి చౌపమ్యసఞ్చారణమయుక్తమ్। శబ్దానాం హి ప్రధానక్రియానివర్త్తకత్వక్రియాభిసమ్బన్ధాత్ సాధ్యాయమానతా న్యాయసిద్ధా, తేన దధ్ని విధిసఞ్చరణమ్। ఆర్ద్రనఖక్షతాభర్మిత్యత్రార్ద్రనఖక్షతసమ్బన్ధాద్ ఆభాశబ్దస్యార్థస్య ఔపమ్యస్య చ తత్పరిత్యాగేన సమ్బద్ధే ఇన్ద్రధనుషి సఞ్చారణే దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమిత్యనిర్వాహాత్; యథా కథఞ్చిన్నిర్వాహే వా న స్వారసికీతి కష్టా యా సఞ్చారణసృష్టిః తస్యాః కల్పనాదస్యోత్పాదానాద్ జ్యాయస్త్వాదనాయాససిద్ధత్వేన।

ఐన్ద్రం ధనురిత్యాదౌ అర్థాపత్తిః। ఐన్ద్రం ధనురిత్యాదౌ ముఖ్యతయా వర్త్_మానస్య ఉపమామాత్రే విశేషేణ సమాసోక్త్యుద్దీపకస్య ప్రసాదనక్రియాదేః సద్భావః; తస్యానుభావాత్।

కిఞ్చోపమాయాం వ్యవహారప్రతీతేరభావాత్కథం తదుపజీవికాయాః సమాసోక్తేః ప్రవేశః। యదాహుః—(స, లృ)

"వ్యవహారోఽథవా తత్త్వం ఔపమ్యే యత్రప్రతీయతే।

తన్నౌపమ్యసమాసోక్తిరేకదేశోపమా స్ఫుటా॥" (హ, ఏ)

దిబోధాత్ సరఃశ్రియ ఇవ నాయికా ఇతి పర్యవసానే ప్రక్రాన్తసరః శ్రీవర్ణనాభావాపత్తేః।

(వి, స) నన్వేవం "దన్తప్రభే"త్యత్ర ఉపమాగర్భసమాసోక్తిర్నేత్రైరివోత్పలైరిత్యత్రైకదేశవివర్త్యుపమా ఇతి కథముపమాగర్భసమాసోక్తివిలోప ఇత్యత ఆహ—కిఞ్చేతి।

(వి, హ) వ్యవహారోఽథవేతి। ఐన్ద్రం ధనురిత్యాదౌ ఉపమానోపమేయభావవైపరీత్యసఞ్చారణోక్తేః కష్టసృష్టికకల్పనారూపం దూషణముక్త్వా ఔపమ్యగర్భసమాసోక్త్యఙ్గీకారే దూషణాన్తరం దదత ఇతీయం కారికా। అతో దూషణాన్తరత్వబోధకమథవేతి। యద్ యస్మాత్ కావ్యలిఙ్గాదిసామ్య హేతుకసమాసోక్తౌ యథావ్యవహారసమారోపః ప్రతీయతే తద్వదౌపమ్యగర్భత్వమముష్మాన్న ప్రతీయతే। తత్తస్మాన్నౌపమ్యసమాసోక్తిరఙ్గకార్యేతి శేషః। కిన్తు తాదృశే స్థలే ఏకదేశోపమా ఏకదేశవివర్త్యుపమైవ స్ఫుటేత్యర్థః। తథా చౌపమ్యగర్భా సమాసోక్తిర్నా స్త్యేవేత్యుక్తమ్।

(లో, లౄ) ప్రత్యుత “నేత్రైరివోత్పలై”రిత్యుపమాసాధకసద్భావాత్। యత్పునరుక్తం రాఘవానన్దైః సరఃశ్రీనిష్ఠం లిఙ్గసామ్యం సమాసోక్తిప్రయోజకమితి; తదసత్, వ్యవహారప్రతీతిసాధకాభావాత్। లిఙ్గసామ్యమాత్రేణ సమాసోక్తిప్రతీతౌ “దృశ్యతే సఖి! శీతాంశుః” ఇత్యాదావప్యతిప్రసఙ్గాత్। కిన్తు ప్రస్తుతమపేక్ష్యైవ సమాసోక్తిః క్రియతే ఇతి స్వయమనన్తరమేవోక్తమ్। తత్కథం యుష్మన్మతేఽపి లిఙ్గసామ్యే సమాసోక్తిప్రతీతిరితి చేత్। సమానకార్యలిఙ్గవిశేషణానాం లక్ష్యేషు ద్వయోః త్రయాణాం వా సద్భావే ప్రాధాన్యేన వ్యవహార ఇతి। యచ్చోక్తం త్రైరపి “నేత్రైరివోత్పలై”రిత్యాదావుత్ప్రేక్షాఽపి। తదత్యన్తమనుచితమ్। హేత్వభావేఽధ్యవసానస్యానుత్థానాత్। కిఞ్చైవం “ముఖేన కమలేనేవ విభాతి హరిణేక్షణా” ఇత్యాదావపి హరిణేక్షణాయాం నలినీవ్యవహారసమారోపేణ సమాసోక్త్యుత్ప్రేక్షయోః సమావేశః స్యాత్। ఏతత్సర్వం గర్భీకృత్య ప్రాచీనాచార్యసమ్మతిం దర్శయతి-యదాహురితి।

(లో, ఏ) యద్యస్మాద్ వ్యవహారః సమాసోక్తివత్తత్త్వం రూపకవద్ ఔపమ్యేన ప్రతీయతే। తదౌపమ్యగర్భకసమాసోక్తిర్న । అత ఏవాలఙ్కారసర్వస్వకృతాప్యుక్తమ్। నేత్రైరివోత్పలైరిత్యాదౌ సరఃశ్రియా నాయికాత్వప్రతీతిర్న సమాసోక్త్యా విశేషణసామ్యాభావాత్। తస్మాన్నాయికాఽత్ర ఉపమానత్వేన ప్రతీయతే, నతు సరఃశ్రీధర్మత్వేన నాయికాత్వప్రతీతిరితి। ఏకదేశవివర్తిన్యుపమైవోపాస్యేతి। ఏతేన దన్తప్రభాపుష్పేత్యాదౌ పదానాముపమానరూపకసమాససమ్భవేన హరిణేక్షణాయా లతాయాశ్చ విశేషణత్వే సమ్భవత్యపి ఐన్ద్రం ధనురిత్యాదౌ

చ కష్టకల్పితోక్తయుక్తిసద్భావేఽపి చోక్తప్రకారేణాఽవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యతయైకదేశవివర్త్య-

---

ఏవం చోపమారూపకయోరేకదేశవివర్తితాఙ్గీకారే తన్మూలసఙ్కరేఽపి సమాసోక్తేరప్రవేశో న్యాయసిద్ధ ఏవ। తేనౌపమ్యగర్భవిశేషణోత్థాపితత్వం నాస్యా విషయ ఇతి।

(క, ఐ)

విశేషణసామ్యే శ్లిష్టవిశేషణోత్థాపితా సాధారణవిశేషణోత్థాపితా చేతి ద్విధా।కార్యలిఙ్గయోస్తుల్యత్వే చ ద్వివిధేతి చతుఃప్రకారా సమాసోక్తిః। సర్వత్రైవాత్ర వ్యవహారసమారోపః కారణమ్। (ఖ)

స చ క్వచిల్లౌకికే వస్తుని లౌకికవస్తువ్యవహారసమారోపః, శాస్త్రీయే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపః।

లౌకికే వా శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపః। శాస్త్రీయే వా లౌకికవస్తుసమారోప ఇతి చతుర్ధా (ఓ) తత్ర లౌకికవస్త్వపి రసాదిభేదాదనేకవిధమ్। శాస్త్రీయమపి తర్కాయుర్వేదజ్యోతిఃశాస్త్రాదిప్రసిద్ధతయేతి బహుప్రకారా సమాసోక్తిః।

(వి, క) ఉపమాయా రూపకస్య ఏకదేశవివర్తిత్వే తుల్యన్యాయాదుభయత్రైవ సమాసోక్త్యప్రవేశే తదుభయసన్దేహసఙ్కరస్థలేఽపి సమాసోక్తిర్నాస్తీత్యాహ ఏవం చేతి। నాస్యా విషయ ఇతి। అస్యాః సమాసోక్తేరిత్యర్థః।

(వి, ఖ) ఔపమ్యగర్భత్వం సమాసోక్తేర్నిరస్య చతుర్విధమేవ సమాసోక్తే రూపం సంహృత్య వ్యవస్థాపయతి—విశేషసామ్యే శ్లిష్టేత్యాది। వ్యవహారసమారోపస్యాప్యత్ర చాతుర్విధ్యం వక్తుమాహ—సర్వత్ర చేతి।

పమయైవ వ్యవహారో యుక్తః। తథాచ భాషణమ్—

“అర్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్” ఇతి।

(లో, ఐ) తన్మూలసఙ్కరే దన్తప్రభేత్యాదౌ పరీతేతి పాఠే యత్పునరుక్తం కైశ్చిత్। సన్దేహసఙ్కరే సన్దేహాస్పదత్వేనావ్యవస్థితత్వాద్రూపకోపమయోరభావ ఇతి తన్న। ద్వయోరపి సాధకబాధకాభావేన పర్యన్తేఽప్యన్యూనానతిరిక్తత్వేన వృత్తౌ హి సన్దేహసఙ్కరాలఙ్కారః। నతు స్థాణుర్వా పురుషో వేతి సంశయవర్తిత్వజ్ఞానదశాయాం క్వచిత్ కస్యచిన్మిథ్యాత్వం క్వచిద్ ద్వయోరపి। అన్యథా తత్ర ప్రాచీనోక్తలౌకికహారముద్రికాదిసంసృష్ట

ముకుటాద్యలఙ్కారసాదృశ్యమనుపపన్నం స్యాత్। నచ సన్దేహసఙ్కరస్య నిర్వాహః శక్యక్రియ ఇతి వక్తుం న యుక్తం, వైచిత్ర్యస్యానుభవసిద్ధత్వాత్తస్యైవ చాలఙ్కారత్వాత్। కిఞ్చ క్షీరనీరన్యాయేన మిశ్రణేన సఙ్కర ఇతి ప్రాచ్యాః। తయోశ్చ మిశ్రణేన చైకస్య ద్వయోర్వా భావః। కిన్త్వత్ర ఏకతరనిశ్చయాభావమాత్రేణ సన్దేహసఙ్కరవ్యవహార ఇత్యలం బహునా। ఉపసంహరతి—తేనేతి। అస్యాః సమాసోక్తేః।

(లో, ఒ) లౌకికే సర్వమార్గసాధారణే। శాస్త్రీయే విద్యావ్యుత్పత్తివిశేషగమ్యే।

దిఙ్మాత్రం యథా—

"వ్యాధూయ యద్వసన"మిత్యాదౌ లౌకికే వస్తుని లౌకికస్య హఠకాముకవ్యవహారాదేః సమారోపః।

"యైరేకరూపమఖిలాస్వపి వృత్తిషు త్వాం

పశ్యద్భిరవ్యయమసంఖ్యతయా ప్రవృత్తమ్।

లోపః కృతః కిల పరత్వజుషో విభక్తే-

స్తైర్లక్షణం తవ కృతం ధ్రువమేవ మన్యే॥"

అత్ర ఆగమశాస్త్రప్రసిద్ధే వస్తుని వ్యాకరణప్రసిద్ధవస్తువ్యవహారసమారోపః। ఏవమన్యత్ర। (గ,ఔ)

(వి, గ) యైరేకరూపమితి। పరమేశ్వరం ప్రతి కస్యచిదుక్తిరియమ్ అఖిలాసు వృత్తిషు సంసారేషు ఏకరూపమద్వితీయం త్వాం పశ్యద్భిర్యైర్జనైః పరత్వజుషో భిన్నత్వవిషయాయా

విభక్తేర్విభాగస్య లోపః కృతః। తద్దైతద్దర్శనాద్ భేదబుద్ధిర్న కృతేత్యర్థః। త్రైరేవ తస్య చ ధ్రువం ధ్రువత్వం లక్షణం కృతమిత్యహం మన్యే। ధ్రువమితి భావప్రధాననిర్ద్దేశః। త్వాం కీదృశమ్ అవ్యయమ్ అక్షయమ్, అసంఖ్యతయా సంఖ్యాతుమశక్యతయా ప్రవృత్తమ్ అసంఖ్యపదానువృత్తిత్వాత్। అత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామర్థ్యాదపికారాదవ్యయప్రతీతిః। తేషామపి హి అఖిలపదసాహిత్యేన వృత్తిషు స్థితేష్వేకరూపం వికారరాహిత్యాత్తదర్థే సంఖ్యారాహిత్యమ్। పరస్యాః సుబవిభక్తేర్లోపశ్చ కృతః ఇతి ధ్రువం నిశ్చితం మన్యే। ఈదృశం త్వాం పశ్యద్భిర్విభక్తిలోపం కుర్వద్భిః చాదీనామీదృశత్వం లక్షణం చిహ్నం కృతమిత్యేవం భావః। అత్రేతి। ఆగమశాస్త్రం వేదః। వ్యాకరణప్రసిద్ధం వస్తు చకారాది। తద్వద్ వ్యవహారశ్చ శబ్దాత్మకత్వమ్। ఈశ్వరే తదారోపస్యాపి శబ్దబ్రహ్మాత్మకత్వాత్। ఏవమన్యత్రేతి। తత్ర చాన్యశాస్త్రవ్యవహారసమారోపో వేదశాస్త్రప్రసిద్ధే వస్తుని ఈశ్వరే యథా మమ।

“యస్యౌజ్జ్వల్యం ద్యుతిభిరధికం విగ్రహైరలఙ్కృతీనాం

 యత్పాదాన్తే లఘురపి పతత్ గౌరవం సమ్ప్రయాతి।

ఛన్దః సిద్ధాక్షరతనురసౌ సద్గుణః శబ్దమూర్త్తిః

 పుణ్యశ్లోకో మనసి సతతం సన్నిధిం మే ప్రయాతు॥”

(లో, ఔ) ఏకరూపం సన్మాత్రత్వేనావికారిత్వాత్ప్రత్యయాదివిశేషాభావాద్వా। వృత్తిషు వర్త్తన్తే ప్రవర్త్తన్తే ఆవిర్భవన్తీతి వ్యుత్పత్త్యా వస్తుషు స్త్రీత్వాదిలిఙ్గేషు వా అవ్యయం క్షయరహితం చకారాదికఞ్చ। అసంఖ్యతయా ప్రవృత్తమనన్తపదార్థరూపేణ వివర్త్తనాత్। ఏకత్రాదిసంఖ్యావిరహిత్వేన ప్రసిద్ధేశ్చ। పరత్వజుషో భిన్నత్వభాజః విభక్తేర్వ్యక్తేర్వస్తున ఇతి యావత్। లోపః కృతః ప్రభావో నిశ్చితః। ప్రత్యయత్వేన పరాద్ భావిన్యాః విభక్తేః

రూపకేఽప్రకృతమాత్మస్వరూపసన్నివేశేన ప్రకృతస్య రూపమవచ్ఛాదయతి। ఇహ తు స్వావస్థాసమారోపేణానవచ్ఛాదితస్వరూపమేవ తం పూర్వావస్థాతో విశేషయతి।

ఇత్యత్ర వాక్యే ప్రస్తుతోఽర్థో యథాఽసౌ పుణ్యశ్లోకః పరమేశ్వరో మే మనసి సతతం సన్నిధిం ప్రయాతు। యస్య విగ్రహే శరీరేఽలఙ్కృతీనాం కౌస్తుభభూషణానాం ద్యుతిభిరధికమ్ ఔజ్జ్వల్యం, యత్పాదాన్తే లఘుర్నికృష్టోఽపి పతన్ గౌరవం గురుత్వమ్ ఉత్తమత్వం సమ్ప్రయాతి। అసౌ పుణ్యశ్లోకః కీదృశః। ఛన్దసి వేదే సిద్ధాక్షరరూపా అస్ఖలనరూపా తనుర్యస్య తాదృశః సద్గుణ ఐశ్వర్యరూపగుణవాన్। శబ్దమూర్త్తిధరస్యైతే విష్ణోరంశా ఇతి విష్ణుపురాణమ్।

అత్ర శ్లిష్టవిశేషణైర్వ్యఞ్జనయా పుణ్యస్యోత్తమశ్లోకస్య కవిరివ ప్రతీతిః। తస్యాఽపి విగ్రహే సమాసేఽలఙ్కృతీనామ్ అనుప్రాసోపమాదీనాం ద్యుతిభిః శోభాభిరధికమ్ ఔజ్జ్వల్యం తత్పాదస్య చతుర్థభాగస్యాన్తే పతతో లఘువర్ణస్యాపి గురుత్వమ్, పదాన్తగో గురుర్వేతి ఛన్దఃశాస్త్రే ఉక్తత్వాత్। అసౌ ఛన్దసాఽనుష్టుబ్వాదిచ్ఛన్దసా సిద్ధో వర్ణమయమూర్త్తిః। మాధుర్యాదిగుణవాన్ శబ్దాత్మకశ్చేతి।

(వి, ఘ) ఏకదేశవివర్త్తిరూపకసమాసోక్త్యోర్భేదమాహ—రూపక ఇతి। ఏకదేశవివర్త్తిరూపకే ఇత్యర్థః। అప్రకృతమాత్మస్వరూపేతి। అప్రకృతం వ్యఙ్గ్యరూపం తత్ కర్త్తృ। ఆత్మస్వరూపసన్నివేశేనేతి। ఆత్మస్వరూపస్యాభేదారోపేణ ప్రకృతం వాచ్యమవచ్ఛాదయత్యపహ్నవవిషయీకరోతీత్యర్థః। యథా “లావణ్యమధుభిః పూర్ణమ్" ఇత్యాదౌ। ఇహ త్వితి। స్వావస్థావ్యఙ్గ్యస్య స్వరూపం తత్సమారోపేణ తదారోపేణానవచ్ఛాదితస్వరూపమపహ్నుతస్వరూపం

విభక్తేః సుపః ప్రోఞ్ఛనామితి లక్షణమ్। లక్షణమ్—స్పష్టసాక్షాత్కారః సాధనసూత్రం చ। ఆగమః శాస్త్రమ్। అభిధానాభిధేయయోః శబ్దాభిన్నబ్రహ్మపరం। బ్రహ్మణోఽభేదవదాశ్రయమ్ మన్త్రశాస్త్రమ్। అన్యద్ యథా—

“సీమానం న జగామ యన్నయనయోర్నాన్యేన యత్సఙ్గతం

న స్పృష్టం వచసా కదాచిదపి యద్ దృష్టోపమానం న యత్।

అర్వాగ్వాదాపతితం న యన్న చ స యత్తత్ కిఞ్చిదేణీదృశో

లావణ్యం జయతి ప్రమాణరహితం చేతః చమత్కారి తత్॥"

అత్ర లావణ్యే లౌకికే ప్రత్యక్షానుమానోపమానార్థాపత్త్యభావశబ్దరూపషట్ప్రమాణాదిమీమాంసాశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తుసమారోపః।

అత ఏవాత్ర “వ్యవహారసమారోపో నతు స్వరూపసమారోప" ఇత్యాహుః। (ఘ, ఔ)

ఉపమాధ్వనౌ శ్లేషేణ విశేష్యస్యాపి సామ్యమ్। ఇహ తు విశేషణమాత్రస్య। అప్రస్తుతప్రశంసాయాం ప్రస్తుతస్య గమ్యత్వమిహ త్వప్రస్తుతస్యేతి భేదః। (ఙ, అ)

ఉక్తిర్విశేషణైః సాభిప్రాయైః పరికరో మతః॥౭౫॥

యథా—అఙ్గరాజ సేనాపతే ద్రోణోపహాసిన్ కర్ణ రక్షైనం భీమాద్దుఃశాసనమ్। (చ,ఆ)

తత్ ప్రకృతం వాచ్యమ్। పూర్వావస్థాతోఽన్యారోపితవ్యఙ్గ్యవ్యవహారరూపకావస్థాతో విశేషయతి ఆరోపితవ్యఙ్గ్యవ్యవహారం కరోతీత్యర్థః। ఏకదేశవివర్తిరూపకే వ్యఙ్గ్యం రూప్యం వాచ్యే ఆరోపితే యథా న్యాధూయ వసనమిత్యాదౌ వాచ్యే గన్ధవహేన కాముకాభేదారోపః। కిన్తు కాముకవ్యవహారస్య రత్యర్థం వసనాక్షేపాలిఙ్గనరూపవ్యవహారస్యైవారోపోఽత్ర ఇత్యర్థః। సంవాదమాహ—అత ఏవాత్ర వ్యవహారేతి। వస్తుతస్తు వ్యఙ్గ్యవ్యవహారరూపకత్వద్వయమేకదేశవివర్తిరూపకే సమాసోక్తితో భేదకమ్।

(వి, జ) ఉపమాధ్వనితోఽస్య భేదమాహ—ఉపమాధ్వనావితి। అత్ర శ్లేషేణేత్యేవ పాఠః, శ్లేషాకారే ద్వయోరేవ వాచ్యత్వేన వ్యఙ్గ్యస్యైవాభావాత్। శ్లేషేణ విశేష్యస్యాపి సామ్యమిత్యర్థః। ప్రామాదికపాఠే తు శ్లేషే సతి తతో విశేష్యాదిసామ్యమిత్యర్థః। తథాపి చకారో నిరర్థకః। అప్రస్తుతప్రశంసాతో భేదః స్ఫుట ఏవ।

(వి, చ) పరికరాలఙ్కారమాహ—ఉక్తిరితి। సాభిప్రాయత్వం ప్రతిపాదనీయార్థపుష్ట్యాఽర్థపుష్టికారిత్వమ్। తచ్చ యద్యపుష్టార్థదోషత్యాగేనైవ లభ్యం తథాపి విశేషణైరిత్యత్ర

అవచ్ఛాదయతి నిగూహతి। అనవచ్ఛాదితస్వరూపమ్ అగూఢస్వరూపమ్। పూర్వావస్థా లోకప్రసిద్ధా। యదుక్తం చణ్డీదాసపణ్డితైరపి “యత్రాఽప్రకృతతాదాత్మ్యేన ప్రకృతప్రతీతిస్తత్ర రూపకమ్। యత్రాపకృతవ్యాపారవతః ప్రకృతస్య స్వతన్త్రస్యైవ ప్రతీతిస్తత్ర సమాసోక్తిరితి స్పష్టార్థః। ఏవం రూపకేఽపి వ్యవహారసమారోపవచనం రాఘవనన్దానామపాస్తమ్।

(లో, అ) ఇహ చాప్రస్తుతప్రశంసాయామప్రస్తుతవర్ణనాముఖేన ప్రస్తుతప్రతీతిర్యుక్తా తథాచ మూలమన్తరేణాఽప్రస్తుతవర్ణనస్యాఽసమ్బన్ధప్రలాపప్రాయత్వాత్। ఇహ చ విశేషణానాం వర్ణనీయార్థప్రతిపాదనేన ప్రకరణేన నియమితేఽపి ద్వితీయార్థప్రతీతేరనుభవసిద్ధేః।

(లో, ఆ) సమ్ప్రతి సాదృశ్యమూలాలఙ్కారలక్షణాఽవసరేఽపి విశేషణవిచ్ఛిత్తిహేతుకత్వేన సమాసోక్త్యనన్తరం పరికరం లక్షయతి—ఉక్తిరితి। విశేషణైరితి బహువచనస్య నైకస్య ద్వాభ్యాం విశేషణాభ్యామిదం వైచిత్ర్యమ్, కిన్తు అపుష్టార్థదోషపరిహార ఏవేతి భావః। సాభిప్రాయైర్గర్భీకృతప్రతీయమానార్థైః। ఇహ చ ప్రతీయమానార్థస్యాఽగూఢత్వే గుణీభూతవ్యఙ్గ్యతా, అతోఽస్యాలఙ్కారస్య న ధ్వనిత్వమ్। అఙ్గరాజేతి। ఇదం భీమవచనమ్। అఙ్గో దేశవిశేషః। అత్ర అఙ్గరాజత్వేన పరరక్షార్థమధినాయకత్వమ్। సేనాపతిత్వేన రాజపూజా। ద్రోణోపహాసిత్వేన శౌర్యమదః ప్రతీయతే।

శబ్దైః స్వభావాదేకార్థైః శ్లేషోऽనేకార్థవాచనమ్॥౭౬॥

స్వభావాదేకార్థైరితి। శ్లేషాద్ వ్యవచ్ఛేదః। వాచనమితి చ ధ్వనేః। (ఛ, ఇ) *

ఉదాహరణమ్।

"ప్రవర్త్తయన్ క్రియాః సాధ్వీర్మాలిన్యం హరితాం హరన్।

మహసా భూయసా దీప్తో విరాజతి విభాకరః॥"

బహువివక్షణాద్ బహుత్వే వైచిత్ర్యవిశేషానుభవాద్ అలఙ్కారిత్వమ్। అఙ్గరాజేత్యాదికం కర్ణోపహాసినోऽశ్వత్థామ్న ఉక్తిః। అత్ర ప్రతిపాద్యః కర్ణోపహాసః తత్పుష్టికారీణ్యేతాని సమ్బోధనాని। సాక్షాద్ భీమేన బధ్యమానస్య దుఃశాసనస్య రక్షకత్వేనాఙ్గదేశనృపతిత్వం సేనాపతిత్వం మహావీరద్రోణోపహాసిత్వం తదా వీరస్య యోగ్యమిత్యుపహాసః స్పష్టః।

(వి, ఛ) అర్థశ్లేషాలఙ్కారమాహ—శబ్దైరితి। ఏకార్థైరిత్యేకార్థే ఏవ శక్తైరిత్యర్థః। అనేకార్థేతి। శక్త్యైకభిన్నో యోऽర్థః అపరార్థః తస్య వాచనం లక్షణయా బోధనమిత్యర్థః శ్లేషాద్ వ్యవచ్ఛేద ఇతి। శ్లేషః—శబ్దశ్లేషాలఙ్కారః। అత్ర శబ్దస్య స్వభావాదేకార్థత్వాద్ వాచనమిత్యనేన వ్యఞ్జనావ్యవచ్ఛేదమాహ—ధ్వనేరితి। గుణీభూతవ్యఙ్గ్యస్యాప్యుపలక్షణమిదమ్।

(వి, జ) ప్రవర్త్తయన్నితి। విభాకరః సూర్య్యః విభాకరనామా రాజవిశేషశ్చ విరాజతి। ద్వయోర్విశేషణాన్యాహ—ప్రవర్త్తయన్నితి। క్రియాః ఆలోకసాధ్యాః, పక్షే—బ్రాహ్మణాదివర్ణక్రియాః। హరితాం దిశాం, పక్షే—దిక్స్థితలోకానాం మాలిన్యం తమః శ్యామతాం, పక్షే—దారిద్ర్యవశాదనుజ్జ్వలతాం చ, మహసా జ్యోతిషా, పక్షే—శౌర్య్యేణ। అత్ర క్రియా ఇత్యత్ర నానేకార్థతా। మాలిన్యాదిపదత్రయస్య త్వేకార్థే శక్తిరన్యార్థే లక్షణా, విభాకరాంశే తు శబ్దశ్లేషః। అత్రోపమాధ్వనిత్వం వ్యవచ్ఛినత్తి "అనేకార్థస్య శబ్దస్య

సంయోగాద్యైర్నియన్త్రితే' ఇత్యత్ర శక్తిలక్షణాభ్యామ్ అనేకార్థతాఽపి పరిగ్రాహ్యేత్యభిప్రాయేణైవాత్రోపమాధ్వనిప్రసక్తిర్బోధ్యా।

(లో, ఇ) శ్లేషప్రకరణాదత్ర శ్లేషః। వాచనమనిర్ద్ధారితత్వేన బోధనమ్। ఏవఞ్చ శబ్దైరితికారికాపదార్థ ఏకీభూయ బాధ్యభావమాపన్నైరితి విశకలితానాం బహూనాం పదార్థానాం తథావిధార్థబోధనక్షమత్వాత్। నచ కస్యచిత్పదార్థవిశిష్టార్థే శక్తిః।

(లో, ఈ) క్రియాః సన్ధ్యోపాసనాద్యాః ఇష్టాపూర్త్తాద్యాః। మాలిన్యమ్ అన్ధకారమయత్వమ్। దురాచారయోగో వా। మహస్తేజ ఉత్సవశ్చ దీప్తః ప్రకాశితః నిర్మలీభూతశ్చ విభా-

---

* 'యత్రోభయోస్తాత్పర్యం స శ్లేషః। యత్ర త్వేకస్మిన్ తత్సామగ్రీమహిమ్నా తు ద్వితీయార్థప్రతీతిః సా వ్యఞ్జనా' (ప్రదీప)। పరివృత్తిసహానాం శబ్దానాం ప్రకరణాదినియమాభావాద్ అనేకార్థబోధనే అర్థశ్లేషః। ఏకస్యార్థస్య వాచకానాం శబ్దానామనేకార్థో విశేషరూపః ప్రకరణాదేరనియమేన బుధ్యతే 'స శ్లేష ' ఇతి కేషాఞ్చిన్మతమ్। యథా ఉదాహరణే క్రియాశబ్దేన ఇష్టాపూర్తాదిక్రియాసన్ధ్యావన్దనాదిక్రియారూపయోరర్థయోః ప్రతీతిః ।

అత్ర ప్రకరణాదినియమాభావాద్ ద్వావపి రాజసూర్యౌ వాచ్యౌ। (జ, ఈ) +

క్వచిద్ విశేషః సామాన్యాత్ సామాన్యం వా విశేషతః।

కార్యాన్నిమిత్తం కార్యఞ్చ హేతోరథ సమాత్సమమ్।

అప్రస్తుతాత్ ప్రస్తుతం చేద్గమ్యతే పఞ్చధా తతః।

అప్రస్తుతప్రశంసా స్యాత్ ॥౭౭॥ (ఝ, ఉ) *

క్రమేణోదాహరణమ్—

“పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధ్యానమధిరోహతి।

స్వస్థదేవాపమానేఽపి దేహినస్తద్వరం రజః॥”

(వి, ఝ) అప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కారం పఞ్చవిధమాహ—క్వచిద్విశేష ఇతి। సకలపఞ్చమ్యన్తపదార్థాద్ అప్రస్తుతాత్ సకలప్రథమాన్తపదార్థః ప్రస్తుతశ్చేద్ గమ్యతే బుధ్యతే తదా పఞ్చవిధోఽప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కార ఇత్యర్థః। అన్యాపదేశపరిభాషాఽప్యన్యత్ర।

(వి, ఞ) తత్ర సామాన్యాదప్రస్తుతాత్ ప్రస్తుతవిశేషవ్యఙ్గ్యత్వమాహ—పాదాహతమితి। అపమానేఽపి స్వస్థాద్ దేహినః తద్రజః వరం శ్రేష్ఠమ్। యద్రజః పాదాహతం సద్ ఉత్థాయాభిహన్తురేవ మూర్ధ్యానమధిరోహతి ఆరోహతీత్యర్థః। అత్రేతి సామాన్యం దేహిసామాన్యం, తదభిధానాత్ ప్రస్తుతస్యాఽస్మత్త ఇత్యస్య వ్యఞ్జనేత్యర్థః।

కరః సూర్య్యః। విభాం కరోతి వ్యనక్తీతి వ్యుత్పత్త్యా రాజా చ విభాయాః కాన్తేః కారకత్వాత్తదాశ్రయత్వాద్ వాచ్యవన్నిర్ధ్యారితత్వేన బోధ్యా।

(లో, ఉ) విశేష ఇత్యాదీనాం కర్మపదానాం ప్రస్తుతమితి విశేషణమ్। సామాన్యాదిత్యాదిపఞ్చమ్యన్తపదానామప్రస్తుతాదితి అప్రస్తుతాదర్థతోఽవాచ్యాత్। అత ఏవాఽప్రస్తుతస్య ప్రశంసావాచ్యతయా వర్ణనమిత్యర్థాద్ అప్రస్తుతప్రశంసాఖ్యోఽలఙ్కారః। ఏవం చాప్రస్తుతాత్ ప్రస్తుతప్రతీతిరప్రస్తుతప్రశంసేతి సామాన్యలక్షణమ్। తస్యాశోచ్యక్తనయాత్ పఞ్చప్రకారతేతి భావః।

+ అత్ర విభాకరశబ్దః శక్త్యా సూర్య్య యోగేన నృపం బోధయతీతి అర్థశ్లేషః, ప్రభాకారాదిపర్య్యాయశబ్దేన పరివృత్తిసహత్వాత్। యద్యత్ర ప్రకరణాదిభిః అభిధాయానియన్త్రణేన రాజా ప్రకృతో రవిరప్రకృతస్తదా 'దుర్గాలఙ్ఘితవిగ్రహః' ఇత్యాదివత్ ద్వితీయార్థస్య ధ్వనిః స్యాత్।

అత్ర సంయోగాదీనామభావేన అభిధాయా నియన్త్రణాద్ ద్వయోరప్యర్థయోర్వాచ్యత్వమ్। వాచ్యావితి। నిరూఢలక్షణయా అపి శక్తితుల్యత్వాత్ సమకాలం ప్రతీయమానౌ ఇత్యర్థః। విభాకరపదస్య నృపతౌ నిరూఢం లాక్షణికత్వమ్।

* అప్రస్తుతస్య ప్రశంసా కథనమప్రస్తుతప్రశంసా। ప్రశంసనం చ వర్ణనమాత్రం, నతు స్తుతిః, (రసగఙ్గాధరే) 'ఏవం చ లక్ష్యలక్షణయోః ప్రశంసాశబ్దః స్తుతినిన్దాసాధారణకీర్తనమాత్రపరో ద్రష్టవ్యః'—కువలయానన్దే।

అత్రాస్మదపేక్షయా రజోఽపి వరమితి విశేషే ప్రస్తుతే సామాన్యమభిహితమ్। (ఞ, ఊ)

"స్రగియం యది జీవితాపహా హృదయే కిం నిహితా న హన్తి మామ్।

విషమప్యమృతం క్వచిద్భవేదమృతం వా విషమీశ్వరేచ్ఛయా॥" (ట)

అత్రేశ్వరేచ్ఛయా క్వచిదహితకారిణోఽపి హితకారిత్వం హితకారిణోఽప్యహితకారిత్వమితి సామాన్యే ప్రస్తుతే విశేషోఽభిహితః।

ఏవం చాత్రాప్రస్తుతప్రశంసామూలార్థాన్తరన్యాసః। దృష్టాన్తే ప్రఖ్యాతమేవ వస్తు ప్రతిబిమ్బత్వేనోపాదీయతే। ఇహ తు విషామృతయోరమృతవిషీభావస్యాప్రసిద్ధేర్న తస్య సద్భావః। (ఠ, ఋ)

(వి, ట) విశేషాదప్రస్తుతాత్ ప్రస్తుతసామాన్యవ్యఞ్జనమాహ—స్రగియమితి। ఇన్దుమతీభర్తుర్నారదీయపారిజాతస్రజం హృది నిధాయాజస్యాయం విలాపః।

(వి, ఠ) అత్రేతి। సామాన్యే హితాహితకారిత్వాదినా సామాన్యే విశేషః। అహితకారివిశేషోఽమృతమ్। అర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారస్యాఽత్రానయాఽప్రస్తుతప్రశంసయా నిష్పాద్యత్వాదనయోరత్రానుగ్రాహ్యానుగ్రాహకభావరూపసఙ్కర ఇత్యాహ—ఏవం చేతి। అర్థాన్తరన్యాసో హ్యష్టవిధో వక్ష్యతే। తత్రోక్తస్య విశేషస్యౌచిత్యప్రతిపాదనరూపసమర్థనం సామర్థ్యాత్ సామాన్యేనేతి। యస్తత్ప్రభేదః స చాత్ర అప్రస్తుతప్రశంసానిష్పాద్యః। తథాహి కిం న హన్తి ఇత్యనేన హన్తృవిశేషస్య స్రజో హననసామర్థ్యసత్త్వేఽపి హననాభావే విశేష ఉక్తః। స చాప్రస్తుతప్రశంసాలభ్యేనాహితకారిసామాన్యేన ఈశ్వరేచ్ఛాధీనాహితకారిత్వాభావరూప ఏవ సాధర్మ్యాత్। సమానార్థతః స్రజోఽహననఘటితమ్। ఈశ్వరేచ్ఛాఽహితకారిణోఽప్యహితకారిత్వాభావాదితి ప్రతీతేః। నను స్రజ్నిష్ఠయోరహననామృతభావయోరపకారసామర్థ్యేఽప్యనపకారిత్వరూపసాధనప్రతిబిమ్బనాదత్ర దృష్టాన్తాలఙ్కారస్యాపి ప్రసక్తిరిత్యతస్తన్నిరస్యతి—దృష్టాన్త ఇతి। ప్రఖ్యాతమేవ ప్రసిద్ధమేవ బిమ్బప్రతిబిమ్బత్వేన వ్యఙ్గ్యసాధర్మ్యేణ। అత్ర తస్యేతి న దృష్టాన్తాలఙ్కారసద్భావ ఇత్యర్థః। తథా చ దృష్టాన్తస్తు సధర్మస్య ఇత్యత్ర ప్రసిద్ధసధర్మస్యేత్యర్థః।

(లో, ఊ) పాదాహతమితి। ఏవం మాఘకావ్యోక్త్యా శిశుపాలం ప్రతి ప్రయాణాభిముఖీకరణాయ శ్రీకృష్ణం ప్రతి బలరామవాక్యమ్। అస్మదితి। అస్మత్పదవాచ్యాః శ్రీకృష్ణాదయో హి వాచ్యాః।

(లో, ఋ) అహితకారివిశేషో విషం హితకారివిశేషోఽమృతమ్। అప్రస్తుతప్రశంసామూలముత్థానబీజమ్। యస్యార్థాన్తరన్యాసస్య సామాన్యేన విశేషకృతః సమర్థకత్వాత్।తస్య దృష్టాన్తస్య। ఇహ తు విషామృతత్వేనాధ్యవసానాదతిశయోక్తిరేవ। తయోశ్చ సామాన్యవిశేషాభావరూపేణ విచ్ఛిత్తివిశేషసమ్భవాత్।

“ఇన్దుర్లిప్త ఇవాఞ్జనేన జడితా దృష్టిర్మృగీణామివ

ప్రమ్లానారుణిమేవ విద్రుమదలం శ్యామేవ హేమప్రభా।

కార్కశ్యం కలయా చ కోకిలవధూకణ్ఠేష్వివ ప్రస్తుతం

సీతాయాః పురతశ్చ హన్త శిఖినాం బర్హాః సగర్హా ఇవ॥”

అత్ర సమ్భావితేభ్య ఇన్ద్వాదిగతాఞ్జనలిప్తత్వాదిభ్యః కార్యేభ్యో వదనాదిగతసౌన్దర్యవిశేషరూపం ప్రస్తుతం కారణం ప్రతీయతే। (డ, ఋ) +

"గచ్ఛామీతి మయోక్తయా మృగదృశా నిఃశ్వాసముద్రేకిణం

త్యక్త్వా తిర్యగవేచ్య బాష్పకలుషేణైకేన మాం చక్షుషా।

అద్య ప్రేమ మదర్పితం ప్రియసఖీవృన్దే త్వయా వధ్యతా-

మిత్థం స్నేహవివర్ద్ధితో మృగశిశుః, సోత్ప్రాసమాభాషితః॥"

(వి, డ) అప్రస్తుతాత్ కార్యాత్ ప్రస్తుతకారణవ్యఞ్జనమాహ—ఇన్దుర్లిప్తఇవేతి। వదనాదిసౌన్దర్యవత్యాః సీతాయాః పురతః। ఇన్ద్వాదయో నికృష్టా ఇతి సముదాయార్థః। తత్ర సీతాయాః వదనాపేక్షయా ఇన్దోః, చఞ్చలనయనాపేక్షయా మృగదృశః, అరుణాధరాపేక్షయా విద్రుమస్య, అఙ్గగౌరత్వాపేక్షయా హేమప్రభాయాః, మధురస్వరోచ్చారకకోమలకణ్ఠాపేక్షయా తాదృశస్వరోచ్చారకకోకిలకణ్ఠస్య, కేశాపేక్షయా శిఖిబర్హస్య చ నికృష్టతా ప్రతిపాదకవిశేషణాన్యుత్ప్రేక్ష్యన్తే। ఇన్దుర్లిప్త ఇవేతి। జడితా చాఞ్చల్యరహితా, ప్రమ్లానారుణిమేవ ఆరుణ్యమ్లానివత్। కార్కశ్యం మధురస్వరోచ్చారణాసమర్థకాఠిన్యమ్। ప్రస్తుతం స్థితం తయైవ జనితం వా। తచ్చ కలయాపి చాల్పభావేనాపి కోకిలయాపి కిఞ్చిన్ మధురస్వరోచ్చారణాత్। బర్హాః సగర్హాః సనిన్దాః। హన్తేతీన్ద్వాదీనామపకర్షాత్ ఖేదే సీతాయా

ఉత్కర్షాద్ధర్షే వా। సమ్భావితేభ్య ఉత్ప్రేక్షితేభ్యః। కారణం ప్రతీయతే। ఇత్యుత్ప్రేక్షాకారణత్వేన కారణత్వం బోధ్యమ్।

(వి, ఢ) అప్రస్తుతకారణాత్ ప్రస్తుతకార్యవ్యఞ్జనమాహ—గచ్ఛామీతి। త్వం కిం ప్రస్థాననివృత్తోఽసీతి పృచ్ఛన్తం ప్రతి ప్రస్థానప్రవృత్తస్యోక్తిరియమ్। ఉద్రేకిణముద్భటం నిఃశ్వాసమ్ ముక్త్వా బాష్పకలుషేణైకేన చక్షుషా మాం తిర్యగవేక్ష్య ఇత్యన్వయః। స్నేహవివర్ద్ధితస్య మృగశిశోః స్వస్మిన్నర్పితస్య ప్రేమ్ణః ప్రియసఖీవృన్దే వివన్ధోపదేశస్య మరణసూచనాయ సోఛ్వాసం ప్రోద్గతస్య మమాభాషణక్రియావిశేషణమ్।

(లో, ఋ) ఇన్దురిత్యాది। వదనాదీత్యాదిశబ్దేన ఈక్షణాధరకాన్తివచనకేశసంగ్రహః।

+ అత్ర సమ్భావ్యమానైరిన్ద్వాదిగతైరఞ్జనలిప్తత్వాదిభిః। కార్యరూపైరప్రస్తుతైర్లోకోత్తరో వదనాదిగతః సౌన్దర్యాతిశయః కారణరూపః ప్రస్తుతః ప్రతీయతే। (అలం౦ సం)

అత్ర కస్యచిదగమనరూపే ప్రస్తుతే కార్యే కారణమభిహితమ్। (ఢ, ౡ)

తుల్యేఽప్రస్తుతే తుల్యాభిధానే చ ద్విధా శ్లేషమూలా సాదృశ్యమాత్రమూలా చ। శ్లేషమూలాఽపి సమాసోక్తివద్ విశేషణమాత్రశ్లేషే శ్లేషవద్ విశేషస్యాపి శ్లేషే భవతీతి ద్విధా (ఐ, ఏ)

క్రమేణోదాహరణమ్।

“సహకారః సదామోదో వసన్తశ్రీసమన్వితః।

సముజ్జ్వలరుచిః శ్రీమాన్ ప్రభూతోత్కలికాకులః॥" (ఐ)

అత్ర విశేషణమాత్రశ్లేషవశాదప్రస్తుతాత్ సహకారాత్ కస్యచిత్ ప్రస్తుతస్య నాయకస్య ప్రతీతిః। (త)

"పుంస్త్వాదపి ప్రవిచలేద్ యది యద్యధోఽపి

యాయాద్ యది ప్రణయనే న మహానపి స్యాత్।

అత్ర కస్యచిదితి। గమననివృత్తస్య నాయకస్యేత్యర్థః। ప్రస్తుత ఇతి। కస్యచిత్ ప్రశ్నాత్ ప్రస్తుత ఇత్యర్థః। కారణం నాయికాయాః స్వమరణసూచనమ్।

(వి, ఐ) సమాత్సమమితి। పఞ్చమప్రకారస్య త్రైవిధ్యం వక్తుమాదౌ ద్వైవిధ్యమాహ—శ్లేషమూలా సాదృశ్యమూలా చేతి। శ్లేషమూలా చ ద్విధా భవతీత్యాహ—సమాసోక్తివదితి। సమాసోక్తౌ హి విశేష్యస్యాపి శ్లేష ఉపమాధ్వనిత్వాపత్త్యా న విశేష్యే శ్లేషః। ప్రకారాన్తరమాహ—శ్లేషవదితి। శబ్దాలఙ్కారవిశేష్యవదిత్యర్థః। “ప్రతికూలతాముపగతే హి విధౌ” ఇతి విశేష్యపదేపి శ్లేషః।

(వి, త) అత్ర విశేషణమాత్రశ్లేషే ఆహ—సహకార ఇతి। సహకార ఆమ్రవృక్షో వసన్తశ్రీసమాశ్రితః సన్ ప్రభూతాభిర్బహుభిరుద్గతాభిః కలికాభిః ముకులైః ఆకులో వ్యాప్తః సన్ సదామోదో విద్యమానోత్తమగన్ధస్తత ఏవ సముజ్జ్వలదీప్తిస్తత ఏవ శ్రీమాంశ్చ। అత్రేతి। నాయకోఽపి వసన్తలక్ష్మ్యాఽఽశ్రితః సన్ ఆమోదేన హర్షేణ సముజ్జ్వలే సమ్యక్ శృఙ్గారే రుచిర్యస్య తాదృశః। “శృఙ్గారశుచిరుజ్జ్వలః” ఇత్యమరః। శ్రీమాన్ అత ఏవోత్కలికయా ఉత్కణ్ఠయాఽన్వితః। "ఉత్కణ్ఠోత్కలికే సమే" ఇతి కోషః। కస్యచిదితి। ఉక్తవిశేషణవత ఇత్యర్థః।

(వి, థ) విశేష్యపదశ్లేషే త్వాహ—పుంస్త్వాదితి। సపత్నాపహృతం రాజ్యం యేన కేనాఽపి ప్రకారాన్తరేణోద్ధర్తుం కఞ్చిద్రాజానముపదిశతః కస్యచిదుక్తిరియమ్। కేనాఽప్యనిర్వచనీయేన పురుషోత్తమేన నారాయణేన ఈదృశీత్యేవంప్రకారా ఇయం దిక్ అయం ప్రకారః

(లో, లృ) అత్రేతి। కస్యచిద్ అర్థాత్ కేనచిత్ కుతో న గతోఽసీతి పృష్టస్యాఽప్రస్తుతేనాభిధాతుముచితత్వాత్। కారణమగమనస్యేత్యర్థః।

(లో, ఏ) శ్లేషమూలేతి। శ్లేషోఽర్థశ్లేషాభాసః ప్రస్తుతస్య గమ్యత్వాత్।

(లో, ఐ) ఆమోదః అతినిర్హారీ గన్ధః, హర్షశ్చ। ఉత్కలికా ఉద్గతకోరక ఉత్కణ్ఠా చ।

అభ్యుద్ధరేత్తదపి విశ్వమితీదృశీయం

కేనాపి దిక్ ప్రకటితా పురుషోత్తమేన॥" (థ, ఓ)

అత్ర పురుషోత్తమపదేన విశేష్యేణాఽపి శ్లిష్టేన ప్రచురప్రసిద్ధ్యా ప్రథమం విష్ణురేవ బుధ్యతే। తేన వర్ణనీయః కశ్చిత్పురుషః ప్రతీయతే। (ద, ఔ) +

ప్రకటితా దర్శితా। కీదృశీ దిగిత్యత్ర ఆహ—పుంస్త్వాదితి। పుంస్త్వాత్ పురుషభావాద్ యది ప్రవిచలేద్ యది స్యాత్తదపి విశ్వం సంసారముద్ధరేత్। పురా హ్యసురాహృతం రాజ్యం మోహినీరూపా కన్యా భూత్వా నారాయణేనోద్ధృతమ్। తథా యద్యధోఽపి యాయాత్తదపీత్యర్థః—పురా వరాహమూఽత్యా పాతాలం గత్వా తేన పృథివ్యా ఉద్ధృతత్వాత్। తథా యది ప్రణయనే యాచనే యాచననిమిత్తే న మహాన్ లఘుః స్యాత్ తదపీత్యర్థః। బలిదైత్యాపహృతరాజ్యస్య ఉద్ధరణాయ తేన వామనీభావరూపలఘుత్వప్రాప్తేః। ఏవం చ

త్వయాపి పురుషశ్రేష్ఠేన పుంస్త్వాత్ పౌరుషాచ్చలనేనాపి నికృష్టతాప్రాప్తిరూపతాధఃపాతేనాపి యాచనార్థం లఘుత్వప్రాప్త్యాఽపి సపత్నాపహృతం రాజ్యమర్జ్యతామితి ప్రకృతవ్యఞ్జనా।

(వి, ద) ప్రచురప్రసిద్ధ్యా ప్రథమమితి। తేన తుల్యకాలబోధశ్లేషావ్యపదేశః। ఇదముపలక్షణమ్। అప్రస్తుతేశ్వరస్యైవ ప్రథమం బోధితత్వాత్ తాత్పర్యాచ్చేతి బోధ్యమ్।

(లో, ఓ) పుంస్త్వాదితి। అప్రస్తుతవాసుదేవపక్షే, పుంస్త్వాత్ ప్రవిచలనమమృతహరణకాలే స్త్రీరూపధారిత్వాద్ అధోగమనం నీచతాప్రాప్తిః। ప్రణయనే ప్రీతివిషయే మహాన్ ఉత్తమో యది న స్యాత్। పురుషోత్తమేన పురుషశ్రేష్ఠేన।

(లో, ఔ) శ్లిష్టేన ద్వ్యర్థేన। ప్రచురప్రసిద్ధ్యేతి। సామగ్రీవశాత్ప్రకరణమపాస్యైకదేశప్రసిద్ధేః సముదాయప్రసిద్ధిర్గరీయసీతి నయేనేతి భావః। యత్పునరుక్తం రాఘవానన్దైః పుంస్త్వాదిశబ్దానామత్ర భగవన్తం ప్రత్యధికాన్వయిత్వమితి తన్న, ప్రమాణాభావాత్। ప్రత్యుత ప్రకరణేన వర్ణనీయార్థనియమాచ్చ।

+ అత్ర సత్పురుషే ప్రస్తుతే తత్తుల్యస్యాఽప్రస్తుతస్య విష్ణోరభిధానమ్। తత్ర విశేషణానాం విశేష్యస్య చ శ్లేషేణ ప్రస్తుతస్య విష్ణుతుల్యస్య సత్పురుషస్యాఽఽక్షేపః। ఇత్యప్రస్తుతప్రశంసా।

నను ప్రకరణేన రాజరూపః ప్రస్తుతోఽర్థ ఏవ ప్రథమం ప్రతీయతే తతః కథమత్రాప్రస్తుతప్రశంసా ఇతి చేద్—అత్రోచ్యతే పురుషోత్తమశబ్దస్య విశేష్యస్య సత్పురుషాదిరూపే ప్రస్తుతేఽర్థే యౌగికీ శక్తిః పురుషోత్తమపదస్య వ్యుత్పత్తిలభ్యత్వాదితి ప్రకరణాదిసహితామపి తాం బాధిత్వా అభిధాశక్తిర్నారాయణరూపమప్రస్తుతమర్థం ప్రథమమేవోపస్థాపయతి, తతోఽప్రస్తుతాత్ ప్రస్తుతార్థస్య బోధః। యత్ర తూభయస్మిన్ అభిధావృత్తేః సమ్భవస్తత్ర ఏవ ప్రకరణాదికం నియామకమ్। యత్ర పునరేకస్మిన్ అభిధా

అపరస్మిన్ యౌగికీ శక్తిః తత్ర అభిధైవ బలవతీ; ప్రకరణాదిసహితామపి యౌగికీం శక్తిం బాధతే। "అవయవశక్తేః సముదాయశక్తిర్బలీయసీ" ఇతి న్యాయాత్। అత ఏవ నాత్ర శ్లేషః। ఉభయార్థస్య అనభిధేయత్వాత్।

సాదృశ్యమానమూలా యథా। (అ)

"ఏకః కపోతపోతః శతశః శ్యేనాః క్షుధాఽభిధావన్తి।

అమ్బరమావృతిశూన్యం హర హర శరణం విధేః కరుణా॥"

అత్ర కపోతాదప్రస్తుతాత్కశ్చిత్ ప్రస్తుతః ప్రతీయతే। (ధ)

ఇయం క్వచిద్వైధర్మ్యేణాపి భవతి। యథా—

“ధన్యాః ఖలు వనే వాతాః కహ్లారస్పర్శశీతలాః।

రామభిన్దీవరశ్యామం యే స్పృశన్త్యనివారితాః॥”

అత్ర వాతా ధన్యా అహమధన్య ఇతి వైధర్మ్యేణ ప్రస్తుతః ప్రతీయతే। వాచ్యస్య సమ్భవాసమ్భవోభయరూపతయా త్రిప్రకారేయమ్। తత్ర సమ్భవే ఉక్తోదాహరణాన్యేవ। (న, ఆ) అసమ్భవే యథా—

“కోకిలోఽహం భవాన్ కాకః సమానః కాలిమాఽఽవయోః

అన్తరం కథయిష్యన్తి కాకలీకోవిదాః పునః॥"

అత్ర కాకకోకిలయోర్వాకోవాక్యం ప్రస్తుతాధ్యారోపణం వినాఽసమ్భవి। (ప) *

(వి, ధ) ఏక ఇతి। పోతః శిశుః। క్షుధేతి తృతీయాన్తమ్। అత్రేతి। కశ్చిదత్ర బహుదస్యువేష్టితః పలాయనాసమర్థో విధికరుణాశరణం ప్రాప్తో బోధ్యః।

(వి, న) ధన్యా ఇతి। వనప్రేషితరామశోకాకులస్య దశరథస్యోక్తిరియమ్। సమ్భవేతి। సమ్భవమసమ్భవం సమ్భవాసమ్భవం చేతి పక్షత్రయమ్।

(వి, ప) అసమ్భవే వ్యఙ్గ్యస్య వాచ్యే ఆరోపః। కోకిలోఽహమితి। కాకలీ మధురాస్ఫుటధ్వనిః। 'కాకలీ తు కలే సూక్ష్మే ధ్వనౌ తు మధురాస్ఫుటే' ఇతి కోషః। వాకోవాక్యమితి। కోకిలస్యైవ వాచ్యభిదమ్। తత్కథముక్తిప్రత్యుక్తిరూపం వాకోవాక్యమిదమన్తరకథనాయ మధ్యస్థావలమ్బనాత్, కలహత్వప్రాప్తౌ కాకస్యాఽపి కోకిలసామ్యోక్తేరాక్షేపాత్। ప్రస్తుతాధ్యారోపం వినేతి। అప్రస్తుతే కోకిలే వాచ్యే ప్రస్తుతస్య వ్యఙ్గ్యస్యాధ్యారోపం వినేత్యర్థః। నచ వాచ్యార్థబోధే తత్కథమప్రస్తుతే వాచ్యే తదారోప ఇతి వాచ్యమ్। కోకిలస్యోక్త్యసమ్భవాత్తద్వ్యఙ్గ్యస్యాప్యుక్తియోగ్యస్య పురుషస్య స్మరణాత్తదారోపసమ్భవాత్ పశ్చాత్తు వ్యఞ్జనయా పురుషవిశేషబోధేఽప్యనుపపత్త్యభావాత్।

(లో, అ) సాదృశ్యమాత్రమూలా నతు విశేషణాదిద్వ్యర్థతాహేతుకా।

(లో, ఆ) ఉభయరూపతా, అంశతః సమ్భవిత్వాదంశతశ్చాసమ్భవిత్వాదయమలఙ్కారః।

---

* 'ఉక్తిప్రత్యుక్తిమద్ వాక్యం వాకోవాక్యం విదుర్బుధాః।

"ద్వయోర్వక్త్రోస్తదిచ్ఛన్తి బహూనామపి సఙ్గమే॥"

ఉభయరూపత్వే యథా—

“అన్తశ్ఛిద్రాణి భూయాంసి కణ్టకా బహవో బహిః।

కథం కమలనాలస్య మా భూవన్ భఙ్గురా గుణాః॥"

అత్ర ప్రస్తుతస్య కస్యచిదధ్యారోపణం వినా కమలనాలాన్తశ్ఛిద్రాణాం గుణభఙ్గురీకరణే హేతుత్వమసమ్భవి। అన్యేషాన్తు సమ్భవీత్యుభయరూపత్వమ్। (ఫ, ఇ)

(వి, ఫ) అన్తశ్ఛిద్రాణీతి। అత్రేతి। అత్ర అన్తశ్ఛిద్రాదిమత్త్వం యత్ కమలనాలస్య వాచ్యం తత్రాన్తశ్ఛిద్రస్య తన్తుభఙ్గే హేతుత్వం న సమ్భవతి తదాహ—ఛిద్రాణామితి। అన్యేషాన్త్వితి। కణ్టకానామిత్యర్థః। కణ్టకైస్తన్తుచ్ఛేదనసమ్భవాత్। తథా ఛిద్రాంశ ఏవ నిర్గుణస్య కణ్టకతుల్యపరిజనవతశ్చ ప్రస్తుతపురుషస్య తత్రారోపః। నతు కణ్టకానామంశ ఇతి భావః।

(లో, ఇ) అన్తశ్ఛిద్రాణి మధ్యే ఛిద్రాణి కుటుమ్బసుదుశ్చరితాని చ। కణ్టకాః సూక్ష్మా అవయవాః మత్సరిణశ్చ। భఙ్గురాః ఛిదురా వినశ్వరాశ్చ। గుణాః సూత్రాణి। శిల్పాది గౌరవాదిశ్చ। అసమ్భవిసూత్రోపదేశతా తేషాం పృథక్త్వాత్। సమ్భవి ఉద్ధ్రియమాణే సూత్రే తత్ సీమ్ని ఛేదదర్శనాత్। ఇహ చ—

అఙ్గ దేహి లిహిణ మా అపి జవప్పసి పరవఇ(పీ్పనం యేఉ(।

అమణ్ఠే కోహలిఏ అఇఙ్కకలిం పి పుం వహింసి।

అత్ర నాప్రస్తుతప్రశంసా వ్యఙ్గ్యస్య వాచ్యాదధికమాస్వాద్యత్వేన ధ్వనిత్వాత్; వ్యఙ్గ్యస్య వాచ్యాదప్రాధాన్య ఏవ ఏతదలఙ్కారాభ్యుపగమః। యత్ర పునరప్రస్తుతప్రశంసాఽఙ్గీకారే రాఘవానన్దమహాపాత్రైరప్రస్తుతార్థవ్యఙ్గ్యో వ్యఙ్గ్య ఇతి ముహుర్ముహురభిదధతాం ధ్వనికారప్రభృతిచణ్డీదాసపణ్డితానామాచార్యాణాం గ్రన్థజాతమత్రైవ చ సాహిత్యదర్పణే 'లక్షణామూలధ్వనిపరీక్షావసరే ప్రదర్శితమ్, 'క్వచిద్ బాధ్యతయా ఖ్యాతి' రిత్యాదిశాస్త్రవిదాం వచనమనాలోచ్య లక్షణాజీవితమిత్యభిధాయైతదుదాహరణే సులక్ష్యో లక్ష్య ఇత్యుక్త్వాత్రుక్కశ్యతే తేషాం కస్యచిద్ దుర్మేధసః ప్రలపితేన వఞ్చితానాం మతమతితుచ్ఛతరం పూర్వపక్షతయా లిఖితమాత్మనో దుర్మతిత్వప్రకటనాయ। ఇహ పాదాహతం యదుత్థాయేత్యాదౌ 'క్వచిద్ బాధ్యతయా ఖ్యాతిః, ఇత్యుక్తనయేన 'భ్రమ ధార్మిక' ఇత్యాదివత్ 'దృష్టిం హే ప్రతివేశినీ' త్యాదివచ్చ లక్షణా మాస్తు 'కోకిలోఽహ'మిత్యాదౌ వాచ్యస్యాఽసమ్భవిత్వే అన్తశ్ఛిద్రేత్యాదావవయవస్యాఽసమ్భవిత్వే కథం న లక్షణేతి।అత్రోచ్యతే,యత్ర ఖలు కోకిలోఽహమిత్యాదౌ వాక్యబోధస్తత్రోత్పత్స్యమానాన్వయబాధహేతుకా కథం లక్షణా? యచ్చ త్రైరేవ దర్శితమ్। శ్రుతాన్వయాదనాకాఙ్క్షమిత్యాది। కిఞ్చాత్రోదాహరణే అన్తశ్ఛిద్రాణీత్యాదౌ వా యది లక్షణా తదా శుద్ధా గౌణీ వా, నాద్యా। తస్యాః సాదృశ్యేతరసమ్బన్ధమూలత్వాత్। యది ద్వితీయా సాపి సారోపా సాధ్యవసానా వా, నాద్యా విషయస్య నిర్గీర్ణత్వాత్। ద్వితీయా చేద్ అతిశయోక్తిరస్తు కిమలఙ్కారాన్తరకల్పనయా। కథం వా పదమాత్రాన్వయబోధహేతుకాయా వాక్యబోధే ప్రవేశః। ఇహ ఖలు ప్రభుప్రభృతిషు కేనచిద్ అభిసన్ధానేన కర్త్తవ్యోఽర్థస్తాత్పర్యమ్, గోపనేనాఽభిమతకార్యనివేదనే। అత ఏవాత్ర సమాసోక్తివద్ వ్యవహారసమారోప ఇతి ప్రాచ్యాః। తథాహి 'అయం రత్నాకరోఽమ్బోధిరిత్యసేవి ధనాశయే' త్యాదౌ ప్రకృతరాజవిషయకోఽమ్బోధివ్యపదేశః ప్రకృతేన తన్నిష్ఠసుశబ్దప్రతిపాదనాల్లక్ష్యగామ్భీర్యాదిగుణాద్యతిశయస్య లక్షణాఫలస్య ప్రతిపత్తయే కిన్తు అభిలషితం తత్సేవార్థం వాచ్యార్థమలబ్ధ్వా ప్రత్యుతానిష్టప్రాప్తేః। సుశబ్దరచనాయా ఏవం కోకిలోఽహమిత్యాదావపి కుత్రచిత్కోకిలవ్యపదేశః। కస్మింశ్చిత్ ప్రస్తుతే మహాపురుషే హీనస్య మత్సరో న యుక్త ఇతి బోధనాయ తుల్యేఽప్రస్తుతే తుల్యాభిధానే చ లక్షణాయాం 'జం దే లిహిణ మా అసీత్యాదౌ సుప్రసిద్ధే త్రైరభ్యుపగతే వ్యఞ్జనావిషయత్వేఽపి లక్షణా స్యాత్। అన్తశ్ఛిద్రాణీత్యాదౌ అప్యన్తశ్ఛిద్రాదీనాం కమలనాలగుణభఙ్గురీకరణాదేరసమ్భవాత్ కథమన్వయోపపత్తిరితి చేత్, అత్రాహుశ్చణ్డీదాసపణ్డితాః “అత్ర బాహ్యస్య ప్రస్తుతపరత్వాత్ ప్రారమ్భాత్ ప్రకృత్యైవ వాచ్యార్థవేలయా తత్సమర్పణేన ప్రతీతేర్న దూష్యత ఇతి।"

అత ఏవాత్ర సర్వేష్వపి భేదేషు ప్రస్తుతాభిధానస్య యుక్తతాప్రకాశనాయాలఙ్కారసర్వస్వకృతాఽప్యుక్తమ్। “ఇహాప్రస్తుతవర్ణనమేవాయుక్తమప్రస్తుతత్వాత్। ప్రస్తుతపరత్వే తు కదాచిత్ యుక్తం స్యాదితి। యది 'చాన్తశ్ఛిద్రాణీ'త్యాదౌ లక్షణా తదా తత్ర ముఖ్యార్థబాధే

వాక్యార్థాన్వయోపపాదకం కిం నామ లక్ష్యతే కుటుమ్బే దుశ్చరితానీతి రూపోఽప్రస్తుతోఽర్థశ్చేత్ తస్యాపి న కమలనాలభఙ్గురీకరణమపాస్తమ్।

యచ్చైషాం మాన్యానాం మతే బహుతరమస్ఖలితమవధార్యాపి కిఞ్చిత్ కిఞ్చిదేవ దూషణముద్ఘుష్యతే తత్ర ధ్వనికారప్రభృతిచణ్డీదాసపణ్డితాచార్యవర్యప్రయత్నప్రణీతవిమలతరప్రమేయజాతభఙ్గభీరుణా తదతిక్షమధ్వమవిధ్వస్తబుద్ధయో విబుధాః। యచ్చ తైరేవ—

'కా త్వం కున్తలమల్లకీర్త్తిరహహ క్వాపి స్థితా న క్వచిత్

సఖ్యస్తాస్తవ కుత్ర కుత్ర వద వాగ్ లక్ష్మీరుచః సమ్ప్రతి।

వాగాప్తా చతురాననస్య వదనం లక్ష్మీర్మురారేరురః-

కాన్తిర్మణ్డనమణ్డలం మమ పునః నాద్యాపి విశ్రామభూః।'

ఇతి క్వచిత్ ప్రశ్నోత్తరికయా కల్పయిత్వా "వర్ణనీయస్య లేశోద్దిష్టస్య లక్ష్యతే" ఇత్యప్రస్తుతప్రశంసాదివిశేషస్య లక్షణం లిఖిత్వా తదుదాహరణత్వేన దర్శితం తదస్మాభిరుపేక్షణీయమ్। అత్ర హి ప్రశ్నోత్తరికాభావేన భవనే వస్తుషు న వ్యవహారసమారోపేణ సమాసోక్తిం ప్రయోజయతి। వాచ్యోఽర్థో ద్వివిధః, స్వతఃసమ్భవీ ప్రౌఢోక్తిసిద్ధశ్చేతి ప్రసిద్ధమ్। తత్ర ప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థస్యాలఙ్కారత్వే "సజ్జఇ సురఇ" (హి) మాసో ఇత్యాద్యర్థానామప్యలఙ్కారత్వప్రసఙ్గః। కున్తలేశ్వరస్య వాగాదీనాం చతురాననాదిగమనేన "యోఽనుభూతః కురఙ్గాక్ష్యా" ఇత్యాదివన్నిదర్శనా ఇహ। హ్యధ్యవసాయస్య సిద్ధేత్వేన నిర్దేశాత్ శబ్దమూలాఽ-

---

అస్యాశ్చ సమాసోక్తివద్ వ్యవహారసమారోపప్రాణత్వాచ్ఛబ్దశక్తిమూలాద్ వస్తుధ్వనేర్భేదః। ఉపమాధ్వనావప్రస్తుతస్య వ్యఙ్గ్యత్వమ్। ఏవం సమాసోక్తౌ। శ్లేషేఽపి ద్వయోరపి వాచ్యత్వమ్। (బ, ఈ) +

(వి, బ) నను "పన్థిఅ" ఇత్యాదౌ యః శబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిరుక్తస్తత్ర ఉపభోగక్షమత్వే సతి యత్స్థిత్యనుమితిరూపం వస్తువ్యఙ్గ్యముక్తం తత్ర వక్త్ర్యా ఉద్దేశ్యత్వేన తదేవ ప్రస్తుతం వాచ్యార్థస్త్వప్రస్తుతః। తథా చ తత్రాప్రస్తుతప్రశంసాత్వమేవాపతితమిత్యతస్తతోఽస్యా భేదమాహ। వస్తుధ్వనౌ తథా స్థిత్యనుమతిర్వ్యఙ్గ్యా। న తత్ర వాచ్యస్య వ్యవహారస్య వ్యఙ్గ్యపురుషాదౌ సమారోపస్య ప్రాణత్వాచ్చ తత్కారకత్వాదిత్యర్థః। అత్ర చ శబ్దశక్తిమూలాదిత్యుపలక్షణమ్। "దృష్టిం హే ప్రతివేశినీ" త్యాదావపి యద్భావినఖక్షతగోపనం వ్యఙ్గ్యమ్, తదపి వక్త్ర్యా ఉద్దేశ్యత్వేన ప్రస్తుతమ్। వాచ్యోఽర్థోఽప్రస్తుతస్తత్రాప్యేవమస్యాః ప్రసక్తిరేవం సమాధానం చ బోధ్యమ్। ఉపమాధ్వనౌ సమాసోక్తౌ శబ్దశ్లేషాలఙ్కారే తస్యాః ప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యాహ—ఉపమాధ్వనావితి। అత్ర హ్యప్రస్తుతో వాచ్యః। ఉపమాధ్వనిసమాసోక్తౌ చాప్రస్తుతో వ్యఙ్గ్య ఏవేతి తయోర్నాస్యాః ప్రసక్తిః। శ్లేషేఽపి నాస్యాః ప్రసక్తిరిత్యాహ। శ్లేషేణాఽప్రస్తుతవ్యఞ్జనత్వే సతి హ్యప్రస్తుతప్రశంసా। శ్లేషే తు ద్వయోరప్యర్థయోర్వాచ్యత్వమిత్యర్థః।

తిశయోక్త్యలఙ్కారపరికల్పనమ్। తథాప్యత్ర నిదర్శనావివేకప్రస్తావే ఉక్తమ్—ఉపమాపరికల్పనం నిదర్శనేతి లక్షణే ఉపమాపదం సాదృశ్యమాత్రవాచకమితి। అత ఏవాలఙ్కారసర్వస్వకృతాఽప్యుక్తమ్। సమ్భవతాసమ్భవతా వా వస్తుసమ్బన్ధేన గమ్యమానం ప్రతిబిమ్బకరణం నిదర్శనేతి। తథాచ పద్భ్యాం హంసగతిరిత్యాదౌ సోఽపి తదాననరుచమిత్యాదౌ చ ప్రతికల్పనా।

"మరకతమయమేదినీషు భానోస్తరువిటపాన్తరపాతినో మయూఖాః।

అవనతశితికణ్ఠకణ్ఠలక్ష్మీమిహ దధతి స్ఫురితాణురేణుజాలాః॥"

ఇత్యత్ర చ తథాభూతభూమిషు అవనతశితికణ్ఠకణ్ఠానాం సమ్భవాపత్తేః ఉత్ప్రేక్షాకల్పనే ప్రకృతోదాహరణం వాఽతిశయోక్తికల్పనే నిదర్శనాయాం న విరోధః। కిఞ్చ ఏకైకస్య వాగాదే రాజని చతురాననాదౌ చ భవనాత్।

(లో, ఈ) సమ్ప్రతి సుమతివేద్యమస్యా ధ్వన్యలఙ్కారవివేకం దర్శయతి—అస్యాశ్చేతి। అస్యాః అప్రస్తుతప్రశంసాయాః శబ్దశక్తిమూలాద్ వస్తుధ్వనేర్భేదః।

తథాహి "భుక్తిముక్తికృదేకాన్త" ఇత్యాదౌ సదాగమ ఇత్యత్ర సచ్ఛాస్త్రే న సత ఆగమనరూపస్యార్థస్య వ్యవహారః సమారోప్యతే, కిన్తు రహస్యగోపనార్థమేవ ద్వ్యర్థపదప్రయోగః, తతోఽస్యా భేద ఇతి భావః। వాచ్యత్వమనిర్ధారితత్వేనేతి శేషః।

+ అప్రాకరణికేన ప్రాకరణికాక్షేపోఽప్రస్తుతప్రశంసా। ప్రాకరణికేనాఽప్రాకరణికాక్షేపః, సమాసోక్తిః। సమాసోక్తిస్తు అప్రస్తుతప్రశంసాయా విపరీతా।

ఉక్తా వ్యాజస్తుతిః పునః।

నిన్దాస్తుతిభ్యాం వాచ్యాభ్యాం గమ్యత్వే స్తుతినిన్దయోః॥౭౦॥ (ఉ)

నిన్దయా స్తుతేర్గమ్యత్వే వ్యాజేన స్తుతిరితి వ్యుత్పత్త్యా వ్యాజస్తుతిః। స్తుత్యా నిన్దాయా గమ్యత్వే వ్యాజరూపా స్తుతిః। (భ)

క్రమేణ యథా—

“స్తనయుగముక్తాభరణాః కణ్టకకలితాఙ్గయష్టయో దేవ!

త్వయి కుపితేఽపి ప్రాగివ విశ్వస్తాస్తా రిపుస్త్రియో జాతాః॥”

(మ, ఊ) *

(వి, భ) వ్యాజస్తుత్యలఙ్కారమాహ—ఉక్తా వ్యాజేతి। వాచ్యాభ్యామితి। యద్యపి వక్ష్యమాణోదాహరణయోర్నిన్దాస్తుత్యోరేకస్యాఽపి వాచ్యత్వం తథాపి నిన్దాస్తుతిప్రయోజకార్థాభ్యాం వాచ్యాభ్యామిత్యర్థః। గమ్యత్వే వ్యఙ్గ్యత్వే నిన్దావ్యాజేన స్తుతౌ వ్యాజనిన్దాత్వేన వ్యాజస్తుతిపరయోగార్థసమ్భవాత్ సమాసద్వయేనోభయత్ర తత్పదార్థం ఘటయతి—నిన్దయేతి।

(వి, మ) అత్ర నిన్దావ్యాజేన స్తుతిమాహ—స్తనేతి। హే దేవ తాః ప్రసిద్ధాః తవ వైరిస్త్రియః త్వయి కుపితే ప్రాగివ విశ్వస్తాః। అకోపదశాయామివ కోపదశాయామైక్యరూపమాహ-స్తనయుగేతి। ముక్తారచితాభరణాః। అకోపదశాయాం దృష్టత్వేన కణ్టకైర్వ్యాప్తాఙ్గయష్టయః కోపదశాయాం తు భయేన కణ్టకవనప్రవేశాత్తాదృశాస్తథాఽకోపదశాయాం విశ్వస్తా అభీతా కోపదశాయాం తు విశిష్టమధికం శ్వస్తం శ్వాసో యాసాం తాదృశాః, చిన్తయా దీర్ఘనిఃశ్వాసాత్। సర్వత్రైవ శబ్దవాచ్యత్వేన ప్రాకల్యత్వమ్ కోపేఽపి అకోపకాలీనావస్థాతోఽవిశేషాన్నిన్దా। శ్లిష్టపదద్వితీయార్థేన తు స్తుతిః।

(లో, ఉ) వ్యాజస్తుతిరిత్యలఙ్కారనామ। వ్యఙ్గ్యహేతుకవైచిత్ర్యసారూప్యాదప్రస్తుతప్రశంసానన్తరమస్యా లక్షణమ్; అస్యాశ్చ స్తుతినిన్దయోః సామాన్యవిశేషకార్యకారణతుల్యాభావాదప్రస్తుతప్రశంసాతో భేదః।

(లో, ఊ) ముక్తేత్యత్ర ముక్తాని త్యక్తాని, పక్షే—మౌక్తికమయాన్యాభరణాని యస్యామ్ కణ్టకస్తత్ర లతాగతః ప్రసిద్ధః, రోమాఞ్చశ్చ। విశ్వస్తా విధవా విశ్వాసయుక్తాశ్చ।

---

* హే దేవ త్వయి కుపితేఽపి ప్రాగివ అకోపదశాయామివ రిపుస్త్రియో జాతాః। పూర్వకాలేదానీంకాలయోః సామ్యమాహ—స్తనయుగే ముక్తాభరణం ముక్తాలఙ్కారో యాసాం తాః; పక్షే స్తనయుగాత్ ముక్తాని త్యక్తాని ఆభరణాని యాసాం తాః। కణ్టకైః రోమాఞ్చైః కలితా

వ్యాప్తా అభ్యుష్టయో యాసాం తాః। పక్షే– కణ్టకైర్వృక్షతీక్ష్ణాగ్రైః। విశ్వస్తాః; విశ్వాసిన్యః; పక్షే- విధవాశ్చ। “విశ్వస్తా విధవే సమే” ఇత్యమరః।

ఇదం మమ ।

"వ్యాజస్తుతిస్తవ పయోద మయోదితేయం

  యజ్జీవనాయ జగతస్తవ జీవనాని।

స్తోత్రన్తు తే మహదిదం ధన! ధర్మరాజ-

  సాహాయ్యమర్జయసి యత్పథికాన్నిహత్య॥" (య, ఋ) *

పర్యాయోక్తం యదా భఙ్గ్యా గమ్యమేవాభిధీయతే॥౭౬॥ (ర, ఋ) +

(వి, య) స్తుత్యా నిన్దామాహ—వ్యాజస్తుతిరితి। హే పయోద! యజ్జగతః జీవనాయ తవ జీవనాని జలాని ఇయం తవ మయా వ్యాజస్తుతిర్మిథ్యాస్తుతిరేవోదితా। ఇతోఽధికస్తుతిసత్త్వే ఇయం న స్తుతిరప్యస్తుతిరేవేత్యర్థః। అధికాం స్తుతిమాహ—స్తోత్రన్తు తే ఇతి। హే ఘన! యత్ పథికాన్ విరహిణో నిహత్య ధర్మరాజస్య యమస్య సాహాయ్యం మహిమానమర్జయసి ఇదం తు తే మహత్స్తోత్రం ధర్మరాజస్య తుల్యకర్మ లోకమారణకారిత్వేన మాహాత్మ్యాధిక్యాత్తద్విరుద్ధజగజ్జీవనకారిత్వే, నతు తాదృశమాహాత్మ్యమ్। అత్ర పథికమారకత్వేన నిన్దా। అత్ర స్తుతేర్వాచ్యత్వేఽపి స్తుతిప్రయోజకార్థపరతయా యత్స్తుతిపదం వ్యాఖ్యాతం తదుదాహరణాన్తరసంగ్రహాయ। యథా “దానాత్ ప్రశంసాం ప్రాప్తోఽసి కర్ణేదానీం తు సంగరాత్। అపక్రమ్య యశో దత్త్వాఽరయే ప్రాప్తస్తతోఽధికా"మితి కర్ణం ప్రతి అశ్వత్థామ్న ఉక్తౌ స్తుతేరవాచ్యతా।

(వి, ర) పర్యాయోక్తాలఙ్కారమాహ—పర్యాయోక్తమితి। గమ్యం వ్యఙ్గ్యం తచ్చ ప్రస్తుతస్య కారణరూపం బోధ్యమ్। భఙ్గ్యా ప్రస్తుతమపి కార్యకథనరూపం భఙ్గ్యాభిధీయతే ప్రతిపాద్యతే। వ్యఞ్జనయైవేతి శేషః। నతు శక్త్యా బోధ్యత ఇత్యర్థః। ప్రస్తుతకార్యేణ ప్రస్తుతం కారణం యదా వ్యజ్యత ఇత్యర్థః। కారణవ్యఞ్జకకార్యరూపాయామప్రస్తుతప్రశంసాయాం తు అప్రస్తుతేన కార్యేణ ప్రస్తుతం కారణం వ్యజ్యతే ఇతి భేదో వక్ష్యతే యథా “ఇన్దుర్లిప్త ఇవాఞ్జనేన"ఇత్యాదౌ।

(లో, ఋ) జీవనాని జలాని ప్రాణాశ్చ। ఘనం నిరన్తరమ్। ధర్మరాజో యమశ్చ।

(లో, ౠ) సమ్ప్రతి వ్యఙ్గ్యవిచ్ఛిత్తిప్రకరణప్రసక్తం పర్యాయోక్తం లక్షయతి—పర్యాయోక్తమితి। భఙ్గ్యా చమత్కారనిపుణవిచ్ఛిత్త్యన్తరాశ్రయేణ వ్యఙ్గ్యమ్ అభిధీయతే బోధ్యతే కార్యాదిద్వారేణేత్యర్థః।

---

* ధర్మరాజస్య ధార్మికరాజస్య యమస్య చ।

† “యదేవ గమ్యత్వం, తస్యైవాభిధానే పర్యాయోక్తమ్। గమ్యస్య సతః కథమభిధానమితి చేద్ గమ్యాపేక్షయా ప్రకారాన్తరేణాభిధానస్యాభావాత్। నహి తస్యైవ తదైవ తయైవ విచ్ఛిత్త్యా గమ్యత్వం వాచ్యత్వం చ భవతి। అతః కార్యముఖద్వారేణాభిధానమ్।" (అలం౦ సర్వస్వం)

ఉదాహరణమ్—

"స్పృష్టాస్తా నన్దనే శచ్యాః కేశసమ్భోగలాలితాః।

సావజ్ఞం పారిజాతస్య మఞ్జర్యో యస్య సైనికైః॥"

అత్ర హయగ్రీవేణ స్వర్గో విజిత ఇతి ప్రస్తుతమేవ గమ్యం కారణం వైచిత్ర్యవిశేషప్రతిపత్తయే సైన్యస్య పారిజాతమఞ్జరీసావజ్ఞస్పర్శనరూపకార్యద్వారేణాభిహితమ్। (ల, లృ)

నచేదం కార్యాత్కారణప్రతీతిరూపాప్రస్తుతప్రశంసా। తత్ర కార్యస్యాప్రస్తుతత్వాత్। ఇహ తు వర్ణనీయస్య ప్రభావాతిశయబాధకత్వేన। కార్యమపి కారణవత్ప్రస్తుతమ్।*

ఏవఞ్చ

అనేన పర్యాసయతాశ్రుబిన్దూన్

ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ స్తనేషు।

(వి, ల) స్పృష్టాస్తా ఇతి। శచ్యాః కేశసమ్భోగలాలితాస్తాః ప్రసిద్ధాః పారిజాతస్య మఞ్జర్యో యస్య హయగ్రీవస్య నృపస్య సైనికైర్నన్దనే వనే సావజ్ఞం స్పృష్టా ఇత్యర్థః। అత్రేతి। గమ్యం వ్యఙ్గ్యం కారణరూపం సావజ్ఞమఞ్జరీస్పర్శస్య అభిహితం వ్యఞ్జనయా ప్రతిపాదితమ్। వర్ణనీయస్యేతి। హయగ్రీవనృపస్యేత్యర్థః। తత్ప్రభావేనైవ సావజ్ఞమఞ్జరీస్పర్శాత్।

(వి, వ) శ్లోకాన్తరేణాపి ప్రస్తుతకార్యేణ ప్రస్తుతకారణవ్యఞ్జనాదిదానీమలఙ్కారం దర్శయతి- ఏవం చేతి। పతింవరామిన్దుమతీం ధాత్ర్యా ఉక్తిరియమ్। అనేన రాజ్ఞా శత్రు-

---

(లో, లృ) కేశసమ్భోగలాలితాః కేశసంయమపరిచితాః। కార్యద్వారేణోక్తం పారిజాతమఞ్జరీస్పర్శస్య స్వర్గవిజయానతిరిక్తత్వాత్। వైచిత్ర్యావిశేషశ్చాత్ర స్వర్గో విజిత ఇతి ప్రతిపాదనాల్లభ్యోఽనుభవసాక్షికః। ఏవమ్

యం ప్రేక్ష్య చిరరూఢాఽపి నివాసప్రీతిరుజ్ఝితా।

మదేనైరావణముఖే మానేన హృదయం హరేః॥"

ఇత్యత్ర మదమానయోర్వినాశ ఏవ తయోర్నివాసప్రీతిపరిత్యాగ ఇతి పర్యాయోక్తమ్। ఏవం చ యదేవ గమ్యతే తస్యైవాభిధానే పర్యాయోక్తమితి భావః। తదుక్తం కావ్యప్రకాశకృతా "యదేవోచ్యతే తదేవ వ్యఙ్గ్యం యథా తు వ్యఙ్గ్యం న తథా ఉచ్యతే" ఇతి పర్యాయోక్తలక్షణవ్యాఖ్యానే। అయం చ క్వచిత్కారణేన వాచ్యేన కార్యస్య గమ్యత్వేఽపి సమ్భవతి।

---

* "ఇహ యత్ర కార్యాత్కారణం ప్రతీయతే తత్ర కార్యం ప్రస్తుతమప్రస్తుతం చేతి ద్వయీ మతిః, యత్ర ప్రస్తుతత్వం కార్యస్య కారణవత్ తస్యాపి వర్ణనీయత్వాత్ తత్ర కార్యముఖేన కారణం పర్యాయేణోక్తమితి పర్యాయోక్తాలఙ్కారః। తత్ర హి కారణాపేక్షయా కార్యస్యాతిశయేన సౌన్దర్యమితి తదేవ వర్ణితమ్। యత్ర పునః కారణస్య ప్రస్తుతత్వే కార్యమప్రస్తుతం వర్ణ్యతే తత్ర స్పష్టైవాఽప్రస్తుతప్రశంసా యథా "ఇన్దుర్లిప్త ఇవాఞ్జనేన" ఇత్యాదౌ।" (అలఙ్కారసర్వస్వే)

ప్రత్యర్పితాః శత్రువిలాసినీనా-

మాక్షేపసూత్రేణ వినైవ హారాః॥" (వ)

అత్ర వర్ణనీయస్య రాజ్ఞో గమ్యభూతశత్రుమారణరూపకారణవత్ కార్యభూతం తథావిధశత్రుస్త్రీక్రన్దనజలమపి ప్రభావాతిశయబోధకత్వేన వర్ణనార్హమితి పర్యాయోక్తమేవ।

"రాజన్ రాజసుతా న పాఠయతి మాం దేవ్యోఽపి తూష్ణీం స్థితాః

కుబ్జే భోజయ మాం కుమారసచివైర్నాద్యాపి కిం భుజ్యతే।

ఇత్థం రాజశుకస్తవారిభవనే ముక్తోఽధ్వగైః పఞ్జరా-

చ్చిత్రస్థానవలోక్య శూన్యవక్షభావేకైకమాభాషతే॥" (శ, ఏ)

అత్ర ప్రస్థానోద్యతం భవన్తం శ్రుత్వా సహసైవారయః పలాయితా ఇతి కారణం ప్రస్తుతమ్। "కార్యమపి వర్ణనార్హత్వేన ప్రస్తుతమ్" ఇతి కేచిత్। అన్యే తు రాజశుకవృత్తాన్తేన న కోఽపి ప్రస్తుతస్య ప్రభావో బోధ్యతే ఇత్యప్రస్తుతప్రశంసైవేత్యాహుః। (ష)

విలాసినీనాం స్తనేషు ముక్తాఫలవత్ స్థూలతమాన్ అశ్రుబిన్దూన్ పర్యాసయతా పాతయతా ఆక్షేపసూత్రేణ గ్రథనసూత్రేణ వినైవ హారాః ప్రత్యర్పితాః అశ్రుబిన్దవ ఏవ హారా కృతా ఇత్యర్థః।

(వి, శ) అప్రస్తుతకార్యేణ ప్రస్తుతకారణవ్యఞ్జనరూపాయా అప్రస్తుతప్రశంసాయా ఉదాహరణం "రాజన్ రాజసుతా ఇత్యాదికం" కావ్యప్రకాశకృతా దత్తమ్; తత్రాపి కార్యస్య ప్రస్తుతత్వగేవేతి కేచిదాహుః తద్దర్శయితుమాహ—రాజన్నితి। శత్రుజయోద్యతం రాజానం ప్రతి తదమాత్యస్యోక్తిరియమ్। తవారయః పలాయితాః। తత్పురీమధ్యేనైవ వర్త్మ ప్రవృత్తమ్। అతోఽధ్వగైః పఞ్జరాన్ముక్తో రాజశుకస్తదీయశూన్యవక్షభౌ చిత్రలిఖితాన్ రాజాదీనవలోక్య ఏకైకమిత్థమాభాషత ఇత్యర్థః। కిమాభాషత ఇత్యత్రాహ—రాజన్నితి। దేవ్య ఇతి సమ్బోధనం యూయమపి తూష్ణీం స్థితా ఇత్యర్థః। న తు రాజ్ఞ ఇయముక్తిరేకైకభాషణానుపపత్తేః। కుబ్జా శుకభోజననియుక్తా కాచిద్ రాజకుమారీ। సచివభోజనకాలే తద్భోజననియమాత్ పృచ్ఛతి-కుమారేతి।

(వి, ష) కేషాఞ్చిన్మతే అత్రారిపలాయనరూపప్రస్తుతకారణస్య కార్యం శుకభాషణప్రస్తుతమేవేతి తద్దర్శయతి—అత్రేతి। కావ్య ప్రకాశకృదభిప్రాయం దర్శయతి—అన్యే త్వితి। రాజశుకవృత్తాన్తేనేతి। శత్రుమారణకార్యాశ్రుబిన్దుపాతనవత్ శుకాభాషణస్య శత్రుపలాయననియతకార్యత్వాభావేన సమ్బోధ్యరాజప్రభావబోధకత్వాభావాదిత్యర్థః। మహామారీవశాదపి తత్పురశూన్యత్వసమ్భవాదితి భావః।

పలాయనకార్యత్వాభిప్రాయేణత్వమాత్యేన కథనముపపద్యతే ఏవ। వస్తుతస్తు అమాత్యవాక్యే ప్రస్తుతత్వమఖణ్డనీయమేవ।

(లో, ఏ) కుబ్జా అన్తఃపురవృద్ధాః। కుమారసచివాః కుమారాణాం బాలమిత్రభూతాః శిశవః।

సామాన్యం వా విశేషేణ విశేషస్తేన వా యది।
కార్యఞ్చ కారణేనేదం కార్యేణ చ సమర్థ్యతే।
సాధర్మ్యేణేతరేణార్థాన్తరన్యాసోఽష్టధా తతః॥౮౦॥ (స)+

ఉదాహరణమ్—

"బృహత్సహాయః కార్యాన్తం క్షోదీయానపి గచ్ఛతి।
సమ్భూయామ్భోధిమభ్యేతి మహానద్యా నగాపగా॥"x

అత్ర ద్వితీయార్ధగతేన విశేషరూపేణార్థేన ప్రథమార్ధగతః సామాన్యోఽర్థఃసోపపత్తికః క్రియతే। (హ)

"యావదర్థపదాం వాచమేవమాదాయ మాధవః

(వి, స) అష్టవిధమర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారమాహ—సామాన్యం వేతి। సామాన్యముక్త్వా విశేషేణ, ఏవం, విశేషః సామాన్యేన, ఏవం కార్యం కారణేన కారణం వా కార్యేణ సమర్థ్యతే ఉచితత్వేన ప్రతిపాద్యతే ఇత్యర్థః। ఉక్తం యత్ సామాన్యం తద్విశేషే తథాత్వదర్శనాదుచితమితి బోధనం సమర్థనరీతిః। ఇతి చతుర్విధం సమర్థనం సమర్థ్యసమర్థకయోః సాధర్మ్యేణ తయోః పరస్పరవైధర్మ్యరూపేణేతరేణ వేత్యతోఽష్టధేత్యర్థః।

(వి, హ) తత్ర సామాన్యస్య విశేషేణ సమర్థనం సాధర్మ్యేణాహ—బృహదితి। కార్యాన్తముద్దేశ్యకార్యాన్తమ్। క్షోదీయాన్ క్షుద్రః। మహానద్యా సమ్భూయ మిలిత్వేత్యర్థః। నగాపగా పార్వతీయాల్పనదీనిర్ఝరః। అత్ర ద్వితీయార్ధేతి। క్షుద్రవిశేషో నగాపగా తద్రూపేణార్థేనేత్యర్థః। సామాన్యోఽర్థః క్షుద్రసామాన్యరూపః। అత్ర కార్యాన్తగామిత్వం ద్వయోః సాధర్మ్యమ్। సోపపత్తిక ఇతి।ఉపపత్తిరౌచిత్యమ్ తద్విశిష్టత్వేన ప్రతిపాద్యత ఇత్యర్థః। యద్యపి క్షుద్రసామాన్యస్య నేదృశం సమర్థనముచితమిత్యప్రతీతేః తథాపి కార్యాన్తగమనవిశిష్టస్య తస్య తత్ సమర్థనం విశేషణాంశమాదాయేతి బోధ్యం సవిశేషణే విధినిషేధావితి న్యాయాత్। ఏవముత్తరత్రాపి। అత్ర చ క్షుద్రవిశేషస్య నగాపగాయాః కార్యాన్తగామిత్వదర్శనాత్ క్షుద్రసామాన్యస్య కార్యాన్తగామిత్వమౌచిత్యేన సమ్భవతీతి ప్రతీతిః। ఏవం సర్వత్ర।

(వి, క) సామాన్యేన విశేషసమర్థనం సాధర్మ్యేణాహ—యావదర్థేతి। శ్రీకృష్ణస్యో-

---

+ 'హి, యత్, యతః' ఇత్యాదేః ప్రతిపాదకస్య సత్త్వే శాబ్దోఽయమలఙ్కారః। తేషామసత్త్వే తు ఆర్థః। అభ్యః అర్థః—అర్థాన్తరన్యాసః। సమర్థార్థముపక్షేపః అర్థాన్తరన్యాసః అత్ర సామాన్యవిశేషాదిభావో వర్తతే, దృష్టాన్తే తు న తథా, తత్ర సామాన్యస్య సామాన్యేన, విశేషస్య విశేషేణ సమర్థనమితి తతో భేదః।

x క్షోదీయాన్ క్షుద్రతరోఽపి (క్షుద్రశబ్దాదీయసున్) బృహన్తః సహాయా యస్య తాదృశః సహసమ్పన్నః సన్ కార్యాన్తం గచ్ఛతి—కార్యం సాధయత్యర్థః। నగాపగా—క్షుద్రాఽపి గిరినదీ మహానద్యా సమ్భూయ మిలిత్వా అమ్భోధిం సాగరమ్ అభ్యేతి గచ్ఛతి।

విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః॥" (క)

"పృథ్వి! స్థిరా భవ భుజఙ్గమ! ధారయైనాం

త్వం కూర్మరాజ! తదిదం ద్వితయం దధీథాః।

దిక్కుఞ్జరాః కురుత తత్త్రితయే దిధీర్షా-

మార్యః కరోతి హరకార్ముకమాతతజ్యమ్॥

అత్ర కారణభూతం హరకార్ముకాతతజ్యీకరణం పృథ్వీస్థైర్యాదేః కార్యస్య సమర్థకమ్। (ఖ)

“సహసా విదధీత న క్రియామవివేకః పరమాపదాం పదమ్।" ఇత్యాదౌ సమ్పద్వరణం

క్తివిరతివర్ణనమిదమ్।

యావాన్ వివక్షితోఽర్థో యస్య తాదృశపదామిత్యర్థః। మహీయాంసో మహాన్తః। అత్రోక్తివిరతివిశిష్టః శ్రీకృష్ణో విశేషః। మితభాషిత్వే విశిష్టా మహాన్తః సామాన్యమ్। భాషావిరామః సాధర్మ్యం మితభాషిత్వేఽస్యాపి బహుభాషావిరామరూపత్వాత్। కృష్ణవిశేషస్య భాషావిరతేః సమర్థనమేవ తస్య సమర్థనమ్।

(వి, ఖ) కారణేన కార్యసమర్థనం సాధర్మ్యేణాహ—పృథ్వీరితి। కార్యకారణయోశ్చావిరుద్ధధర్మవత్త్వమేవ సాధర్మ్యమ్। విరుద్ధధర్మవత్త్వఞ్చ వైధర్మ్యం బోధ్యమ్। ధనుర్భఙ్గకాలే లక్ష్మణస్యోక్తిరియమ్। ఆర్యో రామో హరకార్ముకమాతతజ్యం యతః కరోతి తతః కారణాత్ పృథ్వ్యాదికం స్థిరాదికం భవేత్యర్థః। ఏనాం పృథ్వీమ్। ద్వితీయం పృథ్వీభుజఙ్గమౌ, తత్ త్రితయే పృథ్వీభుజఙ్గమకూర్మరాజత్రితయే। దిధీర్షాం ధర్తుమిచ్ఛామ్। అన్యథా తు ఆతతజ్యీకరణే యావాన్ భరః స్యాత్తేన సర్వేషామస్థైర్యం స్యాదిత్యర్థః।

అత్రేతి। నచ పృథ్వీస్థైర్యాదేః కథమాతతజ్యీకరణస్య కార్యత్వమస్థైర్యాదేరేవ తత్కార్యత్వాదితి వాచ్యమ్। అస్థైర్యాదిసమ్భావనయా విశేషస్థైర్యధారణాదేస్తత్కార్యత్వాత్।

నచైవమాతతజ్యీకరణాత్పూర్వభూతస్య విశేషస్థైర్యాదేస్తత్రాపి కథం కార్యత్వమితి వాచ్యమ్— తజ్జ్ఞానకార్యత్వే చ తత్కార్యత్వోపచారాత్ నాన్దీముఖస్య వివాహనిమిత్తకత్వవత్। అత్రానయోః కార్యకారణయోశ్చావిరుద్ధతత్కార్యకారణతావచ్ఛేదకధర్మవత్త్వం సాధర్మ్యమ్। తాదృశాత్ కారణాత్ పృథ్వ్యాదేః స్థిరీభవనాదికముచితమిత్యేవం సమర్థనం స్థిరీభావాద్యుపదేశ ఏవ కార్యమ్।

తస్యౌచిత్యమేవ సమర్థనమిత్యపి వదతి। కార్యాదిసమర్థనచతుష్కం హేత్వలఙ్కారరూపస్యైవేత్యతః కావ్యప్రకాశకృతా తదుపేక్ష్య చాతుర్విధ్యమేవార్థాన్తరన్యాసోక్తం కారణస్య జనకహేతుత్వాత్ కార్యస్య చ జ్ఞాపకహేతుత్వాత్ గ్రన్థకృతా తు తతో భేదోఽస్య వక్ష్యతే।

(వి, గ) కార్యేణ కారణస్య సమర్థనం సాధర్మ్యేణాహ—సహసేతి। సహసా విమ-

---

× యావాన్ అర్థః యావదర్థః, (అవ్యయీభావః) అర్థపరిమితమిత్యర్థః। యావదర్థం పదం యస్యాం సా తామ్।

కార్యం సహసా విధానాభావస్య విమృశ్యకారిత్వరూపస్య కారణస్య సమర్థకమ్। ఏతాని సాధర్మ్యే ఉదాహరణాని (గ)

వైధర్మ్యే యథా—

"ఇత్థమారాధ్యమానోఽపి క్లిశ్నాతి భువనత్రయమ్।

శామ్యేత్ ప్రత్యపకారేణ నోపకారేణ దుర్జనః॥"

అత్ర సామాన్యం విశేషస్య సమర్థకమ్। (ఘ)

"సహసా విదధీత" ఇత్యత్ర సహసా విధానాభావస్యాపత్ప్రదత్వం విరుద్ధం కార్యం సమర్థకమ్। ఏవమన్యత్। (ఙ)

ర్థేణం వినా క్రియాం న విదధీత యతోఽవివేకోఽవిమృశ్యకారితా పరమాపదాం పదం స్థానమ్। విమృశ్యకారిత్వే తు న కేవలం నాపదః కిన్తు సమ్పదశ్చేత్యాహ—వృణతే హీతి। విమృశ్యకారితాగుణేనైవ లోభః। అత్రేతి। సమ్పద్వరణకార్యాద్ విమృశ్యకారిత్వముచితమితి సమర్థనమ్।

(వి, ఘ) విశేషేణ సామాన్యస్య సమర్థనం వైధర్మ్యేణేత్యస్యోదాహరణమూహ్యమితి వక్ష్యతే। అతస్తదనుదాహృత్య సామాన్యేన విశేషసమర్థనమేవ వైధర్మ్యేణోదాహరతి—ఇత్థమితి। తారకాసురస్య భువనత్రయక్లేశకత్వబోధకే శ్లోకే భువనత్రయక్లేశకత్వవిశిష్టదుర్జనవిశేషస్తారకాసురః।

ఆరాధ్యమానత్వతద్ధర్మస్య విరుద్ధధర్మః ప్రత్యయక్రియమాణత్వం దుర్జనసామాన్యస్య। ఏవం క్లేశకత్వవైధర్మ్యం శాన్తిః। క్లేశకత్వవిశిష్టదుర్జనవిశేషసమర్థనం క్లేశకత్వసమర్థనరూపమేవ। విశేషణే హీతి న్యాయాత్। భవతి హి ప్రత్యపకారేణైవ దుర్జనస్య శాన్తిః। తద్విరుద్ధారాధ్యమానత్వవతో దుర్జనవిశేషస్య తారకస్య భువనక్లేశనముచితమితి ప్రతీతిః।

(వి, ఙ) కారణేన కార్యసమర్థనం వైధర్మ్యేణేత్యస్యోదాహరణమూహ్యమితి వక్ష్యతే। అతస్తదనుక్త్వా కార్యేణ కారణసమర్థనం వైధర్మ్యేణేత్యస్యాప్యుదాహరణం సహసా విదధీతేత్యత్రైవేత్యాహ—సహసేతి। సహసా విధానాభావ స్యేతి। కారణ స్యేత్యర్థః। ఆపత్ప్రదత్వం సమర్థకం కార్యమ్, సమ్పదా విరుద్ధమితి విరుద్ధధర్మవాదిత్యర్థః। అభావత్వభావత్వేఽత్ర విరుద్ధధర్మే। అత్ర హి విమృష్యకారిణ ఏవ సమ్పదావరణాత్ కార్యాత్ సహసా విధానాభావ ఉచిత ఇతి ప్రతీతిః। ఏవమన్యదితి। విశేషణసామాన్యసమర్థనం కారణేన

కార్యసమర్థనఞ్చ వైధర్మ్యేణ యదనుదాహృతం తదిత్యర్థః। తత్ర విశేషేణ సామాన్యసమర్థనం వైధర్మ్యేణ యథా—

"గుణానామేవ దౌరాత్మ్యాద్ధురి ధుర్యో న యుజ్యతే।

అసంజాతకిణస్కన్ధః సుఖం స్వపితి గౌర్గలిః॥"

ఇతి। అస్యార్థః—ధుర్యః ఆరోప్యమాణభారవహనసమర్థశ్చ ప్రాణీ ధురి భారవహనే నియుజ్యతే। తచ్చ గుణానామేవ దౌరాత్మ్యాద్ దౌర్జన్యాద్ ధుర్యత్వగుణస్య భారవహనదుఃఖ-

---

హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గం నిగద్యతే॥౮౧॥ (చ)*

తత్ర వాక్యార్థతా యథా—

"యత్త్వన్నేత్రసమానకాన్తిసలిలే మగ్నం తదిన్దీవరం

మేఘైరన్తరితః ప్రియే! తవ ముఖచ్ఛాయానుకారీ శశీ।

యేఽపి త్వద్గమనానుకారిగతయస్తే రాజహంసా గతా-

స్త్వత్సాదృశ్యవినోదమాత్రమపి మే దైవేన న క్షమ్యతే॥"

అత్ర చతుర్థపాదే పాదత్రయవాక్యాని హేతవః (ఛ,) x

ప్రయోజకత్వాత్తస్య దౌర్జన్యమ్। గుణాభావే తు తాదృశం దుఃఖం న భవతీత్యాహ— అసంజాతేతి। కిణో యుగఘర్షణాదుచ్చూనభాగః। అసంజాతతత్స్కన్ధో గలిరలసో గౌః సుఖం స్వపితి, నతు ధురి నియుజ్యతే ఇత్యర్థః। అత్ర ధురి నియుజ్యమానధుర్యప్రాణీ

సామాన్యమ్; అనియుజ్యమానప్రాణివిశేషేణ గలిగవాదియుజ్యమానత్వవిరుద్ధధర్మేణ సుఖస్వాపేన ధూర్యవిరుద్ధధర్మేణ గలిత్వేన చ సమర్థితమ్। అలసస్య సుఖస్వపనశీలస్య ధూర్యస్య ధురి నియుజ్యమానత్వముచితమితి ప్రతీతేః నియోగసమర్థనమేవ నియుజ్యమానధూర్యసమర్థనం, 'సవిశేషణే హి' ఇతి న్యాయాత్। కారణేన కార్యసమర్థనం వైధర్మ్యేణ యథా—

"స విజిగ్యే రణే సర్వాన్ రాక్షసేన్ద్రో బలోద్ధతః।

రామబాణకటుస్వాదమనాస్వాద్య హి తాదృశః॥

ఇతి। అత్ర హి రావణస్య విజయః కార్య రామబాణకటుస్వాదానాస్వాదేన కారణేన సమర్థితమ్। తదనాస్వాదేన తస్య విజయ ఉచితస్తదాస్వాదే సతి తదసమ్భవాదితి ప్రతీతేః। భావత్వాభావత్వే తయోర్వైధర్మ్యే।

(వి, చ) కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారమాహ—క్రియాకారకభావేన సమాప్తత్వే వాక్యం, అసమాప్తత్వే పదమ్। అయమేవ హేత్వలఙ్కారః కావ్యహేతుశ్చోచ్యతే।

(వి, ఛ) యత్త్వన్నేత్రేతి। వర్షాసు భావనోపనీతాం రావణోపహృతాం సీతాం సమ్బోధ్య రామస్యేయముక్తిః। హే ప్రియే! త్వత్సాదృశ్యేనార్థాద్ దృశ్యమానేన యో వినోదస్తన్మాత్రమపి మే దైవేన న క్షమ్యతే। నను నీలోత్పలచన్ద్రహంసగతిషు త్వన్నేత్రముఖసాదృశ్యాని విలోక్యన్తామిత్యత ఆహ। యత్త్వనేత్రేతి। వర్షాకాలవశాత్ నీలోత్పలం జలమగ్నం, చన్ద్రో మేఘాన్తరితః, రాజహంసాశ్చ మానసం గతా ఇత్యర్థః। పాదత్రయవాక్యానీతి। వాక్యత్రయస్యైవ క్రియాకారకభావేన సమాప్తత్వాద్ హేతవ ఇత్యత్ర హేత్వర్థకా ఇత్యర్థః।

---

* యత్ర వాక్యార్థః పదార్థో వా హేతుర్భవతి తదా కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః।

× తవ నేత్రాభ్యాం సమానా కాన్తిర్యస్య తత్। ముఖస్య ఛాయాం కాన్తిమనుకరోతీతి। తవ గమనస్య అనుసారిణీ గతిర్యేషాం తే। అత్ర సాదృశ్యేష్వపి వినోదనాభావే ప్రథమాదిపాదత్రయార్థా హేతవః।

పదార్థతా యథా మమ—

“త్వద్వాజిరాజినిర్ధూతధూలీపటలపఙ్కిలామ్।
న ధత్తే శిరసా గఙ్గాం భూరిభారభియా హరః॥ *

అత్ర ద్వితీయార్ధే ప్రథమార్ధమేకపదం హేతుః। (జ)

అనేకపదం యథా మమ—

“పశ్యన్త్యసంఖ్యపథగాం త్వద్దానజలవాహినీమ్।
దేవ త్రిపథగాత్మానం గోపాయత్యుగ్రమూర్ధని॥" (ఝ) x

ఇహ కేచిద్వాక్యార్థగతేన కావ్యలిఙ్గేనైవ గతార్థతయా కార్యకారణభావేఽర్థాన్తరన్యాసం నాద్రియన్తే తదయుక్తమ్। తథా హ్యత్ర హేతుస్త్రిధా భవతి, జ్ఞాపకో నిష్పాదకః సమర్థకశ్చేతి। తత్ర జ్ఞాపకోఽనుమానస్య విషయః। నిష్పాదకః కావ్యలిఙ్గస్య। సమర్థకోఽర్థాన్తరన్యాసస్యేతి పృథగేవ కార్యకారణభావేఽర్థాన్తరన్యాసః కావ్యలిఙ్గాత్।" (ఞ)

(వి, జ) త్వద్వాజీతి। నిర్ధూత ఉద్ధతః। న ధత్తే ఇత్యుత్ప్రేక్షితమ్। ఏకపదమితి। పఙ్కిలామిత్యన్తం క్రియానన్వయేనాఽసమాప్త్యా సమాసేన చైకపదమిత్యర్థః।

(వి, ఝ) పశ్యన్త్యసంఖ్యేతి। అత్రాపి గోపాయతీత్యుత్ప్రేక్షితమ్। అత్ర పశ్యన్తీత్యసంఖ్యపథగామితి త్వద్దానజలవాహినీమితి చ పదాదేవ క్రియానన్వయేనాఽసమాప్తత్వాత్ పథత్రయగమనాపేక్షయా అసంఖ్యపథగమనోత్కర్షేణ తద్దర్శనం గోపనహేతుః।

(వి, ఞ) కావ్యప్రకాశకృదభిప్రేతార్థమాహ—ఇహ కేచిదితి। వాక్యార్థగతేనేతి। కార్యకరణసమర్థేన యాన్యుదాహరణాని దర్శితాని తత్ర హేతూనాం వాక్యార్థమాత్రగతత్వాజ్ జ్ఞాపకోఽనుమానస్య విషయ ఇతి।

ఇదం తు కావ్యప్రకాశకృద్విషయవిభాగమనాదృత్యైవ లిఖితం తన్మతే హి ప్రశ్న స్యైవ జ్ఞాపకో హేతుర్న హేత్వలఙ్కారః, తత్రోత్తరాలఙ్కారేణాఘ్రాతత్వాత్। అన్యత్ర తు జనకో జ్ఞాపకశ్చ హేతుర్హేత్వలఙ్కార ఏవ। అత ఏవ—

---

*హరః శిరసా తవ వాజీనాం రాజిభిర్నిధూతముద్ధతం యద్ ధూలిపటలం ధూలిసమూహః తేన పఙ్కిలాం పఙ్కమయీం గఙ్గాం భూరిభారభియా అత్యన్తభారభయేన న ధత్తే న ధారయతి। అత్ర వాజిధూలిభిః పఙ్కిలత్వమేవ ధారణాభావే హేతుః।

×హే దేవ! తవ దానజలస్య ధనదానకాలోత్పన్నస్య ఉత్సర్గజలస్య వాహినీం నదీమ్ అసంఖ్యపథగాం సంఖ్యాతీతైః పథిభిర్గచ్ఛన్తీం పశ్యన్తీ త్రిపథగా గఙ్గా స్వస్య పథత్రయగామిత్వాద్ధేతోర్లజ్జయా ఆత్మానమ్ ఉగ్రమూర్ధని శివమస్తకే గోపాయతి। అత్ర దానజలస్య అసంఖ్యపథగమనదర్శనం స్వస్య చ త్రిపథగామిత్వం గోపనే హేతుః।

తథాహి—

యత్త్వన్నేత్రేత్యాదౌ చతుర్థపాదవాక్యమ్। అన్యథా సాకాఙ్క్షతయాఽసమఞ్జసమేవస్యాదితి పాదత్రయగతవాక్యం నిష్పాదకత్వేనాపేక్షతే।"(ట)

సహసా విదధీత—ఇత్యాదౌ తు—

"పరాపకారనిరతైర్దుర్జనైః సహ సఙ్గతిః।
వదామి భవతస్తత్త్వం న విధేయా కదాచన"।

ఇత్యాదివదుపదేశమాత్రేణాపి నిరాకాఙ్క్షతయా స్వతోఽపి గతార్థం సహసా విధానా-

---

"భస్మోద్ధూలన భద్రమస్తు భవతే రుద్రాక్షమాలే శుభం
హా సోపానపరమ్పరాం గిరిసుతాకాన్తాలయాలఙ్కృతిమ్।
అద్యారాధనతోషితేన విభునా యుష్మత్సపర్యాసుఖా-
ల్లోకోచ్ఛేదిని మోక్షనామని మహామోహే నిధీయామహే॥"

ఇతి శ్లోకే సుఖాలోకచ్ఛేదిత్వం మోక్షస్య మహామోహత్వే హేతురిత్యుక్త్యా హేత్వలఙ్కారోదాహరణతయా ఉదాహృతమ్। తత్ర మోక్షస్య మహామోహతాయా అలీకత్వేన సుఖాలోకచ్ఛేదిత్వస్య జనకహేతుత్వాసమ్భవేన జ్ఞాపకహేతుత్వాదేవ। అనుమానం తు సాధ్యసాధనయోరేకధార్మింగతత్వేన నిర్దేశే సతి హేతోర్హేతుత్వేన నిర్దేశే సత్యేవ। ఇహ తు సుఖాలోకాచ్ఛేదినీత్యనేన హేతోరేవ నిర్దేశో నతు హేతుత్వేన। భవతాఽప్యనుమానోదాహరణతయా వచ్యమాణేషు శ్లోకేషు హేతూనాం హేతుత్వేనైవ నిర్దేశాత్ నహి 'పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమాత్' ఇత్యుక్తేఽనుమానమ్। తస్మాద్ జ్ఞాపకహేతుమాత్రం నానుమానాలఙ్కారస్య విషయః, కిన్తు దర్శిత హేతురేవ। అతో జ్ఞాపకహేతుమాత్రస్యానుమానస్యానుమానత్వముక్తమిత్యుక్తమ్। నిష్పాదకః కావ్యలిఙ్గస్యేతి। ఇదమపి 'భస్మోద్ధూలనే 'త్యాదౌ న సమ్భవతీత్యవధేయమ్। త్వద్వాజిరాజీత్యత్ర పశ్యన్త్యసంఖ్యేత్యత్ర చ హేతోర్నిష్పాదకత్వాసమ్భవాదుత్ప్రేక్షా।

(వి, ట) యత్త్వన్నేత్రసమానకాన్తీత్యుక్తహేత్వలఙ్కారోదాహరణే ద్రైవాక్షమాం ప్రతి నీలోత్పలాదీనాం సలిలమగ్నత్వాదేర్జనకహేతుత్వాసమ్భవాత్ కష్టసృష్ట్యా

జనకత్వముపపాదయితుమాహ। తథాహి 'యత్త్వన్న్మేత్రేతి' చతుర్థపాదవాక్యం ద్రైవాక్షమాబోధకమ్, అన్యథా యత్త్వన్న్మేత్రేత్యాదిహేత్వనుపాదానేఽసమఞ్జసం హేత్వాకాఙ్క్షాసత్త్వేనాఽనివృత్తాకాఙ్క్షమ్। పాదత్రయవాక్యమిత్యత్ర వాక్యార్థమిత్యర్థః। నిష్పాదకత్వేన నిరాకాఙ్క్షబోధవిశిష్టతయా దేవాక్షమానిష్పాదకత్వేన।

తథా చ ఈదృశబోధవిషయతారూపవిశేషణాంశనిష్పాదకత్వేన సవిశేషణన్యాయాద్విశిష్టనిష్పాదకత్వభిత్యుక్తమ్। ఇదం న రుచిరముక్తమ్। జ్ఞాపకాంశవిషయతాజనకత్వేన తద్విషయజనకత్వస్వీకరిఽనుమానాలఙ్కారే ప్రశ్నజ్ఞాపకాలఙ్కారే చ తదాపత్తేః। తస్మాదీదృశకష్టసృష్టిమనాదృత్య కావ్యప్రకాశకృతా కార్యకారణసమర్థనేఽర్థాన్తరన్యాసోఽనాదృతః। స ఏవ జ్యాయాన్।

(వి, ర) నన్వేవం 'సహసా విదధీతే' త్యాదావపి 'వృణతే హి' ఇత్యాదిపదార్థం వినా పూర్వార్ధవాక్యం సాకాఙ్క్షమిత్యత ఉక్తరీత్యా తత్రాపి కావ్యలిఙ్గమేవ స్యాన్నార్థాన్తరన్యాస

భావం సమ్ప్రద్వరణం సోపపత్తికమేవ కరోతీతి పృథగేవ కార్యకారణభావేఽర్థాన్తరన్యాసః కావ్యలిఙ్గాత్।(ర)

"న ధత్తే శిరసా గఙ్గాం భూరిభారభియా హరః।

త్వద్వాజిరాజినిర్ధూతధూలిభిః పఙ్కిలా హి సా॥"

ఇత్యత్ర హిశబ్దోపాదానేన పఙ్కిలత్వాదివద్ధేతుత్వస్య స్ఫుటతయా నాయమలఙ్కారః। వైచిత్ర్యస్యైవాలఙ్కారత్వాత్।(డ, ఐ)+

ఇత్యర్థః। తత్ర తాదృశాకాఙ్క్షా నాస్తీత్యాహ—సహసేత్యాది। ఉపదేశమాత్రేణాపి నిరాకాఙ్క్షతయా వృణతే హి ఇత్యాదావాకాఙ్క్షారాహిత్యేనాపి గతార్థం చరితార్థమిత్యతః సహసా విధానాభావం కర్మభూతం సమ్ప్రద్వరణం కర్తృ సోపపత్తికమేవ కురుతే। నను ఆకాఙ్క్షాబలాద్ధేతుర్భవతీత్యర్థః। తత్రోపదేశతాయా దృష్టాన్తమాహ–పరాపకారనిరతైరితి। తత్ర 'న విధేయే'తి కృత్యప్రత్యయాదినాఽత్రాపి 'విదధీతే'త్యత్ర విధిప్రత్యయాదుపదేశప్రతీతిరిత్యర్థః। పరాపకారేత్యాదౌ సమర్థనీయాఽనిర్దేశాత్ నాస్త్యేవ తత్రార్థాన్తరన్యాస ఇతి విశేషః। ఇదం త్వవధేయమ్–సహసేత్యాదావుపదేశరూపత్వేన చరితార్థత్వాన్మా భవతు తద్ధేత్వలఙ్కారః। పృథ్వీ స్థిరా భవేత్యాదౌ సిద్ధే స్థైర్యే ఉపదేశసమ్భవాత్ కార్ముకజ్యాతతీకరణం హేతుమపేక్షతే ఏవేతి తత్ర హేత్వలఙ్కారప్రసక్తిర్దుర్వారైవ।

(వి, డ) యత్ర జనకహేతోర్హేతుత్వేనైవ నిర్దేశస్తత్ర వైచిత్ర్యాభావాన్న హేత్వలఙ్కార ఇత్యాహ–ని ధత్త ఇత్యాది। అత్ర "హి" శబ్దో హేతుతాబోధక ఇత్యాహ—హి శబ్ద ఇతి।

(లో, ఐ) అత్ర హేతుస్త్రిధా భవతి, త్రైవిధ్యేన అలఙ్కారాణాం విషయవిభాగస్థాపనాత్ కథం త్రిధేత్యాహ। జ్ఞాపకః సిద్ధత్వేనైవానిర్దిష్టస్యాప్రతీతస్య ప్రత్యాయకః। యత్ర సాధ్యసాధకత్వాకారేణ హేతుమతోర్నిర్దేశః, యథా "యత్ర పతత్యబలానా"మిత్యాదౌ శరాపాతేన మదనధావనస్యానిష్పాదకః సాకాఙ్క్షత్వేన సిద్ధస్య సాధకః। యథా—సహసా విదధీత న క్రియామిత్యాదౌ। అన్యథా యత్త్వన్నేత్ర ఇత్యాది పాదత్రయం వినాఽసమఞ్జసం స్యాత్ తదైవాస్య విరహిణో నాయికాసాదృశ్యవినోదాసహత్వస్య స్వతోఽప్రతీతేః।స్వతోఽపి సమర్థకత్వాద్ వాక్యాభావేఽపీత్యర్థః। గతార్థం–యత్త్వన్నేత్రేత్యాదివైలక్షణ్యేన నిరాకాఙ్క్షతయా ప్రతీతాభిధేయమ్। ఉక్తమేవ ద్రఢయతి—పృథగేవేతి। స్ఫుటతయాభిధేయవిషయతయా, వైచిత్ర్యస్యాలౌకికవిచ్ఛిత్తేః। ఇదఞ్చ కావ్యలిఙ్గస్య హేతుర్వైచిత్ర్యావహనేన న నివర్త్తత ఇతి కావ్యలిఙ్గాఖ్యమలఙ్కరణమ్।

+"సమర్థ్యసమర్థకయోః సామాన్యవిశేషసమ్బన్ధే అర్థాన్తరన్యాసః, తదితరసమ్బన్ధే కావ్యలిఙ్గమ్।"

సమర్థ్యసమర్థకవాక్యార్థయోః సాపేక్షత్వే కావ్యలిఙ్గమ్। నిరపేక్షత్వే తు అర్థాన్తరన్యాస ఇతి కేచిత్।

అనుమానం తు విచ్ఛిత్యా జ్ఞానం సాధ్యస్య సాధనాత్॥౮౨॥

యథా— (ఢ, ఓ)

“జానీమహేఽస్యా హృది సారసాక్ష్యా

విరాజతేఽన్తః ప్రియవక్త్రచన్ద్రః।

తత్కాన్తిజాలైః ప్రసృతైస్తదఙ్గే-

ష్వాపాణ్డుతా కుడ్మలతాక్షిపద్మే॥”

అత్ర రూపకవశాద్ విచ్ఛిత్తిః।(ణ, ఔ) +

యథా వా—

“యత్ర పతత్యబలానాం దృష్టిర్నిశితాః పతన్తి తత్ర శరాః।

(వి, ఢ) అనుమానాలఙ్కారమాహ–అనుమానం త్వితి। విచ్ఛిత్త్యా భఙ్గ్యా సాధనాద్ సాధ్యస్య జ్ఞానమిత్యర్థః। భఙ్గీ చాహార్యారోపరూపా; వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యస్య వారణాయ తత్। అత్ర సాధ్యసాధనయోరేవ ధర్మిగతత్వం కావ్యప్రకాశకృదుక్తం విశేషణం దేయమేవ। అన్యథా

ధనురాతతజ్యీకరణరూపహేతుపృథ్వీస్థైర్యయోర్ధర్మిభేదేఽపి పృథ్వీ స్థిరేత్యాదౌ అతిప్రసక్త్యాపత్తేః।

(వి, ఐ) పాణ్డో ఘూర్ణమాననేత్రాయా విరహిణ్యా వర్ణనమిదమ్। జానీమహే అనుమినుమ ఇత్యర్థః। అస్యా అన్తరిత్యన్వయః। ఇయమన్తః ప్రియవక్త్రచన్ద్రవతీ తత్కాన్త్యధీనపాణ్డుదేహకుడ్మలితనేత్రపద్మవత్త్వాదిత్యనుమానమ్। అత్ర విచ్ఛిత్తిం గ్రాహయతి–అత్ర రూపకేతి। ముఖనేత్రయోశ్చన్ద్రపద్మరూపకమఙ్గపాణ్డుత్వాంశేఽపహ్నుతిరపి బోధ్యా।

(వి, త) విచ్ఛిత్త్యన్తరేణాప్యుదాహరతి—యత్ర పతతీతి। శరా ఇత్యత్ర

(లో, ఒ) విచ్ఛిత్త్యా కవిప్రతిభోత్థాపితేన వైచిత్ర్యేణ। వహ్నిమాన్ ధూమవత్త్వాదిత్యాదౌ లౌకికోక్తిమాత్రే సధర్మిణ్యయోగవ్యవచ్ఛేదః। వ్యాపకస్య సాధ్యత్వమ్। పక్షసత్త్వసపక్షసత్త్వవిపక్షవ్యావృత్తత్వవిశిష్టో హేతుః సాధనమ్। ఏవం శబ్దవృత్తేనాపి యత్ర సాధ్యసాధనత్వాకారేణ నిర్దేశస్తత్రానుమానాలఙ్కారః। కావ్యలిఙ్గే త్వర్థానుసన్ధానాదేవ హేతుహేతుమద్భావప్రతీతిః।

(లో, ఔ) తస్య చన్ద్రస్య కాన్తిజాలైః। తత్ తస్మాత్ రూపకవశాదక్ష్ణోః పద్మత్వప్రయోజితం రూపకాలఙ్కారమన్తర్భావ్యోక్తత్వాత్।

(లో, అ) న కేవలమలఙ్కారాన్తరాశ్రయేణైవ విచ్ఛిత్తిరేతదలఙ్కారప్రయోజికేత్యుదాహరణాన్తరం దర్శయతి—యథా వేతి। అనయోరుదాహరణయోర్హృదయే ప్రియసద్భావస్య

+ అస్యాః సారసాక్ష్యాః పద్మలోచనాయాః హృది ప్రియవక్త్రచన్ద్రః=ప్రియవక్త్రమేవ చన్ద్రః విరాజతే ఇతి జానీమహే అనుమినుమః। తత్ తస్మాత్ తస్య ప్రియవక్త్రచన్ద్రస్య కాన్తిజాలైః అఙ్గేషు ఆపాణ్డుతా శ్వేతత్వం తథా అక్షిపదే కుడ్మలతా ముకులితతా వర్త్తతే।

తచ్చాపరోపితశరో ధావత్యాసాం పురః స్మరో మన్యే॥"

అత్ర కవిప్రౌఢోక్తివశాద్ విచ్ఛిత్తిః। ఉత్ప్రేక్షాయామనిశ్చితతయా ప్రతీతిరిహ తు నిశ్చితతయేత్యుభయోర్భేదః।(త, అ)

అభేదేనాభిధా హేతుర్హేతోర్హేతుమతా సహ॥౮౩॥

యథా మమ—

"తారుణ్యస్య విలాసః" ఇత్యత్ర వశీకరణహేతుర్నాయికా వశీకరణత్వేనోక్తా। విలాసహాసయోస్త్వధ్యవసాయమూలోఽయమలఙ్కారః।(థ, ఆ)

స్మరీయశరత్వబోధకవైలక్షణ్యం బోధ్యమ్। మన్యే ఇత్యత్రానుభినుమ ఇత్యర్థః।అబలాశ్చారోపితశరస్మరపురఃసరాః స్వదృష్టిపాతవిశిష్టదిక్పతన్నిమిత్తశరకత్వాదిత్యనుమానమ్। శరేషు పుష్పమయత్వం బోధ్యమ్। తేషాం నిశితత్వం తు ఆరోప్యమ్। ఉత్ప్రేక్షావిశేషాదస్య భేదమాహ— ఉత్ప్రేక్షాయామితి। హేతూత్ప్రేక్షాయామిత్యర్థః। ఏవఞ్చ దర్శితోదాహరణద్వయే "జానీమహే" "మన్యే" ఇతి పదయోరుత్ప్రేక్షావాచకత్వే తద్ద్వయే ఉత్ప్రేక్షా నైవేతి బోధ్యమ్। తత్పదద్వయాభావే తు ద్వయోః సన్దేహసఙ్కర ఇతి చ బోధ్యమ్।

(వి, థ) కావ్యలిఙ్గాతిరిక్తమపరమపి హేతుసంజ్ఞకమలఙ్కారమాహ—అభేదేనేతి। హేతుమతా కార్యేణ సహ హేతోరభేదేనాభిధాఽభిధానం హేతునామాలఙ్కార ఇత్యర్థః। తారుణ్యస్యేత్యాదౌ తద్దర్శయతి—వశీకరణేతి। విలాసహాసతాంశే కార్యకారణాభావాదాహ—విలాసేతి। విలాసాదిస్తారుణ్యాదిజన్య ఏవ నాయికాయాః పరమ్పరాయాః కారణత్వాద్యోఽభేదాధ్యాసస్త-న్మూలస్తచ్ఛోభితోఽయమిత్యర్థః। బహుషు తత్సాత ఏవ శోభేత్యభిప్రాయః। అత్ర చ శుద్ధసారోపా లక్షణైవ, నహ్యయమలఙ్కార ఇతి కావ్యప్రకాశకృత్।

స్మరధావనస్య చ కారణరూపస్య సాధ్యస్యాపి పద్మకుడ్మలతా శరపతనఇచ్ఛ సాధనం యథా పర్వతోఽయం వహ్నిమాన్ ధూమవత్త్వాదిత్యాదౌ। ఏవమ్

“ఆరూఢః పతిత ఇతి స్వసమ్భవేఽపి స్వచ్ఛానాం పరిహరణీయతాముపైతి।

కర్ణేభ్యశ్చ్యుతమసితోత్పలం వధూనాం వీచీభిస్తటమను యన్నిరాసురాపః॥”

అత్ర స్వచ్ఛానాం పతితపరిహారరూపసామాన్యస్య జలానామసితోత్పలే నిరసనరూపో విశేషరూపః సాధనమ్। యథా వృక్షోఽయం శింశపాత్వాదిత్యాదౌ। ఏవం చాస్య విచ్ఛిత్తివిశేషస్య వితర్కాఖ్యభిన్నాలఙ్కారప్రయోజకత్వ। నిరూపణప్రయాసో రాఘవానన్దానామవిచారమూల ఏవ। అనిశ్చితతయాఽనిర్ధారితత్వేన సమ్భావనోత్థానాద్ ఇతి భావః। నిశ్చితతయా పర్వతోఽయం వహ్నిమానిత్యాదౌ వహ్నిమత్త్వాదివత్।

(లో, అ) అభేదేనాభిధానం సమానాధికరణానిర్దేశాదితి భావః। హేతుర్హేత్వాఖ్యోఽలఙ్కారః। కార్యకారణవిచ్ఛిత్త్యాశ్రయేణానుమానానన్తరమస్య ప్రస్తావః। అధ్యవసాయమూలః। వైచిత్ర్యం విజృమ్భణస్య విలాసత్వేన ప్రచురతరోల్లాసస్య హాసత్వేనాధ్యవసాయాత్।

అనుకూలం ప్రాతికూల్యమనుకూలానుబన్ధి చేత్॥౮౪॥(ద, ఇ)

యథా—

“కుపితాసి యదా తన్వి! నిధాయ కరజక్షతమ్।

బధాన భుజపాశాభ్యాం కణ్ఠమస్య దృఢం తదా॥”

అస్య చ విచ్ఛిత్తివిశేషస్య సర్వాలఙ్కారవిలక్షణత్వేన స్ఫురణాత్ పృథగలఙ్కారత్వమేవ న్యాయ్యమ్।(ధ)

వస్తునో వక్తుమిష్టస్య విశేషప్రతిపత్తయే।

నిషేధాభాస ఆక్షేపో వక్ష్యమాణోక్తగో ద్విధా॥౮౫॥(న, ఈ) +

(వి, ద) అనుకూలసంజ్ఞకమలఙ్కారాన్తరమాహ—అనుకూలమితి। ప్రాతికూల్యం యద్యనుకూలస్య ఇష్టార్థస్యానుబన్ధి జనకమిత్యర్థః।

(వి, ధ) కుపితాసీతి—మానినీం ప్రతి సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। యదీత్యర్థే యదా। హై తన్వి! యది కుపితాసి తదా కరజక్షతం విధాయ భుజపాశాభ్యామస్య నాయకస్య కణ్ఠం దృఢం బధాన ఇత్యర్థః। అత్ర కరజక్షతభుజపాశబన్ధౌ ప్రతికూలౌ; నాయకప్రీతేః అభీష్టస్యానుబన్ధి। అత్రానుకూలపదార్థస్య వ్యఙ్గ్యత్వమ్। క్వచిత్తు తస్య వాచ్యత్వమపి।

“అనిశమపి మకరకేతుర్మనసో రుజమావహన్నభిమతో మే।

యది మదిరాయతనయనాం తామధికృత్య ప్రహరతీతి॥”

అత్రాభిమతశబ్దస్యేష్టపదత్వం వాచ్యమ్। అన్యైరనుక్తస్యాలఙ్కారస్య స్వీకారబీజమాహ—అస్య చేతి।

(వి, న) చతుర్విధమాక్షేపాలఙ్కారమాహ—వస్తున ఇతి। వక్తుమిష్టస్య వస్తునో నిషేధాభాసోఽనిషేధాభిప్రాయత్వేన నిషేధాభాస ఆక్షేపాలఙ్కార ఇత్యర్థః। నిషేధాభాసస్య ఫలమాహ–విశేషప్రతిపత్తయే ఇతి। ప్రథమం తస్య ద్వైవిధ్యమాహ—వక్ష్యమాణేతి। వక్ష్యమాణస్య ఉక్తస్య వా వక్తుమిష్టస్య నిషేధాభాస ఇత్యర్థః। ఉక్తస్య వక్తుమిష్టస్య చోక్తిః ప్రాచీనేచ్ఛావిషయత్వాత్।

(లో, ఇ) అనుకూలమిత్యలఙ్కారనామ। అనుకూలానుబన్ధి ఆనుకూల్యావహమ్। అస్యాపి కారణవైచిత్ర్యమూలత్వేన హేత్వలఙ్కారాన్తరం లక్షణమ్। అస్య సాగస ఇత్యర్థః।

(లో, ఈ) సమ్ప్రత్యర్థస్య గమ్యత్వవైశిష్ట్యేనావశిష్టమాక్షేపాలఙ్కారమాహ—వస్తున ఇతి। అయమర్థః–వివక్షితస్య వస్తునః ప్రాకరణికత్వాదయుక్తో నిషేధః కృతః సన్ బాధితస్వరూపో యత్రాభాసతామవగమయతి స ఆక్షేపోఽలఙ్కారః। న చాత్ర నిష్ఫల ఇత్యాహ—విశేష ఇతి। ప్రకృతనిష్టత్వేన విశేషస్య ప్రతిపత్తయే ఇత్యర్థః। సత్తాసమానో నిషేధః। క్వచిద్ వక్ష్యమాణవిషయః క్వచిదుక్తవిషయ ఇతి ద్వివిధ ఆక్షేపోఽలఙ్కారః।

+ 'ఇహ ప్రాకరణికోఽర్థః ప్రాకరణికత్వాదేవ వక్తుమిష్యతే। తథావిధస్య విధానార్హస్య నిషేధః కర్త్తుం న యుజ్యతే। స కృతోఽపి విధిస్వరూపత్వాత్ నిషేధాయతే ఇతి నిషే-

---

అత్ర వక్ష్యమాణవిషయే క్వచిత్ సర్వస్యాపి సామాన్యతః సూచితస్య నిషేధః క్వచిదంశోక్తావంశాన్తరే నిషేధ ఇతి ద్వౌ భేదౌ। ఉక్తవిషయే చ క్వచిద్ వస్తుస్వరూపస్య నిషేధః క్వచిద్ వస్తుకథనస్యేతి ద్వావిత్యాక్షేపస్య చత్వారో భేదాః। క్రమేణ యథా—

“స్మరశరశతవిధురాయా భణామి సఖ్యాః కృతే కిమపి।

క్షణమిహ విశ్రమ్య సఖే! నిర్దయ హృదయస్య కి వదామ్యథవా॥”

అత్ర సఖ్యా విరహస్య సామాన్యతః సూచితస్య వక్ష్యమాణవిశేషే నిషేధః।(ప, ఉ)

“తవ విరహే హరిణాక్షీ నిరీక్ష్య నవమాలికాం దలితామ్।

హన్త నితాన్తమిదానీమాః కిం హతజల్పితైరథవా॥”

అత్ర మరిష్యతీత్యంశో నోక్తః।(ఫ)

“బాలఅ! ణాహం దూఈ చిఢ్ఢ పిఓసి త్తి ణ మహ వావారో।

సా మరఇ తుజ్ఝ అఅసో ఏఅం ధమ్మక్ఖరం భణిమో॥”

(వి, ప) స్మరశరేతి। నాయికాయా విరహావస్థాం నాయకే వివక్షోస్తత్సఖ్యా ఉక్తిరియమ్। సఖీపతిత్వేన సఖే! ఇతి సమ్బోధనమ్। క్షణమిహ విశ్రమ్య భణామీత్యన్వయః। కథనీయబాహుల్యాద్ విశ్రమపూర్వకత్వకథనమ్। నిర్దయహృదయేషు యుష్మాదృశేష్విత్యర్థః। అత్రేతి। విరహస్య విరహావస్థాయాః వక్ష్యమాణే విశేషే పాణ్డుత్వకృశత్వాదౌ నిర్దయహృదయత్వేన తు సామాన్యతః సూచనమ్। నిషేధాభాసవశాచ్చ తస్యా వశ్యమరణరూపవిశేషప్రతిపత్తిః।

(వి, ఫ) అంశనిషేధాభాసమాహ—తవ విరహ ఇతి। నితాన్తమిదానీమితి। అన్యదా ఉద్దీపకవికసితమల్లికాదర్శనాదక్షితజీవనా హ్యాసీత్। ఇదానీం తు మరిష్యతీత్యస్యాంశస్యానుక్తస్య నిషేధాభాసః। వీక్ష్యేత్యంశస్తూక్తః। ఏవం నిషిద్ధోక్తివిషయస్య మరణస్యాఽశక్యవక్తవ్యత్వరూపస్య విశేషస్య ప్రతిపత్తిస్తత్ఫలమ్।

(వి, బ) ఉక్తనిషేధవిషయే వక్తుమిత్యస్య వస్తుస్వరూపస్య నిషేధమాహ—వాలఅ ఇతి।

“బాలక నాహం దూతీ తిష్ఠ ప్రియోఽసీతి న మమ వ్యాపారః।

సా మ్రియతే తవాఽయశః ఏతద్ ధర్మాక్షరం భణామః॥ ఇతి।

(లో, ఉ) సర్వత్రాపి వక్ష్యమాణస్య విరహస్య సామాన్యతః సూచనం స్మరశరవిధురాయా ఇతి ప్రతిపాదనాత్। వక్ష్యమాణో విరహిణ్యాస్తత్తదవస్థావిశేషాణామకథనాత్।

ధాభాసః సమ్పన్నః। తస్యైతస్య కరణం ప్రకృతగతత్వేన విశేషప్రతిపత్త్యర్థమ్। అన్యథా గజస్నానతుల్యం స్యాత్।” (అలఙ్కారసర్వస్వే)

అత్ర దూతీత్యస్య వస్తునో నిషేధః।(బ)

“విరహే తవ తన్వఙ్గీ కథం క్షపయతు క్షపామ్।

దారుణవ్యవసాయస్య పురస్తే భణితేన కిమ్॥”

అత్ర కథనోక్తస్యైవ నిషేధః।(భ)

ప్రథమోదాహరణే సఖ్యా అవశ్యమ్భావి మరణమితి విశేషః ప్రతీయతే। ద్వితీయేఽశక్యవక్తవ్యత్వాది। తృతీయే దూత్యా యథార్థవాదిత్వమ్। చతుర్థే దుఃఖస్యాతిశయః। న చాఽయం విహితనిషేధః। అత్ర నిషేధాభాసత్వాత్। (మ, ఊ)

ధర్మానభిజ్ఞత్వేన ధర్మవక్త్ర్యా బాలకత్వేన సమ్బోధితః। ధర్మకథనమాత్రస్యోద్దేశ్యత్వసూచనాయ ఆత్మనో దూతీత్వనిషేధః। నాయికాయాః ప్రవృత్త్యనుమతిరపి మమ నాస్తీత్యేతత్సూచనాయ తిష్ఠేత్యుక్తమ్। తథా ప్రాణిమాత్రధర్మో వక్తవ్యస్తత్ర స్వప్రియత్వమన్యజనప్రియత్వం వా న ప్రయోజకమిత్యేతత్సూచనాయ ప్రియోఽసీత్యుక్తమ్। తస్యా మమ వా ప్రియోఽసీతి నేత్యర్థః। అత్ర సా మ్రియతే సా మ్రియతే ఇత్యుక్తవిషయే వక్తుమిష్టస్యాత్మనో దూతీత్వస్య వస్తున ఏవ నిషేధో నతు తదుక్తేః। నచ దూతీత్వనిషేధః కథముక్తమరణవిషయక ఇతి వాచ్యమ్। మరణవ్యావర్త్తకదూతీత్వవిషయత్వేన పరమ్పరయా తద్విషయత్వాత్। అత్రాధర్మతో నివృత్తయే యథార్థవాదిత్వస్య విశేషస్య ప్రతిపత్తిః।

(వి, భ) ఉక్తినిషేధమాహ—విరహే ఇతి। అత్రోక్తస్య క్షపాక్షపణాసామర్థ్యస్య ఉక్తేరేవ నిషేధః। అత్రేతి। అత్ర కథనస్యోక్తస్యైవేత్యత్ర ఉచ్చారితస్యైవేత్యర్థః। అత్ర తద్ వ్యఙ్గ్యదుఃఖాతిశయస్య విశేషస్య ప్రతిపత్తిః।

(వి, మ) ఉక్తశ్లోకచతుష్టయే ఉక్తరూపవిశేషప్రతిపత్తి దర్శయతి—అత్ర ప్రథమమితి। తృతీయే దూత్యా ఇత్యేవ సమ్యక్ పాఠః। తథా చ దూతీరేవ సతీత్యర్థః। నను 'కర్త్తవ్యం ప్రత్యహం స్నానం నతు రాత్రౌ కదాచన' ఇత్యత్ర విహితస్య ప్రత్యహస్నానస్య రాత్రౌ నిషేధవద్ విధినిషేధ ఏవాఽయమ్।

స చ నాలఙ్కారతాం భజత ఇత్యాశఙ్కతే–న చేతి। సమాధత్తే–అత్రేతి। వాస్తవనిషేధ-స్యైవానలఙ్కారత్వమ్; నిషేధాభాసస్య తు అలఙ్కారత్వమేవేతి భావః*।

(లో, ఊ) అత్ర చ విహితనిషేధేన విచ్ఛిత్తేరభావాత్ క్షుద్రత్వాద్యలఙ్కారమధ్యే కావ్యప్రకాశకారాదిభిర్లక్షితేన సాఙ్కర్యభ్రమం నిరస్యతి—న చాయమితి। అత్ర విహితనిషేధే। యథా—

---

* 'ఏవం చ ఆక్షేపే ఇష్టోఽర్థః। తస్యైవ నిషేధః, నిషేధస్యానుపపద్యమానత్వాదసత్యత్వం, విశేషప్రతిపాదనం చేతి చతుష్టయముపయుజ్యతే। తేన న నిషేధవిధిః, నాపి విహిత-

---

అనిష్టస్య తథార్థస్య విధ్యాభాసః పరో మతః॥౭౯॥ (య, ఋ) *

తథేతి పూర్వవద్విశేషప్రతిపత్తయే। యథా–

"గచ్ఛ గచ్ఛసి చేత్కాన్త పన్థానః సన్తు తే శివాః।

(వి, య) అన్యవిధమాక్షేపాలఙ్కారమాహ—అనిష్టస్యేతి। అనిష్టస్యార్థస్య విధ్యాభాసో నిషేధబోధకో విధిస్తథా పూర్వోక్తవత్ విశేషప్రతిపత్తయే చేత్తదాఽపరం ఆక్షేపాలఙ్కార ఇత్యర్థః।

(వి, ర) 'గచ్ఛ గచ్ఛసి చేత్కాన్త' ఇత్యత్ర జన్మకథనాన్మరణం వ్యఙ్గయమ్।

“బాణేన హత్వా మృగమస్య యాత్రా
నివార్యతాం దక్షిణ మారుతస్య।
ఇత్యర్థనీయః శబరాధిరాజః
శ్రీఖణ్డపృథ్వీధరకన్దరస్థః॥”

“యద్వా మృషా తిష్ఠతు దైన్యమేత-
న్నేచ్ఛన్తి వైరం మరుతా కిరాతాః।
కేలిప్రసఙ్గే శబరాఙ్గనానాం
స హి శ్రమగ్లానిమపాకరోతి॥”

ఇహ హి ప్రథమపద్యోక్తస్య ద్వితీయపదేన నిషేధస్తాత్త్వికః ఏవ। ఏవఞ్చ నిషిద్ధవిధినాఽపి నాస్య సాఙ్కర్యం, స హి యథా—

“క్వ సూర్యప్రభవో వంశః క్వ చాల్పవిషయా మతిః।
తితీర్షుర్దుస్తరం మోహాదుడుపేనాస్మి సాగరమ్॥”

“మన్దః కవియశః ప్రేప్సుర్గమిష్యామ్యుపహాస్యతామ్।
ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభాదుద్బాహురివ వామనః॥”

“అథవా కృతవాగ్ద్వారే వంశేఽస్మిన్ పూర్వసూరిభిః।

మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యే వాస్తి మే గతిః॥"

అత్ర పద్యద్వయోక్తనిషేధస్య తృతీయపద్యేన విధానే నిషేధస్యాభాసతా ఏవ।

(లో, బ్రూ) ఏవమీషన్నిషేధాభాసాశ్రయమేకమాక్షేపముక్త్వా తద్విపరీతమనిష్ఠవిధ్యాభాసం ద్వితీయమాహ—అనిష్టస్యేతి। అయమర్థః। యథేష్టస్య నిషేధస్తథానిష్టస్య విధిరనుపపద్యమాన ఆభాసే పర్యవసాయీ ద్వితీయాక్షేపాలఙ్కారబీజమితి।

నిషేధః। కిన్తు నిషేధేన విధేరాక్షేపః, నిషేధస్యాఽసత్పరత్వాద్ విధిపర్యవసానాత్।(అలం౦ సం)

* యథేష్టస్యేష్టత్వాదేవ నిషేధోఽనుపపన్నః, ఏవమనిష్టస్య అనిష్టత్వాదేవ విధానం నోపపద్యతే। తత్ క్రియమాణం ప్రస్ఖలద్రూపత్వాత్ విధ్యాభాసే పర్యవస్యతి।(అలఙ్కారసర్వస్వే)

మమాపి జన్మ తత్రైవ భూయాద్ యత్ర గతో భవాన్॥'

అత్రాఽనిష్టత్వాద్ గమనస్య విధిః ప్రస్ఖలద్రూపో నిషేధే పర్యవస్యతి। విశేషశ్చ గమనస్యాత్యన్తపరిహార్యత్వరూపః ప్రతీయతే। (ర, బ్రూ)

విభావనా వినా హేతుం కార్యోత్పత్తిర్యదుచ్యతే।

ఉక్తానుక్తనిమిత్తత్వాద్ ద్విధా సా పరికీర్తితా॥౮౭॥(ల, ఇ) +

వినా కారణముపనిబధ్యమానోఽపి కార్యోదయః కిఞ్చిదన్యత్కారణమపేక్ష్యైవ భవితుం యుక్తః। తచ్చ కారణాన్తరం క్వచిదుక్తం క్వచిదనుక్తమితి ద్విధా।

ప్రస్ఖలద్రూప ఇతి—అవిధీభవద్రూప ఇత్యర్థః। విశేషప్రతిపత్తిం దర్శయతి— విశేషశ్చేతి।

(వి, ల) విభావనాలఙ్కారమాహ—విభావనేతి। హేతుం హేత్వాభాసమ్। కార్యో-త్పత్తిస్తదీయకారణవిశేషాదివాచ్యమ్। ఉక్తానుక్తేతినిమిత్తం కార్యోత్పత్తేః। వ్యాచష్టే—వినా కారణమితి।

(లో, ఋ) అత్యన్తపరిహార్యరూపః మమాపీత్యాదినా ద్వితీయార్ధేన వ్యఞ్జితః। యదత్ర—

యాతు యాతు కిమనేన తిష్ఠతా

ముఞ్చ ముఞ్చ సఖి సాదరం వచః।

ఖణ్డితాధరకలఙ్కితశ్రియం

శక్నుమో న నయనైర్నిరీక్షితుమ్॥'

ఇతి రాఘవానన్దైరుదాహృతం తదసమఞ్జసమ్। అత్రోదాహరణవత్ సర్వథా న యాత్వితి తథావిధాపరాధకాలే నాయికాయా నిషేధాభాసస్య మూఢానామపి బుద్ధ్యనారోహాత్।

(లో, ల) అస్య చాక్షేపస్య విరోధాశ్రయత్వేన తదనన్తరం విరోధమూలాలఙ్కారప్రదర్శనం ప్రక్రియతే— విభావనేతి। ఉచ్యతే చమత్కారప్రతిపత్తయే కవినా నిబధ్యతే యస్య కస్యచిత్కారణస్యాభావం దర్శయిత్వేత్యర్థః। ఏవమన్యేషు ఏవంవిధస్థలేషు సూత్రార్థా

నేయాః। తత్త్వతః సర్వథాకారణాభావే కార్యోత్పత్తేరవిద్యమానత్వాత్। ఉక్తేతి। సా విభావనా ఉక్తనిమిత్తా అనుక్తనిమిత్తా చేత్యర్థః।

+ హేతుం ప్రసిద్ధకారణం వినా। ప్రసిద్ధకారణం వినా కార్యోత్పత్తిరప్రసిద్ధం కారణమేవ కల్పయతి। "సిద్ధకారణాభావే సూక్ష్మకారణవశాత్కార్యోత్పత్తివిశిష్టతయా కార్యభావనాద్విభావన।" ।(అలం౦ సం)

కారణస్య విరోధేన బాధ్యమానః ఫలోదయః।

విభావనాయామాభాతి విరోధోఽన్యోన్యబాధనమ్॥

ఇతి విభావనావిరోధయోర్భేదః।

యథా—

"అనాయాసకృశం మధ్యమశఙ్కతరలే దృశౌ।

అభూషణమనోహారి వపుర్వయసి సుభ్రువః॥"(వ)*

అత్ర వయోరూపం నిమిత్తముక్తమ్। అత్రైవ "వపుర్భాతి మృగీదృశః" ఇతి పాఠేఽనుక్తమ్।

సతి హేతౌ ఫలాభావో విశేషోక్తిస్తథా ద్విధా॥౮౮॥(ఏ)

తథేత్యుక్తానుక్తనిమిత్తత్వాత్। అత్రోక్తనిమిత్తా యథా—

“ధనినోఽపి నిరున్మాదా యువానోఽపి న చఞ్చలాః।

ప్రభవోఽప్యప్రమత్తాస్తే మహామహిమశాలినః॥” (శ)

అత్ర మహామహిమశాలిత్వం నిమిత్తముక్తమ్। అత్రైవ చతుర్థపాదే “కియన్తః సన్తి భూతలే। ఇతి పాఠే త్వనుక్తమ్। అచిన్త్యనిమిత్తత్వం చానుక్తనిమిత్తస్యైవ భేద ఇతి పృథఙ్ నోక్తమ్।

యథా—

“స ఏకస్త్రీణి జయతి జగన్తి కుసుమాయుధః।

హరతాఽపి తనుం యస్య శమ్భునా న హృతం బలమ్॥”(ష)

అత్ర తనుహరణేనాఽపి బలాహరణే నిమిత్తమచిన్త్యమ్। ఇహ చ కార్యాభావః కార్యవిరుద్ధ సద్భావముఖేనాఽపి నిబధ్యతే। విభావనాయామపి కారణాభావః

(వి, వ) అనాయాసేతి। మధ్యో మధ్యభాగః। అశఙ్కే శఙ్కయైవ తారతమ్యౌచిత్యాత్।

(వి, శ) విశేషోక్త్యలఙ్కారమాహ–సతి హేతావితి। ఉక్తే సతీత్యర్థః, ఫలాభావోఽప్యుక్త ఇత్యర్థః। ధనినోఽపీతి। తే వర్ణనీయా రాజానః।

ఏతదేవ విశదయతి—వినేతి। ఇయఞ్చ కారణాభావేన పరతన్త్రతయా కార్యోత్పత్తేవిశిష్టతయా భావనాదన్వర్థా విభావనా।

(వి, ష) అచిన్త్యనిమిత్తరూపస్య ప్రభేదాన్తరం కావ్యప్రకాశకృతోచ్యతే। తచ్చానుక్తనిమిత్తరూపమేవేతి పృథక్ నోచ్యతే ఇత్యాహ—అచిన్త్యేతి। అచిన్త్యనిమిత్తోదాహరణం తదుక్తం దర్శయతి—యథా స ఏక ఇతి। త్రీణి జగన్తీత్యన్వయః।

(లో, ఏ) ఫలాభావః శబ్దేనోపనిబద్ధ ఇత్యాది పూర్వవత్।

---

* తరుణ్యా మధ్యమ్ ఆయాసం పరిణామం వినా కృశం, నయనే శఙ్కాం వినా తరలే, వపురలఙ్కారం వినా మనోహారి।

అత్ర ఆయాసాదయః కృశత్వాదీనాం ప్రసిద్ధం కారణమ్। తేషామభావేఽపి కృశత్వాదీనాముత్పత్తేర్విభావనా। తత్ర యౌవనమేవ కారణాన్తరం వర్త్తతే।

కారణవిరుద్ధసద్భావముఖేనాపి। ఏవఞ్చ "యః కౌమారహరః స ఏవ హి వరః" ఇత్యాదే-రుత్కణ్ఠాకారణవిరుద్ధస్య నిబన్ధనాద్ విభావనా।

"యః కౌమారహర" ఇత్యాదేః కారణస్య చ కార్యవిరుద్ధాయా ఉత్కణ్ఠాయా నిబన్ధనాద్ విశేషోక్తిః। ఏవఞ్చాత్ర విభావనావిశేషోక్త్యోః సఙ్కరః। శుద్ధోదాహరణన్తు మృగ్యమ్।(స, ఐ)

జాతిశ్చతుర్భిర్జాత్యాద్యైర్గుణో గుణాదిభిస్త్రిభిః।

క్రియా క్రియాద్రవ్యాభ్యాం యద్ ద్రవ్యం ద్రవ్యేణ వా మిథః।

(వి, స) ఉత్కణ్ఠాకారణవిరుద్ధస్యేతి। ఉత్కణ్ఠాకారణం హి తాదృశపత్యాద్యసన్నిధానం, తద్విరుద్ధస్య తాదృశపత్యాదిసన్నిధానస్యేత్యర్థః। కారణస్య చ కార్యవిరుద్ధాయా ఇతి। తాదృశకారణస్య యత్కార్యమనుత్కణ్ఠా। తద్విరుద్ధాయా ఇత్యర్థః। శుద్ధోదాహరణం మృగ్యమితి। శుద్ధోదాహరణద్వయన్తు విభావనావిశేషోక్త్యోరనాయాసకృశమిత్యాదికం, "ధనినోఽపి నిరున్మాదా" ఇత్యాదికమేవ చాస్తి। తయోస్తథాత్వమేవ మృగ్యమిత్యర్థః। తథాహి— అనాయాసకృశమిత్యాదౌ శఙ్కావిరుద్ధాయా అశఙ్కాయా, భూషణవిరుద్ధస్యాఽభూషణత్వస్య చ ప్రతీతావపి న విశేషోక్తిః ప్రతీయతే। న హి తారల్యాభావరూపస్య ఫలాభావస్య మనోహారిత్వాభావరూపస్య ఫలాభావస్య చ ప్రతీత్యా విశేషోక్తిః స్యాత్। తథా ధనినోఽపీత్యాదావధనిత్వవిరుద్ధస్య ధనిత్వస్య ప్రతీతావపి న విభావనాప్రతీతిః, నహి అధనిత్వాదేః ఫలాన్యనున్మాదాదీని యేనాఽధనిత్వవిరుద్ధధనిత్వప్రతీతావపి తాదృశఫలభావప్రతీత్యా విభావనా స్యాత్।

(వి, హ) దశవిధం విరోధాభాసాలఙ్కారమాహ—జాతిరిత్యాది। జాత్యాదౌ జాతిగుణక్రియాద్రవ్యైర్మిథో విరుద్ధ్యైరితి యథాలిఙ్గమన్వయః। గుణశ్చ జాతిక్రియాభిన్నం ధర్మమాత్రం బోధ్యమ్। గుణాదిభిస్త్రిభిరితి। తస్య జాత్యా సహ విరోధస్తు జాతే-

---

(లో, ఐ) ఇహ చ కార్యాభావ ఇత్యాదిగ్రన్థః ప్రథమపరిచ్ఛేద ఏవ విశదీకృతః। సఙ్కర ఏకస్యోపగ్రహన్యాయదోషాభావాదనిశ్చయ ఇతి ప్రకారః। శబ్దోదాహరణం విశేషోక్తేః కార్యవిరుద్ధసద్భావముఖేన, నతు "స ఏకస్త్రీణి" ఇత్యాదివత్ కార్యవిరుద్ధముఖేన విభావనాయాశ్చ కారణవిరుద్ధసద్భావముఖేన శుద్ధోదాహరణం తు అన్యాఽన్యసాఙ్కర్యాభావయుక్తమ్। తద్యథా—

"కర్పూర ఇవ దగ్ధోఽపి శక్తిమాన్ యో జనే జనే

నమోఽస్త్వవార్యవీర్యాయ తస్మై మకరకేతవే॥"

అత్ర దాహకార్యతయా శక్తేరభావోఽశక్తివిరుద్ధశక్తిసద్భావముఖేన ఉపనిబద్ధ ఇతి విశేషోక్తిః స్ఫుటా। ఏవం విభావనాదయోఽపి।

(లో, ఓ) చతుర్భిః జాతిగుణక్రియాద్రవ్యైః విరుద్ధమివ భాసేత, పర్యవసానే తు అవిరోధ ఏవ అన్యథా దోషావహత్వాదిత్యర్థః। గుణస్య జాత్యా సహ జాతేర్గుణేన సహ

విరుద్ధమివ భాసేత విరోధోఽసౌ దశాకృతిః॥౮౯॥(హ, ఓ)

క్రమేణ యథా—

“తవ విరహే మలయమరుద్దవానలః శశిరుచోఽపి సోష్మాణః।

హృదయమలిరుతమపి భిన్తే నలినీదలమపి నిదాఘరవిరస్యాః॥”(క) x

“సన్తతముసలాసఙ్గాద్ బహుతరగృహకర్మఘటనయా నృపతే।

ద్విజపత్నీనాం కఠినాః సతి భవతి కరాః సరోజసుకుమారాః॥”(ఖ) +

ర్గుణేన సహ విరోధరూప ఏవేతి పూర్వగణనాప్రవిష్టత్వాన్నోక్తః। ఏవముత్తరద్వయేఽపి। ద్రవ్యం త్వేకవ్యక్తికం బోధ్యమ్।

(వి, క) తత్ర జాతేశ్చతుర్భిశ్చ సహ విరోధమేకశ్లోకే ఏవ దర్శయతి—తవ విరహ ఇతి। తవ విరహేఽస్యా ఇతి మలయపవనాదౌ సర్వత్రాన్వయః। అత్ర దవదహనత్వమలయపవనత్వజాత్యోర్విరోధః। న చాత్ర రూపకమ్,

దాహకత్వశీతలత్వధర్మవ్యాప్యయోర్జాత్యోర్విరోధస్యైవ పురఃస్ఫూర్త్తికత్వాత్। శశిరుచోఽపీత్యత్ర శశిరుచిత్వజాతేశ్చ సోష్మత్వగుణవిరోధః। హృదయమిత్యత్రాలిరుతత్వజాతేర్భేదేన క్రియయా విరోధః। నలినీదలమపీత్యత్ర నలినీదలత్వజాతేర్నిదాఘరవిణా ద్రవ్యేణ సహ తాదాత్మ్యేన విరోధః। అత్రాపి విరుద్ధధర్మవ్యాప్యత్వాద్ విరోధస్యైవ పురఃస్ఫూర్త్తికత్వాదపికారేణ విరోధబోధనాచ్చ న రూపకమ్। రవేరుష్మత్వవ్యాప్యతా తు తాదాత్మ్యేన। రవీణాం ద్వాదశత్వేఽపి నాత్ర జాతివిరోధః, నిదాఘీయవిశేషణాదృతుషట్కప్రవర్త్తకరవేరేవాత్ర రవిపదార్థత్వాత్ తస్యైకత్వాదేవ।

(వి, ఖ) గుణస్య గుణవిరోధమాహ—సన్తతేతి। హే నృప! తే పూర్వం సన్తతేత్యాదినా కఠినా ద్విజపత్నీనాం కరా భవన్తి సరోజసుకుమారాః। త్వయా సమ్పద్ధానేన దాసీభిరేవ కర్మకరణాత్ కరసౌకుమార్యమ్। అత్ర కఠినత్వసౌకుమార్యగుణయోర్విరోధః।

విరోధ ఏవేతి గుణవిరుద్ధస్య త్రైవిధ్యమేవ। ఏవమేవ క్రియావిరుద్ధస్య చైక్యవిధ్యమేవేతి దశాకృతిర్దశప్రకారో విరోధః।

---

x తవ విరహే మలయమరుదపి మలయపవనోఽపి దవానలః దవాగ్నిః, దాహజనకత్వాత్। తథా శశిరుచోఽపి చన్ద్రకిరణా అపి సోష్మాణః ఉష్ణాః, తాపకరత్వాత్। అలిరుతమపి హృదయం భిన్తే విదారయతి ఉద్దీపకత్వాత్। నలినీదలమపి నిదాఘరవిః గ్రీష్మకాలీనః సూర్యః దాహకత్వాత్। అత్ర విరహాతిశయాద్ విరోధస్యాభాసతైవ।

+ హే నృపతే! భవతి సతి త్వయి విద్యమానే సన్తతం ముసలీసఙ్ఘాత్ తణ్డులాద్యర్థం ముసలధారణాత్ తథా బహుతరం యత్ కర్మ తస్య ఘటనాయాః సమ్పాదనేన (కాఠిన్యహేతుద్వయం) కఠినా ద్విజపత్నీనాం కరాః సరోజవత్ సుకుమారా జాతా ఇత్యర్థః। కాలభేదేన కార్యనివృత్త్యా విరోధః పరిహృతః।

గుణౌ క్రియే వా యత్స్యాతాం విరుద్ధే హేతుకార్యయోః।
యదారబ్ధస్య వైఫల్యమనర్థస్య చ సమ్భవః।
విరూపయోః సఙ్ఘటనా యా చ తద్విషమం మతమ్॥౯౧॥(ట, ఇ)

క్రమేణ యథా—

“సద్యః కరస్పర్శమవాప్య చిత్రం
రణే రణే యస్య కృపాణలేఖా।
తమాలనీలా శరదిన్దుపాణ్డు-
యశస్త్రిలోకాభరణం ప్రసూతే॥”

అత్ర కారణరూపాసిలతాయాః “కారణగుణా హి కార్యగుణమారభన్తే” ఇతి స్థితే విరుద్ధాశుక్లయశస ఉత్పత్తిః।(ఠ)

సా స్త్రీతి కాతర్యస్య స్త్రీధర్మత్వాత్। గమనాశక్తిరపి దౌర్బల్యాత్। విరోధాలఙ్కారబోధకతామస్యా ఆహ–అస్యా ఇతి। విరోధాలఙ్కారో భిన్నైకదేశతా నియమేనాఽనుక్తత్వాదుత్సర్గః। అస్యాశ్చ భిన్నదేశతానియమేనోక్తత్వేనాఽపవాదత్వాదేతద్విషయపరిహారేణైకదేశస్థయోరేవ విరోధ ఇత్యర్థః।

(వి, ట) చతుర్విధం విషమాలఙ్కారమాహ–గుణౌ క్రియే వేతి। హేతుకార్యయోర్గుణౌ క్రియే వా యద్ యది విరుద్ధే పరస్పరవిపరీతే స్యాతాం తదా ఏతౌ ద్వే చ విషమే। తృతీయమాహ–యదారబ్ధస్యేతి। వైఫల్యముద్దేశ్యఫలాభావః; ప్రత్యుతాఽనర్థస్యోత్పత్తిరిత్యర్థః। చతుర్థం

విషమమాహ—విరూపయోరితి। విరూపత్వేన పరస్పరసమ్బన్ధాయోగ్యత్వేనోక్తయోర్యః సమ్బన్ధః ప్రతీయత ఇత్యర్థః। ఏతచ్చ క్వద్వయప్రయోగే బోధ్యమ్।

(వి, ఠ) తత్ర కార్యకారణయోర్గుణవిరోధమాహ–సద్య ఇతి। తమాలవన్నీలా కృపాణలేఖా లేఖాకారః కృపాణో ఖడ్గో రణే రణే యస్య రాజ్ఞః కరస్పర్శమవాప్య శరదిన్దువత్పాణ్డు యశః సద్యః ప్రసూతే ఇదం చిత్రమ్। త్రిలోకేతి యశోవిశేషణమ్। అత్ర కారణాసిలతాకార్యయశసో నీలత్వపాణ్డుత్వే విపరీతే ఇత్యాహ—అత్రేతి। గుణస్య విరుద్ధా ఇత్యన్వయః। శుక్లయశస ఉత్పత్తిరితి। ఉత్పద్యమానయశః శుక్లమితి పర్యవసి-

---

(లో, ఇ) విరూపయోరన్యరూపయోః స ఘటనాయోగః।

వచనత్వం యుజ్యతే। సా స్త్రీ వయం కాతరాః, తదప్రాప్తేః। అథ చ స్త్రీషు ఏవ కాతరత్వముచితమ్। సా పీనం చోన్నతిమత్ చ స్తనయుగలం బిభర్తి, వయం తు సఖేదాః, తదప్రాప్తేః। అథ చ యస్యైవ భారో గురుర్భవతి స ఏవ సఖేదో దృశ్యతే। సా గురుణా మహతా జఘనస్థలేన నితమ్బభరేణ ఆక్రాన్తా వయం గన్తుం న శక్తాః। అథ చ య ఏవ గురుణా భారేణాక్రాన్తో భవతి స ఏవ గన్తుం న శక్నోతి। అన్యజనాశ్రితైః అన్యజనావలమ్బిభిర్దోషైర్వయమపటవః అసమర్థా జాతాః స్మ ఇత్యద్భుతమ్।

“ఆనన్దమమన్దామిమం కువలయదలలోచనే దదాసి త్వమ్।

విరహస్త్వయైవ జనితస్తాపయతితరాం శరీరం మే॥”

అత్రానన్దజనకస్త్రీరూపకారణాత్తాపజనకవిరహోత్పత్తిః।(డ)

“అయం రత్నాకరోఽమ్భోధిరిత్యసేవి ధనాశయా।

ధనం దూరేఽస్తు వదనమపూరి క్షారవారిభిః॥”(ఢ)

అత్ర కేవలం కాఙ్క్షితధనలాభో నాభూత్ ప్రత్యుత క్షారవారిభిర్వదనపూరణమ్।

“క్వ వనం తరువల్కభూషణం

నృపలక్ష్మీః క్వ మహేన్ద్రవన్దితా।

నియతం ప్రతికూలవర్త్తినో

బత ధాతుశ్చరితం సుదుఃసహమ్॥”

అత్ర వనరాజశ్రియోర్వ్విరూపయోః సఙ్ఘటనా। ఇదం మమ।(ణ) *

తార్థః। నను విరుద్ధత్వే కిం వైచిత్ర్యమిత్యత ఆహ–కారణగుణా ఇతి। స్థితేరితి నియమాదిత్యర్థః। తథా చ విరుద్ధయోర్వ్విరోధప్రదర్శనం వైచిత్ర్యమిత్యర్థః। యద్యప్యయం నియమః సమవాయికారణకార్యయోరేవ తథాపి తద్దర్శనాత్కవినా అన్యత్రాపి తన్నియమమధ్యాస్యేదం వర్ణితమ్।

(వి, ఢ) కారణకార్యయోర్వ్విరోధమాహ–ఆనన్దమమన్దమితి। కువలయేత్యాదికం సమ్బోధనమ్। అత్రేతి। తాపజనకవిరహోత్పత్తిః స్వోత్పాద్యవిరహజన్యతాపక్రియోత్పత్తిరితి పర్యవసితార్థః। తథా చ స్త్రీతజ్జన్యవిరహయోః కారణకార్యయోరానన్దదానతాపక్రియే చ విరుద్ధే ఇత్యర్థః। ఏతజ్జన్యస్య తత్క్రియాసమానక్రియాయా ఏవ వైచిత్ర్యం సమ్భావ్య వర్ణితమ్।

(వి, ఢ) ఆరబ్ధకార్యవైఫల్యానర్థోత్పత్తిద్వయముదాహరతి–అయమితి। అయమమ్బోధిః రత్నాకర ఇతి కృత్వా మయా ధనాశయా అసేవి సేవితః। ధనం దూరేఽస్తు ప్రాప్త్యవిషయోఽస్తు। క్షారవారిభిస్తు వదనమపూరి ఇత్యర్థః।

(వి, ణ) విరూపయోర్ఘటనామాహ—క్వ వనమితి। రామం శోచన్త్యాః కౌశల్యాయా ఉక్తిరియమ్। తరువల్కలమేవ భూషణం యత్ర తాదృశం వనం క్వ నృపేత్యాదికం క్వ। పరస్పరాసమ్బన్ధాయోగ్యతయా క్వద్వయేనోక్తయోరనయోరేకత్ర రామే ఘటనా। ఏవం 'క్వ సూర్యప్రభవ' ఇత్యాదావపి బోధ్యమ్।

(లో, ఈ) తదితి। విషమాలఙ్కారాణామేషాం సూత్రోక్తప్రకారాణాముపలక్షణతయా సమ్భ-

---

* తరోః వల్కం వల్కలం భూషణం యస్మిన్ తాదృశం వనం క్వ? మహేన్ద్రేణ నన్దితా ఇన్ద్రేణాపి పూజితా నృపలక్ష్మీః క్వ? అనయోరత్యన్తవైషమ్యాదేకత్ర సమ్భవో న యుక్తః। బత ఖేదే। ప్రతికూలవర్తినో ధాతుర్విధేశ్చేష్టితం సుదుఃసహమ్। విధాతరి ప్రతికూలే సర్వం సమ్భవతి ।

యథా వా—

“విపులేన సాగరశయస్య కుక్షిణా

భువనాని యస్య పపిరే యుగక్షయే।

మదవిభ్రమాసకలయా పపే పునః

స పురస్త్రియైకతమయైకయా దృశా॥"(త, ఈ)

సమం స్యాదానురూప్యేణ శ్లాఘా యా యోగ్యవస్తునోః॥౯౨॥(థ)

(వి, త) క్వద్వయాభావేఽప్యాహ—విపులేనేతి। సాగరశయస్య విష్ణోర్విపులేన కుక్షిణా ఉదరేణ యుగక్షయకాలే భువనాని పపిరే। స పునర్విష్ణుః శ్రీకృష్ణః ఏకతమయా పురస్త్రియా కర్త్ర్యా మదవిభ్రమేణాఽసకలయా ఏకదేశరూపయా ఏకయా దృశా పపే ఇత్యర్థః। అత్ర భువనపానసమర్థకుక్షిమత ఏకస్త్రీకటాక్షేణ పేయత్వయోగో విరుద్ధ ఇత్యర్థః। కావ్యప్రకాశకృన్మతే తు క్వద్వయేన వినైవాత్ర విరుద్ధతయాఽప్రతీతేః కేనాప్యనుక్తతయా నేదం చతుర్థవిషమాలఙ్కారోదాహరణమ్। అతః కారణకార్యయోః క్రియావిరోధరూపద్వితీయవిషమోదాహరణతయైవాయం శ్లోకస్తేన దర్శితః। కుక్షిస్తు అవయవః కారణమ్। కుక్షిమానవయవీ శ్రీకృష్ణస్తు కార్యమ్। తయోర్భువనపానస్త్రీకటాక్షపేయత్వక్రియే విరుద్ధే। *

(వి, థ) సమసంజ్ఞకమలఙ్కారమాహ—సమమితి। యోగ్యయోః పరస్పరోచితయోః వస్తునోరానురూప్యేణౌచిత్యేన యా శ్లాఘా సా సమనామాలఙ్కార ఇత్యర్థః।

స్థినోరననురూపతయా లక్ష్యానుసారేణాన్యేఽపి ప్రకారా ఉదాహర్తవ్యా ఇత్యర్థః। తత్ర దిఙ్మాత్రముదాహృత్య దర్శయతి–విపులేనేతి। అసకలయా అసమగ్రపాతిన్యా।

(లో, ఉ) అత్రావయవావయవినోర్వైషమ్యమ్। క్వచిత్ సజాతీయయోః—

"అసితభేకసురాశితమప్యభూ-

న్న పునరేష పునర్విషదం విషమ్।

అపి నిపీయ సురైర్జనితక్షయం
స్వయముదేతి పునర్నవమార్ణవమ్॥"

అత్ర వ్యతిరేకయోగేఽపి ద్వయోః సఙ్కరో, నతు విషమాలఙ్కారాభావః।

---

* 'జగత్పానకర్తు్రవయవస్య కుక్షిణః అసకలస్త్రీదృష్టిపీతేనాఽవయవినా శ్రీకృష్ణేన అవయవావయవిభావః సమ్బన్ధోఽనుపపద్యమాన ఇతి ప్రథమప్రకారోఽత్ర విషమ' ఇతి (ప్రదీపః) కావ్యప్రకాశే ప్రథమప్రకారవిషమస్తు విరుద్ధయోః సంఘటనమ్। యస్య కుక్షిరేవ సకలభువనపానసమర్థా తస్య సమ్పూర్ణస్యావయవినః స్త్రియా ఏకదృశా పానం చాపరం విషమమ్ (ఉద్యోతః) స్వమతానుసారేణైవ విజ్ఞప్రియాయాం కావ్యప్రకాశస్యోద్ధారః కృతః। పరం కావ్యప్రకాశే తాదృగర్థో న విద్యతే।

యథా—

"శశినముపగతేయం కౌముదీ మేఘముక్తం
జలనిధిమనురూపం జహ్నుకన్యావతీర్ణా।
ఇతి సమగుణయోగప్రీతయస్తత్ర పౌరాః
శ్రవణకటు నృపాణామేకవాక్యం వివవ్రుః॥"(ద, ఊ)

విచిత్రం తద్విరుద్ధస్య కృతిరిష్టఫలాయ చేత్॥౬౩॥ *

యథా—

"ప్రణమత్యున్నతి హేతోర్జీవనహేతోర్విముఞ్చతి ప్రాణాన్।

దుఃఖీయతి సుఖహేతోః కో మూఢః సేవకాదన్యః॥"(ధ, ఋ)

ఆశ్రయాశ్రయిణోరేకస్యాధిక్యేఽధికముచ్యతే॥౯౪॥(ఋ)

(వి, ద) శశినమిత్యాది। అజే ఇన్దుమత్యా స్వయంవృతే పౌరాణాం శ్లాఘోక్తిరియమ్। సమగుణయోర్యోగేన ప్రీతిర్యేషాం తాదృశాః పౌరా ఇత్యేకవాక్యమేకస్య జనస్య ప్రాథమికం వాక్యం వివవ్రుః। తదర్థకశబ్దాన్తరైర్వివృతవన్త ఇత్యర్థః। శశినమిత్యాద్యేకస్య వాక్యమ్। శశిజలనిధిత్వేన అజః। కౌముదీజహ్నుకన్యాత్వేనేన్దుమతీ। పృథక్సిద్ధస్యైవ ప్రాప్తిః। కౌముదీ తు శశినో న పృథక్ సిద్ధా, అతః పృథక్సిద్ధసమ్పాదనాయ మేఘముక్తత్వవిశేషణమ్। మేఘేన పృథక్కృతాయాస్తదపగమే ప్రాప్తిరిత్యర్థః।

(వి, ధ) ప్రణమతీతి। ప్రణామో హి నమ్రీభావః స ఉన్నతివిపరీతః। ప్రాణాన్ విముఞ్చతి, యుద్ధే ఇతి శేషః। యద్యపి ప్రాణవిమోకో న జీవితస్య హేతుస్తథాపి ప్రాణవిమోకక్రియాపరమత్ర విముఞ్చతిపదమ్। దుఃఖీయతి దుఃఖమిచ్ఛతి, దుఃఖజనకక్రియాప్రవృత్తత్వాత్।

(లో, ఊ) విషమాద్ వైపరీత్యేన సమస్య లక్షణమ్। వస్తునోర్దర్శనీయయోః। జహ్నుకన్యా గఙ్గా।

(లో, ఋ) ఇష్టఫలస్య ప్రకృతోదాహరణాదౌ ఉన్నత్యాదేః ప్రాప్త్యర్థ తద్విరుద్ధస్య ప్రణామాదేః కరణం విచిత్రాలఙ్కారబీజఫలమ్।

(లో, ఋ) ఆధిక్యం క్వచిదాశ్రయాశ్రయిణోర్మహత్త్వమితి ద్వివిధోఽధికాఖ్యాలఙ్కారః ఇత్యర్థః। యత్ పునః కైశ్చిదుక్తం వస్తుతః తనుత్వేఽపి యదేకస్యాధిక్యం తదధికముచ్యతే ఇతి తన్న।

---

* "యస్య హేతోర్యత్ ఫలం (కార్యం) తస్య (హేతోః) యదా తత్ (కార్యం) విపరీతం భవతి తదా తద్ విపరీతఫలనిష్పత్త్యర్థం కస్యచిత్ ప్రయత్నో విచిత్రాలఙ్కారః।"(అలం సం)

విషమే విరూపస్య కార్యస్య స్వయమేవోత్పత్తిః। ఇహ చ తన్నిష్పత్తయే ప్రయత్న ఇత్యనయోర్భేదః। "విషమే పురుషకృతేరనపేక్షణాత్। కార్యకారణగుణవైలక్ష్యేణ తద్ భేదనిరూపణాచ్చ"। (రసం।)

ఆశ్రయాధిక్యే యథా–

"కిమధికమస్య బ్రూమో మహిమానం వారిధేర్హరిర్యత్ర।

అజ్ఞాత ఏవ శేతే కుక్షౌ నిక్షిప్య భువనాని॥"(న)

ఆశ్రితాధిక్యే యథా–

"యుగాన్తకాలప్రతిసంహృతాత్మనో

జగన్తి యస్యాం సవికాశమాసత।

తనౌ మముస్తత్ర న కైటభద్విష–

స్తపోధనాభ్యాగమసమ్భవా ముదః॥(ప)

అన్యోన్యముభయోరేకక్రియాయాః కరణం మిథః॥౯౫॥

యథా—

“త్వయా సా శోభతే తన్వీ తయా త్వమపి శోభసే।
రజన్యా శోభతే చన్ద్రశ్చన్ద్రేణాపి నిశీథినీ॥”(ఫ)

యదాధేయమనాధారమేకఞ్చానేకగోచరమ్।

(వి, న) అధికసంజ్ఞకమలఙ్కారమాహ–ఆశ్రయేతి। ఆధిక్యమ్ అధికతయా వర్ణనామిత్యర్థః। కిమధికమితి। భువనాని కుక్షౌ నిక్షిప్య హరిర్యత్రాజ్ఞాత ఏవ శేతే। జలనిధేః కిఞ్చిదవచ్ఛేదేనైవ శయనాజ్జలనిధిద్రష్టృభిరజ్ఞాత ఏవ శేత ఇత్యర్థః। అస్య జలనిధేర్మహిమానం కిమధికం వదామ ఇత్యర్థః। అత్ర కుక్షినిక్షిప్తభువనస్యాపి హరేస్తు కిఞ్చిదవచ్ఛేదేనైవ శయనాదాశ్రయస్య జలనిధేరాధిక్యం వర్ణితమ్।

(వి, ప) ఆశ్రితాధిక్యవర్ణనమాహ–యుగాన్తేతి। నారదాగమనే శ్రీకృష్ణస్య హర్షాధిక్యవర్ణనమిదమ్। యుగాన్తకాలే ప్రతిసంహృతాః స్వకుక్షౌ ప్రవేశితా ఆత్మానః ప్రాణినో యేన తాదృశస్య కైటభద్విషో విష్ణోర్యస్యాం తనౌ జగన్తి సవికాశమయత్నేణమాసత తత్ర తస్యాం తనౌ తపోధనస్య నారదస్యాభ్యాగమసమ్భవా ముదో న మముః న స్థాతుమవకాశం లేభిరే ఇత్యర్థః। తనుభేదేఽపి విష్ణుతనుత్వేనైకత్వాధ్యాసాదేకత్వం బోధ్యమ్। అత్రాశ్రితానాం ముదామధికత్వమ్।

(వి, ఫ) అన్యోన్యసంజ్ఞకమలఙ్కారమాహ–అన్యోన్యమితి। ఏకా క్రియా ఏక జాతీయా క్రియా। ఉభయోర్మిథః కరణమిత్యర్థః। త్వయా సేతి। పరార్ద్ధం దృష్టాన్తాలఙ్కారేఽపి।

"ద్యౌరత్ర క్వచిదాశ్రితా ప్రవితతం పాతాలమత్ర క్వచిత్

క్వాప్యత్రైవ ధరాధరాధరజలా ధారావలిర్వర్త్తతే।

స్ఫీతస్ఫీతమహో నభః కియదిదం యస్యేత్థమేవంవిధై-

ర్దూరే పూరణమస్తు శూన్యమితి యన్నామాఽపి నాస్తం గతమ్॥"

ఇత్యాదావవ్యాప్తేః। అత్ర హి నభసో న తనుత్వమ్। అస్య చాలఙ్కారస్యాశ్రయాశ్ర-
యిరూపవిలక్షణాశ్రయతయాఽపవాదత్వేన విషమాలఙ్కారబాధకతా।

కిఞ్చిత్ప్రకుర్వతః కార్యమశక్యస్యేతరస్య వా।

కార్యస్య కరణం దైవాద్విశేషస్త్రివిధస్తతః॥౯౬॥(బ)

క్రమేణ యథా—

“దివమప్యుపయాతానామాకల్పమనల్పగుణగణా యేషామ్।

రమయన్తి జగన్తి గిరః కథమిహ కవయో న తే వన్ద్యాః॥”(భ) *

“కాననే సరిదుద్దేశే గిరీణామపి కన్దరే।

పశ్యన్త్యన్తకసఙ్కాశం త్వామేకం రిపవః పురా॥”(మ)+

“గృహిణీ సచివః సఖీ మిథః ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ।}

కరుణావిముఖేన మృత్యునా హరతా త్వాం వద కిం న మే హృతమ్॥”(య)x

వ్యాఘాతః స తు కేనాఽపి వస్తు యేన యథాకృతమ్।

(వి, బ) త్రివిధం విశేషాలఙ్కారమాహ–యదాధేయమితి। యదితి త్రిష్వన్వితమ్। అనాధారమాధారం వినా స్థితం వర్ణితమిత్యర్థః। అనేకగోచరమిత్యత్ర ఏకదేతి శేషః, క్రమికస్థితౌ తు పర్యాయాలఙ్కారస్య వక్ష్యమాణత్వాత్। కిఞ్చిత్ప్రకుర్వతః కర్తుర్దైవాదితరస్యాఽశక్యస్య కార్యస్య కరణం వా యదిత్యర్థః।

(వి, భ) దివమితి। దివముపయాతానామపి యేషాం కవీనామనల్పగుణగణా గిరః జగన్తి రమయన్తి తే కవయః కథమిహ న వన్ద్యా ఇత్యర్థః। అత్ర కర్తృతాసమ్బన్ధేనాధారాణాం కవీనామసత్త్వేఽపి తదాధేయానాం గిరాం స్థితిః।

(వి, మ) కానన ఇతి। కాననాదౌ పలాయితా రిపవస్త్వామేకం తత్రతత్రైవాన్తకసంకాశం పశ్యన్తీత్యర్థః।

అత్ర దర్శనస్య న క్రమవివక్షా।

(వి, య) గృహిణీతి। మృతామిన్దుమతీం శోచతోఽజస్యోక్తిరియమ్। త్వాం హరతా కరుణావిముఖేన మృత్యునా మమ కిం న హృతం వద। కిం కిం హృతమిత్యత్రాహ–గృహిణీత్యాది। లలితే కామకలావిధౌ మిథో రహసి ప్రియశిష్యేత్యన్వయః। అత్రేన్దుమతీహర్తుర్మృత్యోర్గృహిణ్యాదిహరణరూపస్య కార్యస్య దైవాత్కరణం వర్ణితమ్।

(వి, ర) వ్యాఘాతాలఙ్కారమాహ–వ్యాఘాత ఇతి। కేనాపి కర్త్రా యద్ వస్తు యేనో-

---

* దివం స్వర్గమ్ ఉపయాతానాం గతానామపి యేషాం కవీనామనల్పా బహులా గుణగణా యాసు తాదృశా గిరః కావ్యరూపా వాణ్యః ఆకల్పం కల్పపర్యన్తం జగన్తి భువనం రమయన్తి తే కవయ ఇహ సంసారే కథం న వన్ద్యాః। కవయస్తావదాధారః, గిర ఆధేయాః।

+ అత్రైకస్య యుగపదనేకత్ర కాననాదౌ స్థితేర్వర్ణనాదపరో విశేషాలఙ్కారః।

× అత్ర ఇన్దుమతీహరణరూపమేకం కార్యం కుర్వతా మృత్యునా తేనైవ యత్నేన అశక్యస్య సచివాదిహరణరూపస్య కార్యాన్తరస్య కరణాత్ తృతీయో విశేషాలఙ్కారః।

తేనైవ చేదుపాయేన కురుతేఽన్యస్తదన్యథా॥౯౭॥

యథా— దృశా దగ్ధం మనసిజమిత్యాది।(ర)

సౌకర్యేణ చ కార్యస్య విరుద్ధం క్రియతే యది॥౯౮॥

వ్యాఘాత ఇత్యేవ।(ల)

“ఇహైవ త్వం తిష్ఠ ద్రుతమహమహోభిః కతిపయైః

సమాగన్తా కాన్తే మృదురసి న చాయాససహనా।

మృదుత్వం మే హేతుః సుభగ! భవతా గన్తుమధికం

న మృద్వీ సోఢా యద్విరహకృతమాయాసమసమమ్॥”

అత్ర నాయకేన నాయికాయా మృదుత్వం సహాగమనహేతుత్వేనోక్తమ్। నాయికయా చ ప్రత్యుత సహగమనే తతోఽపి సౌకర్యేణ హేతుతయోపన్యస్తమ్।(వ, లృ)

పాయేన యథాకృతం తేనైవోపాయేనాఽన్యశ్చేత్తదన్యథా కురుతే తదా తదన్యథాకరణం స వ్యాఘాత ఇత్యర్థః।

“దృశా దగ్ధం మనసిజం జీవయన్తి దృశైవ యాః।

విరూపాక్షస్య జయినీస్తాః స్తుమో వామలోచనాః॥”

ఇత్యుదాహరణమ్। దృశా హరస్య యాః కటాక్షరూపయా దృశా జీవయన్తీత్యర్థః। నారీకటాక్షేణ కామోద్దీపనాత్। న కేవలం క్రియయా జయః, కిన్తు రూపేణాపీత్యాహ— విరూపాక్షస్యేతి।జేతవ్యస్యాఽక్షివైరూప్యమ్। జేత్రీణామక్షిషు మనోజ్ఞత్వరూపం వామత్వమిత్యేవ తత్రాపి జయ ఇతి భావః। అత్ర యేన దృగుపాయేన దాహస్తేనైవ దృగుపాయేన జీవనరూపం దాహాన్యథాకరణం స్త్రీభిః।

(వి, ల) అన్యవిధం వ్యాఘాతాలఙ్కారమాహ—సౌకర్యేణ చేతి। చకారో వ్యాఘాతాన్తరసముచ్చయే। అన్యోక్తకార్యస్య విరుద్ధం కార్యమన్యేన యది తదుక్తకారణస్య సౌకర్యేణ విశిష్టం క్రియతే ప్రతిపాద్యతే ఇత్యర్థః। చకారేణ వ్యాఘాతమనువర్త్తయతి–వ్యాఘాత ఇత్యేవేతి।

(వి, వ) ఇహైవేతి। విదేశం జిగమిషుణా పత్యా సహ జిగమిషుం పత్నీం ప్రతి నాయకస్యోక్తిః పూర్వార్ద్ధమ్। త్వమిహైవ తిష్ఠ న మయా సహ గచ్ఛ। అహం కతిపయైరహోభిర్ద్రుతం సమాగన్తా సమాగమిష్యామి, భవిష్యదర్థే తృన్। యతో మృదురసి। నచ గమనాయాసహనాఽసీత్యర్థః। పత్న్యా ఉక్తిః పరార్ద్ధం— హే సుభగ! భవతా సహ గన్తుం సహగమనే ఏవ మమ మృదుత్వం హేతుః। యద్ యస్మాన్ మృద్వీ అసమం విరహాయాసం న సోఢా న సహిష్యతే। అత్రాపి తృన్। అత్ర నాయకోక్తకార్యస్య నాయికాయా విరుద్ధప్రతిపాదనం గ్రాహయతి—అత్రేతి। సహా-

(లో, లౄ) ఇహ తు కిఞ్చిన్నిష్పాదయితుం సమ్భావ్యమానస్య కారణస్య తద్విరుద్ధనిష్పాదకత్వేన సమర్థనమ్।

ఇహైవ త్వమిత్యుదాహరణే నహి మృదుత్వస్య నాయకసహగమనస్య కార్యత్వం ప్రతీయతే కిన్తు సహగమనస్య నిర్వాహః। విషమాలఙ్కారే తు 'అయం రత్నాకర' ఇత్యాదౌ ధనలాభరూపకార్యాను-

---

పరంపరం ప్రతి యదా పూర్వపూర్వస్య హేతుతా

తదా కారణమాలా స్యాత్॥౯౯॥(ఏ)

యథా—

"శ్రుతం కృతధియాం సఙ్గాజ్జాయతే వినయః శ్రుతాత్।

లోకానురాగో వినయాన్న కిం లోకానురాగతః॥" *

తన్మాలాదీపకం పునః।

ధర్మిణామేకధర్మేణ సమ్బన్ధో యద్యథోత్తరమ్॥౧౦౦॥ (ఐ) +

యథా—

"త్వయి సంగరసంప్రాప్తే ధనుషాఽఽసాదితాః శరాః।

శరైరరిశిరస్తేన భూస్తయా త్వం త్వయా యశః॥" ×

అత్రాసాదనక్రియాధర్మః।(శ)

పూర్వం పూర్వం ప్రతి విశేషణత్వేన పరం పరమ్।

గమనహేతుత్వేనేతి। స్థితిహేతుః సహగమనహేతుత్వేనేత్యర్థః। సౌకర్యేణేతి। సహగమనమేవ స్థితిహేతుత్వేనోక్తస్య మృదుత్వస్య సుకరం, స్థితిస్తు మృదుత్వస్య దుష్కరేత్యర్థః। స్థితౌ మృదుత్వేన విరహాసహత్వజననాత్।

(వి, శ) కారణమాలాలఙ్కారమాహ—పరంపరమితి। సోదాహరణం స్పష్టమ్। మాలాదీపకాలఙ్కారమాహ—తన్మాలేతి। ఇదమపి సోదాహరణం స్పష్టమ్।

ఏకావల్యలఙ్కారమాహ—పూర్వం పూర్వమితి। పూర్వత్ర పూర్వత్ర యద్విశేషణం తస్య తస్య

త్పత్తిః, అనర్థస్య చోత్పత్తిరితి భావః। ఏవం విరోధమూలాలఙ్కారాన్ నిర్ణీయ శృఙ్ఖలాబన్ధేన విచిత్రతా అలఙ్కారా లక్ష్యన్తే।

(లో, ఏ) పరమితి। కారణమాలాఖ్యమలఙ్కరణమ్।

(లో, ఐ) యథోత్తరముత్తరోత్తరం గుణావహత్వేనేత్యర్థః।

---

* యదా పరం పరం ప్రతి పూర్వపూర్వస్య కారణతా తదా కారణమాలా। కృతధియాం, పణ్డితానాం శ్రుతం శాస్త్రమ్। అత్ర పణ్డితసఙ్గశ్చ శాస్త్రజ్ఞానం ప్రతి కారణమ్। వినయం ప్రతి శాస్త్రజ్ఞానం కారణమిత్యాది। 'ఇహ యద్యాదౌ కారణోక్తిరేవ ప్రస్తూయతే తదా పునస్తస్య కారణం తస్యాపి కారణమితి తత్కస్యచిత్ కారణం తదపి కస్యచిదితి వా కారణమాలా యుక్తా।' (రసగఙ్గాధరే)

+ గుణావహత్వేన ఉత్కర్షాయ యది ధర్మిణామేకధర్మాభిసమ్బన్ధస్తదా మాలాదీపకమ్। పూర్వవస్తునా యది ఉత్తరముత్తరం వస్తు ప్రకృతోత్కర్షాయోన్ముఖీక్రియతే తదా మాలాదీపకమ్।

x అత్ర ధనుషా అరిశిరః ప్రాపయతా శరా ఉపక్రియన్తే। శరైరపి భువం ప్రాపయద్భిరరిశిర ఉపక్రియతే। శిరసాపి త్వాం ప్రాపయతా భూః ఉపక్రియతే ఇత్యాది। అత్ర పూర్వపూర్వేభ్యః పరపరస్యోపకారః। ఏకస్యా ఆసాదనక్రియాయాః సర్వత్ర సమ్బన్ధాద్ దీపకతా।

స్థాప్యతేఽపోహ్యతే వా చేత్స్యాత్తదైకావలీ ద్విధా॥౧౦౧॥(ష)*

క్రమేణోదాహరణమ్।

"సరో వికసితామ్భోజమమ్భోజం భృఙ్గసఙ్గతమ్।

భృఙ్గా యత్ర ససంగీతాః సఙ్గీతం సస్మరోదయమ్॥" x

"న తజ్జలం యన్న సుచారుపఙ్కజం

న పఙ్కజం తద్ యదలీనషట్పదమ్।
న షట్పదోసౌ న జుగుఞ్జ యః కలం
న గుఞ్జితం తన్న జహార యన్మనః॥"(స, ఓ) +

క్వచిద్ విశేష్యమపి యథోత్తరం విశేషణతయా స్థాపితమపోహితఞ్చ।

"వాప్యో భవన్తి విమలాః స్ఫుటన్తి కమలాని వాపీషు।
కమలేషు పతన్త్యలయః కరోతి సంగీతమలిషు పదమ్।"

ఏవమపోహనేపి।(హ)

విశేషణతయా యది పరం పరం స్థాప్యతే, అపోహ్యతే వా తద్విశేషణాభావప్రతియోగితయా నిర్దిశ్యతే వేత్యర్థః। తేన పూర్వం పూర్వం విశేషణం యద్యుత్తరోత్తరస్య ఉత్తరోత్తరాభావస్య వా విశేష్యం భవతీత్యర్థః।

(వి, స) సరో వికసితేతి। అత్ర సరోజరాజే యాని వికసితామ్బోజాదీని తదేకదేశానామమ్బోజాదీనాం విశేషణాని పరంపరాణి। అపోహే తు ఆహ—న తజ్జలమితి। సుచారుపఙ్కజం యత్రేతి బహువ్రీహిః। ఏవమలీనేత్యాదావపి। అత్ర జలవిశేషణీభూతానామభావానాం ప్రతియోగితయా సుచారుపఙ్కజత్వాదీని నిర్దిష్టాని।

(వి, హ) అనయోః పూర్వపూర్వోక్తవిశేషణానాం పరత్ర పరత్ర విశేషణే విశేష్యతాపోహశ్చ దర్శిత ఇత్యాహ–క్వచిద్ విశేష్యమపీతి। వాప్యో భవన్తీతి। అత్రాపి శరదీతి బోధ్యమ్। కరోతీతి। సఙ్గీతం కర్తృ, అలిషు పదం సుసమ్బన్ధరూపతయా వ్యవసాయం కరోతీత్యర్థః। అత్ర విమలత్వాదౌ విశేష్యభూతా వాప్యాదయః స్ఫుటత్కమలాదౌ భేదేన

(లో, అ) అమ్భోజం సరసో, భృఙ్గా అమ్భోజస్య; సంగీతాని భృఙ్గాణాం విశేషణత్వేన। న తజ్జలమిత్యాదౌ జలస్య సుచారుపఙ్కజం నిషేధత్వేన నిబద్ధమ్। ఏవమన్యత్ర

* స్థాప్యతే విధీయతే, అపోహ్యతే నిషిధ్యతే।

x వికసితాని అమ్భోజాని పద్మాని యస్మిన్ తత్। భృఙ్గైర్భ్రమరైః సఙ్గతం యుక్తమ్। స్మరస్య ఉదయః, తేన సహితం సస్మరోదయమ్।

+ యత్ సుచారుపఙ్కజం న తద్ జలమ్। ప్రశస్తజలం న। తత్పఙ్కజం న యద్ అలీనా అస్థిరాః షట్పదా భ్రమరా యత్ర తాదృశం న, యః కలం మధురం న జగుఞ్జ తద్ గుఞ్జితం న, యన్మనః న జహార। అత్ర జలే పఙ్కజస్య, తత్ర షట్పదానాం తత్ర గుఞ్జితస్య। తత్ర మనోహారితాయా విశేషణతయా నిషేధః।

ఉత్తరోత్తరముత్కర్షో వస్తునః సార ఉచ్యతే॥౧౦౨॥(ఔ)

యథా—

“రాజ్యే సారం వసుధా వసుధాయామపి పురం పురే సౌధమ్।

సౌధే తల్పం తల్పే వరాఙ్గనానఙ్గసర్వస్వమ్॥”(క) +

యథాసంఖ్యమనూద్దేశ ఉద్దిష్టానాం క్రమేణ యత్॥౧౦౩॥(ఖ, అ)

యథా—

“ఉన్మీలన్తి నఖైర్లునీహి వహతి చేలాఞ్చలేనావృణు

క్రీడాకాననమావిశన్తి వలయక్వాణైః సముత్త్రాసయ।

విశేషణాని। ఏవమపోహనేపీతి। యథా—“న తా వాప్యః స్ఫుటన్తి యాసు పద్మాని సమ్ప్రతి। నచ పద్మాన్యన్యత్ర న యత్ర చాలయోఽపతన్॥” (?) ఇత్యాదికే తద్బోధ్యమ్।

(వి, క) సారాలఙ్కారమాహ—ఉత్తరోత్తరమితి। రాజ్యే సారమితి। నపుంసకలిఙ్గస్య సారపదస్య జహదజహల్లిఙ్గద్వయమపీత్యత్రాజహల్లిఙ్గతా। తత్ కిం త్రిభువనసారా బాలాఽఽరాధితా భవతేత్యత్ర తు జహల్లిఙ్గతా। వరాఙ్గనానఙ్గేతి—అనఙ్గసర్వస్వభూతా వరాఙ్గనేత్యర్థః। నన్వత్ర రాజ్యే ఇత్యాదౌ యద్యధికరణసప్తమీ తదా రాజాద్యపేక్షయా సారత్వాఽప్రతీత్యా నిష్ప్రయోజకసారత్వానుపపత్తిః। రాజ్యవసుధయోః సౌధతల్పయోస్తల్పవరాఙ్గనయోశ్చ సామాన్యవిశేషభావాభావేన నిర్ధారణాఽనుపపత్తిః, పురుషేషు క్షత్రియః శూర ఇత్యాదిషు సామాన్యవిశేషభావసత్త్వే ఏవ నిర్ధారణాత్। ఉచ్యతే—రాజ్యే రాజత్వవిషయే యద్ యద్ వస్తు తేషు వసుధా సారమ్। వసుధాయాం యద్ యద్ వస్తు తేషు పురం సారమిత్యాదిరీత్యా యద్ యద్ వస్తు తేష్విత్యధ్యాహారేణ నిర్ధారణాత్ తేషు ఇత్యత్ర నిర్ధారణసప్తమీ। రాజ్యే ఇత్యత్ర విషయసప్తమీ, వసుధాయామిత్యాదిష్వధికరణసప్తమీ।

(వి, ఖ) యథాసంఖ్యాలఙ్కారమాహ–యథాసంఖ్యమితి। ప్రథమోద్దిష్టానాం యః ప్రథమద్వితీయాదిక్రమస్తేన క్రమేణ తదన్వితానామను పశ్చాద్ ఉద్దేశ ఇత్యర్థః।

(వి, గ) ఉన్మీలన్తీతి। నాయకే నాయికావిరహకాలీయాన్ తత్సఖీనాం సాఙ్కేతికవ్యవహారాన్ కథయన్త్యాః కస్యాశ్చిదుక్తిరియమ్। హే సుభగ! త్వదీయవిరహే తస్యాః "సఖీనాం తత్తత్క్రియయా వఞ్జులాదిత్రయే సఙ్కేతితా మిథః ఇత్థం వ్యవహారా ఇత్యర్థః। కీదృశా

(లో ఔ) సారో నామాలఙ్కారః।

(లో, అ) సమ్ప్రతి వాక్యన్యాయాశ్రితా అలఙ్కారః ఉచ్యన్తే। యథాసంఖ్యనామాఽలఙ్కరణమ్। అనూద్దేశః అను పశ్చాత్ నిర్దేశః। ఉద్దిష్టానామున్మీలనాదిక్రియాణాం వఞ్జులాదిభిః క్రమేణ సమ్బన్ధః।

+ వేదేప్యయమలఙ్కారో దృశ్యతే యథా—

"మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః

పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్ సా కాష్ఠా సా పరా గతిః॥"

ఇత్థం వఞ్జులదక్షిణానిలకుహూకణ్ఠేషు సాంకేతిక-

వ్యాహారాః సుభగ! త్వదీయవిరహే తస్యాః సఖీనాం మిథః॥"(గ)

క్వచిదేకమనేకస్మిన్ననేకం చైకగం క్రమాత్।

భవతి క్రియతే వా చేత్తదా పర్యాయ ఇష్యతే॥౧౦౪॥(ఘ)

క్రమేణ యథా—

“స్థితాః క్షణం పక్ష్మసు తాడితాధరాః
పయోధరోత్సేధనిపాతచూర్ణితాః।
వలీషు తస్యాః స్ఖలితాః ప్రపేదిరే
చిరేణ నాభిం ప్రథమోదబిన్దవః॥”(జ, ఆ)

“విచరన్తి విలాసిన్యో యత్ర శ్రోణిభరాలసాః।
వృకకాకశివాస్తత్ర ధావన్త్యరిపురే తవ॥”(చ, ఇ)

వ్యవహారా ఇత్యత్రాహ। ఉన్మీలన్తీతి। వికశన్తీత్యర్థః। ఇయమేకస్యాః సఖ్యాః ప్రథమోక్తవఞ్జులపుష్పకర్తృకే ఉన్మీలనే సఙ్కేతితా ప్రాథమికీ ఉక్తిః। అపరసఖ్యాశ్చ నఖైరిత్యాదికా ప్రాథమికీ ప్రత్యుక్తిః। వహతీతి ద్వితీయోక్తదక్షిణానిలకర్తృకే వహనే సఙ్కేతితా ఇయం సఖ్యా ద్వితీయోక్తిః। అపరసఖ్యాశ్చ చేలాఞ్చలేనేత్యాది ద్వితీయా ప్రత్యుక్తిః। క్రీడేత్యాదినా తృతీయోక్తకుహూకణ్ఠకర్తృకే క్రీడాకాననప్రవేశే సంకేతితా సఖ్యాస్తృతీయోక్తిః, వలయేత్యాదికా అపరసఖ్యా తృతీయప్రత్యుక్తిః। ఇత్థం ప్రథమాదిక్రమేణోక్తానాం పశ్చాత్ తత్క్రమేణైవ తదన్వితానాముద్దేశః।

(వి, ఘ) పర్యాయాలఙ్కారమాహ—క్వచిదేకమితి। క్వచిత్ శ్లోకే ఏకమనేకస్మిన్ క్రమాత్ భవేత్ కారణక్రమాత్ క్రియతే వా చేత్ తథా అనేకమేకగమేకగామి వా క్రమాత్ భవతి క్రియతే వా చేత్ తదా పర్యాయ ఇష్యతే ఇత్యర్థః।

(వి, జ) తత్రైకస్యా అనేకత్ర భవనమాహ–స్థితా ఇతి। తపస్యన్త్యాః పార్వత్యాః అఙ్గేషు నవమేఘజలపతనక్రమవర్ణనమిదమ్। ప్రథమోదబిన్దవః క్రమేణ తస్యా నాభిం ప్రపేదిరే।

తత్రక్రమమాహ— స్థితా ఇతి। పక్ష్మణాం నిబిడత్వేన తత్ర క్షణం స్థితాః తత స్తే తాడితాధరాః। అధరస్య కోమలత్వేన జలబిన్దుభిరపి తాడనమ్। పయోధరోత్సేధః కృద్విహితభావత్వేనోచ్చూనౌ పయోధరౌ। తయోః కఠినత్వేన తత్ర నిపాతేన తతః చూర్ణితాః। తత్ర దలీషు స్ఖలితాః తారాముచ్చనీచత్వాన్నాభేర్గభీరత్వేన తతో నాన్యత్ర గమనమ్। అత్ర స్వయంభవనమ్।

(వి, చ) అనేకేషామేకత్ర భవనం త్వాహ—విచరన్తీతి। యత్ర తవారిపురే అ ఇత్యన్వయః। అత్ర విలాసినీ వృకదీమేకత్రారిపురే భవనమ్।

(లో, ఆ) స్థితాః క్షణమియాదావేకే ప్రథమోదబిన్దవోఽనేకేషు పక్ష్మాదిషు క్రమేణాభవన్।

“విసృష్టరాగాదధరాన్నివర్తితః

స్తనాఙ్గరాగాదరుణాచ్చ కన్దుకాత్।

కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః

కృతోక్షసూత్రప్రణయీ తథా కరః॥”(ఛ, ఇ) *

“యయోరారోపితస్తారో హారస్తేరివధూజనైః।

నిధీయన్తే తయోః స్థూలాః స్తనయోరశ్రుబిన్దవః॥”(జ, ఈ) +

ఏషు క్వచిదాధారః సంహతరూపోఽసంహతరూపః। క్వచిదాధేయమపి।(ఉ)

యథా—

"స్థితాః క్షణ"మిత్యత్ర ఉదబిన్దవః పక్ష్మాదావసంహతరూపే ఆధారే క్రమేణా-

---

(వి, ఛ) ఏకస్యానేకత్ర పరేణ క్రియమాణత్వమాహ—విసృష్టేతి। పార్వత్యాస్తపస్యారమ్భవర్ణనమిదమ్। తయా కరోఽక్షసూత్రే ప్రణయీకృతః, వ్యాపృతః। కుశాఙ్కురేత్యాది విశిష్టశ్చ కృత ఇత్యర్థః। తథా చాత్ర విధేయద్వయమ్। చార్థస్తు గమ్యః। కీదృశః–అధరాన్నివర్తితః। యతో విసృష్టరాగాద్ అధరే రాగదానార్థమేవ ప్రాగధరే కరదానాద్ కన్దుకక్రీడాభావాచ్చ తతో నివర్తనమ్। స్తనాఙ్గేత్యాదివిశేషణం చ స్వరూపకథనమాత్రమ్। స్తనేఽఙ్గరాగోపీదానీం చ న దీయతే ఇత్యేతత్సూచనార్థం వా। అత్ర తయోః క్రియమాణత్వమ్।

(వి, జ) అనేకస్యైకత్ర క్రియమాణత్వమాహ—యయోరితి। అత్ర హారాశ్రుబిన్దూనామనేకేషామేకత్ర స్తనే అరివధూభిః।

(వి, ఝ) ఏష్వాధారాఽఽధేయానాం సంహతత్వాసంహతత్వే సమ్భవతస్తద్ భేదాభేదో న వివక్షితః ఇత్యభిప్రాయేణ తద్దర్శయతి–ఏష్వితి। సంహతరూపో మిలితానేకరూపోఽసంహతరూపోఽమిలితప్రత్యేకరూపః। క్వచిత్ క్వచిదాధేయస్యాపి ఏవం ద్వైరూప్యమిత్యాహ–క్వచిదాధేయమపీతి। అత్రాధారస్యాసంహతత్వం దర్శయతి—యథా స్థితాః క్షణమిత్యత్రేతి। అత్రాధేయానాముదబిన్దూనాం తు సంహతత్వరూపత్వం నాత్ర విశేషకమ్। యేషామనేకవఘటితోయమలఙ్కారస్తేషామేవ సంహతత్వాసంహతత్వయోర్విశేషకత్వాద్ బిన్దూనాం చనేకాశ్రయేషు ఏకస్యైవ

ఏవం విలాసిన్యో వృకాదయశ్చానేకవిధా అరిపురే।

(లో, ఇ) విసృష్టేత్యాదావేకః కరోఽధరాదౌ।

(లో, ఈ) యయోరిత్యాదౌ హారోఽశ్రుబిన్దవశ్చ పయోధరే కృతాః।

(లో, ఉ) సంహతరూపో మిలితస్వరూపః। తద్విపరీత ఏకాకీభూతః।

---

* విసృష్టః రాగః లాక్షాదిరూపః యస్య తస్మాత్। స్తనయోర్నిహితః అఙ్గరాగోఽనులేపనాదిః తస్మాత్। కుశాఙ్కురాణామాదానేన పరిక్షతా అఙ్గులయో యస్య తాదృశః।

+ తవ అరివధూజనైః శత్రుస్త్రీభిః యయోః స్తనయోః తారః శుద్ధముక్తాఘటితః '... శుద్ధౌ తు తారః స్యా'దిత్యమరః। హారః ఆరోపితః తయోః స్తనయోః స్థూలా అశ్రుబిన్దు నిధీయన్తే స్థాప్యన్తే।

ఽభవన్। "విచరన్తి" ఇత్యత్రాధేయభూతా వృకాదయః సంహతరూపారిపురే క్రమేణాభవన్। ఏవమన్యత్ర।(ఝ)

అత్ర చైకస్యానేకత్ర క్రమేణైవ వృత్తేర్విశేషాలఙ్కారాద్భేదః। వినిమయాభావాత్ పరివృత్తేః।(ఞ)

పరివృత్తిర్వినిమయః సమన్యూనాధికైర్భవేత్॥౧౦౫॥"(ట) *

క్రమేణోదాహరణమ్—

"దత్త్వా కటాక్షమేణాక్షీ జగ్రాహ హృదయం మమ।

మయా తు హృదయం దత్త్వా గృహీతో మదనజ్వరః॥"(ఠ) +

అత్ర ప్రథమేऽర్ధే సమేన, ద్వితీయే న్యూనేన।

“తస్య చ ప్రవయసో జటాయుషః స్వర్గిణః కిమివ శోచ్యతేऽధునా।

యేన జర్జరకలేవరవ్యయాత్ క్రీతమిన్దుకిరణోజ్జ్వలం యశః॥(డ,) x

ఘటితత్వాత్। ఆధారాణాం సంహతత్వం యథా “స్వయంవరే సా మిలితేషు రాజసు క్రమేణ చక్షుర్నిదధే పతింవరా” ఇతి। ఆధేయానామసంహతత్వం తు।

“పూర్వం పూర్వం యదా త్యాక్షీన్నృపకన్యా పతింవరా।

పరః పరస్తదా తస్యాం విశేషాదాకులో నృపః॥”

ఇత్యత్ర బోధ్యమ్। ఏకత్రాధారేऽనేకేషామాధేయానాం సంహతత్వం దర్శయతి–విచరన్తీతి। వృకాదయాః సంహతరూపా ఇతి బహువచనేన మిలనబోధనాత్ క్రమస్తు విలాసినీచరణాపేక్షయా। ఏవమన్యత్రేతి। యయోరారోపిత ఇత్యత్రాపి అశ్రుబిన్దవోऽనేకసంహతరూపాః।

(వి, ఇ) నను క్వచిదేకమనేకస్మిన్నిత్యుక్తరూపస్య పర్యాయస్యైకం చానేకగోచరమిత్యుక్తరూపాద్ విశేషాలఙ్కారాత్ కో విశేష ఇత్యత ఆహ–అత్ర చేతి। క్రమయుగపదవృత్తిభ్యాం ద్వయోర్భేద ఇత్యర్థః। వక్ష్యమాణపరివృత్త్యలఙ్కారతో విశేషమాహ—వినిమయాభావాచ్చేతి। పరస్పరధర్మస్య పరస్పరేణ గ్రహణరూపో వినిమయః పరివృత్తావేవ। అత్ర త్వనేకాశ్రయగతమేవైకం, నతు తాదృశాశ్రయధర్మసామాన్యేన గ్రహణమిత్యర్థః।

(వి, ట) పరివృత్త్యలఙ్కారమాహ—పరివృత్తిరితి। సమాభ్యాం న్యూనాధికాభ్యాం చ వినిమయ ఇత్యర్థః। న్యూనాధికవినిమయశ్చ న్యూనం దత్త్వాఽధికగ్రహణమధికం దత్త్వా న్యూనగ్రహణమితి ద్విధా।

(వి, ఠ) తత్ర సమాభ్యామధికం దత్త్వా న్యూనగ్రహణాచ్చ వినిమయే ఏకముదాహరణమాహ—దత్త్వా కటాక్షమితి। స్పష్టమ్।

(వి, డ) న్యూనం దత్త్వా అధికగ్రహణమాహ—తస్య చేతి। రామస్యోక్తిరియమ్ ప్రవయసోఽతివృద్ధస్య।

---

* కించిద్ దత్త్వా కస్యచిదాదానం వినిమయః।

అ

+ అత్ర మదనజ్వరస్య పీడాకరత్వాన్న్యూనత్వమ్।

× ప్రవయసః వృద్ధస్య, స్వర్గిణః స్వర్గం గతస్య తస్య జటాయుషః అధునా కిమివ

అత్రాధిక్యేన—

“ప్రశ్నాదప్రశ్నతో వాపి కథితాద్ వస్తునో భవేత్।

తాదృగన్యవ్యపోహశ్చేచ్ఛాబ్ద ఆర్థోఽథవా తదా॥

పరిసంఖ్యా॥౧౦౬॥(ఢ) *

క్రమేణోదాహరణమ్—

“కిం భూషణం సుదృఢమత్ర యశో న రత్నం
కిం కార్యమార్యచరితం సుకృతం న దోషః।
కిం చక్షురప్రతిహతం ధిషణా న నేత్రం
జానాతి కస్త్వదపరః సదసద్వివేకమ్॥”

శోచ్యతే। నైవ కిమపి శోచనీయమ్। యేన జర్జరస్య జరాజీర్ణస్య కలేవరస్య శరీరస్య వ్యయాద్ ఇన్దుకిరణోజ్జ్వలం చన్ద్రకిరణవత్ శుభ్రం యశః క్రీతమ్। అత్ర జర్జరస్య శరీరస్య దానేన ఉజ్జ్వలస్య యశసః క్రయః। అతోఽత్ర ఆధిక్యమ్।

(వి, ఢ) చతుర్విధం పరిసంఖ్యాలఙ్కారమాహ—ప్రశ్నాదప్రశ్నతో వాపీతి। ప్రశ్నవశాత్ తదభావాద్వా కథితం యద్ యద్ ప్రష్టవ్యస్య విశేషణస్య విశేష్యభూతం వస్తు పరేణ కథితాత్ తస్మాద్ హేతోః కథితసదృశస్యాన్యస్య ప్రష్టవ్యవిశేషణాన్వయవ్యవచ్ఛేదః శాబ్ద ఆర్థో వా ప్రతీయతే చేత్తదా స వ్యవచ్ఛేదః పరిసంఖ్యాలఙ్కార ఇత్యర్థః।

(వి, ణ) అత్ర ప్రశ్నపూర్వకథితాచ్ఛాబ్దం వ్యవచ్ఛేదమాహుః—కిం భూషణమితి। అత్ర లోకే కిం సుదృఢం భూషణమితి ప్రశ్నః, యశ ఇత్యుత్తరమ్। న రత్నమితి। ఉపాదేయత్వేన యశఃసదృశస్యాన్యస్య రత్నస్య ప్రష్టవ్యవిశేషణభూతభూషణత్వాన్వయవ్యవచ్ఛేదః। ఏవం సర్వత్ర బోధ్యమ్। ఆర్యైర్వశిష్ఠాదిభిశ్చరితమాచరితం కిం వస్తు కార్యమితి ప్రశ్నః। సుకృతమిత్యు-

---

* యది కథితాద్ వస్తునః తాదృగన్యస్య స్వతుల్యస్య వస్తునో వ్యపోహః వ్యవచ్ఛేదః నిరాకరణం భవతి తదా పరిసంఖ్యాలఙ్కారః। తత్కథనం తు ద్వివిధమ్। ప్రశ్నపూర్వకమప్రశ్నపూర్వకం చ। వ్యపోహోఽపి ద్వివిధః–శాబ్ద ఆర్థశ్చ। శాబ్దో నఞాదిశబ్దేన ప్రతిపాద్యః। ఆర్థః అర్థపర్యాలోచనయా గమ్యః। 'అత్ర చ నియమపరిసంఖ్యయోర్వాక్యవిత్ ప్రసిద్ధం లక్షణం నాదరణీయమితి ఖ్యాపనాయ నియమనం పరిసంఖ్యేతి సామానాధికరణ్యనోక్తిః। అత ఏవ పాక్షిక్యపి ప్రాప్తిరత్ర స్వీక్రియతే ఇతి యుగపత్ సమ్భావనం ప్రాయికమ్। 'కస్యచిత్ పరివర్జనేన కుత్రచిత్ సంఖ్యానం వర్జనీయత్వేన గణనం పరిసంఖ్యా'. (అలం౦ సం)। వాక్యవిత్ప్రసిద్ధం లక్షణం తు—

'విధిరత్యన్తమప్రాప్తౌ నియమః పాక్షికే సతి।

తత్ర చాన్యత్ర చ ప్రాప్తౌ పరిసంఖ్యేతి కీర్త్యతే॥'

అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యం రత్నాది శాబ్దమ్।(ణ)

"కిమారాధ్యం సదా పుణ్యం కశ్చ సేవ్యః సదాగమః।

కో ధ్యేయో భగవాన్ విష్ణుః కిం కామ్యం పరమం పదమ్॥"

అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యం పాపాద్యార్థమ్। అనయోః ప్రశ్నపూర్వకత్వమ్।(త)

అప్రశ్నపూర్వకత్వే యథా—

"భక్తిర్భవే న విభవే వ్యసనం శాస్త్రే న యువతికామాస్త్రే।

చిన్తా యశసి న వపుషి ప్రాయః పరిదృశ్యతే మహతామ్॥"(థ)

“బలమార్తభయోపశాన్తయే

విదుషాం సమ్మతయే బహు శ్రుతమ్।

వసు తస్య న కేవలం ప్రభో-

ర్గుణవత్తాపి పరప్రయోజనమ్॥”

శ్లేషమూలత్వే చాస్య వైచిత్ర్యవిశేషో యథా—

“యస్మింశ్చ రాజని జితజగతి పాలయతి మహీం చిత్రకర్మసు వర్ణసఙ్కరాశ్చాపేషు గుణచ్ఛేదాః” ఇత్యాది।(ద)

త్తరమ్। తదీయచాణ్డాలీగమనరూపదోషస్య తదా చరణీయత్వేన సుకృతసదృశస్య వ్యవచ్ఛేదో న దోష ఇతి శాబ్దః। ఏవముత్తరత్ర। అప్రతిహతం చక్షుః కిం ధిషణా బుద్ధిః, న నేత్రమ్। జానాతీతి త్వదపర ఇతి పాఠే ప్రత్యుత్తరపరితుష్టస్య ప్రష్టురుత్తరకర్తృజనప్రశంసావాక్యమిదమ్। తదపర ఇతి పాఠే ధిషణాపర ఇత్యర్థః। అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యమితి। వ్యవచ్ఛేద ఇత్యర్థః। సూత్రే వ్యవచ్ఛేదస్యైవ శాబ్దతయా ఉక్తత్వాన్నతు వ్యవచ్ఛేద్యస్య। ఏవముత్తరత్రాపి।

(వి, త) అన్యవ్యపోహస్యార్థత్వం దర్శయతి—కిమారాధ్యమితి। యద్యపి ఆరాధ్యత్వమారాధనావిషయత్వమారాధనా చ దేవతాప్రీతి హేతుః క్రియా తథాపి ఆరాధ్యత్వమత్ర పురుషప్రవృత్తివిషయత్వమిత్యర్థః। తేన ఆరాధ్యముపార్జనీయం పుణ్యమితి ఉత్తరస్య నాన్యదితి వ్యవచ్ఛేదః। సదాగమః సతామాగమః సత్సఙ్గః, పరమపదం ముక్తిః।

(వి, థ) అప్రశ్నపూర్వకత్వే వ్యవచ్ఛేదస్య శాబ్దత్వే ఆహ—భక్తిర్భవ ఇతి। యువతిరూపే కామాస్త్రే। భక్తిరిత్యాదౌ సర్వత్ర ప్రాయో మహతాం పరిదృశ్యత ఇత్యస్యాన్వయః।

(వి, ద) అప్రశ్నపూర్వకత్వే వ్యవచ్ఛేదస్యార్థత్వం దర్శయతి—బలమితి। బలం విక్రమః ఆర్తానాం పీడితానాం భయనాశాయ, సమ్మతయే ప్రీతయే ఇత్యర్థః, శ్రుతం విద్యా। అతో న కేవలం తస్య రాజ్ఞో వసు ధనమేవ పరప్రయోజనమ్, పరప్రయోజనస్యార్థిదారిద్ర్యనాశరూపస్య జనకమపితు బలాదిగుణవత్తాపి తథేత్యర్థః। ప్రయోజనజనకే ప్రయోజనపదమాయుర్ఘృతమితివత్ సారోపలాక్షణికమ్। అత్ర న స్వార్థమితి వ్యపోహప్రతీతిః। చిత్రకర్మసు ఇత్యాది। అనయోర్వర్ణగుణపదశ్లేషః న బ్రాహ్మణాదిషు న ప్రజాసు ఇతి వ్యపోహప్రతీతిః।

ఉత్తరం ప్రశ్నస్యోత్తరాదున్నయో యది।

యచ్చాసకృదసమ్భావ్యం సత్యపి ప్రశ్న ఉత్తరమ్॥౧౦౭॥(ధ, ఊ)

యథా మమ—

వీక్షితుం న క్షమా శ్వశ్రూః స్వామీ దూరతరం గతః।

అహమేకాకినీ బాలా తవేహ వసతిః కుతః॥"(న)

అత్ర పథికస్య వసతియాచనం ప్రతీయతే।

"కా విసమా దేవ్వగఈ కిం లద్ధవ్వం జణో గుణగ్గాహీ।

కిం సోక్ఖం సుకలత్తం కిం దుగ్గేజ్ఝం ఖలో లోఓ॥"(ప, ఋ)

అత్రాన్యయ్యపోహే తాత్పర్యాభావాత్ పరిసంఖ్యాతో భేదః। నచేదమనుమానమ్। సాధ్యసాధనయోర్ద్వయోర్నిర్దేశే ఏవ తస్యాఙ్గీకారాత్। నచ కావ్యలిఙ్గమ్, ఉత్తరస్య ప్రశ్నం ప్రత్యజనకత్వాత్।(ఫ, ఋ) *

(వి, ధ) ద్వివిధోత్తరాలఙ్కారమాహ—ఉత్తరమితి। ఉన్నయ ఉన్నయనం వ్యఞ్జనా। యచ్చేతి। అసకృదిత్యస్యోభయత్రాన్వయః। సత్యప్యసకృత్ ప్రశ్నే ఽసమ్భావ్యం విలక్షణత్వేన సహసా అప్రతీయమానమసకృదుత్తరమిత్యర్థః।

(వి, న) వీక్షితుమితి। స్వయం దూత్యా ఉక్తిరియమ్। వాచ్యార్థే శ్వశ్ర్వాః వీక్షణాసామర్థ్యప్రదర్శనం తవ రన్ధనభోజనస్థలేఽపి గమనాసమ్భావనాప్రదర్శనార్థమ్। అత్ర నిషేధాభావాదాక్షేపాలఙ్కారోఽపి బోధ్యః।

(వి, ప) ద్వితీయముత్తరమాహ—విషమేతి।

'కా విషమా దైవగతిః కిం లబ్ధవ్యం జనో గుణగ్రాహీ।

కి సౌఖ్యం, సుకలత్రం, కి దుర్గ్రాహ్యం ఖలో లోకః॥'

ఇతి సం০। దైవగత్యాదివైషమ్యాదీనాం వైలక్షణ్యేన సహసార్థతోఽప్రతీయమానత్వాత్తత్రైవ ప్రతీతివిశ్రాన్తేరితి భావః।

(వి. ఫ) ప్రశ్నం ప్రత్యజనకత్వాదితి। ఇదం చ జ్ఞాపకహేతోః కావ్యలిఙ్గత్వాభావత్వకథనం ప్రాగేవార్థాన్తరన్యాసవిచారే స్మర్తవ్యమ్। పరం ప్రశ్నజ్ఞాపకత్వే ఉత్తరాలఙ్కారేణ బాధనాన్న తత్ర కావ్యలిఙ్గత్వావకాశః।

(లో, ఊ) ఉత్తరమ్ ఉత్తరాఖ్యమలఙ్కరణమ్। అసకృదిత్యనేన ప్రశ్నపూర్వస్యాసమ్భవోత్తరస్య సకృద్ నిర్దేశే న చారుత్వమ్।

(లో, ఋ) కేతి।

"కా విషమా దైవగతిః కిం లబ్ధవ్యం జనో గుణగ్రాహీ।
కి సౌఖ్యం సుకలత్రం కిం దుర్గ్రాహ్యం ఖలో లోకః॥"

(లో, ఋ) అన్యవ్యపోహే తాత్పర్యాభావాత్, కిన్తు పూర్వజనాభిసమ్బన్ధస్య దైవ-

---

* దైవగత్యాదేర్విషమత్వవిధానే ఏవ తాత్పర్యం నత్వితరనిషేధ ఇతి భావః।

“దణ్డాపూపికయాన్యార్థాగమోఽర్థాపత్తిరిష్యతే॥౧౦౮॥(బ)

‘మూషికేణ దణ్డో భక్షిత’ ఇత్యనేన తత్సహచరితమపూపభక్షణమర్థాదాయాతం భవతీతి నియతసమానన్యాయ దర్థాన్తరమాపతతీత్యేష న్యాయో దణ్డాపూపికా।(భ, లృ)

అత్ర చ క్వచిత్ప్రాకరణికాదర్థాదప్రాకరణికస్యార్థస్యాపతనం క్వచిదప్రాకరణికార్థాత్ ప్రాకరణికార్థస్యేతి ద్వౌ భేదౌ। క్రమేణోదాహరణమ్।

“హారోయం హరిణాక్షీణాం లుఠతి స్తనమణ్డలే।
ముక్తానామప్యవస్థేయం కే వయం స్మరకిఙ్కరాః॥”(మ, ఏ)

(వి, బ) అర్థాపత్త్యలఙ్కారమాహ—దణ్డాపూపికయేతి। దణ్డాపూపికా న్యాయవిశేషః। తఞ్చ స్వయమేవ దర్శయిష్యతి। తన్న్యాయేనాన్యార్థస్యానుక్తాపరార్థస్యాగమో వ్యఞ్జనేత్యర్థః। తన్న్యాయశ్చ శబ్దశ్లేషాల్లభ్యో బోధ్యః। అన్యథా సమాసోక్త్యప్రస్తుతప్రశంసాదావపి తత్ప్రసక్తేః।

(వి, భ) తన్న్యాయం దర్శయతి—మూషికేణేతి। దణ్డోఽత్ర తత్తత్స్థలీతోఽపూపస్యాకర్షణదణ్డః। అపూపః పిష్టకమ్। తద్దణ్డభక్షణం తత్ పిష్టకగన్ధాత్। తథా తత్ సహచరితపిష్టకభక్షణమావశ్యకమతో మూషికేణ దణ్డో భక్షిత ఇత్యనేనార్థాత్ కేనాప్యుక్తేనేతి శేషః। ఇతి నియతసమానేతి। ఇతి యత్ నియతం తస్య సమానన్యాయాదర్థాన్తరముక్తభిన్నోఽర్థ ఆపతతి ప్రతీయత ఇత్యర్థః। తన్న్యాయలభ్యత్వే ద్వైవిధ్యం దర్శయతి–క్వచిదితి।

(వి, మ) తత్ర ప్రాకరణికాదప్రాకరణికార్థస్య తన్న్యాయగమ్యత్వం దర్శయతి–హారోయమితి। లుఠతీతి। స్తనమణ్డలావజ్ఞాధీనాఙ్గపరావృత్తిరూపగతివిశేషేణ తిష్ఠతీత్యర్థః। ఇయమవస్థాఽవజ్ఞాస్థితిరూపా। కే వయమితి। స్మరాకిఙ్కరాణామియమవస్థా। స్మరకిఙ్కరాణామస్మాకమిత్యేవం జ్ఞేయత్వాత్ సుతరాం లుఠనమిత్యర్థః। అత్రాలఙ్కారాధీనసౌన్దర్యవర్ణనస్య ప్రక్రాన్తత్వాన్ముక్తాః ప్రాకరణిక్యః। అత్ర కే వయమిత్యనేన తన్న్యాయలాభః।

గత్యాదేర్వైషమత్వస్య ఖ్యాపనమాత్రస్య పరిగతత్వాదిత్యర్థః। ఏవముత్తరాలఙ్కారస్య విషయప్రకారస్యాలఙ్కారాన్తరవివేకలాఘవాత్ పశ్చాద్ భినత్తి—నచేతి।

(లో, లృ) కన్ ప్రత్యయేన దణ్డాపూపవత్ దణ్డాపూపికా, తథావిధన్యాయోపి దణ్డాపూపికా। యేన కేన విధినా చ వస్త్వన్తరస్యాగమోఽర్థాదాపతనం సిద్ధిరితి యావత్। ఏతదేవ దర్శయతి—మూషికేణేతి।అర్థాదాపతతి। తథాహి యేన ఖలు మూషికేణాపూపసహచరితో దణ్డో భక్షిత స్తేన కథమపూపః పరిత్యక్త ఇతి తథేహాపి బోద్ధవ్యమ్। తస్మాత్ యత్ర ప్రతిసదృశన్యాయాద్ అర్థాన్తరానుగమస్తత్రాయమలఙ్కార ఇత్యర్థః।

(లో, ఏ) ముక్తా మౌక్తికాని ప్రాప్తనిఃశ్రేయసశ్చ। ఏవం ముక్తానాం నారీణాం స్తనమణ్డలలుఠనేన చ పూర్వన్యాయాత్ స్మరకిఙ్కరాణామపీత్యర్థః।

“విలలాప స బాష్పగద్గదం

సహజామప్యపహాయ ధీరతామ్।

అభితప్తమయోపి మార్దవం

భజతే కైవ కథా శరీరిణామ్॥”(య)

అత్ర చ సమానన్యాయస్య శ్లేషమూలత్వే వైచిత్ర్యవిశేషో యథోదాహృతే హారోయమిత్యాదౌ। నచేదమనుమానమ్। సమానన్యాయస్య సమ్బన్ధరూపత్వాభావాత్।(ర, ఐ)

విక....ల్యబలయోర్విరోధశ్చాతురీయుతః॥౧౦౯॥(ల)

యథా— “నమయన్తు శిరాంసి ధనూషి వాకర్ణపూరీక్రియన్తామాజ్ఞా మౌర్వ్యో వా। అత్ర శిరసాం ధనుషాం చ నమనయోః సన్ధివిగ్రహోపలక్షణత్వాత్ సన్ధివిగ్రహయోశ్చైకదా

(వి, య) అప్రాకరణికాత్ ప్రాకరణికార్థలాభమాహ—విలలాపేతి। స రాజా అజః సహజాం స్వాభావికీమ్, అత్రాయోఽప్రాకరణికమ్। తతః ప్రాకరణికాజస్య మార్దవలాభః। కైవ కథేత్యాదిశబ్దాచ్చ తన్న్యాయలాభః।

(వి, ర) శ్లేషమూలత్వే ఇతి। హారోయమిత్యాదౌ ముక్తాపదం స్మరస్యాకిఙ్కరముక్తరూపేఽర్థే మౌక్తికే చ శ్లిష్టమ్। లుఠతీతి పదం చ సావజ్ఞస్థితిరూపే ఆలిఙ్గనే చార్థే శ్లిష్టమ్। విలలాపేత్యాదౌ చ తప్తపదమగ్నిసంయోగే విరహదుఃఖే చ శ్లిష్టమ్। మార్దవపదం చ కోమలత్వే కాతరత్వే చ శ్లిష్టమ్। యథా హారోయమిత్యాదిపదాద్ విలలాపేత్యాదిశ్లోకస్యాపి పరిగ్రహః। నచేదమితి। హారోయభిత్యత్ర స్తనసఙ్గిహారలుఠనేన స్తనసఙ్గికాముకలుఠనస్య విలలాపేత్యాదౌ చాభితాపేన మార్దవస్యానుమేయత్వప్రసక్తేః। సమానన్యాయస్యేతి। దణ్డాపూపికాన్యాయస్యేత్యర్థః। సమ్బన్ధరూపత్వాభావాత్ వ్యాప్తిరూపసమ్బన్ధరూపత్వాభావాత్। యద్యపి స్తనసఙ్గిత్వతల్లుఠనయోరభితప్తత్వమార్దవయోశ్చ వ్యాప్తిరస్తి, తథా న్యాయస్య పురఃస్ఫూర్తికత్వాత్ సాధ్యహేతుభావేన నిర్దేశాభావాచ్చ నానుమానమిత్యభిప్రాయః।

(వి, ల) వికల్పాలఙ్కారమాహ–వికల్ప ఇతి। కోటిద్వయే సమానత్వం తుల్యబలతా। చాతురీ చాలఙ్కారాన్తరఘటితరూపా। అత ఏవ అస్యాః సర్గవిధౌ ఇత్యత్ర చన్ద్రమదనయోః ప్రజాపతిత్వవికల్పేఽప్యలఙ్కారాన్తరాఘటితత్వాన్న వికల్పాలఙ్కారః।

(వి, వ) నమయన్త్విత్యాదికం న శ్లోకః కిన్తు జేతృనృపతేర్జేతవ్యనృపతిషు జిజ్ఞాసావాక్యమాత్రమిదమ్। ప్రణిపాతార్థం తే రాజానః శిరాంసి వా నమయన్తు యుద్ధార్థం

(లో, ఐ) సమ్బన్ధోఽవినాభావః। నచేయం శాస్త్రీయార్థాపత్తిః। తస్య హి పీనో దేవదత్తో దివాం న భుఙ్క్తే పీనత్వభోజనాదికయోరవినాభావ ఇతి భావః।

(లో, ఓ) తుల్యబలయోరేకస్మిన్ కార్యే నియోజితుమర్హయోః, విరోధః ఏకదా నిర్వాహయితుమశక్యత్వాత్। స ఏకకక్షాశ్రయణపర్యవసానాదవిరోధ ఏవ।

కర్తు_మశక్యత్వాద్ విరోధః। స చైకపక్షాశ్రయణపర్యవసానః। తుల్యబలత్వం చాత్ర ధనుఃశిరోనమనయోర్ద్వయోరపి స్పర్ధ్వయా సమ్భావ్యమానత్వాత్। చాతుర్యం చాత్రౌపమ్యగర్భత్వేన। ఏవం కర్ణపూరీక్రియన్తామిత్యత్రాపి॥(వ, ఒ)

ఏవమ్—

“యుష్మాకం కురుతాం భవార్తిశమనం నేత్రే తనుర్వా హరేః।”+

అత్ర శ్లేషావష్టమ్భేన చారుత్వమ్।(ఔ)

'దీయతామర్జితం విత్తం దేవాయ బ్రాహ్మణాయ వా।'(శ)

ధనుర్వా నమయన్తు ఇత్యర్థః। తథా చ మమాజ్ఞా చాకర్ణపూరీక్రియతాం కర్ణం పూరయిత్వా శ్రూయతాం యుద్ధార్థం మౌర్వీ వా కర్ణపర్యన్తం నీయతామిత్యర్థః। అత్ర విరోధం గ్రాహయితుమాహ–అత్ర ధనుషామితి। సన్ధివిగ్రహోపలక్షణత్వాత్తద్బోధకత్వాదిత్థం విరోధం దర్శయిత్వా అత్రేచ్ఛావికల్పత్వం దర్శయతి–స చేతి। ఇచ్ఛాయా ఏకపక్షగ్రహణే పర్యాప్తేః। తుల్యబలత్వే ఏవ ఇచ్ఛావికల్పసమ్భవాత్। తుల్యబలత్వం చాత్రేతి। ద్వయోరితి। ద్వయోః సకాశాదిత్యర్థః। తద్ద్వయహేతుకయోః సన్ధివిగ్రహయోరపి స్పర్ధ్వయా ఇచ్ఛయా వా సమ్భావ్యమానత్వాదిత్యర్థః ఏవ చాత్మహితకారిత్వేన ద్వయోస్తుల్యబలత్వమ్। చాతురీయుతత్వం దర్శయతి—చాతుర్యం చేతి। ఔపమ్యముపమా। శిరో ధనుషోర్నమనసాదృశ్యాదాజ్ఞామౌర్వ్యోశ్చ కర్ణపూరీకరణసాదృశ్యాదుపమా। ఇదముపలక్షణం ద్వయోరేకక్రియాన్వయేన తుల్యయోగ్యతా బోధ్యా।

(వి, ధ) చాతురీయుతస్య వ్యావృత్తిం దర్శయతి–దీయతామితి। అత్ర విరోధప్రసక్తిరనవధానమూలికైవేతి మన్యామహే—ఏకదైవ దేవబ్రాహ్మణేభ్యో విత్తదానసమ్భవేన

(లో, ఔ) శ్లేషశ్చ కురుతామిత్యత్ర ద్వివచనైకవచనయోరేకరూపత్వాత్। అత్ర నేత్రవర్ష్మణోర్ద్వయోరపి చార్తిశమనే సమర్థత్వాత్।

+ సంపూర్ణశ్లోకో యథా—

“భక్తిప్రహ్వావిలోకనప్రణయినీ నీలోత్పలస్పర్ధినీ।

ధ్యానాలమ్బనతాం సమాధినిరతైర్నీతే హితప్రాప్తయే।

లావణ్యస్య మహానిధిరసికతాం లక్ష్మీదృశోస్తన్వతీ

యుష్మాకం కురుతాం భవార్తిశమనం నేత్రే తనుర్వా హరేః॥”

నచాత్ర సముచ్చయే వాశబ్దః। తనుమధ్యే నేత్రయోః ప్రవిష్టత్వాత్ తయోః పృథగభిధానమేవ న కార్యమ్। కృతం చ సత్ స్పర్ధాభావం గమయతి స్పర్ధాభావాచ్చ విరుద్ధత్వమ్। నేత్రే అథవా సమస్తమేవ శరీరమిత్యర్థే వికల్పస్తు సుప్రత్యయః।

అనయైవ యుక్త్యా పరశ్లోకే విజ్ఞప్రియాయాం దర్శితా కవేరనవధానతా స్వాశ్రయైవ ప్రతీయతే।

ఇత్యత్ర చాతుర్యాభావాన్నాయమలఙ్కారః।

సముచ్చయోయమేకస్మిన్ సతి కార్యస్య సాధకే।

ఖలే కపోతికాన్యాయాత్తత్కరః స్యాత్ పరోఽపి చేత్।

గుణౌ క్రియే వా యుగపత్ స్యాతాం యద్వా గుణక్రియే॥౧౧౦॥(ష, అ)

యథా మమ—

“హంహో ధీర! సమీర! హన్త జననం తే చన్దనక్ష్మాభృతో

దాక్షిణ్యం జగదుత్తరం పరిచయో గోదావరీవారిభిః।

ప్రత్యఙ్గం దహసీహ మే త్వమపి చేదుద్దామదావాగ్నివ-

న్మత్తోయం మలినాత్మకో వనచరః కిం వక్ష్యతే కోకిలః॥”(స, ఆ)

అత్రాదాహకత్వే ఏకస్మింశ్చన్దనక్ష్మాభృజ్జన్మరూపే కారణే సత్యపి దాక్షిణ్యాదీనాం హేత్వన్తరాణాముపాదానమ్। అత్ర సర్వేషామపి హేతూనాం శోభనత్వాత్ సద్యోగః। అత్రైవ చతుర్థపాదే మత్తాదీనామశోభనానాం యోగాదసద్యోగః।(హ)

విరోధాభావాత్। దవాయైవేత్యాదినియమగర్భత్వేన ఏకవ్యక్తికవిత్తాభిప్రాయేణ వా విరోధో దర్శిత ఇతి వా।

(వి, ష) చతుర్విధం సముచ్చయాలఙ్కారమాహ–సముచ్చయోయమితి। ధాన్యమర్దనఖలే కపోతానామేకదాపతనం తన్న్యాయస్తన్న్యాయాదిత్యర్థః। అన్యద్ భేదత్రయమాహ— గుణావితి। గుణద్వయం వా క్రియాద్వయం వా గుణక్రియాద్వయం వా యది యుగపద్ వర్ణితం స్యాదిత్యర్థః।

(వి, స) హంహో ధీరేతి। మన్దస్యైవ ధైర్యవత్త్వేనాఽకార్యనివృత్తిరూపేణ సమ్బోధనమ్। చన్దనేతి। చన్దనసమ్బన్ధాత్ సుగన్ధేరేవ మహాజనజన్యత్వేన సమ్బోధనమ్। దాక్షిణ్యమితి।

దక్షిణదిగ్భవస్యైవ జగద్విలక్షణావిచక్షణత్వముక్తమ్। పరిచయ ఇతి। జలసమ్బన్ధేన శీతలస్యైవ పుణ్యనదీసమ్బన్ధేన మహత్త్వముక్తమ్। ఈదృశస్త్వమిహ విరహే మే మమ ప్రత్యఙ్గం దావాగ్నివద్ దహసి చేత్ తదా మత్త ఉన్మత్తో మలినాత్మకః కృష్ణవర్ణ ఏవ కుటిలస్వభావః। వనచరత్వేన చ లోకవ్యవహారానభిజ్ఞః కోకిలః కిం వక్ష్యతే? స సుతరాం ధక్ష్యతీత్యర్థః।

(వి, హ) అత్రేతి। అదాహకత్వే ఇత్యేవ పాఠః। దాహకత్వే ఇతి ప్రామాదిక ఏవ పాఠః। చన్దనక్ష్మే త్యాదీనామదాహకహేతుత్వం శ్లోకవ్యాఖ్యాయామేవ వ్యాఖ్యాతమ్।

(లో, అ) సముచ్చయ ఇతి। తృతీయపాదేన సమాధేర్వ్యవచ్ఛేదః। తచ్చ వృత్తావేవ సువ్యక్తమ్। తత్కరః తస్య కార్యస్య సాధకః।

(లో, ఆ) ధీరః వంశేన విధినా పాణ్డిత్యాచ్చ, క్ష్మాభృత్పర్వతః భూధరణక్షమః కశ్చిత్ మహాపురుషః। దాక్షిణ్యం దక్షిణా దిక్ జన్మసరలతా చ। మలినాత్మకః శ్యామః కుటిలాశయశ్చ। హేతూనాం ధీరత్వాదీనాం సన్తః శోభనాః।

సదసద్యోగో యథా—

“శశీ దివసధూసరో గలితయౌవనా కామినీ

సరో విగతవారిజం ముఖమనక్షరం స్వాకృతేః।

ప్రభుర్ధనపరాయణః సతతదుర్గతః సజ్జనో

నృపాఙ్గణగతః ఖలో మనసి సప్త శల్యాని మే॥”(క)

ఇహ కేచిదాహుః—

శశిప్రభృతీనాం శోభనత్వం ఖలస్యాశోభనత్వం చేతి సదసద్యోగ ఇతి। అన్యే తు శశిప్రభృతీనాం స్వతః శోభనత్వం ధూసరత్వాదీనాం త్వశోభనత్వమితి సదసద్యోగః। అత్ర హి శశిప్రభృతిషు ధూసరత్వాదేరత్యన్తమనుచితత్వమితి విచ్ఛిత్తివిశేషస్యైవ చమత్కారవిధాయిత్వమ్; మనసి సప్తశల్యానీతి సప్తానామపి శల్యత్వేనోపసంహారశ్చ। 'నృపాఙ్గణగతః ఖల' ఇతి ప్రత్యుత క్రమభేదాద్ దుష్టత్వమావహతి సర్వత్ర

చతుర్థపాద ఇతి। దాహం ప్రతి హేతూనాం మత్తత్వాదీనామిత్యర్థః। సత్త్వాసత్త్వే ఉపాదేయత్వానుపాదేయత్వే।

(వి, క) శశీతి। ఏతే సప్త ధూసరత్వవిశిష్టశయ్యాదయః సప్త మనసి శల్యానీత్యర్థః। అనౌచిత్యదర్శనేన శల్యవద్ దుఃఖదాయిత్వాత్। తేష్వనౌచిత్యం దర్శయతి–శశీతి। ఉజ్జ్వలమూర్తేస్తస్య దివసధూసరత్వమనుచితమ్। ఏవం గలితయౌవనాయాః కామవత్త్వం కామిన్యా గలితయౌవనత్వం వా అనుచితమ్। ఏవం సరసో వారిజశూన్యత్వమ్। శోభనాకృతేర్మూర్ఖస్యాఽక్షరేణ విద్యయా శూన్యత్వమ్। ప్రభోర్ధనపరాయణత్వం, ధనపరాయణజనస్య ప్రభుత్వం వా। సజ్జనస్య సతతదుర్గతత్వం సతతదుర్గతస్య సజ్జనత్వం వా, నృపాఙ్గణగతస్య ఖలత్వం, ఖలస్య నృపాఙ్గణగతత్వం వా అనుచితమిత్యర్థః। అత్ర శోచ్యానాం విధేయానాం సదసత్త్వవశాత్ సదసద్యోగః। తత్ర దైవాధీనదోషేణ శోచ్యస్య సత్త్వం స్వాధీనదోషేణ శోచ్యస్యాసత్త్వమ్। తత్ర శశినో ధూసరత్వం, కామిన్యా గలితయౌవనస్వస్య విధేయత్వపక్షే గలితయౌవనాత్వం, సరసో వారిజశూన్యత్వం, స్వాకృతేరనక్షరమూర్ఖత్వం, సజ్జనస్య దుర్గతత్వం తద్దైవ దోషాత్ శోచ్యత్వేన శోభనమ్। గలితయౌవనాయాం కామవత్త్వస్య విధేయత్వపక్షే విధేయస్య తస్య ప్రభోర్ధనపరాయణస్య ధనపరాయణే ప్రభుత్వస్య వా, విధేయస్య ఖలే నృపాఙ్గణగతత్వస్య నృపాఙ్గణగతే ఖలత్వస్య వా విధేయస్య స్వాధీనదోషేణ శోచ్యత్వాదశోభనత్వమితి విధేయానామేవ సదసత్త్వమ్।

(వి, ఖ) పూర్వోక్తశ్లోకేపి విధేయానామేవ తథాత్వాద్ భిన్నాభిప్రాయం గ్రన్థకృన్మనసి కృత్వాపరోక్తం సదసద్యోగం దర్శయతి—ఇహ కేచిదితి। ఏతన్మతే ఉద్దేశ్యానాం విశేష్యాణామేవ సదసత్త్వమ్। మతాన్తరమాహ—అన్యే త్వితి। ఏతన్మతే ఉద్దేశ్యవిధేయయో-

---

విశేష్యస్యైవ శోభనత్వేన ప్రక్రమాదితి। *

ఇహ చ (ఖలే కపోతవత్సర్వేషాం) కారణానాం సాహిత్యేనావతారః। సమాధ్యలఙ్కారే తు ఏకస్యైవ కార్యం ప్రతి సాధకే సమగ్రేప్యన్యస్య కాకతాలీయన్యాయేనాపతనమితి భేదః(ఖ, ఇ) +

"అరుణే చ తరుణి! నయనే తవ మలినం చ ప్రియస్య ముఖమ్।

ముఖమానతం చ సఖి తే జ్వలితశ్చాస్యాన్తరే స్మరజ్వలనః॥"

అత్ర ఆద్యేఽర్ధే గుణయోర్యోగపద్యమ్। ద్వితీయే క్రియయోః।(గ)

విశేష్యవిశేషణయోః సదసతోర్యోగః। తేషాం మతే తథాత్వమేవ విచ్ఛిత్తివిశేషాచ్చమత్కారస్తద్దర్శయతి—అత్రహీతి। ఉద్దేశ్యే సత్త్వాసత్త్వాభ్యాం తు తేషాం మతేన చమత్కార ఇత్యర్థః। తేషాం సదసత్త్వే ఏవ తావదలఙ్కారః। ప్రత్యుత ప్రథమపక్షే తాదృశానిర్దేశః క్రమభఙ్గమావహతీత్యర్థః।

(వి, ఖ) తదేవ గ్రాహయతి—సర్వత్రేతి। శశీ ధూసర ఇత్యాద్యుద్దేశ్యవిధేయార్థకసర్వవాక్యే ఇత్యర్థః, అయం చ దోషః, ఖలే నృపాఙ్గణగతత్వస్య విధేయతా గతత్వస్య విధేయతాపక్ష ఏవ నృపాఙ్గణగతే ఖలత్వస్య విధేయతా పక్షేతూద్దేశ్యః శోభన ఏవేతి నైష దోష ఇతి బోధ్యమ్। ఏకకారణాదేవ సుకరే కార్యే దైవాత్ కారణాన్తరాఽఽగమనరూపాత్ సమాధ్యలఙ్కారాదస్య

భేదమాహ—ఇహ చ ఖలేతి। ఏకస్యైవేతి। కార్యం ప్రతి ఏకస్యైవ సమగ్రే సాధకత్వేఽసమగ్రకారణవృత్తిర్న సాధకత్వే ఇత్యర్థః।

(వి, గ) గుణయోః క్రియయోశ్చ యౌగపద్యరూపం సముచ్చయమాహ-అరుణే చేతి। అత్ర చకారౌ యౌగపద్యబోధకౌ। తౌ చ యయోరుత్తరభూతౌ తయోర్యౌగపద్యబోధకౌ ఇత్యత ఆహఅత్రాద్యే ఇతి।

(లో, ఇ) ద్వితీయపక్షే సుగతిం దర్శయతి। విశేష్యస్య శశికామినీప్రభృతేః సూత్రస్య తృతీయపాదం విశదయతి-ఇహ చేతి। కాకతాలీయన్యాయేనేతి।

---

* అత్ర శశినః స్వతః శోభనస్యాపి దివసధూసరత్వాదశోభనత్వేన శోభనాశోభనరూపస్య సముచ్చయః। 'నృపాఙ్గణగతః ఖలః' ఇత్యత్ర తు నృపాఙ్గణగతత్వేన శోభనత్వం ఖలత్వేన తు అశోభనత్వమితి రీత్యా సదసద్రూపతాసమర్థనేఽపి తస్మిన్నంశో నాయమలఙ్కారః। పరం తత్ర స్వతోఽశోభనస్య ఖలస్య పాఠాత్ ప్రక్రమభఙ్గదోష ఏవ।

+ సమాధౌ హి ఏకేన కార్యే నిష్పాద్యమానేఽన్యేనాకస్మాదాపతతా సౌకర్యాదిరూపాతిశయసమ్పాదనమ్। అత్ర తు ఏకకార్యసమ్పత్తౌ సర్వేషాం ఖలే కపోతన్యాయేన పాతః కార్యస్య న కోప్యతిశయ ఇతి భావః। కావ్యలిఙ్గే హేతుత్వమాత్రం వివక్షితం నతు హేతూనాం గుణప్రధానభావస్య ఏకత్వానేకత్వస్య వా చిన్తా। అత్ర తు ఏకస్యైవ తత్కార్యకారిత్వే అన్యేషాం సాహాయ్యమాత్రమితి తతో విశేషః।(ఉద్యోతః)

ఉభయోర్యౌగపద్యే యథా—

"కలుషం చ తవాహితేష్వకస్మా-

త్సితపఙ్కేరుహసోదరశ్రి చక్షుః।

పతితం చ మహీపతీన్ద్ర తేషాం

వపుషి ప్రస్ఫుటమాపదాం కటాక్షైః॥ +(ఘ)

"ధునోతి చాసిం తనుతే చ కీర్తిమ్। ఇత్యాదావేకాధికరణేప్యేష దృశ్యతే॥"

నచాత్ర దీపకమ్। ఏతే హి గుణక్రియాయౌగపద్యే సముచ్చయప్రకారానియమేన కార్యకారణకాలనియమవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలాః। దీపకస్య చాతిశయోక్తిమూలత్వాభావః।(ఙ)

సమాధిః సుకరే కార్యే దైవాద్ వస్త్వన్తరాగమాత్॥౧౧౧॥

యథా—

"మానమస్యా నిరాకర్తుం పాదయోర్మే పతిష్యతః।

ఉపకారాయ దిష్ట్యేదముదీర్ణం ఘనగర్జితమ్॥"(చ)

(వి, ఘ) కలుషం చేతి। అహితేషు విపక్షేషు, మహీపతీన్ద్రేతి సమ్బోధనమ్। అత్ర పూర్వార్ధే గుణోత్తరం చకారః, పరార్ధే తు క్రియోత్తరమిత్యనయోర్యౌగపద్యమ్। ధునోతి చేతి। ఏకాధికరణే రణస్థలరూపే। వ్యధికరణ్యేప్యేష దృశ్యతే ఇతి కావ్యప్రకాశకృత్, యథా—

"కృపాణపాణిశ్చ భవాన్ రణక్షితౌ।

ససాధువాదాశ్చ సురాః సురాలయే॥"

ఇత్యత్ర రణక్షితి సురాలయరూపాధికరణభేదః।

(వి, జ) 'ధునోతి చాసి' మిత్యుదాహరణే ఏకస్మిన్ కర్తృకారకేఽనేకక్రియాసమ్బన్ధాదనేకక్రియాస్వేకకారకరూపదీపకప్రసక్తిమాశఙ్క్య నిషిధ్యతి–న చాత్రేతి। ఏతే గుణక్రియాయౌగపద్యే యే సముచ్చయప్రకారాస్తే కార్యకారణయోర్యః పౌర్వాపర్యరూపః కాలనియమః తద్విపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలా ఇత్యర్థః। దర్శితోదాహరణేషు సర్వత్రైవ గుణయోః క్రియయోర్వా కార్యకారణభావసత్త్వేపి యౌగపద్యోక్తేః।దీపకే తు తథాత్వం నాస్తీత్యాహ—దీపకస్యేతి। ఇదముపలక్షణమ్—తత్ర యౌగపద్యస్యాప్యవివక్షణం భేదకమితి బోధ్యమ్। తథా చేత్ తద్ద్వయాభావే సతీతి విశేషణం దేయమిత్యభిప్రాయః।

(వి, చ) సమాధ్యలఙ్కారమాహ—సమాధిరితి। ఏకకారణేనైవ సుకరే కార్యే దైవాత్ కారణరూపవస్త్వన్తరోపస్థితేరిత్యర్థః। మానమస్యా ఇతి। ఘనగర్జితస్యోద్దీపకత్వేన

+ హే మహీపతీన్ద్ర స్వభావతః సితపఙ్కేరుహసోదరా శ్వేతకమలతుల్యా శ్రీః శోభా యస్య తాదృశం తవ చక్షుః అహితేషు శత్రుషు అకస్మాత్ కలుషం కషాయం క్రోధాదీషద్రక్తమిత్యర్థః। తేషాం శత్రూణాం వపుషి ఆపదాం విపత్తీనాం కటాక్షైః కర్తృభిః ప్రస్ఫుటం పతితం చ। అత్ర

ప్రత్యనీకమశక్తేన ప్రతీకారే రిపోర్యది।

తదీయస్య తిరస్కారస్తస్యైవోత్కర్షసాధకః॥౧౧౨॥(ఛ, ఈ)

తస్యైవేతి రిపోరేవ। యథా మమ

“మధ్యేన తనుమధ్యా మే మధ్యం జితవతీత్యయమ్।

ఇభకుమ్భౌ భినత్త్యస్యాః కుచకుమ్భనిభో హరిః॥”(జ, ఉ)

అసిద్ధస్యోపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పనం

నిష్ఫలత్వాభిధానం వా ప్రతీపమితి కథ్యతే॥౧౧౩॥(ఝ)

క్రమేణ యథా—

యత్త్వన్నేత్రసమానకాన్తిసలిలే మగ్నం తదిన్దీవరమిత్యాది।(అ)

“తద్వక్త్రం యది ముద్రితా శశికథా, హా హేమ సా చేద్ ద్యుతి-

స్తచ్చక్షుర్యది హారితం కువలయైస్తచ్చేత్ స్మితం కా సుధా।

మానభఙ్గే తదపి కారణాన్తరం దైవాదుపస్థితమిత్యర్థః।

(వి, ఛ) ప్రత్యనీకాలఙ్కారమాహ—ప్రత్యనీకమితి। రిపోః ప్రతీకారే ప్రత్యపకారేఽశక్తేన కేనాపి యది తత్సమ్బన్ధినోఽన్యస్య తిరస్కారః తస్యైవ రిపోరేవోత్కర్షతాసాధకః, ఉత్కర్షపర్యవసాయక ఇత్యర్థః।

(వి, జ) మధ్యేనేతి। రిపుకుమ్భభేదనార్థం సింహస్య భావనా పూర్వార్ధమ్। అత్ర మధ్యేన స్వమధ్యజయాత్ నాయికా సింహస్య రిపుః, తత్కుచసాదృశ్యాత్ కరికుమ్భౌ తదీయౌ।

(వి, ఝ) ద్వివిధం ప్రతీపాలఙ్కారమాహ—ప్రసిద్ధస్యేతి। ప్రసిద్ధస్యోపమానస్య ఉపమేయత్వకల్పనం వా నిష్ఫలత్వకథనం వేతి ద్వివిధం ప్రతీపమిత్యర్థః।

(వి, ఞ) యత్త్వన్నేత్ర ఇత్యాది। సాదృశ్యస్య ప్రతియోగి ఉపమానమ్। అత్ర చ త్వన్నేత్రస్య సమానకాన్తిరిత్యుక్త్యా నేత్రకాన్తేరిన్దీవరకాన్తిసాదృశ్యప్రతియోగిత్వేన నిర్దేశాత్త్వన్నేత్రకాన్తిరుపమానమ్। ఇన్దీవరకాన్తేశ్చోపమానత్వేన ప్రసిద్ధాయా ఉపమేయత్వకల్పనమ్।

(వి, ట) ఉపమానస్య వైఫల్యముదాహరతి—తద్ వక్త్రం యదీతి। తద్ వక్త్రాదిసత్త్వే శశికథాదీనాం ముద్రితత్వాదికం వైఫల్యం పర్యవసితం బోధ్యమ్। హా ఇతి శోచామీత్యర్థః। హారితం పరాజయః ప్రాప్త ఇత్యర్థః। తచ్చేదితి। తస్యాః తత్స్మితం చేదిత్యర్థః। కా

(లో, ఈ) ఏవం వాక్యన్యాయాశ్రయిణోఽలఙ్కారాన్ దర్శయిత్వా, లోకన్యాయాశ్రయిణో దర్శయతి— ప్రత్యనీకమితి। అనేకం సైన్యం తచ్చాత్ర స్వసామాన్యస్య సమ్బన్ధిమాత్రస్యోపలక్షకమ్। తేనాభియోజ్యతయా ప్రతినిధిభూతోర్థో రిపోః సమ్బన్ధీ వర్ణ్యతే ఇతి ప్రత్యనీకం నామాలఙ్కరణమ్। తదీయస్య రిపుసమ్బన్ధినః।

(లో, ఉ) ఇభకుమ్భయోరత్ర నాయికాసమ్బన్ధితా। స్వసమ్బన్ధః కుచకుమ్భసమ్బన్ధః। సాదృశ్యసమ్బన్ధాదిదం చ క్వచిదనుకూలస్య వాఞ్ఛితాచరణేపి సమ్భవతి। యథా విరహవిధురాపి సతతం భవతః శ్వాసానుహారిణీ పతతి ఇత్యాదౌ।

ధిక్ కన్దర్పధనుర్భ్రువౌ యది చ తే కిం వా బహు బ్రూమహే

యత్సత్యం పునరుక్తవస్తువిముఖః సర్గక్రమో వేధసః॥"

అత్ర వక్త్రాదిభిరేవ చన్ద్రాదీనాం శోభాతివహనాత్తేషాం నిష్ఫలత్వమ్।(ట)

ఉక్త్వా చాత్యన్తముత్కర్షమత్యుత్కృష్టస్య వస్తునః।
కల్పితేప్యుపమానత్వే ప్రతీపం కేచిదూచిరే॥౧౧౪॥(ఠ) +

"అహమేవ గురుః సుదారుణానామితి హాలాహల తాత మా స్మ దృప్యః।
నను సన్తి భవాదృశాని భూయో భువనేస్మిన్ వచనాని దుర్జనానామ్॥"(డ)

అత్ర ప్రథమపాదేనోత్కర్షాతిశయ ఉక్తః। తదనుక్తౌ తు నాయమలఙ్కారః। యథా 'బ్రహ్మేవ బ్రాహ్మణో వదతి' ఇత్యాది(ఢ)

నికృష్టా। ఇత్థముక్త్వా ఉపసంహరతి—కి వా బధ్నాతి। వేధసః సర్గక్రమః సృష్టిక్రమః పునరుక్తవస్తువిముఖః, పునరుక్తం యత్సదృశవస్త్వన్తరకల్పనం తద్విముఖః। తత్ర వైఫల్యరూపదోషదర్శనవిముఖ ఇత్యర్థః। విముఖపదస్యైవేదృశార్థపరత్వం బోధ్యమ్।

(వి, ఠ) క్వచిదుపమానస్యోపమానత్వకల్పనేపి కావ్యప్రకాశకృదుక్తమిమమలఙ్కారం లక్షయతి—ఉక్త్వా చాత్యన్తమితి। అత్యుత్కృష్టస్య వస్తునోఽత్యన్తముత్కర్షముక్త్వాపి ఉపమానత్వేఽపి కల్పితే నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః। సచ నిర్దేశః సమభివ్యాహారవిశేషవశాత్తన్నిన్దాపర్యవసాయకో బోధ్యః। అన్యథోపమానస్యోపమానత్వేన నిర్దేశేనానుగుణస్యైవ ప్రతీత్యా ప్రతీపత్వస్యైవాఽసమ్భవాత్। అతిసున్దరశ్చన్ద్ర ఇవ ముఖమిత్యుపమాయామతివ్యాప్తేశ్చ।

(వి, డ) అహమేవేతి। హే హాలాహల, హే తాత, అహమేవ సుదారుణానాం గురుః ప్రధానమ్। ఇత్యేవం దృప్యో మా స్మ, ఏవం దర్పం మా కురు ఇత్యర్థః। కుత ఇత్యత్రాహ–నన్వితి। నను భో అస్మిన్ భువనే దుర్జనానాం భూయో బహూని వచనాని అపి భవాదృశాని భవత్తుల్యాని

సన్తీత్యర్థః। భూయ ఇతి సాన్తక్రియావిశేషణమ్। తద్భూయస్త్వేన వచనానామేవ భూయస్త్వం బోధ్యమ్।

(వి, ఢ) అత్ర భవదివ దృశ్యన్తే యానీత్యనేన హలాహలస్యోపమానత్వేనైవ నిర్దేశః దర్పనిషేధసమభివ్యాహారాచ్చ తన్నిన్దాపర్యవసాయకః। అత్రోక్తమత్యన్తముత్కర్షం ఘటయతి— ప్రథమపాదేనేతి। సుదారుణాన్తరాపేక్షయా తేన గురుత్వకథనాత్ తద్విశేషణఫలమాహ—తదనుక్తావితి। నాయమలఙ్కారః కిన్తు ఉపమా ఏవేత్యర్థః। తద్ దర్శయతి–యథా బ్రహ్మేతి। బ్రహ్మ యథా వేదం వదతి తథా బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః। యద్యపి వేదస్యాతివక్తా బ్రహ్మైవేతి బ్రాహ్మణస్యాత్యన్తోత్కర్షకథనేప్యుపమైవ నాయమలఙ్కారస్తథాపి ప్రతీపఘటనార్థం సమభివ్యాహారవిశేషాదుపమానస్య నిన్దాపర్య్యవసాయకత్వం నిర్దేశస్య విశేషణం దత్తమిత్యతస్తద్వారణమితి ప్రాగేవోక్తం బోధ్యమ్।

+ ఉపమానప్రతికూలత్వాదుపమేయస్య ప్రతీపమితి వ్యపదేశః।(అలం౦, సం౦)

మీలితం వస్తునో గుప్తిః కేనచిత్తుల్యలక్ష్మణా॥౧౧౪॥

అత్ర సమానలక్షణం వస్తు క్వచిత్సహజం క్వచిదాగన్తుకమ్।(ణ)

క్రమేణ యథా—

“లక్ష్మీవక్షోజకస్తూరీలక్ష్మ వక్షఃస్థలే హరేః।

గ్రస్తం నాలాక్షి భారత్యా భాసా నీలోత్పలాభయా॥”(త)

అత్ర ధావతః శ్యామా కాన్తిః సహజా।

“సద్రైవ శోణోపలకుణ్డలస్య
యస్యాం మయూఖైరరుణీకృతాని।
కోపోపరక్తాన్యపి కామినీనాం
ముఖాని శఙ్కాం విదధుర్న యూనామ్॥”(ధ)

అత్ర మాణిక్యకుణ్డలస్యారుణిమా ముఖే ఆగన్తుకః।

సామాన్యం ప్రకృతస్యాన్యతాదాత్మ్యం సదృశైర్గుణైః॥౧౧౬॥(ద) *

యథా—

“మల్లికాచితధమిల్లాశ్చారుచన్దనచర్చితాః।
అవిభావ్యాః సుఖం యాన్తి చన్ద్రికాస్వభిసారికాః॥”(ధ) x

మీలితే ఉత్కృష్టగుణేన నికృష్టగుణస్య తిరోధానమ్। ఇహ తూభయయాస్తుల్యగుణతయా భేదాగ్రహః।

(వి, ఐ) మీలితాలఙ్కారమాహ। మీలితమితి। గుప్తిరాచ్ఛాదనమ్। తుల్యలక్ష్మణా తుల్యచిహ్నేన। ఆగన్తుకమతదీయం, సహజం తద్వృత్తి।

(వి, త) లక్ష్మీవక్షోజేతి। హరేర్వక్షఃస్థలే లక్ష్మీస్తనకస్తూరీచిహ్నం భారత్యా నాలక్షి, యతో నీలోత్పలభియా హరేరేవ భాసా గ్రస్తమాచ్ఛాదితమిత్యర్థః।

(వి, థ) ఆగన్తుకలక్ష్మణా త్వాహ—సద్రైవేతి। శోణ ఉపలో మణిః ఖచితో యత్ర తాదృశకుణ్డలస్య మయూఖైః సద్రైవాఽరుణీకృతాని యస్యాం పురి కామినీనాం కోపోపరక్తాన్యపి ముఖాని యూనాం కోపశఙ్కాం న విదధురిత్యర్థః।

(వి, ద) సామాన్యమితి। అన్యతాదాత్మ్యమన్యభేదాగ్రహో యది వర్ణిత ఇత్యర్థః। రూపకభ్రాన్తిమ్తోస్తు అభేదాగ్రహాదేవాహార్యా వేతి తతో భేదః। అత ఏవోదాహరణే వ్యాఖ్యాస్యతి—భేదాగ్రహ ఇతి।

(వి, ధ) మల్లికేతి। అవిభావ్యా జ్యోత్స్నాతోఽగృహీతభేదాః।

---

* సదృశైర్గుణైః సాధారణగుణయోగాత్ ప్రకృతస్య ఉపమేయస్యాన్యతాదాత్మ్యముపమానేనైకాత్మతా యది వర్ణ్యతే తదా సామాన్యనామాలఙ్కారః।

× మల్లికాభిః పుష్పైరాచితా వ్యాప్తా ధమ్మిల్లాః కేశా యాసాం తాదృశాస్తథా చారుభిశ్చన్దనైశ్చర్చితా అభిసారికాశ్చన్ద్రికాసు అవిభావ్యా అలక్ష్యాః సుఖం యాన్తి।

తద్గుణః స్వగుణత్యాగాదత్యుత్కృష్టగుణగ్రహః ॥౧౧౭॥ *

యథా—

“జగాద వదనచ్ఛద్మపద్మపర్యన్తపాతినః।

నయన్ మధులిహః శ్వైత్యముదంశుదశనాంశుభిః॥”(న)

మీలితే ప్రకృతస్య వస్తునో వస్త్వన్తరేణాచ్ఛాదనమ్। ఇహ తు వస్త్వన్తరగుణేనాక్రాన్తతా ప్రతీయతే ఇతి భేదః।(ప) †

తద్రూపాననుహారస్తు హేతౌ సత్యప్యతద్గుణః॥౧౧౮॥(ఫ)

యథా—

"హన్త సాన్ద్రేణ రాగేణ భృతేఽపి హృదయే మమ।

గుణగౌరనిషణ్ణోఽపి కథం నామ న రజ్యసి॥"(బ)

యథా వా—

“గాఙ్గమమ్బు సితమమ్బు యామునం

కజ్జలాభముభయత్ర మజ్జతః।

(వి, న) తద్గుణాలఙ్కారమాహ—తద్గుణ ఇతి। అత్యుత్కృష్టస్య గుణస్య గ్రహో గుణగ్రహణమ్। జగాదేతి। బలభద్రవదనచ్ఛద్మనో వదనవ్యాజస్య పద్మస్య పర్యన్తపాతినో మధులిహో భ్రమరాన్ ఉదంశూనామ్ ఉద్గతాంశూనాం దశనానాం దన్తానామంశుభిః శ్వైత్యం నయన్ జగాదేత్యర్థః। అత్ర భ్రమరాణాం స్వగుణత్యాగః శ్వైత్యప్రాపణాదిత్యర్థః।

(వి, ప) మీలితాలఙ్కారాదస్య విశేషమాహ—మీలితే ఇతి। ప్రకృతస్య వస్తున ఇతి। ప్రకృతస్య యద్వస్తునో గుణస్వరూపం తస్యాచ్ఛాదనమగ్రహ ఇత్యర్థః। ఆక్రాన్తతా స్వాశ్రయీకరణమ్।

(వి, ఫ) అతద్గుణాలఙ్కరమాహ—తద్రూపేతి। అననుహారోఽగ్రహణమ్। హేతౌ గ్రహణహేతౌ।

(వి, బ) హన్త సాన్ద్రేతి। అననురక్తం నాయకం ప్రతి అనురక్తాయా నాయికాయా ఉక్తిరియమ్। గుణగౌరేతి। గుణేన గౌర ఇతి, గుణో గౌరో యస్యేతి సమాసేన చ సమ్బోధనమ్। హృదయే నిషణ్ణోఽపీత్యన్వయః। రాగపదరజ్యసిపదే రక్తిమానురాగయోః శ్లేషే। అత్ర రాగభృతిహృదయే నిషణ్ణత్వం రక్తహేతుః।

---

* తత్సమానగుణనిబన్ధనాత్సామాన్యమ్।(కాం ప్రం) తస్యాప్రకృతస్య గుణోఽత్రాస్తీతి(కాం ప్రం) తస్యోత్కృష్టస్య గుణా అస్మిన్నితి(అలంం సం)

† “మీలితే ధర్మిణ ఏవాగ్రహః। సామాన్యే అపరిత్యక్తగుణస్యైవాఽపృథక్భాసః। ఇహ తు గుణమాత్రస్యైవాఽభిభవః, ధర్మిణః పృథక్భాసశ్చేతి భేద ఇత్యర్థః (ఉద్యోతః)

రాజహంస! తవ సైవ శుభ్రతా

చీయతే నచ నచాపచీయతే॥” +

పూర్వత్రాతిరక్తహృదయసమ్పర్కాత్ ప్రాప్తవదపి గుణగౌరశబ్దవాచ్యస్య నాయకస్య రక్తత్వం న నిష్పన్నమ్। ఉత్తరత్రాప్రస్తుతప్రశంసాయాం విద్యమానాయామపి గఙ్గాయమునాపేక్షయా ప్రకృతస్య హంసస్య గఙ్గాయమునయోః సమ్పర్కేఽపి న తద్రూపతా। అత్ర చ గుణాగ్రహణరూపావైచిచ్ఛిత్తివిశేషాశ్రయాద్ విశేషోక్తేర్భేదః వర్ణాన్తరోత్పత్త్యభావాచ్చ విషమాత్।(భ)

సంలక్షితస్తు సూక్ష్మోర్థ ఆకారేణేఙ్గితేన వా।
కయాపి సూచ్యతే భఙ్గ్యా యత్ర సూక్ష్మం తదుచ్యతే॥౧౧౬॥(మ)

సూక్ష్మః స్థూలమతిభిరసంలక్ష్యః। అత్రాకారేణ యథా-

“వక్త్రస్యన్ధిస్వేదబిన్దుప్రబన్ధైర్దృష్ట్వా భిన్నం కుఙ్కుమం కాపి కణ్ఠే।
పుంస్త్వం తన్వ్యా వ్యఞ్జయన్తీ వయస్యా స్మిత్వా పాణౌ ఖడ్గలేఖాం లిలేఖ॥”

(వి, భ) ఉదాహృతశ్లోకద్వయేపి ఏతద్గుణాగ్రహణముదాహరణద్వయవైలక్షణ్యం చాహ—పూర్వత్రేతి। అతిరిక్తహృదయం రాగభృతత్వేనాతిరిక్తగుణం హృదయం ప్రాప్తవత్ ప్రాప్తప్రాయం రక్తత్వం న నిష్పన్నమ్, నాయకస్యేత్యర్థః। ఇత్థమత్ర ప్రకృతేన నాయకస్య ప్రకృతస్య హృదయస్య గుణాగ్రహణం దర్శయిత్వా ప్రకృతతోఽప్రకృతగుణగ్రహణరూపఫలాభావముత్తరశ్లోకే దర్శయతి—ఉత్తరత్రేతి। యద్యపి రాజహంసోప్యప్రకృతస్తథాపి సమ్బోధ్యత్వేనాఽఽపేక్షికం తస్య ప్రకృతత్వం దర్శయన్నాహ—అప్రస్తుతప్రశంసాయామితి। సతి హేతౌ ఫలాభావరూపాయా విశేషోక్తేరస్య భేదమాహ—అత్ర చేతి। విశేషోక్తౌ సామాన్యత ఏవ ఫలాభావః ఇహ తు గుణాగ్రహణరూపఫలాభావరూపో భఙ్గివిశేష ఇతి భేద ఇత్యర్థః।

నను కార్యస్య కారణవిరోధిగుణవశాత్ కార్యస్య కారణగుణాగ్రహణం విషమాలఙ్కారేప్యస్తి చేద్ యద్యపి దర్శితోదాహరణద్వయే కార్యకారణభావసత్త్వాత్ తాదృశస్యాఽతద్గుణస్య విషమాలఙ్కారత్వావిశేష ఇత్యాహ—వర్ణాన్తరేతి। విషమాలఙ్కారే కారణవిరోధిగుణాన్తరోత్పత్తిరితి భేద ఇత్యర్థః।

(వి, మ) సూక్ష్మాలఙ్కారమాహ—సంలక్షిత ఇతి। భఙ్గ్యా ప్రకారవిశేషేణ సూచ్యత ఇత్యర్థః। ఆకారః సంస్థానమ్, ఇఙ్గితం క్రియా ఇత్యర్థః।

(వి, య) వక్త్రస్యన్ది ఇతి। కాచిద్ వయస్యా సఖీ కస్యాశ్చిన్నాయికాయాః కణ్ఠే వక్త్రస్యన్దిభిః స్వేదబిన్దుప్రవాహైః భిన్నం ద్విధాకృతం కుఙ్కుమం దృష్ట్వా తస్యాః నాయికాయాః పుంస్త్వం రతౌ పురుషాయితత్వం వ్యఞ్జయన్తీ స్మిత్వా హసిత్వా తస్యాః పాణౌ ఖడ్గలేఖాం లిలే-

---

+ గాఙ్గం గఙ్గాసమ్బన్ధి, అమ్బు జలం, సితం శుభ్రమ్। యామునం యమునాసమ.....జలం కజ్జలాభం కజ్జలతుల్యం కృష్ణమ్। హే రాజహంస ఉభయత్ర మజ్జతః స్నానం.......... శుభ్రతా సైవ ఏకైవ న చీయతే న వర్ధతే నచ అపచీయతే హ్రాసమేతి।

అత్ర కయాచిత్ కుఙ్కుమభేదేన సంలక్షితం కస్యాశ్చిత్పురుషాయితం పాణౌ పురుషచిహ్నఖడ్గలేఖాలిఖనేన సూచితమ్।(య)

ఇఙ్గితేన యథా—

“సంకేతకాలమనసం విటం జ్ఞాత్వా విదగ్ధయా।

హసన్నేత్రార్పితాకూతం లీలాపద్మం నిమీలితమ్॥”

అత్ర విటస్య భ్రూవిక్షేపాదినా లక్షితః సఙ్కేతకాలాభిప్రాయో రసానోకాలభావినా పద్మనిమీలనేన ప్రకాశితః।(ర)

వ్యాజోక్తిర్గోపనం వ్యాజాదుద్భిన్నస్యాపి వస్తునః॥౧౨౦॥(ల)

యథా—.

"శైలేన్ద్రప్రతిపాద్యమానగిరిజాహస్తోపగూఢోల్లస-

ద్రోమాఞ్చాదిర్విసంష్ఠులాఖిలవిధివ్యాసఙ్గభఙ్గాకుల।

ఆః శైత్యం తుహినాచలస్య కరయోరిత్యూచివాన్ సస్మితం

శైలాన్తఃపురమాతృమణ్డలగణైర్దృష్టోవతాద్ వః శివః॥"(వ)

నేయం ప్రథమాపహ్నుతిః, అపహ్నవకారిణో విషయస్యానభిధానాత్।
ద్వితీయాపహ్నుతేర్భేదశ్చ తత్రప్రస్తావే దర్శితః।(శ)

ఖేత్యర్థః। అత్రేతి। సంలక్షితమితి। ప్రకృతరతౌ స్వేదస్య పృష్ఠగామిత్వేన సంలక్షణమ్।

(వి, ర) సంకేతకాలేతి। విటం ధూర్తమ్ ఉపనాయకం తద్జిజ్ఞాసార్థం సంకేతకాలమనసం జ్ఞాత్వా విదగ్ధయా నాయికయా హసతా నేత్రార్పితాకూతం యథా స్యాత్తథా లీలాపద్మం నిమీలితమిత్యర్థః। కాలాభిప్రాయః కాలజిజ్ఞాసా భ్రూవిక్షేపశ్చాऽశాబ్దోపి యోగ్యతాబలలభ్యమిఙ్గితమ్।

(వి, ల) వ్యాజోక్త్యలఙ్కారమాహ—వ్యాజేతి। ఉద్భిన్నస్య వ్యక్తీభూతస్య వ్యాజాత్ కపటేన।

(వి, వ) శైలేన్ద్రేతి। శివో వోऽవతాత్। కీదృశః। శైలేన్ద్రేణ ప్రతిపాద్యమానాయా ఉత్సృజ్యమానాయా గిరిజాయా హస్తస్య ఉపగూఢేన ఉపగూహనేన స్పర్శేణ ఉల్లసద్భిః రోమాఞ్చాదిభిః రోమాఞ్చవేపథుస్వేదైః విసంష్ఠులస్య వ్యస్తస్య అఖిలవైవాహికవిధేః వ్యాసఙ్గస్య వ్యాపారస్య భఙ్గేనాకులః సన్ ఆః ఆశ్చర్యం తుహినసమ్బన్ధినోऽచలస్య కరయోః శైత్యమ్ ఇత్యూచివాన్ సన్ శైలాన్తఃపురేణ తద్గతస్త్రీభిః గౌర్యాదిమాతృమణ్డలేన స్వీయగణైశ్చ సస్మితం దృష్టః।

(వి, శ) ప్రథమోక్తాపహ్నుతితోఽస్య భేదమాహ—నేయమితి। అపహ్నవారిణ ఇతి। ప్రకృతాపహ్నవకారీ యో విషయో వస్తు స్థాప్యమానమప్రకృతం వస్తు, తస్యాఽనభిధానాదిత్యర్థః। ఇదముపలక్షణమ్, అపహ్నవార్థపదస్య నఞాదేరప్యనభిధానాదితి బోద్ధవ్యమ్। అపహ్నవ హేతోః శ్వేతస్యాభిధానాద్ రోమాఞ్చాదేస్త్వనపహ్నవత్వాదేవ। ద్వితీయాపహ్నుతేరితి।

స్వభావోక్తిర్దురూహార్థస్వక్రియారూపవర్ణనమ్॥౧౨౧॥ *

దురూహయోః కవిమాత్రవేద్యయోరర్థస్య డిమ్భాదేః స్వయోస్తదేకాశ్రయయోశ్చేష్టారూపయోః।(ష) యథా మమ–

“లాఙ్గూలేనాభిహత్య క్షితితలమసకృద్ దారయన్నగ్రపద్భ్యా-

మాత్మన్యేవావలీయ ద్రుతమథ గగనం ప్రోత్పతన్ విక్రమేణ।

స్ఫూర్జత్పుత్కారఘోరః ప్రతిదిశమఖిలాన్ ద్రావయన్నేష జన్తూన్

కోపావిష్టః ప్రవిష్టః ప్రతిబల మరుణోచ్చానచక్షుస్తరక్షుః॥”(స)

అద్భుతస్య పదార్థస్య భూతస్యాథ భవిష్యతః।

“గోపనీయం కమప్యర్థం ద్యోతయిత్వా కథఞ్చన। యది శ్లేషేణాన్యథా వాఽన్యథయేత్ సాప్యపహ్నుతిః” ఇత్యుక్తలక్షణాత్ “కాలే వారిధరాణామ్" ఇత్యుదాహరణాద్ ద్వితీయాపహ్నవాదిత్యర్థః। తత్రప్రస్తావే దర్శిత ఇతి। గోపనీయార్థస్య గోపనకృతా ప్రథమమభిహితత్వాచ్చ వ్యాజోక్తేరితి లిఖనేన దర్శిత ఇత్యర్థః। ఇహ తు గోపనీయార్థస్య రోమాఞ్చాదేః శివేన ప్రథమమనభిధానాత్।

(వి, ష) స్వభావోక్త్యలఙ్కారమాహ—స్వభావోక్తిరితి। దురూహార్థేత్యస్యాఽత్యన్తదురూహస్యార్థస్యేతి నార్థః। కిన్త్వర్థస్య దురూహా క్రియా ఇత్యేవమన్వయః। అర్థశ్చ డిమ్భాదిరిత్యేవమేవ వ్యాచష్టే—దురూహయోరితి। దురూహయోః స్వయోరిత్యన్వయః। దురూహపదార్థమాహ—కవిమాత్రేతి। కవిభిన్నాఽవేద్యయోరిత్యర్థః। అర్థపదం డిమ్భాదిపరతయా వ్యాచష్టే—అర్థస్యేతి। డిమ్భః శిశుః। ఆదిపదాదప్రకృష్టజ్ఞానమాత్రపరిగ్రహః। తదేకాశ్రయయోస్తన్మాత్రనిష్ఠయోః।

(వి, స) లాఙ్గూలేనేతి। అరుణే ఉచ్ఛూనే స్ఫారితే చక్షుషీ యస్య తాదృశః ఏష తరక్షుః వ్యాఘ్రః ప్రతిబలం ప్రతిపక్షసమూహం ప్రవిష్టః। కీదృశః క్షితితలమసకృద్ లాఙ్గూలేనాఽభిహత్య అగ్రపద్భ్యాం దారయన్ విలిఖన్। అథానన్తరం ఆత్మన్యేవావలీయ కుఞ్చితాఙ్గో భూత్వా ద్రుతం గగనం విక్రమేణ చ ప్రోత్పతన్ తథా స్ఫూర్జతా విస్ఫురతా ఫూత్కారేణ ఘోరః తథాఽఖిలాన్ జన్తూన్ ప్రతిదిశం ద్రావయన్ తథా కోపావిష్టోఽరుణోత్ఫుల్లచక్షుశ్చ। అత్రారుణేత్యాదే రూపస్య క్రియాణాం చ వర్ణనమ్।

(వి, హ) భావికాలఙ్కారమాహ—అద్భుతస్యేతి। అథేతివేత్యర్థః। భూతస్య

---

* స్వభావస్య వర్ణనీయతత్తద్వస్తుమాత్రగతస్య ధర్మస్య ఉక్తిః స్వభావోక్తిః। జాతిరితి ప్రాచీనానాం వ్యపదేశః।

యత్రప్రత్యక్షాయమాణత్వం తద్భావికముదాహృతమ్ ॥౧౨౨॥ * (హ)

యథా—

“మునిర్జయతి యోగీన్ద్రో మహాత్మా కుమ్భసమ్భవః।

యేనైకచలుకే దృష్టౌ దివ్యౌ తౌ మత్స్యకచ్ఛపౌ॥”(క)

యథా వా—

“ఆసీదఞ్జనమత్రేతి పశ్యామి తవ లోచనే।

భావిభూషణసమ్భారాం సాక్షాత్కుర్వే తవాకృతిమ్॥”(ఖ)

నచాయం ప్రసాదాఖ్యో గుణః। భూతభావినోః ప్రత్యక్షాయమాణత్వే తస్యాహేతుకత్వాత్।(గ)
“నచాద్భుతో రసః। విస్మయం ప్రత్యస్య హేతుత్వాత్।(ఘ)

భవిష్యతో వా అద్భుతస్య పదార్థస్య యత్ ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ప్రత్యక్షేణ దృశ్యమానత్వం వర్ణితం తదిత్యర్థః।

(వి, క) మునిరితి। ఏకచలుకే పీయమానసముద్రరూపే గణ్డూషే మత్స్యకచ్ఛపావీశ్వరావతారౌ భూతభావినౌ యోగబలేన దృష్టౌ। ఏతదర్థమేవ యోగీన్ద్రపదోపాదానమ్।

(వి, ఖ) ఆసీదితి। యౌవనేఽఞ్జనాభావేఽపి అఞ్జనశోభాసత్త్వాదాసీదితి। భూషణేన భవిష్యన్త్యాః శోభాయా తద్వినాపి దర్శనాద్ భావిభూషణేతి।

(వి, గ) నను భూతభావినోః ప్రత్యక్షాయోగ్యయోరపి ప్రత్యక్షాయమాణత్వం శీఘ్రప్రతీతివిషయత్వాత్। తథాచేదృశార్థస్య విషయత్వేన శబ్దబోధితోపి సోర్థో విశద ఏవ। తథా చార్థవైమల్యం ప్రసాదో యః పరోక్తః ప్రసాదగుణః స ఏవాయం తద్భిన్నవైచిత్ర్యవిశేషాంభావాద్ భావికనామాలఙ్కారో నాస్తీత్యాశఙ్కతే—న చాయమితి। సమాధత్తే—భూతభావినోరితి। తయోః ప్రత్యక్షాయమాణత్వే గ్రాహ్యే తస్య

ప్రత్యక్షాయమాణత్వస్యాహేతుకత్వాదహేతుకత్వస్ఫురణాదిత్యర్థః। తథా చాహేతుకత్వస్ఫురణవైశిష్ట్యరూపవైచిత్ర్యమేవ భావికాలఙ్కార ఇత్యుక్తమ్।

(వి, ఘ) నన్వహేతుకత్వేన హేత్వనుసన్ధానం విస్మయ ఏవ తథా చాద్భుతరస ఏవాయమిత్యాశఙ్కతే— నచాద్భుత ఇతి। సమాధత్తే—విస్మయం ప్రతీతి। అర్థేతుకత్వజ్ఞానవిశిష్టం భావిభూతవస్తుప్రత్యక్షాయమాణత్వమేవాయమలఙ్కారః। తస్య విస్మయం ప్రతి హేతుత్వాదేవ, నతు విస్మయరూపత్వాదిత్యర్థః। తథా నచాత్ర రసోఽద్భుతోలఙ్కారస్తు భావికమితి భావః।

---

* 'కవిగతో భావ ఆశయః శ్రోతరి ప్రతిబిమ్బత్వేనాస్తీతి' 'భావో వా భావనా పునః పునశ్చేతసి నివేశనం సోఽత్రాస్తీతి భావికమ్।'

నచాతిశయోక్తిరలఙ్కారః, అధ్యవసాయాభావాత్। నచ భ్రాన్తిమాన్; భూతభావినోర్భూతభావితయైవ ప్రకాశనాత్।(జ) నచ స్వభావోక్తిః; తస్యాలౌకికవస్తుగతసూక్ష్మధర్మస్వభావస్యైవ యథావద్ వర్ణనం స్వరూపమ్। అస్య తు వస్తునః ప్రత్యక్షాయమాణత్వరూపో విచ్ఛిత్తివిశేషోఽస్తీతి। యది పునర్వస్తునః క్వచిత్ స్వభావోక్తావప్యస్యా విచ్ఛిత్తేః సమ్భవస్తదోభయోః సఙ్కరః।(చ)

“అనాతపత్రోఽప్యయమత్ర లక్ష్యతే

సితాతపత్రైరివ సర్వతో వృతః।

అచామరోప్యేష సదైవ వీజ్యతే

విలాసవాలవ్యజనేన కోప్యయమ్॥”(ఛ)

అత్ర ప్రత్యక్షాయమాణస్యైవ వర్ణనాన్నాయమలఙ్కారః। వర్ణనావశేన

(వి, ఙ) నాయికాయాః రూపాతిశయప్రతీత్యా ఉక్తచతుర్విధాతిశయోక్తితోఽతిరిక్త-ప్రకారాతిశయోక్తిరేవేయం స్యాదిత్యాశఙ్కతే—నచాతిశయేతి। సమాధత్తే—అధ్యవసాయేతి। సర్వవిధాతిశయోక్తయ ఏవాధ్యవసాయఘటితాః। అత్ర తదభావాత్తద్రూపాతిశయబోధమాత్రేణ తదీయప్రకారాన్తరకల్పనాఽనౌచిత్యాదితి భావః। భూతే భావిని రూపే భూతభావిత్వేన జ్ఞాపనాత్ భ్రాన్తిమత్త్వమాశఙ్కతే—న చ భ్రాన్తీతి। సమాధత్తే–భూతేతి। ప్రకృతస్యాన్యతాదాత్మ్యభ్రమ ఏవ భ్రాన్తిమాన్న చాత్రాభూతభావిపదార్థాః ప్రకృతాస్తత్ర భూతభావితావిభ్రమః। కిన్తు భూతభావిపదార్థ ప్రకృత్య తత్రైవ తథాత్వప్రకాశనాదిత్యర్థః। రూపవిశేషవన్నాయికామాత్రధర్మయోరత్ర నయనాకృత్యోర్వర్ణితత్వాత్।

(వి, చ) స్వభావోక్తిమాశఙ్కతే—నచేతి। సమాధత్తే—తస్యా ఇతి। లౌకికం వస్తు డిమ్భవ్యాఘ్రాది తద్గతస్య సూక్ష్మధర్మాత్మకస్వభావస్య కవిభిన్నజనావేద్యతన్మాత్రవృత్తిధర్మరూపస్య తత్ర యథా వర్ణితం తస్య స్వరూపమిత్యర్థః। అత్ర నూతనతేత్యాహ—అస్యత్వితి। తదపేక్షయా అత్ర విలక్షణభఙ్గిరస్తీత్యర్థః। నను

“అస్ఫుటాక్షరవాగాసీదేష బాలో విలోక్యతే।

దరదన్తాఙ్కురశ్రీకహాసో భావీ చ దృశ్యతే॥”

ఇత్యత్ర డిమ్భమాత్రక్రియాదేర్భావిభూతస్య కోఽలఙ్కారః స్యాదితి మనసికృత్య సమాధత్తే—యది పునరితి। సంకరః స్వాతన్త్ర్యేణైకత్ర స్థితిరూపః।

(వి, ఛ) యత్ర భూతభావివస్తునోర్న ప్రత్యక్షాయమాణత్వం కిన్తు తద్వస్తున ఏవ ప్రత్యక్షాయమాణత్వం వర్ణితం తత్ర నాయమలఙ్కార ఇత్యుదాహృత్య దర్శయతి—అనాతపత్రోఽపీతి। ఆతపత్రరహితోప్యయం రాజా సర్వదిక్షు సితాతపత్రైః సర్వతో వేష్టిత ఇవ లక్ష్యతే, వీక్ష్యత ఇత్యర్థః। దీప్యమానశ్రీకత్వాత్। ఏవమచామరశ్చామరరహితోప్యేష సదైవ విలాసహేతుకవ్యజనేన వీజ్యమాన ఇవ లక్ష్యతే ఇతి పూర్వతోఽనుషఙ్గః, శీతలాఙ్గత్వాత్।

(వి, జ) అత్రేతి। ప్రత్యక్షయమాణస్యైవేత్యత్రాఽతపత్రవృతత్వస్య వీజ్యమానత్వస్య

ప్రత్యక్షాయమాణత్వస్యాస్య స్వరూపత్వాత్। యత్ర పునరప్రత్యక్షాయమాణస్యాపి వర్ణనే ప్రత్యక్షాయమాణత్వం తత్రాయమలఙ్కారో భవితుం యుక్తః। యథోదాహృతే ఆసీదఞ్జనమిత్యాదౌ।(జ)

లోకాతిశయసమ్పత్తివర్ణనోదాత్తముచ్యతే।

యద్వాపి ప్రస్తుతస్యాఙ్గం మహతాం చరితం భవేత్॥౧౨౩॥(ఝ) x

క్రమేణోదాహరణః—

"అధఃకృతామ్బోధరమణ్డలానాం యస్యాం శశాఙ్కోపలకుట్టిమానామ్।

జ్యోత్స్నానిపాతాత్క్షరతాం పయోభిః కేలీవనం వృద్ధిమురీకరోతి॥"(ఞ)

"నాభిప్రరూఢామ్బురుహాసనేన, సంస్తూయమానః ప్రథమేన ధాత్రా।

అముం యుగాన్తోచితయోగనిద్రః సంహృత్య లోకాన్ పురుషోఽధిశేతే॥"(ట)

చేత్యర్థః। ఏవకారాద్ భూతభావివ్యవచ్ఛేదాన్నతు భూతభావిపదార్థస్య ప్రత్యక్షాయమాణత్వమిత్యర్థః। అత్ర శ్లోకే తథాత్వాభావం విశదయిత్వా దర్శయతి— వర్ణనావశేనేతి। అత్ర స్వరూపత్వాత్, ఏతత్ శ్లోకార్థస్వరూపత్వాత్, నను భూతభావిపదార్థస్య ప్రత్యక్షాయమాణత్వమిత్యర్థః। భావికాలఙ్కారే తు భూతభావిత్వఘటనావశాద్

విశేషాన్తరమప్యస్తీత్యాహ—యత్ర పునరితి। ప్రత్యక్షాయమాణత్వం పర్యవస్యతీత్యర్థః। అనాతపత్రోపీత్యత్ర తు తేజోవిశేషాచ్ఛత్రత్వాద్యారోపోఽనుమానమేవేతి భేద ఇత్యర్థః। తథా చాత్ర విరోధాలఙ్కార ఏవ ఇతి బోధ్యమ్।

(వి, ఝ) ఉదాత్తాలఙ్కారం ద్వివిధమాహ—లోకేతి। యద్వేతి। మహతాం చరితం వా ప్రస్తుతస్యాఙ్గం ప్రకర్షకం యదా భవేదిత్యర్థః।

(వి, ఞ) అధః కృతేతి। యస్యాం పురి అధఃకృతమమ్భోధరాణాం మేఘానాం మణ్డలం యైస్తాదృశానాం చన్ద్రజ్యోత్స్నానిపాతాత్ క్షరతాం శశాఙ్కోపలకుట్టిమానాం చన్ద్రకాన్తమణిమయగృహాణాం పయోభిః కేలీవనం వృద్ధిమురీకరోతి ప్రాప్నోతీత్యర్థః। జల సేకేన వర్ధితమిత్యర్థః। అధఃకృతేత్యాదికం కుట్టిమవిశేషణమ్। మణ్డలాయామితి క్వచిత్ పాఠః। కుట్టిమైరధఃకరణమేవ పుర్యా అధఃకరణం బోధ్యమ్। అత్రైతాదృశకుట్టిమవతో నృపస్య లోకాతిశయసమ్పత్తివర్ణనా।

(వి, ట) నాభిప్రరూఢేతి। యుగాన్తోచితయోగనిద్రః, యుగాన్తే ఉచితా యోగనిద్రా యస్య సః పురుషో విష్ణుర్లోకాన్ సంహృత్య అముం సముద్రమ్ అధిశేతే। కీదృశః, ప్రథమేన ధాత్రా ఆదిబ్రహ్మణా సంస్తూయమానః। ధాత్రా కీదృశేన నాభిప్రరూఢామ్బురుహాసనేన—నాభి స్థేన ప్రతిస్ఫుటపద్మస్థితేన, అత్ర నయనరవిణా ఆసనాసఙ్కోచనమ్। లోకసంహారాత్ సూర్యాభావేఽపి నయనరవిణా పద్మవికాశ ఇతి భావః। అత్ర వర్ణనీయోఽమ్భోధిః ప్రకృతస్తస్య ప్రకర్షకమీదృశం బ్రహ్మ స్తూయమానేదృశవిష్ణుశయనరూపం తచ్చరితమ్।

---

x ఉదాత్తాలఙ్కారో ద్వివిధః। లోకానతిశేతే అతిక్రామతి యా సమ్పత్తిస్తస్యా వర్ణనా అసమ్భావ్యమానాయాః సమ్పత్తేర్వర్ణనముదాత్తమేకమ్। మహతాం రామాదీనాం చ చరితం యది ప్రస్తుతస్య వర్ణనీయస్య అఙ్గముపకారకం భవేత్తదప్యపరముదాత్తమ్।

రసభావౌ తదాభాసౌ భావస్య ప్రశమస్తథా।

గుణీభూతత్వమాయాన్తి యదాలఙ్కృతయస్తదా।

రసవత్ ప్రేయ ఊర్జస్వి సమాహితమితి క్రమాత్॥౧౨౪॥(ఠ)

తదాభాసౌ రసాభాసో భావాభాసశ్చ। తత్ర రసయోగాద్రసవదలఙ్కారో యథా—అయం స రసనోత్కర్షీత్యాది। అత్ర శృఙ్గారః కరుణస్యాఙ్గమ్। ఏవమన్యత్రాపి। ప్రకృష్టప్రియత్వాత్ ప్రేయః। యథా మమ

"ఆమీలితాలసవివర్తితతారకాక్షీం

మత్కణ్ఠబన్ధనదరశ్లథబాహువల్లీమ్।

ప్రస్వేదవారికణికాచితగణ్డబిమ్బాం

సంస్మృత్య తామనిశమేతి న శాన్తిమన్తః॥"(డ)

అత్ర సమ్భోగశృఙ్గారః స్మరణాఖ్యభావస్యాఙ్గమ్। సచ విప్రలమ్భస్య।(ఢ) ఊర్జో బలమ్। అనౌచిత్యప్రవృత్తౌ తదత్రాస్తీత్యూర్జస్వి। యథా(ణ)

(వి, ఠ) ఇదానీం రసాద్యలఙ్కారమాహ—రసభావావితి। రసస్యాఙ్గత్వే రసవాన్। భావస్యాఙ్గత్వే ప్రేయాన్। ఆభాసయోరఙ్గత్వే ఓజస్వీ। భావప్రశమస్యాఙ్గత్వే సమాహితమితి క్రమః।

(వి, డ) ప్రియశబ్దాత్ప్రకర్షార్థే ఇయసున్ప్రత్యయేన సాధితస్య ప్రేయఃశబ్దార్థమాహ। ప్రకృష్టప్రియత్వాదితి। తత్ర భావస్య రసాఙ్గత్వే ప్రేయోఽలఙ్కారముదాహరతి—ఆమీలితేతి। నాయికాయా రత్యుత్తరావస్థాం స్మృత్వా చిన్తయతో విరహిణ ఉక్తిరియమ్। తాం రత్యుత్తరావస్థాం ప్రియాం సంస్మృత్య తిష్ఠతో మమాన్తర్మానసమనిశమేవ న శాన్తిమేతి। కీదృశావస్థాం రతిప్రశమాదామీలితా అలసాద్ వివర్తితా చ తారకా యత్ర తత్ తాదృశమక్షి

యస్యాః తాదృశీమ్। మత్కణ్ఠబన్ధనే దరశ్లథా చాల్పశిథిలా బాహువల్లీ యస్యాః తాదృశీం, ప్రస్వేదవారికణికయా ఆచితగణ్డబిమ్బాం చ।

(వి, ధ) అత్రేతి। అత్ర స్మరణస్య వాచ్యత్వేన గుణీభూతవ్యఙ్గ్యాభావేఽపి గుణీభూతవాచ్యస్యాప్యలఙ్కారత్వమభిప్రేత్యేదముక్తమ్। వస్తుతస్తు స్మరణపదమత్ర స్మరణవ్యఙ్గ్యచిన్తాపరమ్। స్మరణస్య వాచ్యత్వేన తస్య విప్రలమ్భాఙ్గతోత్త్యనుపపత్తేః। వ్యఙ్గ్యత్వే సత్యేవాపరాఙ్గత్వాదపరాఙ్గస్యైవ చాలఙ్కారత్వస్య కావ్యప్రకాశకృదాదిసర్వాలఙ్కారికసమ్మతత్వాత్। తథాచ సమ్భోగశ్చ శృఙ్గారచిన్తాయా అఙ్గమిత్యర్థః। సమ్భోగకాలావస్థాయాః చిన్తితత్వాత్। అత్రాంశే రసవదలఙ్కార ఏవ। సచేతి। సచ చిన్తాఖ్యో వ్యభిచారిభావో విప్రలమ్భస్యాఙ్గభిత్యర్థః। చిన్తయా విప్రలమ్భాధిక్యాత్। అత్ర ప్రేయోలఙ్కారః।

(వి, ఙ) ఊర్జస్విపదార్థ వ్యాకుర్వాణస్తముదాహర్తుమాహ—ఊర్జో బలమితి। క్వచిదనౌచిత్యప్రవృత్తౌ తదస్తీత్యాహ—అనౌచిత్యేతి। తేన బలాత్కారం వినా పరో-

---

"వనేఖిలకలాసక్తాః పరిహృత్య నిజస్త్రియః।

త్వద్వైరివనితావృన్దే పులిన్దాః కుర్వతే రతిమ్॥"

అత్ర శృఙ్గారాభాసో రాజవిషయరతిభావస్యాఙ్గమ్।

ఏవం భావాభాసోపి।(త)

సమాహితం పరిహారః। యథా—

"అవిరలకరవాలకమ్పనైర్భ్రుకుటీతర్జనగర్జనైర్ముహుః।

దదృశే తవ వైరిణాం మదః స గతః క్వాపి తవేక్షణే క్షణాత్॥"(థ)

అత్ర మదాఖ్యభావస్య ప్రశమో రాజవిషయరతిభావస్యాఙ్గమ్।(ద) *

ఢాప్రవృత్తౌ తదభావేపి సంజ్ఞాశబ్దస్యాస్య ప్రాయికీ వ్యుత్పత్తిర్దర్శితా। అత్ర బలాత్కార ఏవ ఉదాహరతి—వనేఽఖిలేతి।

(వి, త) వనే త్వద్వైరివనితావృన్దే పులిన్దా నిజస్త్రియః పరిహృత్య రతిం కుర్వతే। నిజస్త్రీపరిహారే బీజమాహ—అఖిలేతి। ఆసామఖిలకామకలావేత్తృత్వాత్ తదాసక్తా ఇత్యర్థః। అత్రేతి। వైరిస్త్రీవిడమ్బనేన రాజ్ఞః ప్రకర్షాత్ తత ఏవ తద్విషయభావప్రకర్షాచ్చేత్యర్థః। ఏవం భావాభాసేపీతి యథా—

"కిం బ్రూమస్తే మహారాజ మాహాత్మ్యమన్యదుర్లభమ్।

స్తువన్తి శత్రవస్త్వాం హి కుడ్మలీకృతపాణయః॥" ఇతి

అత్ర శత్రుస్తుత్యా తదీయరతిభావాభాసో రాజవిషయరతిభావస్యాఙ్గమ్।

(వి, థ) పరిహార ఇతి—ప్రథమోత్పన్నభావస్య పరిహారస్త్యాగో నాశపర్యవసన్నః। అవిరలేతి। మదో గర్వః తద్దర్శనే తేషామవిరలేత్యాదికం హేతుః। తవేక్షణే తవదర్శనే సతి క్షణాత్ స మదః క్వాపి గతో న దృష్ట ఇత్యర్థః।

(వి, ద) అత్ర మదాఖ్యస్యేతి। యద్యపి తత్రప్రశమోపగతపదస్య లక్ష్యార్థేన మదస్య చాత్యన్తాభావేన తత్రప్రశమస్య లక్షణీయతా తథాపి గుణీభూతవ్యఙ్గ్యస్యైవ గుణీభూతస్య లక్ష్యార్థస్యాప్యలఙ్కారత్వమభిప్రేత్యేదముక్తమ్। వస్తుతస్తు అపరాఙ్గభూతవ్యఙ్గ్యస్యైవ రసవదలఙ్కారత్వం కావ్యప్రకాశకృదాదిసకలాలఙ్కారికసమ్మతం న గుణీ-

---

* హే రాజన్ అవిరలం నిరన్తరం కరవాలస్య ఖడ్గస్య కమ్పనైః భ్రుకుటీభిః తర్జనైః గర్జనైశ్చ (అభేదే తృతీయా) తద్రూపః తవ వైరిణాం యో మదః మదకార్యమ్ అస్మాభిః ముహుర్వారం వారం దదృశే దృష్టః స మదః తవేక్షణే తవ దర్శనే సతి క్షణాత్ క్వాపి గత ఇత్యర్థః। నచ మదో గత ఇత్యనేన స వాచ్య ఏవేతి వాచ్యమ్, అభేదార్థకతృతీయాభ్యాం కల్పనాద్యాత్మకో మద ఇత్యర్థే గర్వాఖ్యభావపరత్వాత్ గర్వప్రశమో వ్యఙ్గ్య ఏవ। గర్వకార్యకమ్పనాదేః ప్రశమే సతి గర్వస్య ప్రశమో వ్యఙ్గ్య ఏవ। శ్లోకోయం భావప్రశమోదాహరణే కావ్యప్రకాశే ప్రదత్తః। అతో టీకాకృతో యుక్తిర్న సఙ్గతా। ఏవమన్యత్రాపి బోధ్యమ్।

భావస్య చోదయే సన్ధౌ మిశ్రత్వే చ తదాఖ్యకాః॥౧౨౫॥(ధ)

తదాఖ్యకా భావోదయభావసన్ధిభావశబలనామానోఽలఙ్కారాః। క్రమేణోదాహరణమ్।

“మధుపానప్రవృత్తాస్తే సుహృద్భిః సహ వైరిణః।

శ్రుత్వా కుతోఽపి త్వన్నామ లేభిరే విషమాం దశామ్॥”

అత్ర త్రాసోదయో రాజవిషయరతిభావస్యాఙ్గమ్।(న)

“జన్మాన్తరీణరమణస్యాఙ్గసఙ్గసముత్సుకా।

సలజ్జా చాన్తికే సఖ్యాః పాతు నః పార్వతీ సదా॥”

అత్రౌత్సుక్యలజ్జయోశ్చ సన్ధిర్దేవతావిషయరతిభావస్యాఙ్గమ్।(ప)

“పశ్యేత్ కశ్చిచ్చల చపల రే! కా త్వరాహం కుమారీ

హస్తాలమ్బం వితర హహహా వ్యుత్క్రమః క్వాసి యాసి।

ఇత్థం పృథ్వీపరివృఢ! భవద్విద్విషోఽరణ్యవృత్తేః

కన్యా కాచిత్ఫలకిసలయాన్యాదదానాభిధత్తే॥”

అత్ర శఙ్కాసూయాధృతిస్మృతిశ్రమదైన్యవిబోధౌత్సుక్యానాం శబలతా రాజవిషయరతిభావస్యాఙ్గమ్।(ఫ)

భూతలక్ష్యార్థస్య। తదా అత్రైవ శ్లోకే కవేరతిరూపో భావస్తస్యైవ తన్మదనాశాన్నాశో వ్యఙ్గ్యః। స ఏవాత్ర సమాహితాలఙ్కారో బోధ్యః।

(వి, ధ) భావోదయాదయస్తు గుణీభూతాః స్వస్వనామాన ఏవాఽలఙ్కారా ఇత్యాహ—భావస్య చోదయే ఇతి। మిశ్రత్వే భావశబలత్వే। బలవద్భిరుత్తరోత్తరభావైః సహ పూర్వపూర్వభావస్యైకపద్యస్థితిరూపమిశ్రణాత్।

(వి, న) తత్రాపరాఙ్గభావోదయముదాహరతి—మధుపానేతి। అత్రేతి। ప్రథమజ్ఞాతస్య త్రాసస్య శ్లోకమధ్యే ఉదయప్రతీత్యా ఉదయః సరాజవిషయభావప్రకర్షకమఙ్గమ్।

(వి, ప) అపరాఙ్గభావసన్ధిముదాహరతి—జన్మాన్తరీణేతి। అత్రేతి। ఔత్సుక్యలజ్జయోరలఙ్కారత్వమత్రోదాహృతమ్।

“అసోఢా తత్కాలోల్లసదసహభావస్య తపసః

కథానాం విశ్రమ్భేష్వథ చ రసికః శైలదుహితుః।

ప్రమోదం వా దిశ్యాత్కపటవటువేశాపనయనే

త్వరాశైథిల్యాభ్యాం యుగపదభియుక్తః స్మరహరః॥

ఇతి కావ్యప్రకాశకృద్ధత్తోదాహరణే ఆవేగహర్షయోర్వ్యఙ్గ్యయోరపి సన్ధిరలఙ్కారః।

(వి, ఫ) అపరాఙ్గభావశబలత్వముదాహరతి—పశ్యేత్కశ్చిదితి। హే పృథ్వీపరివృఢ! అరణ్యపరివృత్తేర్భవద్విద్విషః భక్షణార్థం ఫలకిశలయాని ఆదదానా కఞ్చిదర్థాదాకృష్టకామా ఇత్థమభిధత్తే। కీదృశమభిధత్తే ఇత్యత్రాహ—పశ్యేదిత్యాది। అత్ర పశ్యేదేత్యత్ర శఙ్కా వ్యఙ్గయా। చల చపల రే ఇత్యత్ర ధృతిః। కుమారత్యేత్ర కుమారీత్వస్మ-

---

ఇహ కేచిదాహుః—వాచ్యవాచకరూపాలఙ్కరణముఖేన రసాద్యుపకారకా ఏవాలఙ్కారాః। రసాదయస్తు వాచ్యవాచకాభ్యాముపకార్యా ఏవేతి న తేషామలఙ్కారతా భవితుం యుక్తేతి। అన్యే తు రసాద్యుపకారమాత్రేణేహాలఙ్కృతివ్యపదేశో భాక్తశ్చిరన్తనప్రసిద్ధ్యాऽఙ్గీకార్య ఏవేతి। (బ)

అపరే చ రసాద్యుపకారకతామాత్రేణాలఙ్కారత్వం ముఖ్యతో, రూపకాదౌ తు వాచ్యాద్యుపధానమజాగలస్తనన్యాయేనేతి।(భ)

అభియుక్తాస్తు స్వవ్యఞ్జకవాచ్యవాచకాద్యుపకృత్రైరఙ్గభూతై రసాదిభిరఙ్గినో రసాదేర్వాచ్యవాచకోపస్కారద్వారేణోపకుర్వద్భిరఙ్లకృతివ్యపదేశో లభ్యతే।(మ)

రణాత్ కార్యత్వస్మృతిః, కా త్వరేత్యాశ్వాసనా। హస్తాలమ్బమిత్యత్ర మమేదమకాయమేవేత్యవధారణరూపా మతిరేవ విబోధః। క్వాసీత్యత్ర క్వ త్వం యాసీత్యర్థః। అత్ర తద్గమననివర్తనే ఔత్సుక్యం వ్యఙ్గ్యమ్। అత్ర దైన్యవిరోధమాత్రయోర్న వాధ్యబాధకతా।

అన్యేషు తు పూర్వం పూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్య బాధకత్వేన బలవత్తయా శబలతా। రాజవిషయరతిభావస్యాఙ్గమితి రాజప్రక్రాన్తత్వాత్తదరికన్యాయా ఏవం భావాత్।

(వి, బ) వాచ్యవాచకరూపేతి। వాచ్యవాచకయోరూపమర్థశబ్దస్వరూపం, తయోరలఙ్కరణం శోభనమ్, ఉపమానుప్రాసాదయః। తన్ముఖేన తద్ద్వారరేణేత్యర్థః। రసాదయస్త్వితి। అపరాఙ్గభూతా రసాదయ ఇత్యర్థః।అపరాఙ్గానాం రసాదీనామలఙ్కారత్వం స్వీకుర్వతామన్యేషాం తు మతమాహ—అన్యే త్వితి। వాచ్యవాచకశోభనద్వారా ముఖ్యరసస్యోపకారకత్వప్రయోజకమితి న నియమః। కిన్తు ముఖ్యరసోపకారకత్వమేవ తథాత్వప్రయోజకమ్। కిన్త్వర్థశబ్దాలఙ్కారకత్వేన వ్యవహారవశాత్తయోరలఙ్కారేష్వేవాలఙ్కారపదం శక్తమ్। అపరాఙ్గరసాదౌ త్వలఙ్కారపదం భాక్తమిత్యర్థః, భాక్తం లాక్షణికమ్।

(వి, భ) అపరాఙ్గరసాదావపి అలఙ్కారపదం శక్తమేవ న భాక్తమితి వదతాం మతమాహ— అపరే చేతి। రసాద్యుపకారకతామాత్రేణేత్యనేనోపమాదీనామివాపరాఙ్గరసాదీనామపి ముఖ్యతో ముఖ్యభావేనైవాలఙ్కారకత్వం న భాక్తాలఙ్కారపదార్థత్వేనేత్యుక్తమ్। తథా చోభయత్రైవాలఙ్కారపదం శక్తమిత్యర్థః। నను సర్వేషామేవాలఙ్కారపదవాచ్యత్వే రూపకాదావేవాలఙ్కారవ్యవహారః కథమిత్యత్రాహ—రూపకాదావితి। వాచ్యాద్యుపధానం వాచ్యతాదర్శనమజాగలస్తనపానమివ నిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః।

(వి, మ) అభియుక్తాస్త్వితి। ఏతన్మతేఽపి ద్వయోరప్యలఙ్కారపదవాచ్యత్వమేవ। కిన్తు పూర్వమతే రసాద్యుపకారకద్వారతా తత్రాపేక్షణీయా। ఏతన్మతే తు ఉపమాదేరివాఙ్గభూతరసాదేరపి శబ్దార్థోభయోపకారకద్వారైవ రసోపకారకతయాఽలఙ్కారపదవాచ్యతేతి విశేషః। తదాహ—స్వవ్యఞ్జకేతి। స్వస్యాఙ్గభూతరసాదేర్వ్యఞ్జకో వాచ్యవాచకౌ తాభ్యాముపకృతైరఙ్గభూతరసాదిభి-ర్వాచ్యవాచకోపస్కారకద్వారేణోపకుర్వద్భిరర్థాదఙ్గినం రసముపకుర్వద్భిరలఙ్కృతివ్యపదేశో లభ్యత ఇత్యర్థః। అఙ్గభూతరసాదీనాం శబ్దార్థాభ్యాముపకారో వ్యఞ్జనావశాదేవ

సమాసోక్తౌ తు నాయకాదివ్యవహారమాత్రస్యైవాలఙ్కృతితా న త్వాస్వాదస్య, తస్యోక్తరీతివిరహాదితి మన్యన్తే। అత ఏవ ధ్వనికారేణోక్తమ్–(య)

'ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యార్థే యత్రాఙ్గన్తు రసాదయః।

కావ్యే తస్మిన్నలఙ్కారో రసాదిరితి మే మతిః॥'(ర) +

యది చ రసాద్యుపకారమాత్రేణాలఙ్కృతిత్వం తదా వాచకాదిష్వపి తథా ప్రసజ్యేత। ఏవం చ యచ్చ కైశ్చిదుక్తం "రసాదీనామఙ్గిత్వే రసవదాద్యలఙ్కారః, అఙ్గత్వే తు ద్వితీయోదాత్తాలఙ్కారః, తదపి పరాస్తమ్।(ల)

యద్యేత ఏవాలఙ్కారాః పరస్పరవిమిశ్రితాః।

తదా పృథగలఙ్కారౌ సంసృష్టిః సఙ్కరస్తథా॥౧౨౬॥(వ)

త్రైః శబ్దార్థయోరుపకారస్తద్వ్యఙ్గ్యత్వవైశిష్ట్యేనేతి పరస్పరముపకారో దర్శితః।

(వి, య) సమాసోక్తౌ తు యో నాయకనాయికావ్యవహారో వ్యఙ్గ్యస్తస్య రసాద్యుపకారనిరపేక్షమేవాలఙ్కారత్వమిత్యాహ—సమాసోక్తావితి। ఇదముపలక్షణమప్రస్తుతప్రశంసాయామపీదృశత్వం బోధ్యమ్। అత ఏవేతి। అఙ్గభూతరసాదేరప్యలఙ్కారపదవాచ్యత్వాదేవేత్యర్థః।

(వి, ర) ప్రధానే ఇతి। యత్ర కావ్యే ప్రధానే అఙ్గిని అన్యత్ర రసాదిరూపే రసాదయోఽఙ్గమిత్యర్థః। అఙ్గత్వైక్యాశ్రితమేకవచనమ్। తస్మిన్ కావ్యే రసాదిరలఙ్కారోఽలఙ్కారపదవాచ్య ఇతి మే మతిరిత్యర్థః।

(వి, ల) నను కటకకుణ్డలాదేరలఙ్కారత్వమఙ్గప్రకర్షకత్వేనైవ, అత ఉక్తన్యాయాదఙ్గరసాదేరుపమాదేర్వాలఙ్కారత్వమస్తు। సమాసోక్తేస్త్వఙ్గిరసాదిప్రకర్షకత్వాభావాన్నాలఙ్కారత్వమిత్యత ఆహ— యదీతి। క్వచిదఙ్గిప్రకర్షకత్వేన సమాసోక్తౌ తు స్వతో వైచిత్ర్యేణైవాలఙ్కారత్వం, నతు అఙ్గిప్రకర్షకత్వం తల్లక్షణమ్। తథాత్వే అతివ్యాప్తిః స్యాదిత్యర్థః। కేచిత్తు అఙ్గిరసస్యైవ రసవదలఙ్కారాదిత్వమఙ్గభూతరసాదేస్తు 'యద్ వ్యఙ్గ్యం ప్రస్తుతస్యాఙ్గం మహతాం చరితం భవే'దిత్యనేనోక్తం ద్వితీయోదాత్తాలఙ్కారత్వభేవాహుః। ఏవం ధ్వనికారోక్తసమ్వాదేన అస్మద్దర్శితోదాహరణేఽవ్యాప్తేశ్చ తత్పరాస్తమిత్యాహ। "ఆమీలితాలసవివర్తితతారకాక్షీ" ఇత్యత్ర యః స్మరణాఖ్యభావో విప్రలమ్భాఙ్గత్వేనోక్తస్తస్య కస్యాపి మహతశ్చరితత్వాభావేనోదాత్తాలఙ్కారత్వమ్య తత్రావ్యాప్తేః।

(వి, వ) ఇదానీమనేకాలఙ్కారాణామేకపదస్థితిరూపమిశ్రణే క్వచిత్ సంసృష్టినామా క్వచిచ్చ సఙ్కరనామా పృథగలఙ్కారో భవతీత్యాహ—యద్యేత ఏవేతి। పృథగలఙ్కారావపీత్యర్థః। తేన మూలభూతాలఙ్కారవ్యవచ్ఛేదస్తథా చ సమాసోక్తౌ యదౌపమ్యగర్భత్వాద్యనేకాలఙ్కారగర్భ-

---

+ యస్మిన్ కావ్యే తే పూర్వోక్తా రసాదయోఽఙ్గభూతా వాక్యార్థీభూతశ్చాన్యః, తస్య కావ్యస్య సమ్బన్ధినో యే రసాదయోఽఙ్గభూతాస్తే రసవదాద్యాలఙ్కారశబ్దస్య విషయాః। స ఏవాలఙ్కారశబ్దవాచ్యో భవతి। నత్వన్య ఇతి యావత్। (లోచనే)

యథా లౌకికాలఙ్కారాణామపి పరస్పరమిశ్రణే పృథక్ చారుత్వేన పృథగలఙ్కారత్వం తథోక్తరూపాణాం కావ్యాలఙ్కారాణామపి పరస్పరమిశ్రత్వే సంసృష్టిసఙ్కరాఖ్యౌ పృథగలఙ్కారౌ। తత్ర—

మిథోఽనపేక్షయైతేషాం స్థితిః సంసృష్టిరుచ్యతే॥౧౨౭॥

ఏతేషాం శబ్దార్థాలఙ్కారాణామ్। యథా—

“దేవః పాయాదపాయాన్నః స్మేరేన్దీవరలోచనః।

సంసారధ్వాన్తవిధ్వంసహంసః కంసనిషూదనః॥”

అత్ర పాయాదపాయాదితి యమకమ్। సంసార ఇత్యాదౌ చానుప్రాస ఇతి శబ్దాలఙ్కారయోః సంసృష్టిః। ద్వితీయే పాదే ఉపమా ద్వితీయార్ధే చ రూపకమిత్యర్థాలఙ్కారయోః సంసృష్టిశ్చ। ఏవముభయోః స్థితత్వాచ్ఛబ్దార్థాలఙ్కారసంసృష్టిః।(శ)

అఙ్గాఙ్గిత్వేఽలఙ్కృతీనాం తద్వదేకాశ్రయస్థితౌ।

సన్దిగ్ధత్వే చ భవతి సఙ్కరస్త్రివిధః పునః॥౧౨౮॥ (ష)

అఙ్గాఙ్గిభావో యథా—(స)

“ఆకృష్టవేగవిగలద్భుజగేన్ద్రభోగ-

నిర్మోకపట్టపరివేష్టనయామ్బురాశేః।

త్వముక్తం, యచ్చాన్యత్రాప్యలఙ్కారాన్తరోత్థాపితత్వే తదలఙ్కారస్య శోభాధిక్యముక్తం, తత్ర సఙ్కరసమ్భవేఽపి న సమాసోక్త్యాద్యలఙ్కారత్వవ్యాహతిరితి బోధ్యమ్।

(వి, శ) తత్ర సంసృష్టిలక్షణమాహ—మిథోఽనపేక్షయైతేషామితి। దేవః పాయాదిత్యాది స్పష్టోఽర్థః। హంసః సూర్యః। అత్ర శబ్దాలఙ్కారయోః సంసృష్టిమాదౌ దర్శయతి—అత్ర పాయాదితి। సంసారేత్యాదావనుప్రాస ఇతి। ధ్వాన్తవిధ్వంసహంసేత్యత్రేత్యర్థః। అత్రైవార్థాలఙ్కారయోరపి సంసృష్టిమాహ—ద్వితీయపాద ఇతి। లోచనే స్మేరేన్దీవరోపమా।

ద్వితీయార్ధ ఇతి। కంసనిషూదనే సూర్యరూపకమ్। తత్సాధకం చ సంసారో ధ్వాన్తరూపకమితి పరమ్పరితరూపకమిత్యర్థః। ఏవం చ సంసృష్టిద్వయమిత్యాహ—ఉభయోరపీతి। సంసృష్టిశ్చేతి। చకారస్య స్థితత్వాచ్చేత్యేవమన్వయః। తత్ సంసృష్టిద్వయస్యాపి పరస్పరసంసృష్టిమిత్యాహ—ఏవం చేతి।

(వి, ష) సఙ్కరశ్చ త్రివిధో భవతీత్యాహ—అఙ్గాఙ్గిత్వే ఇతి। అలఙ్కృతీనామఙ్గాఙ్గిత్వే ఏకవిధః। అపరవిధమాహ—తద్వదితి—ఏకాశ్రయే ఏకవాక్యే వా అలఙ్కృతీనాం స్థితావిత్యర్థః। అపరవిధమాహ—సందిగ్ధత్వే చేతి। అలఙ్కారద్వయస్య సన్దేహే కోటిద్వయత్వే ఇత్యర్థః।

(వి, స) అఙ్గాఙ్గిభావో యథేతి। యద్యప్యఙ్గాఙ్గిభావో జన్యజనకభావః ప్రకృష్యప్రకర్షకభావో జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావశ్చేతి త్రివిధస్తథాపి జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావరూపమేవోదాహరతి।

మన్థవ్యథావ్యుపశమార్థమివాశు యస్య

మన్దాకినీ చిరమచేష్టత పాదమూలే॥"(హ)

అత్ర నిర్మోకపట్టాపహ్నవేన మన్దాకిన్యా ఆరోప ఇత్యపహ్నుతిః। సా చ మన్దాకిన్యా వస్తువృత్తేన యత్పాదమూలవేష్టనం తచ్చరణమూలవేష్టనమితి శ్లేషముత్థాపయతీతి తస్యాఙ్గమ్। శ్లేషశ్చ పాదమూలవేష్టనమేవ చరణమూలవేష్టనమిత్యతిశయోక్తేరఙ్గమ్। అతిశయోక్తిశ్చ "మన్థవ్యథావ్యుపశమార్థమివ" ఇత్యుత్ప్రేక్షాయా అఙ్గమ్। ఉత్ప్రేక్షా చామ్బురాశిమన్దాకిన్యోర్నాయకనాయికావ్యవహారం గమయతీతి సమాసోక్తేరఙ్గమ్।(క)

(వి, హ) ఆకృష్టవేగేతి—మన్దరపర్వతవర్ణనమిదమ్। యస్య మన్దరపర్వతస్యపాదమూలేఽధోభాగరూపమూలే ఏవ శ్లేషేణ చరణస్య మూలే ప్రాన్తే మన్దాకినీ అచేష్టత సేవారూపాం చేష్టామకరోదిత్యర్థః। కిమర్థమిత్యత్రోత్ప్రేక్షతే—

అమ్బురాశేర్మన్థవ్యథావ్యుపశమార్థమివేతి। మమ పత్యురమ్బురాశేర్మన్థజన్యాయా వ్యథాయా ఆశు శీఘ్రం వ్యుపశమాయ ఇత్యేవ తదర్థమివేత్యర్థః। మన్థతో నివృత్తస్య తేనైవ పూర్వ జనితా మన్థవ్యథా ఆశు నంక్ష్యతీత్యేవంరూపా ప్రార్థనా। నను మన్దాకినీ మన్థనాత్పూర్వమపి మన్దరస్య పాదమూలే వర్తతే। ఇదానీం కింవిధయా చేష్టయా సేవతే ఇత్యత్రాహ–ఆకృష్టవేగేతి। భావక్తాన్తత్వాద్ ఆకర్షణవేగేన విగలన్ యో రజ్జుభూతస్య భుజగేన్ద్రస్య వాసుకేర్భోగాత్ కాయాన్నిర్మోకశ్చర్మకఞ్చుకం తద్రూపస్య పట్టస్య వస్త్రవిశేషస్య పరివేష్టనయా ఉద్వేష్టనప్రకారేణేత్యర్థః। నేదం చర్మకఞ్చుకపదవేష్టనం, కిన్తు మన్దాకిన్యేవ పరితః పాదమూలం సేవార్థం వేష్టితవతీత్యర్థః।

(వి, క) తత్ర ప్రథమాపహ్నుతిం దర్శయతి—నిర్మోకేతి। సా చేతి। సా అపహ్నుతిః వస్తువృత్తేన గఙ్గావస్తుస్వభావేన। వస్తుతస్తు వేష్టనస్వభావత్వాత్ తస్యా ఇత్యర్థః। శ్లేషముత్థాపయతీతి। శ్లేషే జ్ఞాపయతీత్యర్థః। నిర్మోకే గఙ్గారోపాభావే చరణార్థకశ్లేషాప్రతీతేరిత్యర్థః। సచ శ్లేషాఽతిశయోక్తేరఙ్గమిత్యాహ—శ్లేషశ్చేతి। అతిశయోక్తిం దర్శయతి–పాదమూలవేష్టనమేవ సేవనమితీతి భేదేప్యభేదారోపరూపాతిశయోక్తిరియమ్। నతు రూపకం రూపకాధికరణస్య సేవనస్యానిర్దిష్టత్వాచ్చరణార్థకపాదశ్లేషాదేవ సేవాబోధాత్। శ్లేషస్తజ్జ్ఞాపక ఇత్యర్థః। అతిశయోక్తిరపి వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా అఙ్గభిత్యాహ–అతిశయోక్తిరపీతి। ఇయం తు ప్రకర్షకమఙ్గ సేవాజ్ఞానం వినా మన్థవ్యథోపశమనార్థతాయాః వేష్టనమాత్రస్యాసమ్భవేనాత్ప్రేక్షాయాస్తథా ప్రకర్షణాత్। నతు జ్ఞాపకమఙ్గమ్। ఇవశబ్దాదేవ తస్యాః ప్రతీతేః, నాపి జనకమఙ్గముత్కటకోటిసంశయాత్మికాయా ఉత్ప్రేక్షాయాః సేవాజ్ఞానేన అజననాత్। ఉత్ప్రేక్షాపి సమాసోక్తేర్జ్ఞాపకమఙ్గమిత్యాహ—ఉత్ప్రేక్షా చేతి। సముద్రగఙ్గయోర్నాయకనాయికావ్యవహారజ్ఞానస్య మన్థవ్యథోపశమార్థతోత్ప్రేక్షాం వినాఽచేతనయోరసమ్భవాత్।

యథా వా—

“అనురాగవతీ సన్ధ్యా దివసస్తత్పురస్సరః।

అహెూ దైవగతిశ్చిత్రా తథాపి న సమాగమః॥”

అత్ర సమాసోక్తిర్విశేషోక్తేరఙ్గమ్।(ఖ)

సన్దేహసఙ్కరో యథా—

“ఇదమాభాతి గగనే భిన్దానం సన్తతం తమః।

అమన్దనయనానన్దకరం మణ్డలమైన్దవమ్॥”(గ)

అత్ర కిం ముఖస్య చన్ద్రతయాధ్యవసానాదతిశయోక్తిః, ఉత ఇదమితి ముఖం నిర్దిశ్య చన్ద్రత్వారోపాద్రూపకమ్ అథవా ఇదమితి ముఖస్య చన్ద్రమణ్డలస్య చ ద్వయోరపి ప్రకృతయోరేకధర్మాభిసమ్బన్ధాత్తుల్యయోగితా। ఆహోస్విచ్చన్ద్రస్యాప్రకృతత్వాద్

(వి, ఖ) అనేకాలఙ్కారాణామఙ్గాఙ్గీభావముక్త్వాఽలఙ్కారయోస్తథాత్వమాహ—యథా వేతి। సాయంసన్ధ్యావర్ణనమిదమ్। అను దివసస్య పశ్చాద్రాగవతీ రక్తిమవతీ సన్ధ్యా, దివసశ్చ తస్యాః పురఃసరః పూర్వవతీ। అహో ఆశ్చర్యమ్। చిత్రా విలక్షణా దైవగతిర్యతస్తథాపి న సమాగమః। పురః పశ్చాద్భావేన స్థితయోరేకదా మిలనరూపస్య సమాగమస్యైవ దృష్టత్వాత్। దివససన్ధ్యయోస్తు నైకదా మిలనమ్; సన్ధ్యాకాలే దివసాభావాత్। అత్ర సమాసోక్తిరితి। అత్ర రాగవన్నాయికాపురఃసరనాయకయోర్దైవాత్సమాగమరహితయోర్వృత్తాన్తప్రతీతిరూపా సమాసోక్తిః। పూర్వపశ్చాద్భావస్థితిరూపస్య సమాగమహేతోః సత్త్వేపి సమాగమరూపఫలస్యాభావరూపాయా విశేషోక్తేర్జ్ఞాపకహేతురిత్యర్థః। నాయకనాయికాసమాగమాభావప్రతీతేర్నాయికే వృత్తాన్తప్రతీతిం వినాఽసమ్భవాత్। జనకరూపాఙ్గోదాహరణం తు న దర్శితమ్। తత్తు యథా—

"పులిన్దాస్తే రిపుస్త్రీణాం వనే హారం హరన్తి నో।

బిమ్బోష్ఠకాన్త్యా శోణం తం గుఞ్జామాలాం హి మన్యతే॥"

అత్ర హారేణ బిమ్బోష్ఠకాన్తేర్గ్రహణాత్ తద్గుణోఽలఙ్కారః। తేన చ గుఞ్జాహారభ్రాన్తిజననాద్ భ్రాన్తిమాంస్తద్గుణస్య ప్రకర్షకమఙ్గమ్।

(వి, గ) బహూనామలఙ్కారాణాం సన్దేహసఙ్కరమాహ—ఇదమాభాతీతి। ఇదమైన్దవమణ్డలం గగనే ఆభాతి। కీదృశం సన్తతం విస్తృతం తమః అన్ధకారమ్ అజ్ఞానం చ భిన్దానమమన్దనయనానన్దకరం చ।

(వి, ఘ) అత్రాలఙ్కారాణాం సంశయకోటితాం దర్శయతి–అత్రేతి। ఇదం గగనే ఐన్దవం మణ్డలమర్థాన్నాయికాయామాభాతీత్యర్థః। ఏవం చారోపాధికరణస్య ముఖస్యానిర్దేశాదతిశయోక్తిరిత్యర్థః। ముఖస్యేదం పదేన నిర్దేశే తు రూపకమిత్యాహ ఉతేతి। తుల్యయోగితాం దర్శయత్యథవేతి। తథా చ ఇదం నిర్దిశ్యమానం ముఖం గగనే ఐన్దవం మణ్డలం చాభాతీత్యర్థః। ద్వయోరపి ప్రకృతయోరితి। ఉభయస్యైవ దీప్యమానత్వవర్ణనేఽపి క్రమ-

---

దీపకమ్ కిం వా విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతస్య ముఖస్య గమ్యత్వాత్సమాసోక్తిః। యద్వా అప్రస్తుతచన్ద్రవర్ణనయా ప్రస్తుతస్య ముఖస్యావగతిరిత్యప్రస్తుతప్రశంసా। యద్వా మన్మథోద్దీపనః కాలః స్వకార్యభూతచన్ద్రవర్ణనాముఖేన వర్ణిత ఇతి పర్యాయోక్తిరితి బహూనామలఙ్కారాణాం సన్దేహాత్సన్దేహసఙ్కరః।(ఘ)

యథా వా–“ముఖచన్ద్రం పశ్యామీ” త్యత్ర కిం ముఖం చన్ద్ర ఇవేత్యుపమా, ఉత చన్ద్ర ఏవేతి రూపకమితి సన్దేహః। సాధకబాధకయోర్ద్వయోరేకతరస్య సద్భావే న పునః సన్దేహః। యథా 'ముఖచన్ద్రం చుమ్బతీ'త్యత్ర చుమ్బనం ముఖస్యానుకూలమిత్యుపమాయాః సాధకమ్। చన్ద్రస్య తు ప్రతికూలమితి రూపకస్య బాధకమ్। "ముఖచన్ద్రః ప్రకాశతే" ఇత్యత్ర ప్రకాశాఖ్యో ధర్మో రూపకస్య సాధకో ముఖే ఉపచరితత్వేన సమ్భవతీతి నోపమాబాధకః।(ఙ) +

“రాజనారాయణం లక్ష్మీస్త్వామాలిఙ్గతి నిర్భరమ్।”

అత్ర యోషిత ఆలిఙ్గనం నాయకస్య సదృశే నోచితమితి లక్ష్మ్యాలిఙ్గనస్య రాజన్యసమ్భవాదుపమాబాధకం, నారాయణే సమ్భవాద్రూపకమ్।(చ)

సత్త్వే ఇత్యర్థః। ముఖస్యైవ ప్రక్రాన్తత్వే తదుపమానతయైవ చన్ద్రనిర్దేశే తు తస్యాఽప్రకృతత్వాత్ ప్రకృతాప్రకృతయోరేకధర్మాన్వయరూపం దీపకమిత్యర్థః। సమాసోక్తిం దర్శయతి—కింవేతి। చన్ద్రవర్ణనస్యైవ ప్రక్రాన్తత్వేఽప్రస్తుతప్రశంసేత్యాహ యద్వేతి। కార్యభూతేతి। చన్ద్రోదయస్య సన్ధ్యాకాలకార్యత్వాత్।

(వి, ఙ) అలఙ్కారద్వయసన్దేహం దర్శయతి—యథా వేతి। ముఖచన్ద్రం చుమ్బంతీతి ముఖస్యానుకూలం చన్ద్రతుల్యముఖ ఏవ సాక్షాదన్వితమిత్యర్థః। నతు ముఖాత్మకే చన్ద్రే సమ్భోగచుమ్బనాసమ్భవాత్। చన్ద్రస్య తు ప్రతికూలమితి। ముఖనిష్ఠస్య చుమ్బనస్య ముఖాభిన్నత్వేన గృహీతచన్ద్రేఽపి పరస్పరస్యాఽసమ్భవాత్।ప్రకాశాఖ్య ఇతి। తిమిరనాశాఖ్య ఇత్యర్థః। సచ ధర్మశ్చన్ద్రే ఏవ సాక్షాదస్తీత్యతో విశేష్యత్వేన ప్రతీయమానే చన్ద్రే సాక్షాదన్వితత్వాద్రూపకస్య సాధక ఇత్యర్థః। ఉపమాయాస్తు న బాధక ఇత్యత ఆహ–ముఖే ఉపచరితత్వేనేతి। చన్ద్రతుల్యముఖేఽపి చన్ద్రధర్మప్రకాశనారోపసమ్భవాదిత్యర్థః।

(వి, చ) రూపకసాధకమాహ—రాజనారాయణమితి। లక్ష్మీరత్ర నారాయణస్య

+ ఉపమాయాం సాదృశ్యాంశే ఉపమానం విశేషణీకృత్య ఉపమేయమేవ ప్రాధాన్యేన విశేష్యత్వేన నిర్దిశ్యతే। అతో ముఖ్యతయోపమేయే సమ్భవదేవ విశేషణం గృహ్యతే। రూపకే తు అభేదేనోపమేయం తిరోధాయ ఉపమానమేవ ప్రాధాన్యేన నిర్దిశ్యతే। అతో ముఖ్యతయోపమానే ఏవాన్వయయోగ్యం విశేషణం గృహ్యతే। తచ్చ ఉపమేయే కథఞ్చిదుపచర్యతే। అతో విశేషణాంశస్య యది ఉపమేయే సమ్భవస్తదోపమః యద్యుపమానే సమ్భవస్తదా రూపకమేవ।

ఏవమ్—

“వదనామ్బుజమేణాక్ష్యా భాతి చఞ్చలలోచనమ్।”

అత్ర వదనే లోచనస్య సమ్భవాదుపమాయాః సాధకతా। అమ్బుజే చాసమ్భవాద్రూపకస్య బాధకతా।(ఛ)

ఏవం “సున్దరం వదనామ్బుజమ్” ఇత్యాదౌ సాధారణధర్మప్రయోగే “ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే” ఇతి వచనాదుపమాసమాసో న సమ్భవతీత్యుపమానో బాధకః। ఏవం చాత్ర మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్రూపకసమాస ఏవ।(జ)

ఏకాశ్రయానుప్రవేశో యథా మమ।

“కటాక్షేణాపీషత్క్షణమపి నిరీక్షేత యది సా

తదానన్దః సాన్ద్రః స్ఫురతి పిహితాశేషవిషయః।

పత్నీ నతు సమ్పత్। అత ఆహ—యోషిత ఇతి। నారాయణే చ సమ్భవాద్రూపకమితి। రూపకే నారాయణస్యైవ విశేష్యత్వాత్ తత్రైవాలిఙ్గనాన్వయాత్।

(వి, ఛ) ఉపమాయాః సాధకమాహ—వదనామ్బుజమితి। చఞ్చలం లోచనం యత్రేతి విగ్రహేణ చఞ్చలలోచనవత్త్వస్యామ్బుజతుల్యే వదనే ఏవ సమ్భవాదుపమాయాః సాధకతేత్యాహ–అత్రేతి।

(వి, జ) ఏవమనుశాసనేనాఽపి యత్రోపమాసమాసో నిషిద్ధస్తత్రాపి నోపమేత్యాహ–ఏవమితి। సున్దరం వదనామ్బుజమిత్యాదౌ సాధారణధర్మప్రయోగే ఉపమాసమాసో న సమ్భవతీత్యత్ర ఉపమాయా బాధక ఇత్యన్వయః। స చ ధర్మోఽత్ర సున్దరత్వమ్, తస్య ఉపమాబాధకతాగ్రాహకపాణిన్యనుశాసనం దర్శయతి—ఉపమితమితి। అనేన పాణినిసూత్రేణ సాధారణధర్మాప్రయోగ ఏవ పురుషవ్యాఘ్రాద్యుపమాసమాసః। ఏవం బోధనాత్సాధారణధర్మప్రయోగ ఏవ 'తత్సమాసో నిషిద్ధః। అత్రహీతి వచనాత్ సున్దరం వదనామ్బుజమితి ప్రయోగే ఉపమాసమాసే సతి న సమ్భవతీత్యతః సున్దరత్వరూపసాధారణధర్మాప్రయోగే ఉపమాయా బోధ ఇత్యర్థః। నను "మయూర ఇవ పురుషో వ్యంసకో విగతభుజమూల' ఇత్యాద్యర్థే వ్యంసకత్వాదిభావాద్ యత్రోపమానస్య పూర్వనిర్దేశస్తత్రైవ మయూరవ్యంసకాదిత్వముపమానస్య పరనిర్దేశే తు నేత్యర్థః।

(వి, ఝ) ఏకాశ్రయస్థితిరూపాణామలఙ్కారాణాం సఙ్కరమాహ—కటాక్షేణేతి। ఏకాశ్రయశ్చ క్వచిదేకం వాక్యం క్వచిదేకం పదమ్। నచైకవాక్యస్థత్వే సంసృష్టిరేవేతి వాచ్యమ్, అఙ్గాఙ్గిభావే అతథాత్వాత్। నచ తదా అఙ్గాఙ్గిభావసఙ్కర ఇతి వాచ్యమ్। తదాప్యేకాశ్రయానుప్రవేశానపాయాత్।

కటాక్షేణేతి। సా నాయికా క్షణమర్ధాన్మామీషదల్పం యది నిరీక్షేత

---

* రూపకసమాసస్య మయూరవ్యంసకాదిష్వన్తర్భావః, ఆకృతిగణత్వాత్। మయూరం వ్యంసకో ధూర్తః మయూరవ్యంసకః (సిం కౌం) కేచిద్ విగతౌ అంసౌ యస్య స వ్యంసకః, మయూర ఇవ వ్యంసక ఇతి వ్యాసవాక్యం కుర్వన్తి (ప్ర. కౌ.)

సరోమాఞ్చోద్భిద్యత్కుచకలశనిర్భిన్నవసనః

పరీరమ్భారమ్భః క ఇవ భవితామ్భోరుహదృశః॥"(ఝ)

అత్ర “కటాక్షేణాపీషత్క్షణమపి” ఇత్యత్ర ఛేకానుప్రాసస్య 'నిరీక్షేత' ఇత్యత్ర క్షకారమాదాయ వృత్త్యనుప్రాసస్య చైకాశ్రయేఽనుప్రవేశః। ఏవం చాత్రైవానుప్రాసార్థాపత్త్యలఙ్కారయోః।(ఞ)

యథా వా— "సంసారధ్వాన్తవిధ్వంస ఇత్యత్ర రూపకానుప్రాసయోః।

యథా వా—

“కురబకా రవకారణతాం యయుః” ఇత్యత్ర రబకా రవకా ఇత్యేకం బకారవకార ఇత్యేకమితి యమకయోః।(ట)

యథా వా—

"అహిణఅపఓఅరసీఏసు పహిఅసామాఇఏసు దిఅసేసు।

తదా పిహితాశేషవిషయః సాన్ద్ర ఆనన్దః స్ఫురతి। తదా తస్యా అమ్బుజాక్ష్యాః పరీరమ్భారమ్భః క ఇవ భవితా, కటాక్షేణైవ కృతార్థోఽహం తత్పరిరమ్భం నాపేక్ష ఇత్యర్థః। యద్వా కటాక్షపాతనతోఽధికతరః పరిరమ్భారమ్భః క ఇవ భవితా, అనిర్వచనీయ ఏవ భవితా ఇత్యర్థః। కీదృశః పరిరమ్భారమ్భః। సరోమాఞ్చాభ్యామత ఏవోదఞ్చద్భ్యాం కుచకలశాభ్యాం నిర్భిన్నం పరిభ్రష్టం వసనం యత్ర తాదృశః।

(వి, ఞ) అత్ర వాక్యరూపైకాశ్రయసత్త్వం ద్వివిధానుప్రాసయోర్దర్శయతి—అత్రేతి। ఛేకానుప్రాసోఽనేకస్య వ్యఞ్జనస్య స్వరూపతః సామ్యే సతి తచ్ఛేకానుప్రాసోక్తత్వాత్। సంయుక్తానేకవర్ణస్య తు ఆనుపూర్వ్యసమ్భవాత్తాదృశేఽనేకస్య క్షకారమాత్రస్య సకృచ్ఛేకానుప్రాస ఇత్యర్థః। తాదృశస్యైవ క్షకారాన్తరసాహిత్యాదనేకధాత్వే వృత్త్యనుప్రాస

ఇత్యాహ—నిరీక్షే తేత్యత్రేతి। అనేకస్యాऽసకృత్త్వే వృత్త్యనుప్రాసస్యోక్తత్వాత్। ఏకాశ్రయానుప్రవేశ ఏకవాక్యప్రవేశః। ఏవం చ క్షకారద్వయఘటితచ్ఛేకానుప్రాసేన క్షకారాన్తరసాహిత్యవశాద్ వృత్త్యనుప్రాసజననాదఙ్గాఙ్గిభావసఙ్కరోఽప్యత్రాస్తీత్యతః సమాసైకపదారూపాశ్రయేఽసఙ్కీర్ణముదాహరతి—ఆపాతతస్తత్రైవానుప్రాసార్థాపత్త్యలఙ్కారయోరేకాశ్రయానుప్రవేశం దర్శయతి—ఏవం చాత్రైవేతి। కటాక్షపాతేనాపి సాన్ద్రానన్దస్ఫురణాద్ దణ్డాపూపికయా సిద్ధే స్తనపరిరమ్భేऽనిర్వచనీయానన్ద ఇత్యేవమర్థాపత్త్యలఙ్కార ఇత్యర్థః।

(వి, ట) సమాస ఏకపదేऽఙ్గాఙ్గిభావసఙ్కరరహితమేకాశ్రయానుప్రవేశసఙ్కరమాహ—యథా వేతి। రూపకానుప్రాసయోరితి। కంసనిషూదనే సూర్యతారోపణాత్। కురుబకా ఇత్యాది। అత్ర ఏకవాక్యగతం యమకద్వయమ్। నచాత్ర పూర్వయమకేనోత్తరయమకనిర్వాహాదనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకతాసఙ్కరోపీతి వాచ్యమ్। కారణతామిత్యేతదీయరేఫపర్యన్తస్యోత్తరయమకస్య యమకేనాऽపి నిర్వాహ్యత్వాత్। ఏవం 'కలకలోలకలోలదృశే'త్యత్రాపి లకలో లకలో కలోల కలోల ఇతి యమకద్వయమ్।

(వి, ఠ) ఉపమారూపకయోప్యేకాశ్రయానుప్రవేశం దర్శయతి–అహిణఅ ఇతి।

మహఇ పసారిఅగీఆణచ్చిఅం మోరవిన్దాణమ్॥" (ఠ) *

అత్ర "పహిఅసామాఇఏసు" ఇత్యేకాశ్రయే పథికశ్యామాయితేష్విత్యుపమా।

"అభినవపయోదరసికేషు పథికసామాజికేషు దివసేషు।

మహతి ప్రసారితగీతానర్తితకం మయూరవృన్దానామ్॥"

ఇతి సంస్కృతమ్। ప్రసారితం గీతం యత్రేతి తాదృశం మయూరవృన్దానామానర్తితకం నృత్యయుక్తవిశేషణకేషు దివసేషు మహతి పూజ్యం భవతి శోభతే ఇత్యర్థః। మహ పూజాయామితి ధాతుః। నృత్యోచితం దివసవిశేషణమాహ–అభినవేతి। అభినవపయోద ఏవ రసికా రసవన్త ఏవ నృత్యదర్శనార్థం రసవన్తో యత్ర తాదృశేషు। తథా పథికాః సామాజికా ఇవ నృత్యాదిదిదృక్షుసమాజప్రధానానీవ యత్ర తాదృశేషు। అత్ర రసికసామాజికానాం సమాజప్రధానతుల్యానాం చ నృత్యదర్శినామాశ్రయత్వేన దివసానాం నృత్యసత్తారూపకం వ్యఙ్గ్యమవధేయమ్ ।

(వి, డ) అత్రోపమారూపకయోరేకాశ్రయానుప్రవేశం దర్శయతి—అత్రేతి। పథికాః

---

* శ్లోకస్య సంస్కృతానువాదో ద్వివిధో భవితుమర్హతి యథా ఏకవిధోఽనువాదో విజ్ఞప్రియాయాం ప్రదత్తః; అపరస్తు యథా—

“అభినవపయోదరసితేషు పథికశ్యామాయితేషు దివసేషు।

మహతి ప్రసారితగ్రీవాణాం నృత్తం మయూరవృన్దానామ్॥”

అభినవం హృద్యం పయోదానాం మేఘానాం రసితం యేషు దివసేషు తథావిధపథికాన్ ప్రతి శ్యామాయితేషు మోహరూపత్వాద్ రాత్రిరూపతామాచరితవత్సు। యది వా పథికానాం శ్యామాయితం దుఃఖవశేన శ్యామికా యేభ్యః। శోభతే ప్రసారితగ్రీవాణాం మయూరవృన్దానాం నృత్తమ్। అభినవపయోధరరసికేషు పథికసామాజికేషు సత్సు మయూరవృన్దానాం ప్రసారితగీతానాం ప్రకృష్టసారానుసారిగీతానాం తథా గ్రీవారేచకాయ ప్రసారితగ్రీవాణాం నృత్తం శోభతే। పథికాన్ ప్రతి శ్యామా ఇవాచరన్తీతి ప్రత్యయేన లుప్తోపమా నిర్దిష్టా। పథికసామాజికేష్వితి కర్మధారయస్య స్పష్టత్వాద్రూపకమ్। తాభ్యాం ధ్వనేః సఙ్కర ఇతి గ్రన్థకారాశయః। (ధ్వన్యాలోకలోచనే)

కేచిదత్ర సన్దేహసఙ్కరమిచ్ఛన్తి—పరం నాత్ర సన్దేహసఙ్కరో భవితుమర్హతి, ఏకార్థకే ఏకపదే ఏవ తస్య స్వీకారాత్। అత్ర 'సామాఇఏసు' ఇతి ప్రాకృతపదస్య శ్లేషేణైవ “శ్యామాయితేషు”

'సామాజికేషు' ఇత్యర్థద్వయాద్ ఉభయార్థకతా। అతస్త్రైకస్మిన్, ప్రాకృతపదే ఉపమారూపకయోః సత్త్వాదేకవాచకానుప్రవేశ ఏవ। యథా—

"మురారినిర్గతా నూనం నరకప్రతిబన్ధినీ।

తవాపి మూర్ధ్ని గఙ్గేవ చక్రధారా పతిష్యతి॥"

అత్ర మురారినిర్గతేతి సాధారణవిశేషణహేతుకా ఉపమా నరకప్రతిబన్ధినీతి శ్లిష్టవిశేషణసముత్థోపమాప్రతిభోత్పత్తిహేతుః శ్లేషశ్చైకస్మిన్ శబ్దేఽనుప్రవిష్టో తస్యోభయోపకారిత్వాత్।" (అలఙ్కారసర్వస్వే)।
